

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ
FACULTY OF PHILOSOPHY AND POLITICAL SCIENCE

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2021 жыл

2-том

МАТЕРИАЛЫ

международной научной конференции
студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 6-8 апреля 2021 года

Том 2

MATERIALS

International Scientific Conference
of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Almaty, Kazakhstan, April 6-8, 2021

Volume 2

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2021 жыл

2-том

МАТЕРИАЛЫ

международной научной конференции
студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 6-8 апреля 2021 года

Том 2

MATERIALS

International Scientific Conference
of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Almaty, Kazakhstan, April 6-8, 2021

Volume 2

Председатель редакционной коллегии:

Масалимова А.Р. – доктор философских наук, профессор, декан факультета философии и политологии

Заместители председателя редакционной коллегии:

Аликбаева М.Б. – заместитель декана по научно-инновационной работе и международным связям

Абдирайымова Г.С. – заведующая кафедрой социологии и социальной работы

Алгожаева Н.С. – заведующая кафедрой педагогики и образовательного менеджмента

Курманалиева А.Д. – заведующая кафедрой религиоведения и культурологии

Кұранбек Ә.А. – заведующий кафедрой философии

Мадалиева З.Б. – заведующая кафедрой общей и прикладной психологии

Насимова Г.О. – заведующая кафедрой политологии и политических технологий

Материалы международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 6-8 апреля 2021 г. Том 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 554 с.

ISBN 978-601-04-5268-8

В сборнике представлены доклады, выступления, тезисы участников международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», организованной Советом молодых учёных, преподавателями, магистрантами и докторантами факультета философии и политологии.

В работе конференции приняли участие молодые учёные из разных вузов Казахстана и зарубежных стран. В данном сборнике содержатся статьи и тезисы по актуальным проблемам философии, социологии, культурологии, социальной работы, религиоведения, психологии и педагогики.

Статьи изданы в авторской редакции.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАС ҒАЛЫМДАРЫ
МЕН СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ
ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
И СТУДЕНТОВ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
IN THE RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS
AND STUDENTS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАТЫНАСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ФАКТОРЛАР

Апсамет А.Ә.

*С.Қ. Құдайбергенова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: aapsamet@mail.ru*

Адамдардың денсаулығы әлемдегі кез-келген мемлекет қоғамының маңызды әлеуметтік міндеттерінің бірі болып саналады. Осыған байланысты қоғам дамуының қазіргі кезеңінде адам денсаулығы мәселесі жаһандық әлемдік проблема ретінде әрекет етеді. Көптеген ғылымимәліметтер соңғы онжылдықтардағы халықтың денсаулығының тұрақты нашарлауын көрсетеді, бұл оның соматикалық әлсіреуімен, шектеулі симптомдардың болуымен, біріктірілген ауытқулардың бұрынғыға қарағанда көбірек болу тенденциясымен көрінеді. Адамның өз денсаулығына қарым-қатынасы мен оның профилактикасы, салауатты өмір салтына деген көзқарас мотивациясының ерекшеліктерін, жеке тұлғаның ерекшеліктерін көрсететін маңызды әлеуметтік-психологиялық факторлардың бірі болып табылады. Соңғы онжылдықтарда профилактикалық медицинамен айналысатын зерттеушілер пациенттердің өз денсаулығына деген көзқарасының өзгеруімен байланыстырады. Бұл тәсілдің маңыздылығы пациенттердің денсаулығына және кейбір ауруларға қатынасы арасындағы айқын тәуелділікті көрсететін статистикаға негізделген. Халықтың әртүрлі топтарының денсаулығын сақтау және нығайту бойынша арнайы шаралар қабылдау қажеттілігі маңызды және өзекті міндет болып табылады.

«Денсаулыққа қатынас» ұғымы адамның денсаулығына қауіп төндіретін немесе керісінше, адамның физикалық және психикалық жағдайын бағалауды анықтайтын қоршаған шындықтың әртүрлі құбылыстарымен индивидуалды, таңдаулы қатынастар жүйесі болып табылады.

«Денсаулыққа қатынас» феноменін зерттеудің маңызды бағыты оны тудыратын факторларды зерттеу болып табылады. Соңғы онжылдықтарда зерттеу мүдделері мен қажеттіліктері биомедициналық факторларды зерттеуден (60-70-ші жж.) әлеуметтік-экономикалық (80-ші жж.), әлеуметтік-психологиялық, мінез-құлық (90-шы жж.) және мәдениеттанушылыққа (XXI ғасырдың басы) ауысты.

Денсаулыққа деген көзқарасты қалыптастыру-процесс өте күрделі, қайшылықты және динамикалық; ол факторлардың 2 тобымен анықталады:

1. Ішкі факторлар: демографиялық (оның ішінде жынысы, жасы, ұлты), адамның индивидуалды-психологиялық және тұлғалық ерекшеліктері, денсаулық жағдайы;

2. Сыртқы факторлар: қоршаған ортаның сипаттамалары, оның ішінде әлеуметтік микро және макро орта ерекшеліктері, сондай-ақ адам орналасқан кәсіби орта.

Қазіргі заманғы адамның денсаулығына деген көзқарастың парадоксалды сипатын атап өткен жөн, яғни бір жағынан адамның денсаулығына деген қажеттілігі, екінші жағынан оның физикалық және психологиялық әл-ауқатын сақтауға және нығайтуға бағытталған күш-жігерінің арасындағы сәйкессіздік. Шамасы, сәйкессіздіктің пайда болуы адамның өз денсаулығына адекваттықатынасын қалыптастыруға қазірдің өзінде жоғарыда анықталған бірқатар себептердің кедергі келтіретіндігінде». Егер адам ауырып қалса, ол не істесе де, бәрібір ауырады» сияқты ойларда көрініс табатын денсаулыққа пассивті көзқарас ерте ме, кеш пе денсаулықтың әлсіреуіне әкелетін тиісті мінез-құлықты анықтайды. Сонымен, адамдар ауырсыну сезімдерін етәп болса да, тиімді шаралар қолданбайтын, оларды жоюға бағытталған тиісті әрекеттерді көрсетпейтін жағдай өте тән. Мұндай көзқарастың негізгі себептерінің бірі денсаулық туралы, оны қалыптастыру, сақтау және нығайту жолдары туралы қажетті білімнің болмауы. Осылайша, адамның денсаулығына деген қатынасы, бір жағынан, адамның тәжірибесін көрсетеді, ал екінші жағынан оның мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді.

Әр адам үшін денсаулық-бұл құндылықтардың иерархиялық жүйесінде жоғарғы сатыға ие табиғи өмірлік құндылық. Сондықтан қазіргі уақытта денсаулық феномені құнды капитал ретінде, болашаққа ұтымды инвестиция ретінде өзекті болып отыр. Бірақ, ең алдымен, адамның өзі жойылып бара жатқан адамзат санатына кірмей, сапалы түрде, толықтай өмір сүре алатындығын және өмір сүруі керек екенін өзі түсінуі керек.

ЗАМАНАУИ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ СТРЕССТІ ЗЕРТТЕУДІҢ БАҒЫТЫ

Асқарқызы Б.

*С.Қ. Бердібаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: Balaussa.askar@gmail.com*

Зерттеу жұмысында стрессті түсінудің негізгі тәсілдері, стресстің адамға физикалық және эмоционалды әсерінің мәні, теріс стрессті бейтараптандыру тәсілдері, сонымен қатар фрилансерлар мен ресми кеңсе қызметкерлері арасындағы стресс туралы статистика қарастырылған.

Бүгінгі таңда адамдардың эмоционалды сарқылуы әрдайым стресстен тұрады. Бұл факт белгілі, алайда стресс проблемасының психологиялық мазмұны – бұл стрессті адамдар әрдайым біле бермейді, сондықтан оның өмірінің өнімділігін арттыру үшін стресстің жағдайын реттеу және басқару мүмкіндігі азаяды. Сондықтан біз стресс мәселесін жалпы зерттеуді және адамның іс-әрекетіне байланысты осы проблеманың ерекшелігін қарастырамыз. Зерттеу нысаны – стресс психологиялық құбылыс ретінде, тақырып – стресстің адамға әсері [1].

Зерттеудің мақсаты стресске қарсы әрекетті зерттеу болды, ал міндеттер келесі тармақтарды қамтыды: а) стресс әсерінің теориясын, салдарын зерттеу; б) стресске қарсы күрес тәсілдерін зерттеу; в) фрилансерлар арасында зерттеу әдістемелерін жүргізу және бақылау тобымен талдау.

Тестілеу үшін біз Ресей экономикалық университетінің жалпы психология кафедрасының профессоры және биология ғылымдарының докторы Ю. Щербатых әзірлеген әдістемені таңдадық [2].

Зерттеу әдістемесі бойынша фрилансерлар берілген пікірлердің олардың өмір шындығына сәйкестігін бағалау керек болды. Біздің зерттеуіміздің гипотезасы ресми жұмыс істейтін мамандар фрилансер мамандарға қарағанда стресске төзімділік деңгейіне ие. Тест нәтижелері көрсеткендей фрилансерлардың көрсеткіштері ресми жұмыс жасайтын мамандардан алынған тестілеу көрсеткіші әлдеқайда жоғары.

Шын мәнінде, бұл тест адамның стресске сезімталдық көрсеткіштерін бағалайды, демек, субъектінің стресс сезімталдығы неғұрлым төмен болса, оның стресске төзімділігі соғұрлым жоғары болады. Айта кету керек, көптеген фрилансерлардың көрсеткіштері норма болып саналатын аралықта болса да, олар конструктивті емес, стрессті бейтараптандырудың деструктивті тәсілдерімен сипатталады. Тестілеуге қатысушылардың көпшілігі стрессті «ұстап алады» немесе басқа біреуге кедергі келтіреді. Сонымен қатар, кейбір фрилансерлар никотин мен алкогольді қолдануға жүгінеді.

Тестілеуден өткен фрилансерлардың барлығы дерлік соңғы 2 жыл ішінде олардың тұрақты күйзеліс деңгейі артқанын айтады. Тұрақты теріс эмоцияларды тапсырыстар, көптеген бәсекелестіктер, ақпарат көлемінің өсуі және оны өңдеуге кететін уақыттың азаюы және ертеңгі күнге сенімсіздік сияқты көптеген факторлар тудырады. Бүкіл еркін жұмыс уақыты кезінде фрилансерларда күйзелістерге бейімделудің қанағаттанарлық деңгейі байқалса да, карантин кезінде фрилансерлардың 26%-да ағзаның бейімделу қабілеті төмендеді, мұны карантин кезінде жүргізілген зерттеулер көрсетті.

Көптеген ресми кеңселік жұмыс орындары өз қызметкерлерінен стресске төзімділікті және психикалық тұрақтылықты талап етеді. Кеңсе жұмысы қызметтік жүктемеге ғана емес, сонымен бірге моральға да үйретеді. Кеңседе ресми жұмыс жасау үшін конструктивті жеңе отырып стресстік жағдайларды болдырмай, деструктивті сақтай отырып, өзін-өзі ұстай білуі және салауатты көзқарасты керек етеді. Біздің зерттеуіміз сыналған фрилансерларда стресске жеткілікті жоғары қарсылықты, сондай-ақ проблемалық жағдайларды шешудің деструктивті шараларына деген ұмтылысты анықтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Селье, Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 2012. – 318 с.
2. Щербатых, Ю. В. Психология стресса и методы коррекции. – СПб: Питер, 2015. – 43 с.

САМОРЕГУЛЯЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ У ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ

Ауельбекова Н.Ж.

Под руководством Ахтаевой Н.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: nazgul_auelbekov@mail.ru

В настоящее время актуальна проблема демографического старения общества, неподготовленность человека к выходу на пенсию и проблема саморегуляции психических состояний. Различия в проявлении индивидуальных признаков старения, не дают однозначно установить возрастную границу между зрелостью и старостью. Многочисленные исследования показали, что путем тренировок, можно значительно улучшить интеллектуальные способности пожилых людей. Позитивное отношение и жизнелюбие влияет на качество и продолжительность жизни. Именно старость очерчивает общую перспективу развития личности, обеспечивает связь времен и поколений. Важность принятия ответственности за свою жизнь и активная жизненная позиция поможет вовлечь пожилых людей в социальную жизнь, опираясь на их жизненный опыт и мудрость. Нельзя лишать человека самостоятельности. Длительное монотонное существование в одиночестве, может привести к серьезным психическим расстройствам.

Люди, которые при возникновении проблем, отпускают ситуацию, не цепляясь за собственные интересы, а смотрят на мир шире, более устойчивы [1]. Состояние психологического благополучия в преклонном возрасте, достигается через осознание смысла жизни, которое, оказывает решающее воздействие на формирование общего оптимизма, и только в сочетании с ним, достигается психологическое благополучие пожилых людей [2]. В ходе исследования 80-ти пожилых людей, выявлена зависимость самооценки от уровня энергии: $r = 0.0055$ и жизненной позиции: $r = 0.0154$.

У пожилых людей на жизненные трудности и негативные оценки действительности интенсивнее проявляется ригидность и фрустрация. Склонность к мечтательности, потребность в накопительстве, является приспособительным механизмом достижения приятного эмоционального насыщения в ответ на негативные переживания реальности. С возрастом, растет эмпатия, однако снижается способность к самомотивации и к управлению своими собственными эмоциями. [3]. Пожилые люди меньше реагируют на негативные ситуации и запоминают более позитивную, чем негативную информацию. Пожилые люди склонны к негативным эмоциям, которые порождают стресс и ведут к различным заболеваниям. Поэтому главная задача пожилого человека – это научиться позитивно мыслить и быть физически активным. Согласно исследованиям Д. Гросса, переоценка ситуации приводит к установлению хороших взаимоотношений с людьми и к психологическому благополучию. Для эффективной саморегуляции, человеку необходимо понять причину своих действий и увидеть себя со стороны [4]. В качестве универсального механизма саморегуляции выступает рефлексия, помогающая проанализировать, абстрагироваться и пересмотреть ситуацию.

Необходимо научиться различать физические ощущения, мысли и эмоции и держать фокус внимания на себе, чтобы отключиться от негативных эмоций и лучше понимать сигналы своего тела. Завышенные ожидания также приводят к негативным эмоциям. Эмоции сигнализируют о том, что человек действует против своего желания и надо что-то изменить. Контакт с чувствами трансформирует человека, а эмоции выполняют функцию разрядки. Четко различать и осознавать свои чувства и ощущения и проговаривать вслух то, что беспокоит. Важно быть честным с собой и брать ответственность на себя. Взгляд на проблему со стороны помогает в борьбе со стрессом.

Список использованной литературы:

1. Kessel G. The ability of older people to overcome adversity: A review of the resilience concept // Geriatric Nursing. 2013. № 2. P. 122-127.
2. Mediation effect of meaning in life on the relationship between optimism and well-being in community elderly / Ju Haewon [et al.] // Archives of Gerontology and Geriatrics. 2013. Vol. 56. № 2. P. 309-313.
3. Шабанова Т.Л., Наумова И.В. Специфика изменений эмоциональной сферы у лиц пожилого возраста. Перспективы Науки и Образования. 2018. 3 (33), С. 290.
4. Зейгарник Б.В. Опосредствование и саморегуляция в норме и патологии // Вестник Моск. ун-та. Сер.14. Психология. – 1981– № 2 – С.13.
5. Ермолаева М.В. Старость своя и чужая (от поиска Я к самооценке Я и оценке Я старого человека) // Мир психологии. 2016. № 3 (87). С. 181-189.
6. Первичко Е.И. Стратегии регуляции эмоций: процессуальная модель Дж. Гросса и культурно-деятельностный подход. Национальный психологический журнал № 4 (16) /2014, С.13-22.

САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ СУПРУГОВ И ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Аяганова Ф.Е.

Под руководством Аймаганбетовой А.Х.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: farida.ayaganova@gmail.com

Маслоу считал брак средством, с помощью которого люди учатся преодолевать эгоизм или как он говорил, удовлетворять свои основные потребности в любви и уважении. Конечно, брак автоматически не делает супругов эмоционально зрелыми, поскольку, по его оценкам, только 1% можно назвать самоактуализованными. Тем не менее Маслоу считал, что брак является необходимым, хотя и недостаточным критерием для самоактуализации, поскольку его альтернатива, а именно целомудрие, исключает разнообразный, интенсивный жизненный опыт, необходимый для личностного роста.

Маслоу описал самоактуализованных людей как чувствующих и выражающих огромную благодарность в браке. Такой взгляд на вещи вытекает из его исследования пиковых переживаний, в которых благодарность часто сопровождает значимые и счастливые моменты. Например, Маслоу говорил: «Благодарность важна для эмоционального здоровья. Дабы предотвратить возможное обесценивание повседневной жизни, и очень важно, чтобы люди «считали свои блага» – ценили то, что имеют, не подвергаясь действительной утрате» [1].

За десятилетия, прошедшие с тех пор, как Маслоу написал эти слова, благодарность стала предметом многих психологических исследований. Все больше доказательств того, что благодарность помогает поддерживать и укреплять социальные отношения, как дружеские, так и романтические. Исследования показывают, что небольшие, но частые признаки внимания лучше, чем крупные дорогие подарки.

Ознакомившись с трудами Маслоу можно понять и его взгляд на самоактуализированных людей в роли родителей. По его мнению, индивидуальные черты характера ребенка закладываются еще в утробе матери. Самоактуализированные родители «получают огромное удовольствие от воспитания детей», при этом родители могут сильно отличаться друг от друга: один может мягко или грубо навязать своему ребенку строгий морально-этический кодекс, а другой может наслаждаться игрой со своим сыном или дочерью, никогда не внушая чувства морали или этики. Маслоу намекал, эти два подхода не противоречат друг другу, а присущи самоактуализированным родителям, воспитывающих детей. Таким образом, с точки зрения Маслоу, самоактуализированные люди очень весело проводят время со своими детьми, в то же время воспитывая детей для того, чтобы они выросли «хорошими людьми».

Маслоу считал, что самоактуализаторы очень внимательны к своему ребенку. Так, в своем эссе «В направлении к гуманистической биологии, он утверждал: «Мать, очарованная своим ребенком, которая снова и снова изучает каждый его квадратный дюйм, несомненно, будет знать о своем ребенке больше в самом буквальном смысле, чем тот, кто не интересуется этим конкретным ребенком.» [2].

Маслоу, также будучи родителем, стремился максимизировать свое внимание к своим двум дочерям, используя уловку, предложенную его другом-психиатром Дэвидом М. Леви. Время от времени Маслоу просил своих дочерей Энн и Эллен устраивать кукольный спектакль, предлагая заплатить им за их восхитительное шоу. Лишь много лет спустя девушки осознали, что он мог распознавать их глубинные чувства через разыгрываемые ими кукольные истории.

Список использованной литературы:

1. Maslow, A.H. The American Journal of Psychoanalysis, – 1961. – Vol. 21. – p. 254-260.
2. Maslow, A. H. American Psychologist, – 1969. – Vol. 24. – p. 724–735.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Әбілқасым А.М.

*Н.Қ. Тоқсанбаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: aiman.mahanbetzhankizi@mail.ru*

Зерттеу жұмысында танымдық (қабылдау, түсіну, есте сақтау, қиял, ойлау, сөйлеу) психикалық процестерге талдаулар жүргізіле отырып, балалардың қарым-қатынасын дамытудағы (коммуникативті іс-әрекет жәнәсөздің даму деңгейі ретінде игеру мен қатар жүйелі қолдану; сөйлеудің орталықтандырылу феномені) қолданылып, мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық процестерін қарым-қатынас арқылы дамыту қажеттілігі қарастырылған. [1, 52б.].

Мектеп жасына дейінгі кезең 3-7 жасты қамтиды. Балалар шамамен 6 жаста болғанда, әлем туралы ойлау тәсілі өзгере бастайды. Осы кезеңде ойлаудың жетілген тәсілдері дамыта бастайды.

Мектепке дейінгі жастағы баланың таным бөлігіндегі дамуы – бұл қабылдау, ойлау, есте сақтау, зейін, қиял сияқты танымдық процестерді дамытуға бағытталған күрделі жүйелі әрекет, ол баланың әлемдегі, айналасындағы, өзіне бағдарлануының әртүрлі формаларын ұсынады және оның қызметін реттейді. Жоғарыда қарастырылған мектеп жасына дейінгі баланың белсенділігі мен бастамасы едәуір артатыны анықталды. Мектепке дейінгі жастағы баланың танымдық қажеттілігін дамыту үшін маңызды және қарым-қатынасқа түсудің шарттарының көрінісі болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетін қарым-қатынас арқылы психологиялық бағыттар арқылы жүргізу тиімділігін негіздеу көзделді. Зерттеу жұмысымызда қарым-қатынаспен танымдық іс-әрекет арасындағы байланысты және қарым-қатынастың танымдық іс-әрекеттің дамуына ықпалының психологиялық шарттарын анықтадық.[2, 63 б.].

Жоғарыда қарастырғанымыздай, мектепке дейінгі балалардың танымдық психикалық процестерді қарым-қатынас арқылы дамытуға бағытталған. Біз зерттеу жұмысын мектепке дейінгі балаларға арналған (50 бала) Нұрбөбек балабақшасында ересек топтарда жүргізілді. Мұнда 5-6 жас аралығындағы мектеп жасына дейінгі балаларға зерттеу жүргізілді. Эксперименттік зерттеуде алты әдістеме ұйымдастырылды. Зерттеу барысында қалыптасатын қабілеттерді зерттеу үшін балаларға диагностикалық құралдарды пайдаланылды: С.Д. Забрамнойдың «жабыстырма», А.Н. Леонтьевтің 10 сөз әдістемелері (есте сақтауға арналған), А.Н. Бернштейн әдістемесі (баланың логикалық ойлауына арналған), эмоционалды-аффективті саланы диагностикалау «Адамның суретін салу әдістемесі», баланың ата-анасымен тұлғаралық қарым-қатынасын зерттеу үшін «Отбасы суреті» немесе «Үй. Ағаш. Адам»; Гудинаф-Харристің «Адамның суретін сал» тесті. Нәтижесінде, қарым-қатынаста есте сақтау пайыздық деңгейі 29%-ға, логикалық ойлау 25%-ға, қарым-қатынас көрсеткіштері 27%-ға жақсарғанын көрсетті. Осы таңдалынған әдістемелерден алынған нәтижелер қарым-қатынас психологиясының танымдық іс-әрекетті дамытуға ықпал ететіндігін дамытудан кейінгі нәтижелер көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Донцов Д.А., Донцова М.В., Пятаков Е.О. Развитие психических познавательных процессов в наиболее восприимчивых возрастах – начиная с дошкольного возраста и заканчивая юностью Вестник июль-сентябрь 2017№3(52)
2. Зубкова, Т.И. Исследование познавательной активности детей дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 2017. – 63 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ УДОВЛЕТВОРЁННОСТИ БРАКОМ В ЗРЕЛОМ СУПРУЖЕСТВЕ

Бабаджанова Г.А.

Под руководством Укеевой Ж.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

e-mail: gulibabadzhanova@gmail.com

Изучение семьи с точки зрения психологии, характеризуется многообразием. При этом, на сегодняшний день, некоторые категории супружеских взаимоотношений еще требуют изучения. К их числу относятся и проблема удовлетворённости браком. Наше исследование направлено на выявление взаимосвязей удовлетворенности браком и личностных характеристик на этапе зрелого супружества. Нами было замечено, что для многих исследователей, наибольший интерес представляют молодые семьи. Таким образом, супружеские пары более поздних этапов остаются менее изученными.

Целью нашего исследования является изучить и установить существуют ли взаимосвязи удовлетворенности браком, личностных характеристик и семейного стажа. На основе полученных данных сформулировать выводы, а также разработать рекомендации для психологической работы с супружескими парами.

На основе теоретического анализа отечественных и зарубежных исследователей, мы определили, что:

– Люди с различными врожденными свойствами могут демонстрировать определенную модель поведения во взаимоотношениях с партнером.

– Имеется разноплановость в подходах к выделению супружеской периодизации. Выбор того или иного подхода зависит от цели, задач исследования. Мы остановились на классификации жизненного цикла В.А. Сысенко, который делил браки по продолжительности семейной жизни. Согласно классификации В.А. Сысенко сформировалась четырехступенчатая классификация: «юные семьи» (от 0 до 4 лет); «молодые семьи» (от 5 до 9 лет); семьи среднего возраста (от 10 до 19 лет) и «зрелые семьи» (или пожилые) (прожившие вместе более 20 лет)[1]. Данная классификация учитывает всего один фактор – стаж брака. Однако, мы считаем, что эта классификация, наиболее подходящая для нашего исследования.

Таким образом, мы выдвигаем следующие гипотезы:

1. Существуют взаимосвязь удовлетворенности браком и личностных характеристик в семейных парах.

2. Существует взаимосвязь удовлетворенности браком и семейного стажа.

3. Чем выше стаж супружества, тем ниже удовлетворенность браком.

В рамках исследования, нами выбраны следующие методики и методы: тест-опросник удовлетворенности браком (В.В. Столин, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко); опросник «Измерение установок в семейной паре» (Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман); 16-факторный личностный опросник Р.Б. Кеттелла; Методы статистической обработки данных с применением компьютерных программ SPSS-22 и Excel.

На наш взгляд, результаты исследования могут быть использованы как дополнение к имеющемуся теоретическому материалу, а также на практике специалистами, работающими с семьей: психологами, психотерапевтами, медиаторами. В том числе, данными исследования могут воспользоваться все, кто интересуется вопросами семьи и брака.

Список использованной литературы:

1. Алешина, Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Психология семьи. Хрестоматия: учеб. пособие для факультетов психологии, социологии. – Самара, 2012. – С.92.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗА ОТЦА У ПОДРОСТКОВ ИЗ СЕМЕЙ РАЗЛИЧНОГО ТИПА

Бекайдар А.Б.

Под руководством Қасен Г.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: anara98-01@mail.ru

Актуальность данной темы заключается в увеличении количества неполных семей и высокой статистикой разводов во всем мире и в Казахстане, развивающаяся на западе практика воспитания детей в неполных браках и кризис института семьи в целом все чаще приводит к исчезновению фигуры отца из социальной ситуации развития ребенка в современном обществе.

Одним из наиболее распространенных подходов к изучению отцовства является исследование неполных семей. В последнее время наблюдается рост интереса исследований к фигуре отца, что является следствием структурных изменений в современной модели семьи. С тех пор как мужчины и женщины большинства культур стали равны в своих правах, роль отца в воспитании детей, представления о его вовлеченности сильно изменились. Исследование данной темы расширит представления о факторах, способствующих поддержанию эмоционального благополучия ребенка.

Нами было проведено исследование посвященное изучению образа отца у подростков из полных и неполных семей. В исследовании приняли участие 99 человек – подростки, в возрасте от 11 до 15 лет. 55,9 % опрошенных – из полной семьи, где есть оба родителя; 31,4 % из традиционной семьи; 7,8% из неполной семьи без отца; остальные опрошенные из семей где родители живут отдельно, есть только мама либо отчим, либо только мама и бабушка.

Мы задавали респондентам похожие вопросы. Первая группа – вопросы о типе семьи и сколько человек в ней. Вторая группа – вопросы о взаимоотношениях подростков с отцом нынешние и в детстве. Эти данные помогают нам в понимании того, насколько положителен или отрицателен образ отца у подростка. По результатам опроса было выявлено, что у 85,3% подростков хорошие взаимоотношения с отцом. При этом 81,4 % опрошенные отметили, что с детства имеют дружеские отношения со своими отцами, и отцы непосредственно участвовали в их воспитании. Из них 38,2 % всегда обращаются за советами к отцам. У 75,5 % подростков отцы и по сегодняшний день принимают участие в воспитании. Относительно того как часто отцы проводят время со своими детьми были получены следующие данные: 43,1 % респондентов указали что на выходных; 26,5 % подчеркнули что каждый день их отец проводит с ними время; 12,7 % – несколько раз в год; и у 2% отцы никогда не проводили время с ними.

Почти половина респондентов (42,2%) отметили, что никогда не ссорятся с отцом, при этом 47,1 % подростков ответили что, ссора с родителями не приемлема для них, что свидетельствуют об уважении к отцу и его положительном образе. Только 3,9 % подчеркнули, что часто ссорятся со своими отцами.

На вопрос о том, считают ли подростки, что они стали для своих отцов радостью, друзьями и помощниками, то 61,8 % ответили утвердительно, а 26,5 % считают, что скорее всего да.

И заключительные вопросы были о том, кем, по мнению современных подростков, считается отец, какие эмоции вызывает данное слово, чувствуют ли они заботу отца и значим ли он для них. 91,2 % подростков указали, что любят своих отцов, 94,1 % уважают их, для 90,2 % отец значим. Из них 52,9% дарят подарки отцу по праздникам. На вопрос о том, как именно они проводят время с отцом, подростки ответили: 29,4 % – смотрят вместе телевизор, 22,5 % – вместе занимаются домашними делами, а остальные играют футбол, гуляют, общаются и играют в настольные игры. 62,7 % подростков сами желают проводить свободное время с отцами, что говорит нам о хороших взаимоотношениях между ними. 76,5 % респондентов выполняют обещания данные своему отцу. И на вопрос какие чувства они испытывают к своим отцам, то ответы были: хорошие, любовь, отличные, доброту, уважение, теплые, человек, на которого можно равняться и беседовать на различные темы, лучший друг, привязанность, очень дорог и т.д. Из этих данных можно сделать вывод, что современные подростки в большинстве осознают важность и значимость роли отца в воспитании, при этом имеют положительный образ отца.

ВЛИЯНИЕ ТРЕНИНГА БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ НА КОГНИТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНИЗАЦИИ

Бектурсынова А.Е.

*Под руководством Камзановой А.Т., Кустубаевой А.М.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы
e-mail: Aibike.bektursynova@gmail.com*

Биологическая обратная связь (БОС) – это научно обоснованная методика, направленная на укрепление личной осведомленности и контроля над телом и разумом. Посредством звуковых, визуальных или иных стимулов, аппарат БОС способен сообщать основные биологические показатели в режиме реального времени. В настоящее время тренинги по биологической обратной связи активно используются в области медицины, психологии, реабилитационной практики. Помимо лечения соматических и психических заболеваний, биологическая обратная связь широко используется для снятия стресса и тревоги, улучшения сна, а также для улучшения когнитивных способностей. Настоящее исследование направлено на изучение эффективности применения БОС-бетатренинга для повышения внимания сотрудников организации.

Цель работы: Исследование влияния тренинга с применением БОС-бета тренинга для улучшения внимания и когнитивного контроля.

Объект исследования: когнитивные способности работников организации.

Предмет исследования: динамика внимания и когнитивного контроля под влиянием тренингов с использованием бета биологической обратной связи (БОС).

Гипотеза: Предполагается, что динамика когнитивных способностей улучшается под влиянием тренингов с использованием биологической обратной связи (БОС).

В исследовании принимали участие 4 сотрудника организации (2 мужчин, 2 женщины, средний возраст 22 года), не имеющих медицинских диагнозов, свидетельствующих о неврологических или иных заболеваниях, связанных с нарушением внимания.

Методы исследования:

1) поведенческая задача проводилась до и после тренинга: ANT (Fang, McCandliss, Sommer, Razand Posner, 2002);

2) энцефалографическое исследование проводилось с применением 21-канального Нейрон-спектр 4 с приложенной БОС программой. БОС тренинг проводился на основе бета-индекса в частотном диапазоне 14-35 Гц. ЭЭГ запись проводилась с лобных, височных, теменных, затылочных и центральных областей (F3, F4, Fz, Cz, Pz, Oz, A1, A2) по международной системе 10-20%.

Эксперимент состоял из 10 дней БОС-тренинга, направленных на увеличение бета-ритма и проводившихся 3 раза в неделю. Исследование психофизиологических особенностей вовлеченности в решение задач включала в себя оценку ЭЭГ ритмов в следующих ситуациях: фоновая запись во время спокойного бодрствования с открытыми глазами (1 мин); запись ЭЭГ во время выполнения компьютерной задачи (30 мин.). Во время эксперимента испытуемый находился в изолированной экспериментальной комнате с освещением 200 вт, на расстоянии 1 метра от экрана. Для оценки внимания перед началом и после прохождения БОС-тренинга, испытуемые проходили компьютеризированную задачу на внимание ANT, позволяющую оценить эффективность трех систем внимания: обнаружения, ориентирования и исполнительного контроля. Баллы для каждой сети внимания подсчитывались путем вычитания времени реакции (RT) различных комбинаций стимулов. При прохождении экспериментальной задачи на устойчивость внимания всем испытуемым был предложен выбор языка тестирования – русский или казахский. Инструктаж перед началом тренинга биологической обратной связи проводился на русском языке, с дополнительным разъяснением и раздачей письменного описания исследования.

Результаты: предварительный анализ ЭЭГ активности не выявил значительных изменений в динамике бета-ритма испытуемых.

Закключение: Исследование находится на стадии сбора данных. Предполагается, что при достаточном количестве участников будут получены положительные результаты.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Бердалыева А.С.

*А.М. Болтаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: akilgek.b@mail.ru*

Кәсіби даму – бұл ұзақ мерзімді процесс, оның әр кезеңінде оның сипаттамаларына әсер ететін факторларды анықтауға болады. [1] Тұлғаның кәсіби қалыптасуы оның дамуымен тығыз байланысты болғандықтан, кәсіби тұлғаны қалыптастыру үшін жалпы даму факторлары маңызды. Жоғары мектепте оқу кезеңі – адамның тұлғалық-кәсіби қалыптасуының ең маңызды кезеңі болып табылады. Студенттік кезең – бұл жаңа әлеуметтік рөлге бейімделу, қойылатын жаңа шарттар мен талаптарға өзін-өзі ұйымдастыруына, өз жұмысына, жоғары жауапкершілік дәрежесіне негізделген, белсенді оқыту және даму, кәсібилендіру кезеңі, сонымен қатар бұл тұлғада болып жатқан өзгерістерге байланысты жас дағдарысы. ЖОО дайындық кезеңіндегі тұлғаның кәсіби дамуының негізгі нысаны кәсіби тәжірибені игеру және кәсіби еңбектің нақты түріне дағдыларды қалыптастыру ретінде студенттерді кәсіби қалыптасуға баулу болып табылады. Белгілі бір кәсіби біліктілігін алған маман, егер оның кәсіби қалыптасуы тек білім, дағды мен шеберлікті меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар оған белсенді, дербес, шығармашылық және жауапты кәсіби рөлге көшудің өзекті жеке проблемасын шешуге мүмкіндік беретін рухани қасиеттер мен қондырғыларды дамығатын болса, кәсіби біліктілікке жол бере алады. Кәсіби қалыптасуының мақсаты субъектінің тұлғалық дамуы, кәсіби өмірге толық қатысуды және өзін-өзі белсендіруді қамтамасыз ететін, кәсіби қондырғыларды, уәждерді, қарым-қатынастарды, құндылықты бағдарларды дамыту болып табылады.[2]

Зерттеу жұмысымызда, соңғы 30 жылда жазылған кәсіби қалыптасу феноменін анықтайтын теориялар қарастырылып, теориялық бөлім жазылды. Жоғары оқу орындарындағы болашақ мамандарды кәсіби қалыптастыру мақсатын нақтылай отырып, оның келесі факторларын бөліп көрсетуге болатынын анықтадық: бірінші курс студенттерін оқу орнына жағымды бейімделуін қамтамасыз ету; оқушы жастарды одан әрі кәсібилендіру үшін жағдай жасау; әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі анықтауға көмек көрсету; студенттің кәсіби маңызды қабілеттерін және әлеуметтік маңызды қасиеттерін дамыту; білім беруді аяқтағаннан кейін кәсіби әлемде өз орнын табуға жәрдемдесу және түлектердің бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру; мінез-құлықтың кәсіби-этикалық нормаларын қалыптастыру; кәсіби рөлдердің объективтік жүйесін меңгеру; болашақ маманның кәсіби мәдениетінің қалыптасуы. Зерттеу таңдамасы: 18-22 жас аралығындағы ЖОО студенттері. Негізгі үш әдістеме алынды: КОС-2 коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділікке арналған әдістеме, Гильфорд социалды интеллект әдістемесі, Айзенк интеллектуалды қабілеттерді зерттеу әдістемелері алынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шумская Л.И. Университеттің әлеуметтену процесінде студенттердің жеке және кәсіби дамуы: дис. ... Доктор псих. ғылымдар. – Минск, 2005. – 363 б.
- 2 Белозерова, Л.И. Интегративный подход к профессиональному становлению психолога на этапе вузовской подготовки / Л.И. Белозерова. – Ярославль, 2002. – 98с.

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ РЕЗИЛЬЕНТТІЛІК ФЕНОМЕНІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Беркінбай Р.М.

*С.Қ. Бердібаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
E-mail: rahilya2310@gmail.com*

«Резильенттілік» термині қазақстандық психология ғылымы үшін жаңа ұғым болып табылады. Бүгінгі таңда аталған феноменге қатысты зерттеулер енді ғана жүргізіліп бастап жатыр, соған орай оны зерттейтін әдістемелер де адаптациялауды талап етеді.

Көршілес ресейлік психологтар резильенттілікті зерттеуге бізден ерте ден қоя бастаған. Алғаш «өмірге төзімділік» ұғымын ХХ ғасырдың 60-шы жылдары Б.Г. Ананьев енгізіп, оны адамның жалпы өз функцияларын эффективті орындай алу қабілеті деп түсіндірген. Заманауи ресейлік зерттеулердің нәтижесі ретінде А.А. Нестерованың «Тұлғаның өмірге қабілеттілігі» әдістемесін, және Е.А. Рылская, А.В. Махнач және А.И. Лактионованың еңбектерін айтуға болады.

Алайда, Ресейде аталған мәселе зерттеліп басталғанымен, оны ұғуда бірегейліктің жоқтығынан мәселелер туындайды. Бірқатар ғалымдар резильенттілікті «өмірге төзімділік» деп ұғып, адаптация-дезаптация шеңберінде қарастырса (К.А. Иванова, Ф.И. Валиева), келесі ғалымдар оны «өмірге қабілеттілік», яғни тұлға сипаты ретінде қарастырады. Тағы бір зерттеулерде ғалымдар тобы резильенттілікті «өмірге төзімділік», не «өмірге қабілеттілік» емес, оған жетудің құралы (И.А.Хоменко), немесе «өмірге қабілеттілік» өмір бойы қалыптасатын, ал резильенттілік, тек қиын өмірлік жағдайлар орын алғанда қалыптасатын феномен (Л.В. Бударина) деп анықтама береді. Бұдан бұл сұрақты қарастырудағы ресейлік ғалымдардың да зерттеулері әлі бастапқы деңгейде тұрғанын ұғамыз.

Шетелдік зерттеулерде «resilience» үш түрлі бағытта қарастырылады: когнитивті бихевиоризм, конструктивизм және экологиялық реализм.

Бірінші бағыт мінез-құлықтық эмоционалды өзін-өзі реттеу үрдістерін, содан өмірдегі қиыншылықтарға төтеп беруде оларды реттей алуға акцент жасайды. Нәтиже ретінде мысалға В. Хайнц, И. Ламонтейн, Р. Стивенсонның копинг – мінез-құлықтың практикалық әдістерін құрғанын айтуға болады.

Конструктивті бағыттың өкілі Д. Геллерштейн резильенттілікті физикалық және психологиялық деп бөліп қарастыру керек деген идеяны ұстанады.

Экологиялық реализм болмыстың қиындықтарды өткеруіндегі басты рөлді әлеуметтік факторларға береді.

Үш бағытты ұштастыра отырып, шетелдік ғалымдар резильенттілікке: адамның жағымсыз өмірлік жағдайларда қиындықтарды жеңе білу, және қауіпті деп танылуы мүмкін жағдайларда психологиялық тұрақтылықты сақтап тұру, ішкі және сыртқы ресурстарды пайдала отырып, өзін қалпына келтіре алу, бейімделе алу, және даму мен қалыптаса алу қабілеті деп түсіндіреді.

Әлемде орын алып жатқан әлемдік экономикалық дағдарыстар, ақпараттық соғыс, мәдениеттердің араласуы, әлемдік пандемия, цифровизация мен автоматизацияның дамуына орай, қарым-қатынас пен еңбек нарығында орын алып жатқан өзгерістер шетелдік ғалымдардың резильенттілік феноменіне жете мән беруіне себепкер болды. Адамның резильенттілігіне ықпал ететін факторларды анықтап, оны қалыптастыру мен дамытудың жолдарын анықтар болсақ, бұл адамзат дамуының жаңа деңгейіне алып келуі ықтимал.

Бүгінде, Қазақстанда бұл феноменді зерттеу мақсатында «Резильенттілік шкаласы» (RS-25) әдістемесі адаптациядан өткізілуде. Мәселені зерттеудің теориялық анализі резильенттілікті зерттеудің әлемдік деңгейде актуалды мәнге ие екендігін, және зерттеулердің шетелдік аренада әлдеқайда алға жылжығандығын көрсетеді. Соған орай, қазақстандық психология ғылымында резильенттілік феноменін зерттеудің үлкен тәжірибелік және теориялық маңызға бар деген қортындыға келеміз.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙІН ЖАҚСARTУДА ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТІ МАНДАЛА ТЕРАПИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Букешова С.С.

*Н.Қ. Тоқсанбаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
E-mail: bukeshovas@mail.ru*

Эмоция мәселесі психологтар және психоаналитиктер тарапынан үздіксіз зерттеліп келеді. Себебі, адамзат баласының өмірлік хронологиясынан – эмоциясыз өмірді өткере алмайтынын байқаймыз. Барлық уақытта да адамдар – қайғы, қуаныш, өкініш, өкпе секілді эмоцияларды сезініп келген және сезіне береді де. Сол себепті психологтар эмоция процесін көпқырлы және әмбебап деп сипаттайды. Эмоцияның *көрініс беруші, реттеуші, когнитивті* сынды функцияларын бөліп көрсетуге болады.

Жазылған мәселеге қатысты В.В. Шароновтың «Основы социальной антропологии» кітабында жазылған К.Г. Юнгтің теориясына сілтеме жасай келе, К.Юнгтің концепциясы бойынша индивидтің қатынасы объективті әлеуметтік құрылымдар арқылы емес, адамның психологиялық ішкі әлемдік «күйімен» анықталады [1].

Эмоция – әр ұлттың өз ерекшелігіне байланысты әмбебап болып келеді. Бұл туралы П. Экман зерттеп, өзінің «Психология эмоции» атты кітабында жазып өткен. П. Экманның зерттеулері барысында әр ұлттың эмоция білдіру кезінде вербалды қозғалыстары мен түр-әлпет, мимикасында да ерекшеліктер байқалған. Автордың өз кітабында жазып өткендей: «*Біз әрқайсымыз эмоцияларды сезінеміз және өткереміз, алайда эмоцияларды әркім өзінше өткереді*». Бұл дәйексөз эмоциялардың әр тұлғаға және ұлтқа қатысты уникал екенінің дәлелі [2].

Психология саласында терапиялық мақсатта кеңінен танымал мандала терапиясы К.Г. Юнгтің аналитикалық психологиясында алғаш рет архетипті символдар ретінде адамдардың жан дүниесіне үйілу үшін пайдаланған. Ол дөңгелектің ішінде белгілер салып, оны бояп немесе дөңгелек ішіне суреттер салу арқылы клиенттің эмоциясы мен психологиялық денсаулығын бағалай білген [3].

Ендігі бұл терапияның негізгі элементтері ретінде ұлттық ою-өрнектерді пайдаланбақпа? Қазақ халқының тұрмыс салты ою-өрнектермен тығыз байланысты болып, тарихы ғұн, сақ тайпалары кезінен сақталып бүгінге жеткен белгілердің мәні мен мағынасы да тым терең. Ою-өрнектердің сакральді мәні мен тарихи әдебиеттерден табылған герменевтикалық талдауларға сүйене отырып, ұлттық өрнектермен қанықтырылған мандалаларды ойлап табуға болады. [4].

Мысалы: Сәттілік мандаласы үшін түйетабан оюын пайдалансақ болады. Себебі алыс сапарға шығарда осы ою бедерленген. *Қошқармүйіз* оюы молшылықтың және жақсылықтың нышаны екеніне қазақ халқы сенген. Сондықтан осы оюды *береке-ырыс мандаласының* белгісі ретінде пайдалануға болады.

Бүгінде, ою-өрнектер қазақ ұлтының өмірінен сирек көрініс табады. Сол себептен, өз ұлтымызға тән мінез бен мәдениеттен алшақтап барамыз. Әр елдің тек түр-әлпеті ғана емес, эмоциялық күйі де бір-бірінен ерекшеленеді. Ал, оюларды қайта жаңғыртып, қалыптастырушы тәжірибе кезінде ұтымды пайдалана отырып, қазақ жасөспірімдерінің эмоциялық күйін жақсартуда (*байсалдылық, сабырлылық және ақкөңілділікті жастар бойында арттыру мақсатында*) қолдану зерттеу жұмысының түпкі мақсаты. *Эмоция – әр ұлттың Әлемге қайтарған жеке жауабы.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шаронов В.В. Основы социальной антропологии. / Оформление обложки А.А.Олексенко, С.Л.Шапиро. – СПб.: Издательство «Лань», 1997. – 192 с., ISBN 5-86617-046-9
2. Экман П. Психология эмоции. Я знаю, что ты чувствуешь./Издательство: Питер, 2010-336с., ISBN: 978-5-49807-705-5, 978-0805083392
3. Копыгин А. И. Теория и практика Арт-терапии. – С-П. Питер, 2002– 359 с.
4. Мұқанов М.С. Қазақтың үйіндегі көркемдік қолөнері. – Алматы, 1979.

КРИТЕРИИ ДИАГНОСТИКИ НОМОФОБИИ

Гитихмаева Л.М.

Под руководством Мамбеталиной А.С.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

e-mail: Enu.psychologists@gmail.com

Совершенствование и быстрое устаревание гаджетов, развитие технологий мобильной связи, расширение функций смартфонов с постоянным 24/7 доступом в Интернет, выход приложений для смартфонов на новый уровень взаимодействия с окружающей действительностью (онлайн-платформы для обучения, банкинг, трекары для тренировок и здоровья и т.д.) – все эти факторы влияют на количество и качество времени, которое человек проводит во взаимодействии с сотовым телефоном. В среднем, по данным аналитического агентства WhistleOut, люди тратят на смартфоны больше 5 часов в день, активируя гаджет более 150 раз в сутки. Но частое использование смартфона не всегда является целесообразным и может являться симптомом номофобии.

Номофобия – зависимость от телефона и Интернета, постоянная боязнь быть отрезанным от виртуального мира, перед возможной потерей или кражей смартфона, оставить его где-то или выйти из дома без него. Номофобия является одной из самых новых фобий человечества, поскольку появилась только с широким распространением высокотехнологичных гаджетов и их включением в активную жизнь общества.

Впервые номофобию стали исследовать в 2008 году и с тех пор исследования продолжаются.

Существует три вида критериев, применяемых для диагностики номофобии (эмоциональные, физиологические и поведенческие симптомы):

– Эмоциональные симптомы: возбуждение, беспокойство, паника при мысли об отсутствии телефона, невозможности его поиска в настоящий момент времени. При невозможности использования телефона – раздражительность, злость и надвигающаяся истерика. Страх при выключении телефона, даже в ситуации, требующей этого. Потеря интереса к действиям, не связанным с телефоном, привнесение активности с телефоном в привычные действия. Использование телефона при возникновении чувства неловкости или при избегании социального контакта. При потере телефона происходит потеря контроля за поступками и эмоциями – переворачиваются вещи в доме и в сумке для поиска телефона, эмоциональное напряжение не проходит, пока телефон не будет найден. Лишение телефона вызывает панику, синдром отмены или абстинентный синдром.

– Физиологические симптомы: ощущение слабости, усиление потоотделения, тяжесть в груди, учащенное сердцебиение, головокружение или дезориентация, ощущение фантомных вибраций телефона, онемение, покалывание или жжение в локте или пальцах от долгой прокрутки ленты смартфона, изменение осанки из-за долгого наклона головы к экрану телефона.

– Поведенческие симптомы: постоянное стремление к контакту с телефоном (прикосновение, нахождение в поле видимости, разблокировка для проверки экрана, проверка социальных сетей) даже в местах, не предназначенных для этого, контроль за зарядом телефона, наличие зарядного устройства или дополнительного «пауэ бэнка». Проверка телефона в ночное время, прерывание разговора с человеком лицом к лицу, чтобы ответить на звонок или сообщение.

П. Вальдесоло, доцент психологии Claremont McKenna College, исследуя явление номофобии, выделяет несколько степеней номофобии: мягкую, умеренную и тяжелую.

Особенностями диагностики номофобии является на данный момент разработанность методического аппарата только для самооценки испытуемыми своего поведения и эмоционального состояния в момент использования телефона. При самодиагностике номофобии необходимо отметить ряд признаков по трем критериям, которые могут стать предвестником зарождения номофобии или зафиксировать факт ее наличия. Наиболее явными **признаки номофобии** становятся в момент утери телефона.

Тема диагностики номофобии и ее критериев является в настоящий момент одной из актуальных тем психологии и требует дальнейшего развития, описание более полных критериев и разработки точного инструментария для диагностики.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ БОС-АЛЬФА ТРЕНИНГА ПРИ КОРРЕКЦИИ ДЕПРЕССИВНЫХ СОСТОЯНИЙ

Даукешов А.С.

*Под руководством М.К. Жолдасовой, А.М. Кустубаевой
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы
e-mail: Ali_d7@mail.ru*

Как известно, депрессия в современном мире признана широко распространённым заболеванием, которое необходимо не только своевременно диагностировать, но и находить пути ее коррекции. Одним из инновационных и актуальных методов коррекции депрессивных состояний является тренинг с биологической обратной связью. Биологическая обратная связь относится к группе терапевтических процедур, при которой применяется электроэнцефалограмма (ЭЭГ) и другие психофизиологические параметры, отражающие текущую активность различных процессов организма во время сознательного управления мультимедийными стимулами с целью повышения эффективности саморегуляции физиологического состояния.

Цель работы: сравнительная анализ эффективности БОС-альфа тренинга для участников с низкими и с высокими показателями оценки депрессивного состояния.

Объект исследования: лица с низкими и с высокими показателями оценки депрессивного состояния.

Предмет исследования: коррекция депрессивного состояния с помощью БОС-альфа тренинга.

Гипотеза: предполагается, что БОС-альфа тренинг снижает показатели депрессивного состояния.

Теоретическая значимость работы заключается в разработке теоретико-методологических основ БОС-альфа тренинга для коррекции депрессивного состояния.

Практическая значимости работы определяется возможностью разработки программы БОС-альфа тренинга для коррекции депрессивного состояния.

Методики:

1) психометрические методы проводились до и после БОС-тренинга. Шкала тревоги Спилберга, разработан Ч.Д. Спилбергером и адаптирован Ю.Л.Ханиным (1977).

2) Опросник симптомов депрессии создан на Rush et al. в 1996 году, Шкала позитивного аффекта и негативного аффекта Д. Уотсон, Л. Кларк, А. Теллеген 1988 и адаптирован Е. Н. Осин (2012).

3) Методика на диагностику эмоционального интеллекта, разработанная Salovey et al (1995), была адаптирована на русский язык в 2009 году.

2) энцефалографическое исследование проводилось с применением 21 канального Neuron-Spectrum 4 system (Neurosoft Ltd, Ivanovo, Russia) в следующих ситуациях: открытые глаза (1 мин.), закрытые глаза (1 мин.) и БОС-альфа тренинг (30 минут) 10 сеансов. В исследовании участвовали 5 человек (4 женщины и 1 мужчина), средний возраст которых составляет 22.6 лет. БОС-альфа тренинг проводился на основе альфа индекса с порогом 30 % и с частотным диапазоном 8-14 Гц с электродов Fz, Cz, Pz, P3, P4 согласно международной системе 10-20%.

Предварительный анализ результатов выявил снижение показателей оценки депрессивного состояния у нескольких участников и повышение альфа ритма в некоторых электродах. Для окончательных выводов необходимо увеличение выборки обследуемых.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ УЧИТЕЛЕЙ

Джакупова М.А.

Под руководством Мадалиевой З.Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: muhabbat140895@gmail.com

В данной статье изложены результаты исследования, направленного на изучение влияния эмоциональной компетентности учителей на уровень их психического здоровья.

Проблема эмоциональной компетентности учителей является одной из самых актуальных проблем образовательной сферы. Эмоциональная компетентность – неотъемлемая личностная составляющая педагогического мастерства, поскольку только состоявшаяся, зрелая личность может воспитать другую полноценную и зрелую личность [1]. Эмоциональная компетентность – это социальный навык, заключающийся в умении распознавать, интерпретировать свои эмоции и эмоции партнеров по коммуникации, а также регулировать свои эмоциональные проявления и конструктивно реагировать на эмоциональные проявления окружающих людей.

Здоровье учителей все больше становится вопросом всемирной важности, по той причине, что случаи зафиксированного профессионального выгорания, неврозов и других проблем с психическим здоровьем у представителей этой профессии и других работников сферы образования возрастают с каждым годом. По жалобам учителей, которые обращались за помощью, большая часть проблем со здоровьем возникла вследствие стресса на уроках [2]. Психическое здоровье – это состояние полного физического и духовного благополучия, при котором человек способен реализовать свой собственный потенциал, справляться с повседневными стрессами, а также плодотворно работать, принося пользу своему сообществу. Объект исследования: учителя средней школы.

Предмет исследования: эмоциональная компетентность, психическое здоровье.

Гипотеза: существует взаимосвязь между уровнем психического здоровья учителей и показателями их эмоциональной компетентности.

Методы исследования:

Опросник эмоциональной компетентности Г. Юсуповой [3];

Опросник Эмоционального интеллект Н.Холла [4];

Методика «Индивидуальная модель психического здоровья» А.В. Козлова [6];

Анкета «Прогноз» – опросник, разработанный в Ленинградской Военно-медицинской Академии в 1985 году В. Ю. Рыбниковым [7];

В исследовании приняли участие 200 человек из разных городов Казахстана, все испытуемые на момент исследования работали учителями в школах. Возраст испытуемых – от 21 до 66 лет, трудовой стаж – от менее года до 44-х лет. Распределение испытуемых по полу: 17 мужчин, 183 женщин.

Мы получили значимые корреляции между показателями эмоциональной компетентности и психического здоровья учителей, таким образом наша гипотеза подтвердилась.

Список использованной литературы:

1. Мадалиева З.Б. Эмоциональное состояние учителя: особенности проявления и способы регуляции / Диссертация на соискание степени доктора психологических наук. 2008г. 91 стр;
2. Kovess-Masféty V., Rios-Seidel C., Sevilla-Dedieu C. Teachers' mental health and teaching levels. TeachEduc 2007;23:1177–1192.
3. Юсупова Г.В. Состав и измерение эмоциональной компетентности / Диссертация ... к. психол. наук, 2006. – 166 с.
4. Методика Н. Холла оценки «эмоционального интеллекта» (опросник EQ) // Е.И. Ильин. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – С. 633–634.
5. Диагностика коммуникативной социальной компетентности (КСК) // Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., 2002. С. 138-149.
6. Козлов А.В. Методика диагностики психического здоровья // Перспективы Науки и Образования, 2014, №6(12), С. 110-116.
7. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998 – С. 544-548.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫҒА МЕНТАЛЬДЫ АРИФМЕТИКАНЫ ПАЙДАЛАНУ

Дүйсенбай Г.

*Н.С. Жубаназарова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: duisenbay.gulzhanat@gmail.com*

Аталған зерттеу жұмысында дарындылық феноменіне мазмұндық талдау жүргізіліп, балалардың интеллектісінің кешенді дамуы бірнеше әртүрлі бағытта (сөзді ойлау құралы ретінде игеру және белсенді қолдану; ойлаудың барлық түрлерінің бір-біріне ықпалы және бірігуі және т.б.) жүретінін айта келе, кіші мектеп оқушыларының логикалық ойлауын ментальды арифметика арқылы дамыту қажеттілігі қарастырылған.

Мектеп өмірінің бастапқы кезеңі 6-7 жастан 10-11 жасқа дейін (мектептің I-IV сыныптары). Хронологиялық тұрғыдан алғанда, осы кезеңнің шекаралары қолданылатын оқыту әдістеріне байланысты тарылып, кеңейе алады: жетілдірілген оқыту әдістері дамуды тездетеді, ал жетілмегендері оны баяулатады. Сонымен қатар, тұтастай алғанда, осы жастағы шекаралардың кейбір өзгергіштігі баланың кейінгі жетістігіне ерекше әсер етпейді.

Бастауыш мектеп жасында балалардың даму резервтері зор. Оларды анықтау және тиімді пайдалану – дамытушылық және тәрбиелік психологияның негізгі міндеттерінің бірі. Баланың қолда бар резервтерін шебер пайдалану үшін екі маңызды мәселені шешу қажет. 1. Балаларды мектепте және үйде жұмыс істеуге мүмкіндігінше тез бейімдеу, оларды физикалық күш жұмсамай-ақ, мұқият, еңбекқор болуға үйрету. Ол үшін оқу жоспары оқушылардың қызығушылығын ояту және қолдау үшін жасалуы керек [1, 104 б.]. 2. Бейімделу процестерінің контекстінде ойлау процестері дамып, оларды тізбекті жоғалтпай қалыптастыру қажеттілігі туындайды: қызығушылық – мотивация – оқыту-интеллект [2, 178 б.]. Аталған бағыттардың біріншісі әртүрлі тапсырмаларда оны белсенді қолдана отырып, балалардағы сөйлеудің қалыптасуымен байланысты. Бұл бағытта – балаға жүйелі ойлауды, ой бағытын сөзбен жеткізу және нәтижені атау үйретілсе, сәтті болады. Дамудың екінші бағытында балаларға дамыған және практикалық іс-әрекеттер үшін шешуді қажет ететін тапсырмалар берілсе және суреттермен жұмыс істеу, ұғымдарды пайдалану мүмкіндігі логикалық абстракция деңгейіне дейін жеткізілсе, сәтті жүзеге асырылады. Осыған сәйкес, біздің ойымызша, осы екі бағытты біріктіретін бағдарлама «Ментальді арифметика». Бұл жүйенің мәні ақыл-ой арифметикасын оқыту процесінде мидың екі жарты шарының да жұмысы ынталандырылатындығында. Бағдарлама ақыл-ой арифметикасын зерттеуді қамтиды. Бала шоттармен жұмыс істеу арқылы мидың сол жарты шарымен қоса қиялға, түйсікке, шығармашылық қабілеттерге жауап беретін оң жарты шарды қолдана бастайды. Яғни ол көріп, қолмен есепшот сүйектерін ұстай отырып математикалық есепті шешеді. Осылайша, логикалық ойлауды дамытудың екінші бағыты іске асырылады [3, 101 бет].

Көріп отырғандарыңыздай, ментальді арифметика курсы логикалық ойлауды дамытуға бағытталған. Болашақ Академиялық табыстар мен тұлғалық даму үшін берік негізді қамтамасыз етеді. Бірақ Қазақстанда бұл туралы әлі күнге дейін деректер өте аз. Біз зерттеу жұмысын дарынды балаларға арналған гимназия (50 оқушы) мен UCMAS оқыту орталығында (50 оқушы) 9-11 жас аралығындағы балалардың психометриялық сипаттамалары мен логикалық ойлау қабілеттерін диагностикалау, шыққан нәтижелерін салыстыру мақсатында жүргіздік. Ментальді арифметиканы оқыту барысында қалыптасатын қабілеттерді зерттеу үшін балаларға келесі диагностикалық құралдарды пайдаландық: Равен IQ тесті, Бурдон тесті (зейіннің бөлінуін және ауысуын талап ететін зейіннің тұрақтылығын анықтау), Крепелин бойынша есеп әдістемесі (қабілеттілікті, шаршауды және ерікті зейіннің тұрақтылығын анықтау), Қарапайым ұқсастықтар әдістемесі (логикалық байланыстар мен ұғымдар арасындағы қатынастардың сипатын анықтауға бағытталған). Нәтижесінде, интеллектінің пайыздық деңгейі 11%-ға, зейін ерекшеліктерінің – 13%-ға, логикалық ойлау 9%-ға жақсарғанын байқадық. Осыған сүйене отырып, балалардың интеллектуалдық дамуына ментальді арифметика әсер ете алатынына көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Истратов, О. Н. Справочник психолога начальной школы / Истратов, О. Н., Эксакусто Т. В. – Изд. 7-е. – Ростов н / Д: Феникс, 2011, С. 443.
2. Нисканен Л. Г. Интеллектуальное развитие и воспитание начальной школы. – 2002. – С. 639.
3. Ментальді арифметика: XXI ғасырдың ақыл-ойы немесе ойлауы? // Қатынас режимі: <https://kapital.kz/gosudarstvo/48161/mentalnaya-arifmetika-um-za-razum-ili-myshlenie-xxi-veka.html> күні: 15.05.2016

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАТЕРЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Есенғалиева А.М.

Под руководством Кудайбергенова С.К.

Университет Қайнар, Алматы

e-mail: bj.janna@mail.ru

По данным медицинской статистики, в последние десятилетия как Казахстане, так и во всем мире, отмечается рост психических заболеваний, в том числе у детей и подростков [1,2]. В связи с вышеизложенным, огромную актуальность имеют работы, направленные на исследование личностных особенностей матерей, воспитывающих больных детей [3].

Цель исследования: изучить психологические особенности матерей, воспитывающих детей с РАС в сопоставлении с матерями, воспитывающими здоровых детей.

Объект исследования: матери, имеющие психически больных и здоровых детей.

Предмет исследования: личностные характеристики матерей.

Выборку составили 50 матерей, имеющих здоровых и психически больных детей. Мамы больных детей были отнесены в *экспериментальную группу (25 человек, далее по тексту – ЭГ)*, а здоровых детей – в *контрольную группу (25 человек, далее по тексту – КГ)*. Возраст детей в семьях обеих групп составил от 6 до 10 лет.

Гипотеза исследования: существуют значимые различия в личностных характеристиках матерей, воспитывающих хронически больных и здоровых детей.

Методы исследования.

Индивидуально-типологический опросник (ИТО), автор Собчик Л.И[4]. Тест представляет собой личностную психодиагностическую методику, основанную на теории ведущих тенденций. Опросник состоит из 8 основных шкал, оценивающих 4 пары полярных качеств: Экстраверсия – Интроверсия, Спонтанность – Сензитивность, Агрессивность – Тревожность и Ригидность – Лабильность.

В данной статье изложена только часть результатов, проводимого в рамках магистерского диссертационного исследования Кудайбергеновой Б.К.

Выводы. Проведенное эмпирическое исследование подтвердило и конкретизировало нашу гипотезу.

Выявлены статистически значимые различия в личностных характеристиках матерей, воспитывающих хронически больных и здоровых детей (на примере семей, воспитывающих детей с психическими заболеваниями), а именно:

1. Матери, воспитывающие детей с психическими заболеваниями, характеризуются более высоким уровнем агрессивности, сензитивности и ригидности по сравнению с матерями здоровых детей (различия значимы на уровне $p=0,01$);

Представленные в статье результаты будут дополнены и расширены, а также лягут в основу проведения психологической работы с семьями, воспитывающими больных детей.

Список использованной литературы

1. Катков А. Л., Джарбусынова Б. Б. Психическое здоровье населения Республики Казахстан (по материалам комплексного исследования 2003 года). – Павлодар, 2006 – 327 с.
2. Исследование распространенности, глубинных причин и факторов риска и защиты в области суицида и суицидальных попыток в Республике Казахстан – Астана, Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ) в Республике Казахстан, 2014. – 108 с.
3. Кудайбергенова С.К. Исследование родительского отношения к детям с ограниченными психическими возможностями: автореф.... дис. канд. психол. наук: 19.00.10. – А.: КазНУ, 2009. – 24 с.
4. Собчик Л.Н. Психодиагностика в медицине. Практическое руководство. – Боргес, 2017. – 416 с.

ФОРМИРОВАНИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ КАК ФАКТОРА ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКА

Жакатаева А.А.

Под руководством Ахтаевой А.А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

e-mail: zhasema@mail.ru

Стресс играет центральную роль в жизнедеятельности сотрудника организации, снижая его профессиональные компетенции. Основной задачей, стоящей перед руководством организации является задача осуществления обучения сотрудника управлению стрессом. Приоритетным является обучение сотрудников, занятых в сфере «человек-человек».

Сотрудники организации сталкиваются со стрессовыми нагрузками в виде конфликтных ситуаций в общении с клиентами и необходимости сдерживания выражения чувств, эмоций. Слово «стресс» для многих из них является негативным моментом, вызывающим неприятные мысли, чувства, ощущения. Сталкиваясь со стрессом, сотрудники используют привычные для них способы преодоления, которые в большинстве случаев не являются эффективными. Избежать возникновения стрессовых нагрузок для сотрудника невозможно. Реакции на стресс, способ преодоления стресса различаются в жизни повседневной и в профессиональной деятельности сотрудника. В первом случае преодоление стресса зачастую не вызывает затруднений, во втором сотрудники сталкиваются с отсутствием понимания какие действия необходимо предпринимать для разрешения ситуации в разрезе сохранения профессиональной компетенции и минимизации последствий для эмоционального состояния. Для управления стрессом сотруднику необходимо обладать знаниями о причинах возникновения, способах и механизмах его преодоления.

В связи с этим возникает необходимость решения вопроса преодоления стресса за счет стимулирования формирования ситуативных и устойчивых компетенций. Вышеуказанные факты обосновывают актуальность исследования.

Согласно информации ВОЗ – здоровье является состоянием полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствием болезней и физических дефектов. В связи с чем становится ясным, как важна профилактика стресса в жизнедеятельности сотрудника. Управление стрессом является важным условием укрепления здоровья. Программы по управлению стрессом можно условно поделить по направленности их действия: в одних преодолении стресса связано непосредственно с источником стресса и происходит за счет изменения требований окружающей человека среды или же адаптации человека к окружающей среде, в других усилия направлены на регулирование эмоций, связанных со стрессом.

На сегодняшний день существует множество программ по управлению стрессом: программы по снижению уровня стресса, Mindfulness Stress-Reduction MBSR (Кабат-Зинн Дж.), Мультимодальный тренинг по стрессоустойчивости (Мейхенбаум Д.), Позитивное обращение со стрессом (Линк В.), Метод самосовладания (Асимов М.).

Осознанно-медитативное снижение стресса (Mindfulness-based stress reduction, MBSR) – программа медитативно-осознанных практик, целью которых является формирование отдельного осознания мыслей, чувств, ощущений. Программа, в основе которой лежит концепция «осознанности» (mindfulness) – отстраненного наблюдения и осознания физических ощущений, эмоциональных реакций, мыслей. Результатами применения данной программы являются приобретение новых навыков управления стрессом и расслабления, способность эффективно преодолевать стрессовые нагрузки, повышение самооценки, снижение негативных последствий стресса (например, тревожности, беспокойства и т.д.).

Метод самосовладания - программа направленная на укрепление здоровья формирование психогигиены. Задача совладания с негативными жизненными обстоятельствами состоит в том, чтобы либо преодолевать трудности, либо уменьшать их отрицательные последствия, либо избежать этих трудностей. Совладающее поведение – это целенаправленное социальное поведение, позволяющее справиться с трудной жизненной ситуацией через осознанные стратегии действий.

Для реализации принципа профилактики рассмотрены научные труды, посвященные проблеме психологии стресса в профессиональной деятельности сотрудника, что позволило выбрать для исследования программу стресс менеджента с принципами профилактической работы, базируемой на авторской методике «Управляй стрессом с Оптимизмом» (Решке К., 2010).

АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» ДАНАЛЫҚТЫҢ ЭТОСЫ

Жеткергенова Ұ.Е.

Қ. Б. Жарықбаев жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

e-mail: ulzhanzhetkergenova98@gmail.com

Адам баласы бүкіл жаратылыстың бір бөлшегі болғандықтан, іс-әрекеті әлемнің жалпы заңдылықтарымен үйлесімді болғанда ғана дам баласы өзіне лайық жоғары дәрежеге ие болып, бақытты өмір сүре алады.

Қай заманда болса да, қоғамның күрделі мәселелерін шешуде Абай мұрасы тірек болады. Оған қайта үңіліп, тереңінен ойлап қарасақ, бүгінгі рухани жаңғырудың күрделі мәселесінің шешімінде данышпан мұрасынан толық таба аламыз.

Егерде Абайдың мұрасына, оның ішінде қара сөздеріне зер салып қарайтын болсақ, ойшылдың рухани мұрасынан әлем заңдылықтарын көріп, өзіміздің күнделікті өмірде, мемлекетіміздің өркениетін қарқынды дамыту үшін көмектесіп, жол көрсете алатын құндылықтар таба аламыз.

Абай айтқан дүниенің көрінген сырын ашумен айналысатындар тән ғалымы, технократ ғалымдары болса, дүниенің көрінбейтін сырын ашуға ұмтылғандар жан ғалымы болып табылады. Соның бірі хәкім Абайдың өзі болғандықтан, Абайды жантану ғылымының ең көрнекті өкілі ретінде танимыз. Абайдан бастап түп иені танып білу жолында пәлсапалық жанырында жантануды игеруге өзгелерде ұмтылды.

Абай қара сөздерінде көрстекен жол – бұл рухани жетілу жолы. Бұл жол оларды Түп Иеге бағыттайды. Абай ілімін мойындау, оны түсіну адамға болмыс құпияларын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді.

Абай ілімі бойынша: әлем өмірінің мақсаты – өзің Жаратушының ықпалымен өмір сүру. Бұл мақсатқа жету үшін алдымен білім алып, білімсіздіктен құтылу қажет, сонан соң жүрек көзін ашу керек. Ал жүрек көзін ашу үшін, «Адамзаттың бәрін сүю қажет».

Абай көрсеткен толық адам болу үшін – сананың төмендеуін тоқтатып, оны қайта көтеріп, өзінің алғашқы санасына – Құдай санасына – жеткізу қажет. Жанның сегіз сапа қасиетін атап көрсетсек олар: өмір, ғылым, құдырет, түсініп-білу, есту, тілек (қалау, ниет), сөз, бар қылу-сананың көрінісі, сана болмаса бұларда жоқ. Сана болса ғылым бар, ал ғылым барлығының қайнар көзі. Адамда да жан барлық қасиеттердің көзі.

Абай рухани болмысын танудың биігіне көтерілу үшін, адамдарға жан мен тәннің бір бірінен бөлек екенін, жанның мәңгілік ал тәннің уақытша екенін, өмірдің әрбір сәті құнды және оны кері қайтаруға болмайтын, сондықтан оны дұрыс өткізу керек екенін түсіндіреді. Абайдың жан туралы ілімін дұрыс түсініп, қабылдаған адам кемелденудің жаңа деңгейіне көтеріледі. Бұл деңгейге көтірлген адамдар сирек, себебі көпшілік жұрт өздерінің материалдық нәзік болмысын сезінуден әрі аса алмайды.

Бүгінгі күні жүрек әлсіреп, ақыл мен қайраттың күш алған заманы болып отыр. Мұның себебі рухани жұтау. Сонда рухани жаңғыру арқылы – жүрек күш алып, ақыл мен қайратты өзіне бағындыра алады.

Мәңгілік жан құмары рухани ләззат болғандықтан, адам үнемі сол жоғары сезімге ұмтылады. Бірақ рухани білімі болмаса, ол бұл ләззатты тән арқылы іздеп, адасады. Ізденіс барысында имандылығы өсіп, ол өзінің адасқанын сезе бастайды. Сөйтіп, рухани жаңғыруға деген ынтасы өседі.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ОБРАЗА ТЕЛА У МОЛОДЕЖИ В ВОЗРАСТЕ 18-25 ЛЕТ

Иманкулова И.А.

Пуд руководством Кудайбергеновой С.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: Inel.imankulova@gmail.com

Актуальность данного исследования заключается в малой изученности влияния психологического пола (гендера) на восприятие своего образа тела, а также влияния гендерных особенностей на пищевое поведение. Целью исследования является теоретический и эмпирический анализ гендерных особенностей восприятия образа тела у молодежи.

При проведении опроса были использованы следующие методики: анкета для сбора общих данных, опросник MBSRQ (Т. Cash) 34 вопроса, полоролевой опросник (С.С. Бем) 60 утверждений, опросник DEBQ 33 утверждения, опросник образа собственного тела (О.А. Скугаревский И С.В. Сивуха) 16 вопросов.

Опрос был проведен с использованием GoogleForms. Количество респондентов составило 140 человек: 70 девушек и 70 парней в возрасте от 18 до 25 лет. Среди них:

– Средний индекс массы тела – 22,3. Это является значением в границах нормы.

– 40% имеют высшее образование, 38% еще учатся в университете, остальные имеют среднее образование.

– 72% живут с родителями, 9% одни, остальные: с мужем/женой, друзьями или родственниками.

– 25% имеют хронические заболевания, остальные здоровы.

Промежуточные результаты, полученные в ходе обработки эмпирических данных:

– По результатам MBSRQ, который выявляет отношение к собственному телу, результаты по шкалам -оценки внешности, -ориентации на внешность, -удовлетворенности своей внешностью, -выраженности тревоги по поводу веса и самооценки веса показывают значения, соответствующие среднестатистической норме. Т.е. у современной молодежи здоровое отношение к собственному телу.

– У 4 мужчин была выявлена преобладающая феминность и у 2 девушек преобладающая маскулинность. В целом данные говорят о том, что больше мужчин, проявляющих феминность, нежели маскулинные женщины.

– Голландский опросник пищевого поведения даёт следующие результаты: молодёжи удается контролировать количество съеденной пищи, однако очень часто молодые люди прибегают к злоупотреблению пищи в негативном эмоциональном состоянии, т.е. заедают стресс. Так же молодежь легко поддается соблазну съесть что-нибудь, уловив приятный аромат или увидев красивую картинку.

– Явное недовольство своим телом высказывают 27 девушек и 16 парней. Остальные респонденты удовлетворены параметрами собственного тела.

– Девушки оценивают свое психологическое самочувствие на 6,8/10 баллов, а физическое на 6,6/10 баллов, что намного ниже, чем у парней, которые оценивают психологическое самочувствие на 8,2/10 баллов и физическое на 7,8/10 баллов. Это может косвенно подтверждать тот факт, что женщины чаще всего недооценивают себя и свой образ тела, выражая большее неудовлетворение. В то время как мужчины склонны к переоценке себя и своей внешности. Будучи с высоким показателем ИМТ, мужчины способны оценить свое телосложение как атлетическое, женщины же способны подвергать себя изнурительным диетам, даже имея показатели в границах нормы ИМТ.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных данных при проведении мероприятий, направленных на формирование здорового, позитивного представления о себе и своём теле среди молодежи.

ИННОВАЦИОННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДИНАМИКИ СТАНОВЛЕНИЯ «ОБРАЗА Я» ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГА

Исаева З.М.

Под руководством Мынбаевой А. К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: zara-16.com@mail.ru

В настоящее время в социуме возрастает потребность в компетентных квалифицированных психологах. Это подтверждается социальным заказом государства. К сожалению, на сегодняшний день имеется и тенденция отказа некоторых из специалистов в продолжение своей профессиональной деятельности. Это связано с разными причинами, одни из которых могут быть экономическими, но немало важным является личностный фактор. Моменты профессионального выгорания, отсутствия мотивации или же наличие низкой самооценки говорят о том, что отсутствует не полностью развернут и представлен рефлексивный компонент при формировании компетенций психолога. В процессе работы с клиентами, не все специалисты уделяют время для личной терапии.

Известны различные инструменты, для проведения психологического анализа динамики «Образа Я» личности психолога. Такими инструментами могут выступать: личный дневник, диагностические методики, тесты и опросники.

На наш взгляд, существует необходимость внедрения инновационных инструментов для исследования динамики «Образа Я» личности психолога. Такие инновационные решения могут быть разработаны с учетом современных реалий и развития информатизации. Мы говорим о создании софта – общей программы для внедрения диагностического инструментария, интеграции мотивационных и контролирующих компонентов, а также различного рода литературы, как профессиональной, так и научно-популярной. Отсюда целью нашей работы стала разработка проекта инструмента для анализа динамики «Образа Я» личности психолога.

Проанализировав различные концепции, связанные с определением компонентов, включенных в структуру Образа Я, нами был разработан проект практического инструментария для отслеживания динамики «Образа Я» личности психолога.

Программа предполагает включить в себя разделы:

1 раздел: Моя страница. По аналогии с социальными сетями психолог заполняет свою личную страницу с данными, об имеющемся опыте работы, биографические данные и т.д. Далее в структуру включаем подразделы (отражение содержания «когнитивного компонента»)

2 раздел – Упражнения: отражает аффективный компонент личности психолога.

3 раздел– Динамика: подразумевающий включение таких заданий, которые смогли бы отразить реализацию целей и мотивов через совершение поведенческих фактов.

Создание такого инструментария требует огромных усилий. Насколько эффективна и популярна была бы данная программа должна показать практика. В заключении хотелось бы отметить, что в динамичном мире развиваются процессы информатизации и цифровизации, тенденции к глобализации, и любому специалисту необходимо быть профессионалом в любом месте, и в любое время. Параллельно развитию общества должен происходить профессиональный и личностный рост личности специалиста. Благодаря возникновению качественных и работающих инструментов, мы получим единую картину понимания, как происходит процесс становления компетентного специалиста.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНСКОГО СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА

Калматаева Д.Н.

Под руководством Кабаковой М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

e-mail: diana.kalmatayeva@gmail.com

Объект исследования: современная казахстанская семья (как совокупный субъект совместной жизнедеятельности).

Предмет исследования: социально-психологические интердетерминанты диалогических семейных отношений.

Цель исследования: изучение социально-психологических интердетерминант диалогической семьи на примере современной казахстанской семьи.

Общая гипотеза: обладание определенными социально-психологическими интердетерминантами, участвующими в формировании диалогических отношений, способствует построению успешных семейных отношений.

Методики: методика «Ролевые ожидания и притязания в браке» А.Н.Волковой, авторская экспериментальная методика «Диалог», методика оценки доводов в диалоге, разработанная В.Л.Гайдой, тест «16 ассоциаций» К.Юнга, экспертная оценка видеозаписей внутрисемейного взаимодействия и др.

Прогресс в социально-психологическом аспекте развития семейных отношений предполагает обсуждение эволюции данной области психологического знания с учетом современных социальных реалий. Эта исходная ориентированность на изучение социального бытия людей, находящихся в процессе постоянного взаимодействия, взаимовлияния и взаимоизменения не могла не заметить качественных изменений, происходящих в социальном и природном (в том числе и в техногенном) окружении. Попытка нахождения возможных решений перечисленных проблем лежит в основании развиваемого профессором Янчуком В.А. на протяжении ряда последних лет социокультурно-интердетерминистского диалогического метаподхода к анализу психологической феноменологии. Данный подход будет применен к анализу современных казахстанских семей. Диалогический подход подразумевает партнерское сосуществование и единое самовыражение в трех формах: средовая, личностная, экзистенциальная. На основе данных полученных эмпирическим путем, представляется возможным вывести ряд дополнительных типов семейных отношений и выделить из них потенциально успешные. Необходимо помнить, что постоянно растущее разнообразие форм семьи вызвало обеспокоенность в ряде стран (например, в Великобритании) по поводу нестабильности семейной жизни в 21 веке и способствовало появлению множества политических инициатив, направленных на укрепление семьи и поддержку родителей. Появляется необходимость в применении новых подходов и тактик в решении проблем, стоящих перед современной семьей.

Выводы:

1. Уровень согласованности представлений, установок, семейных ценностей супругов обеспечивает предпосылки для развития диалогического подхода в межличностных отношениях

2. Формирование диалогических отношений внутри семьи влияет на уровень удовлетворенности браком и продолжительность союза.

3. Диалогический подход в построении семейных отношений, практикуемый семейными людьми, косвенно свидетельствует об успешности и в других социально-значимых областях жизни.

В рамках предложенной концепции будут введены и дано теоретическое обоснование таким понятиям, как: «социально-психологические интердетерминанты», «диалогические отношения», «диалогическая семья», «диалогическое сосуществование» и оправдана необходимость их применения в современном дискурсе семейной психологии.

Научная новизна исследования основывается на последующей разработке социально-психологических интердетерминантов (маркеров) для построения диалогических отношений в семейной паре.

Практическая ценность исследования заключается в построении методики для формирования диалогической семьи в Казахстане, что положительно скажется на социальном и личном благополучии как отдельной семьи, так и всего общества.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И НАРУШЕНИЯ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ У ЖЕНЩИН С ИЗБЫТОЧНЫМ ВЕСОМ

Карабалина Ж.Б.

Под руководством Кудайбергеновой С.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: zhanna@karabalin.com

Радикальные изменения социально-экономических, экологических детерминант современной реальности, повсеместное внедрение информационных технологий в повседневную жизнь человека привели к малоподвижному образу жизни на фоне повышения ее темпа и выраженных психологических и эмоциональных перегрузок. С другой стороны, изобилие и круглогодичная доступность вкусной и высококалорийной пищи, развитие культуры потребления фастфуда создают условия для формирования избыточной массы тела среди населения.

Целью нашего исследования является установить взаимосвязь самооценки и копинг-стратегий женщин с избыточным весом; установить эффективность действия когнитивно-бихевиариальной терапии самооценку и копинг-стратегии женщин с избыточным весом.

В большинстве случаев избыточный вес прогрессирует вследствие различных нарушений пищевого поведения и появляется на фоне стресса, являясь маркером психической дезадаптации и неконструктивных стратегий преодоления трудных жизненных ситуаций, и, таким образом, относится к психосоматическим патологиям [1].

В последнее время вызывает интерес изучение взаимосвязи между стрессом и пищевым поведением. Формирование нарушений пищевого поведения в значительной степени определяется механизмами стрессоустойчивости организма к воздействиям внешней среды [2]. Исследователи также обнаружили существование значимых связей между негативными психоэмоциональными состояниями и потреблением высококалорийных продуктов, насыщенных жиров, сахара и соли у людей с эмоциональным типом пищевого поведения [3]. Избыточная масса тела часто сопровождается аффективными и поведенческими расстройствами, является основным фактором нарушений психической адаптации.

В настоящее время большинство специалистов приходят к пониманию значимости психологической коррекции нарушений пищевого поведения и целесообразности включения психотерапии в комплексное лечение при избыточном весе и ожирении.

В рамках психокоррекции важно достигнуть стабилизации эмоционального состояния, перестроить стереотипы здорового пищевого поведения, выработать желательное поведение (возможность получать удовольствие от меньшего количества качественной еды), сформировать здоровые доминанты образа здорового, стройного тела, способствовать развитию «Я» через творческий рост, усилить мотивационную составляющую и закрепить установки на здоровый образ жизни. [4].

Список использованной литературы:

1. Исаченкова О.А., Пищевое поведение как важный фактор развития ожирения и коморбидных с ним заболеваний, ФГБУ «Приволжский федеральный медицинский исследовательский центр» Минздрава России, Нижний Новгород, Ожирение и метаболизм. 2015;12(4):14-17
2. Радзинский В.Е., Боташева Т.Л., Папышева О.В. [и др.], Ожирение. Диабет.Беременность.Версии и контраргументы. Клинические практики. Перспективы. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2020. – 528 с.
3. Жунисова М.Б., Шалхарова Ж.С., Шалхарова Ж.Н., Нускабаева Г.О, Садыкова К.

ПОЛИГРАФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СҰРАҚТАРДЫ ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ПСИХОСЕМАНТИКАСЫ

Караулова А.М.

Ш.Н. Закарьянова жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

E-mail: karaulova.aya@gmail.com

Бүгінде әлемдік тәжірибеде қолданысы кең етек жайған жасырылған ақпаратты психофизиологиялық әдісті қолдана отырып анықтаудың аспаптық тәсілі, яғни полиграфты пайдалана отырып тексеру Қазақстан Республикасында да кеңінен қолданылуда.

Полиграфологиялық құрылғыда сұрау жүргізу кезінде құралдың өзі тек физиологиялық реакцияларды тіркеудің техникалық құралы болып табылатынын ескеру қажет. Ақпаратты жасыратын адам белгілі бір эмоционалдық жайсыздықты сезінеді, соңғысы физиологиялық реакцияларда өз көрінісін табады (тыныс алу жиілігінің және тереңдігінің, пульстің, артериялық қысымның және т.б. өзгеруі). Полиграфты қолдану барысында жүргізілетін тестілеу тек мүмкін болатын салдарымен ғана емес, сондай-ақ жауап талап етілетін сұрақтармен де ерекшеленеді. Яғни бұл зерттеу осы сұрақтарды психосемантика ғылымы тұрғысынан қарастырып, қойылған сұрақтарға жауап ретінде пайда болған түрлі психофизиологиялық реакциялардың мәнін түсінуге бағытталған. Өз алдына психосемантика субъектінің жеке санасындағы мәндердің әртүрлі түрлерін (бейнелер, символдар, символдық әрекеттер, сондай-ақ белгілік, вербалды нысандар) зерттейді, онда қалыптасқан мәндер жүйесіне субъектінің аффектілік жай-күйі мен мотивациялық факторларының әсерін талдайды.

Зерттеу мақсаты: Полиграфологиялық сауалнамалар жасаудың психологиялық ерекшеліктерін ашу және аталған құрылғыларды пайдалана отырып зерттеулерді тиімді жүргізу мақсатында тест сұрақтарын қалыптастырудың психосемантикасын, яғни адамдардың оларды қабылдауы мен түсінуін зерттеу.

Зерттеу объектісі: Полиграфологиялық құрылғыда жүргізілетін қазақ тілді студенттерге арналған сауалнама сұрақтарының психосемантикасы.

Зерттеу пәні: Полиграфологиялық зерттеу барысында жалған мәлімет берудегі субъектінің психофизиологиясы.

Зерттеу аясында жүргізілген экспериментте әзірге 4 бітіруші курс студенттері қатысты (орта жас шамасы 21).

Зерттеу әдістері:

- Тексеру және бейтарап сұрақтар қою әдісі
- Бақылау сұрақтарын қою әдісі

Орыс тілінен тікелей аударылған, яғни сөздердің қазақ тіліндегі реті бұрыс 12 сұрақ құралды. Кейіннен дәл сол сұрақтарды сөздердің дұрыс реттілігімен орналастырып, мағынасы жағынан түсінікті етіп 12 сұрақ құралды. Аталмыш сұрақтар жоғарыда аталған әдістерді қолдана отырып қойылды.

Эксперименталды деректерді алу әдістерін психосемантикада және субъективті семантика психологиясында пайдаланған кезде зерттеуші немесе маман алғашқы үшеуі сәйкес келетін келесідей төрт міндетті шешеді:

- Зерттелетін мәнді (стимулды, затты) басқа мәндермен, мәндер жүйелерімен (стимулдармен, объектілермен) байланыстыру.
- Осы байланыстар арасындағы ең маңыздысын, елеулісін айырып алу.
- Алынған нәтижелерді жинақтау (генерализациялау), яғни субъективті тәжірибе құрылымының моделін ұсыну.

Қорытынды: Ғылыми зерттеу деректерді жинақтау сатысында. Қатысушылар саны жеткілікті болған жағдайда нақты нәтижелерге қол жеткіземіз деп күтілуде.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE POSITIVE ATTITUDE OF EMPLOYEES TO BUSINESS INNOVATIONS

Kassymova M.D.

Supervised by Berdibaeva S.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: kassymova3010@gmail.com

Relevance of the topic: In order to drive business growth, stay relevant in changing times, and differentiate from the competition, business leaders must be able to think creatively and embrace innovation into their business models. Organizations, who want to create a basis for long-term success, are constantly evolving. Innovation in this sense describes a new, technically feasible product or process, which generates an economic value. All innovation activity can be traced back to the behavior of employees. That makes the employee the center point of attention, if you want to improve your innovation ability.

Purpose of the study: To make a theoretical and experimental analysis on the issues of business innovation in the modern world.

Conclusion: Various studies have defined that job satisfaction and job performance have a vital relation to a business. The most famous researchers and writers accepted that the job satisfaction can affect work performance of the employees in the organization. We can deduce from this study that, there is a significant and positive relationship between job attitude (job satisfaction, commitment, organizational leadership and job involvement) and job performance in in health sector.

Between continued pressures to reduce staff, do more with less, increase employee involvement, benchmark best practices both internally and externally, empower employees to better serve their customers, and continually improve one's processes, it is no wonder that leaders, managers and practitioners have now turned to interpersonal relationships as the "next wave" of organizing work leading to the success of the business. As people strive to make positive interpersonal relationship in every social structure they exist in, that is in their workplace too, and as these positive relations form social capital of an organization, this natural striving may be considered as the ally of contemporary managers. We argue then, that positive interpersonal relationships are among the key determinants of company performance and development and these positive relationships may be stimulated in a company.

Innovation is a process involving the generation of effective novelty and the subsequent implementation of this novelty in organisations. Theoretical and practical understanding of innovation and its significance for business has been changing and improved during last decades. Conway and Steward have stated that innovation represents a delivery of a new product to the market or the introduction process of new ideas that can solve firm problems. Ideas that are designed to reorganize, reduce costs, improve the organization's networks, develop new systems are also considered to be an innovation as well as the generation, acceptance and implementation of new ideas, processes, products or services.

The importance of innovation activity is not negotiable and has been mentioned in a number of academic studies. The innovative employee distinguishes himself through visionary way of thinking on challenges and shapes his ideas in a committed and self-acting way. In consequence of inquisitiveness and intrinsic interest on positive changes, he recognizes potentials for improvement not only in his own field. He uses the resources available to him in an optimal way, communicates openly over his ideas and manages to inspire colleagues and business partners for them.

PSYCHOSEMANTIC ASPECT OF YOUTH PERCEPTION OF INFORMATION FROM SOCIAL NETWORKS ON THE EXAMPLE OF INSTAGRAM

Katsman Y.N.

Supervised by Kassen G.A.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

E-mail: katsmanyulya@yahoo.com

The article gives a hypothesis that social networks, in particular Instagram, increase the production of dopamine and oxytocin in young people. People also increase their self-esteem by positioning themselves on social networks. The question of what psychological triggers affect dependence on social networks, in particular, Instagram among young people, is considered.

The modern development of Kazakhstani society, accompanied by cultural pluralism and the massive spread of the Internet, had a direct impact on the formation of the value-semantic content of modern youth culture. The problem of value-semantic orientations of young people, their dynamics becomes relevant especially in the context of the socio-economic and spiritual-cultural crisis of society, accompanied by a reassessment of values, the imposition of the values of infantilism and consumerism. Methods for providing information, anonymity, rules of participation in the network are tools for psychological support of participation in virtual communication, and presenting emotionally colored texts into the network is a means of preserving the context of conversation and its direction. The network, as a means of virtual communication, has neither direction nor context of conversation; they are set by people on the network. Orientation can be both positive and destructive-oriented towards illegal and asocial actions.

The topic is devoted to the psychosemantic aspect of youth perception of information from social networks using the example of Instagram, it is relevant due to the need to identify the mechanisms of involvement of modern youth (millennials) in social networks, to minimize the negative impact and form a targeted educational impact using social networks.

Research methods: A questionnaire method is used to study the phenomenon, as well as empirical methods.

Methodology: methods for calculating the arithmetic mean, percentage in questionnaires, research

Reflexive: the analysis of the received questionnaires is carried out. The data is summarized. Practical recommendations and conclusions are made

Creation of a sociological questionnaire that meets the objectives of the research; a survey was conducted among peers; the results of the questionnaires were processed; analysis of the data obtained; a presentation of the received information was created.

The data obtained is then passed on to the educational service of the school to assess the effectiveness of work with students and plan educational work.

Research plan: Motivational – incentive.

Pupils acquire the skills of drawing up questionnaires for sociological surveys and conducting questionnaires. The research topic is selected in accordance with the interests of the students.

Organizational – search engine.

A questionnaire is drawn up on a specific research problem. A survey of respondents is being conducted. The data is summarized. Practical recommendations and conclusions are made

РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Кенесбаев А.

Под руководством Аймаганбетовой О.Х.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: asxat11405@gmail.com

К определению значения «идентичности» имеются около сорока определений. Но, в общем, для конкретного народа на его идентичность влияют такие факторы, как исторические предрасположенности, то есть, факты прошлых столетий, которые повлияли на межличностные отношения между другими народами, формирование отношений в своих кругах, влияние на данный народ соседних государств, различные войны. Также важно учитывать культуру, традиции, и духовно составляющая часть – религиозную осмысленность.

И на вопрос что больше всего повлияло на строение личности казахского народа, можно с уверенностью сказать, это принятие ислама в 9-ом веке ханством Караханидов и ведения мусульманского образа жизни по сей день.

Религиозные течения внесли свой отпечаток в строение идентичности нашего народа. И даже сейчас если изучить глубоко бессознательное, по Фрейдю, у казахов мы увидим небольшие элементы, генетический переданные догмы, осмысления тех сплетений религиозных знаний, которые повлияли много веков назад. И самое сильное влияние на идентичности казахского народа повлияла исламская культура. Когда в начале 18 го века Тауке хан образовал свод законов «Жетъжаргы», во многом, он использовал шариатский фикх. Как нам известно, Кунанбай управляя руТобыкты, выносил решения полностью путем шариата.

В современном Казахстане что из себя представляет казахская индивидуальность, какой у них нрав, в чем отличия от других нации? И как повлияла исламская нравственность на поведение и характер граждан? В натуре казахского индивида, в общем, выделяются такие качества, как гостеприимность, понимание чужого горя, уважение интересов и мнений других людей, то есть толерантности. Благоприятные отношения с соседями и родственниками, доброта и человечность в отношении незнакомых людей. Это вот основные положительные качества представителя казахской диаспоры

Только почему у нас то положительное воспитание проявляется не так обширно, и мы видим их не повседневно? А потому что весь двадцатый век был преградой против религиозных ценностей. Показывали религию как опиум для народа, и пытались внедрить коммунистические идеи. По сути, та часть религиозности, которая «фильтровалась» и дошла до независимости, пришла путем традиции, этики, и в историях о благодетелях от уст стариков, в основном, в отдаленных селах. Кстати, в произведениях ИбраяАлтынсарина можно встретить воспитательные притчи для детей, которые писались в основе хадисов.

Во первых, ислам, как преобладающая религия в Казахстане, внесла очень много воспитательных элементов в социуме. В 1991 году в независимом Казахстане было 13 мечетей, а на сегодняшний день их насчитывается около 3700 мечетей. И в городах мечети переполнены. Благодаря традиционному исламу казахская молодежь познает не только веру, но и мудрые традиции наших предков, распознают возможные нестыковки веры с казахской культурой, которые исказились в годы советской власти.

Во вторых, сознание советской молодежи требовало свободу выбора, свободу души и деятельности, отказ от стереотипов. А в девяностых годах XX века эта возможность предоставилась. Но наряду со свободой наступили тяжелые времена становления. Все эти нелегкие времена породили желание индивидуализироваться, выплеснуть эмоции, расслабиться, отречься от мирской суеты. Тем самым появились ночные клубы, притоны, рестораны с пьянством. А молодежь начала увлекаться западной культурой, забывая многие ценности казахов. Считая «новый поток» моды совершенной, когда успешность, реализованность человека оценивается в денежном эквиваленте, мы начинаем утрачивать доброту, простоту в общении, человеческую поддержку.

По моему мнению, в дальнейшем нам необходимо все больше и больше узнавать свои корни, традиции, культуру. Чем больше мы узнаем свою историю, тем высоко поднятия патриотизма. Чувства патриотизма, безусловно, главная черта, которая может отстоять нашу национальность, сберечь от нападков других стран, способствует поднятию экономики. Ведь патриотизм, это чувство сострадания, это намерение помочь окружающим, ведение бизнеса для того чтобы обеспечить работой своих сограждан. А все эти прекрасные качества включает в себя религиозная идентичность казахского народа.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ НА СЕКСУАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ ЖЕНЩИН

Керимова К.А.

Под руководством Ф.С. Ташимовой

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: cristina.kerimova@gmail.com

Мы провели исследование, целью которого было изучение особенностей психологического благополучия и его взаимосвязи с сексуальным здоровьем женщин. В нашем исследовании принимали участие 30 женщины в возрасте от 20 до 35 лет, проживающие в г. Алматы. Испытуемые были разделены на две группы. В экспериментальной группе принимали участие 15 женщин в возрасте от 20 до 35 лет, имеющие низкие показатели уровня психологического благополучия (далее группа А). В контрольной группе принимали участие 15 женщин в возрасте от 20 до 35 лет с показателями психологического благополучия, близкими к норме и выше нормы (далее группа В).

Предметом сравнительного анализа выступил: общий показатель психологического благополучия группы А и группы В. Предметом корреляционного анализа выступили: психологическое благополучие и его элементы: самопринятие, целенаправленность и аспекты сексуального здоровья: 1) сексуальное возбуждение, сексуальная застенчивость, сексуальное удовлетворение, маскулинность-фемининность и др.

1) Опросник «Шкала психологического благополучия К. Риффа» в модификации Т.Д. Шевеленковой и П.П. Фесенко;

2) Опросник «Установки к сексу Айзенка»;

3) Квантификационная шкала СФЖ (сексуальная формула женская);

4) Индекс сексуальной возбудимости (D.Hulbert, 1988);

5) Методы статистической обработки данных SPSSStatistics 23.0.

На первом этапе нашего исследования испытуемые были разделены на группы А и В по уровню психологического благополучия. Нами был проведен сравнительный анализ. Результаты сравнительного анализа, с использованием критерия U Манна-Уитни относительно общего уровня психологического благополучия группы А и В подтвердили наличие статистически значимых различий между ними ($p < 0,05$).

В ходе исследования однофакторный дисперсионный анализ выявил следующие значимые различия группы А и группы В между шкалами опросника «Психологическое благополучие К. Риффа» и шкалами опросника «Установки к сексу Айзенка». Однофакторный дисперсионный анализ выявил значимые различия.

На втором этапе исследования мы решили проверить гипотезу, что существует взаимосвязь между показателями сексуального здоровья (сексуальным возбуждением, сексуальной застенчивостью, сексуальным удовлетворением, либидо) и показателями психологического благополучия женщин. Был проведен корреляционный анализ и выявлены статистически значимые результаты.

Определенные аспекты психологического благополучия такие как, самопринятие и цели в жизни, баланс аффекта связаны с проявлением таких параметров сексуального здоровья как сексуальная возбудимость, либидо, фемининность, желание или нежелание вступать в сексуальные отношения. По итогам проведенного исследования, мы можем сделать вывод, что сформулированные нами гипотезы, нашли свое подтверждение в рамках проведения сравнительного и корреляционного анализа. Согласно полученным данным, существует статистически значимые различия между общим уровнем психологического благополучия группы А и группы В. Так же существует статистически значимые корреляционные связи между уровнем самопринятия, целенаправленностью, балансом аффекта и уровнем сексуального возбуждения, сексуального удовлетворения, либидо и желанием или нежеланием вступать в сексуальные отношения. Общий уровень психологического благополучия имеет связь с косвенными предпосылками сексуальных особенностей женщины.

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ К ЗАНЯТИЯМ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКОЙ У ДЕВОЧЕК ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Красмик Ю.

Под руководством Аймаганбетовой А.Х.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: juliakrasmik@mail.ru

Проблема перспективности и успешности современного детства рассматривается как критерий и показатель реализации социальной, образовательной, культурной политики Республики Казахстан.

В то же время уровень физического развития и здоровья детей значительно снизились за последние десятилетия. Поэтому на современном этапе физическое развитие детей дошкольного возраста является социальным заказом общества в системе дошкольного образования.

Занятия художественной гимнастикой могут стимулировать физическое, психологическое, эстетическое развитие девочек начиная с раннего детства, поэтому зачисление девочек в секции по художественной гимнастике начинается в настоящее время с 2, 5 х до 5 лет. Так, в России создана первая международная онлайн-школа SevenEight по художественной гимнастике, в которой могут заниматься девочки с 2-х лет.

В то же время такое раннее включение требует учета особенностей мотивации девочек дошкольного возраста к занятиям спортом, понимания трудностей включения в занятия в таком раннем возрасте. Анализ литературы показал, что по данной тематике исследований в Казахстане недостаточно, это и определило необходимость проведения данного исследования.

Цель исследования заключалась в изучении особенностей мотивации к занятиям художественной гимнастикой у девочек дошкольного возраста.

Анализ публикаций по изучаемой теме показал наличие исследований по изучении мотивации к занятиям художественной гимнастикой девочек дошкольного возраста посвящена работа Л. Н. Роголевой и О.А. Циммерман (2012), авторы в своей работе указывают о противоречиях во взглядах тренеров и родителей на стимулирование детей дошкольного возраста к занятиям спортом.

В связи с выявленными противоречиями указывается, что ключевая проблема мотивации детей дошкольного возраста заключается в том, что их мотивация неустойчива, возникает под влиянием различных социально-психологических факторов, развивается в часто непредсказуемо.

В процессе организации нашего исследования, в котором приняло участие 15 девочек дошкольного возраста, занимающихся художественной гимнастикой в г. Алматы, средний возраст 5-6 лет, имеющие стаж занятий спортом от 3 до 4 лет, а так же опыт участия в соревнованиях в течении одного – двух лет было выявлено, что мотивация к занятиям спортом окрашена позитивными эмоциями у 75 % процентов занимающихся, поскольку они выбирают среди предложенных 8, прежде всего смайлики с эмоциями радости, в то время как 25% выбирают грустные и нейтральные эмоции (сосредоточенности), что свидетельствует о их тревожности или напряженности на занятиях по художественной гимнастике.

Таким образом, можно говорить, что начиная с дошкольного возраста в центре внимания родителей и тренеров должно быть эмоциональное состояние девочек художниц, как главный критерий их мотивации к занятиям спортом. Проведенные исследования требуют продолжения работы и выявления социально-психологических факторов влияющих на мотивацию к занятиям художественной гимнастикой девочек дошкольного возраста.

ЖАС СТУДЕНТ ҚЫЗДАРДЫҢ АНА АТАНУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қорабай А.Б.

*А.К. Мынбаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: korabayaltynay@gmail.com*

Ана болу – адамның негізгі құндылықтарының бірі. Ана мәселесінің әртүрлі аспектілері бар: әлеуметтік, медициналық, мәдени және психологиялық, оның мазмұны өркениеттің даму тарихында өзгеріп отырады. Қазіргі қоғамда келесі келеңсіз тенденциялар байқалған. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер әйелдің білім беру және кәсіби рөлінің өсуіне, осыған байланысты қазіргі заманғы әйелдердің көпшілігі дербестікке және жоғары кәсіби мәртебеге ұмтылады. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі өзегі болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың тақырыбын ашу мақсатында, ең алдымен жас студент қыздардың ана атануға психологиялық дайындығының ерекшеліктерін зерттеу мәселесін негізге алдық. Осыған орай, орта және ЖОО оқитын, жалпы саны – 17-ден 22 жасқа дейінгі 40 студент қыздардың ана атануға психологиялық дайындығын зерттеуді ұйымдастырдық.

Кешенді зерттеуге, Г. Филиппованың «Мен және менің балам», «мен баламын және менің анам» суреттік тесттері және Г. Филиппованың «Жүктілікті жоспарлаған әйелдер үшін қарым-қатынас тесті» жүргізілді.

Зерттеу болжам: ана тәжірибесі жоқ 17-22 жастағы студенттердің ана атануға психологиялық дайындықтары, эмоционалды және құндылық бағдарларының компоненттері, қажеттіліктері бойынша біркелкі «ана моделін» құра алмайтындығының көрінісін береді деп болжаймыз.

Қорытынды:

1. Зерттеуге қатысқан барлық қыздар болашақта отбасын құрып, баланы дүниеге әкелуді қалайды. Бірақ қазіргі кезде олардың басым көпшілігі мансап құруды алдыңғы кезекке қойып отыр.

2. Сыналушылардың басым көпшілігі «ана болуды» саналы түрде ойлап, жоғары жауапкершілік пен ауыр жүктеме екендігін түсінеді.

3. Сыналушы қыздардың көпшілігі баланы өздігінен жеке құндылық ретінде қарастырмайды, яғни, болашақ сәбилерінің жынысы, түр әлпеті, мінез бітісі айқын қалауларына байланысты қарастырады. Сонымен қатар, сәби жанұяны нығайту үшін, ұрпақ жалғастыру үшін, немесе әйел сәбилі болуға міндетті деген көзқараста. Сәбиді жеке құндылық ретінде көрмейді.

4. Зерттелген қыздарда жүктілікке, босануға байланысты қорқыныш және бала тәрбиесі бойынша қорқыныш бар. Сыналушылар үшін жүктілік теріс эмоция тудырады. әсер етеді. Олар оны, ең алдымен, сұлулықтың жоғалуымен, тағамның әртүрлі шектеулерімен, қозғалыс еркіндігі және т.б. байланыстырады.

Жалпы қорытынды: ана рөлін орындауға оң бейімделмеген тәжірибесі жоқ 17-22 жастағы студенттердің психологиялық дайындығы «ана» компоненттері біркелкі емес түрде сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Филиппова Г. Г. Ана болу және оны психологиядағы зерттеудің негізгі аспектілері // Психология мәселелері. – 2001. – № 2. – Б.22-36.

2. Филиппова Г.Г. Адамның репродуктивті сферасының психологиясы: әдістемесі, теориясы, тәжірибе // Ресейдегі Медициналық психология: электрон. ғылыми. журн. – 2011. – № 6. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) (өтініш берген күні: 13.08.2013).

ОРТА ЖАСТАҒЫ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРГЕ ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Құрмашова А.С.

*Л.О. Баймолдина жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: a.kurmashova@mail.ru*

Қазіргі әлемде көптеген байланыстар Интернет арқылы жасалады. Әлеуметтік желілердің арқасында әлемнің әр түкпірінен келген адамдар бір-бірімен сөйлесе алды. Әлеуметтік желілер әртүрлі мәдени стереотиптерді қалыптастыру мен бекіту кеңістігіне айналады [1]. Өткен ғасырдың соңында адамның өмір салты түбегейлі өзгерді, бұл ол үшін маңызды және құнды, оның мүдделеріне сай келетін байланыстар орнатуға мүмкіндік алды. Енді басқа мәдениеттердің өкілдерімен қарым-қатынас жасау үшін оған үйден кетудің қажеті жоқ. Интернет-ортада жеке адамдардың өзара әрекеттесу сипатын өзгертетін өзіндік спецификалық орта қалыптасуда. Әлеуметтік желілер іс жүзінде өзін сыртқы бақылауға бермейді, бірыңғай орталығы жоқ, сондықтан әркім оларда өз қалауынша әрекет етуге құқылы. Интернет қазіргі заманғы бұқаралық коммуникация құралы ретінде пассивті тыңдаушыдан белсенді қатысушыға айналады. Қазіргі адам оқиғалар туралы білуге ғана емес, оларды құруға да ұмтылады.

Интернет пен әлеуметтік желі құбылысын зерттеулерінде Н. Кастеллс, А.В. Назарчук, И.А. Ачкурин қарастырған. Интернет-ортадағы байланыс мәселесін С.В. Паляя, А.А. Шапиро қарастырған. Әлеуметтік желілерді сонымен қатар А.Е. Жичкина, И.Л. Мясникова еңбектерінде қарастырылды [2].

Соңғы онжылдықтарда ақпараттық технологиялардың дамуы және Интернетке негізделген әлеуметтік желілердің тез таралуына байланысты адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдері күрт өзгерді. Әлеуметтік желілерге тәуелділік деп әлеуметтік желілерді шамадан тыс қолдану және Интернетке тәуелділіктің бір түрі ретінде қарастыруға болады. Әлеуметтік желілерге тәуелді адамдар көбінесе әлеуметтік желілер туралы тым алаңдайды және оларды әрдайым интернетке кіруге деген және әлеуметтік желілерді пайдалануға деген ұмтылыс басқарады. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік желілерге тәуелділіктің белгілері көңіл-күйде, танымдық қабілетте, физикалық және эмоционалды реакцияларда, тұлғааралық және психологиялық мәселелерде көрінуі мүмкін.

Әлеуметтік желі – бұл жеке адамдардың қарым-қатынасы мен олардың арасындағы байланыстарды әртүрлі әлеуметтік қатынастар арқылы бейнелейтін құрылым. Ақпараттық орта жағдайындағы «әлеуметтік желі» терминін алғаш рет 1954 жылы әлеуметтанушы Джеймс Барнс қолданған. Бүгінгі күні бұл термин көбінесе виртуалды платформа, Интернет-сайт, веб-қызмет, Интернеттегі портал ретінде түсініледі, оның мақсаты – мүмкіндігінше көбірек адамдарды біріктіру, оларға бір-бірімен сөйлесу үшін максималды мүмкіндіктер беру. Әлеуметтік желілер әрдайым болған, бірақ қарым-қатынастың соңғы техникалық дамуы оларды әлеуметтік ұйымның басым түріне айналдырды. Біз өз өміріміздің материалдық негізіне қатысты мәдениеттің тәуелсіздігімен сипатталатын жаңа, ақпараттық дәуірдің келгеніне куә болдық [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балымов И.Л. Представления студентов о человеке в Интернете и общении с ним / И.Л. Балымов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. № 15 (39): Аспирантские тетради: Научный журнал. – СПб., 2007. – С. 245–248.
2. Алексеева М., Лебедева А. Интернет: рождение новой реальности // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyvlad.ru/wp>
3. Smith, A., & Anderson, M. (2018). Social media use in 2018. Retrieved from <http://www.pewinternet.org/2018/03/01/social-media-use-in-2018/>

ИССЛЕДОВАНИЕ СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ ПАЦИЕНТОВ ДО И ПОСЛЕ ПРИМЕНЕНИЯ КИНОТЕРАПИИ

Лавров А.В.

Под руководством Ташимовой Ф.С.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

e-mail: lavrov.12.12.96@mail.ru

В данной работе рассматривается смысловая сфера субъектов, имеющих злокачественные новообразования. Целью данного исследования является отражение динамики смысложизненных ориентаций онкологических больных до и после применения кинотерапии. В связи с этим, мы предполагаем, что смысложизненные ориентации, до и после кинотерапевтической интервенции, будут существенно различаться по шкалам: осмысленность жизни, цели в жизни, локус контроля – я, локус контроля – жизнь.

Участниками исследования стали пациенты АО «Казахского научно-исследовательского института онкологии и радиологии», в количестве 30 человек (преимущественно женщины) в возрасте от 32 до 69 лет. В исследовании были использованы следующие методики: скрининговый опросник дистресса «ScreeningToolsformeasurementDistress» [1]; анкета «Смысл жизни» В.Э. Чудновского (модификация) [2]; тест «Смысложизненные ориентации» (Д.А. Леонтьев) [3].

В психокоррекционной работе были использованы два короткометражных фильма: «Мост» (2003 г. Чехия), «Отец и сын» (2020 г. Россия). В дополнении к фильмам применялись метафорические ассоциативные карты: «Анима», «Эмоции», «Уроки души» [4]. При обработки данных использовалась программа IBM SPSS StatisticsSubscription, в расчете применялся Т-критерий Вилкоксона.

По опроснику «Дистресс» показатели после эксперимента превышают значения показателей до опыта ($T_{кр}=0$ ($p \leq 0,05$), $T_{эмп} > T_{кр}(0,05)$). В соответствии с этим, мы можем утверждать, что психокоррекционная работа с применением кинотерапии значительно снизила уровень стресса по 4 шкалам: практические с 32 до 22, семейные с 22 до 16, эмоциональные с 38 до 33 и физические проблемы с 108 до 82. По шкале «духовные проблемы» наблюдается подъем на 1%.

По анкете «Смысл жизни» Чудновского не наблюдаются особых изменений после проведения кинотерапии в группе. В случае же методики «СЖО» Леонтьева гипотеза подтвердилась частично, так как цели в жизни ($<,001$) осмысленность жизни ($<,001$) имеют показатели меньше 0,05 (по Вилкоксоу), а также наблюдаются значительные изменения в шкалах процесса и результативности жизни ($<,001$). Не подтвердилась гипотеза в отношении шкал: локус контроля – я ($,080$) и локус контроля – жизнь ($,596$), что приводит к необходимости разработки тактики реконструкции смыслов, отраженных в шкалах локус контроля – я и локус контроля – жизнь.

В результате анализа смысложизненных ориентаций преимущественно отмечается сохранность целей и ориентиров на будущее в ситуации онкологического заболевания, достаточно высокий уровень осмысленности жизни. Однако степень личной ответственности за реализацию этих целей заметно снижается в ситуации болезни.

Таким образом, данное исследование дает понять, что смысложизненные ориентации (цели в жизни, результативность и процесс жизни) могут корректироваться при помощи кинотерапии.

Список использованной литературы:

1. Хусаинова И.Р. Акт внедрения: «Screening Tools for measurement Distress»– Алматы, 2018. – 3 с.
2. Чудновский В.Э. Смысл жизни как психологическая реальность. М., 1997. – 22 с.
3. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций – М.: Смысл, 1992. – 16 с.
4. Морозовская Е. Мир проективных карт – М.: Генезис, 2015. – 168 с.

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Мазитова Д.Е.

Ф.С. Ташимова жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

e-mail: dana-mazitova@mail.ru

Жасөспірім шақтағы мазасыздық мәселесін зерттеуге арналған ғылыми еңбектер жеткілікті. Мазасыздықтың жоғары деңгейі психикалық процестердің белсенділігін төмендетеді, білімді, дағдыларды қолдануға теріс әсер етіп, оқшаулануға, тұйықталуға әкеледі. Соңғы 20 жылда қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар күрт өзгерістерге ұшырады. Бұл жаңа жағдаяттарға бейімделуді талап етеді. Әлеуметтік өзгерістер жасөспірімдердің психикалық саулығына, қарым-қатынасының дамуына тікелей әсер етіп, жаңа әлеуметтік мазасыздық феноменін қалыптастырды. Осы орайда зерттеу жұмысымыздың объектісі ретінде: әлеуметтік мазасыздық пен оның детерминанттарын алдық. Л.С. Выготский, жасөспірім шақты-тарихи даму кезеңі деп атаған. Себебі, жасөспірім кезеңінің ерекшеліктері мен ұзақтығы қоғамның даму деңгейіне байланысты айтарлықтай өзгереді [1]. Ф. Кендалл өзінің «Балалар мен жасөспірімдердің психотерапиясы» еңбегінде жасөспірім шақта әлеуметтік мазасыздықтың туындауына отбасылық факторлардың рөлін атап өткен [2]. Г.С. Салливанның айтуынша, жасөспірім шақта, жалғыздық – балада өзінің ішкі ойларымен бөлісе алатын, досқа деген қажеттілік түрінде болады. Балалық шақтағы ата-аналармен дұрыс қалыптаспаған қарым-қатынастың салдарынан әлеуметтік дағдылары жетіспейтін жасөспірімдер, әдетте, құрдастарымен достық қарым-қатынас орнатуда қиындықтарға тап болады [3]. Әлеуметтік мазасыздық суицидтік мінез-құлықтың маңызды болжаушысы бола келеді, өйткені ол жалғыздық тәжірибесімен тығыз байланысты. Жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері мен жақын ортасы, ең алдымен ата-аналары, сыныптастары жасөспірімдердегі әлеуметтік мазасыздықтың қалыптасуы мен көрінісінің психологиялық детерминанты ретінде әрекет етеді. Бұдан біздің зерттеу мақсатымыз шығып тұр: яғни, жасөспірім шақтағы әлеуметтік мазасыздыққа әсер ететін психологиялық факторлардың байланысын анықтау.

Зерттеу жұмысымызда, соңғы 30-20 жылда әлеуметтік мазасыздық феноменіне байланысты құрылған теорияларға сүйене отырып, жасөспірім шақтағы әлеуметтік мазасыздықтың жоғары деңгейіне отбасындағы қарым-қатынас дисфункциясы, жасөспірімдегі айқын эмоционалды дезадаптация, яғни депрессия, жасөспірімнің перфекционизм секілді жеке тұлғалық ерекшеліктерінің жоғары деңгейімен байланысты деген болжам қойдық. Болжамды анықтау мақсатында, әлеуметтік мазасыздықты және теріс бағаланудан қорқынышты зерттеуге арналған «Social Avoidance and Distress Scale», «Fear of Negative Evaluation» (Watson D., Friend R., 1969) сауалнамасы, жасөспірімдегі эмоционалды дезадаптацияны анықтауға М.Ковактің «Депрессияны анықтауға арналған балалар сауалнамасы» мен «Үшфакторлы перфекционизм» сауалнамасы (Гаранян, Холмогорова, Юдеева, 2003), «Отбасылық эмоционалдық қатынастар» сауалнамаларын 12-16 жас аралығындағы жасөспірімдердерге жүргізіледі.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде, әлеуметтік мазасыздық феномені жайында теориялық және әдіснамалық ақпараттар жинақталып, бір ізділікке келеді. Зерттеу нәтижесін отандық білім ордаларында және ата-аналарға психологиялық кеңес-беру кезінде қолдануға мүмкіндік туады. Жасөспірімдерде әлеуметтік мазасыздықтың жоғары деңгейі анықталған жағдайда 7-9 сынып оқушыларына коррекциялық және алдын-алу мақатында психологиялық тренингтар мен дөңгелек үстел ұйымдастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Смысл; Эксмо, 2004.
2. Краснова В.В, Социальная тревожность и студенческая дезадаптация / В.В.Краснова, А.Б.Холмогорова // Психологическая наука и образование.-2011. №1. С.140-150
3. Салливан, Г. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности [Текст] / Г. Салливан, У. Мишел, Дж.Роттер. – М.: АСТ, 2007. – 128 с.

СТРЕССТІК ЖАҒДАЙДА ЖҮРГЕН АДАМНЫҢ ӨМІРЛІК МӘНІН ТАБУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Мамбеталиев С.А.

З.Б. Мадалиева жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

e-mail: samat_99_90@mail.ru

Өмірдің мағыналық мәселесін зерттеу негізінен стрессті бастан өткеріп жүрген адамдардағы өмірдің мәні мен өмірдің бағдарларының табиғатын зерттеуге бағытталған. Мысалы, И.Яломға: «өмір мағынасының болмауы психопатологиямен сызықтық түрде байланысты» деген тұжырым жасауға мүмкіндік беретін өмір мағынасының болуы немесе болмауы мен психикалық денсаулық арасындағы қатынастар егжей-тегжейлі зерттелді [3]. Алайда, зерттеушілер дәстүрлі түрде қиын өмірлік жағдайға тап болған сау адамдардың өз өмірінің мағынасын сезіну ерекшеліктерін талдауға және зерттеуге аз көңіл бөледі.

Адамның психологиялық ғылымдағы қиын өмірлік оқиғаларды жеңу процестері әдетте күрес, бейімделу мінез-құлқы немесе күресу мінез-құлқы ретінде белгіленеді. Шетелдік психологиядағы қиындықтарды жеңуге бағытталған мінез-құлқты зерттеу «копи»-механизмдерді талдауға арналған зерттеулер аясында жүзеге асырылады. Психологиядағы қиын өмірлік жағдайлармен «күресу» мәселесін алғаш рет ХХ ғасырдың басында психоаналитикалық бағыттың өкілдері қарастыра бастады және психологиялық қорғаныс тұжырымдамасымен байланысты болды, бұл эго немесе мен құрылымының адамның өмірдің жағымсыз фактісін түсінуден немесе қабылдаудан қорғаныс реакциясын білдірді. Қиындықтың психологиялық мақсаты – адамды жағдайдың талаптарына мүмкіндігінше жақсы бейімдеу. Р.М. Грановская және И.М. Никольская мазмұны жағынан күрес ұғымы психологиялық қорғаныс ұғымына жақын екенін және қорғаныс автоматикасы мен күрес стратегиясының басты айырмашылығы – біріншісін бейсаналық түрде қосу және екіншісін саналы түрде қолдану екенін атап өтті [1]. Қазіргі уақытта, С.К. Нартова-Бочавердің айтуы бойынша, «әртүрлі жұмыстарда еркін пайдаланыла отырып, «coping» ұғымы есептелмеген психикалық қорғаудан бастап дағдарысты жағдайларды мақсатты түрде жеңуге дейінгі адами белсенділіктің кең ауқымын қамтиды» [2]. Бұл зерттеулер адам өмірінің әртүрлі салаларында табысты бейімделуге және өмірлік қиындықтарды жеңуге жауапты жеке сипаттамаларды тұтас түсінуге тырысады. Д.А. Леонтьев, М.К. Мамардашвили, П. Тиллих, Э. Фромма және В. Франкл философиялық идеяларының синтезі негізінде потенциал дамудың қолайсыз жағдайларын жеңуде өзіндік ерекшелігі бар тұлғаның жетілуінің интегралды сипаттамасы деген қорытындыға келді. Тақырыптың психологиясы контекстіндегі күрес мінез-құлқын зерттеуді Т.Л. Крюкова жүзеге асырды. Осы тәсіл аясында күрес мінез-құлқын стратегиясының стилін таңдау детерминациясы зерттелді. Сонымен қатар, күрес стратегияларын жүзеге асыру үш жазықтықта болуы мүмкін: мінез-құлқын саласы; танымдық сала; эмоционалды сала. Өмірлік оқиғаларды (өткен, қазіргі және болашақ) бастан кешіру мағыналар жүйесі арқылы жүзеге асырылады, соның негізінде адам өзінің мүмкіндіктері мен мақсаттарын байланыстырады, өмірдегі оқиғаларды қазіргі уақытта маңыздылығы бойынша бөледі. Өмірлік оқиға ұзақ уақыт бойы маңызды шешімдер қабылданған кезде өмір жолының бетбұрыс кезеңі болып табылады. Төтенше жағдайлардан шығу мәселесі бұрынғы мағыналарды жоғалтумен, жаңа өмірлік мағыналарды табумен және табумен тікелей байланысты.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде, 18-25 жас аралағындағы респонденттерге бірнеше әдістемелер арқылы стресске төтеп беру дәрежесі анықталды, сондай-ақ ұсынымдар тізімі берілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Леонтьев, Д.А. Геронтологические аспекты психического здоровья. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. – 365-475сс.
2. Франкл, В. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 2002. – 38-40 сс.
3. Yalom, I. Existential Psychotherapy. 2004.

СЕМЬЯ, БРАК, ХОЛОСТЯЦКАЯ ЖИЗНЬ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

Маткаримова А.И.

Под руководством Кабаковой М.П.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

e-mail: assiya.matkarimova@gmail.com

На сегодняшний день проблему брака рассматривают в разных отраслях науки. Например, большое количество фундаментальных и прикладных работ на тему брачно-семейных отношений посвятили ученые философы, психологи, социологи, медики и др. Как пример можно привести работы ученых, которых мы в своем исследовании берем как основную теоретическую базу. К литературе зарубежных ученых относятся работы Gove W.R., Hughes M. and Style C.B. [1], Marks N.F. and Lambert J.D. [2], Stack, S. & Eshleman, J. R. [3] авторов, к российской Шнейдер Л.Б. [4], Эйдемиллер Э.Г. [5], Пахальян В.Э. [6] и др. В Казахстане – это труды Кабаковой М.П. [7], Тургановой М.К., Абдулдаевой А.А., Даленова Е.Д. [8], Уалиевой С.К. [9] и др.

В связи с тем, что общество начинает менять взгляд о браке, люди ищут альтернативные способы удовлетворения потребностей, который до этого периода рассматривались только в рамках супружеской жизни. В связи с данным положением, семейный институт подвергается кризису, который возник из-за увеличения числа лиц, предпочитающих «холостяцкую жизнь». В связи с тем, что казахстанскими учеными не было посвящено работ, направленных на выявление психологического состояния, или говоря более конкретно психологического здоровья, мы посвятили свое исследование выявлению особенностей психологического здоровья лиц, с разным брачным статусом.

Психологическое здоровье – душевное благополучие, обеспечивающее оптимальное взаимодействие с реальностью [6].

В проведенном исследовании мы попытались ответить на вопрос, насколько семейно-супружеская / холостяцкая жизнь влияет на психологическое здоровье? Какой статус является наиболее предпочтительным для сохранения психологического здоровья? У лиц, с каким брачным статусом показатели психологического здоровья более лучше?

В рамках исследования мы провели сравнительный анализ между подгруппами: мужского пола двух выбранных нами основных групп; женского пола двух групп; мужского и женского пола лиц, с одинаковым статусом.

Были использованы методики:

В результате проделанных нами многочисленных сравнений при помощи программы SPSS 22, мы пришли к некоторым выводам:

1. Брак обеспечивает личности более благоприятную среду, способствующую сохранению психологического здоровья личности.
2. У лиц, не состоящих в браке психологическое здоровье более низкое, чем с лицами, связавших себя брачными узами;
3. Сравняя по полу и брачному статусу, одинокие женщины больше всех нуждаются в психологической помощи.

Основываясь на полученных результатах проведенного исследования, нами предложены рекомендации:

1. При работе с клиентом, для улучшения психологического здоровья необходимо работать с «образом Я» клиента;
2. Необходимо создать условие для самоактуализации личности;
3. Работа над «портретом будущего» клиента.

Список использованной литературы:

1. Gove, W.R., M. Hughes and C.B. Style (1983), "Does Marriage Have Positive Effects on the Psychological Well-being of the Individual?", Journal of Health and Social Behaviour, 24, 122-131.
2. Marks N.F. and Lambert J.D. (1998) "Marital Status Continuity and Change Among Young and Midlife Adults: Longitudinal Effects on Psychological Well-Being", Journal of Family Issues, 19, 652-686.
3. Stack, S. & Eshleman, J. R. (1998). Marital status and happiness: A 17-nation study. Journal of Marriage and the Family, 60, 527–537.
4. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768
5. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. // Мастера психологии. / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.

6. Пахальян В.Э. Психопрофилактика и безопасность психологического здоровья детей // Прикладная психология. – 2002. – №5-6. – С.83 – 94.
7. Кабакова М.П. Психологические аспекты стабилизации супружеских отношений: монография / М.П. Кабакова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 190 с.
8. Турганова М.К., Абдулдаева А.А., Даленов Е.Д. Современная ситуация по бракам и разводам в Республике Казахстан // Электронный научно-образовательный вестник «Здоровье и образование в XXI веке». Россия, Калининград. – 2015, Т. 17, №8. С. 12-18.
9. Уалиева С.К. Семейно-брачные отношения населения Казахстана на рубеже веков. Историко-демографический аспект. – Усть-Каменогорск, 2012. – 184 с.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ – ЖЕРТВАМИ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ

Муканова Н.Н.

Под руководством Кабаковой М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: naz-kn@mail.ru

Насилие в отношении женщин считается актуальной проблемой общества (государства) в сфере здоровья населения и нарушением прав человека. Это проблема, для которой не существует культурных, религиозных, социальных и экономических границ, которое распространено повсеместно, ему подвержены женщины во всем мире вне зависимости от возраста, класса, расы и национальности.

Объект исследования: женщины – жертвы бытового насилия.

Предмет исследования: особенности психологической работы с женщинами – жертвами, испытывающих психологическую травму после перенесенного бытового насилия.

Цель исследования: изучение особенностей психологической работы с женщинами – жертвами, имеющих психологическую травму, после перенесенного бытового насилия.

Общая гипотеза: особенности психологической работы с женщинами – жертвами бытового насилия, зависят от их психоэмоционального состояния и глубины психологической травмы (от вида/видов, количества случаев проявления насилия, сложности и общего психоэмоционального состояния жертв).

Методики исследования: следующие опросники: тревожности Дж.Тэйлора, одиночества С.Корчагиной, агрессивности поведения «Басса-Дарки», способов совладания со стрессом Ч.Карвера, копинг поведения Лазаруса»; авторская анкета, десяти бальная шкала оценки, арт-терапия (как средство психологической реабилитации и коррекций).

Выводы:

1. Психоэмоциональная травма анализируется как социальный факт, вынуждающий жертву к освоению нового и пересмотру прежде усвоенного психологического опыта.

2. Установлены: адаптация (освоения и индивидуализации установок, ценностей, идентичности вовлечения в различные социальные группы в качестве субъекта травматического опыта) и психологические факторы посттравматического роста (позитивные представления жертвы о себе, как о субъекте травматического опыта).

3. Доказано, что процесс преодоления бытового насилия является одним из основных условий развития и приобретения навыков жизнестойкости и жизнелюбия.

4. Освоение нового личностного и психологического опыта после травмы. Позволяет выжить жертвам, эффективно приспособиться к окружающей среде, отрегулировать свои границы и с другими людьми, защититься – в том числе от своего собственного психологического мира, который может представлять угрозу.

Теоретическая значимость работы состоит из определения общего психологического и эмоционального состояния жертв бытового насилия, способности самосовладания с психоэмоциональной травмой. Анализ трудных жизненных ситуаций женщин – жертв, переживших психотравмирующий опыт, позволил описать адаптационный и посттравматические периоды, содержание которых обусловлено фактом включения пострадавших в социальную группу индивидов с общим травматическим опытом и необходимостью освоения нового личностного и психологического опыта после травмы.

Практическая ценность исследования заключается в том, что полученные данные могут быть использованы в процессе оказания профессионального консультирования и для разработки программ психологической помощи жертвам бытового насилия. Разработаны практические рекомендации.

СТУДЕНТТЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ДЕНГЕЙІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мукушева К.М.

*Н.С. Тленчиева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: mukushevah@mail.ru*

Соңғы жылдары адам қызметінің әртүрлі салаларында біріктіру үрдісі байқалады. Әлемнің барған сайын өзара байланысы артып келеді. Психологияда интеграцияның белгілерінің бірі «эмоционалды интеллект» ұғымының пайда болуы мен дамуы деп айтуға болады. Осы уақытқа дейін танымдық және сенсорлық салалардағы зерттеу бір-бірінен тәуелсіз дербес жүргізіліп келді. 1990 жылы «эмоционалды интеллект» ұғымының пайда болуымен психологиялық ғылым сенсорлық және интеллектуалдыны біртұтас ретінде практикалық зерттеудің жаңа деңгейіне шықты. Сондай-ақ, соңғы уақытта психологиялық әдебиеттерде мазасыздық сияқты құбылысты зерттеу мәселесі белсенді талқылануда, әсіресе әлемдегі пандемия жағдайына байланысты өзектілігі артты. Бір жағынан, эмоционалды-еріктік реттеудегі мазасыздықтың кейбір қажетті деңгейі маңызды функцияға ие, тұтастай алғанда кемелденген тұлғада бейімделудің қалыптасуына әкелетін ішкі қозғаушы күш болып табылады. Екінші жағынан, айтарлықтай көпшілік авторлардың айтуынша, адамның әлеуметтік-психологиялық бейімделуіндегі қиындықтар, өзінің және тұлғалық қасиеттерінің дұрыс бейнесін қалыптастыру мазасыздықтың үлкен дәрежесімен байланысты. Біз осы ұғымдардың таяз зерттелуін алға тарта отырып, жұмысымызда екі феноменнің бір-бірімен байланысын талдауды мақсат етіп алдық, біздің гипотезаға сәйкес эмоционалды интеллект пен мазасыздық арасында кері пропорционалды байланыс бар. Зерттеу таңдамасы 19-21 жас аралығындағы ЖОО студенттері, негізгі төрт әдістеме алынды: «Мазасыздық көрінуінің тұлғалық шкаласы» әдістемесі (Дж.Тейлор, В.Г.Норикадзе бейімдеген), мазасыздық деңгейін және қандай түрі басымырақ екенін анықтауға бағытталған «Спилбергер – Ханинның мазасыздық тесті», эмоционалды интеллект деңгейін бағалау үшін «Холлдың эмоционалды интеллект тесті», эмоционалды интеллектті зерттеу мақсатында Д.В.Люсиннің «ЭМИн» әдістемесі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ретінде Д.В. Люсиннің эмоционалды интеллект моделі, Дж. Мэйер мен П. Сэловейдың эмоционалды интеллект теориясы, Р. Бар-Онның эмоционалды интеллект теориясы, Ч.Д Спилбергердың, Ю.Л. Ханинның мазасыздық теориялары, З.Фрейд, К.Хорни, А.М.Прихожан, Р.Мэй, К.Гольдштейнның мазасыздық жайлы еңбектері, теориялары, зерттеулері алынды. Жұмысымыздың практикалық құндылығы бұл мәліметтерді болашақта мазасыздықтың себептерін анықтау, алдын-алу, кеңес беру жұмыстары кезінде қолдану, эмоционалды интеллект феноменының табиғатын эксперименталды түрде тереңірек зерттеу және алдағы уақытта диагностика кезінде екі ұғымның біреуі арқылы екіншісіне назар аудару болып табылады, сонымен қатар, алдыңғы уақытта бұл екі мәселені жан-жақты, басқа қырларынан да зерттеуге, теориялық – эксперименталды базаны көбейтуге септігін тигізеді.

Таңдаманы 100 адам құрады, оның 55%-ы әйел, ал 45%-ы ер, барлығының статусы студент, орташа жас – 20. Жоғарыда көрсетілген әдістемелер бойынша онлайн зерттеу жұмысы іске асырылып, оның нәтижелеріне гипотезаға сәйкес корреляциялық талдау жүргізілді. SPSS, Excel бағдарламаларын қолдана отырып жүргізілген өзара байланыс талдауы арқылы t критерий корреляция аймағына кіретіндігін және жоғары мәнге ие екені анықталды, яғни екі шама арасында математикалық статистикалық өңдеулерге сәйкес өзара байланыс, корреляция бар. Бұл корреляциялық байланыс статистикалық маңызды және біздің H_1 болжамымыз дәлелденді. Демек, зерттеу қорытындылары эмоционалды интеллекттің деңгейіне байланысты мазасыздықтың көріну ерекшеліктері арасында кері пропорционалды, яғни біреуі төмен болғанда екіншісі жоғары деңгейде болатынын дәлелдеді. Неғұрлым өзінің және өзгелердің эмоцияларын түсініп, басқара алатын тұлға, соғұрлым өзінің мазасыздық ерекшеліктерін, оның көрінуін немесе орынсыз пайда болуын бақылай алады, өмірде түрлі жағдайларда бұл қасиетті пайдалана алады деп қорытындылар шығара аламыз. Осы нәтижелерді болашақтағы диссертациялық жұмыста ауқымды түрде ашып, талдау біздің басты мақсатымыз.

STUDY ON KAZAKHSTANI STUDENTS MOTIVATION TO MIGRATE ABROAD

Mukhambetkaliyeva D.A.

Supervised by Kim A.M.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: asylkhanovnamd@gmail.com

The migration surge of youth in Central Asia began at the end of the twentieth century, when citizens saw security and better living and educational conditions in the developed countries of Asia, Europe and America. Today young people are increasingly leaving their homeland in search of a better life somewhere far abroad, but what do they really mean by «better life» remains an urgent issue that interests us. Each person pursues his own goals and motives for migrating abroad, however the most common reason is known as education and employment. Motivation for migration can also be defined as the mental state of an individual, which, by changing the place of residence, leads to the achievement of personal goals of an economic, social and psychological nature.

If you look at these motives from a psychological point of view, this primarily indicates the basic human needs – safety and satisfaction of physiological needs. A person who doubts about tomorrow, worries about his life and his loved ones, sees great prospects in countries with developed infrastructure, economies and high employment rates. The hierarchical system of education in primary and secondary schools in the post-Soviet countries influenced the desire of young people to participate in a new circular education system that promotes equality between teacher and student, which is more common in developed countries of Europe, Asia and America. Although Kazakhstan is now at the stage of comprehensive development of the education sector and exchange programs, including, students still do not feel trust in domestic education, they are especially skeptical about technical specialties, such as biotechnology, nanotechnology, information technology, etc. Moreover, the study of English, which is the main international language in the modern world, only in the last decade has received special attention and really solid improvement in the transmission of education. The psychological motives of the migration of Kazakhstani youth to the developed countries of the world also include a number of personal characteristics and perspectives that are necessary to improve the inner state of their “I”. Achieving the goal in the form of obtaining a high-quality education of an international standard, and in general, living «overseas» increases the personal authority of a person, including in front of relatives, colleagues and acquaintances. Recognition of your dignity, approval, recognition and praise from your parents is also a key psychological moment. In addition, the desire to separate from society, to express the ego-state «I am an adult» in order to gain and manifest freedom and organizational skills of the individual. At the same time, the ability to satisfy the above needs and start life «from scratch» is influenced by a number of basic personality traits, such as moderately pronounced extraversion, activity, sociability, understanding, search for impressions, persistence, curiosity and pronounced daydreaming and openness. Also, there is a percentage of migrants who have set themselves the goal of obtaining citizenship in a certain country, finding a couple and entering into a marriage union with a resident of this state. It may be associated with a desire to change your life for the better. Research methods include theoretical analysis of literature, observation, ascertaining experiment. In addition, the methods of questioning, polling, personal techniques, methods of mathematical and statistical processing of empirical data. The conducted theoretical and empirical analysis will reveal the psychological aspects of labor migration of young people and their adaptation to the modern labor market in the context of globalization.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND BURNOUT SYNDROME AMONG MIDDLE MANAGERS IN THE BANKING SECTOR

Nazhimidin A.I.

Supervised by Aimaganbetova A.H.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: nazhimidin99@mail.ru

Today human resources take a leading position in the field of economic development. As a result, a professional is faced with great workloads and high demands of the organization, which leads to severe stress and to burnout syndrome in the future. In this regard, the topic of maintaining the professional and personal health of employees is becoming one of the most relevant. American psychologists J. Meyer, D. Caruso and P. Salovey [1] presented the idea that emotional intelligence can be considered as a significant personal resource, and its development can contribute to the optimal functioning of the personality, as well as reducing the risk of various forms of social maladjustment. The described situation is confirmed by the data of other studies in this area. For example, according to the studies of M. Singh and S. Woods [2], persons with high levels of emotional intelligence are less susceptible to stress in their professional activities, are more satisfied and loyal to their work. Considering research related to the topic of emotional intelligence and burnout syndrome, we found that professional and emotional burnout was studied to a greater extent among representatives of the budgetary sector of the economy (teachers, medical workers and law enforcement agencies [3], [4], [5]). However, people in other sectors of the economy, including bank employees, are now one of the most susceptible to burnout syndrome associated with a high level of responsibility, interaction with customers, frequent changes, etc.

In this regard, the purpose of our work is to study the relationship between the characteristics of emotional intelligence and burnout syndrome among middle managers from banking sector. Within the framework of our research, we assume that there is a relationship both between general indicators of burnout syndrome and the level of emotional intelligence, and between individual components of EI and particular indicators of burnout syndrome; in addition, certain characteristics of emotional intelligence can act as preventive factors and predictors of burnout among middle managers in the banking sector.

Research methods:

Psychodiagnostic methods: questionnaire «EmIn» D.V. Lyusina, Diagnostics of professional «burnout» (K. Maslach, S. Jackson, adapted by N. Ye. Vodopyanova); «Emotional burnout» (Boyko), assessment of the diagnostics of emotional intelligence by MEI (Manoilova).

According to the studied material, we found that emotional intelligence and its components constitute an important resource in a person's professional activity. First, the development of the ability to understand one's own and other people's emotions contributes to more productive work, because allows to face less cognitive difficulties in the course of work due to the processes of awareness and differentiation of emotions [6]. Secondly, the development of the ability to self-regulate emotions allows employees with high EI to prolong the positive affect and restrain the negative, which affects the formation of an optimistic worldview [7]. Thirdly, effective interaction and flexibility in relations with others contributes to a more tolerant attitude towards others, an objective assessment of the external environment. Thus, modern social changes taking place in different spheres of human activity have influenced an increase in the number of people exposed to and experiencing emotional stress, which leads to an increase in the number of manifestations of somatic and psychosomatic diseases, depletion of the body, etc. One of the important problems in professional activity was the observation of the burnout syndrome among workers of different organizations. According to a number of studies, the increase and development of emotional intelligence can serve as a preventive factor in the development of this destruction of personality and ensure not only success in professional activity, but also the optimal functioning of the whole organism as a whole.

References:

1. Сергиенко Е.А. Тест Дж. Мэйера, П. Сэловей, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект» MSCEIT v. 2.0 // М.: Изд-во «Институт психологии РАН». 2010. С.176.
2. Singh M., Woods S. A. Predicting general well-being from emotional intelligence and three broad personality traits // Journal of Applied Social Psychology. 2008. P. 635–646.
3. Kaur D., Sambasivan M., Kumar N. Effect of spiritual intelligence, emotional intelligence, psychological ownership and burnout on caring behaviour of nurses: a cross-sectional study // J Clin Nurs. 2013.
4. Moraes A.G.D., Wilson M.E., Gajic O., Benzo R. The Impact of emotional intelligence on Burnout, Job CSI, Self-Compassion, and Communication Skills In Critical Care Trainees. 2015
5. Swami M.K., Marthur D.M., Pushp B.K. Emotional intelligence, perceived stress and burnout among resident doctors: An assessment of the relationship.// NatlMed J India. 2013. P. 210-213.
6. Виноградова Л.В. Интеллектуальный контроль как способ интерпретации эмоционально-трудных ситуаций// Психологический журнал. 2004. № 6. С.21-28.
7. Joseph D. L., Newman D. A. Emotional intelligence: An integrative meta-analysis and cascading model //Journal of Applied Psychology. 2010. P. 54–78.

МЕДИАЦИЯ КОНФЛИКТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Назарова М.А.

Под руководством Садуакасовой З.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: takenova.malika@mail.ru

Сегодня в обществе наблюдается высокая раздраженность, которая часто приводит к конфликтным ситуациям, и эффективным инструментом для снижения напряженности среди людей является выстраивание невраждебных настроений. Необходимо отметить, что такая раздраженность формируется в результате недовольства, несогласия или в целом наличия конфликтных ситуаций в обществе.

Анализируя различные институты по урегулированию конфликтных отношений, перед нами вырисовывается следующая картина. Суды переполнены различными гражданскими исками по спорным вопросам. В своей сущности судебные решения основываются на законодательных актах, которые не имеют возможности учитывать в полном объеме интересы обеих конфликтующих сторон. Следовательно, в результате судебного процесса спор не исчерпывается полностью, так как решение суда предполагает победившую и проигравшую стороны.

Для сохранения дружественных отношений и снижения напряженности среди населения активно применяются альтернативные способы разрешения конфликтов, основанных на определенных принципах, которую имеют общую схожесть. Важно применять такие методы, в которых решения находят сами стороны без вмешательства структур, наделенных властными полномочиями. Изучив и поняв данную проблему, развитые страны используют такие инструменты, которые разрешают конфликты с учетом интересов обеих спорящих сторон. На сегодняшний день одним из прогрессивных среди используемых методов разрешения разногласий в мире является институт медиации. Однако данный метод предполагает две компромиссные стороны.

Конфликт происходит от латинского слова *conflictus* – столкнувшийся. Как процесс, конфликт заключается в противодействии друг другу участников этого социального взаимодействия. В психологии же под конфликтом понимают отсутствие согласия между несколькими сторонами. И тогда встает закономерный вопрос, а как быть если конфликт возник с самим собой? И что чаще всего встречается, конфликт в результате эмоционального выгорания?

В деятельности психолога одним из инструментов формирующие конфликтологическую грамотность человека являются: 1. Темо-центрированные тренинги 2. Тренинг уверенного поведения и самозащиты. Тренинги основывается на предъявлении модели желательного поведения и систематическом повторении навыков коммуникации вплоть до их закрепления.

Методический прием «расскажи – покажи – сделай» предполагает, что ведущий тренинга объяснит смысл конструктивного реагирования на грубость и насилие, продемонстрирует его в игровой ситуации и предложит участникам повторить подобное поведение. Для снижения напряжения в группе создается непринужденная атмосфера с помощью разминочных игр и дискуссий.

В заключении мы можем сделать вывод, о том, что конфликты – неизбежное явление в жизни любого человека. Но тренинги, от слова «тренировка» – экологичный способ урегулирования конфликта и хорошая возможность дополнить инструментарий медиаторов в урегулировании конфликтных отношений.

Список использованной литературы:

1. Mediation: Principles and Regulation in Comparative Perspective / Eds. by K.J. Hoop, F. Steffek. Oxford University Press, 2013.
2. The Variegated Landscape of Mediation: A Comparative Study of Mediation Regulation and Practices in Europe and the World / Eds. by M. Schonewille, F. Schonewille. Eleven International Publishing, 2014.
3. Давыденко Д.Л. Примирительные процедуры в европейской правовой традиции. М., 2013г. – 232 с.
4. Садуакасова З.М., А.К. Файзуллина А.К., Садыкова Н.М./ Психология медиации и переговоров: учебное пособие – Алматы: Казак университеті, 2020. – 294 с.
5. Винокур В.А. Балинтовские группы: история, технология, структура, границы и ресурсы. Учебное пособие – СПб.: СпецЛит. – 2015. – 191 с.
6. «Медиация в мире» // «Научно-методический центр медиации и права» [Электронный ресурс]: URL: <https://mediacia.com/mediation-in-the-world/>.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТШІЛЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУДЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Орынбасарова С.Е.

*А.Х. Аймағанбетова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: s.orynbassarova@bk.ru*

Қазіргі кезеңде жану көбінесе эмоционалды, бірақ негізінен кәсіби мінез-құлықтың қабылданған стандарты ретінде қарастырылады. Бұл ішінара адамға энергия ресурстарын бөлуге және ұтымды жұмсауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, дисфункционалды салдардың пайда болу ықтималдығы бар, ал жану кәсіби міндеттерді орындауға және әріптестерімен қарым-қатынасқа теріс әсер ете бастайды.

Жану синдромы – бұл физикалық, эмоционалды және танымдық сарқылудың немесе шаршаудың бірлігі, ал негізгі фактор – эмоционалды сарқылу.

Белгілі бір кәсіби қызмет үшін эмоционалды жану синдромы туралы жалпы мәліметтерді нақтылай отырып, бұл жағдайда әскери қызметшілердің қызметі, басқа кәсіптердің өкілдеріне қарағанда әскери қызметшілерге тән жеке тұлға сипаттамалардың әсерін айтпай кетуге болмайды.

Жеке тұлғаның келесі қасиеттері эмоционалды жану синдромының дамуына ықпал етеді:

- жоғары эмоционалды тұрақсыздық;
- жоғары өзін-өзі бақылау, әсіресе жағымсыз эмоцияларды ерікті түрде бәсеңдету кезінде;
- өз мінез-құлқының себептерін идеализациялау;
- «ішкі стандартқа» қол жеткізбеуге және жағымсыз тәжірибелерді бұғаттауға байланысты алаңдаушылық пен депрессиялық реакциялардың жоғарылауы;
- жеке құрылымның ригидтілігі.

Осыған қоса, эмоционалды жану синдромы жұмыста болатын өзінің міндеттеріне деген немқұрайлықпен, өзінің пациенттеріне не клиенттеріне, дәл солай қызметкерлерге деген үдемелі негативизм түріндегі дегуманизациямен, өзіндік кәсіби дәріменсіздікті сезінуімен, жұмысына қанағаттанбау сезімімен, деперсонализация құбылыстарының туындауымен, нәтижесінде өмір сүру сапасының күрт нашарлауымен сипатталады. Кейін невротикалық ауытқушылықтар мен психосоматикалық аурулар пайда болуы да мүмкін.

Синдромның даму кезеңдері. Бұл ретте бірінші кезекте кәсіби қызмет міндеттерін орындауға арналған энергия шығындардың артуы болып табылады. Біріншіден, айтарлықтай энергия шығындары байқалады – кәсіби қызметті жүзеге асыру үшін өте жоғары оң көзқарастың салдары. Эмоциялық жану синдромы дамыған сайын шаршау сезімі пайда болады, ол бірте-бірте көңілсіздікпен, жұмысқа деген қызығушылықтың төмендеуімен ауыстырылады.

Әскери қызметшілердің тұлғалық-кәсіби қалыптасуындағы негативті өзгерістері деп психикалық құрылымның деструктивті өзгерістерді, әскери қызметкерлердің тұлғалық дамуындағы мотивациялы, эмоционалды және шығармашылық сферасындағы тұлғаның қасиеттерді атауға болады. Басшылық құрамдағы әскери қызметшілердің тұлғалық-кәсіби қалыптасуына кедергі жасайтын себептер негізінен созылмалы психикалық шиеленісушілікпен, еңбек шарттарының қиындығымен, кәсіби даму кризистерімен, кенеттен болған оқыс жағдайлармен, жас ерекшелік өзгерістермен, бір сарындылықпен, кәсіби шаршағандықпен, кәсіби деформациямен байланысты.

Бәрінен де эмоционалды жану синдромына ұшырау тәуекелі жоғары болып келетін адамдар – өздерінетым жоғары талаптар қоюға бейім адамдар. Олардың пікірінше, нағыз маман – бұл Кәсіби қол сұғылмаушылық пен жетілудің үлгісі. Осы санаттағы жеке тұлғалар өздерінің жұмысын тағайындалған жермен, миссиямен байланыстырады, сондықтан олар жұмыс пен жеке өмір арасындағы шекараны байқамайды.

Жалпы алғанда, әскери қызметшілердің эмоционалды күйіп қалу синдромы осы құбылыстың жалпы қабылданған көрінісіне сәйкес келеді, сонымен бірге басқа мамандықтардың өкілдеріне қарағанда әскери қызметшілерге тән жеке сипаттамаларға қатысты бірқатар ерекшеліктерге ие.

FEATURES OF THE STRESS EFFECT TO THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF ORGANIZATION EMPLOYEES

Omirbek G.A.

Supervised by Sadykova N.M

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: omirbek_g@mail.ru

In general psychology, stress is considered a process caused by anxiety in a person, which often leads to changes in the body related to the psychological health. The English word «stress» is translated as «pressure, tension». Canadian physiologist Hans Selye was the first to introduce this concept into science. By his definition, stress is a set of abnormal adaptive actions of the newborn in response to very negative influences. At the current time, stress is becoming more and more popular at any spheres of our life. If, it will be related to professional stress, there are two main stress consequences: first– health of employees, second– company's profit.

No wadays, the majority of people spend most of their time at the workplace. Even at home, some of us cannot forget about her. Often we are stressed by our work and stress. Because of this, a person's interest in life decreases, many diseases appear. Occupational stress can cause short-term nervous stress: working capacity significantly decreases; health deteriorates; the likelihood of erroneous decisions increases; conflict situations are provoked. This factor also affects the effectiveness of a person's professional activity.

Purpose of the study: to identify the features of the impact of stress on the psychological health of employees of the organization, to suggest its negative consequences and ways to solve this problem.

Object of research: employees of the organization.

Subject of research: psychological health of employees of this organization.

Research base: employees of public organizations, the number of subjects 60, age range 23-35 years.

Research methods: based on modern literature, the problem of psychological health is characterized by the concept of human psychological well-being. That is, a person's ability to respond to the conditions of the external world and actively adapt to it. From this point of view, the methodology «Measuring psychological well-being» proposed by K. Riff (Scales of psychological well-being) is used. «Psychological well-being», in contrast to mental health, means the subjective self-knowledge of the integrity and content of human life. This concept belongs to the category of concepts of existential-humanistic psychology.

The concept of emotional pressure or stress, which is characteristic of many organizations, is characterized by autonomous reactions of the organization's employees, negative aspects of physical and psychological self-awareness. The concept of stress is usually accompanied by the concept of burnout. To study this phenomenon, the methodology «Diagnosics of the study of professional emotional burnout / burnout» by V.V. Boyko, K. Maslach, S. Jackson.

Scale of psychological stress PSM-25 (Psychological Stress Scale PSM-25) – the main goal of the method is to determine indicators of somatic, behavioral and emotional stress. The Stress Scale methodology is suitable for all ages (18 to 65 years) and is applicable to any profession.

Conclusion: the study is at the stage of processing the results. In conclusion, there is no need to prove that occupational stress is one of the normal conditions in the era of globalization, which is dangerous for the health of a healthy person and reduces his ability to work. However, the study of this large-scale problem dates back centuries, but it is still a topic that requires careful analysis, in-depth study, is not fully disclosed and is not removed from the agenda. Given that everyone has one or more professional positions, it is impossible to ignore this topic and add it to the list of pressing issues. For this reason, one of the main tasks of a psychologist is to take timely measures to prevent occupational stress.

МІНЕЗ БІТІСТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЫҚПАЛЫ

Паримбай Г.Ғ.

*Н.К. Тоқсанбаева жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: gulzhanat.parimbay@bk.ru*

Бүгінде адам өмірінің барлық негізгі аспектілерін толықтай қамти отырып оған жан-жақты әсер еткен «жаппай жаһандану» – мәдени-техникалық прогресстің адымдап алға басуына негізгі қозғаушы күш бола отырып адамзат баласының өміріне ересен технократиялық қуатпен бірге түрлі рухани дерттер мен жанның жүдеуін де қатар ала келді. Және бұл жайт қазіргі таңда тек психологтар сынды әлеуметтік ғылымдардың ғана емес, барша адамзат болашағына алаңдаулы ғылым салаларына ортақ, өзекті мәселесіне айналып отыр. Осы орайда, тамырын терең тарих қойнауынан алатын, еңбекші халықтың сан ғасырлық тәжірибесі мен өмір тіршілігінен туған, тұнығы ластанбаған жан әлемінің әсем әдебі мен мінез байлығы қапысыз көрініс табатын халықтың ауыз әдебиетіне жүгініп, толық адам тұлғасын қалыптастыруда ондағы мол мұраны қарекетке жарату біздер, жас зерттеушілер үшін ғылымда жаңа серпін бермек.

Өз кезегінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев баса назар аударған хакім Абайдың «толық адам» ілімінде, сонымен қатар Сократ, Платон сынды батыс философтарының осы тақырып аясындағы трактаттарына, тіпті шығыс философиясындағы дао ілімі мен суфизмнің өзінде де осы «адам», «кемел адам» концепцияларының негізгі тірегі болып табылатын ұғымдардың бірі – «мінез» екендігі белгілі. Мінез бітістері – тұлғада туа бітті пайда болған және әлеуметтік ортамен сіндірілген индивидуалды ерекшеліктер жиынтығы, мінез сапалары. Демек, біріншіден, мінез – ол шартты түрде тұлғаның түрлі жас кезеңдерінде сұрыптала келе өзгеріске ұшырайды, ал екіншіден оның қай бағытта және қалай өзгеретіндігіне тұлғаның қоршаған ортасы тікелей ықпал етпек.

Ал біз, сәйкесінше, сол тұлға мінезіне әсер етуші құрал ретінде ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдерді қарастырмақпыз. Өйткені, мақал-мәтелдер сөз дәлдігімен, ой тереңдігімен, ықшамдылығымен, өрнектілігімен ерекшеленетін халықтың асыл ойының көркем жиынтығы. Және де мақал-мәтелдер – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бекіте келе түрлі өмірлік мәселелерде дұрыс бағыт сілтейтін компас іспеттес. Сонымен бірге адамның мінезіндегі жат қасиеттер де осынау мақалдарда жеңіл келемежденіп, жақсы ізгі қасиеттері образды түрде әсем бейнеленген. Яғни, мақал-мәтелдердің адамды игі қасиеттерге үндеу, уағыз-өсиет сипатымен қатар, сугесстиялық, иландыру қасиетіне де ие.

Белгілі профессор Мәлік Ғабдуллин өз зерттеулерінде «Мақалды тудырушы – еңбекші халық. Ол халық данышпандығының алтын қазынасы», – деп баға берген, демек, біз адам мінезін жағымды сапаларға баулуда бұл құралды қоғамдық, әлеуметтік мінез – құлық стереотиптерін жасаушы нормалар һәм институционалды негіз ретінде де қолдана аламыз.

Қорытындылай келе, қазіргі таңда адамзатты, соның ішінде жас ұрпақты өзінің «рухани вакуумымен» қамытпаған жаһандану кезеңінде суйцид, депрессия және түрлі тұлға бұзылыстарына ұшыраудың алдын алу көзі ретінде мінез тәлімінде мақал-мәтелдерді пайдалану біз үшін таптырмас амал болмақ деген болжам жасалып отыр. Ал, мінез бен жанды егіз ұғым деп қарастырсақ, адам өмірінің сан-салалаларын қамтып, өз кезегінде дұрыс пен бұрыс, жақсы және жаман мінездің ара жігін дәл әрі айқын ажыратып кеткен моральдық кодекс есебіндегі мақал-мәтелдерді ұнамды мінез бітістерін қалыптастыруға ықпал етуші құрал ретінде пайдалану тың зерттеулерге жаңа жол ашпақ.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО И КОГНИТИВНОГО СОСТОЯНИЙ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ РЕКРЕАЦИОННЫХ ПСИХОСТИМУЛЯТОРОВ

Пивкина В.А.

Под руководством Камзановой А.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: pivkina.veronika@gmail.com

Термин «Новые психоактивные вещества» или НПВ введен Управлением ООН по наркотикам и преступности и обозначает ряд психоактивных веществ не входящих в перечень веществ Конвенции о психотропных веществах 1971 года и не запрещенных Международной Конвенцией о Наркотиках 1961 года [1]. НПВ часто употребляют в рекреационных целях: на вечеринках, отдыхе, в танцевальных клубах. В 2016 году Филиалом Республиканского научно-практического центра психического здоровья в городе Павлодар было инициировано и проведено масштабное республиканское исследование о потреблении НПВ среди госпитализированных в государственных медицинских наркологических учреждениях, где за 2016 год пролечилось в общей сумме 21470 стационарных больных. Тогда как опыт потребления НПВ отметили 212 человек из данного числа, что составило 0,99%. Исследователи отмечают, что большинство потребителей новых психоактивных веществ лечились в государственных клиниках города Алматы, Северо-Казахстанской и Павлодарской областей [2]. Тот же исследователь М. В. Прилуцкая сообщает в своем исследовании от 2017 года о повышении за один год на 76,53% (376 человек в 2017 году против 212 человек в 2016 году) потребителей НПВ, госпитализированных в наркологических стационарах Республики Казахстан [3].

Целью нашего исследования является определение ЭЭГ биомаркеров эмоционально-когнитивной сферы потребителей рекреационных психостимуляторов.

В современной литературе представлено немало исследований по изучению влияния НПВ на организм. Однако наработки ученых в основном медицинского или химического профиля, тогда как нейрофизиологические исследования центральной нервной системы потребителей НПВ не так многочисленны. По мнению авторов А.Р. Асадуллина и А.В. Анцыборова нейровизуальные исследования, в том числе с применением ЭЭГ, оказывают значительную помощь в понимании процессов, происходящих в головном мозге при употреблении психоактивных веществ, а выведенные нейромаркеры в дальнейшем могут помочь в практике врачей и психологов в разработке новых методик лечения и реабилитации [4]. Таким образом, новые психоактивные вещества, в частности синтетические катиноны как рекреационные психостимуляторы (оказывающие активирующий эффект на психику и организм), становятся популярными среди как молодого, так и взрослого сегмента потребителей. Поэтому последствия их потребления на психику и мозг требует более тщательного и отдельного рассмотрения с психологической и психофизиологической стороны в доступных для психологов-исследователей методах.

Разработка диагностического инструментария с применением компьютерной программы психологического экспериментирования и ЭЭГ метода исследования маркеров эмоционально-когнитивной сферы потребителей НПВ, который позволит в дальнейшем усовершенствованию программ реабилитации потребителей НПВ на основе БОС-тренинга.

Список использованной литературы:

1. UNODC. The challenge of new psychoactive substances. Global SMART Programme. Vienna – 2013. – P. 1.
2. Прилуцкая М.В., Аяганова Д.Е., Молчанов С.Н. Анализ потребления новых психоактивных веществ среди пациентов стационарного наркологического профиля Республики Казахстан. Вестник КазНМУ No3-2017.
3. Прилуцкая М.В. Анализ паттернов потребления новых психоактивных веществ в выборке пациентов наркологического профиля. Медицинаиэкология, 2019, 3.
4. Asadullin A.R., Antsyborov A.V., Akhmetova E.A. Neuroimaging of the clinical picture of substance use disorders (Introduction to the problem). Siberian Herald of Psychiatry and Addiction Psychiatry. 2018; 1 (98): 97–103.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ГЕНОГРАММЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА ПРИ РАБОТЕ С ПОЖИЛЫМИ ЛЮДЬМИ

Распопова Е.А.

Под руководством Садуақасовой З.М.

Казахский национальный университет им аль-Фараби, Алматы.

e-mail:raspopova_e@mail.ru

Тенденция долголетия, которая наблюдается в современном мире, актуальна и для Казахстана. И если сегодня мы видим интерес к психологии со стороны среднего возраста от 30 до 45 лет, эти люди часто обращаются к психологу за помощью и о них многое известно современной психологии. В последние 10-15 лет, наблюдается тенденция, когда люди этого же возраста приводят к психологу не только детей, подростков, но и собственных родителей. А о психологической помощи поколениям более старшим известно мало.

Исследование данной магистерской работы посвящено взаимодействию с поколением людей в возрасте от 58 до 77 лет. И конкретно это поколение относится к поколению «Бэби бумеров», оно имеет свои особенности, отличные от представителей предыдущего поколения, это больше не пассивные бабули и дедули, а занятые, зачастую продвинутое в карьерном направлении мужчины и женщины, создавшие собственный жизненный баланс, знакомые с личными интересами и отстаивающие личные границы, как временные, так и пространственные.

Помимо особенностей, связанных со спецификой поколения, есть у пожилого человека выбранного возраста и возрастные особенности: регидность мышления, собственные укоренившиеся психологические установки, психологические защиты, опора на предыдущий опыт, убежденность в собственной правоте. Эти особенности останавливают специалистов психологов при выборе целевой аудитории для собственной работы и зачастую редкие специалисты предпочитают работать с пожилыми людьми.

Метод генограммы применяется в психологической работе длительное время в качестве первичного исследования при встрече, эффективен и признан при знакомстве для сбора анамнеза. Но есть и терапевтический эффект этого метода при глубокой работе с информацией о прямых родственниках и отношениях в представлении человека со значимыми предками.

Пилотажное исследование самого метода работы с генограммой на выборке в количестве 10 человек (в возрасте от 20 до 89 лет) позволяет предположить, что есть глубокий целительный эффект этого метода, который заключается в интегративной функции психологического материала человека, обретении внутреннего инсайта и разрешении сложных ситуаций.

Ситуации непрожитого горевания, непризнанной зависимости и ее последствий, внутренних психологических возрастных кризисов, в том числе связанных с длительной болезнью, безработицей, сменой социального статуса и тд. Все они предполагают разрешение в процессе терапевтической работы психолога с применением генограммы.

Данное практическое исследование ставит своей задачей доказать гипотезу наличия терапевтического эффекта от применения генограммы в работе с психологом на выборке пожилых людей в возрасте от 58 до 77 лет.

DIFFERENCE IN LEADERSHIP ABILITIES OF INTROVERTS AND EXTROVERTS

Saitbekova D.A.

Supervised by Kalymbetova E.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: saitebekova.danagul@mail.ru

Some people are always in sight, open and sociable, they have a subtle sense of the moods of other people and can find a common language even with a lamppost. Others are withdrawn and shy. Some are burning with crazy ideas and are ready to risk everything for them. Others calculate every step, and with religious zeal they fight for control and order. The first are those whom the German psychologist Carl Gustav Jung called extroverts in 1920. The second are introverts, their antipodes. In what areas of business can representatives of these two psychological types perform best? And which of them is more likely to be a good leader?

From the beginning of time, individuals have been forced to work in groups via the circumstances they were presented with. Naturally, individuals within the groups stepped forward to take roles of leadership, guiding the rest of the group. Since then, an emphasis has been placed identifying those qualities which make successful leaders. Kouzes and Posner (1995) have identified five vital qualities of a leader: challenging the process; inspiring a shared vision; enabling others to act; modeling the way; and encouraging the heart [1]. In an effort to gain personal insight, leader or not, an emphasis on getting to know your personality and how it affects you, has recently taken root in our culture. Most commonly diagnosed via a personality test, persons are commonly defined by characteristics such as introversion and extroversion. The traits of introversion and extroversion help define who an individual is. In an attempt to combine the knowledge of who a person is with what tasks for which they are most equipped, the question has been raised of whether the personality traits of introversion and extroversion correlate with the level of leadership qualities one possesses [n1]. Forty college subjects were given the Student Leadership Practices Inventory and a Jung Typology test from Humanmetrics.com. It was hypothesized that there would be significant, positive correlations between extroversion and leadership scores among the five subscales of leadership qualities. After analysis and data collection, it was found that there was not a significant correlation between introversion/extroversion and any of the five subscales of leadership as defined by Kouzes and Posner. Thus, the quality of either being an introvert or extrovert does not have significant bearing on the leadership quality of an individual [2].

Personality-linked differences surfaced in the ways students divided their time and energy across academic pursuits and non-academic extracurricular pursuits. Further, academic involvement of students in the extraverted group exhibited a preference for higher levels of outward activity and interaction. Stronger responsiveness continued to characterize involvement of the extravert outside of academics, as did low sensory-processing sensitivity and unique social preferences in line with reward sensitivity (n5). Among the introverted group, involvement in and out of academics evidenced stronger preferences for reflectivity; outside of class, high sensory processing sensitivity and unique social preferences also surfaced. Students generally achieved person-environment congruence in college less through personal and more through environmental shifts. A high amount of environmental diversity at the study site helps to explain this finding. Still, personal change did occur. It was the introverted students who tended to speak of substantial challenges associated with personal shifts deemed necessary to achieve congruence. Only limited evidence supported the prediction, in line with the fourth research question, that students' satisfaction with college and progress toward the degree would be positively associated with their perceptions of congruence between their own personalities and their environments, which reflected their involvement choices [3].

The overall conclusion arrived at is that, like socioeconomic status and ethnic or cultural background, personality is an important variable to consider when examining student involvement in college. While there is no significant relationship between introversion/extroversion and the five qualities of leadership, the personality of an individual still has tremendous influence on their actions as a leader. Personality by its very definition lends itself to interaction and functioning with other people. Personality is the «distinctive qualities of a person, especially those distinguishing personal characteristics that make one socially appealing» [5]. Should a leader not be appealing, it is unlikely those following him will feel passionate about the goal, let alone follow at all. Perhaps the personality and make-up of an effective leader is something that cannot be studied; perhaps it is an innate gift developed over time. One thing is for certain: for the rest of time that man is on earth, there will be leaders and those who follow. Through further study, one can only hope to make the discovery of what will help to identify tomorrow's leaders.

References:

1. Avolio BJ, Bass BM, Jung DI. (1999). Re-examining the components of transformational and transactional leadership using the multifactor leadership questionnaire. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 441-462.
2. Cloninger, S. C. (1993). *Theories of personality: Understanding persons*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
3. Derue DS, Nahrgang JD, Wellman N, Humphrey SE. (2011). Trait and behavior theories of leadership: an integration and meta-analytic test of their relative validity. *Personnel Psychology*, 64, 7-52.
4. Farrell, P.B. (2003). *The Millionaire Code: 16 Paths to Wealth Building*. New York: Wiley.
5. Goleman D. (reprint 2004). What makes a leader? *Harvard Business Review*, January, 82-91.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И УРОВНЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Сариев Д.С.

Под руководством Мадалиевой З.Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: 220_vdias@mail.ru

В последнее время не раз стало заметно, как эмоции в повседневной жизни начали играть важную роль во взаимоотношениях, и поэтому с помощью распознавания чувств и переживаний окружающих, люди могут построить гармоничные межличностные отношения. Как нам уже известно, коэффициент интеллекта, называемый упрощенной аббревиатурой – «IQ», играет немаловажный фактор в нашей жизни, но есть наиболее значимый навык, который называется эмоциональным интеллектом или, эмоциональная компетентность – «ЭИ» (EQ). Не трудно заметить, что для студентов-психологов необходимо развивать важные качества для развития их личностно-профессионального уровня, что включает в себя навыки эмоционального интеллекта и саморазвития. Как нам стало известно, будущим специалистам-психологам важно развить личностное образование, а именно эмоциональную сферу, которая отличается своей динамичностью, обладает своей структурой и предоставляет психологу систему знаний об эмоциях, и тем самым обучать умениям, таким как эмоциональная поддержка, эмпатия и эмоциональная открытость. Следовательно, эмоциональная компетентность является одним из важных частей видов отношений, где психологу нужно взаимодействовать как с людьми, так и самим с собой.

Эмоциональный интеллект (ЭИ; англ. emotional intelligence, EI) – это способность человека распознавать эмоции, идентифицировать намерения, желания и понимать мотивацию других людей с целью решить практические задачи, иначе говоря, это сумма навыков, помогающая людям правильно учиться взаимодействовать между собой. [1].

Получается, Эмоциональный интеллект играет немаловажный фактор для просоциального и иного позитивного поведения [2]. Очевидно, что если развивать эмоциональную компетентность, то это поможет людям более эффективно понимать и взаимодействовать с окружением. Научно доказано, что личность, которая обладает более высоким уровнем ЭИ, намного доброжелательна в межличностных отношениях, и более способна к созданию эмоционально благополучных отношениях.

А теперь, можно приступать к пониманию толерантности, не трудно догадаться что, эмоциональный интеллект напрямую оказывает влияние на толерантность человека, и это не исключение для молодежи и студентов. В нашем понимании, толерантность это личностная характеристика, которая формируется под влиянием разных факторов. Благодаря ученым, которые занимаются вопросами эмоционального интеллекта, предоставляют нам работу по развитию и повышению качеств личности [5].

В современном обществе нехватка практических материалов вызывает необходимость в разработке специальных программ для молодежи и подростков для формирования толерантного поведения, особенно в группах, где наиболее часто проявляется сензитивность к проявлению интолерантности и ксенофобий в силу возрастных особенностей [3].

В психологическом аспекте, толерантность рассматривается как многомерная характеристика, которая имеет неоднозначную, сложную структуру. Основными составляющими толерантности охарактеризованы мотивационно-ценностным, эмоционально-волевым, когнитивным и поведенческим компонентом [4].

Умение жить в обществе с сохранением собственных прав и уважением к остальным членам социума определяется уровнем эмоционального интеллекта. Особенно это важно в условиях кризисных ситуаций. На сегодняшний день мировая тенденция демонстрирует нехватку навыка принятия решений с учётом толерантности. [5]. Таким образом, исходя из вышесказанного, целью данного тезиса является определение основных составляющих эмоционального интеллекта, основных сфер и уровней проявления интолерантных установок, а также интолерантного поведения для изучения взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и уровнем толерантности.

Список использованных источников:

1. Smith, M.K. (2002) «Howard Gardner and multiple intelligences», The Encyclopedia of Informal Education, downloaded from <http://www.infed.org/thinkers/gardner.htm> on October 31, 2005.
2. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
3. Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управление рисками ксенофобии в обществе риска. – М., 2011. – 608 с.
4. Богданова, А.И. Виртуальный диалог в образовательной среде вуза как условие формирования толерантности студента / А.И. Богданова, С.И. Осипова // Фундаментальные исследования. – Москва, 2014. – № 5 (6). – С. 1308 – 1317
5. Калинина Т. В. Инновационный подход к профессиональной подготовке педагогов-психологов в условиях модернизации профессионального образования / Модернизация системы профессионального образования на основе регулируемого эволюционирования: Материалы V Всероссийской научно-практической конференции: – Челябинск: Изд-во Образование», 2006. – С. 179–188.

ВЗАИМОСВЯЗЬ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И УДОВЛЕТВОРЁННОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ ЖИЗНЬЮ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ

Серикхан А.

Под руководством Кудайбергеновой С.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: ajoxot@gmail.com

Наряду с такими феноменами как «субъективное благополучие» и «психологическое благополучие», синонимичное им понятие счастья становится всё более популярной темой исследования среди множества гуманитарных дисциплин. Тем не менее, уровень субъективного благополучия студентов всё ещё остаётся не изученным полностью и представляет собой особый интерес для исследователей.

Исследования показывают, что на выборке студентов из Финляндии уровень образования не влияет на уровень счастья и удовлетворённости жизнью, в то время как для выборки интернациональных студентов (Финляндия, Швеция, Норвегия, США, Германия, Испания, Мексика) уровень образования является одним из ключевых аспектов. (Hirvonen, Mangelaja 2005) В связи с этим я задалась вопросом: насколько связано субъективное благополучие казахстанских студентов с их студенческой жизнью?

Было проведено исследование, в котором студенты казахстанских университетов оценили собственное субъективное благополучие, а также оценили несколько аспектов своей студенческой жизни. Так как понятие «студенческая жизнь» включает в себя учебные процессы и социальные взаимодействия в контексте ВУЗа, рассматривались и учебный, и социальный аспекты жизни студентов, а именно такие факторы как удовлетворённость критериями достижения высоких баллов, удовлетворённость отметками, наслаждение процессом обучения, интерес к обучению, то, как студенты справляются с заданиями, удовлетворение предоставляемыми ВУЗом ресурсами для обучения и обстановкой, отношения, сформировавшиеся в рамках обучения, способность совмещать учёбу и факультативы, насколько студенты справляются с дедлайнами, успевают ли они отдохнуть вне ВУЗа, как студенты оценивают собственное здоровье, а также удовлетворённость репутацией ВУЗа, в котором они обучаются. Также в исследовании учитывались возраст, пол студентов и факультативные занятия, организованные ВУЗом, которые они посещают. Помимо вышеназванного, был проведён опрос студентов о том, насколько счастливыми они себя чувствуют по пятибалльной шкале.

Выборка составила 136 испытуемых, из которых 48% являются представителями женского пола и 52% – мужского. Средний возраст испытуемых составил 22,4 года.

Несмотря на разнообразные результаты исследования, при анализе и вычислении коэффициента корреляции оказалось, что не существует корреляции между результатами опроса об уровне счастья студентов и их студенческой жизнью. В связи с этим возможно предположить существование связи между результатами испытуемых и их ценностями, т.е. можно прийти к выводу, что для значительной части опрошенных студентов образование и ВУЗ не занимают ведущие места в системе ценностей.

Субъективное благополучие студентов взаимовлияет на их социальную и образовательную деятельность, что, в свою очередь, может напрямую оказать влияние на их научную деятельность, поэтому важно обращать внимание на психологическое состояние студентов в учебном процессе, а также поддерживать их мотивацию и заинтересованность в обучении.

Также по результатам данного исследования планируется проведение дальнейшего изучения субъективного благополучия студентов с рассмотрением большего количества факторов, влияющих на исследуемые переменные.

ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ ОТЦА В ПОСЛОВИЦАХ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Солтанбекова А.Р.

Под руководством Ташимовой Ф.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: soltanbekova_aidana@mail.ru

В рамках исследовательской работы была взята тема касательнопредставленности отца непосредственно в казахской культуре. В психологии приведено много исследований касательно влияния родителей на дальнейшее формирование личности. Однако, родители – это мать и отец, и вкладывают они ценности разные. В этой связи важно иметь дифференциацию касательно отца и матери, как носителей разных социально-исторических норм. Образ представленности матери описан очень хорошо во многих исследовательских работах, но, к сожалению, образ отца изучен менее подробно. В рамках казахстанской психологии имеются исследования касательно образа отца и влияние на полоролевою идентификацию. Однако, исследований в казахстанской психологии касательно раскрытия образа отца и его значимости для казахской культуры нет.

Результаты исследования показали, что образ отца и матери в культуре казахов являются одними из почитаемых, где описывается исключительно положительные характеристики. Представленность образа отца описывается непосредственно, как сильная, уверенная личность, которая является опорой для всей семьи. Кроме того, образ отца ассоциируется в казахской культуре, как человека, который является примером подражания и наставником. Роль отца в жизни детей велика, что гласит о том, что отец чаще всего выступает тем, за кем будут следовать его наследники, а также тем, кто будет для ребенка судьей так в одной из пословиц «*Ата балаға сыншы*» и доносят такой смысл [1, с. 14]. Чаще всего ошибки родителей совершают их дети, поэтому отец и мать берут на себя большую ответственность, дабы воспитать достойное поколение.

Для того, чтобы иметь понимание не только отца, но и матери во внимание был взят непосредственно ее образ. В казахской культуре с великим почтением говорят и о матери, которая описывается как царица, как единственная и неповторимая в плане того, что мать никто не сможет заменить. Казахская пословица является подтверждением этого «*Ағайын – алтау, ана – біреу*» [2, с. 436]. Кроме того, образ матери представлен как о человеке, который всегда будет переживать за своих детей, и поэтому стараться нив коем случае не расстраивать ее.

В казахской культуре образ отца и матери являются почитаемыми и уважаемыми. В казахских традициях всегда принято уважать и любить родителей.

Данная проблематика на сегодняшний день требует своего разрешения, для чего и посвящены наши исследования. На сегодня данная тема подчеркивает важность роли образа отца для формирования устойчивых взаимоотношений с противоположным полом.

Список использованной литературы:

1. Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері/ жалпы ред. басқ. профессор С. Садырбайұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б. + 6 б. жапсырма
2. Қазақтың мақал-мәтелдері /Құраст. Ө. Тұрманжанов, Қ. Ахметбекұлы. – Алматы: «Раритет», 2004. – 440 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИИ ПРОЩЕНИЯ

Султаналиева Ш.А.

Под руководством Ташимовой Ф.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: sharapat.kelbuganova@gmail.com

В психологии феномен прощения стал изучаться сравнительно недавно. Однако каждый человек в течение жизни в отношениях сталкивается с огромным многообразием эмоций: от любви и принятия до обиды и разочарования, от близости и спокойствия до боли и злости. Прощение, как процесс освобождения от неприятных эмоций, является неотъемлемой частью гармоничных коммуникаций.

В. Франкл видел функцию прощения в обретении личностного смысла, Э. Фромм как исцеление, современные отечественные психологи, такие как А. Чукова, Э. Гассин, Орлов – принятие и понимание партнера, американский исследователь Р. Энрайт рассматривал функцию прощения как возможность изменения негативного отношения к обидчику в положительную сторону.

Способность прощать во многом зависит от пола, возраста и жизненного опыта человека.

Чем старше человек становится, тем больше выстраивается стена непонимания с окружающими, появляются определенные установки и стереотипы восприятия ситуаций, представления о людях и определенное отношение к поступкам. С каждым годом, мы укореняемся в своем ожидании отношения к себе, и не позволяем другим проявляться по-своему. Что ведет к выстраиванию непроницаемых жестких психологических границ, и соответственно невозможности для роста и развития личности.

Все это позволяет сформулировать призыв к прощению: «Человеку важно прощать и быть прощенным». Прощение – как фактор личностного роста. Сущность прощения проявляется во взаимном акте, когда обиженный и обидчик идут навстречу друг к другу.

К основным психологическим функциям прощения относятся: 1) Прощать, чтобы быть свободным от душащих эмоций, 2) Прощать, чтобы ощущать единство и общность с окружающими, 3) Прощать, чтобы быть открытым новому опыту, 4) Прощение как фактор исцеления отношений для взаимного роста: обретению смысла и переоценка ценностей, выход на новый уровень коммуникаций.

Прощение, как и обида переживается на трех уровнях проявления личности: уровень эмоций и чувств, когнитивный уровень суждений и мыслей, и поведенческий уровень – конкретные действия.

Многочисленные исследования феномена прощения подтверждают тот факт, что психологический аспект данного процесса влияет на все сферы жизнедеятельности человека: семейный контекст, детско-родительские отношения, дружба, партнерство в бизнесе и др.

Прощение – это многогранный процесс, вызывающий к осознанному выбору и решению участников к движению друг к другу, который предполагает затрату психологических и энергетических ресурсов личности на преодолении обид, которые вредят не только отношениям, но и вредоносно влияют на физическое и психологическое здоровье человека. Прощение подобно спасительному острову, помогает выжить в любви и взаимопонимании, отделяясь от моря неприятных эмоций и чувств, не утопая в гневе, обидах и страхах.

И прощающий и обидчик получают свои моральные выгоды от акта настоящего прощения, проявленного с пониманием и принятого с уважением.

Целесообразным является проведение психологического исследования с целью изучения данного феномена и влияния психологии прощения на женщин в период кризиса средних лет.

INFLUENCE OF THE INFORMATION WORLD ON A PERSON THROUGH MUSIC

Syzdykova A.H.

Supervised by Berdibaeva S.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: azizahanat@gmail.com

Information catastrophe is an innovation that comes to us with confident steps. With the departure of XX, it was followed by a whole era of institutions that served the distant past, and with the arrival of the XXI, new institutions came, such as the Internet, information technologies, which have a huge impact on humans. Music has existed in the world for a very long time, and is present in our lives, which gives us the opportunity to track the dynamics of change and its impact on a person.

The priests and philosophers of ancient Egypt, China, Rome and Greece realized that sounds have a huge impact on the consciousness and unconscious processes of human perception of the world. Now psychologists have not abandoned their idea and began to use music as a method.

Music therapy is a psychotherapeutic method that uses music as a therapeutic agent. As far as we know, music therapy can be divided into: passive (patient-listener), active (patient-performer), integrative (music as an addition to therapy). Don't you think that this is all too similar to our everyday contact with music? A person is engaged in music therapy every day, and heals himself! Or cripple? Can music break harmony in our bodies?

Since the 90s of the XX century, simply amazing information has appeared about the unique effect of Mozart's music on the human brain. The unusual influence was called the «Mozart effect». The power of the influence of Mozart's music on the brain has been scientifically proven in two directions: the frequency of the rhythm change and the actual frequency of sound. The first is due to the fact that our brains have cycles in their work. The nervous system, in particular, has a rhythm of 20-30 seconds. Scientists have suggested that sound waves that vibrate at the same frequency can cause resonance in the cerebral cortex. The University of Illinois analyzed the frequency characteristics of the music of nearly 60 different composers for how often 20-30 second waves occur in a piece. When we brought all the data into one table, it turned out that the authors of primitive pop music hit the very bottom, but Mozart took first place from the top. But, we can say for sure that in the 21st century, music is far from similar to the one that Mozart wrote.

The author of the book «Who Killed Classical Music» Norman Lebachert wrote – «Music is a business and, unfortunately, does not differ from other businesses.» Like any business, music adjusts to the innovations introduced by science, and now this innovation is the Internet, that is, the availability of a large amount of information that the human brain cannot accept everywhere, and filtering occurs. The more information there is in the world, the more a person is looking for opportunities to compress information.

We decided to compare Mozart's music with popular music of the XXI century, and came to the following conclusions: the music became monotonously louder; The same sequence of notes began to be present in the music, so that the listener could hear the usual sound; the maximum number of notes used was reduced to three so as not to overload the listener's brain, and it was easier for him to perceive the music; and the music was advertised more.

After conducting a theoretical analysis, we came to the following conclusions: I would like to say that you should not be afraid of what is happening with the music industry now, because there is an alternative to modern music – classical music, mantras or just sounds of nature; It should be admitted that music therapy appeared precisely because of the sacredness of music; The universe, nature and man as part of nature are created according to the principle of the golden ratio, and the influence of good music, with the right vibration, created according to the same principle, gives a positive effect.

КӘСІБИ ЖАНУ СИНДРОМЫ – ЗАМАНАУИ ӨРКЕНИЕТТІҢ АУРУЫ

Тоқбай А.Е.

*А.Х. Аймағанбетова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: alina.tokbay@mail.ru*

Қазіргі жұмыс істейтін адамның өзекті мәселесі – жұмыстан қажу, шамадан тыс кәсіби тұрғыда жүктемелер, жүйке жүйесінің тозуы. Соның нәтижесінде – кәсіби және эмоционалды жану, созылмалы депрессия, шаршау, енжарлық, өмірге деген немқұрайлылық сезімінің басым болуы байқалады. Атақ абыройға жету, ақша немесе мансап сатысымен өсумақсатында адам барлық ресурстарын 100% жұмсайды, қалағанына жан-тәнімен ұмтылады. Алайда, көбінесе қалағанына жеткен бойда, ол бақытты сезінбеуі мүмкін, себебі адамның эмоционалды түрде шаршағаны соншалық, ол жай ғана қуаныш сезімін сезіне алмайтын дәрежеге жетеді.

Кәсіби жану синдромы – бұл кәсіпкерлер, ірі компаниялардың қызметкерлері, «адам – адам» жүйесінде жұмыс істейтін адамдар және еңбекқор, тыным таппайтын жандарға әсер ететін нағыз «XXI ғасыр ауруы».

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) кәсіби жану синдромын Халықаралық аурулар классификациясының (ICD–11) 11–ревизиясына ресми түрде енгізді. Осы шешімге сәйкес, біз «жұмыс орнындағы созылмалы стресстен туындаған, оны табысты еңсере алмайтын» клиникалық маңызды синдром туралы айтамыз.

ДДСҰ-ның Женевадағы Ассамблеясында қабылданған шешім 2022 жылдың 1 қаңтарында күшіне енуі керек. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы ICD–11 «XXI ғасырдың шындығын ескере отырып жаңартылды және ғылым мен медицина прогресіндегі аса маңызды жетістіктерді көрсетеді» деп мәлімдейді.

Бұдан былай кәсіби эмоционалды жану синдромы кәсіби қызметпен байланысты және адам өмірінің басқа салаларына теріс әсер ететін созылмалы стресстің бір түрі ретінде анықталады.

Кәсіби жану синдромы – бұл кәсіби іс-әрекет жағдайында созылмалы стресстің аясында дамитын және жеке тұлғаның ішкі ресурстарының психикалық – эмоционалды сарқылуына алып келетін адамның жалпы жағымсыз жағдайы.

ДДСҰ анықтамасына сәйкес, жану синдромы – бұл физикалық, эмоционалды немесе мотивациялық сарқылу ғана емес, ол жұмыс өнімділігінің бұзылуымен, шаршаумен, ұйқысыздықпен сипатталады, сонымен қатар соматикалық ауруларға (жүрек-қан тамыр жүйесі) сезімталдықтың жоғарылауына және ішімдікке немесе уақытша жеңілдету үшін қолданылатын басқа психоактивті препараттарға физиологиялық тәуелділіктің даму қаупімен сипатталады.

Кәсіби жану синдромының негізгі себептері:

- Жұмыс күнінің бірқалыпты, біртектілігі
- Жұмыстағы шамадан тыс жүктеме немесе, керісінше, жұмыс тапсырмаларымен толтырылмаған бос уақыттың болуы
- Ұжымдағы жағымсыз атмосфера (менмендік, тәкаппарлық көзқарастар)
- Бейтаныс адамдармен үнемі қарым-қатынас орнатумен байланысты жұмыс
- Жалақының төмен болуы, жеке дамудың жоқтығы, кәсіби мансап бойымен өсу әлеуетінің болмауы
- Ұйымда ынталандыру жүйесінің болмауы
- Басшылықтың үнемі ауысуы, жұмыс міндеттерінің үнемі өзгеруі, міндеттер мен жауапкершіліктердің дұрыс тапсырылмауы.

Қорытындылай келе, «өмір тек жұмыс емес» екенін еске салғымыз келеді. Сондай-ақ сізге ерекше эмоциялық ләззат, рахат сезімдерін сыйлайтын, жаңашылдық пен бақыт сезімдерін қайтаруға көмектесетін көптеген жағымды іс-шаралар бар.

УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ТРУДОМ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ СОТРУДНИКОВ

Толымбекова Д.Р.

Под руководством Кабаковой М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

E-mail: dinaratolymbekova@gmail.com

Мотивация к труду является важной социально-экономической характеристикой и определяет характер и направление мероприятий по стимулированию работника к более производительному и качественному труду. Обеспечение и поддержание высокого уровня трудовой мотивации работников является одной из сложнейших управленческих задач любой организации. Актуальность проблемы вытекает из природы социально-экономических производственных отношений, необходимости формирования и развития у человека демократического отношения к труду.

Активно изучается вопрос о том, насколько человек удовлетворен своим трудом, от чего эта удовлетворенность зависит, какие ее предпосылки заложены в самой природе человека и в какой мере она зависит от социальных условий в целом и от организации труда и стиля руководства, в частности. Мотивы трудового поведения у разных людей различны, но нет сомнений, что каждый человек обладает некой системой индивидуальных потребностей, интересов, ценностей, удовлетворение которых осуществляется или должно осуществляться в труде. Сегодня все актуальнее встает вопрос о необходимости активизации такого поведения, что в результате снизит безработицу, повысит на микроуровне удовлетворенность трудом, а на макроуровне эффективность экономики в целом

Объект исследования: сотрудники компании

Предмет исследования: удовлетворенность трудом как фактор повышения мотивации

Цель исследования: изучить, как степень удовлетворенности трудом сотрудников влияет на показатель уровня мотивации, и разработать практические рекомендации по повышению уровня мотивации сотрудников.

Общая гипотеза: на уровень мотивации сотрудников активно оказывает влияние показатель их удовлетворенности трудом

Задачи исследования:

1. Осуществить теоретический анализ удовлетворенности трудом сотрудников и его влияние на их мотивацию
2. Провести эмпирическое исследование удовлетворенности трудом как показателя уровня мотивации сотрудников
3. Разработать практические рекомендации по повышению уровня мотивации сотрудников компании

Методики: «Методика определения интегральной удовлетворенности трудом» А. В. Батаршев, «Мотивация успеха и боязнь неудачи» опросник Реана, «Шкала субъективного благополучия» М. В. Соколовой

Практическая значимость заключается в том, что в работе фактический материал и выводы исследования могут быть использованы в различных компаниях как руководство по повышению удовлетворенности трудом, повышению мотивации и уровня субъективного благополучия сотрудников. А также в разработке практических рекомендаций для HR – менеджеров, которые эффективно помогут повысить показатели мотивации сотрудников в компании.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMMUNICATIVE BEHAVIOR IN A COMPANY EMPLOYEES

Torebek A.B.

Supervised by Berdibaeva S.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

e-mail: arujanturebek99@mail.ru

Relevance of the topic: The modern world's globalization process necessitates productive workplace engagement and communication. As a result, there has been a lot of interest in communicative behavior, techniques, and how to use verbal and nonverbal language effectively in communication. Effective communication is critical to the success of every company and can help it in a number of ways. And we recognize that communication is crucial in growth, as well as in customer relationships, human resource management, and almost every aspect of a company. Employees of the business are an important audience since they also act as guides for other audiences. The link between the corporation's employees and other groups would be strong if they are properly educated and active. Strong relationships are founded on good communication. Communication designed to meet individual needs, share critical messages, and provide positive and constructive feedback strengthens trust and loyalty in every relationship.

Purpose of the study: To make a theoretical and experimental analysis on the issues of communicative behavior in a company employees.

Communicative behavior is the behavior of a person or a group of people during the process of communication, which is governed by a society's communication norms and traditions. A community's communicative behavior should be described in a holistic, complex way, as if it were a system. To do so, a model for describing communicative behavior should be developed, which includes a set of factors and parameters that reflect any person's communicative behavior. A model like this should include verbal, nonverbal, and social symbolism communication. Three main models for describing communicative behavior can be proposed, according to the study: situational, aspectual, and parametric. The purpose of each of the three models is to provide a comprehensive description of communicative behavior. The parametric model assumes a systematic theoretical description of communicative behavior based on a set of parameters that can be used to characterize any person's communicative behavior. The importance of communicative factors, parameters, and features is highlighted. The importance of communicative variables, parameters, and features is emphasized. The description is based on communicative signs, such as actions and facts, that were empirically isolated from the contrastive method's material. These characteristics are systematized, generalized into parameters, and parameters into factors for ease of description. The situational model entails describing people's communicative behavior in the context of communicative spheres and standard communicative circumstances. Such as greetings, apologizing, making contact, terminating communication, chatting at a party, chatting in a group, talking on the phone, talking to superiors, and so on. The aspect model is a stage in portraying a group's or individual's communicative behavior. It entails the researcher's emphasis on describing communicative behavior in many ways. These characteristics are typically found in areas of communication where group specificity exists.

Nothing would have been achieved in the company if there had been no communication; since workers cannot fulfill orders, tools and supplies cannot be ordered, and most importantly, even little progress would not be made. All five management roles, according to Drucker, are dependent on communication: planning, organizing, staffing, leading and controlling, and so on. In several studies of highly successful companies, flexible communication with employees has been identified as the most important skill required for all employees. Since it is important for an employee to be able to quickly send, receive and understand strategic information.

Certain norms characterize communicative behavior, allowing for the classification of specific communicative behavior as normative or abnormal. The purpose of this research is to look into the communicative behavior of employees in the workplace, specifically in private companies. As part of our research, we proposed the following hypothesis: employee communicative behavior is directly influenced by communication strategy in both private and public companies. And the communication strategy affects their professional communication. We also investigate the relationship between communicative behavior and stress by studying it. That is, we assume that private-sector employees are less stressed than public-sector employees. However, we must remember to assess their level of competence, tolerance, and intolerance.

ЖАСӨСПІРІМНІҢ СИБЛИНГТІ ПОЗИЦИЯСЫН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУІ

Төреғалиева Г.А.

Г.А. Қасен жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

e-mail: gul_11.98@mail.ru

Адам баласының қарапайым өмір барысы психоэмоционалды күйлерсіз өтпейді. Ана құрсағында қалыптасып бастаған сәттен өзін қоршаған әлеммен эмоциялық деңгейде қарым-қатынас жасап бастайды. Дүниеге келгенде де, сөйлеу білмейтін сәбидің негізгі құралы ол – эмоциясы. Сондықтанда эмоцияны бірінші тіл деп бекер айтпаса керек. Ал, жасөспірім шақтан күрделі өзгерістер арқылы тұлғалану сатысына өтіп қалыптасатын осы психоэмоционалды күйді реттей алу маңызды мәселе болып отыр. Заман ағымының күрделенуі, талаптың жоғарлауы адамның осы эмоционалды сферасына өз ықпалын тигізери сөзсіз.

Ғылым мен қоғам алдында тұрған басты мәселелердің бірі өскелең ұрпақтың болашағы, әсіресе психологиялық денсаулықтың маңыздылығын ескеру алдыңғы қатарға шықты десек қателеспейміз. Еңбекке жарамды, бәсекеге қабілетті жан-жақты дамыған тұлға кез-келген әлеуметтің басты күші болып саналады. Осы орайда жастайынан бала бойында қалыптасып, тұлғалану сатысында оның өмірінде ерекше әсер қалдыратын фактор ол – отбасы. Адамның бірінші «тілі» саналатын эмоциялары оның тұтастай ішкі әлемін құрап, сыртқы қарым-қатынас ортасымен байланыстыратын негізгі құралы. Жастайынан психоэмоционалды күйлердің қалыптасуы баланың отбасыдағы туылу кезегіне, оның ата-анасымен, бірге туған бауырларымен қарым-қатынасы кезінде құрылады. Осы уақытқа дейін шет елдік және ресейлік ғалымдар еңбектерінде сиблингті позицияны ескере отырып, балалардың интеллектуалды қабілеті, қарым-қатынас сферасындағы ерекшеліктері зерттеліп, балалардың туылу кезегінің атқаратын рөлі бары анықталған болатын. Бұл зерттеу жұмысы сиблингті позицияның психоэмоционалды өзін-өзі реттеуінде ерекшеліктерді анықтау бағытына баса назар аударады.

Туу тәртібі теориясының көптеген ережелері кейінгі эксперименттік жұмыстарда да (70-80 жж.) расталмады. Белгілі бір жағдайға байланысты жеке сипаттамалар бір-бірімен ғана емес, сонымен бірге туу тәртібімен де корреляцияланбады. Алайда, 1990 жылдары сиблингті позицияны зерттеуге деген қызығушылық қайта арта бастады. Бұл зерттеулер отбасы жүйесіндегі сиблингті қарым-қатынастардың алатын рөліне баса назар аударды.

Психологиялық тұрғыдан алғанда сиблингті қарым-қатынас екіжақты сипатқа ие. Бір жағынан, бұл туыстық қатынастар: ең алдымен, отбасы мүшелері өте тығыз эмоционалды байланыстармен, сондай-ақ тәрбие стилдерімен, отбасылық құндылықтар мен дәстүрлермен байланысты отбасының ішкі жүйесі ретінде қарастырылады. Екінші жағынан, сиблингті қарым-қатынас – бұл құрдастарымен қарым-қатынас тәрізді, яғни сиблингтердің арасындағы жас айырмашылығы қандай болғанына қарамастан. Сонымен қатар, сиблинг отбасы жүйесіне қатты әсер етуі мүмкін, оны қандай да бір жолмен өзгертеді. Бұл сиблинг қарым-қатынастарының тағы бір ерекшелігі. Көптеген адамдар әпке-қарындастарымен және ағаларымен бірге тәрбиеленетіндіктен, бауырлар арасындағы қарым-қатынас, көптеген басқа да әлеуметтік қатынастар сияқты, әртүрлі процестермен сипатталады.

Сиблингті позицияның адамның дамуындағы оның психологиялық ерекшеліктеріне туылу кезегі, отбасыдағы балалардың арасындағы жас айырмашылығы, жынысы, ата-ана тәрбиесінің стилі әсерін тигізетінін осыған дейін көптеген шет елдік және отандық ғалымдар еңбектерінде анықталған. Интеллектуалды даму ерекшелігі мен сиблингті рөлдің байланысын алғаш Ф. Гальтон (ағылшынның беделді тұлғалары мысалында) айқындап көрсеткен. Осы тұрғыдан Альберт Йодер, Эллис, С. Шахтер сияқты ғалымдардың кейінгі зерттеулері Гальтонның идеясын дәлелдеді. Сиблингті позицияның тұлға құрылымында алатын рөліне ерекше тоқталған психоаналитикалық зерттеулер болды. Әсіресе, А. Адлердің негізгі көзқарастары адамның индивидуалды тұлғалық қырларының қалыптасуы отбасыдағы позицияға байланысты екенін айшықтайды. А. Адлердің идеясын Вальтер Томан жалғастырды. В. Томанның зерттеулері 50-ші жылдары басталды. Ол сиблингті позицияның болашақ жар таңдауда алатын рөлін жүйелі түрде зерттеген. Ал, 50-ші жылдардың аяғында В.Томанның зерттеуіне қызығушылық тудырған Мюррей Боуэн отбасы психотерапиясы шеңберінде сиблингті позицияны зерттеді. М. Боуэн отбасыны – эмоционалды жүйе ретінде қарастырып, онда дүниеге келген балалардың тұлғасы тікелей олардың функционалды позициясына байланысты деп санады.

Заманауи психологиялық зерттеулерде сиблингті позиция феномені және оның бала тұлғасының қалыптасуында алатын орны әлі күнге дейін өзекті әрі теориялық маңызды. Аталған зерттеулер үйлесімді ересек тұлға тәрбиелеуге деген әлеуметтік сұранысты өтеп қана қоймай, отбасыдағы тәрбие тәжірибесін оптимизациялауға қажетті.

ӘР ТҮРЛІ ЖАС КАТЕГОРИЯЛАРДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУ КӨРІНІСІН ЗЕРТТЕУ

Тұрсынғали А.А.

*Н.С. Жұбаназарова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
e-mail: aidabreeze@gmail.com*

Әлеуметтік-демографиялық зерттеулер педагог еңбегін эмоционалдық қысымы ең жоғары қызмет түріне жатқызады, сондай-ақ В.В. Бойко педагогтердің соматикалық патологиясы клиникалық невроздық бұзылыстар негізінде орын алатын жүрек-қантамыр, ми қызметінің бұзылулардың тым жоғары деңгейін анықтады. Ендеше, қазіргі талабы жоғары заманда педагогтердің эмоционалдық сферасы жайлы мәселе өте маңызды әрі қажет.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі заманауи педагогтер тек қана профессионалды білім ғана емес, сондай-ақ профессионалды қызметін жүзеге асыруда қолданылатын психологиялық білімдерге де ие болуы керек. Қоғам тарапынан қойылатын талаптардың жоғарылауы және көбеюі сәйкесінше объективті түрде педагогтердің жұмыс және оқу интенсивтілігін арттырады, психоэмоционалды жағдайына әсерін тигізіп, эмоционалды жану мүмкіншілігін арттырады. Осыған сәйкес эмоционалды жану отбасылық мәселелер, балалармен қарым-қатынасқа кері әсерін тигізеді және психосоматикалық сырқаттарға да алып келу мүмкінділігі жоғары. Бұл тарапта эмоционалды жану синдромының дамуындағы профилактикаға аса назар аудару қажеттігі пайда болады. Сондықтан, педагогтердің психологиялық ахуалын зерттеу қажеттілігі қазіргі заман талаптарына қажет мәселелердің бірі болып отыр. Әдебиеттерді анализдеу арқылы бұл феномен бірқатар шетелдік зерттеушілердің басты қарамағында екенін байқауға болады. Осы тараптан қазақстандық жолмен аталған феноменді зерттеу де жаңа ғылыми ақпараттар береді деп күтілуде.

Зерттеу объектісі: 5 ж. дейінгі және кейінгі еңбек өтілі бар әр түрлі жас категориясындағы педагогтар.

Зерттеу мақсаты әр түрлі жас категорияларындағы педагогтардың эмоционалды жану ерекшеліктерін тәжірибелік тұрғыдан анықтау; педагогтардың эмоционалды жану синдромымен профилактика жұмыстарын дайындау және жүргізу, эмоционалды жану профилактикалық бағдарламасының жас мамандарды дайындаудағы маңыздылығын негіздеу

Зерттеу жұмысының эмпирикалық бөлімінде клеесі методикалар қолдану көзделініп отыр: «Эмоционалды жану деңгейін анықтау» (В.В.Бойко), «Өзін-өзі реттеу» (А.К.Осницкий), «Тұлғаны көпфакторлы зерттеу» (Р.Кеттел), қалыптастырушы эксперимент, контент-анализ. Көрсетілген бағдарлама арқылы педагогтердің әлеуметтік-демографиялық сипаттары мен тұлғалық ерекшеліктері анықталады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша болжам – педагогтердің эмоционалды сферасының ерекшеліктерін анықтап, олармен жұмыс жасау және жану синдромын алдын-алу және болдырмау мақсатында білім дағдыларын қалыптастыру. Себебі, эмоционалды жану синдромы сыртқы факторлар әсерімен ішкі алғышарттары негізінде пайда болады.

Әл-Фараби айтқандай: «Адамға тән бір жақсы қасиет – өзін қоршаған әлемнің әсемдік сырларына үңілу, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ете алу», соған сәйкес жұмыстың практикалық маңыздылығы да осы тұрғыдан ашылады, яғни, адамның ең алдымен өзін-өзі танып, реттей алуы, рухани гармониясы – оның барлық өмірлік сфераларына әсер етуші басты фактор, ал біз сол фактордың сапалы болуына қадам жасап отырмыз.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИБЛИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ РАЗНОГО ТИПА

Унайбекова С.К.

Под руководством Кабаковой М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

e-mail: unaibekova_97@mail.ru

В современном обществе приобретает актуальность проблема сиблинговых отношений в семьях разного типа, поскольку растет число повторных браков после развода. Да, и тема сиблинговых отношений между родными братьями и сестрами практически не изучена в казахстанской психологической науке.

В своей работе авторы основываются на системно-деятельностном подходе, и в частности, на концептуальной схеме анализа семьи как психологической системы, рассматриваемой в качестве совокупного субъекта совместной жизнедеятельности (Кабакова М.П.). Поскольку сиблинговые отношения являются одной из подсистем системы семья.

Объект исследования: сиблинги в семьях разного типа.

Предмет исследования: отношение между сиблингами в семьях разного типа.

Цель исследования: психологический анализ сиблинговых отношений в семьях разного типа.

Общая гипотеза: Отношения между сводными сиблингами отличаются от отношений между родными сиблингами по эмоциональной близости/дистанции, характеру общения, степени доверия.

Методики исследования: методика «Незаконченные предложения», опросник (шкала) «Степень выраженности соперничества между старшими и младшими сиблингами», Методика «Межличностные отношения ребенка» и др.

Выводы:

1. Отношения между сиблингами зависят от таких компонентов, как очередность рождения, пол, состав семьи и др.

2. Взаимоотношения родных сиблингов складываются быстрее и эффективнее, чем у сводных сиблингов.

3. На эффективность взаимоотношений также влияют такие факторы, как возраст и общие интересы, то есть если сводные сиблинги примерно одного возраста и живут вместе с малых лет, то отношения между ними складываются быстрее и становятся близкими. Еще немаловажный фактор – это общие интересы и совместная/общая деятельность.

4. Подготовка детей родителями и беседа с ними, один из важных факторов в подготовке к будущим взаимоотношениям между сводными сиблингами.

Результаты исследования могут быть применимы практическими психологами учреждений, семейными психологами в организациях социальных проектов и в деятельности образовательных учреждений.

Теоретическая значимость состоит в том, что выводы по проведенной работе обогащают актуальный на данный момент раздел семейной психологии. Исследование расширяет теоретическую базу по этой проблеме.

Практическая ценность исследования заключается в том, что полученные результаты помогут специалистам в налаживании взаимоотношений между сиблингами в семьях разного типа, а также между детьми и их родителями.

КОНЦЕПЦИЯ ДУШИ ПО ИБН СИНЕ

Утеулиева Н.Е.

Под руководством Ташимовой Ф.С.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы

e-mail: u.nazerke@mail.ru

Вопрос о душе и психике один из старейших и философских вопросов, которыми были заинтересованы восточные ученые и не смотря на теологические и метафизические определения, они пытались объяснить взаимосвязь поведения людей с демонстрацией их ценностей. Эти учения получили место в золотом веке греческой философии античных ученых таких как Сократ, Платон и Аристотель и вопрос был перенесен с исследовательского уровня “онтология” до уровня исследования фундаментальных проблем человека.

Одним из наиболее важных вопросов является исследование того, что такое душа, начиная с Сократа, с его слов можно видеть, что он призывал глубоко погрузиться в её глубины, чтобы познать самого себя и прислушиваться к внутреннему голосу, голосу души: “Познай себя Самостоятельно”[1].

Без бессмертия это ведет к уничтожению. «Душа – не что иное, как собрание жизненно важных функций живого организма, то есть функции тела, и является отличием от неодушевленных предметов, а без неё тело не более чем труп». Вывод Аристотеля с точки зрения понимания природы души, стал одним из лучших теории и послужило основой в учениях восточных, а также греческих философов. Среди них можем выделить Ибн Сину.

Душа влияет на тело так же, как тело влияет на него. Эмоции, такие как состояние радости, гнева и другие, являются результатом взаимодействия, то есть, ощущение – это действие души с участием тела. Важность души остается в том, что она является двигателем и сущностью тела [2].

Вопрос о душе считается одним из важных исследований, которым посвятил Ибн Сина.

“Книга о душе” (“Китап ан-Нафс”) – основная работа Ибн Сины по психологии, оказавшее существенное влияние на развитие этой науки не только на Востоке, но и в Европе. “Книга о душе” входит в 6 раздел книги, в раздел физики. Это объясняется тем, что начиная с Аристотеля, физика понималась как учение о природе вещей и их состояниях.

Ибн Сина преуспел в психиатрии, как и в отраслях медицины. И еще он изучал нервные расстройства и знал некоторые психологические и патологические факты с помощью психоанализа, рассматривая психологические и ментальные факторы как печаль и страх, тревога, радость и другие чувства в теле человека [3].

В области психологических исследований Ибн Сины мы находим два взаимодополняющих подхода, между умственной дедукцией и индукцией. Именно так он изучал состояние психики человека. Человеческая психика – это глубокое исследование, сочетающее в себе медицинские, физиологические и психологические аспекты, что отражает ее важность.

Список использованной литературы:

1. Ждан А.Н. = История психологии. От Античности до наших дней: – 2004
2. Психологические воззрения учёных Средневековья Шодиев Х. Т., Атамуродова Р. К., Алимкулов С. О.
3. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1961

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ СЕКСУАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Хайрушева Ж.А.

Под руководством Басыбековой К.Е.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail: janim1988@inbox.ru

Сексуальное воспитание – это процесс постепенного (с учётом возраста ребенка) информирования детей в вопросах пола, анатомического строения мужских и женских половых органов, о личных границах, об изменениях, которые происходят с человеком во время процесса полового созревания (менструация, поллюции, рост волос и т.д.), о сексе, разъяснение информации о деторождении, о контрацепции и инфекциях передаваемых половым путем.

Нами было проведено исследование посвященное изучению психологических аспектов сексуального воспитания в Казахстане. В исследовании приняли участие 61 человек – родители, воспитывающие детей в возрасте от 3 до 18 лет. 67,2% опрошенных – в возрасте от 25 до 35 лет, 21,3% в возрасте от 35 до 45 лет, 3,3% – в возрасте от 18 до 25 лет, остальные опрошенные старше 45 лет.

Мы задали респондентам несколько похожих вопросов. Первая категория – вопросы относительно того разговаривали ли родители респондентов с ними о сексе и вопросах связанных с ним. Вторая категория – вопросы относительно того говорят ли респонденты о вопросах сексуального воспитания со своими детьми. Эти данные могут помочь нам в понимании того, насколько современные родители повторяют поведение своих родителей. По результатам опроса было выявлено, что с 73,8% респондентов родители в детстве не говорили о сексе, контрацепции и инфекциях передаваемых половым путем. При этом 44,3% опрошенных родителей отметили, что о сексе они узнали от сверстников, от родителей об этом узнали 31,1% опрошенных. Об инфекциях передаваемых половым путем, контрацепции, большинство (45,9%) современных родителей узнали на специальных занятиях в школе, либо от преподавателей и только 18% ответили, что узнали эту информацию от своих родителей. 31,1% опрошенных ответили, что узнали об изменениях, проходящих в организме подростков в период полового созревания от родителей, 24,6% узнали эту информацию от сверстников.

Относительно сексуального воспитания современных детей их родителями были получены следующие результаты: 60,7 % респондентов ответили что ни он(а), ни его(её) супруг(а) не говорили с детьми о сексе, контрацепции и инфекциях передаваемых половым путём, 31,1% ответили что говорили на эти темы, но только с подростками. Не говорили с детьми на темы изменений происходящих в организме подростка во время полового созревания 55,7% опрошенных, 23% ответили что говорили, но только с подростками. 45,9% опрошенных ответили, что, скорее всего, будут испытывать стеснение или дискомфорт, если в ближайшее время им необходимо будет поговорить с ребенком на темы секса. При этом 23 % ответили, что не будут испытывать таких чувств, то есть они готовы к разговору с детьми о сексе.

Почти половина опрошенных – 49,5% ответили, что согласны с утверждением «сексуальное воспитание может служить профилактикой педофилии», что может означать, что современные родители осознают важность сексуального воспитания. 39,3% ответили, что затрудняются ответить и 11,5% ответили, что не согласны с данным утверждением.

На вопрос о том, считают ли респонденты, что они воспитывают своих детей также как воспитывали их 65,6% ответили «нет» и 34,4% согласны с данным утверждением.

И финальные вопросы были о том, кем, по мнению современных родителей должно производиться сексуальное воспитание детей. На вопрос о том, должны ли быть в школе уроки по сексуальному просвещению 82% респондентов ответили утвердительно, 8,2% ответили, что таких уроков в школе быть не должно. На вопрос о том, нужно ли давать детям сексуальное воспитание в семье 91,8% родителей ответили утвердительно, но 3,3% ответили отрицательно, остальные респонденты затруднились с ответом. Из этих данных можно сделать вывод, что современные родители в большинстве своем осознают важность и необходимость сексуального воспитания, при этом оно должно производиться как в семье, так и в школе.

ИЗМЕРЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОГО КЛИМАТА У СОТРУДНИКОВ В ПЕРИОД КОНСОЛИДАЦИИ БАНКОВ

Хон А.

*Под руководством Садуакасовой З.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы
e-mail: hon.aleksandra@bk.ru*

В деятельности любой организации важную роль в достижении целей и его результативности влияет положительный организационный климат. Организационный климат в понимании ученых, а также, социально-психологический климат или производственный климат есть набор стабильных характеристик, описывающие определенную компанию, значительно оказывающие влияние на поведение и эмоциональное составляющее ее сотрудников. В описании организационного климата применяются такие параметры, как структура или степень формальной структурированности, степень риска при принятии решений, тактика вознаграждений; возможности продвижения по службе; отношение руководства к служащим; отношение служащих к руководству; эмоциональная атмосфера [1].

Организационный климат – совместное чувство цельности, а также взаимопонимания, создающий пространство, оказывающее содействие вольным коммуникативным потокам, а также манеру восприятия сведений, оказывающим большое влияние в следующие поступки сотрудника, также конфигурациями передачи сведений, зависящие в этом количестве также с характера управления компании. Негативный организационный фон зачастую считается результатом общественной либо коммуникативной неграмотности управляющего или итогом бытия в команде неофициального руководителя, дезориентирующего сотрудников, также рушащего целостность [2].

В последнее время в различных организациях происходят обновление, изменение, чтобы быть конкурентоспособными. Измерение психологической готовности сотрудника в банке, консолидирующегося со вторым банком, может быть осуществлена благодаря диагностическим методикам, базирующиеся на анализе эмоционального фона каждого сотрудника в нем, а также, диагностики системы ценностей, влияющие на мотивацию к работе. Мы предполагаем, что поведение сотрудников можно описать через понятие «тревожности и неопределенности». Сотрудники переживают о предстоящих изменениях, которые могут коснуться состоявшегося графика рабочей деятельности, своей нынешней позиции сотрудника, а также будущей карьерной перспективы. На примере двух банков, которые сливаются в одну экосистему, происходит внутренний отбор персонала, связанный с отсеиванием слабых и малокомпетентных сотрудников. Сотрудники, которые не пройдут опрос, будут со временем сокращать, и в этот момент работодателю необходимо учитывать ряды психологических моментов [3].

В период консолидации банков, в нашем случае – поглощение одного банка вторым, происходит увеличение доли портфеля, увеличение кредитоспособности и конкурентоспособности на рынке в сфере предоставления банковских услуг. С точки зрения социально-психологических особенностей, процессы слияния и поглощения вызывают недоверие и страх у работников. Сотрудники, осознавая незащищенность своих должностных позиций постепенно выражают свое негодование; наблюдается значительный отток кадров, увеличиваются случаи возникновения проблемных ситуаций, связанных с клиентами, также, поступки сотрудников выражаются в неподчинении и несоблюдении должностных обязанностей, что говорит нам о том, что в коллективе чувствуется возмущение сотрудников и желание завоевать внимание руководителей [1].

Для поддержания здорового организационного климата руководителям коллектива нужно знать не только основы организационной психологии, но и соблюдать стили общения между новыми сотрудниками и тех сотрудников, которые ждут сокращения, хранить вектор общего направления к цели компании [4]. Поэтому, лучшее понимание менеджерами и управленцами социально-психологических процессов в процессе консолидации банков будет являться ключом к успеху в будущем управлении компанией. Следует отметить, что грамотная диагностика и превентивные меры, направленные на поддержание организационного климата, помогут преодолеть грядущий кризис и сохранить организационный климат в благоприятном состоянии [5].

Список использованной литературы:

1. Барков С.А., Дорохина О.В. Объединение компаний как социальный процесс: современные реалии // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. Том №23, 2017. - №2. – 272 с.
2. Реньш М.А. Организационная психология: учеб. пособие / М.А. Реньш [и др.]; под ред. М.А. Реньш. Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Фос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. 255 с.
3. Скавитин А.В. Психологические аспекты увольнения // Психология в экономике и управлении. 2017. Т.9, №1. С-97-103.
4. Хвеженко С.Г., Лукунгу П. Факторы, влияющие на социально-психологический климат в служебных коллективах правоохранительных органов Республики Уганда // Организационная психология: люди и риски. сб. материалов XI международной научно-практической конференции (24-25 апреля 2020 г.) Т. 10. - № 1. – С. 228–232.
5. Johannes Ullrich, Rolf van Dick. The Group Psychology of Mergers & Acquisitions: Lessons from the Social Identity Approach // Advances in Mergers and Acquisitions 6:1-15, 2007.

ПСИХОПРОСВЕЩЕНИЕ ПОДРОСТКОВ ПО ВОПРОСАМ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВЬЯ НА ОСНОВЕ АРТ-МЕТОДОВ

Шаужанова М.Н.

Под руководством Қасен Г.А

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы

e-mail:shauzhanova_malika@gmail.com

Проблема гармоничного психического развития подростка, формирования подростка как личности является одной из самых актуальных тем в современном мире. Большой рост подросткового суицида непосредственно зависит не состоявшейся личности, поиска самого себя, неспособности к созданию семьи или не готовности к созданию семьи, причиной которой может являться именно состояние репродуктивного здоровья личности.

Проблема репродуктивного здоровья личности привлекает внимание не только специалистов в лице психологов, социальных работников, медиков, сексологов, но и родителей, которые очень сильно озабочены вопросами адекватного репродуктивного здоровья своего ребенка. В этих условиях психопросвещение является одной из основных форм работы практического психолога по данному направлению.

Цель работы: теоретически обосновать и апробировать возможности арт-методов в психопросвещении по вопросам репродуктивного здоровья.

Задачи исследования:

1. Провести теоретический анализ проблемы репродуктивного здоровья и методологии психопросвещения в рамках деятельности психолога.
2. Обосновать значение психопросвещения подростков в вопросах сохранения и укрепления репродуктивного здоровья.
3. Раскрыть возможности арт-методов в психопросвещении подростков по вопросам репродуктивного здоровья.
4. Апробировать программу психопросвещения подростков по вопросам репродуктивного здоровья на основе арт-методов.

Объектом исследования в данной работе будет психопросвещение как элемент образовательного процесса школы

Предметом исследования является репродуктивное здоровье подростка.

Гипотеза исследования звучит так, если организовать процесс психопросвещения подростков по вопросам репродуктивного здоровья на основе арт-методов, то приобщение к психологическим знаниям в данной области будет носить более деликатный характер за счёт специфики арт-методов, т.к. Они раскрывают глубинные процессы самопонимания и самопринятия, влияют на подсознание личности и через визуальные образы помогают приобщиться к ценностям красоты, здоровья и гармонии. Методы исследования в себя включают:

- Теоретические: анализ, синтез, обобщение, систематизация.
- Практические: анкетирование, тестирование, метод изучения продуктов деятельности, метод экспертных оценок.

Теоретическая значимость исследования:

Выявление влияния арт-методов на уровень понимания репродуктивного здоровья, которое непосредственно или косвенно формирует поведение подростка, служит источником социальной поддержки. Исследование репродуктивного здоровья личности даст возможность иметь более четкое представление подростку о себе и о своих правах и обязанностях в репродуктивной сфере. Поможет избежать таких проблем как ранняя незапланированная подростковая беременность, подростковые аборт, дородовая и послеродовая депрессия, матерей одиночек. Уровень состояния репродуктивного здоровья подростка поможет правильно сформировать у него понимание семейно-брачных ценностей. То, как впоследствии будет развиваться демографическая ситуация, в значительной степени зависит от представлений о семейно-брачных отношениях, сексуальном поведении, а также репродуктивных установок современных подростков.

Исследование влияния репродуктивного здоровья на формирование личности подростка, деликатное раскрытие посредством арт-методов глубинных проблемных вопросов репродуктивного здоровья, под вуалью цензуры сознания, является актуальной задачей, решение которой, расширит представления о факторах, способствующих поддержанию эмоционального благополучия репродуктивного здоровья как элемента общего психологического здоровья современных подростков Казахстана.

Подводя итоги, хочу обратить внимание на практическую значимость исследования: разработка анкеты, позволяющей подростку описать свой текущий уровень репродуктивного здоровья, на основании результатов которой можно составить обобщенный портрет современного подростка в области отношения к вопросам репродуктивного здоровья. Также можно не маловажна разработка и апробация программы психопросвещения подростков по вопросам репродуктивного здоровья на основе арт-методов всех подростков Казахстана.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТАБЫСТЫ ОҚУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Шынасыл А.М.

Н.С. Жұбаназарова жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы
shynassyl.a@mail.ru

Студенттердің жоғары оқу орындарында білім алуының табыстылығына көптеген факторлар әсер етеді. Мысалға айтатын болсақ:

- материалдық жағдайы;
- денсаулық жағдайы;
- жасы;
- отбасылық жағдайы;
- ЖОО-ға дейінгі дайындық деңгейі;
- өзін-өзі ұйымдастыру, өз қызметін жоспарлау және бақылау дағдыларын меңгеру (ең алдымен оқу);
- ЖОО таңдау мотивтері;
- ЖОО-дағы оқытудың ерекшелігі туралы бастапқы идеялардың оның санасында болуы;
- оқыту нысаны (күндізгі, кешкі, сырттай, қашықтықтан және т. б.);
- оқу ақысының болуы және оның мөлшері;
- ЖОО-да оқу процесін ұйымдастыру;
- оқытушылар мен қызметкерлердің біліктілік деңгейі;
- таңдаған ЖОО-ның беделі және, сайып келгенде, студенттердің жеке психологиялық ерекшеліктері.

Нәтижесінде кейбір студенттер білім мен кәсіби шеберлікті игеру мақсатында талмай жұмыс істейді және туындайтын қиындықтар оларға тек күш пен мақсатқа жетуге деген ұмтылысты қосып отырады, ал кейбір студенттер бәрін уақыттың тығыздығына қарай жасайды және оларға кез-келген маңызды дерлік кедергілердің пайда болуы олардың белсенділігін оқу әрекетін жойылғанға дейін күрт төмендетеді? Мұндай айырмашылықтарды оқу іс-әрекетінің бірдей сыртқы жағдайларында (әлеуметтік-экономикалық жағдай, оқу процесін ұйымдастыру және әдістемелік қамтамасыз ету, мұғалімнің біліктілігі және т.б.) байқауға болады. Бұл құбылысты түсіндірген кезде психологтар мен педагогтер көбінесе оқушылардың **интеллект деңгейі** сияқты жеке психологиялық ерекшеліктеріне жүгінеді (білімді, дағдыларды, дағдыларды игеру және оларды проблемаларды шешу үшін сәтті қолдану мүмкіндігі); **шығармашылық** (жаңа білімді өздігінен дамыту мүмкіндігі); оқу мақсаттарына қол жеткізу кезінде жағымды тәжірибелерді қамтамасыз ететін **оқу мотивациясы**; барлық талаптардың жоғары деңгейін қалыптастыруға әкелетін **жоғары өзін-өзі бағалау** және т.б. ерекшеліктер. Бірақ бұл қасиеттердің әрқайсысы жеке-жеке, тіпті олардың комбинациясы да кез-келген күрделі іс-әрекетте сөзсіз болатын жиі немесе ұзақ сәтсіздіктер жағдайында білім мен кәсіби шеберлікті игеру үшін студенттің күнделікті, қажырлы және қиын жұмысына деген көзқарасын қалыптастыруға кепілдік беру үшін жеткіліксіз. Әрбір мұғалім өзінің педагогикалық тәжірибесінен мысалдар келтіре алады, онда жоғары (және кейде жеткіліксіз жоғары) өзін-өзі бағалауы бар және бастапқыда күшті оқу мотивациясы бар өте қабілетті және шығармашыл студент, белгілі бір оқу іс-әрекетінде елеулі қиындықтарға тап болып, «сынып қалды», алға жылжуды тоқтатты, ал әлдеқайда аз дарынды жолдасы бұл қиындықтарды сәтті жеңіп, уақыт өте келе көп нәрсеге қол жеткізді.

Бұл сұрақтың жауабына жақындау үшін, кем дегенде, адамдардың психологиялық және психофизиологиялық сипаттамаларының негізгі түрлерін, сондай-ақ олардың студенттердің оқу іс-әрекетіне әсері туралы қолда бар мәліметтерді қысқаша қарастыру қажет:

- **Конституциялық сипаттама** (дене бітімі) Э. Кречмер бойынша;
- **Нейродинамика** (күш және темперамент) Павлов бойынша.

Жүйке жүйесі мен темпераменттің қасиеттері генотиптік сипатқа ие және өмір бойы іс жүзінде өзгермейді, бірақ кез-келген темпераментті адам кез-келген әлеуметтік жетістіктерге, соның ішінде оқу іс-әрекетіне қабілетті болуы мүмкін, бірақ бұл нәтижеге әртүрлі жолдармен қол жеткізеді.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАРЫ
ЖАҢА ӘЛЕУМЕТТІК ШЫНДЫҚТА
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС:
ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ КАЗАХСТАНА
В НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ
СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА В КАЗАХСТАНЕ:
ИЗМЕНЕНИЯ И ОТВЕТЫ НА ВЫЗОВЫ

SOCIAL INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN
IN A NEW GLOBAL REALITY SOCIAL WORK
IN KAZAKHSTAN:
CHANGES AND RESPONSES TO CHALLENGES

ТІРЕК-ҚИМЫЛ АППАРАТЫ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Абдрахман Н.Е.

Әлеуметтік жұмыс, 1-курс докторанты
Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ.к., доцент Назайбаева З.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа:

Мақала тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен әлеуметтік жұмыстың негізгі қызметтерін анықтауға бағыттала отырып, оның ерекшелігін ашып көрсетуге негізделген.

Автор мақалада статистикалық мәліметтерді көрсете отырып, Қазақстанда тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың негізгі мәселелерінің өзектілігін айтып, оларға қандай әлеуметтік қолдау көрсетілетінін талдаған. Сонымен қатар, елдегі арнайы мамандандырылған стационарлық мекемелердегі әлеуметтік қызметкерлердің тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс жүргізуінің мысалында олармен әлеуметтік жұмыстың ерекшелігін ашып көрсеткен.

Түйін сөздер: тірек-қимыл аппараты бұзылыстары, тірек-қимыл аппараты бұзылған балалар, әлеуметтік жұмыс, жүйке жүйесінің аурулары, полиомиелит, тірек-қимыл аппаратының туа біткен патологиясы, қаңқаның жүйелік аурулары, жүре біткен тірек-қимыл аппаратының аурулары мен жарақаттары.

Бүгінгі таңда Қазақстанда балалардың түрлі аурулармен сырқаттануының көрсеткіштерінің саны артуда. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2021 жылғы мәліметтеріне сәйкес 2020 жылы жалпы Қазақстанда балалар саны 6 110 156-қа жеткен, оның ішінде 861 748 балалардың түрлі аурулармен сырқаттануы тіркелген. Сондай-ақ, 0-14 жастағы аурудың негізгі топтары бойынша балалардың алғашқы сырқаттануы 1-суреттегі ауру түрлерімен байланыстырады:

*Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі
Ұлттық статистика бюросының сайтында жарияланған мәлімет

1-сурет – ҚР-да 0-14 жастағы аурудың негізгі топтары бойынша балалардың алғашқы сырқаттануы

Статистикалық мәліметтерді талдай келе, жалпы 2019 жылы 861 748 сырқаттанған балалардың арасында жүйке жүйесі мен сезім органдарының аурулары және сүйек-буын жүйесінің, бұлшықет пен дәнекерлеу тінінің аурулары көптеп кездеседі (1-сурет). Тірек-қимыл аппараты бұзылған аурулар дәл осы аурулар категорияларымен тікелей байланысты [1].

Тірек-қимыл аппараты бұзылған аурулар қатары церебральды сал ауруымен көптеп жанасады. Бұл патология орталық жүйке жүйесінің ауруларына жатады және көп жағдайда мүгедектікке әкеледі. Церебральды сал ауруының негізгі себебі ерте даму сатысында мидың дамымауы немесе зақымдануымен байланысты. Мұндай балалардағы мотор функциясының бұзылуы көбінесе психикалық, сөйлеу, көру және есту қабілетінің бұзылуымен біріктіріледі.

Қазіргі кезде тірек-қимыл аппараты бұзылған ауытқулар аясында церебральды сал ауруы бар балалармен және олардың жақындарымен әлеуметтік жұмыстар жиі жүргізілуде, сонымен қатар терапевтік, психологиялық, педагогикалық жұмыстар да жүргізілуі міндетті. Алдымен мұндай сырқаттары бар балалармен әлеуметтік жұмыс жүргізудің негізгі ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, тірек-қимыл аппараты патологиясының түрлерін анықтап алсақ.

Бүгінде медицина құжаттарына сәйкес, тірек-қимыл аппараты патологиясының түрлеріне жүйке жүйесінің аурулары, тірек-қимыл аппаратының туа біткен патологиясымен жүре біткен тірек-қимыл

аппаратының аурулары және жарақаттары жатады деп айтуға болады. Оларды ашып көрсетер болсақ, мысалы: жүйке жүйесінің аурулары қатарына балалардың церебральды сал ауруы, полиомиелит сынды аурулар кірсе, тірек-қимыл аппаратының туа біткен патологиясының қатарына жамбастың туа біткен шығуы, иінді сүйек, аяқтың қисаюы және аяқтың басқа деформациясы, омыртқаның даму аномалиясы (сколиоз), аяқ-қолдардың дамымауы және ақаулары (қолдың саусақтарының даму аномалиясы, артро-тұмау), қаңқаның жүйелік аурулары (хондродистрофия) сынды аурулар кіреді, ал жүре біткен тірек-қимыл аппаратының аурулары мен жарақаттарына жұлынның, мидың және аяқ-қолдардың жарақаттары, полиартрит, қаңқа аурулары (сколиоз, туберкулез, сүйек ісіктері, остеомиелит), қаңқаның жүйелі аурулары (рахит), артраушандар, артриттер сынды аурулар топтары жатады. Бұл көрсетілген ауру түрлерінің бәрі дерлік индивидуалды медициналық емдеумен қатар әлеуметтік және психологиялық қолдауды да талап етеді [2].

Ш.Г. Мансурова және соавторлар «Мектеп жасындағы балалардағы тірек-қимыл аппаратының бұзылуы» атты мақалада тірек-қимыл жүйесінің патологиясы дәстүрлі түрде мектеп оқушыларының аурулары құрылымында жетекші орын алады деп тұжырымдама жасайды. Олардың пікірінше Ресейде әр түрлі дене бітімі бұзылған және омыртқаның құрылымдық деформациясы бар балалардың саны мектепте оқу кезеңінде едәуір артады. Жалпы алғанда, жалпы білім беретін мектептердің бірінші сыныптарына түсетін балалардың 25-30%-ы денсаулық жағдайында кейбір ауытқуларға ие, ал мектеп бітірушілер арасында бұл көрсеткіш 80%-ға дейін артады деп көрсетеді. Авторлардың пікірінше оқушылардың сырқаттанушылық құрылымын талдау мектепте оқыған сайын бірқатар аурулардың, әсіресе тірек-қимыл аппараты жағдайындағы ауытқулардың жиілігі артатынын көрсетеді [3].

Авторлардың пікірінше балалық шақта және жасөспірімдерде сүйек массасының жиналуын бұзудың себептері тамақтану жеткіліксіздігі немесе оның режимінің бұзылуы, D витаминінің төмен болуы, әртүрлі патологиялық жағдайлармен қатар кейбір препараттарды ұзақ уақыт қолдану болуы мүмкін. Медициналық және ғылыми әдебиеттерде оқушылардың физикалық белсенділігінің төмендігі бұл аурудың ең көп таралған себептердің бірі ретінде қарастырылады [3].

Тірек-қимыл жүйесінің дұрыс қалыптасуының маңызды шарты – тұрақты дене белсенділігі мен физикалық жаттығулар. Сәйкесінше, тірек-қимыл аппараттарының бұзылуымен байланысты ауруларды тек емдеу немесе оңалту жұмыстарымен ғана айналыспай, сондай-ақ профилактикалық алдын-алу шараларымен де айналысудың маңызы үлкен.

Мұндай балалармен жұмыс жасаудың мақсаты – баланың психикалық және қозғалыс функцияларын қалыптастыру, түзету және дамыту, өмір мен жұмысқа дайындық болып табылады. Сол себепті де, мұндай жағдайды бастан кешіріп жатқан балалармен жұмыста әлеуметтік қызметкерлер де денсаулық сақтау тобының ажырамас мүшелері болып табылады. Олар дәрігерлермен, медбикелермен, диетологтармен, физиотерапевттермен және басқа мамандармен бірге адамға қамқорлық жасау үшін тығыз жұмыс істейді. Сонымен қатар, әлеуметтік қызметкерлер тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың әл-ауқатын арттыру үшін жеке адамдармен, отбасылармен, топтармен және қауымдастықтармен бірлесе жұмыс атқара алады.

Әлеуметтік қызметкерлердің жалпы жұмысы тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен еркін және сенімге негізделген тіл табысудан басталады. Сонымен қатар, олар науқастың білім деңгейін, отбасын қолдау деңгейін, отбасының қаржылық жағдайын, аурудың науқастың өзіне және жақындарына тигізген әлеуметтік және психологиялық әсерін, бос уақыт мүдделерін, науқастың тұрғылықты жерінің жағдайын, оның мінез-құлқын диагноз жасау арқылы жұмысын бастайды.

Әлеуметтік қызметкер өз жұмысында сонымен қатар эмоционалды реакцияны және науқастың ревматикалық аурудың диагнозына, аурудың отбасына эмоционалды және қаржылық әсерін, науқастың қарым-қатынасы мен рөліне әсерін, сондай-ақ оның ауруына әсер етуі мүмкін басқа да жеке немесе әлеуметтік мәселелерді қарастырады.

Әлеуметтік қызметкер команданың қалған мүшелеріне психоәлеуметтік мәселелер туралы ақпарат береді, олар медициналық қызметкерлерді пациентті емдеуге, басқаруға және өзара әрекеттесуге бағыттай алады.

Әлеуметтік қызметкер пациентті Денсаулық сақтау жүйесімен тиімді келіссөздер жүргізуге бағыттай алады. Батыс елдерінде және АҚШ-та әлеуметтік қызметкерлер созылмалы ауырсыну мен мазасыздығы бар науқастарды қолдау үшін қолданылатын биологиялық кері байланыс бойынша арнайы медициналық дайындыққа ие. Сондай-ақ, әлеуметтік қызметкерлер өздерінің экологиялық, жеке немесе тұлғааралық қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын қоғамдық ресурстарды (мысалы, қаржы, медициналық сақтандыру бағдарламалары, үйде күтім жасау, көлік және қоғамдық ұйымдар) анықтау арқылы функционалды тәуелсіздікке оралуға ықпал етеді.

Кеңес беруден және күтімді үйлестіруден басқа, әлеуметтік қызметкерлер бағдарламаларды жоспарлауға, бағалауға және зерттеуге қатыса алады.

Қазақстанда тірек-қимыл аппараты бұзылған мүгедек балалармен жұмыс жүргізуде әлеуметтік қызметкер стационарлық жағдайда, профилактикалық кеңес беруде және оңалту іс-шаралары барысында өзінің кәсіби көмегін бере алады. Мысалы, мақаланың тақырыбын ашу мақсатында, стационарлық мекемелердегі тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыста әлеуметтік қызметкердің жұмысын талдап көрелік.

Арнайы мамандандырылған стационарлық мекемелердегі тірек-қимыл аппараты бұзылған үш жастан он сегіз жасқа дейінгі, интеллектісі сақталған, стационар жағдайында арнаулы әлеуметтік қызмет көрсетуге мұқтаж балаларға әлеуметтік қызмет міндетті түрде көрсетіледі.

Тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың стационарлық үлгідегі ұйымдарда тұруы үшін медициналық көрсеткіштер келесідей: психикалық аурулар, барлық дәрежедегі ақыл-ой кемістігі, жиі эпиплептиформды талмалар (айына бес реттен артық), мінез-құлықтың психопатияға ұқсас бұзылулары, қалпына келтірілмеген гидроцефалия, жіті психотикалық симптоматикасы бар нашакорлық пен алкоголизм, мінез-құлықтың психопатияға ұқсас нысандарымен және (немесе) интеллектуалдық-мнестикалық бұзылулары, белсенді процесс сатысындағы туберкулез, карантиндік инфекциялар, жұқпалы тері мен шаш аурулары, венерологиялық аурулар, ЖИТС және мамандандырылған медициналық ұйымдарда стационарлық емдеуді талап ететін басқа да аурулар жатады.

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13-сәуірдегі Заңының 23, 24-баптарына, «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29-желтоқсандағы Заңында стационарлық мекемелердегі әлеуметтік қызмет келесі тұлғаларға көрсетіледі дейді, атап айтқанда: психоневрологиялық патологиясы бар мүгедек балаларға; *тірек-қимыл аппараты бұзылған мүгедек балаларға*; психоневрологиялық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедектерге; бірінші және екінші топтағы мүгедектерге; егде жасына байланысты өз бетінше қызмет көрсетуге қабілетсіз адамдарға.

Стационарлық мекемелерде тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс жасау барысында әлеуметтік қызметкердің негізгі ұйымдастыру функцияларына келесідей қызметтер кіреді:

- тірек-қимыл аппараты бұзылған балалардың ауруларын, жай-күйінің ауырлығын, жасын ескере отырып қабылдау және орналастыру, оларды жаңа жағдайға бейімдеу жөніндегі іс-шараларды өткізу;
- балалардың жеке басына қол сұғылмауын және қауіпсіздігін заң аясында қамтамасыз ету;
- стационарлық үлгідегі ұйымда қолайлы моральдық-психологиялық ахуал жасау;
- сауықтыру және әлеуметтік-оңалту іс-шараларын жүргізуге бағытталған қажетті арнаулы әлеуметтік қызметтер кешенін ұсыну арқылы қызмет алушыларға жан-жақты көмек көрсету;
- баланың тұру жағдайларын жақсарту, келушілерді қабылдау үшін жағдайларды қамтамасыз ету;
- баланың жеке заттары мен құндылықтарының сақталуын қамтамасыз ету;
- баланың және олардың отбасы мүшелерін арнаулы әлеуметтік қызметтердің көлемі мен түрлері, стационарлық үлгідегі ұйымдардың ішкі тәртіп қағидалары туралы хабардар ету [4].

Әлеуметтік қызметкер стационарлық жағдайда тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс барысында тек ұйымдастыру немесе балаларға арнайы орта жасау жұмыстарымен ғана айналыспай, сондай-ақ, олар диагностикалық қызметтермен де тікелей айналысады.

Тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен әлеуметтік қызметкердің диагностикалық және емдеу қызметтеріне:

- медициналық-әлеуметтік тексеруді ұйымдастыру және жүргізу (қажет болған жағдайда денсаулық сақтау ұйымдарының мамандарын тарта отырып жүргізу);
- дәрігерге дейінгі көмек көрсету;
- медициналық-әлеуметтік сараптама жүргізуге жәрдемдесу;
- тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға жәрдемдесу;
- алғашқы медициналық тексеріп-қарауды және алғашқы санитариялық өңдеуді жүргізу;
- емдеу-дене жаттығуларын орындауға көмек көрсету;
- қызмет алушылардың денсаулық жағдайын ескере отырып күтімді қамтамасыз ету;
- алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету;
- емдеу-сауықтыру іс-шараларын, оның ішінде денсаулық сақтау мекемелерінде ұйымдастыру;
- әлеуметтік-медициналық сипаттағы оңалту іс-шараларын жүргізу, оның ішінде дәрі-дәрмектік емес терапия қызметтері;

– дәрігерлердің қорытындысы бойынша дәрілік заттармен және медициналық мақсаттағы бұйымдармен қамтамасыз етуге жәрдемдесу жұмыстарымен айналысады [5].

Егер әлеуметтік қызметкердің медициналық білімі бар болса ол емдеуші дәрігердің тағайындауына сәйкес медициналық рәсімдерді жүргізе алады. Олардың қатарына: тері астына және бұлшықет ішіне инъекциялар, компресс салу, таңу, ойықтарды, жара беттерін өңдеу, тазалау клизмаларын орындау,

зертханалық зерттеулер жүргізу үшін материалдар алу, катетерлерді және басқа да медициналық бұйымдарды пайдалануға көмек көрсету сынды процедуралар жатады.

Сонымен қатар, тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс жүргізу барысында әлеуметтік қызметкер баларды бағыттау және түсіндірме жұмыстарымен де айналысады. Оларға:

– тірек-қимыл аппараты бұзылған балаларды оңалтудың жеке бағдарламаларына сәйкес санаторлық-курорттық емдеуді, техникалық көмекші құралдармен, міндетті гигиеналық құралдармен қамтамасыз етуге жәрдемдесу;

– балаларды техникалық көмекші және міндетті гигиеналық құралдарды пайдалануға оқыту;

– тірек-қимыл аппараты бұзылған балаларды оңалтудың жеке бағдарламаларына сәйкес протездік-ортопедиялық және т.б. протезі көмегін алуға жәрдемдесу;

– әлеуметтік-медициналық мәселелер бойынша, оның ішінде жасына қарай бейімдеу мәселелері бойынша консультация беру;

– бейінді мамандардың, оның ішінде денсаулық сақтау ұйымдарынан медициналық консультация беруіне жәрдемдесу;

– денсаулық сақтау ұйымдарына емдеуге жатқызуға және алып жүруге жәрдемдесу.

Европа мемлекеттерінде тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс жүргізуде амбулаториялық әлеуметтік қызметкерлер мыналарды ұсынуға дайын:

– ата-ананың немесе тірек-қимыл аппараты бұзылған баланың жағдайын жақсарту мақсатында емдеу әдістерін жақсы түсінуге көмектесетін қолдау және білім беру;

– ата-ананың немесе тірек-қимыл аппараты бұзылған баланың эмоционалды және әлеуметтік салдарын, жағдайы мен оларды шешу жолдарын түсінуге көмектесу;

– дәрігерге барудың көп бөлігін жасауға көмектесу үшін дәрігермен, хирургпен және денсаулық сақтау тобының басқа мүшелерімен жақсы қарым-қатынас жасау туралы кеңестер беру;

– сақтандыру бойынша оқыту және көмек көрсету, үйде көмек көрсету және көлік қызметтерін пайдалануға көмек беру;

– психикалық денсаулықты қорғау жөніндегі қызметтерді қоса алғанда, мемлекеттік бағдарламалар мен қоғамдық ресурстардың бағыттарын түсіндіру;

– ауырсыну мен стресске және нақты қолдау мен білім беру бағдарламаларына арналған жолдамаларды алуға көмек көрсету [5].

Қорыта келе, әлеуметтік қызметкердің тірек-қимыл аппараты бұзылған балалармен жұмыс жүргізуі барысында оның кәсіби білікті маман болуымен қатар кез-келген салада білікті әрі білімді болуы керек екендігі жоғарыда көрсетілген мәліметтерден байқалады. Әлеуметтік қызметкер өз кәсібіннің маманы болу үшін алдымен өзінің кәсіби білімімен қатар, медициналық, құқықтық, психологиялық білімдерді теңдей алып жүруі керек. Әрине этикалық заңдар мен нормаларды біліп, оларды әрдайым өзі ұстанумен қатар, өзгелерге үйретіп жүруі де міндет. Сол кезде ғана қоғамдағы әлсіз және қорғаулы талап ететін тұлғаларға тиісті әлеуметтік көмек көрсете алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы, 2021 ж. [онлайн]: <https://bala.stat.gov.kz/kz/pervichnaya-zabolevaemost-detej-v-vozraste-0-14-let-po-osnovnym-grupparam-boleznej/>
2. World Health Organization. Guidelines on community-level interventions to manage declines in intrinsic capacity. Geneva: WHO; 2017 [онлайн]: <https://www.who.int/ageing/publications/guidelines-icope/en/>
3. Mansurova G. Sh., Ryabchikov I.V., Maltsev S.V., Zotov N.A. Violations of the musculoskeletal system in school-age children. Ros Vestn Perinatol i Pediatr 2017; 62:(5): 187–191 (in Russ). DOI: 10.21508/1027–4065–2017–62–5–187–191
4. «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13-сәуірдегі Заңының 23, 24-баптары
5. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29-желтоқсандағы Заңы

ӨНІРЛЕРДІ ДАМУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРЫ ІШКІ КӨШІ-ҚОНДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Азнабакиева М.А.

Әлеуметтану, 1 курс докторанты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекшісі: Ph.D, доцент Беймиева А.С.

Қазақ ұлттық Қыздар педагогикалық университеті

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасында қабылданып отырған өңірлерді дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың ішкі көші-қон процесін реттеу құралы ретіндегі ролі қарастырылады. Өңірлерді дамытуға бағытталған негізгі мемлекеттік бағдарламалар, оларды жүзеге асыру нәтижелері сипатталады.

Түйін сөздер: ішкі көші-қон, өңірлерді дамыту, мемлекеттік бағдарлама.

Көші-қон – экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, өндірістік, экологиялық және басқа факторлар әсер ететін күрделі процесс. Мемлекеттің ішіндегі көші-қонды халықтың осы мемлекеттің аталған бағыттағы өзгерістеріне жаппай жауап беру әдістерінің бірі деп қарастыруға болады.

Қазіргі күні Қазақстандағы ішкі көші-қон процесі республиканың әлеуметтік, саяси, экономикалық, демографиялық жағдайын елеулі өзгеріске ұшыратуда. Қазақстанда қалалық және ауылдық жерлердің өзара көші-қон алмасуы, әсіресе «ауыл-қала» бағытында, ауыл тұрғындарының санының күрт төмендеуіне әкеле жатыр. «ҚазАқпарат» агенттігінің Ұлттық статистика бюросына сілтеме жасай отырып хабарлауы бойынша 2020 жылдың 1 қарашасында Қазақстандағы қала тұрғындарының саны 59%-ға жеткен [1], бұл көрсеткіш 2013 жылы – 54,9% болса [2,3], 2009 жылы 54,1% құраған [3], көріп отырғанымыздай қала тұрғындарының саны аталған жылдары 4,9% артқан. Бұл үрдіс өз кезегінде Қазақстанның бір аймақтарының дамып, келесі аймақтарының құлдырауына себеп болып отыр. Қазақстандағы ішкі көші-қон масштабының осындай күрт өсуі экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан аймақтардың дифференциаланатындығын көрсетеді. Қазақстандағы ішкі көші-қон үрдістерінің даму тенденциялары мен әсер етуші факторларын анықтау, ішкі көші-қон процесін мемлекет тарапынан реттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болатындығын көрсетеді. Мақалада Қазақстан Республикасындағы өңірлерді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларының ішкі-көші қон процесін реттеудің құралы ретіндегі орнын сипаттау мақсаты қойылған.

Көші-қон ағымдарының мемлекетке де, миграцияланатын халықтың өзіне де пайдасы болуы үшін бұл процесс мемлекет тарапынан реттеліп, мигранттар тарапынан «саналы» шешім болуы керек. Осы орайда ішкі көші-қонды зерттеудің негізгі бағыттары келесі негізгі мәселелерді қамту керек:

- кім көшіп жатыр және неге?
- қайдан көшіп жатыр, ауылдан қалаға немесе керісінше?
- қай бағытқа көшіп жатыр?
- көшу туралы шешім қабылдау процесі қалай қалыптасады?
- бұл процесс уақыт өте келе қалай өзгереді?

Қазақстан Республикасының аймақтарын ажырату және олардың даму деңгейін зерттеу әрқашан күн тәртібінде тұрған мәселе болып табылады. Айтов Н.А., Аев Ф.М. және Тәжин М.М. 1989 жылы Қазақстан аймақтарына жан-жақты статистикалық және социологиялық зерттеу жүргізуінің нәтижесінде Қазақстан аймақтарын келесідей төрт топқа бөлді:

- 1) әлеуметтік даму деңгейі өте төмен аудандар;
- 2) әлеуметтік даму деңгейі төмен аудандар;
- 3) даму деңгейі орташа аудандар;
- 4) өмір сүрудің жақсы жағдайларымен, әлеуметтік дамудың жоғары деңгейімен сипатталатын аймақтар [4, б. 102]. Көріп отырғанымыздай, зерттеушілер аймақтарды даму деңгейіне байланысты классификациялауды қолданған.

Бүгінгі күні Қазақстанның аймақтарын төмендегі принцип бойынша бөлу қолданылады:

- 1) «бірінші деңгейдегі» қалалар (Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент және Ақтөбе агломерациялары);
- 2) «екінші деңгейдегі» қалалар (облыс орталықтары, Семей қаласы);
- 3) моно және шағын қалалар;
- 4) ауылдық елді мекендер (шекаралас аймақтарды қоса алғанда).

Бұл классификация даму деңгейі, орналасуы, экономикалық ерекшеліктері, халық саны, территориялық принцип бойынша жасалған. Бұл жердегі шағын қалаларға 50 мың адамға дейінгі халқы бар қалалар жатқызылса, моноқала – дегеніміз өнеркәсіптік өндірістің негізгі бөлігі (20% және одан көп) және еңбекке қабілетті халық бір немесе бірнеше қала құраушы кәсіпорында, әдетте, бірдей профильді және шикізаттық

шоғырланған қала. сонымен бірге қалада болып жатқан барлық экономикалық және әлеуметтік процестерді анықтайтын материалдық бағдар (моноспецификация) [5].

Қазақстан Республикасы сипаттамасын ескермей, мемлекеттің барлық аймақтарының дамыту саясатын ұстанады. Аймақтардың проблемаларын шешу кезінде олардың ерекшеліктері ескеріледі. Бұл бағытта ел аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуына бағытталған аймақтарды дамытудың мемлекеттік бағдарламалары жұмыс істейді. Бұл бағдарламалардың мәні олардың мақсаттарында көрініс табады: аймақтардың теңгерімді әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету; өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды жетілдіру; халықтың өмір сүру деңгейін көтеру; елдегі демографиялық ахуалды жақсарту; экономиканың, ауыл шаруашылығының басым салаларына инвестицияларды тарту; аймақтың мәдени-тарихи мұрасын сақтау; қоршаған ортаны қорғау.

Мемлекет ауылдағы жағдайды жақсарту үшін мемлекеттік деңгейде де, министрліктер мен ведомстволар деңгейінде де белсенді жұмыс жүргізуде. Аймақтарды дамыту бағытында қабылданып отырғын мемлекеттік бағдарламалардың қолданылу саласы мен бағыты бойынша әр түрлі болып табылады: «2004-2010 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының 22 аумағын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы»; «2015 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының аумақтық даму стратегиясы»; «Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің 2009-2011 жылдарға арналған стратегиялық жоспары»; «2009-2011 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамыту жөніндегі шаралар кешені»; «Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің 2002-2010 жылдарға арналған» Ауыл су «бағдарламасы»; «Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің 2008-2010 жылдарға арналған су ресурстарын, жануарлар дүниесін сақтау және ұтымды пайдалану және ерекше қорғалатын табиғи аумақтар желісін дамыту бағдарламасы», «Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы», «Ауыл – ел бесігі», «Дипломмен ауылға», «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы».

2015 жылы енгізілген «2015-2019 жылдарға арналған «Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасының» мақсаты – Қазақстанның ұзақ мерзімді экономикалық өсуін қамтамасыз ету үшін хаб қағидаты бойынша тиімді инфрақұрылым құру негізінде елдің макроөңірлерін интеграциялау арқылы бірыңғай экономикалық нарықты қалыптастыру, сондай-ақ сыртқы нарықтардағы жағдайдың нашарлауы жағдайында экономиканың жекелеген салаларын қолдау жөніндегі дағдарысқа қарсы шараларды жүзеге асыру арқылы аймақтардың дамуына оң ықпал ету. Бағдарламаны іске асыру кезеңінде келесі мақсатты индикаторларға қол жеткізу жоспарланған болатын: 2019 жылы ЖІӨ өсуін 2014 жылға қарай 15,7%-ға қамтамасыз ету; 2015-2019 жылдары 395,5 мың адамға жұмыс орындарын құру [6].

Аталған мемлекеттік бағдарламаның бірінші бесжылдығының қорытындысы жақсы және қанағаттанарлық жағдайдағы республикалық маңызы бар жолдардың үлесі 88%, ал жергілікті маңызы 71% жеткізілді. Ұлттық экономика министрлігінің мәліметтері бойынша Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру барысында экономикалық өсім 16% деңгейінде қамтамасыз етілді [7]. Қазіргі таңда Қазақстан «Нұрлы жол» мемлекеттік инфрақұрылымды дамыту бағдарламасының келесі бесжылдығын жүзеге асыруға кірісті. ҚР инфрақұрылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы мақсаты – тиімді және бәсекеге қабілетті көлік инфрақұрылымын құру, транзитті және көлік қызметтерін дамыту, технологиялық және институционалдық ортаны жетілдіру арқылы экономикалық өсуге және ел тұрғындарының өмір сүру деңгейін арттыруға жәрдемдесу.

2000 жылы ҚР бірінші президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен құрылған «Дипломмен ауылға» бағдарламасы жас мамандарды білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет және өнер, мал дәрігері мамандықтары бойынша ауылды аймақтарға өмір сүру мен жұмыс істеу үшін жолдама береді. Бағдарлама шарты бойынша жас маман өз мамандығы бойынша ауылда кем дегенде 3 жыл жұмыс істеуі керек. Мемлекет жас мамандарды тұрғын үймен, жұмыс орнымен қамтамасыз етеді, көтерме жалақы беріледі. «Дипломмен ауылға» бағдарламасы ауылдық елді мекендердегі білікті маман тапшылығының орнын толтыратын бірден-бір жолы. Бұл бағдарлама 2009 жылы қабылданып, 2020 жылдан бастап жаңа серпінмен жалғасын тауып келеді. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев бағдарламаны қаржыландыруды 20 миллиард теңгеге жеткізуді тапсырды. Осы бағдарлама аясында жыл сайын 6 мыңға жуық жас маман ауылға жұмыс істеуге жолдама алады.

«Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасының» іске асыру нәтижелерін қарастырсақ: 4 ірі агломерацияның (Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтөбе және Шымкент қалалары мен оларға іргелес елді мекендерінің) халық саны 1 млн. адамға артты. Моноқалаларда сумен жабдықтау желілерінің тозуы 10%-ға және электр желілерінің тозуы 12%-ға төмендеді. Ауылдарды абаттандыру бойынша 8 мың жоба іске асырылды. 700 мыңға жуық ауыл тұрғындары үшін инфрақұрылым жақсарды. Аталған іс-шараларға барлығы 252 млрд. теңге бөлінді. 2014 жылдан бері инженерлік инфрақұрылымды дамытуға 1,4

трлн теңге бөлінді. 2015 жылдан бастап урбандалу деңгейі 58,2%-ға дейін өсті. Миллион тұрғыны бар қалалар саны 3-ке жетті. Негізгі капиталға салынған инвестициялар 18 ірі қалада 1,5 есе артты.

Осы бағдарламаның келесі кезеңі ретінде 2019 жылдың желтоқсан айында Өңірлерді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламаның ерекшелігі – осы «орталықтарын» дамыту, оларды басым түрде қаржыландыру болып табылады. Бағдарламаны іске асыру шеңберінде мемлекеттік бағдарламалар, аумақтарды дамыту бағдарламалары, кешенді жоспарлар және стратегиялар синхрондалатын болады. Кешенді іс-шараларды іске асыру есебінен еңбек, қаржы ресурстарының экономикалық шоғырлануына қол жеткізілетін болады [8].

Ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын жақсарту, ауылдарды тұрақты дамытуға бағытталған келесі бағдарлама – «Ауыл – Ел бесігі» бағдарламасы. Бағдарлама аясында даму әлеуеті бар 3477 ауыл, оның ішінде 1150 тірек елді мекендер, 2327 спутниктік елді мекендердің инфрақұрылымын дамытып, әлеуметтік және мемлекеттік қызметтерге қолжетімділігін қамтамасыз етіп, жалпы өмір сүру деңгейін арттыру мақсатында жұмыстар жасалып жатыр [9].

Аймақтарды дамытуға бағытталған бағдарламалардың оң және теріс әсерлері бар екендігін уақыт көрсететін күрделі процесс. Осы мәселеге байланысты пессимистік көзқараста баға берген М.Б. Асанбаевтың пікірінше, аймақтарды дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың көп жағдайда оң нәтиже бермеуі олардың бір-бірінен оқшауланып жүргізілуінде. Бағдарламаларды жүзеге асыруда мемлекеттік реттеудің көптеген түрлері мен құралдарының алшақтығы Қазақстанның ауылдық аймақтарының жағдайын түбегейлі жақсартуға мүмкіндік бермейтінін және маңызды міндеттердің шеше алмайтынын көруге болады. Нәтижесінде, қабылданған шаралар, әдетте, жартылай іске асады және ауыл шаруашылығының жекелеген салаларын реттеуге бағытталғандығынан, кейде олар ауыл аймақтарына кері әсерін тигізеді, мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында 2005 жылдан 2010 жылға дейін ауылдардың саны 48-ге азайғандығын М.Б. Асанбаев өз зерттеуінде көрсеткен [10, б. 22].

Қазақстан Республикасында қабылданған өңірлерді дамытудың мемлекеттік бағдарламалары ішкі көші-қон процесін реттеу құралы. Себебі, бұл бағдарламаларда ішкі көші-қонды реттеу мәселесіне байланысты нақты іс-әрекеттерді жүзеге асыру жоспарланады. «Қазақстан Республикасының ауылдық аймақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында ауыл шаруашылығын дамыту, экономикалық қызмет аясын кеңейту, инфрақұрылымды дамыту, электрлендіру, ауыл жолдарын салу, жаңғырту және жөндеу, теллекоммуникация және байланыс мәселелері, әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерімен қоса ауыл халқының көші-қонын мемлекеттік реттеу іс-шараларын жүргізу көзделген. Біз бағдарлама нәтижесіне тоқталмай, көші қонды реттеуге бағытталған шараларды қарастырып өтсек:

- ауыл халқының көші-қон ағынының көлемін болжау есептерін жүргізу;
- көші-қон ағындарының оңтайлы сызбаларын әзірлеу;
- ауыл халқын қоныс аударуға ынталандыру жөніндегі шаралар кешенін әзірлеу, мемлекеттік кепілдіктерді, субсидиялар мен өтемақыларды беру;
- мигранттардың қоныс аударуына және оларды жайластыруға арналған қажетті қаржы шығындарын есептеуді жүргізу;
- ҚР көші-қон және демография агенттігі мен оның аумақтық органдарының штатына ауыл халқының ішкі көші-қонын реттеу және талдау мәселелері бойынша қосымша штат бірліктерін енгізу [11]. Аталған шараларды жүзеге асыру нәтижелері жеке зерттеу жұмысының тақырыбы бола алады.

Қорытындылай келсек, Қазақстан Республикасында әр уақытта қабылданып отырған өңірлерді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларының ішкі көші-қон процесін реттеуге тигізетін әсерін талдау күрделі мәселе және бұл мәселені шешуге түрлі саладағы мамандар қатысуы керек. Бағдарламалардың оң нәтиже беруі өңірдің табиғи, орналасу, тарихи, мәдени, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық ерекшеліктері ескеріле отырып жүзеге асырылуы керек. Бағдарламаларды дайындау барысында жергілікті атқарушы органдармен, жергілікті халықпен тығыз байланыс орнату қажеттілігі бар күрделі процесс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Численность населения Казахстана составила 18833,1 тысячи человек https://www.inform.kz/ru/chislennost-naseleniya-kazahstana-sostavila-18-mln-833-1-tysyachi-chelovek_a3731267
2. Демографический прогноз Республики Казахстан: основные тренды, вызовы, практические рекомендации. Аналитический доклад. – Астана, 2014, – С. 66.
3. Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. <https://stat.gov.kz/census/national/2009/general>
4. Валитова З. Х., Есимова А. Б. Регионы Казахстана: опыт исследования // Вестник ПГУ. Серия Гуманитарная. – 2020. – № 1. – С. 101-108.

5. Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000767>
6. Инфрақұрылымды дамытудың 2015-2019 жылдарға арналған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000470>
7. Итоги программы «Нұрлы жол» за пять лет: появление платных дорог, новые рабочие места, рост грузоперевозок. // Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-programmy-nurly-zhol-za-pyat-let-poyavlenie-platnyh-dorog-novye-rabochie-mesta-rost-gruzoperevozok-2133112>
8. «Дипломмен – ауылға» бағдарламасы бойынша 17 мың маман тұрғын үй сатып алуға жеңілдетілген несие алды // Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан <https://primeminister.kz/kz/news/17-tys-specialistov-poluchili-igotnye-byudzhetye-kredity-na-pokupku-zhilya-po-programme-s-diplomom-v-selo>
9. «Ауыл – ел бесігі» результаты и планы. <https://strategy2050.kz/ru/news/auyl-el-besigi-rezultaty-i-plany/>
10. Асанбаев М.Б. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане. – Алматы, 2010. – С. 234.
11. Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2004-2006 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары туралы http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P030000838_

ӘЛЕУМЕТТАНУДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Амирханова М.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Әлеуметтану мамандығының 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: Садырова М.С. әлеум. ғ.д., профессор.

E-mail: moldiramirkhanova@mail.ru

Бұл мақалада әлеуметтанудағы этникалық толеранттылықты зерттеудің өзектілігі, зерттеушінің осы құбылысты зерттеудегі негізгі қиындықтары туралы айтылады. Сондай-ақ, әртүрлі стратегияларды таңдау мәселесі және этникалық толеранттылықты зерттеу әдістері, атап айтқанда, психосемантикалық әдістерді қолдану қарастырылады.

Толеранттылық проблемасы, атап айтқанда этникалық толеранттылық, сондай-ақ оның негізінде жатқан факторлар көптеген салалардағы ғалымдар, соның ішінде әлеуметтанушылар әзірлейтін ең өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл, ең алдымен, қоғамда төзімсіздік пен этносаралық шиеленістің жоғарылауымен және қарулы қақтығыстарды тудыру қаупінің айқын көрінуімен байланысты. Бұл мәселе ХХ ғасырдың аяғында, адамзат әлемдік терроризм қаупімен бетпе-бет келгенде, одан сайын күшейе түсті. Бұл процестер ішінара күрделі әлеуметтік процестің – жаһандану процесінің салдары болып табылады. Бұл процестің мәні адамдар мен мемлекеттердің өзара байланысы мен тәуелділігінің күрт кеңеюі мен күрделенуі, олардың шекаралары айқын бола түсуінде. Бұл әртүрлі қағидалар мен құндылықтарға негізделген әр түрлі мәдениеттер мен өркениеттердің интерпенетрациясы мен өзара әрекеттестігіне әкеледі. Мәдени қайшылықтар көбінесе мәдениаралық және ұлтаралық шиеленістің, діни және этникалық негіздегі қақтығыстардың артуына әкеледі [1].

«Толеранттылық» ұғымының мағынасын қарастырайық. Бұл терминді алғаш рет римдік авторлар енгізді және уақыт өте келе христиан әдебиетінде кеңінен танымал болды. Бұл тұжырымдама, ең алдымен, «шыдау», «төзу» мағыналарын білдіретін «толоро» етістігінен шыққан. Сонымен қатар, Марк Тулий «tolerantia» сөзін адамзаттың істеріне төзімділікпен қарайтын, данышпанның рухына қатысты қолданылды. Кең мағынада толеранттылық дегеніміз – басқа біреудің өмір салтына, әдет-ғұрпына, іс-әрекетіне, мінез-құлқына, идеяларына, сезімдеріне, пікірлеріне, сенімдеріне төзімділік [2]. Оны жүзеге асыру микродеңгейде болады: жеке өмірде жеке адамдар бір-біріне төзімді бола алады, мысалы, отбасылық қатынастарда. Макродеңгейде толеранттылықтың субъектілер мен объектілері ретінде әлеуметтік топтар, қоғамдар, мемлекетті айта аламыз.

Біздің түсінігімізде толеранттылық дегеніміз – «басқаларды» қабылдауға немесе қабылдамауға дайындық деңгейінде бейнеленетін жеке адамның, әлеуметтік топтың, қоғамның әлеуметтік қатынасы. Толеранттылықтың негізгі элементі – төзімділік. Толеранттылыққа мазмұн ретінде төзімділік кез-келген әлеуметтік өзара әрекеттесу сияқты, сындарлы және деструктивті процесс болуы мүмкін. Сындарлы процесс өмірдің басқа түріне толерантты қатынастар жүйесінің тұрақты болуын, оның әлеуметтік өзгерістерге байланысты дамуын болжайды. Тұрақтылық – жаһандану процестері әртүрлі этникалық топтар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесу саласындағы әлеуметтік жүйелер мен қақтығыстарды күшейтетін заманауи қоғамдағы негізгі қажеттілік болып табылады. Демек, ұлтаралық өзара әрекеттесу саласындағы мәселелер толеранттылық мәселелерімен және оның қалыптасу ерекшеліктерімен көбірек байланысты [3].

Этникааралық өзара әрекеттесу саласына қатысты, егер этносаралық қатынастардағы проблемалар, шиеленіс, топтар арасындағы өзара әрекеттесу туралы айтатын болсақ, зерттеуді этникалық толеранттылықтың ұғымының мағынасымен жалғастырайық. Этникалық толеранттылық – бұл «этно-басқа»-ны қабылдауда қалыптасатын жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, жалпы қоғамның көзқарасы болып табылады. Бұл қатынастар әртүрлі этно-ұлттық топтардың саналы іс-әрекеттеріне өз тобына қатысты «басқалар» ретінде әрекет етіп, әртүрлі этностардың мәдениеттерін, дәстүрлерін, стереотиптері мен мінез-құлқы ерекшеліктерін қабылдауға дайындықты қалыптастырады.

«Толеранттылық» тұжырымдамасын социологиялық тұрғыдан зерттеу, сонымен қатар, әлеуметтанушы жұмыс істеуі керек негізгі контекстті анықтауды, осы құбылысты зерттеу барысында әлеуметтанудың пәндік бағытын анықтауды қажет етеді. Толеранттылықты зерттеген кезде әлеуметтанушы бірқатар сұрақтарға жауап беруге тырысады: «Халықтың түрлі топтары, әлеуметтік топтар толеранттылық құндылықтарын қаншалықты түсінеді?», «Толеранттылық құндылықтары қоғамның түрлі салаларында қалай көрінеді?» «Неліктен кейбір әлеуметтік институттар, топтар, жеке адамдар белгілі бір фактілерге, құбылыстарға, әлеуметтік шындықтың объектілеріне төзімділік танытады да, ал басқалары төзбейді және бұған не себеп?» және т.б. Әлеуметтану әртүрлі ұлт өкілдерінің өз мәдениетіне қатысу дәрежесін, оның олар үшін маңыздылығын зерттейді. Әлеуметтанудың міндетіне сонымен қатар әртүрлі ұлт өкілдері арасында туындайтын қақтығыстардың себептерін, сондай-ақ этносаралық төзбеушілік деңгейі мен оның

ауқымын зерттеу кіреді [4]. Әлеуметтанушылар жекелеген этностардағы төзімсіздік себептерін зерттейді, этносаралық шиеленістің негіздерін, сонымен қатар қоғамдағы толеранттылық деңгейіне әсер ететін факторларды анықтайды. Басқаша айтқанда, этносаралық толеранттылықты қарастырудың әлеуметтік ракурсы толерантты немесе төзімсіз өзара әрекеттің әлеуметтік және мәдени факторларын анықтауға бағытталған [5].

Әлеуметтану толеранттылықты зерттейтін бағыттарды былайша бөледі: гендерлік толеранттылық, жасқа толеранттылық, тәрбиелік төзімділік, ұлтаралық төзімділік, нәсілдік төзімділік, діни төзімділік, географиялық толеранттылық, сыныптар арасындағы төзімділік, физиологиялық төзімділік, саяси төзімділік, жыныстық бағдарға төзімділік. Айта кету керек, бір саладағы толеранттылық басқа жерлерде толеранттылықпен бірге жүруі міндетті емес [12]. Адам дінге төзімді бола алады, бірақ саясатта төзімсіздік таныта алады. Бұл аспект әр түрлі әлеуметтік салалар қарастырылған кезде қоғамдағы толеранттылықты зерттеу кезінде ескерілуі керек. Мұндай жағдайларда толеранттылықтың өзгеруіне әлеуметтік маңызы бар оқиғалар мен процестердің әсерін, оған жеке тұлғаның жас ерекшеліктері, білім деңгейі, әлеуметтік орта және т.б. сияқты ерекшеліктердің әсерін ескеру маңызды.

Әлеуметтанулық зерттеудің маңызды міндеттерінің бірі – толеранттылықтың әртүрлі деңгейінің себептері, белгілі бір адамдарда этникалық, саяси конфессиялық және басқа да көзқарастардың болуын негіздеу. Осы мотивтерді, көзқарастарды, құндылық бағдарларын зерттеуде психологиядан алынған жұмсақ әдістер (проективтік әдістер, психосемантикалық әдістер және т.б.) үлкен көмек бола алады. Толеранттылықты зерттеудің маңызды стратегиясы оны тұтас қоғамда да, индивидте де көрсететін индикаторларды іздеу және «толеранттылық индексі» негізінде есептеу болып табылады. Мұндай тактикаға Ф.И. Шарков, Л.М. Дробижева, бірқатар шетелдік зерттеушілер: Т. Уилсон, Р. Ходсон және Д. Секулич, М. Макинтош, М. Макивранд және В. Абель және т.б. өз зерттеулерінде сүйенеді [6]. Толеранттылықтың индикаторы ретінде келесі сұрақтарға жауаптар негіз бола алады, мысалы: «Төмендегі этнос өкілдерінің қайсысы сізге ашуланшақтық пен тітіркену сезімін тудырады?», «Сіз басқа ұлт өкілімен некеге қалай қарайсыз?». «Қай ұлт өкілдері сізге жағымсыз көзқарас тудырады?», «Сіз басқа ұлт өкілдеріне төзімділікпен қарау керек деп ойлайсыз ба?» және т.с.с.

Этникалық толеранттылықты зерттеудің тағы бір стратегиясы – оған қарама-қайшы келетін әртүрлі формалар мен көріністерді – интолеранттылықты немесе төзбеушілікті зерттеу болып табылады [7]. Интолеранттылықтың негізгі көріністері ретінде келесі индикаторлар ажыратылады: өзінің және басқа этникалық топтарға қатысты этносаралық қатынастардың «негативизм» деңгейі (стереотиптер); шетелдік этникалық ортаға эмоционалды жауап шегінің деңгейі, шетелдік этникалық топтарға қатысты агрессивті және жағымсыз реакциялардың ауырлығы және т.б. [8]. Осы сипаттамаларға сүйене отырып және оларды зерттеу үшін психология мен социология шеңберінде жасалған сәйкес әдістерді қолдана отырып, адамның толеранттылық дәрежесін көрсететін жалпы индексті жасауға болады. Психологтар этникалық толеранттылықты зерттеу үшін келесі стратегияны кеңінен қолданады: олар этникалық толеранттылық пен этикалық сәйкестілік, этникалық көзқарастар мен стереотиптер сияқты этнопсихологиялық құбылыстар, этникалық өзіндік сана деңгейі, әлеуметтік-мәдени арақатынастық, этникалық шекара, этникалық мәртебе және т.с.с. этникалық толеранттылық осы құбылыстардың көрінісі арқылы зерттелуі керек.

Этникалық толеранттылықты зерттеу стратегияларын талдау әлеуметтанушылардың классикалық формаланған әдістерді де (сауалнама жүргізу, индикаторлар жиынтығы негізінде төзімділік индексын құру және т.б.) және психологияда қолданылатын әдістерді қолдана алатынын көрсетеді. Алайда, жеке сананың көзқарастары, құндылықтары және стереотиптері сияқты эмоционалды боялған, күрделі-вербалданған құбылыстарға толықтай қосылуға болатын этникалық толеранттылықты зерттеуде сандық әдістерді қолдану өте қиын. Сонымен қатар, этникалық толеранттылық тақырыбының өзі «Сіз бұл немесе басқа этникалық қауымдастыққа қалай қарайсыз?» деген тікелей сұраққа өте деликатты болып келеді. Респондент өзінің нақты қатынасын жасырып, көпшілік алдында мақұлданған жауап бере салуы мүмкін. Бұл тақырып нәзік және оны зерттегенде «респонденттің қырағылығын сезіндіру» үшін арнайы тәсілдерді қолдану қажет. Осыдан шығатын болсақ, құндылық бағдарлары, көзқарастары және сананың осындай нашар танылған, эмоционалды боялған құбылыстарын адекватты зерттеудің ең тиімді әдістері ретінде қалыптасқан этникалық толеранттылықты зерттеу үшін психосемантикалық әдістерді қолдану мүмкіндігін қарастыру қажеттілік тудырады.

Психосемантика үшін ең бастысы – мән мен мағынаны ажырату идеясы. Психосемантиканың негізгі әдісі – индивидтің ақыл-ойындағы мағыналар арасындағы байланысты зерттеуге мүмкіндік беретін семантикалық кеңістікті құру (СК). Психосемантикада бар мағынаны талдау әдістерінің ішінде өзін әлеуметтанулық зерттеулерге ең қолайлы деп тапқан семантикалық дифференциалдық әдіс (СД) және репертуарлық торлар (ТР) әдісі ерекше. Бағаланатын әлеуметтік субъектілердің жеке мағыналарын бекітетін субъективті СК құрудың ең танымал және белсенді қолданылатын әдісі – семантикалық

дифференциал әдісі [9]. Ол прагматикалық немесе коннотативті мағынаны өлшеу барысында дамыған, адамның көзқарасы мен мінез-құлқына байланысты зерттеулерде, әлеуметтік қатынастар мен жеке мағыналарды талдаумен кеңінен қолданылды. СД әдісі – басқарылатын ассоциация әдісі мен шкалалау процедураларының жиынтығы. Зерттеу барысында респондент ішкі тәжірибенің қарқындылығын рейтинг шкаласымен байланыстыра отырып, тұжырымдаманың, зерттелетін объектінің мағынасын бағалайды, оның шекті нүктелері екі қарама-қарсы сын есіммен анықталады («жақсы-жаман» сияқты антонимдер). Бағаланатын тұжырымдама мен соған сәйкес ассоциативті байланыс неғұрлым күшті болса, жеке тұлға ұғымды шкала полюстерінің біріне жақынырақ орналастырады.

Репертуарлық торлар техникасы – бұл адамның санасының аффективті деңгейін, ондағы құрылымдар жүйесінің құрылымы мен мазмұнын, жүйенің жеке фрагменттерін, оның өзгеру динамикасын зерттеуге арналған икемді, субъективті бағытталған, тиімді әдіс. РТ әдісі сізге адамның әлемінің суретін, оның өзін, басқа адамдарды қалай қабылдауын және оның мінез-құлқын болжауды зерттеуге мүмкіндік береді [11]. Техниканың теориялық және әдіснамалық негізі болып Дж.Келли дамытқан тұлғаның өзіндік теориясы – тұлға құрылымы теориясы болып табылады. Адам өз әлемін өзі құратын және объективті шындыққа бейімделуге тырысатын түрлі тұжырымдамалық жүйелердің немесе модельдердің көмегімен бағалайды. Келлидің айтуы бойынша, конструкция – бұл адам шындықтың кейбір жақтарын ұқсастығы мен қарама-қайшылығы тұрғысынан түсінетін тұрақты тәсілі (мысалы, «ақылды – ақымақ», «жақсы – жаман») [10].

Репертуарлық торлар техникасын қолдана отырып, эксперимент жүргізе отырып, зерттеуші зерттелушіге шындық фрагментінің элементтерінің белгілі бір таңдауын ұсынады. Әдістің икемділігі оны әртүрлі тапсырмалар мен зерттеу бағыттары бойынша реттеуге, бағалауды алу және мәліметтерді талдаудың әр түрлі әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Психосемантикалық әдістерді қолдануға қатысқан көптеген ғалымдар адамның ішкі әлемін, адамның әртүрлі құбылыстар мен объектілерге қатынасын зерттеудің, сондай-ақ жеке тұлғаның құрылымдық жүйесін терең талдаудың тиімді әдісі бірлескен қолдану деп санайды. Олардың артықшылықтарын пайдалануға және кемшіліктерін теңестіруге мүмкіндік беретін СД және ТР техникасы. Бұл тәсіл тұлғаны жеке сипаттаудың артықшылықтарын және стандартталған әдістерді біріктіруге мүмкіндік береді, бұл жеке тұлғаны, оның құндылықтары мен көзқарастарын зерттеуге жүйелі көзқарас қағидаларын тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді.

Қорыта айтатын болсақ, әлеуметтанушылар толеранттылықты қоғамның бір нәрсеге дұшпандық танытудан саналы түрде бас тартуы деп анықтайды, бірақ сонымен бірге адам келіспеушіліктер мен жүректегі жағымсыз қатынастарды сезінуі мүмкін. Психосемантикалық әдістерді қолдану адамның ішкі әлемін, адамның әртүрлі құбылыстар мен объектілерге қатынасын зерттеудің, сондай-ақ жеке тұлғаның құрылымдық жүйесін терең талдаудың тиімді әдісі болып табылады. Олардың артықшылықтарын пайдалануға және кемшіліктерін теңестіруге мүмкіндік беретін СД және ТР техникасы саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Толерантность / Общ. ред. М.П. Мчедлова. – М., 2004.
2. Ракачев В.Н. Толерантность и комплиментарность в межэтнических отношениях // Толерантность и поликультурное общество / Под ред. Г.М. Авилова, И.Л. Бабича, Р.М. Кумышева. – М., 2003.
3. Hodson R., Sekulić D., Massey G. National Tolerance in the Former Yugoslavia // The American Journal of Sociology. – Vol. 99. – No. 6 (May). – 1994.
4. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и общественная необходимость). – Ростов-на-Дону, 2000.
5. Социология межэтнической толерантности / Отв. ред. Л.М. Дробижева. – М., 2003.
6. Баскакова Е.В. Толерантная личность: сравнительный анализ (материалы исследования учащихся 10-11 классов) // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений / Под ред. Бондыревой С.К. – Москва-Воронеж, 2003.
7. Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия «толерантность» // Век толерантности: научно-публицистический вестник. – М., 2001.
8. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998.
9. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М., 1988.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб., 1997.
11. Тарарухина М.И., Ионцева М.В. Техника репертуарных решеток Дж. Келли // Социология: 4М. – 1997. – №8.
12. McIntosh M.E., Mac Iver M.A., Abele D. G., Nolle D.B. Minority Rights and Majority Rule: Ethnic Tolerance in Romania and Bulgaria // Social Forces. – Vol. 73 (3). – 1995.

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ КӘСІБИ БЕЙІМДЕУ: МӘНІ МЕН ПРОБЛЕМАСЫ

Аубәкір А.С.

8D11401-Әлеуметтік жұмыс, 1 курс

Ғылыми жетекші: PhD доктор, Колумбия Университеті жанындағы

Орталық Азиядағы Жаһандық денсаулықты зерттеу орталығының координаторы Нуркатова М.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада теориялық көзқарастарды талдау бойынша әлеуметтік жұмыс маманының кәсіби бейімделуінің мақсатты бағыты жоғары оқу орнында жүзеге асырылатын білім беру тәсіліне тікелей байланысты екендігі, болашақ әлеуметтік қызметкердің бейімделу құзиреттілігін, кәсіби және құндылық бағдарларын, реттеуші дағдыларды қалыптастыру және жеке тұлғаның эмоционалды жайлылығымен бейімделу қиындықтарын шешу арқылы мамандықтың талаптарына қалай сәйкес келуі керек екендігі айтылады. Сонымен қатар, әлеуметтік қызметкерлерді даярлау саласындағы бейімделу қиындықтары: коммуникативті және кәсіби дағдылардың, кәсіби құндылықтардың жалпы қалыптаспауы, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, мамандық пен кәсіби тәуекелдер туралы нақты идеялардың болмауы, қызығушылықтың болмауы, белгісіздік, кәсіби нормалардың бұзылуы, ұйымдас-тырылмау, оқу қиындықтары, жеке мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: кәсіби бейімделу, бейімделу қиындықтары, пәндік-бағытталған модель, проблемалық-бағытталған модель, құзиреттілік, адам-мамандық, дағдылар.

Қоғамдық санада әлеуметтік жұмыс туралы қызықты, шығармашылық, ең бастысы, әлеуметтік маңызды және сұранысқа ие мамандық ретінде түсінік жоқ, мұнда тұлғааралық қатынастар әлеуметтік қызметкер мен көмекке мұқтаж адам арасындағы кәсіби қатынастардың атрибуты ретінде әрекет етеді. Практикалық әлеуметтік жұмыс саласын көбінесе тиісті білімі жоқ, әлеуметтік жұмыстың мазмұны мен технологиясын ғана емес, сонымен бірге оның мақсаттары мен құндылықтарын да білмейтін мамандар ұсынады. Олар көмек көрсетушілер мен клиенттер арасындағы ресми, жеке емес қатынастарды жобалайды. Мұның бәрі кәсіби сәйкестендіруде және сәйкесінше жас мамандар мен студенттердің бейімделуінде айтарлықтай қиындықтар туғызады.

Қазақстандық модель Ресейлік әлеуметтік жұмыс моделіндегідей біржақты сипатқа ие, оның мазмұны халыққа материалдық көмек көрсетумен шектеледі. Өз азаматтарын қорғайтын мемлекет өкілдері мен қорғауды қажет ететін азаматтар арасындағы қатынастар патерналистік бюрократиялық сипатқа ие. Бұл әлеуметтік жұмыс тәжірибесін дамытудың және осы сала үшін мамандар даярлаудың аз уақыт кезеңімен, сондай-ақ оның институционалдық қалыптасуының отандық ерекшелігімен байланысты.

Практикалық әлеуметтік жұмыстың тиімділігі кәсіби бейімделуі жоғары деңгейдегі білікті кадрлардың көп болуына тікелей байланысты. Бұл мәселе, бір қарағанда, әлеуметтік мекемелер үшін кадрларды даярлау және қайта даярлау есебінен шешілуі мүмкін. Алайда, болашақ мамандарды оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі формаларының инерциясы теріс кәсіби сәйкестікті қалыптастырудың қуатты факторы болып табылады. Әлеуметтік қызметкерлерді даярлаудың дәстүрлі нысандары мен әдістері тиімді кәсіби бейімделу талаптарына жауап беретін тұрғыдан қайта қаралуы қажет.

С.Д. Некрасов атап өткендей, кәсіби бейімделудің мәнін анықтаудың дәстүрлі тәсілдері осы процестің үш компонентіне негізделген: әлеуметтік-психологиялық бейімделу ұжымға сәтті қосылу және оның құндылықтарын қабылдау ретінде дидактикалық және операциялық бейімделу кәсіби білімді, дағдыларды игеру ретінде; жеке бейімделу (даралау) маманның әлеуметтік мәртебені қабылдауы, өзін – өзі дамытуға деген ұмтылысы [1, б.317].

Кәсіби қызметке кіру оның педагогикалық процестің бағытына қатысты қарастырылуы керек. Болашақ әлеуметтік қызметкердің кәсіби бейімделуінің мақсаттары, мазмұны мен өлшемдері оқу орнында жүзеге асырылатын оқыту моделіне тікелей байланысты. Қазіргі білім беру тәжірибесінде әлеуметтік жұмыс маманын даярлауды ұйымдастырудың үш негізгі тәсілі ерекшеленеді: пәндік-бағытталған, проблемалық-бағытталған, құзиреттілік.

Дәстүрлі (пәндік-бағытталған) оқыту моделінде барлық студенттер белгіленген оқу жоспарына сәйкес оқу курстарын меңгереді. Бұл модель кәсіби қызмет проблемаларына емес, оқу пәндеріне бағытталған. Педагогикалық процесс оқытушының белгілі бір оқу пәнінің аясында қарастырылған білімді таратуымен шектеледі. Ол өз пәнін жақсы біледі, бірақ тақырыпты ұсыну үшін қажет болғандықтан, әр пән бойынша ұсынылған Әлеуметтік жұмыс тәжірибесіне жүгінуге әлсіз негізделген. Дәрістік және практикалық сабақтарға қатысу және қорытынды бақылаудың әртүрлі нысандарында студенттің үлгерімін бағалау міндетті болып табылады. Алдыңғы өмірлік тәжірибе, бұрын алынған білім, студенттің жеке ерекшеліктері білім мазмұнын таңдауда нұсқаулық емес. Бұл модельдің маңызды кемшілігі – әлеуметтік жұмыс саласындағы теорияларды игерудің басымдығы. Бұл тәсілмен оқытуға әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің барлық

әртүрлілігі мен бірегейлігін қосу қиын. Алынған білімді практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылмаған, өздігінен жүреді. Нәтижесінде, әлеуметтік жұмыс проблемаларының кәсіби көзқарасының тұтастығы жоғалады, студент кәсіптік өзара әрекеттесудің екіұшты жағдайларында қолдануға жарамсыз болып табылатын үлгілік технологияларды игереді.

Университет кезеңіндегі ең маңызды кемшіліктердің қатарына зерттеушілер «теория» мен «практика» арасындағы алшақтықты жатқызады, маман түлек басқалар сияқты қалай жасау керектігін біледі және айтады, бірақ оны қалай жасай алатындығын білмейді [1, б.317].

Әлеуметтік қызметкерлерді оқытуға қарастырылған тәсіл тұрғысынан кәсіби бейімделу келесі мағыналарда түсіндіруімізге болады:

1) ЖОО-ға бейімделу-студентті оның басты белгілері мен функцияларындағы жаңа рөлге бастапқы тарту процесі ретінде;

2) Курсқа бейімделу, онда әрбір кезекті курста студент жаңа ғылыми пәндермен және оқу-тәрбие процесінің нысандарымен, жаңа педагогтармен кездеседі;

3) ЖОО-дағы мамандыққа бейімделу;

4) Кәсіптік-жас маманның өндірістегі өзіндік жұмыс жағдайында бейімделуі [2, б.78].

Кәсіби бейімделу процесі оқудан, әсіресе кіші курстардан бөлек қарастырылады. Оқу жағдайларына бейімделу дәстүрлі түрде екінші, үшінші семестрдің соңында аяқталады, ал кәсіптік бейімделу ЖОО-ны бітіргеннен кейін де аяқталмайды.

Оқытудың дәстүрлі нысандары контекстінде жылдан жылға алынған кәсіби білімнің, іскерліктің және дағдылардың болуын қамтамасыз ететін кәсіби бейімделудің желілік (дидактикалық-операциялық) моделі іске асырылады. Әлеуметтік қызметкердің сәтті бейімделуінің негізгі өлшемі оның кәсіби қызметтің операциялық және пәндік жағын игеруі болып табылады. Клиффорд пен Тиллердің [3, б.112] зерттеулері белгілі бір жұмыс жағдайында бейімделу әлеуметтік қызметкерлердің «теориялық жүктеріне» қарағанда оның нәтижелеріне қатты әсер ететіндігін көрсетті.

Маман даярлаудың тағы бір тәсілінің негізі әлеуметтік жұмыс тәжірибесінің негізгі мәселелерін игеруді көздейтін проблемалық – бағытталған оқыту әдісі болып табылады. Оқыту практикадан алынған жағдайларды шешуге бағытталған шағын топтарда жұмыс істеу принципі бойынша ұйымдастырылған. Оқу процесін ұйымдастыру кезінде оқытушы тәлімгер қызметін атқарады. Топта жұмыс істей отырып, студенттер белгілі бір практикалық жағдайды шешу үшін тиісті теорияларды табуды үйренеді. Бұл модельде теория практикалық есептерді шешудің құралы ретінде қарастырылады [4, б.22].

Орталық бағдарланған оқыту тұрғысынан кәсіби бейімделудің әлеуметтік-психологиялық моделі бірінші орынға шығады, оның жеткіліктілік критерийі: кәсіби білімді, дағдылар мен қабілеттерді игеру, ұжымдағы жұмыс пен қарым-қатынасқа қанағаттану, оңтайлы эмоционалды әл-ауқат, мамандыққа тұрақты оң көзқарас, әлеуметтік белсенділік деңгейі [5, б. 20].

Қарастырылған тәсіл аясында білім беру процесінің әртүрлі аспектілерінде студенттің субъективтілігі артады. Алайда, мұндай мамандарды даярлауды ұйымдастырумен мамандық тұрғысынан идеологиялық тұрғыдан жүзеге асырылмай қалады. Оқытудағы кәсіби қызметтің құндылық жағына жеткіліксіз назар аудару оның төмен тиімділігін анықтай отырып, әлеуметтік жұмыс тәжірибесін дамытуда бірқатар қарама-қайшылықтарды тудырады.

АҚШ-тағы Еуропа елдеріндегі университеттік білім қажетті білімдермен және дағдылармен қатар әлеуметтік жұмыс құндылықтарын игерудің кепілі болып табылады [6, б. 295]. Бірақ бұл отандық білім беру тәжірибесінде ең қиын болып табылатын құндылық аспектісі. Осыған байланысты оқытуды әлеуметтік жұмыс құндылықтарының барынша ықтимал таратылуын қамтамасыз ететіндей етіп ұйымдастыру туралы мәселе ерекше мәнге ие болады.

Жоғары білімнің жаңа сапасына көшудің жалпы әлемдік тенденциясы әр түрлі контексте кәсіби және әлеуметтік рөлдерді орындау үшін университет түлектерінің дайындық деңгейіне қойылатын талаптардың жан-жақты, пәнаралық және интегралды сипатына негізделген. Бұл әлеуметтік қызметкерлерді даярлауға құзыреттілік тәсілінің серпінді қалыптасуында көрініс тапты. Құзыреттілікке сүйену кәсіби бейімделу тәсілі «әлеуметтік жұмыс» мамандығының идеологиялық мән мәтінін барынша іске асырады.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру болашақ маманда кешенді қалыптастыруды білдіреді: әртүрлі деңгейлік құзіреттіліктер, соның ішінде бейімделу құзыреттілігі жағдайдың өзгермелі сипаттарын мен талаптарына бейімделу мәселелерін шешу мүмкіндігін білдіреді.

А.Л. Андреева, В.А. Болотов, В.А. Козырев, В.Ш. Сериков, А.П. Тряпицына, А.В. Хуторскийдің жұмысына сүйене отырып, бейімделу құзіреттілігінің құрылымында біз келесі – танымдық, тәжірибелі, рефлексивті, реттеуші компоненттерді бөліп көрсетеміз.

Тұтас педагогикалық процесте бейімделу құзыреттілігінің жеке компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты, компоненттердің әрқайсысы параллель және кросс-эсер ету арқылы жүзеге асырылады [7, б. 24].

Өзара әрекеттесу жағдайын когнитивті дамытудың құралы ретінде рефлексияның қажеттілігі асимметриялық жағдайларда (оқыту, көшбасшылық), қақтығыс жағдайларында, топтық талқылауда, әлеуметтік өмірдің проблемалық эпизодтарында, адамның іс-әрекеттері әлеуметтік реттелмеген кезде пайда болады және ол өзінің мінез-құлқын құруға мәжбүр болады. Интеллектуалды рефлексия проблемалық жағдайдың мазмұнындағы қозғалыс тақырыбын түсінуге, осы мазмұнның элементтерін өзгертетін іс-әрекеттерді ұйымдастыруға, тұлғааралық тұлғаны және бірлескен іс-әрекеттегі серіктестің қызметін түсіну арқылы өз қызметін өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін және өзінің ақыл-ой қызметін тұтастай түсіну арқылы өзін-өзі ұйымдастыруға бағытталған. В.А. Слостенин -кәсіби қызметтің негізгі ішкі реттеушілерінің бірі, маманның кәсіби қызметін дамытудың детерминанты-оның өзін-өзі бағалауы. Бұл әлеуметтік қызметкердің өзіне тиесілі нәрсеге қатысты сыни ұстанымы, бұл әлеуеттің көрінісі емес, әлеуметтік жұмыстың құндылықтары тұрғысынан оны бағалау. Оң және кәсіптік нәтижелі ұғыну сөйлейді, себебі өзін-өзі реттеу мінез-құлық және жаңартылып отырады барлық кезеңдерінде жүзеге асыру мінез-құлық актісіне қатысады реттелуі механизмдері мінез-құлық деңгейі нақты жағдайды деңгейін ұзақ іске асыру идеялық ойларын. Осылайша, реттеуші тәжірибе қалыптасады [8, б. 4].

Осылайша, әлеуметтік қызметкердің бейімделу құзыреттілігі – бұл әлеуметтік саланың болашақ маманының интегралды сипаттамасы, ол тиісті білімді, кәсіби құндылықтарды және жеке бейімделу тәжірибесін қолдана отырып, нақты білім беру және кәсіби қызмет жағдайларында бейімделу мәселелерін және олармен байланысты кәсіби міндеттерді шешу қабілетін анықтайды.

Әлеуметтік жұмыстың ядросы құнды маңызды сәттерді құрайды:

- 1) мінсіз құндылықтар жиынтығы жеке басын құрметтеу, клиенттің өзін-өзі анықтау құқығы, әлеуметтік бақылау, кәсіби адалдық;
- 2) неғұрлым анықталған принциптер: клиенттің құпиялылық құқығы, кәсіпқойлардың кемсітушілікке қарсы мінез-құлқы;
- 3) әлеуметтік жұмыстың нақты мамандануына арналған қысқаша түсініктемелер мен егжей-тегжейлі нұсқаулар [9, б. 54].

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде құндылықтар жүйесі кәсіптің негізгі сипаттамалары ретінде қарастырылады, ал кәсіби қызметті жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтайтын шарттардың ішінде бұл сипаттамалар басым саналады, өйткені бұл жүйе Әлеуметтік жұмыстың этикалық компонентін ғана емес, сонымен қатар технологиялық компонентті де құрайды. Құндылық-нормативтік реттеу мамандыққа құндылық-семантикалық қатынасты қалыптастыруда шешуші болып табылады. Р.М. Шамионова ескертуі бойынша, әртүрлі құндылық-семантикалық түзілімдер (тіпті бірдей) негіз немесе детерминант болуы мүмкін немесе бейімделу процесінде және оның әсерінен пайда болуы мүмкін.

Кәсіби бейімделу нейропсихикалық және әлеуметтік дамудың жалпыланған ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік-психологиялық және кейбір психофизиологиялық сипаттамаларды ескере отырып анықталатын жеке тұлғаның бейімделу қабілеттерімен тікелей байланысты. Бейімделудің тиімділігі көбінесе адамның өзін және оның әлеуметтік байланыстарын нақты қабылдау қабілетіне, оның қажеттіліктерін қолда бар мүмкіндіктермен дәл өлшеуге және оның мінез-құлқының себептерін түсінуге байланысты. Мұндағы кез-келген бұрмаланулар бейімделудің бұзылуына әкеледі, бұл жанжалдың жоғарылауымен, қатынастардың бұзылуымен және өнімділіктің төмендеуімен бірге жүруі мүмкін.

Осылайша, кәсіптік бейімделу дегеніміз-болашақ маманның кәсіби-тұлғалық дамуының бейімделу құзіреттілігін, кәсіби және құндылық бағдарларын қалыптастыру және реттеуші дағдыларды дамыту арқылы мамандықтың талаптарына сәйкестігіне қол жеткізу.

Ол студенттің психоәлеуметтік, құрылымдық және кешенді бағдарланған әлеуметтік жұмыс саласындағы бейімделу проблемасын нәтижелі шешуге дайындығын; сондай-ақ оның қажетті білімді өз бетінше ала отырып, әртүрлі мәселелерді шешу үшін оларды практикада тиімді қолдана отырып, өзгермелі өмірлік жағдайларға икемді бейімделу қабілетін; мамандықтың іргелі құндылықтарына сүйене отырып, өзін және өз қызметін сыни тұрғыдан бағалауды қамтамасыз етеді; ақпаратпен сауатты жұмыс істеу (фактілерді жинай білу, оларды талдау, гипотезалар жасау, қажетті жалпылау жасау, салыстыру, дәлелді тұжырымдар тұжырымдау және олардың негізінде жаңа проблемаларды анықтау және шешу); көпшіл, қабілетті, ынтымақтасу; өзінің кәсіби дамуының векторын білу. Мамандық талаптарына жауап беретін көрсетілген сипаттамалардың болуы жеке тұлға мен кәсіби ортаның дайындық процесінде және тәуелсіз кәсіби қызметте үйлесімді өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді.

Бейімделу болашақ мамандардың іс-әрекетінің «әлеуметтік жұмыс» мамандығының объективті параметрлерімен арақатынасында қарастырылады және танымдық, операциялық, мотивациялық және реттеуші

өлшемдерге сәйкес келетін өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін бейімделу құзыреттілігі, кәсіби, бағдарлау, кәсіби және маңызды қасиеттер интегративті сипаттағы кәсіби құрылымдармен объективті сипатталады.

Бейімделу құзыреттілігі танымдық критерий студенттің психоәлеуметтік, құрылымдық және жан-жақты бағытталған әлеуметтік жұмыс саласындағы бейімделу теорияларын, бейімделу процесін реттеудің әдістері мен технологияларын, осы іс-әрекеттерді байланыстыратын құндылықтарды білетіндігін көрсетеді. Көрсеткіштер әлеуметтік бейімделу мәселесі туралы білім деңгейі: мәні, технологиясы, құндылықтары, бейімделетін субъект ретінде өзін-өзі тану дәрежесі және өзінің бейімделу қиындықтары.

Бейімделу құзыреттілігі – операциялық критерий құзыреттілікті іске асырудың динамикалық аспектісін береді. Көрсеткіштер таңдау жағдайындағы баламалардың/дұрыс шешімдердің саны; жағдайды қабылдау мен талдаудың барабарлығы; орындалған рәсімдердің саны мен сапасында көрсетілген қызметті технологияландырудың тұрақты дағдысы; қиындықтар жағдайында қосымша ресурстарды белсенді іздеу; кәсіби маңызды жағдайларда дамыған мінез-құлық реакциялары түрінде мамандық құндылықтарының болуы.

Кәсіби бағдар мотивациялық критерий мамандыққа бағыттылықты сипаттайды; көрсеткіштер өмірлік құндылықтар құрылымының кәсіби құндылықтарға сәйкестігі, тұлғаның гуманистік бағыты; белсенді бейімделу стратегиясын таңдауға дайын болу, жеке бейімделу тәжірибесіне құндылық қатынасы.

Өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін кәсіби маңызды қасиеттер реттеуші критерий мінез-құлықтың өзін-өзі реттеуінің даму дәрежесін көрсетеді және бейімделу жағдайында мінез-құлықты болжауға мүмкіндік береді. Көрсеткіштер-бұл кәсіби мәселені шешу процесінде стреске қарсы тұру, жеке бейімделу потенциалы, өзін-өзі реттеудің жеке стилі мен динамикалық сипаттамаларын көрсететін тиісті іс-әрекетті құру және оның сапасын бағалау мүмкіндігі.

Болашақ маманның кәсіби ортамен адаптивті өзара әрекеттесу процесінде «адам-мамандық» қайшылықтары туындайды, оларды шешуде студент қиындықтарға тап болады.

Н.В. Кузьмина атап өткендей, қиындық-бұл белсенділіктің сыртқы факторларынан туындаған және факторлардың сипатына, адамның іс-әрекетке білім беру, адамгершілік және физикалық дайындығына және оған деген көзқарасына байланысты шиеленістің, ауырлықтың, наразылықтың субъективті жағдайы [7, б.24].

Әлеуметтік қызметкерлерді даярлау саласындағы зерттеушілер болашақ мамандарға тән бейімделу қиындықтарын анықтайды: коммуникативті және кәсіби дағдылардың, кәсіби құндылықтардың жалпы қалыптаспауы, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, мамандық пен кәсіби тәуекелдер туралы нақты идеялардың болмауы, қызығушылықтың болмауы, белгісіздік, кәсіби нормалардың бұзылуы, ұйымдастырылмау, оқу қиындықтары, жеке мәселелер [1, б.317].

Бейімделу кезеңіндегі қиындықтардың мазмұны мамандықтың эмоционалды қаныққан бейнесі мен жеке тұлғаны мамандыққа нормативтік тұрғыдан шектейтін талаптардың арасындағы талапқа байланысты.

Кәсіби қызметке бейімделудің негізі осы қарама-қайшылықты жою болып табылады. Л.В. Кандыбовичтің пікірінше, бұл процестің мазмұны қиын жағдайға тап болған кезде «мен» құрылымдарын жаңартып отыруды қамтамасыз ететін рефлексивті процестердің арқасында кәсіби қызметтегі жоғары, белгісіздік деңгейіндегі қиындықтар жағдайын шешу; тәжірибе мен іс-қимыл үлгілерінің өзекті стереотиптерінің сарқылуы қиындық жағдайында; олардың (стереотиптер, шаблондар) беделін түсіру, субъект анықтаған Қайшылықтар контекстінде, осы қарама-қайшылықтарды конструктивті жөнудің жаңа принциптерін ашу, оларды кейіннен практикалық іске асыру.

Бұл процестің нәтижесі, ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей:

– танымдық сала: мамандық, пәндер, тәсілдер, құралдар, білім, дағдылар шеңберіндегі құндылық бағдарларын түсіну, әлеуметтік жұмыс мақсаттарына жету, кәсіби топтың рөлдік құрылымына ену, өзін осы кәсіби топтың өкілі ретінде қабылдау, өзін-өзі реттеу әдістерін қалыптастыру;

– аффективті сала: осы кәсіби топтың өкілі ретінде өзіне деген қарым-қатынастың өзгеруі;

– мінез-құлық саласы: өзіне, оның нәтижелеріне, оқу қызметіне және жалпы мамандыққа қанағаттану.

Осылайша, болашақ маманның кәсіби бейімделуі болашақ мамандардың іс-әрекетінің «әлеуметтік жұмыс» мамандығының объективті параметрлерімен арақатынасында ғана емес, сонымен бірге олардың психикалық жағдайының болашақ кәсіби қызметтің нәтижелері мен жағдайларына арақатынасында қарастырылады; ол кәсіби, ұйымдастырушылық, тәртіптік нормалардың бұзылуының болмауымен объективті сипатталады және субъективті түрде келесі көрсеткіштер бойынша бағаланады: мамандыққа, өзіне, өзінің оқу және кәсіби қызметіне қанағаттанудың тұрақты сезімі; бейімделу қиындықтарының жоқтығы немесе сәтті шешілуі туралы өз пікірі; мамандықты дұрыс таңдауға сенімділік; кәсіби қоғамдастыққа қатыстылықтың және «әлеуметтік жұмыс» мамандығының өкілдерімен сәйкестендірудің тұрақты сезімі.

Осылайша, кәсіптік бейімделу объективті (қызметтің «әлеуметтік жұмыс» мамандығының объективті параметрлерімен арақатынасы) және субъективті (психикалық жағдайдың болашақ кәсіби қызметтің нәтижелері мен шарттарымен арақатынасы) бағаланады.

Болашақ маманның кәсіби дайындық процесінде кәсіби бейімделуінің мақсатты бағыты оқу орнында жүзеге асырылатын білім беру тәсіліне тікелей байланысты. Оңтайлы ретінде біз кәсіби Әлеуметтік жұмыстың мақсаттары мен міндеттеріне барынша сәйкес келетін және оның негізгі құндылықтарын білдіретін құзыреттілік тәсілін орнаттық. Осыған байланысты, кәсіптік бейімделу бейімделу құзыреттілігін қалыптастыру, мотивациялық, танымдық, операциялық және реттеуші Критерийлерде объективті түрде көрсетілген реттеуші дағдыларды дамытудың құндылық-семантикалық бағыттарын игеру бағытында жүзеге асырылады.

Болашақ әлеуметтік жұмыс маманының кәсіби ортамен адаптивті өзара әрекеттесу процесінде оқу және кәсіби қызметте, тұлғааралық қатынастарда және жеке дамуда бейімделу қиындықтары туындайды. Бейімделу қиындықтарын жеңуге объективті (сыртқы жағдайларға төзімділік, тұлғааралық өзара іс-қимыл дағдыларын дамыту, кәсіби нормаларды бұзудың болмауы) және субъективті (бейімделу қиындықтарының болмауы немесе сәтті шешілуі туралы өз пікірі, қанағаттанудың тұрақты сезімі, кәсіби қоғамдастыққа жататындығы, мамандықты дұрыс таңдауға деген сенімділік) бағалау дәлел бола алады.

Болашақ әлеуметтік қызметкердің «адам-мамандық» өзара әрекеттесу жүйесі ретінде кәсіби бейімделуін түсіну оның динамикалық сипаттамаларын (кезеңдерін, механизмдерін, факторларын) қарастыруға және мақсатты ұйымдастырылуы бейімделу қиындықтарын болдырмауға және оның барабарлығын арттыруға мүмкіндік беретін сыртқы жағдайларды (жағдайларды) анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Некрасов, С.Д. Профессиональная компетентность как результат личностно-субъектных обретений человека на жизненном пути / С. Д. Некрасов / Субъект, личность и психология человеческого бытия / Под ред. В.В. Знакова и З.И. Рябикиной. М.: Издательство: Институт психологии РАН, 2005 – С. 317-333.
2. Албегова, И. Ф. Исследование мотивации социальных работников / И. Ф. Албегова // Социс. – 2015. – № 1. – С.78-82.
3. Payne, M. Modern social work theory: A critical introduction / M. Payne. – London, 2018
4. Сизикова, В. В. Регионализация профессиональной подготовки специалистов социальной работы / В. В. Сизикова // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 5. – С. 22-26.
5. Солодова Г. Г. Взаимодействие социальной адаптации и активной жизненной позиции молодого рабочего / Г. Г. Солодова // Профессиональное самоопределение и становление советского молодого человека: сб.н.тр. – Кемерово, 2018. – С. 20-40.
6. Brandon, J. The Limits of Competence in Social Work: The Assessment of Marginal Students in Social Work Education J. Brandon, M. Davies // British of Social Work. – 2015. -p: 295 -347.
7. Кремнева, Т. Л. Подготовка социальных работников в Великобритании / Т. Л. Кремнева. -М.:2015. – 24 с.
8. Сластенин, В. А. Аксиологический аспект содержания современного педагогического образования / В. А. Сластенин, Е. И. Артамонова // Педагогическое образование и наука. – 2002, – С. 4-9.
9. Скларова, Т.В. Современные проблемы профессиональной этики социальной работы : учеб. пособие / Т. В. Скларова. – Саратов: Саратов. гос. техн. унт, 2012. – 54 с.

БЕЗДОМНОСТЬ – СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Ауелтай М.Е.

*Социальная работа, магистратура 1 курс
Научный руководитель: д.социол.н., доцент Кылышбаева Б.Н.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Бездомными называются люди без определенного места жительства (бомжи). Общество к бомжам относится по-разному. Одни винят самих бомжей, другие понимают, что объективные обстоятельства (сгорел дом, выгнали родственники и т.п.) заставляют человека идти на улицу доживать свой век. Согласно пункту 1 статьи 1 Конституции Республики Казахстан высшей ценностью нашего государства является человек. По моему мнению, роль в цивилизованном обществе и преступников кормят, одевают и обучают в колониях, то и о людях, ока за вшихся на улице, обязаны заботиться соответствующим образом. В Казахстане, к сожалению, имеются лишь единичные инициативы неравнодушных людей. Так, 15 января 2012 года в городе Балхаше открылся приют «Жанашыр» [8], который помог уже десяткам бездомных сохранить свои жизни, но это не решает проблему комплексно. Также в г. Алматы был открыт центр социальной адаптации для лиц, не имеющих определенного места жительства, единственной в Алмаатинской области. Также в этой статье описываются важные и основные причины существования бездомных в нашем обществе.

Ключевые слова: бездомные, социальная проблема, адаптация, бомж.

Введение в проблему.

В Законе «О специальных социальных услугах» бездомность обозначена в качестве основания, по которому лицо (семья) может быть признано нуждающимся в трудной жизненной ситуации. [1]

Бездомными называются люди без определенного места жительства (бомжи). Общество к бомжам относится по-разному. Одни винят самих бомжей, другие понимают, что объективные обстоятельства (сгорел дом, выгнали родственники и т.п.) заставляют человека идти на улицу доживать свой век.

Согласно пункту 1 статьи 1 Конституции Республики Казахстан высшей ценностью нашего государства является человек. [2]

Следует отметить важнейший момент. В данной норме нет отговорок типа «за исключением бомжей» или «если человек имеет гражданство и документы». Государство признает высшей ценностью любого человека и точка.

На деле оказывается все наоборот.

Стандартная ситуация: жители, пожалевшие валяющегося на земле бомжа, вызывают полицейский патруль. Но полицейские забирают его откачиваются (грязь, неприятный запах и риск заразиться чем-нибудь), вызывают «скорую». И уже врач «неотложки», введя в руки к небе сам, говорит: «Куда мне его девать? В больницу таких не берут!» [3]

Вывод: на бумаге у нас все полноправные члены общества, а по факту бомжи никому не нужны. ПерIODически подкармливая, мы лишь пролеваем их мучительную жизнь. Эта ситуация недопустима для государства, которое провозгласило себя правовым, демократическим и социальным. Для решения этой проблемы нужны коренные изменения.

Многие предпринимались попытки анализа статистики, но количество бомжей оказалось недопустимо высокой инфОРМАЦИЕЙ. На сайте Агентства Республики Казахстан по статистике не удалось найти соответствующие данные.

Лишь в разрозненных публикациях можно найти некоторые неофициальные данные. Так, например, только в Алматы более 10 тыс. бомжей. [4]

Официальную статистику удалось обнаружить в других странах. Так, на начало 2017 года в США не имели крыши над головой 550 996 человека. 2018 год отмечился ростом бездомности на 14%, тенденция увеличения сохранялась в 2019 и 2020 году. Из них только 65% пользовались услугами приютов и центров временного пребывания. [5]

В городах США и Канады предоставляются приюты для бездомных, где они могут провести день или ночь, но они зачастую недостаточны для обеспечения жильем всех нуждающихся. Некоторые из этих убежищ предоставляют только место для ночлега, а некоторые кормят посетителей. Во многих случаях такие заведения не безопасны для посетителей по причине недостаточного количества охранников, что приводит к нападениям одних посетителей на других, поэтому бездомные нередко предпочитают ночевать в более безопасных жилищах, несмотря на холод.

Как правило, пребывание в убежище ограничено по времени. Некоторые убежища дают приют только ночью, в таком случае бездомные часто собираются неподалеку от него в дневное

время, что вызывает протесты у граждан, живущих или работающих вблизи приюта. Иногда убежище предоставляет бездомным возможность жить там неделями, после чего клиента выселяют на определенный срок. Такая практика зачастую приводит к созданию нелегальных «палаточных городков» где-нибудь в районе приюта, где бездомные переживают срок до вселиния обратно в приют. [6]

Законы о бродяжничестве в США были частично отменены, как противоречащие Конституции, частично продолжают действовать (человек, имеющий законный источник дохода, в США не считается бродягой, даже если он/она не имеет дома и постоянно перемещается с места на место). Само слово «бродяга» в употреблении было заменено на «бездомная личность» (homeless person). Уголовная ответственность за бродяжничество сохранилась в Канаде. Уголовное преследование за само бродяжничество встречается редко; чаще его заменяют преследованием за правонарушение, связанные с бродяжничеством, такие как празднование. За нарушения этих законов бездомных сажают в тюрьму, что зачастую спасает им жизнь, особенно зимой. [6]

В Германии насчитывается около 860 000 бездомных.

В России, по разным оценкам, от 1,5 до 4,2 млн. бомжей – то есть до 3% от всего населения. [7]

Наиболее важные причины существования бездомных:

- 1) развод, разлука с близким человеком;
- 2) безработица и болезни;
- 3) алкоголизм или наркомания;
- 4) отсутствие процедуры реабилитации после тюремного заключения;
- 5) психические расстройства.

Анализ зарубежного опыта показал, что практика помощи лицам в трудной жизненной ситуации различна, но имеет общие черты: как правило, помощь бездомным ограничивается периодическим кормлением на улице и предоставлением одежды. В рыночных условиях государству полностью заботиться о бомжах невыгодно. При такой постановке вопроса лучше уж о матерях-одиночках заботиться. Но факт остается фактом – бомжи тоже люди и они должны признаваться высшей ценностью, как это декларируется в пункте 1 статьи 1 Конституции Казахстана.

По моему глубоко кому убеждению, коль в цивилизованном обществе и преступников кормят, одевают и обучают в колониях, то и о людях, оказавшихся на улице, обязаны заботиться соответствующим образом.

В Казахстане, к сожалению, имеются лишь единичные инициативы неравнодушных людей. Так, 15 января 2012 года в городе Балхаше открылся приют «Жанашыр» [8], который помог уже десяткам бездомных сохранить свои жизни, но это не решает проблему комплексно. Также в г. Алматы был открыт центр социальной адаптации для лиц, не имеющих определенного места жительства, единственный в Алматинской области. [9]

Мне удалось побывать в центре социальной адаптации и немного получить информации о нем, но меня не пустили внутрь здания, в связи с карантинными ограничениями. Такой центр единственный в Алматинской области. Здесь можно увидеть разные жизненные ситуации людей, которые оказались без крыши над головой. Бездомный может находиться в данном месте ровно год, если же у него не получается сделать заново документы, ему продлевают срок еще на полгода. Сотрудники этого Центра помогают им восстановить их документы. В учреждении людей обеспечивают четырехкратным питанием, проводят медицинское обследование и трудоустраивают. Единственный в Алматы социальный центр адаптации продолжает принимать бездомных, несмотря на карантин. Но почему-то, многие постояльцы не задерживаются там на долго, предпочитая бродячий образ жизни.

Основные причины наличия бездомных в нашем обществе:

1) отсутствие убежденных людей возможности самостоятельно выйти на нормальный уровень жизни;

2) центры социальной адаптации создаются для временного пребывания лиц, не имеющих определенного места жительства, занятий и средств существования, нуждающихся в социальной, медицинской и иной помощи, социально-трудоустройственной адаптации;

3) после выхода из Центра бездомные вновь оказываются на улице (закрытый круг).

Что бы я менял в законодательстве Казахстана и какие бы принял меры?

1) принять постановление Правительства «О доходах во зрелости», где предусмотрено:

– со зда ние «До м о в во зро жде ния» на ба зе и вме сто Це нт ро в со ци аль но й а да пта ции (да же сме на на име но ва ния по до бны х учре жде ний по зво лит по сте пен но из ме нить в со зна нии лю де й по зи ци ю и жд и ве нца на а кт ив ную гра жда нс кую по зи ци ю);

– фи на нси ро ва ние «До м о в во зро жде ния» за сче т ме ст ны х бю дже то в и до бро во ль ны х вз но со в (все же ла ющие смо гут по мо чь лю дям, о ка за вши мся в тру дной жи зне нной си туа ции, не по сре дстве нно в ра мка х во ло нте рско й де яте ль но сти или пе ре чис лив де нь ги на ра сче т ны й сче та ко го До ма);

– по сто ян ную про пис ку лю де й в «До ма х во зро жде ния»;

2) со зда ть фо нды по мо щи ли ца м, о ка за вши мся в тру дной жи зне нной си туа ции, с о бе спе че ние м го суда рстве нно го и об ще ст ве нно го ко нт ро ля (од ним из исто чни ко в фон да смо гут ста ть де не жны е сре дства от оп ла ты штра фо в за пра во на ру ше ния в сфе ре об ще ст ве нно го по ряд ка и нра встве нно сти);

3) сфо рми ро ва ть мо биль ны е груп пы по по ис ку лиц, нуж да ющих ся в по мо щи;

4) ор га низо ва ть ре гуляр но е инфо рми ро ва ние на се ле ния стра ны о на лич ии До м о в во зро жде ния и о во змо жно сти о ка за ть по мо щь нуж да ющим ся.

Почему и что это даст нашей стране?

По до бны й по дход к лю дям, о ка за вши мся в тру дной жи зне нной си туа ции, по зво лит:

1) со зда ть ми ни ма ль ны е усло вия для со ци аль но й а да пта ции;

2) ус тра нить о сно в ны е при чи ны бе дстве нно го по ло же ния лю де й, о ка за вши хся за «бо рто м» жи зни: от сут ствие стар то вой ма те ри аль но й о сно вы (жи лье, ра бо та и т.д.); за ни же нно е чув ст во со ци аль но й по ле зно сти;

3) та ким ли ца м ча ст ично о бе спе чи ва ть се бя, вы ра щив ая про дук ты, со зда ва я сво й бы т, о сва и ва я про фес сии;

4) о су ще ст вля ть про фи ла кти ку пра во на ру ше ний со сто ро ны лиц, о ка за вши хся в тру дной жи зне нной си туа ции;

5) пре дуп ре жда ть пра во на ру ше ния в от но ше нии та ких лиц;

6) по вы сить уро ве нь об ще ст ве нно й бе зо па сно сти;

7) оз до ров ить об ще ст во, за щит ить гра жда н от о па с ны х за бо ле ва ний;

8) сни зить дис кри ми на ци он но е от но ше ние об ще ст ва к ли ца м, о ка за вши мся в тру дной жи зне нной си туа ции;

9) ми ни ми зи ро ва ть риск со ци аль ны х ко нф ли кт о в;

10) то чно зна ть, где и в ка ких усло вия х на хо дят ся нуж да ющие ся в за бо те лю ди;

11) упр о ст ить по иск ро дстве нни ко в;

12) пре кра тить спо ры по ли це й ских и вра че й о том, чь ими «кли ен та ми» яв ля ют ся бо мжи;

13) а кку му ли ро ва ть бла го тво ри те ль ны е вз но сы в од ном фон де;

14) ре ша ть про бле мы бе спо мо щ ны х и бе здо м ны х лю де й си сте м но и по сле до ва те ль но до пол но го во звра ще ния в но рма ль ную жи знь;

15) во спи та ть в по дра ста ю щем по ко ле нии ува же ние к лю бо му че ло ве ку, не за вис имо от ме ста на «со ци аль но й ле ст ни це»;

16) по вы сить пра во со зна ние и пра во ву ю куль ту ру на се ле ния;

17) об ъе ди нить лю де й в де ле про фи ла кти ки пра во на ру ше ний и дру гих а со ци аль ны х яв ле ний;

18) о бе спе чит ь ну ле ву ю те рп имо сть гра жда н к бе споряд ку (лю ди бу дут то чно зна ть, ка к по мо чь че ло ве ку в тру дной си туа ции и куда по звон ить для это го);

19) по вы сить ре йт инг Ка за хста на в сфе ре за щит ы пра в че ло ве ка.

Ключевые преимущества реорганизации Центров социальной адаптации показаны в таблице 1.

Таблица 1.

Ключевые преимущества реорганизации Центров социальной адаптации.

№ п/п	По ка за тель	Це нтр со ци аль но й а да пта ции	До м во зро жде ния
1	Про жива ние	Вре мен но е	По сто ян но е
2	Про пис ка	От сут ст вует	По сто ян на я
3	Ме ди цин ско е, пси хо ло гиче ско е и ино е о бе спе че ние	Не по л но це нно е	Ком пле ксно е
4	За ня то сть	Про бле мы с тру до ус тро й ст во м	Об уче ние и тру до ус тро й ст во
5	Что даль ше?	Во звра ще ние на ули цу (за мк ну ты й круг)	Во звра ще ние к но рма ль но й жи зни
6	Ито г	Не здо ро во е об ще ст во	Здо ро во е об ще ст во

Цель – охватить за бо то й 100% вы явле нны х люде й, о ка за вшихся в трудно й жизне нно й ситуа ции. По сле со зда ния а де ква тны х усло вий для во звра ще ния люде й к но рмаль но й жизни мо жно по днима ть во про с о во змо жно й о тве тстве нно сти та ких лиц за бро дяжниче ство , по про ша йниче ство и друго е а со ци аль но е по ве де ние .

Я верю, что мудро сть ка за хста нско го об ще ства по зво лит на пра вить силы го суда рства , во ло нте ро в и фи ла нтро по в на ре ше ние это й не про сто й за да чи.

Список использо ванных исто чников

1. За ко н Ре спуб ли ки Ка за хста н от 29 де ка бря 2008 го да № 114-IV «О спе ци аль ны х со ци аль ны х услу га х» (с изме не ния ми и до по лне ния ми по со сто янию на 13.05.2020 г.) //
2. Кон сти ту ция Ре спуб ли ки Ка за хста н от 30 ав гу ста 1995 го да //
3. Ситуа цию с бо мжа ми в Ал ма ты на зва ли «био ло гиче ско й бо мбо й» // [http://meta.kz/563872-si tua ci yu-s-bomzha mi -v- alma ty-na zva li -quotbi ologi che skoy-bomboyquot.html](http://meta.kz/563872-si-tua-ci-yu-s-bomzha-mi-v-alma-ty-na-zva-li-quotbi-ologi-che-sko-y-bomboyquot.html)
4. В Ка за хста не иде нти фи ци руют бо мже й // [http://www.zakon.kz/4454667-v-ka za khsta ne -i de nti fi ci rujut-bomzhe jj.html](http://www.zakon.kz/4454667-v-ka-za-khsta-ne-i-de-nti-fi-ci-rujut-bomzhe-jj.html)
5. Бе здо мnye в США // [https://usa.prosto.ru/zhi zn/be zdomnye -v-ssha .html](https://usa.prosto.ru/zhi-zn/be-zdomnye-v-ssha.html)
6. Бе здо мnye // <https://usa.prosto.ru/>
7. Шиль дя ва В.В. По хо ды к о пре де ле нию бе здо мности // Те о рия и пра кти ка об ще стве нно го ра зви тия. – 2012. – №7. – С. 54-56
8. В Бал ха ше от кры лся при от для бе здо мных // www.zakon.kz
9. Це нтр со ци аль но й а да пта ции для лиц, не име ющих о пре де ле нно го ме ста жи те льства // <https://almata.city/>

ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бекен А.А.

Әлеуметтану, 2 курс

Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., профессор Абдирайымова Г.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада қазіргі жастардың құндылықтық бағдарындағы білім беру құндылығының алатын орны қарастырылып, сондай-ақ әртүрлі анықтамаларға талдау жасалынады. Жастардың құндылықтық бағдарлар жүйесін қарастырған зерттеуші шетелдік және ресейлік бірнеше ғалымдардың анықтамалары мен классификациялары қарастырылады. Сонымен қатар, жастар арасындағы білім беру құндылықтарын әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеудің негіздемелері келтірілген болады. Мақалада құндылықтар тұжырымдамасы тарихи даму перспективасының траекториясы тұрғысынан көрсетілген.

Аннотация. В статье рассматривается роль образовательных ценностей в ценностной ориентации современной молодежи, а также анализируются различные определения. Рассмотрены определения и классификации зарубежных исследователей и ряда российских ученых, рассматривавших систему ценностных ориентаций молодежи. Кроме того, будет представлено обоснование социологического исследования образовательных ценностей среди молодежи. В статье представлена концепция ценностей с точки зрения исторического развития.

Abstract. The article examines the role of educational values in the value orientation of modern youth, and analyzes various definitions. The definitions and classifications of foreign researchers and a number of Russian scientists who considered the system of value orientations of young people are considered. In addition, the rationale for a sociological study of educational values among young people will be presented. The article presents the concept of values from the point of view of historical development.

Кілт сөздер: прокрастинация, білім беру құндылықтары, қызығушылық, құндылықтар жүйесі, жастар, нормалар, құндылықтық бағдар.

Білім беру құндылықтары – бұл жалпыға бірдей қабылданған, саналы немесе бейсаналық, білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін стандарттар; нақты білім беру мақсаттарына, оларға қол жеткізу әдістеріне, сондай-ақ мақсаттарға қол жеткізу кезеңіндегі мінез-құлық модельдеріне басқа, балама модельдерге қарағанда тұрақты сенімділікке негізделген; Қазіргі таңда білім алуға жастық, гендерлік, ұлттық ешқандай кедергі жоқ. [1, б.16]

Білім құндылықтары білім беру және басқа да іс-әрекеттерге деген қарым-қатынас функциясын орындайды. Осыған орай, халықтың әртүрлі топтары үшін білім беру құндылықтарының маңыздылығын ескерген жөн. Білім құндылығы тұлғаның жасына, әлеуметтік-кәсіби сипаттамаларына, қандай да бір әлеуметтік-аймақтық қауымдастықтарға тиістілігіне және нақты тарихи жағдайларға, атап айтқанда елдегі экономикалық жағдайға байланысты басқа да белгілер негізінде анықталып, өзгеріп отырады.

Білім беру құндылықтары ең алдымен «жастар» әлеуметтік демографиялық тобы үшін маңыздылыққа ие, себебі бұл топтың әлеуметтенуінде негізгі рөлді білім беру құндылықтары атқарады.

Ғылыми әдебиеттерде «жастар» ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Біздің мақалада ұстанатын анықтамamız бірі келесідей. Жастар – бұл жас ерекшеліктеріне, сондай-ақ әлеуметтік жүйенің сипаттамаларына, әлеуметтік жүйеге, мәдениетке, әлеуметтену үлгілері негізінде ерекшеленетін әлеуметтік-демографиялық топ. Жастар тобының жас шекаралары келесідей 14-16 жастан 25-30 аралықты қамтиды. [3, б.84]

Жастардың білім құндылықтарын қоғамның қазіргі таңдағы даму деңгейіне, негізгі қажеттіліктеріне байланысты туындайтын негіздер бойынша құндылықтардың ықтимал жіктелуін салыстырмалы түрде талдап көрсетуге болады. Бұл өз кезегінде жастардың білім беру құндылықтарының ерекшелігін жан-жақты анықтауға көмектеседі.

Жалпы құндылықтарды және оның ішінде білім құндылықтарын жіктеу, көптеген негіздер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін, олардың қатарына: өмір сүруге, жұмыс табуға деген мотивациялық, өзін-өзі жетілдіруге бағытталған рационалды және құндылықсыз таңдалған құндылық ретінде болуы мүмкін.

Мотивациялық табиғат бойынша, әлеуметтік іс-әрекеттің түрлеріне негізделі отырып (М. Вебердің әлеуметтік іс-әрекетінің теориясына сәйкес), келесілерді атап көрсетуге болады: тікелей мақсатқа жетумен байланысты құндылықтар; жоғары құндылық ретінде қалыптасумен байланысты рационалды құндылықтар; қандай да бір эмоциялардың әсерінен болатын аффектілік; және білім алуды дәстүрлер мен әлеуметтік стереотиптер негізімен байланыстыратын дәстүрлі құндылық. [2, б.600]

Жастар субмәдениетінің ерекшеліктерін ескере отырып, жастарға мақсатты және дәстүрлі білім беру құндылықтары тән деген қорытынды жасауға болады. Бірінші типті ұстану «ересек өмірге» бейімделу

кезеңімен, ал екіншісіне – отбасының, әлеуметтік ортаның, әлеуметтік нормалардың әсерімен байланысты жүзеге асады. Құндылықты-рационалды білім құндылықтары білім беруді өзін-өзі бағалау ретінде қабылдауға бағытталғандықтан жастар ортасында осындай құндылықты қатынастарды қалыптастыруға ұмтылу керек, себебі бұл тип тұлғаның жоғары даму сатысына ұмтылуын сипаттайды.

Мазмұны бойынша білім құндылықтарын классификациялау барысында А. Маслоудың қажеттіліктер пирамидасына сүйенген жөн. Себебі ол адамның тыныс-тіршілігін қолдау үшін қажетті қажеттіліктерден бастап, интеракционистік, яғни қарым-қатынас орнатумен байланысты қажеттіліктерді негізге ала отырып, әлеуметтену үрдісін қамтитын күрделі жүйе ретінде қарастыра аламыз. Пирамиданың жоғарғы деңгейі адамның өмірін белгілі бір мағынамен толтыру қажеттілігі бар құндылықтарға негізделген.

Білім – ол әлеуметтік институт, өйткені ол өзінің тұрақты құрылымы, статусы, нормасы, ережесі, символдары бар, автономды түрде әрекет етеді. Әлеуметтік институтқа тән, басқа да белгілер бар. “Білім беруге байланысты адамдар әрекеттерін реттеуші және ұйымдастырушы нормалар жиынтығы білім берудің әлеуметтік институт болып табылатынына куәлік етеді”. Ең алдымен, білім беру институтцияландырылған, заңмен бекітілген, мемлекет пен қоғаммен мойындалған. Білім әлеуметтік институт ретінде келесі құрылымнан тұрады:

1. Білім беруді басқару органдары
2. Білім беру мекемелер тобы (мектептер, колледждер, гимназиялар, лицейлер, кәсіптік мекемелер, университеттер мен академиялар және т.б.)
3. Шығармашылық одақтар, кәсіптік ассоциациялар, қоғамдар, ғылыми және методологиялық кеңестер мен басқа да бірлестіктер
4. Оқытушылар мен білім алушылар үшін шығарылған оқулықтар мен әдістемелік оқулықтар
5. Білім беру бағдарламалары мен білім берудің мемлекеттік стандарттары
6. Журналдар мен жылдық басылымдарды енгізетін кезеңдік басылымдар
7. Білім беру мекемелері әлеуметтік және заңдық статуска ие, өзінің жартысы және басқа да құжаттары болады. Олар ғимараттарда орналасады, жер көлемі болады, материалдық құндылықтары мен қаржыға ие.

Білімнің кез келген деңгейде екі негізгі қызметі бар. Олар:

1. білім беру
2. әлеуметтендіру, тәрбиелеу

В.И.Добреньков және А.И.Кравченко білім берудің бірнеше қызметтерін бөліп көрсетеді:

1. бір ұрпақтан келесі ұрпаққа білімді беру және мәдениетті тарату
2. қоғам мәдениетін сақтау және жетілдіру
3. тұлғаның әлеуметтенуі, әсіресе, жастардың және олардың қоғамда интеграциялануы
4. тұлғаның статусының анықталуы
5. жастарды кәсіби бағыттауды және кәсіби таңдауды қамтамасыз ету
6. сатылы үзіліссіз білім беру үшін білім базаларын құру
7. әлеуметтік бақылау

Білім беру – бір ұрпақтан екінші ұрпаққа әлеуметтік тәжірибені және білімді берудің күрделі процесі. Білім беру – міндетті екі субъектісі – оқытушы және білім алушы, яғни студент арасында ұйымдастырылған процесс. Осы субъектілер болмаса білім беру процесі де болмайды.

Білім алу барысында, жастардың өмірлік жолын таңдау кезінде толық, адекватты мотивтердің жиынтығы болуы қажет. Бұл өз мансабын және өзін-өзі жетілдіруге қол жеткізу үшін сауатты реттестіруге көмектеседі.

“Мотивация” термині (уәж – лат. moveo – “қозғау”) ең бірінші рет А.ШОпенгауэрдің “Жеткілікті себептің төрт қағидасы” атты мақаласында қолданылған болатын. Мотивация кең мағынада – бұл адамның белсенділігін арттыру; оның қажеттіліктері, түйсіктері, әуестігі, сезімдері, мақсаттару, мұраттары және т.б.

Мотивация екі фактормен айқындалады, олар: ұйымда қалыптасқан сыйақы мен еңбек жағдайы жүйесі және басшының жеке басының қабілет-қарымы.

Келесі жас адамдарда кездесетін мотивацияны зерттеу үшін ұсынылатын “құндылықты бағыттар” әдісі (авторы М. Рокич). Құндылықты бағыттар жүйесі тұлғаның бағыттылығының мазмұнды жағын айқындайды және оның қоршаған ортаға, басқа адамдарға деген қарым-қатынасының негізін құрайды. Бұл әдістеме құндылықтар тізімін тікелей саралауға негізделген. М. Рокич құндылықтардың екі тобын ажыратады:

Терминалды – қандай да бір соңғы мақсатқа жетуге тырысу қажет екендігіне сенеді. Бұл тап наным деңгейінде нормативті мұраттарға, тұлғаның құндылықтарына, құрылымына жауап береді.

Инструменталды – қимылдың кейбір бейнесі немесе тұлғаның ерекшелігі кез келген жағдайда артығырақ болады дегенге сенеді. Бұл тап әлеуметте көрінетін іс-әрекет, тұлғалық басымдылық деңгейіндегі құндылықтарға жауап береді.

«Әлеуметтену» категориясы әлеуметтануда өте егжей-тегжейлі дамыған, «білім» ұғымына қатысты бастапқы болып табылады. Әлеуметтену процестері стихиялық және мақсатты екі негізгі формада жүзеге асырылады. Әлеуметтану тұрғысынан білім ең жалпы формада және әлеуметтену процестері реттелген формаларды, әлеуметтік маңызды стандарттар мен нұсқаулықтарды жүзеге асыратын жеке тұлғаның Мақсатты даму саласы ретінде анықталады. Бұл формалар білім беру процестерінің институционалды сипаты мен әлеуметтік ұйымдастырылуын көрсетеді. Стандарттар білімнің мазмұнына айналатын білім, құндылықтар, нормалар мен іс-әрекеттерде жүзеге асырылады. Адам мақсатты әлеуметтену процесінде дайындалатын нақты әлеуметтік рөлдерде, сондай-ақ, мысалы, кәсіптік білім беруде мамандарды даярлау және даярлау құрылымында көрінетін күтілетін нәтижелер білім берудің бағдарлары болып табылады.

Бір уақытта әртүрлі әлеуметтік институттар – мектеп, отбасы, бұқаралық ақпарат құралдары және басқалары жұмыс істейтін білім беру саласы шартты түрде екі салаға бөлінеді – ресми Білім және бейресми білім. Білім беруді одан әрі әлеуметтанулық талдау оны құру проблемаларына, әлеуметтік мазмұнға, ұйым мен функцияларға жүгінуді қамтиды.

Жоғарыда аталған және білім беру қызметінің көптеген басқа компоненттерінің түбегейлі өзгеруі білім беру бағалары жүйесін өзгертпестен мүмкін емес. Білім беру құндылықтары – бұл жалпыға бірдей қабылданған, саналы немесе бейсаналық, білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін стандарттар; нақты даму мақсаттарына, оларды алу әдістеріне, сондай-ақ мақсаттарға жету кезеңіндегі мінез – құлық модельдеріне басқа балама модельдерге қарағанда тұрақты сенімділікке негізделген идеялар; білім беру процесінің мақсаттарын аяқтау үшін де, жалпы қоғамдағы гүлденген өмір үшін де қажетті жеке тұлғаның жағымды қасиеттерін біржақты анықтаңыз.

Тәрбиелік құндылықтар оқу іс-әрекетінде «жақсы» мен «жаман» дегенді анықтайды. Оларды адамзаттың білімге қатысты ойлары мен әрекеттерінің шексіз ағынына тәртіп пен бағыт беретін күрделі, бірақ жақсы ұйымдастырылған идеялар мен принциптер деп санауға болады.

Ғылымның, техниканың, ақпараттық технологиялардың қазіргі даму дәуірі жалпы адамзаттың да, жеке адамзат қоғамдастықтарының да білім беру қызметінің мақсаттары мен табиғаты туралы идеяларын өзгертті. Жаңа білім алушының «құрылуына» әсер ету үшін ерте жастан бастап білім беру құндылықтарының түбегейлі жаңа жүйесін және оларды қалыптастыру, адамдарда ояту жолдарын анықтау қажет. Қазіргі жағдайда «модернизация» термині білім беру процесінің техникалық және ақпараттық қайта жарақтандырылуы мен интенсификациясы емес, білім беру құндылықтары жүйесінің түбегейлі өзгеруі болып табылады.

Білім беру қызметі туралы жаңа құндылық идеяларының тұтас жүйесі әлі де зерттеу мен сипаттаманы күтуде, бірақ оның жеке бөлімдерін негізді түрде анықтауға болады.

Қалыптасқан бөлімдердің бірі – қазіргі заманғы жағдайда қазақстандық білім беру жүйесінде барлық деңгейлерде сұранысқа ие оқушының жеке қасиеттері туралы идеялар жүйесі: орта мектеп деңгейінен бастап қайта даярлау жүйесінде біліктілігін өзгертетін сертификатталған маман деңгейіне дейін және профессор-оқытушы деңгейінде зерттеудің жаңа бағыттарын игеру және оқыту қызметі. Жаңа студенттің оқу іс-әрекетіне жаңа ынтасы және оны жүзеге асырудың жаңа қабілеттері болуы керек. Бұл кез-келген жастағы оқушының кез-келген таңдалған білім беру саласында жетістікке жетуіне мүмкіндік беретін жаңа, заманауи жеке қасиеттер. [8, б.15]

Студенттің ең қажетті жеке қасиеттерінің бірі және сәйкесінше талап етілетін тәрбиелік құндылықтардың бірі – бұл өз бетінше қызмет ету қабілеті: өз бетінше жұмыс жасау, ішкі көзқарас және өзін-өзі бақылау. Тәуелсіздік мінез-құлық және жеке қасиет ретінде әртүрлі сипаттағы көптеген өмірлік дағдыларға таралады. Өзгелерді түсіну, мысалы жеке қызығушылық, қабілет, әлеует тұрғысынан жеке білім беру мақсаттарын қою, олардың нақтылық дәрежесін анықтау, оларға жетудің жолдары мен тәсілдерін анықтау мақсатында жеке тұлғаны талдау қабілеттердің негізгілердің бірі болып көрінеді.

Өз бетінше оқудың тағы бір сипаттамасы – бұл жеке эмоцияларды басқара білу, өзін және басқаларды жеке және типтік, яғни ұлттық мәдениетпен, тұрмыс жағдайымен және әлеуметтік стандарттармен шарттастыра білу. Басқалардың доминантты көзқарастарынан тәуелсіздік тепе-теңдігі, қоғамда қабылданған мінез-құлық нормаларын және басқалардың жеке позицияларын құрметтеу қабілетімен бірге өзінің жеке позициясын анықтай және қорғай білу де тәуелсіздіктің ажырамас сипаттамасы болып табылады.

Осы жіктеменің модификациясы ретінде А.Маслоу идеясын жақтаушы Р. Инглхарттың концепциясын құндылықты материалистік және постматериалистік деп бөліп қоғам дамуының әр түрлі кезеңдерімен салыстыратын жақтаушысынан атап өтуге болады. Ол материалистік құндылықтарға (адамның өмір сүруіне қажетті құндылықтар) жатқызса, ал постматериалистікке әлеуметтену процесінде пайда болатын өмірлік мағызға ие құндылықтар, яғни өзін-өзі жетілдіру мен дамытуға негізделген құндылықтар арқылы сипатталады.

А. Маслоу тұжырымдамасын пайдалана отырып, білім беру құндылықтарының ішінде бастапқы физикалық немесе қарапайым құндылықты айта аламыз, білім беру қажеттілігін бастапқы қанағаттандыруда құндылықтардың осы спектрінің ерекшелігін атап өтуге болады: қарапайым жұмыс үшін білім алу, қандай да бір практикалық ойларды іске асыру. А. Маслоу бойынша қажеттіліктің келесі сатысы қызықты жұмыс алуға байланысты білім беру құндылықтарының тобымен (өмір салтының элементі ретінде) салыстырылады. Бұл екінші қатардағы құндылықтар тікелей өзін-өзі іске асыру мен қоғамдық мойындаудағы жоғары тәртіптің қажеттілігі жоғары деңгейдегі білім беру құндылықтарының негізінде жатыр. [10, б.86]

А. Маслоу қажеттіліктер теориясын пайдалана отырып жастар арасында бастапқы кезеңде қарапайым, яғни физикалық қажеттіліктер, яғни ақша табу, өзін-өзі қамтамасыз ету құндылықтары болса, ал кейін уақыт өте келе екінші құндылықтар жүйесі яғни өзін-өзі дамыту, реттеу құндылықтар жүйесіне өтетіндігін байқай аламыз. Бұл екі тұжырымдама бір-бірін толықтыру негізінде жүзеге асады.

Білімнің құндылықтары адамдардың өмір сүруінің мақсаттары мен құралдары ғана емес, сонымен қатар олардың таңдауы және олардың іс-әрекеттерін, сонымен қатар адамдардың қоршаған ортадан тыс әрекеттері мен оқиғаларын бағалау болып табылады. Білімнің бұл құндылықтарын адамдардың қажеттіліктерінен, мысалы, өмір сүру қажеттілігінен, олардың жататын әлеуметтік тобына және басқа да сипаттамалары негізінде белгілі бір білім құндылығына ие болатындығын бақылай аламыз. [7, б.23]

Сонымен, адамның белгілі бір білім беру мақсаттарына немесе құралдарына деген ұмтылысының себептері мыналар болуы мүмкін:

- өзін-өзі реттеу (еркін, тәуелсіз болуға ұмтылу адамды дербес таңдау жасауға, танымда шығармашылыққа, іс-әрекеттерге ұмтылуға итермелейді);
- қауіпсіздік (өмірдің тұрақтылығына ұмтылу, жағдайлардың белгісіздігін жою);
- әмбебаптылық (әдемілікке, үйлесімділікке, әділеттілікке, толеранттылыққа қажеттілік білім алу арқылы қол жеткізілетіндігін түсіну);
- жетістік (кез-келген жолмен табысқа жету, әлеуметтік қолдау алу, адамдардың білім деңгейімен анықталады);
- билік (билік пен басқару дәліздеріне рұқсат алу, билікті жүзеге асыру процесі білімге байланысты);
- адалдық (қайырымдылыққа, басқа адамдармен құрметпен қарым-қатынасқа ұмтылу білім алумен анықталады).

Рас, әрине, мотивация мен мақсаттың қарама-қайшылығы болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Осы қарама-қайшылықты іске асыру формасына және шешілуіне қарай белсенділікті мәжбүрлеу, еркіндіктің болмауы және адамның өзі таңдау мүмкіндігі болатын деп бөлуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Беляева Л.А. Социальная модернизация в России в конце XX века. // М.: ИФ РАН, 1997. – С. 126–127.
2. Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 628.
3. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат (1921) // Витгенштейн Л. Философские работы. Пер. с нем. – Ч. I. – М.: Гнозис, 1994. – С. 70.
4. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования // Политиздат, 1987. – С. 104–111.
5. Козловская С.Н. Компетентностный подход к профессиональному самоопределению личности в университете // Ученые записки РГСУ. – 2011. – № 1. – С. 113–117.
6. Лапин Н.И. Базовые ценности россиян вчера и сегодня // Динамика ценностей населения реформируемой России. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – С. 49.
7. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 23.
8. Мухелишвили Н.Л., Сергеев В.М., Шрейдер Ю.А. Ценностная рефлексия и конфликты в разделенном обществе // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 15.
9. Осадчая Г.И. Ценности, установки и стереотипы этнического поведения молодых москвичей // Социальная политика и социология. – 2011. – № 11. – С. 86–105.
10. Сорокин П. Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет // изд. подгот. В.В. Сапов. – М.: Наука, 1994. – С. 491–501.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС САЛАСЫНДАҒЫ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҮЛҒАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Бекен Меруерт

*«Әлеуметтік жұмыс» мамандығы бойынша магистрант,
Нархоз Университеті КЕАҚ (Алматы қаласы, Қазақстан)*

«БМ090500 – Әлеуметтік жұмыс»

мамандығының I курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: PhD Беймешева А.С.

Қазақстан Республикасында мүгедектер әлеуметтік қорғауға, соның ішінде оңалтуға, қоғамға етене араласуға, әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне кіріп-шығуын қамтамасыз етуге, ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етуге, білім алуға, қызмет түрін, соның ішінде еңбек қызметі түрін еркін таңдауға, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға, кәсіптік даярлыққа және қайта даярлыққа, еңбек қабілетін қалпына келтіруге және жұмысқа орналасуға құқылы.

Сондай-ақ тұрғын үй заңнамасына сәйкес тұрғын үйге, мемлекеттік және өзге ұйымдарда, соның ішінде денсаулық сақтау, мәдениет, байланыс, көлік, қызмет көрсету саласындағы ұйымдарда бірінші кезекте қызмет көрсетілуге, мүгедектердің шығармашылық қабілеттерін қолдауға арналған құқықтарын қоса алғанда, Конституциясымен, Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілерімен бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке басының құқықтары мен бостандықтарына толығымен ие болады. Мүгедектерді әлеуметтік қорғау әлеуметтік көмек көрсету, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік оңалту, білім беру және олардың қоғам өміріне басқа азаматтармен бірдей қатысуына мүмкіндіктер жасауға бағытталған өзге де шаралар арқылы қамтамасыз етіледі. Соның ішінде мүгедектерге көрсетілетін әлеуметтік көмек түрлеріне тоқталып кетейік. Мүгедектерге көрсетілетін әлеуметтік көмек мемлекеттік жәрдемақылар, өтемақылар түріндегі төлемдерді және Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де төлемдерді қамтиды. Жергілікті атқарушы органдар мен жұмыс беруші әлеуметтік көмектің қосымша түрлерін көрсетуге құқылы [2].

Мүгедектік сөзінің орысша баламасы «инвалидность» сөзі латынша «invalidus» сөзінен туындаған және «әлсіз, күші жоқ» деген мағынаны білдіреді. Ғылыми әдебиеттерде және оқулықтарда «мүгедек», «мүгедектік» деген түсініктерге әртүрлі нұсқада түсініктер беріледі. Ең алғаш рет «мүгедектік» түсінігіне 1975 жылы БҰҰ-ның мүгедектердің құқығы туралы Декларациясында жалпылама халықаралық-құқықтық анықтама берілген. Онда «мүгедек» өзінің жеке және әлеуметтік қажеттіліктерін туа біткен немесе жүре пайда болған, өзінің дене немесе ақыл-ой қабілеттерінің кемшіліктеріне байланысты толықтай немесе жартылай қамтамасыз ете алмайтын кез келген тұлғаны білдіреді деп анықтаған. Ал, ресейлік сөздер қолданысында «мүгедектік» сөзі Бірінші Петр кезеңінен бастап қолданыла бастаған. Ол кезде әскери қызмет ету кезінде мертігіп, жарақат алған адамдарды «мүгедектер» деп атаған [3].

Медицина өкілдерінің пікірінше, созылмалы аурудың, жарақаттың немесе патологиялық жағдайдың салдарынан адам толығымен немесе ішінара еңбекке жарамсыз болуы мүмкін, яғни жоғарыда аталған себептердің нәтижесінде адам өзінің еңбек, кәсіби міндеттерін орындай алмайды. Мұндай жағдайларда медицина органдары тұлғаға мүгедектікті тағайындайды. Бұдан шығатын қорытынды, мүгедектік ретінде медициналық органдармен куәландырылған, өмір сүруді шектеуге әкеп соққан қандай да бір аурудың, жарақаттың немесе кемшіліктің салдарынан адамның денсаулығының тұрақты түрде бұзылуы. Бұл ретте өмір сүруді шектеу ретінде ағзаның келесі функцияларын толығымен немесе ішінара жоғалтуы түсініледі:

– Еңбек қызметіне қатысты қабілеттер, яғни өзі дербес, өз әрекеттері арқылы және лауазымдық талаптарға сәйкес еңбек міндеттерін орындау қабілеті;

– Өзі дербес жүріп-тұру қабілеті, яғни тұрмыстық еңбек жағдайларында тепе-теңдікті ұстай отырып, кеңістікте бөтеннің көмегінсіз жүріп-тұру қабілеті;

– Өзіне-өзі қызмет көрсету қабілеті, яғни бөтеннің көмегінсіз өмірлік қажеттіліктерді, ағзаның физиологиялық функцияларын және санитария және гигиена талаптарына дербес қанағаттандыру қабілеті;

– Қарым-қатынасқа түсу қабілеті, яғни адамдармен мақсатты байланыстарды орнықтыру, ақпаратты беру, түсіну және қабылдау қабілеті;

– Өз жүріс-тұрысына бақылау жасау қабілеті, яғни әлеуметтік-тұрмыстық нормаларды ескере отырып, сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге мақсатты түрде жауап беру қабілеті [4].

Осылайша, жоғарыда аталған функциялары бұзылған кезде адам мүгедек болып саналады. Осыдан келіп «мүгедектікті қалай қалпына келтіруге болады және мүгедектерді оңалту және бейімдеу дегеніміз не?» деген сұрақтардың туындайтыны белгілі.

Мүгедектерді оңалту дегеніміз – денсаулықты қалпына келтіру ғана емес, мүгедектің емделіп болғаннан кейінгі денсаулық жағдайын қайта қалпына келтіру немесе қайта құру. Оңалтудың мақсаты – мүгедектердің әлеуметтік дәрежесін қалпына келтіру, олардың еркін өмір сүруіне жағдай жасау. Мүгедектерді әлеуметтік оңалту ұйымдастырушылық, экономикалық, жеке оңалту іс-әрекеттерінің кешенді қызметі бойынша жүзеге асырылады. Л.П.Храпылин оңалтудың медициналық, әлеуметтік, кәсіби іс-шаралар кешенін ұсынған. Ал, А.И.Осадчик оңалтуды әлеуметтік, психологиялық, қоғамдық-идеологиялық, экономикалық-өндірістік, анатомдық қызмет аспектілерін сипаттайтын адам қызметінің мәселесі ретінде түсіндіреді.

Бейімделу әлеуметтік жұмыста жиі қолданылатын ұғым. Бейімделу-күрделі және көпденгейлі үдеріс. Мүгедектер мәселесін қозғағанда бейімдеу мен оңалтуды бөліп-жарып қарастыру мүмкін емес.

Бейімдеу – әлеуметтік топтың немесе тұлғаның, мүгедек адамның әлеуметтік ортаның қиын өмір жағдайына бейімделе алу қабілеті. Әлеуметтік бейімделу процесі мүгедектерде бір әлеуметтік жүйеден екінші әлеуметтік жүйеге көшу жағдайына өткен кезде басталады.

Мүгедектерді оңалту – организм функциялары тұрақты бұзылып, денсаулықтың бұзылуынан тіршіліктің тынысының шектелуін жоюға немесе оның орнын мүмкіндігінше толықтай толықтыруға бағытталған медициналық-әлеуметтік және кәсіптік іс-шаралар кешенін қамтиды. Мүгедектерді оңалту мүгедектерді оңалтудың кешенді бағдарламасына және медициналық-әлеуметтік сараптама негізінде анықталатын мүгедекті оңалтудың жеке бағдарламасына сәйкес жүзеге асырылады.

Біздің елімізде мүгедектерді оңалтудың 3 түрлі іс-шаралар кешені қалыптасқан. Алғашқысы – мүгедектерді оңалтудың медициналық іс-шаралар кешені. Ол қалпына келтіру терапиясын (дәрі-дәрмекпен, физикалық, санаторий-курорттық емдеуді және организмнің бұзылған немесе жоғалтқан функциялары мен денсаулықты қалпына келтіруге бағытталған басқа да емдеу әдістерін), қайта жасау хирургиясын, протездік-ортопедиялық көмекті қамтиды. Медициналық оңалту жөніндегі іс-шараларды денсаулық сақтау ұйымдары мен меншік нысанына қарамастан басқа да мамандандырылған ұйымдар жүргізеді. Санаторий-курорттық емдеу мүгедектер мен мүгедек балаларға жеке оңалту бағдарламасына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейтін тәртіппен беріледі. Жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертіуге ұшыраған немесе кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедекке санаторий-курорттық емделуге жолдама Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жұмыс берушінің есебінен беріледі. Жұмыс беруші – жеке кәсіпкердің қызметі тоқтатылған немесе заңды тұлға таратылған жағдайда, жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертіуге ұшыраған немесе кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедекке санаторий-курорттық емдеу осы баптың 3-тармағына сәйкес жұмыс берушінің есебінен беріледі.

Оңалтудың екінші кешені мүгедектерді әлеуметтік оңалту болып табылады. Мүгедектерді әлеуметтік оңалту мүгедектерді жеке басы гигиенасының, өзін-өзі қарап-күтудің, жүріп-тұрудың, қарым-қатынастың негізгі әлеуметтік дағдыларына үйретуді, мүгедектерді техникалық көмекші (орнын толтырушы) және арнаулы жүріп-тұру құралдарымен қамтамасыз етуді, басқа адамның күтімі мен көмегіне мұқтаж мүгедектерге, соның ішінде мүгедек балаларға үйде әлеуметтік қызмет көрсетуді, жеке оңалту бағдарламасына сәйкес жүріп-тұруы қиын бірінші топтағы мүгедектерге жеке көмекші беруді, естімейтіндігі бойынша мүгедектерге жылына отыз сағатқа ымдау тілі маманын беруді, медициналық-әлеуметтік мекемелерде әлеуметтік қызмет көрсетуді, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құқықтық көмек көрсетуді, мүгедектерді оңалтудың жеке бағдарламасына сәйкес әлеуметтік оңалтудың өзге де түрлерін қамтиды. Негізінен, мүгедектерді әлеуметтік оңалтуды: медициналық-әлеуметтік мекемелер (қарттар мен мүгедектерге және мүгедек балаларға арналған интернат-үйлер), қарттар мен мүгедектерге әлеуметтік қызмет көрсететін аумақтық орталықтар, әлеуметтік қызметті үйде көрсететін бөлімшелер, арнаулы білім беру ұйымдары (психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар, оңалту орталықтары, психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттері) және меншік нысанына қарамастан басқа да мамандандырылған ұйымдар жүзеге асырады.

Мүгедектерді оңалтудың келесі бір кешені – кәсіптік оңалту. Кәсіптік оңалту кәсіптік бағдар беруді, кәсіптік оқытуды (қайта оқытуды), жұмысқа орналастыруды қамтиды.

Мүгедектерді оңалтудың бағдарламасы өз ішінде мүгедектерді оңалтудың кешенді бағдарламасы және мүгедектерді оңалтудың жеке бағдарламасы болып екіге бөлінеді. Мүгедектерді оңалтудың кешенді бағдарламасы мүгедектерді оңалтуға, оңалту ұйымдары мен мекемелері желісін дамытуға, олардың материалдық-техникалық базасын нығайтуға, мүгедектерді техникалық көмекші (орнын толтырушы) құралдармен, арнаулы жүріп-тұру құралдарымен, санаторий-курорттық емдеумен қамтамасыз етуге, әлеуметтік қызметтер көрсетуге және әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне кедергісіз кіріп-шығуын, мүгедектерді оңалту мәселелерімен айналысатын қызметкерлерді даярлауға және олардың біліктілігін арттыруға бағытталған іс-шаралардың кепілдік берілген тізбесін көздейді. Мүгедектерді оңалтудың жеке бағдарламасы организмнің бұзылған және жоғалтқан функцияларын қалпына келтіруге және (немесе)

олардың орнын толтыруға бағытталған медициналық, әлеуметтік, кәсіптік оңалту шараларын қамтитын оңалту іс-шаралары кешенін айқындайды. Оңалтудың жеке бағдарламасы Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мүгедекке тегін көрсетілетін оңалту іс-шараларын, сол сияқты ақысын төлеуге мүгедектің өзі немесе оның жұмыста мертігуіне немесе кәсіптік ауруға шалдығуына кінәлі жұмыс беруші қатысатын оңалту іс-шараларын да қамтиды [5].

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу туралы педагогикалық көзқарастар мен ой-пікірлердің тарихи қалыптасу процестері қазіргі уақытқа дейін зерттелмеген мәселе.

Қазақстан Республикасындағы мүгедектерді оқыту, тәрбиелеу және қоғамға бейімдеу мәселелерін Ж.И.Намазбаева, Р.А.Сулейменова, А.К.Ерсарина, Г.Д.Хақимжанова, О.Д.Мукаева, Б.С.Халықова, Г.Укелтайқызы, М.С.Искакова, К.Ш.Кумаржанова, Г.М.Коржова және тағы да басқа ғалымдар зерттеп жүр [6].

Авторлар өз жұмыстарында мүгедек балаларды дамытудағы түзету жұмыстары мен эмоционалды-еріктік және танымдық даму ерекшеліктері, Қазақстан Республикасындағы мүгедек балалардың жағдайын қарастырады және әртүрлі өңірлер бойынша белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстар жүргізуде. Мәселен, Алматы қалалық педагогиканы түзетудің ғылыми-зерттеу орталығында (САТР), «Кеңес» мүгедектер қауымдастығында, Алматы қалалық мүгедек балаларды кешенді оңалту орталығында, Өскемен қаласындағы «Үлбі» медициналық-әлеуметтік орталығында, Ақтөбе қаласындағы «Ақбөбек» балаларды оңалту орталығындағы жұмыстарды айта кету керек. Республикада құқықтық-нормативтік базаның құрылуымен мүгедектерді әлеуметтік қорғау, оңалту шараларының жүйесі жүзеге асырылып келеді.

Ал, Қазақстанның әлеуметтік саясатында мүгедектерге арналған саясат тек 1999 жылдан бастау алады. 1999 жылдың сәуір айында халықтың әртүрлі топтарына ақшалай төлемдер беру саясаты жүргізіле бастады және мүгедектерге топ құрылымы бойынша жәрдемақылар төленіп отырды [7].

Қорыта келгенде, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға, кәсіптік даярлыққа және қайта даярлыққа, еңбек қабілетін қалпына келтіруге және жұмысқа орналасуға құқылы. Сондай-ақ тұрғын үй заңнамасына сәйкес тұрғын үйге, мемлекеттік және өзге ұйымдарда, соның ішінде денсаулық сақтау, мәдениет, байланыс, көлік, қызмет көрсету саласындағы ұйымдарда бірінші кезекте қызмет көрсетілуге, мүгедектердің шығармашылық қабілеттерін қолдауға арналған құқықтарын қоса алғанда, Конституциясымен, Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілерімен бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке басының құқықтары мен бостандықтарына толығымен ие болады. Мүгедектерді әлеуметтік қорғау әлеуметтік көмек көрсету, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік оңалту, білім беру және олардың қоғам өміріне басқа азаматтармен бірдей қатысуына мүмкіндіктер жасауға бағытталған өзге де шаралар арқылы қамтамасыз етіледі. Мақалада біз мүгедек және оларды оңалту мен бейімдеу деген ұғымға анықтама беріп, мүгедектік модельдерін, мүгедектерді оңалту мен бейімдеу жүйесінің Қазақстанда қалыптасу жағдайының теориялық негіздерін сипаттадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау» туралы Қазақстан Республикасының заңы Алматы 2005, 15 бет, 7-беттер
- 2 «Мүгедек адамдардың орталықтандырылған деректер қоры» ҚР Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің бастамасымен құрылған. Астана, 2014 сәуір.
- 3 Холостова Т.И. «Социальная работа с инвалидами» 6-бет, 14-бет 2007
- 4 «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» ҚР-ның 2002 жылғы 11 шілдедегі №343 Заңы
- 5 Алпамысова А.Б Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтендіру мәселелері. «Білім-образование» №6 2015 63-65 б.
- 6 Сүлейменова Р.А. Қазақстандағы Инклюзивті білім беру жүйесі, бағыттары. Алматы, 2012 ж. 128 б.
- 7 «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» ҚР-ның 2002 жылғы 11 шілдедегі №343 Заңы

ЖАС ЖАЛҒЫЗБАСТЫ АНАЛАРДЫ СОЦИОРЕДАПТАЦИЯЛАУДАҒЫ ДАҒДАРЫС ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Еламанова А.С.

SD10201 «Әлеуметтік жұмыс» мамандығының 2 курс PhD докторанты

Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.к., аға оқытушы Авсыдықова К.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Қазақстанда әлеуметтік жетімдер санын азайтудың маңызды шарттарының бірі – жас жалғызбасты аналарды социореадаптациялау, олардың баладан бас тартпауына қол жеткізу. Бұл елдегі әлеуметтік саясаттың басымдықтары арқылы жүзеге асырылады. Жас аналарды қоғамға қайта бейімдеудің оңтайлы жүргізілуі баланың анасымен қалып, өз отбасында тәрбиеленуіне ғана ықпал етіп қоймайды, сонымен бірге ананың білім алып, мамандық игеруіне, қоғамнан болашақта өз орнын табуына мүмкіндік жасайды. Бұл міндеттерді атқаруда дағдарыс орталықтарының орны ерекше. Мақалада Қазақстандағы дағдарыс орталықтарының мақсат-міндеттері, онда жүргізілетін әлеуметтік жұмыс түрлері талданады. Дағдарыс орталықтарының жас аналарға рухани-психологиялық, әлеуметтік, құқықтық, материалдық көмек берудегі, жас ананың дербес өмірлік белсенді ұстанымын қалыптастырып, әлеуметтік байланысын орнатудағы маңызы зерделенеді.

Кілт сөздер: әлеуметтік саясат, бала құқығы, кәмелетке толмаған жас ана, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік жетімдік, дағдарыс орталықтары

Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясатының басым бағыттарының бірі – ана мен баланы қорғау, олардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету. Сонымен қатар балалар үйінде тәрбиеленушілер санын азайту, балалардың отбасында ата-анасымен өмір сүру құқығының сақталуына ықпал ету, оларға жан-жақты тәрбие беру да маңызды мемлекеттік саясат болып табылады. Бірақ өкінішке қарай, балаларды тастап кету, ата-аналардың балаға қатысты өз міндеттерін орындамауы, балаға толыққанды жағдайдың жасалмауы немесе биологиялық ата-анасынан күштеп айырылуы сияқты келеңсіз жағдайлар біздің қоғамның өзекті проблемасына айналып отыр.

Соңғы жылдардағы кәмелетке толмаған жас аналардың көбеюі, олардың балалардан бас тартуы жоғарыда проблеманың тереңдеуіне себепші болуда. Қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге сәйкес ересек жаста ана болу бақытына ие болған әйелдердің саны артқанымен, қыздардың 10 пайызы жыныстық өмірді 14 жасына дейін бастайды екен, бұл дегеніміз кәмелетке толмаған жас аналар санының күрт артуына алып келіп, қоғам мен жұртшылық тарапынан алаңдаушылық туғызуда. Отбасы формаларының трансформациялануы, адамгершілік құндылықтардың төмендеуі, жыныстық тәрбиенің толыққанды жүргізілмеуінің нәтижесінде жыныстық қарым-қатынасқа ерте түсу, жоспарланбаған жүктілік, жүктілікті ерте ұзу, баладан бас тарту, әлеуметтік жетімдік мәселелері шиеленісе түседі. Жас аналардың өмірлік тәжірибесінің аздығын ескерсек, олардың жұбайлық қарым-қатынасты орнықтыруға, нығайтуға шамалары жетпейтініне де көз жеткізуге болады. Бұл өз кезегінде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырау, жаман әдетке (маскүнемдік, нашакорлық, қаңғыбастық, жезөкшелік және т.б.) үйір болудың бірден-бір себебі болып жататыны рас. Сондықтан тағдыр теперішімен жастайынан бала туып, барар жері, басар тауы қалмаған жас аналарға көмек қолын созу – өркениетті қоғамның бірден-бір міндеті.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050 Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында әйелдердің қоғамдағы рөлінің маңыздылығы туралы айта келіп былай деді: «Біз Қазақстан қыздарының сапалы білім алып, жақсы жұмысқа ие болуы және тәуелсіз болулары үшін барлық жағдайды жасауымыз қажет.

...Біздің елімізде толық емес отбасылар көп. Мемлекет баланы жалғыз тәрбиелеп жатқан аналарға көмектесуі керек. Біз әйелдер үшін икемді еңбек түрлерін қалыптастырып, үйде жұмыс жасауларына жағдай туғызуымыз керек. Заң, мемлекет және мен біздің ханымдарымыздың жағындамыз. Біз бұдан әрі де елімізде әйелдердің рөлі артуы үшін барлық жағдайды жасайтын боламыз. Қазіргі замандағы қазақстандық әйел қызмет істеуге ұмтылуы керек» [1].

Сонымен бірге «Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасында» отбасы институтын нығайту туралы атап өтілген: «Ерте жастан некеге тұру, кәмелеттік жасқа толмағандардың жүкті болуы, ерте жастан аборт жасату проблемалары орын алуда, бұл, әсіресе, ауылдық жерлерде кеңінен таралып отыр. Отбасы институтын нығайту мақсатында отбасылық қарым-қатынастар, ана мен бала құқықтарын қорғау, балаларды тәрбиелеуде ата-аналардың жауапкершілігін арттыру саласындағы ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының заңнамасы жетілдірілетін болады» [2]. Байқағанымыздай, 2030 жылға дейінгі отбасы және гендерлік саясат тұжырымдамасында кәмелетке толмаған жас аналардың мәселесі көтеріліп, оның алдын алу шаралары көрсетілген.

Қазақстанда отбасын әлеуметтік қолдау шаралары мына бағыттарды қамтиды:

- әлеуметтік-тұрмыстық;
- әлеуметтік-медициналық;
- әлеуметтік-психологиялық;
- әлеуметтік-педагогикалық
- әлеуметтік-еңбек;
- әлеуметтік-мәдени;
- әлеуметтік-құқықтық;
- арнайы әлеуметтік қызметтер [3].

Қазақстанда отбасылардың келесі тобы: көп балалы отбасылар, бір жасқа дейін баласы бар аналар мен отбасылар, аз қамтылған отбасылар, мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасылар, асыраушысынан айырылған отбасылар, жас отбасылар мемлекет тарапынан қолдау алады.

Дегенмен бүгінде Қазақстанда кәметке толмаған аналармен әлеуметтік жұмыс қалыптасу кезеңінде тұр. Жас аналар әлеуметтік жұмыс клиенттерінің тобында арнайы қарастырылмаған, сондықтан әлеуметтік қызмет мамандары бұған ерекше мән беруді қажет деп таппайды. Кәметке толмаған аналардың білімін жалғастыруы, мамандық игеруі, баланы тәрбиелеуі, баспаналы болуы, материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі, қоғам тарапынан стигматизациядан арылту мәселелерін шешу нақты жүйеленбеген. Қазіргі таңда осындай аналарға әлеуметтік көмек көрсету, социореадаптациялау жұмысы бойынша әдістемелік нұсқаулықтар, қажетті нормативті құжаттар жоқтың қасы. Бірақ соңғы жылдары осы олқылықтың орнын толтыру бағытында біршама жұмыстар атқарылуда.

2019 жылғы мәлімет бойынша Қазақстанда бала күтімі бойынша мекемелерде 53 мыңнан астам тәрбиеленуде, оның ішінде ата-аналары тастап кеткен балалардың үлесі 2012 жылы 24% болса, 2016 жылы 15,6%-ға дейін қысқарғаны көңілге қуаныш ұялатады [4].

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, соңғы жылдары республикада анасы тастап кету қаупі бар балалар мен сәбилерді барынша ертерек анықтау, аналарға жүктілік кезінде, босану кезінде және босанғаннан кейін білікті қолдау көмегін беру жолға қойылып келеді. Соның нәтижесінде жыл сайын балалар үйіне түсетін бір жасқа дейін балалардың саны 2013 жылы 373 болса, 2017 жылы 237-ге дейін азайды. Балалардан бас тарту жағдайларының алдын алуға бағытталған шараларға перзентханада болған кезде баладан бас тарту туралы шешім қабылдаған аналармен жұмыс кіреді, бұл баланы балалар үйіне уақытша орналастыруға немесе күндізгі уақытта балалар үйін пайдалануға мүмкіндік береді. Жалпы 2013-2017 жылдар аралығында ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың үлесі 9 879-дан 6 223-ке дейін қысқарған [4, 21]. Бұған дағдарыс орталықтарының тигізген оң ықпалын ерекше айтып өткен жөн.

Әйелдерге көмек көрсетудің дағдарыс орталығы физикалық немесе психикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған, баспанасынан немесе жұмысынан айрылған, төтенше психологиялық және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларға тап болған әйелдерге көмек көрсетуге және әлеуметтік оңалтуға арналған әлеуметтік қызмет көрсету мекемесі ретінде анықталады.

Дағдарыс орталықтарының жұмысын ұйымдастыруға мемлекет те, жеке кәсіпкерлер, меценаттар да үлесін қосуда. Мысалы, жаңа туған балалары бар жалғызбасты жас аналар үшін «Ана үйі», уақытша болу және тұру орталықтары ашылған. Сонымен бірге патронаттың жаңа түрі – бала асырап алу және қамқоршылық жүйесі жолға қойылған, өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтары, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың республикалық банкі жұмыс істейді. Білім және ғылым министрлігінің мәліметі бойынша бүгінгі күні елде 5 миллион бала тұрады, олардың 26 мыңнан астамы жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар [5].

Республикадағы дағдарыс орталықтары туралы ақпарат білгіміз кеп Интернетке жүгіндік. Әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін қорғау, кеңейту және гендерлік теңдік жолындағы күрес жүргізу бағытындағы Біріккен Ұлттар Ұйымының «ООН-женщины» құрылымдық бөлімшесінің сайтында 2016 жылы тұрмыстық зорлық-зомбылық көрген әйелдерге арналған 28 дағдарыс орталығы жұмыс істеді деп көрсетілген. Олардың ішіндегі жетеуі мемлекет тарапынан қаржыландырылады, зомбылықтан жапа шеккені туралы полицияға шағым түсірген әйелдерді ғана қабылдайды. Арыз-шағым жазбаған әйелдер мемлекеттік орталықтардың қызметіне жүгіне алмайды, олар мемлекеттік емес дағдарыс орталығының біріне бара алады [6]. Әрине, бұл орталықтар тегін қызмет көрсетеді, бірақ қаржыландырудың тапшылығы және сұраныстың артуына байланысты барлық мұқтаж әйелдерге көмек қолын соза алмай жатады.

Дағдарыс орталықтарының жұмысын жүйелеу, олардың қызметін қолдау мақсатында 2000 жылы Қазақстанның дағдарыс орталықтарының Одағы құрылды. Еліміздің 12 өңірінен 22 ұйымды біріктіретін Одақ құрылғаннан бері 500-ден аса жобаны жүзеге асырған екен. Одақтың ең басты мақсаты – қиын өмірлік жағдайда қалған, баласы бар отбасының жай-күйін жақсарту, қоғамдық санада отбасы құндылықтарын нығайту, ата-ана жауапкершілігін дамыту, баланы зорлықтан және қатыгездіктен қорғау болып табылады. Одақ өз қызметін ҚР Ішкі істер министрлігі, ҚР мәдениет және спорт министрлігі, ҚР Білім және ғылым

министрлігі, ҚР Президенті жанындағы әйелдер істері мен отбасылық-демографиялық саясаты жөніндегі Ұлттық комиссия, халықаралық және республикалық қорлар, бұқаралық ақпарат құралдары, үкіметтік емес ұйымдармен ынтымақтастықта іске асыруда. Одақтың төрайымы Зульфия Байзақованың айтуынша, дағдарыс орталықтарының жеткілікті дәрежеде қаржыландырылмайтыны себепті бұл мәселе әлі күнге дейін өзекті. Одақтың сайтында келтірілген мәліметте дағдарыс орталықтарының саны Қазақстан бойынша 35 деп көрсетілген. Олардың 23-інде арнаулы 8 түрлі әлеуметтік қызмет көрсететін баспана бар екен [7].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2019 жылғы деректері бойынша Қазақстанда 38 дағдарыс орталығы жұмыс істеді, олардың ішінде 30 орталықтың баспанасы бар [8, 57]. Бұлардың бәрі тұрмыстық зорлық– зомбылықтан жапа шеккендерге арналған. Олардың өңірлер бойынша бөлінісі мынадай:

№	Аймақтар	Дағдарыс орталықтарының саны	Олардың ішінде баспанасы бар орталықтар
1	Нұр-Сұлтан қаласы	2	2
2	Алматы қаласы	3	3
3	Шымкент қаласы	1	1
4	Батыс Қазақстан облысы	1	1
5	Атырау облысы	1	1
6	Маңғыстау облысы	2	2
7	Ақтөбе облысы	3	2
8	Қостанай облысы	1	1
9	Солтүстік Қазақстан облысы	1	1
10	Павлодар облысы	1	1
10	Ақмола облысы	4	4
11	Қарағанды облысы	8	5
12	Шығыс Қазақстан облысы	5	3
13	Алматы облысы	1	1
14	Жамбыл облысы	1	1
15	Түркістан облысы	2	2
16	Қызылорда облысы	1	1
	Барлығы	38	30

2019 жылы бұндай дағдарыс орталықтарының ресми саны 33-ті құрады [9].

2020 жылдың сәуір айындағы мәлімет бойынша дағдарыс орталықтарында 1013 баласы бар 298 әйел орналастырылған. Орталықтардың жұмысына 500-ден астам маман қатысады, олардың ішінде: заңгерлер, психологтар, әлеуметтік қызметкерлер, әлеуметтік педагогтар, медицина қызметкерлері және басқалар. Жыл сайын дағдарыс орталықтарының сенім телефондарына 14 мыңнан астам қоңырау түседі, 5 мыңға жуық баласы бар әйелдер баспана қызметін алады, 25 мыңы мемлекеттік органдарда құқықтық және психологиялық көмек, әлеуметтік сүйемелдеу алады [10].

Енді біздің зерттеуіміздің нысаны болып отырған Алматы қаласында орналасқан дағдарыс орталықтарына тоқталайық. Бұл орталықтардың көбісі отбасылық зорлық-зомбылық жапа шеккендерді қабылдайды. Әрине, олар тәжірибесіздігі салдарынан от басып, бала тапқан кәмелетке толмаған жас аналарға да әлеуметтік көмек көрсетеді. Төмендегі кестеде Алматы қаласында орналасқан дағдарыс орталықтары туралы мәлімет берілген.

№	Дағдарыс орталығының атауы	Қызмет бағыты, міндеттері	Қоныстану мерзімі
1	Алматы қаласы әлеуметтік әл-ауқат басқармасының «Тұрмыстық зорлық– зомбылық құрбандарына арналған дағдарыс орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесі	Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырағандарды қорғау, оларға әлеуметтік көмек көрсету және әлеуметтендіру, уақытша тұру үшін қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз ету, құқықтық және психологиялық көмек беру	2 сағаттан 6 айға дейін
2	«Родник» Қоғамдық қорының әйелдер мен балаларға арналған әлеуметтік-психологиялық оңалту және бейімделу орталығы	Гендерлік теңдікті насихаттау, ажырасу мен жанжалдардың алдын алу, некеге дайындау, адам саудасының құрбандары, сексуалдық немесе басқа жолмен пайдаланылған әйелдерге көмек көрсету	(баспанасы жоқ)
3	«Қазақстанның тең құқықтары және тең мүмкіндіктер Институты» Қоғамдық қорының ARASHA баспанасы	Алматы қаласының жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының қолдауымен әлеуметтік осал топтағыларға, тұрмыстық зорлық-зомбылықтан жапа шеккендерге құқықтық және психологиялық көмек көрсету	6 айға дейін, ерекше жағдайда 9 айға дейін
4	«Ана үйі» қоғамдық қоры	Өмірлік қиын жағдайға тап болған және жаңа туған нәрестесінен немесе 18 айға дейінгі	6 айға дейін

		баласынан бас тартқысы келген 30 жасқа дейінгі әйелдерге көмек көрсету	
5	Жалғызбасты аналарға арналған «Убежище» баспанасы	Өмірлік қиын жағдайға тап болған және жаңа туған нәрестесінен немесе 18 айға дейінгі баласынан бас тартқысы келген 30 жасқа дейінгі әйелдерге көмек көрсету	6 айға дейін
6	«Реванш» әлеуметтік көмек қоры» қоғамдық бірлестігі	ВИЧ ауруын жұқтырған әйелдерге көмек көрсету	12 айға дейін
7	«SOS балалар ауылдары» жанындағы «Асар» жобасы	Әлеуметтік осал топтағы әйелдерге көмек көрсету	6 айға дейін
8	«Дом для мам» дағдарыс орталығы	жүктілікті үзудің алдын алу бағытында жас аналарға психологиялық көмек беру, отбасын, бала өмірін сақтап қалуға ықпал ету	12 айға дейін

Осы көрсетілген дағдарыс орталықтары ішінде біз жалғызбасты жас аналарға әлеуметтік қолдау көрсететін бірнеше орталықты талдайық.

Жалғызбасты аналарға арналған «Убежище» баспанасы 1995 жылдан жұмыс істейді. Құрылғаннан бері дағдарыс орталығы үш мыңнан баланың отбасында қалуына себепші болған екен. Орталық мемлекеттік бюджет емес, демеушілер көмегімен жұмыс істеуде. Орталықтың атқарушы директоры Тамара Ришенің айтуынша, баспана қиын жағдайда қалған жаңа босанған аналарға баласын өзі тәрбиелеп өсіруіне барынша ықпал етіп келеді. Бірақ мемлекет тарапынан қолдау болмағандықтан қаржы тапшылығы ауадай сезілуде [11].

Никольск шіркеуі жанындағы «Милосердие» тобының белсенді көмегімен 7 жылдан бері «Аналарға арналған үй» («Дом для мам») баспанасы жұмыс істеуде. Тұратын жері, қолдауы жоқ жалғызбасты аналарға, жүкті жас аналарға әлеуметтік көмек көрсетеді. Баспананың негізгі мақсаты – жүктіліктің үзудің алдын алу бағытында жас аналарға психологиялық көмек беру, отбасын, бала өмірін сақтап қалуға ықпал ету. Орталық кәсіпкерлердің, меценаттардың қаржысына күн көреді. Орталықты уақытша мекендейтін аналар туралы мәліметтер толық анонимді түрде сақталады. Орталықта аналар балалары бір жасқа толғанға дейін тұра алады. Осы уақыт ішінде олардың белгілі бір кәсіп игеруіне, жұмыс табуына, пәтер жалдауына немесе туыстарымен, баланың әкесімен табысуына мүмкіндігі болады. Орталықтың шектеулері: ВИЧ жұқтырғандарды, психикалық ауытқуы бар аналарды қабылдамайды, себебі бұндай тұлғаларға толыққанды медициналық көмек көрсетуге мүмкіндігі жоқ. Жоба «Милосердие» тобының белсенді көмегі арқасында қаржылық қолдауға ие болып келеді. Орталық Қазақстандағы белгілі «Ана үйі» әлеуметтік жобасымен тығыз байланыста.

«Аналарға арналған үй» орталығының ерекшелігі – жас аналармен бірге, екінші, үшінші рет ана болғалы отырған әйелдерді де қабылдайды [12].

Қорыта айтқанда дағдарыс орталықтарының жұмысы әйелдердің бейәлеуметтік мінез-құлық көрінісін төмендету, олардың қоғамға әлеуметтенуі деңгейін арттыру, қиын жағдайға тап болған әйелдердің болашағын дамытуға және өмірлік сценарийін өзгертуге бағытталады. Ал бұл аталған мақсат – міндеттер дағдарыс орталықтарында арнайы әлеуметтік қызметтер жүзеге асырылғанда ғана орындалады. Арнайы әлеуметтік жұмыс мамандары әрбір жас ананың өзіне және қоршаған ортаға деген сенімін қалыпқа келтіру, денсаулығын нығайту, білімін жетілдіру, болашаққа жағымды көзқарасын қалыптастыру бағытында үлкен ауқымды жұмыстар атқаруда. Бірақ қоғамның мақсаты тек жас аналарды социореадаптациялау ғана емес, сонымен бірге осы мәселенің алдын-алу шараларын жүзеге асыру болып табылады. Ондай шаралар аясына білім беру ұйымдарындағы жыныстық сауаттылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жұмыстарын жүргізу, отбасы институты құндылықтарын дәріптеу, әлеуметтік желі әлеуетін осы мақсатта тиімді пайдалану, ер азаматтардың отбасындағы міндетіне қатысты жауапкершілігін арттыру жұмыстары және т.б кіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050 Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы, 2012 жылғы 14 желтоқсан.
2. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы
3. Жаназарова З.Ж. Қазіргі Қазақстанда отбасын әлеуметтік тұрғыдан қорғау // ҚазҰУ хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы. – №3 (58). – 2016. – 140-145б.
4. Анализ положения детей в Республике Казахстан 2019. ЮНИСЕФ Казахстан. <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/4616/file/Situation%20Analysis%20in%20Russian>.
5. Сапарова Н.Б., Алимбекова Г.Т. Семейные ценности в условиях социально-экономических изменений в Казахстане. <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder1807/Saparova%20Alimbekova.pdf>

6. Казахстанские негосударственные кризисные центры для жертв бытового насилия нуждаются в адекватном финансировании.
<https://eca.unwomen.org/ru/news/stories/2016/10/kazakhstans-nonstate-domestic-violence-crisis-centres-need-funding>
7. О союзе. Сайт союза кризисных центров Казахстана. <https://www.telefon150.kz/aboutus>
8. Ақпараттық анықтамалық. «Үйде зорлық-зомбылық басталған жағдайда: тұрмыстық зомбылықтың алдын алу жөніндегі нұсқаулық» / К.Б.Ойшыбаева, А.С.Қайдарова, Ж.С.Батталова, А.М. Қасымбеков, А.М. Ашимова. – Нұр-Сұлтан: 2019. – 57б.
9. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=94&slug=-77&cat_id=4&lang=kk
10. В Казахстане запущена программа для помощи жертвам бытового насилия <https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2020/04/30/146963/>
11. «Убежище» в Алма-Ате: как кризисный центр для женщин и детей выживает без помощи государства. <https://www.currenttime.tv/a/28506541.html>
12. Дом для мам: где жить жертвам домашнего насилия. <https://inbusiness.kz/ru/news/dom-dlya-mam-gde-zhit-zhertvam-domashnego-nasilija>

ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЭКСКЛЮЗИЯСЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Жақыпбек А.А.

*«Әлеуметтік жұмыс» мамандығының 3-курс докторанты,
Ғылыми жетекшісі: социол.ғ.к., доцент м.а. Сарыбаева И.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы.
e-mail: aika-0247@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада автор әлеуметтік эксклюзияның шетелдік зерттеулердегі теориялық моделіне талдау жасайды. Моделдердің келесідей компоненттерін: әлеуметтік-экономикалық (материалдық) депривация, әлеуметтік құқықтардың депривациясы (әлеуметтік институттар мен қызметтерге қол жеткізу), қауіпсіздікті депривациялау (қауіпсіз орта), әлеуметтік қатысуды депривациялау, мәдени (нормативтік) дезинтеграция және әлеуметтік аутизмді негізге алынады. Бұл компоненттер мен көрсеткіштер негізінде әлеуметтік эксклюзияға ықтимал бейім топ болып табылатын зейнеткерлік жастағы адамдар тобына тән. Мақала тақырыбының өзектілігін қазіргі әлемдегі болып жатқан оқшаулану үрдісінің тиімсіз жақтарымен байланыстыруға болады. Қарттардың өміріне оқшаулану үрдісінің олардың денсаулығына, өмір сүру стиліне қалай әсер ететіндігін анықтай отырып, қарттар арасындағы әлеуметтік эксклюзия моделін құруға мүмкіндік береді. Мақалада егде адамдардың әлеуметтік эксклюзиясының еуропалық үлгісі қарастырылған. Онда қарт адамдарды бірнеше салада әлеуметтік оқшаулауға баса назар аударады: денсаулық сақтау және медициналық қызмет көрсетуге қол жеткізу, кедейлік және материалдық айырулар, тұрғын үй және жергілікті жағдайлар, қоршаған орта және тұлғааралық қатынастар және т.б.

Түйін сөздер: әлеуметтік эксклюзия, қарт адамдар, оқшаулану, қоғамнан оқшаулану, депривация.

Қарт адамдардың әлеуметтік эксклюзиясы бүгінгі күні әлемдегі өзекті мәселе болып табылады. «Әлеуметтік эксклюзия» термині жақында ғана кең таралды, бірақ бұл бұрын мұндай құбылыс болған жоқ дегенді білдірмейді. 1960 жылдарға қарай әлеуметтік эксклюзия Франциядағы саяси пікірталастардың тақырыбына айналды, бірақ 1980 жылдардағы экономикалық дағдарыстан кейін, ең төменгі табыс деңгейі енгізілгеннен кейін ғана бұл ұғым Еуропада кеңінен қолданыла бастады (Силвер, 1994). Содан кейін, 1990-шы жылдардың екінші жартысында әлеуметтік эксклюзия және оны жену Еуропалық Одақтың саяси күн тәртібіне енген кезде, «әлеуметтік эксклюзияны» дәлірек анықтау қажеттілігі туындады. Содан бері әлеуметтік эксклюзияны зерттеу ЕО-ның Әлеуметтік саясатының бөлігі болып табылады. Әлеуметтік эксклюзия тұжырымдамасының өзі әзірленуде, оны құрудың критерийлері мен көрсеткіштері және эмпирикалық зерттеулерге негізделген әртүрлі елдер мен мәдениеттердің контекстіндегі ілеспе факторлар анықталды (Эткинсон, соавт., 2002, 2005). Көптеген теориялық әзірлемелер ұсынылғанына қарамастан, 2005 жылға дейін әлеуметтік эксклюзияның жалпы қабылданған ғылыми тұжырымдамасы әлі табылған жоқ.

Бүгінгі таңда әлеуметтік эксклюзия – бұл қоғамның осалдығын бірінші орынға қоятын күрделі ұғым. Тұжырымдаманың ерекшелігі – бұл адамға тар немесе бір өлшемді көзқарастың шегінен шығу әрекеті, көп қырлы және жан-жақты көзқарас (Лейте, соавт., 2010).

Әлеуметтік оқшаулаудың мәні көптеген өлшемдер мен тұжырымдаманың күрделі сипатын және оның ғылыми және саяси маңыздылықты біріктіруді қамтитынын ескере отырып, біршама түсініксіз. Бұл ұғым өмір сапасы, кедейлік, айыру, мүмкіндіктер және әлеуметтік үйлесімділік сияқты басқа ұғымдармен анық емес шекараларын одан әрі бұлдыратады.

Бұл мақалада біз әлеуметтік эксклюзияны қоғам ұсына алатын мүмкіндіктердің негізгі ағымынан оқшаулауға әкелетін көп өлшемді және өзара күшейтетін айыру процестерінің қоспасы ретінде қарастырамыз. Еуропалық әріптестердің тұжырымдамасындағы әлеуметтік эксклюзияның негізгі сипаттамалары (Влеминкс, Бергман, 2001; Цаклоглу, Пападопулос, 2002; Маданипур, 2000; Рум, 1995):

- көп өлшемділік (адамдар қоғамнан әртүрлі өлшемдерден шығарылуы мүмкін);
- динамизм (әлеуметтік эксклюзия көбінесе мемлекет және жағдай ретінде байқалса да, ол процесті білдіреді, яғни оның уақытша өлшемі бар);
- кеңістік пен уақыттың салыстырмалылығы (бұл белгілі бір қоғамдағы жағдайға сәйкес жағдайлар мен процестерді бақылауды білдіреді);
- реляциялық аспектілерді (қарым-қатынас, қатысу, өзара әрекеттесу) баса көрсетеді);
- кеңістік (ол кеңістіктік өлшемді де қамтиды).

Осылайша, әлеуметтік эксклюзия сөзсіз өмірдің бірнеше саласындағы адамдар мен топтардың осалдығымен байланысты.

Ресейлік әріптестер қарттардың әлеуметтік эксклюзиясының тұжырымдамалық моделін ұсынады. Бұл модель ресейлік қоғамның ерекшелігін ескере отырып, шетелдік тәсілдер негізінде құрылды. Әлеуметтік эксклюзияның ресейлік моделі «кедейлік» ұғымымен байланысты, бірақ біздің ойымызша, бұл түсіндіру қабілетінде өте шектеулі. Мұның себебі, әлеуметтік эксклюзия тек алып тастау процесін (динамикалық

сипаттамаларды) ғана емес, сонымен бірге алып тастау жағдайын (статикалық сипаттамаларды) да көрсетеді. Әлеуметтік иеліктен шығару материалдық (экономикалық) өрнекке (бөлу өлшемі) және материалдық емес сипаттамаларға (салыстырмалы өлшем) ие болуы мүмкін. Әлеуметтік эксклюзияның себептері топтық және жеке деңгейлерде қарастырылуы керек.

Осылайша, біз алдымен екі өлшемді анықтаймыз: әлеуметтік эксклюзияның жағдайы мен жағдайы, материалдық және материалдық емес өлшемдер. Сонымен қатар, материалдық компонент (немесе иеліктен шығару жағдайы) «әлеуметтік-экономикалық (материалдық) айыру», «әлеуметтік құқықтардан айыру» (әлеуметтік институттар мен қызметтерге қол жетімділік), сондай-ақ «қауіпсіздік/қауіпсіз қоршаған ортадан айыру» деп аталатын компоненттермен сипатталады. Материалдық емес компоненттер «әлеуметтік қатысудан айыру», «мәдени (нормативтік) ыдырау» және «әлеуметтік аутизм» арқылы өлшенеді.

Әлеуметтік эксклюзияның материалдық қауіп факторлары көбінесе жеке қауіп факторларының негізін құрайды, биологиялық қауіп факторларымен өзара әрекеттеседі және араласуға аз сезімтал, бірақ көбінесе әлеуметтік сәйкестілік жүйесі (отбасылар немесе басқа топтар) ретінде қызмет етеді. Оларға кедейлік жағдайындағы өмірдің ситуациялық аспектілері, төмен тұтыну және тұрғын үй-жайлардың толып кетуі (Мельбурн, соавт., 2012).

Кингстон (Кингстон, 2001) «мәдени капитал» теориясында адамның мінез-құлқын қалыптастыратын жалпы нормалар мен құндылықтар ретінде сипаттайды. Бұл белгілі бір топқа кіру үшін қажет. Нормалар мен әлеуметтік рөлдер арқылы мәдени ресурстар «жеке адамдарға, оның ішінде өз өмірлерін бақылауға мүмкіндік береді және белгілейді» (Розанова және басқалар., 2012).

Әлеуметтік ресурстарға басқалардың ақпаратына және қолдауына жеке қол жеткізуге мүмкіндік беретін әлеуметтік медианы қосу және мүшелік кіреді (Сапонов, Смолькин, 2012).

Әлеуметтік ресурстарға әлсіз және күшті байланыстар, сондай-ақ эмоционалды және аспаптық көмек ұсынатын қатынастар кіруі мүмкін. Бұл жеке тұлғаларды біріктіретін және негізінен жеке салаға жататын отбасылық байланыстар сияқты ортақ мүдделер мен іс-әрекеттерге негізделген байланыстар. Осы тақырыптағы ресейлік зерттеушілер әлеуметтік ресурстарды әлеуметтік эксклюзияның әлеуметтік және мәдени компоненттерінің көрсеткіші ретінде қарастыруды ұсынады, өйткені адамдар өздерінің жынысын немесе этникалық шығу тегін таңдай алмайды, бірақ олар достарын, мүдделерін және тіпті туыстарын таңдай алады.

Саяси және азаматтық қатысу рәсімделіп, әлеуметтік әлеуметтік ресурстар ұйымдық құрылымдарда байланысты болғандықтан, көптеген зерттеушілер азаматтық және саяси қатысуды эксклюзияның жеке саласы ретінде қарастырады.

Ресейлік ғалымдар «әлеуметтік аутизм» деп атаған компонент жеке ресурстарды және олардың қазіргі жағдайын пайдалану қабілетін өлшейді және экономикалық, мәдени немесе әлеуметтік мәртебеге байланысты емес. Бұл физиологиялық факторлар мен физиологиялық әл-ауқат пен қабілеттерді қамтитын ресурстардың микро деңгейі (Максимова, 2018).

Осылайша, ресейлік ғалымдар ұсынған модель бірқатар болжамдарға негізделген:

1. Әлеуметтік эксклюзия – бұл экономикалық және әлеуметтік факторларды, өмірдің құрылымдық және әлеуметтік-мәдени аспектілерін көрсететін және теориялық тұрғыдан «әлеуметтік-экономикалық (материалдық) депривация», «әлеуметтік құқықтардан айыру», «қауіпсіздіктен айыру / қауіпсіз қоршаған орта», «әлеуметтік қатысудан айыру», «мәдени (нормативтік) ыдырау», «әлеуметтік аутизм» арқылы өлшенетін көп өлшемді құбылыс;

2. Жоғарыда аталған компоненттер мен көрсеткіштер қарттар мен мүгедектер тобына тән;

3. Әлеуметтік иеліктен шығаруды иеліктен шығарудың шарты мен жағдайы ретінде оның компоненттерінің қарқындылығы арқылы тікелей өлшеуге болады;

4. Модель бір жақты әсерге ие, яғни алып тастау компоненттерінің бірінің қарқындылығы әлеуметтік эксклюзия қарқындылығының артуына әкелуі мүмкін.

Сондай-ақ, «қарт адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастардан әлеуметтік эксклюзияның тұжырымдамалық моделін сыни шолу және әзірлеу» сияқты жаңа зерттеулер бар.

Сыни шолу көбінесе тек жеке қатынастарды ғана қамтитын жеке зерттеулердің динамикасы туралы түсінік береді, сонымен қатар сыни шолу бір уақытта мәселенің күрделілігін және теорияны қалыптастырудың басқа мүмкіндіктерін қарастырады, яғни сыни шолу тангенс тақырыбындағы барлық зерттеулер туралы ақпаратты біріктіреді, түсіндіреді және синтездейді.

Бұл талдауда егде жастағы адамдардың «әлеуметтік эксклюзиясы» ұғымы адамдардың жасына қарай ресурстардың, құқықтардың, тауарлар мен қызметтердің болмауы немесе жетіспеуі, сондай-ақ көптеген адамдар қол жетімді қалыпты қатынастар мен іс-шараларға қатысудың төмендеуін қамтитын күрделі процесс ретінде қарастырылады. Қарттардың әлеуметтік эксклюзиясына ықпал ететін бірнеше сала анықталды. Оларға материалдық, қаржылық ресурстар мен әлеуметтік қатынастардың эксклюзиясы,

ыңғайлылық пен ұтқырлық қызметтері, қоғамдық өмірге қатысу, қоршаған орта, қауымдастықтар және қоғамның әлеуметтік-мәдени аспектілері (Уолш, соавт., 2017).

Бұл тұжырымдамалық талдауда зерттеушілер қарттардың әлеуметтік эксклюзиясын қамтитын белгілі бір тәуекелдерді қалыптастырды. Авторлар оларға:

1. Жеке қасиеттері: жынысы, жыныстық бағдары және отбасы жағдайы;
2. Биологиялық және неврологиялық қауіптер: физикалық және танымдық денсаулық;
3. Зейнеткерлікке шығу, әлеуметтік-экономикалық жағдай және материалдық ресурстардан эксклюзия;
4. Көші-қон;
5. Әлеуметтік байланыстар;
6. Психологиялық ресурстар және әлеуметтік-эмоционалды процестер;
7. Серпімділік немесе тұрақтылық;
8. Әлеуметтік салыстыру;
9. Әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-құрылымдық және экологиялық тәуекелдер;
10. Нормалар мен құндылықтар;
11. Жұмыс күшіне деген сұранысты;
12. Қоршаған ортаға және көршілерге әсері;
13. Саяси контекст;
14. Жеке әл-ауқат;
15. Әлеуметтік мүмкіндік;
16. Әлеуметтік бірлік;
17. Денсаулық және жұмыс (Бурхолт, соавт., 2019).

Осы қауіптердің барлығы әсер етуші факторлар, сондай-ақ егде жастағы адамдар арасындағы әлеуметтік эксклюзияның айқындалушы индикаторлары болып табылады.

Жүйелі теориялық талдаудың нәтижелері Қарт адамдардың әлеуметтік эксклюзиясы құбылыс емес, процесс екенін көрсетеді. Сондықтан бізге алдағы уақытта егде жастағы адамдардың әлеуметтік эксклюзиясының қазақстандық моделін құру кезінде халқымыздың әлеуметтік-мәдени аспектілері мен өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет болады. Оның үстіне, Қазақстан көп ұлтты болған кезде, осы модельдің индикаторлары тиісінше өте өзгеше болады. Қазақстандық модельді құру кезінде бірінші кезекте туыстық байланыстардан ерекшелікті қосу қажет деп санаймын, өйткені туыстық байланыс барлық ерекшеліктердің негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. (2005) Taking forward the EU Social Inclusion Process, An Independent Report Commissioned by the Luxembourg Presidency of the Council of the European Union, The Netherlands Institute for Social Research. SCP, The Hague. [Online]: www.ceps.lu/eu2005lu/inclusion.
2. Atkinson T., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. (2002) Social Indicators: The EU and Social Exclusion. Oxford University Press.
3. Burholt V., Winter B., Aertsen M., Constantinou C., Dahlberg L., Feliciano V., Gierveld J., Regenmortel S., Waldegrave C. (2019) A critical review and development of a conceptual model of exclusion from social relations for older people. *European journal of ageing*.
4. Kingston P. W. (2001) The unfulfilled promise of cultural capital theory, *Soc. Educ.*, vol. 74, pp. 88–99.
5. Layte R., Maitre B., Whelan C. (2010) Second European Quality of Life Survey. Living Conditions, Social Exclusion and Mental Well-being. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
6. Milbourne P., Doheny S. (2012) Older people and poverty in rural Britain: material hardships, cultural denials and social inclusions, *J. Rural Stud.*, vol. 28, pp. 389–397.
7. Morgan C., Burns T. (2007) Social exclusion and mental health. *Br J Psychiatry* pp. 477–483.
8. Rozanova J., Keating N., Eales, J. (2012) Unequal social engagement for older adults: constraints on choice, *Can. J. Aging*, vol. 31, pp. 25–36.
9. Maximova S. G., Noyanzina O. E., and Omelchenko D. A. (2018) A Model of Social Exclusion of Elderly People in Siberian Regions. *Advances in Gerontology*, vol. 8, No 1, pp. 58–63.
10. Silver H. (1994) Social exclusion and social solidarity: three paradigms. *Int Inst Labour Stud Geneva*.
11. Silver H. (1995) Reconceptualising social disadvantage: three paradigms of social exclusion. In: Rodgers G, Gore C, Figueiredo JB (eds) *Social exclusion: rhetoric, reality, responses*. International Labour Organization, Geneva.

ҚАРТ АДАМДАРҒА ҚАТЫСТЫ ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫНА ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Жумадилов Н.Ж.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, докторант,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

Аңдатпа: Бұл мақалада отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылықтың мәнін, сипатын, себептерін, нысандарын талдауға әрекет жасалады. Негізгі ұғымдар тақырыптарына кешенді талдау, олардың кейбіреулері авторлық түсіндіру беріледі. Зорлық-зомбылық нысандарының жаңа жіктемесі ұсынылады. Алғаш рет әлеуметтанулық объективтілік аясында отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық себептері зерттелуде. Мақалада айтылған мәселелер әлеуметтанудың әдістемелік арсеналымен іс жүзінде зерттелмегені айтылады. Әсіресе, отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық түрлерін зерттеуге қатысты көптеген ақ дақтар бар.

Түйін сөздер: қарттар, зорлық-зомбылық, отбасы, зорлық-зомбылық себептері, зорлық-зомбылық түрлері, зорлық-зомбылықтың салдары, зорлық-зомбылықтың мәні.

Қоғамда орын алатын зорлық-зомбылық әрекеттеріне байланысты кез-келген проблемалар әрдайым қоғамның назарын аударады. Шын мәнінде, адам әлеуметтілігінің маңызды белгілерінің бірі – оның өзара мүдделер мен бейбіт қатар өмір сүруді ескеру негізінде ынтымақтастық қабілеті. Адамға ғана тән қасиеттердің одан да маңызды көріністерінде адамдардың бір-біріне деген сезімінің ең жоғары көрінісі ретінде махаббат туралы айтуға болады. Осыған байланысты зорлық-зомбылық эволюцияның төменгі кезеңдеріне регрессия, әлеуметтік мораль мен рухани-адамгершілік императивтердің қазіргі заманғы нормаларында айтылған нәрсеге келеке-мазақтың бір түрі болып табылады. Осы себепті зорлық-зомбылықтың кез-келген көріністері қоғамға қарсы әрекеттер болып табылады, олар қоғамды олардың табиғаты, себептері, көріністері, салдары туралы ойлауға мәжбүр етеді. Бұл әсіресе ең осал, қорғансыз әлеуметтік топтар зорлық-зомбылық объектісіне айналған кезде өте маңызды. Әдетте, бұл тұрғыда біз әйелдер, балалар және қарттар туралы айтамыз. Отбасында қолданылатын соңғы зорлық-зомбылық біздің зерттеу тақырыбымыз болып табылады. Осы мақалада зорлық-зомбылықты біз жеке өзіне, басқа жеке адамға немесе әлеуметтік топқа (адамдар тобына) қарсы бағытталған, нақты сезілетін немесе қауіп түрінде әрекет ететін кез келген ықпал ету нысандарын түсінеміз, соның салдарынан денсаулыққа келтірілген нақты зиянның болуы немесе болжалды зиян күтілуі, өлім келтірілуі, немесе кез келген өзге де қолайсыз салдардың туындауы зорлық-зомбылық ұғымына жатады [1].

Ұсынылған анықтамадан бастап, біз зорлық-зомбылық туралы түсінігімізді зерттеу объектісіне – отбасындағы қарт адамдарға түзетумен одан әрі қысқартамыз. Айта кету керек, ғылымда бұл мәселені шешуде біркелкі тәсіл болған жоқ. В. Г. Кобелева егде жастағы адамдарға қатысты зорлық-зомбылықты «қарт адамға физикалық және психикалық ауырсынуды, қайғы-қасірет пен жарақаттануды қасақана жасау, сондай-ақ оның психикалық және физикалық денсаулығын қолдайтын қажетті күтім мен емдеуді негізсіз шектеу немесе толық айыру» деп анықтайды [2]. И. Беленькая қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылықты оларға қамқор адамдар тарапынан жүйелі түрде қудалау деп санау керек деп жазады [3]. А.М. Беклемишев қарттарға қатысты зорлық-зомбылық қарқындылық пен ұзақтықтың әр түрлі дәрежесінде жүзеге асырылуы мүмкін екенін және күтім мен қарауға жауапты адамдар тарапынан қолайсыз әсер етуден болатын зиянның болуымен көрініс табатынын атап өтті [4].

Бұл анықтамалардағы айырмашылықтар зорлық-зомбылықтың мәнін, оның субъектілерін, көріністің тұрақтылығын түсінудегі айырмашылыққа назар аударады. Біз бұл сәйкессіздіктерді геронтологияның қартаюу туралы ғылым ретінде әртүрлі ғылымдардың пәндік ерекшеліктерін көрсететін, зорлық-зомбылықты түсінуге өз назарын аударатын білімнің күрделі саласы екендігімен түсіндіреміз. Мысалы, әлеуметтік қызметкерлер зорлық-зомбылықты қарт адамдарға қамқорлық жасайтын адамдармен байланыстырады, ал әлеуметтанушылар оның қарт адамның отбасы мүшелерінің кеңейтілген тізіміне енуі мүмкін кез-келген субъектіден көрінуіне мүмкіндік береді.

Қалыптасқан жағдай ұсынылған көзқарастарды кешенді есепке алуды талап етеді. Алайда, бұл жағдайда біздің тақырыбымыздың барлық аспектілерін қамтуы мүмкін ауыр, қол жетімсіз анықтамаларды құру емес, отбасында тұратын қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық ерекшеліктерін ескеру үшін маңызды түйінді мәселелерді көрсету дұрысырақ болар еді. Оның себептік кешенін, нысандары мен салдарын дұрыс түсіну үшін зорлық-зомбылықты анықтау қарт адамға отбасы мүшелері немесе қарт адамдарға күтім жасау міндеттерін кәсіби түрде орындайтын адамдар тарапынан кез-келген жағымсыз әсерді қамтуы керек. Келтірілген анықтама бізге зорлық-зомбылық процесін жалпы әлеуметтік тұрғыдан қарауға мүмкіндік береді, бұл шағын әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесуін ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы отбасы институтының эволюциялық моделін құрайтын заңдылықтарды ескеріп отыр.

Ең алдымен, отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылықтың себептік кешенін бағалау үшін перспективаларымыз кеңейту қажет. Әлеуметтік жұмыс мамандары енгізген мәселені зерттеудің қалыптасқан дәстүрінде проблемалар дисфункционалды тұлғааралық қарым-қатынас контексті арқылы қарастырылады. Сонымен, Э.К. Турдубаева зорлық-зомбылықтың себептері отбасылық тәрбиенің кемшіліктері, бостандықты шектеу, психологиялық үйлесімсіздік, балалық шақтағы реніш үшін кек алу және т.б. болуы мүмкін екенін атап өтті [5]. Жақсы жағдайда, бұл әлеуметтік-психологиялық детерминанттар алкогольизм, нашақорлық, кедейлік сияқты әлеуметтік мәселелерге тап болады.

Біз әлеуметтік қызметкерлер мен психологтар атап өткен факторларға күмән келтірмейміз, алайда позициялардың неғұрлым толық спектрін қалыптастыру үшін оларды әлеуметтанулық түсіндірумен толықтыру қажет.

Себептік кешенде біз қазіргі заманғы отбасылардың нуклеаризация процесіне басымдық береміз. Көптеген жағдайларда (80% дейін) отбасы ата-аналар мен олардың кәмелетке толмаған балаларының екі буынынан тұрады. Олардың сандық құрамындағы үш буынды (кеңейтілген, үлкен) отбасылар азаяды. Сонымен қатар, Қазақстандағы орташа өмір сүру ұзақтығының өсуі (әйелдер үшін – 74,1 жыл, ерлер үшін – 63,2 жыл [6]) қарт адамдарға өз бетінше күтім жасау қабілетін жоғалтқаннан кейін көмек көрсету мәселесін өткір қойып отыр. Әлеуметтік қызметтердің тиімсіздігі Көбінесе қарт адамдарға көмектесетіндей жалған отбасы мүшелерінің пайда болуына әкеледі, бірақ іс жүзінде нашар қамқорлық немесе ашық зорлық-зомбылықтың пайдакүнемдік себептері салдарынан олардың өлімінің басталуын тездетеді.

Отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылықтың маңызды себебі – ерлердің жоғары өлімі. Мұны жоғарыда берілген статистикалық мәліметтен көруге болады. Қазақстандағы ерлердің орташа өмір сүру ұзақтығы әйелдердің орташа өмір сүру ұзақтығынан 11 жылға қысқа [6]. Әйелдер өздерінің табиғи қорғаушыларын жоғалтып қана қоймайды, олар күнделікті тәртіптің көптеген қиындықтарына, соның ішінде жас ерекшеліктеріне байланысты жалғыз қалады. Бұл жерде отбасындағы зорлық-зомбылыққа көбінесе егде жастағы әйелдер ұшырайтынын атап өту өте орынды болады.

Мұның себептері туралы айтатын болсақ, қарт адамдардың әлеуметтену жүйесіндегі функцияларын жоғалтуын елемеуге болмайды. Әлеуметтік статика күйлері әлеуметтік динамикадан басым болатын қоғамдарда қарт адамдардың рөлі өмір бойы жинаған тәжірибесі түрінде әлеуметтік маңызды білімді беруге дейін азаяды. Алайда, біздің динамикалық өзгеретін әлемде алынған білім кейде бір ұрпақтың өмірінде бірнеше рет ескіреді. Кәріліктің бұрынғы тарихи дәуірлерде үнемі бірге жүретін құрмет пен абырой сезімін жоғалтқаны кездейсоқ емес. Бұл туралы өткен ғасырдың 60-жылдарында К. Ясперс жазған [7]. Қазір бұл процестер тек күшейе түсті. Тұрмыстық деңгейде олар қарттарды нашар тәрбиеленген және ризашылықсыз балалар ауыртпалық ретінде қабылдай бастайды. Бұл тенденциялар әсіресе ресурстар мен тауарлар жетіспейтін кедей қоғамдарда күшейе түседі, бірақ тұтынушылық құндылықтар қоғамдық сана деңгейінде белсенді дамиды. Мұндай жағдайда «утилитарлық пайдасы» жоқ қарт адамдар зорлық-зомбылық объектісіне айналады, көбінесе олар өмір бойы жинаған пәтер, көлік, банктік шот және т.б. түріндегі материалдық тауарларға байланысты.

Бұл жерде себептерге тағы гендерлік контекстке мән берген жөн. Геронтологтар егде жастағы әйелдердің ер адамдарға қарағанда жиі үйленетініне назар аударды [8]. Бұл ішінара егде жастағы ерлер мен әйелдер арасындағы сандық теңгерімсіздік проблемасына байланысты. Бірақ, негізінен, басты себеп, әдетте, егде жастағы ер адамдар өздерінің құрдастарымен үйленбейді, өздеріне қарағанда әлдеқайда жас әйелдерді артық көреді. Нәтижесінде зорлық-зомбылықтың өсуіне себеп болатын қосарланған себептердің пайда болуы орын алады. Біріншіден, ол қажетті қорғауды алмайды және егде жастағы әйелдердің көпшілігі жалғыз қалады. Біз мұндай жағдайдың салдары туралы жаздық. Екіншіден, көбінесе егде жастағы ер адамдардың жас әйелдері өздерінің қарт күйеулерінен тек материалдық құндылықтарды қажет ететін алаяқтар желісіне түседі. Өмірді мерзімінен бұрын немесе тіпті кенеттен тоқтату олар үшін қайғылы жағдайға айналмайтыны кездейсоқ емес. Басқаша айтқанда, егде жастағы ерлердің мінез-құлқында отбасында олардың өсуіне ықпал ететін белгілі виктимизация әлеуеті бар.

Мәселенің маңызды аспектісі – отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық нысандарын талдау. Әрі қарай, біздің зерттеуіміздің осы бөлігіне тоқталайық.

Әдетте, олар әлеуметтік субъектілерге қатысты зорлық-зомбылық түрлерін сипаттағанда, олардың үш түрін атауға болады: физикалық, психологиялық және жыныстық. Алайда, қарт адамдарға қатысты бұл тізім медициналық зорлық-зомбылық пен немқұрайдылықпен қосылады. Біз мұндай қосымшаны ақталған деп санаймыз, бірақ ол зорлық-зомбылықты дәстүрлі түсінуге және қазақ тілінің семантикасына сәйкес келмейді. Осы терминологиялық мәселені шешу үшін біз зорлық-зомбылықтың жіктелуін жасауды ұсынамыз, ол біздің ойымызша зорлық-зомбылықтың екі формасынан тұруы керек – белсенді және пассивті, соның ішінде өзіне сәйкес түрлер: физикалық, психологиялық, жыныстық (белсенді форма) және қарттарға қатысты әртүрлі міндеттерді елемеу (пассивті форма).

Сонымен, біз, ең алдымен, белсенді түрде көрінетін қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық түрлерін қарастырамыз. Физикалық зорлық-зомбылық мүлдем басқа көріністерге ие болуы мүмкін: ұрып-соғу, ұру, қысу, байлау, өлтіру. Жалпы белгі – бұл саналы түрде зиян келтіруге бағытталған тікелей физикалық байланыс. Өкінішке орай, біз бұл құбылыстың ауқымын бағалай алмаймыз. Біріншіден, бұл көбінесе жасырын. Мұнда сіз қарт адамдардың әлеуметтік топ ретіндегі ерекшеліктерін ескеруіңіз керек, олар шектеулі физикалық қабілеттеріне байланысты өздерінің қылмыскерлеріне шағымдана алмайды (шағын топ ішіндегі барлық байланыстардың толық локализациясы) немесе оларға абсолютті тәуелділік жағдайына байланысты мұны жасаудан қорқады. Екіншіден, тіпті тіркелген құқық бұзушылықтар (ұрып-соғу, денсаулыққа зиян келтіру) қылмыстың жалпы құрамы бойынша сот статистикасына түседі, өйткені қарт адамдарға қатысты істер жеке-жеке жазылмайды.

Психикалық зорлық-зомбылықтың одан да әртүрлі көріністері бар. Ол жүйелі аяқай, қорқыту, қорлау, қорлау, бойкот және т.б. түрінде көрінуі мүмкін. Қоғамға қарсы мінез-құлқтың бұл түрі кез-келген есепке алуға бейім емес.

Қарт адамдарға қолданылатын жыныстық зорлық-зомбылық та отбасыларда кездеседі. Бірақ, бұл түрге келетін болсақ, әлеуметтану әдістерімен оның масштабын өлшеу одан да қиын, өйткені, зорлық-зомбылықтың бұл түрінің табиғаты мен көріністерін әлеуметтік қызметкерлер, психологтар мен психиатрлар зерттейді.

Әрі қарай, біз қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылықтың пассивті түріне қысқаша сипаттама береміз. Зорлық-зомбылықтың осы түрінің барлық көріністеріне тән ортақ қасиет-қамқоршылардың қарт адамдарға күтім жасау үшін маңызды міндеттерін орындамау. Бұл жерде дәрігерлердің ұйғарымдарын орындаудан бас тартуды көрсету қажет: дәрі-дәрмектерді беруді өткізіп алу, дәрілік препараттарды қасақана артық дозалау, дәрігерлер ұйғарған дәрі-дәрмектерді беруден бас тарту және т.б. Бұдан басқа, зорлық-зомбылық фактісін анықтау үшін мынадай іс-әрекеттердің кез-келгенінің болуы жеткілікті: аштыққа жол беру не жарамсыз тамақ беру; киім мен төсек-орынды жуудан, ауыстырудан, түзетуден бас тарту; қарт адамның пәтерін немесе бөлмесін тазалаудан бас тарту және т.б.

Біз отбасындағы қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық нысандарының мүмкін болатын ең жалпы талдауын ғана ұсындық. Бұл жерде әлеуметтанулық зерттеудің ажырамас атрибуты болып табылатын ең маңызды нәрсе жасалмады: мәселенің таралу ауқымын анықтау. Алайда, ғылымды дамытудың осы кезеңінде бұл міндет әлі шешілмейтін болып көрінеді және қосымша, арнайы іздеулерді қажет етеді.

Мақаланың соңында зорлық-зомбылықтың салдары туралы бірнеше сөз айтайық. Біздің мақаламызды кез-келген қоғамның өркениет деңгейі оның қарт адамдарға қаншалықты адамгершілікпен қарайтындығымен анықталады деген сөздермен аяқтау орынды болар еді. Қазақстан қоғамында, өкінішке орай, ең қорғалмаған әлеуметтік қабатқа қатысты адамгершіліктің әлі де жалпы мінез-құлқтың атрибуты болған жоқ. Құрметтемеушілік, немқұрайлылық және өкінішке орай, қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық тіпті отбасында да орын алады, онда өзара құрмет пен толеранттылық жақын адамдарға деген сүйіспеншілік пен қамқорлықтан туылып, шынайы адамгершіліктің тұрақты үлгісі ретінде үлкен қоғамға таралуы керек. Бірақ, мүмкін, сыртқы өмір сүру жағдайларын түзету, материалдық әл-ауқаттың өсуі, адамның моральдық негіздерінің жақсаруы жағдайды жақсы жаққа өзгертеді.

Негізінен, халықтың қартаюу проблемасына және оның әлеуметтік салдарына қатысты дискурстың демографиялық сипаты осы мақалада зерттеудің пәндік саласын құрайтын мәселені әлеуметтік-ғылыми қарама-қайшылықтан тыс қалдырады. Сонымен бірге, осы, егде жастағы, Қазақстан халқының бір бөлігінің дисфункциясының ауқымы барлық негіздермен Қазақстан халқының құрылымындағы қарттардың үлесі өскен сайын, егде жастағы адамдарды оларға қатысты зорлық-зомбылық көрсету мүмкіндігінен шектеу қажеттілігімен байланысты мәселенің шешілмеуі осындай «сәтсіз қартаюу» қоғамның бұзылуының қосымша көзі болады деп айтуға мүмкіндік береді [9].

Бұл жақсы немесе жаман ба – Қазақстан халқының жас құрылымында зейнеткерлік жастағы азаматтар санының көбеюі туралы мәселені басқа мәселе тұрғысынан қою керек: бұл әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік дамудың стратегиялары мен бағдарламалары, сондай-ақ көмекке мұқтаж азаматтардың әлеуметтік қорғалуы бар қоғам үшін жақсы немесе жаман ба? Оларды лайықты, қорғалған және қауіпсіз өмірмен қамтамасыз етудің ең төменгі өлшемдеріне сәйкес келмей ме? Мұндай жағдайда Қазақстан халқының жас құрылымында зейнеткерлік жастағы азаматтар санының артуы оларды әлеуметтік-құқықтық және қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемасына көбірек назар аударуға мәжбүр етеді.

Қоғамға тәуелді, оның тарапынан қорғауға және қолдауға мұқтаж қарт азаматтар әлеуметтік және физикалық әл-ауқаттың нашарлауына, сондай-ақ әлеуметтік бағдарланбаған және экономикалық әлсіз мемлекетте саны артып келе жатқан қолайсыз отбасылардағы зорлық-зомбылыққа көбірек ұшырайды. Әлеуметтік саясаттың жаһандық, жан-жақты және тиімді шешімінен ұзақ уақыт өткен Қазақстан мемлекеті посткеңестік кезеңде қабылданған сыртқы бақылаушы ұстанымын сақтайды. Демек, ел азаматтарының осы

санатының бұзылуының факторлары мен көрсеткіштерін сақтай отырып, Қазақстан халқының қартаю тенденциясы мемлекет пен қоғамға әлеуметтік қатынастарды ұйымдастырудың гуманистік принциптеріне көшу проблемасын өзекті түрде қояды және ең алдымен мемлекеттің әлеуметтік саясаты бағдар болуы керек деген тұжырым бар, әсіресе Конституцияға сәйкес, Қазақстан әлеуметтік мемлекет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Насилие и его влияние на здоровье: доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна, Г. Круга и др.; пер. с англ. – М., – 2003. – 56 с.
- 2 Кобелева В.Г. Технологии социальной работы с различными типами семей // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2001. – № 2. С. 275–280.
- 3 Беленькая И.Г. Социальная геронтология : Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. центр Владос, – 1999. – 211 с.
- 4 Беклемишев А.М. Социальная работа. – М.: Гуманит. изд. центр Владос, 2006. – 256 с.
- 5 Турдубаева Э.К. Насилие над пожилыми людьми в обществе и семье: решение проблем // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2007. – №4. – С. 12–20.
- 6 <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan>
- 7 Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Мысль, – 1990. – 298 с.
- 8 Милькаманович В.К. Социальная геронтология. – М.: РГСУ, 2005. – 162 с.
- 9 Руденко А.М. Основы духовной культуры / А.М. Руденко, С.И. Самыгин, П.А. Пономарев, Д.Н. Бурменская. Ростов-на-Дону, 2016. –145 с.

ОТБАСЫ ТЕОРИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Иманбаева С.Ж.

Әлеуметтану, 1 курс, докторант

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Сарсенова А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазіргі кездегі отбасы мәселесі қоғамда болып жатқан барлық үдерістің себебі мен салдары нәтижесі. Отбасы дағдарысына ғалымдар ерекше көңіл бөлгенде олар, бұрынғыдай, оны әлеуметтік институт ретінде қарастырады, бұндай зерттеудің қоғамда зор маңызы бар. Әлеуметтік институттардың негізін қалаушы ретінде отбасы өзінің дамуы барысында бүкіл қоғамдық қалыптасуға да әсер етеді. Демек, отбасы барлық әсер етуші әлеуметтік құбылыстардың ықпалын қарқынды қабылдап қана қоймай, өзі де сол ықпал етуді анықтап және оны дамытады. Отбасы өміріндегі болып жатқан маңызды үдерістерді талдамайынша біртұтас қоғамдық өмірді түсіну мүмкін емес. Қазіргі уақытта отбасының проблемаларын теориялық тұрғыдан зерттеумен әр түрлі ғылыми пәндер айналысады, олардың әрқайсысының мақсаты, тұтас алғанда отбасы мен некені зерттеудегі өзіндік пәндік ерекшеліктерімен анықталады. Бұл мақалада қазіргі заманғы көзқарастар мен әдебиеттерді талдай келе, отбасы әлеуметтануын теориялық зерттеудің пәндік ерекшеліктерімен қатар әр түрлі дәстүрлерін бөліп көрсетуге болатын кейбір тұжырымдар берілді.

Түйін сөздер: отбасы әлеуметтануы, әлеуметтік институт, әлеуметтік топ, әлеуметтік өзгеріс, құндылық, неке.

Әлеуметтік институттардың бірден бір негізін қалаушы ретінде отбасы өзінің дамуы барысында бүкіл қоғамдық қалыптасуға да әсер етеді. Демек, отбасы барлық әсер етуші әлеуметтік құбылыстардың ықпалын қарқынды қабылдап қана қоймай, өзі де сол ықпал етуді анықтап және оны дамытады. Отбасы өміріндегі болып жатқан маңызды үдерістерді талдамайынша біртұтас қоғамдық өмірді түсіну мүмкін емес. Отбасы және оған байланысты мәселелер қазіргі кездегі әлеуметтану, философия, демография, экономика, психология, педагогика және т.б. секілді ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады. Әр қоғамдық ғылымның отбасы мен некені зерттеудегі мақсаты оның жалпы зерттеу пәніне байланысты.

Қазіргі уақытта отбасының проблемаларын теориялық тұрғыдан зерттеумен әр түрлі ғылыми пәндер айналысады, олардың әрқайсысының мақсаты, тұтас алғанда отбасы мен некені зерттеудегі өзіндік пәндік ерекшеліктерімен анықталады.

– Отбасы әлеуметтануы қоғамның жүйешесі ретіндегі отбасының қызмет етуіне назар аударады, соның ішінде отбасының тіршілік-қызметінің топтық сапасын бөліп көрсетеді;

– демография халықтың отбасылық құрылымын оның жыныстық және жас ерекшелігіне сәйкес құрылымымен өзара байланыста қарастырады, халықтың ұдайы өсіп-өнуіндегі отбасының рөлін қарастырады;

– әлеуметтік психология отбасындағы тұлғааралық қатынастарды зерттейді, отбасылық шиеленістерді, отбасылық топтардың даму динамикасын қарастырады;

– педагогика отбасының тәрбиелік функциясын зерттеуге басты назар аударады;

– отбасылық құқық өзге әлеуметтік институттармен және мемлекетпен өзара күрделі әрекетке түсетін дербес субстанция ретіндегі отбасының қызмет етуінің заңдық аспектілерін зерттейді;

– экономика отбасының өндірушілік функциясына ерекше назар аударып, отбасылық бюджет пен тұтынудың мәселелерін қарастырады;

– этнография отбасылық тұрмыстың өзгешелігін, әр түрлі этностық топтардың және т.б. өмір салтының формаларын, мәдени ерекшеліктерін сипаттап, оларға талдау жасайды.

Отбасы проблемаларын зерттейтін пәндердің алуан түрлі болуы кездейсоқ емес, өйткені отбасы тұрақты даму мен өзгеріс үстінде болып отыратын, күрделі социомәдени құрылым болып табылады. Сондықтан аталмыш феноменді зерттеу пәнаралық тәсілді талап етеді.

Бүгінгі таңда отбасылық-некелік қатынастарды зерттейтін заманауи ғылым отбасын зерттеудегі теориялық тәсілдердің көп түрлілігіне сүйенеді. Отбасын зерттеудің негізгі тәсілі бойынша отбасы әлеуметтік институт және шағын әлеуметтік топ ретінде қарастырылады. Аталған тәсіл зерттеудің пәнінің ерекшелігін анықтауда және түсініктерді таңдауда көрініс береді.

Отбасының өмір салтының, оның атқаратын қызметтерінің қазіргі заманғы қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келуін (немесе сәйкес келмеуін) айқындау маңызды болған кезде отбасы институт ретінде талданады. Әлеуметтік институт ретіндегі отбасының үлгісі отбасының өзгерістерін, оның даму үрдістерін болжамдау үшін маңызды. Отбасын әлеуметтік институт ретінде қарастырғанда мыналар зерттеледі: некелік-отбасылық қатынастар туралы қоғамдық пікір; отбасылық мінез-құлықтың үлгілері; отбасындағы рөлдік қатынастар; отбасы институтының өзінің негізгі функцияларын жүзеге асыруындағы тиімділігі; нормалар мен құндылықтардың өзгеруінің әлеуметтік механизмі.

Ал, отбасын шағын әлеуметтік топ ретінде қарастырғанда мыналар зерттеледі: отбасының қалыптасу жағдайлары мен даму кезеңдері; ерлі-зайыптылық қатынастардың динамикасы және ата-аналар мен

балалардың арасындағы қатынастардың сипаты; отбасындағы міндеттердің бөлінуі; ажырасудың себептері мен мотивтері; отбасының құрылымы және функциялары. Сонымен бірге, топтық мінез-құлықтың әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайлардың ықпалына ұшырауы да есепке алынады. Отбасын әлеуметтік институт ретінде және шағын әлеуметтік топ ретінде тарихи тұрғыдан зерттеу бір-бірімен қатар уақытта пайда болғандығын да айта кеткен жөн.

Қазіргі әдебиеттерде отбасын зерттеу тәсілдерінің әр түрлі типологиясы бар. Соның ішінде неғұрлым беделдісі американдық ғалым Р.Хилл мен оның әріптестері: Д.Хансеннің, А.Катцтың, Р.Симпсонның отбасын зерттеу типологиясы болып табылады [1]. Р.Хилл мен оның әріптестерінің көзқарастары тұрғысынан алғанда отбасын зерттеудің негізгі тәсілдерін бес топқа біріктіруге болады.

1) Интеракционистік тәсіл, оның шеңберінде отбасы ішінде тиісті рөлдеріне сәйкес ұстанымдары бар, соған қарай белгілі орынды иемденетін отбасы мүшелерінің өзара әрекеті зерттеледі. Зерттеулердің көпшілігінде отбасы салыстырмалы түрде алғанда, айналасындағы басқа институттармен, ұйымдармен, топтармен байланысы әлсіз, тұйық жүйе ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл үшін «коммуникация үдерісіндегі мәртебе және мәртебеаралық қатынастар», «шиеленіс», «шешімдер қабылдау» және т.б. сияқты ұғымдар негізгі болып табылады.

2) Құрылымдық-функционалдық тәсіл, бұған отбасын әлеуметтік жүйе ретінде талдау тән. Бұл көзқарас тұрғысынан алғанда отбасы өзіндік мәртебелері мен рөлдері бар индивидтерден тұрады. Отбасы мен қоғамның арасындағы байланыс функция ұғымы арқылы анықталады. Бұл тәсілдің шеңберінде отбасының сыртқы жүйелермен де, сондай-ақ ішкі шағын топтармен де (мысалы, некелік жұп, отбасы ішіндегі жекелеген индивидтер сияқты) өзара байланыс жүйесі қарастырылады. Отбасы неғұрлым кең жүйеге бейімделу тұрғысынан қарастырылады. Бұл тәсіл үшін «құрылым», «функция», «жағдайды анықтау», «референттік топ» және т.б. ұғымдар негізгі ұғымдар болып табылады.

3) Ситуациялық тәсіл, бұл тәсіл отбасы мүшелерінің арасындағы өзара әрекетке, отбасылық-некелік қатынастарды әлеуметтік жағдай ретінде қарастыратын, осы саладағы құндылықтар мен нормаларға, отбасының әр түрлі типтерінің қызмет етуіне назар аударады. Аталмыш тәсіл үшін «әлеуметтік жағдай» және «рөл» ұғымдары басты ұғымдар болып саналады.

4) Институционалдық тәсіл. Бұл тәсіл отбасы мен некенің бұрынырақтағы зерттеулерімен байланысты, сондай-ақ бұл көзқарас некелік-отбасылық қатынастарды мәдени-тарихи талдауға жақынырақ. Аталмыш тәсілдің өкілдері отбасын негізгі әлеуметтік институттардың бірі болып табылатын әлеуметтік жүйе ретінде қарастырады. Сонымен қатар, олар отбасының көптеген маңызды функциялары қоғамға өткендігін атап көрсетеді. Бұл зерттеулердегі негізгі ұғымдар болып табылатындар: «индивид», «мәдени құндылықтар».

5) Эволюциялық тәсіл, ол әр түрлі тәсілдерді бір ортақ жүйеге келтіруге ұмтылыс жасайды. «Отбасылық өмірдің сатылары мен циклдары», «қажеттіліктер мен мақсаттардың эволюциясы», «әлеуметтік рөлдер» және «мінез-құлық үлгілері» – бұлар осы бағытты жақтаушылардың кеңінен қолданатын ұғымдары [2].

Хилл отбасын әрі әлеуметтік институт ретінде, әрі шағын әлеуметтік топ ретінде бір мезгілде сипаттауға мүмкіндік беретін терминдерді анықтауды міндет етіп қойды. Осылайша, оның пікірі бойынша, құрылымдық-функционалдық тәсіл мен эволюциялық тәсіл отбасының әлеуметтік мәнісін, оның функцияларын, отбасылық құрылымның динамикасын, олардың әлеуметтік салдарларын зерттейді.

Қазіргі заманғы көзқарастар мен әдебиеттерді талдай келе, отбасын зерттеудің мынандай дәстүрлерін бөліп көрсетуге болады:

1. Тарихи тәсіл (Ж.Ф.Лафито, Дж.Миллар, И.Я.Бахофен, Дж.Ф.Мак-Леннан, Дж.Леббок, М.М.Ковалевский, Л.Я.Штернберг, Л.Г.Морган және басқалары) [3].

Аталмыш тәсілдің пайда болуы Лафитоның, Миллардың, Иеништың есімдерімен байланысты, олар алғаш рет ғылымда матриархалдық қатынастар және топтық некенің ақиқаты жөнінде тұжырымдар жасай бастаған болатын. Отбасын зерттеудің тарихи тәсілінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан швейцариялық тарихшы И.Я.Бахофен болды. Бахофен жеке дара (индивидуалдық) отбасы мен некеге қарай бағыт ұстанған барлық халықтар басынан өткерген жағдай ретінде гетеризм тұжырымдамасын жасады. Мак-Леннан болса «экзогамияны» ашты, ол әлеуметтік түр ретінде рудың, тектің отбасынан бұрын болғандығын дәлелдеді.

2. Эволюционистік дәстүр (Л.Г.Морган, Ф.Энгельс, М.М.Ковалевский, С.П.Толстов, Ю.И.Семенов, М.О.Косвен және басқалары) [4].

Аталмыш тәсіл неке мен отбасының тарихи формаларының болуы мен ауысуының тәртібін анықтауға бағытталады; отбасын құратын жағдайларға және барлық танымал болған қоғамдардағы оның бірегейлігіне себепші болған нәрселерге және оның әлеуметтік-тарихи формаларының өзгерістерін талдауға бағытталады. Отбасы мен некенің өзгергіштігінің идеясы эволюциялық тәсілдің басты мәселесі ретінде

Л.Г.Морганның зерттеулерінде жарқын көрініс тапты. Морган текті отбасынан ажыратты, сөйтіп, тектің алғашқы формасы ұжымдық шаруашылыққа және экзогамды-эндогамдық некелік қатынастарға негізделген аналық тек екендігін көрсетіп берді. Морган моногамды отбасын қауымдық қоғамда оңай бұзылатын некелік жұптан бөліп көрсетті. Ал, жеке меншіктің пайда болуы жұптық отбасының моногамды отбасына өтуіне мүмкіндік береді деп тұжырымдады. Энгельс моногамды отбасы еркектің экономикалық үстемдігінің көрінісі екендігін атап көрсетті және моногамияның негізгі мақсаты болып табылатын бала туу мен байлықты мұраға қалдыру жөніндегі идеяны дамытты.

Отбасының әмбебаптығы мен тарихта орын алған оның формаларының ауысуын қарастыра келгенде, эволюциялық тәсіл шеңберінде әлеуметтік институт ретіндегі отбасын зерттеудің мәнісі шығады. «Алайда эволюционизм отбасының тұрақтылығы жөніндегі идеяны жеңе алмайды, ол отбасының кез келген тарихи формасына тән әмбебаптыққа назар аудара отырып, қандай да бір тарихи трансформациялардан тәуелсіз, отбасының тұрақтылығына қарай осы ерекшелік сақталатындығын көрсетеді» [5].

Эволюционизм отбасының «прогрессивті» өзгерісі ретінде тарихтағы отбасының формаларының өзгеруін сипаттайды, мысалы, «төменгі формадан жоғарғы формаға өту». Сонымен бірге, институционалист-эволюционистердің ішінде тағы бір үрдіс әрдайым байқалып отырды, бұл: әлеуметтік өзгерістерді, тұтас алғанда қоғамның мәдениетінің құлдырауы ретінде түсіндіретін үрдіс еді.

3. Функционалдық дәстүр (Э.Дюркгейм, Б.Малиновский, Дж.Мердок, П.Сорокин, У.Огборн және басқалары) [6].

Бұл тәсіл әлеуметтік институт ретіндегі отбасын зерттеудің екінші бір құрамдас бөлігі болып табылады. Сондай-ақ, отбасын институт ретінде эволюциялық зерттеумен үйлесім таба алады. Функционалдық тәсіл тарих ағымындағы отбасылардың әр алуан типтеріне тән ортақ ізденісті көрсетеді. Сонымен бірге, неке-отбасылық қатынастарға, әлеуметтік феномен ретіндегі отбасының социомәдени функцияларына, некемен, туыстықпен және ата-аналықпен байланысты социомәдени рөлдердің өзара байланысына басты назар аударады.

Функционалдық тәсілде отбасылық функцияның басқа әлеуметтік институтқа тарихи тұрғыдан берілуіне көп көңіл бөлінеді. Мұның барысында отбасына тән функцияның кемуі, оның тарылуы орын алады. Осыған байланысты социомәдени ережелерді қолдануға негізделген отбасылардың ауысуы топшыланады. Әсіресе, Дюркгейм әлеуметтік нормалардың бұзылуы себепші болып табылатын, ажырасулар мен өзіне-өзі қол жұмсауды қатар қарастырады. Оның пікірі бойынша, урбанизацияның ықпалымен отбасы бірқатар функцияларын жоғалтады, некенің еріктілігінен оның беріктігі азаяды, отбасының мүшелері азаяды (нуклеаризация). Малиновский патриархалдық отбасын мәдениеттің бесігі, қарапайым қоғамның негізгі бірлігі ретінде жақтайды. Ол ана болу мен әке болудың, социомәдени феномен ретіндегі олардың арақатынасының проблемаларын зерттеді. Отбасы, Малиновскийдің пікірі бойынша, мәдениет арқылы қалыптасқан, ол «мәдени даму мен дәстүрлердің трансмиссиясының, әсіресе, өркениеттің төменгі баспалдақтарындағы шеберханасы тәрізді» .

4. Қолданбалы (эмпирикалық) дәстүр (Ф.Ле Пле, Э.Энгельс) [7].

Бұл тәсіл функционалдық тәсілмен үндеседі. Мұнда отбасы өзіндік пайда болу, қызмет ету және құлдырау тарихы бар алғашқы шағын топ ретінде зерттеледі. Бұл жерде зерттеушілерді отбасы мүшелерінің эмоционалдық жақындығын, қажеттіліктері мен құштарлықтарын зерттеу қызықтырады. Нәтижесінде бұл жекелеген отбасылардың бірігуін ашып көрсетуге және тұтас алғанда отбасы институтын сипаттауға мүмкіндік береді. Аталмыш тәсілдің негізін салушы Ф.Ле Пле болып табылады, ол отбасын басқа әлеуметтік үдерістерге қатысты алғанда тәуелсіз, ауыспалы үдеріс ретінде анықтады. Ле Пленің негізгі тезисі мынандай: «Қоғамды түсіну үшін, отбасын түсіну қажет». Ол сыртқы орта адамдардың экономикалық өмірін айқындайды, сонымен бірізгіде отбасының да формасын ажыратып береді деп есептеді. Оның пікірінше, қоғамның іргелі элементі негізгі (ата-аналық) отбасы болып табылады.

Әлеуметтік тәртіп пен шынайы еркіндік қоғамдағы отбасының, негізгі отбасының рөліне байланысты болады. Бұл патриархалдық отбасының ригидтілігін (субъект көздеген, қайта құруды талап ететін, қызмет бағдарламасының өзгеруіндегі қиындықтар) және қазіргі заманғы тұрақсыз отбасының «эгоистік атомизмін» (байланыстардың үзілуі, оқшаулану) болдырмайды. Зерттеудің эмпирикалық әдісі ретінде Ле Пле отбасының тіршілік-қызметінің сандық тұрғыдағы алуан түрлілігі ретінде отбасының бюджетіне талдау жасауды таңдап алды. Бюджеттің ұйымдастырылуы балаларды тәрбиелеумен байланысты отбасының құрылымдық өзгерістеріне тәуелді болып келеді.

5. Әлеуметтік-психологиялық дәстүр (Э.Берджес, У.Томас, Ч.Кули, У.Джеймс, Ф.Знанецкий, Ж.Пиаже, З.Фрейд және басқалары) [8].

Бұл дәстүрдің өкілдері тұлға мен қоғамның арасындағы өзара байланысты алғашқы тұлғааралық қатынастар деңгейінде қарастырады. Мұнда тұлғааралық коммуникация мен тұлғараралық келісімді, жақындықты, бірлікті зерттеуге басты назар аударылады.

Аталмыш бағыттың дамуына көбірек мүмкіндік жасаған Э.Берджестің «өзара әрекет етуші тұлғалардың бірлігі» ретіндегі отбасына деген көзқарасы болды. «Дәстүрлі» отбасының күйреуінен ол жалпы отбасының институционалдық дағдарысын емес, некенің немесе ерлі-зайыптылық құндылықтардың эмоционалдық «тірегінің» күшейгендігін көрді. Берджес отбасын шағын топ ретінде зерттеудегі әлеуметтік-психологиялық дәстүрдің көшбасшысы болды.

6. Социобиологиялық дәстүр (Э.Уилсон, К.Макдональд және басқалары).

Социобиологиялық тұжырымдама тұрғысынан алғанда, отбасы – адамның биологиялық табиғатынан шығатын «табиғи институт». Сондықтан да оның бұзылуына немесе қайта жаңғыруына алып келуі мүмкін, әлеуметтік өмірдің барлық құбылыстары қауіпті, яғни олар адамзаттың табиғатына қарсы бағытталған. Эволюция мен табиғи сұрыпталудың заңдарының жалпыға бірдей болуынан және өндіріс мүдделерінің басқа мүдделерден жоғары болуынан отбасын түсінудің мынандай үш әдіснамалық принциптерін бөліп көрсетуге болады:

1. Адамға басқалардың мүдделеріне қарағанда өзінің жеке мүдделерінің қамын ойлау көбірек тән. Альтруистік негіз бар, бірақ эгоизм басым түседі;

2. Генетикалық жақындық жоғары болған сайын олардың бір біріне қатыс ты алғандағы альтруистілігі де жоғары (бұл тезис егіз жұптарды зерттеу барысында сыналған);

3. Ер адамдар әйелдерге қарағанда ұдайы өндірудің басқаша стратегиясына иелік етеді. Ерлер әйелдерді мейлінше көбірек ұрықтандыруға және артында көп ұрпақ қалдыруға тырысады. Ерлердің ұдайы өндірушілік стратегиясы, бірінші кезекте ұрпағының аман қалуына қамқорлық жасауға келіп тіреледі және әйелге қарағанда оның ата-аналық үлесі жоғары. Тең ата-аналық үлес әдетте моногамдық құрылымы бар отбасымен қатар жүреді, тең емес – полигиниямен бірге жүреді; полигиниялық нұсқада – әкенің үлесі ресурстармен тікелей қамтамасыз етуге әкеп саяды.

7. Отбасы мен үй шаруашылығын зерттеудің экономикалық дәстүрі (Г.Беккер, Р.Поллак, М.Уокер, О.Уильямсон және басқалары).

Үй шаруашылығының дәстүрлі экономикалық теориясы өзінің назарын нарықтық мінез-құлыққа аударады, үй шаруашылығын оның өзіне тән артықшылықтарды ғана сипаттайтын, «қара жәшік» ретінде қарастырады».

Үй шаруашылығының жаңа экономикалық теориясы нарықтық мінез-құлыққа дәстүрлі талдау жасаудан басқа, тууға, балаларға білім беруге және уақытты бөлуге де назар аударады. Бұл теорияның маңызды аналитикалық құралы Беккер жасаған үй шаруашылығының өндірушілік үлгісі болып табылады, бұл үй шаруашылығында қалаған нәтижелерге немесе «өнімдерге» қол жеткізу үшін отбасы мүшелерінің уақыты базарда сатып алынған тауарлармен қалай үйлестірілетіндігін сипаттайды. Трансакциондық тәсіл отбасының ішкі құрылымы мен ұйымдастырылуына мән бере отырып, үй шаруашылығының жаңа экономикалық теориясын кеңейте түседі және жинақтап қорытады, отбасын басқарылатын құрылым ретінде қарастырады. Сол арқылы бұл бағыт отбасында атқарылатын қызметтің түрлеріне ғана емес, сондай-ақ отбасы ішінде ресурстардың бөлінуінің құрылымына да талдау жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта заманауи ғылым аталмыш тәсілдермен ғана шектеліп қалып отырған жоқ, сонымен қатар тұрақты түрде жаңару үрдісі де байқалады. Бұл көбіне отбасын әлеуметтік феномен ретінде зерттеудің ерекшелігімен және отбасы проблемаларын зерттейтін ғылымдардың алуан түрлілігімен байланысты. Қазіргі кезде отбасын зерттеуде институционалдық және топтық тәсілдің біріктірілуі жөнінде айтқан дұрыс. Бұл микро ықпалдан тәуелсіз макродеңгейде сәйкес концептуалдық құралдардың болуын ұйғарады.

Біздің зерттеулеріміз үшін отбасын және некелік-отбасылық қатынастарды әлеуметтік-аксиологиялық талдау тұрғысынан зерттеу барынша қызығушылық тудырады, бұл отбасын зерттеудің әлеуметтік-философиялық дәстүрі болып саналады. Өйткені әлеуметтік танымның дәстүрлі саласы аксиология эстетикалық, моральдық, танымдық және басқа да құндылықтардың алуан түрлілігі болып табылды. Аталмыш тәсіл некелік-отбасылық қатынастардың өмір сүруінің аксиологиялық негіздерін айқындауға, отбасының басқа әлеуметтік құрылымдармен, әсіресе мемлекетпен өзара әрекетінің жалпы заңдылықтары мен үрдістеріне ғылыми негізделген болжам жасауға, отбасының қызмет етуі мен дамуын әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің көмегімен отбасы тек құрылымдық функционалдық жағынан ғана емес, сондай-ақ тарихи дамуы жағынан да зерттеледі. Қазіргі таңда отбасы институты маңызды өзгерістерді басынан кешіріп отырған кезде отбасын адамзат жасаған құндылық ретінде қарастыру, бүгінде бұл құндылықтың шынайы жетістіктерін ұғыну және прогрестің құрамдас бөлігі ретінде оның одан әрі таралуына алдын ала болжау жасау маңызды болып табылады.

Сөйтіп, біз үшін отбасын өмірлік құндылықтардың, түсініктердің, қоғаммен өзара қарым-қатынастардағы ұстанымдардың белгілі бір бірлігімен біріккен, адамдардың қауымдастығы ретінде қарастыру маңызды болып табылады. Аталмыш тәсілдің өзектілігі, бізге бір жағынан, отбасында кейін бізге ақпарат

іріктеудің өлшемдеріне айнала алатын, олардың формаларының біреуіне басымдық беруге мүмкіндік жасайтын, құндылықтық бағдарлардың іргетасы қаланатындығынан көрінеді. Екінші жағынан, отбасы мәдени құндылықтардың сақтаушысы ретінде сипатталады, ол еңбек қызметі мен рухани қызмет үдерістерінде мәдениетті байытып, оны жас ұрпаққа беріп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хилл Р. Современные тенденции в теории // Социальные исследования. Вып. 4. –М., 1970.
2. Современная западная социология: Словарь. –М.: ТОН – Остожье, 1998. -544 с.
3. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / Перев. с франц., под ред. С предис. и примеч. М.О. Косвена. –М.: ОГИЗ, 1939. -187 с.; Штанберг Л.Я. Семья у народов Северо-Восточной Азии. –Л., 1933.
4. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г.Моргана. – М.: Политиздат, 1970. -238 с.; Косвен М.О. Семейная община и патронимия. –М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. -219 с.
5. Антонов А.Н., Медков В.М. Социология семьи. –М.: Изд-во МГУ: Изд-во международного университета бизнеса и управления «Братья Карич», 1996. -304 с.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. –М.: Мысль, 1994. -399 с.; Сорокин П.А. Кризис современной семьи (социологический очерк) // Вестник МГУ. –Сер. 18. –Социология и политология. -1997. №3.
7. Ле-Пле Ф. Основная конституция человеческого рода. –М., 1897.
8. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа и ребенка. Логика и психология. –М.: Просвещение, 1969. -659 с.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОНЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІ

Қалмуханбетова М.Д.

Әлеуметтану, 1 курс докторанты

Ғылыми жетекшісі: PhD, доцент м.а. Шнарбекова М.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақстандық студент жастарының халықаралық көші-қон процесінің өзекті қазіргі жағдайы және көші-қонның елдің зияткерлік әлеуетінің маңызды құрамдас бөлігі ретіндегі маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, жаһандану дәуірінде Қазақстандағы халықаралық білім беру (оқу) көші-қонының дамуының қазіргі жағдайы мен мүмкін болатын тәуекелдері талданады. Білім беру көші-қон мәселесін талдау өзекті болып табылады, өйткені посткеңестік уақытта әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер жастардың жалпы білімдік ұстанымдарын, соның ішінде шетелдік жоғары оқу орындарында оқуға деген көзқарастары мен мотивациясын, дайындығы мен бағытылығын өзгертті. Бүгінгі таңда көші-қон үрдісі сарапшылар қауымдастығы мен халық арасында өсіп келе жатқан алаңдаушылықты тудырады. Халықтың ағылуы мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігіне, экономикалық, әлеуметтік тұрақтылығына және тұтастай алғанда елдің жалпы дамуына әсер ететін белгілі бір қауіптерге әкелуі мүмкін. Сондықтан бұл мәселе жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Мақалада авторлар қазақстандық студенттердің білім беру саласындағы халықаралық көші-қонының қазіргі жағдайы мен мүмкін тәуекелдерді талдайды.

Түйін сөздер: халықаралық білім беру көші-қоны, зияткерлік көші-қон, жоғары білім.

Кіріспе

XXI ғасырдың басында халықтың халықаралық көші-қоны өсіп келе жатқан жаһандану жағдайында қазіргі қоғам дамуының маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Соңғы жылдары халықаралық көші-қон процестерінің даму ерекшеліктерінің бірі білім беру көші-қоны ағындарының айтарлықтай ұлғаюы болды. Көптеген елдер халықаралық білім беру көші-қонын әлемдегі экономикалық және саяси ықпалды нығайтуға бағытталған сыртқы саясатының элементі ретінде қарастырады. Бұдан басқа, тілдік курстарды, орта және жоғары білімді, қосымша кәсіптік білім беруді қамтитын білім беру қызметтерін ұсыну халықаралық білім беру нарығында жетекші орын алатын елдер үшін маңызды экспорттық салалардың бірі болып отыр. БҰҰ мәліметтері бойынша, 2018 жылы азаматтығынан тыс жерде тұратын халықаралық мигранттардың саны 258 миллион адамды құрайды, ал 2000 жылы олардың саны 173 миллион адамды құрады. Халықаралық көші-қон ағындары құрылымындағы халықаралық көші-қон бойынша студенттердің үлесі 4,8 млн адамды құрайды.

Білім беру көші-қоны деген не екенін қарастырып өтуге болады. ҚР мемлекеттік көші-қон саясаты тұжырымдамасында білім беру (оқу) көші-қоны білім алу немесе жалғастыру мақсатындағы көші-қон ретінде айқындалады, яғни білім беру және оқу көші-қоны осы анықтамада синонимдер болып табылады.

Д. Массей, М. Регет, В.А. Ионцев, И.В. Ивахнюк сияқты ғалымдар білім беру миграциясын интеллектуалды көші-қонның бір түрі ретінде қарастырады [1, 145 б.].

Көші-қонды зерттеуде «халықаралық білім беру көші-қоны» ұғымы білім алу мен әртүрлі деңгейдегі, әртүрлі мерзімге біліктілікті арттыру мақсатында елдер арасындағы студенттердің, докторанттардың, тағылымдамадан өтушілердің, кәсіби мамандардың біліктілігін арттыратын көші-қоны мен орын ауыстыруын біріктіреді. Сайып келгенде, кез келген ерікті көші-қон негізінде басты мақсат – өзіндік бәсекеге қабілеттіліктің неғұрлым жоғары деңгейіне қол жеткізу болып табылады.

Жаһанданудың өсуімен әлемде көптеген жастар шетелде оқиды немесе оқығысы келеді. ЮНЕСКО-ның мәліметтері бойынша 2016 жылы шетелдік студенттердің саны 2000 жылғы 2 млн-мен салыстырғанда 4,8 млн-нан астам адамды құрады, олардың жартысынан астамы алты елде: АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Франция, Германия және Ресей Федерациясында білім беру бағдарламаларына қабылданды. 2017 жылы Франциядағы шетелдік студенттердің үлесі 8%-ға, Германияда – 6%-ға жетті. Шетелдік студенттердің негізгі донор елдері – Қытай, Үндістан, Оңтүстік Корея, Нигерия, Сауд Арабиясы және бірнеше Орталық Азия елдері [2, 18 б.].

Қазіргі уақытта шетелдік азаматтарға білім беру қызметтерінің ең көп көлемін халықаралық білім беру көші-қонының ағындарын құра отырып, жоғары оқу орындары көрсетеді. Әлемдік жоғары білім нарығы көбінесе үшінші нарық деп аталады. ЮНЕСКО мен ЭЫДҰ-ның жылдық есептері сияқты халықаралық статистикалық дереккөздерді пайдалана отырып, үшінші сектор мысалында халықаралық оқу көші-қонының даму ерекшеліктеріне талдау жасай аламыз.

Қазіргі таңда дамыған және дамушы елдер арасындағы білімді және білікті адами ресурстар үшін бәсекелестіктің күшеюі халықаралық білім беру көші-қонның артуына әкелді. Бұл тенденция Қазақстанда да орын алып отыр және көп жағдайда елдің даму қарқыны мен сипатын айқындайды. Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерінің қазіргі жай-күйі жастардың шетелге көшіп кетуінің жоғары

дәрежесімен, көші-қон жүйесінде басқару технологияларын фрагменттік пайдаланумен және осы саладағы мемлекеттік саясатты іске асыруда кешенді тәсілдің болмауымен сипатталады.

Соңғы жылдары Қазақстан үшін де көші-қон түрлерінің арасында зияткерлік көші-қон феномені өте өзекті болды. Бұл жұмыста зияткерлік көші-қон деп техникалық, кәсіптік және жоғары білімі бар жастардың басқа елге уақытша немесе тұрақты тұруға көшуі түсініледі. Мәселен, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің «Талдау» ақпараттық-талдау жүйесінің деректеріне сәйкес, 2020 жылы мамандықтар бөлінісі бойынша елден үш есе көп дәрігерлер, бес есе көп техниктер және төрт есе көп педагогтар кетті [3].

Алайда, пандемияға байланысты жабық шекараларды ескере отырып, Қазақстаннан мамандар 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 33,8 пайызға аз кетті. Бірақ бұл ретте 2020 жылы Қазақстаннан кеткен мамандардың үлесі бір жыл бұрынғы 50,6 пайызға қарағанда 54,3 пайызды құрады.

Қазақстаннан кеткен мамандардың жартысынан көбі – 3,3 мың адам – техникалық, 1,7 мың адам – экономикалық және 1000 адам – педагогикалық мамандықтарға ие. Сондай-ақ, елден 561 дәрігер, 387 заңгер, 280 сәулетші мен құрылысшы, ауыл шаруашылығы саласындағы 155 маман кетті. Қалған мамандықтар 4 мыңға жуық адамды құрады [4].

Сарапшылар неғұрлым білімді және перспективалы кадрлардың жаппай көші-қоны елдегі адами капиталдың сарқылуына алып келетінін және оның экономикалық өсу мүмкіндіктеріне айтарлықтай әсер ететінін атап өтті [5]. Осы тұрғыдан алғанда, көші-қон ағындарын реттеу мәселесі бүгінгі күні өзекті болып табылады және жаппай көші-қон себептерін шешу бойынша мемлекет тарапынан пәрменді тетіктерді талап етеді. Алайда, мәселені шешу үшін халықаралық зияткерлік көші-қонның себептерін түсіну және студент жастардың басқа елге көшу себептерін анықтау қажет.

Ғылыми-техникалық мамандар мен студенттердің көші-қон ағындарының өсуі бірқатар әлемдік тенденциялардың дамуын көрсетеді, олардың кейбіреулері халықаралық көші-қонның белсенді факторлары ретінде, басқалары оның фондық процестері ретінде әрекет етеді. Алайда, олардың барлығы белгілі бір дәрежеде қазіргі қоғамның траекториясын анықтайтын екі негізгі процестермен байланысты: біріншіден, оның жаһандануы, байланыстардың дамуы, өзара тәуелділіктің күшеюі және әлемдік масштабтағы беттерді өшіру деп түсініледі; екіншіден, ақпарат пен білімнің экономиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторына айналуымен сипатталатын ақпараттық даму; ақпаратты құруды, беруді, өңдеуді және пайдалануды қамтамасыз ететін салалардың қарқынды өсуі; білім берудің, ғылыми қызметтің және т.б. модельдерін елеулі өзгертетін жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) дамыту және белсенді пайдалану.

Жоғарыда қарастырылған статистикалық деректерді талдау қорытындыларына сүйене отырып, Қазақстан жастарының халықаралық зияткерлік көші-қонының негізгі себебі жастардың білім сапасына және таңдаған мамандығы бойынша жұмысқа орналасу қиындықтарына қанағаттанудың төмендігі жиі көрсетіледі. Сонымен қатар, шетелдік білім беруді белсенді насихаттаудың да өз әсерін тигізеді. Айта кетер болсақ, «Болашақ» бағдарламасы бойынша, сондай-ақ басқа да Халықаралық бағдарламалар шеңберінде қазақстандық студенттерді шетелге жіберудің негізгі орындаушысы «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ болып табылады. Көптеген елдер қазақстандық студенттерге қызығушылық таныта бастайды. Мысалы, ресейлік жоғары оқу орындары қазақстандық мектептерге ең үздік оқушыларды іріктеу мақсатында келеді, емтихан негізінде конкурстық іріктеу жүргізеді және бітіруші қазақстандық мектепті бітіргенге дейін ЖОО-ға қабылдау (оның ішінде үкіметтік гранттарға) туралы шешім жариялайды. Осылайша, оқушының осы университетте оқуға деген ынтасын ынталандырады және оның университетке түсу міндетін жеңілдетеді. Қытай, Франция, Германия сияқты елдер қазақстандық оқушыларға тегін білім ұсынады. Көптеген адамдар осы баламаны таңдайды. Сонымен қатар, соңғы жылдары шетелдік білім беру мекемелеріне түсу бойынша консультациялық және сүйемелдеу қызметтерін ұсынатын оқу орталықтары мен агенттіктердің белсенділігі байқалуда. Делдалдық қызметтердің қызметі бақыланбайды, мұндай мекемелер зияткерлік көші-қон процесінің тағы бір катализаторы болып табылады, өйткені қызмет ақылы және белгілі бір кепілдіктерді уәде етеді.

«ХБО» АҚ тегін шетелдік білім берудің жоғарыда аталған әсерін күшейтеді. 2018 жылдың қорытындылары бойынша «ХБО» АҚ Венгрия, Польша, Қытай, Ресей, Тәжікстан және т.б. сияқты елдердің 10 мыңнан астам халықаралық білім беру гранттарына арналған келісімдерді бекітті, егер 10 жыл бұрын шетелдік білім беру түлектер үшін қолжетімсіз болып көрінсе, онда бүгінгі таңда жылдан жылға өсіп келе жатқан студенттік көші-қон көрсеткіштерін байқай отырып, шетелдік білімнің болуы трендке айналды деп болжауға болады [6, 123 б.]. Осыған байланысты жастардың зияткерлік халықаралық көші-қоны мәселесі, одан туындайтын мүмкін тәуекелдерді зерделеу өзектілігі көтеріледі.

Қазіргі таңда, үкіметтік ортада шетелдік жоғары оқу орындарын бітіргеннен кейін қаржы және кәсіби ынталандыру арқылы өз еліндегі үздік мамандарды ұстап қалу бойынша шаралар қабылдануда. Сонымен

бірге, Қазақстанның өзі Қазақстанның білім беру қызметтерін кеңейтуге және қазіргі заманғы мемлекеттік көші-қон саясатын оңтайландыру арқылы Қазақстанға білім беру көші-қонын жандандыруға жағдай жасауға тырысуда, өйткені халықаралық мобильділіктің бұл түрі Қазақстанның халықаралық аренадағы позициясын нығайтуға, оның экономикасын дамытуға, демографиялық жағдайды жақсартуға және мәдениаралық диалогты нығайтуға тиімді ресурс болып табылады.

Қорытынды

Көші-қон, білім беру көші-қоны – бұл қуатты қозғалтқыш және экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістердің маңызды салдары болып табылады. Оның қауымдастықтарға тигізетін әсерін ескере отырып, көші-қонды толық өлшеу және түсіну қажет. Білім беру көші-қонын білім алу және білім беру саласындағы еңбек қызметін жүзеге асыру, яғни оқыту, зерттеулер жүргізу мақсатында орын ауыстыру ретінде анықтауға болады. Қазақстандық зияткерлік халықаралық көші-қонының ерекшелігі – студенттердің, ғалымдардың, мамандардың Еуропа елдері мен Қытай, АҚШ-қа саналы және мақсатты түрде кетуі, «ақыл-ойдың ағылуына» алып келеді. Соңғы жылдардағы білім беру көші-қонына экономикалық дағдарыс әсер етті, мемлекеттік бюджет тапшылығы жағдайында әлеуметтік саланы, оның ішінде білім беруді қаржыландыру секвестрге ұшырады, бұл білім сапасының төмендеуіне, жоғары білім беруде кәсіби мамандардың жоғалуына, жетекші елдердің университеттерінен Қазақстандағы оқу орындарының материалдық-техникалық базасындағы артта қалушылыққа себеп болды.

Қазақстаннан білім беру көші-қоны талантты жастардың шет елге кетуі сияқты тәуекелдерге алып келуі мүмкін. Шетелде болған соң, көбісі Қазақстанға қайтып оралмай, оқу елінде қалуды немесе халықаралық еңбек нарығында жұмыс іздеуді бастау ықтималдығы бар. Халықаралық көші-қонның қазіргі жағдайына талдау жасау барысында «ақыл-ойдың ағылуы» сияқты тәуекел тудыратын болатын келесі факторларды атап өтуге болады:

- отандық жоғары оқу орындарындағы білім шетелде алынған біліммен салыстырғанда деңгейі едәуір төмендеу;
- шетелдік университеттерде оқу халықаралық кәсіби және іскерлік байланыстарды орнату мүмкіндіктерін кеңейтеді;
- шетелдік дипломдардың сұранысқа иелігі және мансаптық өркендеудің кең перспективаларына жол ашады.

Сол себепті де, халықаралық білім беру көші-қонының барлық аспектілерін жан-жақты зерттеу және талдау маңызды міндет болып табылады. Бұл студенттердің көші-қонынан туындайтын тәуекелдерді анықтау, академиялық және кәсіптік мобильділікті модельдеуге және болжауға мүмкіндік береді. Студент жастардың зияткерлік халықаралық көші-қонының қарқынын төмендету, «ақыл-ойдың ағылуы» сияқты тәуекелдерді болдырмау мақсатында жоғары білім беру жүйесін одан әрі дамытуға бағытталған шаралар әзірлеу қажет. Жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кеңейту, отандық білім беру сапасын арттыру, еңбек нарығына бағдарланған білім беру бағдарламаларын жаңғырту отандық жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілетті маман даярлауына ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ионцев, В. А., Алешковкий, И. А. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире//Век глобализации, 2008, № 2. С. 77–87. Ивахнюк, И. В. Международная трудовая миграция. Москва, 2005. С. 145.
2. Статистика международной миграции. Практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии. Европейская Экономическая Комиссия ООН, Фонд ООН в области народонаселения. Женева, 2018. С. 104.
3. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан / Информационно-аналитическая система «Талдау»// [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929763?keyword> (дата доступа 27.12.2020)
4. Лэйла Тастанова. Теряем кадры. «Время» общественно-политическая газета Казахстана // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://time.kz/articles/zloba/2021/02/17/teryaem-kadry>
5. Лисицын П. «Влияние транснациональной трудовой миграции на структуру человеческого капитала в России» / Лаборатория «Транснационализм и миграционные процессы: сравнительный и институциональный анализ» «ТАНДЕМ» (Transnationalism and Migration) <http://tandem.spbu.ru/portfolio-view/project-5/> (дата доступа 27.02.2021).
6. Бокаев Б., Тулсубаева А. Миграция молодежи в Казахстане в контексте развития интеллектуального потенциала: корреляционный анализ. Ежеквартальный научноинформационный журнал «Экономика и статистика». 2/2019. С. 120-124.

СЕНІМ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДАҒЫ САПА ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Қайырбекова А.Н.

«7М11401-Әлеуметтік жұмыс», 1 курс

Ғылыми жетекшісі: Әлеум. ғ. к., аға оқытушы Амитов С. А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Мақалада ұйымның корпоративтік мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде ұйымдастырушылық сенім құбылысына талдау жасалады. Сенім адалдық, ізгілік, сенімділік сияқты ұғымдарда көрінеді. Сенім – бұл пәнаралық құбылыс және оны зерттеу философия, әлеуметтану, психология, менеджмент және маркетинг және басқалар сияқты ғылыми пәндер аясында жүзеге асырылады. Мақалада сенім ұғымын мәнін ашудың теориялық тәсілдерін, тұлға-аралық қатынастар мен ұйымдастырушылық қызметтегі оның қалыптасу негіздерін зерттеу нәтижесі келтірілген. Жұмыста сенім қалыптастырудың түрлері, фазалары, факторлары мен шарттары ашылады, ұйымда сенім қатынастарының қалыптасу деңгейлері сипатталады. Автор ұйымның тиімділігіне сенімнің үш деңгейін анықтады: тұлғааралық қатынастар деңгейіндегі, ұжымдық (командалық) қызметке және тұтастай ұйымның тиімділігіне әсер ету. Мақалада үш бағыт бойынша ұйымдастырушылық тиімділікке сенімнің әсерін бағалау көрсеткіштері ұсынылған: персонал жұмысының тиімділігі, ұйымдастырушылық басқару жүйесінің тиімділігі, бедел және Employer -бренд.

Кілт сөздер: сенім; сенімді қарым-қатынас; адалдық; корпоративтік мәдениет; басқару; ұйымдастырушылық тиімділік; Employer бренд.

Ұжымдағы сенім және оның бірлігі ұйымның корпоративтік мәдениетінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бірақ сіздің ұжымда қарым-қатынас сенімді ме, қалай? Егер қызметкерлер көшбасшыдан қорықпаса және ол оларға құрметпен қараса, бұл ұжымда сенімді қарым-қатынас дегенді білдіре ме? Ұжымдағы сенімнің құрамдас бөліктері қандай?

Ұжымның сенімділігі мен бірлігі атмосферасын дамыту үшін корпоративтік нормалар мен ережелерді, құндылықтарды, дәстүрлер мен рәсімдерді қалыптастыру және дамыту қажет. Сонымен қатар, команда мүшелерінің бір-біріне деген сенімі және корпоративтік келісім байланыс, бақылау және ынталандыру жүйелеріне, шешім қабылдау процесіне әсер етеді.

Сенім – корпоративтік мәдениеттің негізгі элементтерінің бірі ретінде

Сенім мен сенімді қарым-қатынас феномені көптеген жылдар бойы көптеген пәндерде қарастырылып келеді. Сенімге байланысты зерттеулерді философия, психология, әлеуметтану, менеджмент және маркетинг, эргономика және басқалардан табуға болады. Ғылыми зерттеудің әр пәні мен бағыты аясында сенім Әр түрлі жағынан қарастырылады және көптеген ұғымдар бар.

Шетелдік және отандық авторлардың ғылыми және практикалық жұмыстарын талдау сенім – қандай да бір басқа құбылысты жүзеге асырудың шарты екенін көрсетеді: әлемге деген сенім (Э.Эриксон) [3]; басқа адамға деген сенім (А.И. Донцов, К. Роджерс) [4, 6] және өзіне деген сенім (Э. Шостром, А. Менегетти және т. б.) [1, 8]. Сондай-ақ, сенім қарым-қатынастың тәуелсіз түрі ретінде қарастырылады (В.С. Сафонов) [9] және қарым-қатынастың басқа түрлерінің жағдайы ретінде (И.С. Кон, Л.Я. Гозман) [7,3].

Dr. Duane C. Tway, Jr. Сенімді «біреумен немесе бір затпен қорғалмаған өзара әрекеттесуге дайын күй» деп сипаттаған. Warren Buffet «Сенім біз дем алатын ауа сияқты. Ол болған кезде ешкім байқамайды. Бірақ ол жоқ кезде бәрі байқалады» [7, б. 3].

Сенім – бұл ешқандай күмән болмаған кездегі жайт. Сенім білдірген кезде жаңа ақпарат тексерусіз қабылданады. Сенім наньнан өзгеше. Сіз құжатқа, сөзге, кепілге сене аласыз. Сенім – бұл адалдықтың одан да жоғары деңгейі, сенімділікке деген жеке көзқарасқа сүйене отырып, сөзсіз нәрсеге деген үміт. «Сенім» нанымға дейін болған нәрсе.

О.В. Евтихов ұсынылған Шығыс даналығының үлкен кітабында келтірілген аңыз бойынша: «Көпірдегі Конфуций өзенге қарады: биіктіктен сарқырама құлап жатты. Су айналымы ағып жатты. Бір адам оны кесіп өтпек болды. Конфуций жаңағы адамды сақтау үшін шәкірттерін жіберіп: «Оны кесіп өткісі келетіндерге қиын болады!» – дейді. Бірақ ер адам оларға бағынбай, ағынды кесіп өтіп, екінші жағына шықты. «Сіз қандай ақылдысыз!» – деп дауыстады Конфуций. «Сіздің жеке құпияңыз бар сияқты? Мұндай құйынға қалай кіріп, одан аман-есен шыға алдыңыз?» дегенде, ер адам былай деп жауап берді: «Мен ағынға кірген бойда мен оған бой ұсынып, өзімді тапсырамын. Беріліп, сенім артып, мен өз еркіммен жүруге батыл болмай, денемді толқындар мен ағымдарға орналастырамын. Сондықтан мен ағынға кіріп, қайтадан шыға аламын. Конфуций шәкірттеріне: «Мұны есте сақтаңдар!» – деді. «Шынында да, сумен болған кезде де, оған бой ұсынып, сенгенде, адаммен әрекеттескенде тіпті ұқсас бола алады» [5].

Ұйымдастыру контексіндегі «сенім» ұғымдарының анықтамасына жүгініп, корпоративтік мәдениеттің осы элементтерінің негізгі сипаттамаларын тұжырымдайық.

Менеджмент жөніндегі кеңесші Роберт Б. Шоу келесі анықтаманы береді: «сенім-бұл біз тәуелді адамдар біздің үмітімізді ақтайды деген үміт» [9, б. 43].

Т. Ямагишидің пікірінше, ұйымға деген сенім – «материалдық емес субъект», нәтижесінде оны «түсіну қиын», бірақ «оған тән күш әр түрлі өлшемдер мен өндірістерді ұйымдастыруда табысты жүзеге асыра алады» [2, б. 19].

Baier A. C. сенім, парадоксальды түрде, желім мен майға ұқсас деген пікір айтты. «Желім» ретінде сенім менеджерлер мен қызметкерлерді бір-бірімен байланыстырады. Сенім – өзара тығыз қарым-қатынасты сақтау және ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру үшін қажетті шарт. Өнімді болу және ұйымның ортақ мақсаттарына жету үшін біртұтастық пен ынтымақтастық қатынастары және дамыған ынтымақтастық қатынастар қажет. «Майлау» ретінде сенім ұйым механизмін майлайды. Сенім қарым-қатынасты жеңілдетеді. Адамдар басқа адамдардың сөздері мен іс-әрекеттеріне сенімді бола алатын кезде үлкен тиімділікке қол жеткізіледі. Көшбасшылар өз ізбасарларына қарым-қатынасты нығайтуға және тиімділікке ықпал етуге сенуі керек [9, 77 б.].

Ұжым құру теориясы мен практикасында Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева және оның әріптестері сенім «жауапкершілікті басқа адамның иығына аударуды» білдірмейді. Сенім рухына жақын адамдар арасында болатын көрінбейтін байланыс сезіміне негізделген. Сенім басқасының даралығын қабылдауға және бірлескен әрекеттердің кездейсоқ еместігін түсінуге негізделген «[6, б. 192].

Сенімнің 4 түрін Роберт С. Соломон мен Фернандо Флорес сипаттайды. Ғалымдар сенімнің келесідей түрлерін [10] атап көрсетті:

1. *Негізгі (базалық) сенім.* Адамдармен шамадан тыс күдіктенбестен танысу қабілеті мен дайындығымен сипатталады. Сондай-ақ, бұл бейтаныс адамдармен еркін қарым-қатынас жасау мүмкіндігі және жақын қарым-қатынасқа түсуге дайын болуы. Негізгі (базалық) сенім – бұл адамның және оның қоршаған әлемге қатысты мінез-құлқының негізі.

2. *Қарапайым сенім* – мүлдем күдік тудырмайды: бұл сенім деңгейі ойлануды, саналы таңдауды, бақылауды және ақталуды қажет етпейді. Бұл серіктестердің ешқайсысында басқалардың сенімділігі туралы сұрақ туындамайтындықтан және ықтимал аңғал сенім туралы айта алмайтындықтан болады.

3. *Соқыр сенім* – қарым-қатынас бұзылып, сатқындық жасалады, сенуден бас тартады. Соқыр сенім кез келген нәрсе сенімді шайқалтуы немесе алдау мүмкіндігі мүмкіндігін жоққа шығарады.

4. *Шынайы сенім* – толық саналы. арттар мен шектеулерді түсінеді, жаңа және тіпті мүмкін емес мүмкіндіктерге ашық, механикалық операцияға, болжамдылыққа, сенімділікке емес, таңдау мен жауапкершілікке негізделген. Шынайы сенім – бұл тәуекелдерді түсіну және сенімсіздікке қарсы тұруға және оны жеңуге дайын болу. Сенім тұрақты мән емес, ол өзгереді және сенімсіздік оның бір қыры болып табылады.

Ұйымдық сенімге көптеген факторлар әсер етеді.

Жоғары деңгейлі сенімге ие ұйымдарды құрудың шешуші факторлары Р.Б. Шоу-ның пікірі бойынша [4]:

1. тиімділік;
2. қатынастардағы әдептілік;
3. адамдарға деген қамқорлықтың көрінісі.

Осы үш факторға қосымша құзыреттілік, дәйектілік (әр түрлі жағдайдағы сенімділік, болжамдылық және ақылға қонымдылық), ашықтық (психологиялық қол жетімділік немесе басқа ақпарат пен идеялармен еркін бөлісуге дайын болу), адалдық (қайырымдылық немесе дайындық) факторларын атап өтсек болады.

Ұйымға деген сенімділікті арттыру үшін не қажет:

1. Көшбасшылық арқылы сенімділікті арттыру. Формальды лидер, лидер сенімділіктің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді.

2. Ұйымдастырушылық мақсаттар мен құндылықтарға сәйкес тиімді ұйымдық құрылымды талдау және құру. Ұйымдық құрылым ұйымдық мақсаттарды жүзеге асыру үшін оңтайлы, тұлғааралық, ведомстваралық және ұйымаралық байланыстар үшін ашық және қарапайым болуы керек. Компания саясаты қызметкерлерге де, сыртқы серіктестерге де ашық болуы керек.

3. Корпоративті мәдениетті тарату, дамыту және қолдау. Корпоративті мәдениетке әсер ете отырып, біз жұмыс берушінің құнды ұсынысын қалыптастырудан және жұмыс берушінің брендині дамытудан, сенім қалыптастырудан бастап, жалпы ұйымдық көрсеткіштерді арттыруға дейінгі бірқатар міндеттерді шешеміз.

Corsum Consulting HR үшін мнемикалық схема жасады және жоғары менеджерлер ұйымға деген сенімді жақсартуға тырысқанда есте сақтай алады [8, 9 б.]:

T = оқыту. Ұйымдағы барлық адамдарға қалай жұмыс істейтінін үйретіңіз, процесті мөлдір етіңіз.

R = сыйақы. Сыйақы жүйесінің корпоративтік құндылықтар мен мақсаттарға сәйкес келетініне көз жеткізіңіз.

U = сөзсіз қолдау. Инновацияларды ынталандырыңыз. Қателер жазаланбайтын, олар үйренетін жағдай жасаңыз. Қызметкерлерге «ойдан тыс ойлауға» рұқсат беріңіз.

S = ақпаратпен бөлісу. Таза және жиі сөйлесіңіз.

T = сенімді. Міндеттемелер қабылдаңыз және оларды сақтаңыз.

Ұйымдастырушылық сенімділікті қалыптастырудың жоғарыда аталған факторларына сүйене отырып, ең алдымен лидердің өз командасына деген сенімі және топ мүшелерінің бір-біріне деген сенімдері қалыптасады. Менеджердің командаға деген сенімі қалыптасқаннан кейін, ол өзінің іс-әрекеті мен әрекетсіздігінде көрінеді, команданың менеджерге деген сенімі қалыптаса бастайды (команданың менеджерге деген сенімін қалыптастырудың компоненттері: кәсіпқойлық, адалдық, әділдік, бірлескен оң тәжірибе). Ұжымдағы қалыптасқан сенімді қарым-қатынас туралы ақпарат алғаннан кейін менеджер өзіне деген саналы сенімділікті қалыптастыра бастайды. Осыдан кейін ғана серіктестер, тұтынушылар және қоғам арасында ұйымға қатысты сенім дами бастайды, сенімді және жауапты серіктес ретінде бедел қалыптасады және ұйымдастырушылық тиімділік деңгейі артады.

Сенім ұйымның жұмысына қалай әсер етеді? Әсер етудің үш деңгейін ажыратуға болады: тұлғааралық қатынастар деңгейіндегі, ұжымдық (командалық) қызметке және тұтастай алғанда бүкіл ұйымның тиімділігіне әсер ету. Сенім өзара әрекеттесудің барлық деңгейлеріндегі табысты байланыс үшін қажет, өйткені ұйымның тиімді қызметі, ұйым ішіндегі сенімділіктен басқа, жалпы мақсаттарға жету үшін топ мүшелерінің күштерін біріктіруді көздейді. Әрбір қызметкер кәсіби мәселелерді оңтайлы шешуге мүдделі болуы керек, корпоративті мақсаттарға жету үшін жеке пікірін қорғай білуі керек. Ұжымдық мақсаттарға жетуге әркімнің қызығушылығы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым топтардың бірігу деңгейі жоғары болады.

Әр түрлі қызмет салаларында эксперттердің жүргізген сенім туралы зерттеулер оның ұйымдық қызметке оң әсерін растайды. Жұмыста Крис Хичтің «Ұйымға қалай сенім артуға болады?» Атты еңбегінде осындай зерттеулердің, соның ішінде бүкіл әлем бойынша жүргізілген Ватсон Уайттың зерттеу нәтижелерінің мысалдары келтірілген. В.Вайттың зерттеуі көрсеткендей, фронт-офис қызметкерлері өздерінің басшыларына сенетін ұйымдар, сенімсіздік әдеттегідей болған ұйымдарға қарағанда акционерлердің инвестицияларынан 42% жоғары пайда табады [10, 5 б.].

1-кесте сенімділіктің ұйым қызметіне әсерін (тікелей және жанама) бағалайтын үш векторға топтастырылған:

1-кесте

Сенімнің ұйымдық қызметке әсерін бағалау көрсеткіштері

Персоналдың еңбек тиімділігі	Ұйымдастырушылық басқару жүйесінің тиімділігі	Бедел және HR (Employer)-бренд
<ul style="list-style-type: none"> – жұмысқа қанағаттану көрсеткіштері; – қызметкерлердің жеке және корпоративті құндылықтарының сәйкестігі; – тәртіп және корпоративті стандарттарға сәйкестік; – тұлғааралық қатынастарға қанағаттану; – өсу мүмкіндіктерінің көрсеткіші; – әділеттілік шарасы; – персоналдың тұрақтылығы; – әлеуметтік – экономикалық еңбек жағдайларын бағалау көрсеткіштері; – еңбек өнімділігі мен сапасы. 	<ul style="list-style-type: none"> – барлық деңгейлерде жоспарлаудың айқындығы мен ашықтығы; – менеджменттің корпоративті құндылықтарға бейімділігі және стандарттарды сақтау; – шешім қабылдау жылдамдығы; – инновациялық менеджмент; – мәлімделген мақсаттар мен іс-әрекеттердің бірін-бірі толықтыруы; – басқаруды орталықсыздандыру және орталықтандыру; – қызметтің сенімділігі – басқарудың тиімділігі 	<ul style="list-style-type: none"> – брендтің хабардарлық дәрежесі және оны жағымды қабылдау; – ұйымның қызметіне және шешім қабылдауға персоналдың қатысу дәрежесі; – ұйым басшылары мен қызметкерлерінің құндылықтарға деген адалдық дәрежесі.

Қорытынды

Топта сенім мен келісімді қалыптастыру мақсатын қойғандар оған жанама түрде әсер етуі керек. Сенім құрылысы тимбилдинг құралдарының мақсатымен ұқсас десек болады. Себебі екеуінің де мақсаты бір ұжымдық сенімділікті арттыру, жақындастыру болып табылады. Ұйымдық иерархиялық тізбектің әкімшілік және басқару буыны ретінде емес, іскерлік мақсаттарға жету үшін құрылған топтар ең тиімді болып табылады. Яғни, команда мен сенім тек мақсат емес, мақсат – ұйымның іскерлік жетістігі. Сенім нәтижесінде ұйымдағы менеджердің жұмысы жеңілдейді, ол кезде басшыда келеңсіз, қақтығыс жағдайлары туындамайды. Жұмысты сенім артқан персоналдар өздері атқарып, жақсы нәтиже шығаруға тырысады. Басқарылушыларға өз кезегінде өзіне артылған сенімді ақтап, көңілден шығуға барлық күшін салады. Бірақ екі жақ та сенімнен қорқады. Өйткені сенімді міндетті түрде ақтау керек, ал кейде ол сенімді барлығына бірдей қолдануға болмайды. Басқарылушылар кейде өз мойнына жауапкершілікті алып, жұмыс

атқарудан бас тартады. Сенім жауапкершілікті, әділдікті, шындықты, нақтылықты, белсенділікті талап етеді. Сол үшін де бос орынға жұмысшы қабылдау кезінде кадрлар бөлімі арнайы «жеке сапаларыңыз» деген бөлімге көбірек назар аударады. Сенімі жоғары ұйымдардың қызметкерлері оның мәдениетін қабылдайды және оны өз мінез-құлқында көрсетеді. Бұл жағдайда менеджмент жедел шешімдер қабылдауға, ұйымдастырушылық жоспарларға сәйкес ашық әрекет етуге және инновацияларды басқаруға мүмкіндік алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Балашкин М.Е. Доверие как основание развития деловых партнерских отношений [Текст]: диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук: 19.00.01, ВШЭ, Москва, 2011. – 240 с.
2. Богданова Л.С. Доверие как социальный фактор развития партнерских отношений между организациями [Текст]: диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук: 22.00.08, М., 2006. – 201 с.
3. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений [Текст]. – М.: изд-во МГУ, 1987. – 175 с.
4. Донцов А.И. Психология коллектива: Методологические проблемы исследования [Текст]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 39-61.
5. Евтихов О.В. Большая книга восточной мудрости / серия большие книги мудрости (бархат). – М.: Эксмо, 2013. – 800 с.
6. Зинкевич-Евстигнеева, Т.Д., Фролов Д.Ф., Грабенко Т.М. Теория и практика командообразования. Современная технология создания команд [Текст] / Под ред. Т.Д. Зинкевич-Евстигнеевой. – СПб.: Речь, 2004. 304 с.
7. Кон И.С. Дружба [Текст] – 4-е изд., доп. – СПб.: Питер, 2005. – 330 с.
8. Пеша А.В., Девятайкин В.Е. PR-технологии как инструмент формирования внешнего hr-бренда компании // «Human Progress» Том 2, № 12 (декабрь 2016) – 8 с.
9. Сафонов В.С. О психологии доверительного общения // Проблема общения в психологии // под ред. Б.Ф. Ломова, М.: Наука, 1981. С. 264-272.
10. Уайерсем Фред. Кто и как становится на рынке лидером [Текст] / пер. А. Суворова. – М.: изд-во АСТ: Ермак, 2003. – 256 с.

ЖАҢАЛАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЕҢБЕК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ

Камиева И.Т.

*Еңбек әлеуметтануы және HR басқару, 2 курс
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Қазіргі жастар өкілдерінің құндылық жүйесі кеңес адамдарының құндылық иерархиясынан түбегейлі ерекшеленеді. Мысалы, жетекші позициялар еңбек, үлкендерді құрметтеу, руханият, отанға қызмет ету сияқты категорияларды жоғалтты, бұл қазіргі уақытта қоғам өмір сүріп жатқан руханият дағдарысы мен еңбек құндылығы туралы ғылымдағы теорияны растайды. Сонымен қатар, жастардың еңбекті төмен дәрежеде бағалауы аясында, олардың көпшілігі еңбекқорлықты сәттілік пен материалдық әл-ауқатқа жетелейтін ең маңызды сапа деп санайды.

Түйін сөздер: еңбек құндылықтары, ұрпақ, жастар, құндылық, жас буын, жұмыс, еңбек, қоғам, нарық, қызығушылық.

Қазақстанның жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайында еңбек құндылықтарын өзгерту проблемасы ерекше орын алады. Нарықтық қатынастарға көшу мотивацияның ескі жүйесін жойды, ал жаңа жұмыс бағыттарының жүйесі қалыптасу сатысына көшті. Осының бәрі еңбек әлеміндегі және кәсіптік қатынастардағы құндылық басымдықтарының өзгеруіне әкелді. Қоғамның құндылықтар жүйесінің өзгеруі жас ұрпаққа қоғамның басқа қабаттарына қарағанда едәуір дәрежеде әсер етті.

Жастардың идеологиялық белгісіздігі аясында бұқаралық ақпарат құралдарының жағымсыз әсері, тұтынушылар қоғамының психологиясын таңу, құндылық негіздерін өзгерту орын алуда. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда туындаған қоғамның дифференциациясы мен материалдық стратификациясы қазақ жас буынының жұмыс саласындағы құндылықтар мен бағдарларға кері әсерін тигізеді және оның жұмыстан алшақтауына әкеледі.

Қоғамның құндылықтар жүйесінің қайта бағдарлануына байланысты жас ұрпақ арасындағы еңбекке деген көзқарас айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Студент жастар арасындағы еңбекке деген жоғары мотивация тек жоғары білікті маман болуға ұмтылумен ғана емес, сонымен бірге көбіне материалдық байлық алу, кәсіби мансап құру және өзін-өзі жүзеге асыру стратегияларымен байланысты. Қазіргі тенденцияны оң деп санауға болады, өйткені жұмыспен қамтудың материалдық және кәсіптік мотивінің алға жылжуы негізгі сілтеме ретінде жас ұрпақтың жоғары экономикалық белсенділігін көрсетеді [1].

Еңбек әлеміндегі жастардың құндылық бағдарын, бейімділігі мен басымдықтарын зерттеу бізге жас ұрпақтың еңбек қызметінің бағыты мен мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді және сайып келгенде оның әлеуметтік-экономикалық қатынастарға қатысудың дәрежесін анықтайды. Еліміздің дамуы аға буынның орнына кім келетініне байланысты. Сонымен бірге, кәсіпорындардың, салалардың және жалпы экономиканың қалыптасуы мен дамуы жас мамандардың білімі мен кәсіби деңгейіне ғана емес, сонымен қатар олардың еңбек әлеміндегі мотивациясына, құндылық бағдары мен ұстанымдарына тәуелді.

Уақыт талабына жауап беретін жас буын оқуды өндірістің әр түрлі саласындағы жұмыстармен ұштастырады; дәл осы мамандықты иемдену кезінде және еңбек нарығына ену кезінде жастар өздерінің кәсіби қызметінің мақсаттары және оларға жету жолдары туралы идеяларды дамытады, бұл олардың уәждемесінде, жұмыс бағыты мен стратегиясында көрінеді. Осыған байланысты студент жастардың еңбек құндылықтары мен көзқарастарын кешенді түрде зерттеудің қажеттілігі туындап отыр, өйткені жақын болашақта қазіргі студенттер ел экономикасында шешуші орындарға ие болады.

Мотивациялық сфераға құндылықтар, бағдар, адамның мінез-құлқын анықтайтын құндылықтық қатынас сияқты компоненттер кіреді. Қазіргі әлеуметтанулық әдебиеттерде «құндылықтар», «құндылық бағдарлары», «әлеуметтік қатынастар» ұғымдары арасында нақты байланыс жоқ. Социологиялық ұғымдарды теориялық тұрғыдан талдау бұл категориялардың айырмашылықтарын олардың тұлғаға әсер ету деңгейіне байланысты анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен, құндылықтар адам өмір бойы талпынатын жеке тұлғаның белгілі бір идеалдары мен нормалары түрінде ұсынылуы мүмкін. Құндылық бағыттары тұлғаның көзқарасын қалыптастырады, оның белгілі бір саладағы қызметтің мақсаттары мен құралдарына бағытталуын анықтайды. Әлеуметтік қатынастар индивидтің қоғамдағы заттар мен құбылыстарға қатысты белсенді позицияны қабылдауға дайындығы түрінде көрінетін құндылық бағдарларымен анықталады. Олар адамның мінез-құлқына құндылықтардан гөрі басқа деңгейде әсер етеді. Егер құндылықтар барлық жағдайларда адамның мінез-құлқын анықтайтын ғаламдық нанымдар болса, онда қатынастар тек белгілі бір объектілерге немесе жағдайларға бағытталған мінез-құлықпен байланысты болып табылады. Олар жеке тұлғаның мотивациялық жүйесіне кіреді, мінез-құлқын, жеке тұлғаның бүкіл қоғамның нормалары мен құндылықтарын қалыптастыруға қатысуын анықтайды.

Құндылық бағыттарын қалыптастыру процесі көптеген факторларға байланысты. Студент жастардың еңбек бағдарының қалыптасуына микро және макро деңгейлердегі факторлар, сонымен қатар жеке факторлар әсер етеді. Әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларға байланысты (мысалы, жынысы, ұлты, жеке басының ерекшеліктері, қызығушылықтары) жеке тұлға өзінің қажеттіліктері мен мотивтеріне сәйкес келетін өзіндік құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Құндылық бағдарларын қалыптастыру адамдардың өміріне кіреді. Тұлға дамуының әлеуметтік жағдайы өмірлік құндылықтар жүйесіне әсер етеді: тұлғаның әлеуметтену сипаттамалары жақын ортадағы, яғни, отбасы, достар, құрдастар болып табылады. Отбасы әлеуметтенудің маңызды институты ретінде жеке адамды белгілі бір әлеуметтік топта қолданылатын құндылықтар мен нормалармен таныстырады. Құндылықтарды игеру және қабылдау процесіне елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай, аймақтық ерекшеліктер, сонымен қатар қоғамдағы қалыптасқан құндылықтар жүйесі әсер етеді. Қазіргі жағдайда көп жағдайда бұқаралық коммуникация құралдары қоғамның еңбек құндылықтары мен жастардың қалыптасып келе жатқан еңбек қатынастары арасындағы дирижер ретінде қызмет етеді. Жарнамалық және теледидарлық бағдарламалар арқылы жас ұрпақ еңбек әлеміндегі мінез-құлық қатынастарын қалыптастырады [2].

Авторлық зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазіргі заманғы жастар үшін еңбектің маңыздылығына қарамастан, бұл құндылық студент жастардың құндылық құрылымының негізіне кірмейді. Қазіргі заманғы студенттік ұжымның құндылықтар құрылымының өзегі қазақтардың негізгі құндылықтарымен сәйкес келеді және отбасы, денсаулық және материалдық әл-ауқат сияқты дәстүрлі құндылықтарды қамтиды. Зерттеу деректері көрсеткендей, жастардың еңбек қатынастарында материалдық және кәсіби құндылықтарға бағдар басым болады. Материалдық және мәртебелік-кәсіби құндылықтардың үстемдігі қазіргі қазақ жастарының санасының рационализациясы мен даралануына әкеледі. Зерттеу нәтижелері бойынша «қызықты жұмыс» студенттердің көпшілігінің негізгі үш құндылықтарына енбейтіндігі анықталды, бірақ жастардың көпшілігі жұмысқа орналасқысы келеді. Жастар үшін еңбек құндылығы – бұл аспаптық құндылық; жұмыс арқылы жастар болашақта жетістікке жетуді, белгілі бір мөлшерде капитал табу, белгілі бір мәртебеге ие болуды, мансап сатысында көтерілуді және басқалардың құрметіне ие болуды қалайды.

Қазіргі жастарға бағыт беретін жұмыстар әр түрлі болып келеді. Авторлық зерттеу нәтижелері бойынша студент жастарды жұмыспен қамтудың мотивтерінің екі тобы анықталды: барлық жұмыс істейтін студенттерге ортақ (өмірлік заттар мен материалдық игілікке қол жеткізу үшін ақша табу қажеттілігі) және олармен байланысты мотивтер олардың отбасының материалдық әл-ауқатымен анықталады. Сонымен, орташа және жоғары табысты студенттер үшін материалдық мотивтен басқа, өзін-өзі кәсіби тұрғыдан сезіну қажеттілігі маңызды. Бұл студенттер жұмысты болашақта жетістікке жетуге мүмкіндік беретін белгілі бір қадам ретінде қабылдайды. Табысы төмен студенттер үшін ең бастысы – өзін және отбасыларын қажетті тауарлармен қамтамасыз ету үшін ақша табуға мүмкіндік беретін материалдық ынталандыру деп айтсақ болады. Кәсіби тәжірибе жинауды табысы төмен студенттер болашақта жоғары ақылы жұмысқа орналасудың тағы бір мүмкіндігі ретінде қарастырады.

Кәсіптік білім алған кезде студенттер болашақ өмірлік мінез-құлықтарының өмірлік көзқарастарына сәйкес келетін және кәсіби және жеке стратегияларымен байланысты модельдерін қалыптастырады. Социологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша студенттердің еңбек нарығындағы адаптивті мінез-құлық модельдерінің типологиясы жасалды. «Прагматистер» тобы (44%) негізгі құндылық – материалдық әл-ауқат болып табылатын студенттер. Бұл жастар өздерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көп жұмыс істеп, көп ақша тапқысы келеді. «Консерваторлар» үшін (35%) барлық әлеуметтік кепілдіктермен тұрақты жұмыс құнды болып табылады. «Кәсіпқойлар» тобы (13%) – ұлдар мен қыздар, олар үшін басты құндылығы ақша табу мөлшеріне қарамастан қызықты жұмыс ретінде саналады. «Сибариттер» (6%) «жұмыс істемеу, оқымау, бірақ сонымен бірге қалағанының бәрін алу» тілегін білдірді. «Гедонистер» үшін (2%) басты мән – бос уақыттың болуы; олар кішігірім табыс, бірақ бос уақыт көп болуға келіседі.

Қазіргі жағдайда жоғары кәсіби білім туралы дипломның болуы жұмысқа орналасудағы ең маңызды сипаттама болып табылады. Қазіргі жастарға білім беру – бұл белгілі бір негіз, олардың негізінде өз мақсаттары мен жоспарларын жүзеге асырады. Білім беру технологияларының әсерінен сынған білім алудың мотивтері белгілі бір кәсіби және жеке стратегияларды жүзеге асыруға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері бойынша алынған білімді жүзеге асырудың бірнеше нақты стратегиялары анықталды: кәсіби (мамандық бойынша жақсы жұмыс, мансаптық өсу); мәртебе (қоғамдағы жоғары әлеуметтік позиция); материал (материалдық әл-ауқаттың негізі) [4].

Студенттердің өмірлік жоспарлары олардың кәсібіне қатынасы, оның қоғамдағы мәртебесі, осы жұмысқа төленуі және т.б. негізінде құрылады. Нәтижесінде әр студент өзі үшін жақын болашақта не маңызды екенін өзі шешеді. Жастардың өмірлік стратегиялары жынысына байланысты әр түрлі. Ер балалардан гөрі қыздардың білімге бейім екендігі анықталды. Студенттер болашақта мансап пен кәсіпқойлық сияқты мақсаттарға қол жеткізгісі келеді. Жас жігіттер қыздарға қарағанда күш пен даңққа

көбірек ұмтылады. Алайда, жұмыс істемейтін студенттер арасында респонденттердің жалпы санының шамамен 20%-ы тіпті жақын болашаққа жоспарлары жоқ екенін ескеру қажет; бұл жұмыс істейтін респонденттермен салыстырғанда екі есе көп. Шамасы, бұл жұмыс істейтін студенттердің өз болашағын айқын елестетуімен байланысты, өйткені олардың белгілі бір дағдылары мен жұмыс тәжірибесі бар, бұл болашақта олардың еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы жастардың еңбек құндылықтары тұжырымдамасын теориялық тұрғыдан дамытуда, еңбек қатынастары туралы ғылыми білімді кеңейтуде студент жастар, қазіргі студенттердің еңбек әлеміндегі құндылық бағдарының қалыптасуы мен өзгеруіне әсер ететін факторлар жүйесін нақтылау болып келеді. Белгілі бір теориялық ережелер қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени жаңаруы жағдайында жас ұрпақтың құндылықтарын одан әрі зерттеу үшін негіз бола алады. Іс жүзінде мақаланың нәтижелері еңбек мотивациясының тиімділігін арттыру, жастардың кәсіби әлеуметтенуі және олардың еңбек нарығындағы жағдайын жақсарту мақсатында жастар саясатының аймақтық бағдарламаларын әзірлеуде қолдануға болады [5].

Қазіргі Қазақстан қоғам өмірінің барлық жақтарын түбегейлі қайта құрумен сипатталады, ол әлемдік масштабпен және әлеуметтік институттардың сөзсіз өзгеруімен жүреді. Елді құру мен даму жолына түсіретін тетіктерді іздеу жалғасуда, бұл қоғамдық өмірдің көптеген құбылыстары туралы идеяларымызды түбегейлі қайта қарау қажеттілігін түсінуге әкеледі. Адамдардың құндылықтары мен құндылық бағдары осы мағынада ерекшелік бола алмайды [6].

Құндылық мәселелеріне жүгіну кездейсоқ емес. Құндылық жүйесі бойынша қоғам, оның гуманистік әлеуеті, даму перспективалары туралы пікір айтуға болады. Қоғамдық өмірдегі кез-келген өзгерістер азаматтардың барлық санаттарында із қалдырады, мотивтердің, көзқарастардың, нормалардың қалыптасуына және адамдардың құндылық бағдарларына әсер етеді.

Жастар ең алдымен қоғамда болып жатқан өзгерістерге ден қояды. Жастардың ерекшелігі – олар ізденіс жағдайында, әлеуметтік рөлдерді, өмірлік бағдарларды, қызығушылықтарды, бейімділіктерді игеріп, сайып келгенде құндылықтар жүйесі қалыптасады. Сонымен қатар, бұл жаңа құндылықтарға барынша сезімтал, өйткені жастардың санасында қоғамда басым болған саяси идеялармен де, оның әлеуметтік құрылымдағы позицияларымен де байланысты стереотиптер аз жүктелген. Бірақ қоғам ұсынатын құндылықтар, индивид селективті түрде «сіңеді». М.Вебер «адамның қадір-қасиеті ол үшін оның өмірін байланыстыратын құндылықтардың болуында» деп санады. Осылайша, қорытындысын шығарамыз. Көптеген әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері, оның ішінде біз жүргізген зерттеулер қазіргі қазақ жастары өздерінің еңбек қызметінде негізінен материалдық факторға негізделген, яғни жас буын өкілдері еңбекті ең алдымен материалдық әл-ауқатқа қол жеткізу құралы ретінде қарастырады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл үшін жастар мамандық бойынша жұмысқа орналасудың қиын жағдайында өздерінің кәсіби үміттері мен бағдарларын құрбан етуге мәжбүр.

Нәтижесінде, еңбек нарығында жастар жоғары еңбек ұтқырлығының тактикасын жүзеге асыра отырып, бейімделуге мәжбүр болады, яғни жалақы тұрғысынан тиімді жұмыс істеуге дайын, жұмыстың сипаты алынған мамандыққа сәйкес келетініне қарамастан, материалдық әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін көп жұмыс істейді. Әрине, белгілі бір кәсіби салада кәсібилендіру мен жетістікке жетудің ұзақ мерзімді жоспарларын жасаумен және іске асырумен байланысты емес еңбек нарығына бейімделудің мұндай тактикалық стратегиясы жастардың депрофессионализациясына әкеледі. Осы жағдайларда қазақ жастарының еңбек әлеуметтенуінің тиімділігі оның еңбек ұтқырлығының биіктігімен анықталады; кәсіптік қызметті өзгертуге дайындық, еңбек тұрақсыздығы жағдайында бейімделу; еңбек нарығында жұмыспен қамтудың әртүрлі дәстүрлі емес, стандартты емес түрлерінің пайда болуы (тұрақты емес, уақытша, толық емес жұмыс күні бар, бұл жұмыс пен оқуды біріктіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тезаурус социологии : темат. слов.-справ. / под ред. Ж.Т. Тощенко. М., 2009.
2. Посухова О.Ю. Особенности карьерного пространства российского общества // Социально-гуманитарные знания. 2011. № 7.
3. Коллинз Р. Четыре социологических традиции / пер. В. Россмана. М., 2009.
4. Заславская Т.И. Социальный механизм трансформации российского общества // Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри. М., 1997; Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект // Социальная траектория реформируемой России : Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / отв. ред. Т.И. Заславская, З.И. Калугина. Новосибирск, 1999; Заславская Т.И. О роли социальной структуры в трансформации российского общества // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / под общ. ред. Т.И. Заславской. М., 2000.
5. См.: Шабанова М.А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций [Электронный ресурс] // Мир России. 2001. № 3. URL: http://ecsocman.hse.ru/hseidata/2010/12/31/1208181566/2001_n3_p78-104.pdf (дата обращения: 16.09.2014).
6. Зарубина Н.Н. Между этикой убеждения и этикой ответственности? Трансформация нравственной позиции российской молодежи // Социологическая наука и социальная практика. 2013. № 3; Казарина-Волшебная Е.К., Комиссарова И.Г.

ОБЗОР ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОБЪЯСНЕНИЙ НАСИЛИЯ СО СТОРОНЫ МУЖЧИНЫ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИНЫ

Кастаева Е.М.

Социальная работа (УрФУ), 1 курс

Научный руководитель: д. социол. н., профессор Абдирайымова Г. С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В данной статье проанализировано литературы о причинах насилия в семье. Основное внимание было уделено материалам, опубликованным с 1994 года, так как в этот период времени был создан большой объем литературы. По данным исследования [1] выявлено, что с 1970 года 32 298 авторов подготовили 19 495 документов по теме стратегии и смежным темам в 111 странах. Научное производство в этой области растет со скоростью 12,81 в год. Соединенные Штаты Америки лидируют по количеству публикаций с 48,14%, за ними следуют Великобритания с 7,57% и Австралия с 6,05%. Что касается университетов, то изюминкой является Калифорнийский университет с 664 публикациями, за которым следует Лондонский университет с 515 и университет Северной Каролины – 484. Что касается журналов, то главными является «Journal of Interpersonal Violence», «Journal of Family Violence» и «Violence Against Women», на долю которых приходится более 14,32% всей индексируемой литературы. Теории причинности формируют наше понимание профилактики, прогнозирования и лечения. Что касается профилактики, то имеющиеся данные убедительно указывают на необходимость раннего вмешательства в дела младенцев и детей, которые подвергаются насилию в своих домах или были свидетелями насилия. В данном обзоре мы разделили множество объяснений насилия в семье на шесть групп: биологические/органические, психопатологические, семейно-структурные, экономические, социологические и феминистские.

Ключевые слова: насилие, насилие со стороны интимного партнера, абьюзер, жертва.

Что вызывает насилие в семье? Это важный вопрос для тех, кто стремится предотвратить, предсказать или вмешаться, чтобы предотвратить повторение насилия в семье. Что касается профилактики, то имеющиеся данные убедительно указывают на необходимость раннего вмешательства в дела младенцев и детей, которые подвергаются насилию в своих домах или подвергаются ему. Сформулированный с точки зрения мандата ВОЗ, этот свод знаний подчеркивает необходимость вмешательства родителей и будущих родителей, чтобы разорвать порочный круг передача насилия из поколения в поколение. С точки зрения прогнозирования, литература может помочь в выявлении факторов, связанных с различной степенью риска: кто нуждается в лечении, в какой степени они нуждаются, был ли риск ослаблен вмешательством, будут ли они деструктивно влиять на общество.

Представления о причинности определяют как уровень анализа (молекулярный, индивидуальный, супружеский, семейный, соседский, община, культура, экономическая система или историческая эпоха), так и целевые переменные (например, гормоны, гены, психические симптомы, индивидуальные установки, стили мышления, навыки управления гневом, социальные установки, медийные образы и законодательство). Конкретные вмешательства могут варьироваться от психофармакологии с отдельными людьми на самом низком уровне анализа до мер, направленных на изменение отношения общества и реформ на политическом уровне, до законов, финансовых структур и программ. По сути, меры по борьбе с насилием в семье предназначены для того, чтобы быть нацеленными на отдельных лиц, семьи или общество. Иными словами, эти теории исследуют внутри личностные факторы, межличностные и социальные факторы.

Чтобы осмыслить имеющийся массив эмпирических исследований, обсуждение здесь будет организовано по категориям теорий.

Группы теоретических объяснений насилия в семье	биологические / органические
	психопатологические
	семейно-структурные
	социологические
	экономические
	феминистские

Теории преступного поведения в целом эволюционировали в последние двух десятилетия. 150 лет, от тех, которые фокусируются на биологии как судьбе, через психологические объяснения к социологическим объяснениям, до настоящего времени, когда появляются многофакторные ориентации, к примеру, работа Vold и Bernard [2]. Действительно, необходимость интегративного анализа является одним из основных выводов, сделанных в данной работе. Существует почти столько же типологий теорий, сколько и теорий. Здесь мы будем ориентироваться на те, которые преобладают в литературе о насилии в семье, за исключением тех исследований, которые сосредоточены исключительно на ситуационных факторах.

• Биологический и органический подходы

Биологические теории агрессии и насилия фокусируются на генетических, врожденных или органических корнях поведения. В частности, исследователи могут сосредоточиться на генетике, невропатологии, инфекциях мозга и других медицинских заболеваниях, импульсивности, изменениях в структуре или функциях мозга из-за травмы или эндокринологических факторов [3]. Первоначальные предположения о том, что биология – это судьба, были заменены, по мнению современных сторонников, перспективой, что социальные факторы работают как промежуточные переменные для изменения или запуска поведения, так называемой социо-биологии, как в исследованиях Raine, 1993 [4].

Эта перспектива впервые возникла в середине 19-го века, чему в значительной степени способствовали идеи Дарвина об эволюции и выживании наиболее приспособленных. Теории XIX века часто фокусировались на внешности как индикаторе склонности к поведению. С тех пор эти идеи периодически всплывали на поверхность с интервалом примерно в два десятилетия. Что касается преступного поведения, то Уилсон и Херрнстайн [5] являются одним из недавних примеров возрождения интереса к биологическим теориям. Эти теории и связанные с ними последствия для практики крайне противоречивы. Их также трудно проверить эмпирически. Однако этот обзор современной литературы по проблеме насилия в семье показывает два преобладающих направления мысли, связанных с этой перспективой. Первая – это мнение, что травма головы является причиной агрессии в семье. Во втором случае речь идет о неodarвинистских представлениях, об эволюционных адаптациях, вызывающих насилие мужчин над женщинами.

И так, травма головы. Геаран и Розенбаум заметили, что данные, связывающие агрессию и биологию, редко встречаются и распространился и на сферу насилия в семье. Однако в конце 1980-х и начале 1990-х годов Розенбаум и его коллеги опубликовали серию статей, в которых связывали супружескую агрессию с травмой головы [6]. В качестве доказательства они обнаружили, что многие жестокие мужчины раскрывают истории травм головы, когда их спрашивают, и, в более поздней работе, что многие мужчины с травмой головы были жестокими по отношению к членам семьи. Они расширили эту корреляцию до возможной причинно-следственной связи в этом мозге дисфункция и неврологические нарушения, вызванные травмой головы, могут снижать контроль над импульсами, искажать суждения, вызывать трудности в общении и создавать гиперчувствительность к алкоголю. Кроме того, личностные и поведенческие изменения, связанные с черепно-мозговой травмой, могут повышать уровень стресса в семье. Профили мужчин с травмами головы тесно параллельны профилям мужчин с жестоким обращением, а профили семей мужчин с травмами головы параллельны профилям семей с жестоким обращением.

• Психопатологические подходы

Этот подход к семейному насилию фокусируется на индивидуальных личностных чертах выявленных абьюзеров, либо тех, кто находится в общинных лечебных учреждениях, либо тех, кто находится в тюрьме. Хотя некоторая литература в этой области была доступна до 1994 года [7], этот подход стал гораздо более распространенным в последние годы. Сторонники этой точки зрения предполагают, что усилия по борьбе с насилием в семье за последние два десятилетия, в основном с использованием феминистского анализа, создали дилемму для клиницистов, пытающихся разработать эффективные программы лечения мужчин, которые бьют. Не сбрасывая со счетов роль социальных факторов как предвестников насилия [8], усилия по исправлению давно укоренившихся социальных установок и структурного неравенства не повлияют на поведение сегодняшних избивающих, то есть абьюзеров. Кроме того, гендерный анализ власти не может объяснить несколько вопросов: оскорбительное поведение в лесбийских отношениях; почему только некоторые, но не все мужчины, подверженные тем же социальным установкам, убеждениям и практикам, являются агрессивными в своих интимных отношениях; и, наконец, учитывая социальную власть и статус, которыми наделены мужчины в патриархальном обществе, почему некоторые мужчины продолжают описывать чувство бессилия в интимных отношениях [9].

Необходимость разработки подхода к лечению мужчин, подвергающихся насилию, побудила некоторых исследователей, таких как психолог – Дональд Даттон, сосредоточиться на индивидуальном уровне анализа, проводя психологическую оценку профилей мужчин, избивающих. Приверженцы этого подхода утверждают, что усилия по вмешательству не могут быть полностью сосредоточены на проблемах макро-системы, таких как исправление общественных настроений, а должны учитывать уникальные характеристики бьющего. Хотя как общество мы должны оставаться приверженными мерам на уровне общества по борьбе с насилием в отношении женщин, с клинической точки зрения, как утверждает, нам необходимо разработать более индивидуальные планы лечения лиц, совершивших насилие. Лечение может быть эффективным только в том случае, если оно соответствует особым потребностям пациента [10].

Ряд исследований психологических профилей мужчин, подвергающихся избиваниям, либо обращающихся в суд, либо самостоятельно обращающихся в общественные группы лечения для избивающих, по-

казали, что определенные личностные профили, такие как антисоциальные и пограничные личности, значительно завышены в этой конкретной популяции [11, 12, 13, 14]. Во всех этих исследованиях участвовало сравнительно большое число участников (от 21 до 140), состоящих из подтвержденных лиц, применявших побои, а также контрольной группы, не имевшей в анамнезе случаев насильственного поведения, которых можно было бы охарактеризовать как достаточно репрезентативных представителей популяции североамериканских мужчин, включая побоев. Участникам была проведена батарея психологических тестов, включавших Миннесотский многофазный личностный инвентарь [15, 16], Клинический многоосевой инвентарь Millon (МСМ), Пограничная организация личности и Шкала тактики конфликта. Наиболее значимым результатом этих исследований, особенно с точки зрения лечения, по-видимому, является то, что пограничная организация личности, которая, как считается, преобладает в общей популяции от 11 до 15 процентов [17], сильно переизбыток представлен среди мужчин, избивающих. Исследование Даттона и Старзомски (1994), в котором приняли участие 78 мужчин, обращавшихся к себе и в суд для лечения насилия над женой, показало, что более 79% всей выборки имели клинически значимые расстройства личности, причем пограничные личности были выявлены у 37% мужчин. Этот вывод совпадает с выводами Else (1993), которые сообщили, что 33% испытуемых соответствовали критериям пограничного расстройства личности. С психологической точки зрения из этого следует, что такие мужчины являются чрезвычайно плохими кандидатами на лечение, поскольку они не испытывают никакого психологического дискомфорта ни во время, ни после своего агрессивного поведения. Отсутствие такого психологического дискомфорта в сочетании с наличием извращенной “психологической награды” в виде положительного чувства спокойствия затрудняет представление о том, как и даже почему вагусные реакторы поддаются лечению. Более того, некоторые исследования предполагают возможные негативные последствия лечения.

• Семейно-структурные подходы

Компьютерный поиск новейшей литературы выявил новую область в литературе по консультированию. Основное внимание уделяется роли межличностных факторов, характеризующих насильственные пары. Этот подход основан на теории систем. Сторонники теории систем объясняют насилие над близкими людьми как продукт семейной системы. В рамках этой модели семья рассматривается как динамическая организация взаимозависимых компонентов (например, отдельных членов), которые постоянно взаимодействуют друг с другом. Агрессивное действие мужчины по отношению к своей жене, с этой теоретической точки зрения, приводит к реакции другого члена семьи (например, вызов полиции, укрытие в женском приюте). Это, в свою очередь, влияет на вероятность агрессивного поведения в будущем. Считается, что насилие поддерживается посредством ролей, отношений и механизмов обратной связи, которые регулируют и стабилизируют систему. Если насилие вознаграждается системой, оно, скорее всего, повторится. Со временем динамика может стать настолько установившейся, что ее будет сложно прервать. Это причинное объяснение предполагает, что единицей анализа для оценки и вмешательства является семья или подсистема внутри семьи (например, взрослая пара), а не один или несколько изолированных индивидов. Например, Уайлман и Уайлман Р. [18] обнаружили, что снижение насилия связано с тем, что мужчина берет на себя ответственность за изменение, но еще в большей степени с тем, что женщина становится менее уязвимой и принимает активное участие в уравнивании власти в отношениях.

Модели взаимоотношений внутри пар могут лучше дифференцировать агрессивные и неагрессивные отношения, чем внутри личностные или демографические характеристики [19, 20]. Межличностные корреляты физической агрессии по отношению к близким людям включают повышенный уровень ригидности, враждебности, вербальной агрессии и конфликта и, наоборот, снижение уровня конструктивного спора, конструктивного общения и навыков решения проблем [21, 22, 23]. Эти результаты способствовали концептуализации агрессии против близких людей как коммуникативного акта.

С системной точки зрения акцент на взаимодействии позволяет выявить модели поведения, связанные с насилием в отношениях. Факты, свидетельствующие о том, что романтика и насилие сосуществуют в некоторых моментах в некоторых отношениях, в сочетании со сложностью взаимодействия между партнерами, позволяют предположить, что характеристики отношений могут опосредовать значение и интерпретацию насилия, как агрессором, так и жертвой. Удовлетворенность браком, по-видимому, является примером такой опосредующей переменной [24]. Это исследование показывает, что пары, которые сообщают о физической агрессии и низкой или умеренной удовлетворенности браком, демонстрируют более высокий уровень сообщений о не сопровождении и конкурентной симметрии-модели общения, в которой оба человека пытаются осуществлять контроль в отношениях. Сосуществование физической агрессии и супружеской неудовлетворенности в супружеских парах было связано с высоким уровнем отвращения, взаимностью негативного поведения и реакций гнева, открытой враждебностью, оборонительностью, плохими навыками решения проблем и паттернами «требование-отказ» со стороны обоих индивидов.

Любое причинное объяснение насилия в отношении женщин должно учитывать различные последствия наблюдения насилия для сыновей и дочерей и их повышенную вероятность стать жертвой или исполнителем насилия в семье во взрослом возрасте [25]. Исследования наглядно демонстрируют эмоциональную травму и риск травмирования детей, ставших свидетелями насильственных нападений других членов семьи [26]. Целостный подход, вытекающий из системного подхода, привлекателен в своем потенциале для углубления понимания связей между насилием в отношении женщин и конкретными стилями семейных процессов, в которых участвует ребенок [27]. Кроме того, она дает теоретическую основу для интеграции того, что исторически было относительно различными областями изучения – жестокое обращение с детьми, насилие в отношении женщин, супружеское взаимодействие, привязанность родителей к детям и стили воспитания.

• Социологические подходы

Социологические теории расширяют анализ, рассматривая индивида в более широком социальном контексте, в котором он находится. Эта серия теорий, например, рассматривает общие установки и нормы в социальных группах. Соответственно, насилие в семье может быть изучено как явление, существующее потому, что нет сильного общественного запрета на него или потому, что существуют функциональные причины для его существования в конкретной обстановке. Кросс-культурные исследования изучают, как показатели жестокого обращения с партнерами варьируются в разных странах в зависимости от таких особенностей, как нормы, касающиеся насилия как средства разрешения конфликтов, и общие модели насилия в обществе [28, 29]. Там, где насилие в семье не санкционируется должным образом в культуре, социологические теории исследуют процесс, посредством которого определенные индивиды начинают действовать таким образом, который отклоняется от нормы. Это может включать в себя методы рационализации и нейтрализации, которые изучаются и поддерживаются сверстниками. Социологические теории насилия рассматривают гендер как ключевую переменную не из-за врожденных различий между полами, а из-за структурных факторов, которые создают дифференцированный доступ к экономической и политической власти.

Существует больше социологических теорий преступного поведения, чем можно описать в этой статье (см. Vold и Bernard, 1986, отличный обзор теорий причинности преступлений [30]). Однако там, где речь идет о программах лечения избивающих, большая часть работы проводится на основе подхода социального обучения. Действительно, эта точка зрения является одной из самых популярных объяснительных теорий в литературе о супружеском насилии [31]. Этот взгляд видит корень поведения в окружающей человека среде, в частности в поведении значимых других, опосредованном познанием. Наблюдая за результатами поведения других людей, индивид узнает, какое поведение, даже социально неприемлемое, добиваются желаемых результатов, не привлекая негативной санкции. Когда для маленьких детей моделируется неадекватное поведение, эти модели взаимодействия могут закрепиться и быть воспроизведены в других социальных взаимодействиях. Другими словами, когнитивные дефициты являются приобретенными, а не присущими индивиду, и эти дефициты могут трансформироваться в неадекватное поведение. Не менее важным является тот факт, что просоциальное поведение менее вероятно у людей, для которых были смоделированы эффективные навыки общения, решения проблем и межличностного общения. Таким образом, мероприятия, основанные на социальном обучении, коренятся в усилиях по предотвращению воздействия на детей негативных образцов для подражания (как в их собственной жизни, так и в средствах массовой информации) и содействию развитию навыков у тех, кто подвергся такому воздействию.

Теория социального обучения [32] и социальная когнитивная теория [33] применяемые к семье, обеспечивают концептуальную основу для представления о том, что детский опыт в семье происхождения способствует риску или уязвимости совершения жестокого обращения с женой в зрелом возрасте. Другими словами, эта точка зрения постулирует причинно-следственную связь между двумя переменными, которые, как оказалось, сильно коррелируют между собой у мужчин: подверженность насилию в семье происхождения и насилие по отношению к интимным партнерам во взрослом возрасте. Например, среди федеральных правонарушителей в целом и, в частности, среди той части федерального населения, которая жестоко обращается с членами семьи [например 34, 35, 36], отмечается высокий уровень детской подверженности насилию или опыта жестокого обращения.

Теория постулирует, что мы обращаем внимание на моделируемое поведение значимых других, кодируем это поведение и интегрируем его через моторное воспроизведение [32]. В детском и подростковом возрасте наблюдения за тем, как родители ведут себя по отношению друг к другу, обеспечивают самое раннее изучение вариантов поведения, которые впоследствии рассматриваются как приемлемые для этих отношений. Ребенок, выросший в домашней обстановке, где раздражение и гнев проявлялись в агрессивном поведении, подвергается большему риску проявления того же агрессивного поведения во взрослом

возрасте. Считается, что опыт неблагоприятного родительского поведения, отсутствие здорового родительского поведения и наблюдение за жестоким обращением с супругом способствуют жестокому обращению с женой. Таким образом, с точки зрения теории социального обучения насилие рассматривается как усвоенное поведение.

• **Экономические подходы**

Существует исследование о влиянии собственности женщины на насилие в семье. На основе системы «работа в домашнем хозяйстве», разработанной в Гроссбарде (1976, 2015, 2020) и Гроссбард-Шехтман (1984) [37]. Можно утверждать, что насилие может быть связано с тем владеют ли женщины своей собственностью или не совместная собственность. В частности, частная собственность на имущество замужней женщины может сократить ее предоставление бытовых услуг мужу в отсутствие домашней прислуги насилие. Чтобы добиться увеличения предложения домашних услуг, муж может использовать насилие и принуждение. В отличие от этого, совместная собственность может выступать в качестве одного из видов компенсаций, побуждающая женщин добровольно поставлять больше продукции для домашнего хозяйства труд, тем самым снижая шансы того, что мужчины используют насилие, чтобы заставить женщин поставлять такой труд.

По оценкам, каждая третья женщина в мире подвержена физическому или психическому насилию и сексуальное насилие со стороны интимного партнера [38]. Насилие в отношении женщин существует серьезная проблема как для развивающихся, так и для развитых стран, но в развивающихся странах этот показатель выше. Растущее число людей во всем мире выступают за расширение экономических прав и возможностей женщин. Теоретически, увеличение экономических возможностей женщины может уменьшить насилие: женщина, которая зарабатывает больше, имеет больше возможностей выйти из оскорбительных отношений, что, в свою очередь, должно снизить готовность ее обидчика использовать насилие [39]. Однако женщины с более высоким заработком могут испытывать негативную реакцию и большее насилие. Муж или бойфренд, чувствующий, что работа партнера угрожает его маскулинной идентичности, может прибегнуть к насилию, чтобы вернуть себе этот статус и почувствовать себя лучше [40]. Что еще более важно, даже после ухода из жестоких отношений женщина может стать мишенью для бывших партнеров или членов семьи, которые стремятся наказать ее за нарушение социальных норм.

• **Феминистские подходы**

Феминизм включает в себя разнообразие подходов к насилию в семье. Феминистская теория неоднородна. Она представляет собой широкий спектр часто противоречивых точек зрения и политических убеждений и, как таковая, динамична и прагматична [41]. Однако, несмотря на разнообразие и споры, феминизм придерживается некоторых центральных убеждений о положении мужчин и женщин в западном обществе [42]. Все, кто придерживается феминистского понимания, приняли бы фундаментальный принцип феминистского движения: общество структурировано в патриархате. В рамках патриархального общественного строя мужчины сохраняют привилегированное положение благодаря своему господству над женщинами и своей монополии на социальные институты. Женщины находятся в относительно неблагоприятном положении в социальной системе, которая обеспечивает и увековечивает их подчинение мужчинам и преимущественно мужским институтам. Феминистки обращаются к историческим корням этого неравенства, чтобы объяснить глубоко гендерное разделение власти в современном обществе [43]. Законы, касающиеся собственности и наследования, развода и опеки над детьми, а также избирательного права, традиционно укрепляли привилегии мужчин. Исторически сложилось так, что законы, касающиеся межличностного насилия, непосредственно не затрагивали проблему насилия в семье и оказывали молчаливую поддержку мужьям, которые «наказывали» своих жен с помощью физической силы в уединении своих собственных домов.

Патриархат рассматривается как всепроникающее влияние на формирование и поддержание всех наших основных институтов в современном обществе [44] – от правовой системы, здравоохранения и образования на макроуровне до нуклеарной семьи на микроуровне. Феминистки утверждают, что наш язык, наша база знаний и наше определение социальных проблем построены в рамках патриархальной парадигмы. Таким образом, то, чему придается значение, а чему нет, то, что слышится, а что нет, и то, что замалчивается, а что нет, фильтруется через призму мужской привилегии [45].

В конце 1960-х и начале 1970-х годов феминистские активисты и адвокаты начали выступать от имени многих молчаливых и испуганных избитых женщин, с которыми они работали. Их усилия были направлены на то, чтобы бросить вызов господствующим представлениям о том, что жестокое обращение с женщинами встречается редко и что, когда оно происходит в контексте брака или совместного проживания, оно объясняется психопатологией участников. Даже перед лицом сообщений женщин об ужасающем насилии общепринятая точка зрения утверждала, что проблема заключается в динамике супружеской пары. В рамках этих диалектически-индивидуальных объяснений не было жертв и преступников, только садисты и

мазохисты. Даже те, у кого было неприятное ощущение, что женщины не получают удовольствия от жертвоприношения, о котором они сообщали, замолкали под тяжестью ортодоксии.

Мужество авангарда феминистских активисток и защитников послужило тому, чтобы разорвать этот общественный «заговор молчания» и поставить вопрос, как социальную проблему, перед общественным сознанием. Их откровения были встречены со страхом, насмешками, осуждением, враждебностью, а для некоторых-и признанием, поскольку они получили публичное подтверждение своих собственных, ранее существовавших частных убеждений.

Даттон критиковал [46] феминистский анализ за то, что он не акцентировал внимание на психопатологии при рассмотрении мужского насилия. Он утверждает, что если насилие в семье является продуктом патриархата, то почему одни мужчины издеваются над своими женами, а другие-нет? Даттон утверждает, что нам нужно переориентировать наш анализ, чтобы включить в него признание индивидуальных (личностных и психологических) переменных. Многие феминистские психологи согласились бы с Даттоном при условии, что индивидуальные объяснения рассматриваются в более широком контексте патриархата и не используются для рационализации или оправдания насилия.

Вывод. Насилие, как и непристойность, обычно считается нежелательным, но есть существенные различия в том, что включается, и в чертах, которые считаются критическими для его определения. Вариации, которые подчеркивают различные аспекты мотивации, воздействия и действия, а также психологическое, философское, культурное, социальное и политическое значение, приводят к совершенно разным определениям. Эти вариации имеют важное значение для понимания того, как насилие понимается, как выявляются его модели, как связаны факторы риска и какие вмешательства и стратегии кажутся наиболее подходящими. Фактически, эти вариации могут привести к различным выводам на основе данного набора данных и другой информации. Отсутствие консенсуса затрудняет координацию и сравнение исследований, программирования, и политика и т.д., направленная на борьбу с насилием, что, в свою очередь, препятствует влиянию этих вмешательств на эту серьезную проблему общественного здравоохранения. Однако для объяснения насилия, рассматривать с разных ракурсов, играет очень важную роль.

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫ БАСҚАРУ

Аяжан Қодарова,

«Әлеуметтік жұмыс», НППМ, I курс

*Ғылыми жетекшісі: Беймешева А.С. PhD, ассоциир. профессор
Нархоз университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада күнделікті өмірде жиі еститін саясат ұғымына сонымен қатар әлеуметтік саясат ұғымына да түсініктеме берілген. Олар қоғам саясаты, экономикалық саясат, партиялық саясат, рухани, діни, халықаралық саясат, т.б көптеген қоғам көлеміндегі саясаттар тізбегін құрайды. Мақала негізінде әлеуметтік саладағы саясатты басқару қадамдары мен бағыттары айтылады. Мақалада сонымен қоса мемлекеттік әлеуметтік саясаттың жүзеге асыратын мемлекеттік басқару органдарының қызметін жетілдіру сұрақтары да қарастырылған. Әлеуметтік қызмет, әлеуметтік демеу, тұтынушы корзинасы, күнкөріс минимумы сияқты ұғымдар қарастырылған. Тұрғындардың әлеуметтік қорғау және мемлекеттегі әлеуметтік саясатты жүзеге асыру саласын басқару, мемлекеттік органдардың қызметінен нақты мәліметтер берілген. Мақалада бұл мәселелерді шешудің басты бағыттары мен жолдары да бар. Мақалада қазіргі әлеуметтік саладағы әлеуметтік саясат, ондағы өзекті мәселелер туралы сөз қозғалады. Сонымен қатар саяси сала қоғамның дамуы мен өмір сүруінің факторы есебінде қоғамдық және саяси өмірдің процестеріне де әсері туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер. Саясат, әлеумет, әлеуметтік заңдар, әлеуметтік саясат, , әлеуметтік қорғау, леуметтік қызмет, әлеуметтік қолдау, мемлекеттік бағдарлама, әлеуметтік теңсіздік, саясат, әлеумет. әлеуметтік саясатты басқару.

Ең әуелі сөз басында саясат сөзіне анықтама бере кетейін. Саясат – грек тілінен аударғанда политика мемлекетті басқару өнері деген ұғымды білдірсе ағылшын тілінен аударғанда мемлекеттік және қоғамдық істерді басқару шеберлігі деген ұғымға саяды. Саясаттың негізгі функциялары –қоғамдық өмірдің негізгі салаларын интеграциялау, қоғамның тұтастығын қамтамасыз ету. Саясаттың заңдылықтары – әлеуметтік заңдар ерекшелігімен байланысты. Саясаттың ішкі байланыстары мен үрдістерінің әрекетін көрсететін негізгі заңдылықтар бар. Демек бұл қазіргі әлемдегі бұқара халықтың саясатқа тартылуымен, саяси белсенділігінің өсуімен байланысты. Сонымен қатар саясат пен саяси басқаруға адамдардың белсенді қатысуын басқаратын құралдар мен тетіктер де көбеюде. Саяси сала адам іс-әрекетінің міндетті, жеке, көп қырлы және күрделі саласы болып табылады. Ол саяси биліктің – заңды, атқарушы, соттық түрлерін қамтиды. Саяси сала қоғам өмірінің жіне дамуының негізгі қозғаушы күші. Оның айрықша мазмұны мен қозғаушы күші болып табылады. Саяси билікті анықтау адамдардың әлеуметтік бірлігін іске асырудың нақты механизмін табуға негізделеді. Саяси режим – саяси және қоғамдық өмірді ұйымдастырудың және оның өмір сүруінің амалы. Саяси саланың, басқа да салалардың өзара қарым – қатынасының мазмұнын анықтау көп жағдайда саяси режимге байланысты.

Саяси әлеуметтенуде маңызды рөл атқаратын негізгі фактор әлеуметтік қоршаған орта. Әлеуметтік саясат – (ағылшын тілінен тіке аударсақ адамдар өмірімен байланысты [2]) – мемлекет халқы мен оның негізгі жіктерінің, топтарының тұрмыс жағдайына ықпал етумен байланыста болатын жалпы мемлекеттік саясаттың бір тармағы болып табылады. Әлеуметтік саясат адамға оның халықаралық және ұлттық заңнамада белгіленген құқықтарын қорғауға негізделген. Әлеуметтік басқаруда үкіметтің атқаратын жұмыстарының негізгі бағыты мен әрекеттері әр мемлекеттің басты функциясы. Мемлекеттің ішкі саяси функцияларының арасындағы ең маңыздысы, әрі ең негізгісі – әлеуметтік саясат. Әлеуметтік саясатқа – мемлекеттің негізгі міндетінің бірі – елдің әлеуметтік жағдайын қамтамасыз етіп, дамыту. Елдің саясаты екі бағытқа негізделген: бірінші бағыты – адамдардың қоғамдағы еңбегіне қарамай мүгедектерге, зейнеткерлерге, науқас адамдарға, көп балалы жанұяға, студенттерге мемлекеттік көлемде жан-жақты көмек жасап, олардың әлеуметтік жағдайын жақсарту; екінші бағыты – адамдардың денсаулығын қорғауға, жақсартуға, мәдениетті дамытуға, халықтың жақсы тұрып, жақсы демалуына қамқорлық жасап, мемлекеттік бюджеттен тиісті мөлшерде қаржы бөліп отыру.

Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы Қазақстан халқына жолдауында әлеуметтік саясаттың жаңа ережелері яғни әлеуметтік кепілдіктер және дербес жауапкершілікті негізгі басымдықтардың бірі екенін атап өтті. Елбасы кезекті жолдауда әлеуметтік саясаттың жаңаша ережелерін ұсынды. «Ең әуелі үкімет, әсіресе әлемдік дағдарыс кезінде, азаматтарға ең аз әлеуметтік стандарт кепілдігін беруі керек. Мұндағы басты талап кедейшіліктің өсуін болдырмау. Біз өз халқымыздың болашағы үшін, күн көрісі үшін экономика мен бюджеттің өсіміне тәуелді болатын ең төменгі шекті белгілегеніміз жөн. Олар: ең алдымен, жеке адамның қажеттіліктерінің тізбесін кеңейтуді және оған білім беру мен денсаулық сақтау баптарын (оның ішінде жұмыссыздар мен еңбекке қабілетсіздер үшін оларды барынша әлеуметтендіру мақсатында) енгізуді, Сал аматты тамақтануды және саламатты өмір салтын, зияткерлік және ақпараттық сауалдарды қанағаттанды руды және т.б.; нақты бағалар бойынша жеке адамның қажеттіліктерінің құнын есептеуді (тиісінше,

елдегі статистиканы жетілдіру қажет); экономиканың өсуіне байланысты өмір сапасының стандарттарын кезең-кезеңімен сапалы арттыруды»[1].

Екіншіден, мемлекет әлеуметтік қолдауды тек осыған мұқтаж топтарға ғана көрсетуге тиіс. Мемлекет қоғамның әлеуметтік жағынан әлсіз топтарына – зейнеткерлерге, мүгедектерге, еңбекке қабілетсіздерге, н ауқас балаларға және т.б. атаулы көмек үшін толық жауапты болады; Әлеуметтік және зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін ұдайы жетілдіріп отыру, ана мен баланы жан-жақты қорғау қажет. Әрбір адам өзінің сіңірген еңбегі мен жинағының арқасында ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік көмек тетіктерінің көмегімен де қалыпты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге ұмтылады. Кейбір азаматтар осы әлеуметтік төлемдердің арқасында ғана өмір сүреді. Әлеуметтік қорғау жүйесінің көптеген мақсаттары адамдардың кірістерінің тұрақтылығын, медициналық көмекке және қажетті әлеуметтік қызметтерге тең қол жетімділікті қамтамасыз етумен сипатталады.

Халықтың әл-ауқатын үнемі жақсартып отыру Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың стратегиялық бағытының басты мақсаты болып табылады. Сондықтан мемлекетіміз азаматтардың әлеуметтік қолдауға зәру секілді белгілі бір топтарын жүйелі және тұрақты түрде ерекше қамқорлыққа алады. Әр адамның қоғам мүшесі ретінде, әлеуметтік жағынан қамсыздандырылуына және оның қадір-қасиеті қолдау табуына, жеке басы еркін кемелденуіне қажетті экономикалық, әлеуметтік және мәдени салалар бойынша құқықтары ұлттық ықпал және халықаралық ынтымақтастық арқылы жүзеге асырылуына құқығы бар. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында: Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары, – деп айтылады. Қазақстанда жүргізіліп жатқан түбегейлі экономикалық және саяси реформалар қоғамда терең өзгерістер туғызды. Алғашқы кезде әлеуметтік шиеленістер қалыптасты. Осындай жағдайда халықты әлеуметтік жағынан қорғаудың тиімді жүйесін жасау қажеттілігі туындады. Жалпы адамзаттық құндылықтар ең өзекті әлеуметтік мәселелердің біріне айналып, жеке дербес өзгешеліктерінің көрінуі ерекшелене бастады. Қазақстан Республикасы азаматтарының әрбір топтары мен мемлекеттік дәрежеде қызмет көрсетудің негіздерін дүние-жүзілік озат тәжірибе тұрғысындағы саяси-әлеуметтік маңызы бар мәселеге айналды. Әлеуметтік жұмыстың қазіргі мәселелері экономикалық, саяси, рухани өмірдің бұзылуы, халықтың үлкен бөлігінің өмір сүру деңгейінің төмендеуі, қоғамның әлеуметтік топтарға бөлінуі жағдайында жүргізіліп жатыр. Бұл жолда біріншіден, үкімет, ғалымдар біздің еліміздің ертеректегі әлеуметтік жұмыстағы тәжірибесін жинақтаса, екіншіден, халықты әлеуметтік жағынан қорғау мәселелеріне көңіл бөлуге тырысты. Әлеуметтік қызмет – бұл әлеуметтік өлшем жүйесі, сонымен бірге мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдасқан құрылымдардың халыққа әлеуметтік қызмет көрсету және олардың өміріндегі қиын жағдайларына көмек көрсету, азаматтардың ауыр жағдайларды жеңіп өздерін жігерлендіруіне ұмтылдыру. Әлеуметтік қызмет көрсету қазіргі кезде мемлекеттік жүйенің халыққа әлеуметтік қызмет көрсетудің ажырамас бөлігі, әлеуметтік саланың нағыз бір жетекші дамыған қозғалыстың компоненті. Қазіргі әлеуметтік қызмет көрсетудің құрылған жүйесі – бұл қоғамның әлеуметтік маңызды саласы, миллиондаған адамдардың көшпелі кезеңіндегі қиындықтарын әр түрлі әлеуметтік-адамгершілік қызмет тәсілдерімен бейімделуге бағытталған, әлеуметтік оңалдыру немесе жекелеген адамдарды, отбасыны кіріс жиынтықтары қиын, ауыр жағдайларға тап болған адамдарға көмектесу. Әлеуметтік сферада қабылданған негізгі заңдар: Халықты жұмыспен қамту туралы Заңы (1991), Семей ядролық полигонында зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы Заңы (1992), Арал өңіріндегі экологиялық апаттардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы Заңы (1992), Мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Заңы (1991), Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы Заңы (2002), Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын қорғау туралы Заңы(1997) т.б. Халықты әлеуметтік қорғаудың ең басты құқықтық базасы – Ата-Заңымыз. Қазақстан Республикасының 2030 стратегиясында әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары айқын көрсетілген. Әлеуметтік саясат еліміздің экономикалық реформаларының толыққанды жүзеге асырылуында маңызды рөл атқарады. Қорыта келе, атап көрсетілгендей жеке тұлғаларға әлеуметтік қорғау және көмек беру мемлекеттің әлеуметтік саясатының қорғау мен көмек көрсету бағыт-бағдарын айқындап, қоғамның әлеуметтік дамуы мен дәрежесін бір арнаға салады да әлеуметтік қорғауды қажет ететін тұлғалар мен топтардың құқықтық база негізіндегі мүддесін қанағаттандыруға бағытталған әлеуметтік кепіл жүйесі бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баймағамбетов С. Қазіргі әлеуметтік мәдени саясат. – Астана: »Елорда», 2013.
2. <https://kznews.kz/lifestyle/halyqy-aleumettik-qorgau-zhujesi-aleumettik-sajasattyn-negizi/>
3. Жаңабек Шағатай «Ащы мен тәтті!»

ҚАРТ АДАМ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ

Қытайбек А.С.

*Әлеуметтік жұмыс, магистратура I курс
Ғылыми жетекші: д.социол.н., профессор Биекенов К.У.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Қазіргі уақытта Қазақстанда 2 млн 120 мың зейнет жасындағы қарттар бар, соның ішінде 35 мың қарттар үйінде тұрады. Барлық үлестің, шамамен алғанда 11%-ы мүгедек қарттар, ал 40%-дан астамы күтімді қажет ететін қарттар санатына кіреді.

Қарттар – жас мөлшері орта жастан асып кеткен, өмірлік тәжірибесі бар, біршама жұмыс белсенділігі мен күш-қуаты мен ерік-жігері төмен келетін адамдар тобы болып табылады. Қарттар халық құрамының ересектер тобына жатады. Сонымен қатар, түрлі ерекшеліктері мен бойындағы қайталанбас қасиеттерімен ерекшеленіп отыратын жиынтық болып табылады. Біздің қоғамда, яғни қазір ХХІ ғасырда қоғамдағы қарттар мәселесін көп жағдайда жағдай көптеп жасалмаған сонымен қоса, оларды осы өмірдегі керекті жандар екенін түсіндіріп жатқан ұйым жұмысы мен адамдар тобының жұмысы атап айтарлықтай емес. Осындай іс-әрекет салдарынан, көп қарттар өз белсенділігі мен жігерлілігін ескермей, өмірден ерте түңіліп жататын тұстар болып отыратыны анық.

Қазіргі таңда адамдардың қартаюуы әлемдік деңгейде өзекті мәселеге айналып отыр. Біріккен Ұлттар Ұйымының мәліметтеріне сүйенетін болсақ, 2050 жылдары 60 жастан асқан адамдар саны жер бетіндегі халықтың жартысын құрайды деген болжам бар. Қазіргі таңда Қазақстанда ерлердің өмір сүру ұзақтығы 63,2 жасты, әйелдер жасы 74,1 жасты, ал жалпы орта жас 68,5 жасты құраған. Мұның өзі көңіл аударарлық жағдай. Себебі, халықтың қартаюуы мемлекет пен қоғамға, әлеуметтік, демографиялық және экономикалық тиімсіз болып келеді. Мұндай мәселе шеңберінде, халық белсенділігі мен жұмыс өнімділігі біршама баяу болуына әсер етуі мүмкін [1].

Қарттарды әлеуметтік қолдау мен қорғауға, олардың экономикалық, саяси және басқа да құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мен Қазақстан Республикасының Конституциясында, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидалары мен нормаларында кепілдік берілген. Соған байланысты қазіргі заманауи әлеуметтанулық тәжірибенің негізгі үрдістері қарттарға қолдау көрсету, өмірдің соңғы қарттық кезеңіне бейімделуіне ықпал жасау және ерте қарттықпен күресу үшін көмек көрсету қажет екендігін көрсетеді. Мақалада қарт адамдардың қазіргі қоғамдағы әлеуметтік мәртебе ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ әлеуметтік құрылымы беріледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік мәртебе, қарт адамдар, әлеуметтік жағдай, халықтың қартаюуы.

Қарт адамдар – жасы келген, өздеріне ғана тән өмір тәжірибесі мен салты бар әлеуметтік-демографиялық топ. ДДСҰ-ның жастық классификациясына сәйкес, жасы 60-тан асқан адамдар қарттар категориясына кіреді. Егде адамдар – қоғам мен мемлекеттің қолдауы мен көмегіне мұқтаж әлеуметтік топтардың бірі. Сондықтан мемлекеттік саясат тікелей әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздік пен егде жастағы адамдардың өмір сүру ұзақтығын жақсартуға бағытталуы қажет. Біздің елімізде соңғы жылдары ғана қалыптасып келе жатқан әлеуметтік қызметкер үшін қарттарға деген қамқорлық кәсіби міндет болып табылады. Әлеуметтік қызметкер қарттардың күнделікті тіршілігіне көмектесіп қана қоймай, сонымен қоса оларды осы кезеңге әлеуметтік тұрғыдан дайындап, әлеуметтік қамқорлыққа алып, күрделі кезеңнен қайыспай өтуге үйретуге тиіс.

С.И. Ожегованың сөздігінде «егде» – «қартай бастаған», «қарттық» сөздерінде мынадай анықтамалар берілген: «организм әлсізденетін, кемелдеген кезеңнен кейінгі өмір» және «қарт» – «қартаюға жеткен». Мұндай анықтамалар мынадай ойға әкеледі, біздің елімізде анық бейнеленген, біз адам қартайғанда қандай болатынын және қарт кісілердің тобына 60-та 75-ке дейінгі жасты жатқызады. Бұл топқа кіретін адамдар үшін белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғары сақталған, ал олар үшін әлеуметтік-психологиялық бейімделуі және осы арқылы психологиялық, педагогикалық өзін жақсы сезінетінін бұзу маңызды мәселелердің бірі болып табылады [2].

«Әлеуметтік мәртебе» ұғымына келесідей анықтама беруге болады: әлеуметтік мәртебе дегеніміз «адамның белгілі бір құқықтары мен міндеттерімен байланысқан топтағы немесе қоғамдағы әлеуметтік орныққан орны» [3].

Егде жастағы адамдарды әлеуметтік қорғау шараларының бірі егде жастағы немесе жоғалған кезде өзіне-өзі қызмет етудің әртүрлі функцияларын қалпына келтіруге және олардың орнын толтыруға, сондай-ақ егде жастағы адамдарға толыққанды өмір сүру мүмкіндігі, олардың құқықтары мен қабілеттерін іске асыруды қамтамасыз ету үшін оңалту болып табылады.

Өмірдің осы кезеңіндегі адамдар зейнетке шығуға құқылы; қазіргі таңда зейнет жасы әр елдерде 55 жастан 70 жасқа дейінгі аралықты құрайды. Барлық елдерде ерлердің зейнет жасы мен әйелдер зейнет жасында айырмашылықтар кездеседі. Көбінесе, әйелдердің зейнет жасы көбірек болады.

Қазақстан Республикасында қазіргі кезде зейнет жасы, ер адамдар үшін 63 жасты құраса, әйел адамдар үшін 2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап 59,5 жасты құрайды. Заңға сәйкес, 2027 жылға дейін қазақстандық

әйелдердің зейнет жасына жарты жылдан қосылып отырады. 2027 жылы әйелдер үшін зейнет жасы 63 жасты құрайтын болады, ал ерлер үшін ештеңе өзгерген жоқ – олар зейнет демалысына бұрынғыдай 63 жаста шығады. Көпбалалы аналар және Семей ядролық полигонында тұрған әйелдердің зейнет жасы өзгермейді. Мәселен, бес және одан көп баланы сегіз жасқа дейін тәрбиелеп өсірген аналар 53 жаста зейнетке шыға алады. Ал Семей ядролық полигонының жоғары радиациялық қаупі бар аймақтарда бес жылдан артық тұрған әйелдерге 45 жаста, ерлерге 50 жаста зейнетке шығуға рұқсат етілген [4].

1-кесте

Қазақстандағы зейнеткерлер саны 63(59) + [10].

	Барлық зейнеткерлер саны	Ерлер саны	Әйелдер саны
2015ж.	1 837 854	520 769	1 317 085
2016ж.	1 903 815	540 244	1 363 571
2017ж.	1 975 592	560 009	1 415 583
2018ж.	2 054 605	584 446	1 470 159
2019ж.	2 030 211	608 720	1 421 491
2020ж.	2 120 362	635 803	1 484 559

Қазіргі кездегі ресми деректерге сүйенсек, қарт адамдардың саны жыл сайын 4%-ға өсіп отыр. Зейнет жасындағы қарт адамдардың басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстан облысы, Қарағанды облысы мен Алматы облыстарында байқалады. Алматы қаласында 2020 жылдың қаңтар айының есебі бойынша, зейнет жасындағы қарт адамдар саны 227 303 адамды құрайды. Ол, барлық зейнет жасындағы қарт адамдар үлесінің 10,7 %-ын құрайды. Сондай-ақ, кестеде көрсетіліп тұрғандай, орташа есеппен зейнет жасындағы ерлер санының әйелдер санынан 2,5 есе аз екенін байқауға болады. Бұдан, әйелдердің өмір сүру жасының ұзақтығының ерлерге қарағанда көп екенін көруге болады. ҚР-ның 2020 жылғы статистикасы бойынша елдегі орташа өмір сүру жасының ұзақтығы 68,5 жасты құраса, оның ішінде әйелдердің орташа өмір сүру жасының ұзақтығы – 74,1 жас, ерлердің орташа өмір сүру жасының ұзақтығы 63,2 жасты құрайды. Сондай-ақ, қазір Қазақстан бойынша қала, аудан орталықтарында 35 қарттар мен мүгедектерге, 26 жүйкелері тозған үлкендерге арналған үйлер, сондай-ақ 99 қарттарға арналған медициналық-әлеуметтік мекеме бар. Үкіметтің толық қамқорлығына алынған осындай қарттар мен мүгедектер үйінде 19 мың зейнеткер мен 9690 мүгедек өмір сүруде. Солардың 350-ден астамы Ұлы Отан соғысының ардагерлері.

Қартаюу – күрделі әлеуметтік-экономикалық проблема. Қазіргі кезде, қоғамның қартаюуы айтарлықтай барлық мемлекеттерді алаңдатып отыр. Бүкіл әлемде қарт азаматтардың саны айтарлықтай артуда, ал қарттық және қартаюу мәселесі өзекті мәселе болып отыр.

Осы тұрғыдан алып қарағанда қарт адамдардың әлеуметтік проблемалары зейнеткерлікке шығуына байланысты және қарттыққа бет алған жағдайда белгілі бір дәрежеде өзінше әлеуметтік-демографиялық топтың проблемалары болып табылады. Соның ішінде атап айтқанда, олар: өмір салтының өзгеріп, жаңа жағдайға бейімделе бастауы, қарттықтың бұлжымас табиғи құбылыс екенін сезінуі, денсаулығы кемуіне байланысты тіршілік қызметінің шектеле бастауы, жұмыс істемеуі (әдетте, қарттардың көбі жұмыс істемейді), материалдық жағдайы (зейнетақысы бұрын алып жүрген жалақыдан аз, емделуі қымбат), мінез-құлқының өзгеруі жатады.

Халықтың бұл категориясының қоғамға қажеттілігі немесе қажетсіздігі де күрделі мәселе туғызатыны белгілі. Зейнеткерлерде қоғамға бұрынғыдай пайда келтірмейтін сияқты сезім орнығады. Сонымен қоса, олардың бұрынғы білімі, шеберлігі, қабілет-қасиеті керек болмай қалады. Жасы ұлғайған сайын белсенді еңбектен шеттетіле беретін қарттардың өмір салты ғана емесе, отбасылық және әлеуметтік жағдайы да бірге өзгереді. Ер жетіп, дербес тұрмыс құрып кеткен балаларынан алшақтап қалуы ықтимал. Қоғамнан, жақындары мен таныстарынан аулақтап, жалғыздық көруі қарттардың мінез-құлқына кері әсерін тигізеді. Әрине, мұның барлығы әлеуметтік жағдайларға, жеке адамдарға және оның жақындарына байланысты екені анық. Қарттардың жас ерекшеліктеріне байланысты кінәмшіл, талапшыл болатындығын ескере отырып, әлеуметтік қызметкер оларды қолдауға, қажет кезінде психологиялық көңіл-күйін көтеруге тиіс. Қарт адамдармен жұмысты дұрыс ұйымдастыра білу үшін олардың бұрынғы және қазіргі әлеуметтік жағдайларын талап-тілектерін жете біліп, тиісті ғылыми, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік экономикалық және басқа да бағыттағы зерттеулердің нәтижелерін пайдалана білу керек. Қарт адамдардың өмір салты олардың бос уақытын қалай өткізетініне, ол үшін қоғамның қандай мүмкіндіктер жасайтынына байланысты. Осы тұрғыдан алып қарағанда аға ұрпақтың өкілдерін түрлі қоғамдық жұмыстарға кездесулерге тартып, қарттар үшін арнайы радио және телевизия хабарларын ұйымдастыру т.б. шаралар өткізу керек.

Әлеуметтік экономикалық саясатты жүргізу барысында демографиялық тенденцияларды ескере отырып, қазақстандықтардың лайықты қарттық өмірге ие болып, түрлі қызмет көрсету түрлеріне қол жетімділікті қамтамасыз етіп, ең бастысы әлеуметтік медициналық көмек көрсетуіміз қажеттігін есте сақтау керектігін меңзейді [5].

Қазіргі таңда адамзат қартаюу үстінде және бұл мәселе жаһандық деңгейде шешілуі тиіс күрделі мәселеге айналып отыр. Қартайған кезіндегі адамның әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі, ең алдымен жұмысты тоқтату немесе шектеу, құндылық бағдарларының трансформациясы, өмір мен қарым-қатынастың тіршілігі, әлеуметтік жағдайларға да, психологиялық бейімделуге де, жаңа жағдайларға бейімделуге байланысты әртүрлі қиындықтардың пайда болуына себеп болып отыр. Сондай-ақ, егде жастағы адамдармен әлеуметтік жұмыс жүргізудің нақты тәсілдері, формалары және әдістері енгізілуі керек. Жалпы, адамдардың санасында зейнеткерлердің, жесір әйелдердің, қарапайым қарт адамның рөлі өте түсініксіз және қоғамда осыған сай тиісті рөлдік қатынас қалыптаспаған. Адам қартайған кезде, қоғам мен отбасы әлеуметтік бірлік ретінде оған ешқандай талап қоймайды, оны қабылдамайды, осылайша оны белгілі бір рөлден айырады, мәртебесін өзгертеді. Рөлдің белгісіздігі егде жастағы адамдарға кедергі келтіреді. Ол олардың әлеуметтік иелігінен айырады және көбінесе психологиялық тұрақтылыққа теріс әсеретеді. Себебі, егде жастағы адамдар күнделікті өмірде ешқандай рөл атқармайды. Сонымен қоса, кеш өмірдің құрылымсыз жағдайлары депрессия мен алаңдаушылық туғызады, себебі қарт адамдар әлеуметтік күтулердің вакуумын және олар үшін нормалардың жоқтығын сезінеді. Қарттар – өмірлік циклдегі, жүйелі әлеуметтік шығындар орын алып, сатып алулар болмайтын кезең. Бұл кезеңде өмірдің негізгі міндеттері орындалып, жауапкершілік азаяды, тәуелділік артады. Яғни, бұл кезеңде қарттар өздерінің қоғамдағы рөлдерін жоғалтады. Қазіргі Батыс өркениетінің моральдық жүйесі жастыққа, энергияға, ынта-жігер мен жаңашылдыққа пассивті, тоқырау ескі кәрілікке қарама-қарсы келеді. Осы құндылықтардың барлығы өз күшіне, автономияға және тәуелсіздікке деген сеніммен қатар, әлеуметтену барысында жаңа рөл атқаратын функцияларды интеграциялаумен қатар, жастарға қатысты стереотиптерді қабылдайтын жаңа ұрпаққа беріледі. Осы тұрғыдан алғанда, кәрілік әлеуметтік рөлдердің жоғалуы ретінде ұсынылады.

Қоғамдағы егде жастағы адамдардың жағдайын сипаттайтын зерттеушілер (Анциферова Л.И., В.Алперович, М.Э. Элютин, А.Г.Лидерс және т.б.) ХХ ғасырдың екінші жартысында айтарлықтай нашарлағанын атап көрсетті. Өкінішке орай, жасқа деген құрмет қоғамда жоғалып кетіп, егде жастағы адамдарға қайыр-садақа мен қастықшылыққа жол беріп отырғандығын атап айтты. Ересектердің теріс бағалауы бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан жастардың субмәдениеттерін насихаттауға ықпал етеді, сонымен қатар қарттарға қоғамдық баланстың рөлін дұрыс көрсетпейді. Қоғамдағы егде жастағы адамдардың жағдайының маңызды көрсеткіштерінің бірі оның отбасылық жағдайы болып табылады. Біздің қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық қарт адамдардың тек отбасында қорғауды талап етеді. Кейбір әлеуметтанушылар егде жастағы отбасын олардың қандай ортада өмір сүріп жатқандығына және олардың табысының көзіне байланысты жіктейді [6].

Е. Холостованың пікірінше, қарттардан зейнеткерлікке шығу, өмір өзгеруінің әдеттегі стереотиптері ғана емес, сонымен қатар психологиялық қиындықтар туындайды. Кейде бұл жалғыздықтан, пайдасыздық сезімін тудырады. Көбінесе, бұл бір жұбының қайтыс болуынан туындайды екен.

Қазіргі заманғы қоғамдағы егде жастағы адамдардың жағдайын сипаттайтын «өмір салты» ұғымы әлеуметтік-экономикалық жағдай – жұмыс, өмір, әлеуметтік өмір және мәдениетпен анықталған әлеуметтік топтың өмірлік белсенділігі түрлерінің жүйесі ретінде жиі қолданылады. Егде жастағы адамдардың өмір салты, сондай-ақ олардың өмір деңгейі мен сапасы туралы деректермен байланысты басқа көрсеткіштерден тұрады. Өмір сүру деңгейі – егде жастағы адамдардың материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейін көрсететін экономикалық санат, негізінен сандық көрсеткіштермен (зейнетақының мөлшері, тауарлар мен қызметтердің нақты тұтынылуы, азық-түлік және азық-түлік емес тауарларды тұтыну деңгейі, тұрғын үй жағдайлары және т.б. сипатталатын тұтыну тауарлары). Өмір сапасы – бұл егде жастағы адамдардың материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған (тамақ пен киімнің сапасы, тұрғын үйдің жайлылығы, елді мекен құрылымы және т.б.) әлеуметтік санат. Ересектіктің басталуы – бұл адам үшін әлеуметтік қауіп-қатердің жоғарылауы, қарт адамдар проблемалары объективті негізге ие және үнемі назараударуды қажет етеді, қосымша материалдық, адамдық және басқа ресурстар іздейді. Олардың барынша азайтуға бейімділігі бар, өйткені қарт адамдар халықтың ең маңызды әлеуметтік-демографиялық топтарының бірі болып табылады.

Егде жастағы адамдардың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі -зейнеткерлікке шығу, жақын туыстарының жоғалуы, өзін-өзіқамтамасыз етуге байланысты қиындықтар, экономикалық жағдайдың нашарлауы – әдеттегі өмірлік стереотиптерді бұзады, осы жастағы едәуір азаятын өздерінің физикалық және ақыл-ой қорларын жұмылдыруды талап етеді. Күнделікті қауіп-қатерге қарсы тұрудың мүмкін еместігі көптеген адамдарға тәуелділікті тудырады, бұл көптеген қарт адамдарға кемелдік сезімін, әлсіздіктің, өмір сүруді

қаламаудың сезімін тудырады. Бұл егде жастағы адамның өз отбасына мұқтаждығынана йқын көрінеді. Қазіргі таңда, қарттар барған сайын балалардан бөлек өмір сүре бастады, ал отбасы мүшелері мен туыстарымен бірге тұратын адамдар жеке өмірден гөрі жалғыздық сезімінін сезінеді. Осыған байланысты, егде жастағы адамдарда жеке өмір сүруге деген ұмтылыс айқын, олар өздерін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға және көбінесе оның тәуелсіздігін сезінуге мүмкіндік береді. Әлемнің әлеуметтік құрылымындағы егде жастағы адамдар үлесінің тұрақты өсуі кәрілік туралы жаңа идеяларды қалыптастыруға, әлеуметтік дамудағы егде жастағы адамдардың ролін тудырды [7].

Мемлекеттің егде жастағы адамдарға қатысты міндеттемелері туралы заманауи жүйе жалпыға ортақ гуманистік құндылықтарға, барлық жастағы адамдарға арналған адам құқықтарының идеясына негізделген және саяси шешімдер мен үкіметаралық және ұлттық деңгейлерде егде жастағы адамдарды қолдаудың нақты шараларын негіздейді. Орталық – егде жастағы адамдардың қоғамға толыққанды қатысуы, оларды мемлекеттік мекемелерде күтіп-бағу, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құқықтық жағдайларды қамтамасыз ету және өмір бойы жинақталған әлеуетті іске асырудың әлеуметтік қолайлы және мүмкін болатын үйлесімінің принципі болып табылады.

Қарт адамдар қоғамымыздағы кез келген тұлға сияқты, қолайлы өмір сүруге құқылыекенін ұмытпағанымыз жөн. Олардың өмірінде, қазіргі заман талабына сай әртүрлі жағдайлар жасалуы керек. Қарттарды әлеуметтік қолдау мен қорғауға, олардың экономикалық, саяси және басқа да құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мен Қазақстан Республикасының Конституциясында, сондай-ақ халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидалары мен нормаларында кепілдік берілген.

Қарттарды әлеуметтік қорғау шараларының бірі жасқа қарттық келіп немесе жоғалған қарекетін өзіне-өзі қызмет ету жалпы қызметтің әртүріне қабілетін қалпына келтіруге және орнын толтыруға бағытталған медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық іс-шаралар кешенін тұратын, сондай-ақ қарттардың толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік беретін әрі олардың құқықтары мен қабілет, мүмкіндіктерін іске асыруын қамтамасыз етуін оңалту болып табылады. Егде адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Адам қартайған кезде бұрынғы әлеуметтік рөлінен айырылып, жиі туғандары мен жақындарын жоғалтады. Рухани құлдырап, байланыс шеңбері, әлемге көзқарасының нұсқалары таратылады. Сондықтан да еліміздегі қарт адамдардың әлеуметтік мәртебесін көтеріп, толыққанды өмір сүруге барынша жағдай жасалынуы тиіс. Қарт адамдар – жастарға кедергі емес, тірек болады, бәсекелес емес, мұғалім болады деп бекер айтылмаса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. World Population Prospects (UN (2013). The 2012 Revision. – United Nations: New York, Vol. <http://esa.un.org/unpd/wpp>)
2. Ермолаева М.В. Культурно-исторический подход к феномену жизненного опыта в старости // Культурно-историческая психология. – 2010. – №1. – С. 112-118.
3. Волков Ю.Г., Добренков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология – М., «Гардарика», 2007.
4. Асанова, З. С. Культурно-досуговая работа с людьми пожилого возраста в пространстве столичного мегаполиса / З.С. Асанова, С. Ш. Умеркаева // Наука, образование, общество: тенденции и перспективы развития: сборник материалов II Международной научно-практической конференции [7 февраля 2016 г.]. – Чебоксары, 2016. – С. 37–42.
5. Бондаренко, И. Н. Социокультурная адаптация пожилого населения Российской Федерации в условиях переходной экономики : автореферат диссертации кандидата педагогических наук : 13.00.05 / И. Н. Бондаренко; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – Москва, 2001. – 24 с.
6. Бурцева, О. Н. Приемная семья – эффективная форма жизнеустройства одиноких пожилых граждан / О. Н. Бурцева // Социальная работа. – 2016. – № 9. – С. 63–65 : фот.
7. Вараксина, С. С. Социальная самореализация пожилых людей путем вовлечения их в добровольческое движение / С. С. Вараксина // Работник социальной службы. – 2013. – № 5. – С. 58–61.

РЕЛИГИЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ: ТРАНСФОРМАЦИИ ЭПОХИ ВИРТУАЛЬНОСТИ

Лифанов С.А.

*Специальность «Философия», магистратура, 1 курс
Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные аспекты трансформации института религии в современном обществе. Важнейшим процессом, определяющим вектор социальных трансформаций является развитие и широкое распространение цифровых технологий. В тоже время по мнению исследователей (Бергер П., Лукман Н. и др.) на смену секуляризационным тенденциям уверенно приходят процессы постсекуляризации, а расширяющееся влияние религии неизбежно ведет к ее внешней и внутренней модернизации. Социальный институт религии также влиятелен в обществе модерна, как и несколько веков назад. Несмотря на традиционный конфликт науки и религии, религиозные организации конца XX – первой четверти XXI века активно используют возможности виртуальной реальности. Социально-религиоведческий анализ при этом показывает, что «виртуальность» как онтологическая категория не только не чужда религиозному сознанию, но и находит в нем имманентное толкование.

Ключевые слова: религия, виртуальная реальность, секуляризация, постсекуляризация, социальные функции религии.

Институт религии существует столько, сколько существует человек, и многие пытались дать определение данному феномену, исследовать его, расчленив на его функции и структуру. Самыми влиятельными социологическими концепциями религии можно считать работы М. Вебера и К. Маркса, сосредоточивших внимание на разнообразном влиянии религии на общество в целом и на его подсистемы, такие как экономика, политика, право и др. Можно отметить также глубокую попытку разобрать религию как некий невроз от всем известного З. Фрейд или феноменологическую трактовку и прагматический подход к религии У. Джеймса в его работе «Многообразие религиозного опыта». Огромное разнообразие моделей религии и оценок ее значения, структуры и сущность религии или попыток объяснить ее причинности, связано с актуальностью этой темы как для ученых и теологов, так и для простых обывателей, «мирян и клира».

Нам прекрасно известно, что понятие социальных институтов вел Г. Спенсер. Пожалуй самые главные положения его работ, которые продолжают «работать» и сейчас это: 1) *«общество, как и биологический организм, на протяжении большей части своего существования растет, увеличивается в объеме; 2) по мере роста общества в объеме усложняется его структура, как и структура организма в процессе биологической эволюции»* [1].

Так за ближайшие сто лет, мы миновали несколько революций, множество локальных и две глобальных войны и еще множество перипетий, осознание которых вполне может сделать реальностью «шок будущего» как попытку преодоления адаптивного предела. Мир полностью преобразился, огромные сферы, от промышленности до культуры изменились и изменяются, нужно уточнить, что процесс совершенствования или же регрессии проходит практически незаметно, его видно лишь в больших временных рамках. Но не стоит и полностью утверждать, что мы полностью не видим этого, но мы можем прогнозировать и ухватить элементы ведь «неоспорим и тот факт, что главная роль в реализации модернизационных процессов принадлежит не просто обществу, а непосредственно индивидам с индивидуальными потребностями, что заставляет религии, так или иначе определять свое отношение к инновациям и искать решения проблем с новыми формами их социальной активности».

Деструктивные следствия культушока в определенной мере связаны и с нарастанием религиозности, но не в традиционных структурированных формах, а эклектично, формируя в общественном сознании новые формы религии глобализирующегося мультикультурного общества. Собственно, по мнению Э. Тоффлера мы уже наблюдаем очевидные признаки когнитивных нарушений, в числе которых кризис ценностей, рост мистицизма, политика нигилизма и социального отчуждения. Так в сегодняшних реалиях существует институт религия. Если же вновь, обратиться к работам Спенсера, то важно отметить, что *«Социальный организм, по мнению английского мыслителя, претерпевает такие же эволюционные изменения, как и индивидуальный организм, и они в значительной мере зависят от окружающих условий, с которыми у него происходят взаимодействия.»* [1]

Социальный институт религии все еще остается значимым, хотя он и потерял былую мощь. Подобно сфере экономических отношений видоизменились ранее (например, во времена Маркса и Энгельса) ярко выраженные детерминистские связи и взаимозависимость между религией и стратификацией, или классовой структурой общества. Согласно? Спенсеру институт *«...способ и форма самоорганизации совместной жизни людей»* и он поясняет что, по мимо обеспечения функционирования общества, где по его мнению

должна быть слаженная работа всех социальных институтов, институты обеспечивают элементы социализации, того что делает человека социальным существом. Стоит упомянуть нахождения институтов, в том смысле, как понимал сам автор в разных сферах, нижних и верхних, это вытекает из понятия эволюционизма Спенсера, что означает развитие, зависящие от различных факторов.

В то же время современные исследования религии подтверждают ее усиливающиеся связи с экономическими структурами. В последние годы возрос интерес ученых к роли религии на рынке, которые сосредотачивают внимание на исследованиях взаимосвязи между религией, потреблением и маркетингом [2-4]. Эти исследования особенно актуальны с учетом признанной роли религии в формировании, в той или иной степени, косвенно или явно, культур и рынков, какими мы их знаем [5].

Следует также задать вопрос, исходя из данных суждений, как изменился в наш век институт религии в том числе и в Казахстане. В первую очередь, возможно упомянуть, что, собственно, давая определения религий, будет очень трудоемким процессом и бессмысленным в каком-то роде. Современная ситуация отличается от прошлой традиции понимания людьми религии, тем что она теперь, это сам человек незаметно для себя человек сам создает для себя веру «Приватизация религии – это ядро всеохватывающей приватизации жизни в современных обществах». Так, Лукманом и Бергером разработана идея о «религиозном супермаркете» которая было обозначено постсекулярное стремление, которое можно выразить словами «Смерть, смерти бога», высказанные Дж.Капуто в провокационной форме. Теперь человек сам конструирует то, во что ему верить. Но не следует забывать о традиционной религии.

Социально-религиоведческий анализ показывает, что «виртуальность» как онтологическая категория не только не чужда религиозному сознанию, но и находит в нем имманентное толкование. Не углубляясь в обширные метафизические рассуждения, можно отметить, что в пределах религиозного дискурса как бы проще, и даже несколько «логичней» снимается вопрос о онтологическом статусе киберреальности. Виртуальная реальность созданная компьютерными технологиями, в общем-то, не первое «удвоение» мира со времен Платона. А беспокойство, например, психологов или родителей о ситуации существования в двух мирах, один из которых реален, наполнен реальными эмоциями и потребностями, а второй – виртуальный («нереальный» в сугубо материальном смысле, возможный мир) – суть аддикция, навязчивая привычка и зависимость. Безусловно, такая проблема есть в современном обществе, но если взглянуть на нее с точки зрения психологии и социологии, то возникает ряд характеристик, ставящих под сомнение данное положение. Собственно переживаемые человеком эмоции, желания, проявления воли также реальны будучи направлены как на материальные объекты, так и на содержание виртуального мира. Кроме того, возможно отметить тенденцию, в рамках которой киберреальность, созданная средой Интернета, уверенно приняла на себя такие социальные потребности как общение, идентификация с сообществом, принятие, социальное одобрение и др. Чтобы реализовать их уже не обязательно быть активной частью большой или малой социальной группы, а тем более религиозной общины. А если рассуждать иначе, то в духе традиционного идеализма и религиозной онтологии, следует констатировать, что духовный мир – первичней материального и соответственно важнее. Бытие духа, реальней и значимей бытия тела, существования в мире материальных ценностей, отсюда и почти идентичный совет верующим различных конфессий: *вести себя в виртуальной реальности согласно с традиционными этическими нормами и требованиями вероисповедания*. Кстати, подавляющее большинство конфессий не возражает против использования возможностей Интернета, и даже отдельно сформулировало рекомендации по поведению и отношению к ней.

В определенном смысле можно утверждать, что и сам Интернет приобретает статус сакрального пространства, по аналогии с обычным пространством, и несмотря на то, что «топос» места здесь не совсем реален, его священный статус сохраняется. Социальная сеть в данном случае выполняет функцию сакрального пространства религиозного смысла и действия, где трансцендентные объекты становятся более реальными, а реальные объекты, в том числе и люди, превращаются в виртуальные. А эволюционирующая технология киберпространства, прообразом которой в настоящее время является Интернет, оказывает существенное влияние на религию как социальный институт и на духовную жизнь индивида.

В вышеизложенном следует попытаться определить причинность и следствие. Первым является революция в масс-медиа и всеобъемлющий интернет. Под вторым пунктом стоит развитие виртуальности, как новой сферы, частично подменяющей не только социальные функции института религии, но и сам институт. В это момент становится возможным разделить институт религии на две разновидности – религии, возникшие исключительно в киберпространстве, и традиционные религии, погрузившиеся в нее и реализующие свои отдельные идеи и практики в виртуальной сфере. Расширение последних в 2020 г. значительно стимулировалось пандемией и эпидемиологической ситуацией в мире, но не детерминированы этим. Здесь уместно упомянуть о уже достаточно уверенно принятой научным сообществом классификации религий К. Хелланда (С. Helland), разделившего социальный институт религии эпохи виртуальности

на «онлайн религии» и «религии онлайн» [6]. В целом, в научной литературе все еще существует значительное терминологическое разнообразие для описания данного феномена: киберрелигия» [7], «виртуальная религия» [8], «цифровая религия» [9, 10], «гиперрелигию» [11] и др.

Таким образом «виртуальные религии» могут в определенной мере быть охарактеризованы через понятие симулякра, претендуя при этом на «чистую» априорную реальность, не требующую переноса опыта и эмпирической достоверности. Вторые – это классические формы религии, которые чаще всего принято называть традиционными религиями. Деятельность и сущность которых, согласно эволюционизму, должна прийти в согласие с модифицирующейся социальной средой. Эта модернизация в XXI веке не вопрос выбора, хотя в первой половине XX века и обсуждался вопрос о религиозном модернизме и религиозном фундаментализме, а неперемное условие ее благополучия и эффективности в новом мире. Иными словами, традиционные религии ищут путь возвращения контроля над той сферой, которая всегда принадлежала им, продолжая бороться за души виртуальных пользователей, путем создания виртуального дома бога, кладбищ, различных порталов, посвященных многообразной теологической проблематике и т.д. Именно эту тенденцию в определении вектора модернизации института религии исследователи определяют как «религию онлайн», подразумевая, что последняя вышла «on-line» из многовекового «off-line».

Кроме того, полагаю необходимым немного остановиться на вопросе о разнообразии религиозной информации, представленной в современном виртуальном пространстве. Этот вопрос не просто констатация количественного параметра, а вопрос религиозной идентичности, факторы и мотивы которой радикально изменяются под влиянием цифровизации. Эти изменения оказывают соответствующее влияние и на институциональные характеристики религии.

В этой связи, как в контексте секуляризационных оценок, так и утверждая приоритет постсекуляризма, мы констатируем процессы, расширения религиозного опыта и его мультисистемный характер. Исследуемое явление, в частности, обозначаются французскими терминами «религиозный *bricolage*» или «религия a la carte» либо менее метафоричным англоязычным определением «религиозный супермаркет» (religious supermarket). Если сделать акцент на описание культурных процессов посредством экономической терминологии рынка то опираясь на концепцию Mathews G., то возможно объяснить, что в современном мире идентичность, в том числе культурная и религиозная, определяется рынком, который бывает как материальным, так культурным.

Так, характеризуя, к примеру, современную американскую религиозность Mathews G. утверждает: «Американцы могут рассматривать свое общество как землю индивидуального (поиска счастья) и могут с радостью прогуливаться по рядам культурного супермаркета в поисках любой религии, которая подойдет их вкусам» [12].

Применение идеи культурного супермаркета к религии быстро набрало популярность в религиозно-научных кругах. В использовании маркетинговой терминологии в исследовании современной религиозности еще дальше пошел постмодернистский мыслитель Lyon D. В своей книге «Иисус в Диснейленде» автор отталкивается от факта открытия в Буэнос-Айресе религиозного тематического парка «Святая Земля», где создана миниатюрная копия Иерусалима со Стеной плача и Голгофой, над которой каждый час поднимается двенадцатиметровая статуя Иисуса Христа, а также представлено 37 скульптурных композиций, иллюстрирующих важнейшие события евангельской истории [13].

В своем труде Lyon D. заявляет о «диснеезации» религии. Автор использует концепт Диснейленда как квинтэссенцию, некий интегральный символ общества потребления, так как он «в концентрированной форме выражает ведущие тенденции, особенно озабоченность потреблением моды, кино и музыки и опыт зрелищности, который стал возможным с помощью высоких технологий» [13].

В частности, учитывая понимание «религии как культуры», то есть особой культурной системы, которая формирует и оправдывает социальный и моральный порядок данного общества и составляет феноменологическое мировоззрение его членов. Этот взгляд пронизывает появляющиеся исследования роли религии на рынке. В частности, здесь возможно найти объяснение религиозной динамики в контексте или с преобладающим предположением о самодостаточных потребительских культурах, при том что религия и ее рыночные следствия интерпретируются на уровне содержания и значения (например, нормы и ценности) отдельных религиозных традиций. Следовательно, концептуализация эти пересечений объясняет связи между религией, маркетингом и потреблением. С другой стороны рассмотрение религии как феномена не выходящего за пределы культуры потребления, должно опираться на анализ мультикультурных рынков.

В свете мультикультурных реалий на современных рынках не менее важно рассмотрение роли религиозных практик по отношению к культурному разнообразию как целом, так и в аспекте региональной специфики. Это побуждает нас задуматься, в контексте растущей глобализации и появления мультикультурных рынков, каким образом должно быть осуществлено переосмысление роль религии? В частности, учитывая, что в рамках мультикультурных рынков, где несколько культурных сил не только сходятся в

одной точке одновременного взаимодействия, но и также связаны с множеством культур в более широких контекстах, выходящих за рамки конкретных религиозных традиций. По сути, нам еще предстоит развить понимание роли религии как транскультурного ресурса в контексте ускоренных и сложных культурных потоков на мультикультурных рынках.

Borg M., также восприняв концепцию религиозного супермаркета, замечает: «Религия больше не похожа на книгу, которую читают от корки до корки. В некотором смысле, люди просматривают религиозный контент. Мало кто по-прежнему ищет статичной религиозной системы. Вместо этого происходит шопинг на рынке религии» [14]. Согласно Borg M., для того чтобы быть привлекательной в глазах современного человека, религия «должна быть приятной», религии находятся в такой ситуации, когда они вынуждены конкурировать друг с другом за «клиентов», которые, как и клиенты супермаркетов, могут терять лояльность [149, с. 138].

В заключении следует отметить, что в современной литературе наметилась тенденция устранения это теоретической асимметрии, посредством смещения внимание с религии как системы убеждений на религию как область транскультурных практик. В целом, эти практики демонстрируют, как религия может играть важную роль в содействии транскультурному характеру современных мультикультурных рынков.

Список литературы

1. Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учеб. для вузов / Гос.образоват. учреждение высш. проф. образования ХМАО Югры «Сургут. гос. пед. ун-т»; Урал. федерал. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина. 2-е изд. испр. и доп. – Сургут и [др.]: РИО СурГПУ, 2014. – 211 с.
2. Benton R. Special issue on religion and micromarketing // *Journal of Macromarketing*, 2014, N 34 (2). – P. 232-233
3. Mottner S., Ford J.B. Special issue on marketing and religion // *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 2010, N 15 (4). – P. 301-304.
4. Engelland B.T. Religion, humanism, marketing, and the consumption of socially responsible products, services, and ideas: Introduction to a special topic section// *Journal of Business Research*, 2014, N 67 (2). – P. 1-4
5. Delener N. Religious contrasts in consumer decision behaviour patterns: Their dimensions and marketing implications // *European Journal of Marketing*, 1994, N 28 (5). – P. 36-53
6. Helland C. Surfing for Salvation // *Religion*. – 2002. – 32. – P. 293–303.
7. Karaflogka A. Religious Discourse and Cyberspace // *Religion*. -2002. – № 32. – P. 279– 291.
8. Maxwell P. Virtual Religion in Context // *Religion*. – Volume 32, Issue 4. October 2002. – P. 343-354
9. Skačan J. On virtual Reality of Religion // *European Journal of Science and Theology*, December 2017. –Vol. 13, No.6, – P. 15-23.
10. Campbell H. Introduction: The rise of the study of digital religion. In: *Digital Religion Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. – London, New York: Routledge. – P. 1-23.
11. Possamai A. *Religion and Popular Culture: A Hyper-Real Testament*. Brussels, 2005. – 176 p.
12. Mathews G. *Global Culture / Individual Identity: Searching for Home in the Cultural Supermarket*. London; New York: Routledge, 2000. – 228 p.
13. Lyon D. *Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times*. – Cambridge: Polity Press, 2013. – 200 p.

НАРКОТИЧЕСКАЯ ЗАВИСИМОСТЬ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАН: ТЕНДЕНЦИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Маметбакиева Наргиза

*магистрант 2 курса специальности «социальная работа» кафедры социологии и социальной работы
Научный руководитель: д. соц наук, профессор Абдирайымова Гульмира Сериковна
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Абстракт. В представленной статье автором раскрываются основные тенденции развития наркотической зависимости среди молодежи и вытекающие из неё последствия. Зависимых от наркотических веществ потребителей предлагается классифицировать по частоте принятия наркотиков, за прошедшие несколько лет. Целью написания данной статьи было желание обратить внимание общественности на развитие и масштабируемость наркотиков среди молодежи.

Ключевые слова: потребление наркотиков, современная молодежь, наркотическая зависимость.

В молодежной среде Казахстана отмечается рост наркотической зависимости, связанный с рядом политических, экономических, социальных и иных преобразований. Такая динамика несет немало негативных последствий.

Явление реальности, как наркомания, несёт в себе социальную и медицинскую важность и приобретает всё большие масштабы. Обязывая общественность обратить на проблему наркотической зависимости особое внимание и принять необходимые меры, способствующие ограничить столь высокую динамику роста. Необходимо отметить, что наркотическая зависимость угрожает не только молодежи Казахстана, но молодым людям всего мира. Связано эта угроза с характером влияния веществ на представителей молодежи. Употребление больших дозировок наркотических веществ влечет за собой наркотическое оглушение или глубокий сон, малые дозировки влекут за собой получение некоей эйфории и приятных ощущений. Зависимость от наркотических веществ возникает в результате частого употребления. При этом с каждым разом принимаемая дозировка увеличивается.

Основой преступного мира принято считать именно наркоманию [1]. Так как наркозависимые люди теряют здравый смысл и идут на совершение преступлений различной тяжести, целью которых является получение денег для покупки новой партии к употреблению. Ежегодно, правоохранительные органы РК отмечают значительное количество преступлений, совершение которых выполнялось под влиянием наркотического опьянения. Незаконный оборот наркотических веществ, его употребление и сбыт влекут за собой множество действий, противоправного характера [2].

С 6-7 лет нужно начинать профилактические меры по предотвращению наркотической зависимости среди подростков и молодежи. Особенно если у ребенка была отмечена склонность к курению или иным вредным привычкам. В идеале нужно вести доверительные беседы в семьях, школах с целью донесения до детей всю сложность такой проблемы, как наркозависимость.

Наркомания опасна и тем, что может вызвать зависимость даже с первого употребления. У подростков, употребляющих наркотики можно отметить первые признаки зависимости в течении недели и даже раньше. У подростков начинаются проблемы на учебе, они становятся агрессивными и конфликтными, не ходят на занятия и связываются с сомнительными компаниями, замешанных в криминале.

Поведение подростка также претерпевает неожиданные перемены, среди которых отмечается:

- Резкая перемена настроения;
- Ухудшается аппетит;
- Появляется бессонница;
- Чередуются чрезмерное расширение или сужение век;
- Они говорят не ясно и не четко;
- Отмечается бледность и депрессии.

В случае обнаружения данных признаков, необходимо немедленно обратиться к врачу и отвести ребенка к психологу. В основе профилактики лежит личный пример каждого родителя и отношение семьи подростка к вредным привычкам. Чаще всего дети повторяют привычки родителей. Влияние школы, преподавателей СМИ – также имеют влияние на формирование убеждений и ценностей подростков.

Статистика показывает, что только за 2019 год из-за наркотических веществ было зафиксировано более 6 308 нарушений Закона. По итогам 2020 года, только за 10 месяцев было зарегистрировано около 2 000 нарушений, связанных со сбытом и незаконным распространением наркотиков. Сотрудниками правоохранительных органов РК было изъято около 23 тонн наркотиков и более 90 кг запрещенных синтетических веществ. В сравнении с предыдущим годом динамика роста наркотических веществ составила 3 тонны.

Столь внушительные цифры говорят о чрезмерном распространении наркотических препаратов, несущих негативное влияние на здоровье и социальную безопасность общества. А ведь озираясь на конец 20-го века можно увидеть совершенно иные цифры на потребление наркотиков, они были в сотни раз меньше, чем в наши дни. В момент зарождения столь пагубной отрасли криминального бизнеса на рынке постсоветского пространства не торопились бить тревогу. Считая данную проблему не такой опасной, как оказалось впоследствии.

Безусловно, вопросы моральной этики и социальной ответственности в разных слоях общественности были затронуты довольно серьезно. Но социум был просто не готов к проблеме распространения и сбыта наркотических веществ, в связи с рядом причин, основу которых определяет сложный экономический и политический режим. На тот момент медицина могла предложить для решения столь сложной проблемы предлагали только теоретическую модель борьбы с наркотиками, в то время как на практике данная модель не имела никакого успеха.

Медицинская модель борьбы с наркозависимостью была разработана на базе наблюдений за наркозависимыми людьми, получавшими лечение на добровольной основе. Купирование абстинентного синдрома было единственной формой лечения наркозависимых людей. Антинаркотическая пропаганда, которая велась наркологами, воспринималась социумом так, будто зависимость от наркотиков – это заболевание.

Ссылаясь на мнение Гилянского Я.И. [3], такое отождествление наркотической зависимости с болезнью, по умолчанию требовало вмешательство специалистов из области медицины в комплекс мероприятий, направленных на борьбу с наркотической зависимостью. Предыдущее поколение, воспитанное на стандартах советского мышления, имели твердое убеждение в том, что органы существующей власти ведут строгий контроль по обороту и распространению наркотиков.

В связи с чем меры по искоренению наркотических веществ на территории постсоветского пространства предусматривали обязательное применение наказаний административного и уголовного характера. Однако, на практике данный метод борьбы с наркотиками имел довольно низкие показатели эффективности. Слабая результативность подобных наказаний и беспомощность спец-структур, назначенных ответственными за предотвращение распространения наркотиков, повлекла за собой негативные последствия среди общества. А моральная паника и страх перед этим недугом возрастал еще сильнее.

В условиях существующей реальности динамика роста наркотической зависимости среди казахстанской молодежи имеет свои отличительные характеристики [4]. Среди которых отмечается различный объем употребления запрещенных веществ, среди разных социальных слоев с общественности. Так, к примеру, до 70% людей, страдающих от наркотической зависимости, приходится на подростков. Приобщение и систематическое привыкание к столь пагубной зависимости у 80% взрослых было зафиксировано в возрасте от 12 до 17 лет. Правоохранительные органы и органы по борьбе с наркотиками РК подтверждают тенденцию роста и развития данной отрасли. В рамках проводимых мер по борьбе с нелегальным оборотом и потреблением наркотиков ведутся постоянные мероприятия. Ссылаясь на данные сотрудников наркоконтроля, можно сказать, что реальные показатели динамики роста наркотической зависимости среди молодежи в рамках нашей страны в 5-8 раз выше, чем зафиксированные случаи. Основными лицами, занимающимися распространением и употреблением наркотических веществ, являются лица 13-25 лет.

По учету смертности от передозировки за 2019 год, Казахстан занял 33 место среди 99 стран мира [5]. К сожалению, в нашей стране имеется мизерное количество научных исследований, направленных более глубокое и детальное изучение данной проблемы. Крайний раз подобное исследование проводилось в 2001 году, целью которого было выявление количества наркозависимых людей среди казахстанцев. Депутаты мажилиса неоднократно поднимали вопрос о том, что в нашей стране отсутствуют госпрограммы, направленные на искоренение наркобизнеса и распространения запретных препаратов. Ранее, в 2012 году такая программа была создана, однако ровно через три года эта программа была приостановлена. Отсутствие таких программ заметно усложняют и затормаживают работу правоохранительных органов в борьбе с наркотиками.

Синтетические наркотики в Казахстане стали отдельным бичом среди молодежи [6]. Тем более, что их распространение производится не только через офлайн-дилеров, их еще легко можно приобрести через интернет. Количество синтетических наркотиков, которые зарегистрированы во всем мире составляет более 483. Более 60 из этих препаратов можно найти на рынке нашего государства и соседних стран. Такая заинтересованность молодежи в употреблении наркотических веществ обязывает государство составить госпрограммы и прекратить развитие столь негативной тенденции, являющейся причиной деградации молодежи.

Стремление подростков и лиц до 25 лет к употреблению алкоголя и синтетических препаратов называется наркотизацией. Во время процесса наркотизации наркозависимость у человека еще не успела сформироваться. Однако, пагубные последствия для здоровья человека наносятся уже при первом употреблении

наркотических веществ [7]. Особенно плохо наркотики сказываются на подростках лет 12-18, когда организм находится в фазе интенсивного роста. Помимо того, что человек, употребляющий наркотики наносит своему здоровью, вследствие чего идет негативное смещение призмы ценностей и убеждений. Характер поведения наркозависимых людей отмечается чрезмерной агрессией, отсутствием моральных ценностей, они становятся антиобщественными и индифферентными [8]. У них пропадает желание выстраивать дальнейшие стратегии в жизни и планирование своего будущего, а все цели сводятся к получению новой дозы наркотических веществ. Такие люди сулят серьезные проблемы для государства и общественности. Здоровье нации, правопорядок, безопасность, экономика – всё это попадает под большую угрозу. Плохое влияние на демографические данные и ухудшение уровня жизни являются неотъемлемой частью общества, страдающего от чрезмерного количества наркозависимых людей.

Ежегодно ВОЗ предоставляет отчет, по итогам которого каждый пятидесятый человек становится на учет в наркодиспансер. Также они заявляют, что это отражение не полной реальности, так как зарегистрировать всех наркозависимых довольно сложно. Ссылаясь на научные исследования, проведенные С. Реватовым и его научной командой, выяснилось, что из общего количества наркозависимых людей под учёт попадают только 10%. Остальные 90% умело маскируются и не попадают в учреждения, ведущие учет и задержание данных лиц.

На долю людей, которые хоть раз в жизни пробывали наркотические препараты приходится более 20%. Возрастная категория которых варьируется от 11-40 лет. Превалирующее количество среди которых – это мужчины. В 2019 году в Вене представлен Всемирный доклад по наркотической ситуации в мире. В нём говорилось о том, что из каждых семи наркозависимых лечение получает только один. Всего в мире зафиксировано более 35 миллионов лиц, употребляющих наркотики.

Исследования за 2017 год, проведенные в странах с большой численностью людей, таких как Нигерия и Индия в десятки раз выросли в сравнении с данными за предыдущие годы. Процент людей, употребляющих наркотики, вырос на 56%, что грозит большой опасностью для всего мира. В 2017 году от одних только опиатов погибло более 2/3 из шестисот тысяч человек. Известно, что огромное количество наркозависимых страдают вирусом иммунодефицита, СПИДом и гепатитом С, так как они употребляют наркотические вещества через инъекции, легко заражаясь тяжелыми заболеваниями.

Тенденция развития наркотической зависимости среди молодежи становится веской причиной увеличения смертности от передозировки или СПИДа. Проникновение устоев и правил криминальных сообществ в молодежную среду, обычаи и традиции преступных группировок, которые распространяются в наши дни через кинематограф, клипы, телевидение и социальные сети имеют не последнее место в распространении нарко-тенденции. Так, к примеру, в отличии от старших групп наркозависимых людей, целью которых является получение кратковременного удовольствия от наркотиков, группы помладше принимают психотропные вещества из любопытства и той агитации, которую видят в СМИ. Недолгая эйфория и галлюцинации нравятся не всегда и не всем, но после образования зависимости, подростку очень сложно завязать с наркотиками, тем более что они в этом возрасте очень агрессивны и не готовы делиться своими проблемами со взрослыми.

К числу основных причин употребления наркотиков среди подростков становится желание самоутверждения и желание быть модным. К сожалению, очень многие подростки стали жертвами подобной моды, несущей смерть. К другим причинам столь динамичного роста интереса молодежи к наркотическим веществам в Казахстане и постсоветском пространстве можно приобщить:

- Недостаточное количество организаций для подростков и молодежи;
- Кризис моральных ценностей;
- Чрезмерную агитацию наркотических препаратов в СМИ;
- Ухудшение коммуникабельных способностей внутри семей;
- Общественное расслоение и многое другое.

В связи со всеми вышеперечисленными причинами усугубилась тенденция на употребление наркотических препаратов среди современной молодежи. Низшие слои социума, страдающие от наркотической зависимости, находятся в повышенной зоне риска в сравнении с другими слоями. Так, к примеру, дети, живущие в малоимущих семьях, недополучают должного внимания и воспитания от родителей. Очень часто в таких семьях кто-то из родителей страдает алкогольной зависимостью. В скором времени дети из таких семей также приобщаются к «алкогольной» культуре, а позже переходят на употребление наркотических препаратов.

Тем ни менее, развитие наркотиков отмечается и в более высоких слоях общественности. Тем более что стоимость наркотических веществ отнюдь не дешевая. Основываясь на данных криминальной статистики, можно отметить высокий уровень социальной опасности и рост преступлений, совершенных при

потреблении и распространении наркотиков. Причем задействованы в этом всем как высшие слои общности, так и низшие.

В соответствии со сложившейся культурой среди современной молодежи, на замену алкогольной зависимости, с которой боролось предыдущее поколение, пришла зависимость посерьезнее, в основе которых лежат наркотики. Многие подростки ошибочно полагают, что разовое употребление наркотических препаратов не несет в себе особого вреда для здоровья [9]. Безусловно, состояние здоровья лиц, периодически или разово принимающих наркотики лучше, чем состояние человека, употребляющего наркотики систематически. Привыкание к наркотикам происходит не у все и не сразу. Это зависит от многих факторов, таких как:

- тип наркотиков (химический или растительный);
- основные характеристики и свойства;
- индивидуальные особенности организма человека, употребляющего наркотики и многое другое.

Исследователи отмечают, что бывают некоторые типы наркотиков, которые с первого употребления вызывают в организме привыкание. В эту категорию препаратов чаще входят наркотики химического происхождения. Бывает и наоборот, люди могут по несколько месяцев употреблять наркотики, но зависимости, как таковой, у них не отмечается. Эксперты связывают данное явление с определенной типологией людей, употребляющих наркотики. По мнению экспертов, условно можно разделить людей, потребляющих наркотики на 5 категорий, среди которых:

– категория людей, которым просто интересно попробовать наркотики. Ввиду того, что это модно среди молодежи и постоянно на слуху. Такие подростки ограничиваются только одним ознакомительным употреблением наркотиков, после чего они навсегда ставят запрет на такие препараты;

– категория людей, которые могут принять наркотики «за компанию». Это люди, которые являются заложниками обстоятельств и попав в сомнительную среду, где принято употреблять наркотики, вынуждены поддержать людей из этого окружения. Они употребляют ЛДСД или другие препараты только потому, что боятся прослыть слишком правильными людьми, ведущими здоровый образ жизни.

В случае если такой тип людей не находится в окружении лиц, злоупотребляющих наркотиками, представители данной категории людей вполне нормально себя чувствуют без наркотических препаратов;

– категория людей, которые принимают наркотики систематически и не представляют себе жизни без очередной дозы. Но делают это с перерывами, довольно длительными. Оправдывают себя тем, что они не наркозависимые и принимают наркотики «для настроения» только в честь какого-то события или праздника. Такие люди ведут вполне себе обычную жизнь и многие из их окружения (в семье, на учебе, на работе) даже не догадываются о том, что он принимает наркотические препараты. Люди из этой категории не видят явных проблем со здоровьем и психикой, поэтому считают, что всё вполне себе нормально. Но необратимые процессы, вызванные содержанием наркотических препаратов в крови, оказывают негативное влияние на их здоровье вопреки их ошибочным суждениям;

– группа людей, принимающих наркотические вещества на постоянной основе. Образование этой группы является следствием того, что эти лица ранее были в числе людей вышеперечисленных групп. Так как не попасть под зависимость наркотиков могут далеко не все, даже из числа тех, кто попробовал наркотики всего лишь 1 раз.

Люди из этой категории наркозависимых уже стали обладателями пагубной привычки и сталкиваются с огромным количеством проблем, вытекающих из употребления наркотиков;

– Физически и психически зависимые от наркотических препаратов лица являются последней группой в данной категории. Такие люди уже не в состоянии избавиться от своей зависимости и помочь им можно только реабилитационным путем. Но даже в этом случае сложно гарантировать полное выздоровление.

Известно, что передозировки умирают тысячи людей, причем передозировка случается как у заядлых наркозависимых, так и у людей, решивших просто попробовать наркотики.

С целью приостановления тенденции роста наркотиков среди молодежи, следует проводить профилактические меры воспитательного характера в первых 4-х категориях, описанных выше. Делается это для того, чтобы они не попали в 5-ю группу людей, зависимость которых уже выходит изпод контроля самого человека.

Резюмируя основные выводы, необходимо отметить всю серьезность и опасность наркотических препаратов для социума и экономики страны. Молодежь – это будущее страны. Задача органов государственных структур, частных организаций и задача каждого отдельно взятого человека заключается в предотвращении и искоренении такого явления, как наркотики. В решении данной проблемы нет никого, кто имел бы право оставаться в стороне и наблюдать за происходящим. Вопреки тому, что контроль за распространением и хранением наркотических препаратов ведется с трудом, необходимо сконцентрировать все силы

государства и общественности на уничтожение данной проблемы. Мы должны понимать, что благополучие страны, здоровье нации и процветание экономики напрямую и косвенно связаны со здоровой молодежью Казахстана.

Необходимо составлять государственные программы, которые будут реализовываться в рамках страны и других сопредельных республик, заинтересованных в уничтожении наркобизнеса и направленные на выявление: биологических, экологических, поведенческих и социальных причин и последствий употребления наркотиков и наркомании на протяжении всей жизни; разработки улучшенных стратегий предотвращения употребления наркотиков и его последствий; разработки новых и улучшенных методов лечения, чтобы помочь людям с расстройствами, связанными с употреблением психо-активных веществ, достичь и поддерживать значимое и устойчивое выздоровление.

Профилактика и анти-пропаганда наркотических препаратов натурального и химического происхождения может внести приятные коррективы в самые различные сферы науки, медицины, экономики, политики и безопасности общества. У нас есть все инструменты для того, чтобы прекратить расцвет наркобизнеса не только в рамках нашей страны, но и всего мира. Лечение наркозависимых и предоставление эффективных методов лечения может помочь лицам, страдающим от наркотической зависимости. Внедрение новых реабилитационных методов и разработка препаратов, ускоряющих процесс восстановления и избавления от зависимости, поможет значительно сократить число смертности среди молодежи.

Все вышеперечисленные факты в цифрах говорят о том, что страны должны консолидировать все силы на проведении комплекса сбалансированных и международных мер, для устранения такой проблемы, как наркотики. Не секрет, что потребление наркотических препаратов несет вред не только системе здравоохранения, общественности и семьям, но и мировой экономике. В связи с этим следует необходимо сделать всё возможно для того, чтобы уберечь молодежь от пагубной зависимости.

Также следует уделить особое внимание учреждениям, которые предоставляют услуги по лечению от наркозависимости. Так как на плечи медицинского персонала, в очередной раз, ложится нелегкая задача, решение которой просто необходимо для будущего страны. Воспитание молодежи, отвергающей наркотики и устойчивой к этой зависимости является основной задачей каждого из нас.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан «О наркотических средствах, психотропных веществах, прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими», с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г
2. Уголовный Кодекс РК. Статья 296. Незаконное обращение с наркотическими средствами, психотропными веществами, их аналогами без цели сбыта. С изменением, внесенным Законом РК от 27.12.2019 № 292-VI
3. Гилинский Я.И. Социальный контроль и отклоняющееся поведение // Рубеж. – 1982. – № 2.
4. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-11/kazakhstan-zanimaet-33-e-mesto-sredi-93-stran-po-smertnosti-ot-narkotikov>
5. Байзолданов Т., Дарикулова Б.У Наркотическая ситуация в РК и освещение ее в учебном процессе // Вестник КазНМУ 2014.
6. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / Под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого, И. Б. Орешниковой. – М.: Институт психотерапии, 2007. С. 201.
7. Неверов В.Н. Психофизиологическая адаптация и профилактика наркозависимости у студентов. М., 2001, с.59.
8. Москаленко В. Д. Созависимость: характеристики и практика преодоления / Лекции по наркологии. – Издание второе, переработанное и расширенное / Под ред. Н. Н. Иванца. – М.: Нолидж, 2000. – С. 365– 405.
9. Шереги Ф.Э., Арефьев А.Л. Наркотизация в молодежной среде: структура, тенденции, профилактика. – М., 2003. С. 172.

ҚАЗАҚСТАН ИМАМДАРЫНЫҢ ДІНИ БІЛІМ АЛУЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Манаспаев С.Н.,

2 курс, магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Түйін сөздер: діни білім, ислам, имам, діни білім орындары, медресе, институт.

Қазақстан мұсылмандарының діни білім алу тақырыбының өзектілігі айқын. Діни білімнің әлсіреуін болған өткен жылдардағы оқиғалар өз кезегінде еліміздегі теологиялық сауаттаттылықты арттыру жұмыстарының күшейуіне алып келді. 2018 жылы шілдеде ҰҚК Азаттыққа берген ақпаратында Сирия мен Иракта соғыс басталғалы Таяу Шығысқа 800-ге тарта Қазақстан азаматы кеткенін хабарлаған. Комитеттің 2019 жылғы қарашадағы статистикасы бойынша Сирия мен Ирактан Қазақстанға 277 ересек (57 ер адам, 220 әйел адам) мен 547 кәмелетке жасы толмаған баланың қайтарылғаны, Сирияда әлі 90-нан астам азаматтың бары көрсетілген. Келген азаматтардың әлеуметтік, психологиялық жағдайы арнайы мамандар мен қатар қарапайым халықтың да актуалды тақырыбына айналды. Бұл дегеніміз Қазақстан халқының арасында діни толеранттылықтың көрсеткіші нөлге жақын емес. Халықтың діни сауатын ашу, толеранттылыққа (діни тілмен айтқанда, нормадан басқасына сабырмен, сыпайылықпен қарау), әлеуметтік құндылыққа жол көрсетушілердің бірден бірі имамдар болып табылады. Әлеуметтік желілерді кеңінен бел алуы, онлайн курстар мен марафондардың барлығы халықтың діни сауатын ашуға деген талпынысының көрсеткіші деуге де болады. Ал енді кезекте имамның діни білім алуы мен оны зайырлы елде тепе-теңдікте ұстап отыру, дамыту мемлекеттік деңгейде атқарылып отырған үлкен жұмыстың нәтижелері. Оған мысал ретінде Алматы қаласының Дін істері жөніндегі басқармасының астындағы барлық зерттеу орталықтарының жүргізіп жатырған шараларын айтуға болады. Нақтырақ төменде ашып өтеміз.

Қазақстандағы ислами білім беру жүйесінің ерте орта ғасырлардан басталған мың жылдан аса тарихы мен тәжірибесі бар. Ең алғашқы ислами орта оқу орындары болған медреселердің араб жерінде емес, Түркістан өлкесінде пайда болғаны тарихтан белгілі. Мұның басты себебі тілдік фактордың әсері болып табылады. Мұсылмандықты қабылдаған түркі халықтары үшін ислам дінінің негіздерін үйрену, шариғат заңдылықтарын түсіну, зерттеу, тарату талпынысын араб тіліндегі Құран Кәрімді, Мұхаммед пайғамбар хадистерін, исламдық мәтіндерді игеру арқылы ғана жүзеге асыру мүмкін болып табылатын [1].

Орта ғасырларда бірыңғай рухани мәдени кеңістікте өмір сүрген Орталық Азияда медреселер жүйесі ерекше қарқынмен дамыды. Медреселер көбіне мешіттердің жанынан салынды. Бұхара, Самарқанд жерінде басталған медресе дәстүрі Баласағұн, Түркістан, Отырар, Сайрам, Сауран, Сығанақ, Өзкент секілді Ұлы Жібек жолының бойында жатқан ірі мәдени орталықтарда жалғасын тапты. Ортағасырлық жазба мәліметтерде бір ғана Баласағұн қаласында 40 мешіт, 20 медресе болғаны айтылады. Қазақстан жеріндегі медреселер жүйесі бойымен Сыр бойындағы қалаларда ерекше өрістеді. Бұл Қожа Ахмет Яссауи негізін салған рухани ілім арқылы Түркістан қаласының түркі жұртының рухани астанасы деңгейіне көтерілуімен тікелей байланысты болды.

Осы орнықты әрі жан-жақты діни білім жүйесінің қазақ даласында Әбу Насыр әл-Фараби кезеңінен қалыптасып, үзіліссіз жалғасып келе жатқан біртұтас рухани ілімдер, орныққан көзқарастар жүйесінің қалыптасуына шешуші әсер еткені анық. Саналы ғұмырын араб жерінде өткізгенімен әл-Фараби түркі топырағының түлегі, сол топырақта дүниеге келген ілімдердің дамытушысы болып табылады. Атақты Отырар кітапханасы орнаған өңірде туып-өскен ғалымның барлық рухани және дүниәуи ілімдердің бастауынан туған өлкесінде сусындағаны, негізгі көзқарастарын өз отанында қалыптастырғаны анық. Туған топырақтан алған тәлімін араб, парсы мәдениетінің, ислам өркениетінің ақыл-ой қазынасымен ұштастырған энциклопедист ғалым «хикма иләһийа» – «иләһи хикмет», «тәңірлік даналық» ілімінің негізін салды.

Атап айту керек, шариғат ілімдерін терең игертуге бағытталған дәстүрлі медреселер жүйесімен қатар діни білімді рухани тәжірибемен ұштастыруды, рухани кемелденуді мақсат еткен тариқат ұстаздары қалыптастырған рибат, текке, құжыра, забия, ханака секілді білім ордалары орта ғасырларда қазақ жерінде кеңінен тарады. Медреселер нақты мамандандыру жүйесі болса, аталған рухани білім ордалары рухты кемелдендіру жүйесі ретінде қызмет етті.

«Ислам дінін қазақ даласына таратып, орнықтыруда оқу, ағарту ісімен де айналысып, қарапайым халықтың көзін ашып, ізгілік пен игілікке, тақуалық пен имандылыққа тәрбиелеуде қожалар мен сунақтар және Қожа Ахмет Яссауи ілімін ұстанған сопылар орасан зор роль атқарды» деп жазады шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлі [2].

Қазақ мценаттарының көмегімен ел ішіндегі діни білімді рухани тұлғалар да өз жүйесімен бала оқыту арқылы халықтың діни сауатын көтерді.

«Түркістан» халықаралық энциклопедиясында (Алматы, 2010) ортағасырлық медреселердің оқу жүйесі жайында мынадай мәліметтер келтіріледі: «Медреселер өзінің білім беру жәрежесіне қарай төрт сатыға бөлінді: 1. Ибтидаия (бастауыш медресе), оқу мерзімі – 4 жыл; 2. Рушдия, оқу мерзімі – 3 жыл; 3. Иғдадия (жоғары оқуға дайындық), оқу мерзімі – 3 жыл; 4. Ғалия (жоғары білім), оқу мерзімі – 3 жыл. Ғалияны бітірген шәкірттерге «абыз», «молда», «халфе», «мударрис» деген атақ беріледі. Медреселерде жалпы оқу мерзімі 12-13 жылға созылады [3].

Оқу пәндері медреселердің сатысына байланысты белгіленеді. Жоғары білім беретін медреселерде арабшалық (лексика, этимология, синтаксис, риторика тарих, Құранды оқу-игеру әдісі, ғұламалар бахасы); дін үйрену, заңнама (Құранды, оның аяттарын, хадистерді талдау, фикх, заң негіздері); фәлсафа (логика, математика, география, астрономия, медицина, табиғаттану, ой талдау фәлсафасы) оқытылады. Медреселердің бағдарламасында діни оқу жағы басым болады.

Қазақ даласындағы рухани білім кеңістігінің бірегейлігін қамтамасыз еткен көзге көрінбейтін факторлардың ең негізгілері – халықтық рухани мұралар болды. Қазақ халқының дүниетанымы, діни көзқарастары, ұлттың рухани құндылықтары ауыз әдебиеті шығармаларында көрініс тапты. Діни тақырыпқа арналған қисса-дастандардан ислам дінінің негізгі қағидалары, танымал тұлғалары, шариғат заңдары жайлы мол мәлімет алуға болатын. Есепсіз көп мұндай туындылар көпшілікке арналған діни оқулықтың ролін қоса атқарып, қазақ мұсылмандығын қалыптастырудың, діни сауатын көтерудің теңдессіз құралына айналды.

Қазақстанның Ресейге қосылуы қазақ жеріндегі діни білім беру жүйесіне өзіндік өзгерістер әкелді. Орыс отарлау саясатының бір бөлігі болып табылатын татар молдалары арқылы қазақтарға діни білім беру әрекеттері қазақ халқын бағынышты, бодан етіп тәрбиелеу ниетінен туындағаны белгілі. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін осы үрдіс белең алып келді. Осы кезеңге дейін қазақ даласындағы білім жүйесі бірыңғай діни сипатта болды.

XIX ғасырдың өн бойында қазақ жерінде Созақ («Баб ата»), Қызылорда («Қалжан ахун», «Мырзабай ахун»), Талдықорған («Мамания»), Алматы («Қорам»), Тараз («Әбдіқадыр»), Сырымбет (Айғаным медресесі), Бөкей ордасы («Орда»), Семей («Ахмет Риза», «Аякөз», «Сары Хисмат»), Орал («Мутыгия», «Рахибия», «Бузуов»), Жезқазған («Дулығалы»), Торғай («Тұз»), Орда («Аққойлы»), Шаян («Аппак ишан»), Түркістан, Қарнақ («Халфе», «Шамухамед ишан», «Молда Хашыр дамолла», «Әбілхайыр қазы»), Ақтөбе, Ырғыз, Лепсі, Мерке, Қостанай өңірлерінде медреселер көптеп бой көтерді. Бұл медреселердің кейбірі жәдидшілік ағымы негізінде жаңашыл жүйеде қалыптасқан татар-башқұрт медреселері әсерімен салынды. «Оңтүстік Қазақстан» энциклопедиясында (Алматы, 2005): «1984 жылы Торғай облысында 59 медресе болды, бұларда 457 бала оқыды. 1986 жылы Ақмола облысында 13 медресе болды, бұларда 970 бала тағылым алды. Ақмола аймағында 1923 жылы 42 медресе қызмет етті» деген мәліметтер бар.

Қазақ зиялыларының үлкен шоғыры аталған медреселерде діни білім алды. Ұлтымыздың ағартушы ғалымдарына айналған осы зиялылардың бір бөлігі Орынбордағы «Хусайния», Уфадағы «Ғалия», Троицкідегі «Расулия» медреселерінде оқып, жәдидшілік идеяларымен жете танысты. Бұл өз кезегінде XX ғасыр басында қазақ жеріндегі медреселерде жәдид үлгісі мен төте жазудың кеңінен қолданылуына негіз қалады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап «татарландырудан» гөрі «орыстандыру» саясатының тиімділігін түсінген Ресей билігі жаңа үлгідегі мектептер қалыптастыру арқылы отарлау саясатын жаңа әдіспен жүргізуге көшті. Мұндай мектептердің мақсаты қазақ халқын орыстандыру және христиандандыру идеяларын жүзеге асыру болды. Ізгі идеяларға алданып, халқын сауаттандыруды мақсат етіп, аралас мектептер ашқан Ы.Алтынсарин сияқты қазақ зиялылары өз кезегінде қазақ мектептеріне христиан діни пәндерін енгізуге үзілді-кесілді қарсы шықты. Қазақ әліпбиін араб әріптері негізінде жаңарту идеясы Ы.Алтынсариннен басталып, А.Байтұрсыновтың «Төте жазу» әліппесіне жалғасты [4].

Орыс-қазақ аралас мектептері Бөкей ордасында да көптеп ашылған. «Батыс Қазақстан облысы» энциклопедиясындағы мәліметтерге сүйенсек, 1845 жылы Бөкей ордасындағы мұсылман мектептері мен медреселерінің саны 38-ге жеткен. 2 сыныптық және 4 сыныптық училищелер, бастауыш орыс мектебі, 2 діни мектеп жұмыс істеген.

1880-жылдары Ресей жерінде шіркеулік приход мектептері күрт көбейе бастады. Олар кедей отбасылары балаларының білім алуына арналып, мемлекет тарапынан қаржыландырылды. Бұл мектептерде оқу мерзімі 2 жыл болып белгіленді. Оларда Құдай заңдары, шіркеу әні, оқу, шіркеу славян тілі, арифметика секілді пәндер оқытылды. Қазақстанда да ресейлік мектептердің осы түрі кеңінен таралды. 1909 жылы бір ғана Ақмола өңірінде келушілер есебінен қаржыландырылған 152 шіркеулік приход мектебі болғаны жөнінде деректер бар.

XX ғасырдың 30-40-жылдарындағы сталиндік репрессия салдарынан қазақ жеріне протестант сенімін ұстанушы халықтар, әсіресе немістер көптеп жер аударылды. Бір ғана Еділ бойынан елімізге 360 000 неміс ұлтының өкілдері жер аударылған. 1950-жылдары елімізде лютеран шіркеуінің, інжілдік христиан-

баптистердің, адвентистер мен меннониттердің қауымдары қызмет ете бастады. 1955 жылы Целиноградта алғашқы лютеран шіркеуі тіркелген. 1990-жылдары інжілдік христиан-баптистер қауымының саны 109-ға жеткен.

Иудей дінін ұстанатын еврей қауымының ахуалы да осы тектес болды. Олардың Қазақстанға жаппай жер аударылуы ХХ ғасырдың 30-40-жылдарына сәйкес келеді. Қазақстандағы алғашқы синагога 1913 жылы Семейде салынып, 1932 жылға дейін жұмыс істеген.

Аталған діндерге қатысты діни білім беру орындары тәуелсіздікке дейін тіркелмеген. Діни ағарту жұмыстары негізінен ғибадат ғимараттарында өткізілетін діни рәсімдер және уағыздармен шектелді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда ислами білім беруді институционализациялаудың маңызды кезеңдерінің бірі халықтың діни сауаттылығын арттыру қажеттілігі болып табылады. Әлеуметтік зерттеулердің нәтижелеріне сүйенетін болсақ, кеңестік дәуірдегі атеистік идеологияға қарамастан, егеменді елде өмір сүріп жатқан қазақтардың көпшілігі өздерін құдайға сенеміз деп көрсеткен [5]. Мешіттерге барушы адамдардың саны күрт өсті, олардың медресе мен демалыс күндердің деңгейіндегі діни білімі де жоқ, көп жағдайда жалпылама білім мен дүниетанымдық түсініктерге ғана ие.

- 1) Қазіргі қазақстандық ислами білім беру жүйесі бес бағыттан тұрады:
- 2) Діни сауат ашу курстары (бастауыш білім);
- 3) Құран оқушыларын даярлау (қарилар дайындау) орталықтары (бастауыш кәсіптік білім);
- 4) Медресе (орта кәсіптік білім);
- 5) біліктілікті арттыру институты (білімді жетілдіру, қайта даярлау курстары);
- 6) Университет (жоғары білім).

Діни білім беру қызметі білім саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасындағы талаптарға сай орындалады. Діни білім ұлттық оқу бағдарламасына сәйкес зайырлы пәндерді де қамтиды. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы оқулықтарды, әдебиеттерді және білім беру бағдарламасын ханафи мектебінің қағидаларына сәйкес бекітеді.

Медреседе оқуды бітіргеннен кейін түлектер толыққанды имам болып, екінші курстан бастап «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университетінде оқуын жалғастыра алады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты негізінде интеграцияланған білім беру жобасы жүзеге асырылуда, оның аясында докторанттар білім алады. Исламтану бағыты бойынша 2014 жылдан бастап мамандар дайындалып келеді, бұл ислами білімнің академиялық құрылымын дамытудағы тағы бір қадам болды [6].

Зайырлы мемлекетте ислами білім беруді дамыту жаңа дағдарыстарға тап болды, радикалды және теріс көзқарастағы дәстүрлі емес діни бірлестіктердің тарапынан қиындықтармен бетпе-бет келді. Үкімет конструктивті діни білімі жоқ жастардың қолдауымен радикализмді насихаттайтын шетелдік уағдаластықтар қауіп төндіруі мүмкін екенін толық түсінді.

Қазақ халқы отар жылдары білім беру жүйесінің өзіне тән дәстүрлі болып табылатын табиғатынан айрылды, сол себепті тәуелсіздік алғаннан кейін қайта қарастыруға мәжбүр болды. Егемендікке қол жеткен соң аталмыш бағыт қайта жанданды. Жаңа үрдістер мен үдерістер Қазақтан территориясына діни білім беру ұйымдарын алып келді. Діни білім беру ұйымдарына ислам, православие, інжілдік христиан-баптистер, католик және т.б. конфессиялардың діни бірлестіктері нысанындағы оқу мекемелері кіреді.

Тек 2011 жылдың өзінде діни қызметіне айтарлықтай өзгерістер мен толықтырулар алып келді [7]. Аталмыш заңға сәйкес бұндай мекемелердің діни қызметкерлерді дайындаудың кәсіптік оқыту бағдарламаларын жүзеге асыратын ұйымдар шеңберінде жасалуы көзделді. Бұл бапқа сәйкес 2012 жылы құрылған діни қауымдастықтарды қайтадан тіркеу шаралары аясында осыған дейін дін саласындағы бірлестік ретінде жұмыс жасап келген діни білім беру институттары босатылып, оның он үші мемлекеттік діни қауымдастықтар қатарындағы оқу орындары ретінде жаңадан құрылды.

«2013 жылдың 1 маусымындағы жағдай бойынша елімізде «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» республикалық ислами діни бірлестігіне (ҚМДБ) қарасты 9 медресе, республикалық Имамдардың білімін жетілдіру ислам бірлестіктерге қатысты тіркелген діни білім беру ұйымдарының саны 29-ға жетті. «Аталған мекемелер заңды тұлға ретінде тіркеуден өтетіндіктен олардың есебін ҚР Әділет министрлігінің Тіркеу қызметі және құқықтық қызмет көрсету комитеті жүргізген. Дегенмен діни білім беру ұйымдарының дербес базасы жасақталмағандықтан және оларға қатысты мәліметтер тіркелген заңды тұлғалардың жалпы базасынан алынып отыратындықтан, есептерде бірізділік болмай, 2009-2011 жылдары ДББҰ саны 27-31 аралығында ауытқып отырды».

Тіркеудегі діни білім беру ұйымдарының тізімі үнемі өзгеріп отырады. Әсіресе 2011 жылдың 11 қазанында қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының заңы діни білім жүйесінің институты, «Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани» республикалық

қарилар дайындау орталығы, «Ықылас» қарилар дайындау орталығы секілді 12 ДББҰ қызмет атқарады. Сонымен қатар католиктік конфессияға тиесілі «Мария-ана шіркеуі» Епархияаралық жоғары діни семинариясы өз қызметін жалғастыруда. Исламдық оқу орындары. Исламдық білім беру жүйесінің жолға қойылуында ҚМДБ шешуші роль атқарды» [1]. Діни сауат ашу мектептері облыс, аудан және қала аумақтарындағы мешіттердің жанында қызмет атқарады. Сондай-ақ ҚМДБ тарапынан ашылған мектеп жасына келген оқушыларға арналған діни сауаттылық курстары жұмыс жасайды. Мұндай сауат ашу курстарының көлемі соңғы деректерге сүйенсек 334-ке жеткен, ал түлектерінің саны мыңдаған.

Бүгінгі күні ислами білім берудің бастапқы буыны жетілдіру жұмыстарын қажет етеді. Себебі діни сауаттылықты ашуға бағытталған курстар бұхарадағы ислами ағартушылық қызметтерін кешенді және ауқымды түрде одан әрі дамытуға жағдай жасайтын негізгі көз болып табылады. Алайда діни ағартушылық курстарының негізгі кемшілік тұсы – білім алушыларға қандай да бір жауапкершілікті артпайды, сол себепті шәкірттер оқу барысында білім алуды тоқтатып, тастап кете алады. Осыған байланысты діни сауаттылық курстарына келген оқушылар саны мен түлектердің саны арақатынасында айтарлықтай өзгешілік бар.

Астанада орналасқан медресенің мұғалімдерінің пікіріне сүйенетін болсақ, Құран оқу курстарына түскен көптеген шәкірттердің кейбіреуі ғана дәрісті толықтай тәмамдайды. Аталмыш ахуал ұстаздардың сабақ оқытуға деген белсенділігін төмендетеді, сонымен қатар сауаттылық курстарына деген және ондағы білім сапасына деген күмәнді тудырады. Осыған орай діни ағартушылық курстардың бағдарламаларын жетілдіру, оларды діни мектептерге алмастыру маңызды болып табылады. Жай ғана діни сауат ашу курсынан діни мектеп дәрежесіне өткеннен кейін шәкірттердің жауапкершілігі мен ынтасы артады, келешекте діни білімін жалғастыруға мүмкіндік алады, діни қызмет атқаруға жолдама алады.

Қазақстан аумағында республикалық ислами діни бірлестік «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына» қарайтын қарилар даярлайтын бірнеше орталықтар бар: Ақмола облысы, Қосшы елді мекеніндегі «Қауам ад-Дин эл-Итқани эл-Фараби эт-Түркістани» Құран қариларын дайындау орталығы, Шымкент қаласындағы «Ықылас» қарилар дайындау орталығы. Аталмыш діни ағартушылық орталықтарында дәріс алушылар мамандықтарына сәйкес ақида, тәжуид, хадис, Құран тәпсірі сияқты пәндерді оқи алады. Қариларға арналған оқу орындарында тек діни емес, сонымен қатар зайырлы білім жүйесі де қарастырылған.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарасты медресе санатындағы мекемелер арнаулы орта және кәсіптік білім беретін оқу орындар болып табылады, олардың қатарында тоғыз медресе бар, олар Нұр-Сұлтан, Павлодар, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Алматы, Шамалған, Тараз аймақтарында орналасқан. Бұл медреселердің білім бағдарламаларын жүзеге асыруға құқық беретін мемлекеттік лицензиялары бар. Медреселерде жоғары діни білімі мен біліктілігі бар мемлекеттік кәсіби мамандар қызмет жасайды. Медреселердің ұстаздарының қатарында бас имамдар, наиб-имамдар бар. Медреселердің білім беру жоспарында мемлекеттік оқу стандартына сай зайырлы пәндерді оқыту қарастырылған. «Ақида» пәнін жүргізу барысында Матуриди еңбектері негізге алынады. Өзге ақида өкілдерінің көзқарастары салыстырмалы түрде түсіндіріліп, матуриди ақидасынан ерекшеліктері көрсетіліп отырады. Фикһ пәнін оқытуда ханафи мазхабы өкілдерінің еңбектері мен осы бағыттағы жинақтар пайдаланылады» [1].

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Республикалық имамдардың білімін жетілдіру ислам институтының іргетасы Ислам даму банкінің қаржылық көмегімен 2002 жылы қаланған болатын. Бұл ұйым Қазақстан Республикасының заңына сәйкес жоғары мамандық мекемесі болып табылады. Институттың басты міндеті – имамдардың білімі мен біліктілігін арттыру. Әдетте діни білімді жетілдіру курстары төрт айға созылады, оның тыңдаушылары болып мешіттердің қызметкерлері табылады. Оқу мерзімі қысқа болғандықтан мекемені лицензиялау қарастырылмаған. Институттың білім беру үдерісі оқу орны басшылығы тарапымен бекітіледі, оның оқу жоспары дәстүрлі ханафи мазхабының аясында құрастырылған және ол Қазақстан мұсылмандары діни басқармасымен келісілген. Оқу бағдарламасында Қазақстан тарихы, қазақ тілі мен әдебиеті сынды зайырлы пәндер қарастырылған.

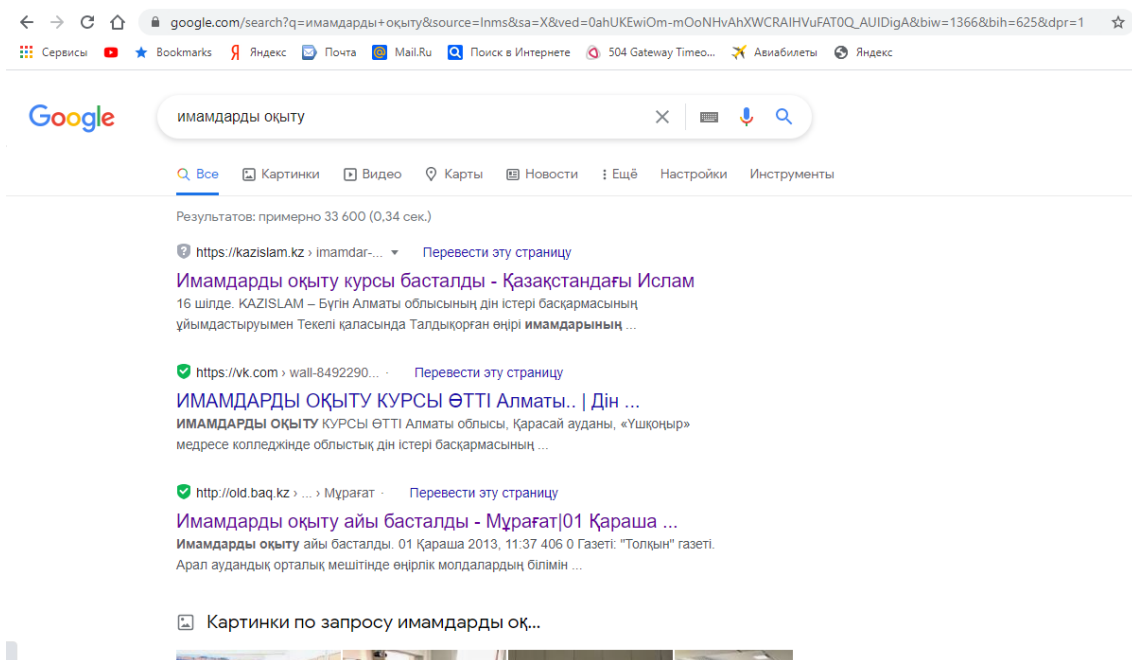
Қазақстандағы ислами білім берудің жоғарғы оқу орны болып «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті табылады, ол Қазақстан Республикасы мен Египет Араб Республикасы арасындағы үкіметаралық келісімшарт бойынша құрылды. Университеттің қызмет етуінің негізгі бағыттарын екі мемлекет мүшелерінен құралған кеңес шешеді – қаржы және мәдени мәселелер, білім беру саясаты және білім менеджменті. Бұл оқу орнында қарастырылған барлық мамандықтар Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті ұлттық білім беру стандарттарна сай жүзеге асырылады, яғни діни емес жоғарғы оқу орындарындағы білім беру жүйесімен бірдей үлгіде мамандарды дайындайды. Білім берудің бағыты – ханафи мазхабы. Ислами білім беру мекемелері қазақ даласында ежелден орын алған ғасырлар бойғы шежіресі бар медреселердің дәстүрлі ізін жалғастыруда. Ислами оқу орындары Қазақстан мұсылмандар діни басқармасы арқылы ортақ жүйеден қадағалануы олардың қызметінің қарқынды дамуына жағдай жасап отыр. Мемлекет тұрғындарының рухани тілектері мен сұраныстарына жауап беруде, білім деңгейі мен діни

сауаттылығын жетілдіруде, дәстүрлі діни құндылықтар мен рухани түсініктерді үгіттеу арқылы Қазақстан халқының бірлігі мен тұрақтылығын қорғауда ислами діни білім беру мекемелерінің қызметінің алар орны зор.

Егемендік алғаннан кейін орын алған тағы бір жақсы үрдіс – дінтану мамандығы бойынша шәкірттерді даярлау. «Дінтанушы мамандарды еліміздегі Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің дінтану кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің дінтану және мәдениеттану кафедрасы, Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің философия және мәдениет теориясы кафедрасы, «Нұр-Мұбарак» Қазақ-египет ислам университетінің дінтану кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің дінтану және теология кафедрасы, Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің дінтану факультеті даярлайды». Барлық білім мекемелерінде «Дінтану» мамандары республикалық білім стандарттарына сай бекітілген оқу жоспары бойынша дайындалады. Бүгінгі күні дінтанушылық білім жалпы халықтың діни сауаттылығын арттыру үшін және деструктивті күштерге төтеп беру үшін орта мектепте қажет болып отыр.

Түркістан шаһарындағы Қожа Ахмет Йасауи атындағы университетте «теология» бағыты бойынша мамандар даярланады, бұл мамандық дінтанулық және діни білімді қамтиды. Теологияның дінтанудан айырмашылығы – ол дінді тек жалпылай талдап, танып, пайымдап қана қоймай, діндердің ішкі мазмұны мен табиғатына назар бөлетін пәндердің үлес салмағы артықтау болады. Дін жолындағы адамдардың жандүниесінің серпінін зерделейтін, қарастыратын дәрістер мазмұнын тәжірибемен үйлестіруге, дінтану ілімін өз тарапынан екінші бір сытқары пікір болып саналатын атиезм көзқарастарымен біржақты жабдықтанудан абай болуға мүмкіндік беретін аталмыш кәсіби бағыттың мемлекетіміздің дінтанулық және діни білім құрылымында өзіндік рөлі болары дауасыз.

Дінтанулық білім мен діни білім берудің пәндік құрылымы мен бағдары әртүрлі болғанымен, олардың негізгі нысаны бір. Ол мақсат – дінді дұрыс түсіндіруді қамтамасыз ету, дәстүрлі діни (рухани) құндылықтарды құрметтеу, бейтаныс көзқарастарға абай болу, басқа діндер мен сенімдерді қадірлеу, имандылық түсінігін дұрыс ұғыну. Сол себепті заман ағымына сай діни және дінтанулық білімдерді зайырлылық жағдайында ұштастыра білу қажет. Сол ретте имамдарды даярлау, қайта даярлау, «Дін мен дәстүр» секілді тақырыптарда курстар мен семинарлар, оқыту айлары өтіп жатыр. Оған дәлел ретінде төменде Google платформасындағы іздеу батырмасында нәтижесінің скриншотын ұсынғым келеді (Сурет 1).

1-сурет - Google платформасындағы «имамдарды оқыту» тіркесі бойынша іздеу скриншоты

Суретте көріп отырғанымыздай, Google «имамдарды оқыту» тіркесі бойынша 33600-дай нәтиже ұсынып отыр. Анализ барысында Қазақстан имамдарының діни білім алуының тәжірибелері шетел діни институттарынан келген докторлармен ілім алмасу және еліміздегі тарих, құқық, философия, әлеуметтану сияқты әлеуметтік саланың мамандарынан алынған ақпараттармен толығып отырғанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өбдірәсілқызы А. Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері // <https://kazislam.kz/eislam-153/?lang=ru> 03.10.2013
2. Дербісәлі Ө. Ислам және заман (Сұхбаттар мен мақ., жолжазбалар мен әдеби зерттеулер), А., 2003;
3. Түркістан халықаралық энциклопедиясы. Алматы, 2000; UNESCO, 203 б.
4. Ана тілі газеті, 12 Қыркүйек, 2012: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/10394>
5. Бурова Е.Е. Тренды новой религиозности в современном Казахстане (опыт социогуманитарного измерения).– Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 200 с.
6. Smagulov M.N., Dosmaganbetova A.A., Seitakhmetova N.L., Sartayeva R.S., Sagikyzy A. Institutionalization of Islamic education in the Kazakhstani secular society // *European Journal of Science and Theology*. – 2018. – Vol. 14 No. 2. – 65-75 p
7. 7. Қазақстан Республикасының конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. 2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029

БЕЙІМДЕЛУ ФЕНОМЕНИ: ЗЕРТТЕЛУ ПРОБЛЕМАСЫ

Махмудуллаева Г.Т.

*Әлеуметтік жұмыс, магистратура I курс
Ғылыми жетекші: PhD, доцент м.а. Омарова А.Т.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация: Бүгінгі таңда адамның объективті сыртқы әлемге бейімделуін және субъективті ішкі дүниесіне бейімделуі адамның физиологиясы, психологиясы, педагогикасы, социологиясы, адам философиясы туралы білімдерін толық қамтиды. Адамның бейімделу мәселесіне деген үлкен қызығушылығы адаптивті құбылыстардың жан-жақтылығы мен әмбебаптығын куәландырады, сондықтан бұл құбылысты пәнаралық позициялардағы ғалымдар бейімделуді күрделі биологиялық, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік сипаттағы көп деңгейлі құбылыс ретінде қарастырады. Бейімделу – бұл көптеген ғылым салаларының өкілдері зерттейтін өзіндік механизмдері мен заңдылықтары бар күрделі көпфакторлы құбылыс. Кәсіби қызығушылықтарға сәйкес бейімделудің белгілі бір түрлеріне назар аударылады: биологиялық, физиологиялық, психикалық, психофизиологиялық, психологиялық, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық, дидактикалық, кәсіби және т.б. Бұл мақалада әлеуметтік бейімделуді зерттеуге қатысты өзекті мәселелер талқыланады. Әлеуметтік бейімделу процесінің теориялық және әдіснамалық негіздерін қарастыру мақсат етіледі.

Кілт сөздер: әлеуметтік бейімделу, бейімделу процесі, бейімділік, тұлғалық ерекшелік, бейімделу.

Қазіргі қоғамда жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделе алатын азаматтар қажет. Сондықтан тұлғаның бейімделуі – өзекті мәселелердің бірі. Мәселенің жалпы теориялық негізін әртүрлі ғалымдар өте терең дамытты. Мәселен, өмірдің әр түрлі салаларындағы мамандардың бейімделуінің философиялық-психологиялық негіздері зерттелген (Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, Л.П.Буева, Л.С. Выготский, В.И. Загвазинский, Э.Ф. Т. Лисовский, А. В. Петровский, С. Л. Рубинштейн және басқалар); Ұжымдағы жеке бейімделу механизмдері (А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, С.Т. Шацкий және т.б.); Бейімделу процесінің психологиялық аспектілері (Б.Г. Ананиев, А.Н. Леонтьев, А.К. Маркова, И.С. Якиманская және т.б.); Әлеуметтік-педагогикалық бейімделудің ерекшеліктері (А.С.Белкин, Р.А.Литвак, А.В. Мудрик, В.Д. Семенов және т.б.). Әлеуметтену мен кәсіби дамудың жалпы мәселелері тұрғысында бейімделу құбылысын Д.А. Андреева, Ю.К. Бабанский, Л.И. Белозерова, Е.Н. Корнеева, А.В. Мудрик және басқалар қарастырған. Көптеген зерттеулерде бейімделу процесі мен әлеуметтік қауымдастықтың әр түрлі ерекшеліктері арасында тығыз байланыс байқалады, оның шегінде жеке тұлғаның жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуі жүзеге асырылады. Атап айтқанда, бейімделу жетістігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылатын тренингтің тиімділігі мен біртектілік, психологиялық климат, функционалдық тұтастық, құндылық-бағдарлы бірлік және т.б. сияқты топтық көрсеткіштер арасында байланыс көрсетіледі. Қазіргі ғылымда «бейімделу» термині көп мағыналы, адам өмірінің барлық деңгейлерінде, құрылымдық, функционалдық, рухани және практикалық білім беруде көрінеді және философия, биология, әлеуметтану, психология және педагогика саласындағы пәнаралық ғылыми тұжырымдамалар санатынан да қарастырылады.

Бейімделу мәселесі – әрдайым өзекті болып табылатындығына байланысты әртүрлі ғылыми салаларда қарастырылады. Қоғамның өзгеру ауқымы және әлемнің әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы өсіп келе жатқан өзгерістер, бейімделу процесін зерттеуді алдыңғы орынға қойып, ғаламдық сипатқа ие болып отыр. Осылайша, адамның дамуға деген ұмтылысы мен түбегейлі өзгеретін әлеуметтік ортасы туралы тұжырымдаманы дамыта отырып, біз саяси, экономикалық және әлеуметтік процестер, еңбек қызметі, әлеуметтік институттар мен ұйымдарды әлеуметтік бейімделудің объектілері мен субъектілері ретінде жіктелетінін атап өтеміз. [1, б. 82].

Бейімделу теориясы мен практикасының әр түрлі аспектілерін терең және жан-жақты тексеру Л.В.Корельдің еңбектерінде қамтылған. Оның тұжырымдамасына сәйкес, бейімделу – бұл әлеуметтік қайшылықтардың жойылуына ықпал ететін қоғамдық дамудың объективті факторы, ал барлық әлеуметтік мұралар, дәстүрлер, мәдениет, техника, ғылым – бұл қоғамның сыртқы ортаға бейімделуінің және өзінің «ішкі» жинақталған нәтижесінің өзгерісі [2].

Ю.А.Александровский, Г.Эйзенк, М.И.Бобнева, М.Вебер, Г.Хартманн, Э.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс және басқалардың еңбектеріне сүйене отырып, біз әлеуметтік бейімделуді процес ретінде қарастырамыз. И.Ф.Албегованың айтуы бойынша, бейімделу дегеніміз адаптация субъектісінің адаптивті әлеуетінің деңгейі, яғни адаптация процесінің жетістігін анықтайтын алғышарттар жиынтығы. Өз кезегінде, «бейімделу» – бұл бейімделу процесі нәтижесінде пайда болатын, субъект пен объект арасындағы тепе-теңдіктің белгілі бір деңгейімен сипатталатын жүйесі. Мәліметтерге сүйене отырып, бейімделу процесі – бұл тепе-теңдік күйге жету үшін сыртқы және ішкі ортаның талаптарына сәйкес бейімделу субъектісінің қасиеттерін өзгерту процесі деп айта аламыз. [3, б. 22].

Бейімделу мәселесі көпқырлы «әлеуметтік» және «әлеуметтік емес» (молекулалық, жеке, макро-, микро– және т.б.) жүйенің барлық мүмкін деңгейлерінде өзгеріп отырады. Яғни бейімделуге негіз қоғамда болып жатқан процестер және олардың нәтижелері. Адаптация мәсілесін мақсаттар мен жалпыадамзаттық құндылықтар және қолданыстағы жаңашылдықтар мен нормаларды қабылдауға байланысты келесідей бөліп қарастыруға болады:

- біріншісі әлеуметтік ортаға белсенді бейімделу
- екіншісі – пассивті бейімделу.

Бірінші жағдай «сырқы орта» бағытымен сипатталады, ол қоршаған ортаға және алған білімді зерделеумен, игерумен қатар жүретін бейімделуге белсенді әсер етуші процестен тұрады. Екіншісі «ішкі», жеке тұлғаға бағытталған белсенді бағдармен сипатталады, демек тұлға өзіндік жеке құрылым элементтерінің жиынтығын түзетеді және өзгертеді. Өзін өзгерту немесе қоршаған ортаға белсенді әсер ету – бұл тұлға дамуының индикаторлары болып табылады. Тұлға әлеуметтенуі және дамуы барысында көптеген өзгерістерге жолығады, түрлі топтарымен байланыс орнатады, қоғамның дамып өркендеуінің ортасында жетіледі.

Бейімделу процестерінің түрлері құрылымдық қажеттіліктерге және жеке адамдарды басқаратын мотивке байланысты. Бейімделу адамдарда түрлі деңгейде орын алады – бұл жеке-психикалық, әлеуметтік және биологиялық аспектілерге байланысты. Бейімделу проблемасын зерттеу тарих, психология және әлеуметтану аясында үш бағытта жүреді.

Бірінші бағыт психоанализ тұрғысынан тұлға мен қоршаған ортаның (әлеуметтік орта) өзара әрекеттесу идеяларына қатысты. Психоанализ проблематикасының тәсілдеріне психосоматика мен психофизикаға қатысты сұрақтар енуі керек. Бұл бағытта бейімделу процесі жеке құрылымның сыртқы орта жағдайларымен салыстырмалы тепе-теңдігімен анықталған нәтижесінде пайда болады. Бұл процестің схемалық сериясы келесідей:

Жанжалды жағдай – қорқыныш – қорғаныс.

Жанжалды жағдай – бұл қоршаған орта белгілеген жағдайлармен шектелген жеке қажеттіліктердегі ауытқулардың көрсеткіші. Қақтығыстың нәтижесі – қорқыныш, дисфория элементтерін біріктіреді (ашуланшақтық, басқалардың іс-әрекеттеріне деген сезімталдығы жоғарылайды, агрессияны бастайды[4]) және қорқыныш, ішкі бұзылыстарға реакция туғызады. Барлық процесс себептік қатынасты ескермей, санадан тыс деңгейде өзгеріп отырады. Адаптивті тәсілдің индикаторы – жеке тұлғаның эмоционалды күйі. Сәтті нәтиже алаңдаушылықтың аплазиясымен байланысты, бірақ егер жағдай өзгеріп, мазасыздық сезілсе, бұл дезадаптация процесі, онда нәтиже шыққанға дейін схемалық қатар қайталанатын.

Әлеуметтік бейімделуді зерттеудің екінші бағытын ұстанушылар келесі тезисті басшылыққа алады: бейімделу нәтиже емес, мақсат. Бейімделудің мақсаты: қоғамның құндылықтық қатынастарына сәйкес, жеке бастарын жоққа шығармай, рухани қанағаттануға қол жеткізу, қоғам дамуына ілесі отырып өзін дамыту. Бейімделуді салыстырмалы статикалық тепе-теңдік ретінде түсінуден айырмашылығы, тұлғаның қоршаған ортаға және тұлғаға динамикалық әсері туралы тезис алға шығады. В.Франкл: «Шиеленіс пен мазасыздық сезімдерінен міндетті түрде аулақ жүріп, олардан қашып құтылуға тырысудың қажеті жоқ. Керісінше белгілі бір себептен туған мазасыздық сезімі адамгершілік және руханилықтың, ақыл-ой дамуының маңызды бөлшегі болып табылады.» деген[5]. Динамика фокусындағы адаптивті процестің схемалық тізбегі келесідей:

Конфликттік жағдай – фрустрация – бейімделу кезеңдері.

Бұл жағдайда жанжалды жағдай фрустрация әсеріне ұшырайтын шындық пен жеке қажеттіліктер арасындағы тепе-теңдіктің болмауынан туындайды. Оларға қауіпсіздікке деген қажеттілік, топқа кіретін адамдармен жеке байланысу қажеттілігі, әлеуметтік сыйластық пен түсіністік қажеттілігі, өзінің жеке мүмкіндіктерін дамыту қажеттілігі, ортаға сіңісу қажеттілігі, жаңашылдықты қабылдай алу және орната білу қажеттілігі жатады. Кікілжіңнің нәтижесі мінез-құлық реакциясы болып табылады. Бұл реакцияларды екі мағынада көрсетуге болады:

Біріншіден, қоршаған орта қоятын талаптарды шектеу, нақты мәселелерді, мотивтер мен мақсаттарды шешуге бағытталмаған бағыт;

Екіншісі – агрессивті қатынас, регрессия және т.б.

Екі реакция да бейсаналық деңгейде пайда болады, бірақ олар ешқандай мәселелерді шешпейді. Бұл бағыттың жетекші идеясы – жеке тұлғаны және әлеуметтік ортаны біріктіру.

Бейімделуді зерттеудің тағы бір бағыты «когнитивті психология» идеяларына қатысты.

Схемалық қатар келесі формада болады: жанжалды жағдай – қауіп – бейімделу.

Семантикалық мазмұн адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі, бұрыннан бар ақпаратпен және алынған мәліметтермен өзара әрекеттесуі болып жатқан оқиғаның нақты проекциясы мен көзқарас мағынасы арасындағы сәйкессіздікті тудырады деп болжайды. Бұл сәйкессіздік қауіп ретінде әрекет етеді.

Қауіптілік сезімі адамды сәйкессіздікті абсолютті алып тастауда немесе ықтимал төмендетуде көрінетін мәселені шешудің жолын іздеуге итермелейді. Біз көбінесе бұл құбылысты басқа адамды қабылдау процесінде бастан кешіреміз. Когнитивті диссонансты жою немесе төмендету жолындағы ізденістер бейімделудің орын алмауын бірнеше жолмен жеңуге көмектеседі: тұлға субъектімен өзара әрекеттесе отырып, өзінің де, субъектінің де әрекеттерін ұтымды түсіндіреді; тұлға барлық массивтен ақпаратты таңдайды, өзара әрекеттесе субъектісінің мінез-құлқының сәйкестігі болып табылмайтын барлық нәрсе ішінара қабылданады немесе алынып тасталады. Мақсат – қауіп немесе қауіп ретінде ұсынылатын когнитивті диссонанстың пайда болуын болдырмау. Ішкі өзгеріске және қайта құруға қол жеткізе отырып, тұлға бейімделу процесінде дербес оң нәтижеге қол жеткізеді. Процестің жетістігіне ақпараттық массивті таңдау арқылы емес, параметрлерді реттеу арқылы қол жеткізіледі. Бұл тәсіл екі деңгеймен сипатталады:

бейімделу – қауіптің жоқтығы,

бейімделмеу – қауіптің айқын көрінісі.

Әдебиеттерді талдау негізінде, бейімделу түрлерінің келесі жіктемесін бөліп қарастырамыз:

1. Организмнің өзгерістер мен жаңа жағдайларға бейімделу әрекеті.

2. Физиологиялық – әсер етуші тітіркендіргіштер күшінің өзгеруіне бейімделу нәтижесінде анализаторлардың сезімталдығының өзгеруі;

3. Кәсіби – адамдардың кәсіби қызметінің өзгерген жағдайларына бейімделу процесі;

4. Сенсорлық адаптация – бұл тітіркендіргіштің қарқындылығына сезімталдықтың адаптивті өзгеруі.

Ол сезімталдықтың өзгеру диапазонымен, өзгеру жылдамдығымен және адаптивті әсерге қатысты өзгерістердің селективтілігімен сипатталады;

5. Әлеуметтік бейімделу – бұл жеке адамның қоршаған орта жағдайына белсенді бейімделуінің тұрақты процесі және нәтижесі.

Бейімделудің орын алуы оның қандай құндылықтарға бағытталғандығына байланысты, яғни, әлеуметтік құндылықтардың қандай спектрінен жеке тұлға оны қанағаттандыру үшін сәйкес нысан-мақсатты таңдауы керек. Сондықтан, біз адаптивті және бейімделмейтін мақсаттар туралы және сәйкесінше оның қызметінің жетекші формалары орын алатын сол негізгі әлеуметтік-топтық ортадағы тұлғалық талап деңгейлері туралы айтуға болады [6]. Қажетті бейімделу стратегиясын («сырқы орта», «ішкі» немесе «үйлесімділік») іздеу және таңдау – бұл бейімделу әрекеттерінің аралық нәтижелерін игеру, әрекеттерді түзету және мүмкін көмекті ескеру қажет идеалды мақсат осы өзара байланыстың субъект-объект және объект-субъективті нысандарының келесі әрекеттері кезінде ақпараттық массив.

Социология үшін жеке және әлеуметтік топтардың, халықтардың қызметіндегі жалпы және арнайы заңдардың, белгілі бір әлеуметтік жүйелердің дамуы мен қызмет ету заңдылықтарын, әрекет ету механизмдерін және осы заңдардың көріну формаларын зерттеу маңызды. Сондықтан әлеуметтанушылардың назары әлеуметтік бейімделудің жалпы заңдылықтарына, сонымен қатар бейімделудің табиғаты, мазмұны, қарқыны, түрлері, формалары мен түрлеріне аударылады. Бұл ғылымның пәндік саласында маңызды орынды әлеуметтік реттеушілер, әлеуметтік механизм және бейімделу критерийлері туралы сұрақтар алады. Әлемдік социология ғылымында социология шеңберіндегі бейімделу теориясы, әдетте, әлеуметтік нормалардың адамның мінез-құлқына әсерін зерттеу мен талдаудың негізгі ағымында жүзеге асырылды.

М.Вебердің пікірінше, индивидтің әлеуметтік іс-әрекетінің негізгі сипаттамасы – бұл адамның өз мақсатын түсінуі және оған жетудің рационалды құралдарымен байланысы болып табылатын рационалдылық. Тұлғаның өзі мақсат пен құралдарды өзара байланыстырады, оның іс-әрекетінің жағымды және жағымсыз салдарын түсінеді және жеке мақсаттар мен әлеуметтік жағдайлардың үйлесімділігінің орынды өлшемін табады. Сондықтан рационализация, яғни, қажеттіліктерді адам үшін ең оңтайлы түрде қанағаттандыру, бұл М.Вебердің пікірінше, бейімделу (7).

Тағы бір көрнекті әлеуметтанушы Р.Мертон бейімделу тұжырымдамасын дамыта отырып, қазіргі қоғамда бірыңғай нормалар мен рөлдік мінез-құлықтың мүмкін еместігіне назар аударады. Ол нормалар, құндылықтар мен институционалдық бұйрықтар арасындағы қатынастардың құрылымы деп түсінетін нормативтік құрылымды олардың дәйектілігімен немесе қайшылықтарымен сипаттауға болады. Және кез-келген жағдайда адам бейімделуге, яғни мақсатына қол жетімді құралдармен жетуге ұмтылады. Сонымен бірге таңдалған мақсаттар мен құралдар әрдайым әлеуметтік мақұлданған мақсаттар мен құралдармен сәйкес келе бермейді. Демек, жеке тұлға тұрғысынан негізделген бейімделу қоғам тұрғысынан өзгеше болып көрінуі мүмкін және патологиялық көрініс ретінде қарастырылатын болады. Сонымен, Р.Мертон адаптацияның индивидуалды-центристік және социоцентрлік аспектілерін бөледі, бұл өте маңызды болып көрінеді, өйткені бұл адаптацияның толық бейнесін құрастыру үшін маңызды. Сонымен қатар, ол бейімделу сипатын ашу үшін нормаларды, мақсаттар мен құндылықтарды талдаумен қатар, оларды жүзеге асырудың мүмкіндіктерін талдау қажет екенін дұрыс атап өткен (8).

Әлеуметтік бейімделудің жетістігі көптеген факторларға байланысты, олардың бірі – жеке құрылымның әлеуметтік-психологиялық аспектілерінің элементтерін қамтитын толеранттылық. Толеранттылық өзін танытады және ең таңқаларлық нысандарда, тұлға мен қоршаған ортаның қарым-қатынасы арасындағы сәйкессіз позицияларда жұмыс істейді. Әлеуметтік-психологиялық төзімділіктің жоғары деңгейі когнитивті диссонанстың белсенді дамуына жол бермейді. Бұл қарама-қайшылық бейімделуге жол берілмейтін бейімделудің оң нәтижесінің үлкен ықтималдығын ұсынады. Мәселе мынада: тұлға мен қоршаған орта арасындағы белгілі бір қатынастар кезінде когнитивтік диссонанс үнемі пайда болмауы немесе толығымен таусылуы мүмкін. Толеранттылық факторының екі формасы бар: біріншісі сенсорлық сезімге негізделген, яғни, қоршаған орта әсерінің тұрақтылығы мен әлсіреуіне байланысты сенсорлық реакцияларды азайтуға тырысады; екіншісі әлеуметтік ортадағы жеке байланыстарға негізделген, мұнда өзара әрекеттесудің ықтимал нұсқаларына бейімділік бар, бірақ ешқандай жолмен толерантты мазмұн болмайды. Әлеуметтік бейімделу тетіктерін зерттеу – бұл проблеманың барлық қырларына қатысты көптеген нюанстарды білуді қажет ететін күрделі тақырып.

Адам – өзін-өзі дамытудың белсенді субъектісі. Ол әртүрлі бағыттарда дами алады. Тұлғаны дамыту процесінде әлеуметтік орта шынымен де тұрақты емес екенін ескеру қажет, өзінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленетін индивид әлеуметтік ортаға әр түрлі жолмен бейімделеді. Сонымен, В.Г. Бочарова тұлғаны және оның қалыптасуын тек генетикалық бағдарлама ғана емес, әлеуметтік орта да анықтайды дейді. Адам жалпы өмірге емес, белгілі бір мәдени жағдайда өмір сүруге дайындалады, мұнда қоғамдастықтың, топтың әлеуметтік қатынастары пайда болады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз бейімделу – бұл қоршаған орта талаптарына, жаңа қатынастарға, қызмет түрлеріне адамның денсаулығына зиян келтірмей, әрі қарай даму қабілетінің нәтижесінде жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыру процесі деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Овшинов, А. Н. Общесоциологическая парадигма социальной адаптации / А.Н. Овшинов; Вестник калмыцкого университета. – № 4, 2014.–С. 81–96.
2. Корель, Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск: Наука, 2005. – 423 с.
3. Албегова, И. Ф. Социальная адаптация: учебное пособие: для студентов специальности Социальная работа / И. Ф. Албегова; М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное агентство по образованию, Ярославский гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т, 2006. – 112 с.
4. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов – С.-П., 2006. – 528 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйсмана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988. – С. 20-21.
7. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г.И. Царегородцева. – М.: Наука, 2000. – 322 с.
8. Казначеев, В.П. Современные аспекты адаптации / В.П. Казначеев. – Новосибирск, 2000. – 192 с.

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ҚАРТ АДАМДАРҒА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ

Мирзакулова Г.А.

*Әлеуметтану мамандығының 2 курс докторанты
Ғылыми жетекші: PhD докторы, доцент м.а. Сарсенова А.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада COVID-19 пандемиясының қарт адамға тиген зардаптары жайлы айтылған. Бүкіл әлемде дүрсіліндірген COVID-19 пандемиясының елеулі әлеуметтік-экономикалық зардаптары байқалады, олар әсіресе әлеуметтік аз қорғалған халыққа ауыр әсер етуде. Әлеуметтік осал топқа жататын қарт адамдар үшін де бұл жағдай оңайға соққан жоқ, көп мемлекеттерде төтенше жағдай жарияланғаннан соң, 65 жастан жоғары адамдарға көшеге шығуға қатаң тыйым салынды, сол себептен қарт адамдар әлеуметтік оқшаулануға байланысты көптеген қиындықтарға тап болды, мысалы, азық-түлік, дәрі-дәрмектер сатып алу, цифрлық алшақтық, жасына байланысты дискриминацияға ұшырау және т.б.

Түйін сөздер: қарт адамдар, пандемия, әлеуметтік оқшаулану, дискриминация.

COVID-19 пандемиясының туындаған дағдарыс қоғамның барлық салалары мен халықтың барлық топтарын қамтыды, бірақ, әсіресе, ең осал әлеуметтік топтардың өкілдерін, соның ішінде қарт адамдар, мүгедектер, тұрғын үйі жоқ тұлғалар, жетімдер, мигранттар үшін өте қиын болды. Отбасылардағы зорлық-зомбылық проблемалары, ең алдымен әйелдер мен балаларға әсер етіп отыр. Тұрғын үйінен айырылып қалуы мүмкін жұмыссыздар саны артып келеді. Кедей адамдар дағдарыстың денсаулық пен қаржылық жағдайға әсер етуінен пропорционалды емес ауыртпалық әкеледі.

COVID-19 негізінен қарт адамдардың ауруы деген пікір үлкен жастағы адамдарға деген жағымсыз стереотиптерді күшейтеді, оларды қоғам үшін ауыр жүк деп санауға мүмкіндік береді. Жасы бойынша дискриминация ұшыраған егде жастағы адамдардың тауарлар мен қызметтерге, тіпті медициналық қызметтерге қол жеткізу қабілетіне өте қатты әсер етті.

2002 жылғы Мадридтің Халықаралық қартаю жөніндегі іс-қимыл жоспарында егде жастағы адамдар медициналық қызмет көрсету кезінде олардың жас ерекшелігі бойынша кемсітушілікке ұшырауы мүмкін екенін атап өтті. Мысалы, ИВЛ аппаратының жетіспеушілігі жас ерекшелігіне байланысты ерікті шешімдерге әкеледі. Бұл осы топтағы өлім-жітімді одан әрі арттырады.

Қытайдағы COVID-19 құрбандарының 80%-ы 60 жастан асқан азаматтар. АҚШ-та өлімнің 80%-ы 65 жастан асқан адамдарға тура келді. Италия үкіметі COVID-19 салдарынан болатын өлім-жітімнің жоғары деңгейі көбіне елдің егде жастағы халықтың үлесінің көп болуына байланысты деп айтты. ДДСҰ мәліметтері бойынша Еуропадағы коронавирустық құрбандардың 95%-ы 60 жастан асқан адамдар.

Денсаулық сақтау саласында қызмет көрсету кезінде азаматтарды кемсітушілікке жол бермеу мақсатында БҰҰ жасқа емес, дәлелді медициналық және этикалық факторларға негізделетін пациенттерді медициналық сұрыптау хаттамаларын әзірлеуді ұсынды.

Халықаралық құқық барлығына медициналық көмектің қол жетімді жоғары стандартына қол жетімділікке кепілдік береді және үкіметтерді медициналық көмекке мұқтаждардың барлығына көмек көрсету үшін шаралар қабылдауға міндеттейді.

Аталған проблемалар мен денсаулыққа жоғары қауіп-қатерге қарамастан, зейнетке шыққан дәрігерлер мен медбикелер көптеген елдерде, соның ішінде Ұлыбританияда, Үндістанда, Италияда, АҚШ-та, Францияда шамадан тыс жүктелген денсаулық сақтау жүйесін қолдау үшін індетпен күресуге белсенді қатысды.

Егде жастағы адамдарға COVID-19 жұқтыру қаупі көбірек, әсіресе қант диабеті және жүрек-қан тамырлары аурулары сияқты созылмалы аурулары бар адамдар үшін. Бүгінде олар денсаулыққа қауіп-қатердің жоғарылауымен қатар, өзін-өзі оқшаулау жағдайында үлкен қиындықтарға тап болады. Аурудың таралуын азайту үшін әлеуметтік дистанция қажет болғанымен, егер ол дұрыс қолданылмаса, бұл үлкен қолдауды қажет ететін уақытта егде жастағы адамдардың әлеуметтік оқшаулануына әкелуі мүмкін. Егде жастағы адамдарды қорғаудың мұндай шаралары оларға тек ерікті түрде қолданылуы керек, дейді БҰҰ сарапшылары.

Батыста көптеген қарт адамдар ұзақ мерзімді емдеу мекемелерінде, қарттар үйінде тұрады. Мұндай мекемелерде болатын адамдарда инфекция қаупі және аурудың қолайсыз әсері жоғары, өйткені олар бір-біріне жақын орналасқан. Нәтижесінде көптеген мемлекеттер қарт адамдардың физикалық және психикалық денсаулығына теріс әсер ететін, олардың алаңдаушылығының, шиеленісуінің және оқшаулануының артуына әкелетін сапарларды және топтық әрекеттерді шектеу сияқты шараларды қабылдауға мәжбүр болды. Келуді шектеу саясаты теңгерімді және бір жағынан денсаулыққа қауіп төндіретін жағдайды, екінші жағынан отбасы мен қарым-қатынасқа деген психологиялық қажеттілікті ескеруі керек.

Мысалы, Францияда бірнеше апта бойы қарттар үйінде болған азаматтарға баруға тыйым салынғаннан кейін, отбасыларға қажетті сақтық шараларын сақтай отырып, туыстарымен кездесуге рұқсат етілді.

ЭЫДҰ мәліметтері бойынша, «Үлкен жиырма» елдерінде әрбір үшінші қарт адам жалғыз тұрады. Бұл азаматтар әлеуметтік қызметтердің үздіксіз жұмысына және үйде қолдау көрсетуіне мұқтаж. Ол үшін мемлекеттік мекемелер, қоғамдық ұйымдар, медициналық және әлеуметтік қызмет көрсетушілер COVID-19 эпидемиясы жағдайында жұмысты жалғастыруға және олардың қызметтерін үздіксіз қамтамасыз етуге бар күш-жігерін салуы керек.

АҚШ ЖАО блогында «COVID-19-ға байланысты оқшауланған қарт адамдарға қызмет көрсету» атты мақала жарияланды. Мақалада АҚШ федералды билігі коронавирусы пандемиясы себебінен оқшауланған қарт адамдарды қолдау үшін қабылдаған шаралар қарастырылады. Ауылдық жерлерде тұратын жалғыз басты қарт адамдарға қызмет көрсету стратегиясына ерекше назар аударылды. Жақын туыстары немесе достары жоқ қарт азаматтарға баратын еріктілердің қызметі атап өтілді. ЖАО сонымен қатар 2019 жылы өткізілген осы тақырып бойынша аудитке сілтеме жасайды.

Эпидемия кезінде халықтың әлеуметтік осал топтары, әсіресе зейнеткерлер арасында тамақтанбау деңгейі күрт өсіп, өлімнің жоғары деңгейіне әкелуі мүмкін. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттер үшін басты проблемаға айналуға, бұл егде жастағы адамдардың өзін оқшаулау жағдайында өте маңызды. Әлеуметтік қызметтер, қажет болған жағдайда, азық-түлікті егде жастағы азаматтарға үйде жеткізіп беруді қамтамасыз етуі керек.

Арменияда Қызыл Кресттің қолдауымен жалғызбасты қарт адамдарға дүкендерге барудың және қауіп-қатерге душар болмау үшін тегін тамақ берілді.

БҰҰ сарапшылары даму стратегиялары мен гуманитарлық көмек көбіне егде жастағы адамдардың проблемаларын шеше алмайтынын, сондықтан халықтың осы тобына көмек көрсетуге байланысты шығындарды қаржыландыруға жеткіліксіз көңіл бөлінетіндігін атап өтті. Егде жастағы адамдар COVID-19 пандемиясына ұшырау қаупін ескере отырып, стратегиялар олардың қажеттіліктерін нақты анықтап, шешуі керек.

Көптеген адамдар үшін интернет және басқа да цифрлық технологиялар өзін-өзі оқшаулау режимінің әрекет ету кезеңінде отбасымен, достарымен және қоғаммен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін әлемге терезе болды. Алайда көптеген егде жастағы адамдар сандық технологияларға қол жетімділігі шектеулі және оларды толық пайдалану үшін қажетті дағдыларға ие емес. Мысалы, Ұлыбританияда 65 және одан жоғары жастағы 4,2 миллион адам интернетті ешқашан пайдаланбаған. Аз дамыған елдердегі егде жастағы адамдар цифрлық технологияларға қол жетімді болуы ықтимал. Сондай-ақ, мекеменің тұрғындары жақын адамдарымен байланыс орнатуда қажетті көмекті алу қиынға соғады. Егде жастағы адамдарда сауаттылық пен тілге қатысты кедергілер, соның ішінде көру және есту қабілеттерінің бұзылуы дағдарыс кезінде артуы мүмкін.

Егде жастағы азаматтардың едәуір бөлігінің жаңа технологиялармен жұмыс істеу дағдыларының болмауы, олардың басқа дәуірдің стандарттары бойынша білім алуына байланысты, халықтың осы тобы үшін коронавирусты қорғау шаралары туралы ақпаратқа қол жетімділік, сондай-ақ бірқатар қажетті қызметтерге қол жетімділік шектеулі болды, бұл тұтастай алғанда мұндай азаматтардың оқшаулануын күшейту мүмкін.

Цифрлық алшақтық егде жастағы адамдардың телемедицина қызметін пайдалану немесе интернетте сауда жасау қабілетіне де әсер етуі мүмкін, бұл өзін-өзі оқшаулаудың қатаң шаралары кезінде өте маңызды. Аз дамыған елдерде технологиялық проблемалар егде жастағы адамдар үшін қаржылық қиындықтары күшейе түседі.

Бұл жағдай біздің елді де айналып өткен жоқ. 2020 жылғы 27 қаңтарда Қазақстанда COVID-19 қаупіне жауап ретінде оның таралуын болдырмайтын комиссия құрылды, 3 ақпанда Қытаймен әуе қатынасы жабылды. 13 наурызда билік Еуропадан келген жолаушылар арасында аурудың алғашқы жағдайлары туралы хабарлады, олардың көпшілігі мемлекеттік қызметші болды. 16 наурызда Төтенше жағдай жарияланды, ал 19 наурызда Алматы және Нұр-сұлтан карантинге жабылды. 26 наурызда коронавирустың алғашқы өлімі тіркелді (azattyq.org сайтындағы мәліметтер)

Сәуір айында қарттар үйлерінің бірінде ондаған инфекция және бірнеше өлім анықталды; елде Жолаушылар тасымалы тоқтатылды, коронавирус барлық аймақтарға таралды. Мемлекеттік қызметкерлер арасында инфекцияның көптеген жағдайлары байқалды. Соған қарамастан мамыр айының басында әуе қатынасы қайта басталады. Ал 11 мамырда төтенше жағдай режимі алынып тасталды, дегенмен мамыр айында өндіруші компаниялардың қызметкерлері арасында аурудың өршуі тіркелді (6 мамырда – Қазақмыс, 20 мамырда – Тенгиз).

Қазақстанда денсаулық сақтау министрлігінің ресми ақпаратына сәйкес, қыркүйек айының басында аурудың саны 131 596 мың адамды құрады, яғни халықтың 0,7%-ы ғана. Сауалнамаға сәйкес, ауру саны

бірнеше есе көп болған. Зерттеуде халықты сауалнамаға сүйене отырып сырқаттанушылықты бағалаудың бірнеше әдісі ұсынылды, жағдайларды санына нақты кім кіретініне байланысты:

1. Ковидтік белгілері бар пациенттердің жалпы саны, қойылған диагноздарға қарамастан, халықтың 19,2% немесе 3,76 миллион адамды құрайды.

2. Симптоматикалық немесе диагностика арқылы ковидті және пневмония диагнозы қойылған науқастардың саны: ковидтік белгілері бар науқастардың саны (халықтың 4,6%-ы, яғни 865 мың адам) және пневмония диагнозы (3,8%, яғни), 865 мың адам), халықтың тек 8,4%.

3. Ковид белгілері бар орташа және ауыр науқастардың санына негізделген аурудың шкаласы және әртүрлі диагноздар (ковид, пневмония, ЖРВИ және т.б.): 1,67 миллион адам.

Қайтыс болғандардың статистикасы комитетінің ресми деректері бойынша карантиннің алғашқы айларында (наурыз-сәуір) барлық себептер бойынша өлім-жітімнің күрт төмендеуі байқалды (тек ковидтен емес). Бұл, мүмкін, адамдардың аз қозғалуына, байланысуына, қоғамдық орындарға бармауына байланысты болды. Өлім-жітімнің көбеюі карантин аяқталған мамыр айында болды, ал маусымда (мамыр мен маусымда қайтыс болғандар саны дәл осындай көрсеткіштерден 2019 жылы сәйкесінше 1,2 және 1,4 есе артты). Ал шілде айында қайтыс болғандар саны қазірдің өзінде 2018 және 2019 жылдардағыдан 2,5 есе көп болды.

Қорытынды. Бұл пандемия адамзат үшін бұрын-соңды болмаған қиындықтар туғызды және егде жастағы адамдардың денсаулығы, өмірі, құқықтары мен әл-ауқатына пропорционалды емес қауіп төндіреді. Осы пандемиямен күресу барысында егде жастағы адамдардың қажеттіліктері мен адам құқықтарын ескере отырып, осы тәуекелдерді барынша азайту қажет.

Сонымен қатар, бұл тәуекелдердің көпшілігі жаңа емес. Ұзақ уақыт бойы егде жастағы адамдардың құқықтары тиісті деңгейде қорғалмаған және олардың мәселелеріне ұлттық стратегиялар мен бағдарламаларда жеткілікті назар аударылмаған. COVID-19 қалпына келтіру үдерісі адам құқығына негізделген және 2030 жылға дейінгі тұрақты дамудың күн тәртібінің жалпы қағидасын басшылыққа ала отырып, неғұрлым инклюзивті, тең құқықты және жасқа сезімтал қоғамның негізін қалауға мүмкіндік береді.

COVID-19 әлемді дүр сілкіндіріп жатыр. Егде жастағы адамдарға деген құрметтің мәні бүкіл әлемдегі қоғамдарда терең тамыр жайған, өйткені біз ата-аналарға және тәлімгерлерге деген алғысымыз, тәжірибенің құндылығы мен маңыздылығы және олардың біздің қоғамдастықтарымызға қосқан құнды үлестері үшін. Дені сау қартаюды және егде жастағы адамдардың құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтейтін қоғамдастықтар мен қоршаған ортаны қорғауға тиісті жоспарлау мен инвестицияларды қамтамасыз ету маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Обновленный вариант стратегии COVID-19, 14 апреля 2020 года. Всемирная организация здравоохранения. <https://www.who.int/publications-detail/covid-19-strategy-update--14-april-2020>.
2. Мадридский международный план действий по проблемам старения 2002 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program.shtml
3. Бугрова О. Социальные программы для пенсионеров // Социальная защита. // Соционмия. – Москва, 2003. – №6. С. 155-157.
4. Всемирная организация здравоохранения (2015 год). Всемирный доклад о старении и здоровье. Всемирная организация здравоохранения. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/186463>.
5. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-covid-19-chronology/30620463.html>
6. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-new-economic-hit-as-outbreaks-of-covid-19-are-registered-at-oil-fields-and-mines/30649306.html>
7. Исследование по Ковид 2020 год, 1 волна, 2020, «Сандж» зерттеу орталығының есебі

ЖАС ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ, ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ПРИОРИТЕТІ

Мукапаев Ж.Е.

Әлеуметтік жұмыс, 2 курс

*Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.к., Мамытқанов Д.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада жас отбасылар ерекше әлеуметтік қолдау мен қорғауды қажет ететін әлеуметтік институт теориялық және практикалық тұрғыдан талданған, сондай-ақ, оның құрылуымен байланысты жеке сипаттамалары, құрылымдық элементтер мен функционалдық өзара іс-қимылдың күрделі жүйесі қарастырылған. Сонымен қатар мақалада арнайы сарапшылардың пікірлеріне негізделі отырып әлеуметтанушылардың, психологтардың, педагогтардың көптеген зерттеулері жас отбасының берік болуы, азаматтар мен азаматшалардың отбасылық өмірге дайындығының деңгейімен анықталатындығы туралы айтылған. Зерттеу барысында осы тақырып бойынша неке-отбасы қатынас сфераларындағы тұлғаның бейімделу құрылымы жіктеліп берілген. Зерттеу кезінде сандық және категориялық көрсеткіштерген негізделген статистикалық талдау әдістері қолданылды. Жалпы алғанда, бүгінгі таңда жас отбасыларды қолдау, сонымен қатар жанұяны сақтап қалу үшін мемлекет тарапынан көрсетілетін көмектер мен бағдарламаларға кешенді талдау жасалынды.

Аннотация. В статье теоретико-практический анализируется социальный институт, в котором молодые семьи нуждаются в особой социальной поддержке и защите, а также рассматриваются личностные характеристики, структурные элементы и сложная система функционального взаимодействия, связанные с его созданием. В статье также говорится о том, что многочисленные исследования социологов, психологов, педагогов, основанные на мнениях специальных экспертов, определяют уровень крепкости молодой семьи, готовности граждан и граждан к семейной жизни. В ходе исследования по данной теме была классифицирована адаптивная структура личности в сферах брачно-семейных отношений. При исследовании использовались методы статистического анализа, основанные на количественных и категориальных показателях. В целом, на сегодняшний день проведен комплексный анализ программ и помощи со стороны государства для поддержки молодых семей, а также сохранения семьи.

Қазақ халқында ежелден, «Отбасы» ежелден аса маңызды әлеуметтік институт саналды. Сонымен қатар, әрбір жас отбасы – бұл қоғамның халықтың өсімін молайту, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру, қоғамдық тұтынуды іске асыру, мәдени мұраны беру және т. б. қажеттіліктерін қанағаттандыратын әлеуметтік институт, өйткені отбасы – құрылымдық элементтер мен функционалдық өзара іс-қимылдың күрделі жүйесін құрайтын әлеуметтік органикалық бірлік. Еліміздің тұңғыш президенті, Елбасы Н.Ә.Назарбаев еліміз тәуелсіздік алған кезеңнен бастап отбасы тірегінің мықты болуы елдік бірліктің мызғымас тетігі екендігін айтып келуде [1, б.16] XXI ғ мемлекеттің әлеуметтік рөлінің артып, қоғамдық өмірдегі қызметі күрделене түскендіктен жастардың әлеуметтік сұранысына жауап бере алатын мемлекеттік саясат өте маңызды болып отыр. Алайда, жаһандану дәуірінде әлем бойынша « отбасы « шағын әлеуметтік-психологиялық топ және ерекше әлеуметтік институт ретінде елеулі өзгерістер мен жаңғыртуға бейім екендігін көрсетуде. Жастар арасында отбасы құндылықтары, отбасын құру туралы құндылықтарда өзгеріске ұшырауда. Нәтижесінде, әрбір мемлекетте жас отбасыларды әлеуметтік қолдау, қорғау жүйесі ең маңызды мемлекеттік саясаттың приоритетіне айналып отыр [1, б.16] Әрбір жас отбасыны халықтың ең қорғалмаған топтарының бірі ретінде қарастыратын болсақ, XXI ғ әлемнің кез келген елінде жас отбасының қоғамға интеграциялануы өзіндік бірнеше шарттарды талап ететін процесс. Бұл ғылыми мақаламыздың негізгі бағыты жас отбасыларды әлеуметтік қолдау жүйесінің негізгі приоритеттерін анықтау. Бұл мақалада біз біріншіден «жас отбасы» ғылыми концептісінің әлеуметтік жұмыс ғылымындағы мәнін анықтаймыз. Екіншіден, XXI ғ да әрбір мемлекет саяси институт ретінде әрбір жас отбасыға әлеуметтік қолдау жүйесінің негізінде ұйымдастыру әдістерін талдаймыз. Үшіншіден, Қазақстан Республикасы мысалында жас отбасылар мемлекет тарапынан қандай әлеуметтік қолдау көруде және аталмыш мемлекеттік әлеуметтік саясат қаншалықты тиімді екендігін ғылыми талдаймыз.

«Әлеуметтік мемлекет» ұғымы екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Ұлыбританияда алғаш рет пайда болғаны белгілі [7, б.25] Яғни, әлеуметтік мемлекет дегеніміз қоғамдағы барлық әлеуметтік топты қорғауда толық жауапкершілікті мойнына ала алатын ел. Отбасы мемлекеттің негізгі тірегі деп қарастыра болсақ, жас отбасы ол әлеуметтік мемлекеттің негізгі қорғау субъектісі болуы тиіс. Әлеуметтану ғылымында, «жас отбасы» ұғымы ежелден зерделеніп, ғылыми айналымға кеңінен енген концепті. Отбасы дегеніміз – бірлесіп күн көретін, туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы. Балалар тәрбиесін жүзеге асырып, басқада қоғамдық тұрғыдан мәнді қажеттіліктерді қанағаттандыратын некелік немесе туыстық қатынастар мен байланысқан адамдар тобы [1, б.16] Жас отбасы дегеніміз, отбасының кезеңінің 29 жасқа дейінгі және жаңадан құрылған неке көрінісі. Яғни, жасы 29 дейінгі азамат пен азаматшадан құрылған кез келген некелік одақ жас отбасы деп аталады. Алайда, отбасының қалыптасу кезеңінде «жас отбасы» «ересек отбасыға»

қарағанда бірнеше сыни қалыптасу кезеңдерінен өтеді. Аталмыш кезеңде жас отбасыларға мемлекет тарапынан приоритет саналатын негізгі қолдаулар жиынтығы болуы тиіс. Аталмыш әлеуметтік қолдау жүйесі мемлекеттің әлеуметтік саясатының негізін құрайды. Мемлекет тарапынан қажетті әлеуметтік көмектер жүйесі жасалмаған жағдайда, жас отбасы мәселесі қоғамда күрделі проблемалардың бастауы болуы ықтимал. Осы орайда, Қазақстан Республикасы президент, Қасым Жомарт Тоқаевтың енгізген «естуші мемлекет принципі» әлеуметтік мемлекеттің негізгі базасы деп санауымызға негіз бар.

А.Н. Волковамен Е.И. Трапезникованың ойынша, жас отбасына бала туылғанға дейін кезеңде өзінің отбасылық әдет-ғұрпын құру қиыншылығы, терең танудың нәтижесінен бір-бірінен көңіл қалу тән және отбасылық функцияларды бөлуде, туысқандары мен өзара қатынас жасау, материалдық және экономикалық мәселелерге байланысты конфликт пайда болады. В.П. Левковичпен О.Э. Зуськова бойынша жас отбасында конфликттің пайда болуына ерлі-зайыптылардың некеге дейінгі кезеңде қалыптасқан күтімдері әсер етеді. Жас ерлі-зайыптылар үшін бір-біріне деген жоғары күтімдер тән, ал осы күтімдер ақиқатпен сәйкес келмеген жағдайда конфликттің пайда болуына негіз болады [2, б.87]

В.А. Сысенко неке-отбасы қатынас сфераларындағы тұлғаның бейімделу құрылымын келесіндей анықтайды:

- Физиологиялық бейімделу яғни соның қатарында сексуалды;
- Жұбайының мінезіне, темпераментіне бейімделу;
- отбасылық рөлдерге, жаңа міндеттерге, құқықтарға, неке одағындағы еңбектің бөлінуіне бейімделу;
- жұбайының өмір стиліне, қажеттіліктеріне, қызығушылықтарына, әдеттеріне бейімделу;

Жұбайының мақсатын және өмірінің мағынасын түсіну, оның негізгі құндылықтарына, «өмірлік философиясына» бейімделу [4, б.35] Кейбір неке-отбасылық бейімделу сипаттамалары әлеуметтік перцепция зерттеулері бойынша қарастырылады. Осы бағыттың жұмыстарында жас ерлі-зайыптылардың 1,5 – 2 жылға созылған бейімделу кезеңінде тұлға аралық қабылдау ерекшеліктерінде айтарлықтай өзгерістер болатындығы туралы айтылады. Болашақ жарды таңдау бірқатар факторлардың әрекеттесуі мен анықталынады, соның ішінде әр адамда болатын болашақ жары туралы идеалды көзқарасты айтуға болады. Идеалды көзқарасты қалыптастыруға әдебиеттер, кино кейіпкерлері, әлеуметтік стереотиптер және референтті топтың идеалы әсер етеді. Жұбайына деген көзқарастың адекваттылығы неке одағында өз зайыбының реалды және күтілетін мінез-құлық арасындағы сәйкестікті қамтамасыз етеді, ал бұл отбасындағы адаптацияның жүзеге асуы үшін маңызды. «Жас отбасы» мәселесі қазіргі таңда барлық елдерде өзекті мәселе болып отыр. Себебі жас отбасы бұл демографиялық өсім мен мемлекет болашағының негізі. Әлеуметтанушылардың, психологтардың, педагогтардың көптеген зерттеулері жас отбасының берік болуы, азаматтар мен азаматшалардың отбасылық өмірге дайындығының деңгейімен анықталады. Халықаралық энциклопедия анықтамасына сәйкес, жас отбасының негізгі белгілері ресми түрде некелік одақтың болуы және ерлі – зайыптылардың жасы 18-ден 30-ға дейін болуы табылады деп саналады [UN 2020]. Әрбір мемлекет өзіндік саяси әлеуметтік реформалармен жастардың әлеуметтік қалыптасуына жағдай жасауда. Маңызды тұсы, әрбір мемлекет бір біріне ұқсамайтын, әртүрлі әлеуметтік саясат жүргізгенімен, барлық елдерде жас отбасының кездесіп отырған мәселелері ұқсас. Барлық елдерде, жас отбасылардың басым көпшілігі тұрғын үй, медициналық сақтандыру және жұмыссыздық мәселелері болып отыр. Осы негізгі үш мәселені мемлекет өзінің әлеуметтік міндеті ретінде шеше алған жағдайда, жас отбасылар мәселесі жүйелі шешілген болып есептеледі [5]. Егер аталмыш мәселені әлемдік тәжірибені ескере отырып жүйелейтін болсақ, жас отбасына қатысты мемлекеттік саясат тұжырымдамасында өзекті мәселелердің екі түрі көрсетілген: әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық. [9, б.20]. Бірінші түріне жас жұбайларды материалдық қамтамасыз ету, тұрғын үй және жұмысқа орналастыру мәселелері жатады. Бұқаралық сипатта жас отбасының табысы төменірек болады, себебі отбасы мүшелері қосылған сайын қосымша табыс көзі талап етіледі. Еңбек нарығында жас маманның талап етілмей, еңбек тәжірибесінің аз болуы төмен еңбекақы жас отбасылардың материалдық жағдайының нашарлауына және жалпы ел халқының өмір сүру деңгейінің төмендеуіне ықпал етеді. Екінші түріне жас жұбайлардың бір-біріне бейімделуі, жаңа жағдайға (рөлдерді, стереотиптерді және мінез-құлық стилдерін ауыстыру) және жаңа туыстарына бейімделу мәселелері жатады. Кейбір зерттеушілер жас отбасының қазіргі жағдайын талдай отырып, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді, қазіргі отбасының тұрақтылық мәселелерін, отбасылық тәрбиелік тұстары, азаматтардың психология бейімділігін қарастырады.

Америкалық Pew Research орталығының мәліметіне сәйкес, жастар отбасын құра отырып, ең алдымен материалдық және тұрғын үй мәселелерімен кезігеді. Жүргізілген зерттеу көрсеткендей, жас жұбайлардың 36% ата-аналары сыйлаған немесе мұраға қалған пәтерінде тұрады және 16% респонденттер ата-анасының пәтерінде тұрады. Жас отбасылардың 26 % жалға берілетін пәтерде тұрады. Сондай-ақ, жұптардың 28% ата-аналар тарапынан материалдық көмек отбасы бюджетін қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі болып табылатынын атап өткен [14, б.3]. Аталмыш мәселелер мемлекет тарапынан шешілмеген жағдайда жастар арасында отбасы құру төмендеп, ажырасу көрсеткіші өсіп кетеді. Отбасылық өмірге әлеуметтік-адамгершілік дайындық азаматтық жетілуді (жасы, орта білім, кәсібі, адамгершілік санасының деңгейі), және экономикалық дербестікті және мықты денсаулықты талап етеді. Бұл жағдайда жас отбасыларды әлеуметтік қорғау мен қолдаудың маңыздылығы ерекше маңызға ие.

Мемлекеттік отбасы саясаты Қазақстан қоғамының іргелі негізі ретінде отбасын қолдауға, нығайтуға және қорғауға, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды сақтауға, отбасының қоғам өміріндегі рөлін арттыруға, отбасы мен қоғамда ата-ананың беделін арттыруға, отбасылық қолайсыздықтың алдын алу мен еңсеруге, отбасының өмір сүру жағдайын жақсартуға және сапасын арттыруға бағытталған қағидаттардың, міндеттер мен басым шаралардың тұтас жүйесін сақтауға жұмылдырылған. Жаһандану процесі мен құндылықтар дағдарысы қарсаңында отбасы институтын дамыту мен қорғау елімізде мемлекет жауапкершілігінің ең маңызды тұсы. Статистика комитеті дерегіне бүгінде, елімізде 5 млн-нан аса отбасы бар. Оның 60% дан астамы жас отбасылар [Әлеуметтік қамсыздандыру статистикасы 2020]. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің дерегі бойынша, Қазақстанда 340 мыңға жуық көп балалы отбасы бар. Олардың арасында 8 мыңнан астамы – 29 жасқа дейінгі 4 және одан көп ұл-қыздары бар көп балалы аналар бар. [3, б.11] Яғни, көп балалы жас отбасылар мемлекеттің қолдаудың негізгі нысаны. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан құқықтық реформалар басым бағыттар ретінде мемлекеттік саясаттың әлеуметтік бағытын алдын ала айқындайды. Бұған Қазақстанның 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясатының жаңа тұжырымдамасын бекіткен Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлықты қабылдауы дәлел болып табылады. Бұл құжат жастарға білім беруді, денсаулық сақтауды құқықтық реттеу, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және халықты әлеуметтік қорғаудың өзге де мәселелері ерекше маңызды мәселелер санатына жатқызылды. Қазақстан Республикасында жас отбасылардың мәселелері жүйеле түрде шешімін таппағандықтан, күрделі әлеуметтік экономикалық жүйе отбасы құруға ниетті жастар санының азаюына ықпал етіп отыр.

Төмендегі кестеден көргеніміздей, Қазақстан өзге пост кеңестік елдермен салыстырғанда отбасы құрып, алғаш баласын дүниеге алып келу бойынша алдыңғы қатарда. Егерде, жас отбасыларға әлеуметтік көмектің кешенді түрі жасалса, ынтыландырушы күш болады.

Бірінші баланың туу кезіндегі ананың орташа жасы

	2000	2015		2000	2015
Азербайжан	24,1	23,2	Молдова	22,7	24,0
Армения	22,3	24,3	Таджикистан	21,1	22,9
Беларусь	23,3	25,7	Узбекистан	23,2	23,4
Казахстан	23,6	24,9	Украина	24,5	27,2
Кыргызстан	22,7	23,2			

2019 жылы елімізде «Жастар жылы» деп жарияланды. Бүгінде республика бойынша 14 пен 29 жас аралығындағы 3,8 млн жас бар. 2019 жылдың III тоқсанына жастар жұмыссыздық деңгейі 3,8% немесе 84,7 мың адамды құрады. 2206 мың адам экономикалық белсенді болып табылады, оның ішінде 2121 мың адам жұмыспен қамтылған (96,1%). Экономика салалары бөлінісінде жұмыспен қамтылғандар санынан ең көп саны-388,8 мың адам (18,5%) көтерме және бөлшек сауда саласында жұмыспен қамтылған. Автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеумен 253 мыңнан астам адам (12%), ауыл шаруашылығында – 239,7 мың адам айналысады, өнеркәсіпте 218 мың адам (10,4%) жұмыс істейді. Жұмыспен қамтылған жастардан білім деңгейі бойынша 44,2% (936,7 мың адам) жоғары немесе аяқталмаған білімі бар [ҚР Үкіметі 2020]. BRIF Research Group командасының зерттеуі бойынша Қазақстанда жас отбасылар санының азаюы қалыптасып отырған макротрендтердің бірі. Елімізде 15-29 жас аралығындағы жастар санының азаюы, сәйкесінше отбасын кеш құратын жастардың санын көбейтуде. Зерттеу қорытындысына сәйкес, 2010 жылы Қазақстан жастарының саны 4,5 млн адамнан асып түскен. Әзірше бұл жастар саны бойынша тіркелген ең жоғары көрсеткіш. 2016 жылы өскелең ұрпақтың саны 4,2 млн адамды құраған. Яғни, 2010 жылмен салыстырғанда шамамен 300 мың адамға азайған. Зерттеушілердің айтуы бойынша, бұған екі фактор әсер еткен. Біріншісі – өткен ғасырдың 90-ыншы жылдарындағы демографиялық жағдайдың нашарлығы. Дәлірек айтсақ, 90-ыншы жылдары елдегі туу көрсеткіші тым төмен болған. Екінші фактор – дәл қазіргі сәтте Қазақстандағы

көші-қонның қарқын алуы. Яғни, соңғы жылдары шетелді бетке алған жастардың саны күрт өскен. Статистикалық деректерге сүйенсек, Қазақстандағы жастар санының азаю тенденциясы 2020 жылдың орта шеніне дейін жалғаспақ. Болжамға сәйкес, 2021 жылы 15-29 жас аралығындағы жастардың саны 3,8-4 млн адамды құрамақ. Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің деректерінен қазірдің өзінде Қазақстанда 3,8 млн жас барын аңғаруға болады [BRIF research group, 2019]. Олардың 2,2 миллионы – қалада, ал 1,6 миллионы ауылда тұрады. Үкімет жастар арасындағы ажырасу, елден көшіп кету секілді мәселелердің алдың алу үшін баспана проблемасына ерекше көңіл бөліп, оларға барынша қолдау көрсету үшін тиісті іс-шараларды қолға алып жатыр.

**Демографиялық ахуалды арттыруға әрекет.
Балалары бар отбасыларға өтемақы мөлшерінің артуы**

Жаңашылдандыру	2009 ж.	2010 ж.	2011ж.	2012ж.
Бала тууына байланысты төленетін бір жолғы жәрдемақы: Бірінші, екінші және үшінші балаға; Төртінші жән одан жоғары балаға.	16380 теңге	38880 теңге	42390 теңге 70650 теңге	45360 теңге 75852 теңге
Бала күтіміне байланысты 1 жасқа дейін төленетін жәрдемақы Бірінші Екінші Үшінші Төртінші және одан жоғары балаларға	3276 теңге 3822 теңге 4368 теңге 4914 теңге	3480 теңге 7128 теңге 7776 теңге 8424 теңге	7772 теңге 9185 теңге 10598 теңге 12011 теңге	8316 теңге 9828 теңге 11340 теңге 12852 теңге
Аз қамтылған отбасындағы 18 жасқа дейінгі балаларға төленетін жәрдемақы	1092 теңге	1296 теңге	1413 теңге	1512 теңге
Көп балалы аналарға төленетін арнайы мемлекеттік жәрдемақы	4259 теңге	5055 теңге	8478 теңге	9240 теңге
Бала асырап алуы алушы ата-аналарға және мүгедек балаларды тәрбиелеушілерге төленетін жәрдемақылар	12858 теңге	13905 теңге	14952 теңге	15999 теңге
Ескерту: ҚР Статистика Агенттігінің мәлеметтерінің негізінде құрастырылған				

Заманауи отбасы әлеуметтік-саяси жағдайлардың және отбасы мүшелерінің өзара психологиялық қарым-қатынастарының күрделенуі негізінде әрқашан өзгермелі болып келеді. Еліміздегі ерекше қолдаумен әлеуметтік көмекке зәру отбасылардың қатарына бірінші кезекте жас отбасы шығады. Жас отбасыларға қолдау көрсету мақсатында Қазақстан Республикасы заңнамасымен бекітілген орталық және жергілікті мемлекеттік органдар салалық және аймақтық бағдарламаларды әзірлеп жүзеге асыруда. Бүгінгі таңда жас отбасыларды қолдау, сонымен қатар жанұяны сақтап қалу үшін мемлекет тарапынан келесідей шаралар жүргізілуде:

- «Өңірлерді дамыту дың 2020» бағдарламасында «Жас отбасыларға арналған тұрғын-үй» бағыты;
- «Жұмыспен қамту 2020 жол картасы» және «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламаларында жастарды жұмыспен қамтамасыз ету жолдары;
- ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңымен жас отбасыларға жеңілдік пен несие алу мүмкіндігі;
- Бала күтімі бойынша отбасылы студенттерге академиялық демалыс беру;
- Жас отбасыларға отбасы өмірінің проблемалары, жүктілікті жоспарлау, бала күту мәселелері бойынша әлеуметтік-педагогикалық кеңес беру;
- Бала мен анаға мемлекеттік кепілдендірілген медициналық көмек көрсету;
- Жас отбасы мәселелерімен айналысатын және әлеуметтік қызмет көрсететін кеңес беру орталықтарының дамуы;
- Балалармен отбасылардың бос уақытын ұйымдастыру мен салауатты өмір сүруге бағытталған ұйымдардың жылдан-жылға ұлғаюы;
- Баспанаға мұқтаж жанұялы студенттерге жатақханадан отбасылық үлгідегі бөлме бөлу;

Мемлекеттік құндылықтарды құрметтеу мен негізгі идеяларды дәріптеуге бағытталған жас отбасылар арасында шаралар мен байқаулар өткізу (әр жылдың 8 қыркүйегі – Отбасы күні, «Мерейлі отбасы» Ұлттық байқауы)[8, б.1]. Осылайша қазіргі кезеңде мемлекет үшін жас отбасыларға қолдау мен көмек көрсету жұмыстары алдыңғы кезекте тұрғаны байқалады. Себебі отбасы мыңжылыдықтар мен ғасырлардан бері әрбір қоғамның ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан моральдық салтын, ұлттық дәстүрін сақтаушысы болып табылады. Алайда тәжірибе көрсетіп отырғандай, соңғы отыз жылда мемлекет тарапынан жүргізілген

барлық мемлекеттік бағдарламаларға ортақ кемшіліктің болуы тән. Барлығында дерлік ортақ жүйелік, бірізділік жоқ.

Жас отбасыларға қатысты әлеуметтік саясат, тұрғын үй мәселелерін шешуге, мектепке дейінгі балалар мекемелерінің жүйесін жетілдіруге және жастардың бойында мықты, әлеуметтік сау отбасы құруға арналған қондырғыны қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Сонымен, мемлекет өз органдары арқылы өз азаматтарының маңызды құқықтарын іске асыруды қамтамасыз ететін кепіл болып табылатындығына байланысты мынадай қорытынды жасауға болады. Жас мамандардың еңбек құқықтарын қорғаудың тиімді жүйесін құру және жас отбасыларды отбасылық кәсіпкерлікті ұйымдастыру мен дамыту үшін жағдайлармен қамтамасыз ету қажет болып табылады. Сонымен қатар, жас ата-аналарға өздерінің еңбек әлеуетін іске асыру үшін жағдай жасау міндетті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Молодая семья: проблемы и перспективы социальной поддержки // под общей редакцией Е. В. Жижек, С. Д. Чигановой. – Красноярск: РУМЦ ЮО, 2005. – 300 с.
2. AlbrektLarsen, Christian (2006). TheInstitutionalLogicofWelfareAttitudes. HowWelfareRegimesInfluencePublicSupport. Aldershot: Ashgate.
3. Billari F. C. TheTransitiontoParenthoodinEuropeanSocieties // PolicyImplicationsofChangingFamilyFormation / Ed. by L. Hantrais, D. Philipov, F. Billari. CouncilofEuropePublishing, 2006. P. 63-111.
4. А.Б. Махамбетова 2011, Жас жұбайлардың отбасылық өмірге бейімделу мәселесі ҚазҰУ Хабаршысы, Алматы.<https://articlekz.com/kk/article/17568>
5. Шнейдер Д.Б. Психология семейных отношений. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 236 с.
6. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб: Питер, 2000.– 112 с.
7. United Nations, 2020, Who Are the Youth?, Available at <https://www.un.org/en/sections/issues-depth/youth-0/index.html>
8. Назарбаев.Н. 2015// Қазақстан Халқына жолдау. Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму, Ақ орда.<https://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevtyin-kazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylgy-30-karasha>
9. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы заңы», 2019, Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 7 шілдедегі N 581 Заңы.http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000581_
10. Pew Research Centre, 2018 Household and Family Structure, available at <https://www.pewresearch.org/topics/household-and-family-structure/>
11. Статистика комитеті, 2020, Әлеуметтік қамсыздандыру статистикасы <https://stat.gov.kz/official/industry/66/statistic/6>].
12. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі 2019, Занятость молодежи, <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/6006?lang=ru>
13. Қазақстан Республикасы Үкіметінің жылдық есебі, 2020 <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/trudoustroystvo-vydacha-zhilya-mikroreditovanie-kakim-byl-2019-god-dlya-molodezhi-kazahstana>
14. BRIF research group, 2019, “Қазақ жастары зерттеуі”<https://www.brif.kz/uchastie-v-oprosax/>
15. Ақ Орда 2020, Мемлекеттік бағдарламалар мұрағаты, https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs].

ҚАНДАСТАРДЫҢ ТАРИХИ ЖЕРЛЕРІНЕ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Муханова Ж.С.

«Әлеуметтану» мамандығы, 2 курс,
Ғылыми жетекші: PhD Бейсенова А.А.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Бүгінгі таңда зерттеудің өзекті мәселелерінің бірі көшіп келген қазақтардың бейімделуі болып отыр. Жақында енгізілген қозғалыс еркіндігі посткеңестік елдердегі адамдарға бұрынғы отанына оралуға немесе экономикалық перспективаларының жақсаруына байланысты қоныс аударуға, сондай-ақ кейіннен Қазақстанда қалған еңбек иммигранттарына мүмкіндік берді. Бүгінгі күні иммигранттар Қазақстан халқының 10,5% құрады [1]. Бұл көрсеткіш республикадағы күрделі демографиялық жағдайға оң әсер етті.

Иммиграция процесінде бейімделу стратегиясы және иммигранттар бейімделу кезеңінде кездесетін проблемалар маңызды орын алып отыр. Жалпы, иммигранттарды елдің әлеуметтік құрылымдарына бейімдеу процесі оңай емес. Алайда, бұл процесс өте маңызды, өйткені қоғамдардың тұрақтылығы көбіне оның нәтижелеріне байланысты қарастырылады. Қазіргі жағдайда иммигранттар ағыны сөзсіз болатындығы және қоғамның қалыпты дамуы Қазақстанның оларға қатысты өз стратегиясын қаншалықты ойластырып құра алатындығына байланысты екендігі анық.

Әлеуметтануда атақты американдық әлеуметтанушы Т. Парсонс «мен» немесе «ұжымдық» мотивпен адаптивті мінез-құлық стандарттарын қолданады [2]. Атап айтқанда, Т.Парсонстың құрылымдық-функционалдық талдауы, мұндағы қоғамдағы қызмет – бұл қоғамның, яғни иммигранттардың жаңа әлеуметтік-мәдени ортасының талаптарына жауап, әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа формаларын тудырады. Қазақстандық авторлар М. Садырова мен С. Амитов әлеуметтік бейімделуді олардың қоршаған ортаның жаңа жағдайларына бейімділігі тұрғысынан қарастырды [3]. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы этникалық иммигранттардың әлеуметтік бейімделуіне әлеуметтік зерттеулер жүргізілді, осы әлеуметтік топтың қазақстандық қоғамға сәтті интеграциялану процесіне әсер ететін факторлар анықталды. Авторлар сонымен қатар иммигрант балалардың қазіргі заманғы қазақстандық білім беру жүйесіндегі тілдік бейімделу мәселесін қарастырды, бұл балаларды мектепте анықтау қиынға соқтырды. Тілдік және әлеуметтік интеграция мәселелері иммигранттардың бейімделу процесін де қиындатады. Алыс және жақын шетелдегі қандастардың жергілікті ортаға енуіне кедергі болатын үлкен мәселе – орыс тілі мен қазақ тілі. Мысалы, Өзбекстан мен Түркіменстаннан көшіп келгендер латын тілін қолдана отырып оқуды және жазуды үйренді, ал Түркіменстаннан көшіп келгендердің көпшілігі орыс тілінде сөйлемейді. Қытайдан келген мигранттар араб тіліне негізделген ежелгі қазақ тілін қолданады, сонымен қатар орыс тілін білмейді. Моңғолия мен Ресейден көшіп келгендер кирилл тілін қолданады және орыс тілін түсінеді, олардың тілдік ортаға бейімделуі мейлінше тегіс жүреді [4].

Кейбір зерттеулер иммиграция қысқа мерзімде әлеуметтік капиталға кері әсерін тигізетіндігін көрсетеді. 2019 жылғы зерттеу бойынша адамдар біртектілік қаупіне қысқа мерзімде теріс реакция жасауға бейім, дегенмен, ұзақ мерзімді перспективадағы бұл жағымсыз нәтижелердің пайдасын өтейді. «Зерттеулер көрсеткендей, иммиграция жергілікті жұмысшылардың денсаулығына оң әсер етеді. Иммиграция көбейген сайын жергілікті жұмысшылар талап етілмейтін жұмыс орындарына ығыстырылып жатыр, бұл жергілікті жұмысшылардың денсаулығын жақсартады [5].

Иммигранттардың бейімделуінің екі негізгі компоненті бар: психологиялық және әлеуметтік-мәдени [6]. Психологиялық бейімделу, ең алдымен, иммигранттың жаңа елдегі өмірге қанағаттану дәрежесімен байланысты. Ал, әлеуметтік-мәдени бейімделу белгілі бір әлеуметтік дағдыларды игерумен, иммигранттарды белгілі бір қоғамның жаңа әлеуметтік жүйесіне біріктірумен байланысты, бұл өз алдына жаңа мәдени нормалардың дамуын және соның нәтижесінде соңғысын қабылдауды білдіреді.

Қазіргі заманғы әдебиетте иммиграцияның бірнеше түрі бар және олар үшін мигранттардың жаңа қоғамға бейімделуін көрсетеді [6]:

Бірінші, иммигрантты өз елінен кетуге мәжбүр еткен факторларды анықтауға баса назар аударылады. Осыған байланысты негізгі деп аталатын төрт түрі бар: ерікті иммигранттар, босқындар, баспана іздеушілер және уақытша тұрғындар. Олардың түрлеріне қарамастан, олардың барлығы қабылдаушы қоғамға енуі керек, біз тек осындай интеграция кезеңінің ұзақтығы туралы айтамыз.

Екінші, иммигранттар мен реципиент-мемлекет тұрғындары арасындағы мәдени арақашықтықты анықтау: қаншалықты аз болса, иммигранттың қоғамға енуі соғұрлым оңай болатыны анық. Мысалы, бір республикадан екінші республикаға сапар шегетін посткеңестік елдердің азаматтары мәдени қашықтықты еңсеру, айта кететін болсақ, Еуропаға немесе Америка континентіне сапар шегуден гөрі оңайырақ.

Үшінші, маңызды рөлді қабылдау контекстінде, яғни қабылдаушы қоғамда иммигранттарға қатысты көзқарастарда, сондай-ақ қабылдаушы ел әдетте иммигранттарды өзінің әлеуметтік ортасына интеграциялау кезінде қолданатын әдістерде ойнайды. Бұл процестер шартты түрде төрт кіші түрге бөлуге болады:

- ассимиляция, бұл қабылдаушы қоғамның қатынастарын сөзсіз қабылдау;
- донор және алушы елдер қоғамының көзқарастарын біріктіруді көздейтін интеграция;
- бөліну, яғни қабылдаушы қоғамның көзқарастарын қабылдамау және өздерін сақтау;
- маргиналдану, бір жағынан, жаңа көзқарастардан бас тартуға, ал екінші жағынан, өзінің жеке басының жоғалуына байланысты. Соңғы кіші түрлер ең үлкен тәуекелдерді тудырады, өйткені ол қақтығыстарға әкеліп соғуы мүмкін және қоғамның бөлінуі процестерінің күшеюіне ықпал етеді.

Төртінші, иммигранттар тобының мәртебесі, бұл қабылдаушы қоғамның басқа елдер мен аймақтардан келген қонақтарға қатынасы ретінде түсініледі. Біріккен Ұлттар Ұйымының арнайы баяндамашысы Франсуа Куппе [7] көші-қон процесінің едәуір бөлігін құрайтын еңбекші-мигранттар келесі критерийлер бойынша әсіресе осал болатындығын атап көрсетеді:

- оралмандарды қоспағанда, әлеуметтік қолдау жүйесінің болмауы;
- жергілікті мәдениет пен тілді, олардың еңбек саласындағы құқықтарын және жұмыспен қамтылған елдегі еңбек және көші-қон туралы ұлттық заңдарды білмеуі;
- заңдық және әкімшілік жүйелерге шектеулі немесе тыйым салынған қол жетімділік;
- көші-қонға, заңды мәртебеге немесе жұмыс берушілердің жұмыс орнынан кету бостандығын шектеуге байланысты қарыздары салдарынан жұмысқа және жұмыс берушіге тәуелділік;
- отбасы мүшелерінің мигранттың үйге жіберген ақша аударымына тәуелділігі.

XXI ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстандағы жағдай оң жаққа өзгере бастады. 1997 жылдан бастап 2005 жылға дейін елден кетушілердің саны азайып, 33 000 адам деңгейінде қалыпты жағдайды ұстады. Осы ретте, келушілердің саны 38 000 адам санынан бастап 2005 жылы 75 мың адамға ұлғайды. Нәтижесінде, келушілердің саны азайғанымен, 2005 жылы сыртқы және ішкі көші-қон көрсеткіштері тұрақтанды. Тәуелсіздік жылдары елге қайта оралған қазақтардың демографиялық үлесінің арқасында миграцияның теріс сальдосы 28% -ға төмендеді[8]. 2010-2018 жылдардың аралығын қарастыратын болсақ, көшіп келгендердің саны 208,4 мың адам болса, ал көшіп кеткендер саны 286,9 болды. Қарап отырсақ миграцияның теріс сальдосы 71,3%-ға төмендеген (1-кесте).

1-кесте

2010-2018 жж. ҚР-ның сыртқы көші-қон., мың адам

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2010-20
Көшіп келгендер	42,1	38,0	28,3	24,1	16,8	16,6	13,7	16,1	12,7	12,2	92	312,6
Көшіп кеткендер	26,5	32,9	29,7	24,4	28,9	30,1	34,9	37,7	41,8	45,2	34	336,1
Сальдо	15,6	5,1	-1,4	-0,3	-12,1	-13,5	-21,2	-21,6	-21,9	-32,9	58	-46,2

2020 жылдың сәуір айында Қазақстанға тұрақты тұру үшін 92 адам келді, ал 34 адам шетелге кетті, яғни сыртқы көші-қонның оң сальдосы 58 адамды құрады. Сыртқы көші-қонның оң сальдосы соңғы рет ресми статистикада 2015 жылдың ақпан айында жеке айда болған, бұл кезде бұл көрсеткіш 83 адамды құрады. Жалпы 2015 жылы сыртқы көші-қон сальдосы минус 13755 адамды құрады. Халықтың Қазақстаннан тыс жерлерге кетуінің ықтимал себебі елде 16 наурызда енгізілген төтенше жағдай, 19 наурыздан бастап жекелеген аймақтардағы карантин және кейіннен халықаралық ішкі автобус, теміржол және әуе байланысының тоқтатылуы, сондай-ақ процестің қозғалысы мен сыртқы көші-қонға кедергі келтіретін басқа да шектеуші шаралар болуы мүмкін.

Қазақстан жерлес оралмандардың иммиграциясы арқылы көші-қон шығындарын өтеуге тырысуда. Бірақ халықтың бұл бөлігі кететіндерге қарағанда әлдеқайда төмен деңгейге ие. Осылайша, оралмандардың 13,6%-ы эмигранттардың 30%-ына қарсы жоғары білімді. Сонымен қатар, иммигранттар көбінесе орыс тілді эмигранттарға қарағанда тілдік кедергілерге және шектеулі әлеуметтік бейімделуге тап болатыны белгілі. Қазақстанның қазіргі заманғы көші-қон саясаты қоғамның бытыраңқылығы мен қалыптасқан экономикалық мәселелерді күшейтетіні анық. Нәтижесінде бұл тәсіл объективті түрде қажетті нәтижелерге қарама-қайшылыққа әкеледі.

Қазақстандағы стандартты емес жағдайдағы еңбек иммигранттарының осалдығы олардың мәртебесінің сенімсіздігімен одан әрі күшейе түседі. Бір жағынан, жұмыс берушілер, делдалдар және құқық қорғау

органдары оларды пайдалану немесе бопсалау үшін өз қызметтерін пайдаланады. Екінші жағынан, еңбекші-мигранттардың сот төрелігі мен әлеуметтік қызметтерге қол жетімділігі өте шектеулі, өйткені олар «заңсыз» деп саналатын елде көрінуден қорқады, сондықтан оларды қылмыскер ретінде қарастырады.

Иммигранттардың жақсы бейімделуіне және проблемаларын шешуге ықпал ететін процестердің бірі – иммигранттарға бейімделу стратегиясын құру және жүзеге асыру болып табылады. Иммигранттардың бірқатар мәселелерін шешу үшін мұндай іс-шараларды өткізуде онша тәжірибесі жоқ Қазақстан халықаралық қоғамдастықтың, соның ішінде көші-қон саясатын белсенді түрде жүргізіп отырған Германия мен Ресей сияқты елдердің бай тәжірибесін мұқият зерделеуі керек. Иммигранттарды қазақстандық қоғамға, сондай-ақ қабылдаушы елдің кез-келген қоғамына интеграциялау өте қиын және бұл процестің күшеюі көбіне елге келетін көші-қон ағынына қатысты биліктің теңгерімді саясатына байланысты. Зерттеу материалдарын талдау мәдени-әлеуметтік басымдықтар, сондай-ақ қазақстандық-ресейлік әлеуметтік-мәдени кеңістікке бағдар иммигранттардың бейімделу процесін анықтайтындығын растады.

Адамдар ежелгі уақыттан бері көшіп келіп жатыр, бірақ бұл бірнеше ғасырлар бұрын әлемдік үрдіс болған емес. Бірақ қазіргі кезде бізде экономикалық иммиграция мәселесі бар. Кейбіреулер иммиграция әлемдік дамудың қалыпты бағытын бұзуы мүмкін дейді. Бірақ басқалары көп мүмкіндік береді деп санайды. Осы позициялардың қайсысы дұрыс? Менің ойымша, қазіргі кезде иммиграцияның көптеген оң жақтары бар. Біріншіден, біз иммиграцияланған адамдар баратын ел үшін арзан жұмыс күші болып табылатындығын ескермеуіміз керек. Екіншіден, иммигранттарға постиндустриалды елдерде мансап ашуға мүмкіндік береді. Олар танымал болып, көп ақша таба алады. Басқа адамдардың пікірлеріне қарамастан, мен иммиграция барлығына көптеген артықшылықтар береді деп санаймын. Сонымен қатар, бұл әлемдегі өмір сүру сапасын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан қайтадан иммигранттар арасында танымал болуы. <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-06/kazakhstan-vnov-stal-populyarnym-sredi-immigrantov> м.
2. Парсонс Т. Әлеуметтік әрекеттің құрылымы туралы. – Академиялық жоба, 2012. – 800 б.
3. Садырова М.С., Амитов С.А. Қазақстандағы көші-қон процестері және оралмандардың әлеуметтік бейімделуі. –Әлеуметтік талдау, 2017.
4. Нысанбаев А. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақ диаспорасы. Қазақ диаспорасы: бүгінгі мен болашағы, Астана: Елорда. 2015, – 352б.
5. Иммиграция – <https://ru.qaz.wiki/wiki/Immigration>
6. Мигранттардың әлеуметтік бейімделуі. https://spravochnick.ru/sociologiya/socialnaya_adaptaciya/socialnaya_adaptaciya_migrantov/
7. Франсуа Куппе. Мигранттардың адам құқығы жөніндегі арнайы баяндама.
8. ӘЛЕМДЕГІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ МИГРАЦИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ
9. https://www.enbek.kz/docs/sites/default/files/lemdegi_zhne_kazakstandagy_halykty_n_migraciyalik_tendenciyalary.pdf

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСТАНСКОЙ СЕМЬИ В НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Нурбекова Р.Б.

*Политология, докторант 1-го курса
Научный руководитель: к. социол. н., доцент Илеуова Г. Т.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

Аннотация. В данной статье анализируются некоторые аспекты института семьи в Казахстане, такие как структурность, гендерные роли и межэтническое отношение к созданию семьи. Рассматривается толерантность и наличие дискриминационного характера действий. Подчеркивается важность семьи для государства. Рассматривается современное состояние действующего законодательства, регулирующего отношения, связанные с укреплением института семьи. Выделяются аспекты, влияющие на укрепление семьи, такие как нравственность и моральные установки. Анализируются факторы, влияющие на основы экономического функционирования семьи, внутренних связей между членами семьи. В статье описываются процессы социальных преобразований, которые характерны для современного общества в новой реальности. Помимо вышесказанного, затронута тема настоящей ситуации с пандемией, и его влияние и эффект на ячейку общества. Актуализируются мировые тенденции к трансформации, и их развитие в современном Казахстане.

Ключевые слова: структура семьи, традиционность, гендерные роли, межэтническая толерантность, пандемия.

Введение. В современном обществе наличествует большая разновидность социальных институтов. Одним из главных институтов является семья. Семья является приоритетной государственной идеологией в большинстве стран мира. Безусловно и определенно, Казахстан, с его целенаправленной практикой, прописанной в социальной политике и в других законодательных актах, одинаково приоритизирует данную идеологию. Семья является одним из главных элементов развития и материальной основой общества. Следовательно, служит базовым стимулом экономического развития страны. Ценности и моральные установки, закладываемые в семье, трудно переоценить. Любому индивиду иметь семью или находиться в семье – это ощущение психологического комфорта даже при решении проблем. Такие проблемы возникают в любой социально-экономической форме жизнедеятельности индивида. Примерами могут быть: ухудшение состояния здоровья, неприятности по работе, финансовые затруднения, и проблемы со здоровьем. В современном варианте европоцентризм принял мирные формы, но сохранил некую форму принудительного влияния на те страны, которые не относятся к западным обществам. В современном мире в состоянии глобализации, структура казахстанской семьи обретает синкретические, неоднородные формы, но традиционные формы преобладают.

Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье в п. 29 статьи 1 раскрывает понятие семьи как круга лиц, связанных имущественными и личными неимущественными правами, и обязанностями, вытекающими из брака (супружества), родства, свойства, усыновления (удочерения) или иной формы принятия детей на воспитание и призванными способствовать укреплению и развитию семейных отношений [1, ст.1, п. 29]. В этой связи необходимо исследовать сущность, признаки, функции, структуру и составные элементы институт семьи. Если остановиться на функции семьи, то она отражает связь семейной группы с обществом. Можно упомянуть следующие функции: репродуктивную; регенеративную; хозяйственную и экономическую; образовательно-воспитательную; социально-статусную; психотерапевтическую [2, с.132]. Реализация этих функции семьи возможна в полноценной семье, но этот вопрос остается открытым и неоднозначно рассматривается даже с научной точки зрения. Семья как социальный институт – это исторически сложившаяся устойчивая форма совместного проживания, где отображаются и закладываются правила поведения индивида. Без состояния и нахождения в семье индивид не способен социализироваться. Кроме функции социализации, есть и другие функции, такие как защита детей и регулирование рождаемости.

Признаки семьи как социального института:

1. Образцы поведения – уважение, дисциплинированность, ответственность, верность, субординация и т.п.
2. Культурные символы – различные ритуалы.
3. Утилитарные культурные черты – приобретение жилья, пользование различными видами другого имущества.

При определении понятия сущности отцовства и материнства, понимая равенство их прав и обязанностей по содержанию и воспитанию ребенка, необходимо учитывать, что родители как правовая категория могут быть разными. Разновидность различий такова: натуральные родители; приемные родители; генетические родители; социальные родители. Проводя анализ функции материнства и отцовства, исследователи выделяют отдельно функции материнства и функции отцовства, подразделяя их на видотипичные и конкретно-культурные [3, с. 87]. Самыми распространенными в современных урбанизированных населенных пунктах являются нуклеарные семьи, состоящие из родителей и их детей, т.е. из двух поколений.

В нуклеарной семье имеется не более трех нуклеарных позиций [2, с.73]. В казахстанских семьях, проживающих в сельской местности распространено чаще две нуклеарные позиции. Совместное проживание старшего поколения пожилого возраста происходит в силу привычного уклада жизни и продолжения традиционного домохозяйства. Структура семейных ролей сужается и объединяются при уменьшении размера семьи в связи с сокращением числа детей, причем комплектными по ролям семьями являются лишь многодетные семьи с не менее чем двумя детьми одного пола, и среднедетные семьи с двумя сыновьями и двумя дочерьми. Все остальные семьи – некомплектные, неполные по комплектности ролей. Однако из них предпочтительнее семьи с 10 ролями, имеющие разнополых детей, так как хуже «по качеству» семьи с 8 ролями и с детьми одного пола [4, с.85]. В казахстанских семьях структурность семейных ролей бывает практически всех типов, такая дифференциация имеет свои основания. Исторически, многодетные семьи были типичной и свойственной характерностью для казахского этноса, и других азиатских этносов, проживающих на территории страны. Продолжалось эта характерность и в период советского союза. В нынешнее время из-за разных социальных и экономических изменений структурность одного типа, к примеру, четырех и более детей, изменилась вне зависимости от феномена урбанизации, а больше влияет на это монокультурность.

Толерантность в межэтническом значении выражается благодаря историзму этого индикатора. Российские исследователи утверждают, что и женщины, и мужчины независимо от принадлежности к моноэтнической или этнически смешанной семье, имеют высокую толерантность и готовность к межэтническим контактам. Это свидетельствует об естественном предпочтении собственных этнокультурных ценностей, но и не менее приоритетной характерности, готовности к мирному взаимодействию в полиэтнической среде [4, с.92]. В полиэтническом казахстанском обществе к межэтническим бракам всегда относились толерантно. Ученые настоящего «альма матер» – КазНУ им. аль-Фараби были в соавторском исследовании, проведенного представительством в Казахстане фонда им. Фридриха Эберта. В ходе данного исследования был проведен опрос об отношении к межэтническим бракам. Доброжелательность чуть менее половины респондентов свидетельствует о высокой толерантности населения. Однако около трети респондентов отметили свое негативное отношение к этому явлению, которые являются противниками межэтнических и межнациональных браков. По их мнению, это способствует потере генофонда казахского народа [5, с.60]. Структура семьи в современном обществе претерпевает трансформацию, к которой мировое общественное мнение относится толерантно. Рассматривая проблему толерантности, В. М. Соколов предлагает сделать два важных замечания. Во-первых, по его мнению под «чуждыми», «иными» не подразумеваются идеи, нравы, поведение, поступки, обряды и т.д., которые непременно могут привести к деградации или разрушению социального и духовного состояния общества. На практике не возможна и не заметна данная дисфункция, его негативная сущность. И с другой стороны, именно такое отношение, которое лишено стремления поставить запреты, позволяет выявить истинную сущность «иного». Толерантность не означает обязательного отказа от критики, дискуссии и персональных убеждений. Для любого анализа данного явления важно не только дифиницировать, но и выделить уровни толерантности к «чуждому», «иному» и к его носителям [6, с.54].

Что касается изменений к явлениям как гендерной роли, в обзоре литературы можно натолкнуться на интересные моменты. Ученые утверждают, что в нашу эпоху индивидуализма гендерные роли существенно изменились. Другие ученые не готовы сразу разделить такое мнение [7, с.24]. В данном спорном моменте важно подчеркнуть преимущество межнациональных исследований. Они позволяют взглянуть на то, как нормативный климат может меняться по причине наличия и свойственности различных традиций [8, с. 36]. После 1917 г., в России и, следовательно, в Казахстане, со сменой общественного строя, идеология равноправия полов и социального раскрепощения женщины была возведена в ранг государственной политики. Правильной моделью для женщин воспринималось и профессиональная реализованность, и материнство. Советское государство обеспечивало охрану материнства и младенчества с целью выполнения двух ролей, рабочей и семейной [9, с. 33]. После распада Союза разделение и дифференциация общества по доходам, появление возможностей профессиональной и личностной реализации личности в условиях конкуренции, обращение к мировым стандартам гендерного равенства детерминируют формирование новых сформировали новые-старые модели в семье: неопатриархальной/спонсорской, бикарьерной и эгалитарной. Казахстанское общество, будучи более традиционной, отличается стереотипным мышлением в отношении разделения социальных ролей между полами, также и в трудовой сфере, где мужчинам отводится центральное место [5, с.44]. В казахстанских семьях примерно половина обследованных семей и представленных в монографии Калыша А. Б., относится к эгалитарному типу, основанному на принципах демократического стиля управления. Их больше среди представителей молодого и среднего поколений, отличающихся высоким культурно-образовательным уровнем [10, с.95]. Гендерные роли могут быть основаны на

разнородных ожиданиях, которые индивиды имеют от других индивидов, которые в свою очередь основаны на ценностях и представлениях о гендере. Гендерные роли являются результатом взаимодействия между индивидами и их окружением, и они дают индивидам некие направления о том, какое поведение следует считать подходящим, и для какого пола [11, с.335]. Предпочтение сыновей в семье в странах Восточной Азии вопрос, заслуживающий внимания. В высокоцитируемой книге Л. Л. Линдсей «Гендерные роли» этот аспект освещается подробно и подкрепляется анализом и проведенными исследованиями [12, с. 92].

Можно констатировать, что в странах Центральной Азии прогрессивные шаги по обеспечению более высокого эгалитаризма в брачных отношениях привели к частичному улучшению и позитивным тенденциям для тех, кто планирует или уже совершило вступление в брак. Тем не менее, область изменений охватывает только некоторые, относительно незначительные аспекты [13, с. 42]. Социальная политика должна быть направлена на обеспечение гарантий права человека на достойную жизнь и свободное его развитие, вне зависимости от его трудового потенциала и возможности участия в общественном воспроизводстве [14, с. 66]. В семьях, где мужчины не работают или заработок относительно является низким, положение женщин, особенно занятых на производстве, резко возрастает [10, с.96]. В принципе именно эти изменения характеризуют роли в семье. Нестабильность условий воспроизводства населения со сложными постиндустриальными сдвигами являются причинами прямо или косвенно влияющими на процессы в брачно-семейной сфере. Традиции семейного образа жизни в стране сохранены, не смотря на появление новых форм. Рост числа разводов, по причине нестабильности брачных отношений, можно отнести к кризисным проявлениям, которые сопровождают транзитную экономику. В работе отечественного ученого о монородных семьях в больших городах Казахстана, исследования подтвердили, что склонность к одинокой жизни проявляется не по причине низкой доходности. И религиозность проявляется больше в монородных семьях, нежели атеизм [15, с. 121]. Казахстанский народ, как упоминалось ранее, является полиэтничным. Однако преобладание казахов, титульного этноса, а соответственно преобладание исламского вероисповедания является определяющим в некоторых аспектах. Такое суждение не должно приводить к выводу, что сложившаяся действительность в семейном укладе с соблюдением ритуалов и обычаев современной семьей являются следствием религиозных воззрений.

Другой важный момент гендерного аспекта – это дискриминация женщин разного возраста. Международные договоры по правам человека и других соглашений требуют от государств, которые подписали такого рода договора, принимать меры по прекращению вредных практик. В докладе «Народонаселение мира в 2020 году», составленного и подготовленного под эгидой Отдела коммуникаций и стратегического партнерства Фонда ООН в области народонаселения (ЮНФПА) озвучиваются причины для прекращения всех форм дискриминации в отношении женщин и дискриминации по признаку пола. Гендерно мотивированный выбор пола обусловлен негативными гендерными стереотипами. Такая практика появилась в странах с сильно патрилинейными семейными структурами, где супружеские пары проживают с семьей мужа или рядом с ней, при сильном и постоянном предпочтении рождения сыновей и недооценкой девочек [16, с.32]. В Казахстане, в стране, которая является светской, можно повсеместно наблюдать вышеназванное предпочтение. Выражение гендерного неравенства можно определить в любой среднестатистической семье. На данную проблему обращается большое внимание мирового сообщества, на всех уровнях неполитических организаций. Традиционность, соблюдение ритуалов, привычность бытовых взаимоотношений требуют глубокого и длительного изучения. Институт семьи находится в правовом поле, следовательно, решения такого рода задач требуют издания соответствующих законодательных актов. Законопроект «О противодействии семейно-бытовому насилию», состоящий из 49 статей, был подготовлен в октябре 2019 года и в начале этого года вызвал бурную реакцию общества. Действующий закон «О профилактике бытового насилия», принятый в 2009 году, состоит из 26 статей. Согласно утверждению авторов законопроекта, нормы действующего закона предусматривают меры воздействия лишь после установления фактов насилия и большинство функции возложены на органы внутренних дел. Показательно то, что развитие данной проблематики характеризовался крайней гетерогенностью, поляризованностью мнений. Общество совокупно не готова меняться ни в социальной, ни в правовой форме.

Конституционно-правовой уровень защиты в Казахстане проявляется в проводимой государством семейной политике. Но, между тем, проводимая в этот период политика государства в отношении семьи не поднимается на уровень частного направления работы государственных властных органов, а все еще остается как один из векторов социальной политики страны [17, с. 35]. Но относительно объема ВВП и уровню других экономических показателей, социальные программы, направленные поддержку семьи не достойны постоянной критики. Тут можно попытаться раскрыть диалектичную сторону вопроса действующей социальной политики. Если считать, что социальная политика государства может быть эффективной, то

потребность в уточнении, в какой момент появляется социальное иждивенчество и каковы условия трансформации. Поиск существования объективных границ, позволяющих сохранять положительные внешние эффекты социальной политики и препятствующих распространению отрицательных, становится чрезвычайно актуальным [18, с.105]. В связи с этим важно пересмотреть приоритеты и ценности государственных социальных программ, ведь необходимо сопоставление с обеспечивающим фактором. В период экономического подъема у западных стран появилась возможность расширить свои социальные обязательства перед населением. В большинстве стран СНГ, наследникам истории советской системы, формировалась патерналистская модель социального государства, характерным для которой являлось обеспечение всех граждан равным и приемлемым уровнем жизни. По этой причине государству необходимо рассмотреть причинно-следственные механизмы семейно- бытовых хозяйств под углом занятости членов семьи, а не попыток постоянной экономической поддержки.

Продолжающаяся ситуация, связанная с необходимостью самоизоляции семьи в связи с пандемией, усилило ресурсную необходимость семьи. Пандемию можно отнести к новой реальности, которая в свою очередь находится в глобализационной парадигме. В перечень основных групп потребностей, которые реализуются семьей, включена функция эмоциональной поддержки и психологической защиты. Среди традиционных функций современной семьи выделяют психотерапевтическую функцию. Семья не только позволяет ее членам удовлетворять потребности в симпатии, уважении, поддержке, но, помимо прочего обеспечивает стабильность близких эмоциональных отношений [19, с.117]. Семья занимает в главное место в иерархии ценностей и потребностей и обостряется данная потребность в период изоляции и последующего экономического спада. Люди, проживающие в семье, совладали с прошлогодней самоизоляцией и адаптировались к неопределенности эффективней, чем одинокие. Совладение происходило за счет увеличения частоты выбора стратегий, адекватных ситуации, и отказа от неадекватных стратегий [20, с.131].

Выводы. Происходящие в течении нескольких десятилетий изменения не могли не сказаться на изменениях структуры семьи. Гендерные роли и место женщины в обществе должны являться приоритетными задачами в новой глобальной реальности. Решение проблем семьи не является возможным без мониторинга состояния семьи. Требуется изучение специфики социального благополучия и социально- экономического положения семьи. Кризис института семьи, переоценка традиционных ценностей могут привести к печальным последствиям, что негативно отразится и может оказаться катаклизмом государственного масштаба. Полагаю, что современная семья способна противостоять разным социальным кризисным явлениям, благодаря приверженности к традициям и национальной способности быть терпеливыми и толерантными. Государственные программы социального направления должны быть еще более дифференцированы, не исключая создание мест работ для экономического равенства членов семьи. Семья призвана решать многие проблемы, стоящие перед государством. Правильно ориентированная семья может дать государству человека, уважающего себя и общество, с патриотическими взглядами. Именно семья является основным носителем национальной культуры. Она во все времена играла важную роль в жизни страны. Нельзя недооценивать роль семьи в становлении и развитии любого государства в век глобализации.

Список литературы

1. Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
2. Антонов А. И., Медков В. М. Издательство международного университета бизнеса и управления (« братья карич») 1996. – 304с.
3. Филиппова Г.Г. Материнство: сравнительно-психологический подход // Психологический журнал. – 1999. – № 5, с. 82– 89.
4. Суворова О. В., Васильева Е. Н., Потапова А. Б. Особенности личностных и внутрисемейных структур в пространстве межэтнической и моноэтнической семьи
5. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. Фонд имени Фридриха Эбберта. Представительство в Казахстане. Алматы: Издательство «ТОО «DELUXE Printery», 2020 – 143 с.
6. Соколов В. М. Толерантность: состояние и тенденции //Социологические исследования. – 2003. – №. 8. – С. 54-63. //Мир науки, культуры, образования. – 2013. – №1 (38).
7. Nolan J., Scott J. Gender and kinship in contemporary Britain //Kinship Matters. Oxford: Hart Publishing. – 2006. – С. 175-194.
8. Norris P., Inglehart R. Gendering social capital //Gender and social capital. – 2013. – Т. 73. – С. 34-45.
9. Задворнова Ю. С. Тенденции трансформации гендерных ролей в современной российской семье //Женщина в российском обществе. – 2013. – №. 2 (67).
10. Кальш А. Б. Семья и брак в Казахстане: монография. – Алматы: Арыс, – 2013.
11. Blackstone A. M. Gender roles and society. – 2003.
12. Lindsey L. L. Gender roles: A sociological perspective. – Routledge, 2015.
13. Ташмухамедова Д. и др. «Общество, гендер и семья в Центральной Азии». Ежеквартальный рецензируемый. – 2020.
14. Шаталов М.А. Формирование инструментария государственного регулирования устойчивого социально-экономического развития на региональном уровне // Регион: системы, экономика, управление. 2017. № 1 (36). С. 66-69.
15. Шабденова А.Б. Социально- экономический статус родительских семей крупного города (на примере г. Алматы). Диссертация на соискание степени доктора философии PhD. – 2020. – 319 с.

16. Доклад «Народонаселение мира в 2020 году». Доклад подготовлен под эгидой Отдела коммуникаций и стратегического партнерства ЮНФПА. 2020.
17. Урисбаева А.А. Вопросы конституционно-правовой защиты семьи в Республике Казахстан //Эпоха науки. – 2019. – №. 18.
18. Мосейко В.В., Фролова Е.А. Социальное государство vs социальное иждивенчество //Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2014. – №. 8 (149).
19. Гагаркина И. Г. Адаптация семьи к новой социальной реальности //Современные наукоемкие технологии. – 2020. – №. 9. – С. 116-120.
20. Крюкова Т. Л. и др. Стресс и совладание в семье в период самоизоляции во время пандемии COVID-19 //Социальная психология и общество. – 2020. – Т. 11. – №. 4. – С. 120-134.

КӘСІБИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ: МҰҒАЛІМНІҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫНА ШОЛУ

Нурымбетов Е.Ш.

PhD докторанты, 1-курс

Ғылыми жетекшісі: социологиядан PhD, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы Шабденова А. Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Мақалада тұлғаның кәсіби сәйкестендіру теориясының негізгі ережелері көрсетілген, шетелдік ғалымдардың еңбектерін жалпылауға негізделген осы терминге анықтама берілген, осы процеске байланысты негізгі категориялар мен негізгі ұғымдар қарастырылған. Идентификация термині динамикалық өзгерістерге ұшырап отыратын құбылыс екеніне көз жеткізіп, түрлі мамандықтарда (инженер, психолог, мұғалім) өзіндік қырлары болғаны сияқты, мұғалім идентификациясын ішінара зерттеуде де пікірлер плюрализмі орын алды. Еңбекте болашақ және қазіргі мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруі проблемасын мектепке дейінгі, бастауыш, орта және жоғары сыныптар мұғалімдерінің кәсіби идентификациясының құрылымы мен ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: кәсіби идентификация, кәсіби даму, мұғалімнің идентификациясы.

Қазір әлемде “кәсіби идентификация” ұғымы әртүрлі ғылым салалары тарапынан кеңінен зерттеліп жатыр. Философия, психология, менеджмент, әлеуметтік психология және социология ғалымдары өз көзқарастары бойынша кәсіби идентификацияға өзіндік түсініктеме беріп, зерттеу объектісі ретінде қолға алды. Тек 2013-2017 жылдар аралығында Web of Science Core Correlation, Scopus және EBSCOhost базаларында осы тақырыпта 7377 мақала жарияланған. [1, Б. 1-11]

Ғалымдар сәйкестендіруді үш дәстүрлі тәсілмен зерттеген: Э.Эриксон, Дж.Марсия, А.Уотерман ұсынған психоаналитикалық бағыт, К.Кули, Дж.Мид, И.Гофман, Р.Фогельсон, Л.Краппман ұстанған символдық интеракционизм, Ю.Хабермас, Х.Таджфел, Г.Брейквелл, Дж.Тернердің когнитивті психологиясы. Сәйкестендірудің құрылымына кіретін құндылықтар, мақсат және сенімдері Э. Эриксон, А. Ватерман, Дж. Мид, Дж. Марсианың шығармашылық жұмыстарында орын алды. [2, Б. 132-135] Этникалық және ұлттық бірегейліктің психологиялық қырынан психология ғалымдарынан Д. Форсайт, В. Бромлей, Ю. В. Вайденфельд, Г. Мейер, Р. Шпель, Г. Хансен, Х. Шульц, Х. Лутц, Й. Д. Гаугер және басқалар зерттеген. Кәсіби шеберлік пен кәсіби өзін-өзі анықтау мәселелері Ресейлік Е.А.Климов, Н.С.Пряжников, А.К.Маркова, А.Ф.Бондаренко, В.В.Овсянникова, С.И.Макшанова, Н. Ю.Хрищева, Е.В.Сидоренко, Т.В.Кудрявцева, С.А.Боровикова, Е.М.Борисова, В.А.Бодрованың еңбектерінде зерттелген. Отандық Шайкемелев М.С, Рахымбеков А.Ж, Есенгабылова Н.Ж, Тогжанова Ж.К, Исмаилова Г.К, Оспанов Т.Т, Султаниязова Н. Ж еңбектерінде ұлттық және этникалық бірегейліктің проблемалары қарастырылған, дегенмен, отандық ғылыми еңбектерде кәсіби идентификация проблемасы ауқымды зерттелмеген.

Methods

«Идентификация» және «кәсіби идентификация» ұғымдарының мазмұны. Латынша «Idem» сөзі – «өте ұқсас», «теңдей», «бірдей» деген мағынаға саяды, ол уақыт бойынша өзгермейтіндіктің белгілі бір формасын қамтиды. Антонимі болса – «әр түрлі», «өзгереді» деген сөздер. [3, Б. 19] Идентификация сөзі қазақшаға «идентификация, сәйкестендіру, бірдейлендіру» (Русско-казахский терминологический словарь «История») немесе «тақылеттестену, бірегейлену, сәйкестену» (Русско-казахский терминологический словарь «Философия и политология») деп аударылады. Идентификация (лат. Identification – сәйкестендіру) – сәйкестендіру, сәйкестікті белгілеу, яғни бірегейлендіру, бір нәрсенің бір нәрсеге толық ұқсастығы [4, Б. 260]

Ағылшын тіліне идентификация сөзінің социологиялық мағынасы «әлеуметтік топтың құндылықтары мен мүдделерін жеке тұлға ретінде қабылдау» деп берілсе, психологиялық мағынасы «өзіне басқа адамның қасиеттерін немесе ерекшеліктерін беру процесі» немесе «басқаны өзін-өзі кеңейту ретінде қабылдау» деп тәржімаланған. (www.dictionary.com) Мерриам-Вебстердің онлайн сөздігі бойынша (www.merriam-webster.com), «кәсіби» (professional) сөзі қазіргі қолданыста төрт мағынаны білдіреді: (а) «әуесқойлық дәрежеде пайда табу немесе күн көру үшін айналысатын іс-әрекеттер немесе қызметтерге араласу немесе жасау»; (b) «мамандыққа қатысты жұмыс жасау»; (с) «мінез-құлық ұстанымын кәсіп ретінде ұстану»; (d) «кәсіпқой, әсіресе кәсіби ізденумен немесе қызметпен айналысатын». Соңғы үш анықтаманы Фицджеральд А. өзінің концептуалды талдауында зерттеген кәсіби идентификацияның тұжырымдамасы ретінде қабылдаған. [5, Б. 1-26]

Discussion and results

С. П. Миронова кәсіби сәйкестендіруді екіге бөліп қарастырған. Бір жағынан ұқсас немесе бір түпті объектілердің бір-біріне ұқсастығын немесе сәйкестігін белгілеу болса, екінші жағынан, сәйкестігі

белгіленген осы әрекеттің нәтижесі – кәсіби өзін-өзі сәйкестендіру (профессиональная самоидентификация) болып табылады. [6, Б. 81-90] Стайлз М, медициналық білім беру саласында халықаралық дәрежедегі маман, өзін-өзі сәйкестендіру және өзін-өзі реттеу процестері кәсіби маман болып қалыптасудың негізін қалайтын міндеттер екенін айтады. [7, Б. 81-82]

Кәсіби идентификацияның концептуалды талдауын жасаған Фицджеральд А. бұл терминнің ғылыми әдебиеттерде нақты анықтамасы жоқ екенімен қоса, кей жағдайларда қарама-қарсы мағыналарда да қолданылатынын айтқан. Сол себепті бұл саладағы жаңа зерттеу жұмыстары алдыңғы еңбектермен салыстырғанда басқа бағыттарда өрбуі және мамандарды шатастыруы мүмкін. [5, Б. 19] Кәсіби мамандардың «өздерінің кәсіби идентификациясы» туралы нақты түсініктемелері жоқ екенін С. Ниридін жүргізген зерттеуінде берілген жауаптардан да көруге болады. Жауаптардың әртүрлілігі жалпыға ортақ кәсіби сәйкестікті анықтауға мүмкіндік бермейтінін дәлелдейді. [8, Б. 14-15] Идентификация – айнымалы процесс, демек, бұл тұрақты емес, динамикалық және бұл үнемі өзгеріп отыратын құбылыс. Оған тұлға да, контекст те кіреді. Контекст шеңберінде адамдар кәсіби ерекшеліктерді әсер етуші компоненттер ретінде қабылдайды.

Кәсіби идентификация қоғамдық институттардың әр қайсысына өзіндік бөлек болып қарастырылуы жан-жақты зерттеулердің бір мәмілеге келе алмағандығынан туындап отыр. Кәсіби сәйкестендіру процесінің құрылымдық компоненттерін гносеологиялық, когнитивті, субъективті, аксиологиялық, праксиологиялық деп ажыратуға болады.

(а) гносеологиялық – кәсіби сәйкестендіруге қажетті әлеуметтік және кәсіби білім; (б) когнитивті – қалыптасқан когнитивті модельдер мен кәсіби идентификация механизмдері; (с) субъективті – психологиялық және рухани-психикалық жоспары; (d) аксиологиялық – кәсіби өмірдегі жеке өмірлік құндылықтар иерархиясы; (е) праксиологиялық – психологиялық-педагогикалық қолдау технологиясын қолдану арқылы анықталатын жеке тұлғаның кәсіби сәйкестендіру қызметінің тиімділігі. [6, Б. 81-90] Бугайчук Т.В. болашақ мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруін үш құрылымдық компонентін анықтап, (а) олардың өзін кәсіби маман ретінде қабылдауы; (б) мамандықты қабылдауы; және (с) сол қоғамдық топтың құндылықтарын қабылдауы екенін жазған. [9, Б. 126-128] Висконсин Мэдисон университетінің профессоры Джеймс Пол Джи идентификацияны төрт түрлі қырынан қарастырады: (а) табиғи идентификация (nature-identity) адамның табиғатынан туындайды; (б) институционалды идентификация (institution-identity) билігін мойындаған құрылымдағы позициясынан туындайды; (с) дискурсивті идентификация (discourse-identity) басқалардың өзі туралы ойы мен сөзінен туындайды; (d) жақындық идентификациясы (affinity-identity) сыртқы топтарға қатысты практика жүзінде анықталады. [10, Б. 99-125]

Щербакова инженерлердің кәсіби сәйкестендіруін нарықтық экономика өлшемдерімен бағалап, қазіргі индустриалды заманда машиналар мен технологиялардың мамандарды ауыстыру процесінде инженерлердің әлеуметтік жағдайларын кәсіби сәйкестендірумен бірге қарастырады. Инженерлердің идентификациялық матрицасын жаңа кәсіби дағдылар мен қасиеттер иелену, яғни «кәсіби капиталдандыру» және өзін-өзі жүзеге асыру, креативтілік, икемділік, қызықты шығармашылық жұмыс, яғни «бәсекелестік» компоненттерінен құрылатынын дәлелдейді. [11, Б. 212-215] Әлеуметтік және кәсіби сәйкестендірулер арасында өзіндік параллель жүргізген Дмитриенко В. өзінің еңбегінде заманауи психологтарға қойылатын талаптардың қиындығынан және қоғамдық процестердің тез ағуынан кәсіби және әлеуметтік сәйкестендіру тұлғалық қабілеттерді біріктіретіндігін көрсетті. Олар: (а) кәсіби шеберлік, (б) мотивациясы және (с) құндылықтары. [12, Б. 224]

Мұғалімнің кәсіби идентификациясын өз алдына жеке зерттеу саласы етіп 2002-жылы Доу Бейард және басқалар қарастырды. Олар 1988 жылдан бұрын бұл салада айтарлықтай ауқымды еңбектер жоқ екенін айтып, 1988-2000 жылдар аралығында мұғалімнің кәсіби идентификациясы тақырыбында жазылған 25 мақаладан 22-ін жарамды деп тауып, сол еңбектер бойынша «Мұғалімнің кәсіби сәйкестігі туралы еңбектерді қайта зерттеу» деген жұмыс жүргізді. [13, Б. 107-128]

Білім беру саласы мен педагогика саласы мұғалімнің кәсіби идентификациясын зерттей келе, идентификация термині динамикалық өзгерістерге ұшырап отыратын құбылыс екеніне көз жеткіземіз. [14, Б. 175-189] Әсер етуші факторлар ішкі, яғни тұлғаның сезімдері, эмоциялары және мотивациясы сияқты [15, Б. 732-755] және сыртқы факторлар, яғни мұғалімдердің қоғамдағы орны, әлеуметтік жағдайы және тәжірибесі [16, Б. 219-232] секілді болып екіге бөлінеді. 2020-жылдың бірінші ширегінен бастап бүкіләлемдік Covid-19 пандемиясы да білім саласына айтарлықтай әсер етіп, мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруіне өзіндік өзгерістер енгізді. [17, Б. 639-656]

Мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруі туралы әдебиеттерді әр түрлі аспектілеріне назар аудару негізінде үш зерттеу категориясына бөлуге болады: (1) мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруін қалыптастыру және дамыту; (2) мұғалімдердің кәсіби идентификациясын анықтау; және (3) мұғалімдердің әңгімелері нәтижесінде ұсынатын кәсіби сәйкестендірудің сипаттамаларын анықтау. [13, Б. 107-128] Осы үш категорияның

біріншісіне ғалымдар көп көңіл бөліп терең зерттеді, сондықтан бұл зерттеулердің көпшілігі мұғалімнің идентификациясын қалыптастыру мен дамытуға бағытталды, ал олардың аз бөлігі ғана сәйкестендірудің мазмұнын зерттеді. Бошамп пен Томас мұғалімнің идентификациясын анықтау барысында «мен» ұғымын, агенттіктің, эмоцияның, баяндаудың, дискурстың және рефлексияның рөлдеріне тоқталды. Контекстік факторлардың әсері және жас мұғалімдер мен мұғалім болатын болашақ мамандардың идентификациясын атап өтті. [14, Б. 175-189]

2013 жылы Румынияның Бабеш Болай университетінде жасалған зерттеу мұғалім идентификациясы бойынша жасалған негізгі жұмыстардың бірі болып саналады. Клаудиа Ленута және басқалар осы салада бұрын жазылған еңбектерді қарастырып мұғалім идентификациясын мұғалімдердің өздеріне анкета жасау арқылы анықтауды мақсат еткен. Румыниялық мұғалімдерге берілген сауалнамада «мұғалім деген кім?» деген сұраққа берулері сұралған.

- (a) Жұмысшы сипаттамалары
- (b) Қызметкерлерге қойылатын талаптар
- (c) Тәжірибеге қойылатын талаптар
- (d) Кәсіби талаптар
- (e) Кәсіп туралы ақпарат
- (f) Персоналдың сипаттамалары

Мына алты категориядан құралған 25 тармақшадан мұғалімдерге бірнешеуін таңдауға рұқсат берілген. Таңдалған жауаптар бойынша мәліметтер «21ST» (21 Statement Tests) методикасымен жиналған. Нәтижелердің көп түрлілігі бойынша авторлар барлық тармақшаларды үш негізгі тұлғалық, кәсіби және жағдайға байланысты факторлар астына топтап, жағдай мен уақытқа байланысты олар бір-бірінен басым болуы мүмкін екенін айтады. [18, Б. 315-319]

Тіл мұғалімдерінің сәйкестендіруін зерттеген Карими мұғалім идентификациясы түсінігінің қалыптасуында ұстаздар өздерін оқытушы және оқушы ретінде де қарастыруы керек екенін айтады. Ұстаздық тәжірибелері, практикалық өтілі, контекст, жарқын болашағына сенімі және жылы адами қатынастармен бірге мұғалім сәйкестендіруінің негізгі компоненті мұғалімнің үйренуге ашық және өзін маман ретінде жетілдіруге дайын болуы кіреді. [19, Б. 25-26]

Conclusion

Сәйкестендіру мұғалімнің дамуына, кәсіби қызметіне және сынып жұмысына жалпы көзқарасқа байланысты өлшемдердің кең ауқымын білдіретіндіктен [20, Б. 21-48] жеке тұлғаны есепке алмай мұғалім мен мұғалім жұмысының бір аспектісіне тоқталу мүмкін емес. Кәсіби идентификация түрлі мамандықтарда (инженер, психолог, мұғалім) өзіндік қырлары болғаны сияқты, мұғалім сәйкестендіруін зерттеуде де пікірлер плюрализмі орын алады. Мектепке дейінгі оқыту, бастауыш, орта және жоғарғы сыныптар мұғалімдерінің әрқелкі сәйкестендіруі болатынын [18, Б. 315-319] және тәжірибелі немесе жаңадан мұғалімдік жұмысын бастаған мамандар арасында да идентификацияның тең болмайтынын көрсеттік. [19, Б. 26]

Мұғалім идентификациясының дамуы және зерттелуі алдағы жылдарда одан әрі дами түсетініне қарамастан, мұғалім даярлау институттарын мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруін дамытатын бірден бір орталық ретінде қабылдап, сол педагогика шаңырақтарының астында болашақ мұғалімдерде өзіндік құндылықтар да қалыптастыруымыз керек.

Мұғалімдердің кәсіби идентификациясының құрылымын негізгі және перифериялық элементтер тұрғысынан зерттей отырып, бұл зерттеу әр түрлі жеке, кәсіби және контекстік элементтерді қамтитынын көрсету арқылы тақырып туралы мәліметтерді кеңейтті. Мұғалімдік мәселелері әлі де үздіксіз реформалардың өзегінде тұрғанын ескере отырып, мұғалімдердің кәсіби сәйкестендіруі және оның құрылуы ғылыми-зерттеу жұмысының күн тәртібінде болады.

Қазақстанда «Педагог статусы» заңы қабылданып, мұғалімдерге мемлекет тарапынан материалдық, менталдық, физиологиялық және басқа да қолдаулар көрсетіліп жатқанда [21] мұғалім идентификациясы қазақстандық қоғамда ары қарай зерттелуге ашық тақырып болып қала береді.

References

1. Judita Kasperuniene and Vilma Zydziunaite, 2019. A Systematic Literature Review on Professional Identity Construction in Social Media. SAGE Open January-March 2019: 1–11. DOI: 10.1177/2158244019828847
2. Топанова Гульмира Туяковна, Габдулина Мадина Ахметжановна. (2016) «Профессиональная идентичность в контексте самоактуализации личности» Образовательный вестник «Сознание», vol. 18, no. 12, 2016, P. 132-135.
3. Рикер Поль. Я-сам как другой. М., 2008. С. 19
4. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Рус. яз., 2000. – С. 260
5. Anita Fitzgerald, 2020. Professional identity: A concept analysis. Nursing Forum. 2020; P. 1–26. DOI: 10.1111/nuf.12450

6. Миронова С. П., 2008. Профессиональная идентификация личности: постановка проблемы и определение понятия. *Образование и наука*. 2008. № 4 (52) С. 81-90
7. Styles M. Regulation and profession-building: a personal perspective. *Int Nurs Rev*. 2005;52(2). P. 81-82.
8. Siobhan Neary, 2014. Professional Identity: What I call myself defines who I am. *Career Matters*, June 2014 / Issue 2.3. P. 14-15
9. Бугайчук Т. В., 2013. Профессиональная идентификация будущего преподавателя на современном этапе развития образования: структура и характеристика / *Международный научно-исследовательский журнал*. № 8 (15) Часть 2. С. 126-128
10. Gee, J.P. (2001). Identity as an analytic lens for research in education. *Review of Research in Education*, 25, 99–125.
11. Л.И. Щербакова, А.К. Дегтярев, Т.Ю. Коренюгина, 2015. «Социально– профессиональная идентичность инженера: социальные показатели» *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, по. 6-1, 2015, С. 212-215.
12. Дмитриенко Е. В. Социально-профессиональная идентичность психолога-консультанта на разных этапах профессионализации: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ярославль, 2010. 224 с.
13. Beijaard, D., Meijer, P., & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education*, 20, 107–128.
14. Catherine Beauchamp & Lynn Thomas (2009) Understanding teacher identity: an overview of issues in the literature and implications for teacher education, *Cambridge Journal of Education*, 39:2, 175-189, DOI: 10.1080/03057640902902252
15. Rodgers, C., & Scott, K. (2008). The development of the personal self and professional identity in learning to teach. In M. Cochran-Smith, S. Feiman-Nemser, D.J. McIntyre & K.E. Demers (Eds.), *Handbook of research on teacher education: Enduring questions and changing contexts* (pp. 732–755). New York: Routledge.
16. Flores, M.A., & Day, C. (2006). Contexts which shape and reshape new teachers' identities: A multi-perspective study. *Teaching and Teacher Education*, 22(2), 219–232.
17. Nurit Dvir & Orna Schatz-Oppenheimer (2020) Novice teachers in a changing reality, *European Journal of Teacher Education*, 43:4, P. 639-656
18. Claudia Lenuța Rus, Anca Raluca Tomşa, Oana Luiza Rebege, and Livia Apostol. (2013) «Teachers' Professional Identity: A Content Analysis» *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, vol. 78, 2013. doi:10.1016/j.sbspro.2013.04.302
19. Mohammad Nabi Karimi, Mahdieh Mofidi, L2 Teacher Identity Development: An Activity Theoretic Perspective, *System* (2019), doi: 10.1016/j.system.2019.02.006
20. Yazan, B. (2018). A conceptual framework to understand language teacher identities. *Journal of Second Language Teacher Education*, 1(1), 21–48.
21. Алиев Батыр. (2020) Разъяснение к Закону РК «О статусе педагога». // Интернет ресурс // <https://www.bilimdine.kz/?p=83622>

ИНДЕКС «СЧАСТЬЕ» В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Омарова А.Н.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы
oaishatt@gmail.com

Аннотация. Понятие счастье является движущей силой, главной нишей и целью каждого человека в независимости от возраста, пола, национальной и религиозной принадлежности. Ежегодные мировые рейтинги организации World Happiness Report проводимые вот уже на протяжении 18 лет в 150 странах мира показывают, что наиболее счастливыми по ключевым 6 показателям выступают скандинавские страны. Страны же Центральной Азии значительно уступают по всем 6 параметрам данного рейтинга, хотя однозначно заявлять о том, что в ЦА проживают несчастливые люди сложно. Значительную роль в чувстве счастья играют национальные особенности в восприятии и ощущении. В этой статье представлен теоретический обзор представления понятия «счастье» в странах Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан). Описаны национальные особенности ощущения счастья в Центральной Азии на примере республик Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан. Приведен сравнительный анализ на основе информационный базы World Happiness Report.

Ключевые слова: счастье, индекс счастья, Центральная Азия, рейтинг счастья.

Аннотация. Бақыт ұғымы адам өміріндегі ең маңызды түсініктердің бірі болып табылады. Әлеуметтік жағдайы, жынысы, жасына, діни көз-қарастарына байланыссыз әр адам бақытты болуға ұмтылады. Жыл сайынғы БҰҰ тарапынан өткізілетін World Happiness Report зерттеуі 18 жылдан астам уақыт бойы 150 ден аса мемлекеттерде жүргізіледі. Соңғы жылдардағы мәліметтер базасына сүйенетін болсақ, алдыңғы қатарды скандинав елдері еншілеуде. Негізгі 6 параметр бойынша жүргізілетін бұл зерттеу нәтижесінде Орта Азия елдері рейтинг сатысында әлде қайда төмен орналасуда. Алайда, Орта Азияда скандинавтармен салыстырғанда бақытсыз адамдар өмір сүреді деп қорытындылау дұрыс емес. Қай елде болмасын, бақытты қабылдауда өзіндік ұлттық ерекшеліктері бар болатындығы сөзсіз. Берілген бұл мақалада Орта Азия елдеріндегі (Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекістан) «бақыт» ұғымын қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктері қарастырылған. World Happiness Report дереккөз базасының негізінде салыстырмалы сараптама ұсынылған.

Түйін сөздер: бақыт, бақыт индексі, Орта Азия, бақыт рейтингісі.

Введение

Современная наука социология в последние десятилетия все больше старается конкретизироваться с помощью внедрения рамок вычисления каких либо процессов и своих специфик. Ежегодно разрабатываются новые параметры, индексы и формулы для вычисления ощущения счастья, уровня человеческого развития, субъективного ощущения счастья и т.д. Одним из таких методов является индексация. Для определения уровня счастья в конкретной стране, исследователи используют данные опроса и статистику по шести факторам: ВВП на душу населения (ППП по данным Всемирного банка), уровень социальной поддержки респондента (в том числе от друзей, семьи), ожидаемая продолжительность жизни (ВОЗ), свобода граждан самостоятельно принимать жизненно важные решения (восприятие респондентов), щедрость респондента (например, расходы на благотворительность) и восприятие коррупции [1]. По каждому фактору страну оценивают по десятибалльной шкале. Итоговая сумма баллов по шести выше перечисленным показателям составляет основу для присуждения места в рейтинге. Девятый доклад о мировом счастье за 2020 год (впервые вышел в 2012 году) охватывает показатели 156 стран мира в период от 2015 до 2020 года [1]. Из года в год первые строки в рейтинге стран мира по уровню счастья занимают скандинавские страны. Новый рейтинг возглавляет Финляндия (с 7.8 баллами от 10 возможных), которая занимала первое место уже три года подряд. Следующие места в рейтинге заняли Дания, Швейцария, Исландия и Норвегия. США заняло 18-е место. На последнем месте Афганистан. А на самом высоком месте среди стран Центральной Азии стал Узбекистан. В мировом рейтинге Узбекистан находится на -38 позиции, далее Казахстан на 50 месте и Кыргызстан занял 74 место. Всего в рейтинге приняло участие 153 страны. Как указывается в докладе, есть много научно подтвержденных свидетельств того, что люди, которые имеют более счастливую жизнь, вероятно, живут дольше, имеют более доверительное отношение, настроены на сотрудничество и, как правило, лучше переносят требования жизни. Это в свою очередь способствует улучшению здоровья, росту ВВП, проявлению щедрости человека, восприятию им коррупции и ощущению свободы [1].

Основная часть

Материалы и методы. Для изучения данной темы была взята информация о рейтингах стран по индексу счастья из открытых источников ежегодно публикуемых на сайтах международных организаций ООН, ОЭСР, Gallup, МНЭ РК. В ходе исследования национальных особенностей восприятия понятия

«счастья» в странах Центральной Азии были использованы методы социологического анализа, сравнения и выдвижения гипотез.

Результаты и обсуждение

ООН публикует Всемирный индекс счастья (World Happiness Report), Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) – Индекс лучшей жизни (Better Life Index) [2]. Всемирный экономический форум в 2017 г. начал рассчитывать Индекс инклюзивного развития (Inclusive Development Index), который показывает равномерность распределения выгод от экономического роста для разных слоев населения. В опросе Gallup самый высокий индекс у Колумбии, Индонезии и Эквадора. В лидерах индексов счастья совсем не те страны, которые влияют на мировую политику и в которые стремятся переехать, это очень субъективная оценка. Жители Латинской Америки и Юго-Восточной Азии в целом более оптимистичны и открыты в силу темперамента, мягкого климата и культурных традиций [2]. К тому же в ряде азиатских стран дополнительным компонентом счастья служат традиционные, национальные учения, воспитывающие особое отношение к жизни и сложным житейским обстоятельствам.

В исследованиях В.В.Радлова изучавшего быт и этнос казахского народа особое внимание уделяется тому, что народы Туркестана «необычайно гостеприимны, гостеприимство старших передавалось детям как образец уважения к людям». Это действие векового закона, гласящего: «Где гость, там и удача», «Гость старше отца». Взаимопомощь и взаимная поддержка, также как и гостеприимство, являются характерной чертой казахского народа, ибо «гость на пороге – счастье в доме». Гостеприимство как черта характера впитывалось с детства с молоком матери: «Гостю говорят «приходи», но не говорят «уйди». Эта основная этическая заповедь передавалась от отца к сыну, из поколения в поколение [3].

Еще одной отличительной чертой восточных народов является особенное отношение к подрастающему поколению [6]. Живя в трудных и суровых условиях кочевья, они, тем не менее, всегда находили время и силы для заботы о детях. Женщины рожали столько детей, сколько даровала им судьба, стремились вырастить их достойными гражданами своей земли. Великий Абай подчеркивал, что мысль о том, что человек останется без наследника, а его имущество – без хозяина, «мучила» многих. Поэтому бездетность считалась тяжелым проклятием. Лишь с появлением ребенка семья укреплялась и обретала счастье [3]. Такое традиционное отношение к продолжению рода сохранилось и в настоящее время.

Последние десять лет население Центральной Азии ежегодно увеличивалось в среднем на миллион человек. Несмотря на низкий уровень жизни и высокую смертность в отдельных странах, эксперты прогнозируют, что население региона будет только расти. В общей сложности за 2019 год население Центральной Азии выросло на 1,36 млн. человек. Примерно половина этой цифры – прирост населения самой счастливой в Центральной Азии Республике Узбекистан. Всего же, за 10 лет количество узбекистанцев увеличилось на 7 млн. человек – это больше, чем все население Кыргызстана или Туркменистана.

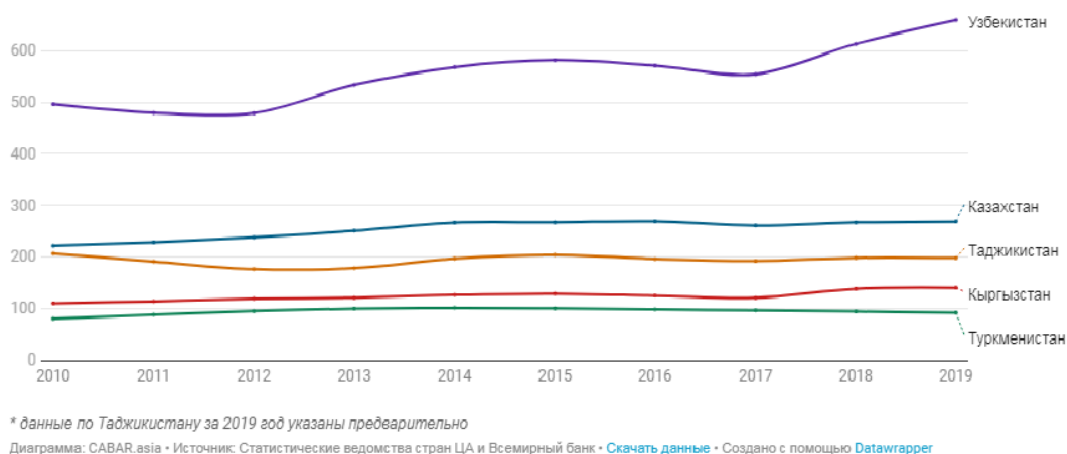
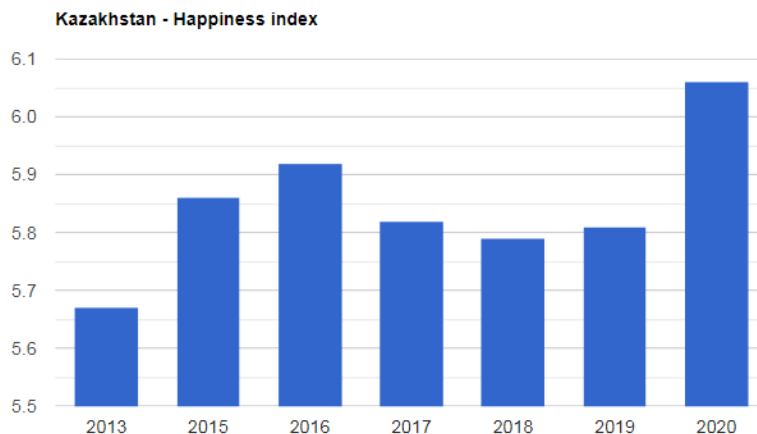

Рисунок 1. Естественный прирост населения Центральной Азии 2010-2019 гг.

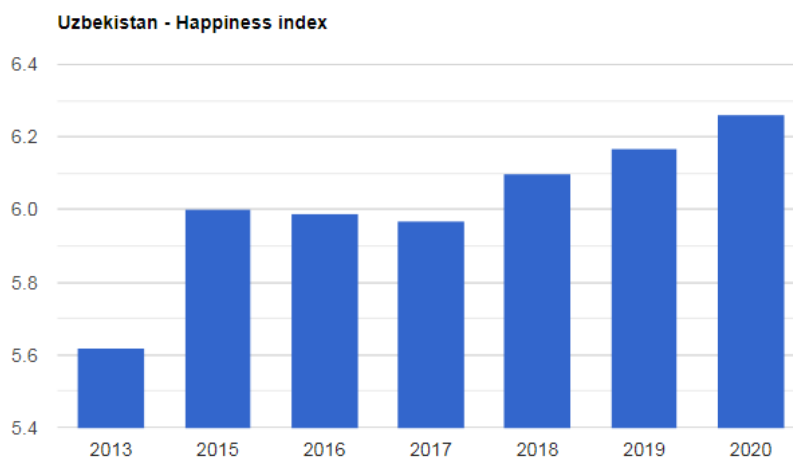
Казахстан – самая медленно растущая страна региона (см. Рисунок 1). В 2019 году темп прироста населения составил всего 1,4% [4]. Что касается, Кыргызстана, последние политические события и не стабильность в государстве оказали свое негативное влияние на процесс естественного прироста населения. Все же по прогнозам Национального института стратегических исследований (НИСИ) КР и Фонда ООН в области народонаселения, численность населения к 2030 году превысит 7 млн. человек [4].

Исходя из вышеизложенной информации, не сложно заметить, что существенную роль в ощущении счастья в Центральной Азии играет демографический фактор. Склад жизни народов Востока издревле отличался от Европейских представлений. Отраднo, что за последние три года индекс счастья стран Центральной Азии стабильно растет (см. Рисунки 2, 3, 4). Как видно из диаграмм для всех трех государств (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан) 2017 год, стал годом снижения ощущения счастья в сравнении с предыдущими 2015, 2016 годами. А с 2018 года этот показатель растет у всех трех государств со значительным отрывом в 2020 году.

Рисунок 2. Индекс счастья в Казахстане за последние 7 лет
(источник: www.theglobaleconomy.com)

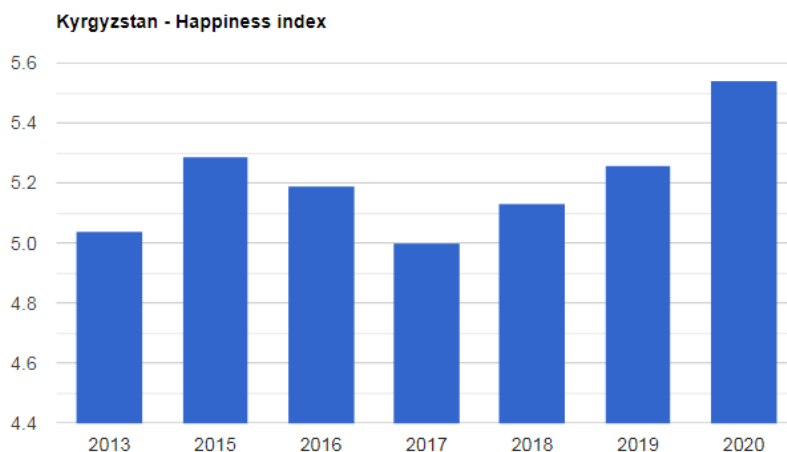
Каждый год Комитет по статистике РК проводит опрос жителей по анкете «Качество жизни населения». По результатам выборочного обследования домашних хозяйств 63,5% респондентов удовлетворены своей жизнью, при этом в сельской местности довольных жизнью казахстанцев значительно больше (72,6%), чем в городской (58,4%). В то же время мужчин, удовлетворённых своей жизнью, среди опрошенных оказалось больше (61,8%), чем женщин (58,5%) [7].

Рисунок 3. Индекс счастья в Узбекистане за последние 7 лет
(источник: www.theglobaleconomy.com)

Последние проведенные исследования показывают, что самой счастливой страной в Центральной Азии выступает Узбекистан, хотя по показателям ВВП на душу населения значительно уступает Казахстану. Узбекские семьи, как правило, многодетны, особенно на селе: средний размер узбекской семьи 5-6 человек. Семья в Узбекистане, в соответствии с многовековыми традициями и менталитетом узбекского народа, была и остается одним из важнейших жизненных приоритетов современного общества.

Рисунок 4. Индекс счастья в Кыргызстане за последние 7 лет
(источник: www.theglobaleconomy.com)

Собственный индекс счастья пытались выяснить и в Кыргызстане. В 2013-м году исследовательско-консалтинговая компания M-Vector совместно с «Мастерской ЖЫ» провела обширное исследование для определения индекса счастья среди граждан страны по регионам [5]. В опросе принимали участие 1 тысяча человек. Опрашивались граждане в возрасте от 12 лет. Выяснилось, что более всего счастливых людей проживает в Баткенской и Джалал-Абадской областях, менее счастливыми оказались жители Иссык-Кульской и Чуйской областей. Самая счастливая возрастная категория – молодежь младше 18 лет. С возрастом доля вполне счастливых людей уменьшается. Согласно данному рейтингу самые счастливые люди живут в Баткене, потому что они всегда радуются обычным, незначительным, казалось бы, вещам. В Бишкеке люди более несчастны, потому что им всегда всего мало. Из-за денег традиционные ценности кыргызов попираются, мы убиваем друг друга, не разговариваем с братьями [5]. На вопрос, в чем для них заключается счастье, отвечают, что в здоровье близких и благополучии в семье. В системе ценностей кыргызов деньги занимают последнее место.

Заключение

В 2020 году Финляндия уже третий год подряд возглавила рейтинг самых счастливых стран в мире. Как говорят наши соседи, основа их счастья – в не слишком высоких ожиданиях. Они стараются не сравнивать себя с окружающими, одеваются примерно одинаково, ездят на машинах одного класса и обедают в ресторанах схожего уровня, рассказал ведущий научный сотрудник Лаборатории сравнительных социальных исследований, профессор департамента социологии НИУ ВШЭ в Санкт-Петербурге Эдуард Понарин.

Значительный отрыв скандинавских стран также обусловлен тем, что в этих странах не принято демонстрировать свой материальный достаток. Имея миллиардные счета в швейцарских банках, норвежец может пользоваться общественным транспортом, его дети могут посещать обычные школы, скромно одеваться и жить в не большом доме. Связанно это с уважением к людям не имеющим большой материальный достаток. Скандинавцы четко понимают, что роскошь и расточительство может нанести психологический урон и даже оскорбить менее зажиточного земляка.

У жителей центральноазиатских стран иная точка зрения, живя в трудных финансовых условиях, казахстанцы могут брать кредиты на торжества и дорогие вещи. Узбекистанцы любят демонстрировать свой достаток, хотя в последнее время с приходом президента Ш.Мирзиёева были внесены некоторые ограничения на расточительство и проведение больших торжеств. Кыргызстанцы так же, как и казахстанцы готовы брать в кредит дорогие машины и гаджеты, чтобы «не быть хуже других». Именно эти черты побуждают возникновению отдельных социальных проблем, стремление к роскоши и богатству бессознательно провоцируют людей на установление теневых финансовых взаимоотношений, возникновению коррупционных отношений.

Национальные особенности отношения к жизни, взрослому поколению, а так же подрастающему поколению являются частью социальной идентичности. Национальная самобытность определяет особенности ощущения «счастья» в данном регионе. Несомненно, глобализация является сильнейшим испытанием для национально-культурной идентичности и ответом на ее вызовы является сочетание модернизации с сохранением собственного культурного наследия, особенностей национального духа, менталитета посредством адаптации традиционных институтов и ценностей культуры к изменяющемуся миру.

Список используемой литературы

1. <https://caa-network.org/archives/12703>
2. <https://smekni.com/a/123035-2/narodnye-traditsii-i-obychai-kazahskogo-naroda-2/Https://www.bbc.com/russian/features-37261738>
3. http://www.rusnauka.com/2_KAND_2013/Psihologia/7_125325.doc.htm
4. <https://cabar.asia/ru/trete-desyatiletie-nezavisimosti-kak-rastet-naselenie-tsentralnoj-azii>
5. <https://theworldonly.org/indeks-schastya-2020/>
6. Психологические особенности национального менталитета казахского народа, Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 4 (часть 2) – С. 371-376
7. https://forbes.kz/stats/kazahstan_v_reytinge_schastya_stal_pervym_sredi_stran_eaes/
8. Veenhoven, R. Questions on happiness: Classical topics, modern answers, blind spots. In F. Strack, M. Argyle, & N. Schwarz (Eds.), Subjective well-being: An interdisciplinary perspective (P. 7-26). – Oxford, England: Pergamon Press, 1991. – P. 14.
9. Степашин, С.В. Государственный аудит и экономика будущего / С.В. Степашин. – М.: Наука, 2008.
10. Лапин Н.И. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010). – М.: Весь мир, 2011.
11. Easterlin, R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence / R.A. Easterlin. –1974.
12. Лэйард, Р. Счастье: уроки новой науки / Р. Лэйард. М.: Изд-во Инта Гайдара, 2011.
13. www.theglobaleconomy.com

ТРУДНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ)

Рымханова А.Б.,

Специальность «Социология» 8D03101, 2 курс докторант

Научный руководитель: д.социол.н., Садырова М. С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Аннотация. Пандемия COVID-19 привела к более 4,3 миллионам подтвержденных случаев и более 290000 смертельным исходам во всем мире. Это также вызвало опасения по поводу надвигающегося экономического кризиса и рецессии. Социальное дистанцирование, самоизоляция и ограничения на поездки привели к сокращению рабочей силы во всех секторах экономики и к потере многих рабочих мест. Школы закрылись, а потребность в товарах и промышленных товарах уменьшилась. Напротив, потребность в медицинских принадлежностях значительно возросла. Пищевой сектор также сталкивается с повышенным спросом из-за панических покупок и накопления продовольственных товаров. В ответ на эту глобальную вспышку мы суммируем социально-экономические последствия COVID-19 для отдельных аспектов мировой экономики.

Ключевые слова: финансовая помощь от государства многодетным семьям, уровень удовлетворенности родителей ситуацией, Covid-19

Финансовая поддержка многодетным семьям во время пандемии в 2020 году

С 1 января 2020 года реформирована система социального обеспечения многодетных семей, путем возобновления государственной услуги по назначению государственной социальной пособий семьям, имеющим 4-х и более детей, выплачиваемое вне зависимости от доходов[3]. При этом, введен дифференцированный подход при определении размера пособий в зависимости от количества детей, в размерах, кратных к месячному расчетному показателю в зависимости от количества детей в семье (Рисунок 1):

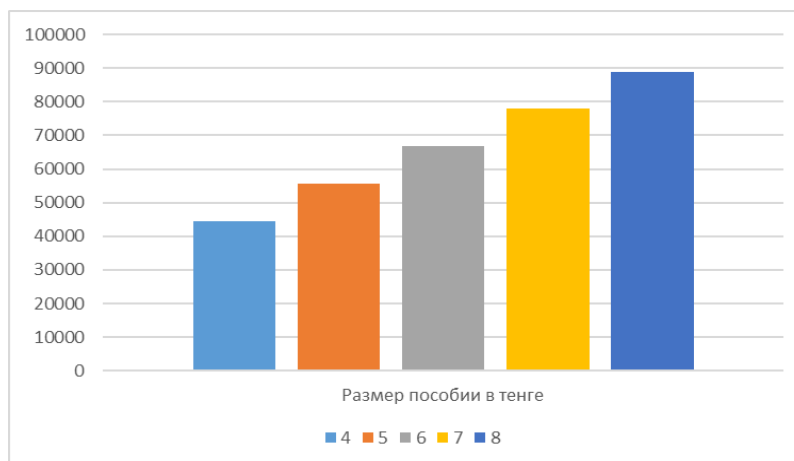

Рисунок 1 – Размер пособия в тенге на каждое количество детей (4 и более)

Новое государственное пособие (АСП) многодетным семьям, введенное с 1 января 2020 года, оно не только повысило авторитет и статус многодетной семьи, но и благоприятно сказывается на ее материальном положении, в том числе и в многодетных малообеспеченных семьях.

В 2020 году данную выплату в среднем получили 392,4 тыс. многодетных семей на общую сумму 236,2 млрд тг, что в 7 раз больше по сравнению с 2019 годом (32,1 млрд тг)[2].

Многодетные матери были освобождены от уплаты ряда налогов и госпошлин.

- налога на транспортные средства (по одному автотранспортному средству);
- налога по земельным участкам, занятым жилищным фондом, в том числе строениями и сооружениями при нем;
- налога по придомовым земельным участкам;
- налога на имущество физических лиц (в пределах 1000-кратного размера МРП);
- государственной пошлины при совершении нотариальных действий;
- государственной пошлины при совершении юридически значимых действий уполномоченным государственным органом в области интеллектуальной собственности [2].

Семьи с 4 и больше детьми числятся многодетными в Казахстане. По сведениям Минтруда и соцзащиты за 2020 год, в стране живет около 230 тыс. многодетных мам. В Казахстане с общественностью

больше 18 млн. человек степень бедности оформляет 4,7%. Сообразно статистике детского фонда ООН (ЮНИСЕФ), 90% несчастных семей – многодетные.

Рисунок 2 – Статистика по количеству многодетных семей в каждом регионе Казахстана за 2020

Отсутствие доступа к технологиям школьников из многодетных семей

Отсутствие доступа к технологиям влияет на уровень удовлетворенности родителей процессом обучения. Наряду с отсутствием технологических ресурсов для доступа к учебным материалам, 34,4% респондентов указали, что они сталкиваются с проблемой слабого подключения к Интернету, 13,9% респондентов отметили нехватку времени для обучения своих детей, а 9,9% указали на отсутствие знаний, достаточных для обучения своих детей (рис. 1). Следует отметить, что государству не удалось быстро расширить доступ к высокоскоростному Интернету для качественного онлайн-образования, и особенно в сельской местности, где для создания такой инфраструктуры потребуется время, большинство учебных заведений перешли на формат дистанционного обучения [4].

Однако некоторые другие факторы повлияли на удовлетворенность родителей качеством дистанционного / онлайн-образования во время пандемии в Казахстане. Эти факторы добавляют к действующим технологическим факторам и подразумевают некоторые более глубокие структурные проблемы – и некоторые сильные стороны – в системе образования Казахстана.

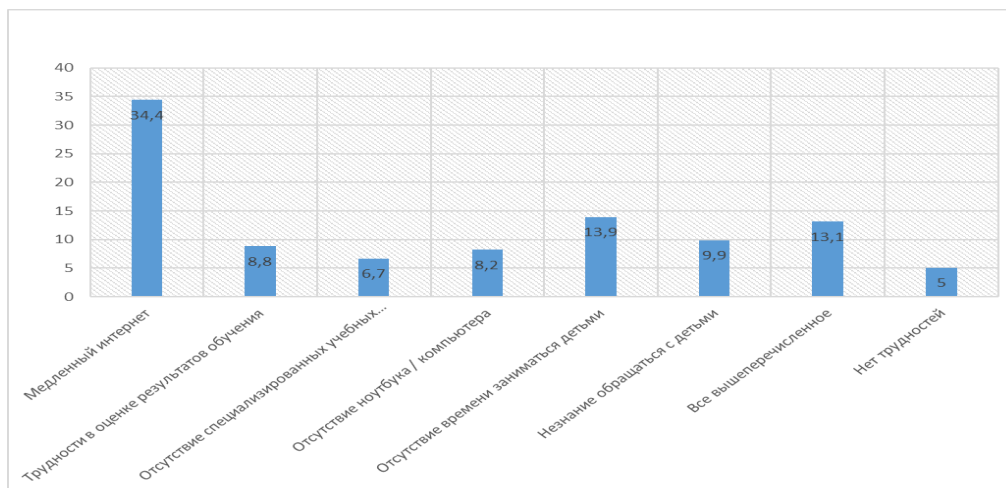

Рисунок 3 – Трудности в процессе дистанционного /онлайн-обучения

Согласно анализу, переход к дистанционному / онлайн-обучению в условиях пандемии требует усовершенствования в технологическом и педагогическом плане. Проведенное исследование показало, что существуют слабые места и были реальные последствия в результате недостаточной готовности системы образования страны к этой вынужденной инициативе; последствия подтверждены отзывами родителей.

Важно отметить, что точно так же, как проблемы, наблюдаемые при переходе к онлайн / дистанционному обучению, имели более серьезные негативные последствия – например, для психического благополучия семей, – их решение будет иметь гораздо более далеко идущие положительные последствия, чем предоставление лучших школьный опыт. Результаты исследования показывают, что социальная изоляция

во время карантина напрямую повлияла на мотивацию детей к обучению. Более того, семьи, строго соблюдающие правила социальной изоляции, подтвердили больший негативный эффект социальной изоляции на своих детей. Кроме того, родителям активных детей было сложно сделать так, чтобы они хорошо и продуктивно учились дома. Помня об опасности психологического стресса для детей предоставили родителям дополнительные рекомендации о том, как поддерживать эмоциональное здоровье и обучение своих детей, с целью улучшения гармонии в семье и побуждения семей следовать рекомендациям общественного здравоохранения [3].

Между тем, распространение высокоскоростного доступа в Интернет по всему Казахстану и поддержка доступа к технологическому оборудованию и инфраструктуре, вероятно, откроют экономические возможности для менее развитых регионов Казахстана. Трудности, с которыми эти регионы столкнулись при переходе к дистанционному / онлайн-обучению, еще раз подтвердили выводы, а именно, что Интернет и другая технологическая инфраструктура больше не являются предметами роскоши, а имеют жизненно важное значение для подъема экономически неблагополучных семей [1]. Благодаря большему доступу к технологиям родители также станут более технологически грамотными и смогут помочь своим детям получить доступ к образовательным и другим возможностям. Кроме того, доступ к возможностям онлайн / дистанционного обучения может позволить большему количеству детей, чем когда-либо прежде, получить доступ к подготовленным, высококвалифицированным учителям, которых в остальном не хватает во многих местах в Казахстане, повышая уровень образования по всей стране. В подтверждение этого вывода указали на решающую зависимость образовательных достижений детей от качества обучения [5].

Мы также должны иметь в виду, что в казахстанском опыте основными факторами, влияющими на уровень удовлетворенности родителей качеством дистанционного / онлайн-обучения, являются социально-экономические характеристики семьи, количество детей в семье (что само по себе тесно связано с социально-экономический статус семьи), готовность государства перейти на дистанционное / онлайн-обучение и наблюдаемый уровень профессиональной компетентности учителей. Неспособность снабдить детей технологическими ресурсами для надлежащего доступа к дистанционному / онлайн-образованию увеличивает уровень неудовлетворенности (или беспокойства) родителей дистанционным / онлайн-обучением. Это открытие подтвердило выводы, а именно, что общая удовлетворенность родителей школьным обучением своих детей зависит от уровня образования родителей, семейного положения и социально-экономического положения, что позволяет предположить, что аналогичные силы действуют в эпоху дистанционного / онлайн-образования. Однако там обнаружили, что родители становились все более недовольными школой по мере того, как их дети становились старше, текущее исследование показало, что родители детей старшего возраста были более удовлетворены текущей ситуацией, чем родители детей младшего возраста [5]. Это несоответствие является значительным, потому что оно означает, что уникальные факторы, которые делают текущую ситуацию другой, имеют больший вес, чем те факторы, которые ранее влияли на удовлетворенность [6].

Еще один интересный вывод текущего исследования заключается в том, что уровень удовлетворенности родителей качеством образования во время пандемии Covid-19 напрямую коррелирует с их оценками уровня компетентности учителей и готовности правительства внедрять дистанционное / онлайн-обучение. Более того, улучшение таких оценок отражается в повышении уровня удовлетворенности.

Между тем, существуют различные методы из других стран для решения этих проблем, которые, в свою очередь, будут способствовать росту среднего класса Казахстана. Возможность предоставить своим детям доступ к образованию может быть отличным критерием для распределения государственной помощи. Дополнительные налоговые скидки могут быть доступны для дополнительных детей. Выявление того, где учителя не удовлетворяют родителей, ставит цели для переподготовки и, как уже упоминалось, расширения онлайн-образования. Семья, которая получает поддержку, так что им не нужно выбирать между образованием (из-за стоимости технологий) и кормлением своих детей, будет освобождена от давления, так что вскоре они больше не будут нуждаться в поддержке и смогут внести более высокий вклад в общество.

Последствия закрытия школ и социальной изоляции, влияние последствий на школьников из многодетных семей.

Быстрое распространение COVID-19 вынудило политиков быстро находить решения, позволяющие снизить уровень инфицирования и максимально снизить смертность. При этом первостепенное значение имеет эмпирический анализ эффективности мер контроля. Закрытие школ было одной из первых мер, принятых правительствами большинства стран. Однако, хотя школы во многих странах открываются вновь, влияние закрытия школ на ход эпидемии все еще остается открытым вопросом. Применяя параметрические

и непараметрические синтетические методы контроля, мы оцениваем эффективность упреждающего закрытия школ и других вмешательств на раннем этапе социального дистанцирования в трех странах, которые относительно рано отреагировали на это в ходе пандемии.

Недавние данные показывают, что стратегии смягчения последствий и политика социального дистанцирования, особенно национальные блокировки, введенные во многих странах мира, в значительной степени способствовали сокращению распространения COVID-19. Кроме того, умеренное воздействие болезни в таких местах, как Сингапур и Гонконг, объясняется своевременными действиями правительства и мерами социального дистанцирования [1]. Действительно, прошлое осуществление нефармацевтических вмешательств, таких как активное закрытие школ, значительно снизило распространение и связанные с этим коэффициенты смертности от других болезней, особенно когда эти меры были приняты на ранней стадии эпидемии. Количественная оценка эффективности ранних, менее строгих вмешательств имеет решающее значение. Во-первых, чтобы понять, может ли ослабление этих мер привести к еще одному резкому росту инфекций и смертей от COVID-19. И, во-вторых, чтобы помочь оценить, какие меры следует принять как можно раньше в случае дальнейшего роста показателей инфицирования.

Наконец, мы видим, что состояние блокировки имеет прямое влияние. Согласно диаграмме 3, более 43% респондентов согласны или полностью согласны с тем, что социальная изоляция (продолжительность карантина, домашнее обучение) оказывает сильное влияние на мотивацию их детей к обучению. Этот эффект можно заметить и в интервью:

У детей нет нормального общения. Уроки по 10–20 минут, во время которых невозможно даже поговорить и задать вопросы. Нет системы оценок. Из-за этого снижается мотивация детей (Женщина, 26 лет, Мангистауская область). Нежелание учиться без учителя (Женщина, 36 лет, Костанайская область). Я считаю, что пандемия, безусловно, затронула все сферы жизни людей. Мы все были к этому не готовы. Детям сложно резко перейти от обычного учебного процесса к дистанционному. Дети не хотят учиться в квартире (Женщина, 42 года, Восточно-Казахстанская область) [6].

Основываясь на текущем состоянии карантина в Казахстане, интересно отметить, что семьи, которые более внимательно соблюдают правила социальной изоляции, могут увидеть больший негативный эффект в результате социальной изоляции. Семьи, которые все еще проводят общественные собрания и позволяют своим детям общаться, могут лучше сохранять свою мотивацию, но за счет общественного здравоохранения. Родители сообщили в интервью, что их решения о том, насколько строго соблюдать рекомендации общественного здравоохранения, частично зависят от их мнения о том, в какой степени их дети могут справиться с социальным дистанцированием [2].

Таким образом, результаты показывают, что возраст родителей имеет положительную связь с их уровнем удовлетворенности качеством дистанционного / онлайн-обучения. Другими словами, чем старше родитель, тем выше их уровень удовлетворенности. Об этой тенденции свидетельствуют и результаты интервью. Чем старше родители, тем больше они понимали сложившуюся ситуацию и терпели к процессу обучения.

Рисунок 4 – Результаты опроса: Социальная изоляция влияет на учебную мотивацию моего ребенка?

В целом, результаты исследования, проведенного в казахстанском контексте, имеют практическую ценность для органов государственной власти в области реализации образовательной политики, поскольку они вписываются в более широкую национальную политику, и их можно использовать для корректировки процессов дистанционного / онлайн-обучения в будущем, поскольку мировые общества продолжают бороться с неопределенностью, вызванной экстремальными явлениями, такими как пандемии. Даже при обещанной разработке жизнеспособных вакцин мир не может вернуться к прежнему состоянию – как из-

за преимуществ, обнаруженных при переводе части работы / обучения в Интернет, так и по соображениям общественного здравоохранения – и Казахстан имеет возможность использовать это принудительный переход как стимул к созданию более инновационной и доступной системы образования и значительному улучшению благосостояния и потенциала всех ее граждан.

Заключение.

Это исследование подтверждает значительную роль родителей в быстро меняющемся образовательном процессе. Удовлетворенность родителей процессом обучения зависит от многих факторов, в том числе от компетентности учителей и качества содержания обучения. Дистанционное / онлайн-обучение во время пандемии выявило множество проблем, связанных с широкомасштабным применением этих моделей, что впоследствии отразилось на уровне удовлетворенности родителей. Скорость Интернета, доступ учащихся к Интернету и технологическим ресурсам, а также способность учителей создавать качественный учебный контент и преподавать онлайн стали важными компонентами, определяющими уровень организации образовательного процесса во время пандемии. Эти компоненты также стали основополагающими критериями оценки деятельности уполномоченных органов в сфере образования и образовательных учреждений. Способность правильно координировать дистанционное / онлайн-обучение, предоставлять качественный образовательный контент, создавать благоприятную среду для доступа к дистанционному / онлайн-обучению и другие факторы определили фактический уровень и общественное восприятие готовности правительства проводить дистанционное / онлайн-обучение. В этом исследовании удовлетворенность родителей образованием в результате способности правительства Казахстана плавно перейти на дистанционное / онлайн-обучение служила критерием успеха более широких национальных стратегий развития. Какая часть страны имеет доступ к достаточно высокоскоростному Интернету, наличие образовательных ресурсов для дистанционного / онлайн-обучения и, наконец, наличие и доступность технологического оборудования, такого как компьютеры и другие ресурсы для семей, – это вопросы, которые имеют большое значение. далеко за пределами немедленного перехода системы образования страны. Некоторые ресурсы могут быть увеличены – например, учителей, демонстрирующих исключительные навыки проведения видеуроков, можно показать гораздо более широкой аудитории, а у других учителей в результате будет больше времени для других задач. Таким образом, можно использовать диверсификацию труда для повышения общего уровня образования. Однако одна из важнейших задач учителей и важная часть успешного школьного пути ребенка – пастырская поддержка – значительно труднее масштабировать. Мы можем увидеть будущее, в котором относительно небольшое количество одаренных преподавателей специализируется на проведении этих видеуроков, большая группа учителей будет постоянно давать рекомендации по обновлению этих уроков, а большая часть учителей проходит обучение и посвящает свое время оказанию пастырской поддержки. онлайн или лично, на более индивидуальной основе. Это было бы будущее, возникшее из желания не просто восстановить удовлетворенность системой образования до status quo ante, но и воспользоваться ситуацией для ее улучшений.

Список литературы

1. АОО “Назарбаев Интеллектуальные школы” Годовой отчет за 2019 год– Нур-Султан: АОО “Назарбаев Ин-теллектуальные школы”. 2019. С. 33-39.
2. База Юрист (База данных юристов). 2020. С. 44-45.
3. Информационно-аналитический центр. Национальный сборник «Статистика системы образования Республики Казахстан». 2020. Нур-Султан.
4. Tengrinews.kz. Минобрнауки отменило онлайн-уроки для студентов «Наш Интернет не годится». 2020.
5. ЮНЕСКО. Родители и обучение. 2020.
6. ЮНЕСКО. Поддержка ЮНЕСКО: Образовательный ответ на COVID-19. 2020.
7. Бюро национальной статистики (stat.gov.kz)

МЕДИА-КОММУНИКАЦИЯ ӘЛЕМІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТЕНУ: КИБЕРЖАСТАР

Сманкулова А.И.

*7М03101-«Әлеуметтану», 1-курс
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация. Мақала қазіргі таңдағы жаһандану үрдісінің шындық екенін, оның біздің қоғамға алып келген көптеген жағымды және жағымсыз әсерлердің орын алуын, әсіресе ол әсердің жас буынға, жас жеткіншектердің әлеуметтенуінде басты рөл ойнайтынын көрсетеді. Мақала кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлім және мақаланы жазу барысында қолданылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Түйін сөздер: интернет, виртуалды әлем, медиа, коммуникация, агент, кибержастар, әлеуметтену, жаһандану.

«Әлеуметтік коммуникация» теориясының авторы, ғалым А.В.Соколовтың пікірінше интернет – бұл әлемдік масштабта мультимедиялық хабарламалардың берілуін қамтамасыз ететін ғаламдық байланыс арнасы [1, 208 б], жалпыға қол жетімді ақпарат қоймасы, дүниежүзілік кітапхана, мұрағат, ақпараттық агенттік, мүдделі серіктестермен қарым-қатынас жасау арқылы жеке тұлға мен әлеуметтік топты әлеуметтендіру және өзін-өзі жүзеге асырудың көмекші құралы, іскерлік және бос уақыт серіктестерінің бүкіл планеталық клубы.

Жаһанданудың белең алуы қазіргі таңда біздің өміріміздегі барлық институттардың жедел әрі тиімді жұмыс істеуін, ақпараттандырудың жоғары деңгейде дамуын қамтамасыз етіп жатыр. Оның рөлі тауарлар, капитал, жұмыс күші, ақпарат және технологиялар арқылы әртүрлі әлемдік шекараларды еркін кесіп өтетін жаһандық процестердің жиынтығы болып табылады, ал қазіргі заманғы телекоммуникациялық дамулар осы процестерді ынталандыруға мүмкіндік беруде. 10-15 жыл әлемдік дамудың маңызды тұтқасы дәл осы жаһандану болатын. Ол экономикалық өсудің түрленуіне, оның әлемдік ақпараттық-инновациялық үдеріске айналуына ықпал етті. Ал медиа болса виртуалды төңкерісті бастап, жаһандануды едәуір жеделдетті. Оның ғаламдық және бірыңғай басқару органы жоқ, орталықтандырылмаған иерархиялық ақпараттық желі ретінде құрылған.

Интернет – бұл нақты ортаны бейнелеу және сонымен бірге шындықты қалыптастыру құралы. Бұл жеке тұлғаның әлеуметтенуіне жаңа әсерлерді, басқа көзқарастарды, нормалар мен құндылықтарды енгізеді, сайып келгенде, қазіргі заманғы адамның семантикалық ерекшеліктеріне әсер етеді. Виртуалды ортаның әсерінен жеке тұлғаның әлеуметтенуінің жаңа түрі – интернет-әлеуметтену пайда болды. Неге әлеуметтену тақырыбы қозғалуда, себебі, қоғамның негізі – адам. Ал, адам әлемнің дамуын, тіршіліктің болуын қамтамасыз ететін агент, субъект. Адам туылған кезде бірден тұлға бола алмайды. Ол ең бірінші индивид болып саналады. Ал өсе келе, түрлі сындардан өте келе, түрлі рөлдерді танып, оларды орындай бастап, өз мақсатын, өмірдегі міндеттерін орындай бастағанда тұлғаға айналады.

Э. Дюркгейм әлеуметтену үрдісін қарастыра отырып, ондағы негізгі ұғым қоғамға тиесілі деп санады және одан қоғам әлеуметтенудің пәні болып табылатынын біле аламыз. Дюркгеймнің көзқарастары негізінен Парсонс жасаған қоғамның қызмет етуінің кең әлеуметтанулық теориясына негіз болды. Ол әлеуметтенуді «дүниеге келген бала қоғам мәдениетінің интериоризациясы» анықтады. Әлеуметтенудің әмбебап міндеті – қоғамға жаңадан келгендердің бойында, ең болмағанда, адалдық сезімін қалыптастыру. Оның көзқарастары бойынша адам басқалармен сөйлесу барысында жалпы құндылықтарды бойына сіңіреді, оларды интерпретациялай бастайды.

«Айнадағы мен» теориясының және шағын топтар теориясының авторы Ч.Кули, жеке тұлға коммуникацияда, алғашқы топ ішіндегі тұлғааралық қарым-қатынаста (отбасы, құрдастар тобы, көршілер тобы) әлеуметтік дәрежеге ие болады деп санады, яғни жеке және топтық субъектілердің өзара әрекеттесу процесінде ол рөлдерді орындап, сол ортаның бір мүшесіне айналады. [2, 392–396б].

Психоанализ бағытының көрнекті өкілі Э. Эриксонның тұлғаны дамыту теориясы бойынша, адамның «Менінің» негіздері қоғамның әлеуметтік ұйымында жатыр. Тұлға дамуының әр кезеңінде белгілі бір қоғамға тән өзіндік рөлдерін танып, рөлдік күту іске асады, ол рөлдерді индивид ақтай алуы мүмкін немесе ақтай алмайды, нәтижесінде кейін ол қоғамның қайнап жатқан ортасына қосылады немесе оның тысқарысында қалып қояды.

Жалпы «әлеуметтену» дегеніміз не? Әлеуметтену (лат. Solialis – әлеуметтік) – жеке адамның әлеуметтік тәжірибені, әлеуметтік байланыстар мен қатынастар жүйесін сіңіру процесі. Адам әлеуметтену процесінде қоғамда қалыпты өмір сүру үшін қажет болатын сенімдерді, мінез-құлықтың әлеуметтік мақұлданған формаларын алады. Әлеуметтенуді әлеуметтік өмір мен әлеуметтік қатынастардың тәжірибесін игерудің барлық көп қырлы процесі деп түсіну керек. Әлеуметтену дегеніміз адамдар бірге өмір сүруге және бір-бірімен тиімді әрекеттесуге үйренетін процестерді білдіреді. Әлеуметтену адамның өзі қарым-

қатынас мәдениетін дамытуға, белгілі бір әлеуметтік нормаларды, рөлдер мен функцияларды қалыптастыруға, оларды табысты жүзеге асыру үшін қажетті дағдыларды игеруге белсенді қатысуды көздейді. Әлеуметтену адамның практикалық жеке және топтық жұмыс дағдыларын игере отырып, адамның әлеуметтік шындық туралы танымын қамтиды. «Әлеуметтену» ұғымы индивидтің әлеуметтену процесінде алатын қасиеттерін және қажетті өзгерістерге қол жеткізетін психологиялық механизмдерді білдіреді.

Ал, буындар теориясына сүйене отырып, соңғы 20 жылдан бері жаңа ұрпақтың дүниеге келгенін, интернетті бес саусақтай білетін жаңа буынның пайда болғанын білеміз. Бұл қазіргі 18-20 жастағы жастар. Бұл жастар әлеуметтік желілердің дами бастаған, жаңа тәжірибелердің игеріле бастаған дәуірінде дүниеге келді. Сәйкесінше, олар үшін жаңа жағдайларға бейімделу мақсат болды. Дегенмен, бұл жаһандану біз үшін, әлем үшін өте тамаша жаңалық болды. Себебі, ең алдымен бұл ел қамы үшін, адамдардың еркін, әрі, әр нәрсеге қолжетімділігі бар жағдайда өмір сүруін қамтамасыз ету үшін іске қосылды. Сәйкесінше, адамдардың өмірі әлдеқайда жеңілдеді, орын алмасу, ақпарат алмасу, байланыс орнату, тіпті қаншама қашықтық бөліп тұрған екі түрлі әлем адамдарының ортақ қызығушылықтарының, ортақ бір байланыстың пайда болуы орын алды.

Күн санап, желіні қолдану саны өсті, технология күн санап жетілдірілді, себебі, адам бір затпен тоқтап қала алмайды. Қоғамда күн сайын бәсекелес жүріп жатыр, соның нәтижесінде, желілердің функциялары артып, түрлендірілді. Адамның қиялы, мүмкіндіктері шексіз емес пе? Шексіздік бұл желінің қоғамды басқарудың өте күшті құралына айналуына мүмкіндік туғызды. Адам өз өмірін жеңілдетемін деп, көптеген кері әсер етуші жағдайларды туыдыртты. Себебі, интернет адамға өзгертін және күрделене түсетін талаптарды ұсынуда, сәйкесінше, қазіргі заманғы тұлға, яғни оның ішінде жастар, осы талаптарға сай келу үшін барын салуда.

Интернеттің виртуалды кеңістігіндегі өзара әрекеттесудің түрлі мазмұндары жеке тұлғаны бұрыннан қалыптасқан нормалар мен үлгілерді жаңаларымен алмастыруға мәжбүр етуде. Себебі, жаһандану әрқашанда жаңа өзгерістерді алып келеді, ал жаңа өзгерістер қалыптасақан дәстүрлі жағдайларды өзгертуге, тіпті болса, оны жоюға да мүмкіндігі бар.

Бұрынғы кезде, шынайы байланыс, бетпе-бет кездесу, тірі қарым-қатынас, тірі ақпарат алмасу қалыпты жағдай болатын. Өмірге келіп, ең бірінші ата-ананың тәрбиесін көріп, отбасының ішінде әлемді тануға қадам басып, одан кейін мектеп, достар, көршілер, немесе, белгілі бір спорт, шығармашылық орталықтары индивидтің дамуының негізгі алғышарттары, басты орындары болатын. Сәйкесінше, адам өмірге келіп, өзінің басты міндеті жақсы білім алып, ата-ана күтетін рөлді, достары мен мұғалімдері күтетін рөлді орындау оның басып міндеті екендігін мойындайтын. Стандарт, символдар бір болды, кітап оқу, далада ойнау, адамгершілік қасиет, сенім, қолдау сынды қасиеттер басты ерекшеліктер болатын.

Ал жаңа медиа әлем бұл нормаларды қалай өзгертті? Бала дүниеге келіп, бір жасына жетпей телефонмен танысты, теледидар, өте жоғары деңгейдегі сапалы мультфильмдер, компьютердің не екендігін білді. Оны біліп қоймай, игеруге кірісті. Алғашқы тәрбие, білімді интернеттен іздеді. Отбасылық құндылықтардан алшақтады, себебі, ол құндылықтарды игеру мүмкіндігін интернет құралдары шектеді. Алашқыда біз үшін жағымды болған жаңалық, енді өзімізді басқаруда, көзге көрінбейтін қаруға айналды. Оны тоқтату мүмкін емес. Себебі, онсыз енді өмірді елестету мүмкін емес.

Далада ойнау, сағынысып бас қосу, анадан ас үй шаруашылығын үйрену, әкеден тәлім алу, отбасы құндылықтарын үйрену, кітап оқу сынды нормалар енді тек таңнан кешке дейін бір темір құрылғыға байланып қалу, кітаптың не екенін білмеу, ата-ана тек қаржылық қамтамасыз ететін, керек кезде жаныңнан табыла алатын, ал отбасылық құндылық, дістүр болса, тек миымыздағы артық бір ақпаратқа айналды. Тіпті, білім беру мекемелері виртуалды білім алуды іске асыруға бел буды. Ал әлемдегі соңғы бір жыл алдыңғы пандемия жағдайы бұл үрдісті іс жүзінде іске қосты.

Әрине, бұл көптеген материалдық, уақыт сынды ресурстардың тез қаржылануын тоқтатты, өмірімізді әлдеқайда тиімді етіп реттей алуымызға көмектесті. Мұны мойындауымыз қажет. Тіпті, бұл өзгерістердің өте тиімді, енді онсыз өмір сүре алмайтынымызды да айта кеткен жөн. Бірақ, адам әлеуметтену барысында бұл үрдістің жақсы қырын алып, жаман қырынан сақтанудың жолын таба алмай қалған сияқты. Себебі, интернет – бұл үлкен теңіз. Теңіздің түбіне сүңгігіміз келеді, ол әрине, қызық. Ол үшін өте көп күштің қажеті де жоқ. Ал түбінен қайта оралу үшін өте көп күш қажет. Ол әркімнің қолынан келе бермейтін қабілет. Нәтижесінде «Супер-Мен» ішкі қарама-қайшылықты, белгілі бір қоғам мәдениетінің негізін құрайтын нормалар мен құндылықтардан оқшауланған болып шығады. Осылайша әр түрлі жас субмәдениеттердің пайда болу механизмі іске қосылуда. Басқаша айтатын болсақ, бұл медиа әлемде пайда болған әлеуметтенудің жаңа түрі виртуалды кеңістікте жүзеге асырылып, оның салдары тұлғаға, жастарға әсер етуде. Әлеуметтенудің бұл жаңа түрі әр түрлі факторларды туғызатыны рас, және сәйкесінше екі түрлі нәтижеге келуі мүмкін: тұлғаға тигізетін жағымды әсер және жағымсыз әсер. Мұны қазіргі таңда да байқап

келе жатырмыз, яғни, түрлі пікірталас, түрлі көзқарасты тудыртуда. Себебі, медиа әлемнің біздің өміріміздің сапасын қаншалықты дәрежеде арттырғанын мойындасақ та, бір жағынан, жасатарға деген әсері біз ойлағаннан да күрделі, бұл мәселенің күрделілігін түсіну біртіндеп іске асып жатыр.

Интернет-коммуникациялар ғасырлар бойы жалғасқан дәстүрлі әлеуметтену формаларын алмастырып қана қоймай, сонымен қатар нақты өмірде осы әрекеттерді шектей бастайды. Адам жеке, шынайы өмірдегі коммуникацияны емес, интернет желісі арқылы жүзеге асатын коммуникацияны жөн көреді. Сонымен қатар, ол интернет кеңістігінде әлеуметтік қатынастардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін іздей бастайды (махаббат, достық, тану). Нәтижесінде мәдени дәстүрмен алшақтық пайда болады, жаңа типтегі тұлға, жаңа нормалар мен құндылықтар қалыптасады.

Медиа әлем өте үлкен. Оның берер мүмкіндіктері өте көп. Бұл сонымен қатар, қазіргі таңдағы жастардың мамандық таңдау, қаражат табу саласына да ауқымды өзгерістер әкелді. Бірнеше жылдар бұрын өзекті болған мамандықтар, қазіргі таңда актуалдығын жоғалтуда. Интернет пайда болмай тұрып дәрігер атану, мұғалім болу, бухгалтер, әскери қызметкер атану сынды мамандықтар өте өзекті болды, физикалық күш маңызды болды, себебі, табыс табудың және отбасылық құндылықтардың негізі болды. Жастар міндетті түрде жоғары білім алуға ұмтылды, жоғары білімді білікті маман атану олардың басты міндеті болды. Уақыт өте келе интернетті пайдалану, компьютерлік дағдыларды игеру, бір орында отырып ақ түрлі қызметтерді атқару сынды мүмкіндіктер көбейді. Тек қана интернет желісі емес, көптеген әлеуметтік желілер, қарым-қатынас жасауға, араласуға мүмкіндік беретін түрлі бағдарламалар пайда болды. Бәрімізге белгілі «Инстаграм», «WhatsApp», «ВКонтакте», «Одноклассники», «Telegram», «Facebook» әлеуметтік желілері өте өзекті байланыс орнату платформаларына айналды. Бұл бағдарламалар біздің күнделікті кафе, ресторан, саябақ, музей болсын, дәстүрлі орындарды виртуалды түрдегі кездесі алаңдарына айналдырды. Күн санап әлеуметтік желілерді игеру дағдылары дамыды. Бұл дағдыны игеруде жастар басымдық танытты.

Мәселен, жалпы интернетті пайдалану жайлы деректі қарастыратын болсақ, әсіресе пандемия жағдайының адамдардың интернетті көп пайдалануына, жастардың өз-өздерін жұмыспен қамтамасыз етуіне өте үлкен әсер еткен екен. Пандемия кезеңінде Қазақстанда Интернет қолданушылар саны өскен. Сонымен, 2021 жылдың қаңтарында Интернетті пайдаланушылардың саны 15,47 миллион адамды құрап, 2020 жылдың басынан бастап 5% -ға (741 000 адам) өсті. 2021 жылдың басында Интернеттің енуі 81,9% құрады. [3]

Осылайша, 2020 жылы өзін-өзі мәжбүрлеп оқшаулау қазақстандықтардың теледидар экранында өткізетін уақытын ұлғайтты, ал Интернет-ресурстарды тұтыну да өсті, бұл жұмыс, оқу және байланыс онлайн режимінде болуына да байланысты болды.

Киберкеңістік балама шындық ретінде әрекет етеді, онда қоршаған әлемнің проблемаларынан абстракциялауға, қайталанатын әрекеттің кез-келген қатесін түзетуге, эксперимент жасауға, нәтижеге қарамастан өз бетінше шешім қабылдауға болады. Интернеттің жаңалығы мен үлкен мүмкіндіктері заманауи студенттерді қызықтырады, сол арқылы олардың әлеуметтенуіне айтарлықтай әсер етеді. Компьютерлік желілерді пайдалану адамның әлеуметтік-психологиялық саласында елеулі функционалдық және құрылымдық өзгерістерге әкеледі [4, 36-386]. Өзгерістер коммуникативті, когнитивтік және жеке салаларға қатысты, қызметтің жедел байланысын, өзара әрекеттесудің кеңістіктік және уақыттық параметрлерін, мақсат қою процестерін, қызметті қажеттілік-мотивациялық реттеуді өзгертеді [5, 135-1386]. Алдымен, жоғарыда сипатталған, Интернет-технологиялардың пайда болуымен байланысты өзгерістер қазіргі жастардың әлеуметтену процестеріне әсер етеді. Дүниежүзілік жарнаманы зерттеу орталығының мәліметтері бойынша қазіргі жастардың келесі сипаттамаларын атап өтуге болады [6, 27-316]:

- 1) әсер алуға ұмтылу;
- 2) әр түрлі іс-шаралар;
- 3) қызметтің әр түрлі саласында жетістікке жетуге ұмтылу;
- 4) кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың әртүрлілігі;
- 5) виртуалды достар қауымдастығының үлкен маңызы;
- 6) тез нәтижеге жету қажеттілігімен көп нәрсені білуге деген ұмтылыс;

Осы аталған ерекшеліктерге қарай отырып, осы жағдайға байланысты онлайн жұмыстардың, блогерлік, СММ қызметкері, менеджерлік қызметтер өте өзекті болды. Қолында телефоны бар, интернетке қолжетімділігі бар әрбір жастар әлеуметтік желілер арқылы табыс табуының жолдарын көрді. Әрине, бұл үшін жоғары оқу орнындағы оқу сияқты 4 немесе 5 жыл білім алудың қажеті жоқ. Тек қана 5-6 ай оқып маман атануға болады, және қомақты ақша да табуға мүмкіндік бар, және де мемлекеттік жұмыстарға қарағанда бұл жұмыстарды бастық, немесе үнемі бақылауға алып отыратын адамдар жоқ. Өз уақытыңды,

күнінің жоспарын, барлығын өз еркінмен жасай аласың. Бұл аталған факторлардың бәрі жастардың барынша оңай әрі қызықты, заманауи жолмен дамуына деген қызығушылықтарын оятты.

Бірақ, осы тенденциядан қалып қоймайын деген ойдың жетегінде кету бұл көптеген мәселелерді тудыртты. Мысалы, аталған әлеуметтік желілер барынша идеалды түрдегі бейнелерді, идеалды өмірді көрсетті. Ол жастардың санасында бәрі сондай болу қажет, басты құндылық енді сол әлеуметтік желідегі өмір деген тұжырымды орната бастады. Яғни, стандарттар өзгерді, ол қоғамның барлық саласына қатысты болды. Өмір сүру образы, тамақтану, киіну, жұмыс жасау, кездесу, тіпті, сөйлесу, яғни өміріміздің барлық саласына дағы стандарттарды өзгертті. Ал жастар мұның барлығын міндетіміз деп қабылдады. Нәтижесінде қоғамның ойына, қоғамның шешіміне тәуелді, стандарттарға байланып қалған, бұл болып жатқан өзгерістерден бір сәт қалып қойса тоқырауға ұшырайтын тұлға қалыптаса бастады.

Отбасылық тәрбие, құндылықтарды интернеттің ішіндегі әлем, ондағы адамдар шектей бастады. Адамдар цифрланған бір роботқа айналып бастаған секілді. Басты білім алу, іздену сынды құндылықтар мүлдем бісеңдеп бара жатқан секілді, ал онлайн білім алу үрдісі бұл жағдайды одан сайын күрделендіре түсті. Дегенмен, бұны барлығы заман ағымы, болу керек құбылыс, қалыпты даму тетіктері деп қабылдауда. Себебі, жоғарыда айтып кеткендей бұл жағдайдың жағымды жақтары да бар, тіпті көбірек деп айтсақ та болады. Біздің өмірімізге сіңіп кеткені сонша, одан арыла алмаймыз. Расымен, бұл қоғамды дамыта түскен жағдай, оны мойындау қажет.

Қазіргі заман кибержастардың заманы. Қазіргі жастардан барынша техникалық білімді, жан-жақтылықты талап ететін дағдылар қажет. Жастардың өмір сүру образы да, өздерін дамыту, қалыптастыру жолдары да өзгерді. Өте білікті, техникалық білімді болса да жастар көбіне адами құндылық, сезім, эмоциялардан алшақтап бара жатыр. Сол себепті, қазіргі таңда көптеген институттар, мектептер, жоғары оқу орындары, психолог, педагогтар білім беру, тәрбие беру жолдарын, жастармен жұмыс жасау бағыттарын қарастыру қажет, қазіргі буындағы жасарға барынша тиімді әрі барынша оңтайлы жолмен тәрбие беру жаңа талаптарды қажет еттіруде.

Қорытындылай келе, қазіргі қоғамның өтпелі жағдайында (индустриялды қоғамнан постиндустриалдыға дейін) тұлғаның тәуелсіз шешімдер қабылдауға, прогрессивті идеяларды, құндылықтарды, білім беру және әлеуметтік технологияларды игеруге қабілетті, еркін, белсенді, шығармашылық рөлі артуда. Бұл рөлдерді дұрыс қабылдау, оны түсіне алу, және қоғамда ол рөлдерді орындай алу үлкен мәселе, және оның бәрі, міндетті түрде, медиа платформада іске асады. Осыған байланысты өтпелі қоғамның өзгертін жағдайларында жастардың әлеуметтену мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Осылайша, әмбебап компьютерлендіру жағдайында миллиондаған интернет желісі жас ұрпақтың дамуына оң және теріс әсер ететін жеке тұлғаны әлеуметтендірудің факторы болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Бұл адамның әлеуметтік рөлдерді, мінез-құлық үлгілерін, мәдени нормалар мен құндылықтарды игеру процесіне әсер етеді, іс жүзінде баланы өзінің жақын ортасында тәрбиелеуге орын қалдырмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации // Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002 ж. – 461 б.
2. Щетинина Е. В. Влияние образования на социальное поведение // Гуманитарные проблемы современности: науч. труды молодых ученых. – Б., 2002ж. – 392–396б.
3. Жусупова А. Медиапотребление в Казахстане в 2020 году: интернет и соц сети побеждают // Экономист ақпараттық порталы. -25.02.2021 ж.
4. Бабаева Ю.Д. Психологические последствия информатизации // Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский // Психологический журнал. – 2000. – №5. – 36-38б.
5. Виштак О.В. Мотивационные предпочтения абитуриентов и студентов // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – 135-138б.
6. Плешаков В.А. Интеграция, киберсоциализация и социальное воспитание: студент и преподаватель в информационном пространстве // Педагогическое образование и наука. – 2010. – № 1. – 27-31б.

СЕНІМ ФЕНОМЕНІ: ТЕОРЕТИКАЛЫҚ ШОЛУ

Таукелова Толганай Батырбековна

*әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының PhD докторанты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

Жусупова Кенжегуль Нурлановна

*Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының
аға оқытушысы, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ мемлекеттік медицина университеті,*

Аннотация. Мақалада сенім әлеуметтік феномен ретінде қарастырылып, сенімнің теоретикалық аспектілері талданады. Сенімнің табиғи емес, керісінше, гумандық, адамдық дискурсқа жататыны дәлелденеді. Сенім идеясының ғасырлар бойы интеллектуалдық дәстүрмен жалғасып келе жатқаны айтылады. Мақалада сенім тұжырымына қатысты ғылыми көзқарастардың теориялық аспектілері қарастырылып, классикалық және қазіргі заманғы ғылыми теориялар мен тұжырымдамаларға талдау жасалынады. Сенімнің қоғамдағы маңыздылығының өсуіне әсер ететін факторлар, оның ерікті қоғамды қалыптастырудағы роліне қатысты мәселелер көтеріледі. Постиндустриалдық қоғамның құндылығы және XX ғасыр өнімі ретінде пайда болған сенім феномені мәселесін бүгінгі күнде зерттеу үлкен маңызға ие болып отыр. Бұл феноменді бүгінгі ақпараттық қоғамда толық зерттеп, түсіну өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: Сенім, әлеуметтік феномен, сенім деңгейі, сенім мәртебесі, үрдіс.

Аннотация. В статье представлены доверия как социальное явление, анализируются теоретические аспекты веры. Доказано, что доверия – это не естественный, а напротив, гуманный, человеческий дискурс. Говорят, что идея веры была в интеллектуальной традиции на протяжении веков. В статье рассматриваются теоретические аспекты научных взглядов на понятие доверия, анализируются классические и современные научные теории и концепции. Поднимаются факторы, влияющие на рост значимости доверия в обществе, вопросы, связанные с его ролью в формировании добровольного общества. Изучение ценности постиндустриального общества и феномена доверия, возникшего как продукт XX века, сегодня имеет большое значение. В современном информационном обществе важно полностью изучить и понять это явление.

Ключевые слова: доверия, социальный феномен, уровень доверия, статус доверия, процесс.

Abstract. The article examines trust as a social phenomenon, analyzes the theoretical aspects of faith. It has been proven that trust is not a natural, but, on the contrary, a humane, human discourse. The idea of faith is said to have been in the intellectual tradition for centuries. The article examines the theoretical aspects of scientific views on the concept of trust, analyzes classical and modern scientific theories and concepts. The factors influencing the growth of the importance of trust in society, issues related to its role in the formation of a voluntary society are raised. The study of the value of post-industrial society and the phenomenon of trust, which emerged as a product of the twentieth century, is of great importance today. In today's information society, it is important to fully study and understand this phenomenon.

Key words: trust, social phenomenon, level of trust, trust status, process.

Кіріспе

Әрине, сенім жаңа қалыптасқан ұғым емес, оның тамыры антикалық дәуірден бастау алатыны белгілі. Қазіргі кезде әлеуметтануда сенім феноменін қарастыру үлкен маңызға ие болып, теоретикалық және эмпирикалық бағыттарда зерттеле бастады. Бүгінгі әлем біздің ниеттеріміз пен әрекеттерімізге қарамастан өзгерістерге ұшырауда. Бізді сол сенімнің қаншалықты қоғамның барлық салалары мен адамдардың өмірінде алар орны қандай, қаншалықты маңызды, адамдарға қандай үміт сыйлайды деген сұрақтар мазалайды. Қазіргі кездегі қоғамның әлеуметтік шынайылығының жағдайында сенім мәселесін қарастырудың өзектілігі туындауда. Сенімді әлеуметтік феномен ретінде қарастырған қазіргі заманғы теорияларға тоқталсақ деймін. Бүгінгі күнде қоғамның экономикалық дамуы мен мәдени жағдайының индикаторы ретінде сенім түсінігі үлкен маңызға ие болып келеді. Әрине, ол философиялық, социо-экономикалық және психологиялық ғылымдарда сенімнің жаңа парадигмасы қарастырылуда. Зерттеу әдебиеттерінде қолданылатын ғылым мен контекстке сәйкес бұл түсінік түрлі мағынаға ие.

Сенім – әлеуметтік феномен ретінде

Сенім ол – ішкі сезім, тұлғалық деңгейден басталады, ол ашықтығымен, қарапайымдылығымен, жақсылық жасауымен, қуаныш пен қайғыны бөлісуімен немесе өзге адамның мүдделерін өз қызығушылығымен анықтай алатындығымен сипатталады. Сенімнің қайнар көзі – ол анадан басталады, себебі, биологиялық байланыс ретінде ана мен бала арасында пайда болады деп айтады. «Егер де ана балаға бұл әлемнің қайырымды екенін, әрқашанда жақсы адамдар қасында болатын, қорғап, қолдайтынын түсіндірсе, бала қоршаған ортаға сеніммен қарауды үйренеді. Ал анадан тек негативті көрген баладан өзгелерге деген сенімсіздік туындап және кінәлі сезіну комплексі пайда болады» деп жазады өзінің сұхбатында ресейлік ғалым А.Белянин [1.].

Адам өзін қоршаған ортада өмір сүреді, ал адамдардың қарым-қатынастары мен тәрбиенің әртүрлілігі де сенімнің дамуына ықпал ететін фактор екенін білеміз. Яғни, сенімнің деңгейі тек материалдық ал-ауқатқа ғана байланысты емес екенін көріп отырмыз. Сенімді еркін адам ғана сезіне алады, ал еркін адам еркін қоғамда дамиды және оны дамытады. Қоғамның мәдени факторы да сенім деңгейіне ықпал ететінін айтуымыз керек. Қоғамдағы сенім деңгейінің көрсеткіштері – өзіңе сену және өзгеге сену, көмектесу, қайырымдылық таныту, сонымен қатар елдің әлеуметтік капиталыменде өлшенеді. Сенімнің деңгейі моральдық құндылықтарға, тәрбие қағидалары мен білімге, адамның табиғи мәніне де тәуелді. «Осының негізінде социумның барлық субъектілерінің, ең алдымен, мемлекетке, қоғамға, бизнеске, әлеуметтік қабаттар мен топтарға, әлеуметтік институттарға, бастысы бір-біріне деген сенімнен туындайтынын» жазады ресейлік ғалымдар [2, б.121].

Бұл тұжырымды белгілі американ социологы Ф. Фукияма одан әрі былай пайымдайды: «Сенім өзара байланысқан микросхемалар мен оптикалық талшықтарда өмір сүрмейді. Сенім болмаған жағдайда өзінің бақылауына көпшілік функцияларды қайтаруға деген күшті стимул сақталып қалады және осылайша ескі иерархияларды жандандыру керек. Адамдардың бірігуі олардың арасындағы сенімге тәуелді, ол өз кезегінде сол қоғамның мәдениетіне тән. Мәдени ерікті қоғамдар әртүрлі даму деңгейіне байланысты» деп жазды [3, б. 21].

Бұл пікірден сенім деңгейі төмен қоғам ешқашан дамымайтындығын байқаймыз. Ал адамдар өз арасындағы бір-біріне деген сенімді сезінуі анағұрлым қажетті позиция, ол ең алдымен «қоғамның мәдени капиталының өлшемі» деп баға береді ғылыми әдебиеттерде сенім әлеуметтануын кеңейтілген түрде ұсынған қазіргі заман әлеуметтануының көрнекті өкілдерінің бірі П.Штомпка [4, б. 60]. Әлеуметтанушының ойынша, сенімнің мазмұны – адамдық әрекеттер деп түсіндіреді, сенім болашаққа деген белгісіздік пен оның бақыландығын жағдайында пайда болады деп пайымдайды. Себебі, сенім негізгі стратегия ретінде адамның болашаққа деген үмітін арттыруға, қауіп-қатермен, мүмкін емес жағдайлардан жол тауып шығудың жолы екендігін ұғынамыз. Ол адамдардың өмірінің барлық саласындағы өзара әрекеттерінің маңызды факторы бола отырып, яғни отбасылықтан халықаралық қатынастарға дейінгі сенімдерден тұрады деп айтуға да болады. Сенімге деген қажеттілік әлеуметтік шынайылықтың даму жағдайымен, адам әлемінің өмірлік салаларын қамтуымен болатын құбылыс.

Сенім ұғымын әлеуметтануға енгізген неміс әлеуметтанушысы, әрі философы Георг Зиммель екенін білеміз. Ол өзінің «Ақша философиясы» атты еңбегінде сенімді құбылыс ретінде қарастырады, одан әрі ғалым бұл ойын жалғастыра отырып, «Адамдардың бір-біріне деген жалпы сенімсіз қоғамдардың өздері ыдырайды, өйткені бірнеше қарым-қатынас басқа адам туралы сенімділікке негізделген, ал егер сенім рациональды дәлелдер немесе жеке бақылау сияқты күшті болмаса, өте аз қатынаста өмір сүре алады. Сол сияқты ақшалай операциялар сенімсіз болса, ол да ыдырайды» деп жазады [5, б. 178]. Адамдар арасындағы сенімді талдауда әлеуметтанушы үшін «қоғамның қалай мүмкін болатындығын» түсінуде маңызды кезең екенін ұғынуға болады. «Сондай-ақ, әлеуметтанушы ғалым Г.Зиммель күнделікті өмірдің жалпы құрылымына деген сенімділікті зерттеді, бірақ әлеуметтік құрылымдар деңгейіндегі сенімнің ерекше функционалдығына қарамастан, оның жеке көріністерінің негіздерінің әлсіздігі туралы қорытындыға келді. Соған қарамастан, сенім жағдайларының пайда болуы мен қалыптасуын ғылыми тұрғыдан түсіндіруде екі ірі дәстүрдің пайда болуына алып келді. Біріншісі, олардың сенім артып, өз пайдасын барынша арттыруға ұмтылатын акторлардың ұтымды стратегиясы ретінде сенімді түсіндірумен байланысты. Ал, екіншісі әлеуметтік іс-әрекеттің классикалық интерпретациясына негізделген, әлеуметтік нормаларға сәйкес орындалған немесе әдеттегі рутинаның, практиканың бір бөлігі болып табылады» деп жазады Казан мемлекеттік университетінің жас ғалымы Т.Б. Алишев [6, б.23].

Рациональды актор егер де оның жеткілікті себептері болған жағдайда ғана, сенім білдіре алады. Ол актордың өз серіктестігін жеке қабылдауына, осы шешімге сәйкес келетін әрекеттерге тәуелді. Сондықтан, сенімнің рациональды тәсілінің негізгі мәселесі серіктесіңнің қаншалықты деңгейде сенімге лайықты екенін бағалайтын әдіс болып табылады деп ойлаймыз. Өйткені, сенім рациональды, егерде сенімнің объектісі оған қаншалықты лайықты және оны ақтайды, оны сол бағалайтын әдіс анықтайды. Одан әрі сенім тұжырымын қарастырған белгілі американ социологы Г.Гарфинкель әлеуметтік шынайылықты құрудағы индивидтердің оларды қолдану әдістерін анықтауға ұмтылады. Ғалымның пікірінше, сенім ол әлеуметтік шынайылықтың базалық элементі дей келе, ал оның болмауы аномиялық жағдай екендігін қарастырады. Оның ойын әрі жалғастырар болсақ «адамдар бір-біріне интерпретация жасаса, бір-біріне сенеді деп айтамыз, қоршаған орта ойын немесе кез келген басқа – конститутивті үміттермен басқарылады. Сенім ұғымы қабылданған қалыпты орта ұғымымен байланысты. Бір адам екінші адамға «сенеді» деп айту осыны білдіреді, адам өзінің іс-әрекетін орындайтын немесе ескеретін етіп әрекет етуге тырысады, ойын шарттарының сапасы нормативтік процедураларға сәйкес келетін ағымдағы оқиғалар ойынның негізгі ережелерінде көрсетілген оқиғалар болып табылады» деп жазады [7, б.15]. Яғни этнометодологиялық

перспектива бойынша сенім серіктестердің өзара әрекеттесудің негізгі нормаларында қамтылған, нормативке сәйкес келетін шарттарды мінез-құлық ережелері ретінде қабылдауға деген ұмтылысын білдіретіні анық. Бұл тәсіл бойынша сенім қызметтің фоны ретінде және мәдени нормаларға негізделгенін, сонымен қатар ақыл-парасатты акторлардың қабылдайтынын атаған. Ғалымның пікірімен санаса отырып, сенімнің неғұрлым белсенді және рефлексивті мазмұнға ие екендігін мойындаймыз және қолдаймыз.

Сенімді анықтаудағы маңызды фактор тек тұлғаралық сипатта ғана емес, тұтас барлық әлеуметтік қатынастармен анықталатыны белгілі. Ғаламдық және модернизация үрдістерінен туындап отырған экономикалық-әлеуметтік, саяси, мәдени өзгерістердің пайда болуы әлеуметтік қатынастарды құрылымдаудың принципі ретінде сенімге деген ғылыми қызығушылықтарын арттырды. Жаңа қоғамдық контекст ретінде сенімнің табиғаты мен болмысын зерттеуге ден қойған ғалымдардың бірі ағылшынның атақты әлеуметтанушысы, модернист Э. Гидденс болды. Ғалымның өзі сенімнің екі түрін атаған: өзгелерге деген сенім, яғни, жеке міндеттерге негізделіп құрылған сенім болса, екіншісі, абстрактілі жүйелер сенімі, тұлғалық емес міндеттерді көздейтін түрі деп қарастырған. Атақты социологтың пікірінше, сенімнің екінші түрі қазіргі заман дәуірінде қалыптаса отырып, тұлғаралық қатынастар кеңістігінде ғана емес, саяси, экономикалық қатынастарда, саяси институттар мен ұйымдарда, символикалық жүйелер мен біртұтас әлеуметтік тәртіп алаңында таралады деп ой қозғай отырып, «сенім бұл жағдайда физикалық әлемнің өзекті және потенциалды оқиғаларын, сонымен қатар, әлеуметтік өмірдің өзара әрекеттері мен қызметтерін байланыстырады» деп жазды әлемдегі ең беделді теорияшы [8, б. 123-124]. Ғалымның пікірінше, сенім механизмдері арқылы қауіп-қатер азаяды дей келе, жалпы адамзаттық қажеттіліктердің қанағаттандырылуы, өзін-өзі жетілдіру, достық қарым-қатынастардың қажеттілігі, құрмет пен мәртебеге деген қажеттіліктердің қанағаттандырылуымен сенім контекстін қарастырады. Сонымен қорыта келгенде, ағылшын социологы Э.Гидденс бойынша сенім – білімге негізделген сенім мен сенімділік арасындағы байланыс деп анықтама береді.

Э. Гидденстің бұл тұжырымдамасын жалғастыра белгілі ғалымдар Дж. Ритцер мен Дж. Степницкийдің «Әлеуметтану теориясы» кітабында «Сенім тұтасымен алып қарағанда, қазіргі қоғамда ғана емес, сонымен қатар қазіргі әлемде ажырату үшін қызмет ететін символикалық белгілерге және эксперттік жүйелерге қатысты да маңызды. Эксперттік жүйелер уақыт пен кеңістіктің өнімділігіне кепілдік береді. Бұл сенім әрине, күнделікті өмірде, ережеге сәйкес кездесетін процедуралар арқылы бекітіледі» деп жазады [9, б. 584].

Белгілі ресейлік ғалым сенім мәселесін зерттеуші Т. Скрипкина сенім құрылымын үш негізгі өзара бөлінбес элементтермен байланыстырған, олар – әлемге деген сенім, өзгеге деген сенім, өзіңе деген сенім деп осындай түрлерге бөледі. Сенімнің пайда болуының негізгі шарттарын сенім объектісінің нақты маңыздылығы мен оны қауіпсіз деп бағалауында деп санай отырып, «сенімді қатынастардың қалыптасуы бір-бірімен тығыз байланысты қарым-қатынастың басым түрімен ғана емес, коммуникативті қажеттіліктердің басым мазмұнымен, сонымен қатар әлеуметтік жағдайда орын алатын адамның дамуының басым бағыттарымен көрініс береді. Сенім бір жағынан, дамудың маңызды шарттары ретінде және адамның өзіндегі өзгерістерді, екінші жағынан, дамудың нәтижесін көрсетеді» деп қарастыра отырып, осы әлеуметтік феноменнің құрылымын талдайды [10, б. 70]. Одан әрі ғалым адам қандай іс-әрекеттерді жасайды, олар туралы шешім қабылдайды және ол үшін жауапкершілікті иеленеді. Сонымен, өзіне деген сенімділік мақсатты өз бетінше қою және оған жетуде өзіңізге сену қабілеті ретінде әрекет етеді деп пайымдайды.

Постиндустриялық қоғамның құндылығы ретінде сенім тұрақты экономикалық өсу мен прогрестің алғышарты сапасында адамдар арасындағы сенімнің кеңістігі кеңейіп келе жатыр. Ол құндылық және әлеуметтік институт ретінде әлеуметтік капиталдың маңызды элементіне айналуға. Неғұрлым қатаң сақталған тәртіп болғанда, қақтығыстар азайып, анағұрлым эффективті қатынастар көптігіне байланысты сенімнің деңгейі әрине, жоғары болатыны сөзсіз. Ең алдымен, сенім адамзаттық қажеттіліктерді қамтамасыз ете алуы керек, оның әлеуметтік және психологиялық игіліктері сыртқы шынайылықпен өзара әрекеттесу кезінде қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар сенім нақты экономиканы, өндірісті де басқаруға, ішкі және сыртқы игі жағдайларды құруға, елдің ғылыми-техникалық даму стратегияларын қабылдауға да ықпал етеді. Бұл пікірді американдық ғалым Ф.Фукияма да өз еңбегінде былай деп қарастырады. «Қоғамдағы сенімнің кең таралуы тек ірі ұйымдардың өсуіне ықпал етпейді. Егер қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың көмегімен үлкен иерархияларды шағын компаниялар желісіне айналдыруға болатын болса, сенім бұны да жеңілдетеді. Әлеуметтік капиталдың көптігі жаңа ұйымдастырушылық формаларды тез игеруге мүмкіндік береді, оның қажеттілігі технологиялар мен нарықтардың дамуымен туындайды; кемшілігі, екінші жағынан, мұндай дамуды баяулатады» [3, б. 25]. Себебі, ақыр соңында сенімге негізделген нарықтық келісімдерді адал емес ойыншылар бұзуы мүмкін. Сенім білдіргенде оның белгілі бір нормаларға негізделетінін білеміз. Бұл ойды жалғастырар болсақ, француз ғалымы былай ұштастырады. «Қаяусыз сенім сондай қаяусыз сеніммен ұшырасқанша жеңілмейді: соңғысы біріншіге қарсы жеңіске

үмітпен ғана күресе алады. Сенімде сенімнен елеулі басқа жан жоқ. Ол, өзіне қарсы қойылатын физикалық күш әлсіз сезімдерге және әлсіреген нанымға қызмет еткенде, жеңіске сенімді. Бірақ егер ол тап өзіндей күшті сеніммен бетпе-бет кездесе, онда күрес аз шиеленісті болады және онда табыс көбіне тәртіп рухы және ең жақсы ұйымдастырылу секілді инсанияттың қатарындағы кездейсоқ жағдайлармен шешіледі» деп жазды атақты француз психологы, әрі социологы Гюстав Ле Бон [12, б. 165].

Ғалымдардың пікірлерін саралай келе «Сенім – бұл өзгелердің өзін лайықты ұстауға деген қабілеттілігі туралы күтілулер. Акторлар бейтаныс адамдармен қарым-қатынас жасау үшін желіден шыққан кезде сенім маңызды болады» деп ой түйеді Осло университетінің ғалымы Джон Рейерсен [13, б.3932].

Сонымен, сенім адамдардың қарым-қатынастарының әрекеті, адамдардың өмір сүруіне, болашаққа батыл қадам мен үмітпен қарауына, жетістікке жетуіне көмектеседі деген ойдамыз.

Қорытынды

Осы бір сенімде үлкен бір күш барын сезгендей, ғалымдарымыз ең бірінші өзіне деген сенімді жоғалтпау керектігін ұғындырған. Өзара сенім негізінде барлық әлеуметтік субъектілердің өзара әрекетінсіз азаматтарымыздың өмір сапасы мен жоғары деңгейін қамтамасыз ету мүмкін емес екенін білгендейміз. Сенім мәдениетін қалыптастыру ол біздің жауапкершілік позициямызды, қағидаларымызды, өмірлік қызметтерімізді белсенді етуден басталатыны айқын. Сенім өмірден көптеген ләззат алуға, мақсаттарына жетелейтін ғажайып күш екенін түсінеміз. Бұған мысалы, «Жаратқанға сенім секілді, өзіңізге деген сенім де көп ғажайыптар жасай алады» деген О.де Бальзактың сөзін келтірсек болады. Шынымен де сенімнің құдіретті күш екеніне куә болғандайсың.

Біріншіден, сенім – құдіретті күш, тауды да қозғайды дейді, бірақ оларда тауларды да қозғай алатын соқыр сенім болуға тиіс. Терең сенімге ие адамдар бар нәрсені жоюға немесе жасауға құштар екені белгілі. Дүниені де өзіне сенімді адамдардың билейтіні рас. Олардың салтанат құруы өзіне кәміл сенімді адамдар пайда болған сәттен бастап қамтамасыз етілетіні анық. Олар тарих жазып кеткен ең маңызды оқиғаларды жасайды. «Көкірегі кең, өз ісіне сенімді кішкене дененің әлем тарихын өзгертуге қауқары жетеді» деп үнді халқының көсемі Махатма Ганди бекер айтпаған болар.

Екіншіден, сенімге деген қажеттілік белгісіздік пен индивидтің өзараәрекеттегі басқа да қатысушылар туралы ақпараттың жетіспеушілігін, ашық еместігін сезінуден туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда мәселеге әлеуметтанулық талдау жасау және толығырақ зерттеу анағұрлым маңызға ие болып табылады деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Белянин А. «Истинное чувство доверия может испытывать только свободный человек» <https://hbr-russia.ru/biznes-i-obshchestvo/etika-i-reputatsiya/a11624>
- Карпичиев В.С., Мамедов Н.М. Доверие в личной и социальной жизни: концептуальный диалог // Экономические и социально-гуманитарные исследования – 2016. – №1(9). – С.118-125.
- Фукияма Ф. Доверие социальные добродетели и путь к процветанию. Пер. с англ. -2004. М.: ООО «Издательство АСТ»: -С. 730.
- Штомпка П. Доверия – основа общества. /Пер. С полс. Н.В.Морозовой. –М.: Логос. -2012. –С. 440.
- Simmel Georg. The Philosophy of Money. Third edition published in by Routledge. -2004.– P. 616.
- Алишев Т.Б. Основные теоретические подходы к интерпретации феномена доверия в социологии // Ученые записки Казанского Государственного Университета. Серия Гум. науки. -2009. Том 151, кн.5.ч.1 – С.22-29.
- Гарфинкель Г. Концепция и экспериментальные исследования «доверия» как условия стабильных согласованных действий // Социологическое обозрение. -2009 Том 8. № 1. –С.10-52
- Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность //Перевод к.ф.н. С.П.Баньковской // THESES/ -1994. Вып 5. – С.107-134.
- Ритцер Дж., Степнички Дж. «Әлеуметтану теориясы» 10-басылым. Астана. «Ұлттық аударма бюросы». -2018. – Б.856.
- Скрипкина Т.П. Доверие как фактор социального развития и становления субъективности в детском возрасте //Человек, сообщество, управление. -2008. №4. – С.63-74.
- «Әлемдік әлеуметтану антологиясы». «Мәдени мұра» бағдарламасы. Алматы -2006. –Б.352.
- Jon Reiersen Exchange networks, markets and trust, Economic Research-Ekonomiska Istraživanja, -2019. 32:1, -P.3918-3934, DOI: 10.1080/1331677X.2019.1677260

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА КАК ИНСТРУМЕНТА СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ И ЦИФРОВИЗАЦИИ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ

Тлеубаева Н.Д.

8D11401 – Социальная работа, 1 курс,

Научный руководитель: к.социол.н., ст.преп. Сарыбаева И.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Данная статья посвящена платформе электронного правительства и пути его развития. В научной работе вебсайт рассматривается как один из инструментов социальных услуг и процесса цифровизации в сфере социальной работы. Этот процесс должен быть доступным в использовании и не избежать траты времени на посещение организации и очереди. Сейчас очень много людей, имеющих ограничение возможностей, и их проблема заключается в вероятности выйти самому и получить услугу. Это может проблематичным из-за их здоровья, возможностей выйти самим, погодных условий и транспорта. Именно поэтому, некоторые страны, города и их местное правительство создали вебсайты и приложения, добавив онлайн версию социальных услуг в электронное правительство. Мы ожидаем исследовать путь становления электронного правительства Казахстана, которая и послужит основой в его создании.

Ключевые слова: электронное правительство, электронные услуги, социальные услуги, социальная работа, e-government.

Казахстан пытается разработать свою собственную модель государственного управления в чрезвычайно вестернизированной манере. Одним из примеров такой тенденции в нашей стране являются усилия по организации электронного правительства. Еще один аспект этого стремления – электронное голосование. Эти два нововведения сегодня часто рассматриваются как потенциальные ускорители сложных административных реформ, которые правительство завершило после провозглашения своей независимости в 1991 году.

Анализируя реализацию национальной программы «электронное правительство», следует выделить четыре этапа ее развития.

1-й этап (1997-2000 гг.) может стать периодом стратегического планирования государственной информатизации. В 1997 году глава государства подчеркнул в своем послании государству «Казахстан – 2030» важность «установления приоритета самостоятельной и эффективной системы собственных телекоммуникационных услуг, конкурентоспособной в будущем с аналогичными инфраструктурами развитых экономик мира» (Назарбаев, 1997).

Для достижения этой стратегической цели в течение года был принят указ президента Республики Казахстан «О формировании единого информационного пространства» в 1997 году и, следовательно, концепция единого информационного пространства Казахстана в 1998 году.

Этап 2 (2001-2003 гг.) можно охарактеризовать как период развития базовой информационной инфраструктуры государственного управления.

Утвержденная в марте 2001 года государственная программа по формированию и развитию национальной информационной инфраструктуры в Республике Казахстан все-таки была основным инструментом информатизации государственного управления. Программа была разработана таким образом, чтобы понять долгосрочный приоритет «Инфраструктура» в стратегии «Казахстан-2030».

Основной целью документа было создание новых технологических структур, обеспечивающих использование передовых информационных технологий и телекоммуникаций в экономике, государственном управлении, культурной и социальной сферах. Хотя реализация программы шла медленно, она тем не менее проложила путь к более амбициозному проекту-электронному правительству.

Еще одним важным правовым актом стал закон об информатизации, принятый в 2003 году. Он регулирует процесс информатизации, развития и защиты информационных ресурсов и систем знаний, устанавливает компетенцию президента, права и обязанности граждан и бизнеса в этой сфере. Впервые в законе были конкретизированы принципы государственного регулирования в сфере информатизации: свободное развитие рынка информационных услуг, обеспечение интересов национальной безопасности, обеспечение защиты информации, высокое качество и эффективность информационных услуг для граждан и организаций, создание условий свободного и равного доступа, распространения и использования информационных ресурсов.

В целом государственное регулирование в этой сфере направлено на развитие общественных информационных ресурсов, информационных систем и сетей знаний с целью подтверждения их совместимости и интероперабельности в едином информационном пространстве Казахстана.

Однако закон не предлагает конкретных путей развития инфраструктуры, необходимой для масштабной организации электронных услуг для граждан и бизнеса.

Более быстрая обработка документооборота потребовала эффективного применения информационных технологий в дополнительном консервативном сегменте общего государственного управления – документообороте. Этот шаг является невероятно важным элементом в развитии электронного правительства в Казахстане.

В 2003 году правительство Казахстана приняло закон об электронном документе и цифровой подписи, который регулировал обмен электронными документами. В частности, этот документ был направлен на регулирование использования цифровых подписей, изменения или прекращения правоотношений, а также прав и обязанностей сторон в процессе электронного документооборота.

Закон признает функционирование различных систем электронного документооборота, использование электронных документов, в целом сферы, в которых могут применяться информационные технологии. Но у него были разные показания, главным образом потому, что он не уточняет точно, какие именно документы являются электронными. При этом методу дополнительно мешают плохая инфраструктура и несколько психологических аспектов. Люди привычно склоняются к использованию бумажных документов, потому что электронный документ остается необычной вещью. В Казахстане электронный документооборот до сих пор был технологией общего дистанционного обмена служебной корреспонденцией, хотя и более структурированной и систематизированной по сравнению со стандартной электронной почтой.

Этап 3 (2004-2005 годы) может стать периодом практического внедрения новейших технологий государственного управления. Вдохновленный успешным международным опытом развития электронного правительства, особенно стран Балтии и Сингапура, Казахстан начинает проект электронного правительства в 2004 году, утвердив двухлетнюю стратегическую программу реализации.

Важнейшим шагом в эту эпоху стало принятие государственной программы по электронному правительству. Основная цель программы – обеспечить гражданам и организациям быстрый и качественный доступ к государственным услугам и улучшить работу органов власти за счет широкого применения информационно-коммуникационных технологий (Программа развития электронного правительства Республики Казахстан на 2005-2007 годы, 2004 год). Администратором программы выступило Агентство по информатизации и связи Казахстана. Правительство осуществляло контроль за ходом реализации программы через центральные и местные исполнительные органы. Для реализации проекта был создан специальный социальный блок. В состав группы вошли представители Агентства по информатизации и связи, Аппарата Премьер-Министра, Министерства юстиции, Комитета национальной безопасности, Министерства экономики и бюджетного планирования, «Казахтелекома» и государственной компании «Национальные информационные технологии». На реализацию проекта Правительство выделило около 50 млрд тенге (400 млн долларов США). Большая часть бюджета была разработана в 2006 и 2007 годах. Строительство необходимой инфраструктуры требовало щедрой доли наличности.

Формирование электронного правительства осуществляется по классической западной схеме реализации и состоит из двух контуров и трех модулей:

1) Внутренний контур регулирует внутригосударственные сделки между государственными органами по внутренним информационным каналам. При высоком уровне защиты данных эта связь подходит для передачи секретной информации. Этот вид коммуникации называется, как и в западных странах, модулем «Правительство правительству» (G2G).

2) Внешний контур регулирует отношения между гражданами, бизнесом и государством и состоит из двух модулей «Правительство гражданам» (G2C) и «Правительство бизнесу» (G2B).

Подводя итоги проекта, необходимо сосредоточиться на последующих итогах:

- создание базовых компонентов электронного правительства, к которым относятся веб-портал и шлюз электронного правительства, национальная система идентификации;
- унификация номера национальной карты с номером налогоплательщика и социальным индивидуальным кодом.

Инновации внедряются не только в публичное управление, но и используются в политическом процессе. Казахстанская модель электронного голосования «Сайлау» была внедрена в 2004 году. Она уже проявила себя на трех общенациональных выборах: парламентских в 2004 и 2007 годах и президентских в 2005 году. Был принят ряд правовых актов, регулирующих электронное голосование: инструкции Центризбиркома, постановления правительства, указы президента. Однако ключевым письменным документом, определяющим работу электронного голосования, мог бы стать конституционный закон о выборах. Только в апреле 2004 года в него были внесены чрезвычайно поспешные поправки о том, что документ не регулирует электронное голосование должным образом. Учитывая намерение дальнейшего использования этой технологии в Казахстане, было бы полезно разработать закон «Об электронном голосовании».

4-й этап (2006 – настоящее время) характеризуется первыми практическими результатами реализации электронного правительства. 12 апреля 2006 года сайт электронного правительства www.e.gov.kz начал

свою работу. Было запущено 59 информационных служб в таких областях, как оборона, безопасность, культура, окружающая среда, транспорт, сельское хозяйство, землеустройство и земельный кадастр и т. д. Реализация программ на предыдущем этапе позволила Казахстану добиться реформирования документооборота, например, в уже работающей в пилотном режиме межведомственной сети электронного документооборота между Министерством экономики и бюджетного планирования, Министерством юстиции, Министерством транспорта и коммуникаций, Министерством промышленности и торговли, Министерством труда и социальной защиты, Министерством образования и науки, Центральным комитетом, Счетным комитетом, Аппаратом Президента, Агентством по информатизации и связи. Для развития современных принципов труда и соответствующей трансформации деятельности государственных органов необходимо решить целый ряд политических, правовых, административных и технических задач. Поэтому эффективная реализация электронного правительства требует согласованной стратегии, позволяющей организовать и скоординировать развитие инфраструктуры электронного правительства, подготовку соответствующих специалистов и решение многих других вопросов, реализуемых всеми звеньями: государством, бизнесом, общественными объединениями, научными учреждениями и гражданами.

Финансы

Ключевой вопрос-финансы. Основным источником реализации электронного правительства может стать национальный бюджет. Тем не менее дополнительные финансовые средства могут поступать от местных и транснациональных корпораций, неправительственных организаций и международных структур.

Регулирование

Эффективное функционирование электронного правительства требует совершенствования нормативно-методической базы проекта. При разработке законов необходимо учитывать как специфику сложившихся механизмов регулирования, так и перспективы развития транзакционных технологий. В законах должно быть указано, какие функции государственного управления будут осуществляться тем или иным государственным учреждением, определены их компетенция, права и обязанности, аналогично принципам стратегического планирования. В связи с этим необходимо обратить особое внимание на проблемы лицензирования и сертификации программного обеспечения и услуг в сфере новейших технологий. Такие вопросы, как предоставление электронных услуг, защита прав пользователей, прав и обязанностей государственных органов и государственных служащих, должны быть урегулированы в соответствующих законах для обеспечения полноценного функционирования электронного правительства и правового регулирования между различными субъектами.

Инфраструктура и организация

Прежде всего, необходимо произвести совершенствование основных инфраструктурных составляющих электронного правительства, в том числе:

- 1. веб-портал электронного правительства, т. е. компонент, предоставляющий доступ ко всем электронным услугам*
- 2. внутренняя правительственная сеть, т. е. информационная система, обеспечивающая взаимодействие государственных должностных лиц и технических администраторов через закрытые шифрованные информационные сети.;*
- 3. предоставление электронного сертификата или электронной цифровой подписи и идентификация центром аутентификации;*
- 4. системы связи;*
- 5. общие базы данных.*

Учитывая интеграцию информационных подсистем центральных и местных органов власти, электронное правительство должно быть поддержано использованием общих баз данных и алгоритмов деятельности, «механизм» которых можно условно определить как принцип внутренней целостности электронного правительства.

В качестве примера Салтанат Жаненова написала научную статью “Электронное правительство в Казахстане: вызовы для переходной страны”, в которой она объяснила предысторию развития местного электронного правительства путем сравнения слов зарубежных исследователей, фактов и рейтинговых цифр ООН. “Политическая система страны вызывает серьезную озабоченность у академического сообщества и критикуется за монополизацию политической власти, клановость и кумовство. Общее недовольство населения низким качеством государственных услуг, оказываемых государственными органами и организациями государственного сектора (больницы, школы и др.), привело к формированию негативного имиджа государства.

Казахстан находится под растущим давлением международного сообщества, требующего участия в политических реформах, которые включают модернизационную повестку дня для повышения качества государственных услуг. Это особенно важно в свете нынешнего председательства Казахстана в ОБСЕ с января 2010 года, хотя были высказаны серьезные опасения, что Казахстан может подорвать целостность принципов ОБСЕ в области прав человека. Многие эксперты продолжают утверждать, что Казахстан неадекватно представляет демократические ценности ОБСЕ и, следовательно, не заслуживает председательства в организации. Правительство Казахстана одобрило ряд недемократических законодательных актов, среди которых принятие закона, ограничивающего свободу выражения мнений через Интернет, и принятие законопроекта, ограничивающего раскрытие информации о личной жизни общественных деятелей. Эти примеры представляют собой моментальный снимок авторитарной политической системы Казахстана, который важно понять, чтобы следовать анализу проблем, с которыми сталкивается реализация политики электронного правительства в переходном контексте.

Высокий уровень коррупции в Казахстане подтверждается отчетом Worldwide Governance Indicators Survey и Corruption Perception Index (CPI). Согласно отчету Кауфмана за 2009 год, контроль коррупции в Казахстане (16 баллов из 100) значительно ниже, чем в странах Балтии (Эстония – 79, Латвия – 65, Литва – 63). Ситуация с контролем коррупции в Казахстане аналогична ситуации в России (16) и других государствах Центральной Азии (Таджикистан – 15, Кыргызстан – 13, Узбекистан – 11). Согласно отчету опроса ИПЦ, Казахстан занимает 120-е место среди самых коррумпированных стран мира. Политическое руководство возлагает большие надежды на политику электронного правительства как панацею от провалов государственной службы и коррупции.

Некоторые международные доклады более позитивно оценивают прогресс Казахстана в развитии технологической инфраструктуры. Согласно Исследованию ООН “Электронное правительство 2008: от электронного правительства к связанному управлению 2008”, Казахстан постоянно демонстрирует значительный прогресс в улучшении общей электронной среды. Доклад ранжирует 192 страны по степени их готовности к услугам электронного правительства на основе совокупности показателей веб-измерения, телекоммуникационной инфраструктуры и человеческого капитала. Рейтинг Казахстана в 2008 году был на 16 позиций выше, чем в 2005 году, который сам по себе был на 18 позиций выше, чем два года назад. В этом докладе особо подчеркивается улучшение работы правительственного сайта и сайта президента. Несмотря на такое стремительное улучшение рейтингов и тот факт, что Казахстан получил очень высокие баллы по Индексу человеческого капитала, уровень которого превышает некоторые развитые страны, Казахстан занимает 81-е место из 192 стран по уровню общей готовности к электронному правительству, отставая от Эстонии (13), Литвы (28), Латвии (36) и России (60). За Казахстаном следуют Кыргызстан (102), Узбекистан (109), Туркменистан (128) и Таджикистан (132).

Правительство Казахстана возлагает большие надежды на внедрение электронного правительства по трем направлениям: обеспечение быстрого и качественного доступа к государственным услугам; повышение эффективности государственных услуг за счет широкого использования ИКТ в государственном секторе; минимизация личных контактов между клиентами и государственными должностными лицами в целях снижения административной коррупции. На начальном этапе разработки концепции электронного правительства команда государственных чиновников проанализировала передовой опыт успешных стран электронного правительства, таких как Великобритания, США, Нидерланды, Южная Корея, Сингапур и т. д. Была разработана Концепция Программы электронного правительства в Казахстане на 2005-2007 годы, а затем была введена Программа дальнейшего внедрения электронного правительства на 2008-2010 годы. Казахстан запустил политику электронного правительства в качестве первой страны-пионера-региона CUS. На 2005-2007 годы правительство выделило около 380 миллионов долларов США для начала внедрения электронного правительства.

Политика электронного правительства в Казахстане включает в себя три ключевых этапа:

Первый этап: развитие основных компонентов инфраструктуры электронного правительства, таких как портал электронного правительства, “платежный шлюз”, обеспечивающий связь с банковской системой, национальная система идентификации, создание межведомственных информационных систем, предоставление преимущественно информационных и транзакционных электронных услуг, содействие использованию Интернета гражданами и сокращение цифрового разрыва.;

Второй этап: расширение сферы услуг электронного правительства транзакционного характера и комплексных ИКТ-технологий-позволяет реинжиниринг государственных административных процедур;

Третий этап: построение полноценного информационного общества, обеспечение электронного здравоохранения, электронного образования, электронной культуры, электронной демократии и других услуг.

Портал электронного правительства был введен в качестве правительственного шлюза для предоставления информационных, интерактивных и транзакционных государственных услуг, структурированных по таким ключевым темам, как здравоохранение, образование, занятость, культура, спорт, туризм. Данный портал является трехязычным: казахским, русским и английским, и содержит ссылки на сайты органов государственной власти центрального уровня, региональных муниципалитетов и национальных компаний. В настоящее время около четырех тысяч зарегистрированных пользователей получают более тысячи информационных услуг. Сети передачи данных были созданы и запущены в нескольких государственных органах, крупнейшими из которых являются корпоративные сети налогового и таможенного администрирования, казначейства и пенсионного обеспечения. В последнее время в центральных органах государственной власти внедрен межведомственный электронный документооборот с использованием электронной цифровой подписи. Центральные государственные органы и региональные муниципалитеты участвуют в регулярных совещаниях под руководством Премьер-министра с помощью технологии видеоконференцсвязи. Все государственные органы и региональные муниципалитеты были обязаны создать виртуальные приемные и личные блоги политических лидеров этих учреждений, чтобы клиенты могли обращаться со своими запросами, вопросами и жалобами в режиме онлайн. В 2010 году более двадцати бизнес-компаний получили лицензии на предоставление интернет-услуг с использованием систем Wi-Fi и Wi-Max, что позволяет создать конкурентную среду для интернет-провайдеров и снизить затраты на доступ в Интернет.

Есть и такие люди, которые пытались исследовать развитие электронного правительства в сравнении с экспериментами других стран, как Н.Кушеров. В 2015 году он опубликовал статью, где рассказывал о “Развитии электронного правительства в Казахстане”, и сделал научное исследование, вроде: “Развитие электронного правительства сегодня выступает одним из важных условий функционирования современного государства. Введение электронного правительства стало актуальным в условиях очевидного кризиса в работе государства как бюрократической машины, проявляющегося в постоянном увеличении числа государственных служащих, а также в том, что государственные операции потребляют все больше финансовых и временных ресурсов.

В то же время хорошо известно, что любые управленческие решения обречены на определенные серьезные трудности или даже провал, если они не находят поддержки у тех, кто будет их реализовывать. В этом контексте вопросы восприятия приобретают острое значение, особенно в тех случаях, когда государственные служащие склонны выступать против и отвергать политику, направленную на запуск электронного правительства.

Формирование электронного правительства в Казахстане-явление сложное и многогранное. Прежде всего необходимо иметь в виду особенности его развития, но важно также учитывать его внутреннее и внешнее содержание, которые формируют основу, на которой развивается электронное правительство.

Процесс формирования электронного правительства в Казахстане условно делится на 3 этапа:

На первом этапе (2005-2007 гг.) развитие электронного правительства в основном заключалось в создании инфраструктуры: веб-порталов и коммуникационных серверов, электронного межведомственного документооборота, центров сертификации, интегрированной среды. Также в 2007 году по всей стране были введены в постоянную эксплуатацию государственные базы данных физических и юридических лиц, включенные в единые реестры.

На втором этапе (2008-2010 годы) ставилась задача развития различных служб, предназначенных для всех сфер жизнедеятельности людей и функций государственных органов, а также проведения полномасштабного пересмотра административных процедур. На этом этапе были запущены такие системы, как государственная база данных “электронная лицензия”, сервер связи электронного правительства для платежей, единая нотариальная система “электронный нотариат”, людям были выданы электронные цифровые подписи.

Третий этап (2010-2015 гг.) направлен на создание информационного общества, охватывающего все стороны государственной деятельности и оказания услуг.

Электронное правительство Казахстана развивает не только межведомственное взаимодействие внутри страны, но и обеспечивает связь с электронными правительствами других государств. Например, создан межгосударственный шлюз для обмена информационными ресурсами между государствами-членами Таможенного союза, а также единый реестр разрешений и лицензий. Для подтверждения легитимности документооборота между этими странами была избрана третья доверенная сторона.

Важным направлением в формировании электронного правительства Республики Казахстан является развитие информационных систем местных исполнительных и государственных органов. В соответствии с планами развития электронного правительства Казахстана были проведены работы по модернизации и

созданию новых государственных информационных систем с учетом требований безопасности информационных ресурсов.

Согласно Программе, продолжается реализация инвестиционного проекта «Электронный нотариус», организованного АО «Национальный информационно-коммуникационный холдинг «Зерде». Суть данного проекта заключается в подключении к единой информационной системе 15 управлений юстиции Республики Казахстан, 15 территориальных нотариальных палат, а также 931 нотариуса по всей территории Республики Казахстан. Электронный нотариус координирует нотариальную деятельность и значительно снижает риски совершения незаконных сделок путем проверки документов физических и юридических лиц, земельных участков, движимого и недвижимого имущества.

Перспективы развития электронного правительства определены в государственной программе «Информационный Казахстан-2020», утвержденной указом Президента Республики Казахстан от 8.01.2013 № 464.

В соответствии с этой программой определены целевые показатели открытости государственных органов:

1) индекс электронного участия Республики Казахстан (по методологии ООН) при реализации Программы должен сохраняться в топ-5 стран;

2) количество активно используемых приложений на базе сервисов открытых данных, в 2017 году – не менее 3, в 2020 – м-10.

Для развития «Электронного правительства» как инструмента информатизации государства в программе определены и другие целевые показатели, в том числе:

1) индекс «электронного правительства» (по методологии ООН) в 2017 году – в топ-30, а в 2020 году должен войти в топ-25 стран;

2) доля электронных государственных услуг по отношению к общему количеству услуг, полученных в традиционной форме, в 2017 году – 50%, в 2020-80 гг. %;

3) доля автоматизированных функций государственных органов, среди потенциально автоматизированных, в 2017 году – не менее 80 %, в 2020 году-не менее 100 %.

В целом можно сказать, что сегодня граждане и бизнес все больше интересуются электронным форматом общения с государственными органами. Об этом свидетельствуют, например, данные портала электронного правительства, согласно которым по состоянию на 20 февраля 2015 года через веб-портал было выдано более 10 миллионов 764 тысяч электронных сертификатов, а также 957 515 электронных цифровых подписей. Поэтому можно констатировать, что портал электронного правительства сегодня пользуется большим спросом у граждан и бизнес-структур, он значительно облегчает работу госорганов и предоставляет госуслуги более оперативно и эффективно.

Проблемными направлениями функционирования электронного правительства в Казахстане следует отметить следующие:

1. Недостаточная проработанность нормативных актов и нормативных актов. Таким образом, основным нормативным актом в данной сфере является Закон Республики Казахстан «Об информатизации», который определяет цели и принципы регулирования государственного управления в сфере информатизации, в том числе принцип свободного доступа и обязательного предоставления электронных информационных ресурсов, содержащих информацию о деятельности государственных органов. Это обязывает государственные органы обеспечивать открытость, прозрачность и гласность своей деятельности. Но на самом деле этот принцип не работает должным образом, деятельность государственных органов фактически закрыта как в физическом смысле (крайне сложный режим доступа в здания государственных органов, турникеты, шлагбаумы и другие барьеры), так и в информационном (информация об их деятельности очень скудно представлена на интернет-ресурсах государственных органов).

2. Слабая готовность общества к использованию электронных услуг в связи с низким уровнем компьютерной грамотности населения Казахстана.

3. Высокие тарифы на интернет-услуги, что не позволяет отдельным категориям граждан иметь доступ к электронному правительству.

4. Стойкие стереотипы поведения граждан, связанные с недоверием к электронным услугам.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что в настоящее время существует объективная необходимость законодательного определения принципов развития «Электронного правительства» и функционирования «Открытого правительства», а также проведения активной разъяснительной работы по вопросам функционирования государственных электронных услуг и совершенствования системы обучения населения компьютерной грамотности.

Развитие электронного правительства зависит от интернет-коммуникации в стране, ее связей и возможностей быть в режиме онлайн на любом сайте или приложении. В целом, использование

электронного правительства является одним из видов использования политического интернета в Казахстане. Казахстанский исследователь Бакытжан Темирболат в своей научной статье “Политический интернет в Казахстане: тенденции, проблемы, перспективы” попытался показать различные факторы использования Интернета по таким потенциальным факторам, как политический, экономический, социальный и технологический. По результатам своей исследовательской работы и всей основанной на ней практической части работы он писал так: “Сегодня глобальные процессы постепенно делают Интернет частью политического процесса Казахстана; он стал важной ареной взаимодействия мнений и столкновения интересов в многоплановом виртуальном сообществе. Вместе с формами самоорганизации граждан и групп интересов формируются новые механизмы взаимодействия с общественным мнением-электронные СМИ, веб-порталы, используемые для политических дискуссий, виртуальные сообщества и группы, объединенные общими целями, в том числе политическими. Сегодня государственные структуры, политические партии, общественные движения, ассоциации, НПО, СМИ и частные граждане Казахстана демонстрируют большой динамизм в освоении виртуального пространства.

В заключении, в реальных условиях ограничений абсолютного соблюдения этих условий трудно достичь без реализации распределительной функции, которая может быть полностью реализована только государством (благодаря монополии на насилие). Таким образом, только государство может быть истинным поставщиком государственных услуг. В свете этого важно в методологических целях ввести различие между публичными (государственными) и общественными услугами. Последнее может осуществляться общественной организацией в общественных интересах, но для ограниченного круга лиц. Однако не всякая государственная служба является государственной, но всякая государственная служба является государственной.

Список литературы:

1. Жумасултанова Г.А. Опыт использования электронных услуг в системе государственного управления Республики Казахстан. Караганда: КарГУ, 2017. –178-181стр.
2. Касен М. Электронное правительство в Казахстане: реализации и перспективы. Материалы конференции в Университете Дюк, 2010. –1-11стр.
3. Сайымер И. Электронное правительство в государственном управлении: Electronic government in public administration: оценка веб-сайтов местных органов власти в Турции. Международный журнал e-бизнеса и науки о e-правительстве, вып. 7, № 2, 2015. ISSN: 2146-0744. –1-16стр.
4. Тарасова Н. Актуальные направления социально-экономического развития Республики Саха и Арктической зоны России. Экономические проблемы региона и отраслевых комплексов, 2011. – 225-227стр.
5. Brzustewicz P., Escher I. E-Services: concept, specificity, and marketing elements to create their value. Marketing i Zarzadzanie, №5 (46), 2016. –97-108стр.

ЖЫНЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ ТӘЖІРИБЕСІ: КЛИНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ

Толенді Ш.Қ.

8D11401 әлеуметтік жұмыс мамандығының 1-курс докторанты

Ғылыми жетекші: әлеумет.ғ.д., профессор Әбдірайымова Г.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл зерттеу жыныстық зорлыққа ұшыраған балалардың бойында зақымданудан кейінгі пайда болатын клиникалық және психологиялық салдар белгілерін және оларды әлеуметтік оңалтудың тәжірибесін зерттеді.

Зерттеу барысында жыныстық зорлықтың деңгейін анықтау мақсатында отандық көрсеткіштерге статистикалық талдау әдісі жүргізілді және әлеуметтік оңалту саласының мамандарымен тереңдетілген эксперттік сұхбат әдісі жүргізіліп жыныстық зорлықтың құрбаны болған балаларды оңалтудың ерекшеліктері мен балалар бойында зақымданудан кейінгі пайда болатын салдарлық белгілер зерттелді.

Зерттеу нәтижелері бойынша жыныстық зорлыққа ұшыраған балаларға қатысты елімізде болып жатқан қылмыстық әрекеттердің санының артып жатқандығы анықталынды. Сондай-ақ, балалар бойында зақымданудың белгілері ретінде жыныстық жолмен берілетін аурулар, мінез-құлықтың ауыр деңгейлі өзгерісі, өз-өзіне қол жұмсау, өзін бағалау сезімдерінің төменгі деңгейге құлдырауы анықталынды. Және оңалту әрекеттері ретінде сурет салу және әңгімелесу және қуыршақтармен ойнау технологиялары анықталынды.

Талдау қорытындылары негізінде ерте және мектепке дейінгі жастағы жыныстық зорлық-зомбылық кез-келген формада баланың психикасына ауыр әсер ететіндігі және оның әрі қарайғы жүйке-психикалық дамуы мен денсаулығына кері әсер ететіндігі анықталынды. Зорлық-зомбылық құрбаны кезіндегі клиникалық-психопатологиялық ауытқулар зорлық-зомбылық түріне, баланың жасына, жарақаттан кейін өткен уақытқа байланысты қалыптасатындығы белгілі болды. Мамандардың жүйелі, күрделі психокоррекциялық және психотерапиялық жұмысын жүргізу балалардың жағдайын едәуір жақсартатындығы белгілі болды.

Түйін сөздер: балалар, жыныстық зорлық, оңалту, терапия, зақым, дағдарыстық орталық.

Кіріспе

Балалар кез-келген уақытта әлеуметтік жұмыстың әлсіз топ өкілдері болып табылады. Бірқатар шет елдерде, мысалы, АҚШ пен Ұлыбританияда балалардың жыныстық зорлық-зомбылығы маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі болып саналады. Бұған бұқаралық ақпарат құралдарында балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың осы түріне көңіл бөлу, осы проблемаға арналған көптеген ғылыми жарияланымдар, көптеген халықаралық конференциялар өткізу, сондай-ақ балаларды жыныстық зорлық-зомбылықтан және жыныстық қанаудан қорғауға бағытталған арнайы заңдардың қабылдануы дәлел. Біздің елімізде балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылыққа деген көзқарас та біртіндеп өзгеруде. Қазір балаларға қарсы жыныстық қылмыстар бұрын ойлағаннан әлдеқайда көп екендігі мойындалды. Қазіргі уақытта мемлекетіміздегі ең өзекті мәселелердің бірі ол балалардың зорлық-зомбылыққа соның ішінде жыныстық зорлық-зомбылыққа жиі ұшырау мәселесі болып отыр. Негізінен елімізде көптеген заңнамалар балалардың құқықтарын қорғау мен оларды әлеуметтік қолдауға бағытталып отырса да, бүгінгі күні жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалардың саны азайған жоқ. Соңғы бес жылда кәмелетке толмағандарға зорлық көрсеткен 164 қылмыскер 5 жылға дейін, 375 қылмыскер 10 жылға дейін, 344 қылмыскер 15 жылға дейін, 252 қылмыскер 20 жылға дейін, 18 педофил 20 жылдан астам және 4 қылмыскер өмір бойына бас бостандығынан айырылған. 4 азамат тек шартты түрде бас бостандығынан айырылған. 2020 жылдың өткен кезеңінде кәмелетке толмағандардың жыныстық қауіпсіздігіне қылмыстық қол сұғушылық бойынша 503 факті тіркелген [1]. Ішкі істер министрлігінің мәліметтеріне сәйкес, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстарға қарсы күрес мақсатында жыныстық қылмыс үшін жауапкершілік күшейтілді. Сондай-ақ, балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылықты азайту үшін көптеген мемлекеттік шаралар қолданылуда және осы мәселенің алдын-алу жолдары кешенді түрде қарастырылып жатыр. Балалар, қорғауды қажет ететін, әлсіз демографиялық топ болып табылатындықтан, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғау әр азаматтың міндетті борышы болып табылады. Қазіргі таңдағы қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі балаларға қатысты қарым-қатынасқа да өз әсерін тигізуде. Балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық өз кезегінде баланың денсаулығына кері әсерін тигізеді, оның психикасын бұзады, тұлғалық дамуын тежелтіп қана қоймай, сонымен қоса басқа да күрделі әлеуметтік нәтижелерге алып келеді, атап айтсақ, еңбек ете алмайтын, дұрыс отбасын құра алмайтын, жақсы ата-ана бола алмайтын әлеуметтік бейімделмеген тұлғаларды қалыптастырады. Қазіргі кезде осы мәселемен айналысатын кейбір ғалымдардың пікірінше, Қазақстанда әлі күнге дейін жыныстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балаларға нақты көмек көрсету желісі құрылған жоқ: алдын алу жұмыстары дұрыс жүргізілмейді, жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балаларға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету үшін арнайы мамандандырылған орталықтар жеткіліксіз, елдегі жоғары оқу орындары осы

проблема бойынша нақты маманданған әлеуметтік қызметкерлерді әлі дайындап бастаған жоқ. Балалар мемлекетіміздің болашақ іргетасы болғаннан кейін, олардың болашақта толыққанды тұлға ретінде қалыптасуына барлық оңтайлы жағдайлар қарастырылуы қажет. Осы себептен де балаларға олардың балалық шағында жыныстық зорлық-зомбылық көрсету балалардың психологиялық тұрғыдан қатты соққы алуына кейін баланың болашақта тұлға болып қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Бұл жағдай ішінара балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылықтың көріністері мен салдары туралы ғылыми әдебиеттердегі жарияланымдардың шектеулі болуымен байланысты. Ж. Ландис, Ж. Гагнон, Д. Финкелхорстың еңбектері бойынша бүкіл әлемде соңғы жылдары балаларға ересектер тарапынан жасалатын жыныстық қылмыстардың саны артқан[2]. Жәбірленушілердің жыныстық-жастық құрылымын және жәбірлену жиілігі мен айырмашылықтарын анықтағанда бірқатар қиыншылықтар орын алады. Әлемдік тұжырымдамалар бойынша ерлер мен балаларға қарағанда әйелдерге жасалатын жыныстық зорлық-зомбылық үлкен ауқымдылыққа ие. Алайда, бұл пікір М.Д. Липскомб, Ж. Сара, Ж. Кристофис және басқа да зерттеушілердің еңбектері арқылы жоққа шығарылған. Олардың өз зерттеулері бойынша әртүрлі елдердегі әйелдерге олардың балалық шақтарында жасалған жыныстық зорлық-зомбылықтың таралуы 7–ден 36 %-ға дейін, ал ерлерде бұл көрсеткіш 3-тен 29%-ға дейін өзгертіндігін көрсеткен. М.Д. Липскомб және басқа да зерттеушілер бүгінгі қоғамда орын алып отырған жыныстық зорлық-зомбылық ер немесе әйел екендігіне сондай-ақ, ол адамның жасына және әлеуметтік мәртебесіне қарамастан жасалады. Көптеген зерттеулер қыздар мен әйелдердің ер адамдарға қарағанда 1,5-3 есе көп жыныстық қатынастың құрбаны болуы мүмкін екендігін көрсетеді. С.Р. Хеймәнмен С.Лэнза көлемі жағынан 12%-ды құрайтын 12 жасқа дейінгі және көлемі жағынан 25%-ды құрайтын 13-17 жастағы жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған, мектеп жасындағы балалар туралы деректер келтіреді. Алайда бұл берілген цифрларды сенімді деп бағалау өте қиын, себебі іс-жүзінде терминологиялық шатасулар орын алу мүмкін. Балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылықтың алғашқы анықтама-ларының бірі оны «адамға тәуелді, өздігінен шешім қабылдай алмайтын, дамымаған балалар мен жас-өспірімдерді жыныстық қатынасқа тарту, мұның мәні ондай балалар толықтай түсінуге және келісім беруге қабілетсіз» деп қарастырады. Америкалық дәрігер С. Кемпе балаларға жасалатын жыныстық зорлық-зомбылықты «функционалды түрде жетілмеген балалар мен жасөспірімдерді олардың өздері толық түсінбейтіндей және өздігінен саналы түрде келісім бере алмайтындай жыныстық әрекетке тарту» деп анықтама берді [3].

Мақаланың мақсаты қазіргі кезде жыныстық зорлық-зомбылық құрбаны болған балалардың әлеуметтік-перцептивті бейнелерінің ерекшеліктерін зерттеу арқылы зорлықтан кейінгі олардың бойында пайда болатын зақымдану салдарын ескере отырып аталған балаларға арналған әлеуметтік оңалту тәжірибесін дұрыс ұйымдастыру жаңа бағдарламасын ұсыну.

Зерттеу барысында балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылықтың саны аймақтық деңгеймен қарастырылады. Сондай-ақ, жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларды әлеуметтік оңалту саласындағы мамандармен терең сараптамалық сұхбат әдісі өткізілді.

Негізгі бөлім

Жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балаларда әртүрлі психогендік бұзылыстар дамуы мүмкін, олардың құрылымы мен динамикасы көптеген факторларға байланысты.

Сексуалдық зорлық-зомбылықтың алғашқы және ұзақ мерзімді салдары проблемасына арналған ғылыми зерттеулер посттравматикалық стресстің бұзылуын, күйзелісті, тұлғаның бұзылуын, девиантты жыныстық және аутоструктивті мінез-құлықты, алкоголизмді, нашақорлықты, тіпті психотикалық жағдайларды сипаттайды [4].

Жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болған балалардың барлығы дерлік психикалық жарақат алған, нәтижесінде олар болашақ өміріне кері әсер ететін жеке, эмоционалды және мінез-құлық ерекшеліктерімен одан әрі дамиды. Біріншіден, зорлық-зомбылық көрген балалардың өздері ашулануы мүмкін, оны көбінесе әлсіз, кішкентай балаларға, жануарларға төгеді. Көбінесе олардың агрессивтілігі ойында көрінеді, кейде олардың ашулануы ешқандай себепсіз болады. Екіншіден, олардың кейбіреулері, керісінше, өзін-өзі қорғай алмайтын, тым пассивті болады. Екі жағдайда да баланың басқалармен байланысы, құрдастарымен байланысы бұзылады. Эмоционалды жетіспейтін балаларда кез-келген жолмен өздеріне назар аударуды қалау кейде дефициантты, эксцентрикалық мінез-құлық түрінде көрінеді. Үшіншіден, жыныстық зорлық-зомбылық көрген балалар өздерінің жасына тән емес жыныстық қатынастар туралы білімді алады, бұл олардың мінез-құлқында, басқа балалармен немесе ойыншықтармен ойнауында көрінеді. Жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған мектеп жасына дейінгі кішкентай балалар да кейін жыныстық зорлық-зомбылықтың бастамашысы бола алады және оған қатысушылардың көп мөлшерін тарта алады. Екінші жағынан, өздерін бақытсыз сезініп, қолайсыз өмір сүру жағдайларына бейімделіп, қалыптасқан жағдайдан шығудың жолын табуға тырысып, олар құпияны сақтауға және

әдеттегі отбасылық өмірді бұзбауға уәде беріп, ересек зорлаушылардан ақша, тәттілер, сыйлықтар талап етеді. Төртіншіден, жыныстық зорлық-зомбылықтан аман қалған балалар әлеуметтенуде қиындықтарға тап болады: олар ересектермен қарым-қатынасты бұзады, құрдастарымен тиісті қарым-қатынас дағдылары жоқ, мектепте беделге ие болу үшін жеткілікті білім мен білімге ие емес және т.б. зорлық-зомбылық құрбандары көбінесе қылмыстық, қоғамға қарсы ортада болады. Мұндай бала адамдармен қарым-қатынас жасау кезінде әлеуметтік позитивті қатынастардың нормаларын үйренбейді, болашақта өмірге дұрыс бейімделе алмайды, отбасы құра алмайды, балаларына қатыгездікпен қарайды, басқа адамдарға күш қолдануды оңай шешеді. Шектен тыс қорлыққа итермелеген бала біртіндеп құрбаннан қылмыскерге айналуы мүмкін [5].

Зерттеу нәтижелері бойынша осы жастағы көптеген балалар қорқынышты армандармен, іштегі ынғайсыздықпен, мезгіл-мезгіл энурез және энкопресиспен, нәжісті ұстаумен тынышсыз, ұйықтаған кездегі үзілістер болған. Олардың кейбіреулері патологиялық әдеттегі әрекеттерді көрсетті: саусақтарды сору, тырнақтарды кеміру, мастурбация [6].

Балалардың жетілу кезеңінде қарастырылатын бұзылулардың суреті аффективті көріністердің үлкен дифференциациясы, диск жетектерінің бұзылуының жоғарылауы, сондай-ақ патокарактерологиялық бұзылыстардың қалыптасу үрдісі бағытында өзгерді [7].

Жыныстық зорлық-зомбылық фактісі анықталғаннан кейін, бала екінші реттік қайталанатын стресстік жағдайлардан қорғалуы керек. Ең алдымен, бұл баланы қауіпті немесе қорғаныс емес ортадан алшақ ұстау қажет. Екінші назар отбасылық көзқарастар болады. Олардың басты мақсаты отбасы жүйесінің жыныстық зорлық-зомбылыққа жол берген ерекшеліктерін анықтау және түзету. Онда: «неге? бұл қалай болды? Мұны қалай болдырмауға болады?», сондай-ақ барлық отбасы мүшелерінің жауапкершілігі мен өзіндік сана-сезімін арттыру, балаға күтім жасаудағы әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылық пен қателіктердің себептерін түзету, отбасының жеке мүшелерін конвенциялаудан, бағыныштылықтан және үстемдік етуден (көбінесе қоғамға жат ерекшеліктермен) бас тарту және балаға немқұрайлы қарамау мен оларға сенбеуден бас тарту, баланың шағымдары мен пікірлерін анықтау кезеңдерінен тұрады [8]. Жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларды әлеуметтік оңалту тәжірибесін дұрыс қолдану олардың болашақта дұрыс тұлға болып қалыптасуының себепшісі болады.

Осы мәселе бойынша әдеби шолу нәтижесінде жыныстық зорлық-зомбылықтың жеті тобы анықталыңды:

1. Аффективті бұзылыстар: кінә, ұят, үрей, қорқыныш, депрессия, ашу.

2. Физикалық бұзылыстар: жыныс мүшелерінің зақымдануы, жүктілік, ЖЖБА (жыныстық жолмен берілетін аурулар), соматикалық шағымдар (мысалы, бас ауруы, іштің ауыруы, энурез, гипохондриа), ұйқы мен тәбеттің бұзылуы.

3. Когнитивті бұзылулар: зейіннің бұзылуы, зейіннің, есте сақтаудың, зейіннің, қабылдаудың бұзылуы.

4. Мінез-құлық белгілері: сыртқа шығу (агрессивті және қатыгез мінез-құлық, ұрлық, құқық бұзушылық, аддитивті мінез-құлық), болдырмау, жыныстық шабуылға себеп болған жағдайларды қайталау.

5. Аутодеструктивті мінез-құлық: өзін-өзі зақымдау, суицидтік ойлар мен әрекеттер.

6. Психопатология: невроздар, мінездің бұзылуы, тұлғаның көптігі, психотикалық қасиеттер.

Мінез-құлықты сексуализациялау: мастурбация жиілігін жоғарылату, басқалармен жыныстық қатынасты қайталау, осы жасқа тән емес жыныстық білім [9].

Жыныстық зорлық-зомбылықтың ең көп таралған салдары – өзін-өзі бағалаудың төмендігі және коммуникация проблемалары. Сонымен қатар, қарсы жыныстағы адамдармен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар жетекші сипатқа ие болады (жыныстық қатынастардан қорқу және / немесе ұзақ мерзімді қатынастарға қабілетсіздік, соның ішінде азғындық, гендерлік-рөлдік сәйкестендіруді бұзу).

Диагностика

Зорлық-зомбылық оқиғасын анықтау және баланың эмоционалды жағдайын диагностикалау проективті диагностика әдістерін тарта отырып, әңгімеде жүзеге асырылады. Бұл жағдайда баламен сөйлескенде, келесілерді ескеру қажет:

Ең алдымен, бұл мәселеге, зорлық-зомбылыққа және сексуалдық зорлық-зомбылыққа деген көзқарасымызды бағалау өте маңызды. Өзіне тән жыныстық проблемалары бар ересек адам баламен сөйлесуде едәуір қиындықтарға тап болуы мүмкін, оған өзіне деген сенімділікті алу қиын болады, сайып келгенде, оған көмектесе алмауы екіталай. Сондықтан трансференттік құбылыстың қандай да бір аспектілері бар-жоғын бағалау қажет.

Баланың сөйлеуіне назар аудару керек. Көбіне зорлық-зомбылық құрбаны болған оқиғаны сипаттайтын тіл ересектерді дүр сілкіндіреді, әдептілік шегінен шығады. Егер маман осы мақсатқа қол жеткізгісі келсе, онда ол баланың тілін қабылдап, онымен сөйлесу кезінде баланың өзі қолданатын сөздер

мен есімдерді қолдануы керек. Бір уақытта екі қарама-қайшы нұсқаулық беруге болмайды:

- болғанның бәрі туралы сөйлесу;
- ұятсыз сөздер айтпаңыз [10].

Бала, оның отбасы, қызығушылықтары, зорлық-зомбылық жағдайлары туралы ақпарат жинау керек. Алайда, баламен әңгімелесу кезінде сіз баланың өзі беретін ақпаратты ғана пайдалануыңыз керек, ешқандай жағдайда оған маман «бәрібір бәрін біледі» деген кеңестермен қысым жасамаңыз. Ересек адамның мәлімдемелері, сұрақтары, ауызша және вербальды емес жауаптары кез-келген бағалаушылық қатынастан ада болуы керек. Сексуалдық зорлық-зомбылық құрбандарымен әңгіме жүргізуге ниетті маман қанша уақыт жұмсауға дайын болуы керек, кейде бірнеше сағатқа созылуы мүмкін. Әдетте, бала зорлық-зомбылық жасалған жерде әңгіме өрбіген болса, бала оған қатыгездік туралы хабарламайды. Әңгіме жүргізілетін орын ұзақ уақыт жұмыс істеуге ыңғайлы, балаға жағымды және жайлы болуы керек. Ересек адамның сөйлеуі, оның дауысы жақын болмауы керек, керісінше жеңіл және іскер болуы керек. Сондай-ақ, сіз балаға көздің үнемі жанып тұруын таңдамауыңыз керек – бұл оны қорқытуы мүмкін. Баланың ересектер мен балалар арасындағы қолайлы арақашықтыққа жауап беруі де маңызды. Басқа жағдайларда емтихандар мен әңгімелерде байланыс орнатуға жақсы әсер ететін қолды сипау, шашты қағу, өзіне басу сияқты дене байланыстарынан аулақ болу керек. Бұл жағдайда ол баланы қорқытуы мүмкін. Баламен әңгімелесудің мақсаты – баланың жыныстық зорлық-зомбылық фактісі туралы мүмкіндігінше көп сөйлесуі, оған мүмкіндігінше аз зиян тигізуге тырысу. Мұндағы қиындық – балалар бұл туралы айтқысы келмейді. Бірақ егер мүмкіндігінше көбірек ақпарат алғысы келсе, маман оған қысым жасаса, әңгіме балаға ауыр тиісі мүмкін. Сондықтан баламен сәтті байланыс орнату өте маңызды [11].

Баладан қорлық туралы сұрамас бұрын, онымен байланыс орнату керек. Баламен сенімді қарым-қатынас жасау қажет. Бала ашық болады, егер ол әңгімелесушісіне сенсе, көбірек мәлімет береді. Егер ересек адам мен оның арасындағы сенімге қол жеткізілсе, әңгіме бала үшін аз ауыр болады. Баланы сөйлесу оңай болады, егер ол маманға мейірімді, қамқор және мұқият сұхбаттасушы ретінде қараса. Әңгімелесудің екі мақсаты болуы керек: баладан сенім алу және мүмкіндігінше көбірек ақпарат алу. Маман әрбір нақты жағдайға, жасына және баланың интеллектуалды даму ерекшеліктеріне тоқталуы керек. Баламен әңгімені бастаудың әр түрлі тәсілдері бар: кішкентай балаларға ойын ұсынуға және бірге ойнауға болады; біраз уақыттан кейін сіз отбасы, достар және т.б. туралы жалпы сұрақтар қоюға болады, егер бала өзін жақсы сезінсе, олар тексеру мақсатын түсіндіруге тырысады; сіз алдымен сауалнаманың мақсаттары туралы, содан кейін жалпы тақырыптар немесе ойындар туралы аздап түсініктеме бере аласыз; ересек балалар үшін стрессті төмендету үшін емтиханның мақсатын түсіндіріп, бұл тексеру нәтижесінен жүргізілетінін айтып берген жөн. Содан кейін бейтарап тақырыптар бойынша сөйлесіңіз: мектеп, хобби, бос уақыт, отбасы. Жыныстық зорлық көрген баламен жүргізілетін сараптаманың қиындығы – балаға өзімен болғанның бәрін сөзбен айтып жеткізу қиын. Ол мұны өзінің мінез-құлқымен және іс-әрекетімен дәлірек және оңай білдіре алады.

Сараптама барысында келесі опциялар орын алуы мүмкін:

- қуыршақтармен ойнау: 2 жастан 7 жасқа дейінгі балаларға;
- сурет: 5 жастан бастап балалар үшін;
- әңгімелеу: тілдік қабілеті және сөздік қоры жеткілікті мектеп жасындағы балаларға.

(Осы техниканы қолдану тәртібі төменде сипатталған.)

Әңгімелесу барысында баланың сөйлемдері мен мінез-құлқында жыныстық көріністер қаншалықты жиі кездесетініне назар аударылады.

Қуыршақтармен ойнау

Жыныстық зорлық-зомбылықты бастан кешірмеген балалар күнделікті өмірін ойын арқылы қайталайды. Сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалар көбінесе өздерін мынадай тәртіппен ұстайды: олар қуыршақтарды шешіндіреді, оларды аяқтарының арасымен тексереді, жыныстық ескертулер жасайды, төсекке жинайды және жыныстық рөлдерді ойнайды. Балалардың екі тобы да олармен болған және солай болып жатқан сияқты ойнайды.

Сурет салу

Балалардың суреттері жыныстық зорлық-зомбылықтың ықтимал индикаторлары болып табылады, бұл дәрігерге зорлық-зомбылық болған-болмағанын анықтауға көмектеседі. Жоғарыда айтылғандай, балалардың көпшілігі теріс эмоциялар мен ішкі когнитивтік қақтығыстарға байланысты зорлық-зомбылық фактісін мойындаудан бас тартады. Соренсен және Қар (1991) 3 пен 5 жас аралығындағы балалар жыныстық зорлық-зомбылық фактісін еріксіз ашатындығын көрсетеді; 13 пен 17 жас аралығындағы жасөспірімдер мұны әдейі жасайды. 6 жастан 12 жасқа дейінгі балаларда зорлық-зомбылық туралы еріксіз немесе әдейі айтуға онша құлшыныс жоқ, және бұл олармен мамандар жұмысында үлкен қиындық тудырады.

Сызбалардан жыныстық зорлық-зомбылықтың ықтимал индикаторларын анықтамас бұрын, кәсіп-қойлар балалардың «қалыпты» суреттерін жақсы білуі керек, сондықтан «қалыпты» фонға сәйкес ауытқуларды бөліп көрсету үшін бүкіл сынып сияқты балалардың үлкен тобына сурет салуды ұсынған ыңғайлы.

Маман балаға сурет салудың түрлі нұсқаларын ұсына алады: сурет сал (суретсіз); сіздің отбасыңыз туралы сурет салыңыз; өзіңіз туралы сурет салыңыз.

Жыныстық зорлық-зомбылықты бастан кешірген балалар: күнделікті сексуалдық тақырыптарға қызығушылық пен жыныстық қатынас туралы түсініктердің жоғарылауын көрсететін суреттер салыңыз (кеудесі өзіне, жануарлардағы мүшесі); жыныстық қатынас кезінде адамдарды тарту; көбінесе дененің төменгі бөлігіне ерекше назар аударылады (мысалы, найзағай шалбарға найзағаймен егжей-тегжейлі сызылады). Сызбаның мазмұнына қатысты басқа түсініктемелер суреттің жыныстық сипатта болуын қамтамасыз етеді;

- суретте олардың бастан кешкендеріне реакция болатын сезімдер бейнеленген (ашу, қорқыныш, дәрменсіздік);

- Кейде балалар суреттерде жыныстық қатынастан әдейі аулақ болады, мысалы, 10 жасар қыз анасын инсультпен салады;

- баланың эмоционалды жағдайы өзі салған мимика арқылы беріледі. Қас пен көздің жастары қайғы немесе депрессия туралы айтады. Егер бейнеленген күлімсіреу бүкіл көрініске жеткіліксіз болса, онда бұл баланың шынайы сезімдерін немесе жағдайды түсінуін жасыратынын көрсетеді. Шеңбер түрінде тартылған үлкен аузы болған ауызша жыныс туралы айтады;

Жыныстық зорлық-зомбылықтан аман қалған балалар психологтың назарын, түсінігін және қолдауын арттыруды қажет етеді. Кінәні сезіну балалардың өз проблемаларын психологпен талқылауына жол бермейді: олар қандай да бір жолмен шабуыл жасады немесе оны болдырмау үшін бір нәрсе жасау керек деп санайды [12]. Өзін-өзі ұялту олардың ашылуына жол бермейді – балалар нақты оқиғадан гөрі кейінгі сұрақтар мен реакциялардан қорқады. Сондықтан, балалармен сұхбаттасқан кезде жауаптарға әсер етуі мүмкін жабық немесе нұсқаулық сұрақтардан аулақ болуыңыз керек.

Жыныстық зорлық-зомбылықтан аман қалған балаларға арналған топтық кеңестерді қолдану кезінде өте мұқият болу керек, өйткені олардың жаралары топ ішінде өз сезімдерін білдіру үшін тым жаңа болуы мүмкін.

Балалар ересектердің қай мінез-құлқы (зорлық-зомбылықтың мінез-құлық түрлерін білдіреді) орынсыз екенін қалай анықтауға болатындығын және тиісті жағдайларда қалай әрекет ету керектігін үйренуі керек [13].

Балаларды ересек зорлықшылар оларды бәрін құпия ұстауға шақырғанына қарамастан, мүмкін немесе болған қорлық кезінде жедел көмек іздеуге үйрету керек. Балаларға қандай ақпараттың құпия болуы керектігін және басқаларға нені жеткізу керектігін анықтауға көмектесу керек; олар кіммен проблемаларын бөлісуі керек және егер ересек адам сенбесе не істеу керек.

Қорытынды

Ерте және мектепке дейінгі жастағы жыныстық зорлық-зомбылық кез-келген формада баланың психикасына ауыр әсер етеді және оның әрі қарайғы жүйке-психикалық дамуы мен денсаулығына кері әсер етеді. Зорлық-зомбылық құрбаны кезіндегі клиникалық-психопатологиялық ауытқулар зорлық-зомбылық түріне, баланың жасына, жарақаттан кейін өткен уақытқа байланысты қалыптасады: жыныстық зорлық-зомбылықтың отбасылық түрі жас балаларға қарағанда мектеп жасына дейінгі балалар үшін едәуір жарақат алады және айқын сексуалды мінез-құлықта көрінеді; жыныстық зорлық-зомбылықтың экстрафамилиялық түрі жас балалар үшін едәуір жарақат алады және қатты сомато-вегетативті бұзылулармен үйлескен қорқыныш, дифференциалданбаған қорқыныш, дамудың регрессиясы; дисморфофиялық бұзылулардың болуымен сипатталатын жыныстық зорлық-зомбылықтың алыстағы психопатологиялық салдарының суреті, өз денесіне деген дұшпандық қатынаста, ұстауға деген жиіркенудің күшеюімен, терінің және киімнің ластану сезімімен, іштің төменгі бөлігіндегі, анус пен жыныс мүшелеріндегі әртүрлі сенестопатиялармен үйлеседі. Зерттеу барысында зорлық-зомбылық құрбандарындағы психопатологиядағы жыныстық айырмашылықтар анықталды: ер балалар көбінесе қоздырғыш типтегі психопатиялық мінез-құлыққа ие болды және зорлаушының мінез-құлық үлгілерін көбейтті, ал қыздар эмоционалды, соматикалық және функционалдық бұзылулар фонында құрбандыққа және жыныстық қатынасқа түседі. Отбасылық және отбасынан тыс жыныстық зорлықты қабылдаған балалардың психикалық дамуы мен денсаулығының бұзылыстарын түзету үшін емдеудің дәрі-дәрмектермен және дәрі-дәрмектермен емес әдістерін балалар психиатр-психотерапевтінің басшылығымен әр түрлі профильдегі бірнеше мамандардың қатысуымен бірге қолдану керек. Мамандардың жүйелі, күрделі психокоррекциялық және психотерапиялық жұмысын

жүргізу балалардың жағдайын едәуір жақсартады, бірақ жыныстық зорлық-зомбылық құрбаны болған балалардың психикалық дамуы мен денсаулығының бұзылуының барлық проблемаларын жоймайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстандағы педофилия. Қорғансыздарды қалай қорғаймыз? BAQ.KZ <https://baq.kz/news/othernews/aza-standa-y-pedofiliya-or-ansyzdardy-alay-or-aymyz/>
2. Finkelhor D. The victimization of children: A development perspective // American J. of Orthopsychiatry.-1995.-Vol.65.-P.177-193.
3. Glaser D., Frosh S. Child sexual abuse. Practical Social Work Series. Macmillan. London, 1988
4. Mancini C. Relationship of childhood sexual and physical abuse to anxiety disorders / Mancini C., Van Ameringen M., Mac Millan H. // Journal of Nervous and Mental Disease. – 1995. – 183 (5). – pp. 309-314.
5. Проселкова М. Е. Психические расстройства у детей после сексуального насилия / М. Е. Проселкова, Г. В. Козловская, Н. В. Платонова // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 2006. – № 12. – Т. 106. – С. 20-23.
6. Психокоррекция. Теория и практика. /Под ред. Шевченко Ю. С., Добриденя В. П., Усановой О. Н. – М.: «Вита-Пресс», 1995. – 224 с.
7. Кербиков О. В. Избранные труды / О. В. Кербиков. – М.: Медицина, 1971. – 312 с
8. Bell P.: Sexual abuse and referral bias (letter) Br. J. Psychiatry 1992 P.160– 171
9. Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Жестокое обращение с детьми и его последствия / Жестокое обращение с детьми: сущность, причины, социально-правовая защита. М.,2006.
10. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Речь, 2007
11. Steven L., Shearer Ph. D., Charles P., Peters MD, Miles S., Quaytman MD and Richard L., Ogden Ph. D. \\ Frequency and correlates of childhood sexual and physical abuse histories in adult female borderline inpatients. Am. J. Psychiatry 1990 P.214-228.].
12. Pope H.G., Hudson J.I.: Is childhood sexual abuse a risk faktor for bulimia nervosa Fm. J. Psychiatry 1992 P. 455-463.

БОСАНУДАН КЕЙІНГІ ДЕПРЕССИЯ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

Тургельдиева А.С.

«8D10201 – Әлеуметтік жұмыс» мамандығының 2 курс

Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.канд. Амитов С.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақала аналардағы постнатальды кезеңдегі депрессиялық жағдайдың себептерін талдауға, сондай-ақ осы санаттағы әлеуметтік көмектің нұсқаларын зерттеуге арналған. Бала туылғаннан кейін көптеген жас аналар шешілмейтін көптеген мәселелерге төтеп бере алмайды, бұл болашақта ерте маскүнемдікке, нашакорлыққа және жеке тұлғаның дамуының деформациясына әкелуі мүмкін, бұл қоғамда кәмелетке толмаған ананың әлеуметтенуі мен әлеуметтік бейімделу процесін едәуір баяулатады. Сондықтан бұл проблема қоғамның назарын және уақтылы тиісті шешімді қажет етеді.

Кілт сөздер: депрессия, постнатальды кезең, әлеуметтік көмек, әлеуметтік бейімделу.

Кез-келген мемлекеттің негізгі рухани күші мен келбетін көрсететін баға жетпес байлығы – халық екені белгілі. Сол халықтардың өсіп-өнуі тікелей ана мен бала денсаулығымен байланысты екендігі рас. Еліміздің баянды болашағы, мемлекетіміздің ертеңгі жарқын келбеті ана мен бала денсаулығы мен тәрбиесіне тікелей сабақтасып жатыр. Соған орай елімізде орын алған бағдарламаларда бұл мәселе сырт қалып келген жоқ. Мәселен, «Қазақстан-2030» бағдарламасында азаматтардың денсаулығын, білімі мен әлауқатын жақсарту мәселесі де күн тәртібіне қойылды. Денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы елеулі жұмыстар атқарып келеді [1].

Бұл бағдарламаның негізгі қарастырып отырған мәселелерінің қатарында Ана мен бала денсаулығын қорғауға баса назар аударылған. Ана денсаулығы деп жүктілік, босану және босанғаннан кейінгі кезіндегі әйелдер денсаулығын айтамыз. Халқымыздың өткен тарихы мен дәстүріне көз жіберсек, дана халқымыз қыз баланы болашақ ана деп ерекше қамқорлық көрсеткен. Шаңыраққа түскен жас келінді салт-дәстүрімізге сай өзін, жарын және сәбиді күтіп-баптауға баулыған. Баланың денсаулығы мықты болу үшін, біріншіден, оның анасының денсаулығы мен рухани ақыл-парасаты жоғары деңгейде болуы керек. Екіншіден отбасындағы ауызбірлік, ынтымақ, сыйластық және ерлі-зайыптылар арасындағы сүйіспеншілік, қолдау-қорғау қаракеттері тұрақты болуы шарт. Десек те бүгінде әлемнің кейбір аумақтарында медико-санитарлық көмек алуға әділетсіздік пен ана өлімі, босанудан кейінгі депрессия негізінен әлеуметтік жағдайдың төмендігі мен оған салғырттық таныту салдарынан орын алып жататыны белгілі. Бұл процестердің негізгі көрсеткіші Оңтүстік Азия елдері мен басым көпшілігі Африкадағы Сахара шөлінің оңтүстігінде кең таралғандығы байқалады. Жүктілік және жүктіліктен кейінгі және туу кезіндегі асқынулардың өршуі нәтижесінде әйелдер өлімі мен депрессияға түсу мәселесі туындап отыр [2].

Бүгінгі Қазақстан жағдайында да аналардың психологиялық жағдайын көбірек бақылау қажеттілігі туралы жиі айта бастады. Себебі, бүгінгі жас қыздар ертеңгі ана екенін сезінбейді, үйдегі аналар бұл мәселені ұмытқан деуге болады. Қыздарымыздың ұлттымызға жат темекі мен ащы суға әуес болуы, жартылай жалаңаш киінуі, ұлттық ұят әдебінен қол үзуі – әйел-аналардың қоғам мен халық алдындағы аналық міндеттерін сезінбеуге, тіпті жезөкшелікке баруына әкеп соқтырды. Осындай жеңіл жүріске бой алдырған жас аналар босанғаннан кейін депрессияға жиі түсетіні ащы шындық. Бұл әлемдік тәжірибеде бар және ол жалғаса берері сөзсіз. Алайда, біз рухы мықты, қаны мен тегі таза қазақ халқы бұған жол бермеуге тиіспіз. Ол үшін ұлттық тәлім-тәрбиені, салт-дәстүрімізді қайта жаңғыртып, отбасы – балабақша – мектеп -ЖОО-да тәрбие мәселесін қатаң қолға алатын уақыт жетті деп ойлаймын. Болашағы жарқын, тәуелсіз ел болу үшін – бесігімізді түзетуіміз қажет. Себебі, шындығында да көптеген әйелдер үшін босанғаннан кейінгі уақыт үлкен сынақтарға толы бола отырып, ол тіпті әйел адамның күйзеліске түсуіне жеткізетін жайттар да кездесіп отырады. Мәселен, ДДСҰ мәліметтері бойынша, аналардың үштен бірі босанғаннан кейінгі депрессияға тап болып жатса, ал босанғаннан кейінгі әйелдердің кем дегенде 80 пайызы жеңіл депрессияға ұшырайтындығы заңдылық болып табылады және оның мерзімі айдан бірнеше жылға дейін созылуы мүмкін.

Көптеген депрессиялардың, соның ішінде босанғаннан кейінгі депрессияның себебі – негізсіз үміттер, бұл түрлі көңілсіздікке әкеледі. Көп жағдайда бұл ана күтімінің әлсіздігі, демалыс жасамау, әлеуметтік жағдайдың төмендігі, физикалық тұрғыдағы әлсіздік және т.б себептермен байланысты болып келеді.

Психолог-мамандардың зерттеулеріне көз жүгіртсек, жүктілік кезінде көптеген әйелдер кейінірек болатын процестен қарағанда, баланы өмірге алып келуге көбірек дайындалады. «Ең жаман» жағдай немесе бала өмірге келген соң «демалу» туралы қисынды күту пайда болады, ол әдетте соңына дейін жетпейді және қиналу, торығу «ол ешқашан бітпейді» деген ой көбінесе апатияға әкеледі. Бұл туралы ресей

психологы Алиса Метелина: «Бала туылғаннан кейін әйел өзіне тиесілі емес. Ол барлық уақытын оған және тек соған береді. Осыдан сіз енді жеке тұлға емес, қызмет көрсететін персонал деген сезім пайда болады. Мұндай жағдайда бәрі бірдей тыныштық сақтай алмайды», – деп тұжырымдайды [3].

Шындығында уақыттың жетіспеушілігі, сабырсыздық дендеген мына заманда бұл ойдан арылмайынша ананың өмірі жер асты күніне айналады. Күн сайын ол белгілі бір рәсімге айналатын бірдей әрекеттерді орындайды: тамақтандыру – жөргекті ауыстыру – төсеу – тамақтандыру – жөргекті ауыстыру, баланы уақтылы тамақтандыру және т.б. Бұл әлеуметтік айырылуға – қоғамнан ажырауға және балаға ғана көңіл бөліп (жабысуға) отыруға әкеледі. Содан ана тығырыққа тіреліп бір бұрышқа айналады, бұл сезім жиі адамдарды депрессияға ұшыратады. Осындай жағдайлар орын алмас үшін, отбасында ененің ақыл-кеңесі, қамқорлығы ауадай қажет. Қазақ салтында жас босанған келінді 40 күнге дейін енелер ерекше күтімге алып, жан-жақты қолдау көрсеткен. Ұлдарын болашақ әке болу міндеттерін ұқтырған. Сондықтан да қазақ шаңырағында депрессия термині қолданыста болмаған.

Әйелдердің жасына және әлеуметтік жағдайына қарамастан босанғаннан кейінгі депрессияға ұшырауын көбінесе дисфункционалды әрекет деп көрсетеді. Яғни, ол отбасылық немесе әлеуметтік жағдайы жоқ аналар, жалғызбасты аналар, жұмыссыздар, қиын отбасыларда өскен әйелдер бейім деп санайды. Қиындықтардың ықтималдығын арттыратын факторлардың бірі – ата-анасының қателіктерін қайталаудан қорқу, ананың күйеуімен нашар қарым-қатынасы да осы күйзеліске алып келеді. Егер жүктілік жоспарланбаған болса немесе анасы қандай да бір себептермен бала үшін жауапкершілікке әлі дайын болмаса, ол да депрессияға алып келеді.

Негізінен депрессияға түсуге жүктіліктен бұрын байқауға болатын мінез-құлық пен темперамент ерекшеліктері үлкен рөл атқарады: стресске төзімділіктің төмендігі, меланхолия мен рефлексияға бейімділік, мазасыздық, қорқыныш, өз-өзіне күмәндану, босанғаннан кейін бірден жүзеге асыру өте қиын өмірлік жоспарлардың болуы (мысалы, институтты аяқтау, спорт жұлдызы болу және т. б.) [4].

Осы орайда әлеуметтанушы жұмыс мамандары медицина қызметкерлерінің пікірлерімен санаса отырып, әйелдердің осы депрессиядан шығарудың жолдары бар ма деген тұжырымдар жасауда. Негізінен бүгінгі заманауи әдіс-тәсілдер бұл үшін бірнеше кеңестер мен нұсқаулар береді. Мәселен:

* Егер сіз үйде отырудан шаршасаңыз, ешкім де анасы мен баласын әрдайым «төрт қабырғада» қалдыруды талап етпейді. Күн сайын үйден кем дегенде қысқа уақытқа жиі шығыңыз: баланыңды өзіңізбен бірге алып жүріңіз, таза ауада серуендеңіз, жақын саябаққа барыңыз, йога жасаңыз, досыңызбен кездесіңіз, қонаққа немесе киноға барыңыз.

*Баланы-күтушіге немесе ата-ана қамқорлығына сеніп тапсырып, біраз уақыт қарап беруді сұраңыз. Осылайша сіз ритуал деп аталатын нәрсені жоясыз және стресс сіз үшін жүйе болмайды.

* Сарапшылар өзін-өзі бағалаудың төмен деңгейін көптеген психологиялық бұзылулардың себебі деп санайды. Сыртқы көрінісіңізге көңіл бөлуге тырысыңыз. Өз ортаңызда әдемі киінуге, жарасымды келбет көрсетуге тырысу қажет.

* Сізді нақты не мазалайтынын тұжырымдауға тырысыңыз. Егер жаныңыздағы жақын адам сізге көмектесе алатын болса, оны ашық әңгімеге тартыңыз. Ең жиі кездесетін қателіктердің ішінде психологтар өз қалауының дұрыс емес тұжырымдарын анықтайды. Бірін-бірі түсінбеушілік көптеген әйелдер қауымының жақын жандарына «сен мені түсінбейсің», «естімейсің», сияқты тіркестерді жиі айтуы мүмкін, ал бірақ іс жүзінде оларға тек назар немесе көмек керек. Бұл жағдайда әйел адам сабырлық таныта отырып, «керек» сөзінің орнына «бірдеңе жаса, өтінемін» деген сөздерді қолданса ол өзінің нәтижесін бере алады. Яғни, сонда ғана жақын немесе ер адамдар өздеріне қажет нәрсені нақты және нақты түсінуді қажет етеді.

* Сонымен бірге жеке кеңістікті құрметтеуді үйрену. Бұл дегеніміз бала туылғаннан кейінгі алғашқы уақыт. Бұл екі ата-ана үшін де стресс. Егер сіздің серіктесіңіз үйге тым кеш келсе, «сен қайда болдың?!» деген сауал қою артығырақ екендігін түсіну керек. Оны жай мінезсіз, байсалды қалыпта ғана сұрау, мәселені бірге шешуге оңтайлы жол табады.

Бұл аталған мәселенің барлығы көбінесе жас босанған әйелдер үшін аса маңызды, яғни босанудан кейінгі депрессияны төмендетуге ұстамдылық, салқынқандылық, өзара түсінушілік қана оны жеңілдетуге мүмкіндік беретінін көруге болады.

Сонымен қатар бүгінгі таңда кем дегенде 10 ананың біреуі босанғаннан кейінгі депрессиямен ауырады. Ол негізінен босанудан кейінгі асқынулар салдарынан туындап жатады. Әдетте, мұндай жағдайларда дұрыс диагноз қою әрдайым мүмкін емес, өйткені аналар дәрігерлерден көмек сұрауға құлықсыз. Босанғаннан кейінгі кезеңдегі психотикалық жағдайлар 0,1-0,3% – дан аспайды. Негізінен көптеген босанған әйелдердің әрқайсысы депрессияның одан да ауыр түрінен зардап шегеді. Олардың қатарында психоз, онда әйел өтірік сөйлеу немесе галлюцинация жасайды, көбінесе өзіне немесе балаға зиян келтіру туралы ойдан шығарады. Психотикалық жағдай көбінесе әйелдің табиғи отбасылық және әлеуметтік жұмыс істеу қабілетін бұзады, сонымен қатар өзіне-өзі қол жұмсау әрекетін жасау қаупін тудырады. Көп

жағдайда босанғаннан кейінгі психотикалық жағдай науқасты шұғыл ауруханаға жатқызуды қажет етеді. Босанғаннан кейінгі ерте депрессия босанғаннан кейінгі алғашқы күндерде немесе апталарда дамиды және әдетте бір аптадан бір айға дейін созылады. Босанғаннан кейінгі депрессия әдетте жүктіліктен бірнеше ай өткен соң дамиды. Оның ұзақтығы әртүрлі болуы мүмкін, бірақ көбінесе ол бір айдан асады.

Көбінесе депрессия босанғаннан кейін 30-35 күннен кейін пайда болады және кейбір жағдайларда 1,5-2 жылға дейін созылуы мүмкін. Алайда, көп жағдайда депрессиялық эпизод босанғаннан кейін 3-6 айдан кейін өздігінен қауіпсіз аяқталады. Босанғаннан кейінгі депрессияның белгілері депрессиялық бұзылыстың диагностикалық өлшемдеріне сәйкес келеді. Науқаста көңіл-күйдің нашарлауы, энергияның төмендеуі, белсенділік, қуануға, ләззат алуға, қызығушылықтың төмендеуі және ұзақ уақыт бойы жиналған қиындықтар байқалады. Ең аз күш жұмсағаннан кейін де қатты шаршау жиі кездеседі. Әдетте, ұйқы бұзылып, тәбет нашарлайды. Өзін-өзі бағалау және өзіне деген сенімділік әрдайым дерлік төмендейді, тіпті аурудың жеңіл түрлерімен ауырсада. Көбінесе өздерінің кінәсі мен пайдасыздығы туралы ойлар толғандырады. Күн сайын аз өзгеретін көңіл-күйдің төмендеуі жағдайларға байланысты емес және қоршаған ортаға деген қызығушылықтың жоғалуы және рахат сезімін жоғалту сияқты белгілермен бірге жүруі мүмкін. Таңертең әдеттегіден бірнеше сағат бұрын ояну, таңертең депрессияның жоғарылауы, айқын психомоторлы тежелу, мазасыздық, тәбеттің жоғалуы, салмақ жоғалту және либидоның төмендеуі сияқты жайттар тән болып келеді. Көп жағдайда босанғаннан кейінгі депрессия бастапқы кезеңде танылмайды. Ең жиі кездесетін мысал-балаға белсенді күтім жасаудың орнына туған-туыстарына көмек сұрайтын «табиғи қиырлықтар» немесе босанған әйелдің мінезінің кемшіліктері туралы түсінік пайда болады. Десек те, дәрігерге барғанның өзінде, ауру көбінесе табылмай қалады, өйткені кейбір дәрігерлер бұл жағдайды стресске уақытша және табиғи реакция деп санайды және соның салдарынан депрессия бірнеше ай ішінде артуы мүмкін және бұл жағдайды емдеу ауруханаға шұғыл госпитализация үшін көрсеткіштер пайда болғанға дейін кешіктіріледі [5].

Бүгінгі замануи түсінікте, медициналық тұрғыдан алғанда, депрессия – бұл өзін-өзі, қоршаған шындықтағы жағдайын және болашағын теріс пессимистік бағалаумен, кем дегенде 2 аптаға созылатын патологиялық төмендеген көңіл-күймен (гипотимиямен) сипатталатын психикалық бұзылыс. Депрессия эмоционалды саланың ауруы, оның негізгі көрінісі – көңіл-күйдің төмендеуі, жалпы белсенділік деңгейінің төмендеуімен бірге жүреді. Депрессияның басқа типтік белгілері осы негізгі бұзылыстың клиникалық көрінісі ретінде түсініледі.

Босанумен байланысты әйелдердегі психоэмоционалды бұзылыстарды ауырлық дәрежесі бойынша үш негізгі категорияға бөлуге болады: *босанғаннан кейінгі үмітсіздік, босанғаннан кейінгі депрессия және босанғаннан кейінгі психоз*. Бұл жағдайлар медицина дамуының басында сипатталған, бірақ соңғы онжылдықтарда ғана олар маңызды зерттеулер мен практикалық медициналық және профилактикалық әзірлемелердің объектісіне айналды. Айта кету керек, әйелдердің 80%-ы босанғанға дейінгі және босанғаннан кейінгі кезеңдерде көңіл-күйдің ауытқуын сезінуі мүмкін, бірақ олардың тек 10-20% -ында көңіл-күйдің өзгеруі аффективті бұзылыс деп аталатын дәрежеге жетеді.

Әлеуметтік зерттеулерге көз жүгіртсек босанғаннан кейінгі депрессияның пайда болуы ықтималдығы келесі факторлар болған кезде артады:

– әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі (материалдық қиындықтардың болуынан, қоршаған ортаны түсінбеуінен);

– бала күтімі бойынша тәжірибенің болмауы;

– жоспарланбаған және / немесе қалаусыз жүктілік, соған орай көңіл-күйді жоғалту;

– қолайсыз неке қатынастары;

– жүктіліктің бастапқы кезеңінде және алдыңғы кезеңде алкоголь мен психоактивті заттарды қолдану;

– физикалық сарқылу және дұрыс тамақтанбау т.б.

Жалпы босанғаннан кейінгі депрессия тек аналарда ғана емес, сонымен бірге әкелерде де пайда болуы мүмкін. Британдық ғалымдардың зерттеулері, The Lancet журналы атап өткендей, бала туылғаннан сегіз аптадан кейін депрессия белгілері ерлердің 3,6 пайызында дамығанын көрсетті. Күйеулерде денеде гормоналды және физиологиялық өзгерістер болмаса да, көңіл-күйдің аздап төмендеуі оларға тән. Ерлердегі рухтың төмендеуі, негізінен, жаңа уайымдардың пайда болуына, өмір салтының күрт өзгеруіне және әйелімен қарым-қатынасқа байланысты жауапкершіліктің артуымен байланысты. Бала туылғаннан кейін пайда болатын психологиялық, қаржылық және жыныстық салалардағы өзгерістер қысқа уақыт ішінде барлық қатынастарды қайта қарауды және түзетуді қажет ететін неке өмірінің жаңа кезеңіне кіруді білдіреді. Әкенің босанғаннан кейінгі депрессиясы баланың психикасының одан әрі дамуына айтарлықтай әсер етеді, дегенмен бұл құбылысты зерттеуге аз көңіл бөлінеді. Британдық және американдық сарапшылар тобы әкелерде дамыған депрессиялық жағдайлардың ерте жастағы балалардың мінез-құлқына әсерін зерттеді. 3-5 жастағы ұлдар арасында мінез-құлқылқ проблемалары әкелері босанғаннан кейінгі депрессияға

ұшыраған балаларда екі есе жиі кездеседі. Қыздарда бұл әсер аз байқалады, ғалымдар бұл әкелердің ұлдарға деген айқын әсеріне байланысты деп санайды. Балалардағы мінез-құлық проблемалары ана депрессиясын түзеткеннен кейін де, әкелердегі кейінгі депрессиялық бұзылулардың белгілерін жойғаннан кейін де қалып қояды екен.

Десек те қазіргі кездегі медицина саласының маңызды және басымды міндеттерінің қатарына ана денсаулығын қорғау, соның нәтижесінде өмірге дені сау ұрпақтың келуі, халық санының көбеюі тәрізді мәселелер жатады. Ана мен баланы қорғау, гендерлік саясат, отбасының тұрақтылығы мен әл-ауқатын арттыру, бала тууды ынталандыру, халықтың орташа өмір сүру жасын ұзарту – осының бәрінде де Қазақстан алға ілгерілеп келеді. Сол себепті де босанудан кейін орын алатын мұндай депрессияға түсу немесе әйел психологиясының бұзылуына бүгінгі күн тұрғысынан қарап, әлеуметтік көмек беру, замануи тұрғыдан тұжырым жасау өте қажет. Ол үшін уақытылы дәрігерлік тексеруден өтіп, анықталған ауру түрлері болса оларды емдетіп, білікті дәрігерлерден ақыл-кеңес алу қажет. Қоғамда, өмірде әртүрлі жағдайлар кездеседі, дегенмен дүниеде адам денсаулығынан асқан құндылық та, байлық та жоқ және оны әр ана жадында ұстауы керек. Салауатты өмір салтын берік ұстанып, болашақ ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беруіміз қажет. «Енелер», «Жас келіндер», «Әйел – шаңырақтың шамшырағы» мектебін жаңғырту да артық болмас деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құдайбергенов Талғат. /Ана тілі ұлт газеті. 11-маусым, 2015 жыл, -1 бет.
2. / Айтжанова Қ. Бесігінді түзе. / Қазақ әдебиеті 2010. – 4 б.
3. Жұмабай Г. Ана мен бала – қоғамның басты байлығы. // Айғақ 2014. № 45. – 3 б.
4. Ковпак Д. В., Третьяк Л. Л. Депрессия. Современные подходы к диагностике и лечению. – СПб: Наука и Техника, 2013. – 384 с.,
5. Бұл да сонда, -233 б

ЕРІКТІЛІК ІСІ ЖАСТАРДЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ИДЕЯ РЕТІНДЕ

Е. Умарбек

«БМ090500 – Әлеуметтік жұмыс»

мамандығының I курс магистранты

Ғылыми жетекшілері:

PhD К.А. Абенова, Беймешева А.С.

Аңдатпа. Мақаланың жазылуы қазіргі уақыттағы бүкіл әлемдегі жастардың әлеуметтік белсенділігінің көрсеткішін анықтайтын негізгі нысандардың бірі болып табылуымен байланысты. Еріктілік қызметінің қоғам үшін әсерісе, әлеуметтік жұмыс мамандығының негізгі нысанасы болып есептелетін қоғамның әлсіз оптары үшін қаншалықты маңызды болғанын осы бір ауру індеттің өршіген уақытында айқындалды. Мақалада өткен жылдың «Еріктілер жылы» болып жариялануы, оған жастарды көптеп тарту арқылы жастардың бойында қоғамдағы мәселені тани білу, өз еркімен шешім қабылдау, әлсіз буындарға көмекті көрсету арқылы өзіне сенімділік пен жауапкершілікті қалыптастыру, қандай адамдардың волонтер бола алатындығы жайлы зерттеу жүргізіледі. «Еріктілік» ұғымы қарастырылып, оның маңыздылығы айқындалды. Қазақстан жастары арасындағы еріктіліктің бағыттары мен оның дамуын зерттеуде биылғы жылы атқарылған іс-шаралар сипаттамасы атап көрсетілді. Волонтерлік орталықтардың маңыздылығы және ЖОО бұл іс-шараны жүргізудің пайдалы жақтары айқын көрсетілді.

Түйін сөздер: волонтерлер, еріктілік қызмет, қоғам, әлеуметтік бағдарланған қоғам.

Кіріспе

2020 жылы Қазақстан Республикасында «Еріктілер жылы» деп жариялануының әлеуметтік қажеттілігі қазіргі заманауи қоғамға көбірек волонтерлік қызмет мәселелеріне көңіл бөліну керектігінен туындап отыр. Басты себеп мұның маңыздылығын түсіну қоғам өмірі үшін еріктілік, оның ішінде елдің дамуына қосқан үлесі, көбінесе оның болашағын алдын-ала анықтайды [1].

Бүгінгі таңда еріктілік-бұл салыстырмалы түрде жаңа идея. Егер адам мәжбүрлеусіз, ерікті түрде жұмыс істесе, адам өзін қызметтің кез-келген түрін барынша сапалы жүзеге асырады. Бұл еріктілікті әлеуметтік бағдарланған қоғамның маңызды элементтерінің бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Қазақстанда ғана емес, бүкіл дүние жүзіне қауіп төндірген Covid-19 індеті халқымыздың денсаулығына қауіп төндірген сәтте еріктілердің еңбегінің қаншалықты маңызды екендігін мемлекет те, тұрғындарда білуі, көруі, бағалауы және оның қатарының көбеюі қажеттілігі осы мақаланы жазуға итермеледі.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев 2020 жылды Еріктілер жылы деп жариялаған болатын. «Мен еріктілер адал ниетті адамдар екеніне сенемін. Волонтерлік – бұл шынайы патриотизмнің бейнесі, өйткені сіз елге қызмет етіп, барлығын да халық үшін жасауға тырысасыздар», – деп атап өтті Қазақстан Президенті [2].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының субъектілерінде жастарды ерікті қызметтеріне байланысты тиімді қолдау жүйесі қалыптасуда, бұл еріктілік қызмет адамдардың ерікті түрде аймақтық, ұлттық, әлемдік, деңгейде әлеуметтік қызмет көрсетуіне, тұлға ретінде өсуі мен гүлденуіне бағытталған (ҚР-ның 2016 жылы 30 желтоқсандағы елдегі еріктілік қызметтің құқықтық негіздерін айқындайтын «Волонтерлік қызмет туралы» заңында) еріктілер – бұлар «физикалық тұлғалар, қайырымдылық қызметтерді қайтарымсыз деңгейде атқарушылар деп анықтама берілген.

Еріктілік – адамның еркін қабылдайтын моральдық және моральдық міндеттері. Адамдар бір-біріне көмектеседі және бұл оларға өздерінің адами міндеттерін орындаудан қанағат сезімін береді. Бұл көмек, өзіне-өзі көмек, адамдардың бірлігіне негізделген өзара көмек, бауырластық пен махаббаттағы қарым-қатынас. Волонтерлік немесе волонтерлік қызмет (лат. voluntarius – ерікті) – бұл өзара көмек пен өзіне-өзі көмек көрсетудің дәстүрлі нысандары, ресми қызмет көрсету және азаматтық қатысудың басқа да нысандары кіретін, ақшалай сыйақыны есептемей, қалың жұртшылықтың игілігі үшін ерікті түрде жүзеге асырылатын кең ауқымды қызмет түрі.

Еріктілік қызмет әлеуметтік жұмыспен байланысы бар, әлеуметтік қызметтерді адамның жеке қалауына байланысты көрсету. Осындай тәсілмен ерікті қызметтер ештеңені де талап етпей, халықтың мүмкіншіліктері шектеулі топтарына, өз-өздеріне қызмет ете алмайтын (кәрілік, мүгедектік, стихиялық апат негізінен, әлеуметтік катаклизмадан) топтарға көмек көрсету. Бұндай көмек жергілікті, ұлттық және әлемдік деңгейде көрсетілуі мүмкін.

Еріктілік қызметінің маңыздылығы:

– әлеуметтік даму үшін, себебі қоғамдағы болып жатқан әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге қажетті еңбек және материалды ресурстарын тартуға көмегін тигізеді;

– мемлекет үшін, себебі еріктілер әлеуметтік және лауазымдық жағдайына, өмір сүру ортасына, саяси және діни сенімдеріне қарамастан қоғамның жағдайы үшін мемлекет алдында тұрған мәселелерді шешуге атсалысады;

– бизнес бастамалар үшін, себебі ерікті қызметке қатысушы кәсіптік ұйымдар жергілікті бірлестіктерге көмектеседі, өздерінің ұйымдастырушылық қабілеттерін арттырады, жаңа тәжірибе мен қабілеттерді қалыптастырады, соған байланысты ұйым қоғамда оң имиджді қалыптастырады;

– азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін, себебі ерікті қызмет коммерциялық емес ұйымдардың қоғамдағы рөлдерін азаматтық қоғамның институты ретінде жергілікті, діни және ортақ қоғамдық міндеттерінде арттырады;

– жастар саясаты мен білімі үшін, себебі жастар мен балалардың ерікті қызметтері бұл – олардың тәжірибелері мен қабілеттерінің тиімді дамуына, рухани мүдделері мен еңбекке баулуға, және карьералық мансаптарын арттыруға, оның ішінде топпен, отбасымен бірігіп жұмыс істеу мен коммуникацияға байланысты тәжірибе алмасуына маңызды [3].

Еріктілік қызмет керекті қабілеттіліктерді сіңіруге көмектеседі, ол адамның кәсіби таңдауына қатысы жоқ (компьютермен жұмыс істеу, құрылыс шеберлігі, техникамен жұмыс, тұлғааралық өзара іс-әрекет тәжірибесі), бірақ өмірде маңызы бар.

Қазіргі уақытта ҚР-да жастар арасындағы волонтерлік ісінің бағыттары алуан түрлі болып келеді, оның ішінде:

- балалар үйлеріне көмек көрсетуді ұйымдастыру;
- балалар мен жасөспірімдерге көмек көрсетуді ұйымдастыру;
- педагогикалық сүйемелдеу (балалар мен жасөспірімдерді қолдау);
- әлеуметтік еріктілік бағыты – әлеуметтік әлсіз топтарға көмек көрсету;
- өңірлік деңгейдегі спорттық және туристік іс-шараларды өткізуге көмек көрсету;
- экологиялық еріктілік – қоршаған ортаны қорғау мақсатындағы іс-шараларға ат салысу;
- әлеуметтік желідегі еріктілік бағыты – қоғамдық маңызы бар оқиғалар айналасында ақпараттық өріс қалыптастыруға, әлеуметтік жобаларды ақпараттық қолдауға, ақпарат таратуға көмек көрсету;
- шығармашылық іс-шараларды, байқауларды ұйымдастыру және өткізу, қызметі және т.б.

Жоғарыда көрсетілген бағыттар қолданыстағы ерікті бірлестіктер мен ұйымдардың жобаларына байланысты басқа бағыттармен толықтырылуы мүмкін. Осы бағыттарда еріктілік қызмет атқару жастарға өздерін көрсетуге, рухани-құндылықты тұрғыда дамуға, өз потенциалын қалыптастыруға және қоғамда атқарған еңбегі үшін танымға лайықты болуға мүмкіндік алады.

Еріктілер орталықтары қауымдастығы жүргізген мәліметтерге сәйкес Қазақстан еріктіліктің дамуын зерттеу Азаматтық даму департаментінің берілген іс-шаралар сипаты келесідей:

- әлеуметтік қозғалыс; патриоттық қозғалыс; жастар саясаты; маңызды әлеуметтік іс-шараларды жүргізуге көмегі – 33%;
- спорттық іс-шаралар және салауатты өмір салтын насихаттау – 23%;
- медициналық мекемелерде ауыр халдегі науқастарға, үйсіздерге, мүгедектер мен қарттарға көмек – 16 %;
- қиын өмірлік жағдайға тап болған балалар мен жетім балаларға көмек – 10%;
- экология мен абаттандыру – 7%;
- мәдениет, ғылым, халықаралық қызмет – 5,5%;
- үйсіз жануарларға көмек – 3%;
- адамдарды іздеу, ТЖМ құтқарушылары мен қоғамдық тәртіпті қорғау – 2,1%;
- діни ұйымдар астындағы еріктілік қызмет – 0,4%.

Қазақстанда, соңғы жылдары, еріктіліктің дамуында айтарлықтай серпін пайда болғандықтан, білім бағдарламаларында еріктілік проекттері мен ұйымдары құрылуда. Еріктілік орталығы – бұл әкімшілік, ресурстық, ұйымдастырушылық, ақпараттық және еріктілерге өздерінің әлеуметтік маңызды бастамаларын құруға көмектесетін ұйым.

Бүгінде еріктілік орталық – бұл жастардың әлеуметтік маңызды дамуын алға тартатын бірден-бір механизмі, азаматтарды қоғамдағы өзекті мәселелерді шешуге қызықтырушы, әлеуметтік құндылықтар мен идеялардың жауапкершілігі.

Еріктілік орталығы келесі белгілер тән:

- олар өз мүшелерінің ортақ мүдделерін қорғау үшін ұйымдастырылған;
- мүшелік ерікті, сондықтан көшбасшылар қауымдастық мүшелеріне салыстырмалы түрде аз әсер етеді;
- егер ұйым басшыларының қызметіне сәйкес келмесе, қауымдастықтар жергілікті мемлекеттік немесе мемлекеттік органдармен байланысты болмаса, ұйымнан шығу мүмкіндігі әрқашан болады;

- волонтерлер мен олардың ұйымдарын қоғам мен мемлекет алдында позициялайды;
- ерікті ұйым мүшелері тегін жұмыс істейді.

Еріктілік орталығы қызметінің принциптері:

- Еріктілік;
- Жауапкершілік;
- Ұйымшылдық;
- Дербестік;
- Белсенділік;
- Ғылымилығы;
- Ақпараттылық;
- Ынтымақтастық педагогикасы;
- Әлеуметтік әріптестік.

Еріктілер орталығы мен ерікті ұйымдардың айырмашылықтарын білу қажет. Еріктілік *ұйым* ол – азаматтардың ерікті түрдегі бірлестігі, ол бір немесе бірнеше өзекті мәселелерді шешуге жергілікті бірлестіктер мен еріктілердің күш қосуынан тұрады. Егер бірлестік, мысалы, халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына көмек көрсетуге шақырылса, онда *орталықтың* міндеті – волонтерлер мен волонтерлік топтарды олардың әлеуметтік маңызды бастамалары мен жобаларын іске асыруда қолдау.

Волонтерлық орталықтардың басты мақсаттары:

- Ақпараттандыру, қызықтыру, тарту, жастарды еріктілік қызметке тартуды қолдау;
- Жергілікті қоғамдастықтардың әлеуметтік проблемаларын шешу, волонтерлік еңбектің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыру үшін волонтерлікті (еріктілікті) дамытуды ресурстық қолдау;
- Қоғам ұйымының әртүрлі деңгейлерінде волонтерлікті (еріктілікті) қолдау құрылымдарын құруға және олардың жұмыс істеуіне жәрдемдесу ;
- Әлеуметтік сала ұйымдарының ерікті ресурстарға қажеттілігін азаматтардың ерікті еңбекке деген мүдделерімен біріктіру;
- Еріктілік саласында кадрлар мен менеджментті дайындау;
- Волонтерлік (еріктілік) саласындағы үздік тәжірибелер мен технологияларды қолдану және тарату;
- Азаматтарды (әсіресе жастарды) волонтерлік қызметке тартудың тиімді нысандарын және оны ұйымдастыру әдістерін әзірлеу және енгізу;
- Қоғамда волонтерлік пен қайырымдылықты күшейту міндеттерін шешуге мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарды, бизнес-құрылымдарды және жеке тұлғаларды тарту ;
- Волонтерлер мен волонтерлік топтардың қызметін материалдық-техникалық қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасау [4].

ЖОО студенттеріне волонтерлік қызмет және волонтерлік орталықтар қаншалықты маңызды? Қазіргі таңда елімізде жұмысқа қабылдаушылар оқу орнын аяқтаған жас мамандардан ең басты талаптарының бірі – жұмыс тәжірибесінің болуы. Жұмыс берушілер жас түлектерден аяқталған білім деңгейіне және мамандығына қарамастан жұмысқа орналасу үшін өз мақсаттарына жетудегі өз бетінше жұмыс істеу маңызды деп есептейді. Еріктілік тек құрметті және тартымды ғана емес, ол адами және азаматтық қасиеттерді ашуға мүмкіндік береді, кемелділікті көрсетеді, қоғамға нақты пайда әкеледі.

Кәсіби бағдарланған еріктілікке көп көңіл бөлу керек, ол қазір танымал болып келеді, өйткені бұл әлеуметтік дағдыларды ғана емес, сонымен қатар кәсіби құзіреттіліктерді де алуға мүмкіндік береді [5].

Осылайша, түлек бітіру кезінде мамандық бойынша нақты жұмыс тәжірибесіне ие болуы керек, жағдайды өз бетінше бағалауға және жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті болуы керек. Білім беру парадигмасының «білімділіктен» білімді белсендіге ауысуы бітірушіге қарқынды өзгеретін әлеуметтік-экономикалық жағдайларға мобильді бейімделуге мүмкіндік беретін белгілі бір құзыреттер жиынтығын тәрбиелеу қажеттілігін тудырады.

Әлеуметтік волонтерліктің ерекшелігі – волонтерлік көмектің объектісі көмекке мұқтаж жеке тұлғалар немесе әлеуметтік топтар болып табылады. Мысалы, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, аз қамтылған отбасылардағы балалар, мүмкіндігі шектеулі балалар және басқа топтар. Мұндай топтарға көмектесу үшін әртүрлі еріктілер жобалары жұмыс істейді [6].

Әлеуметтік волонтерлік арқылы өмірлік қиын жағдайдың алдын алу немесе оны қамтамасыз үшін, олардың тыныс-тіршілігі жағдайларын жақсарту және (немесе) өздерінің негізгі өмірлік қажеттіліктерін өз бетінше қамтамасыз ету мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында жекелеген азаматтарға және халықтың әлеуметтік топтарына көмек көрсету қамтамасыз етіледі.

Волонтерлік жасөспірімдерге тағы не үшін қажет? Волонтерлік қызмет арқылы адам өзінің құндылықтар жүйесіне кіреді:

- өмірге оң көзқараспен қарау;

- әлеуметтік жауапкершілікті сезіну;
- өз бетінше шешім қабылдау;
- мейірімділік / қамқорлық сезімдерін ояту;
- адам өмірінің құндылығын сезіну;
- салауатты өмір салтының құндылықтары ұстану;
- «жөк» деп айта білу, еріктілікке деген сенім;
- ақпаратты жеке жеткізу;
- еріктілерге арналған мүмкіндіктер;
- еңбек тәжірибесін алу, кәсіби болашаққа қадам жасау;
- қажеттіліктерді жасау, оларды қанағаттандыру.

Адамзат баласы рухани тұлға болып жаратылмайды. Жеке адам дүниеге келеді. Адам баласы өсе келе өзінің бойы әртүрлі қасиеттер мен қабілеттерді игереді. Осы бір даму жолындағы жастардың бойында рухани-құндылықты қасиеттер, отансүйгіштік, сенімділік, жанашырлық сияқты қасиеттерін бойына жинау еріктілік қызметімен тікелей байланысты болып келеді. Еріктілік ісінің бастауы ол – отбасы, жақын адамдар мен көрші көлеңге жылуды танытып, көмек көрсетуден бастау алатыны сөзсіз. Еріктілік жолындағы жасөспірімдер – еліміздің жарқын болашағының көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Волонтер и общество. Волонтер и власть: Научно-практический сборник / сост. С.В. Тетерский. – М.: ACADEMIA, 2015. – С. 56–57
2. Тоқаев Қ. К. 2019 жылы 21 мамырда Қостанай қаласында өткен Қазақстан-Ресей жастарының ынтымақтастық форумында «Волонтерлік – жастардың әлеуметтік лифті» атты баяндамасынан
3. «Волонтерлік қызмет туралы» ҚР-ның 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №42-ҮІ заңы
4. Моисеева А.А. Волонтерские объединения и их значимость в социальной сфере общественной жизни // Академический вестник. – 2014. – № 2 (28). – С. 142–149.
5. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/44601/1/srsoit_2016_2_098.pdf – с.4
6. Кононова Т.Б. Очерки истории благотворительности: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки и специальности «Социальная работа». – М.: Дашков и К, 2005. – 337 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИММИГРАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Чалгынбаева Арайлым Талгатқызы

PHD студент

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

arailym.kz.92@gmail.com

Аннотация. Көші-қон процесі Қазақстан үшін өзекті мәселелердің біріне айналуға, қазақстандық иммигранттардың негізгі бөлігі Орталық Азия елдерінен келген еңбек иммигранттары, сондай-ақ оралмандар. Сәтті әлеуметтік бейімделу мигранттар елдің экономикалық дамуындағы рөлін арттырады, байырғы тұрғындармен өзара әрекеттестік қалыптастырып шешеді және қазіргі дағдарысты еңсереді. Бұл мақалада автор Қазақстандағы иммигранттардың бейімделу ерекшеліктерін қарастырады, иммигранттар кезітетін мәселелерге шолу жасайды.

Түйін сөздер: иммигранттар, Қазақстан, бейімделу, еңбек көші-қоны, бейімделу мәселелері.

Аннотация. Процесс иммиграции становится одним из актуальных вопросов для Казахстана, основную массу иммигрантов Казахстана составляют трудовые иммигранты из стран Центральной Азии, а также репатрианты. Именно успешная социальная адаптация способствует повышению роли мигрантов в экономическом развитии страны, разрешению конфликтов взаимодействия с коренным населением, преодолению сложившегося кризиса. В данной статье автор рассматривает особенности адаптации иммигрантов в Казахстане, проводит обзорный анализ проблем, с которыми сталкиваются иммигранты.

Ключевые слова: иммигранты, Казахстан, адаптация, трудовая миграция, проблемы адаптации.

Последние несколько десятилетий характеризуются невиданными масштабами миграции. Согласно данным ООН, с 1965 по 2000 г. численность международных мигрантов увеличилась с 75,2 млн. до 175,0 млн. человек, т.е. более чем вдвое. Сегодня каждый 35-й человек в мире является иммигрантом[1]. По оценкам специалистов ООН предполагается даже о начавшемся «глобальном переселении народов». Резкое увеличение миграционных потоков вызывается такими процессами, как экономическая глобализация, стимулирующая перемещение рабочей силы из трудоизбыточных стран в трудодефицитные; демографический спад и старение населения в развитых странах; массовые перемещения беженцев, спасающихся от военных конфликтов, социальных и политических катастроф.

Лидером по числу мигрантов являются США, там живёт более 50 млн человек. На втором месте Саудовская Аравия и Германия – по 13 млн мигрантов. Четвёртое место среди стран, привлекательных для мигрантов, занимает Россия: там насчитывается 12 млн международных мигрантов. На пятом месте идёт Великобритания с 10 млн мигрантов. В Канаде, Франции и Австралии – по восемь млн мигрантов, а в Италии – шесть миллионов[2].

Основным поставщиком международных мигрантов являются развивающиеся страны, а основными пунктами назначения – развитые страны. В 1990-е годы чистая миграция из развивающихся стран в развитые ежегодно увеличивалась в среднем на 2,4 млн. человек [2].

Согласно определению ООН, «иммигрант – это лицо, не имеющее гражданства данного государства, но приехавшее с целью получения образования, работы, убежища или воссоединения семьи и получившее положительное решение на свое прошение».

С увеличением уровня иммиграции, наблюдается высокий уровень мигрантофобии. Это можно объяснить снижающимся уровнем жизни населения, а также слабыми институтами социальной защиты. Миграционные потоки сегодня – не только неизбежная реальность, но и насущная необходимость во многих странах. Выбор стратегии – ассимилировать или интегрировать, адаптировать или изолировать – также является очень важным вопросом в данном контексте. В Канаде реализуется мультикультурная модель; во Франции – модель, основанная на ассимиляции, но в реальности учитывающая этнокультурные отличия.

Исследования в области иммиграции широко полезны для понимания того, почему люди мигрируют через международные границы и каковы последствия миграции для вовлеченных людей, а также для принимающего общества в которые они входят. Больше всего международных мигрантов проживает в Европе[3] (31,3% от общей численности международных мигрантов в 2013 году), Азии (30,6%) и Северной Америке (22,9%), меньше всего – в Океании (3,4%) и Латинской Америке (3,7%). В Африке проживает около 8% международных мигрантов[4].

В Африке, Азии, Европе и Латинской Америке более одного из пяти жителей не родились в стране, где они живут, в то время как экономики других стран сильно зависят от денег, которые мигранты отправляют обратно. Таким образом, миграция затрагивает широкий круг обществ по всему миру и может затронуть практически все аспекты человеческой жизни. Следовательно, социологи стремятся объяснить перемещения населения и государственную политику контроля миграции, обсудить теории интеграции в рам-

ках различных видов человеческой деятельности и рассмотреть последствия миграции для развития, национальной идентичности и концепции членства в мире, который все чаще характеризуется человеческими отношениями, которые охватывают границы современных национальных государств. Социологи, работающие в области миграции, делают это в беседе с учеными из разных областей, включая антропологию, демографию, экономику, этнические исследования, географию, историю, юридические исследования и политологию. Учитывая, что социологическое поле исследований миграции является в основном междисциплинарным, любая библиография должна быть междисциплинарной, и она неизменно будет давать лишь очень маленький снимок целого. Теория и исследования иммиграции имеют долгую историю в социологии по сравнению с другими социальными науками.

После распада Советского Союза иммиграция в Казахстан начала увеличиваться и на сегодня стала одной из актуальных тем для исследования. Недавно введенная свобода передвижения позволила людям в постсоветских странах вернуться на прежнюю родину или переехать из-за лучших экономических перспектив, также трудовые иммигранты, которые в последующем остаются в Казахстане. Сегодня иммигранты составляют 10% населения Казахстана и такая цифра [5], безусловно, оказывает положительное влияние на сложную демографическую ситуацию в республике.

По официальным данным, из 11 596 иммигрантов в 2017 из стран СНГ почти 45% прибыло из Узбекистана. Второй источник – Россия, 38%; на третьем месте Кыргызстан с 5,7%. Из 4485 человек, переехавших в Казахстан из дальнего зарубежья, большинство – из КНР (3204), затем с большим отрывом следует Монголия (298); на третьем месте – Германия (225). Почти одинаковое количество переехало в Казахстан из Турции и США – 103 и 101 человек соответственно. За почти два десятилетия, облик казахстанских городов и пригородов, во всяком случае, тех, в которых есть работа – изменился разительно.

В процессе иммиграции важным является стратегия адаптация и проблемы, с которыми сталкиваются иммигранты в период адаптации. В целом процесс адаптации иммигрантов в общественные структуры страны проходит непросто. Однако этот процесс имеет очень большое значение, так как от его результатов в немалой степени зависит стабильность обществ. Очевидно также, что в современных условиях приток иммигрантов неизбежен, и от того, насколько продуманно Казахстан может выстроить свою стратегию по отношению к ним, зависит нормальное развитие самого общества. Методологией исследования является анализ степени исследования проблемы, понимание ее основных тенденций.

Проблемы языковой и социальной интеграции также усложняют процесс адаптации иммигрантов. Большой проблемой, которая мешает соотечественникам из дальнего и ближнего зарубежья интегрироваться в местную среду, является русский язык и казахский алфавит. Например, иммигранты, прибывшие из Узбекистана и Туркменистана, научились читать и писать с использованием латинских алфавитов, также большинство иммигрантов из Туркменистан не владеют русским языком. Мигранты из Китая используют древний казахский алфавит, основанный на арабском алфавите и также не владеют русским языком. Иммигранты Монголии, России используют кириллицу и понимают русский язык, их адаптация в языковую среду проходит более гладко

Можно сказать, используя марксистскую терминологию, что для экономического развития края необходимо развивать производство в рамках определенных производственных отношений. Для этого нужны люди, вступающие в общение между собой для дальнейшего продолжения этой деятельности. Общение между агентами социального поля, по Бурдьё, происходит в социальном пространстве, структура которого характеризуется неравным распределением различных видов капитала между агентами, следовательно, является инструментом и целью борьбы между ними. Эта борьба сопровождается определенными конфликтами, что заметно затрудняет их адаптацию, увеличивает рост социальной напряженности в регионах, где высоки показатели миграционного притока.

В контексте миграционных процессов социальная адаптация представляется как особый тип социального процесса, направленного на включение мигрантов в социально-культурную жизнь общества.

Существует три основных фактора, которые, как правило, привлекаются для объяснения проблем, связанных с мигрантами:

- 1) нагрузка на бюджетные расходы, т.к. иммигранты претендуют на определенную долю общественных благ;
- 2) убежденность в том, что число рабочих мест в экономике ограничено, а значит, приезжие отнимают работу у местных жителей;
- 3) непосредственно социокультурные отличия. Приезжие отличаются внешне, по культуре, не очень хорошо знают язык страны пребывания. Нелегальная иммиграция, получившая распространение во многих развитых странах, приводит к усугублению криминогенной ситуации, социальным конфликтам.

В процессе иммиграции важным является стратегии адаптации и проблемы, с которыми сталкиваются иммигранты в данный период. В целом процесс адаптации иммигрантов в общественные структуры страны

проходит непросто. Однако этот процесс имеет очень большое значение, так как от его результатов в немалой степени зависит стабильность принимающих обществ. Очевидно также, что в современных условиях приток иммигрантов неизбежен, и от того, насколько продуманно Казахстан может выстроить свою стратегию по отношению к ним, зависит нормальное развитие самого общества.

Т. Парсонс использует стандарты адаптивного поведения с мотивом «я» или «коллектив» [6]. В частности, структурно-функциональный анализ Т. Парсонса, где деятельность в обществе является ответом на требования самого общества, то есть новая социокультурная среда иммигрантов, вызывает новые формы социального взаимодействия.

Казахстанские авторы Садырова М. и Амитов С., рассматривают социальную адаптацию с точки зрения их приспособляемости к новым условиям среды [7]. Проведены социологические исследования социальной адаптации этнических иммигрантов в современном казахстанском обществе, выявлены факторы, влияющие на процесс успешной интеграции этой социальной группы в казахстанское общество. Также авторы рассматривают вопрос языковой адаптации детей иммигрантов в условиях современной казахстанской системы образования, указывая на сложность выявления этих детей в школе.

Проблемы языковой и социальной интеграции также усложняют процесс адаптации иммигрантов. Большой проблемой, которая мешает соотечественникам из дальнего и ближнего зарубежья интегрироваться в местную среду, является русский язык и казахский алфавит. Например, иммигранты, прибывшие из Узбекистана и Туркменистана, научились читать и писать с использованием латинских алфавитов, также большинство иммигрантов из Туркменистан не владеют русским языком. Мигранты из Китая используют древний казахский алфавит, основанный на арабском алфавите и также не владеют русским языком. Иммигранты Монголии, России используют кириллицу и понимают русский язык, их адаптация в языковую среду проходит более гладко [8].

Существуют два основных компонента адаптации иммигрантов: психологическая и социокультурная. Психологическая адаптация связана, прежде всего со степенью удовлетворенности иммигранта жизнью в новой стране. Социальная адаптация связана с усвоением определенных навыков и интеграцией иммигрантов в новую для них социальную систему данного общества, что само по себе подразумевает освоение новых культурных норм и, в итоге – принятие последних.

В современной литературе выделяют несколько типов иммиграции и последующей адаптации мигрантов к новой для них среде [9].

1. Акцент делается на выявлении факторов, вынудивших иммигранта покинуть родную страну. В этой связи выделяются четыре так называемых базовых типа: добровольные иммигранты, беженцы, ищущие убежища и временно пребывающие. Независимо от типа, всем им приходится интегрироваться в принимающее общество, речь идет лишь о длительности периода такой интеграции.

2. Определение культурной дистанции между иммигрантами и жителями государства-реципиента: очевидно, что чем она меньше, тем легче иммигранту интегрироваться в общество. Например, гражданам стран постсоветского пространства, выезжающим из одной республики в другую, гораздо легче преодолеть культурную дистанцию, чем при выезде, скажем, в Европу или на американский континент.

3. Важную роль играет и контекст принятия, то есть сложившиеся в принимающем обществе установки в отношении иммигрантов, а также те способы, которые принимающая страна обычно использует при интеграции иммигрантов в свою общественную среду. Эти процессы можно условно разделить на четыре подвиды: ассимиляция, представляющая собой безоговорочное принятие установок принимающего общества; интеграция, что подразумевает совмещение установок общества страны-донора и страны-реципиента; сепарация, то есть неприятие установок принимающего общества и сохранение своих собственных; и, наконец, маргинализация, связанная, с одной стороны, с неприятием новых установок, а с другой – с потерей собственных. Последний подвид порождает наибольшие риски, так как содержит конфликтный потенциал и способствует интенсификации процессов раскола общества.

4. Статус групп иммигрантов, под которым понимается отношение принимающего общества к приезжим из других стран и регионов.

Специальный докладчик Организации Объединенных Наций Франсуа Крепо [10] подчеркивает тот факт, что трудовые мигранты, которые составляют большую часть процесса иммиграции особенно уязвимы по следующим критериям:

- отсутствие систем социальной поддержки, за исключением репатриантов;
- незнание местной культуры и языка, их прав на работе и национальных законов о труде и миграции в стране занятости;
- ограниченный или запрещенный доступ к правовым и административным системам;
- зависимость от работы и работодателя из-за долгов, связанных с миграцией, правового статуса или работодателей, ограничивающих их свободу покинуть рабочее место;

– зависимость членов семьи от денежных переводов, отправляемых домой мигрантом.

Уязвимость трудовых иммигрантов в нестандартной ситуации в Казахстане еще более усугубляется ненадежностью их статуса. С одной стороны, работодатели, посредники и правоохранительные органы используют свое положение, эксплуатируя или вымогая их. С другой стороны, трудящиеся-мигранты имеют очень ограниченный доступ к правосудию и социальным услугам, потому что они боятся быть замеченными в стране, где они считаются «незаконными» и поэтому рассматриваются как преступники.

Одним из процессов, способствующих хорошей адаптации и решения проблема иммигрантов, является создание и внедрение стратегии адаптации иммигрантов. Чтобы решить ряд проблем иммигрантов, Казахстан, который не имеет большой практики в проведении подобных мероприятий, должен внимательно изучить богатый опыт международного сообщества, в том числе таких стран, как Германия и Россия, активно проводящих политику миграции.

Интеграция иммигрантов в казахстанское общество, как и в любое общество страны пребывания, происходит крайне непросто, и интенсификация этого процесса во многом зависит от взвешенной политики властей по отношению к миграционным потокам, прибывающим в страну.

Процесс успешной интеграции иммигрантов в казахстанское общество зависит, конечно, от целого ряда факторов, среди которых осуществляется языковая политика Республики Казахстан, деятельность органов государственной власти по отношению к иммигрантам, СМИ и образование. Анализ материалов исследования подтвердил, что культурные и социальные приоритеты, а также ориентация на казахско-российское социокультурное пространство во многом определяют процесс адаптации иммигрантов.

Миграционные процессы – явление многогранное и сложное. Оно исследуется в различных аспектах: демографическом, историческом, этнографическом, экономическом, социологическом, политологическом. Выясняя интересующий их аспект, исследователи рассматривают определенный круг проблем, применяют свой подход к данному явлению. В то же время нет работ, в которых специально рассматривалась бы национальная специфика миграционных процессов постсоветском пространстве в условиях обновления, модернизации общества как составной части социально-политического процесса. Отсутствие таких исследований порождает множество точек зрения на интересующее нас явление. Иммиграция, легальная и нелегальная, – один из важных социальных и политических вопросов в Казахстане.

Литература

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). International Migration 2019: Wall Chart(ST/ESA/SER/A/431).
2. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). International Migration 2019: Wall Chart(ST/ESA/SER/A/431).
3. <https://www.migrationpolicy.org/research>
4. <http://www.un.org/esa/population/migration/index.html>.
5. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2013). International Migration Report 2013. P. 2; Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision-Migrants by Destination and Origin (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2013/Origin).
6. Этнодемографический ежегодник Казахстана. Агентство по статистике Республики Казахстан. Астана, 2018 // <http://examans.ru/ekonomika/7638/index.html> (дата обращения: 13.06.2018).
7. Парсонс Т., О структуре социального действия М.: Академический проект., 2012. – с. 800
8. Садырова М.С., Амитов С.А., Миграционные процессы в Казахстане и социальная адаптация оралманов. Социологический анализ, изд. Litres, 2017, ISBN 5040889410, 9785040889419
9. Нысанбаев А. Казахская диаспора в системе евразийской интеграции. Казахская диаспора: настоящее и будущее, Астана: Елорда. 2015, – с. 352
10. Calderone S. Kazakhstan is Central Asia's Migration Outlier. Режим доступа: <https://eurasianet.org/s/perspectives-kazakhstan-is-central-asias-migration-outlier> (дата обращения: 15.06.2018).
11. Report of the Special Rapporteur on Human Rights of Migrants, François Crépeau, Labour Exploitation of migrants, 3 April 2014, A/HRC/26/35, Para. 18 [<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/SRMigrants/A.HRC.26.35.pdf>]

ҚАЗІРГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ КӘСІБИ ТАҢДАУЫ МЕН ЖОСПАРЫНА МОТИВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАҒДАЯТТЫҚ ФАКТОРЛАР ӘСЕРІ

М.К. Шнарбекова

*Ph.D, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доцент м.а.,
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

Аңдатпа. Қазіргі кезде жастарға жоғары білімді «жаппай» алу қарқыны тән. Бұл, өз кезегінде, жоғары білімнің сапалы және «айрықша белгі» болу қасиетінің төмендеуіне әкелді, осы қасиет жоғары оқу орнының беделі мен мәртебісімен сәйкестендірілуде. Жастар арасында кәсіби айқындалу жоғары білім туралы «диплом» алу ұмтылысымен ығыстырылуда. Әрине, мұндай ұстаным жоғары білімді алудың негізгі мақсаттарын толығымен ығыстырған жоқ, дегенмен, жоғары білімді алу мақсатының құрылымын деформациялауда. Жоғары білімді таңдау мен оның қолжетімділік мәселесіне қатысты ғылыми қызығушылық қазіргі қазақстандық қоғам шартында білімнің еңбек нарығына өтудің кепілі болуымен байланысты. Идеалды тұрғыдан алғанда, жоғары білім елдің экономикалық дамуын қамтамасыз етумен қатар, жеке адамдардың әл-ауқатын жоғарылату мен теңсіздікті жеңуге ықпалдасуы қажет. Мақалада өздерінің алғашқы кәсіби және білімі таңдауын жасап қойған жоғары оқу орны студенттері арасында жүргізілген сұрау нәтижесі ұсынылған. Зерттеудің іріктемесі квоталық: бастапқыда – оқыту бейіні, кейін – курсы мен жынысы ескерілді. Жалпы іріктеу көлемі 740 респондентті құрайды. Зерттеу нәтижесі SPSS for Windows (version 21) лицензиялы бағдарламасымен өңделді.

Кілт сөздер: жоғары білім, студент жастар, кәсіби ұстанымдар, кәсіби таңдау, жоғары білім маңыздылығы, студенттердің жоспары.

Аннотация. Современная молодежь характеризуется «массовостью» к получению высшего образования». Это способствует к снижению свойства высшего образования выступать качественным и «особенным признаком», и проецируется со статусностью и престижем высшего учебного заведения. Профессиональное самоопределение смещается к стремлению получения высшего образования ради «диплома». Конечно, такие устремления полностью не вытесняют основные цели получения высшего образования, но деформируют структуру целей его получения. Возрастание научного интереса к проблематике выбора и доступности высшего образования представляется обоснованным в связи с тем, что в современном казахстанском обществе образование выступает как необходимое условие перехода на рынок труда. В идеале, высшее образование должно повышать не только экономический потенциал страны, но и благосостояние людей и способствовать преодолению неравенства. В статье представлены результаты исследования, проведенного среди студентов, сделавших свой первичный образовательный выбор. Была применена квотная выборка, где критериями отбора выступали профиль обучения, регион, курс и пол. Всего объем выборки составляет 740 респондентов. Полученные данные были обработаны лицензионной программой SPSS for Windows (version 21).

Ключевые слова: высшее образование, студенческая молодежь, профессиональные устремления, профессиональный выбор, ценность высшего образования, планы студентов.

Кіріспе

Қазіргі уақытта білім маңызды әлеуметтік институт бола отырып, қоғамның экономикалық дамуы мен саяси тұрақтылығының кепілі. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» білім мен экономиканы байланыстыратын көптеген дәйектер ұсынылады. Соңғы онжылдықта елімізде білім беру саласында сапалық және сандық өзгерістер кеңінен орын алуда. Статистикалық мәліметке сүйенсек, 2015-2016 оқу жылында ЖОО студенттері контингентінің саны 450 000-нан асты. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласында 29 882 магистранттар және 2 288 докторанттар оқып жатыр. Аймақ бойынша студенттердің басым бөлігі Алматы қаласының жоғары оқу орындарында шоғырланған (28%). Білім алушылардың саны бойынша келесі позицияларда Оңтүстік-Қазақстан облысы (15,42%) және Астана қаласы (11,15%) орналасқан. Студенттердің ең аз саны Маңғыстау облысына (0,87%) және Солтүстік-Қазақстан облысына (0,99%) келеді. Аталмыш облыстарда 2015-2016 оқу жылында білім алған жастардың көрсеткіші 1%-дан аспаған.

Мәселенің теориялық негізі

Адами капитал теориясының негізгі тұжырымдарын жүйелей отырып, «білім – жақсы жұмыс – жоғары табыс» секілді логикалық тізбекте «жұмыс» еңбек нарығында беделді позицияға жету үшін білімі ресурсты жүзеге асыратын аралық баспалдақ ретінде айқындалады. Бірақ, жастар үшін жоғары білім тек инструменталдық құндылық емес, олар үшін жоғары білім де, кәсіби табыс та тең дәрежеде құнды болып табылатынын ескеру қажет (Tusome. 2004:140).

Кембридж университетінің профессоры Д. Рей пайымдауы бойынша, төмен тапқа жататын мектеп түлектері көбіне рейтингісі төмен жоғары оқу орындарын тандайды, себебі мұндай орта олар үшін таным,

сәйкесінше, бейімделіп кету де оңай болады деп есептейді (Pomerantz, 2007). «Өздерін-өзі шеттету» сезімі оларға рейтингісі жоғары, танымал университетті таңдауға кедергі келтіреді (McNeal, 1999). Ағылшын әлеуметтанушысы профессор Браун жоғары білімді таңдаудағы әлеуметтік стратификация ықпалының жоғарылағанын айқындайды және бұл тенденцияны жоғары білім мен кәсіби таңдаудың тек жастардың қабілеттігі мен ынтасымен емес, сонымен қатар, отбасының әл-ауқатымен байланысты болуымен сипаттайды. Оның пайымдауынша, «*қабілеттіліктер + ынта = жетістік*» теңдігі «*ресурстар + бейімділіктер = таңдау*» теңдігіне ауысты (Brantlinger, 1992).

Мінез-құлық экономикасы бағытының өкілдері жастардың жоғары білімді таңдау үрдісін шектеулі рационалдық тұжырымдамасы аясында зерттеуді ұсынған. Олардың пайымдауынша, жастар мен ата-аналар жоғары білімді таңдау кезінде барлық қажетті ақпаратты ала алмағандықтан белгілі бір деңгейде белгісіздік жағдайында болады, сондықтан олардың қабылдайтын шешімін алдын ала болжау қиын (McDonough, 1997). Себебі адамның қабылдайтын шешімін алдын ала болжау үшін келесі шарт орындалуы қажет: «адам толығымен ақпараттанып, өзінің тәуекелдері мен мүмкіндігін білуі керек» (Vryonides, 2007). Шектеулі рационалдылық тұжырымына сәйкес, когнитивті шектеулік пен толық ақпараттың болмауынан, адамдар өздерінің талабы мен мүддесіне сәйкес келетін таңдауды жасай береді, бірақ бұл таңдау олар үшін ең жақсы нұсқа болмауы да мүмкін.

Калифорния университетінің профессоры McDonough пікірі бойынша жастардың жоғары білімді таңдауда қабылдаған шешімдерін барлық ақпараты бар экономистердің рационалды шешімімен салыстыруға келмейді (McDonough, 1997:150). Себебі көптеген зерттеу қорытындысы көрсетіп отырғандай, жастардың жоғары білім мен кәсіби таңдау үрдісіне сезімдер мен уайымдардың орын алуы тән (Breen, 1997). Сондықтан жастардың жоғары білімді таңдау үрдісін рационалдық моделі негізінде қарастыру оны толық түсінуге мүмкіндік бере бермейді (Weininger, 2004).

Кейбір экономикалық бағыттар жастардың жоғары білімді таңдауын түсіндіру үшін шығын мен табысты талдау теориясы негізінде мемлекеттік араласудың маңыздылығын айқындаған (DiMaggio, 1985). Білімнің мемлекеттік және қоғамдық маңызын айқындайтын мұндай экономикалық теориялар жоғары білім беру саласында мемлекеттік қаржыландырудың кеңеюіне елеулі әсер етті (Manski, 1983). Мемлекеттік араласу, соның ішінде жоғары білім беру саласын қаржыландыруды жүзеге асыру білім беру жүйесі қызметінің тиімділігінің жеткіліксіздігімен негізделген (мысалы, төлеу қабілеттілігінің шектеулігі мен сыртқы фактордың болуы) (Long, 2007).

Боуен, Чингос, Мак-Ферсон сәйкессіздік тұжырымдамасы негізінде кейбір мектеп түлектерінің жоғары академиялық қабілеттілігіне қарамастан мәртебесі төмен университетті таңдау жағдайының кездесетінін, және мұндай сәйкессіздік отбасылық табысы төмен жастарға тән екендігін айқындайды (Bowen, 416).

Зерттеу нәтижелері

Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері студенттердің жоғары білімнің маңыздығын аса бағалайтынын дәйектеді: респонденттердің 60,6%-ы жоғары білімді алуды өте маңызды, 25,6%-ы маңызды деп есептейді. Оң жауаптардың қосындысы – 86,2%-ды, теріс жауаптардың қосындысы 5,5%-ды құрайды, соның ішінде 4,6% жоғары білімді алу маңыздығын онша емес деп бағаласа, тек 0,9%-ы мүлде маңызды емес деген.

Осы сұрақты талдауда динамикалық тұрғыдан салыстыру ерекше мәнге ие. 2014 жылы жүргізілген зерттеу қорытындысына сүйенсек, жастардың 50,8% жоғары білімді алуды «өте маңызды», 32,2% «маңызды» деп бағалаған. Жоғары білімнің маңыздылығы жастардың тек 15,8% үшін аса мәнге ие емес, оның ішінде 3,8% ғана жоғары білімді өздері үшін «мүлде маңызды емес» деп есептейді. 2015 жылы сұрауға қатысқан студенттердің 34,9% алдағы 5 жыл ішінде жоғары білімді алуды өздері үшін мақсат ретінде айқындаған. Осылайша, жастар санасында жоғары білімнің маңыздылығы сақталып отырғаны байқалады.

Студенттердің жоғары білімді алу мақсатының ішінде жоғары көрсеткіш келесідей позицияға тән: жоғары төленетін жұмысқа орналасу – 56,6%, еңбек нарығында сұранысқа ие маман болу үшін 56,8%, жетістікке қол жеткізу және мансап бойынша көтерілу 50,5%, қызықты жұмыспен айналысу – 48,7%. Жоғары білімді алу мақсаттар иерархиясының соңында мынадай позициялар орналасты: тұрғылықты мекен-жайды ауыстыру (4,5%) және оқу жылдарын ұзарту (3%).

Жүргізілген зерттеу нәтижесіне сүйенсек, студент жастар өздерінің болашақ кәсіби жетістіктері мен мансап бойынша өсуін келесідей фактормен байланыстырады:

1. жоғары кәсіби құзыреттіліктер, еңбек өтілімі, кәсіби білім – 41,5%;
2. қазақ тілін білу – 35,8%;
3. байланыстың болуы, беделді таныс-туысқандардың болуы – 32,9%;
4. шетел тілін білу, шетелде білім алу – 26,8%;

5. жақсы тәрбие (әдепті, мәдениетті адам болу керек, үлкендерді сыйлау керек және т.б.) – 25,3%;

6. беделді, танымал отандық жоғары оқу орнының дипломы – 20,7%.

Қоғамда білімнің рөлі мен маңыздылығы өсуде. Осыған сәйкес зерттеуде студент жастар үшін білімнің маңыздылығын олардың отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, тұрғылықты мекен-жайы, ата-ананың білім деңгейі бойынша салыстырмалы талдау жасауды жөн көрдік. Жасалынған талдау әрбір әлеуметтік топта жоғары білімнің маңыздылығы жоғары екендігін көрсетті, яғни қазіргі кезде жоғары білімді алуға деген төмен талпыныспен сипатталатын әлеуметтік топты айқындау мүмкін емес.

Шетелдік және отандық ғылыми әдебиетте кәсіби таңдаудың сәттілігі, ең алдымен, осы таңдаудың негізін құрайтын мотивациялық талпыныстың мазмұнымен байланыстырады. Осыны ескере отырып, зерттеу барысында студенттерге «Сіз таңдау жасауда қандай факторларға баса назар аудардыңыз?» деген сұрақ қойылды. Респонденттердің берген жауаптарының сараптамасы көрсетіп отырғандай, мамандықты таңдауда студенттер прагматикалық талпыныстың ықпалында болады: жоғары табыс (53,3%), жұмысқа түру мүмкіншілігі (45,5%), мамандық беделі (44,2%).

Осы орайда, жастардың кәсіби таңдауын зерттеуде әлеуметтік және кәсіби басымдықты ажыратуымыз қажет. *Әлеуметтік басымдық* – бұл жас адамның қоғамда өз орнын, оған жетудің жолдары мен амалдарын айқындауы мен проекциялауы, ал *кәсіби басымдық* дегеніміз – жастардың өзіне жақын, қызықты, ұнайтын мамандықты барлық мамандықтар арасынан таңдауы. Мамандықты таңдауда ата-ана мен туысқандардың кеңесіне студенттердің 30,7%-ы жүгінген. Сонымен қатар, әрбір үшінші студент таңдау барысында мамандықтың қоғамдық пайдалылығына назар аударғанын атап өту қажет деп есептейміз.

«Сіз қазір оқып жатқан мамандыққа оқуға түсу туралы шешімді қай кезде қабылдадыңыз?» атты сұраққа студенттердің берген жауаптары негізінде таңдауды уақыттық көрсеткішіне қарай үш топқа бөлуге болады:

- мектепте қабылданған мақсатты таңдау;
- ҰБТ тапсырғаннан кейінгі оңтайлы таңдау;
- құжат тапсыру барысында жасалынған кейдейсоқ таңдау.

Нәтиже бойынша респонденттердің 37,7%-ы таңдауды мектеп табалдырығында қабылдап, осы мамандыққа оқуға түсу үшін мақсатты түрде дайындалған. Кәсіби таңдауға әсер ететін келесі маңызды факторлардың бірі ҰБТ баллы, әрбір үшінші түлек соның негізінде таңдауын жасаған (33,3%), әрбір төртінші түлек (25,7%) мамандықты таңдау туралы шешімді құжаттарды тапсыру барысында кездейсоқ қабылдағанын атап өткен. Соңғысы қабылдау комиссия қызметкерлерінің жас түлектер мен олардың ата-аналарын мамандықтың сипаттамаларымен дұрыс таныстыру маңыздылығын көрсетеді.

«Сіз қазір оқып жатқан мамандыққа оқуға түсу туралы шешімді қай кезде қабылдаңыз?» атты сұраққа студенттердің берген жауаптарын тұрғылықты мекен-жайы бойынша (ірі қала N=268, кіші қала түлектері N=250, ауыл N=222) салыстырмалы түрде сараптаманы жасау келесідей бірқатар аймақтық ерекшелікті көрсетті. Мәселен, мақсатты таңдауды жасаған студенттердің үлесі ірі қаланың жас тұрғындарында кіші және ауылдың жас тұрғындарымен салыстырғанда жоғары екендігін көре аламыз. Оңтайлы таңдау кіші қала мен ауылдық мекеннің жас тұрғындарында шамалас деңгейде байқалады, яғни ҰБТ тапсырғаннан кейін мамандықты таңдау туралы шешімді қабылдаған жастардың статистикалық көрсеткіші бұл топтарда ірі қала жастарымен салыстырғанда жоғарылау. Таңдаудың үшінші түрін – кездейсоқ таңдауды ауыл мектептерінің түлектері басқа топтарға қарағанда жиірек жасайтынын зерттеу нәтижесі дәйектейді, ал ірі қалаларда мұндай жастардың үлесі салыстырмалы түрде ең төмен.

Мұндай жағдай ірі қалаларда мектептің әртүрлілігімен (жекеменшік/мемлекеттік, тереңдетілген/жалпы білім беретін) байланысты. Осы мәнде ірі қалада ата-аналар белгілі бір пәндік саланы тереңдетіп оқытатын мектепке өз баласын беруі арқылы да оның болашақтағы жоғары білімді таңдауына, соның ішінде кәсіби таңдауына әсер етеді. Екіншіден, аталған жағдай ақпараттану мүмкіндігі мен деңгейінің айырмашылығынан туындауы мүмкін. Сондықтан, ауыл мектептерінің түлектері ірі қала мектептері түлектеріне қарағанда қабылдау комиссиясында отырған мамандардан жаңа ақпарат алу негізінде белгілі бір мамандықты таңдау туралы шешімді жиірек қабылдайды. Осы орайда, аймақтарда жоғары сынып оқушыларын кәсіптік бағдарлау аясында ақпараттандыру іс-шараларын күшейту мәселесі өзекті болып отыр.

Жастардың жоғары білімді алуға деген жаппай ұмтылысын ескере отырып, ЖОО студенттерінің өздері жасаған таңдауларына қанағаттанушылық деңгейі жоғары болады деп күтілген. Бірақ, зерттеу барысында «Егер Сіздің мүмкіндігіңіз болса, өзіңіздің таңдауыңызды өзгертер едіңіз бе?» – деген сұраққа студенттердің берген жауаптарына сараптама жасау әр түрлі позицияларды қамтитын күрделі тенденцияны байқатты. Студенттердің 49,2%-ына өздері оқып жатқан мамандық ұнайды және олар өз таңдауын өзгертпес еді. Бірақ өздерінің таңдауына өкінетін және оны өзгерткісі келетін студенттердің үлесі – 37,5%-ды құрайды. Респонденттердің 11,6%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналды.

Мамандықты таңдаудағы аймақтық ерекшелікті ескере отырып, біз аталған сұрақты, яғни студент жастардың өздері қабылдаған кәсіби таңдауын өзгертуге деген ынтасын аймақ бойынша талдау жүргізуді қажет деп есептедік. Кәсіби таңдауын өзгерткісі келетіндердің саны келесідей схема бойынша жоғарылайтыны байқалған: ірі қала (28,1%) – кіші қала (39,6%) – ауыл (46,0%). Ал мамандығы өздеріне ұнайтын және кәсіби таңдауын өзгерткісі келмейтін студенттердің үлесі сәйкесінше мынадай схема бойынша жоғарылаған: ірі қала (57,1%) – кіші қала (47,3%) – ауыл (42,0%). Айтарлықтай айырмашылық ірі қала мен ауыл мектептері түлектері арасында, яғни кәсіби таңдауды мектеп қабырғасында жасап, оған мақсатты түрде дайындалғандар үлесі басым ірі қала жастары арасында өз мамандығын өзгерткісі келетіндер үлесі төмен. Ал құжаттарды тапсыру барысында таңдауды жасағандар басымдығымен айқындалатын ауыл мектептері түлектері арасында керісінше мамандығын өзгерткісі келетіндер үлесі жоғары.

Студенттердің өздері жасаған таңдауына қанағаттану деңгейінің жыныстық арақатынасын білу мақсатында ер және әйел респонденттердің (ерлер N=301, әйелдер N=439) жауаптарын бақыладық. Жауап нәтижелері гендерлік аспектіде қарастырғанда үлкен айырмашылық жоқ екендігін көрсетіп отыр. Дегенмен, зерттеуде кездесетін айырмашылықты атап өтетін болсақ, келесідей ғылыми нәтижелерді айқындауға болады. Өз таңдауына толығымен қанағаттанатын және оны өзгерткісі келмейтін студенттер үлесі ерлер арасында әйел респонденттерге қарағанда жоғары – статистикалық айырмашылық 7,9%-ды құрайды. Яғни, ерлердің 54,6%-ы, ал әйелдердің 46,7%-ы өз таңдауын өзгерткісі келмейтінін айқындады. Сәйкесінше, өзінің оқып жатқан мамандығын өзгерткісі келетіндер көрсеткіші әйел респонденттер арасында ерлерге қарағанда басымырақ: ерлер – 32,2%, әйелдер – 40,6%. Статистикалық айырмашылық 8,4%-ды құрайды. Ер респонденттердің де (10,2%), әйел респонденттердің де әрбір оныншысы шамасында «білмеймін» деген жауап нұсқасын таңдады.

Қазіргі кезде білім алушы жастардың арасында кеңінен тараған «жұмыс істеуші студент» категориясын зерттеу негізінде келесідей ғылыми нәтижелерді атауға болады. Біздің жүргізген зерттеуде студенттердің 24,7%-ы оқумен қатар жұмыс істеп жүргенін атап өткен. Олардың ішінде 18,2%-ы ғана өз мамандығы бойынша жұмыс істеуде, ал қалған 81,8%-ы өзге мамандық бойынша жұмыс істеп жүр. Жұмыс істеуші жастардың гендерлік қатынасына келетін болсақ, қыздардың кішкене басымдығын байқаймыз. Олардың үлесі 58,3%-ды құрайды. Жұмыс істейтін және жұмыс істемейтін студенттердің оқу үлгерімін салыстыру бірқатар айырмашылықты айқындауға мүмкіндік берді. «Өте жақсыға» оқитын студенттердің көрсеткіші жұмыс істейтін студенттер (29,1%) арасында пайыздық үлесі жұмыс істемейтін студенттерге (21,4%) қарағанда 7,8%-ға жоғарылау болғанымен, оқу үлгерімінің жалпы көрсеткіші бойынша төмен. Мәселен, екпінділердің көрсеткіші жұмыс істейтін студенттер (44,0%) арасында жұмыс істемейтіндермен (63,2%) салыстырғанда 19,2% төмен. Үшке оқитындардың пайыздық үлесі керісінше 11,8%-ға жоғары. Жоғары оқу орнын бітіргеннен кейінгі жоспарларды шолу жұмыс істеп жүрген студенттер арасында өздерінің кәсіби болашағын өздері оқып жатқан мамандықпен ұштастыратын студенттердің үлесі өзге студенттермен салыстырғанда аз екендігін көрсетті. Мәселен, жұмыс істейтін студенттердің 33,3% мамандық бойынша жұмыс істеуді жоспарласа (жұмыс істемейтін студенттер – 41,5%), басқа мамандық бойынша қайта оқуды – 7,3% жоспарлап отыр (жұмыс істемейтін студенттер – 5,6%), ал мамандық бойынша жұмыс істемеймін деушілердің үлесі – 10,2% құрайды (жұмыс істемейтін студенттер -3,8%).

Қазіргі жастардың білімі ұмтылыстары еңбек нарығында біржақты емес жағдайдың қалыптасуына әкелуде. Бір жағынан, жастардың өз білім деңгейін шыңдауға, яғни магистратура, докторантура, екінші білім алумен байланысты мотивациялары мен ұмтылыстары олардың еңбек нарығына толық өту жасын ұлғайтты. Екінші жағынан, «жұмыс істеуші студент» секілді жұмысшылардың жаңа тобының қалыптасуы еңбек нарығының құрылымын күрделендірді.

Қорытынды

Студенттер үшін, отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайына, тұрғылықты мекен-жайына, ата-анасының білім деңгейіне тәуелсіз жоғары білімнің маңыздылығы жоғары (86,2%). Өмірде жетістікке жетудің алғашқы үштігі ретінде «еңбек», «білім» және «таныстар» айқындалды.

Жастар санасында жоғары білімді алу белгілі бір әлеуметтік мәртебенің көрсеткіші және материалдық қамтамасыз етілудің кепілдігі ретінде қарастыру ұстанымдары қалыптаса бастады. Әрине, мұндай ұстанымдар жоғары білімді алудың негізгі мақсаттарын толығымен ығыстырған жоқ, дегенмен олар жоғары білімді алу мақсаттар құрылымын деформациялауға әкеледі.

Қазір оқып жатқан мамандықты таңдау туралы шешімді қабылдау ерекшеліктеріне қарай таңдау үшке бөлінді: мектеп қабырғасында жасалынған – мақсатты таңдау, тестілеуден кейінгі – оңтайлы таңдау және құжаттарды тапсыру барысында жасалынған – кездейсоқ таңдау. Мақсатты таңдау жасаған студенттердің үлесі 37,7%, оңтайлы таңдау – 33,3% және кездейсоқ таңдау – 25,7% екендігі анықталды. Жергілікті мекен-жай бойынша жүргізілген салыстырмалы сараптама нәтижелері негізінде мақсатты таңдауды жасаған

жастардың жоғары үлесі ірі қала мектеп түлектеріне келетініне, ал кездейсоқ таңдау ауыл мектептерінің түлектері арасында жоғары екендігі дәйектелді.

Студенттердің жартысына жуығы ғана өздері жасаған мамандығына толығымен қанағаттанады, 37,5% кәсіби таңдауын өзгерткісі келеді. Кәсіби таңдауын өзгерткісі келетіндер саны келесідей схема бойынша жоғарылайды: ірі қала (28,1%) – кіші қала (39,6%) – ауыл (46,0%). Мақсатты таңдау жасаған жастардың саны келесідей схема бойынша жоғарылайды: ауыл (30%) – кіші қала (38%) – ірі қала (44,7%); кездейсоқ таңдау жасағандар үлесі мынадай схема бойынша өседі: ірі қала (23,3%) – кіші қала (25,7%) – ауыл (30%). Яғни кездейсоқ таңдау жасаған жастардың үлесі ауыл мектеп түлектері арасында жоғары, сәйкесінше кәсіби таңдауын өзгерткісі келетін студенттердің үлесі де осы топта жоғары екендігін көре аламыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1. Tysome T. (2004) Sector caught in parent trap. Times Higher Educational Supplement. pp. 1-5.
2. Pomerantz E.M., Moorman E.A., Litwack S.D. (2007) The how, whom, and why of parents' involvement in children's academic lives: More is not always better. Review of Educational Research, Vol. 77(3), pp. 373-410.
3. McNeal R. (1999) Parental involvement as social capital: Differential effectiveness on science achievement, truancy, and dropping out. Social Forces, Vol. 78(1), pp.117-144.
4. Brantlinger E. (1992) Unmentionable futures: Postschool planning for low-income teenagers. School Counselor, Vol. 39(4), pp. 281-291.
5. McDonough P. (1997) Choosing Colleges: How Social Class and Schools Structure Opportunity. New York: State University of New York Press, 188 p.
6. Vryonides M. (2007) Social and cultural capital in educational research: Issues of operationalisation and measurement. British Educational Research Journal, Vol. 33 (6), pp. 867-885.
7. Breen R., Goldthorpe J. H. (1997) Explaining educational differentials: Towards a formal rational action theory. Rationality and Society, Vol. 9(3), pp. 275-305.
8. Weininger E. (2004) Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis in Wright E.O. (ed) Approaches to Class Analysis. Cambridge: Cambridge University Press. Chapter 4, 22 p.
9. DiMaggio P., Mohr J. (1985) Cultural capital, educational attainment, and marital selection. American Journal of Sociology, Vol. 90(6), p. 1231-1261.
10. Manski C.F., Wise D.A. (1983) College choice in America. Harvard University Press. 221 p.
11. Long B.T. (2007) The contributions of economics to the study of college access and success. Teachers College Record, Vol. 109(10), pp. 2367-2443.
12. Bowen W.G., Chingos M.M., McPherson M.S. (2011) Crossing the finish line: Completing College at America's public universities. NJ: Princeton University Press, 416 p.

БАЛАНС РАБОТЫ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЯХ

Югай Н.Г.

*Социология труда и управление HR, 2 курс
Научный руководитель: PhD, и.о. доцента Бурханова Д.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Настоящие глобальные процессы, происходящие во всем мире, затрагивают все сферы жизни современного человека, включая его рабочее время и трудовую деятельность. Время, которое проводит человек за работой приобретает разные формы занятости, децентрализуется и индивидуализируется. Эта реальность принуждает людей развивать способность балансирования между оплачиваемой работой и личной жизнью. Данная работа направлена на усиление важности балансирования между работой и личной жизнью, в следствии развития индивидуальных и организационных проблем, в случае его нарушения. В статье приведены различные точки зрения на определение понятия баланса работы и личной жизни, факторы, которые способствуют разному соотношению между трудовой и личной жизнью, а также приведены аргументы в пользу внедрения в стратегии компаний и организаций концепции WLB, которая является фактором повышения их эффективности.

Ключевые слова: баланс работы и личной жизни, работа, жизнь, факторы, организация, время, график работы.

Введение

Настоящие глобальные процессы, происходящие во всем мире, затрагивают все сферы жизни современного человека, включая его рабочее время и трудовую деятельность. Время, которое проводит человек за работой приобретает разные формы занятости, децентрализуется и индивидуализируется.

Примером таких изменений могут выступать фрилансеры (от англ. «freelancer» – свободный наемник), как специалисты, работающие вне организационных объединений и без заключения трудового договора с работодателем [1, с.23], [2, с.80]. Можно описать их как «услугодатели», имеющие профессиональные навыки в определенной области, которые имеют социальные связи, свободный выбор и выполняют различную заказную работу в области их интересов. Фрилансеры имеют собственный график работы – гибкий график, так как они не связаны с организационными нормами, положениями и правилами. Количество работы, как и ее продолжительность может варьироваться, так как устанавливается самим фрилансером. Согласно Д.О. Стребкову и А.В.Шевчуку, фрилансеры чаще всего работают в не стандартное время, общепринятое законодательствами всех стран, а поздним вечером или ночью. Чаще всего данный характер деятельности связан с разными часовыми поясами и выполнением заказов из разных стран. При этом, авторы утверждают об ухудшении work-life баланса в следствии «нестандартного гибкого графика», который, казалось бы, позволяет сосредоточить внимание работников внимание не только на трудовой деятельности, но и на других аспектах их жизни.

Аналогией новой реальности и сопутствующих изменений на рынке труда также служит «онлайн» жизнь, увеличение числа работы магазинов «24 часа 7 дней в неделю», высокий темп развития логистики и транспортировки, включая «доставку товаров на дом» и т.п. С изменением потребностей людей, в точности их «мгновенного» удовлетворения, изменились и предпочтения работников в отношении рабочего времени. Эта реальность принуждает людей развивать способность балансирования между оплачиваемой работой и личной жизнью [3].

Но, важно заметить, что в связи с пандемией COVID-19 и распространением коронавирусной инфекции, в Республике Казахстан на сегодняшний день до сих пор действуют ограничительные меры, которые в первую очередь затрагивают время работы всех субъектов предпринимательства [4]. В городе Алматы период карантина, когда занятость большого количества людей была приостановлена или переведена на онлайн-формат, характеризовался удвоенным увеличением вывоза бытовых отходов [5]. Данные процессы можно связать с тем, что ограничительная черта между работой и личной жизнью сместилась в сторону личной жизни, конкретнее на работу по дому.

Понятие баланса работы и личной жизни

Концепция «work and life balance» («баланс работы и личной жизни») подразумевает максимальную удовлетворенность и счастье работника. В основе концепции лежит понимание собственной ответственности работника за продуктивную работу, а также социальную ответственность работодателя. Если в 70-80-х годах большая часть руководителей рассматривала работу и личную жизнь в качестве друг друга исключаящих ценности, где выбор одного подразумевал потерю другого, то на данный момент термин «баланс» отражает отсутствие напряженности между тем, что человек должен и хочет делать, т.е. отсутствие оппозиции двух приоритетов [6, с.403].

Понятие баланса между работой и личной жизнью (work-life balance – WLB) в зарубежной литературе имеет разные определения. В статье П. Делекта баланс между работой и личной жизнью определяется как

способность выполнять свои рабочие и семейные обязательства, а также другие виды деятельности. Помимо этого, важно учитывать, что понятие личная жизнь включает не только семейные функции и работу по дому, но и досуг, хобби, и другие роли в разных сферах жизни человека [7]. Гринхаус описывал баланс работы и личной жизни как равенство времени или удовлетворения от выполнения нескольких социальных ролей человека, т.е. это степень, в которой мера деятельности человека, где в равной степени человек удовлетворен трудовой и семейной ролью. Гринхаус предложил три компонента баланса: баланс времени, баланс вовлеченности и баланс удовлетворенности. Кирхмейер определял баланс между работой и личной жизнью как достижение удовлетворения во всех сферах жизни, в которых необходимы личные ресурсы в виде энергии, времени и обязательств, которые равномерно распределены между собой. В свою очередь, про удовлетворенность также писал Кларк, описывая WLB как удовлетворение и функционирование на работе и дома с минимальным ролевым конфликтом.

Другие исследователи сосредоточились на равновесии и конфликтной стороне двух рассматриваемых и взаимосвязанных сфер жизни человека. Балансом можно считать низкий уровень межролевых конфликтов и высокий уровень межролевой фасилитации (от англ. помощь, облегчение, способствование, процесс организации групповой работы или самоорганизация) [8], [9]. Таким образом, широкое понимание баланса работы и личной жизни охватывает равновесие и дисбаланс между различными сферами жизни, влияющие на разные уровни общества. Узкое же понимание баланса подразумевает количество времени, которое человек проводит, выполняя трудовую (рабочую) деятельность в сравнении с количеством времени на семью, досуг и интересы.

Факторы баланса работы и личной жизни

Многие исследования были посвящены поиску причин (антецедентов), влияющих на восприятие обществом баланса между работой и личной жизнью. В исследовании Пулосе С. выделяются индивидуальные, организационные и социальные факторы. К индивидуальным факторам, оказывающие влияние на баланс, относятся факторы восприятия сотрудниками своего баланса и могут охарактеризоваться компонентами личности, благополучия, эмоционального интеллекта. Организационные факторы баланса работы и личной жизни включают в себя гибкий график работы, положения и программы баланса в организации, поддержка работодателя, стресс на рабочем месте, технологии. В свою очередь социальные роли, обязанности по уходу за детьми, семейная и социальная поддержка являются социальными факторами, влияющими на восприятие людьми своего баланса.

Помимо этого, можно также выделить другие сопутствующие факторы, к которым Даксбери и Хиггинс относят изменение временных промежутков исследования. Ученые наблюдали рост конфликтов между работой и личной жизнью независимо от пола, типа работы и родительского статуса, по сравнению с исследованиями 1991 года среди большой выборки сотрудников в Канаде. Другие исследования, под руководством Парасурамана и Симмерса отмечают наличие большого влияния демографических переменных, таких как пол, тип работы, на соотношение работы и жизни. При этом, женщины чаще испытывают стресс в следствии семейных и домашних обязанностей, нежели из-за работы. Важно отметить, что доход работников и баланс работы/личной жизни имеет также положительную взаимосвязь. Чем ниже доход, тем сложнее, в особенности одиноким матерям, совмещать работу и семейные обязанности. К факторам можно отнести старение населения в развитых странах, высокое развитие сферы услуг, технологический процесс и цифровые технологии, сужение сетей социальной поддержки, глобализацию и постоянные сдвиги рабочей силы.

Другие исследования, в частности и российские, классифицируют факторы баланса между работой и личной жизнью на основе модели «обязанности и ресурсы». Обязанности могут включать в себя временные ограничения, объем работы, «лидер»-«глава»-«кормилец» семьи, совмещение занятости, эмоциональные издержки. Обязанности имеют отягощающий эффект на баланс, в свою очередь ресурсы наоборот способствуют его удовлетворению. В область ресурсов, как факторов, входят доходность работника, процесс планирования, профессионально-квалификационный уровень сотрудника и ресурсы организации (рабочего места) [10]. При этом Монахова И.А. выделяет факторы, которые являются промежуточными – имеют двойное литературное толкование. Это в свою очередь: гибкий график работы, семейное положение и автономность человека в рабочей деятельности.

Взаимосвязь WLB работника и эффективности организации

Со стороны работодателей и организаций, WLB может пониматься как корректировка модели работы сотрудников, для эффективного совмещения работы и другой деятельности, как уход за детьми, престарелыми, семейные обязанности, работа по дому. Современные организации в XXI веке с развитием школы человеческих отношений и наук по управлению персоналом, человеческими ресурсами, стали учитывать

всё больше факторов, от которых зависит их производительность и увеличение чистой прибыли. В большинстве исследований была выявлена положительная взаимосвязь между продуктивностью сотрудника и эффективностью организации. Еще одна положительная связь определялась между WLB и продуктивностью сотрудника. Другими словами, чем выше уровень баланса у работника, тем эффективнее его трудовая деятельность, что в свою очередь повышает производительность организации и приносит больше доходности. В свою очередь высокая доходность организации позволяет ей развивать свою социальную ответственность как перед своими работниками, так и перед обществом в целом.

При наличии низкого уровня баланса, влияние также распространяется как на работника, так и на работодателя. Если для работника последствиями могут служить отсутствие удовлетворенности в жизни и на работе, ухудшение психологического и физического здоровья – стрессы, частые болезни, тогда как на организациях-работодателях данное явление связывается с низким качеством работы сотрудника, абсентеизм – уклонение от принятия решения, частые больничные, прогулы, высокая текучесть кадров, за чем следует повышение расходов на наем и обучение [11]. Так, можно наблюдать взаимосвязь между уровнем баланса WL у сотрудников и развитием организации в целом.

Пути совершенствования баланса между работой и личной жизнью

Некоторые авторы в своих работах приводят рекомендации как людям, так и организациям по улучшению баланса работы и личной жизни. Для повышения собственной продуктивности и достижения баланса между всеми сферами жизни, можно выделить следующее:

– Необходимо проанализировать использование/затраты собственного времени. При этом, важно выделить наиболее главные действия, сферы жизни и установить новый ежедневный режим.

– Оставить работу на работе. На фоне нарушения work and life баланса возникает трудовоголизм, который характеризуется чрезмерным «уходом в работу» или «растворением в работе» в целях избегания проблем и личных отношений. Исследователи рекомендуют выключить смартфон, ноутбук, и установить четкую границу между работой и домом.

– Борьба со стрессом, а также со стрессогенными факторами, которые могут вызвать конфликты в будущем. Важно сосредоточиться на главных сферах жизни, которые действительно дороги, и уделить им стопроцентное внимание.

– Эффективный тайм-менеджмент. Сюда также входят семейные события, которые включаются в ежедневный список дел.

Таким образом, для совершенствования баланса важно учитывать управление стрессом, тайм-менеджмент, управление личной эффективностью, здоровый образ жизни и безопасность. Можно привести в пример учебные курсы по управлению жизнью – тип учебных программ, оказывающих помощь в осознании проблем и задач, которые позволяют внести существенные изменения в образ жизни человека.

Что касается повышения удовлетворенности от работы и эффективности сотрудников, авторы исследования приводят следующее:

– Тайм-менеджмент и личная эффективность. Учебная программа, основывающаяся на индивидуальных и организационных потребностях сотрудников.

– Эффективное управление рабочей нагрузкой – тренинг, определяющий причины дисбаланса и разрабатывающий стратегии по улучшению качества жизни.

– Профессиональное развитие. Характеризуется улучшением профессиональных навыков, которые в дальнейшем позволяют сократить время работы на рутинных операциях, а также повысить продуктивность специалистов.

Рекомендации работодателям по улучшению баланса работников

Работодатели должны понимать, что психически и физически здоровый человек – это хороший работник. Заставлять членов команды работать допоздна только усиливает недовольство в долгосрочной перспективе. Исследователь Б. Хас приводит в пример следующий случай: *«Моя жена уволилась со своей должности менеджера качества, потому что ее работодатель не разрешил уйти в отпуск на две недели, в связи с поездкой на свадьбу в Великобританию. Несмотря на то что, она проработала в компании 4 года, уведомив об отпуске за полгода до поездки. При этом, в наличии она имела три недели отпуска.»* [12]. Данная проблема часто распространена в организациях всего мира, включая и Республику Казахстан, несмотря на жесткое регулирование трудовым законодательством и административной ответственностью работодателей отпускного периода работников.

Способы, с помощью которых работодатель может улучшить баланс между работой и личной жизнью работников, включают в себя гибкий график работы, сжатые рабочие недели, совместное использование

рабочего места, работу на дому и уход за ребенком и т.п. Эти варианты позволяют работникам осуществлять больший контроль над своей жизнью, позволяя им вести более продуктивный образ жизни и выполнять качественную трудовую функцию. Включение WLB в политику и философию организации усиливает вовлеченность и лояльность сотрудников на рабочем месте, о чем утверждают многократные исследования разных ученых, таких как Баллоу и Годвин. Авторы резюмировали длинный список услуг и преимуществ 100 лучших компаний из списка Fortune's 100 Best Companies to Work For [13].

Из представленных рекомендаций можно выделить:

– Управление стрессом сотрудников. Работодателям желательно приглашать сторонних специалистов из внешних организаций. Программы по управлению стрессом должны быть конфиденциальными и могут предлагаться определенным сотрудникам, группам, командам, испытывающих частый стресс на работе. Преимуществом для организации является снижение числа прогулов, несчастных случаев и производственных травм, инвалидности и других осложнений, связанных со стрессом.

– Гибкая система рабочего времени. Данная система позволяет сотрудникам самим устанавливать удобное время для работы, ее начало и конец, в соответствии с установленными в организации положениями. Гибкость рабочего времени позволяет сотрудникам планировать свой рабочий день в соответствии с их личной жизнью. Эта практика позволяет снизить опоздания и прогулы, повысить морально-психологический дух сотрудников и их удовлетворенность работой и, в конечном счете, производительность труда.

– Телеработа. Наряду с гибким графиком является эффективным средством для работы в менее стрессовой обстановке. Эта методика называется также работой на расстоянии или дистанционной работой и выглядит в виде схемы, в которой работник до дедлайна – окончания срока – выполняет свои регулярные обязанности в удаленном месте. Телеработа приносит большую выгоду работникам, так как последние имеют возможность организовать рабочий день с учетом своих личных и семейных потребностей.

– Уход за детьми на рабочем месте [14]. Многие крупные корпорации предоставляют возможность работникам присматривать за детьми на рабочем месте или поблизости от места работы. Организации могут создавать собственные детские сады или центры по уходу за детьми, тем самым облегчая уход за детьми и предоставляя помощь в снижении стресса, которые часто испытывают родители.

Заключение

Несмотря на большое количество определений, понятие баланса между работой и личной жизнью охватывает теорию конфликтов, высокое качество жизни и субъективные ощущения в форме удовлетворенности человека. Разные авторы склоняются к разному варианту, но в большинстве источников указывается об отсутствии межролевых конфликтов в процессе осуществления своей жизнедеятельности. Существует большое количество факторов, влияющих на соотношение работы и личной жизни. Общепринято выделять индивидуальные, организационные и социальные факторы. Также можно привести другую классификацию в виде факторов-обязательств и факторов-ресурсов.

Баланс между работой и личной жизнью занимает немаловажную роль как в жизни человека, так и в стабильном функционировании различных сообществ. Влияние балансирования оказывается положительным, так как помогает людям развивать все сферы своей жизни, включая трудовую. Для организаций же, включение программы WLB в общую стратегию бизнеса позволяет повысить производительность и качество результатов труда, улучшить управление человеческими ресурсами, повысить и привлечь высококвалифицированных работников.

Помимо этого, хорошо разработанная программа WLB позволяет учитывать все заинтересованные стороны. Так как брендинг и имидж компании является одним из ключевых конкурентных преимуществ, включение баланса работы и личной жизни как основной ценности дает возможность максимально поднять имидж организации, как работодателя. Например, такие компании, как Johnson&Johnson, SAP и Whirlpool, уже используют концепцию WLB в своей корпоративной культуре. Данная стратегия позволяет не только привлекать новых сотрудников, но и удерживать их. В связи с этим, существует ряд рекомендаций для внедрения такой концепции в организацию, путем предоставления гибкой занятости, вспомогательных центров или департаментов, социального пакета, курсов по управлению различными сферами, как профессиональными, так и личностными, начиная от тайм-менеджмента и профессиональных курсов, заканчивая учебными программами по управлению жизнью, которые позволяют получить положительный результат как работодателю, так и работнику, повышая его качество жизни.

Список литературы

1. Васильевна Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49.
1. Стребков Д.О., Шевчук А.В. Фрилансеры в информационной экономике: мотивация и организация труда // Социальная реальность. – 2008. – № 1. – С. 23-39.

2. Морев К.Ю. Фрилансеры, дауншифтеры, прекариат: общее и особенное в моделях занятости // *Цивилизация-общество-человек*. – 2020. – С. 79-81.
3. Decent working time: Balancing workers' needs with business requirements // *International Labour Organization*. – Geneva. – 2007. URL: https://www.ilo.org/travail/info/publications/WCMS_145391/lang--en/index.htm.
4. Новые карантинные ограничения объявили в Алматы // Газета «Литер». Нур-Султан. 2021. URL: <https://liter.kz/novye-karantinnye-ogranicheniya-obyavili-v-almaty/> (дата обращения 18.03.2021).
5. Алматинцы на карантине стали мусорить в 2 раза больше // Интернет ресурс Tengrinews. 2020. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/almatintsyi-na-karantine-stali-musorit-v-2-raza-bolshe-395499/ (дата обращения 10.03.2021).
6. Югай Н.Г. Влияние digital-технологий на баланс работы и личной жизни // *Инновационное развитие и востребованность науки в современном Казахстане*. – Сборник материалов XIII Международной научной конференции молодых ученых: том II. – Тараз университети. – 2019. – С. 403-405.
7. Delecta P. Work life balance // *International Journal of Current Research*. – 2011. – Т. 3. – №. 4. – С. 186-189.
8. Kalliath T., Brough P. Work-life balance: A review of the meaning of the balance construct // *Journal of management & organization*. – 2008. – Т. 14. – №. 3. – С. 323-327.
9. Мартынова А.В. Фасилитация как технология организационного развития и изменений // *Организационная психология*. 2011. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fasilitatsiya-kak-tehnologiya-organizatsionnogo-razvitiya-i-izmeneniya>.
10. Монахова И.А. Факторы удовлетворённости балансом между работой и семейной жизнью: на примере фрилансеров // *Экономическая социология*. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-udovletvoryonnosti-balansom-mezhdu-rabotoy-i-semeynoy-zhiznyu-na-primere-frilanserov>.
11. Poulouse S., Sudarsan N. Work life balance: A conceptual review // *International Journal of Advances in Management and Economics*. – 2014. Vol.3. Issue 2. 01-17. URL: <https://www.managementjournal.info/index.php/IJAME/article/view/324/305>.
12. Dhas B. A report on the importance of work-life balance // *International Journal of Applied Engineering Research*. – 2015. – Т. 10. – №. 9. – С. 21659-21665.
13. Khan S. A., Agha K. Dynamics of the work life balance at the firm level: Issues and challenges // *Journal of management policy and practice*. – 2013. – Т. 14. – №. 4. – С. 103-114.
14. Mendis M., Weerakkody W. A. S. The impact of work life balance on employee performance with reference to telecommunication industry in Sri Lanka: a mediation model // *Kelaniya Journal of Human Resource Management*. – 2017. – Т. 12. – №. 1. – С. 72-100.

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ӘЛЕМІ:
ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҒЫЛЫМЫ

ЦЕННОСТНЫЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ:
УРОКИ НЕЗАВИСИМОСТИ

THE VALUE WORLD OF TODAY'S YOUTH:
THE LESSONS OF INDEPENDENCE

«ПОСТМОДЕРНИЗМ» ПАЙЫМЫНА ШКІР

Аманбаев Б.Е.

*«Философия» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының докторы, доцент Едильбаев С.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада екінші дүниежүзілік Ұлы Отан Соғысынан кейін пайда болған модерннен кейінгі модернге қарама-қайшы бағыттағы ағым постмодернизм саласы жөнінде сөз қозғалады. Осы бағытта еңбек еткен авторлар мен олардың жазған туындыларына шолу жасалады. Жалпы, постмодернизмнің өмірге құштар бағыт ретінде көрсетіліп, негізгі айтылған көзқарастарға авторлық жеке пікірлер жазылды.

Кілт сөздер: постмодернизм, модерн, философия.

Замана көші алға жылжыған сайын кешегі күн тарих қойнауына сіңіп кете береді, ал ертеңгі күн жұмыр басты пенде үшін жұмбақ болып қала бермек. Сол жұмбақтың шешімін табуға әркімнің таласы бар екені бесенеден белгілі. Кеудесінде дүрсілдеп соғып тұрған жүрегі бар кез-келген жан иесі жаңашылдыққа құштар. Жаңашылдық немесе өзгерістер, оның өзінде өзгерудің өлшеулі шегі бар түрін қолдана білетін қоғамның я болмаса адамның бәрі үшін осы бір жайтқа анықтама беру үлкен мақсат және мәртебе. Ал жаңашылдық адамға немесе сол адам өмір сүріп отырған жалпы қоғамға не береді, не алады, бұл сұрақтардың жауабын пәлсапасы жоғары, дүниетанымы бөлек, даналықты сүйетін ойшылдардың саласы ықылым заманнан бергі уақыттың аралығында іздеп келе жатқаны хақ. Осы тұста сол бір негізгі саланың бір тармағы ретінде өткен ғасырларда тарих сахнасына шығып, әлі күнге дейін ғұмыр кешіп келе жатқан модерннен кейінгі немесе кейбір ілім іздеушілердің пайымдауынша сол модерннің өзіне қарама-қайшы бағыт постмодернизм саласын атап көрсетуге болады. Жазылып отырған бұл мақала осы бір бағыттың бағдаршамын жарқыратып жақпаса да, отын үрлеуге сәл де болмасын септігін тигізу мақсатында, сан қилы және сан қырлы қаламгерлер мен көкірек көзі ояу ойшылдардың пайымдауларына пікір ретінде пайда болып отыр.

Уақыттың тілін біршама артқа шегеріп қарасақ, осыдан біраз бұрын модернизм, постмодернизм деген сөздер естіле қалса зиялы қауым өкілдерінің өзі шошына қарайтын еді. Ал енді міне біз қажет қылсақ та, қажетсінбесек те бұл қос ұғым біздің ерік-жігерімізден тыс өмірімізге кәдімгідей етене араласып кетті. Постмодернизм әрқашанда өмірге құштар сананың жемісі болған-ды. Ол қоғамды тек қана алға жетелей отырып, сананы сілкіндіруге, ойды оятуға қызмет қылады. Ол ескілікке қарағанда жаңа пайым, бағыт әлемнен жаңа әлем жасап шығуға құмар-ақ. Ол философияда, қоғамдық формацияның барлық өндіргіш күштерінде, жалпы адамзат тіршілігінде бізбенен қатар өмір сүріп келе жатыр. Одан қағыс қалған қалтарыс жоқтың қасы деуге де болады.

Бүгінгі таңда постмодернизмнің айналасында сан алуан көзқарас бар. Адамзат қоғамы әрдайым жаңа дүниелерді іздеп жүреді. ХХ ғасырда модернизм деген қайта өрлеу дәуірі, жаңа дәуір деп ауыз жимай жатпастан ол постмодернизм ағымына қалай ұласып кеткенін қоғам байқамай да қалған секілді. Негізінде үлкен қоғамдық құрылымдар ауысу сәтінде ағымдар мен көркемдік бағыттардың көбеюі бұрыннан байқалған құбылыс. Жарты мыңжылдыққа созылған модернизмнің өзінің ХХ ғасырдың орта кезеңінде біршама бағыттары болғаны да белгілі: символизм, натурализм, футуризм, акмеизм, сюрреализм, имажинизм сияқты ағым-бағыттарының біразының ғұмыры өте қысқа болғанын бәріміз білеміз. Алғаш постмодернизм атты термин немістің философ-эссеисті Р.Панвицтің «Еуропа мәдениетіндегі дағдарыс» деп аталатын еңбегінде нигилистік ой бейнесінде сипатталған деп келтіреді зерттеушілеріміз. Постмодернизмді аз ғана сөзбен сипаттап айтып беру немесе анықтама келтіру әсте оңай нәрсе емес. Оның бір салдары біз постмодернизмнің барлық сипаты мен ерекшелігін зерделейтіндей толық таныған жоқпыз. Өйткені ол әрі даму, әрі өзгеру үстінде келе жатыр. Ол бір жағынан әр кезеңнің бағасы өткен уақыт үдерісінде айқындалатынынан да болар бәлкім. Постмодернизмнің тууы, дамуындағы бірінен біріне алмасып, өзгеріп, түрленіп отырған жаңа сипаты барлығын айтушылар да аз емес. Антимодернизм, постмодернизм, метомодернизм ұғымдары міне солардың айқын дәлелі екенін байқауға болады. Бір дәлме-дәл мәселе постмодернизм қазіргідей техноқоғамда өнер, әдебиет, мәдениет, философия, саясаттану, әлеуметтану, тағы да басқа көп салаға дендеп еніп кеткенін аңғарамыз.

Постмодернизм қоғамның әр саласында (өнер, әдебиет, мәдениет, философия т.б.) қалыптасып жатқан өзіндік ерекшеліктері мен белгілері айқындалған үлгіні, бағытты сипаттайтын ұғым десек, ал, постмодерн – әлеуметтік парадигма деп түсінуге болады.

«Постмодернизм – ойлау тәсілінің өзгерісі. Ал постмодерн – жаңа көзқарасқа жаңа көзқарас».

Постмодерн дегеніміз – ғылыми-техникалық және ақпараттық төңкерістердің заманауи кезеңінің әсерінен саяси қатынастарда және жағдаяттарда жүріп жатқан өзгерістер дәуірі. Яғни, тұрақсыз, ауытқуы

көп кезең. Оның қалыптасып, қоғамда белең ала бастауын ғалымдар 1968 жылдармен сәйкестендіреді. Неге десеңіз, оған басты себеп болған дүние – сол тұстағы Францияда болған білім алушы жас білімгерлердің демократиялық қозғалыстары. Сана еркіндігі. Ал, жалпы ғылыми тұрғыда оның зерттелуін 1980 жылдардан бастайды. Бұл дәуірді философтар ұзақ зерттеуге алды. Зерттеудің түбі айналып келіп бір ғылым жасады. Ол – постмодернизм болып аталды. Постмодернизмнің теориясы қазіргі күнгі ең беделді философтардың бірі де бірегейі (ол сонымен қатар мәдениеттанушы, әдебиеттанушы, семиотик, лингвист) Жак Дерриданың концепциялары негізінде туған деп айта аламыз. Дерриданың пікірінше, «әлем – мәтін», «мәтін – шынайылықтың жалғыз ғана мүмкін моделі».

Екінші жағынан, постмодернизм – бұл екінші дүниежүзілік соғыстан кейін өмірге келген ой мектебі немесе қозғалыс, бірақ ол 1960 жылдары танымал болды. Бұл хаотикалық дәуір болды, оны түсіну және түсіндіру қиын болды. Бұл жалпыға бірдей нағыз ақиқат жоқ деген пікірді үгіттеп, насихаттады. Ол өмірге ғылыми емес тәсіл қолданды және бәрі ақылға сыймайтын нәрсе деп есептейді. Постмодернистер негізінен кездейсоқтық пен өтпелілікке сенді. Олар модернизмнің ұтымдылығына, оның принциптері мен ойлауына күдікпен қарады. Олар өткен мен қазіргі уақыттың арасында ешқандай байланыс жоқ және бұрынғы оқиғалар қазіргі уақытпен байланысты бола алмайды деп сенді.

Постмодернистік дәуір технологияның өркендеуімен және оны музыка, өнер және әдебиетте қолданумен сипатталды. Осы уақыт аралығында суретшілердің түпнұсқа туындыларын сирек кездестіруге болады, ал алдыңғы жұмыстар көшірілгенін көрсетеді. Постмодернистік суретшілер өздерінің шабыттары мен негіздерін модернистік суретшілердің ерекше туындыларынан алады.

XX ғасырдың соңғы үшінші бөлігінде модернизм постмодернизмге ұласты. Постмодернизмнің сансыз насихаттаушы-уағыздаушылары үшін өзіндік бастау – алғашқылардың бірі ретінде корреляция (лат. *correlatio* – арақатынас, сәйкестік) мәселесін көтерген француз постфрейдисі Жан Франсуа Лиотардың (1924 жылы туған) еңбектері екенін ескеруіміз керек. «Постмодерннің жай-күйі. Білім туралы баяндама» (1979) деп аталатын кітабында ол постмодернистік мәдениет пен постмодернистік қоғам түйініндегі таным мәртебесін өзгерту туралы ғылыми болжамды алға тартқан болатын. Ғылыми, философиялық, эстетикалық және көркем постмодернизмді ол осы еңбегінде метабаяндауға сенбеу, метафизика және универсализм дағдарысымен байланыстырады. Оның пайымдауынша, постмодерн ахуалының өзгешелігі жүйелерді оңтайландырумен, олардың күш-қуаты және тиімділігімен ұштастырылған ғылымдылықтың бұдан біршама аз уақыт бұрынғы мақсат-мұратынан түңілуде жатыр. Ғылыми жаңалықтардың этика және саясат мәселелерімен арақатынасы жаңа білімді ақпараттық тауарға – байлық жию мен билік құралына, мансап жолын қуып кетуге айналдыру қаупін ашып берді. Осыған орай шынайылықтың және ғылыми таным объективтілігінің бағалары тиімділікке ғана емес, сонымен қатар әділеттілікке, адамгершілікке, әдемілікке деген құндылықтық-мақсатты ұстанымдармен толығырақ деп білді. Лиотар постмодернизмді модернизмнің ішінде жасырынған соның бір бөлігі деп есептейді. Адами құндылықтар мен дәстүрлі эстетикалық (әдемілік, асқақтық, даналық, мұраттылық) құндылықтардың тоқырауы жағдайында ұтқыр модернистік сала бөлігі модернистік формалар мен техникалық тәсілдердің плюрализмімен жаңарта және бұқаралық мәдениетпен жақындастыра отырып алдыға шықты. Сонымен, «постмодернизм – бұл танымда сөздердің түрлену үлгісінің (парадигма) ауысуы, субъект ұстанымын көзқарастар жүйесінің орталығы және бастау ретінде қайта қарау болып шықты». Постмодернизм идеяларын әзірлеуде француз философы Жак Деррида оразан зор маңызды рөл атқарды. Ол еуропалық мәдениеттің негізі іспетті метафизиканы сынады, оны еңсеруді: онтология негіздерін және, бәрінен бұрын, болмыс түсінігінің негізін құрайтын анализдік бөлшектеу («деконструкция») ұғымдарының көмегімен оның тарихи бастауларын іздеп табумен байланыстырады.

Постмодернизм туралы айтқанда, қысқаша болса да, мағынасы жағынан постмодернизмге өте жақын болғанымен, кейбір айырмашылығы да бар «постмодерн» ұғымына тоқталып өткен жөн секілді, оның үстіне, бүгінгі таңда постмодерн жаңа, неоавангардтық өнер мен мәдениет теориясынан шығып, жалпыфилософиялық тұжырымдамаға айналды емес пе?! «Постмодерн» терминін адам құлдырауының қорлаушы сипаттамасы ретінде «Еуропа мәдениетінің тоқырауы» (1917) атты кітабында ең әуелгі болып Р. Паниц қолданды. Қазіргі заманға сай мағынасында Екінші Дүниежүзілік Ұлы Отан Соғысынан кейінгі кезең мәдениетінің өзіне тән өзгешелігін белгілеу ретінде Ч. Дженкстің «Постмодернизм сәулетінің тілі» (1975) кітабында 1960 жылдардың аяғы, 1970 жылдардың басында дүниеге келген сәулет стилінің талғамсыздығын анықтау үшін пайда болды деседі. Содан кейін бұл термин бейнелеу өнеріне, әдебиетке, ал, ақыр соңында, Ж.Лиотардың «Постмодерн ахуалы» (1979) атты еңбегінің жарыққа шығуы арқылы философияға да таралып кетті. Сөйтіп, постмодернизм, тұтастай алғанда, бәрінен бұрын сәулет, киноматография, хореография, көркем әдебиет және поэзияның бүкіл бейнесін айтарлықтай өзгертті десек артық айтқандығымыз емес шығар. Ол өнердің бұрын болмаған: поп-арт, боди-арт, ленд-арт, инсталляция, перфоманс, хепенинг сияқты жаңа түрлерін дүниеге келтірді, бірақ ол кезде постмодернизм эстетикасы оған XX ғасырдың ірі философтарының тікелей ықпал етуімен ғана өзінің негізгі бағытын қалыптастырды.

Постмодернизмнің пайда болуына септігін тигізген негізгі жағдаяттар:

- мемлекеттің, соның ішінде тоталитарлық мемлекеттің адамзаттың тіршілігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі басқару потенциалдарының әлсіреуі;
  - технологиялық қатынастар процестерінің антигумандық сипатының өсуі, коммуникациялық процестерден адами жан-сезімдердің жоғала бастауы;
  - әлеуметтік процестерге бұрын аутсайдер болып табылған топтардың белсенді тартылуы.
- Мысалы, түрлі феминистік және экологиялық қозғалыстар. Постмодернизм адамзат қатынастарындағы технологияның кемшіліктерін сынады.

Постмодернизм – модернизм өз кезеңін аяқтаған кезде (көптеген ғалымдардың көрсетуінше, XX ғасырдың II жартысы) оған қарсы бағытта тарих сахнасына шыққан ағым. «Постмодернизм» ұғымы XX ғасырдың соңындағы мәдениеттің әр түрлі салаларында көп мағыналылығымен байланыстырылады. Бұл термин де басқа терминдер сияқты өзіндік пайда болу, даму және қолданылу тарихына ие.

XX ғасырдың алпысыншы жылдарының екінші жартысында батыс әлемі жаңа келешек қоғамның бағыт-бағдар алуына баса назар аударды. Сондықтан да постмодернизм теорияшылары өз назарларын қазіргі заман жағдайындағы адам мен қоғам мәселесіне, әсіресе біздің күрделі қоғамның қарқынды даму динамикасының ырғағында ерекше мәнге ие болатын «интерперсоналды» түсіну үшін амалдар жасап, әрекет етті. Аталмыш кезеңдегі «постмодернизм» ұғымы лезде өзгеретін әлемнің, сондай-ақ сол уақыттағы қоғамдық өзгерістерді іске асырған ағым болды. Постмодерннің аяқ алып, қалыптасуы өнердегі жаңа ағымдардың пайда болуымен ғана шектеліп қоймай, қоғамдағы әлеуметтік-саяси процестерге де әсерін тигізді. Постмодернизм – әлеуметтік-гуманитарлық құбылыс. Бұл – таным жолы, өнердегі, қоғамдағы, тұлғадағы таным методологиясы. Бәрін әрі бөлек, әрі жеке дара бөліп алып барып қарастырғанымыз абзалырақ болады. Бұл мәселеге түрткі болып отырған басты себеп, постмодернизм – заманауи философиялық ағым, жаңашыл әлеуметтік-саяси өмірдің ақиқатын алға тарта отырып, шындығын жеткізетін көркемдік әдіс.

Модернизмнің негізгі жалғасы ретінде, оның жаңаша бір формасы, сапалық даму деңгейі ретінде пайда болған постмодернизмнің басты сипаты – плюрализм, яғни басымдыққа ие канондар мен заңдылықтардан бас тарту, дәстүр мен классикалық эстетикаға ирониялық көзқарас, айқындықтың жоқтығы, немесе жүйеге қарсылық, әдіснамаға қарсылық, ережелер мен шектеулерді мойындамау, шығарма жанрлық белгілер негізіне емес, керісінше олар шығарма жүйесіне бейімделу керек; біртұтастық, не дербестік пен бүтіндіктің болмауы, бөлшектік, бей-берекетсіздік, хаостың басымдылығы, әлемді жүйесіз, ретсіз, заңдылықтарсыз, кездейсоқтық дискурсында тану; көркем шығарманы түсінудің көп нұсқалылығы, көп қырлылығы, бір емес, бірнеше интерпретацияның болу мүмкіндігі, тереңдік орнына саяздық принципі ұстану яғни болмыстың, қоғамның проблемаларын тереңіне бармай, қарапайымдық пен анықтыққа ұмтылыс, еш мәні мен мағынасыз, қарама-қайшылыққа толы, кездейсоқтықтарға негізделген, бей-берекет өмірді түсінуге емес, сол қалпында қабылдауға бағыттау, өнерді ойын ретінде қарастыру, көркем шығарманы өмір шындығы ретінде жоққа шығарып, оны ойын ретінде құру; өзгеден ерекшелену, өзіне баса назар аудару, ешкімге ұқсамау, таң қалдыру, оқыс қадамдар жасап, еліктіру, дау тудырып, белсенді диалогпен талқылауға шақыру, күтпеген әрекеттерге итермелеу болып табылады. Бүгінде постмодернизм өзі алғаш пайда болған кезден әлдеқайда байып, түрленіп, кемелденіп, соған сәйкес көптеген салаларға жіктеліп кетті. Өзгеше формада айтатын болсақ, жалпылама атауда «постмодернизм» дегенге елік еткенімен, негізгі түп ерекшелігі тұрғысынан атап айтқанда біріне-бірі мүлдем кереғар дүниелер де осы атаудың жалауының астында ғұмыр кешіп жатыр. Жоғарыда аталып көрсетілген деректердің барлығы дерлік қазақша баламасы модерннен кейінгі болып аударылып жүрген, яғни жаңарудан кейінгі сөзімен тұспа-тұс болып аталып кеткен постмодернизм бағыты жөнінде айтылған сұрақ-жауаптардың негізінде құрылды. Мақаланың барысында жазылып көрсетілгендей, дәлме-дәл нақты тоқтам әлі де бар деп айту қиынырақ. Сондықтан да бұл саланың барар жолы алыс, ашылар сыр сандығы әлі көп, құлпын тапқан адамға кілтін де бірге табу керек ағым. Осындай пайымдардың өзі бұл бағыттың ғұмырының ұзақ боларына әбден кепілдік берері сөзсіз. Ашылмаған сыры көп бұл сала – өзінің аты айтып тұрғандай жаңарудан кейін де өмір сүреді, демек тарих сахнасында тұғырдан әлі де болса құламай, өз орынын нақтап тұрарына ешкім шүбә да келтіре қоймас, сірә!?!...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. George Ritzer, The Theories of Postmodernism, 2003. Постмодернизм теориясы
2. “Философия” Есіркепова Г.К., Шымкент, 2008.
3. Новейший философский словарь. Постмодернизм / Гл. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – Минск: Современный литератор, 2007. – 816 с.
4. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, – С. 158.

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бекенова Ж.Н.

*Философия мамандығының 1 курс докторанты
Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.к. Амиркулова Ж.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бұл зерттеудің басты бағыты цифрлық қоғам феномені болып табылады, ол көптеген ғылыми пәндердің объектісі бола отырып, әлі де философиялық талдаудан тыс қалады. Бұл талдаудың өзектілігі құбылысты жан-жақты зерттеу қажеттілігінен, қазіргі әлеуметтік өзгерістер аясында оның панорамалық көрінісінен туындайды. Зерттеуде «цифрлық қоғам» ұғымымен қатар «цифрлық әлем» және «цифрлық антропология» ұғымдары талданады. Цифрлық қоғамдағы философиялық мәселелер, сондай-ақ осы ұғымдарды қолданудың дүниетанымдық негіздері, ерекшеліктері мен шекаралары зерттеледі. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі философтардың әлем мен қоғамды тану құралы ретіндегі цифрлық қоғам туралы еңбектері болып табылады. Цифрлық қоғам ұғымы ақпараттық қоғамның қазіргі жағдайы болып табылады, ал «цифрлық» қоғам философиялық мәселелер әлі де талдауды қажет етеді.

Кілт сөздер: цифрлық қоғам, цифрлық антропология, конвергентті технологиялар, әлеуметтік философия, эпистемология.

Бүгінгі ХХІ ғасырдың негізгі құндылығы – ақпарат. Ал ақпарат таратуда теледидар, газет-журналмен қатар ғаламтордың да үлес салмағы артып келеді. Бұл процестердің қоғамдық сананың қалыптасуы мен өзгерісіне тигізер әсері мол. Бүгінгі күні маңызды ақпаратқа ие болу – билікке ие болу дегенді білдіреді. Осы тұста азаматтардың ақпараттық сауатты болуы маңызды. Олай болмаса біз өркениет көшінің артында қалып кетеміз. Бүгінгі жаһанданған әлемдегі технологиялық инновацияның шарықтаған заманында: интернет, спутниктік байланыс арқылы мәтін, аудио, видеоекрандардың тез арада әлемге таралуы, олардың географиялық, экономикалық, рухани аймақ шекарасынан ары шығып кетуі осыған айғақ. Осындай әлемдік ауқымда жүріп жатқан заманауи үрдістен, өркениеттің көшінен біздің еліміз де қалыс қала алмасы түсінікті. Қаласақ та, қаламасақ та заман ағымы осылай. Қазақстанның постиндустриалды даму сатысына өту мүмкіндігі туралы мәселені алғаш көтерген Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың «Постиндустриалды қоғам қалыптасуының стратегиясы және өркениеттер серіктестігі» атты жаңа еңбегінде заманауи ғылыми-техникалық, ақпараттық және өзге де инновациялық төңкерістер жалпы адамзат өркениетінің, оның ішінде біздің отанымыздың да келешектегі бет-бейнесін айқындайтынын атап көрсетеді [1].

ХХІ ғасырдың басында «цифрлық қоғам» ұғымы күнделікті өмірдің ғана емес, ғылымның да лексиконына берік енді. Әдетте, бұл құбылысты экономистер, психологтар, педагогтар, мәдениеттанушылар негізінен жоғары технологиялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, әлеуметтік желілердің, ақпаратты цифрландыру процесінің қоғам мен адамдарға оң немесе теріс әсері тұрғысынан зерттейді. Алайда, мұның артында әлеуметтік кеңістікті сандық өлшеудің кейбір аспектілерін ғана зерттеу тұр, ал цифрлық қоғам феномені ашылмаған күйінде қалып отыр. Бұл тұжырымдаманы философиялық талдау цифрлық қоғам цифрлық технологияға негізделген қоғамнан әлдеқайда көп деп болжауға мүмкіндік береді. Философиялық дискурс аясында біз өзімізге «неге цифрлық әлемді орталық мәселеге айналдырдық?» деген сұрақ қоя аламыз. Философиялық талдау арқылы біз адамға және қазіргі қоғамға жаңа көзқараспен қарауға, ондағы жаңа сапалық өзгерістерді анықтауға; шындық пен ол туралы адамның идеялары арасындағы келесі алшақтықтың себептерін зерттеуге мүмкіндік аламыз [2].

Цифрлық қоғам өмірдің барлық салаларында білім мен ақпарат рөлінің басым болуымен ерекшеленетін өркениет дамуының қазіргі кезеңі болып табылады. Бұл ақпараттық технологиялардың халық өміріне, сондай-ақ, мемлекет, кәсіпкерлік пен қоғамның өзара қатынасына ықпал етуімен тығыз байланысты [3].

Қоғамның жаңа түріндегі жетекші рөл ақпараттық байланыс желілерін компьютерлендіруге тиесілі, яғни, әр түрлі бағытта – көлденең және тігінен, жекелеген елдер немесе өңірлер ішінде және трансұлттық, функциялары жиі болатын кең байланыс желісін қалыптастыру организмдерді басқаратын жүйке жүйесінің функцияларымен салыстырылады.

Сол себепті де қазіргі қоғамды түрлі сипатта атауға болады. Бұл ақпараттық, желілік, білім қоғамы, цифрлық өркениет. Бірқатар зерттеушілер ақпараттық қоғамның түрлі тұжырымдамалары, ол телематикалық (Д. Мартин), постмодернистік (Ж.-Ф. Лиотар), жаңа индустриалды қоғам (Дж. Гельбрейт), технократты өркениет (З. Бжезинский), ғылыми қоғам (М. Понятовский) және білім қоғамы (П. Дракер) мағынасы жағынан болса да мәні жағынан жақын және де олардың арасында да жақын қатты демаркациялық желілерді жүргізуге болмайды деп болжайды [4].

Қоғам өзін-өзі дамытатын ашық жүйе ретінде әрекет ететінін ескере отырып, ақпараттық коммуникация тек қажетті ғана емес, сонымен бірге оңай қол жетімді өнімге айналады. Сондықтан да қажеттілікке байланысты философиялық және құқықтық бірқатар проблемалар туындайды. Осылайша, И.В. Цвык «киберкеңістіктегі адамның әлеуметтенуімен, «виртуализациясына» байланысты мәселелер ерекше өзектілікке ие болады» деп атап өтті [5, 76 б.]. Автор адамның ақпараттық қоғамда өмір сүруінің сәйкессіздігіне назар аударады. Бұл, оның пікірінше, адам рөлдерінің өзгеруімен, «телекоммуникациялық өзара әрекеттесуге қатысушыдағы еркіндік әлеуметтік-психологиялық тәуелділіктің жоғарылауымен және жеке басының тозуымен байланысты» [5, 76 б.] .

Ғалым «Интернет әлеуметтік элемент ретінде әрекет ете отырып, және жалпы алғанда, жаңа ақпараттық технологиялар көмегімен жасалған виртуалды шындық екінші деңгейге, кейде жеке тұлғаның бастапқы әлеуметтенуінің қуатты агентіне айналады, осы тұста әлеуметтену тек желілік қауымдастыққа ғана емес, сонымен бірге офф-лайн шындыққа да – адам өмір сүретін нақты қоғамға қатысты» екендігіне тоқталып өтеді [5, 76 б.] .

Қазіргі заманғы адамның виртуалдылық сипатының ерекшелігін ең дұрыс сипат дегенде «симуляциялық» және «симуляциялық шындық» ұғымдары арқылы қарастыруға болады. Сонымен, «симуляция кеңістігіндегі» қатынастардың ерекшелігін сипаттай отырып, Ж.Бодрияр «симуляция шындығындағы» сөздердің мағынасының ғана емес, сонымен бірге сұхбаттасушының да болмауына назар аударады. Мұндай тұғырды автор «адамның өмір сүру барысындағы таныстықпен» байланыстырады [6, 6 б.] .

Бұл идеяны дамыта отырып, Ж. Делез «симулякр тек өзгерген көшірме емес, онда түпнұсқа мен көшірмені, модель мен репродукцияны жоққа шығаратын жағымды күш бар» деп атап өтті . Автор «бақылаушы симулякрдың өзінің бір бөлшегіне айналады, ал оның көзқарасы соңғыны өзгерте отырып құрастырады» деп те тұжырымдады [7, 254 б.] .

Классикалық емес қоғамның адамы симулякрлармен көбірек байланыста болады, бұл кейіннен қарым-қатынас процесінде ақпараттық коммуникацияларды модельдеуге әкеледі. Аталған процесс адамның жеке тұлғалық дамуына табиғи сипатта ықпал етеді. Шын мәнінде не бар екенін, не симуляциялық көшірме екенін ажырату қиындай түсуде. Бұл күрделілік құлықсыздықты тудырады, нәтижесінде шындықты виртуалдыдан ажырата алмайды. Бұл адамның өзіне жүктелген құндылықтарды берілген және шындық ретінде бағалай алмайтындығына алып келіп соқтырады. Әрине, бұл жеке адамның психологиялық салдары деп айтуға болады, дегенмен бұл өз кезегінде жағымсыз, бірақ жалпы мәдени өзгерістерге әкелетін жаппай, жаһандық құбылыс.

Сонымен қатар, технологиялық таңдау білімді бөлу және цифрлық кеңістікте жинақталған әлеуметтік тәжірибеге қол жеткізу векторлары. Осылайша, цифрлық антропология пәнаралық құрал ретінде талдау жаңа цифрлық технологиялар мен пайдаланушылардың өзара әсерін ашуға мүмкіндік береді. Ол цифрлық технологияларды таңдау механизмдерін көрсетеді және олардың тарату процестеріне қосылуға жағдай жасайды. Білім және кеңірек, әлеуметтік көбею. Осы әдіснамалық кешенінде цифрлық қоғамды әлеуметтік-философиялық зерттеу келесідей болуы мүмкін пәнаралық вектор түзеледі: әлеуметтік философия – әлеуметтік эпистемология-цифрлық антропология [8, 237 б.] .

Айта кету керек, адамның табиғаты сыртқы әлеуметтік-мәдени ортада құрылған симуляциялардың әсеріне жауап ретінде тек «көбейту», «көшіру» емес, осы көшірмелерді интерьерлеу арқылы жеке тұлға өзінің симуляктарын жасау, құру үшін жаратылған. Бұл симуляктар-интерпретациялар, симуляктар-мәндер өзінде адам өмірінің жеке сипатын көрсетеді. Байланыс құралдары мен ақпараттық коммуникациялардың дамуына байланысты мұндай «жеке» симуляктар ғаламдық байланыс өрісіне түседі.

Субъектілер арасындағы өзара әрекеттесуді ақпараттық технологиялар пайдалану арқылы өзгерту, ақпаратты беру модельдерін де өзгертуі талап етеді. Мұндай жағдайда ақпараттық технологиялар негізінде ақпараттық коммуникацияның әртүрлі модельдері қалыптасады. Ақпараттық технологиялар негізінде коммуникацияның әртүрлі модельдерінің де қалыптасуы жүреді. Бұл сызықтық модельдің мақсаты білім беру процесі субъектілерінің хабарламалар арқылы диалогы болып табылады. Субъектінің алдында тікелей байқалатын оқиғаның өзі емес, осы оқиға туралы хабарлама пайда болады. Тағы бір модель – транзакциялық модель, онда соңғысы желілік өзара әрекеттесу бірлігі, ал адам ақпараттың әсер ету объектісі емес, байланыс процесінің белсенді қатысушысы болып табылады. Осылайша, ақпараттық коммуникациялық технологиялар цифрлық қоғам өмірінің ажырамас бөлігі ретінде көрініс табады.

Әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңі цифрландырудың нәтижесінде қоғам өмірінің барлық саласында болып жатқан сапалық, революциялық өзгерістердің көптігімен ерекшеленеді. Ақпарат пен білім рөлінің өсуі, коммуникациялық құрал-жабдықтардың көз ілеспес жылдамдықпен жетілуі, желілік құрылымдардың дамуы – басқару үрдісіне жаңа тәсілдер іздестірудің қажеттілігіне байланысты бүгінгі күн үшін ең басты

мәселе ретінде қаралуда. Дереккөздер мен әдебиеттерді талдау барысында, тұтастай алғанда, философиялық мәдениет пен әлеуметтік философияның әдіснамалық принциптері негіз болатын жаңа ғылыми бағыттың – «басқару философиясының» қалыптасу үстінде екендігін көрсетті.

Көптеген зерттеушілердің пікіріне сай, қазіргі қоғам барлық саласында жаһандық ақпараттық коммуникациялық технологиялар арқылы ақпаратты қалыптастыру мен тұтыну жүріп жатқан ақпараттанған әлеуметтік нақтылық ретінде анықтала алады. Келтірілген анықтама асығыстау болуы да мүмкін, себебі қазіргі уақытта ақпараттық қоғам әлі де болса белгілі бір дәрежеде қалыптасу кезеңін бастан кешіріп жатыр, алайда, ол қалыптасу үрдісі дүниежүзілік ауқымда біртекті емес [9, 262 б.].

Жалпы ақпарат құралдарының соңғы жарты ғасырда қаулап өсуі біздің адамзаттық мүмкіндігімізді, біздің мәдени кеңістігімізді белгілі бір мөлшерде кеңейтіп қана қойған жоқ, ол біздің өркениетімізді адам танымастай етіп өзгертіп жіберді. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси-биліктік қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді. Бұқаралық ақпарат құралдарының даму үдерісіндегі ең қуатты алғышарт компьютер мен Интернет бүгінде басқаларынан қара үзіп кетті. Ол барлық әлемді құшағына қамтып, кез келген ақпарат көзімен әп-сәтте-ақ байланысқа түсе алады. Бұл бір жағынан заман талабы, осы «коммуникациялық революция» тудырған процестен біз де қалыс қала алмаймыз.

Осылайша, өмірдің барлық салаларына тез енгізілуіне байланысты ақпараттық, цифрлық технологиялар қоғамында бұл процестерді философиялық түсіну бойынша мәселелер туындайды. Ақпарат алмасуда жаңа технологияларды пайдалану технологиялары қоғам, мәдениет және білім салаларын ауқымды өзгерістерге алып келді. Нәтижесінде ақпарат, хабарламалар, белгілер, таңбалар ағындарының кеңістігіне негізделген жаңа орта қалыптасады. Бұл халықтың ақпараттық ұтқырлығының артуымен, Интернетке қол жетімділікті кеңінен қолданумен, білімді ақпараттандырумен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций. – М.: Экономика, 2008. – 398 б.
2. Ақпарат дереккөзі: <https://massaget.kz/layfstayl/tehno/48856/>
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / перевод с английского. – М.: Academia, 2004. – 788 б.
4. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технократическая волна на Западе.– М.: Прогресс, 1986. – . 245.б.
5. Цвык, И.В. Социальные проблемы информационного общества // Инновационная наука. 2016. [Электронный ресурс] www.cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-problemy-informatsionnogo-obschestva .
6. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр. // Пер. с фр. А. Качалова М. : Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. – 240 б.
7. Делёз, Ж., Гваттари Ф. Философия эпохи постмодерна / Ж. Делёз, Ф. Гваттари Минск: Красико-принт, 1996. – 254б.
8. Абулкасова А.С. Ұлттық қауіпсіздік көзқарасынан билік пен көпшілікке арналған ақпарат құралдарының қарым-қатынасы // ҚазҰУ Хабаршысы, Философия сериясы. – 2004. – №1 (21). – 237 б.
9. Затов Қ.А. Қазақ мәдениетінің өркениеттік кеңістігі: филос.ғ.д. дисс. 24.00.01. – Алматы, 2010. – 262 б.\

THE PHENOMENON OF POWER IN THE POLITICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT

Galym Malik

Philosophy, 1st year PhD

*Scientific adviser: Doctor of Philosophy, Professor Kabaeva Zh.A
Abai Kazakh National Pedagogical University*

Abstract: This article examines the paradigms and approaches to the interpretation of the phenomenon of power in political and philosophical thought. The concept of power is very wide, complex and contradictory: we are talking about the power of parents over children, the forces of nature over man, the state over the citizen, the power of feelings, religion. The problem of power has always attracted the close attention of representatives of political, social, philosophical, and socio – political thought. There are many approaches and classifications of the concept of «power». Depending on the approach, focusing on one or another side of the manifestation of power in itself speaks of the multidimensional nature of this phenomenon. The author tries to substantiate the political and philosophical aspects of the phenomenon of power, referring to their socio-historical contexts.

Key words: power, the phenomenon of power, political power, domination, philosophy.

Introduction:

The phenomenon of power is one of such immutable, universal and fundamental universals as man, race, life, death, love and many others, which together give a complete picture of a person about himself and about the reality surrounding him.

The explanatory dictionary of (Cambridge Dictionary) defines the term «power» as the right and ability to dispose of someone, something, to subordinate to one's will; political domination, state administration and its organs; persons endowed with governmental, administrative powers [1].

The philosophical approach to the concept of «power» is characterized by the desire to understand its nature and the laws of its existence, regardless of its specific forms, types or aspects. Power, from the point of view of this approach, is the ability and ability of a subject (individual, party, class, state, etc.) to exercise its will, to exert a certain influence on the activities of people through authority, law, violence, and other means. Within the framework of the philosophical approach, the main methods of exercising power are most fully revealed: organization, persuasion, education, control and coercion [2]. Thus, we can talk about the differentiation of approaches to the study of power, depending on the disciplinary interpretation of the concept of power.

The relations of the subject and the object of power can be different: the suppression of the resistance of the object, the unequal distribution of resources between the participants of power relations, the division of zones of influence, etc. In the future, this aspect of the manifestation of the phenomenon of power found expression in the concepts of «power for» – in the study of power as a means of communication. The system concept (American political scientists T. Parsons, T. Clark, etc.) or the concept of «power for» comes not from the relations between individuals, but from the existing social system in society. Power is the ability of the system to ensure the use of the assumed obligations aimed at the implementation of public goals. Thus, power is an impersonal property of the political system, and not a characteristic of the individual and his actions. The heterogeneous distribution of privileges within this system affects the location of social actors relative to each other – their subordination and the granting of greater or lesser powers to them.

Concepts in understanding the phenomenon of power:

According to H. Arendt power arises among people, but no one has it. Power can only arise when individuals act together, and it disappears when these relationships cease. Individuals do not have power and do not exercise power: they have only power. Emphasizing the difference between power and violence, H. Arendt warns about the inadmissibility of their identification. Violence, unlike power, manifests itself in the ability to impose one's will on another; power arises when equals come together, which means the ability of a person not so much to act on his own but to interact with other people [3]. Violence can only destroy power, but not take its place. The combination of anarchy and violence is such a state form of government as tyranny. This «state form is based on those human properties and abilities that, however legitimate they may be, are directly opposed to the political essence of man, his pluralism and human existence with each other; it is, therefore, inherently non-political» [4]. In addition, «tyranny actively prevents the emergence of power..., through its inherent isolating force, it generates anarchy as naturally as other state forms generate power in various ways» [4, 431 p.]. We can distinguish two groups of approaches to the study of power: the first, which proceeds from disciplinary interpretations of the concept of «power», and the second, which explains power depending on the interpretation of its nature. It should be noted that within the framework of political and philosophical reflection on the phenomenon of power, some ways of understanding it goes beyond the framework outlined by these approaches. Such approaches include Marxism. In the works of the classics

of Marxism, there is a shift in emphasis on the study of political power based on class antagonisms and determined by material-production relations.

The essence of the Marxist point of view on power is expressed in the following formulations: «Political power is only a product of economic power» and «political power in the proper sense of the word is organized violence of one class to suppress another» [4, 433 p]. At the same time, power is seen as a tool for achieving other more important goals. Karl Marx argues that the secret of political relations is hidden in the sphere of economics and, above all, in property relations. Through the institution of the state, the class that dominates the economy always dominates politics, imposing its will on other classes.

In the «German ideology» it is stated that «... every class striving for domination... must, first of all, win political power for itself, so that this class, in turn, can present its interest as universal» [4, 434 c]. The Marxist approach to the study of the state and power is an analysis of the phenomena of political and legal life as components of the class socio-historical formation.

Another German scientist, M. Weber, influenced both the concepts of power, which distinguish the command-subordinate aspect of its manifestations, and the development of systemic concepts of power, which consider it as a property or function of a social system. Here we are talking about the evolution of the views of the researcher himself.

In the framework of the study of power, M. Weber argued: «Power means any possibility to carry out one's own will within these social relations, even in spite of resistance, regardless of what this possibility is based on» [5]. Thus, M. Weber defines power as the ability of an individual to exercise his will in spite of resistance. Weber's definition of power focuses on the volitional impact that some individuals or groups have on others.

According to the definition of M. Weber, the following main features of power are emphasized:

- power does not belong to individuals, but exists in the relations between them;
- power should be defined in terms of probability, possibility;
- the basis of power can be any thing, property, or relationship;
- power is always against someone, it involves conflict and actions contrary to one people's interests in favor of others.

Similarly, he dissected the concept of «domination» as the probability that a particular order will meet with obedience in a group of people. This definition has the following features:

1. power is exercised by individuals and, consequently, involves choice, activity, and intention.;
2. it is associated with the idea of mediating activity, that is, the achievement of the desired goals by the individual;
3. power is exercised over other individuals and can be associated with resistance and conflict;
4. power implies the existence of differences in interests between those who have it and those who are deprived of it;
5. power is negative, it leads to deprivation and restriction of the activities of subordinates [5, 897 p].

According to M. Weber, power acquires the qualities of authority when its implementation is considered by the people as legitimate, justified by traditions, laws, and the charisma of the leader. Thus, power is interpreted as a relationship of a conflict nature, where one of the subjects acts on the other, without paying attention to the latter's unwillingness to obey. However, M. Weber was aware of the limitations of this approach to the definition of power. This approach distorts the nature of power relations, since it focuses only on the moment of forceful pressure of one participant of social relations on another in order to exercise their will and ignores the willingness to obey the latter. Overcoming this distortion, M. Weber later, in the work «Economy and Society», replaces the «sociologically amorphous» concept of «power» with the concept of «domination». Domination is understood as a relationship between two agents and presupposes in each of them the presence of consent, interest and participation in it.

Michel Foucault, one of the most important figures in critical theory has been the center of attraction on the concepts of power, knowledge, and discourse. His influence is perceptible in post-structuralist, post-modernist, post-Marxist, and post-colonial theories. The impact of Foucault's works has been reflected across a wide range of disciplinary fields such as sociology, anthropology, philosophy, and history.

Michel Foucault introduces a new concept of «power-knowledge», which means knowledge that is predetermined by the goals and objectives of the power that forms its objects. Power already goes beyond the disciplinary institutions (prisons, barracks, colleges, etc.) and covers the whole of society, any relations between people, even intimate ones. It is symmetrically located at all levels of the functioning of the social body and sees its legitimacy in the effective management of its life. Starting with Foucault's works, the boundaries of the political are being expanded in philosophy and science: the political is now seen not only in ideology and institutions of power, but also in the relations of «doctor – patient», «teacher – student», and in penitentiary institutions. The movement of thought of Michel Foucault and his followers was to see the political where it had not been seen before. This everyday experience shows that power in everyday life is considered mainly as something external to human life itself,

as something that we must somehow take into account, to which we must in one way or another obey. But along with these obvious manifestations of power, there is a not quite obvious, but extremely important layer of seemingly «invisible» power that affects our lives, organizing it. The concept of power proposed by Michel Foucault is interesting for its unconventionality, a new (non-classical) approach to the analysis of the phenomenon of power.

In the book «The Will to Truth», the origin of power contains a number of provisions that are categorically different from the classical concept of power, which interprets power within the boundaries of the «law-subordination» relationship. He says that we should not put the law as an initial analysis of power. I do not name power as a set of institutions and apparatuses that would guarantee the subordination of citizens in some state. By power, I also do not mean a method of submission that, in contrast to violence, would take the form of a rule» [6].

According to Foucault, power has divided society, and it fights to preserve one part of society at the expense of another. This process of power evolution reaches its limits in the practice of right-wing and left-wing totalitarian regimes. The French thinker himself rejected the concentration of power in one hand. In general, the question of the ownership of power is not very relevant for him; power is exercised and it is impossible to look for it in a certain place, because it is diagrammatic. Power permeates society in all spheres (prisons, schools, barracks, etc.) and is defined by Foucault as the balance of power. The subject, however, is endowed with the power to counteract power (action and counteraction are two elements concentrated in the subject). Foucault's concept is aimed at creating an adequate, acceptable human community.

Conclusion:

Summing up, it is obvious that a number of author's concepts of power (K. Marx, M. Weber, M. Foucault) can not be clearly attributed to any approach according to the generally accepted classifications of the directions of scientific research of power. At the same time, these approaches have radically influenced the images and models of power not only in the conceptual sphere of science but also in public life. We believe that the consideration of the concept of power in the socio-historical context and, based on the historical challenges of the epochs in which they were formed, will make it possible to expand the boundaries of the interpretation of power and allow for a better understanding of it.

The state of the institution of power directly depends on the state of social, universal relations at this stage of the development of civilization. This dictates the need to clarify the concept of power in all its multidimensionality and ambiguity. Power is one of those categories that reflect the essential and natural connections and relationships, both of the real political process and the knowledge about it. It is impossible to fully, exhaustively reveal it only from the point of view of law, politics, morality or economics, which are only individual manifestations or aspects of this multifaceted, multi-layered and integral phenomenon, which is the social institution of power. Foucault's concept satisfies the considerations that were expressed above, and, above all, by its unconventionality, a new (non-classical) approach to the analysis of the phenomenon of power. The «secret of power» gives rise to an unprecedented variety of approaches and theories that try to answer the question of the genesis, essence, and forms of power relations in society. The concepts of power range from the problems of considering this phenomenon within the framework of collective social action to the emphasis on individual aspects of the «unequal exchange» of sanctions and resources in the conditions of classical two-way interaction between two individuals in society.

In the end, I would like to say that power is the central category of socio-philosophical knowledge in general and political science in particular. However, power cannot be considered outside the socio-historical and socio-political context of the time.

List of references

1. Oxford Primary Dictionary // Non Basic Stock Line; new edition. January 1, 2011. 608 pages
2. R. Greene. The 48 Laws of Power // Penguin Books; 1st edition – September 1, 2000. 452 pages
3. M. Canovan, D. Allen. Hannah Arendt – The Human Condition // University of Chicago Press 2018. 350 pages
4. K. Marx and F. Engels. Capital // Volume 1. The second work in two volumes. Lawrence and Wishart LTD London, 1950. 608 pages
5. Guenther Roth, Claus Wittich. M. Weber – Economy and Society. // Two Volume October 2013. 1712 pages.
6. Dianna Taylor. Michel Foucault – key concepts // First published by Acumen. 2011. 196 pages.

МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ

Даулетова Г.О.

Философия, 2 курс

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Масалимова А.Р.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік нышандардың негізгі атқаратын қызметтері айқындала отырып, күнделікті қоғам тіршілігіндегі өміршеңдігіне мән беріледі. Рәміздерде бейнеленген нышандар мен белгілердің мән-мағынасы сараланып, мемлекеттік рәміздердің қоғамдық сананы қалыптастыруда маңызы зор екендігіне басты назар аударылады.

Кілт сөздер: рәміз, код, елтаңба, ту, әнұран, нышан, белгі.

Мемлекеттік нышандардың табиғи болмысы бөлек құбылыс ретіндегі тарихы ертеден бастау алады. Олардың пайда болуы, қалыптасуы мен өміршеңдігі қоғам тіршілігінде атқаратын маңызды әлеуметтік, ақпараттық және мәдени қызметіне тығыз байланысты. Ал, мазмұндық құрылымы уақыт, кеңістік, қарым-қатынастың әр түрлі әдістері мен түрлері тәрізді өлшемдерге орай айқындалады.

Мемлекеттік рәміздерді әр қилы этникалық мәдени орта өкілдерінің бәріне немесе басым көпшілігіне таныс әрі түсінікті ерекше код деп айтсақ та болады. Сондай-ақ рәміздер ақпарат көзі болумен қатар, белгілі бір субъектілердің өз ерекшеліктерін, қайталанбас даралығын, өзіндік елдігін терең сезінулеріне және басқаларға паш етуіне мүмкіндік береді. Жалпы «рәміз» терминіне түсінік берер болсақ, ғылымда оған көптеген анықтамалар берілген. «Рәміз» ұғымы «танымдық белгі, таңба, аллегория» сияқты түрлі мағынадан тұрады. Мәліметтерге сүйенсек, «рәміз» (symbolon), термині, ең алдымен, ежелгі грек тілінде пайда болып, одан латын тіліне еніп, XVI ғасырдың басында неміс тілінің сөздік қорында таралды. Сонымен рәміз гректің «symballein», қазақша аударғанда қосылу, бірігу, жинақтау сөзінен өрбиді. Бүгінгі таңда бұл ұғым терең мағыналық күшке ие болып, анықталған образ, белгілі шынайы сезімдік ұғымды білдіруге қолданатын маңызды белгі болып саналып жүр. Рәміз адам санасының даму тарихына сәйкес қалыптасқан көне категорияның бірі. Рәмізделген бейне, көбінесе айқындықтан айрылып, астыртын түсінік береді. Алғашқы қиялдау, болжау, ертедегі мифтік-әпсаналық түсініктер, наным-сенімдер рәміздің пайда болуына ықпал еткен құбылыстар. Рәміз өз тамырын тереңнен, жазу пайда болмаған кезеңнен алады, яғни, адамзат санасымен бірге жасасып келе жатқан ұғым.

Әр халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасын, дүниетанымы мен рухани тәжірибесін, тарихы мен мәдениетін һәм әлеуметтік, саяси, қоғамдық тіршілігінің факторларын ескеріп, назарға ала отырып, сол халыққа тиесілі рәміздердің табиғатын ашуға болады. Адамзат тіршілігі барысындағы мәдениеттің қызметі мен дамуына себепші болатын маңызды құндылықтар мен мән-мағыналар, идеялар мен мұраттар рәміздер арқылы көрініс тауып, рәміз мәдениеттің терең рухани қабатын өз бойынан өткізіп, таңбалық-тілдік көріністің барлық жиынтығының орталық анықтауыш құрылымы болып қалыптасады. Олай болса, рәміздің мәдениет аясындағы қызметі ғалам мен адамды тануға себепші болатын, әлем бейнесін өзгертуге қабілетті адамның ойлау жүйесін бейнелейді. Демек, біз мәдениеттің сан алуан ақпараттар жиынтығын бойына сақтайтын рәміздік жүйелерді әлеуметтік-мәдени құбылыстардағы тарихи үрдістердің мәнін ашудың «кілті», заттың субстанциялық негізі болатын танымдық категория деп айтамыз. Осы тұрғыдан, рәміз әлеуметтік кодтың маңызды факторы бола отырып, әлеуметтік-мәдени мұраларды жинақтаушы, сақтаушы және жеткізуші болып табылатындығы даусыз.

Архетиптілік, образдылық, ауқымды да кешенді мән-мазмұн, әмбебаптылық, ұлттық мәдени ерекшелік – рәміздердің басты табиғи көрінісі болып сипатталады. Көптеген зерттеушілер рәміздердің көпмағыналылығын, сан алуан мазмұннан тұратындығын тілге тиек етеді. Алайда біздің пікіріміз бойынша, рәміздің көпмағыналылығы – қандай да бір халықтың немесе белгілі бір мәдениет шеңберінде зерттеушінің ізденімпаздығының нәтижесі болып табылады. Демек, кез келген рәмізге белгілі бір мәдениетте қабылданған және қолданылатын мағына тән, ал оның екінші мағынасы тек арнайы бір кең мәтінінде ғана өзіндік мазмұнға ие болады. Өзге нәрселерді сипаттай отырып, рәміз басқа құбылыстарды меңзейді. Мұндай кең мәтінінде ол сакралдылықты бейнелейді. Сакралды рәміздердің түпнегізінде діннің тұрғандығы дау тудырмас қағида болып тұр. Негізгі діни рәміз, архаикалық немесе қазіргі кездегі образ, ым-ишара, құрбан болған объект немесе қасиетті салт-жоралар адамзат өмірінде бүгінгі таңға дейін өз маңыздылығын жойған жоқ. Мұндай рәмізге адамзаттың санғасырлық тәжірибесі шоғырланғандығы еске түседі. Бұл жерде біз мыңдаған жылдық тарихы бар, дүниеге деген көзқарасы мен өмір сүру салты бейнеленген жазба ескерткіштерді айтуымызға болады.

Қандай да бір ұлттың рухани байлығының көрінісі материалдық және рухани мәдениеттің туындылары екені даусыз. Сонда рәміз тілі мәдени-әлеуметтік харекеттердің объективті және субъективті

факторларымен қоса ұлттық сана-сезімді анықтайтын үрдіс болып саналады. К. Леви-Стросстың тұжырымдауынша әлеуметтік-мәдени әлем, ең алдымен, рәміздер әлемі. Мәдени-әлеуметтік рәміздер жалпы семиотикалық тұрғыда адам мен әлем арасындағы қарым-қатынас тұрғысынан түсіндірілсе, архетиптік сипаттағы мәдени рәміздер өз бойларына қашанда құпиялықты жасырады. Оның астарында кодтық-мағыналық негізге сүйенген мәдени-этикалық дәстүр сақталады.

Рәміз мәселесін жете зерттеген академик А.Ф. Лосев табиғатты, қоғамды, тіпті бүкіл әлемді «рәміздер патшалығы» деп анықтап, рәміз атаулыны қолданылу саласына қарай: ғылыми, философиялық, көркем, мифологиялық, идеологиялық, діни, табиғат, қоғам және бүкіл әлем рәміздер патшалығы ретінде, адамға тән мәнерлеу рәміздері, сыртқы техникалық рәміздер деген типтерге жіктейді [1, 46 б.]. Гегель рәміз туралы былай дейді: «рәміз өзі үшін өмір сүрмейтін, барынша кең және жалпы мағынада түсінілуді қажет ететін, пайымдалатын сыртқы болмыс» [2, 56 б.].

Мәдени жүйедегі рәміздің зерттелуін қарастырған Ю.М. Лотманның айтуынша, рәміз – «мәдениет жадысындағы маңызды механизм». Ол кез-келген, тіпті өмір сүріп отырған дәуірдегі мәдениет те, тіпті лингвосомиотикалық жүйе де рәмізге өз анықтамасын бермейінше, өзінің толыққандығын сезбейді. Рәміз бейнелеу тұрғысынан да, мазмұн тұрғысынан да әрқашан семиотикалық контексттен анық ажыратып алуға мүмкіндік беретін, белгілі бір өзіндік тұйықталған мағынасы және анық белгіленген шекарасы бар мәтіннен тұрады. Рәміз ешқашан белгілі бір мәдениет кезеңіне тән емес, ол әрқашан бұл өткелді кешіп өтіп, өткеннен болашаққа сапар шегеді, басқаша айтсақ, рәміз мәдениеттің тұрақты элементі деп пайымдайды [3, 78 б.].

Тек оның мемлекет өмірінде маңызды рөлдердің бірін ойнайтындығын түсінетіндер кемде-кем. Тамырын терең тарихқа тартқан мәдениетіміз рәмізшілдіктің қазанында көп ғасыр қайнады. Әр адам қоршаған ортасына өзі туралы мағлұматтарды еріксіз түрде беріп отырады. Адамнан берілетін белгілердің ең мәнерлісі кең тараған түрі әшекейлер болып табылады. Әшекей бұйымдар тек қана байлық немесе әсемдік үшін ғана емес, ол негізінен, халқымыздың асыл мәдениетімен және наным-сенімінен дүниеге келген мұралар.

Алғашқыда әшекей бұйымдар қарапайым ағаш, сүйек, аңдардың тістері немесе темірден жасалғаны белгілі. Оны атадан балаға берілген «табиғи қайталау» деп есептеуге болады. Әшекейлерде олардың түрінен бастап, орналасуы да, көрсету мәнері де өте маңызды. Бір ғана шынжырдың егесінің қолында ма, мойнында немесе толарсағында тағылғанына қарап, әртүрлі мағлұматтар алуға болады. Мысалы, Швейцар психологы Макс Мюлердің айтуынша, «Әшекейлер басқа белгілерге қарағанда жеке тұлғаның сезімдік жағдайы туралы мәліметтерді анығырақ көрсете алады»,– деген болатын [4,25 б.].

Қазақтар – сыйлық тарту мәдениетіне, ондағы жасалған сый түріне ерекше мән беріп отырған халық. Елімізде кең таралған құдағи жүзіктер терең мағыналы болып келеді. Олар екі жастың бас қосу ынтымағын көрсетіп, қос қанатты, қомақты етіп жасалады. Құдағи жүзікті бойжеткен қызын ұзатқан ананың құдағиына, босағаны жаңа аттаған келінге сүйеніш болуы үшін тағады. Сондай-ақ, зергерлік бұйымдардағы өрнектердің де астарлы мәнін ашуға болады. Қоңырқай түспен жасалған бұйымдарға қошқар мүйіз өрнегін салу – қорғаныш қасиетімен қатар, байлықтың, мал басының молаюын тілеуден туған ниет. Мүйіз түрінде келетін басқа өрнектердің де сенім-нанымдарды білдіретін мағыналық жағы басым. Айталық, киіз үйдегі жиек өрнектері көбінесе мүйіз өрнегінің ырғағына ұласады. Бұл шаңырақты ішкі және сыртқы пәледен сақтау, байлық, бақытқа кенелту мағынасын танытудан таралса керек [5, 17 б.].

Әрбір мемлекет үшін Отаншылдық рухта тәрбие беру әрбір азаматтың мемлекетімізге, оның даңқты да қиын тарихына, алдағы болашағына өзінің қатысты екендігін сезініп, еліміздің мұң-мұқтаждарын ойлануынан басталады. Бұл міндеттің күрделілігін Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев пайымдап, «...бұл міндет білім берудің, мәдениет органдарының, қоғамдық ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық жүйесіне, әрбір отбасына қатысты. Ал, оны елдің Туын, Елтаңбасын, Әнұранын қастерлеуден, заңды, өкіметті құрметтеуге тәрбиелеуден бастау керек. Әрбір адам бала кезінен: Қазақстан – менің Отаным, оның мен үшін жауапты екені сияқты, мен де ол үшін жауаптымын деген қарапайым ойды бойына сіңіріп өсетіндей еткен жөн»-дейді [6, 15б].

Мемлекеттік рәміздер – белгілі бір елдің өзінше өмір салтын, бүкіл болмыс ерекшелігін, айрықша арман-аңсарын, басқалармен байланыс мұратын білдіретін белгі. Тәуелсіздік деген қасиетті ұғым мәдени нышандар мен рәміздер тілінде де сөйлейді.

Негізі қаланған мемлекеттердің қай-қайсысының да алғашқы жасайтын маңызды ресми қадамдарының бірі – елдің туын, елтаңбасын, әнұранын сайлап алу. Өйткені, бұл рәміздер саяси тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендіктің бірегей белгілері болып саналады. Осы орайда, Мемлекеттік туымыздың аспан текті зеңгір көк түсті болуы кездейсоқ емес. Ол – еліміздің мемлекеттік бір тұтастығы идеясының көрінісі.

Әйгілі Ансельм кестесі бойынша ол – адалдықтың, кіршіксіз тазалық пен пәктіктің нышаны. Көптеген халықтар үшін де бейбітшілік, тұрақтылық пен береке-байлық белгісі болып саналатын ашық аспанға меңзейді.

Қазақ тілінде «көгеру», «көк шықты», «көк тіреу», «көкке ауыз ілікті» деген тәрізді ұялас сөздер бар. Соның бәрі, сайып келгенде өмір сүру, жаңарып-жасару, мұратқа жету деген ұғымдармен төркіндес. Табиғат оянып, тіршілік біткенге жан бітетін жыл мезгілі де «көктем» деп аталады [7, 125б.].

Күн образы – байлық пен берекенің белгісі. Оның графикалық бейнеленуі, яғни, шеңбер – өміршендік нышаны деп саналады.

Қыран бүркіт бейнесінің рәміздік мәні әдетте билік, көрегендік пен кеңдік, күш-қайрат ұғымдары арқылы айқындалады. Көпшілік әлемдік тәжірибелік рәміздерде бүркіт бейнесін бедерлеу кезінде оның сұсы мен айбынын, жыртқыштық белгілерін ерек танытуға ұмтылыс басым болса, Қазақстан туында бұл образ мүлдем жаңа көркемдік шешімін тапты. Біріншіден – бейбіт, салмақты мінез сипаты сезілсе, екіншіден – ол күн астында тұр. Оған қоса, қанатына қараса, бақыт нұрын алып келе жатқандай әсер қалдырады. Үшіншіден – қозғалыс үстінде бейнеленген. Асқақ арман, асыл мақсатқа құлаш ұрып келе жатқандай. Рәміздік тұрғыдан алғанда бақыт пен берекеге, өркениет биіктеріне ұмтылған ел мұратын, халық аңсарын аңғартады.

Мемлекеттік туды даралап тұрған тағы бір белгі – оның сабына таяу тік тартылған ұлттық қошқар мүйізді жолақ. Ол – халықтың эстетикалық інкәрлігіне сәйкес өзгеше көркемдік танымның бір көрінісі. Айрықша тұр, әр алуан таңғажайып түрлену сиқырына негізделген аса күрделі құбылыс ретінде олар адамның жан дүниесін айқара ашады. Ою-өрнек – көшпелілер әлемінің, дархан дала рухының тынысы.

Алтынмен айшықталып, көз жауын алардай әдемі зерленген рәміздік жеке белгілердің бояуы мемлекеттік тудың шымқай зерек көк реңімен әдемі үйлесім тапқан. Осындай үйлесімділікті зерделей отырып, мемлекеттік тымыздың да айрықша тарихы мен мән-мазмұны бар екендігіне көз жеткіземіз.

Келесі кезекте әлемдік тәжірибеде сыртқы бейнесі мен пішіні әр алуан елтаңбалар көп кездесетіндігін ескерсек, рәміз ұғымына одан әрмен жақындай түскендей боламыз. Айталық, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасының барлық белгі-нышандары бір шеңбер ішіне орналастырылған. Оның негізгі мағынасы «өмір» ұғымын білдіретін рәміздік мәні бар. Сондай-ақ, басты белгі-нышаны – күн сәулелі уықтар көтерген шаңырақ. Шаңырақ – қазақ халқы үшін айрықша қастерлі ұғым. Ол дүниенің кішкене көшірмесіндей әсер қалдырады. Қазақстандықтардың ортақ үйдегі тату-тәтті тірлігі, ортақ Отан туралы ойлар осы шаңыраққа негізделген. Яғни, еліміздің Мемлекеттік елтаңбасындағы шаңырақ бейнесі – Қазақстанды мекендейтін барлық адамдардың ортақ отбасы екендігі мен ортақ үйінің нышаны. Шаңырақтың беріктігі оны көтерген уықтарға қалай байланысты болса, Отанымыздағы бақытты өмір әрқайсымыздың ой-аңсарымызға, іс-қимылымызға байланысты.

Елтаңба композициясын құрап тұрған келесі деталь – ай мүйізді, алтын қанатты қос пырақ бейнесі. Жылқы образы батылдық, көрегендік пен айрықша ерік-жігер нышаны деп есептеледі. Оған қоса, елтаңбада қыран қанатты қос тұлпар бедерленген. Қанат – асқақ арман нышаны. Бұл жерде ол еңсесі биік, дәулеті тасыған тәуелсіз мемлекет пен ел мұратын еске салады. Қанатты тұлпарлар – табиғи тілектердің қоғамдағы әр түрлі мүдделермен және ғаламдық өркениетпен үйлесім табуға деген ұмтылыс пен ізгі ниеттің де көрінісі.

Ал, бес бұрышты жұлдыз – ол тәуелсіз мемлекетіміздің құшағы бес құрлыққа бірдей айқара ашық, әлемдік өркениет көшіне өз болмыс-бітімімізді сақтай отырып ілеспек ниетіміз бар деген ойға меңзейді. Адамзат баласы жұлдызды билік белгісі, өмірлік бағыт-бағдарды айқындайтын жарық сәуле, асқақтық пен мәңгілікке құштарлық белгісі ретінде түсіндіреді.

Елтаңбада жазылған елдің аты – мемлекеттің лингвистикалық және этно-мәдени рәмізі болып саналады. Жалпы, елтаңбада қолданылған негізгі бояу – алтын түстес. Геральдикаға сүйенсек, сары түс – байлық, әділдік пен кең пейілділіктің белгісі. Елтаңбада сол сияқты тудың түсіндей аспанкөк рең де бар. Олар өзгеше өзіндік үйлесім тауып, аса ажарлы көрінетіні анық.

Мемлекеттік әнұран – елдің музыкалық-поэтикалық эмблемасы, әдеби-сазды төлқұжаты. Ол халық жүрегінің лүпілін тұмар ғып түйген музыкалық сәлемхат іспеттес.

Саз бен сөз арқылы өмірдің бүкіл бояуын, тағдырдың барлық мағыналық-әсерлік болмысын танытады. Ол адам баласының ішкі жан-дүниесін, жан ауасы мен асқақ аңсарын жайып салып, жеткізудің ең құдіретті құралдары саналады.

Музыка мен поэзия әлеміне енген адам тылсым табиғат ырғағына тап болып, керемет күйге бөленеді. Ал, ырғақ болса табиғи және әлеуметтік болмыстарды біріктіру арқылы адам жанында бүкіл тіршілікке деген ортақтастық сезім оятады.

Әнұран әуенінің өзіндік болмысы тамыры тереңде жатқан ұлттық музыка мәдениеті ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Мысалы, көбіне арнайы мамандар әнұран әуенінің музыкалық жарасымын, жанға

жайлы әсерлілігін өзгеше рухтағы өршілдігін бөле-жара атайды. Оның біртұтас табиғаты әуен мен сөздің айрықша үйлесімін талап етеді. Тек музыкалық және поэтикалық тұрғыдан ғана емес, олар ең алдымен рухы мен мазмұны тұрғысынан туыстасып жатуы керек. Сонымен қатар, олардың әрқайсысы тек өзіне ғана тән көркемдік құралдары, жан түкпіріне жетіп, жүрек түкпірін ашу мүмкіндіктері арқылы ерекше әлеуметтік феномен алдына қойылатын ортақ міндетті шешуге қызмет етеді. Осы тұрғыда, XX ғасырдағы көрнекті қазақ ақындарының бірі Ә. Тәжібаев: «Әнұран – сөзбен тоқылған ел туы» деп әрі қысқа, әрі нұсқа анықтама берген [3, 87б.]. Мән-мағынасына ой жүгіртіп қарасақ, әнұранның әрбір сөзінде шынымен де нақты ой мен тарихи белес өткелдері сыр шертетінін көре аламыз. Әуені елді ізгілікке, бейбітшілікке және тату-тәтті өмір сүру мен бірлікке шақырады.

Қорыта келе, мемлекеттік рәміздердің қоғамдық сананы қалыптастыруда маңызы зор екендігін толықтай айта аламыз. Мемлекеттік рәміздер – еліміздің дербестігі мен тәуелсіздігін күллі әлемге жария етуші әрі мемлекетіміздің өткені, бүгіні мен болашағы арасындағы сабақтастықтың жарқын бейнесі, халқымыздың рухын, ұлттық салт-санасын, қаһармандығы мен даналығын, болашаққа үмітін, арман-тілегін жеткізетін ерекше құнды белгілер болып табылады. Яғни, қазіргі таңда ұлттар мен ұлттық мемлекеттердің нағыз өзекті мәселелері экономика, саясат, қорғаныс саласымен емес, керісінше, ұлттың басты құндылығы болып табылатын ұлттық нышандарымызбен, рәміздерімізбен де тығыз байланысты деген тоқтамға келе аламыз. Сондай-ақ мемлекеттік нышандар ұлтаралық татулық пен бейбітшілікті насихаттау жолында және мемлекетіміздің әлемдік деңгейде танылып өзіне тән белгілерімен дамыған елдер қатарынан орын алуы үшін төл нышандарымыздың атқаратын қызметі айрықша.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лосев А.Ф. Реалистическое искусство и проблема символа. – Москва, 1994. – 146с.
2. Солнцев В.Н. Язык как системно-структурное образование.– М., – 93 б.
3. Белый А. Символизм и миропонимание. –М., 1994. – 528 с.
4. Лосев А.Ф. Реалистическое искусство и проблема символа.– М., 1994. – 46 с.
5. Мантатов В.В. Образ, знак, условность. – М., 1980. – 64 с.
6. Потебня А.А. О некоторых символах народной поэзии. – Харьков, – 257 с.
7. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – А., «Атамұра», 1999.
8. Сыдықов Е. Тәуелсіздік тірегі – тарихи таным // Қазақ тарихы. – 2003 ж. №2.
9. Жұмабаев С. Қазақ тарихындағы рәміздер // Дала мен қала. – 2007 ж. 18 мамыр.
10. Ділдаева М. Қазақ халқының дәстүрлі ою-өрнегі. // Мектептегі технология. 2004. №7-8. – 52 б.
11. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М., 1974. – 392 с.
12. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы, 1993. – 132 с.
13. Ақышев К. Археологиялық аса бағалы ескерткіштер. Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы, 1996. – 97 б.
14. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 256 с.
15. Шнейдер Е. Казахская орнаментика. Ан. «Казахи».– Ленинград, 1927. – 125 с.
16. Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. – Алматы, – 333 с.
17. Мүтәліпов Ж. Мәдени диалог пен өркениеттер тоғысы. – Алматы: Раритет, 2002. – 283 б.
18. Сатершинов Б. Қазақстан мәдениеті теориясы мен тарихының кейбір мәселелері. – Алматы: Сорос қоры, 2001. – 160 б.
19. Қодар Ә. Түрік философиясы //Тамыр. – 2001. – № 2 (4). – 102 б.
20. Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам. – Алматы: Қаз. Энциклопедиясы, 1998. – 272 б.
21. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет.– Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 б.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF SPIRITUALITY OF MODERN KAZAKH YOUTH THROUGH NATIONAL HERITAGE IN TERMS INTERNET DIVERSIFICATION

Dussipova A.S.

PhD doctoral student

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The main results of the philosophical research investigating the problems and prospects of youth's spirituality development under the impact of Internet are presented in the article. The aim of the article is to determine the role and the influence of the global informational network on spiritual life and goal setting of young people. Two hundred and sixty eight students of all academic years of learning from Al-Farabi Kazakh National University of eight specialties of mechanic-mathematical faculty have been interviewed. Kazakhstan as a dynamically developing country has the aim to keep the culture and spirituality in the process of globalization, unification of cultural patterns of behavior and preserve the spiritual identity overcoming the Internet dependence, which is considered as the threat to the spiritual values and mental health of young people. One of the most reliable instruments of the prevention of the negative youth deviations is the implementation of culturally-based projects with analysis of the heritage of the Republic of Kazakhstan

Key words: spirituality, youth, value settings, projects, Internet dependence, Abay's heritage young people socialization.

Introduction

The overwhelming majority of the respondents mentioned formation of model and spiritual traditions, implementation of innovation and economic reforms, implementation of social and political projects and development of information technologies among the factors, influencing the development of mental capital of people and intellectual capital of a nation. It is noteworthy that the spiritual traditions and moral values are the first priority. This is a demonstrative moment. After gaining independence, it became possible to communicate comprehensively with the world community, to know their history, culture, literature and level of estimates, obtained based on universal values.

All personal qualities that are formed during personality development (moral, religious, social, philosophical, ethical, philosophical, political, aesthetic, educational, legal) should be focused on spirituality of modern youth in our republic. That is to be an intellectual citizen not only in the cognitive and theoretical terms, but also in practice and in action. For example, a great Kazakh philosopher and educator Abay put forward the concept of «full human being». Abay's "full human being" is a social personality, full spiritually advanced person who does well to the society, environment, people, humanity and the whole world. These ideas are connected with the first principle of our President, which was proposed in "Intellectual nation– 2020" project: "We need people who know how to work in the XXI century, professionals who are well aware of domestic and international processes, patriots, putting national interests above personal ones. Today creative thinking and the ability to process knowledge and generate new solutions, technologies and innovations have become the most valuable qualities" [1].

The third principle of "Intellectual nation–2020" project is spiritual education of youth. One of the negative impacts of globalization is isolation of Kazakh youth from their native grounds, the prevalence of consumer awareness, cultivation of material wealth, materialistic pragmatism. President Nursultan Nazarbayev, who is concerned about widespread of these pseudo-values, urges to oppose these phenomena by strengthening national and cultural values and morals of young generation, which are right and significant. "Knowledge and skills cannot be creative force, if they are not based on national priorities, moral values, public debt concepts, social solidarity and continuity of generations" [2]. It was not for nothing that Abai said that primary education should be taught in the native language, which attaches a child to national and cultural values, including religious values. In adolescence, you can start learning other languages and subjects. He also put forward the idea of correctness of religious education and morality for the purpose of moral education of a person. Abay is a supporter of symbiotic and synthetic method in education [3]. He is convinced that for spiritual education children should be taught the canons of religion and religious morality. Being a believer and a spiritual developed person, he will define priorities and strategies of his development more correctly in the future. Modern educational policy and pedagogy of Kazakhstan are going that way. Motivational concept of the society is in science and education, in human development and in the formation of a full human being. Abay Kunanbayev's ideas are identical to the concepts of the leader of nation. N. Nazarbayev deeply focuses his thoughts on the concept of motivation of younger generation in the third principle of the formation of intellectual nation and intelligent personality. Developing the idea of A. Kunanbayev the leader of the nation encourages the society to spiritual and universal values: "Our young generation should definitely learn the truth – only one who benefits people and his country can achieve real success in life" [4].

Spiritual values and national culture are of paramount importance for the development of every nation or ethnic group. Culture can be represented as a huge laboratory in which universal and national values are created; achievements of human society from ancient times to the present day are collected. All these values are a legacy of the

culture of peoples. Therefore, we must begin the acquaintance with the national culture from its heritage. In Ozhegov's Russian Language Dictionary, the word "heritage" is defined as "a phenomenon of spiritual life of people, their lifestyle, inherited and perceived from previous generations, from their predecessors". Heritage is a necessary foundation for building new culture by future generations. The present generation is enriched by the experience of the past generation and passes this experience to the future generation. This eternal circle of three unities is open while people live.

The purpose of humanitarian studies is to analyse, discuss and assess the ways of formation of spiritual potential of Kazakhstan. Creating spiritual society, based on universal benefits and national values is the responsibility of each of us. Today one of the main tasks for our independent country is to keep up country's spirit and ideology and to form patriotic feelings. For these purposes, we need a national idea that strengthens spiritual foundations and highest goals of the nation. In Kazakhstan, being on its way to the development, the problems of spiritual and national ideas (which are the basis not only for the society and the state but also for information policy) are on the agenda. It includes the eradicating extreme poverty, the achieving universal primary education, the promoting gender equality and empowering women, the reducing child mortality, the improving maternal health, the combating tuberculosis, the ensuring environmental sustainability and developing a global partnership [5].

Formation of a spiritual society in the country is determined by examining the methods based on the humanitarian sciences and values necessary for the implementation of measures aimed at ensuring social and economic effectiveness. Despite maintaining a high level of literacy and academic achievement in Kazakhstan, the country's level of development requires new skills and a new way of thinking. Education system must train the youth, ready to cope with the changes of today in order to help Kazakhstan remain competitive on the world stage [6].

Communication, information and knowledge are the driving force of progress, contributing to improving the level and quality of life. Information and communication technologies, whether traditional or modern, give new and reliable development opportunities to the people around the world. In addition, many countries, especially the least developed, do not have full access to the information and information exchange, which deprives them of a chance for prospects of long-term and sustainable development. Communication has a dual task-to promote the development of economy and mentality. Its implementation is associated with multicultural factors and openness, sustainable development strategy, creation of an atmosphere of trust in the society. For Kazakhstan, development of information and communication technologies in general and satellite technologies in particular is becoming one of the key factors in addressing competitiveness.

FINDINGS AND METHODS OF RESEARCH

The level of Internet development is an important indicator of spiritual development. Today in Kazakhstan such cities as Astana and Almaty as well as all regional centres are provided with 3G technologies. This year it is planned to introduce the third generation services in all settlements with population of more than 50 000 people. As to implementation of LTE (4G) technologies, the construction and testing of a pilot network is scheduled for the current year. Internet access under EVDO technology is organized in Kostanay, Zhambyl, South-Kazakhstan, Pavlodar, Almaty and Aktubinsk regions. Note that according to preliminary statistics data the number of Internet users in Kazakhstan in the first quarter of 2012 increased to 57.6%. As the Minister of Transport and Communications reports, in 2018 and 2019, the cost for the wholesale Internet has been reduced to 75%; monthly fee for the popular tariff plan has been reduced to 10%, however the speed in the number of tariff plans has been increased 2-fold. As for mobile communication, the cost for intranet calls has been reduced to 33%, to networks of other operators on average to 27%.

These are good indicators, however if we consider Internet as the instrument of the influence on spiritual settings of youth, it is necessary to define objectively the positive and negative factors of such influence. The positive influence includes the possibility of quick communication, information retrieval and expansion of self-education. We believe that the positive sides of the Internet are realized on the basement of the reasonable approach and rightly dosed participation in Internet space. Otherwise, the person is becoming dependent as a drug addict when the behavior of the men and the process of the formation of the spiritual settings are governed not by intellect, but instincts or «external circumstances». Now scientists identify several types of a computer addiction with similar symptoms of other forms (alcoholism, narcomania). It is a *web surfing* (endless travelling around the world wide web), the search of the new intriguing information, cybersex dependency (an obsessional inclination to visit the porno websites), a computer film mania when the person spends days and nights with computer, game dependency as an obsession with network computer gaming, which is popular among young people.

It is known that Internet dependency forms the person who is socially defective, preventing him from real-life communication with surrounding people, depriving him of an opportunity to develop spiritual skills of immediate communication. It is rather serious problem for modern generation. Such a serious problem of the informational society cannot be easily solved. At the same time the social connections (family members, friends, colleagues),

which are essential for human spiritual culture are blasted. The young man shows an apathy, a mental instability, nervousness, a dissatisfaction with life. Nowadays the experts place emphasis on prevention from a computer game addiction as the growth of such computer dependency occurs due to neglect process of children upbringing in a family, feelings of loneliness, which the person tries to avoid, gaining the victory over inner weakness on a virtual battlefield. The danger of computer game dependency threatens everyone who spends time playing video games more than two hours a day. It is not a secret that this time barrier is considered as a norm among teenagers.

Meanwhile, the British therapist Steve Poup compares the hours spent by gamblers in Internet with the acceptance of a path of Cocaine. Moreover, such comparison is not an exaggeration. The computer game addiction leads to the fact that the person since juvenile years refuses from friends, takes unhealthy food, loses interests in school; he becomes aggressive threat for wellbeing of the people around, his predilection for violence is evident [7]. Modern China officially recognized a game addiction as serious illness of society on the equal basis with a drug addiction and the first clinic for the treatment of Internet dependency appeared there in 2005. The country has about 300 centers for the treatment of computer compulsive gamblers. Experts believe that it is impossible to cope with the problem using violent measures and the isolation from people around. For the treatment of such specific patients the educative tools of the communicative environment and art are used; the gamblers are engaged in a calligraphy, learning of classical Chinese treatises, singing songs, doing sports, traditional Chinese gymnastics and other means of moral and physical improvement combined with drug treatment. The world practice uses the similar methods of the narcomania treatment – the psychotherapy, active physical exercises and reflex therapy. The complexity of such disease treatment is revealed in the notion that the majority of the dependent people do not consider themselves as dependent and try to fight against the addiction that is quite difficult. Scientists think that the distribution of Internet dependency occurs due to the feeling of loneliness, the concentration of the modern parents on their jobs, personal achievements and career. In fact, it is a common problem of human society during the era of information. Though there is another viewpoint, which is considering a computer addiction as a process of adaptation of humanity to a new form of interaction with an informational field [8].

The fragmentariness of the perception of the world, the nihilism of the humanistic values and ideals, the frustration, the growth of the different types of the youth's deviation are the negative consequences of this process. Nowadays the volume and the influence of the information suggested for personality through Internet have increased tremendously so it is possible to say that information is an important factor of socialization, which is as powerful as a family, school or a reference group [9]. The Internet is a central agent of the young people's socialization. Nicholas G. Carr is the famous American scientist-publicist, the expert in the field of the processes of management and information transfer, together with his group of researchers-psychologists have made the deplorable inference that fast and regular scrolling of the websites leads to the loss of the spirituality, human brain's capability to think profound and analytically. It turns the regular users of the network into people, who are impulsive and unable to carry out the intellectual work.

Using Internet is affected by diverse information every second and the content of this information can be useful or aggressive, manipulative, disorganizing a spiritual world of the personality. The scientists and parliamentarians of the different countries worry about spiritual life and the leisure sphere of the personality social networks, which spread tsunami of disinformation in the most sophisticated form. They urge to know how to be protected from negative impact of this process without forbidding it [10]. The Internet as a mobile type of communication undertakes the legislative functions, imposing the spirituality and norms of communication in a society, adjusting the spiritual settings of the behavior of the huge groups of young people of different ages, which is not always correct. The specialized literature describes the emergence of severe forms of the dependency because of the person's communication with the global informational networks. The specialists' attention is focused primarily on philosophical aspects of the global network's impact and addiction as an unhealthy condition of mentality of the Internet users [11]. Nowadays the specialists intensively study the interrelation between the Internet and social wellbeing of citizens and the government in general [12]. The research works emphasize the importance not be concentrated on social risks, it is necessary to develop the potential of the modern informational technologies, their reasonable reserves of the growth of the human spirituality [13].

There is a variety of opinions, but it is necessary to notice that the serious destructive forms of person's behavior are connected with computer addiction. They are caused by deviations in functioning of a nervous system of the person, which stops to be «spiritual human» in fact. The Internet is the huge benefit facilitating the achievement of the aims by people. It exempts the person from routine and unproductive work. At the same time, it is the evil if the person tries to shift the functions of the relaxation and controlling of the intelligence and destiny development to the virtual environment.

The reliable instrument of the prevention of the negative youth deviations is the investigation of the actual values of young people, their spiritual settings. As we think, it is important to find out the ways of the optimization of the students' spirituality in order to visualize the prospects of the cultural capacity of future society development.

Therefore, we decided to identify the position of the youth – students concerning the role of the computer literacy in a vital success of the individual. Two hundred and sixty eight students of all academic years of learning from Al-Farabi Kazakh National University of eight specialties of mechanic-mathematical faculty have been interviewed. They had to answer the question: «What factors influence on a successful life of the personality?» The results are depicted in Table 1.

Table 1 – Results of the answers of the Kazakhstani respondents: «What factors influence on a successful life of the personality?»

The qualities of the personality;	First-year	Second-year	Third-year	Fourth-year
The skills and talent	5.0	7.7	41.94	17.4
Spiritual settings	1.0	3.8	5.38	0
The ability to communicate	8.0	2.5	10.75	21.7
The adaptable skills	7.0	13.5	3.23	26.1
The luck and success	10.0	1.9	4.3	4.3
The help of the parents	3.0	3.8	2.15	0
The connections with necessary people	23.0	19.2	9.68	0
Good education	9.0	9.6	15.05	13.0
The diligence	13.0	11.5	7.53	17.4
The computer literacy	21.0	3.8	0	0

The Kazakhstani students are careful in determination of the prospects of the society development. The Kazakhstani students from year to year of learning period change their priorities resolutely. Meanwhile, the students identify the insignificant role of the computer literacy rather than spiritual values as a guarantee of the achievement of the aims of the life. It is obvious that the analysis of the spiritual settings of the youth gives an opportunity to predict the directions of cultural development of the present and future society. Ten-year crisis of the educational system has filled the consciousness of the young people with chaotic and distorted information, which complicates the process of the full-fledged socialization and damages the cultural continuity of generations and assimilation of the traditional human values.

RESULTS AND DISCUSSION

The question that Kazakhstan loses its cultural heritage is important. Craftsmanship skills disappear very quickly. It is supposed to be connected with rapid industrial growth in some parts of the country. For example, there used to be eight archaeological sites in Almaty, but now only one of them still exists. The President expresses concern about the country's ability to preserve its history, culture and spirit. Kazakhstan signed a Declaration on Cultural Heritage, which is an important step in order to raise spiritual issues in the state development agenda at the proper level stressed the need for stronger political will and attention to perform the stated commitments and finding ways to integrate cultural values in Government policy. However, the need for stronger political will and attention to perform stated commitments and finding ways to integrate cultural values in the government policy are emphasized.

Conducting comprehensive studies in this direction on national level will become the basis of formation of spiritual nation in Kazakhstan. Initiated researches in the field of humanitarian technologies that increase potential of spiritual society and development of human capital in Kazakhstan science gave a new push to the development in this sphere. This forms the scientific environment in which humanitarian basis and technologies of efficient implementation of government reforms, aimed at spiritual capital of the nation, are developed.

We note here that a lot of work on protection of intangible spiritual heritage is being carried out in Kazakhstan at the state level. A National Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, which involves prominent scientists, researchers and representatives of state bodies, was established. A project of Concept for Safeguarding of Intangible Cultural Heritage has been developed and approved. It included Kara Zhorga and Kuy. Among the nominations to be approved are “Yurt”, “Aitys” and “Atlas of intangible values of Kazakh people” will contribute to the list of national brands. Besides, it will allow the younger Kazakh generation to learn more about Kazakh spiritual and cultural traditions. An announcement about the scientific expedition “A letter to the village” was posted in social networks, where young people shared different information about current situation in villages. Also participating in the project let young researchers express their impression about the trip in the essays below, which tell about life of young people in different regions of Kazakhstan-<http://rus.intelligent.kz/>.

Within the frame of the project participants visited Abay museum in Semey. Abay Literature and Memorial Museum was established upon recommendations of M. Auezov based on the resolution of the Council of People’s

Commissars of Kazakh SSR No. 347 dated April 01, 1940 devoted to the 95th anniversary of the great poet. It is the first literature museum in Kazakhstan history. In 1990 by the resolution of the Council of Ministers of Kazak SSR No. 141 dated April 05, 1990 due to Abay's 150th anniversary the museum was reorganized into the State Cultural Historical Literature and Memorial reserve museum of Abay called "Zhidebai-Borili". During the first years, the museum was located in the houses of Bekbay Baiysov and Aniyar Moldabayev where Abay often stayed when he came to Semey. In 1967, the museum was moved to the house of merchant R. Yershov.

There are such theme-exhibition halls as "Abay epoch", Abay and visual arts", "Abay and Semey city", "Origins of Abay's works". There is an "East Hall" dedicated to the poems, Hall dedicated to "Zhaz" poem and "Poetic School of Abay". There you can find a lot of information about Abay's life and works, his poetic and affined environment, his contemporaries and successors. There are antiques, which were left from the poet's family, original documents, ethnographic and archival data reflecting Abay epoch, his public activities, rare works of Oriental scholars, works of Western philosophers, and recordings of his contemporary poets in the museum. Also the exposition included six-wing yurt, furnished in Kazakh national traditions and valuable domestic household goods expressing city life of Kazakh people in late XIX-early XX centuries.

Turning to the opinion of T.H. Ryskaliev, researcher of the history of Kazakh philosophy, scientist, deeply penetrating into the nature of wisdom: «consideration of Abay's philosophy as a form of public consciousness in the Kazakh land of the XIX century is not in doubt. The perception of Abay is very unusual. It becomes clear that such thinkers have not existed before. He could contain past, present and future notions. This concept flows from studying, practical skills, experiments, way of thinking and deep understanding [14, p. 44]. The main problem for Abay is the problem of a person, which is taken in a broad sense: mood, behaviour, understanding, landscape, thought, spiritual settings of a person. The basic ethical principle of Abay in his works is «to be a man!» The address is a core of spirituality of the poet.

The ethical value of Abay's address highly appreciates the role and spirituality of a person in life. Man is a reflection, accumulation in the poet's worldview of all thoughts, humanity, diligence and education, friendship and love. The sun and the moon are the decoration of the heavenly world, the forest and fruits are decoration of the mountain, and the fashion of the earth. Abay said with great pride: «I have the honour that I am a man!» says Gabdullin [15, p. 86]. There is a special place of labour in Abay's ethical conceptions. There is no poem of Abay where you cannot find anything without noticing labour and work in it. He thought that work is the base foundation of human's spiritual and mental formation. «The intelligence and science are professional qualities» [16, P.72-84]. He said that work thrives people's spirit while lazy people who are far from work, they easily face bad habits. «Laziness is an enemy for each of the humans. Aimlessness, laziness, shamelessness, poorness – can be as a result of it», – he wrote about all of this in «Gakliya» [17, p.228].

Within the frame of the project, their participants visited Semey Pedagogical College. Pedagogical College named after Mukhtar Auezov, which first started training teachers in the country and which is 110 years old now, was established as a seminary for teachers. In 1920, it was reorganized into a national education institute. In 1922, two pedagogical colleges (Kazakh and Russian) were established on the basis of this institution. In 1937, two pedagogical schools were found on the basis of the pedagogical college. In 1953, they were united and a teacher training college named after K. Ushinsky was established. In 1967, the institution was named after a great writer M. Auezov. Semey Pedagogical College is the first institution engaged in teacher training, not only in our country but also throughout Central Asia. The history of the pedagogical college is closely connected with the names of famous scientists and public figures as academician Kanysh Satpayev, Professor A. Margulan, writer Azil Khan Nurshaiykov, founder of Kazakh cinema Sh. Aimanov, the first member of the Academy of Sciences of the USSR A. Sembaev.

Moreover, so-called "Tuyemoynak Island" was once the centre of meetings of Alash Orda people. Tuyemoynak is officially called «Colonel's Island». There is a famous monument called "Stronger than Death", which became a symbol of the city, in this place. "Museum of Peace", which we mentioned above, is the main object in the memorial. According to an architect Askhat Bakirov, the works carried out now are continuation of "Stronger than Death" monument, which Shot-Aman Ualikhanov devoted to the victims of Semey nuclear test site. "Peace Museum" memorial complex consists of the necessary 20 points. These include parking, entrance gates, rest area, ethnic aul, "Zhaylau" Kumis café and other places that provide adequate rest for the people. A five-story "Museum of Peace" in the form of the Earth is in front of "Stronger than Death" monument. The purpose of the complex: "Stronger than Death" monument, which is located on the left side, reminds us of hard days on the nuclear test site, and "Museum of Peace" is a symbol of modern Kazakhstan, calling for peace and spirituality. In addition, here you can admire a huge stage of "Peace" stele, which depicts a book, contained the Decree of the President Nursultan Nazarbayev to close Semipalatinsk nuclear test site.

Dostoevsky Museum was on the map of the project. There are seven memorial and literature museums of Dostoyevsky in the world. Six of them are in Russia and one is in Kazakhstan. F. M. Dostoyevsky spent five difficult

years in exile in Kazakhstan. Here he met his first love, Isayeva M. D. After a long break, he returned to the world of literature. In Semey he met P. P. Semenov-Tyan-Shansky, A. E. Vrangel, Sh. Ualikhanov. In 1971 the apartment, where F. M. Dostoyevsky lived, was turned to a literary museum of the writer. In 1977 a new museum that combines the image of F. M. Dostoyevsky in Semey, his place in the history as well as all his literary characters were opened. Museum establishment was dedicated to the 150th anniversary of the writer. Architect V. F. Vlassov designed the building. It was made a shape like a half-opened book. There is a monument dedicated to F.M. Dostoyevsky and his friend Sh. Ualikhanov in front of the museum. Among the exhibits you can see the first editions of such works as “Crime and Punishment”, published in 1867, “Teenager” (1876), “The Brothers Karamazov” (1881). The memorial apartment is on the top floor of a small wooden house. A mail carrier Lopukhin owned the house that time. In 1857 Dostoyevsky had rented this house for “eight silver coins per month”, before he married Isayeva. Before leaving Semey he had lived two and a half years in that apartment.

Local History Museum in Semey was in the centre of project participants. Governor-General Procenko constructed the building of regional local history museum in 1856. The architect is unknown. After the establishment of Soviet power, this building was called Freedom House. The first council of deputies of Semey city was located here. In June 11, 1918, there was a counterrevolutionary riot in Semey. During the terror, the White Guard settled there. After the restorations of Soviet power a political department of peasant cabinet and then Semey army, group headquarters were located in the building. In 1932, Russian Communist Party (Bolsheviks) provincial committee was functioning in the building. Officers of Kazakhstan Communist Party (Bolsheviks) were working there in 1930-38. In 1957-58, the building was reconstructed. Under layers of the walls of the third hall, frescoes displaying phoenix from different angles were found. The Local History Museum has been functioning in the building since October 1977. The museum is located in a separate building, constructed in the style of oriental architecture. This year the museum staffs pay much attention to meet the spiritual values of the residents. There were 3890 exhibit items in the museum in 2019, including basic and additional funds. Permanent exhibit museum structure consists of three sections: Nature section gives extensive information about general characteristics of the nature of the region, including its animals and plants. Scientific data on weather conditions, terrain and mineral resources of the region and research works of the region scientists are widely promoted.

Cultural events dedicated to the protection of nature in the region and environmental issues are held. Ancient era section is based on scientific evidence, covering history of people who lived in the Stone Age. Here you can see the relics that have been found during archaeological works as well as cultural sites of ancient nomads inhabiting this region in the 1st Millennium BC. A valuable complex of ancient relics providing knowledge on national priceless heritage has been collected. Antique records, documents, archival information, photos that cover cultural and historical development of the region were widely used. Works and separate scientific interpretations of the researchers of the region and Orientalists are presented. Modern age section gives substantial educational information about the history of the region up to this day. Planned scientific research works on collecting materials are being held in the museum. Research materials related to the history of the region from the fund of the Republican State Central Archives and the National Academy of Science as well as from the Archives of such cities as Omsk, Astana, Semey, Oskemen constitute scientific fund of local materials of the museum. Materials based on them are published in national, regional and district publications. Geographical, archaeological and ethnographic expeditions are often organized on the part of the museum. Due to the works carried out, samples of valuable national spirituality are being collected.

Conclusion

The systematic professionally competent work of the diversified specialists (philosophers, teachers, psychologists and IT specialists) for the formation of spirituality with integration of computer literacy of the adolescents and pedagogical literacy of the parents, for the training of the communicative abilities of young people, for their active involvement in socially useful activities since their *childhood* is necessary. The mass actions from early age, the promotion of mass sport, the mobilization of the youth for informally organized cultural projects and leisure, creative activities based on heritage material, which should be prepared by adolescents themselves can become the resolution of the problem. The creation of student's film clubs or amateur theaters under the leadership of professionals can promote the opportunities of children's self-organization and self-checking. The educational actions organized by famous politicians, people of creative professions devoted to the use of Internet technologies for achievement of the success would be in a great demand. In order to form the spirituality with media literacy of the youth we recommend to use different occupations and out-of-class activities (leisure activities as well) including the development of the scenarios and mini-scenarios about heritage. The games for preparation and creation the media texts by students according to the heritage and spirituality of Kazakh nation; the creation of the posters, newspapers, advertising booklets about significant persons. The shooting of the educational and spiritual movies with the use of well-known examples. The collective discussion of the works of culture; the creation of the stories

on behalf of the heroes (animated or unanimated), appearing in the media text. The creation of the scenarios according to the solution of spiritual problems of society, collective discussion of prepared scenarios; collective watching of the programs, videos and collective discussions of screen media texts (movies, telecasts, internet websites). Moreover, initiated researches in the field of humanitarian technologies would increase potential of intellectual society, improve human capital in Kazakhstan science and give a new push to the development of youth's spirituality. Only the complex approach can provide the successful resolution of the problem in order to preserve the spirituality, which are important for the society, the settings of the behavior of the modern generation of young people. The complex approach would develop students' goal setting for the solution of not virtual, but real spiritual problems. The essence of humanity, its ethical and aesthetic appearance, the value and meaning of life, the world of knowledge and feelings did not leave Abay indifferent, so it should not leave the modern youth of the Republic of Kazakhstan as well.

References

1. Velitchenko S. N. Intellectual nation as the basis of innovational development of the state. / Kazakh National University Bulletin. Series journalism, 2013. – №2.
2. Gabitov T., Kulsariyeva A., Sultanbayeva G. National Culture: Tradition and Innovation (On the Basis of Semiotic Analysis of Kazakhstan's Capital) / World Congress on Administrative and Political Science. Antalya, 28 November – 1 December 2012.
3. Sultanbayeva G., Kanagatova A., Assymova D. Intellectual nation formation in the context of human capital development: Kazakhstan's strategy. Modern issues of economy, 2013. – № 8(146).
4. Sultanbayeva G., Kulssariyeva A., Tazhiyeva S. Social and economic problems of intellectual nation formation in Kazakhstan. Modern issues of economy, 2014. – № 9 (147).
5. Velitchenko S. N. Inter confessional discourse in media space of Kazakhstan as a component of tolerant society // Materials of International Scientific and Practical Conference "The role of traditional religions in strengthening inter confessional concord in Kazakhstan", 2013, P. 159-161.
6. Velitchenko S. N. Intellectual nation as a dominant trend of Kazakhstan state policy // Actual problems of humanitarian and natural sciences, 2013. Ulrich's Periodicals Directory «Bowker», the USA.
7. Epishin R. Two hours of the game are equal to a cocaine path. // Game addiction. – 2010 – May 25.
8. Makarenkov A. Internet-dependency. Illness or the new stage of the development of the civilization? // Access mode: http://www.igromania.ru/articles/48122/Internet-zavisimost_Bolezn_ili_novaya_stadiya_razvitiya_civilizacii.htm – May 6, 2016.
9. Yershov D. A. Information security of the personality as the purpose of social and pedagogical activity // <http://scipeople.ru/group/125/topic/196/>
10. Omar B. War of words, or the word against war // MC in Kazakhstan. – April 30 – May 6 – 2014. – P. 4.
11. J Kuss D. et al. Internet addiction: a systematic review of epidemiological research for the last decade // Current pharmaceutical design. – 2014. – T. 20. – №. 25. – C. 4026-4052; Kuss D. J., Lopez-Fernandez O. Internet addiction and problematic Internet use: A systematic review of clinical research // World Journal of Psychiatry. – 2016. – T. 6. – №. 1. – C. 143; Poli R, Agrimi E. Internet addiction disorder: prevalence in an Italian student population. Nord J Psychiatry. 2012; Xu J, Shen LX, Yan CH, Hu H, Yang F, Wang L, Kotha SR, Zhang LN, Liao XP, Zhang J. Personal characteristics related to the risk of adolescent internet addiction: a survey in Shanghai, China. BMC Public Health. 2012; Barkoviak M. China makes Internet addiction an official disorder. Daily Tech. 2012.
12. Contarello A., Sarrica M. ICTs, social thinking and subjective well-being – The Internet and its representations in everyday life // Computers in human behavior. – 2007. – T. 23. – №. 2. – P. 1016-1032.
13. Smith J., Hewitt B., Skrbiš Z. Digital socialization: young people's changing value orientations towards internet use between adolescence and early adulthood // Information, Communication & Society. – 2015. – T. 18. – №. 9. – P. 1022-1038.
14. Ryskaliyev, T. 1999. "The problem of wisdom in the history of philosophy" (philosophy, the science doc author). Almaty, NAS RK, p. 44
15. Gabdullin, B. 1970. "Ethical perception of Abay". Alma-Ata, Kazakhstan.
16. Mürsepp, P. 2013. The Aim of Science – Knowledge or Wisdom. Problemos, 84, 72-84
17. Auezov, M. 1967. "Abay Kunanbayev: Articles and Studies". Almaty, Science, p.228.

УНИВЕРСАЛИИ ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Иманбаева Ж.М.

Философия, 2 курс

Научный руководитель: д.филол.н., профессор Алтаев Ж.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Исследование картины мира этноса включает изучение его «концептов». Концепт – это термин когнитивной лингвистики, современного междисциплинарного направления в языкознании, исследующего роль языка в познавательных процессах, а именно в концептуализации, категоризации, обобщении человеческого опыта. Концепт – главное понятие культурологической лингвистики, являющееся основным компонентом в понимании мировоззренческих универсалий той или иной культуры. В концепте воспроизводится сохраняющаяся в этнокультурном сознании языковая картина Вселенной; в нем отражаются многовековые представления о мире и духовные ценности народа. Счастье – является одной из важнейших категорий в системе концептуальных представлений о мире. Концепт счастья есть в языке любого этноса. В традиционном мировоззрении казахского народа, в его картине мира счастье относится к числу фундаментальных концептов.

Ключевые слова: концепт, счастье, ценности, традиционные ценности.

А.Н. Нысанбаев одним из первых толкователей-герменевтов универсалий традиционной тюркской культуры называет нашего великого предка философа Абу Насра аль-Фараби. Понятие «счастье», подробно разрабатывавшееся в трактатах аль-Фараби, по мнению многих исследователей сопоставимо с тюркским понятием «құт». Слово «құт» в переводе с казахского обозначает богатство, благодать, достаток, изобилие. Идея плодородия и изобилия, выраженная в понятии «құт», является конституирующей в сложном идеологическом комплексе казахской традиционной культуры. Благодаря этой идее казахская культура обладает необходимым ценностно-смысловым единством, обеспечивающим ее самодостаточность, непрерывность, способность адаптироваться без ущерба для себя в исторически изменчивых условиях.

Исследование картины мира этноса включает изучение его «концептов». Концепт – это термин когнитивной лингвистики, современного междисциплинарного направления в языкознании, исследующего роль языка в познавательных процессах, а именно в концептуализации, категоризации, обобщении человеческого опыта. Концепт – главное понятие культурологической лингвистики, являющееся основным компонентом в понимании мировоззренческих универсалий той или иной культуры. В концепте воспроизводится сохраняющаяся в этнокультурном сознании языковая картина Вселенной; в нем отражаются многовековые представления о мире и духовные ценности народа. По словам российского ученого В.А. Масловой «Самые важные концепты кодируются в языке» [1, с. 55]. Языковые концепты – это не застывшая семиотическая система; они существуют в пространстве и времени и зависят от исторического опыта и культуры народа. Работы многих ученых-лингвистов посвящены данной теме. Известный российский когнитолог С.Г. Воркачев пишет ««Концепт» в лингвокультурологических текстах – это, прежде всего, вербализованный культурный смысл, и он «по умолчанию» является лингвокультурным концептом (лингвоконцептом) – семантической единицей «языка» культуры» [2, с. 21]. К числу общих для многих этносов концептов относятся: счастье, судьба, время, любовь, чувство, дружба, природа и т. д. Существует множество концептов характеризующих национальные особенности быта и мироозерения определенного этноса, например камшы, босаға, шаңырақ, құт, бесік и т.д. В казахской культуре за долгий период ее существования сформировались концепты ярко передающие самобытность традиций, нравов, религиозных и этических представлений народа.

Счастье – является одной из важнейших категорий в системе концептуальных представлений о мире. Концепт счастья есть в языке любого этноса. В мировоззрении казахского народа, в его картине мира счастье относится к числу фундаментальных концептов. В народном понимании казахов с одной стороны осмысленность существования является предпосылкой счастья, с другой стремление к счастью придает жизни значение и направление. Получается бессмысленное существование делает человека несчастным, а способность глубоко осмыслить свою жизнь делает ее счастливой. В словаре казахского литературного языка «счастье» – этическое понятие отражающее степень удовлетворенности жизнью, оно содержит много значений: богатство, изобилие, радость, удовольствие, добро, мудрость, найти свое место в жизни, стать полноценной личностью [3, с. 138]. В толковом словаре казахского языка счастье означает преисполниться радости от исполнения желаний [3, с. 138].

В народном понимании счастье даруется свыше в награду за какие-либо хорошие поступки или просто так. Поэтому, человек в своих мольбах прежде всего обращался к создателю. Выражения «Бата бердім, бақ тіледім», «Басыңа бақыт құйылсын», «Бақыттың нұрына шомылып жүргей», «Бағын жансын әуелеп», «Құдай жарылқасын, бақ қарасын, қыдыр дарысын, құт дарысын» тому ясные подтверждения. До принятия

ислама казахи поклонялись богу Тенгри т.е с древних времен казахи верили, что все хорошее в жизни происходит по воле высших сил. Понятие «счастье» таким образом имеет религиозные корни. Известный венгерский тюрколог Шомфай Кара Давид изучая культуру тюркских народов попытался объяснить значение слова «Құт». Он высказал мнение, что ««Согласно доисламским традиционным представлениям понятие «Құт» означало «Дух». Современные казахи употребляют слово «Құт» в качестве синонима слов «счастье, изобилие»» [3, с. 139]. Богатство здесь может пониматься двояко, как материальное и духовное. Если углубиться в этимологию слова «Бақыт», то можно увидеть, что оно произошло из соединения двух слов «бак» и «құт». Слово «Бақ–құт» подвергнувшись фонетической трансформации, связанной со звуками қ и ұ (бақ–құт – бакқұт – бақұт – бақыт), со временем превратилось в «Бақыт» (Счастье).

Концепт «счастья» в традиционном понимании казахского народа означает жить радостной жизнью, полной веселья, успехов, достижений, добра и богатства. Человек не всегда может быть счастливым, но счастливых моментов в жизни всегда больше. Казахи всегда желают друг другу долголетия, успехов в делах, открытой дороги, чтобы его звезда ярко сияла по жизни, богатства и изобилия. Под богатством подразумевалось не только материальное, но и духовное богатство. «И богатство определяло свой смысл в особом семиотическом контексте. В богатстве воплощались личные качества и достоинства человека» [4, с. 259]. Счастливым считался тот, у кого была большая и дружная семья, многочисленное потомство, крепкое здоровье, достаток. Поэтому во многих фразеологических оборотах, пословицах и поговорках часто фигурирует концепт «счастья», отражающий многовековые традиции, обычаи и верования казахского народа.

Концепт «счастья» включает мифический персонаж, святого «Қыдыра», который являясь в образе нищего старика или в виде птицы приносит счастье, удачу. Бухар-жырау в таких выражениях воспевал славную судьбу Аблай-хана:

«Птица счастья села на голову твою,
Қыдыр-покровитель богатства пришел к тебе,
И счастье заночевало в доме твоём»

В поэме Абая «Масғұт» есть такие строки:

«Тот чудесный старик был не кто иной,
Как владеющий счастьем Қыдыр – святой.
Джигита, прощаясь, он благословил.
И Масғұт возвратился к себе домой.»

Среди обычаев и традиций казахского народа особую группу составляют «поверья и запреты». Казахи верили во всяческие приметы, рожденные из опыта народной жизни. Примета – это знак, предвестие хорошего либо дурного события. Так же казахи верили, что некоторые стихии (например, огонь), животные (например, волк), птицы или предметы обладают особой силой. Их называли кие, аулие, что в переводе означает святой. «Святым» надлежало воздавать известного рода почести, для этого проводились различные обряды, как говорили, чтобы счастье не покинуло. В случае неисполнения обрядов человека могло настичь какое-нибудь зло (кесір). Ч.Ч. Валиханов писал: «...если животное имеет какую-нибудь особенность, то его называют аулие и почитают выражением счастья; лошади с гнездами на гривах и хвостах, которые делают, по понятиям (казахов), злые духи – шайтаны, почитаются также на предмет счастья (құт), таких животных никому не отдают: «счастье уйдет» (в сносках – «құт кетеді»), если отдают -тогда берут так называемый слекей – слюну. Например, у лошадей вырывают клочок гривы, ослонивают в слюне животного и кладут в калту, т. е. в карман».

Ценности по сути есть средства для достижения благостного состояния души, называемого счастьем. Счастье не избирают ради чего-то другого, кроме него самого. Поэтому счастье (благо, добро) будучи высшей целью и неким совершенством не относится к ценностям. Ценности можно назвать промежуточными целями на пути к счастью. Этические ценности – это необходимые для достижения счастья качества характера человека. В числе этических, нравственных ценностей или добродетелей мы можем указать: благообразие, доброжелательность, мужество, справедливость, веру, честность, верность, уважение к страшим, трудолюбие, патриотизм и т.д. и этот список можно продолжать. Нравственные ценности существуют в тесной связи с нравственными регулятивами, их еще называют нормами поведения, морали. Для выражения и закрепления этических ценностей обычно в каждой культуре имеется определенная система общепризнанных правил поведения или нравственных регулятивов. Ценности, идеалы с одной стороны и регулятивы, нормы с другой хоть и не тождественны, но неразрывно связаны между собой. Для определенной ценности существует свой регулятив или норма. Если для человека честность – ценность, значит в поступках он будет следовать регулятиву «будь честен». Точно также поступки могут сказать многое о человеке.

Нравственным (моральным) ценностям присуща такая характеристика как финальность т.е. они не являются средством для достижения какой-либо вне их лежащей цели (т.е. определенной ценности). Поэтому зачастую нравственные нормы и регулятивы приобретают императивную форму как предписание, обязательное к выполнению (от лат. Impero – повелеваю).

Если задаться вопросом, какие ценности традиционно у казахов считались основополагающими, то в первую очередь я бы назвала истину, справедливость и свободу. Истина, иначе знание или мудрость определяла просвещенческий характер казахской философии. Аль-Фараби считал мудрость залогом счастья, поэтому у него искусство философии занимало особое положение среди прочих искусств и занятий: «Поскольку мы достигаем счастья тогда, когда нам присуще прекрасное, а прекрасное присуще нам только благодаря искусству философии, то из этого следует, что именно благодаря философии мы достигаем счастья» [5, с. 35]. Поэма Юсуфа Баласагуни «Құтты білік» переводится как «Благодатное знание» или «Искусство быть счастливым». Там есть строки:

«Кичащийся знаньем от знаний далек,
Признался в незнание – достигнешь высот.
Познание – море без края и дна.»

Бухар-жырау поет вдохновенную оду человеческому знанию:

«Хоть увидит вселенную целиком
Хоть удастся войти в золотой ее дом.
Хоть ему доведется гулять среди звезд,
И достигнуть Луны в дерзновенье своем, –
Жажду знанья не утолит человек»

Вершина казахской философии Абай ратовал за просвещение народа, но при этом предупреждал об опасностях науки лишённой совести и любви. «В ком господствуют чувства любви и справедливости – тот мудрец, тот учен». Принцип Абая – это «разумное сердце или совестливый разум» (А.Н. Нысанбаев).

«Для народа счастье не в богатых людях, а в мудрых» – говорил Толе би.

Асан Кайгы в своем стихотворении одновременно упоминает и справедливость и истину:

«Справедливости приметы –
Не возвесть на правду тень,
Мудрого ума примета –
Не искать прошедший день.
Труса подлого примета –
Против вражьих сил не встать.
Злого, хищного примета –
Скот у немощных отнять.
Глупых и невежд примета –
Слову умному не внять»

В упомянутой поэме Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание» так говорится о справедливости: «Лишь тот справедливый, – ответил Элик, – кто с сердцем сверяет свое слово привык. В ком суть и обличье едины вовек, то значит: правдив, справедлив человек... Дает справедливость и славу и честь, по сути она человечность и есть!». Справедливость в обществе соблюдается благодаря законам и Юсуф Баласагуни обращаясь к правителю пишет:

«И чтобы крепить свою власть год за годом.
Закон, а не силу поставь над народом
Где беков надежный закон утвержден
Страна там в пору благодатных времен
Творцу похвалю я должен воздать,
В законах народ обретет благодать»

Справедливость означает равенство всех людей вне зависимости от их происхождения. В творчестве Доспамбета жырау была затронута эта тема:

«Средь ручьев, на просторе донских лугов
Ничем не уступит Стамбулу Азов,

И чем Доспамбет, родившийся там,
Уступит великого хана сынам?
И чем уступает он сыну вельможи,
Когда сам Тенгри его внемлет словам?»

Свободолюбие неотъемлемое качество кочевника. За свободу, за родную землю он готов был жертвовать жизнью. Доспамбет жырау был батыром и полководцем, участвовавший в многочисленных походах и битвах:

«О прошлом, о будущем, что мне жалеть!
Мне не о чем в жизни своей сожалеть.
Я пал пред Мамаем самым храбрецом.
Я пал как герой – не жалею о том»

Бесконечной любовью к родному краю пронизаны слова Казтуган жырау:

«Степная земля бескончна, как время...
Земля – черно-белой орды поселение
Земля, на которой отец мой Суюниш
Сыграл свою свадьбу под пляски и пение»

Асан-Кайгы по своему выражает ту же мысль:

«Что в жизни считать несчастьем?
Степь, где тесно пасти – несчастье»

Ратные подвиги помогал совершать бог Тенгри. Так Шалкииз выразил в своих стихах и любовь к родине и веру в Тенгри.

«Хочешь стать батыром степей,
На врага выходи смелей,
Пусть же знает каждый, идущий в бой,
Наша жизнь и смерть – от Тенгри»

Ахтамберды жырау воспеваает степной простор как символ свободы:

«Для свободы я вырос как дикий кулан,
Чтоб пастись мне нужен степной простор»

В качестве еще одной немаловажной ценности можно выделить «Единство» народа, семьи, близких. Асан Кайгы видит несчастной жизнь без родных людей:

«Доброе слово, которое мы
Не успели сказать – несчастье.
Старцы, утратившие родных
И заботу близких, – несчастье»

Ахтамберды жырау в мирной жизни видел смысл человеческого существования:

«Мне бугры сравнивать бы все с равниной,
Привести в пустыню синь речную,
Мне людей собрать бы воедино
И орду создать из них большую!
У высоких гор прожить не в войнах,
Содержать бы кобылиц мне дойных.
Каждый день – то, сборища, то скачки,
Что б веселье, ну а как иначе?»

Тот же Ахтамберды полагал, что: «Счастья нет у того, У кого несчастный род». Жырау волновало будущее народа и в своих стихах он завещал потомкам сохранять единство и сплоченность в будущем:

«Что завещаю, дети, вам:
Неблагодарными не быть
И не терять друг друга,
Вам в будущем надежно порукой –
Родства, единства нить.
Согласие – достаток означает,
Иначе быть посмешищем. Беда,
Когда раздоры разлучают
Родных и близких, может, навсегда»

Бухар жырау имея в виду Аблай хана, считал, что благополучие народа зависит от умения правителя объединять всех под общие знамена:

«Хан будет хорош, когда сведет
В семью единую свой народ.
Тогда будут все уважать его,
Достойного пояса своего»

Можно выделить пять основных ценностей традиционной казахской культуры: Истина (то же что и ум, мудрость, разум), Свобода, Вера, Справедливость, Единство. Ценности определяют этические ценности. Ценности реализуются в поведении, поступках людей. Например, достичь истины может только умный, размышляющий человек; чтобы быть свободным необходимо быть смелым, отважным, преданно любить свою родину; справедливо способен поступать лишь тот, кто скромнен, рассудителен, неподкупен; вера проявляется в благодарности создателю; единство там где люди дружны, готовы всегда прийти друг другу на помощь и поддержать в трудную минуту и т.д. Герменевтическое истолкование казахской культуры понимаемой как единый, обладающий внутренней целостностью текст – задача на современном этапе все еще не решенная. Это перспективное направление обрисовывает будущее казахской философии, задает траекторию новых научных изысканий. Мир традиционной казахской культуры – это зашифрованный текст который еще только предстоит изучить.

Список литературы

1. В. А. Маслова, Когнитивная лингвистика, Минск: ТетраСист, 2004.
2. С. Г. Воркачев, «Лингвокультурная концептология: становление и перспективы», Вопросы языкознания, pp. 20-36, 2006.
3. Ә. Ә. Бияздықова, ««Бақыт» концептісінің когнитивтік сипаты».
4. А. Н. Нысанбаев, Собрание избранных научных трудов академика А.Н. Нысанбаева в 10-ти томах, т. 3, Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2016, р. 388.
5. Аль-Фараби, Социально-этические трактаты, Алма-Ата, 1973.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ

Калдаева Б.С.

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 3 курс докторанты
Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Нұршыева Г.Ж.*

Аңдатпа: Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, атап айтқанда, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов шығармашылығындағы әйел бейнесі қарастырылады. XX ғасырдың басында Қазақстанда мәдени-ағартушылық идеялардың өркен жайып, зиялы қауымның қалыптаса бастаған кезі болатын. Осы тұста қазақ әйелі бейнесін сомдайтын туындылар да дүниеге келді. Соның ішінде, Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек», Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» шығармаларында әйел теңсіздігінің өзекті мәселелері көтеріледі.

Кілт сөздер: әйел бейнесі, қазақ зиялылары, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, «Шолпанның күнәсі», «Ақбілек», «Бақытсыз Жамал».

Өткен ғасырдың басы әйел образын жаңа қырынан суреттеген шығармаларға өте бай. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлинның «Шұғаның белгісі», Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» т.б. көптеген туындыларда әйел теңдігі мен оның нәзік болмысы суреттелген.

Роман жанрының алғаш қалыптасқан кезеңінде нәзік жандылардың тағдыры шығарманың негізгі арқауына айналып, қазақ қаламгерлерінің шеберлігі мен көркем ойлау жүйесі әлемдік деңгейдегі үздік романшылардың деңгейінен еш кем емес екендігін дәлелдеді.

XX ғасыр басында әйел теңдігінің жалпыұлттық деңгейде көтерілуінің мәні ұлт бостандығының бір сипаты ретінде танылуында болды. Ескіліктің тырнағында қалып жараланған жастардың махаббат еркіндігі ұлт болашағы үшін маңызды еді. Осыны сезінген талантты қаламгерлердің барлығы дерлік бұл тақырыптан тыс қала алмады.

Әйел тағдыры – қай заманда да өзекті мәселелердің бірі. Адам және оның әлемдегі алатын орны – философияның негізгі мәселесін қазақтың көрнекті ақын-жазушылары да адам факторын, адами құндылықтарды басты нысан етіп алған. Мәселен, дәстүрлі қазақ қоғамындағы өзгерістер әйелдің халімен өлшенген. «Отаршылдық», «құндылықтардың жойылуы», «ғылымның дамуы», «қала мәдениетінің қалыптасуы» – бұлар XX ғасырдағы қазақ тұрмысын сипаттайтын басты белгілер. Міне, жаңа ғасыр әкелген ұлы өзгерістердің барлығы көрініс тапқан. Осы орайда ұлттың анасы, ұрпақтың тәрбиешісі, әулеттің аяулысы болған қазақ қызының тағдыры айрықша назарға ілікті. Себебі қоғам алдымен әйелдің болмыс-бітімін өзгертті. Қазақ әйелі де оқуға барды, ерлермен бірге қызмет істеді, киім кию үлгісі өзгерді, өмір салты қалалық өркениетпен байланысты. Бұның өзі тұрмыс-тіршіліктің оң өзгерісімен қатар кемшіліктерін айғақтады. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Адамдық негізі – әйел» мақаласында әйелдің рөлі мен хал-жағдайы туралы былай дейді: «Қай уақытта қай халықта болсын, білім жолында жұрт қатарына жетерлік халық болу жолында ең керекті шарт – ақ жүректі екпінді ерлер. Халықты ілгерілететін дөңгелек солар. Оларсыз мақсатқа жақындау мүмкін емес. Бұлай болғанда алғашқы сөзімді қайта айтамын. Адам баласы тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балалардың бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналасына үйіріліп үй ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын кіргізген – әйел. Адам баласының адамшылық жолындағы таппақ тарақияты әйел халіне жалғасады. Сол себепті әйелдің басындағы сасық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ мешел болып қалам демесең, тағілімінді, бесігінді түзе! Оны түзейін десең, әйеліңнің халін түзе».

Әйел тақырыбын өзек еткен алғашқы прозалық шығармалар Еуропа қаламгерлерінің туындыларынан дараланып тұрады. Себебі әр шығармада әр ұлттың өз танымы мен түсінігі берілген. Мәселен, қыз баланы ерекше қастерлеп-қадірлеген қазақ халқы тәрбие мәселесінде қызға қырық үйден тыйым жасағаны белгілі. Шығармаларда қазақ қызының образы ұлттың салт-дәстүрімен, құндылықтарымен сабақтаса суреттеледі. Алайда отаршылдық әкелген дала өміріндегі өзгерістер алдымен қазақ әйелін бұзғаны анық аңғарылады. Материалдық жағынан азып-тозып қана қоймай, рухы әлсіреген халықтың аянышты халі қаламгерлердің шығармаларына арқау болады.

Қазақ қоғамындағы әйелдің орны өткен ғасырдың өзінде өзге мұсылман елдеріндегі ахуалмен салыстырғанда анағұрлым прогрессивті, жаңа тілмен айтсақ, демократиялық талаптарға жақын болғаны белгілі. Алайда, тарихтың желі теріс соғып, қазақ елі отарлық қамытына тап болған кезеңдерде қалың жұрттың, әсіресе, әйелдің тауқыметі көбейе түсті. Әйел теңсіздігіне қарсы күрес ұлт зиялыларының ұлт мақсаттарының бірі болатын» [1, б.5].

Қазақ қызының тәрбиесі мен әйел теңдігі Алаш зиялыларының еңбектерінен орын тапқаны ақиқат. Алаш зиялыларының әйел мәселесіне мезгіл-мезгіл оралып, басылым беттерінде өзекті мақалалары мен өлеңдері шыққан соң, Кеңес өкіметі тарапынан қолдау тауып, әйел теңдігі беріліп, олардың құқықтары қорғалған болатын.

Әйел теңдігі туралы қазақ зиялылары қоғамда пікірталас тудырып, қазақ халқының намысын оятуға тырысты. Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романына баға бере отырып Әлихан Бөкейханов: «Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып я партияға қызығып, қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, ...» [2] деп, қоғамға және адамзатқа жат қылықтарды сынға алады.

Әйел мәселесі төңірегінде Әлихан Бөкейханның да қалам тартқаны мәлім. Оның 1899 жылы «Туркестанские Ведомости» газетінде «Женщина по киргизской былине «Қобыланды» атты ғылыми еңбегі, 1902 жылы «Бесправность киргизских молодых» мақаласы және 1925 жылы «Қызды малға сату», 1923 жылы «Батыр Бекет» атты шығармалары жарыққа шықты [3].

Спандияр Көбеев «Қалың мал», Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлу», Міржақып Дулатов «Бақытсыз Жамал» романдарында ескі әдет-ғұрыптың қыспағына түскен қазақ қызының тағдыры баяндалып, әйелдің теңдігі мен адамшылығын қорлайтын ескі әдет-ғұрыпқа қарсы батыл күрес жүргізген жастардың ерлігі мен қайсарлығы және сүйгені үшін күрескен екі жастың қайғылы тағдырлары баяндалған.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа», «Ақбілек» романдары мен «Күнікейдің жазығы» повесінде қазақ әйелінің теңдік жолындағы күресі, халықтың азаттығы мен әлеуметтік жағдайларын шынайы бейнелеп, елін білімге шақырады. Бұған оқу-ағарту мәселелеріне қатысты бірқатар ғылыми еңбектері куә.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен «Күнікейдің жазығы» повесі әйел тағдырымен қатар, дәстүрлі қазақ отбасындағы құндылықтар тақырыбын қозғайды. Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында қазақ қызының әлділердің ойыншығына, ермегіне айналған трагедиясын ашып көрсетеді. Бұл бір қыздың ғана емес, бүкіл елдің ұлттық намысына тиетін ауыртпалық. Романның басты кейіпкері – Ақбілек. Шығарма сол басты кейіпкерінің атымен аталған. Бұл табиғи да, заңды да. Романдағы бүкіл оқиға, іс-әрекет, қазақ ауылының әлеуметтік тіршілігі, халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, адамдар арасындағы түрлі қатынастар, империялық озбырлық – соның бар-баршасы дінгекті образ Ақбілек тағдырына байланысты.

Ақбілек кейіпкер ретінде қазақтың дәстүрлі отбасынан тәлім-тәрбие алғаны анық байқалады. Атам қазақ қыз туғанда «өрісім кеңейді» деп қуанған. Осы пікірімізді нақтылай түсу үшін ақтардың тұтқынынан қашып келген Ақбілек әкесі Мамырбайдың көзіне қарауға ұялады, ұяндық пен ибалылық сақтайды. Ұрқияның қайын сіңлісіне Ақбілекке қамқорлығы мен қайырымдылығы отбасы қатынастарының озық үлгілерінің бірі. Қанша зорлық көрсе де Ақбілек тағдырға мойымай тез жинақталады. Оқуға ұмтылады, оқу арқылы ол дүниеге жаңа келгендей күй кешеді. Ақыры соңында білімі мен парасаты үйлескен Ақбілек Балташ есімді жігітпен тұрмыс құрады. Шығарма соңында әке батасын алуды парыз санаған Ақбілек ауылына оралады. Демек, Ақбілектің оқу арқылы мұратына, бақытына қол жеткізуі жазушы айтпақ болған заман жетістігі деп қабылдаймыз.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Күнекейдің жазығы» повесінің де тақырыбы – әйел тағдыры. Көшпелі қазақ ауылының феодалдық-патриархалдық тұрмысы жағдайындағы кедей шаруалардың тіршілігін жазушы сол ортадан шыққан қыз тағдыры арқылы бейнелейді. Ауылдағы әлділер мен әлсіздердің арақатынасын, қоғамдық әділетсіздіктің мүсәпір адамдарды езіп, рухани тоздырып бара жатқанын ашады. Осындай ортадан шыққан Күнекейдің әділетсіздікке қарсы бас көтеріп, өзінің адамдық, азаматтық құқығын қорғауға ұмтылуы, атастырған күйеуін менсінбей сүйген жігітпен қашып кетуі ескі тәртіпке, ата-баба салтына берілген соққы тәрізді елестейді.

«Күнекейдің жазығы» – сол кездегі қазақ өмірінің тұрмыстық жайларын, көшпелі елдің көшу салтын, қыз ұзату, жастардың ойын-сауығы сияқты халықтық әдет-ғұрыптарды кең суреттейтін шығарма. Сонымен қатар бұл кезеңде жазылған шығармаларда әкенің қанымен, ананың сүтімен келген қазақтың ұлы мен қызында болатын ұяндық, сыпайылық, адамгершілік сынды асыл қасиеттер бағаланып, заман ағымы тудырған жасанды зиялылық, пайдакүнөмдік, әйелқұмарлық сияқты әдеттерді сынға алады.

М.Әуезов айтқан Мағжанның еуропашылдығы аса жарқын көрінетін шығармасы – «Шолпанның күнәсі». Бұл әңгімеде таңқаларлығы – ХХ ғасырдағы Еуропа әдебиетіне тән психологиялық үрдістің терең, әрі асқан шеберлікпен көрінуі. Еуропа бұл үрдіске қоғамдық және әдеби дамудың бірнеше ғасырын, түрлі формаларын салып жетсе, Мағжан қазақ прозасының жаңа туған кезеңінде-ақ игерді.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесі 1923 жылы «Шолпан» журналының № 4, 5, 6, 7, 8 сандарында жарияланған. Шағын әңгімеде ой көп, үлкен проблема бар. Шолпан – жасандылықтан ада, риясыз шындықпен бейнеленген образ.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесі-мазмұн мен форманың әр қырынан қарастыруға болатын шығарма.

Әңгіме сол кездің жалаң үгіті мен насихатына еш мойын бұрмаған, шағын жанрдың нағыз көркем үлгісін көрсететін шығарма. Әсіресе Мағжанның адам жанының психологиялық қатпарларын шынайы ашып берген, нәрі мол, қуаты күшті, айшықты жазылған «Шолпанның күнәсі» әңгімесі қазақ прозасына жаңа бағыт сілтегендей болып еді. Бірақ жазушылардың көбі ол жолды таңдап алған жоқ. Мұхтар мен Жүсіпбек қана өз шығармаларында «Шолпанның күнәсіндегі» терең психологизмді жалғастыра білді. Бұл түйін пікір де Мағжан Жұмабайұлы әңгімесінің биік талғаммен жазылғандығын дәлелдей түседі. Бала үшін бақытын құрбан еткен келіншектің ішкі рухани дүниесі оқырманның көз алдына ап-айқын елестейді [4, б.6].

Бұл тақырыпқа Мағжан өзіндік таным мен шеберлік тұрғысынан келді. Өзінің тереңдік деңгейіне сай бұл проблеманы «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде беріден емес, арыдан, түбінен қозғайды. Әңгіме кейіпкері Шолпанды өз заманындағы теңіне қосыла алмаған мұңлықтардан өзгеше етіп көрсетеді. Шолпан өз тағдырына өзі ие болған, бақыттан басы айналып, оны тіпті баладан да қызғанған жан ретінде көрінеді. «Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқалай өзінің сүйгеніне тиген Шолпан...». Автор кейіпкер махаббатының қуатын жарының мән бермей айта салған: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген сөзі жүрек соғысы мен өмір ағысын мүлдем кері айналдырып жібергенімен нақ әрі қысқа жеткізеді.

«Автор «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде шығармашылық еркіндікке жекеленген әйел образы арқылы, оның мінез-құлқын, табиғатын зерттеу, танып-білу арқылы әйелдің адами-пенделік сезім арпалыстарын кеңінен қамти жазу арқылы барды. Әңгімеде бір Шолпанның болмыс-бітімін ашу арқылы жалпы әйел затының жан сезіміне терең шолу бар, сонымен бірге адамның тіршілік иесі ретіндегі жан сырын аршып, сол арқылы барша әйелдің басында кездесетін мінезді, табиғатты зерттеуге ұмтылу бар» [5, б.14].

Әңгімеде түрлі мәселелердің синтезі сабақтасып жатқанына дәлел «әйел тағдыры», «отбасы», «отбасы құндылықтары», «ұрпақ жалғастыру», «ұлттымызға тән таным-түсінік» сияқты өзара байланысты ұғымдар бір-бірімен тамырласып, бір ғана Шолпанның бейнесі ішкі сезімі арқылы берілуінде. Осылайша ұлттымызға тән мінез бен болмыс, таным мен пайым шағын әңгіменің негізгі арқауына, мазмұнына айналған.

Біріншіден, дәстүрлі қазақ отбасыларында ер мен әйелдің қарым-қатынасы өте сыпайы болып, сыйластық пен түсіністікке құрылған. Бұл арқылы ерлі-зайыптылар отбасы берекесі мен бірлігін сақтап отырған. Алдымен, тұрақтылыққа себеп болатын нәрсе – ер мен әйелдің өздерінің міндеттері мен отбасыдағы алатын орнын дәл анық білуі. Қазақи тәрбие арқылы берілетін бұл қасиеттер дәстүрлі қазақ отбасысының баянды, үлгілі әрі биік рухты ұрпақ өсіруіне оң әсерін тигізген. Әңгімедегі ер-зайыптылардың жібектей жұмсақ қарым-қатынасы шығарманың алғашқы бөлімінде шебер суреттеледі.

Әңгіменің «Шолпанның күнәсі» деп аталуының өзінде терең мағына жатыр. Бұл жерде кінә мен күнә деген ұғымдарды ажыратуымыз керек. «Кінә мен күнә синонимдер емес, екеуі екі жағдайда белгілі болатын дүниетанымдық ұғымдар, олардың басты айырмашылығы сонда, кінә – адам мен адамға қатысты болса, күнә -адам мен жаратушыға қатысты, нақты айтқанда, алла мен адам арасындағы мәселе» [6, б.99].

Ал Шолпан күнә жасады ма, кінә жасады ма деген сұрақ пайда болады. Шолпанның күнәсі құдайдан бала берме деп дұға етуі. Бұл алла бұйрығына, табиғат заңына қарсы әрекет еді. Шолпанның күнәлі болуына біріншіден, отбасылық өмірдің бал күндерін қимау ниетінен болса, екіншіден, Сәрсенбайдың бала сүюге ықпалсыздығы әсер етті. «Дұрысы, баласыз өмір бос өмір деген сөзді басқа талай адамдардан естіді, бір-ақ жаны сүйген жарынан естіген жоқ. Ғашық адамға құранның аяты қасиетті емес, жарының сөзі қасиетті, жарынан басқа адамның сөзін не қылсын Шолпан!» [7, б.95]. Демек Шолпан күнәлі болды. Үш жылдан соң Шолпан өз күнәсін түсінеді, тәубесіне келеді. Күнәсін мойындаған Шолпан Алланың рақметінен де құр қалмады.

Екіншіден, Шолпан қазақтың ұлттық танымына сай әрбір әйелдің өмірінің мәні ана атану екенін түсінген парасатты келіншек ретінде сипатталады. Себебі Шолпан сәби сүю бақытын, ана атану деген сияқты сезімнің өмірде барын білді, өмірлік ұстанымы етті. Енді Шолпан өмірінің мәні де сәні де – перзент сүю, ана атану екеніне көз жеткізді және мақсатынан тайынбайтыны белгілі болды. Өйткені кез келген әйел үшін «ана» деген мәртебе алудан асқан мәртебе, атақ жоқ.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесінде М. Жұмабайұлы Шолпанның бейнесі арқылы дәстүрлі қазақ отбасындағы үлгілі әйелдің үздік бейнесін көрсетті. Оны оқырманға анық сездіру үшін автор Шолпанды сан қырлы қасиеттермен мүсіндеген. Дәлірек айтсақ, отбасы бірлігін сақтаған, құдай қосқан қосағының бақытын ойлаған, ұрпақ жалғастыру қамына терең мән берген қазақи болмысты әйелдің бейнесін толық сипаттай білген.

«Жазушы тіршілік үшін, бала үшін ешбір жолдан тайынбайтын әйел бейнесін сомдаған. Әңгіме соңында автор кейіпкерін азапқа салып өлтіреді. Бірақ, өлімнің трагедияның себебі бар. Әңгімедегі азапты өлім М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Б.Майлиннің «Ұлтуған» тәрізді классикалық әңгімелерін түсіреді. Бұл шығармалардағы оқиғалар әр түрлі болғанымен, адам тағдыры алдыңғы сапқа шыққан. Бірінде өмірге

келе сала қасіретке тап болған қазақ қызының тағдыры суреттелсе, екіншісінде бақытты ғұмыр кешіп отырған отбасының шаңырағы шайқалып, ақыры өлімге әкеп соқтырады.

М. Жұмабайұлы драматизм элементтерін, трагедияның қалың бояуларын әңгіме соңында қоюландыра түседі. Өмірін өз қажетіне, өз қалауына сай өзгерту талпынған қазақ әйелі. Ойлағаны, қалағаны болғанымен, бәрібір алдынан қарғыс атқыр «өлім» шығады.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы – қазақ прозасындағы ең алғашқы кесек те күрделі туынды. Шығарманың бұл жанрдың мұнан былайғы дамуына, өркендеп өрбуіне тұңғыш желі тартқан әрі игі ықпал жасағаны да белгілі.

М. Дулатовтың романы 1910 жылы жазылған. Ол қазақ әйелдерінің тағдырына арналған. Романның басты кейіпкері – Жамал. Жазушы оны көрік-келбеті, ақыл-парасаты келіскен қазақтың ару қызы ретінде бейнелейді.

Шығармаға арқау болған уақиғалар ХХ ғасыр басында қазақтың кез келген атырабында, кез келген ауылында, кез келген шаңырағында өтуге мүмкін, әркімге таныс, түсінікті, ортақ, етене сипаттары бар, жалпылық мәнді жәйттер. Автор өз тұсындағы әлеуметтік-қоғамдық өмірдің маңызды арналарын адам тағдыры, нақты әрекет, тартыс арқылы көрсетуді мақсат етіп, ой, идеяны ашық публицистикалық түрде емес, бейнелер, образдар арқылы, көркемдік тәсілдермен береді.

Шығарма сюжеті Сәрсенбайдың балаға зар болуы, Шолпанға үйленуі, одан Жамалдың тууы, Жамалдың молдадан оқып тәрбиеленуі, әдемі бойжетуі, Сәрсенбайдың билік үшін көмектеседі деген іш есеппен Байжанмен құда болуы, бұған Шолпанның қарсылығы, Ғали мен Шолпанның танысуы, ғашық болуы, өзара тіл табысып, қашып кетуі, Байжанның келінінің кетіп қалуына орай жасаған аялық әрекеттері, өтірік қағаз жасатуы, Ғалидың аяқ астынан ауырып дүние салуы, Жамалдың еріксіз Байжан босағасына келуі, Жұманнан көрген қорлық-зорлық, ақыры боранда адасып өлуімен аяқталған оқиғалардың бір-бірімен байланысқан, желісі үзілмейтін тізбегінен құралған.

Жазушы Жамалдың келбет-кескінін, ақыл-парасатын былайша суреттейді: «Жамал он бес жасқа келді. Сұлулық, ақыл, парасат бір-біріне муафик келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды». Ол «сөзге бек ұста, өз ойынан шығарып өлең де жазатын болды». Оның бойындағы осындай тамаша қасиеттерді шығарманың өн бойында нақтылы оқиға, штрих-детальдар арқылы көрсетіп отырады. Жазушы айтулы сұлу, зерек, жаны жырға толы, көңілі көктемдей осындай арудың бақытсыз, өксікпен өткен өмірі арқылы замана әділетсіздігін бейнелейді. Әйел затын сормандай ететін әділетсіздік әдет-ғұрыпты барынша айыптап, қарғыс айтқандай.

М. Дулатовтың сонау бір кезде халықтың, елдің ертеңі, өнер өркені – әйел тағдырына мұншама жан ашырлық танытып, ауыр халіне ортақтасуына, олардың еркіндік, бостандық алуын армандап, мұрат етуіне, сол жолда батыл қадам, биік азаматтық жасауына сүйінесін, әрі ерлік, әрі адамгершілік деп білесін.

Қаламгер осы шығармасы арқылы қазақ әйелдерінің тағдырына жаны аши ортақтаса отырып, санасы барларға ой салу, көңілі көрлердің көкірегін ояту, қазақ әйелдерін еркіндікке ұмтылдыруды мақсат еткен.

Жазушы Жамал тағдырын, жоғарыда айтқанымыздай, нақтылы оқиғалар, штрих-детальдар, тартыс-арпалыс үстінде айшықтайды. Суреткер Жамал өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік тіршілігін, сол заманның кесепатты, кесірлі әдет-ғұрып, салт-дәстүрін көз алдына әкеледі.

Сөйтіп, өз мезгілінің күрделі әлеуметтік-қоғамдық мәселесін көтерген, махаббат бостандығын жыр еткен, жанрлық тұрғыдан жаңалық болған “Бақытсыз Жамал” прозалық туындысы жиырма бес жастағы Міржақып Дулатов ұлттық рухани тарихында терең із қалдырды, бірінші романшы атанды.

Қорытындылай келгенде, ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шығармашылығы жанр жағынан дамып қана қоймай, тақырып мен идея тұрғысынан жаңа белеске көтерілді. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетіндегі жетістікке сүйеніп, әйелдердің қайталанбас образын жасады. Шығармаларда қазақтың ұлттық ойлау жүйесінің формасы сақталып, ұлттық құндылық пен таным-түсініктің көрініс табуы – сол заман қаламгерлерінің шеберлігі. Алғашқы классикалық туындылар қазақ әдебиетінде проза жанрындағы бағыт-бағдарды айқындап берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Тапанова С.Е. Қазақ басылымдарындағы әйелдер бейнесі. Монография – Астана: 2013. – 264 бет.
«Роман деген не?» // «Қазақ». Орынбор, №48, 1915 жыл.
Сұлтанхан Аққұлыұлы «Әлихан-әдебиетші ретінде» // Жұлдыз. №5, 1993 жыл, 179-180 беттер.
Әбдешев Б.М. Мағжан Жұмабаевтың прозасы. Автореферат. – Астана: 2002. 26 бет.
Әбдешев Б.М. Мағжан Жұмабаевтың прозасы. Диссертация – Астана: 2002. 129 – бет.
Есім Ғарифолла Адам-зат. – Астана: Ақарман, 2008. 382 бет.
Жұмабаев М. Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 бет.

ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ

Мырзакерім Б.М.

Қоғамдық денсаулық сақтау, магистрант

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к., проф., м.а. Кемелбеков Қ.Б.

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы

Аннотация. В статье подробно рассматривается тот факт, что Казахстан является частью мусульманского мира с точки зрения цивилизации и культуры. Следует отметить, что страна поддерживает это направление с 2004 года в рамках программы «Культурное наследие». Благодаря этим исследованиям углубляются интеграционные связи Казахстана, лидирующего в Азии. Это свидетельствует о наличии цивилизационных факторов, благодаря которым достигаются конструктивные взаимодействия между государствами мусульманского мира.

Ключевые слова: цивилизация, культура, турки, Культурное наследие, конфессия.

Abstract. The article examines in detail the fact that Kazakhstan is part of the Muslim world in terms of civilization and culture. Important to note that the country has been supporting this direction since 2004 under the «Cultural heritage» program. Thanks to these studies, the integration ties of Kazakhstan, which is a leader in Asia, are being deepened. This indicates the presence of civilizational factors that help achieve constructive interaction between the States of the Muslim world.

Key words: civilization, culture, Turks, cultural heritage, religion.

Қазақстан өркениет пен мәдениет тұрғысынан мұсылман әлемінің бір бөлігі болып отыр. Өйткені, әлемдік өркениеттің дамуына айрықша ықпал еткен Түркілердің тарихи мұрагері болып қалған Қазақ жерінде ислам діні қанат жайғаннан кейін де ғылым мен білімнің, мәдениет пен өнердің дамуына баға жетпес үлес қосқан ғұламалар дүниеге келді. Мал шаруашылығын кәсіп еткен көшпелі халық өркениетінің мінсіз үлгісі қалыптасты. Қала мәдениетінің де бүгінгі игіліктеріне жетекабыл сәулет пен құрылыс өнері дамыды. Оған археологиялық қазбалар кезінде табылған атақты қалалар мен тарихи ескерткіштер, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Арыстанбаб, Айша бибі мазары, Отырар, Сайрам секілді қалалардың орны куә (Меруерт Әбусейітова) [1, б. 81].

Сондықтан, елімізде 2008 жылы өткен «Орталық Азиядағы ислам өркениеті» деген халықаралық конференция қазақстандық ғалымдардың әлемнің ғалымдарымен тығыз қарым-қатынаста екендігін көрсетті. Түркияның Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығының Бас директоры Халит Ерен: «Біз онда Үндістан, АҚШ, Қазақстан, Жапония, Ресей сияқты мемлекет өкілдерінің баяндамаларын тыңдадық. Олардың арасында әлемге танымал ғалымдар да бар. Олар жиынға қатысушылардың алдында өздерінің атқарған жұмыстары жөнінде есеп берді. Бұл еңбектерде өте құнды мәліметтер бар. Сондықтан мен болашақта ол мәліметтер ғалымдардың және зерттеу жұмысымен айналысқысы келетін өзге де азаматарға үлкен көмек болады деген ойдамын» [2, б. 19] деді. Ал, Қазақстанның Бас мүфтиі, ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлі өз баяндамасында Орталық Азиядағы өркениеттің дамуына шолу жасай келе, Кеңестік кезеңде әдейі таңылып келген «қазақта қала мәдениеті болған жоқ» деген жалған түсініктің үстемдік еткендігін айтты. «Түркі халықтарының арасында өзіндік орны бар, ежелгі мәдениеті мен әдебиетінің қайнар бастауы терең қазақтар кеңестік дәуірге дейін көшіп-қонып өмір сүрді. Оларда қала мәдениеті болған жоқ деген теріс түсінік үстемдік етті. Тіпті қазақтың көзін Қазан төңкерісі ашты. Ал оған дейін елдің екі пайызы ғана сауатты болды деген қасаң қағида қалыптасты. Сөйтіп, қазақты жартылай отырықшы және отырықшы топтар қалыптастырды деп елдің заттық және рухани мұрасы туралы сөз студі де орынсыз етіп көрсетті» [2, б. 6], деген ғалым түркілік дәуірді былай қойғанда, рухани жазба мұрамыздың тек IX ғасырдағы кезеңінің өзін зерттей келсек, шын мәнінде оның ұлан-ғайыр екеніне куә болатынымызды айтты. «Халқымыз рухани құндылықсыз өмір сүрген жоқ. Жерімізде Отырар, Исфиджап, Түркістан, Сығанақ, Жент, Баршыкент, Тараз, Баласағұн секілді бірнеше мәдени, әдеби, рухани орталықтар болды», деп атап көрсетті. Ә. Дербісәлінің айтуынша, соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстары тек бір ғана Отырардың өзінен X-XVI-шы ғасырларда Әбу Насыр әл-Фарабиден басқа ғылымның сан салалары бойынша терең де ойлы шығармалар қалдырған 17 ғұлама шыққанын көрсетіп отыр. Ал атақты Отырар кітапханасы қорының молдығы жағынан кезіндегі Александрия кітапханасынан кейінгі 2-ші орында болғандығын ескерсек, осыншама даналардың шығуы табиғи дәлелдеуді қажет етпейтін мәселе болмақ. «Бұл ойшыларды біздің білмейтін себебіміз, Орта ғасырларда Батыс Еуропа жұртында ғылым, білім латын тілі болғаны секілді, мұсылман елдерінің шығысында, оның ішінде Мауреннаһрда, яғни біздің рухани ордаларымызда араб, парсы, шағатай тілдері жазба тілдің рөлін атқарды. Данагөй бабалар шығармаларын осы тілдерде жазды. Ал ол еңбектердің барлығы да кейінірек Үндістан, Пәкістан, Иран, Түркия, Сирия, Мысыр, Тунис, Марокко, Испания, Франция, Германия, Англия және Ресей кітапханалары мен қолжазба қорларына шашырап кетті. Осы жәдігерлерімізді тауып, зерттеп игеруге өткен ғасырдың VIII ғасырына дейінгі шығыс тілдерін білетін мамандардың жоқтығы тежеу болды. Қазір жағдай өзгерді және

бұл шараларды жүзеге асыруға мүмкіндік те жетеді. Елбасының бастамасымен жүргізіліп жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында аталған дүниелердің әуелі көшірмелерін аудартып, жариялау мен кешенді зерттеулер жұмысы жалғасын табуда. Ғасырлар бойы мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысы болған Орталық Азиядағы ислам – бүгінгі таңда жіті зерттеуді қажет ететін сипаттар мен ерекшеліктерге ие. Қазақстан зайырлы мемлекет бола тұра, өркениет пен мәдениет тұрғысында мұсылман әлемінің бір бөлігі болып отыр. Ал көптеген ғасырлар бойы түрлі этностар мен мәдениеттердің және діни нанымдардың қатар өмір сүруі біздің өмірдегі ислам өркениетінің ерекше дамып отырғандығын көрсетеді. Орталық Азияда көшбасшы болып отырған Қазақстанның ықпалдастық байланыстарды тереңдетуде және мұсылман дүниесіндегі мемлекеттер арасында өзара сындарлы іс-қимылға қол жеткізуде оң рөлі бар және бұл өркениеттік факторға жатады.

«Өркениет» дегенді алғашқы қауымдық пен тағылыққа қарама-қарсы бірқатар әлеуметтік сипаттамалар түсініледі. Модерн дәуіріндегі Еуропа өзін көптеген «өркениеттердің» бірі ғана емес, жалғыз немесе, ең болмағанда анағұрлым «өркениетті» өркениет деп есептеді. Бірақ бұл өркениеттіліктің белгілеріне қатысты біртұтас пікір, тіпті еуропалықтардың өздерінің арасында да болған жоқ. Біреулер үшін өркениет технологияның дамуымен, өндірістің өсуімен және тарихи прогреске сенумен біріктірілді. Өзгелер үшін өркениет «индивидтің» басқа әлеуметтік субъектілерден – отбасынан, қауымдастықтан, мемлекеттен, діни институттардан – өсе түскен тәуелсіздігін білдірді. Үшіншілер үшін өркениет күнделікті өмірдегі дәрежеліктен арылуды, сөздің тура мағынасындағы «жақсы» қылықты білдірді. Төртіншілер үшін ол заңдастырылған зорлық саласын тарылтуды немесе ауқымын қысқартуды және қаталдық ұғымын кеңейтуді аңартты. Және, әрине, көпшілік үшін өркениет ұғымы жоғарыда аталған белгілердің кейбірінің және тіпті барлығының араласқан қосындысын білдірді [3, б. 18].

XIX ғасырда француз отаршылдары өркениеттендіруші миссия туралы айтқанда, олар Францияның (және, сөздің кең мағынасында, Еуропаның) отарлық жаулап алушылығының арқасында еуропалық емес халықтарға өркениеттің осы анықтамаларының бойындағы құндылықтар мен нормаларды егеміз деген ойда болды. 1990-шы жылдары батыстық елдердегі жекелеген топтар планетаның әртүрлі, бірақ ешқашан батыстық әлемге қатысы болмаған аймақтардағы саяси ахуалға «араласу құқығы» туралы сөз қозғағанда, бұл да өркениеттің құндылықтарымен негізделді.

Бұл құндылықтардың жиынтығы, біз оларды қалай атасақ та – өркениеттік, зайырлы-гуманистік немесе модернистік құндылықтары деп атасақ та – әлеуметтік теорияның бойына сіңірілген, өйткені оның өзі оларды абсолют деңгейіне жеткізген тарихи жүйенің жемісі болып табылады. Қоғамтанушылар бұл құндылықтарды өздері назар аударуға тұрарлық деп есептеген мәселелерді (әлеуметтік немесе интеллектуалдық) анықтауға шоғырландырды. Олар осы құндылықтарды аталған мәселелерді талдау барысында қолданылатын ұғымдарға да, оларды өлшейтін индикаторларға да кіріктірді. Әлеуметтанушылар басым көпшілігінде, сөз жоқ, өздерінің қоғамдық және саяси таңдауларының пайдасына қарай мәліметтерді саналы түрде бұрмалауға ұмтылатынын атап көрсете отырып, құндылықтық тәсілді теріске шығаратынын тұжырымдады. Бірақ құндылықтық-бейтараптық ұстаным бұл мағынада құндылықтар қандай да бір құбылыстардың тарихи маңызын бағалағанда рөл ойнамайды деген ойды білдірмейді. Генрих Риккерт 1913 жылдың өзінде «мәдени ғылымдар» деп атаған логикалық ерекшелік туралы айтқанда, ол ең алдымен дәл осыны ескеріп еді. Бұл ғылымдар әлеуметтік маңыздылықты анықтау барысында «құндылықтарды» теріске шығаруға қабілетсіз.

Батыстық және сондықтан ерекше әлеуметтік шарттармен анықталған «өркениет» туралы түсініктер «өркениеттердің» көпшілігі туралы тұжырымдамаға мүлдем бөтен емес екендігін айта кету керек. Өркениеттік құндылықтардың бастау көздері туралы және олар неге әуел баста модернистік дәуіріндегі батыстық әлемде пайда болғандығы (осылай деп бекітілетін) туралы сұрақ қойылғанда, оның жауабы міндетті түрде олар антикалық және христиандық ортағасырлықтың немесе иудейлік әлемнің, кейде иудейлік-христиандық деп аталатын екеуінің де мұрасымен сипатталатын ерекше және жағымды тарихы бар үдерістердің нәтижесі болып табылады деген тұжырымға келіп тіреледі.

Бұл тұжырымдарға қарсы көптеген наразылықтар болуы мүмкін және болды да. Қазіргі әлемнің немесе қазіргі еуропалық әлемнің, оның үстіне бұл ұғымды еуропалықтардың қандай мәнде қолданатын мағынасындағы өркениеттілік күмән тудырды. «Батыстық өркениет туралы Сіз не ойлайсыз?» деген сұраққа Махатма Гандидің берген мысқылды жауабы белгілі: «Бұл жаман идея болмас еді» [4, б. 272]. Ежелгі Грекия мен Римнің немесе ежелгі Иудеяның құндылықтары, басқа өркениеттердің құндылықтарына қарағанда, қазіргі заманғы деп аталатын құндылықтардың пайда болуына көбірек ықпал етті деген тезис те дау тудырып отыр. Және, ақырында, қазіргі Еуропаның өзін, бір жағынан, Грекия мен Рим өркениеттерінің және, екінші жағынан, ежелгі Иудеяның мұрагері деп есептеу құқығының өзі бұлыңғыр көрінеді. Грекия мен Иудеяны еуропалық өркениеттің баламалы бастау көздері деп есептейтіндердің арасындағы даудың

ұзақ тарихы бар. Тараптардың әрқайсысы екіншісінің дұрыстығын теріске шығарады, бірақ дау-дамайдың өзі оның пәнінің өзінің лайықтылығына күдікпен қарауға мәжбүрлейді.

Қалай болғанда да, жапон мәдениетінің негізгі элементіне айналған буддизмнің пайда болған жеріне қарай, Жапонияны ежелгі Үнді өркениетінің мұрагері деп жариялай алатын біреу бар ма екен? Жапонияның үнді өркениетіне жақындығымен салыстырғанда, қазіргі Құрама Штаттар мәдени тұрғыдан алғанда, ежелгі Грекияға, Римге немесе Иудеяға анағұрлым жақын ба екен? Ақырында христиандықтың грек, рим және иудей дәстүрлерінен біржола бас тартқанын қайда қоямыз? Христиандардың өзі Қайта өрлеу дәуіріне дейін дәл осылай деп келді. Және антикалықтан алшақтау осы күнге дейін барлық христиандық конфессиялардың сенімінің рәмізінің бірі болып отырған жоқ па?

Бүгінгі күні, бірақ, құндылықтар туралы пікірталас саясат саласында алдыңғы орынға шықты. Малайзия премьер-министрі Махатхир азиаттық елдер еуропалық өркениеттің құндылықтардың барлығын немесе бір бөлігін қабылдамай-ақ «модернизацияны» жүргізе алады және жүргізуі тиіс деген сөзінде барынша айқындық танытты. Оның көзқарасы азиялық саяси көшбасшылар арасында қолдау тапты. «Құндылықтар» туралы пікірталас «мультикультурализм» туралы дискуссияның кейпіне ене отырып, еуропалық елдердің өзінде, әсіресе Құрама Штаттарда үлкен мәнге ие болды. Бұл өркениет деп аталатынның бірлігі туралы тезисті теріске шығаратын университеттік ғалымдардың бірігуін өмірге әкеліп, институционалданған әлеуметтануға едәуір ықпал етті.

Батыс пен Шығыс әлемі. Түйткіл ғаламның екі жартысы тұтас бір әлем. Ғаламның екі жартысын бөліп тұрған өркениет құндылықтары тұтастанып, жаһандануда. Өркениеттер сұхбаты ортақ рухани құндылықтардың бесігі. Тұтастанған жаһандану көшінде әр ұлт пен этностың, әр ел мен жердің, әр халық пен мемлекеттің даралығын, келбетін, ерекшелік сипатын айқындауға ұмтылған саясаттың сахнада өз рөлін ойнауы заңдылық. Алып жаһандасу көшінде ұлттық келбеті мен кемелін сақтауға, әспеттеуге, әйгілеуге, аманат етуге ұмтылған өркениеттер өрісінің жаңа лебі, жаңа екпіні әлеуеттенуде.

Өркениетті әлеміміздің тарихы дамуда. Дегенмен сол даму үдресінде тепе-теңдіктен гөрі, не басым, не кем түсіп жатқан бағыттардың алмағайып түсуі заманының шындығына айналууда. Бұл бағыттардың бір сарасы Шығыстың Батысқа, ал келесі сарасы Батыстың Шығысқа иегін бұруы басым келуі куә. Бұл заңды да құбылыс. Бірақ бұл үдеріс біржақты емес. Оның екіжақты да қайтарымы бар және болатын үдеріс. Әрине, шығыстық және батыстық, керісінше батыстық және шығыстық өркениет өзара ықпалдасып, бірін-бірі өркендетуінің өзі осы жаһандық ғаламды ортақтандыра түссе керек. Өйткені бұлай деуімізге, зерттеушілердің пайымдауынша, «Адамзаттың тұрақтылығы екі түрлі бастаулардың – Шығыс пен Батыстың бірін-бірі толықтырылуына негізделеді», – деуі себеп [5, б. 82]. Батыс пен Шығысты мәдени екі тума ретінде қарастыра отырып, зерттеуші қауым ортақ бір қағидаға тоқталады [5, б. 80]. Ол Батыс пен Шығыстың адамзат мәдениетінің екі тармағы, екі өркениеті, екі түрлі өмір сүру ұстанымы екендігі. Шын мәнінде, олар бір-бірінен рухани да, материалдық да құндылықтарымен ерекшеленіп, алшақтағанымен осы екі әлемді тұтас бір өркениет ретінде қарастыруға болады.

Тарихқа үңілсек. Жаңаға ұмтылған, ескіні қызметі кәдеге жарап болған дүние ретінде қарастырған Батыс өте қарқынды дамыса, ал әлемнің дамуын бақылаушы ретінде қарастырған, табиғат пен бүткіл табиғи әлемді қадірлеген әрі өмірдің даму мәнінен үйлесімділік іздеген Шығыс асыға қоймады. Сонымен, Батыс пен Шығыстың мәдени әлемін ерекшелейтін, оларды бір-біінен ерекшелейтін нендей өзгешеліктер бар. Олардың мәдени, өркениеттік дамуы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы, саяси өмірінің қалыптасуы, рухани жаңғыруы жолындағы басты ерекшеліктер қандай?

Еуропалық Батыс адамы Шығыс адамының қолынан келмейтін өнерге (машина жасау, техникалық табыстар т.б.) баулыдым деп санап келді. Ал қазіргі жағдай мүлдем басқаша. Дегенмен қалыптасып қалған қағидағи Шығыс өркениетінің жаңа келбеті мүлдем өзгертті деуге болады. Мәселен, Жапония. Күн Шығыс елі тұрақты экономикасы мен саяси құрылымымен әлемнің ең жетекші елдерінің біріне айналды. Және де ғылым, техника, электроника, тіпті басқа мәдени құндылықтарға негізделмеген өзіндік рухани дамуы ең прогрессивті елдер санатына қосты. Ал аспан асты елі – Қытай бүгінде әлемдік нарықта ең байсалды ұстанымға, орасан әлеуетке ие болып отырғанын ең қуатты держава саналып келген Американың өзі мойынсұнып отыр. Қытай ХХІ ғасырда тек экономикалық дамуымен ғана емес, сондай-ақ саяси дамуымен де ерекшеленуде. Ғасырлар бойғы қатталып, сақталып, бүгінгі ұрпаққа жақсы мен жаманның бастауы іспеттес инь мен яннің мәңгілік философиясынан үйлесімдік іздеген рухани құндылықтардың өркендеуімен ерекшеленуде [6, б. 25].

Батыс пен Шығыстың арасындағы айырмашылық психологиялық тұрғыдан, екі өркениеттің менталитеті тұрғысынан алғанда байқалатыны рас. Еуропалық пен күншығыстық философиясы түрліше. Бұған олардың табиғат пен қоршаған ортаға деген көзқарасы мен қарым-қатынасы куә. Оған еуропалықтың табиғат «ғибадат тұтушы емес шеберхана» ретінде таныса, ал шығыстық тұлға табиғатты өзімен бірге «тұтас әлем» ретінде қарастырады.

Дегенмен осы екі өркениет, екі мәдениет арасындағы айырмашылықтар жігі анық бола тұра олардың қайсысы үздік деген сұраққа жауап іздестіру артық болар еді. Өйткені екі өркениет жер шарының екі жартысы сияқты, полярлық әлемнің өзіндей бірін-бірінсіз болуы, өмір сүруі мүмкін емес тұтастық әлемі. Осы күнге дейін айтып келген Батыс пен Шығыс арасындағы қарама-қайшылықтар мен бәсекелестік қазіргі жаһандану әлемінде тұтастанып, үйлесімдік пен бірлікте дамуы белең алуда. Сондықтан бүгінгі адамзатқа ортақ әлемді Батыстың да, Шығыстың да парасатты, дарынды, өнерлі тұлғалары өркениетті дүниеге айналдыруда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алматы, 1985. – 281 с.
2. Орталық Азиядағы ислам өркениеті // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: ҚМДБ, 2002. – 326 б.
3. Қозыбаев М.Қ. Өркениет хақында // Қазақ өркениеті. – №1. 2001. – 10-18 бб.
4. Неру Дж. Открытие Индии. – М.: Госиздат, 1955. – 362 с.
5. Восточная философия. – Минск: Харвест, 2006. – 382 с.
6. Васильев Л.В. Проблемы генезиса китайской цивилизации. – М.: Мир, 1976. – 264 с.

ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚАЛЫПТАСУЫ

Нусипова Гүлнар

Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері,

Философия, 3 курс PhD докторанты

Ғылыми жетекші: философия ғылымдарының докторы, доцент Ф.К. Құрманғалиева

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының рухани қазыналары саналатын, құндылығы шексіз асқақ идеяларға толы әл-Фараби мен Абай дүниетанымдары қарастырылады. Келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін ойшылдардың этикалық ұстанымдары, нұсқаулары жан-жақты сараланады. Олардың рухани, өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық және этикалық идеялары, бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік, т.б. өзекті философиялық көзқарасы – бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болатын басты құндылық. Сондай-ақ мақалада адам баласының түрлі мінездерге ие болатыны ол мінездің жақсы болуы ақыл мен ғылымға тәуелді екендігін нақтылайтын тұжырымдамалары негізінде ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: әл-Фараби, Абай, руханилық, кемелдік, тәрбие, қоғам, адамгершілік, адамшылық.

Бүгінгі тәуелсіздік заманда қазақ халқының рухани қазыналарын, өткені мен бүгінін, құндылығы шексіз асқақ идеяларын зерттеу маңызды. Тәуелсіз Қазақстанның алдынан жаңа кеңістіктер ашылып, өз болашағын өзі жасап, өз тағдырын өзі анықтап, өмірлерін мемлекеттің ұлттық мүдделері мен қазақ халқының адамгершілікті құндылықтарына сай етіп жасауға мүмкіндік алды. Осыған байланысты Ұлы дала ойшылдарының келешек ұрпаққа адамшылық жолды көрсететін ұстанымдары, нұсқаулары өте өзекті. Руханилық, өнегелілік тұрғыдан жетілдірудің жалпыадамзаттық озық идеяларымен қатар ойшылдардың бірлік пен татулық, еркіндік, жақсылық, арлылық, адамгершілік, мейірімділік және әділеттілік, білімділік сияқты философиялық көзқарастары тәуелсіз Қазақстанның рухани жаңғыруы және қайта құруларының рухани негізі бола алады.

Руханилық – еркін шығармашылық белсенділік арқылы, әлемге деген адамгершілік қатынас арқылы қалыптасады және сол құрылымдардың нәтижесінде дамиды, адам өмірінің мәніне айналады. Бұл адамның өз бойындағы барлық жақсы қасиеттерін әлемге беруге ұмтылысы, яғни ақылын, дарынын, қабілетін, шеберлігін, жүрек жылуын адамдарға, табиғатқа, Ғаламға паш етуінде. Осындай ұстанымдар басым болғанда ғана адам рухани дамудың жолына түседі. Ал енді, керісінше, бұл өмірде, қоғамда, әлеуметтік дүниеде жеке басының қамы үшін қызмет етуді негізгі ұстаным еткен адам руханилық аясынан алыстай түседі [1, 11 б.]. Рухани жетілу жолдары өте ауыр жол, өйткені жамандық жасау өте оңай, жақсылық жасау қиын болатынының бәріміз жақсы білеміз. Күнделікті тіршілікте болатын әр түрлі жағдайлардың жаман жақтарын тізіп отыратын болсаң адамның өскенін өшіреді, сондықтан адамның ішкі жетілуін ізгілікті істерге жетелеу қажет. Адам табиғатының жетілуі, адам болмысының үйлесімі бастапқыда ақылға қонымды, мейірімділікке, жақсы өмірге ұмтылу қабілетімен анықталған. Ақыл-ой мейірімділікке басшылық етеді және адамдардың қалауы мен іс-әрекеттерін қажет және пайдалы нәрсеге бағыттайды.

Рухани кемелдену мәселесі қашанда адамның өзіне-өзі үңілуінен, өзімен-өзі күресуінен басталады, өйткені барлық жақсылық пен жамандық, тазалық пен арамдық, әулиелік пен күнәһарлық адамның өзінің ішінде. Мәселе – тек өмірлік ұстанымда, дұрыс таңдау жасай білуінде. «Руханилықтың ең негізгі өлшемдерінің бірі – адамның жақсылыққа қарай талпынысы, – дейді С. Нұрмұратов. – Ал кез келген мақсатқа қарай ұмтылыс жақсылыққа қарай барар жол емес, өйткені, «мақсат – оған жетуге тиісті құралды ақтайды» деген қағида адами өлшем тұрғысынан теріс түсінік болып табылады. Қоғамдағы әділдікті ешқашанда күштеу, зорлау арқылы жүзеге асыруға болмайды. Бұл рухани әлемнің заңдылығына қайшы келетін іс-әрекеттер. Тек адамға біткен ішкі нұрдың күшімен, шыдамдылық пен мойынсұнушылық арқылы барлық қайшылықты жеңіп шыққанда ғана руханилықтың есігі ашылады» [2, 37 б.].

Бүгінгі таңда ұрпақты рухани құндылықтарға, адамгершілікке тәрбиелеу, ең басты адами қасиеттердің бірі болғандықтан рухани бай адам ұрпақтың тұлға ретінде қалыптасуын тәрбиеден, білімнен бастайды. Ж. Аймауытов өзінің «Тәрбие» деген мақаласында адамның хайуаннан айырмашылығын айта келіп, адам бойындағы жаман қылықтарды тәрбиенің жоқтығына әкеледі. «Хайуан жаратылыстан өзіне біткен бір сезімнің қуатымен өзіне лайық болған қылмыстан артық еш нәрсе істемейді. Адам жүгенсіз бетімен кетсе, адамдыққа лайықсыз талай қылмысты істейді» – дейді [31, 132 б.].

Ұлы ойшыл әл-Фараби қоғамдық болмыс үшін де тәрбиенің, ақыл-парасаттың, адамгершіліктің маңыздылығын үнемі алға тартады. Тәрбиенің шынайы өзегі жеке адамның рухани әлемге назарын толығымен аудару бастаған шағынан басталады. Абай адам болудың және адамгершілік қасиеттің жүйелі жолын ұсынады. Онда ақын Аристотель, әл-Фараби келтірген тұжырымдарды негізге алады. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлығынан жоғары қояды. Адамзат үшін ең құнды нәрсе өмір

болса, сол өмірді мәнді, сәнді ететін – адамгершілік. Адамгершілік қаламгерлердің дерлік барлығына ортақ тақырып.

Әл-Фарабидің пікірінше, адамдар рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдірсе, айналадағы дүниені, ақиқатты танып біледі және тұлға ретінде қалыптасады. Адам ізгі істерді өз еркімен, адал ниетімен, жиі жасап тұруы керек, адам ізгілікті таңдағанда ғана оның ісі адамгершілікке жатады, егер істеген істерінің қайтарымын күтсе, адам бұл істерін жамандыққа айналдырады. Өз бойында жоқ бола тұрып, адам өзін ізгі қасиетті адамға, жүріс-тұрысы жөнді адамға жатқызса, онда ол адамның өзі туралы жалған пікір туғандығы. Адам ізгілікті, әсемдікті, адамгершілікті, ұлылықты басқа нәрседен емес, рухтың іс-әрекетінен алады, адам рухын тәрбиелеу арқылы кемелдікке және ізгілікке қол жеткізеді. Әл-Фарабидің ең жоғарғы даналығы – ізгі болу, сондықтан ойшылдың кемел адамы – ізгі адам. Кемелдікке жету үшін өзіне деген шынайылық, өзінде бардың бәрін иелену және дамыту қажет. Кемелдік – бұл даналықты жақсы көретін адамның мәңгілік даму процесі. «Кемелдік дегеніміз – адамның бәрін жасай алатындығы немесе білетіндігі емес, оның әрдайым ұғынуы... Оның кемелдікке жеткен адамы – бұл тек парасат пен парыздық сезімі бар адам емес, бұл қайырымды қала тұрғындарын жылытатын жүрегі бар адам» [4] – дейді белгілі ғалым Н.Л. Сейтахметова.

Ізгілікті өмір сүруге, ізгіліктердің түрлері, олардың жанмен және ақылмен байланысын түсінуге, адамдарды тәрбиелеуге, адамгершілікті, жауапкершілікті дамытуға қажетті жағдай жасайтын қала (қоғам) дейді ойшыл. Адам табиғатынан қоғамда бірігіп өмір сүру арқылы бақытқа ұмтылып, оны жүзеге асыратын тіршілік иесі. Адам өзінің ар-ожданы алдында адал, шыншыл, жүріс-тұрысы дұрыс болса – ол адамның ең жақсы қасиеті, ізгілік пен бақытқа апаратын жолды таңдауы. Яғни, адамдық кемелдік басқа адамдармен қарым-қатынаста дамыған немесе дамымаған қоғамда жүзеге асады және ең жоғары парасат пен ең жоғары кемелдікке қоғамда қол жеткізуге болады. Сондықтан адам тәрбиесінде қоғамның рөлі өте маңызды, өйткені, көптеген объективтік және субъективтік себептердің, қоршаған ортаның, алған білімі мен тәрбиесі әсерінен, адамның рухани келбеті, мінезі, жүріс-тұрысы, еркіндігі, жауапкершілігі қалыптасып, өзгеріп отырады. Бірақ қала бар болғаны кемелдікті жүзеге асыру мен бақытқа жетудің қажетті жағдайы ғана.

Фарабидің «Азаматтық саясат», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбектері кемелдену процесі арқылы идеалды азаматтық қоғам құру мәселесіне арналды. Ойшылдың пікірінше, кейбір қоғамда моральдық сана қалыптасса, басқаларында – надандық қалыптасады. Ізгілікті қаланың негіздері – моральдық дәстүр, ағартушылық, білім. «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала қайырымды қала болып табылады, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын болса, бүкіл жер жүзі осылайша қайырымды болмақ» [5]. Осындай қоғамды, қаланы басқарушы адамның көпшілік алдында жауапкершілігі көп екендігін ескеріп, оған көптеген шарттар мен талаптар қояды. Сөйтіп, қайырымды қаланы қайырымды адамның басқарғанын қалайды. Ол өзінің білімін сөзбен жеткізіп, адамдарды бақытқа жетудің дұрыс жолына бағыттап біледі және адамгершілік идеологиясын қалыптастыруды көздейді.

«Бақытқа жол сілтеу» атты трактатында әл-Фараби адамның алдына қойған мақсатына, бақытқа жетудің мүмкіндіктерін көрсетті. Бақыт – ойшылдың пікірінше, адам қол жеткізе алатын ең жоғарғы игілік және қалаулы заттардың ішіндегі адам талпынатын ең жетілген мақсат. Адам бақытының шыңына жету соған жетуді қалайтын адамнан оны игерудің әдісі мен амалын табуды талап етеді. Белгілі фарабитанушы ғалым Г.К. Құрманғалиева былай дейді: «Бақытқа апаратын жол, шын мәнінде, ізгі адамның жолы. Оған жету үшін әл-Фарабидің еңбектеріндегі білім, парасаттылық, ұқыптылық, өлшем, денсаулық, шыншылдық, достық және т.б. қажет» [4]. Ойшыл бақытқа жету мәселесін түсіндіріп, қалай іс-әрекет жасауда ол догмалық нұсқауларға жүгінбеген. Керісінше, бақытқа апаратын жол жағымды және жағымсыз сәттерден тұратынын ескертті. Әр түрлі этикалық мәселелер бойынша пікір білдіре отырып, ойшыл адамды қате таңдаудан үнемі сақтандырып, жақсы мен жаман, қайырымдылық пен қайырымсыздық, әсемдік пен түрсіздікті қарама-қарсы қояды. «Бақыт бұл өзі үшін ғана ізделетін қайыр, жақсылық. Бақытқа жетуге көмектесетін ерікті әрекет – бұл әдемі әрекет. Оларды тудыратын адамгершілік пен әдеттер – бұл қайырымды нәрселер. Бақыт – бұл әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол кемелдік» [6, 239 б.], – дейді ойшыл.

Абай өзінің шығармаларында бүкіл адамзаттық мұрат пен арман-мүдделерді жыр еткен бір ұлттың әлемдік деңгейдегі терең ойлы асқақ философ-ақыны. Ол тұлғаның адамгершілік тұрғысынан биіктерге көтерілуін насихаттап, өз еңбектерінде «Адам бол!» деген адамгершілік үндеу тастай отырып, кісілікке, адамшылыққа, имандылыққа жетеледі, адамды сол тұрғыда жетілдіруге, сол арқылы қоғамды кемелдендіруге ниеттенді. Бұл – ақын шығармаларының басты өзегі. Осы арқылы ол адамның қоғамдық өмірдегі басты рөлі мен орнын анықтайды, ондағы сыншыл ақылды жоғары бағалайды. Соның арқасында тек бір

халықтың данышпан ойшылы ғана болмай, бүкіл әлемдік мәдениеттің көрнекті өкіліне айналды. Абай үшін ақындық қана мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы. Ол белгілі бір адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үңіле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады [9, 265-б.].

Абай да адамдықты ақылмен байлаған ғылыммен жетілетіндігін келтіреді. Сол ғылымды игеруде үш ұстын болуын, олардың сау әрі мықты болуын айтады. Осы негіз еткен үш ұстын жақсы болған қоғамда адамның адамдығы да жақсы толығады дейді. Ондай қоғамды қалыптастырған халықтың да болашағы жарқын болатынын меңзейді. Міне ақын адамның адамдығын да, ақылдың жетілуін де ғылымға негіздеп, оның мықты болуын тәннің саулығы мен мықты зейінге жетелейді. Ал бұл мәселелердің барлығының қағидаты жақсы ата-ана мен ұстаздан қалыптасады деп тұжырымдайды. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» деген еді [7].

Абай өмір сүрген уақыт қазақ елінің тәуелділікке мойынсұнған кезеңі болғандықтан, ол халықтың надандығын жойып, қоғамның артта қалушылығымен күресу үшін әр адам ең алдымен өзінен бастап, бойындағы жаман қасиеттерінен арылып, кемшіліктерін түзеп, жүректі, ойды тазартуы керек деген пікір айтады. Қазақтың өтірікші, өсекші, еріншек, жалқау, сұраншақтық, мақтаншақтыққа үйір болуының бірден-бір себебі – жұмыссыздық. Егер пайдалы еңбекпен айналысып, егін салып, сауда жасаса одан арылуға болар еді деп түсінді. Өйткені, адамды аздыратын жаман қылықтар бос уақыт пен еркіндігін дұрыс пайдаланбағаннан туындайды. Ол туралы Абай былай дейді:

«Бәрі де шаруаға келеді олақ
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ
Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржақ қақпақ» [8, 28-б.]

Абай адамның рухани жетілуі шексіз екенін көрсетті. Нағыз рухани жетілген адам ғана өзінің барлық білгенін, оқып-тоқығанын, танып-білгенін адамзатқа, халқына, еліне бағыштайтынын айта келе, адам үшін ұлы бақыт халықтың қайғы-қасіреті мен ауырпалығын жеңілдету деп біледі, оның жоғары міндетін адамдарға зор пайда әкелу деп бағалайды. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» [10, 78– б.] – деп, бұл мәселені халыққа білім беру, ағарту тұрғысынан шешті. Ұлы Абай «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» [10] – дейді.

ХХІ ғасырда ұлы Абайдың сарқылмас рухани мол мұрасын жүйелі түрде зерттеу қажеттілігі туындағанда, белгілі абайтанушы Ғ. Есімнің «Хақім Абай» кітабында «Асылында, адамның ғұмырынан асқан қандай ақиқат болуы мүмкін: тек ғұмыр болған жерде ғана зерделі сөз, айтылар ой, жазылар кітап болмақ. Адам ғұмырынсыз болмыс мәнсіз. Себебі болмыстың бар-жоғы туралы айтатын жан болмаса, оның растығын кім дәлелдемекші? Осы идеялары үшін біз Абайды хақім дейміз. Хақімдер – болмыс құбылысының мәні мен себебін анықтап, адамзатты түзу жолға салушылар» [11, 385-б.] деп, ұлы ақынның даналық дүниетанымын сараптайды. Ол ақынның жекелеген ойының түйіндерін түсіндіретін герменевтикалық тәсілді қолдана отырып, Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық тұжырымдарды нақтылы ұғымдар түрінде қарастырды. Бұл еңбек ұлы ойшылдың мәңгілік өшпес рухани мұрасын қайта жаңғыртып, жастардың санасына даналықтың нұрын шашып, парасатты ой ұялататын, қазақ халқының қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуына ықпал етеді деп сенеміз.

Сондықтан Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Біз Абайды ХІХ ғасырда өмір сүріп, ХХІ ғасырдың сөзін сөйлеген данышпан ретінде әлемге танытуымыз керек. Сонымен қатар оны ұлттық сананы жаңғыртуға зор ықпал еткен рухани реформатор ретінде дәріптеуге міндеттіміз» [12]. Түйіндей келгенде, қоғамның барлық салаларының маңыздылығы мен мәнділігін анықтаушы, басты, үстемдік етуші адамның адамгершілік болмысы болып табылады. Әл-Фараби қайырымды қаланың теориялық үлгісін жасау арқылы адамзаттың болашағына сенеді, ақыл-парасаттың дамуына, түбінде әділеттілік пен жақсылықтың жеңетініне үміттенеді. Абай қоғамдық-философиялық ой жүйесін қалыптастыруда адамның дүниетанымын, эстетикалық көзқарасын діни құндылықтар негізінде мәдениетті, өнегелі, түсінігі мол, заманына лайықты болуын қалады. Соның арқасында оның жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуының формуласын жасады. Бір сөзбен айтқанда, адам моральдық, этикалық, яғни адамгершілік құндылықтарды игерген, ұлттық дәстүрдің мазмұнына сай, өмірге деген құштарлығы мол,

адам болып келген соң, адам болып кетуді насихаттайды. Оның адамшылық, кісілік, имандылық тұрғысынан жетілуді ұсынған ой-тұжырымдары таптырмас мұра. Өткеннен сабақ алып, келешекке жол салуды сілтейтін ойшыл ақынның адам болып қалыптасудағы еркіндік идеясы бақытты болудың формуласы және өзін-өзі жетілдірудің әдіс-тәсілі. Ал бүгінгі қоғам үшін Абай Құнанбаевтың шығармашылығынан қазақ халқының рухани болмысының қалыптасуында ұлт болашағының еркіндігін болжағанын әбден көруге болады.

Сондықтан әл-Фараби мен Абай айтқан кемелденген қоғам – бұл ізгі ниеттілердің қоғамы, бұл адал, тәрбиелі адамның болмысы. Қазіргі әлемде адам мен қоғамның тағдыры толығымен адамның рухани-адамгершілік қалыптасуы мен жетілуіне байланысты. Бұл жерде ең маңызды мәселе жан-жақты білім алу, дүниені түсіну, рухани және адамгершілік кемелдікке жету. Бұл қоғамда сөз жоқ, әдеп-ғұрыптарды, жақсы дәстүрлерді, қоғамдық моральді таратады. Қазіргі заманның талабына сай қоғамды дамыту және қоғамның белсенділігін арттыру, қоғамға пайдалы, отанын сүйетін, үлкенді сыйлап, кішіге қамқор болатын, рухани бай және мәдениетті жан-жақты дамыған, интеллектуалды жастарды қалыптастыру, рухани тәрбиелеу әрбір отбасынан, білім ошақтары мен қоғамның белсенділігінен басталады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
- 2 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы: ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- 3 Аймауытов Ж. Шығармалары. 5 томдық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999. 5-том. – 456 б.
- 4 Курманғалиева Г.К., Сейтахметова Н.Л. Научные труды аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
- 5 Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары // Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.
- 6 Әл-Фараби философиялық көзқарастары // Әл-Фараби Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.
- 7 Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Ege men Qazaqstan, 9 қаңтар, 2020.
- 8 Абай /Ибраһим/ Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т. 1 – 336 б.
- 9 Әліпхан М.К. Адамгершілік ілімі және Хәкім Абай. – Алматы: Қазақ кітабы, 2020. – 480 б.
- 10 Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
- 11 Есім Ғ. Хәкім Абай. – Астана: Фолиант, 2012.
- 12 Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай – рухани реформатор // Ege men Qazaqstan. 10 тамыз, 2020.

ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ МӘСЕЛЕСІ

Раисов Қ.Д.

Философия мамандығының 3 курс PhD докторанты

Ғылыми жетекші: профессор Алтаев Ж.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Аннотация. Мақалада әл-Фарабидің шығармаларындағы тарихи білім мәселелері қарастырылады. Әл-Фарабидің тарихи білімді қарастырудағы ойларын түсіну үшін оның шығармаларына талдау жасалынады.

Қазіргі уақытта қоғамдық санадағы рухани жаңғыру мен жаңару алдымызға жаңа міндеттер мен талаптар қойып отыр. Әл-Фарабидің идеяларына сүйене отырып, осы мәселелерді шешуге мүмкіндік аламыз. Әл-Фарабидың адам мен қоғам жөніндегі тұжырымдары, мемлекетті басқару, әлеуметтік-этикалық және саяси көзқарастары, бүгінгі қоғам үшін және қазіргі кезеңде мемлекетіміздің дамуы үшін ерекше маңызды.

Түйін сөздер: Ортағасырлар тарихы, әл-Фараби, тарихи білім, түркі философтары, адам, қоғам, қайырымды қала, білім.

Қазақ халқының сан ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесі, танымдық мұрасы мен дүниетанымы баға жетпес асыл қазына. Осы тарихи әрі рухани байлықты сақтап, әрі қарай дамыту бүгінгі ұрпақтың міндеті. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың: «Ұлы Даланың жеті қыры» [1, б.1-2]. атты мақаласында атап көрсетілгендей, кез келген халық, оның ұрпағы өзінің тарихын, адамзат дамуына қосқан үлесі туралы білуі тиіс. Елбасы мақаласында әрбір азамат туған жерінің тарихын білуге, құндылықтарын қастерлеп, дамуына өз үлесін қосу қажет деген міндетті қойып отыр.

Ұлы даланың ұлы есімдерін Әл-Фараби және басқа да көптеген ұлы тарихи тұлғаларымыздың мол мұраларын насихаттау қажеттігін атап көрсетті. Төл тарихын және мұраларын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор.

Жаһандық өркениет заманында тарихи білімнің терең мәні бар. Әл-Фарабидың адамгершілік, имандылық ойларының бәрі де осы көзқараспен ұштасып, жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым. Сондықтан ұлы ғұламалардың әлеуметтік-этикалық тұжырымдамаларында бақыт, білім, мейірбандық, сұлулық, адамгершілік, жақсылық категориялары басты орын алады. Әл-Фарабидың мұралары адамның абсолюттік құндылықтарға негізделген тұлға ретіндегі гуманистік идеяларға және терең философиялық ойларға толы. Қазіргі таңда болашақтың жобасын дұрыс жасау үшін, «ізгі қала тұрғындары» туралы рухани-адамгершілік, өнегелі-саяси ілімді заманауи тұрғыдан қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Әл-Фарабидың шығармашылық мұралары қазіргі таңдағы жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық мәдениеттің қайта жаңғыруына рухани негіз болып табылады. Осы уақытқа дейін зерттеліп келген әл-Фарабидың шығармалары қайта-қайта қарастырылып, талданғанымен басқа да тың қырлары шыға берері сөзсіз.

Ортағасырлардағы түркі философтарының шығармаларындағы көзқарастары әлемдік философиялық ойдың дамуындағы ерекше кезең ретінде қазіргі Қазақстанның тарихи білімін дамыту ісінде ерекше маңызға ие болып отыр. Орта Азия мен Қазақстан сонау Шығыс Жерорта теңізінен қазақ даласына дейін созылып жатқан, адамзат өркениетінің ежелгі ошағы пайда болған кең-байтақ аймақ. Б.д. VII ғасырдың ортасынан бастап Орталық Азия мен Қазақстанның жартысы орасан зор Араб халифатының құрамына қосылды. Халифаттың құрамына енген территорияларда жүзеге асқан сол кездегі этногенетикалық, тілдік және мәдени процестер өте күрделі болды. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы маңызды этникалық бұқаралар тілі бойынша «арабшаланды». Алайда, туған тілдерін сақтап қалған елді мекендер орналасқан аймақтарда исламизациялау орын алды, сонымен бірге араб тілі кең қанат жайып, барлық мемлекеттік жазбалар жергілікті тілден араб тіліне аударылды. Осылайша, әртүрлі тілде сөйлейтін көптеген халықтар мекендеген мемлекет – халифатта бұл тіл жалпы мемлекеттік қарым-қатынас тіліне айналды.

ҮІІ-ІХ ғасырларда көптеген деректер бойынша Орта Азия мен Қазақстан жерінде тарихи білімнің жазбаша қалыптаса бастағаны белгілі. Орта Азия мен Қазақстандағы мұсылман мектептері мен медреселердің өмір сүруі осының айғағы.

ІХ-ХІІ ғасырларда халифат мәдениеті сол кездегі еуропалықтан әлдеқайда жоғары дәрежеде болды. Себебі, еуропалықтар Шығыс халықтарының жетістіктерімен танысуын шығыстық ғалымдардың еңбектері мен іс-әрекеттері арқылы меңгеріп, шығармашылық тұрғыда өңделген көптеген антикалық дәстүрлердің кең таралуына ықпал жасаған.

Тарих, тарихи үрдіс, тарихи білім мәселелері туралы құнды ой-пікірлерін, идеялары мен тұжырымдарын Орта Азия даласының ұлы ойшыл-ғалымдары Әбу Насыр әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Бируни, әл-

Хорезми, Омар Хайям, Аббас Жаухари, Кинди, Руми, Мирзо Ұлықбек, әл-Ферғани, Хабаш әл-Хасиб, Әбу Машар, Жафар, Мұхаммед әл-Балхи, Ибн Рушд және т.б. қалдырған. Бұл ғалымдар мен ойшылдар медреселерде білім алып қана қоймай, медреселердегі оқыту, тәрбие жұмыстары мен оқытудың әдістемелік негізін алғаш жасаған және тек халифаттың ғана емес, бүкіл адамзат мәдениеті мен ғылымына ірі үлес қосып, дәрістемелік оқулықтарын, педагогикалық трактаттары мен ғылыми еңбектерін араб тілінде жазған.

Тарих ғылымында көп уақыт бойы еуразиялық дала аймағы тек көшпенділік мал шаруашылығына ғана жарамды болды, ал көшпенді тайпалар мен халықтардың мәдениеті төменгі дәрежелі, себебі көшпенділер жоғары өркениет құруға қабілетсіз деген жалаң тұжырым үстемдік етті. Мұның бәрі, әрине шындық емес. Араб халифаты дәуірінің өзінде Орталық Азия мен Қазақстандағы білім және мәдениеттің орталықтары – Хорезм, Бұхара, Самарқанд, Отырар, Испиджаб, Тараз, Сайрам, Түркістан және т.б. қалалардың маңызы өте зор болды. Атап айтсақ, Орта Азияда медреселер пайда болып, білім беру ісі дами бастады, кейін X-XI ғасырларда бүкіл мұсылмандық Шығысқа кең қанатын жайды. Бұл оқу орындарында құдай жолын үйрететін пәндерден басқа заң, әдебиет, логика, риторика, жағрафия, философия сияқты пәндер де оқытылған. Ал, тарих пәні ХУ ғасырға дейін оқу жоспарына дербес пән болып енгізілмеді.

Тарихи білімнің дамуы және маңызы туралы өз еңбектерінде Орта Азия мен Қазақстанның орта-ғасырлық ұлы ғұламалары мен зиялы қауым өкілдері жазған. Мәселен, ортағасырлық ұлы данышпан Әбу-Насыр әл-Фараби: «Тарихты білмей – өткенді, қазіргі жағдайды, келешекті болжау қиын», – десе, бұл ойды ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ ғылымы мен білімінің хан тәңірісі А.Байтұрсынұлы: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы – тарих», ал Алаш арысы Ә. Бөкейхан: «Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынан өзі де жоғалуға бейім тұрады... Дүниеде өңген жұрттар қатарында қор болмайын, «тұқымым құрып қалмасын» деген халық өзінің шежіресін имани дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады», – деп айтқан болатын [2, б.4]. Ғалым Ж.Аймауытов: «Адамның жан қуаттарының жетілуіне, ақыл көзінің шарасын ұлғайтуға тарихтың маңызы күшті», – дейді. Қазақ зиялыларының бірі, Халел Досмұхамедұлы тарихтан білім берудің маңызды міндеттері: «Ең негізінен бастап әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру; бұрынғы өткен халықтармен, олардың мәдениетімен салтымен таныстыру жер жүзіндегі елдермен жерлермен таныстыру т.б. ... Өз еліміздің өткен кеткені туралы, басынан кеткен дәуірлері туралы бұрынғы, осы күнгі мекендері туралы қолдан келгеніне толық мағлұмат беру, ата-бабаларымыздың істерімен таныстырып, өткен жаңылыстарына күйініп жақсылығына сүйініп ғибрат алмақ адамға сана береді», – « [3, б.11]. деп атап көрсетеді, яғни, ұлы ойшылдар мен ғалымдар тарихтың қоғамдағы алатын орнына өте жоғары баға береді.

«Жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан халықтардың мәдени және ғылыми мұралары – ғасырлар тереңінде өздерінің ізгі ойларын ұсынған ұлы адамдардың есімдерін ғана емес, әр ұлттың өзіне тән бай мәдениетін де көрсетеді. Басқа әлем халықтары сияқты қазақтар да бай, дамыған мәдени-ғылыми философиялық ойлары бар халық. Мұндай халық әлемдік мәдениеттен лайықты орнын алуы тиіс» [4, б.10]. деген ғалымдардың берген бағасы шындыққа сәйкес пікір екендігін білеміз.

Қазақ халқының тарихи өзіндік дүниетанымдық, сана-сенімдік көзқарастары әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген ұлы ойшылдар мен жыршы-жыраулардың, ағартушылар мен қоғам қайраткерлерінің шығармашылық еңбектерінде көрініс тапты. Түркілік заманда тарихи білімнің дамуында басты орын алған, адамзат тарихының дамуы барысында адам бойындағы рухани құндылықтарға назар аударып, келер ұрпаққа өшпестей мұра қалдырған түркі әлемінің ұлы ойшылы, көрнекті философ қатарына Әбу Насыр әл-Фарабиді жатқызамыз. Ол ғылым мен білімдегі, адам мен әлемдегі ең терең байланыстарды, қасиеттерді, сипаттарды құндылық ретінде өрнектей білген. Өзіне тән энциклопедиялығымен әл-Фараби әр түрлі мәдениеттер мен өркениеттер идеяларын синтездеудің жемісті тәжірибесін көрсетіп, тең құқықты тарихи сұхбат, жалпыадамзаттық құндылықтарды (олардың ішінде көшпелі түркі әлемінің құндылықтары да маңызды орын алады) орнықтырудың үлгісін айқындады.

Егер Әбу-Насыр әл-Фараби қоғам дамуының, әлеуметтік өмірдің, этикалық қасиеттердің көптеген мәселелеріне тоқталып, «мәртебелі мемлекеттің болуы, ондағы халықтың бақытты, алаңсыз өмір сүруі ел басшысына байланысты, ... жан-жақты білімі бар, әділ, инабатты, мейірімді, жақсылыққа жаны құмар, жамандықтан жаны жиренетін, жұртымен санаса білетін адам ел басқарса, халықтың қадір-қасиеті артады, хал жағдайы жақсы болып, көсегесі көгереді», – деп ой түйіндеген [5, б.85-125].

Әл-Фараби өмір сүрген дәуірде, бүкіл ортағасырлық Шығыста феодалдық қатынастардың қалыптасуы аяқталып, бірте-бірте өндіріс күштерінің жоғарылауы, қалалардың өсуі және осыған байланысты мәдениет пен ғылымның жандануы байқала бастайды. Әлемдік ғылым мен мәдениет тарихында Орталық Азия, Қазақстан және бүкіл Шығыс халықтары, Еуропалық классикалық ежелгі грек философиясымен Фараб қаласының данышпан тумасы, ұлы ойшыл, философ, ғалым-энциклопедист әл-Фарабидің арқасында танысады. Атап, айтсақ, ХІІ ғасыр мен ХVІІ ғасырдың аралығында әл-Фарабидің еңбектері: «Ғылымдар классификациясы», «Зерденің мәні туралы», «Мәселелердің бастауы», Аристотельдің «Физика», «Поэтика»

шығармаларына түсініктемесі, «Бақытқа жету жолдары туралы», логика бойынша трактаттары бірнеше рет латын тіліне аударылады. «Үлгілі оқу туралы трактатында» медресе ұстазының тұлғасы, ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас туралы айтса, «Сана туралы трактатында» оқыту ісінің кейбір әдістері мен тәсілдері туралы пікірлерін берген. «Әлеуметтік-этикалық трактаттарында» оқытудың принциптерін жан-жақты түсіндірген. Оның шығармашылығында Мысыр, Сирия, Иран, Ирак, Солтүстік Африка халықтарының мәдениеті мен ғылыми жетістіктері баяндалады. Адам қоғамының идеалды образын қарастырғанда әл-Фараби “қоғам”, “мемлекет”, “азаматтық қоғам” және с.с. ұғымдарының аражігін ашатын қазіргі философияда қолданылатын ұғымдармен істес болмайды, ол “қала” ұғымын қолданады. “Қала” – шын мәнінде, адамдардың мемлекеттік ұйымдасу формасы, бұл адамдардың қандастық туыстық принципі бойынша немесе әскери одақ немесе басқа бірдеңенің негізінде емес, саяси өмірге азаматтық қатысу негізінде бірігуі. “Қала” – адамзат қоғамының жалпылама өкілі ретіндегі мемлекеттің бейнесі. Әл-Фараби шығармаларын талдаудан шығатын қорытынды, міне осы. Ал, қазіргі кезеңде қала ұғымын талдасақ, қала-адамдардың бірлесіп бақытқа жетуінің мақсатты формасы. Қалада адамдар бірлесіп өмір сүріп, армандарына жетіп, мәдениетті ұрпақ өсіріп, мемлекеттің дамуына өз үлесін қосады. Қала-мемлекеттің жүрегі іспеттес. Себебі ол әкімшілік, қаржылық, құқықтық, мәдениет, білім, өркениет орталығы болып табылады.

Мемлекет, әл-Фараби бойынша, адамдардың өзі тәрізділермен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігінен туындайды. “Бақытқа жету туралы” еңбегінде әл-Фараби: “... Әр бір адам қол жеткізе алатын жетілгендікке жету үшін басқа адамдардың қауымын, олармен бірігуді қажет етеді... оларға табиғатынан өзі тектестердің арасынан пана іздеп, солармен бірге өмір сүру тән. Сондықтан да ол адами немесе азаматтық жануар деп аталады,” – дейді” [6, б.23].

Идеалды басшының он екі жоғарғы кісілік қасиеттерін атап көрсетіп, әл-Фараби, бар мен тиістіге назар аударып, адамгершілік жағынан жетілгендік, кемелділік мәселесіне өткірлілік береді. Сондықтан қайырымды қала мен осындай қала басшысы – жетілген адам мұратын орнықтыра отырып, әл-Фараби адамзаттың гуманистік ой тарихында терең ұялаған гуманизм мұраттарын паш етеді. Оның әлеуметтік – саяси философиясының басты мақсаты да осында. Бұл адамдарға басшылық етіп, мемлекет пен адам игілігіне бағытталған саясатты іске асыруға қабілетті мемлекеттік басқару, оның лидері – жоғарғы адамгершілікті адал адам мәселелеріне де қызығушылықты арттырады, сондықтан оның бұл идеалдары жаһандану заманында жас ұрпақ пен өкімет билеушілерінің санасының қалыптасуында өте маңызды орын алады. Осы айтылған идеялар арқылы қазіргі қоғам жүруі маңызды. Ол тарихи білімнің дамуында басты рөл атқарады.

Әл-Фараби Орталық Азия мен Қазақстанның жоғары деңгейдегі ежелгі және ортағасырлық өркениетінің жемісі болды. Сонымен қатар, Орта Азиядағы тарихи білімнің қалыптасуына үлес қосқан ұлы ғұламалардың бірі әл-Фарабидің ғылыми еңбектері тарихи білімнің сүбелі жақтарын құрайтынын есте сақтаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Тәуелсіз Қазақстан. – Алматы. 21 қараша 2018 жыл.
2. Тайжанов А. Тәуелсіздік және ұлттың рухани болмысы мен санасы // Егемен Қазақстан, 2011. – 17 желтоқсан.
3. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. 20-томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005, 528 бет
4. Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 5-том. Әлеуметтік философия. Этика. Әстетика. (2 бөлім) Астана: ТОО «Лотос – Астана», 2007, 299 б.
5. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата: Наука, 1973, 296 б.

«БАБАЛАР СӨЗІ» ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Сәбет Жансұлтан

Мәдениеттану магистрі, 2 курс

Ғылыми жетекшісі: PhD, доцент К.С. Ермагамбетова

Қазақ ұлттық өнер университеті

Аңдатпа. Қазақ елі ұлан ғасыр тарихқа бай ел. Тарихты жазатын да, жасайтын да халық және сол халықтан шыққан ұлы адамдар, тұлғалар, даналар, бабалар. Сол даналардың айтқан сөзі, жазған ойы ұлттық ерекшелікті қалыптастыруда, жастарға тәлім тәрбие беруде өте маңызды орын алады. Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған, қазақтың сөз құндылығын, шешендік өнерінің кілтін дәріптейтін «Бабалар сөзі» жинағына талдау жасалды.

Кілт сөдер: сөз, баба, бабалар сөзі, шешендік өнер, ұлттық құндылық.

Сөз – зат пен құбылыстың атын, түр-түсін, сапалық белгісін, амалын, қимыл-әрекетін таңбалаушы негізгі мағыналық-құрылымдық бірлік. Болмыстың тілдік атауы ретінде дыбыс пен мағына тұтастығынан тұрады. Сөзді құраушы бірлік – дыбыс, ал мағына – сөздің ішкі мәні, мазмұны. Дыбыстық құрылым сөздің ішкі мәніне, ұғымға бағынышты болады. **Сөз** – тілдік категория, ұғым – логикалық категория. Ұғым **сөз** арқылы айтылады, бірақ сөз тілдегі барлық ұғымдарды білдіре бермейді [1, 98 б].

Баба, дана – білігі мен тәжірибесі мол, рухани әлемі бай, ой-сезімі сергек тұлға. Дәстүрлі қазақ ұғымында «ақылды, парасатты, рақымды адам» деген мағына береді. Даналардың өнегелі өмірі, ғибратты сөздері мен тағылымды іс-әрекеттері – жекелеген топтың, не әлеуметтік жіктің еншілер میرасы емес, барша адамзаттың рухани игілігі [2. 41 б].

Ендеше «Бабалар сөзі» ол жай ғана шығарма, туынды ғана емес, қазақ даласында туып өскен, халықының сыр-қырын білетін білігі мен тәжірибесі мол, рухани әлемі бай, парасатты, рақымды адамдардың, тұлғалардың санасынан, жүрегінен шыққан сөздерінің жиынтығы. Олардың әрбір айтқан сөзі бір ұғымды құрайды. Егерде біз жай сөз ретінде қабылдайтын болсақ ол тіл пәнінің құрамдас бөлігіне айналар еді. «Бабалар сөзі» деген тіркеспен тұрғандықтан ол үлкен философиялық ұғымға, мәдени мәтінге айналып отыр.

Шешендік сөздер қашанда халықтың қажетті мұрасы болып табылған. Сонымен бірге олар – тәрбие құралы. Қазақ елі қандай ауыр жағдайда өмір сүрмесін, өзінің би-шешендерінің сөзін жадында сақтап, жаттап айта жүруді, одан үлгі-өнеге алуды тоқтатқан емес. Шешендер мен билер әрқашан шындықты айтып, аз сөзге көп мағына сыйғызып, халықтың рухани қажетін өтеп отырған. Шешендіктің негізгі қасиеті – айтылған ойға тапқыр, әрі жедел жауап қайтару. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айту.

Қазақ халқының шешендік өнерінің алғашқы нұсқалары түркі халықтарының Орхон, Енесей ескерткіштері мен көне жазба мұраларынан табылған. Мұнда Қорқыттың айтқан нақыл сөзі жазылған. Көне жазба мұраларында М.Қашқари, Баласағұни А.Иүгники, С.Сарай, Құтып, А.Хорезм айтқан даналық сөздер табылған. Шешендік өнердің бастауымен даму кезеңдері 7 жарғы заңына байланысты. 7 жарғы заңы Салон заңымен ұқсас. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде де көркем айшықталған тіл өрнектері аса мол. Шешендік сөздерді халық әдетте белгілі бір аяулы аруының, ардагер асыл азаматтың есімдерімен қабыстыра қозғайды. Олардың санатына Жиреншеден бастап тарихқа танымал ұлы жүздің атақты Төле биін, орта жүздің қаз дауысты Қазыбек биін, Кіші жүздің Әйтеке биі мен бертіндегі Сырым батырын қосып, сол есімдерге байланысты өнегелі сөздерді шарапатты дұға есебінде ұсынады. Шешендік сөздер терең мағыналы, тіл өнегелі қисынды, ой ұшқырлығымен шешендікті дәріптейтін дуалы сөз үлгілері ғана емес, халық даналығының дүниетанымдық тәлім-тәрбиелік, мән-маңызы өлшеулі асыл қазынасы болып табылады.

Шешендік өнер 5 кезеңге бөлінеді:

1. Майқы би мен Аяз биден басталады. 12-13 ғасыр.
2. Асан Қайғы мен Жиреншенің кезеңі. 14-16 ғасыр. Осы екі дәуірдің шешендерін «Ел құрасқан шешендер» деп атайды.
3. 17-18 ғасыр «Ел қорғасқан шешендер» Төле би, Әйтеке, Қазыбек бидің уақытын атайды.
4. 18 ғасыр Хан сұлтандарға қарсы шешен Байдалы, Әз Жәнібек, Тіленші би, Шалқар би, Тарақты Тұяқ.
5. 19 ғасыр би, болыстарға қарсы шешен Махамбет, Бала би, Тұрысбол, Сырым батыр шешендіктері.

Қазақ шешендік өнерінің тарихы тым әріге кетсе де оны теориялық тұрғыдан толық зерттеу А.Байтұрсынұлынан басталады. Кезінде Ш.Уәлиханов, С.Сейфуллин, М.Әуезовтер шешендік сөздерді жинастырып, билер сөзінің тәрбиелік мәнін, философиялық сипатын, билердің қоғамдағы орнын түсіндіріп берді. Кейін Ә.Мәметова, Б.Адамбаев билер шешендігін арнайы тақырып етіп алып, кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл еңбектерде шешендік өнер бір ғана кезең, яғни ХҮІІ – ХІХ ғасырлар арасын

камтиды да, осы кезеңде өмір сүрген билердің шешендік сөздері тарихи әлеуметтік мәні, тақырыптық мазмұны жағынан талданады.

Өз кезінде жырау-шешендер, би-шешендер, ақын-шешендер артына ғибратты сөздер қалдырғанымен, шешендік сөздерді теориялық жағынан тұжырымдаған жоқ.

Ал А.Байтұрсынұлы зерттеулері – қазақ шешендік сөзінің сипаты мен түрлері, тілдік көркемдік белгілері туралы жазылған алғашқы еңбек. 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде шешендік өнерді сөз өнеріне жатқызып, сөз өнерінің ішкі және тысқы қалпын теориялық жағынан толық негіздеп береді.

Гректер мен римдіктер «өнердің патшасы» ретінде санаған шешендік өнердің қазақ елінде де қасиеті саналғанын түсінген ғалым қазақ шешендік сөздерін зерттеп зерделеуде де алғашқы болады. «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде ол өнердің түрлі-түрлі болатындығын, солардың ішіндегі ең алды сөз өнері екендігін «Өнер алды – қызыл тіл» деген халық мақалымен растады. Бұл мақалды шығарған қазақтың сөз баққан, сөз күйтеген, сөз қадірін білген халық болғандығын айтты. Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы атын «шығарма сөз» деп атады да, ғалым шығарманың мазмұнына қарай үш түрге: әуезе, әліптеме, байымдамаға бөлінетіндігіне тоқталады. Болған оқиғаны бастан аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру-әуезе болады. Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару – әліптеме болады. Көсем сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады. Сондықтан шығарманың асылы – байымдама дей келіп, оларды негізгі белгілеріне қарап бірнеше түрге бөледі де, шешен сөз бен көсем сөзді байымдауға жатқызады. Шешендік сөздің байымдамасы басқа түрлерінен өзгешелігі – шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру екендігін айтады. «Оны істеу үшін, – дейді А.Байтұрсынұлы, – шешендер жай байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді. Сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждағат етеді. Сондықтан шешен сөздің «қыздырма» яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі – адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру» [3, 23 б]. А.Байтұрсынұлының шешендік сөзге берген осы анықтамасын әлемдік дәрежеге көтерілген әйгілі шешендердің берген анықтамаларымен салыстырғанда, пікір ортақтығымен үндестікті табуға болады.

Мәселен, көне Грецияның атақты шешені Демосфеннің айтуы бойынша, шешеннің міндеті: 1) түсіндіру; 2) ояту; 3) ләззатқа бөлеу болса. А.Ф.Кони «Сот және саясат тақырыптарындағы шешендік» деген шығармасында: «Шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет, тума қасиет», – деп жазған [4, 12-14 бб].

А.Байтұрсынұлы да өзге ғұламалар тәрізді шешендік сөздің құрылымын белгілеп береді. Ежелгі Рим дүниесіндегі шешендіктің теоретигі Цицерон нені айтуды білу үшін, шешендік сөздің құрылым жағынан үш бөліктен тұратынын білу керек, олар: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды екенін нұсқаса, А. Байтұрсынұлы: «Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: 1.Бастамасы. 2. Ұсынбасы. 3. Мазмұндамасы. 4. Қыздырмасы. 5. Қорытпасы» – дейді. Ұлы ғалым әр бөліктің айтылу мақсатына қарай қажетті атауларды таңдап қоя білген. Сонымен қатар А.Байтұрсынов шешендік сөздерді бірнеше топқа бөледі.

- 1.Саясат шешендік сөзі
- 2.Билік шешендік сөзі
- 3.Қошемет шешендік сөзі
- 4.Ділмар шешендік сөзі

5.Молдалардың нақыл сөзі. Бұлардың әрқайсысы халықтық, тұрмыстық, әлеуметтік, қоғамдық мәселелерді талқылауда, дау-жанжалдарды шешуде өз рөлдерін атқарған [4, 26 б].

Ұлттық шешендіктанудың ғылыми негіздерін жасап, методологиялық арналарын белгілеп берген А.Байтұрсынұлы қазақ шешендік сөздерінің алғашқы теоретигі деуге әбден болады. А.Байтұрсынұлы шешендік сөздерді шешендіктің тақырыбымен мазмұнына, айтылу орнына қарай бес түрге бөледі: а) шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде – саясат шешен сөзі деп аталады; б) шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау я қаралау мақсатпен сөйлеп сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері – билік шешен сөзі деп аталады; в) біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі – қошемет шешен сөзі деп аталады; г) білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені – білімір шешен сөзі деп аталады; ж) дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – уағыз деп аталады.

Ол демек шешендік сөздерді алғаш айтушы жеке адамдар болғанмен оны кейін өңдеп жөндеуші сақтаушы халық. Сондықтан оның шын иесі авторы да халық дейміз деген ой айтады. Ал оның шешендік сөздерден құрылысына қатысты бірен-саран өңдеу, жөндеу жасау кез келген кісінің қолынан келе бермейді

– дейтін пікір де шешендік сөздердің «халықтығын» паш етіп тұрмағанын баяндауға болады. Шындығында М.Әуезов есте қалмаған ескі заманда шыққан Алдар көсе, Жиренше, шешен әңгімелерін, халықтық аңыздарды ғана қалың бұқара туындысы деп бағалаған. Демек тарихи таңба бедері бар шешендік сөздердің жолы басқаша. Олардың белгілі бір би шешенге тән екенін нақтылы тарихи оқиғалар шеңберінде айқындауға болады. Айталық «Алты Емен дауына дауа» сөзінің тек Бөлтірік шешен атынан айтылуының мәнісі осында. Көп нұсқалы болуын мұраны жеткізушінің шығармашылық құрамы деп түсінген жөн. Сонымен қатар шешендік сөздердің авторлығына қатысты мәселенің бірі – дәстүрлі шешендік сөздердің би шешендердің көпшілігіне қатар телінетіндігі. Өйткені оларды айтушы адам сөзі өтімді болу үшін көнеден қалған сөзді өз елінің беделді би шешендерінің атынан айтқан.

Өйткенде, бұл кемшіліктердің сөзге ұйытудың тәсілі екені рас. Алайда дәстүрлі тарихи деректер мен шежірелер, жазба мұрағаттар айғақ болмақ жағдайларда да дәстүрлі шешендік сөздердің алғашқы шығарушысын айқындау қиын. Дейтұрғанмен де ауызша сақталып жеткен дәстүрлі шешендік сөздердің билер сөзі екенін жоққа шығара алмаймыз. Ал дәстүрлі шешендік сөздердің би шешендердің көпшілігіне қатар телінетіндігі ауызша тарағандығымен байланысты екенін дәлелдеуді қажет етпесе керек.

Олай болса, ұлы М.Әуезов пікірін қазық ете отырып, жаңаша таным тұрғысынан шешендік өнердің авторлы шығарма екенін танытатын еңбектің бірі – Бөлтірік Әлменұлының «Шешендік сөздер» жинағы [5].

Белгілі ғалым Ж.Дәндібаев «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты оқу құралында Бөлтіріктің Төленің шешендік сөздерін олардың төл туындысы ретінде қарастырады [6]. Сондай-ақ белгілі би-шешендерінің өнер туындысының көркем шығарма екендігіне көз жеткізеді.

Сонымен қатар ұлы жазушы М.Әуезов аталмыш еңбегінің «Билер айтысы» деген тараушасында бұл жанрлық түрдің толық жиналмағандығы зерттеу ісінде қиындық келтіретінін, сондықтан оны сол кезеңде түгел жіктеп бөліп қоюға болмайтынын айта отырып: «Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана жіктеу және ылғи ішкі мағынасына қарай жасалған жіктер болады» – деп ескертеді.

Шындығында М.Әуезовтің алғашқы жіктемелері кейінгі зерттеушілер – Ә.Қоңыратбаев, С.Садырбаев, Б.Искакова, С. Қасенов еңбектеріне ғылыми негіз болып, одан әрі дамытылды.

Жалпы М.Әуезов тұжырымдарының шешендік сөздері бүгінгі жаңаша таным көкжиегімен бағалауда айтарлықтай мәні бар.

Шешендік арнау дегеніміз – адамдар арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді, халықтың көңіл-күйін бейнелейді.

Шешендік толғау дегеніміз – халықтың философиялық көзқарасын көрсетеді. Көп жасаған қарттардың жас ұрпаққа өсиеті айтылады. Халықтық үрім-бұтағына жеткіншектерге айтар ақылы насихаты толғау деп аталады. Жоқшылықтың азабын шеккен халықтың өмірі, қонысы, арманы айтылады. Бұқар, Шортанбай, Мұрат, Дулаттың толғаулары бар.

Шешендік дау-заттық және рухани даулы мәселелерді реттейтін ежелгі әдет заңын бейнелейді. Ар, дау, адам намысын қорғайды, ел мен елдің арасында елшілік келісім болады. Ол елдің дербестігін жердің бүтіндігін қорғайды. Үстем таптың халық мүддесін пайдаланбауын талап етеді.

Шешендік сөздер ауыз әдебиетінің басқа түрлері сияқты ауызша таралған қонақта немесе бір мәселені талқылаған жиында көп жасаған кәрі құлақты қариялардың аузынан шыққан жүйрік ойлы жүйелі сөздерді құймақұлақ талапты жастар, өнер қуған қыз-бозбалалар жаттап алып жүрген, тұрған жерлерінде ойын-жиындарда айта жүрген.

Шешендік өнерді кез-келген адам игере алмаған. Нағыз шешен болу үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз, табанда ақыл тауып сөйлейтін, топ алдында тайсалмай сөз бастайтын, сөз сайысында саспайтын батыл, ақылды, сабырлы болуы тиіс. Шешен кісі өз заманының озат ойшылы, оқыған, оқымаса да көкейге тоқыған, білімді, мәдениетті азамат болуы керек. Бізге мәлім Аяз би, Жиренше, Сырым мен Исатай батыр, Махамбет пен Абай «От ауызды орақ тілді» адамдар болған.

Ш.Уәлихановтың айтуынша шешен болу үшін 2 шарт болу керек:

1. Елдің әдет-ғұрпын, заңын жетік білу керек.

2. Шешендік қабілеті, дарындылығы болу керек [7].

Шешендік сөздер айтыс, дауларда туып дамиды және озат ойшылдармен тілмар шешендер жасаған. Халық сынынан ғасырдың соқпағынан өткен сөз өнері – шындалып соғылған әдеби мұра, асыл қазына. Бастауыш сыныпта, балаларға шешендік сөздердің жеңіл түрлерін айту арқылы тапқырлыққа, еңбекқорлыққа, адамгершілікке тәрбиеленеді. Шешендік сөздер ескі заңдарды талқылау кезінде де көп айтылған. Мыс: Қасым салған, қасқа жол, Есім салған, ескі жол, Тәуке ханның жеті жарғысы.

Бұлар жөнінде күн төбенің басында, күнде кеңес болған деп айтады. Ол кеңес кезінде билер соңғы шешімді айтатын болған.

Қазақ шешендіктану ғылымында шешендік өнер мен шешендік сөздің ұғымдық айырмасын ашып, анықтама берген ғалым – Р.Сыздықова. 1987 жылы жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі» деп

аталатын кітапта шешендік өнердің сөзге шеберлік екендігін ұғындырып, оны шешендік деген атаумен атауды ұсынды. Орыс ғылымында «ораторское искусство, риторика, красноречие» деп жүрген категорияларды білдіретін шешендік атау қалыптасты. Р.Сыздықова қазіргі шешендік сөздерге қойылатын шарттарды санамалап көрсетіп береді:

- әлеуметтік мәні бар тақырыпқа құрылуы;
- әңгіме өзегінің дәлелі болуы;
- тыңдаушыларға әсер ететін эстетикалық қасиеті болуы;
- тыңдаушыларын белгілі бір іс-әрекетке ұмтылдыратын сөз болуы;
- айқындылығымен түсініктілігі[8, 58 б].

Одан әрі ғалым бұрынғы шешендік пен қазіргі шешендіктің айырмасын қолданылар жерлері, тақырыптары, түрлеріне қарай дәлелдеп көрсетеді. Р.Сыздықова бұрынғы шешендіктің ақындыққа, шешендік сөздің поэзияға жақындығын көркемдеу тәсілдерінің ортақтылығынан, екеуінің де әлеуметтік мүддені көздейтіндігінен, екеуінің де тыңдаушыға психологиялық әсер туғызатынын түсіндіреді. Шешендік сөз бен поэзияның арасындағы ортақтықты тап басып көрсетеді. Ертедегі Греция теоретиктерінің риториканы шешендік пен поэзия туралы ғылым деп қарастыруының өзі осындай ортақ белгілерінен еді.

Бірақ Р.Сыздықова шешендік сөз бен поэзияның бірдей еместігін, екеуінің арасында мынадай айырмашылық бар екендігін билер сөзін мысалға келтіріп көрсетеді: шешендер сөздерінің алды-артында, ішінде түсіндірме-баяндау мәтіндер болады, ал поэзияда түсіндірме баяндаулар болмайды, көркем сөз творчествосында тақырыпты ойдан шығару және оқиға өрісін ойша болжау дегендер орын алатын болса, шешен сөзінің өзегі тек қана шындық болмыс, көркемдеу құралдары мен тәсілдер поэзия үшін шарт болса, шешендік сөзде олар иіні келген тұста ғана қолданар құрал, тармақтардың буын саны жағынан біркелкілігі – поэзияға тән белгі, ал шешендік сөзде біркелкі емес, өлеңде ұйқас тәртібі сақталса, шешендік сөзде ұйқас тәртібі сақталмайды.

Мұнымен қоса, Р.Сыздықова шешендік сөздің басқа тілдік қарым-қатынастан өзгешеленетін белгілерін атап көрсетеді, олар: – шаршы топ пен шешеннің тікелей қарым-қатынасы, – шешен мен шаршы топ арасындағы тоғыспалы әсерлер; – шешеннің сөзіне дауыс ырғағы, мимикасы, т.б. қатысуы.

Р. Сыздықова осы кітапта бұрынғы шешендік сөздерді мазмұнына қарай төрт топқа бөлген:

1. Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөз
2. Әлеуметтік– тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздер
3. Білім-ғылымдық мазмұнды шешендік сөздер
4. Сотта қолданылатын шешендік сөздер

Қорыта айтқанда, қазақ шешендік өнері ежелден сөзге дәл осындай сипат беріп, оны саяси, әлеуметтік күш ретінде таныды. Біздің бұл еңбегімізде қазақ шешендік өнерінің негіздері етіп ежелгі сақ, ғұндардың шешендігі, көне түркі шешендігі, орта ғасыр түркі шешендігі алынып, қазақ шешендік өнерінің қалыптасу тарихы ақын-жыраулар шешендігі, билер шешендігі, қазіргі шешендік ретінде кезең-кезеңге бөлініп қарастырылады. Осы арқылы ежелгі грек-рим, қытай, үнді шешендігі тәрізді түркі шешендігі болғандығын, қазақ шешендік өнері сол түркі шешендігінің үзілмеген жалғасы екендігі дәлелденеді. Г.З.Апересян 5 топқа топтаған.

1. Әлеуметтік саяси шешендік сөз
2. Академиялық шешендік сөз
3. Сотта айтылатын шешендік сөз
4. Әлеуметтік тұрмыстық шешендік сөз
5. Діни қызметте қолданылатын шешендік[4]

Шешендік сөздер – ауыз әдебиетінің ең аз зерттелген жанрлық түрлерінің бірі. Мұның себебі кеңестік саясаттың қазақ шешендік өнерінің зерттелуіне тежеу салып келгендігі. Себебі, шешендік сөздерде халықтың ұлттық тарихы мен дүние танымы, азаматтық пен тәуелділікті аңсаған күрескерлік рухы жатыр.

Ендеше, шешендік – қазақ елінің көнеден келе жатқан дәстүрлі тіл өнері. Шешендік – сирек ұшырасатын қасиет-дарын. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр қисынға құрылады. Шешендік өнер мен билік қолма-қол туып айтылатын, суырыпсалма жүрекжарды әділ сөздерге негізделіп шығармашылық сипатымен дараланады.

Асыл ойдың алтын қазығы болған шешен-билердің халық жадында сақталып келген дана ойлары келешек ұрпақ үшін әрқашан тәрбие-өнер мектебі болған. Енді елдікке, бірлікке шақыруда, халық тарихын байыппен саралап, бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздердің маңызы ерекше. Халқымыз «Сөз қадірін білмесең, өз қадірінді білмейсің», «Сөз сүйектен өтеді», «Шешеннің тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік» деп, сөз өнерін ерекше тани білген.

Шешендік сөздер – ғасырдан-ғасырға ұласып, халық игілігіне жарап келе жатқан ұлттық мұрамыздың бірі. Қысқа да нұсқа, бейнелі, мағынасы терең, шымыр, қисынға құрылған бұл сөздер тыңдаушының көңілінен шығып оны сөзсіз иландырады.

Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII-XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV-XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті.

Шалғез, Бұхар (XV-XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV-XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады. Шешендік сөздер нұсқаларын академик В.В.Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын» [4], – деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған.

Сондай-ақ, қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жас өспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді.

Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі – М.Әуезов. «Қазақ әдебиеті тарихы» (1927 ж.) еңбегінде «Билер айтысы» деген арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді (1926 ж.). Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген.

Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арасыз ғана тоқтамайды», – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тыңдаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген.

Сөз туралы Бөлтірік шешен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтінін біл», – деп толғайды. Бұлар – «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін, жауласқан елдің арасына бітім айтатын, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын даналық сөздер иесі». Мұндай сөз білетін, жөн білетін адамға ел ісіне араласуға, халық атынан сөйлеуге құқық берілген. Шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер. Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау:

...Көш бастау қиын емес

Қонатын жерде су бар.

Қол бастау қиын емес

Шабатын жерде жау бар.

Шаршы топта сөз бастау қиын

Шешімін таппас дау бар, – деп дұрыс аңғартады[9, 95 б].

Нағыз шешен үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Табанда тауып сөйлейтін тапқыр, топ алдында тайсалмай, мүдірмей сөз бастайтын батыл, сөз сайысында саспайтын сабырлы болуы қажет.

Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер. Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін. Үшіншіден, шешендік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған. Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, оңаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген. Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады. Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған.

Жазба әдебиетіміз дамыған кейінгі дәуірде шешендік сөздер саптан шыққан жоқ. Заманға сай жаңа мазмұн, жарасымды тұр тапқан шешендік сөз нұсқалары көбейді. Шешендік сөздің шыны – айтыс. Мұнда ауыз әдебиетіне тән барша қасиеттер тоғысқан. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді. Шешендер сөзі – халқымыздың тілдік қазынасы. Ол көркем әдебиетіміздің қалыптасып дамуына белгілі дәрежеде үлес қосқан ақын-жыраулардың арнау, толғау сөздеріне ұқсас болып келеді. Ертеден-ақ, халқымыздың өзіндік басқару жүйесі болды. Ел қамын жеген ерлері, сөзін сөйлеген, әділін айтқан шешендері, білімпаз билері болды. Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, ойын жарыққа шығарған әділет жоқшысы. Қазақтың атақты билері Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекеден қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Ш. Уәлихановтың: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет көрсетуге тиіс болған. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған»[7], – деген сөздерінен би – халықтың көкейіндегісін айтқан, жарыққа шығарған әділет жоқшысы екенін танимыз. Кезінде Ахмет Байтұрсынов: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», – деді[10, 38 б]. Демек бұл қастерлі мұра – шешендікпен айтылған билер сөзі ұмытылмайды, қай кезде болса да халық жадында.

Сонымен шешендік дегеніміз не? Ойшылдарға сүйене айтсақ, шешендік – кісі көркі, ақылмен билеу өнері. Дидарласушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый. Кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу. Біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы санлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұрады. Сөз бен ойға негізделеді. Биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда, адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кеңдігімен тамырлас. Демек, жас тұлғаға қажетті шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдардың жарқындылығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгілі жандардың, ұлағатты туындылардың тағылым-тәрбиесі, өз дүниетанымының нәтижесі.

Ел алдында шебер, шешен сөйлеу көп еңбектену, оқып, үйренуді талап етеді. Шешен адамдарда негізінен, сөз көркемдігі ой тасқынынан табиғи түрде туындап жатады. Көркемдік талғам мен шешендік тәсілдерді дұрыс пайдалана білген адам ғана эстетикалық әсер ету күшіне ие бола алады. Сонда шешендік өнерге көп сөйлеп, оны сыналып үйренуге болады ма, әлде оған жазып дайындалған дұрыс па? бұл орайда әйгілі шешен, данагөй Цицерон былай дейді: «Қалам – көркем сөздің ең жақсы жаттықтырушысы. Басқалардан үйренуде ең өнеге тұтарлығына теңесуге ұмтылу керек. Өзің үлгі еткен шешеннің жақсысының бәрін алуға тырыс. Оңайын, көзге түсіп тұрғанын ғана емес, ең маңыздысы – шынайы шеберлігіне жету. Ол еліктеу болып кетпеуі керек. Мықтыға қанша ұқсап тұрсаң да, көшірме түпнұсқадан ылғи да көш төмен болады. Халық алдында сөйлеу үшін сөзіңнің өзіндік «бейнесі», өз мәнері болғаны абзал»[11, 12 б].

Егер өнердің басқа саласындағы аты мәлім шебер бір ісін кездейсоқ дағдыдағысынан нашар орындап қалған болса, оны ол өзі әдейі жасады ма, не денсаулығына байланысты сөйтіп қалды, дей салады... Ал, егер шешеннен сондай бір осалдық тапсыншы, оны тек ақымақтық деп санайды, ал ақымаққа кешірім болмайды. Өйткені адам көңіл-күйге немесе іші ауырғанға байланысты ақымақ болмайды».

Қазіргі таңда ең басты мәселелердің бірегейі – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін көтеру, барлық қарақөз бауырларымыздың өз ана тілінде сөйлеуіне қол жеткізу. Тек тіл үйренуде ұмыт болып бара жатқан шаруа бала бақша, үй, мектеп, жоғары оқу орындарында ұл-қыздарымызды тілдік қоры бай қазақ тілінде сөйлеу мәдениетіне үйрету. Содан, үйде де, көшеде де, қоғамдық орындарда да бірқатар жастарымыздың

бір-бірімен қарым-қатынас жасағанында, әңгімелескенінде қалай болса солай сөйлейтіні, қазақ тілінің қадір-қасиетін түсінбейтіні байқалады. Олай болса, шешендік өнер, сөйлеу мәдениеті, ауызша, жазбаша сөйлеу – әдептіліктің биік шыңы. Өмір, тіршілік адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын қажет етеді. Олардың түсінісудегі негізгі құралы – тіл. Әр адам дұрыс сөйлей білуі, сөйлесу мәдениетін меңгеріп, оны өз бойында қалыптастыра білуі тиіс. Қарым-қатынас адамдардың отбасымен, өскен, араласқан ортасымен, елімен, жерімен, дәстүрі, мәдениет қазынасымен етене әрі жанды байланысы. Қарым-қатынаста адамдардың жан дүниесі, өмір тіршілігіндегі бейнесі көрінеді. Әдеп – сөйлесудегі, пікірлесудегі мәдениет тірегі. Мәдениет – адамдардың рухани және материалдық, білімдарлық пен сезімталдық қасиеттер аңғарылатын белгілерінің жиынтығы. Мәдениеттің туы – тіл, ол адамзаттың мұратымен астасып, сол ұлтпен бірге пайда болып, дамып отырады. Өз тарихын, ұлттық дәстүрін, туған жерін, тілін қадірлей білген адам ғана мәдениетті болады. Сөз мәдениеті – сөзді орынды қолданып, киоластырып, үндестіріп айта білу, емле мен тыныс белгілері ережелерін дұрыс сақтау, тілдің ғасырлар бойы сақталып келген көркемдігі мен тарихын, әсемдігін сақтай білу.

Сөйлеу мәдениетін дамытуда ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті нұсқалары мейлінше пайдаланса, оның әсері де мол. Ертегі тыңдаған, әдет-ғұрып, жөн– жосық үлгілерін көріп өскен, уызында жарыған ұрпақ төл тілдің қадірі мен қасиетін сезініп өседі. Бұлардан мақұрым қалған пендесі алапат та анайы сезімге тап келеді. Ақылға бастар аялы сөздің орнын ашу-ызаға бөктіретін арзан сөздер басып алады. Төпелеген сел мен даудың астында қалу, мінеки, осыдан бастау алады.

Сөйлеу мәдениеті – қызыл сөзден қуырдақ қуыру емес. Сөйлеу мәдениеті елге, елдік мұраттарға қызмет етеді. Бірлікті, ынтымақ пен жасампаздықты, меже еткен, тағылымды тірлікті толғауы тоқсан өмірдің тоқетері санаған ел мен жер осынау биік міндеттің төбесінен көріне алары хақ. Ата-бабалар тағылымы осыны меңзейді. Ата тарих, ана тіл солай деп тәмсіл етеді.

Қорыта айтқанда, қазақтың ұлы ханы, өз заманының данышпан дипломаты Абылай ханның қазақ мәмілегер-дипломаттарын қалмақ еліне аттандырар кезде сөйлеген сөзі: *“Үлкендеріңді кішілерің сыйлаңдар, көп арасында мына Қазыбек сияқты кішінің де сөзін тыңдандар. Өздеріңді жат елдің алдында жақсы елдің баласындай ұстаңдар. Мұндайда қол бастайтын батыр болу да қымбат, жол бастайтын көсем болу да қымбат, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу қымбат. Елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан. Елдесе алмай жауласып кетсек, сендердің олақтықтарыңнан болғаны. Ауыздан шыққан сөз атылған оқпен бірдей, қайтып ала алмайсыңдар. Сөз сөйлегенде ойлап сөйлеу керек”,* – дегендей, шешендік өнер-тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы. Сөйлеу мәдениеті өспейінше, жоғары ақыл мәдениетіне жетуге болмайтындығы сөзсіз. Олай болса, ұлы Абай: «Өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей сала алмас»[12, 43 б], – деп таңырқап, тағзым еткен тіл – мемлекеттік тіл, ана тіліміз, қазақ тілінің қадірін ұғынып, мәртебесін көтеріп, қастерлей білейік!

Халықтың баға жетпес рухани байлығын, ауызша жасалып, ауызша таралып, заманнан-заманға, бүгінгі күнге жеткен шешендік сөз өнерін меңгерген, шешендік сөздерді өз заманына, ортасына лайық қолдана алу, сөз құдіретін бағалай білу, сөз сөйлеуде үлкен жауапкершілікті сезіну, тіл байлығы мол, жан-жақты білімді, саналы болу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия /Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998. – 495 б
3. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса – Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009
4. Шешендік сөздер тарихы. Қол жетімдік режимінде: <https://kazadebiet.wordpress.com/2009/>
5. Әлменұлы Б. Шешендік сөздер. Алматы: Ғылым, 1993. – 144 б
6. Ж. Дәдебаев. «Белтірік Әлменұлы және қазақтың шешендік өнері». А., 1996
7. Ш.Уәлиханов. Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы.
8. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. // Р.Сыздық // Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
9. Бұхар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. Алматы, 1992 – 436 б
10. А. Байтұрсынов. «Ақ жол» А., 1991. – 300 б
11. М. Т. Цицерон. «Три трактата об ораторском искусстве». М., 1972. – 212 б.
12. Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер: художественная литература. – Алматы : Мектеп, 2007. – 246 б

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ

Серікбай Г.Ж.

*Философия мамандығының 1 курс докторанты
Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.к., доцент м.а. Құранбек Ә.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация. Ағартушылық дүниетаным адам ойы мен ғылымның дамуындағы сара жол. XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ халқының рухани мәдениетінің даму тарихында өзгерістерге толы кезең болды. Қазақ даласында өзгерістермен өрілген ағартушылық мәдениеті өркен жайып, дами бастады. Бұл қазақ философиялық ойының тарихындағы өте маңызды феномен. Берілген мақалада қазақ ағартушыларының шығармашылығындағы этикалық ойларға талдау жасалып, адам және өзін-өзі жетілдіру мәселесі жайындағы тұжырымдары айқындалған. Қазақ ағартушыларының гуманизм, этика мен білімге қатысты ойлары байыпталып, оның жалпыадамзаттық қайталанбас болмыс-бітімі туралы ой-тұжырымдар зерделенеді.

Кілт сөздер: адам, руханилық, білім, құндылықтар, адамшылық, қазақ ағартушылары.

Ұлт зиялылары мен ойшылдарының ілімдері, рухани мұрасы – халықтың өзін-өзі тұрақтандыратын және оның барлық әрекеттеріне негіздеме беретін, оның дүниетанымын қалыптастыратын рухани ізденіс аймағы. Осы заман талабы рухани мұраны кең тұрғыдан қарастыруды қажет етеді, өйткені бүгінгі халықаралық қатынастар, мәдениеттер сұхбаттастығы өзге де елдердің мәдениетін тануды қажет етеді. Сондықтан да рухани қор жасау өз халқымыздың рухани мұрасын, игіліктерін сақтап, қайта жаңғыртумен тығыз байланысты.

Адам мәселесі және жан-жақты жетілген тұлға қалыптастыру стратегиялары бүгінгі күн тұрғысынан алып қарағанда өзінің маңыздылығын жоймаған өзекті мәселелердің бірі. Соңғы жылдары біздің елімізде, жалпы дүниедегі түбегейлі өзгерістерге байланысты бұрынғы құндылықтар өзінің мән-мағынасын жойса, жаңа құндылықтар әлі бой көтере алған жоқ. Саяси-әлеуметтік немесе экономикалық қана емес, рухани өмір тұрғысынан да қазіргі жағдайда өмір сүріп жатқан біздің еліміз үшін бүгінгі күн талабына сәйкес келетін жан-жақты жетілген адамды, немесе ұлы Абай айтқандай «Толық адамды» тәрбиелеу қазіргі Қазақстан үшін өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ ойшылдарының дүниетанымында терең тамыр жайған философиялық ілім – кемел адам мәселесі. Осы мәселеге терең талдау жасап, көпшілікке ұсыну, оның өнегелік тұстарын бүгінгі заманның адамын өзін-өзі жетілдіруде жан-жақты пайдаланудың теориялық-тәжірбиелік маңызы жоғары деп айтуымызға болады.

Қазақ ағартушылары үшін философияның негізгі және басты мәселесі – адам. «Қазақтың ағартушылық философиясы жалпы ұлттық құндылықтар мен адамгершілік жауапкершілік туралы терең ойларға толы. Қазақ ағартушылары үшін руханият түсінігі – болмыстың терең мәні, адам бойындағы шынайы адамгершілікті анықтау, адамның өмір сүруінің мақсатын пайымдау» [1, 17 б.].

Қазақ ағартушыларының алғашқы өкілі Шоқан Уәлиханов. Ағартушының шығармашылығын зерттеушілер екі кезеңге бөлу дәстүрін қолданады: біріншісі – 1855-1859 жылдар аралығы немесе Петербургке дейінгі кезең; екіншісі – 1859–1865 жылдар аралығы, бұл кезеңді шығармашылығының кемелдену кезеңі деп атайды. Екінші кезең Шоқан Уәлихановтың Петербургқа барғанынан бастау алатын қызықты да мазмұнды өмірінің соңғы кезеңі туған жерге қайтып оралғаннан – дүниеден өткенге дейінгі жылдарды қамтиды. Бұл туралы Гүлжиһан Нұрышева: «Шоқан Уәлихановтың ғалым, қайраткер ретінде қалыптасуы кезеңі Омбыдан басталғаны белгілі. Дегенмен де оның дүниетанымының, адам туралы көзқаратарының қалыптасуына айқындаушы әсер еткен ең әуелі осы туып өскен ортасы», – деп жазады. Омбыда кадет корпусында білім алған Шоқан өзінің 30 жылдық аз өмірінің ішінде этнография, Қазақстан және Орталық Азия тарихы мен мәдениеті саласында еңбектер қалдырған көрнекті ғалым, ағартушы, мәдениеттанушы. Ш. Уәлиханов арнайы философиялық еңбектер жазбағанмен, оның шығармалары философиялық терең ойлар мен тұжырымдарға толы. Оның дәлелі Ш. Уәлихановтың «Қазақтардағы шамандықтың іздері», «Сахарадағы мұсылмандық жөнінде», «Тәңір (күдай)» еңбектері. Шоқанды адам және табиғат, олардың өзара қатынасы, үйлесімдікте болуы мәселелері толғандырған. «Қазақ жеріндегі шамандықтың орын алу себебін түсіндіргенде «сыртқы дүние – күн, ай, жұлдыздар және жер – алғашқы құдірет болып табылады» деп көрсетеді» [1, 38 б.].

Ш. Уәлихановтың пайымдауынша адам және оның өмірі ең басты құндылық, жаратылыстың таңғажайып құпиясын құрайды. Қазақтардағы шамандық уралы зерттеулерінде, Шоқан: «Табиғат пен адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып құпия құбылыс болып келеді. Табиғат пен адам! Өзіңіз айтыңызшы, тіршілікте одан ғажап, одан құпия не бар?», – деп жазған [2, 171 б.].

Ш. Уәлихановтың еңбектерін зерделейтін болсақ, ойшылдың себептілік заңдылығын құптайтындығын, себепсіз құбылыс болмайтындығына кәміл сенетіндігін байқаймыз. «Шамандықтың себебін ашуға тырысқан «Тәңірі» еңбегінде ол табиғатты адам санасынан алғашқы, объективті реалдылық, ал адам санасы осы реалды шындықтың бейнесі деп түсіндіреді» [3, 235 б.].

Шоқан табиғат пен адамның үйлесімді өзара қатынаста болатындығына күмән келтірмейтіндігін айту керек. Ол туралы Шоқан: «От әулие, киелі болып саналады. Ошақтағы отты басуға немесе тікіруге болмайды қарғыс ұрады. Қара жер қайғыға қайырымсыз, аруақтардың рухы бар деп, ескі жұртты баспайд, ескі жұртта жүруден қорқады. Аспандағы әр жұлдызды әр адамның жаны деп түсінеді. Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрінген жерлерді қасиетті деп санайды, – деп жазған [4, 154-155 бб.].

Шоқанның ғылыми-зерттеу мұрасы мен азаматтық ой-толғауларының өзегі – қазақ халқының тұрмысы, тағдыры, оның жалпыадамзаттық құндылықтары мен прогресске қосылу мүмкіндігі. Қазақ халқының болашағын өзгертетін білім, мәдениет, ғылым екенін Шоқан терең түсінген. Жалпы ой еңбегінің адамды қалыптастыру және жетілдірудегі рөлі туралы ғалымның мына тұжырымын келтіруімізге болады: «Ой-өрісі жетілмеген тұрлаусыз адам өзінің сыртқы сезіміне толық ие бола алмайтын бала мінезді келеді. Адам баласы өзін-өзі ұғынбай, өзін қоршаған дүние жайында түсінігі кем болып, тіршілігін жақсартуға тәуекелге бел байлап, соқырша қарманып, әйтеуір ұстылыс жасап тырбанады» [5, 1276].

Адамгершілік қасиеттері мен құндылықтары туралы ой-тұжырымдарында Шоқан «адамның адамшылық қасиеттерін дамытудың басты шарты – еркіндік» деп пайымдаған. Адамгершілікке қол жеткізу үшін жалғыз еркіндік аздық етеді, сондықтан еркіндік түсінігін де дұрыс қолдану керек. Еркіндікті білімді адам ғана дұрыс қолдана алады, бұл сауатсыз адамдардың қолынан келмейді. Оның үстіне ойшыл, сауатсыздықты еркіндікті дұрыс қолданудағы басты кедергі деп пайымдаған және адамның адамгершіліктік қасиеттерінің төмендеуіне әсер ететіндігін айтады.

Ш. Уәлихановты толғандырған маңызды мәселе – қазақ халқының тағдыры, қазақтарды оқу-білімге, жалпыадамзаттық құндылықтар мен прогресске баулу көрнекті қазақ ойшылы Ыбырай Алтынсаринның да шығармашылығы мен қызметінің өзегіне айналған. Әділетсіздік, зұлымдық, рухани азғындау, қараңғылықпен күрес екі ойшылдың да шығармашылығына тән ерекшелік. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқын оқу-ағарту ісін тек армандап қана кеткен жоқ, қазақ даласында білім беру жүйесін ұйымдастырушылардың алдыңғы қатарында болды.

Ұлы ойшыл қазақ қоғамын өркендететін, құтқаратын басты фактор ретінде оқу-ағарту ісін қарастырды. Сол себепті Ыбырай Алтынсарин өзінің бүкіл саналы ғұмырын, қызметін, күш-жігері мен білімін ұлтының игілігіне қызмет етуге арнаған. «Құдай басыма не салса да, мен күшімнің жеткенінше туған еліме пайдалы адам болайын деген негізгі ойымнан, талабымнан еш уақытта да қайтпаймын», – деген [6, 197 б.].

Ы. Алтынсарин тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын және оны жетілдіретін шешуші фактор ретінде еңбекті қарастырған. Адам өмірінде еңбектің рөлі өте жоғары, ол – бақыт, қанағат пен қуаныш әкеледі және сонымен бірге, адам өмірінің физиологиялық қажеттілігі. «Ы. Алтынсариннің көптеген шығармалары өмірдің мәні және мағынасы еңбекте екенін дәлелдейді, ол адам өмірін еңбек әрекетінсіз мәнсіз деп есептейді» [1]. «Қолындағы барына ете білетін адам шын бақытты адам және біз өзіміздің адал еңбегімізбен тіршілік етіп отырмыз дей алатын адам – шын бақытты адам» – деген [6, 202 б.]. Яғни, ойшылдың пайымдауына еңбек пен қанағат адамды шынайы бақытты ететін, адамгершілік сананы қалыптастыратын баға жетпес құндылықтар. Өйткені тек адал еңбек пен ішкі қанағат сезімінің арқасында адам ар тазалығын сақтап өзінің әр ісінде адамгершілікті басшылыққа алады.

Абай адам мен кісі мәселесін жан-жақты, ауқымды қарастыру арқылы, өзінің кісілік философиясы арқылы жан-жақты кемелденген «толық адам» тұжырымын негіздеді. Абайдың «толық адам» тұжырымында басқа философиялық жүйелермен сабақтастық, байланыстылық бар екендігін байқауға болады.

Абайдың пікірінше, жан-жақты жетілген «толық адамға» үш негізгі қасиет: шындық, ізгілік, даналық тән болуы керек. Осыған байланысты 38-сөзінде Абай былай деп жазады: «Енді біздің бастағы тағриф (тану) бойынша құдай тағала ғылымды, рақымды, ғадаләтті құдіретті етті. Сенде бұл ғылым, рақым, ғадаләт үш сипат бірлән сипаттанбақ: ижтиһадің (талап) шарт еттің, мұсылман болдың, һәм толық инсаниятың (адамгершілік) бар болады. Белгілі жәуәнмәрттілік үш хаслат (сипат) бірлән болар деген сиддық (шындық), кәрәм (ізгілік), ғақыл (даналық) – бұл үшіндән сиддық, ғадаләт болар. Кәрәм шафағат болар, ғақыл мағлұм дүр, ғылымның бір аты екендігі, бұлар әр адамның бойында Алла табарақа уатағала тәхмин (шама, шамамен) бар қылып жаратқан. Бірақ оған рауаж (реттеу, пайдаға асыру) беріп гүлдендірмек, бәлки адам өз халінше кәмәләтқа жеткізбек, жәһәтінде болмақ» [7].

Ал пенде мәселесіне келетін болсақ, ол Абайдың айтуынша, өз басында еркі жоқ, барлығына тәуелді – байқұс. Пенденің бүкіл өмір болмысы жан сақтауға бағытталған, оның алдына қойған тілек, мақсаты – мал табу, тамақ пен киім, мансап пен атақ. Пенде жеке басының қамы үшін, жан сақтау үшін арын сатуға дейін барады. Аяқтап келгенде пенденің өмірлік мақсаты – мал табу, тамақ пен жан сақтау үшін арын сатуға дейін барады. Пенденің өмірлік мақсаты – өзінің қара басының қамы ғана. 38-сөзінде Абай айтқандай, пенденің «толық адам» болуына Алла ерік берген. Бірақ, адам әруақытта да Алланың берген еркін дұрыс пайдалана алмаған, көп жағдайда пендешілік жасап, шайтанның торына түсіп отырған. Абай «мұңлы шайтан құдайдың қуған жаны», – деп шайтан дүниетанымына зер салған. Абайтанушы ғалым Ғарифолла Есімнің пікірінше, ақынды қызықтырған шайтанның бейнесі емес, оның мұңға батуы, ал оған кінәлі адам: «Дүниеге мұң әкелген Адам, оған дейін әлемде мұң болмапты. Сонда да адамның болмысында тек адам шындық сияқты ірі қасиеттерден ғана емес, өзгеге мұң әкелген, қайғы әкелген шайтандықтың да болғаны. Шайтан деген ұғым адамға дейін болмаған. Демек, дүниеге ізгілікті де, зұлымдылықты да әкелген – адам» [8]. Сонымен, Абай үшін адам болмысы ішкі қайшылықтарға толы күрделі құбылыс.

Абай философиясының негізгі мақсат-мүддесі – әр пендені адам ету, оны пенделік жолдан құтқару. Абайдың пікірі бойынша, адамның кісі ретінде қалыптасуында орта және тәрбие өте үлкен рөл атқарады. Абайдың «толық адам» ілімі – адам, адамилық, адамгершілік принциптеріне негізделген. Абайдың осы мәселені өзінің терең мағыналы философиялық жүйесінің орталық, өзекті мәселе ретінде алуы оның өз халқының бойында адамилықты дамыту, тәрбиелеу, адамның өмірінің соңына дейін өзінің адамдық қалпын сақтай алуы, бір сөзбен айтқанда «адам болуын» тілеген ой-толғанысының, жүрек қобалжуының нәтижесі деп қарау керек.

Абай он тоғызыншы, отыз бірінші, отыз үшінші сөздерінде ақыл, ғылым, өнер, еңбек мәселелерін жан-жақты қарастырған. Аталған қара сөздерден ақылдың барлық кеселдерін айқындауға болады.

Ақыл кеселдерінің ең ауыры – уайымсыз салғырттық. Екінші кесел – адамға туа біткен қасиет жалығу болып табылады. Осы жайлы Абай мынандай сауал қояды: Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам баласының жалықпайтуғын нәрсесі бар ма? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңілі аз ба, көп пе жалығады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

Үшінші кесел – мақтан. Ақылды адам жақсы демесе, демесін жаман деуге себеп бермесем болды деп тырысады. Мақтаншақ кісілер бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, не де болса әйтеуір десе болды деп шаршайды. Мақсатыма өзімді-өзім мақтап-ақ жетем деп жүріп ақылдан алшақтап, ақымақтар қатарына қосылады.

Төртінші кесел – мінезсіздік. Бұл қасиет құбылма кісілерге тән. Абай сөздерімен айтсақ, ертеңгі айтқан сөз түске жетпейді, «көңіл қаймағы» деген болмайды, неге ренжіп, неге қуанатынын ешкім болжап, біле алмайды. Абайдың қорытындысы адамды Алла тағала басқа тіршілік иелерінен ерекше етіп жаратып, өзіне бір табан болса да, жақындай түссін деп оған ақыл берген.

Жалпы адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген қасиеттер бойынша ерекшеленеді, одан басқа нәрсе менен ғой демектің бәрі – ақымақшылық деген Абай сөздері болашақ ұрпаққа қалдырған өсиет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың ағартушылық философиясы / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2015.
2. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985 – 560 б.
3. Нұрышева Г.Ж. Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау. – Алматы, 2011. – 348 б.
4. Көп томдық шығармалар жинағы // Ш. Уәлиханов. – Алматы: Толағай групп, 2010
5. Уәлиханов Ш. Сот реформасы жайында хат // Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 130 б.
6. Ы. Алтынсарин. Өнер білім бар жұрттар // Құраст. С. Мақыпұров. – Алматы: Жалын, 1991. – 240 б.
7. Абай. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. 2-том. – Алматы: «Жазушы», 1995.
8. Есімов Ф. Хакім Абай. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. – 200 б.

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ЭТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейдалиева М.Б.

«Философия» мамандығының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшіі: Амиркулова Ж.А., философия ғылымдарының кандидаты,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Ақпараттық өркениет элеуметтік-мәдени кеңістікті түбегейлі өзгертті, жаңа ақпараттық мәдениет қалыптастырды. Ақпараттық мәдениет адам мен сыртқы әлем арасында мүлдем басқа байланыстарға әкеледі. Біздің ойымызша, ақпараттық қоғамның моральдық дилеммаларын жеңуде ақпараттық этиканың маңызы зор. Ақпараттық қоғамның қайшылықтары мәдениет дағдарысының формасы болып табылады. Сондықтан қоғамның ақпараттық даму процестерін этикалық бақылауға алу қажет. Осыған байланысты адам өміріне қатысты дәстүрлі құндылықтар мен басымдықтарды сақтай отырып, қазіргі ақпараттық мәдениеттің сын-қатерлеріне жауап беруге арналған ақпараттық этиканың ерекше өзектілігін айта кету жөн.

Кілт сөздер: ақпарат, манипуляция, ақпараттық технологиялар, ақпараттық қоғам, мәдениет дағдарысы, ақпараттық этика, ақпараттық этика дилеммасы.

XX ғасырдың екінші жартысындағы компьютерлік технологиялар мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы ақпараттық қоғам деп аталатын жаңа қоғамның дамуына серпін берді. Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың теңдессіз жетістіктері айқын және даусыз болып табылатыны соншалық, ЮНЕСКО-ның техникалық және кәсіптік білім беру мәселелері жөніндегі халықаралық конгресінде XXI ғасыр «білім, ақпарат және коммуникация дәуірі» деп аталды. [1, б.19] Осылайша, қазіргі өркениет дамуының жаһандық құндылық векторлары анықталды.

Көптеген беделді зерттеушілер адамзат өмірінің қазіргі кезеңін «әлемдік тарихтың түбегейлі жаңа факторы» ретінде сипаттайды. К.Ясперс, қазіргі дәуірді «технология ғасыры» деп атай отырып, былай деп жазады: «соңғы екі ғасырда дайындалған терең өзгерістер өткен бес мыңжылдықтың тарихынан білетін ештеңемен салыстыруға келмейді».[2, б.99]

Техника – бұл адамның табиғатқа үстемдік етуге бағытталған іс-әрекеттерінің жиынтығы; олардың мақсаты – адамның өмірінен мұқтаждық ауыртпалығын алып тастауға және қоршаған ортаны өзіне қажетті формада ыңғайландыруға мүмкіндік береді. Технологияның әсерінен табиғат өзінің келбетін қалай өзгертеді, оның техникалық қызметі адамға қалай кері әсер етеді, яғни оның жұмысының сипаты, жұмысын ұйымдастыруы және қоршаған ортаға әсері оны қалай өзгертеді – мұның бәрі тарихи дамудың негізгі факторы болып табылады. Заманауи техниканың әсерінен адамның табиғатпен байланысы жаңаша қалыптасады. Техника адамның қоршаған ортадағы күнделікті өмірін түбегейлі өзгертті, еңбек процесі мен қоғамды жаппай өндіріс саласына мәжбүрлеп көшірді, тіршілікті белгілі бір техникалық механизмге, бүкіл планетаны – бір үлкен зауытқа айналдырды.

Қазіргі заманда «Ақпараттық қоғам» ұғымының анықтамасы негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. 50-70 жылдары адамзат ғылыми-техникалық төңкерістен бастау алған жаңа дәуірге аяқ басты. «Техникацияланған» және «ақпараттандырылған» әлемде адамның өмір сүруі – қоғамдық санада «ақпараттық» қоғам тұжырымдамасын қалыптастырды.

Ақпараттық қоғам адамның дамуын ынталандыратын демократиялық құндылықтарға негізделген, мысалы, ақпарат пен білімнің еркін алмасуы, өзара түсіністік және басқа адамдардың ерекшеліктерін құрметтеу. Екінші жағынан, ақпараттандырудың өз кемшіліктері бар, мысалы, желідегі ақпараттың қол жетімділігі және оны алудың жеңілдігі көптеген адамдардың өмірін жеңілдетіп қана қоймай, көптеген проблемалар туғызады. Олардың бірі – «ересектерге арналған ақпаратты» бақылаусыз тарату. Авторлық құқық мәселесі, көркем және зияткерлік туындыларды ұрлау және оларға «басқа адамдардың есімдерін» беру, бұл құқықтық және моральдық заңдардың бұзылуына әкеледі.

Ақпараттық технологиялар қоғамдық өмірге белсенді түрде енгізілуде, бұл білім беру саласына да тән. Сонымен, интернетте сіз көптеген білім беру ресурстарын таба аласыз: үлкен білім беру порталдарынан бастап нақты мектептердің шағын сайттарына дейін. Сондықтан ақпараттың шамадан тыс жүктелуі және ақпараттың осындай мөлшеріне тез қол жеткізу мүмкіншілігі жалған ақпараттың болмауына кепілдік бермейді. Қазір түпнұсқаны оқудың орнына жастарға ғаламтордан жеңіл әрі тексерілмеген ақпаратты алу ыңғайлы. Электрондық мәдениеттің санаға әсерін зерттеген В.П. Терин теледидарлық бейнелерден алынған ақпарат шашыраңқы әрі есте ұзақ сақталмайтындығын дәлелдеген. [3]

Қазіргі виртуалды шындық-ақпараттық технологиялардың дамуының нәтижесі. Кейбір зерттеушілер виртуалды шындықты болмыстың жаңа саласы, ал виртуалды шындықтың нысаны – ақпараттық кеңістік деп санайды. Ақпараттық кеңістік заманауи операциялық мультимедиа құралдарының көмегімен «экрандық» әлемде отырғандай елес қалыптастырады.

Ақпараттандырудың жаһандық тұрғыда дамуы және мәдениет дағдарысының тереңдеуі өзара терең байланысты. Ақпараттық қоғам феномені мәдени дағдарыс жағдайында көрініс табады. Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы адамгершілік ережелерінің жаңа тенденцияларын зерттеу қажеттілігі туындап отыр, осыған байланысты теориялық жүйе ретінде ақпараттық этиканы дамыту қажет. Мәдениет дамуының қазіргі кезеңінде адам мен техниканың қарым-қатынас жүйесіне моральдық нормалар мен құндылықтарды енгізу қажет. Егер алдыңғы дәуірлерде моральдық қатынастар жүйесі қоғам мен жеке адамның, екі адамның арасындағы қарым-қатынас ретінде құрылса, онда қазіргі заманғы мәдениет адамды қиындыққа душар етті: адам басқалармен жанама түрде өзара әрекеттеседі, бұл анонимділік пен іс-әрекеттің моральдық бақылаусыздығын тудырады. Ақпараттық этика қолданбалы этика ретінде бұл елесті шешуге арналған. Сондықтан қазіргі уақытта ақпараттық жүйелерде этикалық бағыттағы жұмыс үрдісі байқалады, жанама қатынастарды моральдық және құқықтық тұрғыда реттеуге ықпал ететін құқықтық және этикалық нормалар мен ережелерді әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Қазірдің өзінде желінің өзіндік этикеті қалыптаса бастады, «сетикет» («netiquette») – желідегі мінез-құлық ережелері. Электрондық форум қатысушыларының іс-әрекеттері құқықтық бағалау тұрғысынан өнегесіз және жол берілмейтін болып табылады: авторлық құқықпен қорғалған зияткерлік меншіктің заңсыз көшірмелері, оның ішінде мақалалар, кітаптар мен бағдарламалар, порнография және т. б. форумдарға тән белгілер: бағдарламалар, тауарлар, фирмалар мен есеп айырысатын адамдар туралы жалған жала, ант беру, сауатсыздық және т. б.

Соңғы жылдары қылмыстық заңнама қатандатылуда, Қазақстан азаматтары әлеуметтік желілерде лайықсыз сөздер айтқаны үшін де түрмеге қамалуы мүмкін. Жала жабу, балағаттау үшін жаза мөлшері мынадай: ҚР ҚК 130-бабы. Жала жабу. БАҚ-та және әлеуметтік желілерде жала жапқаны үшін 2000 АЕК-ке дейін айыппұл, не сол мөлшерде түзеу жұмыстары, не 2 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу, не сол мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген. ҚР ҚК 131-бабы. Қорлау, яғни басқа адамның абыройы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту 200 АЕК-ке дейін айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не 180 сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға әкеп соғады. Мұндай заңнамалар көптеген мемлекеттерде қабылданған. Қолданып жатқан шаралар белгілі бір мөлшерде адамдардың бір-бірін қорлау, балағаттау, қадір-қасиетін томендету сияқты теріс әрекеттерді азайтады деген үміттемін. [4]

Менің ойымша, ақпараттық қоғамның моральдық дилеммаларын жеңудің негізгі құралы ақпараттық этика. «Сөздің күнсыздануы», «шындыққа немқұрайлы қарау», «жедел жариялылық», «коммерциялық қызығушылық», «сенсацияға ұмтылу», «жедел іске асыру» мәдениеттің жалпы дағдарыстық жағдайынан туындаған ақпараттық қоғамның негізгі моральдық кемшіліктеріне айналды. [5, б.156]

Қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістіктің негізгі моральдық дилеммасы: қоғамда ақпараттың көптігі мен сенімді болуы арасындағы қайшылық. Бұқаралық ақпарат таратушылардың жеке арсыздығы миллиондаған адамдардың психикалық және моральдық жағдайына қатты әсер етуі мүмкін. Мұның дәлелі ретінде пандемия кезінде таралған жалған ақпараттардан байқасақ болады. Месенджерлер арқылы таралған көптеген қарама-қайшы пікірлердің нәтижесінде адамда экзистенциалды дағдарыс пайда болады, психикалық бұзылулар дамиды.

Қазіргі заманғы ақпараттық мәдениеттің адамгершілік логикасын сипаттайтын моральдық дилеммалар ерекше маңызға ие: 1) қоғамның жоғары хабардарлығы мен ақпараттың дәйексіздігі арасындағы қайшылық; 2) ақпараттың көптігі мен оның пайдасыздығы, мағынасыздығы арасындағы қайшылық; 3) ақпараттың кең таралуы мен оның қол жетімсіздігі арасындағы қайшылық; 4) қазіргі заманғы адамның ақпараттық байлығы мен ақпараттың адам психикасына деструктивті әсері арасындағы қайшылық; 5) сөз бен пікір бостандығы мен сананың манипуляциясы арасындағы қайшылық.

Ақпараттық қоғамды моральдық тұрғыда реттеудің негізгі тетіктері:

– тиісті комитеттер тарапынан құқықтық және этикалық бақылау шеңберінде қоғамның «ашық моральдық проблемаларын» ұғынуға ықпал ету;

– нақты қарым-қатынасты виртуалдылықпен ауыстыру нәтижесінде пайда болған адамдар арасындағы оқшауланудан шығару. Дәстүрлі мәдениеттің әлеуетін пайдалана отырып, коммуникацияның дәстүрлі тәсілдерін насихаттау қажет;

– қазіргі техникалық дамыған қоғам мен рухани-адамгершілік надандық арасындағы мәдени алшақтықты жоюға ықпал ету;

– Қазіргі интернет-тәуелділіктің төмендеуіне ықпал ету;

– заманауи медиа мәдениеттің ақпараттық әлеуетін пайдалана отырып, қоғамды ізгілікке шақыру;

– медиабілім ресурстарын пайдалана отырып, қоғамды рухани-адамгершілік ағартуға бағыттау;

– интернеттегі мінез-құлық пен қарым-қатынасты нормативтік реттеу тәсілі ретінде желілік этикеттің дамуына ықпал ету; ақпараттық қоғамның қолданыстағы этикалық кодекстерін жетілдіру.

Моральдық мәселелерді шешуде рефлексия маңызды орын алады. Алайда, қазіргі технологиялық өмірдің жедел қарқынында адамдар философиялық рефлексияны қажет етпейді көбінесе нақты, жедел шешімдер қабылдауды талап етеді.

Ақпаратты сыни қабылдау тәсілдері:

Бірінші сатысы – медиаға талдау жасау. Ақпарат көзінің қаншалықты сенімді екенін зерттеп көріңіз. Ресурстағы басқа материалдарды қарап шығыңыз. Бұл ресурста тепе-теңдік заңдылығы сақтала ма? Өшпенділік тілі және манипуляцияның басқа тәсілдері жиі қолданыла ма? Осы сұрақтарға жауап бере келе, бұл ресурсты насихат құралы деп атауға бола ма? Медианың құрылтайшысы кім екенін еске түсіріңіз. Шындықты жартылай ғана айту құрылтайшы үшін қаншалықты тиімді? БАҚ-тағы жартылай шындық өтірікпен бірдей.

Екінші сатыда басқа ақпараттық ресурстарды жарияланған балама ақпараттарды іздеп көріңіз. Есте-ріңізде болсын, тексерілмеген ақпараттың шығуына ешқашан жол бермейтін, яғни сенуге тұрарлық БАҚ-тар да бар. Қазіргі уақытта жаңа медианы, қолданушылардың әлеуметтік желілердегі жеке аккаунттарды журналистер ақпарат көзі ретінде пайдаланады. Жаңа медиада жарияланған қандай да бір ақпаратты тапқан соң, оның рас-өтірігін тексереді. Алайда, кейде дәстүрлі БАҚ-ң журналистері рас-өтірігін тексермей, қолданушылардың әлеуметтік желілердегі аккаунттарына сілтеме беріп қана материалдарын жариялайды.

Үшінші саты: хабарламаның өзін талдап-сараптаңыз. Келесі сұрақтарға жауап беріңіз:

А) болған оқиға туралы ақпарат жедел таратылды ма? Ақпараттың рас-өтірігіне көз жеткізбей тұрып жариялай салатын шектен тыс жеделділік авторға опық жегізуі мүмкін. Екінші жағынан қарағанда, ақпарат жедел шықпаса, онда «аңызды құрастыруға», фактілерді іріктеуге уақыт керек дегенді білдіруі мүмкін. Бірақ, журналистік зерттеулер, көлемді сараптамалық материал бір-екі күнде жазыла салатын оңай дүние емес. Мұндай ауқымды жұмыстарды дайындауға бірнеше ай қажет болуы мүмкін. Мысалы, Панама құжаттары ұзақ уақыт бойы дайындалды.

б) Факт пен пікірдің ара-жігін ажыратылып берілген бе? Журналистің жеке бағалауы, пікірі бар ма? Материал авторының қандай ақпарат көздеріне сілтеме жасағанына мән беріңіз. Сіз оқып отырған оқиғаны растайтын фактілер бар ма? Әлде жазылғандар пікір, нақты бір адамдардың ойдан шығарғаны ма? Есіңізде болсын, фактіге пікір араласпауы керек. Фактінің түсіндірмесі факт ретінде берілмеуі керек.

в) Оқиға туралы ақпарат толық па? Сюжет авторы «Не? Қайда? Қашан? Кім? Неліктен?» деген сұрақтарға жауап бере ме? Материалдың логикалық қисынсыз тұстары бар ма? Ақпарат болған оқиға туралы жан-жақты мәлімет бере ме?

г) Сюжет кейіпкерлері кімдер? Сюжетте кімнің сұхбаттары пайдаланылған? Сұхбат берушілер оқиғаға тікелей қатысқан адамдар ма? Оқиғаға қатысты барлық тараптың пікірлері берілген бе? Тақырып толықтай ашылуы үшін тағы кімнің сұхбаты қажет еді? Ақпаратты жан-жақты әрі толық беру үшін қандай ақпарат қосу керек? Бұл сұрақтарға жауап беру арқылы ақпараттың қаншалықты рас екенін, оқиға қатысушылары айтып тұрған сөздердің рас-өтірігіне көз жеткізе аласыз.

е) Сюжетте журналист өшпенділік тілін немесе эмоционалды-бояулы лексиканы пайдаланған ба? Автордың лексикасына мән берсеңіз, оқырманның материалды оқығанда қандай сезім, көңіл-күйді тудырғысы келгенін аңғаруға болады. Эмоционалды-бояулы лексика көбіне көркем әдебиетте нақты бір кейіпкер туралы көзқарас тудыру үшін қолданылады. Журналистикада да кең таралған, тіпті жазбаларға жазылған комментарийлерден де көруге болады. [6]

Сонымен, көптеген адамдар БАҚ-ты ақпарат көзі ретінде пайдаланады. Бұл – жаңа медиадағы жарияланымдардың рас-өтірігін тексеруге арналған жақсы құрал. Олар ақпараттандырудан бастап әлеуметтендіруге дейінгі барлық функцияларды орындайды. Медиа сауатты болу деген БАҚ-қа көзсіз сене беру деген сөз емес. Бұл – ақпарат айдынында бағыт-бағдарды жоғалтып алмау, сыни ойлай білу, айтылғанның барлығына сене бермеу және жалған ақпаратты ажырата білу.

Этикалық-философиялық талдау жүргізе отырып, адамзат мәдениетінің жоғары үлгілерімен таныстыратын медиа-мәдениеттің күрделі, қарама-қайшылықты сипатын аштым және отандық мәдениеттің дәстүрлі рухани-адамгершілік құндылықтарынан айырудың ең радикалды құралы екеніне көзім жетті. Ақпараттық этика – медиа мәдениеттің манипуляциялық әсеріне идеологиялық және моральдық тұрғыда қарсы тұруға көмектеседі. Осылайша, қазіргі ақпараттық қоғамда адам мінез-құлқын моральдық реттеудің маңызды әдісі ретінде әрекет ететін «ақпараттық этика» үлкен мәнге ие деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ЮНЕСКО об информационном обществе: основные документы и материалы / Российский комитет Программы ЮНЕСКО «Информация для всех», – СПб.: Российская национальная библиотека, 2004. – С. 19-21.
2. 2 Ясперс К. Смысл и назначения истории. – Москва, 1991.-С. 99.
3. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Terin/01.php
4. https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks/131.htm
5. Василенко И.А. Политическая глобалистика. – М.: Логос, 2000. –С.156
6. <https://www.mediasabak.org/media/library/2020/09/01/3a7589a2bc2e406390b1fca8e62cb8fa.pdf>

ФИЛОСОФИЯ ВЛАСТИ – АРГУМЕНТ В ПОЛЬЗУ НЕНАСИЛИЯ

Сулеймен Д.Б.

Специальность: политическая философия, I курс
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Современная философия может ответить на этот вопрос, если она предлагает лишь ряд объяснений о власти, которые подразумевают насилие. Анализ, показывающий, что насилие не может быть легитимным подпиткой еще более глубокого беспокойства. Представляется, что моральный субъект остается перед двумя (довольно неудовлетворительными) вариантами выбора: либо добиваться власти насильственными методами, либо отказаться от насилия и остаться бессильным. Для некоторых такая ситуация будет глубоко противоречить интуиции, требующей альтернативного решения. В то время как переход от насильственных действий к ненасильственным действиям могут не устраивать некоторых, прогресс должен, по крайней мере, отражать выбор; и современная философия сталкивается с необходимостью обеспечения концептуальных основ для поддержки растущего числа людей, групп и наций, проходящих через этот важный переходный период. В этой аннотации делается попытка ответить на вопрос: «Разумно ли, чтобы эпистемологические основы власти отражали только насилие?» Заключение – нет.

Ключевые слова: насилие, ненасилие, философия власти, власть, легитимность, свобода, философия слияния.

Те, кто просматривает произведение о власти, скорее всего, заметят, что литература в целом (но ни в коем случае не аккуратно) делится на три категории: Первая – довольно широкая категория – включает в себя те анализы, в которых при общем освещении осмысленной жизни обсуждается целый ряд таких вопросов, как свобода, справедливость, социальное взаимодействие, изменения, роль государства, структуры контроля и легитимации, и это лишь некоторые из них. Мыслители от Платона до Маркса дают полезную информацию для тех, кто интересуется властью. В первую категорию работ войдет «первая десятка» в хит-параде общественно-политической философии любого социального или политического философа. Труды второй категории отделяют власть как самостоятельную сферу интересов, а комментарии к ним стремительно растут в течение последних пятидесяти лет. В эту группу я включаю работы де Жувенеля (1945), Фуко (1979), Арендта (1958), Люкеса (1974), Манна (1986), Айраксинена (1988), Моррисса (1988), Вронга (1979) и Вартенберга (1990) (эта выборка ни в коей мере не является исчерпывающей с точки зрения влиятельных вкладов в работы о власти, а скорее, типичной выборкой взглядов, которые сформировали пейзаж). В то время как в этой статье будет сделана мимолетная ссылка на работу о власти тех писателей, которые входят в первую категорию, это выходит за рамки этой статьи, чтобы сделать справедливым их общий вклад в философию. Точно так же вторая категория будет оставлена тем, у кого есть пристрастие к подобным произведениям. Есть интересные дискуссии о власти, которые также выходят за рамки данной работы, в том числе и такие авторы, как Джудит Батлер (1997) «Психическая жизнь власти», обсуждающая связь власти с субъективностью, языком, классом и полом.

Эта статья будет сконцентрирована, прежде всего, на второй категории работ по энергетике [по моей оценке, наиболее влиятельной за последние пятьдесят лет]. Анализ покажет конкурирующие отчеты об анатомии власти, и хотя интересы избранных философов могут показаться на поверхности совершенно разными, я продемонстрирую, как все они внесли свой вклад в проблему, которая является моей главной заботой – последствия насилия во всех теориях. Я начну с Бертрана де Жувенеля, который своим историческим анализом доказывает, что власть явно опирается на насилие; где, посредством актов переворота или революции, единственное значимое изменение в расширении власти заключается в том, что кто-то другой берет бразды правления в свои руки. Я представлю Мишеля Фуко в качестве встречного примера, который утверждает, что бразды правления отсутствуют и что власть опирается на насилие, которое является коварным и неявным. Он настаивает на истории по совершенно другой причине: он идет на раскопки (и археологическая метафора намерена), чтобы раскопать различные отправные точки, которые, приводя к механизмам управления, производят и увековечивают «истины», которые, как он утверждает, мы с готовностью принимаем без сомнений. Тимо Айраксинен также разделяет интерес к структурам контроля посредством принуждения и природу власти, опирающейся на неявное насилие, но он сосредоточен на вопросе о том, может ли власть быть законной или нет. В эту разнообразную группу также войдут Люкес, Манн, Моррисс, Неверный, Вартенберг, Маккензи, Мурвар и Битэм.

Имея этот анализ в руках, я буду утверждать, что насилие никогда не может быть легитимным, равно как и не может быть легитиматором власти. Это создает серьезную проблему для любого взгляда на власть, прямо или косвенно опирающегося на насилие. Философский дискурс о власти неудовлетворителен, когда моральный субъект остается с двумя неудачными выборами: Применять власть с помощью насилия или отвергать насилие и оставаться бессильным. Поскольку в современной литературе о власти отсутствует альтернативный претендент, я буду основываться на аргументах из этой главы, чтобы показать, как учет

власти, основанный на насилии, может заполнить эту роль. Для того, чтобы распаковать первую часть моей озабоченности современной литературой о власти, касающейся насилия, я начну с Бертрана де Жувенеля и его влиятельного труда «Власть: ее природа и история ее роста». Здесь де Жувенел «исследует причины, по которым и каким образом власть растет в обществе». Он фокусируется на «экспансионизм власти в руках людей великих», называемый во всех *les dirigeants*. В основе власти, утверждает он, лежит сила. Сила связана с насилием, и в конечном итоге она привлекает эгоистическую сторону людей. В первой части работы рассматриваются четыре концепции власти. Две из них, теории суверенитета, объясняют и оправдывают власть правом, вытекающим из действий суверена – либо Бога, либо народа – и вытекающим из этого происхождения. Две другие, к которым он прикрепил ярлык органических теорий, объясняют и оправдывают осуществление власти своей функцией или целью, которая заключается в обеспечении нравственной и материальной сплоченности общества: «Как бы то ни было, нет ни одной из них, из которой не могло бы быть обоснования абсолютной формы власти, и в какое-то время или в какой-то другой форме оно не могло быть выведено». [14] На следующих страницах я, в свою очередь, проанализирую эти теории.

Де Жувенел предвосхищает Фуко в своем анализе командования и государственного аппарата. Он объясняет, что «зрелище, представленное современным обществом, – это зрелище огромного государственного аппарата – настоящего комплекса морального и материального контроля, которым обусловлены индивидуальные действия и вокруг которого формируется частная жизнь». Этот аппарат растет с ростом социальных потребностей, в то время как его болезни заражают как жизнь общества, так и жизнь отдельных людей». [14] Он выступает против поспешного суждения, что, следовательно, власть сливается с нацией и представляет волю народа. Но он понимает, с какой легкостью они могут сбиться с толку: Когда мы рассматриваем сумму услуг, которые он нам оказывает, голая мысль о его исчезновении приводит нас в такое ужасное состояние, что аппарат, находящийся в таком тесном общении с обществом, естественно, кажется нам созданным для него [обеспечивающим нормативную функцию в фукотском смысле]. Де Жувенел утверждает, что «у него есть своя собственная жизнь – он может жить так, как он показал, как приказал, и ничего больше». [14] Приближаясь к середине своего проекта, Де Жувенел берет власть в том, что он называет этим чистым состоянием – командой, которая живет ради нее и ее плодов – в качестве основной концепции, из которой он исходит, чтобы объяснить характеристики, разработанные властью в ходе ее исторического существования.

Де Жувенел утверждает, что власть не может претендовать на легитимность, маскируясь под «волю народа», потому что она преследует не только цель, но и выгодную эксплуатацию завоеванных и покорных подданных (присвоение их для использования в армии на службе растущей экспансии власти). Он шествует перед нами таких хищных завоевателей, как Кловис и Вильгельм Нормандский, демонстрирует сходство с национальной монархией и приходит к выводу, что каждая смена режима и, в меньшей степени, каждая смена правительства – это, как бы, воспроизводство (в более или менее уменьшенном масштабе) варварского нашествия. [14,с.45] Новички скитаются по дому власти с чувством любопытства, гордости и жадности. Кредит, которым они тогда впервые наслаждаются, позволяет им в полной мере использовать грозную технику и даже добавлять к ней свои собственные средства управления. Со временем, еще одна фракция будет, пообещав лучше использовать его, заставить свой путь, в свою очередь, в город командования, которые он найдет уже украшены своими предшественниками. Так что надежда, всегда обновляется, отстранения от власти, все его следы эгоизма приводит только в кузнице всегда более широкие средства принуждения к следующему эгоизму.

Де Жувенел видит во власти эгоистическое стремление немногих контролировать и доминировать над остальными, проецируя при этом волю к служению обществу. Эта странная двойственность, которую он отмечает, является вымыслом [14,с.19], в котором «воля служить обществу» является не более чем дымовой завесой, в которую окутана власть. Это обеспечивает рост власти, которому нет предела, рост, которому способствует все более альтруистическая риторика-либертизм, воля народа, благо общества – хотя мотив – пружина всегда является желанием доминировать. Он отмечает, что с двенадцатого по восемнадцатый век государственная власть постоянно росла под суверенным владычеством; те, кто возражал, был взволнован, утверждал de Jouvenel, что «непрестанный протест и насильственная реакция». [14,с.9] На этом этапе мы должны сделать паузу и заметить несколько озадачивающий аспект анализа де Жувенеля: Дискуссия вращается вокруг осуществления власти как актов насилия и угнетения, и это представляется беспроблемным до тех пор, пока способ ее организации может быть четко признан и противопоставлен [осуществление власти посредством насилия в этой связи представляется законным до тех пор, пока кто-то осознает, что замышляет угнетатели, и имеет что-то сказать по этому поводу – моральная перспектива, которая очень тревожит]. Вопрос, который де Жувенел считает неприемлемым, в следующем разделе своего анализа: Деятельность власти становится все более расплывчатой, ее рост ускоряется и приводит к ответственному продлению войны. Власть идет под именем свободы и общей воли народа, который

больше не понимает процесса, не протестует и не реагирует (там же). Дымовая завеса, утверждает он, прошла успешно. Осуществление власти ведется за социально приемлемой завесой. Власть сталкивается с сопротивлением всех конкретных социальных интересов, с которыми она должна иметь социальные отношения. Но пусть она называет себя альтруисткой и выдает себя за исполнителя идеала, и она «приобретет такое возвышение над каждым конкретным интересом, которое позволит ей жертвовать ими для выполнения своей миссии и преодолевать каждое препятствие на пути к своему триумфальному шествию». [14,с.135] Читатель остается слегка озадаченным: Де Жувенел, обнаружив нечто интересное в современном творчестве власти, не в состоянии продвинуть анализ. Он замечает, что власть, по-видимому, коварна, управляема, замаскирована под дымовую завесу, которая каким-то образом отдаляет и сбивает с толку тех, кто находится под ее контролем, до такой степени, что они не замечают ни ее эффектов, ни ее механизмов управления. Этот важный аспект власти будет вскоре развиваться в работе Мишеля Фуко, в то время как анализ де Жувенеля идет по этому пути, никогда не развиваясь дальше. Вместо этого, он тратит больше времени на распаковку того, что станет его предпочтительным фокусом в его проекте: анализ революции.

Политические революции, будучи насильственными кризисами в карьере учреждений, привлекают пристальное внимание историков. Внезапный всплеск скрытых страстей, взрыв и зажигательная пропаганда принципов, работавших под землей, ракетное возвышение значимости новых людей, игра персонажей в жестоких и жестоких действиях, чудовищные вспышки толпы, в которых вскоре уже не видно серьезных лиц людей по поводу их бизнеса, а лишь ужасающий вид ненависти и жестокости к животным – все это действительно должно воспламенить писателя и дать умиротворяющему читателю вздрогнуть у его костра! [14,с.215] Де Жувенел утверждает, что, хотя революции и являются наиболее изученными периодами истории, они наименее понятны. Реакция против деспотичных сил, по его мнению, довольно тщетна: «Он (угнетенный агент) принимает на себя натиск волны, которая находится у него под глазами», что требует от него способности мыслить. Он держится за крик «Свобода», который поднимается в начале каждой революции; он не понимает, что еще никогда не было революции, которая не привела бы к увеличению веса власти». (Там же.) Де Жувенел умоляет нас отвлечься от захватывающего зрелища извержения и заметить, как выглядел поток до того, как он достиг этих порогов, и как он снова появляется, когда события возвращаются в равномерный ритм. До порогов было господство Карла I, Людовика XVI, Николая Г. После них – Кромвеля, Наполеона, Сталина. Таковы мастера, которым подчиняются народы, восставшие против «тирании» Стюарта, Бурбона или Романова.

Де Жувенел считает этот феномен поразительным; он утверждает, что обычное толкование этого феномена неверно истолковано: Заключение о том, что Кромвель и Сталин не являются случайным следствием, не являются случайными событиями революционного шторма. Скорее, они являются его предопределенной целью, на которую неизбежно был направлен весь этот шторм. Цикл начался с падения неадекватной власти и завершился лишь консолидацией более абсолютной власти... Таким образом [14,с.218} мы видим, что истинная историческая функция революций заключается в обновлении и укреплении власти... Восстал ли народ против Людовика XIV? Нет, но против добродушного Людовика XVI, у которого не хватило даже смелости позволить своей швейцарской гвардии открыть огонь. Против Петра Великого? Нет, но против слабака Николая II, который даже не осмелился отомстить за своего возлюбленного Распутина. Против старого Синей Бороды Генриха VIII? Нет, но против Карла I, который после нескольких удачных попыток управления, смирился с тем, что жил в малом и не представлял никакой опасности для кого-либо. Эти короли умерли не из-за их тирании, утверждает де Жувенел, но из-за их слабости. Де Жувенел считает, что тираны, которые осуществляют власть с помощью насилия, кажутся сильнее и защищают трофей власти до тех пор, пока он не будет передан следующему угнетателю, в то время как лидеры, которые решают не осуществлять власть таким образом, неизменно терпят неудачу (и мерой неудачи обычно является ранняя смерть по счету де Жувенала) и, по его мнению, являются более слабыми. До сих пор работа была информативной и пронизательной, но мы не можем двигаться дальше, не обратив внимания, по крайней мере, на то, как он выбирает исторические примеры для нашего рассмотрения. В его конкретном подборе примеров парадигмы не уделяется внимания контрпримерам (таким как Американская революция и Австралийская федерация государств или, как мы увидим в главе 5, более современный контекст свержения апартеида в Южно-Африканской Республике). Эти примеры оставляют де Жувенеля менее правдоподобным и делают его выводы странными: «Народы возводят леса не как моральное наказание за деспотизм, а как биологическое наказание за слабость... Народы никогда не восстают против власти, которая выдавливает из них жизнь и шлифует их под ногами». Дикости такой власти опасаются, и даже случается, что люди находят нечто восхитительное в ее бичевании великих». (Там же) По словам де Жувенеля, слабость или мягкость отвратительны; сила и тирания возвышены. Вот почему, по его мнению, люди никогда не восстают против силы, которая выдавливает из них жизнь.

Де Жувенель приходит к выводу, что нация может получить от революции новую силу, так как очарованная Людовиком XVI Франция получила от революции энергию для победы на своих естественных границах, а в России, которая в 1917 году встретила поражение, получила от нее волю к завоеванию в 1942 году; но «пусть нация никогда не ждет свободы от революции». В конечном счете, революции делаются не для человека, а для власти». [14, с.235] Де Жувенель отмечает, что, хотя рост власти неравномерен по темпам и включает в себя некоторые отступления, в целом он является одним из непрерывных продвижений... о чем свидетельствует колоссальный рост ее инструментов, ее доходов, ее вооруженных сил, ее полицейских сил и ее способности принимать законы. Иногда мы видим, как старая власть изгнана. Но, согласно де Жувенелю, ни за какой революцией не последовало расчленение власти; далекое от нее. В каждом потрясении погибает именно та социальная власть, которая препятствовала ее продвижению. Он отмечает, что и духовная власть, которая когда-то ограничивала политическую власть и давала ей правила поведения, переживала большой упадок. Но комплекс прав и полномочий, который она составляла, не развалился, а только перешел в другие руки. Он отмечает, что то, что называется приходом демократии, на самом деле является передачей устоявшейся власти новым владельцам; завоевание Города Командования новыми арендаторами и новая власть, как и старая, называет себя «выражением общества», и поэтому вызывает меньше недоверия, чем старая.

Я начал эту статью с беспокойства по поводу положения власти в современном философском дискурсе, и с точки зрения того, что следующий вопрос, хотя и привлекающий всеобщий интерес, просто неправильный: «Какое определение является наиболее точным описанием власти»? Хотя этот вопрос подпитывает дискуссию, которая достаточно интересна, он игнорирует и затопляет более важные вопросы, связанные с властью. Когда единственным философски интересным моментом, который можно сказать о власти, является то, что она является составным элементом отношений, основанных на силе, принуждении, влиянии и контроле, результатом является конкурирующий счет анатомии власти, где власть либо: – принадлежит немногим, обычно работающим на пике иерархических государственных структур, оставляя большинство как беспомощные жертвы (Аираксинен); либо, явно опирается на насилие (посредством переворота или революции), при этом единственным значимым изменением в расширении власти является то, что кто-то другой захватывает бразды правления (Де Жувенель) или, наоборот, не имеет бразды правления, а опирается на насилие, которое является коварным и неявным в тех случаях, когда принудительное осуществление власти регулируется и поддерживается социальным контролем или, что наиболее эффективно, даже самим агентом (Foucault) или господством одного агента над «средой действия» другого агента. (Вартенберг) Такой анализ отвлекает читателя от рассмотрения многих упражнений на власть, но действует как идеологическое маскировочное устройство, заслоняющее более интересный и важный с этической точки зрения вопрос: «Разумно ли, чтобы эпистемологические основы власти отражали только насилие?». Становится очевидным, что современные философы, педагоги, юристы, психологи и другие заинтересованные лица предлагают анализ властных отношений, которые воспринимают как должное достоверность того, что они описывают. Не ставя под сомнение законность насилия, с одной стороны, и игнорируя ответственность угнетателя за свои действия, с другой стороны, они дают ряд ослабленных представлений о власти, которые откладывают рассмотрение важных с философской точки зрения вопросов.

Задача этой статьи состоит в том, чтобы показать, каким образом теоретические рамки действий по осуществлению власти через ненасилие могут быть полезными для современного нравственного деятеля и оказание помощи в предоставлении концептуальных лесов для поддержки отдельных лиц или более широких групп в обществе при переходе от действий с применением насилия к действиям, направленным против насилия. В статье рассматривались влиятельные взгляды на власть и проблемы законности и приводились доводы в пользу ненасилия в качестве надлежащей темы для философских дискуссий. Я обратил особое внимание на требование объединить философию – подход, который объединяет как западные, так и незападные философские взгляды, – с целью создания новой теоретической структуры. Эта новая структура опирается на идеи Фуко, Аираксинена, Хабермаса и Арндта, а также на идеи таких социально активных буддистов, как Далай-лама, С. Ринпоче, Нахт-Хань и активистов движения за ненасилие, таких как король и Ганди. Результатом является теоретическая основа, которая: (I) раскрывает действие как многослойное (намерения, речь и физическое действие) – улучшение текущего однослойного подхода к насильственному действию как физической силе. (II) демонстрирует, что некоторые действия являются репрезентативными и переписывают верования о мире. Анализ показывает, что при насильственных действиях убеждения являются ложными, а последующие действия – морально неверными. Но эти действия не просто репрезентативны – они играют роль в легитимизации властных структур, основанных на насилии дает морально приемлемый отчет об осуществлении власти, осуществляя изменения через ненасильственные действия. В этом отчете описываются совершенно иные моральные рамки, нежели те, которые сосредоточены на осуществлении власти с помощью насильственных действий.

Ненасилие может принести проблемы существующей системе власти. В условиях либеральной демократии, где свобода слова и противостояние противоположных взглядов защищены, потенциал страданий значительно снижается. Страдания могут выражаться в том, что человеку приходится терпеть насильственные высказывания. Но мы должны помнить, что тот самый аспект, который делает ненасильственные действия успешными, – это бескомпромиссное упорство на правду. Ненасилие противостоит насилию, и полному эффекту насильственного действия. В рамках более принудительных режимов цена настойчивости в отношении правды, которую несут, скажем, узники совести, может быть физическим нападением или даже смертью. Таким образом, очевидно, что власть через ненасилие заключается не в том, чтобы избежать вреда и оторваться от социальных рамок, а в том, чтобы проявить сострадание и эффективно взаимодействовать с другими субъектами: «Сострадательный диалог – это суть ненасильственных действий (ахимса). Ахимса начинается с терпимости и любящей доброты, которые выражаются в нежной, сострадательной, умной речи». [12,с.25] Затем она движется в поле действия, чтобы создать моральное и социальное давление на людей, чтобы они изменились.

Общество может осуществить переход от насилия к ненасилию, изменив свое психическое отношение. Анализ, представленный философией синтеза, показывает, как разум человека является отправной точкой для насильственных или ненасильственных действий. Посредством согласованных усилий человек может попытаться уменьшить чувства гнева, ненависти и жадности. Более спокойный ум станет более плодородной почвой для признания наличия ложных убеждений (ложного нравственного различия между собой и другими), и медленно, узнав себя не как агента в изоляции, а как агента по отношению к себе, поймет требование к чувству взаимной ответственности. Это то, что Сулак Сиваракса называет «самосознанием и социальным осознанием в равной степени». [12,с.47] Мартин Лютер Кинг-младший придает большое значение этому взгляду на взаимозависимость; взгляду на «Жизнь как зеркало, в котором мы видим только себя, или как окно, через которое мы видим других себя». Становится все труднее уклониться от зеркала, которое заставляет нас смотреть и через которое мы видим себя как агентов нравственного сообщества. Повышение осведомленности об этом факте в настоящее время почти ежедневно обеспечивается такими общественными форумами, как Южноафриканская комиссия по установлению истины и примирению, и современными приложениями ненасилия, такими, как сатьяграха С. Ринпоче. Томас Вартенберг (1990) в «Формах власти» дает анализ, который стремится выйти за рамки принуждения, но он не заходит достаточно далеко. Он дает нам отчет о власти как о социальном феномене, который существует в разных формах с разным использованием. Именно осуществление власти является «динамическим» и «взаимным», но все же основано на доминировании: Я показал, что трансфонативное использование силы – это критическое использование силы в обществе, а также трудное и проблематичное. Хотя оно может принести потенциальную пользу агенту, над которым оно осуществляется, оно также имеет потенциал доминирования над ним. В результате, трансфонативное использование силы может занять свое место наряду с доминирующим использованием силы как фундаментальным явлением, которое социальная теория должна признать. [6,с.221] Доминирование – это насилие. Определяющим отличием этого проекта является то, каким образом он предоставляет моральному агенту выбор в отношении доступа и использования власти вне спектра насилия. Логика ненасилия стремится к власти в дисциплинированных рамках, которые рассматривают насилие как вредное и неизбежно близорукое. «Истинный ненасилие – это нечто большее, чем отсутствие насилия. Это постоянное и решительное применение миролюбивой силы к преступлениям против общества – в данном случае мирового сообщества». [9,с.184] Цель этой статьи заключалась в том, чтобы показать, что доступ к этой власти доступен любому человеку. В рамках этой статьи предполагается описать границы нынешнего понимания власти через насилие и сместить акцент в сторону взгляда за его пределы. Здесь мы находим контекст для индивидуальных действий, для эффективных изменений и осмысленной жизни; поскольку философия заставляет нас познавать самих себя, ненасилие противостоит другим, чтобы познать себя как наших сограждан. Философия слияния заслуживает серьезного отношения. Эта статья направлена на то, чтобы обеспечить взаимодействие с современными условиями и их мелиорацию, скорее, ощущение философии как живого человеческого опыта, а не как святой веры или простого интеллектуального согласия. Он также направлен на то, чтобы продемонстрировать на примере, как можно воспринимать унаследованные категории отчуждения (осмысление незападных философов) и превратить их в критические категории включения. И именно это может в конечном итоге начать влиять на нашу концепцию глобальной философии – мы не можем, с одной стороны, приветствовать интеграцию на аренах справедливости и равенства, а с другой – отрицать это в нашей философской практике.

Список литературы

1. Айраксинен, Т. 1988, Этика пристрастия и власти, Питтсбургский университет, Питтсбург, 1993 г.
2. Истина в философии, Гарвардский университет, Кембридж, Массачусетс. 1963
3. Х. Эйхман в Иерусалиме: Доклад о банальности зла», Фланаган. 1991
4. Разновидности нравственной личности: Этика и психологический реализм, Гарвардский университет, Лондон.. 1958
5. Состояние человека, Чикагский университет Пресс, Чикаго. 1963, «О революции», Викинг Пресс, Нью-Йорк. Арон, Р. 1995
6. «Анархический порядок власти», Дедал (том). Ауди Р. (ред.). 1995,
7. Спутник современной политической философии, Блэквелл Пабликшн, Массачусетс. Барбер, 1984
8. «Сильная демократия», Издательство Калифорнийского университета, Беркли. Битэм, Д. 1991
9. Легитимация власти, Макмиллан, Лондон. Белл Р., 1969
10. Политическая власть: Читатель по теории и исследованиям, Эдвардс, Д., Вагнер Р. Х.,
11. Читатель по теории и исследованиям, Свободная пресса, Нью-Йорк. Бондурант В. 1965
12. Завоевание насилия: Гандийская философия конфликтов, Калифорнийский университет печати, Лос-Анджелес. 1994
13. «Satyagraha aversus Durgagraha» в Малчерджи и Рамасвами Facets of Mahatma Gandhi: Vol. 1, Non-Violence and Satyagraha, Deep & Deep, New Delhi. Борэйн, А. 1997
14. Жувенел, Б. 1945 On Power: Its Nature and the History of His Growth. Хантингтон, «Бикон Пресс», Бостон.

ЦЕННОСТНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И СОВРЕМЕННОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ

Хасанова А.М.³, Хасанов М.Ш¹., Петрова В.Ф.²

¹д.ф.н., профессор кафедры философии

² д.ф.н., профессор кафедры философии

³докторант 3 курса, философия

Научный руководитель к.ф.н., и.о. доцента Лифанова Т.Ю.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Междисциплинарная социогуманитарная компаративистика относит республики Центральной Азии к транзитному типу государств с гибридными политическими режимами. Транзитные процессы можно рассматривать как движение общества от модерна к постмодерну (и далее к метамодерну как глобальному культурному процессу), от тоталитаризма или автократии к консолидированной демократии, от коллективистского типа гражданского общества к индивидуальной органической солидарности. В данной статье предпринята попытка совместить политологический и культурологический дискурсы и дать аксиологическую оценку сегодняшнему состоянию казахстанского общества, а также обозначить ценностный потенциал искусства как фактора, оказывающего значительное влияние на поиск способов диалога между гражданами, государством и правящими элитами. Объектом исследования являются особенности становления современного гражданского общества. Предмет исследования – характеристики этого феномена и пассионарный потенциал деятелей искусства с точки зрения осцилляционной динамики казахстанского культурного процесса.

Ключевые слова: Казахстан, гражданское общество, культурный процесс, ценностный потенциал, искусство, модерн, постмодерн, пассионарии.

Аксиологический подход в социогуманитарном знании является одним из важнейших методов познания. Испытав настоящий бум в первой трети XX века [1], ценностная проблематика и сегодня сохраняет свою актуальность в экономике, правоведении, политологии, социологии, этике, эстетике, культурологии и, конечно, в философии [2, с. 44]. В данной статье ценностный подход предложен в качестве междисциплинарного ресурса, способного совместить политологический и культурологический аспекты анализа формирования гражданского общества в Казахстане и роли деятелей искусства как пассионариев этого процесса.

Несмотря на то, что большинство современных социогуманитарных терминов имеет предельно размытые, абстрактные, а зачастую и противоречивые трактовки, понятие *гражданское общество* используется «почти всегда – в позитивном смысле» [3, с. 47]. Процесс его становления как носителя коллективных ценностей является неотъемлемой частью реализации долгосрочных интересов государства. В современную эпоху гражданское общество идеализируется как один из важнейших критериев гармоничного развития взаимоотношений избирателей и правящих элит и представляется необходимым условием и целью построения демократии.

Следует отметить, что ценности общества это скорее динамичный процесс, нежели фиксированные и неизменные категории: с одной стороны, они выступают ориентирами для формирования государством своей внутренней и внешней политики, а с другой – результатом осуществления такой политики. То есть, взаимодействуя с государством, гражданское общество, которое можно определить как «устойчивую систему социальных отношений и определяющих их общественных интересов, отражающих эти интересы идей и реализующих их организаций», изменяет государство и меняется само под воздействием права [4, с. 47] и социального процесса в целом.

Практика функционирования гражданского общества имеет довольно значительную историю. Как отмечает Н. Гордеев, большинство стран Западной, а с последней четверти XX века – и Восточной Европы – уже прошли процесс институционализации и оформления гражданского общества как самостоятельного социального института [3, с. 47]. Для первых и наиболее давних демократических режимов было характерно именно эволюционное развитие и движение «снизу», от народных масс к трансформациям правящих элит [5]. Так, переход скандинавских стран, Великобритании, Франции и др. от монархии к демократии занял до ста лет. Даже в США, где изначально за основу была принята демократическая система государственного устройства, эволюция режима была затяжной: подписание исторически значимого Закона об избирательном праве, закрепившего равные избирательные права всего населения, произошло чуть более полувека назад. На основании опыта консолидированных демократий сегодня уже можно сказать, что важнейшей характеристикой зрелого гражданского общества является *параллельность* «механизмов государственного регулирования деятельности различных общественных структур, и в то же время – пути воздействия этих структур на государство и проводимую им политику, а также способы контроля за его деятельностью» [6, с. 26-27].

Страны СНГ, как и ряд других государств, вступивших на этот путь относительно недавно, представляют собой пример иного порядка. Заявленный ими переход к демократии был легитимизирован самими правящими элитами, то есть осуществлен «сверху», и вполне возможно в большей степени он был направлен на «достижение высоких стандартов потребления, присущих демократическим западным странам» и «конвертацию политических ресурсов в экономические» [7, с. 189], но конечно же, с учетом местных реалий. Специфику постсоветских стран поясняет теория волн демократизации, согласно которой страны СНГ относятся к ее третьей волне, а республики Центральной Азии – к той ее части, которая впоследствии претерпела «откат», то есть находится в состоянии незавершенного транзита (осцилляции). Более того, некоторые политологи даже предлагают рассматривать процессы, проходящие в центральноазиатском регионе еще не как переход к демократии, а как отход от автократии или от тоталитаризма [7, с.178]. В компаративных исследованиях ключевым водоразделом всегда остается разница исторических путей становления и то, что для зрелых западных демократий характерно гражданское общество, сформировавшееся как индивидуалистическая солидарность, «снизу», в процессе «активного, подчас стихийного расширения пространства самодеятельности и самоуправления» [7, с. 177-178]. В странах Центральной Азии гражданское общество – значительно более молодой и еще «незрелый» проект, причем проект, безусловно, имеющий собственные отличительные черты и логику развития. Именно в силу существования отличий между ранними и транзитными, или гибридными, демократиями, гражданское общество входит в число ключевых тем по трансформации из авторитаризма в демократию [9, с. 177].

Для центральноазиатских стран характерен комбинированный тип построения гражданского общества, когда в его формировании участвуют и государственная воля, и гражданская инициатива, и внешние заинтересованные акторы (международные и зарубежные организации). Соответственно, задачи формирования гражданского общества решаются в них с трех направлений: «снизу», то есть самими гражданами; «сверху», то есть со стороны государства путем построения механизмов регулирования таких отношений; и «извне», то есть со стороны зарубежных агентов влияния – международных финансовых организаций, НПО, фондов, ассоциаций, зарубежных программ финансирования. При этом, для стран, находящихся в процессе транзита, по сравнению со странами-предшественниками, ситуация уникальна именно тем, что сегодня «процессы демократизации принимают характер международных трендов», а на распространение демократии влияют действия национальных правительств на международной арене и международных организаций [5].

Внешние акторы – Всемирный Банк, Европейский Союз, международные неправительственные организации и т.д. – обосновывают заинтересованность в развитии сильного, независимого гражданского общества в таких странах как Казахстан, убежденностью в том, что это является принципиальным условием достижения и реализации демократических ценностей. Однако, как отмечено в докладе «Развитие гражданского общества в Центральной Азии», «представления о том, что такое гражданское общество, чего оно может достичь и как его следует поощрять, значительно различаются среди политиков, ученых и практиков как внутри, так и за пределами региона» [10]. Оказывая поддержку, внешние акторы стремятся реализовать в первую очередь собственные интересы и внедряют такие программы информирования, поддержки и финансирования, которые отвечают их собственным глобально-политическим целям. В результате, может получаться эффект преломления, когда международные агентства не вполне учитывают особенности социальных взаимодействий транзитного общества, а продвигаемые ими практики, в свою очередь, оказывают влияние на представление местных сообществ о том, каким должно стать их гражданское общество. Издержками такого ускоренного «строительства», когда длинный демократический путь стран-предшественников «неофиты» государства стараются пройти за несколько десятилетий, является опасность, что глубина содержания понятия *гражданское общество* будет утеряна в погоне за формой [10, с. 4-5].

Переходя к рассмотрению роли государства в формировании гражданского общества, важно отметить, что оно, также как и внешние акторы, решает те задачи, которые определяет первостепенными для себя. И в первую очередь таковыми являются регулятивные функции. В Казахстане становлению гражданского общества уделяется значительное внимание. В 2005 г. был принят Закон РК «О государственном социальном заказе», положивший начало сотрудничества государства с неправительственным сектором. Этапы проработки законодательной базы, регулирующей и обеспечивающей деятельность общественных объединений и организаций, сформулированы в «Концепции развития гражданского общества в РК на 2006-2011 годы». В 2015 г. была озвучена Программа «План нации – 100 конкретных шагов», направленная в том числе на формирование подотчетного государства, целостной гражданской общности (в рамках проект Ассамблеи народов Казахстана «Большая страна – большая семья») и укрепление гражданской идентичности (проект «Менің елім») [11].

По словам представителя Министерства информации и общественного развития, за тридцать лет независимости «гражданское общество Казахстана прошло путь от нескольких организаций до целого института, который стал надежным партнером государства в сохранении стабильности и институциональных традиций» [12]. Что немаловажно, продолжают дорабатываться экономические основы деятельности НПО: иницированы изменения в порядке формирования, реализации, мониторинга государственного социального заказа; государственных грантов. А главное, утвержден программный документ, определяющий основные направления развития гражданского сектора в долгосрочной перспективе – «Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан» [12].

Все перечисленные выше меры, предпринимаемые государством, отображают его ценностные ориентиры на качественную работу с гражданским обществом, стремление «реализовать лучшие практики и внедрить традиции, которые поддерживаются на сегодняшний день» [12], включая заявленные ООН цели устойчивого развития. Об успешном воплощении поставленных задач говорит и то, что по данным 2020 года, Казахстан находится в середине международного списка и зачастую опережает другие республики Центральной Азии по таким показателям глобальных рейтингов как: «Индекс свободы человека» (75 из 162 стран); «Индекс верховенства закона» (63 из 128 стран); «Уровень социального прогресса» (69 из 163 стран) [13, 14, 15]. Остановившись подробнее на вопросе успехов различных государств в области социального прогресса, следует отметить, что при составлении рейтинга учитываются свыше 50 показателей, объединённых в три основные группы: основные потребности человека; основы благополучия человека и возможности развития человека. Под благополучием человека подразумеваются такие ценности как личные и гражданские свободы, обеспечение прав и возможностей человека принимать решения и реализовывать свой потенциал [15]. Эти показатели в конечном итоге отражают степень удовлетворенности населения работой государства в целом и гражданского общества как института, представляющего его интересы, в частности.

Однако в показателях международных рейтингов Казахстана есть и тревожные сигналы, касающиеся качественных характеристик человеческого капитала. При более детальном анализе данных [15], отмечается, что республика уступает всем странам ЕАЭС, кроме Кыргызстана в вопросах инклюзивности, доступа к высшему образованию, качества окружающей среды, личных прав, здоровья и благополучия. Несмотря на то, что многие из приложенных государством усилий уже приносят свои плоды, мониторинг страновых показателей говорит и о наличии «слепых зон» или иных недоработок. Так, по данным агентства U.S. News & World Report, в 2020 году Казахстан потерял 13 пунктов по такому важнейшему показателю как «потенциал развития» и 2 пункта по качеству жизни. В рейтинге лучших стран мира он занимает лишь 66-е место из 80-ти, расположившись между Ганой и Гватемалой [16]. Что касается раздела «Гражданство», то рейтинг Казахстана находится на 70-й строчке из 80-ти [17], получив невысокую оценку по таким показателям как: распределение политической власти, забота об окружающей среде, равенство полов, забота о правах человека, прогрессивность, защита прав собственности и др.

Параметры, перечисленные выше, напрямую связаны с вопросами формирования и функционирования двустороннего канала связи между государством и неправительственным сектором. Почему, имея свободный доступ ко многим достижениям глобального прогресса и цифровизации, Казахстан продолжает получать низкие оценки по ряду важнейших параметров, влияющих на качество как человеческого капитала, так и гражданского общества? Вероятно, причина в том, что республика находится в начале пути к развитой демократии, а самому процессу еще свойственна коллективистская механическая модель солидарности и связанные с ней болезни роста. Еще в 2014 г. такие авторы как С. Касабеков, отмечали следующие проявления низкой эффективности институтов казахстанского гражданского общества:

небольшой «срок жизни» значительной части некоммерческих организаций,

большое количество «спящих» общественных организаций,

спонсирование значительной части казахстанских НПО международными фондами и, соответственно, их возможную ориентированность не на решение самых актуальных проблем, а на выполнение поставленной международными организациями повестки дня;

отсутствие механизмов реализации решений, принятых на общественных советах, что делает их формальными и неэффективными;

нежелание местных органов власти делиться полномочиями с участниками гражданского сообщества или брать на себя дополнительные обязанности [9, с. 183].

Сегодня, спустя семь лет, картина взаимодействия государства и общества остается примерно в тех же пределах. Государство стремится создать эффективные механизмы регулирования деятельности НПО, но возможности равноправного диалога, полномочия по выдвижению актуальных вопросов повестки дня,

озвучивание реальных проблем и получение содействия по самым злободневным вопросам и сейчас остаются на уровне спонтанных, а зачастую и осознаются задним числом, как это было в многочисленных при- мерах с экологическими ЧП и скандалами последних лет.

Именно экологическая тема становится одной из главных арен борьбы между гражданами, считающими природные ресурсы страны достоянием не только нынешнего, но и последующих поколений, и произволом определенных экономических элит. Неспособность сообщества предвидеть и предотвращать возможности неправомерного и вредоносного обращения с природными ресурсами, коррупционная составляющая создают в последние годы у населения чувство постоянной напряженности и нарастающего возмущения. Практическим результатом такого противостояния, а значит и работой института гражданского общества в действии, явились многочисленные акции, организованные небезразличными казахстанцами в защиту ущелья Кок-Жайляу, урочища Бозжыра, озера Кобейтуз, переводу алматинской ТЭЦ на газ, протесты против вырубки зеленых насаждений, которые в последнее время происходят в масштабах, регулярно шокирующих население, незаконную охоту на краснокнижных животных и многое другое.

При этом, гражданскую сознательность, активность и солидарность проявляют не только официально зарегистрированные объединения, но и спонтанно возникающие сообщества по интересам. Казахстанцы становятся все более отзывчивыми и чуткими в отношении недопустимости нарушения коллективных прав со стороны политических и экономических элит. Опыт каждого нового противостояния усиливает уверенность жителей страны в том, что их мнение и голос, особенно проявленные в коллективном и методичном формате, должны иметь значение. И это касается, конечно, не только сферы экологии, но и многих других аспектов, недостаточно охваченных двухсторонним диалогом общества и власти.

Важное наблюдение, касающееся характера проявления гражданской активности в Казахстане, касается форм институализации: зачастую деятельность неформальных, спонтанных объединений оказывается более заметной, эффективной и результативной, чем деятельность формально зарегистрированных объединений. Ведь, как отмечают Т. Лифанова и А. Веревкин, гражданское общество может иметь различные фундаментальные измерения, а, следовательно, выполнять различные функции в зависимости от типа политической культуры, особенностей исторического развития, целей и роли факторов политического процесса [4, с. 178]. В некоторых случаях неинституционализированные виды деятельности граждан в защиту коллективных прав оказываются более динамичными, целенаправленными и эффективными. То есть, эволюцию гражданского движения следует рассматривать не только в количественном измерении, но и в качественном. В этой связи стремление интерпретировать чисто статистические показатели, такие как количество НПО (а в Казахстане на сегодняшний день их зарегистрировано более 22 тысяч) как индикаторы динамичного и яркого гражданского общества [10, с. 4-5] представляются не только заблуждением, но и тенденцией, указывающей на упрощение ценностного аспекта этого социального феномена.

Данная ремарка относится не только к эмпирическому, но и к научному анализу феномена гражданского общества. Так, культуролог Р. Хестанов, описывая схожие тенденции в российской науке, высказывается крайне критично: «социальные дисциплины непрерывно воспроизводят самую опасную для своего существования логику – политико-административную, когда проблема формулируется и воспринимается ровно так, как этого требует государственный интерес, ориентированный на технологию ее решения». [18, с. 47] Чтобы преодолеть такие тенденции, важно отойти от чисто количественной оценки, признать феномен гражданского общества во всех его проявлениях. В этом случае, можно констатировать, что в Казахстане:

многие НПО и общественные ассоциации на самом деле создаются «не в ответ на социальный запрос, а для продвижения интересов отдельных лиц и групп» [19, с. 37];

неформальные, ситуативные гражданские инициативы и общественный резонанс являются намного более точным барометром и оперативным способом решения реальных запросов общества;

многие актуальные задачи, выдвигаемые гражданской инициативой в Казахстане, имеют локально-событийный характер, а их дискретность и фрагментированность являются скорее преимуществом, чем недостатком, поскольку дают общественности мгновенную возможность реагировать и быть услышанными;

в условиях недостаточной развитости двустороннего канала взаимодействия граждан и правящих элит, в постановке актуальных задач отмечается преобладающая роль отдельных личностей, а не критической массы населения;

к пассионариям переходного периода можно отнести не только политиков, волонтеров, общественных деятелей, журналистов или инициативные группы, но и деятелей искусства.

Переходя от темы гражданского общества как института к теме гражданского сообщества как сферы проявления инициативы отдельных активных личностей – пассионариев, следует отметить, что это изменение предполагает «с одной стороны, разнообразие и даже пестроту ... интересов, а с другой – возможность и право их декларировать и отстаивать», «наличие индивидов – граждан, осознающих себя прежде

всего в качестве автономных, изначально свободных и наделенных правами личностей и лишь потом – членов общностей» [4; 20, с. 97].

Тема «роли личности» в становлении гражданского общества может быть раскрыта с точки зрения логики культурного процесса, в рамках теории перехода от модернизма к постмодернизму и метамодернизму. Переход к постмодернизму связывают с экономическими изменениями, повлекшими за собой появление массового производства, а в культурной жизни – такого явления как массовая культура. При этом, гражданское общество западных стран принято считать продуктом этапа «развитого постмодернизма», во многом сформировавшимся под влиянием и проявившим себя через протестные явления зрелого постмодерна. Появление в литературе широкого круга авторов-интеллектуалов, стилей неореализма и *film noir* в кинематографе, переход от критической фолк-песни к критической рок-музыке и выплеск энергии нового поколения на массовых концертах, смена парадигмы изобразительного искусства в 1940-60 гг. в Европе и США знаменовали собой обретение массовой культурой критических функций [21].

В течение тех десятилетий XX века, когда Запад был охвачен пост-модернистскими трансформациями, страны СНГ и Центральная Азия в частности находились в самостоятельной политико-экономической и социально-культурной ситуации. Но несколько десятилетий спустя, когда в Советском Союзе на смену эпохе застоя пришел ветер перемен, да и в первое десятилетие после распада, уже на пост-советском пространстве, культура также смогла проявить себя в критическом ключе: рок-группы, массовые концерты, международные рок-фестивали, появление литературной полемики, пик популярности «толстых» литературных журналов и феномен «русского постмодернизма» в литературе [22]. концептуальное изобразительное искусство, авангардный театр и т.д. Но эти постмодернистские штрихи были в большей степени свойственны центру и в меньшей – периферии, а в дальнейшем произошёл откат в сторону коммерциализации как искусства, так и массовой культуры.

Времена протестных рок-концертов канули в лету вместе с идеологией перестройки; критическое, авторское кино существует в небольшом количестве и не «благодаря», а «вопреки»; интеллектуальная литература на настоящий момент ограничена сферой публицистики; альтернативный театр почти не справляется с проблемой коммерческого выживания и так далее. Что еще нагляднее, тема протестной музыки и культовых «альтернативных» певцов, собирающих целые стадионы, практически не знакома в центральноазиатском регионе. При этом, рейтинг свободы прессы Казахстана, по данным исследования «Репортёры без границ», соответствует 157 строчке из 180 [23].

Рассматривая нынешние реалии уже в контексте тенденций XXI века, следует отметить, что в сфере культуры сегодняшнему Казахстану еще присущи такие черты общества модерна, как тенденции к подчинению жизни людей единому идеалу – но под несколько иным углом. Такое подчинение стало многовалентным – начиная от регулятивной функции государственной культурной политики и заканчивая глобальными тенденциями внедрения ценностей мультикультурализма, когда в «плавающих котлах» цивилизаций внедряется риторика общечеловеческих, демократических или общелиберальных ценностей, а в реальности происходит «окончательное превращение культурного процесса в рынок» [24]. Как отмечал еще в 1980-х гг. Джеймисон, культура сращивается с экономикой, каждый объект ее приобретает экономический смысл.

В этой ситуации ведущая роль проводников ценностей своего гражданского сообщества переходит к отдельным пассионарным личностям, улавливающим и отражающим актуальную проблематику современности. И происходит это в соответствии с логикой перехода от «объективного подхода» к принципу освоения культуры, в основе которого лежат «субъект-субъектные отношения», составляющие основу человеческой индивидуальности, ощущения личностного начала, осознания своей самооценности [24].

В Казахстане одной из немногих сфер культуры (помимо авторского кино и публицистики), принявшей на себя активную критическую функцию (как, кстати, и в Кыргызстане, и в Узбекистане) явилось изобразительное искусство. Не желая оставаться в стороне от хода истории и судьбы своей страны, осознавая историческую важность текущего момента, каким-то образом, и среднее и молодое поколения современных казахстанских художников смогли взять на себя роль деятельных нон-конформистов, разводящих мосты между противоположностями. Они охватив в своих работах все ключевые сферы жизни общества. Это и экология, и гендерные вопросы, и критика судебно-правовой системы, и борьба с коррупцией, и темы деконструкции исторической памяти, реабилитации жертв политических репрессий, признания геноцида казахского народа во времена голодомора – список можно продолжать еще долго. В качестве примеров работы с этими темами можно привести и персональное творчество многих художников, и такие персональные и коллективные выставки как «Ұлы дала тарихы» (2014), «Алма» (2016), «Архипелаг Карлаг» (2017), «Воспоминания. Диалоги памяти» (2019), «Остаточная память» (2019), «Дурные шутки» (2017-

2020), и экологические и урбанистические инициативы художницы С. Ташимовой, и антиядерную тематику в творчестве К. Куюкова, и экологические граффити Паши Каса, и акционизм авторов плаката «От правды не убежишь», и многое, многое другое.

Хотелось бы отметить, что в рамках данной статьи не стоит задача перечислить все события и персоналии, составляющие канву про-активного казахстанского художественного сообщества, поскольку это объем отдельного (и далеко не одного) исследования. Но несомненно то, что именно современные художники, пропитавшись идеями, которые выросли в культуре на почве критично-ироничного и свободного духа постмодернизма, опираясь на иронию и сатиру, пастиш и акционизм как основные изобразительные приемы, будоражат общество и ломают немало стен в закостенелом устройстве общества. Можно утверждать, что на сегодняшний день один из самых беспощадных голосов правды в Казахстане, поднимающий общий уровень культуры и осознанности в стране, это голос современных художников, осознанно берущих на себя функции общественных деятелей. Такая ориентированность деятелей искусства на собственные ценностные убеждения и про-активную гражданскую позицию становятся одним из важных факторов процесса демократизации, формирующих гражданское общество.

«Люди искусства не считают себя оторванными от жизни общества, а, напротив, довольно остро реагируют на ситуации, возникающие в стране, фиксируя и обобщая нарушения и искажения фундаментальных прав» [25]. У процесса становления гражданского общества в Казахстане появляется еще одно измерение – несистемные, пассионарные деятели искусства, искренне принимающие судьбу страны как зону личной ответственности, быстро и метко реагирующие на болевые точки. Стремление к открытому и свободному обществу и идеалу верховенства закона перестает быть абстрактной риторикой, переходит в осознанную потребность членов сообщества, ведь, как отмечают Карл и Шмиттер, демократизация – это не просто продукт политических элит. «Их инициативы, вмешательства, отступничество, компромиссы, заверения, соглашения и разногласия могут быть менее предсказуемыми и более значимыми, чем во времена “нормальной” политики, но все они в конечном итоге связаны с действиями и реакциями обычных граждан, которые быстро учатся эксплуатировать их больший доступ к разнообразным источникам информации и возможность пользоваться своими недавно приобретенными гражданскими правами» [6].

Завершая обсуждение, хотелось бы отметить, что активную гражданскую позицию деятелей искусства можно рассматривать и как одно из проявлений транзита казахстанского общества из модерна в постмодерн, и как проявление движения от механической солидарности, когда функции гражданского общества выполняются «ровно настолько и в таком качестве, которое позволяет государственная власть», к солидарности органической, когда гражданское общество начинает выполнять «функции сохранения и защиты экономических, политических и других условий жизни граждан, постепенно становясь фактором сохранения и развития культуры, социального, этнического, профессионального единства» [9, с. 178]. В этом процессе ценностный потенциал искусства выступает в качестве одного из важных факторов, формирующих запрос, контроль и диалог гражданского общества по отношению к правящим политическим и экономическим элитам. Образно выражаясь, деятели казахстанского искусства с про-активной гражданской позицией – это «Ум, Честь и Совесть» современной эпохи, «критические интеллектуалы» Евразии середины XXI века.

Список литературы:

1. Выжлецов Г. П. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике // Проблемы современной экономики. – 2005. – №3/4 (15/16), электронный ресурс <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=780>
2. Иманбаева Ж. Б. Культура как система ценностей // Вестник армавирского государственного педагогического университета. – 2019. – №2. – с. 44-47. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-kak-sistema-tsennostey/viewer>
3. Гордеев Н.Н. Условия формирования гражданского общества в современной России: социально-философский анализ, автореферат диссертации 09.00.11 – Ставрополь, 2020. – 189 с. Электронный ресурс: https://www.ncfu.ru/export/uploads/dokumenty-dissertacii/disser_nn-gordeev.pdf
4. Лифанова Т., Веревкин А. Гражданское общество и гражданское образование: концептуальные основания и анализ международных практик // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2014. – №2 (47). – с. 46-57
5. Харпфер К. и др., ред. Демократизация, Москва: Litres, 2021, ISBN 5457818772, 9785457818774
6. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы // Полис. Политические исследования. – 2004. – №4 (81). – с. 6-27
7. Березуцкий А. А. Демократизация на постсоветском пространстве: проблема универсального подхода // Политэкс. – 2013. – Том 9, № 4. – с. 188-194.
8. Diamond L.J. Thinking About Hybrid Regimes Diamond, Larry Jay. Journal of Democracy, Volume 13, Number 2, April 2002, pp. 21-35 (Article) Published by The Johns Hopkins University Press. Электронный ресурс <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08c3de5274a27b200108f/R7649-report.pdf>
9. Касабеков С. А., Малгаева З. Б., Умирзакова Л. А. Особенности формирования гражданского общества в современном Казахстане // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2014. – №4 (49). – с. 176-186

10. Giffen J. et al. The Development of Civil Society in Central Asia // INTRAC The International NGO Training and Research Centre. – 2006. – электронный ресурс: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08c3de5274a27b200108f/R7649-report.pdf> (18.03.2021)
11. План нации – 100 конкретных шагов. Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>
12. Тлепов Б. Одним из важнейших достижений независимости является профессиональное и активное сообщество НПО. – Интервью. – 11.12.2020. – Официальный ресурс Премьер-Министра РК. – <https://www.primeminister.kz/ru/news/interviews/b-tleпов-odnim-iz-vazhneyshih-dostizheniy-nezavisimosti-yavlyaetsya-professionalnoe-i-aktivnoe-soobshchestvo-npo-11115937> (20.02.2021).
13. Индекс свободы человека / Гуманитарный портал: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2021 (последняя редакция: 10.03.2021). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-freedom-index>
14. Рейтинг стран мира по уровню верховенства закона / Гуманитарный портал: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2021 (последняя редакция: 10.03.2021). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/rule-of-law-index>
15. Рейтинг стран мира по уровню социального прогресса. 2019.01. 2020. <http://ranking.kz/ru/a/reviews/rejting-stran-mira-po-urovnyu-socialnogo-progressa-2019>
16. Казахстан поднялся на две строчки в рейтинге лучших стран мира. // Курсив. – 15.01.2020. . – электронный ресурс <https://kursiv.kz/news/ekonomika/2020-01/kazakhstan-podnyalsya-na-dve-strochki-v-reytinge-luchshikh-stran-mira> (15.01.2021)
17. Overview of Kazakhstan // <https://www.usnews.com/news/best-countries/kazakhstan>
18. Хестамов. Коррупция и революция как структурные основания фикции государственного интереса (raison d'État) // Логос. – 2012. – №2 (86). – с. 46-64. электронный ресурс: http://www.logosjournal.ru/arch/19/art_134.pdf
19. Осийчук О. Развитие человеческого капитала под влиянием несформированной институциональной системы в странах с переходной экономикой // Экономические науки. – 2014. – №4 (113). –и электронный ресурс: https://ecsn.ru/files/pdf/201404/201404_36.pdf
20. Лифанова Т., Веревкин А. Социальная ответственность сми: консенсус прессы, власти и гражданского общества // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2011. – №1 (36). – с. 96-99
21. Курс лекция «Современный культурный процесс», ВШЭ 2020 <https://www.hse.ru/edu/courses/341839513>
22. П. В. Басинский. Постсоветский период. Большая российская энциклопедия. электронный ресурс: <https://bigenc.ru/literature/text/5547858>
23. «Репортеры без границ»: Казахстан занял 157-е место из 180 в Индексе свободы прессы. // DailyNews.kz/ – 23.04.2020
24. Курганский С. И. и др. Культурный процесс: исторические пути развития // Научные ведомости БелГУ. Сер. Философия. Социология. Право. — 2016. – №10(231), вып.36. – с. 84-87. электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnyy-protsess-istoricheskie-puti-razvitiya/viewer>
25. «Дурные шутки. К 70-летию подписания Всеобщей Декларации прав человека» // Soros.kz – 06.12.2018. <https://www.soros.kz/ru/exhibition-for-human-rights-day/>
26. Авакьян С. А.(ред.). Гражданское общество как гарантия политического диалога и противодействия экстремизму: ключевые конституционноправовые проблемы (Коллективная монография). – Москва: Юстициформ, 2015. – 652 с.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДІН: ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ

РЕЛИГИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ
СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

RELIGION IN THE YEARS SINCE INDEPENDENCE:
KAZAKHSTAN'S MODEL OF A SECULAR STATE

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ: ДӘСТҮРШІЛДІК ПЕН
ЖАҢАШЫЛДЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА:
ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ

CULTURAL IDENTIFICATION IN THE YEARS SINCE INDEPENDENCE:
A CONTINUITY OF TRADITIONS AND INNOVATIONS

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Абдуразакова Гаухар Абдикеримовна

Мәдениеттану мамандығының 1 курс докторанты

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ф.ғ.д., профессор Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Қазақстан үшін ұлттық-мәдени бірегейлік мәселелері өзектілігін ешқашан жоғалтпаған. Себебі, бір аумақта әртүрлі ұлттар мен діндердің адамдары бейбіт қатар өмір сүреді. Бұл жағдай Үкіметтің жүргізіп отырған саясатына, әсіресе білім беру ортасына байланысты [1].

Авторлардың пайымдауынша ғасырлар тоғысындағы жаһандық өзгерістер халықаралық байланыстардың кеңеюімен сипатталады. Мұндай жағдайда ұлттар өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігін сақтауға тырысады.

Экономикалық және әлеуметтік-мәдени жаһандану қазақстандықтардың өзіндік ерекшелігін сезінуін шиеленістіруде. Көптеген этностық қауымдастықтар өздерінің этикалық болмысын айқындап, оларды ұлттық мәдениеттің ерекшелігін сақтап қалған этностық топтар ретінде жандандырып, өздерін этномәдени қоғам ретінде танытты. Сол себепті де бүгін ғылымда ұлттық-мәдени бірегейлік мәселелерін теориялық негіздеу маңызды.

Әлеуметтік және гуманитарлық ғылым саласында ұлттық бірегейлік ұғымдарына түрлі анықтамалар берілген теориялық тұжырымдамалар көп, алайда ұлттық-мәдени бірегейлік мәселелімен байланысты зерттеулердің саны енді көбейіп келе жатыр. Мақала алдымен шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне талдау жасау арқылы ұлттық бірегейлік ұғымының әдіснамалық-теориялық қырын жан-жақты ашып алуға тырысамыз.

«Бірегейлік» этимологиясына назар аударар болсақ, орыс тілінен аударғанда «идентичность» яғни бірегейлік сөзінің шығуының түп негізі латын тіліндегі «idem», «identity» сөзінен бастау алады. Оның мағынасы «ұқсау», «тепе-тең болу» деген мағынаны білдіреді. Ашып айтар болсақ, жеке индивидтің немесе тұлғаның өзінің біреуге ұқсауын, сонымен өзін теңестіруін білдіреді, біздің жағдайымызда ұлтына байланысты.

Н. Ы. Айтымбетов өзінің 2018 жылы жарық көрген «Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері» атты кітабында: «Қазақстанда «identity» терминінің қазақ тілінде жалпыға ортақ терминологиялық анықтамасының жоқтығын айтпасақ болмайды. Мемлекеттік тілде жазылған ғылыми оқулықтардың басым көпшілігінде, сөздіктерде және бірқатар осы мәселені зерттеумен айналысатын ғалымдардың еңбектерінде және кейбір мемлекеттік құжаттарда «identity» ұғымын ашуда әртүрлі балама сөздер қолданылып жүр. Олардың көпшілігі бірегейлікпен қатар, «бірдейлік», «біртексілік», «сәйкестік», «ұқсастық», «тақалеттестік», «барбарлық» және т.б. сияқты ұғымдарды қосарлана пайдаланады. Әрине, жоғарыда қолданылған балама сөздер бірегейлік ұғымын толықтай ашып көрсете алмайтынын айту керек», – дейді [1, б 16].

Салыстырмалы түрде қарағанда қазақ тілінде «identity» ұғымының баламасын «бірегейлік» деп аударған тиімді әрі сөздің толық мағынасын аша алмаса да, уақыт өте келе ғылымда қолданыста жүріп толық мағынасын иемденеді деп ойлаймыз. ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы «identity» ұғымының қазақша баламасы ретінде «бірегейлік» терминін ресми бекіткен [2, б 61]. Қазақ тілді ғылыми еңбектерде осы терминді қолданылады.

Бірегейлік мәселелері әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың негізгі объектілерінің бірі болып табылады. Әсіресе мәдениеттану, философия, саясаттану, психология, әлеуметтану мен әлеуметтік антропология бірегейлік мәселелеріне байланысты эмпирикалық зерттеулер жүргізіп, оның негізіне теориялық түсіндірме беруге тырысады. Бірегейліктің концепциясын ең алғаш болып психология мен әлеуметтану ғылымы саласының өкілдері З. Фрейд, Э. Эриксон, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Э. Гофман, Дж. Марсия, Дж. Мид сынды ғалымдар зерттеп бастап, түсіндірме береді.

Э. Эриксон баланың психосоциалды бірегейлігі алғаш дүниеге келген күнінен бастап қоршаған ортамен өзара байланысы негізінде қалыптасады деген тұжырым жасайды. Оның пікірінше уақыттың өтуімен қоғамда адамның өзіндік «Менінің» тұрақтылығы артады. Э. Эриксонның берген анықтамасы бойынша бірегейлік – бұл уақыт пен кеңістіктегі адам өзінің үздіксіз тіршілігіндегі өзіне-өзін теңестіру сезімі, сонымен қатар, қоршаған орта осы теңестірілуді мойындау қажет [5]. Демек, Э. Эриксонның тұжырымына сүйенер болсақ, бірегейлік ұғымына біржақты қарауға болмайды, оған адамның қоршаған ортамен тығыз байланысы нәтижесінде қалыптасатын тұлғаның сапалық белгісі тұрғысынан қарау қажет секілді. Сәйкесінше адамның жеке бірегейлігінің қалыптасуы тұлғаның дамуының маңызды бір бөлігі болып табылады.

Адам өмірінде жеке бірегейліктерінің қатарында ұлттық бірегейлік өте маңызды рөлге ие. Жалпы ғылыми әдебиеттерде ұлт немесе этникалық зерттеуге негізделген төрт негізгі теориялық көзқарас бар. Бұл примордиализм, инструментализм, материализм және конструктивизм. Бұл тәсілдердің эволюциясы әлеуметтік ғылымдардағы ойлаудың негізін қалайтын теориялардың дамуымен тығыз байланысты: мәдени эволюционизмнен құрылымдық функционализм арқылы қақтығыс теориялары мен постмодернизмге дейін [5]. Бірқатар негізгі пікірталастар әдебиеттің осы төрт саласы арқылы өтеді. Олар, басқалармен қатар, ұлттық ерекшеліктің әлеуметтік және психологиялық аспектілерін біріктіру тәсілдерін, ұлттық бірегейліктің мәдени мазмұнына және мемлекет пен этникалық қатынастардың маңыздылығын қамтиды.

1970 жылдарға дейін ұлттық белгілер туралы примордиалистік идеялар жиі кездесетін болды. Классикалық примордиалистік көздерде ұлттық бірегейлік әдетте туа біткен, тұрақты және тұрақты болып саналады. Олардың пікірінше, әр адам этникалық топта немесе «тайпада» туады – 1970 жылдарға дейін кеңінен қолданылатын термин – мәдени тұрғыдан анықталған бірлік ретінде қабылданады. Бұл тайпалардың және кейінгі этникалық топтардың биологиялық және аумақтық ерекшеліктеріне қосымша материалдық мәдениеттің аспектілері бойынша жіктелуіне әкелді.

Примордиалистік теориялар ұлттық бірегейлік адамның тиесілігі мен мағынасына деген негізгі қажеттілікке қызмет етеді деп болжайды. Бастапқы көзқарас сонымен бірге «ежелгі жеккөрушіліктің» дәлелі ретінде белгілі – этникалық топтар арасындағы мәдени айырмашылықтар мен құндылықтар арасындағы айырмашылықтар сөзсіз «мәдени қақтығыстарға» және этникалық зорлық-зомбылықтың пайда болуына әкеледі.

Екі негізгі үлес классикалық примордиалистік көзқарасты тудырды. 1969 жылғы Барт этникалық топтар туа біткен мәдени сипаттамалары бар жеке шектеулі бірліктер деп примордиалистік сенімге қарсы шықты. Этникалық топтардың мәдени «мазмұнына» назар аударудың орнына, ол субъективті көзқарасты қабылдады, бұл адамдар өздері үшін маңызды мәдени дифференциацияның нысандарын іріктеп атап көрсетеді. Оның айтуынша, этникалық шекараларды сақтау «біз» және «олардың» топтық шекара арқылы өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, осы өзара әрекеттесуге қатысатын мәдени ерекшеліктер тұрақты емес; олар ситуациялық түрде анықталған. Осылайша, Барт этнизмнің реляциялық, интерактивті және ситуациялық табиғатын ерекше атап өтті [6].

Примордиалистік теорияларға қарсы шыққан авторлардың екінші тобы Манчестер мектебінің мүшелері болды. Бұл антропологтар 1950 жылдардан бастап 1970 жылдардың аяғына дейін африкалық Копербелттегі қара тайпалар мен ақ отарлаушылар арасындағы қатынасты талдады. Манчестер мектебінің негізгі зерттеуі Абнер Коэннің (1969) этникалық инструментализм туралы тезисі болды. Коэннің Нигериядағы Хаус және йоруба тайпалары туралы зерттеулері этникалық ерекшеліктің негізгі функциясы бейресми саяси ұйым екенін көрсетті. Ол саяси элиталар кейбір жағдайларда ықтимал ізбасарлардың адалдығын алу үшін «қарабайыр» белгілерді жасайды, бірақ қолданады және пайдаланады деп сендірді. Олар элиталар этникалық шиеленісті қоздырады және кейбір жағдайларда этникалық зорлық-зомбылықты билікті басып алу, қолданыстағы билікті қорғау немесе топтық қауіп-қатерден қорғау әдісі ретінде әдейі қоздырады деп мәлімдейді [6]. Барт пен Манчестер мектебінің ғылыми еңбектері антропологияның теориялық негіздерінің түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Алайда, бұл 1960 жылдары антропологияда болған жалғыз өзгеріс емес. Натан Глейзер мен Дэниэл Мойнихан сонымен бірге ұлттық құрмалас тәсілге айтарлықтай үлес қосты. Олар мемлекетке қатысты ұлттық ерекшелік туралы өз пікірталастарын тұжырымдады. Айта кету керек, Глейзер мен Мойнихан қазіргі мемлекетке наразылық білдіруде этнизмнің «стратегиялық тиімділігі» бар деп санайды. Олардың пікірінше, бұл «ұжымдық құқықтар» бойынша Конституциялық міндеттемелерге жұмылдырылатын мемлекеттік шенеуніктердің сайлаушылар блоктарын тартуының нәтижесі [7].

Этникалыққа материалистік көзқарастар әдебиетте салыстырмалы түрде нашар дамыған. Майкл Хехтердің жұмысын қоса алғанда, «өрескел» марксистік теориялар ұлттық көзқарасты эпифеноменом немесе таптық қатынастардың нәтижесі ретінде қарастырады. Бұл өрескел марксистік теориялар этникалық топтар арасындағы зорлық-зомбылық экономикалық теңсіздік пен элиталардың қанауының нәтижесі деп болжайды. Дәрекі марксистердің тұжырымдары көптеген ғалымдар тарапынан қатал эмпирикалық сынға ұшырады. Қазіргі уақытта этникалық қатынас таптық қатынастардың нәтижесі емес және осы екі категория арасында нақты қарым-қатынас жоқ екендігі жалпыға белгілі [4].

Құрылымдық көзқарастың негізі, оның инструменталистік, этностық әлеуметтік тұрғыдан құрылған деген сенім жатыр. Алайда, бұрынғы инструменталистік тұжырымдамадан айырмашылығы, этника элиталар да, қарапайым адамдар да әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы үздіксіз құрылады.

Конструктивистік теорияны ұлттық құрылымның қалай сипатталатынына сүйене отырып, әдебиеттің үш кіші тобына бөлуге болады. Олар жеке тұлғалардың, дискурсивті түзілімдердің немесе кең құрылымдық күштердің этникалық құрылыстағы негізгі актерлердің болуына байланысты сараланады. Жеке адамдар

әлеуметтік құрылыстың агенттері ретінде: құрылымдық әдебиеттің бірінші бөлімі негізінен этникалық сипатқа аспаптық көзқараспен байланысты бұрынғы теорияларды кеңейтуге негізделген. Алайда, теорияның бұл жаңа саласы элиталардың күшінен басқа қарапайым адамдардың іс-әрекет бостандығын мойындайды. Қарапайым адамдардың рөліне келетін болсақ, бұл әдебиетте этника белгілі бір этникалық ерекшелікпен байланысты болғандықтан, осы бірегейлікті растау, дау айту немесе тарату үшін әрекет ететін адамдардың күнделікті әрекеттері арқылы жасалады және қайта жасалады [6].

Этникалық қақтығыстарды талқылау кезінде конструктивистік әдебиеттің көп бөлігі жеке тұлғалардың – ең алдымен элиталардың, сонымен қатар қарапайым адамдардың – зорлық-зомбылықты қоздырудағы рөліне назар аударады.

Инструменталистік ойға негізделген құрылымдық теориялар қарапайым адамдардың этникалық қақтығыстарға қалай ықпал ететінін түсіндіреді. Этникалық топтардың маргиналданған мүшелері қолданыстағы ұлттық бірегейлікке қарсы шығып, жаңаларын жасайды деп болжанады. Бұл өз кезегінде ұлттық бірегейліктің алдыңғы формасынан (сол жерде) пайда болған элиталардың кері зорлық-зомбылығына әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, маргиналды этникалық топтардың мүшелері басқа этникалық топтарға бағытталған зорлық-зомбылыққа жүгінуі мүмкін. Бұл өздерінің этникалық тобының (сол жерде) танылған мүшелерінің көбірек танылуына қол жеткізу үшін жасалады.

Құрылымдық теорияның екінші тобы дискурсивті формациялар немесе мәдени жүйелер этникалық айырмашылықтардың құрылысына әкеледі деп мәлімдейді. Дегенмен, мұндай дәлелдер сынға алынды. Олар примордиализммен шектеседі, өйткені олар мәдениетті этникалық құрылымды құруға бағытталған өзгермейтін күш ретінде бейнелейді [6].

Этникалық қақтығыстарға келетін болсақ, конструктивистік әдебиеттің бұл бөлігінде дискурстың бір этникалық топтың мүшелерін басқа этникалық топтың мүшелерін зорлық-зомбылықтың табиғи объектілері ретінде қарастыруға бейімділігі басты назарда болады. Этникалық теориялардың мұндай теориялары әдетте примордиалистік көзқарасты қабылдағаны үшін сынға ұшыраса да, этникалық қақтығыстың дискурсивті көзқарасы бүкіл әлемдегі этникалық зорлық-зомбылықтың алуан түрлілігі мен өзгергіштігін түсіндіре алмағаны үшін кеңінен сынға алынады (сол жерде).

Бүгінгі таңда ең көп болып табылатын құрылымдық теорияның соңғы кіші тобы этникалық құрылымды құрудағы кең әлеуметтік, саяси және экономикалық күштердің рөліне арналған. Конструктивистік әдебиеттің осы жиынтығына қатысты көптеген негізгі жұмыстар этногенез процестеріне немесе этнизмнің пайда болуына әкелетін процеске арналған. Этногенез көбінесе отаршылдықпен, жаһанданумен, қазіргі заманмен, ұлтшылдықпен және «ұлт мемлекетінің» қалыптасуымен байланысты [4].

Э. Эриксон этникалық қақтығысты теориялық тұрғыдан алғанда, конструктивистік әдебиеттің бұл кіші тобы модернизация сияқты кең құрылымдық күштер этникалық қақтығысқа әкелуі мүмкін дейді [4].

1980 жылдары Постмодернизм пайда болғаннан бері этникалық теория сынға ұшырады. Бұл сын-ескертпелер екі негізгі түрге бөлінеді. Бір жағынан, этникалық «қайта ойлауға» шақыратын ғалымдар үлкен тұжырымдамалық және аналитикалық анықтық қажет десе, екінші жағынан, кейбір ғалымдар этникалық топтан толық бас тартуды жақтайды. Сыншылар этникалық топты топтық бірегейліктің көптеген түрлері үшін әмбебап тұжырымдама ретінде пайдалану тенденциясы аналитикалық тереңдіктің жоғалуына әкелетінін айтады.

Бұл сын-ескертпелер этникалықты әлеуметтік талдауда кеңінен қолданудан туындайды, бұл бірқатар ғалымдардың пікірінше, әлеуметтік шындықты тым этникалық тұрғыдан түсіндіруге әкелді. Этникалық тұрғыдан бұл сыни көзқарас постмодерндік ой жеке басын тұжырымдамалауды қиындатқандықтан пайда болды. Әлеуметтік ғылымдарда жеке басын орталықсыздандыру байқалады, жеке басын туа біткен және тұрақты деп тану идеясы жүйелі түрде дауласады. Қазіргі заманғы жеке басын зерттеу оның көп қырлы және фрагментті табиғатын көрсетеді.

Бұл сынға жауап беру үшін қабылданған ғылыми дереккөздердің бірі-қиылысу әдебиеті. Кимберли Креншоу осы тұжырымдаманың құрылуымен байланысты. Қиылысу 1970 жылдардан бастап Америка Құрама Штаттарында африкалық американдықтар тұжырымдайтын АҚ емес феминистік сын тұрғысынан қабылданған сыни нәсілдік теориядан пайда болды. Қиылысу теориясы «билік жүйелерін (мысалы, нәсіл, жыныс, сынып, жыныстық қатынас, қабілеттер, жас, шыққан елі, азаматтық мәртебесі) бір-бірінен бөлек түсінуге болмайтынын баса айтады» Осылайша, қиылысу этникалық талдау саласында терең ауысуды қажет етеді: ұлттық бірегейлікті зерттеуден ұқсастықтар мен олардың өзара байланысын зерттеуге көшу [8].

Н. Ы. Айтымбетов өзінің 2018 жылы жарық көрген «Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері» атты кітабында: «Қазақстанда барлық ұлт өкілдеріне «Қазақстан бәріне ортақ ұй» тәжірибесі азаматтардың Қазақстанмен бірегейленуін жоғарылатты. Қазіргі уақытта қазақстандық қоғам бірыңғай азаматтық қоғам негізінде өзара топтасып және бірігіп келе жатқаны байқалады. Халықтың

бірегейлену ерекшелігі толықтай өзгеріске ұшырағандығын. Қазақстанның азаматтық бірегейлігін қалыптастыруда мемлекет құрушы ұлт тарапынан қарсылықтар кездеседі. Бұл бірегейлік саяси мәдениеттің ядросы ретінде Қазақстанның саяси мәдениетінің қалыптасуын көрсетеді. Идеология ұлттың бойында саналы түрде, өз еркімен, құлшыныспен, патриоттық сезіммен орын алғанда ғана тиімді қызмет атқарады. Сондықтан идеологиялық қызметтің табысты болуы ең алдымен патриоттық тәрбие беруге келіп тіреледі», – дейді.

Қорыта келе, қазіргі таңда зерттеушінің өзіндік көзқарасы мен тәжірибесінің негізінде ұлттық бірегейлікті түсіндіруде зерттеушілердің теориялық бағытты таңдауда өзіндік ерекшеліктері бар. Сол себепті ғылыми әдебиеттердегі ұлттық бірегейлікке байланысты барлық теориялық идеяларды салыстыра отырып, зерттеушінің ұстанған бағытында эмпирикалық зерттеулердің нәтижесінде қазақтың ұлттық-мәдени бірегейлік моделін жасау ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтымбетов Н. Ы. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 200 б.
2. Казахско-русский русско-казахский терминологический словарь / под общей редакцией М.Б. Касымбекова, научный руководитель проекта А.К.Кусаинов. Изд.: «КАЗакпарат». – Алматы, 2014. – 488 с.
3. A. Dosanova. Music education in the Akmola Region (from the end of the 19th to the first third of the 20th century): Monograph. Astana, Kazakh. 2013. – 165.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Изд. Груп Прогресс, 2006. – С. 58.
5. Wan E. and Vanderwerf M. *A Review of the Literature on Ethnicity, National Identity, and Related Missiological Studies*, (accessed 2 June 2013); www.globalmissiology.org
6. Fearon D.J. and Laitin, D.D. Violence and the Social Construction of Identity, *International Organization*, 2000, no. 54.4: 845–77.
7. Glazer N. and Moynihan, P.D. *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1975.
8. Crenshaw K. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum* 1989. No 1: 139–67.

САКРАЛЬНЫЕ ТЕКСТЫ В ИСТОРИИ РЕЛИГИЙ И КУЛЬТУРЫ

Алимханова Асель Азаматовна

Магистрант 2 курса специальности «Религиозная идентичность в конфликтологии»

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

*Научный руководитель: Мейрбаев Бекжан Берикбаевич,
кандидат философских наук, КазНУ имени аль-Фараби*

У всех мировых религий в истории есть свои сакральные тексты. Одним из важнейших вопросов на протяжении всей истории человечества всегда была и остается проблема соотношения текста и описываемой им реальности. Эта проблема актуальна не только при описании физической реальности, наиболее актуален данный вопрос при попытке описания мира сверхъестественного. Божественного, при фиксации и передаче Откровения и религиозного опыта.

Для всех этих религий характерны общие черты в отношении к Священному Писанию:

- а) фиксирован состав произведений, входящих в Священное Писание;
- б) текст регулярно звучит на общих собраниях;
- в) этим текстом определяются нормы веры и жизни членов общины;
- г) существуют принятые комментарии и правила толкования священного текста.

Текст, описывающий духовную реальность, сложен и местами непонятен для тех, кто не имеет соответствующего для этого опыта, поэтому всегда существует риск искажения и потери цельности послания при передаче: либо уклонение в буквализм с сохранением формы текста и частичной утратой смысла, либо передача интерпретации текста с изменением словесной ткани Писания.

Все религии, известные нам имеют многовековую историю, и каждая из них вырабатывала свою методологию сохранения смысла, написания и звучания текста Священного Писания – отвечая на изменения общества и языка по сравнению с теми, которые были во время написания сакральных текстов. Параллельно эти заботы о тексте стимулировали научную систематизацию грамматических, фонологических, текстологических, исторических, археологических и других знаний.

Для своего исследования мы выбрали два сакральных текста: Библию и Коран.

Общими чертами сакральных текстов являются:

- а) свойство открывать священную реальность (иерофаничность);
- б) статус высшей и бесспорной вероучительной инстанции (абсолютная авторитетность);
- в) непреходящая ценность (внеисторичность);
- г) исключительность в качестве фундамента сотериологии (сотериологичность);
- д) направленность на формирование базисных моделей миропонимания и образа жизни индивидов, групп, а в пределе – цивилизаций и человечества в целом (парадигматичность); ж) доминирование в культурной практике (литургичность) [1].

Начнем рассмотрение сакральных текстов с ислама, в котором отношение к Писанию (в данном случае – Корану) наиболее прямолинейно. По представлениям мусульман, Коран существует вечно и неизменно, он ниспослан с Неба, поэтому он совершенен и никаким изменениям не может быть подвержен.

При этом исторические (а не догматические) представления о Коране имеются следующие.

С 610 по 632 годы пророку Мухаммеду через ангела Джабраила передавалось откровение, которое хранилось и в устном, и в письменном виде. Согласно некоторым данным Пророк не обладал какими-либо письменными навыками, поэтому откровения он заучивал. После 633 года, когда в битве при Йемене погибла немалая часть «носителей Корана», начинается кодификация устных и записанных слов пророка. Зейд ибн Сабит, один из наиболее авторитетных писцов Мухаммеда, совместно с Умаром ибн-Хаттабом за 6 месяцев составили полный список стихов Корана.

Критерием, которым пользовались составители при включении каждого стиха в Коран, было согласное свидетельство двух письменных источников и памяти Умара ибн-Хаттаба, знавшего практически весь Коран наизусть. Полностью собранное писание хранилось у халифа Абу Бакра [2].

Одновременно подобную работу по составлению полного Корана проводили и другие последователи Мухаммеда. Ученые насчитывают до 15 первичных рукописей (Ибн Масуда, Уба ибн Кааба, Али, аль Асвад и других) и множество вторичных [3].

Немногим позже, когда в общине начали возникать дискуссии о различных чтениях сур Корана, по приказу халифа Усмана комиссия под руководством Зейда между 650 и 656 гг. тщательно рассмотрела текст Корана, сопоставила с устным и письменным преданием, и копии с итогового кодекса были разосланы в различные провинции как единственный верный вариант, остальные варианты текста подлежали уничтожению, посредством сожжения.

Рукописи, отличавшиеся от этого текста, подлежали сожжению. Многие тексты были уничтожены, о текстологии ранних рукописей Корана мало что известно, но все же полной унификации добиться не удалось. Ситуация с унификацией текста Корана осложнялась еще и тем, что в графической системе арабского языка середины VII века отсутствовали обозначения для кратких гласных и знаки для различения некоторых сходных по начертанию букв. Таким образом, одна и та же запись слова представляла возможность нескольких вариантов прочтения [4].

Однако эта сложность стимулировала развитие фонетических знаний у арабов: «к VIII в. арабские фонетисты добились выдающихся результатов: они в деталях описали работу языка, губ, полости рта и носа в произнесении каждого звука; создали исчерпывающие классификации фонетических изменений; систематизировали варианты звукотипов, в чем историки языкознания видят зачатки фонологии»(2).

К 786 году арабский филолог и исследователь стихосложения Халиль ибн Ахмад аль-Фарахиди создал систему огласовки, которая давала возможность однозначно сопоставить записанное слово и его чтение. Но до 934 г. от Р. Х. продолжался так называемый «период ихтийар», время выбора, когда мусульмане могли читать Коран на различных диалектах [5].

Ибн Муджахид в Багдаде написал книгу Ал-Кираа ас-Сабаа («Семь чтений»), в которой установил семь конкретных способов чтения, бытующих в мусульманском мире, а все остальные объявил неправильными. Решение ибн Муджахида (для обоснования которого он не приводил аргументов) было поддержано визирями и в итоге были назначены корректоры, которые внесли огласовки в Коран в соответствии с этими семью чтениями.

Молитвенное чтение Корана возможно только в одном из этих вариантов(3), недопустимы ни отклонения, ни тем более переводы на другой язык – при смене языка этот текст теряет свою идентичность с небесным и вечным Кораном и превращается лишь в приблизительный пересказ и интерпретацию [6].

Во избежание разговоров о «различных Коранах» был введен термин «мусхаф», означающий частную письменную фиксацию единого Корана-Откровения – определенным шрифтом и в соответствии с определенной системой чтения.

Таким образом, представления ислама о вечно существующем тексте, транслированном на землю через одного-единственного пророка, вылились в достаточно энергичные человеческие усилия по созданию одной-единственной версии текста и уничтожению разночтений, но полная унификация так и не была достигнута [7].

На сегодняшний день помимо одного основного текста на арабском языке, существует проблема, которая заключается в существовании множества переводов и толкований на разных языках, что и в современном мире приводит к разногласиям между различными общинами и ответвлениями внутри самой религии.

Проблема также заключается в том, что большинство представителей нетрадиционных религиозных течений в исламе предпочитают буквальное толкование и отрицают аллегорическое толкование.

Список использованной литературы:

1. Абу ал-Аала ал-Маудуди. Принципы ислама. М., «Захра», 1993 -127 с.
2. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. /Ихна улум ад-дин/: Избр. главы /Абу Хамид ал-Газали: Пер. с арабск., исслед. и коммент. Наумкин В. В. М., Наука, 1980 376 с.
3. Авксентьев А.В., Мавлютов Р.Р. ЫСнига о Коране. Ставрополь: Кн. изд-во, 1979 191 с.
4. Бартольд В.В. Ислам и культура мусульманства. М., Наука, 1992 167 с.
5. Всемирное писание. Антология священных текстов. /Под общ. ред. П.С.Гуревича: Пер с англ./ М., 1995. 591 с.
6. Гаджиев СМ. Коран без чудес. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1982. 96 с.
7. Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабской мусульманской культуры. Статьи разных лет /Переводы. М., Наука, 1981 227 с.

ОРТА АЗИЯ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Алтынбаева Раушан Алмасовна

«Ислам философиясы» мамандығының 2 курс магистранты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

*Ғылыми жетекшісі: Бегалинова Калимаш Капсамаровна,
профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Кіріспе.

Орта Азия өркениеттің көне ошақтарының бірі. Ертеден әдебиет, ғылым, философия, дін, өнер дамыған бай тарихы бар өлке. Ежелгі өркениет орталығы ретінде Таяу Шығыс мәдениетін, бүкіл мұсылман әлемін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды деп айтуға толықтай негіз бар. Көрнекті Орта Азиядан шыққан ойшылдар әл Хорезми, әл Беруни, Фергани, Әл Фараби, Ибн Сина кеңінен танымал болып, өз отанын әлемге паш етті. Орта ғасырда көршілес жатқан елдермен экономикалық, мәдени байланыста болып, ислам дінінің жайылуымен рухани өмірде де жоғары дәрежеге жетті. Мұны сол кезеңдерде өмір сүрген ғалым, ойшылдар, ақын – жазушылар еңбектері дәлелдейді. Бұқара, Мәуреннахр, Самарқан, Үргенш, Мерв, Ферғана қалалары ғылым мен мәдениеттің ордасы болып, көптеген ойшылдар туындыларының дүниеге келуіне орасан зор ықпалын тигізді. Жәми мен Науаи өмір сүрген уақыт үздіксіз Темір ұрпақтарының таққа күресі, түрлі діни ағымдардың шиеленісі мен қарапайым халықтың азап шегуінен туындаған гуманистік ой-толғаныстар, қанша ғасыр өтсе де өзінің өзектілігін жойған емес. Сондықтан осы ойшылдардың мұрасы қазіргі біздің қоғамда орын алып отырған кеселдерге дауа болар деген үміттеміз.

Негізгі бөлім.

Дінімізде ғибадаттар қалай әмір етілген болса, ахлақи міндеттерді орындау да әмір екендігі тайға таңба басқандай. Ардақты Пайғамбарымыз (с.а.у): “Мен адамзатқа мінезді толықтырып, кемелдендіру үшін жіберілдім”, “Сіздердің маған ең сүйкімділерің және қиямет күнінде маған ең жақындарың – ахлағы көркем болғандарың” – деген секілді хадистері көптеп кездеседі. Яғни ислам діні әрдайым нәпсімен күресіп, адамның мінезін кемеліне жеткізіп отыруға шақырады. Атақты гуманист ойшыл Әбдірахман Жәми жайында Мұхамед Хайдар Дулати өзінің «Тарихи Рашиди» шығармасында «Сұлтан мырза Құсайн кезінде өмір сүрген ұлы әулиелер мен жоғары дәрежелі рухани тәлімгерлердің арасында олардың ішіндегі ең алғашқысы және ең білгірі, адамдардың мақтанышы, шайх әл-ислам, мұсылман қауымы мен дінінің нұры – Мәулан Әбдірахман Жәми болды», – деген екен. [226-227б] Шынында да Жәми шығармаларында адамзат алдындағы ең құнды дүние, адам келбетін сақтап қалатын, қоғамның рухани дамуын мақсат еткен моральдық-этикалық идеялар ұшан-теңіздей.

Абд әр-Рахман Нұр әд-Дин ибн Ахмед Жәми 18 тамызда 1414 жылы Нишапур жанындағы Жәм деген жерде, тәжік отбасында дүниеге келген. Ол парсы – тәжік ақыны, ойшыл, әдеби сыншы, энциклопедист-ғалым. Білімін Гератта және Самарқандағы Ұлықбек медресесінде алған. Ойшылдың өмір сүрген уақыты сопылықтың кең таралып, дамыған кезеңімен тұспа-тұс келеді. Бір кездері нақшбандия ағымының басшысы атанған Жәмидің шығармаларынан сопылыққа тән теңеулерді кездестіруге әбден болады. Материалдық жағынан өз заманының ең беделді адамдарының бірі болғанына қарамастан, өмір салтында өте қарапайым болып, байлығын негізінен қайырымдылыққа жұмсап отырды. Көптеген медреселер, кітапхана, білім ордаларын өз қаражатынан салғызып, қайырыдылықпен айналысты. Ойшылдың дүниетанымының қалыптасуына сопы Са’ад дин Қашғаридің ықпалы орасан зор. Этикалық көзқарастарынан оған дейін өмір сүрген Фирдоуси, Низами, Убайда Закони сынды ақындар мен ойшылдар шығармаларымен ұқсастықтарын байқауға болады.

Жәми Низами Гянджеви және Әмір Хусрау Дехлеви негізін қалаған «бестік» («Хамса») дәстүрін жалғастырып, оны жеті поэмаға толықтырып «Жеті тақ» («Хафт Авранг») деп атады. Шығармаларының барлығынан дерлік адамгершілік идеялары аңқиды. Жәми Алланың бұл әлемді жарату мақсаты адам және ол өзге жаратылыстың тәжі деп, адам байлықпен емес, білімімен, талантымен және шеберлігімен қымбат екенін айтады. Мінсіз және қайырымды адамды көңіл көтеруге үйір, азғындық пен ашкөздікке жол беретін материалдық жағдайы жоғары адамдар емес, қарапайым кедей халықтан іздейді. Кемел адам – ішкі жан дүниесі таза, ғылым-білім иесі, өз халқына адал еңбек ете білген адам деп түсінеді. Қарапайым халықтың еңбегі мемлекеттің тірегі деп санап, билеушілерді шаруаларды қолдап, олардың еңбегін бағалауға әрдайым шақырады.

Туындылары бізге бір жағынан билік пен мына дүниеге немқұрайлы қарауға, байлық пен сән-салтанаттан бас тартуға, ең аз қажеттілікпен шектелуді үндесе, екінші жағынан, қатыгездікті аяусыз

сынға алып, қысым көрген және кедейлерге қатысты теңдік пен әділеттілікті талап етіп, халықтың игілігіне деген шынайы қамқорлығын көру қиын емес. [5, 196 б]

Мінсіз қоғам құрудың негізі еңбек, әділеттілік және білім деп түсінеді. Әл Фарабидің «Тәрбиесіз алған білім – адамзаттың хас жауы» деген идеясын Жәми қолдай отырып, білім алуға тәрбиенің рөліне жете көңіл бөледі. Әрине, ойшылдың туындыларынан қарама-қайшылықты кездестіруге болады, әсіресе осы тәрбие мәселесінде, табиғатынан жаман адамды асыл рухта тәрбиелеуге тырысу пайда бермейді десе, келесі бір өлең жолдарында түбегейлі бұл ойына қарсы пікір айтып, адамды өзгеретін ортасы, алатын білімі және жақсылыққа насихаттау маңызды факторлардың бірі деп жырлайды. Ойшыл арман еткен мемлекет әрқашан әділеттілік саясатына негізделген, бірақ бұл үшін тағы бір шарт қажет ол мемлекет басшысы білімді адам болуы тиіс. Білімсіз басшы әділ болуы мүмкін, бірақ сыпайылық оны қандай да бір жолмен дұрыс емес және әділетсіз әрекеттерге итермелеуі ықтимал. Сондықтан билеушінің білімділігі әділеттілікті жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Басшының бойында сабырлық, шыдамдылық болып, оның әрбір сөзі ақыл мен дінге негізделуі шарт.

Жәми армандаған мемлекет
Ол шаһардың адамдары ерекше,
Патша, Князь болмайды онда бөлекше.
Жоқ оларда бай, кедейдей бас қамы,
Бауырлардай бір тұтасқан жас – кәрі.
Еңбек етер маңдай терді сыпырып,
Тоқ болады жер жемісін пісіріп,
Әдет – ғұрпы бүлінбеген таза ел,
Соғысыңды білмейтұғын мазалы ел.
Тамылжып тұр бау бақшасы әр үйдің,
Есігі ашық ел деп ғажап танымын... [3, 146]

Мемлекеттегі әлеуметтік теңсіздіктердің қайнар көздерін түсінуге тырысып, ол барлық бақытсыздықтар басшының әділетсіздігінен туындайды деген ойға келеді. Сонымен қатар, қатыгездікті басшы айналасымен, оның шенеуніктерімен де байланыстырады.

1485-1490 жылдар аралығында жазылған «Хирад-намеа Искандари» «Ескендірдің даналық кітабы» туындысында Жәмидің басты мақсаты-қоғамдағы азғындықты болдырмау, адамдар мен қоғамды әділетсіз әрекеттерден аулақ ұстау, адамның қадір-қасиетін көтеру, ізгі билеуші және әлеуметтік-саяси мәселелер болып табылады. Орта ғасырдың оспадар, ойсыз заңдарын, паракорлықты сынай отырып, адам мен адамның, халық пен халықтың достығын жырлайды. Ойшыл адалдық, мейірімділік, кең пейілділік, батылдық, қарапайымдылық, отанға деген махаббат, еңбекқорлық жомарттық, шынайылық және басқа да адами қасиеттерді кең түрде насихаттаумен өмір сүрді.

Жәми, Руми секілді, поэзияға философиялық мазмұн бере отырып, поэзияны моральдық, гуманистік идеяларға толы және оқырманға түсінікті етуге тырысты – себебі поэзия білімді оңай есте сақтаудың, қарапайым игерудің, түрі еді – деп жазады Фролова [5, 132б]

Келесі бір атақты ойшыл Әбдірахман Жәмидің ізбасары, тәлімгері әрі досы Әлішер Науаи дүниетанымына арналады.

Әлішер Низамеддин Мир Науаи 9 ақпанда 1440-41 ж. Гератта дүниеге келді. Оның отбасы Темір әулетінің, атап айтқанда Омар Шейх ұрпақтарының үйіне жақын орналасқан. [2, 212б]

Ойшыл, дарынды ақын, мемлекет қайраткері Науаи Герат, Мешхед және Самарқан қалаларында пәлсапа, математика, логика пәндері бойынша білім алған. Ұстазы әрі досы Жәмидің демеуімен, нақшбандия тариқатының мүшесі болып, сопылықты рухани кемелділікке жету жолында маңыздылығын айшықтады. Нақшбандия тариқаты Орта Азия өмірінде сонау 19 ғ дейін белсенді рөл атқарып, ең көп таралған діни бауырластық еді. Мұны тариқаттың ислам дініне қайшы келмейтіндігімен түсіндіруге болатын шығар. Осы сопылық мәндегі жырлар Науаи өлеңдерінен де көрініс табады.

Низами, Дехлави, Жәми секілді «Хәмсә» жырларын қалдырып, оны түркі-шағатай тілінде сөйлеткен алғашқы ақын Науаи деп білеміз. 1483 жылдың маусымына қарай өзінің Хамсасының алғашқы кітабын аяқтап, оны «Хайрат ул аброр» (Жақсылардың таңдануы) деп атады. Оның басты тақырыбы – жоғары мәртебеге лайықты адам, осы дүниедегі адамның мақсаты қандай, ол қандай қасиеттерге ие болуы керек идеялары жатыр. Науаи дүниетанымындағы адам халыққа қызмет етуге дайын, ол жақсылық пен әділеттіліктің, шындық пен сұлулықтың ұлы қағидаларын ұстанады. Адамға тән болуы керек барлық жақсылықты бейнелейді, адам еңбегін бағалау, сүйіспеншілік, дос болу, білім алуға ұмтылу, ата-ананы құрметтеу, жастарды асыл қағидаттарға адалдық рухында тәрбиелеу, өмірдің әр сәтін бағалай білу жайлы жырлайды. [Каюмов 1986, 5б]

Адамды мәртебелі жаратылыс дей отырып, оның кемшіліктерін де баса айтады, әрине мұндағы мақсаты адами қасиеттерді насихаттау:

Көптің бәрі деп ойлама періште,
Өсекші де, есепші де – бәрі іште.
Ақиқат сөз кішіге де, үлкенге:
Не көрсе де тілден көрер бұл пенде.

Науаи негізгі адамның ең төменгі, жаман қасиеттеріне надандық, көп сөйлеу, басқа адамдарды тыңдай алмау, алдау, ашкөздік және т.б. жатқызады. Осындай жаман қасиеті бар адамдарды ойшыл үшке бөліп қарастырады: бірінші топқа жататын адамдар өз сөздеріне, іс-әрекеттеріне, мүдделеріне қатысты барлық затты жақсы деп біледі және күллі нәрсені өзінің эгоизмінің призмасы арқылы қарайды. Екінші топты – жамандыққа бейім тұратын адамдар мен нашар әдеттердің тұтқыны болғандар құрайды. Олар жексұрын болмыстарын байқамайды және өздерін асыл және құрметті адамдармыз деп қиялдайды. Бұл адамдар Құдайға емес, шайтанға қызмет етеді. Енді үшінші топқа келер болсақ, бұл істері мен әрекеттерінде тым шектен шыққан адамдар. Осы топтағы кейбір адамдар өздерінің өмір салтында ысырапшылдыққа барып жатады мысалы: тамақ, ләззат және т.б. [1,1266] Енді осы кеселдерге дауа болатын жол, әрі адамгершілік шыңының бірінші сатысы шарифат деп түсіндіреді Науаи. Ойшыл үшін нағыз адамгершілік оның әлеуметтік жағдайына байланысты емес, Аллаға деген махаббат этика, мораль, міне – нағыз адами сипаттар. Адамдық қадір-қасиетті сақтау қағидаларының бірі – «тауаккул», яғни Жаратушыны «сеніммен қабылдау». Әр адам өз наным-сенімінің ішкі жан дүниесінде реттілігін сақтай отырып, оптимизм мен асыл тәуекелді уағыздауы керек. Науаи үшін «тауаккул» адамға азғырудан, жеңіл баю жолынан бас тартуға, өз күштеріне үміттенуге, тәуелсіздікті сақтауға көмектеседі деп тұжырымдайды..

Пайғамбардың (с.ғ.с) қырық хадисіне байланысты өлең жолдарын арнап, оны Жәмидің төрт жолды өлеңінің қырық шумағына аударма деп жазады. Ойшылдың «Кімнің бойында үлгі тұтарлық қасиеті болып, жан-тәнімен берілген мұсылман болғысы келсе, ол айналасына тыныштық сыйласын» – деген сөздері. «Нағыз мұсылман өзге адамға тілімен де, қолымен де зиян келтірмеген адам» – деген хадисімен үндестігі байқалады.

Адамды адам болуға шақыра отырып, ақын бұл істің қиын екенін терең түсінеді және ол кез-келген адамның қолынан келмейтін іс, тек жақсы болғысы келегендер ғана рухын жетілдіруге тырысады деген қорытындыға келеді. Ойшыл осындай «аз» санының өсіп, көбейгенін қалап, өмірін осы жолда сарп етті. [4, 136]

Жоғары билікте қызмет атқарса да, қарапайымдылықты насихаттай отырып, халыққа үнемі қамқорлық жасауды және оның қажеттіліктеріне назар аударып, үнемі қолынан келгенше жәрдемдесіп отырды.

Не керек жатқан байлық бастан асып,
Тұрмасаң қалың жұртқа қарайласып.
Жарандар, еске ұстаңдар сөз анығын:
Ең байлық – рухани тазалығың.

Өмір бойы азғындық пен парақорлықты сынаған Науаидің саясаты шенеуніктердің наразылығын тудырып, ақыры Сұлтан Құсайынның Науаиді алыс Астрабадқа жер аудартып жіберуіне септігін тигезеді. Мұнда да әділеттілікті орнатуға тырысқан Науаи тағы да, ащы жеңіліске ұшырайды. Туған жерден жырақта болу, Жәми ұстазының қазасы Өлішерге оңай тимеді. Кейін Отанына оралған соң, биліктен бас тартып, өмірін толығымен әдебиетке арнады.

Қорытынды.

XV ғ Орта Азия ойшылдары қоғамда орын алып отырған адами қасиеттердің жұтандығын анық көрсетуге тырысып, тәрбиелеу арқылы рухани кемелділікке жету мүмкіндігіне сенді. Адамның ерік бостандығын алға тартып, оны нәпсімен күресуге, адами қасиеттерді жетілдіруге шақырды. Қанша ғасыр өтсе де, ойшылдардың әділеттілікті, даналықты насихаттау, адамдардың өмірін жақсарту, бейбітшілік орнату, білім мен тәрбие бірлігі және басқа да идеялары бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Бүгінгі таңда адамгершілік қағидаларсыз адамзат қоғамы қалыпты өмір сүре алмайтындығына, тіпті оның құлдырауына әкеліп соғатыны бәрімізге мәлім дүние. Өткен ойшылдардың еңбектері мен дүниетанымын терең және жан-жақты зерделеу арқылы біз адамгершілік пен адами құндылықтарды қалыптастыру мен дамытудың бейнесін жасауға мүмкіндік аламыз. Осы орайда біз қарастырған

ойшылар дүниетанымы әр бір адамның өз бойындағы жаман әдеттерден құтылуға септігін тигізер деген үміттеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арипов, М. 1991. Гуманизм Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан, 223с
2. Бартольд, В. 1964. Сочинения. Работы по отдельным проблемам Средней Азии Москва, Наука, 661с
3. Күмісбаев, Ө. 2015. Шығыс шайырлары. Алматы, Дәуір, – Т. 1, 312б
4. Расулова, Г. 1991. Алишер Навои великий узбекский поэт и мыслитель. Ташкент, Узбекистан, 48с
5. Раджабов, М. 1968. Абдурахман Джами и таджикская философия XVвека. – Душанбе, Ирфон, 317с
6. Сейфолла, О. 2004. Өбдірахман Жәми. Ғазелдер. Астана, Аударма, 120б
7. Фролова, Е. 2006. История арабо-мусульманской философии. Москва, ИФ РАН. 199с

ДНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ (ДНИ БІРЛЕСТІКТЕР, ДНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ НЕГІЗДЕРІ, ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ, ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ АХУАЛЫ)

Аянова Баян Куралбайқызы

*«Дінтану» мамандығының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекші: Бишманов Какимжан Муратжанұлы,
профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Кіріспе

Бүгінгі таңда қазақстандықтар үшін мемлекеттің зайырлы сипатын сақтап қалудың принципі маңызы бар, бірақ бұл ретте діни сана-сезімнің өсуі, исламның қайта өрлеуі жағдайында өмір сүруді үйрену қарапайым. Біз, әрине, ислам әлемінің бір бөлігіміз және бұл қарапайым шындықты әлі де қабылдап, түсінудіміз керек. Дәстүрлі емес культтер мен ағымдарға қатысты Қазақстан бірінші кезекте азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етуі, ұлтаралық және конфессияаралық татулықты сақтауы, біздің қоғамды ыдыратуға қабілетті терең жарылыстарға жол бермеуі қажет.

Бұл оңай емес. Сонымен қатар, біздің мемлекеттік органдар, күш құрылымдары бәсекелестік салада жұмыс істеуді үйренуі, діни кеңістікті жақсы түсінуі, ал қажет болған жағдайда ауқымды ғылыми және теологиялық аппаратты пайдалана отырып, қандай да бір нанымдардың дәрменсіздігін немесе зияндылығын дәлелдей білуі қажет. Бұл тек мұсылман ағымдары туралы ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі емес христиан секталары мен шіркеулері, олардың кейбіреулері Батыста да заңсыз деп танылғанын түсіну керек. Бүгінгі таңда үлкен қаржы құралдары діннің белгісімен өтіп, бөтен идеологияны тарататын мекемелер желісі құрылып, ақпараттық соғыстар басталатынын ұмытпайық. Елде және әлемде дінді барлық салдары бар саясатқа айналдыратындар аз емес. Бұл ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндірумен қатар, ондаған және жүздеген сынған адам тағдырлары, сынған отбасылар. Мемлекет априори кейбір адамдарға өз азаматтарының рухани және моральдық денсаулығын бұзуға мүмкіндік бере алмайды.

Негізгі бөлім

Біз басқа елдермен ғасырлар бойы қалыптасқан достық пен тату көршіліктің оң әлеуеттік сақтап, арттыра алдық. Біз адам құқықтарын қамтамасыз ету, халықаралық қауіпсіздік саласындағы негізгі халықаралық құжаттарға қосылдық. Осылайша, Қазақстан әділеттілік пен өзара құрмет қағидаттарына негізделген жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыруға өз үлесін қосты.

ҚР-дағы діни қатынастар саласындағы мемлекеттік саясат мынадай базалық қағидаттарға негізделеді:

- ар-ождан және діни сенім бостандығын заңнамалық және институционалдық қамтамасыз ету;
- конфессиялардың өз функцияларын іске асыруы үшін тең және қолайлы жағдайлар жасау;
- республикада конфессияаралық диалогты ынталандыру.

Қазіргі заманғы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар әлеуметтік қызметтің әртүрлі салаларындағы және діни сенім бостандығына адам құқықтарын қамтамасыз ету ісіндегі ынтымақтастықтың одан әрі дамуымен сипатталады. Бірақ барлық қазіргі заман шындығын ескере отырып, әрине, мемлекеттің бақылау функцияларын күшейту және дәстүрлі емес діни бірлестіктердің елдің ұлттық қауіпсіздігін сақтауға және республика азаматтарының тыныс-тіршілігінің тыныштығын қамтамасыз етуге қатысты қызметін регламенттеу қажет.

Халықтың айқын құрамы бар ел ретінде Қазақстан үшін әлеуметтік тұрақтылыққа қол жеткізу және оны нығайту, жеке адамның, жекелеген әлеуметтік топтар мен қоғамның мүдделерін үйлестіру этникалық қауымдастықтар өзара іс-қимылының оңтайлы нысандарын іздеу, келісімді нығайту, этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынас мәдениетін арттыру, экстремизм мен ксенофобияның алдын алу міндетімен тығыз байланысты.

Діни бірлестіктер кәмелетке толған кемінде 10 азаматтың бастамасы бойынша құрылады. Республиканың екі немесе одан да көп облыстарының аумағында жұмыс істейтін діни басқармаларды (орталықтарды), бірлестіктерді, сондай-ақ олар құратын діни оқу орындарын, монастырьларды және басқа да бірлестіктерді мемлекеттік тіркеуді Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі, ал жергілікті діни бірлестіктерді тіркеуді аумақтық әділет органдары жүзеге асырады.

Діни бірлестіктердің өз мүлкі құрамында меншік құқығымен үйлер, мінәжат заттары, өндірістік, әлеуметтік және қайырымдылық мақсаттағы объектілер, ақша және олардың қызметін қамтамасыз етуге қажетті өзге де мүлік болуы мүмкін.

Діни бірлестіктің мүлкіне меншік құқығының туындауына мыналар негіз болып танылады: өз қаражаты есебінен сатып алу немесе құру; қайырмалдықтар, оның ішінде азаматтардан, бірлестіктерден беру; мемлекеттің беруі; заңға қайшы келмейтін басқа да негіздер бойынша сатып алу. Шетелдегі мүлік те діни бірлестіктердің меншігінде болуы мүмкін («діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңның 16-бабы).

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңның 17-бабында мемлекеттік органдар діни бірлестіктерге ғибадат үйлерін және мемлекет меншігіндегі өзге де мүлікті меншігіне немесе тегін пайдалануға беруге құқылы деп белгіленген. Діни бірлестіктердің оларға іргелес аумағы бар ғибадат үйлерін беруге басым құқығы бар. Бұдан басқа, мемлекеттік мүлікті және мемлекеттік емес субъектілердің мүлкін шарттық негізде пайдалануға болады. Сондай-ақ, діни бірлестіктерге тарихи және мәдени ескерткіштер болып табылатын объектілер мен заттарды беруге және пайдалануға болады. Діни бірлестіктердің аталған объектілерді ұстау тәртібі тиісті мемлекеттік органдармен келісіледі.

Кредиторлардың талаптары бойынша діни бірлестіктерге тиесілі ғибадат мақсатындағы мүліктен өндіріп алуға болмайды («діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңның 19-бабы). Бұл діни бірлестіктің қызметі кезеңінде, сондай-ақ ол таратылған кезде мұндай мүлікті сауда-саттықта сату арқылы да, заттай беру арқылы да кредиторлардың талаптарын қанағаттандыру үшін пайдалануға болмайтынын білдіреді. Тиісінше, мұндай мүлікті діни бірлестіктің міндеттемелері бойынша кепілмен қамтамасыз ету үшін пайдалануға болмайды.

Діни бірлестіктер үшін өндірістік және шаруашылық қызметке жол беріледі. Атап айтқанда, заңнамаға және өздерінің жарғыларына (ережелеріне) сәйкес олар Баспа, полиграфия, өндірістік, қалпына келтіру-құрылыс, ауыл шаруашылығы және басқа да заңды тұлғаларды құруға құқылы.

Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясаты мынадай құқықтық қағидаттарға негізделеді:

Біріншіден, барлық діндер мен діни бірлестіктер заң алдында бірдей, заңнама олар үшін бірдей құқықтар мен міндеттерді бекітеді.

Екіншіден, діни бірлестіктер қандай да бір мемлекеттік функцияларды орындамайды және мемлекет діни бірлестіктердің қызметіне, егер олар заңдарға қайшы келмесе, араласпайды.

Үшіншіден, діни бірлестіктер мемлекеттік билік пен басқару органдарын сайлауға қатыспайды. Діни сипаттағы партиялар мен өзге де саяси құралымдарды құруға, сондай-ақ діни бірлестіктердің саяси партиялардың қызметіне қатысуына немесе оларға қаржылық қолдау көрсетуге жол берілмейді.

Төртіншіден, мемлекет дін ұстанатын және оны ұстанбайтын азаматтар арасында, сондай-ақ әртүрлі діни бірлестіктер арасында өзара төзімділік пен құрмет қатынастарын орнату бойынша белсенді саясат жүргізеді.

Бесіншіден, мақсаттары мен іс-әрекеттері мемлекетте бір діннің үстемдігін орнықтыруға, діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты діни өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруға бағытталған діни бірлестіктерді құруға және олардың қызметіне тыйым салынады. Діни экстремизмді насихаттауға, сондай-ақ конфессияаралық айырмашылықтарды саяси мақсаттарға пайдалануға бағытталған іс-әрекеттер жасауға тыйым салынады.

Бұл ретте мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы мемлекет саясатының басты басымдықтары, бірінші кезекте, әрбір адамның және азаматтың ар-ождан бостандығына құқығын қамтамасыз ету, Қазақстанның Конституциясымен кепілдік берілген және еліміздің ұлттық заңнамасы мен халықаралық міндеттемелерінен туындайтын діни сенім бостандығы болып табылады.

Сырттан әсер етудің ең жақсы тәсілі-бұл өзіңіз болу. Біздің мәдениетіміз, тарихымыз, дәстүрлеріміз, тіліміз, ата-бабаларымыздың діни уақыт өте келе үйлесімді, онымен бірге жүреді, бәрін біріктіретін үлкен арман, үлкен асыл мақсат біз жоғалмайтынымыздың және тарих ағымында жоғалмайтындығымыздың кепілі бола алады.

Тұтастай алғанда, Қазақстандағы діни жағдай тұрақты болып қалуда, бұл Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың мақсатты бағытталған саясатының нәтижесі болып табылады, оны мемлекет пен діни бірлестіктердің дінге сенушілердің құқықтары мен бостандықтарын құрметтеудің демократиялық қағидаттарына, қоғамдық және діни мүдделердің теңгеріміне, әріптестік қатынастарына және өзара түсіністікке ұмтылуға негізделген өзара қарым-қатынастарының моделі деп санауға болады. Президенттің жүргізіп отырған саясатын қолдау өзінің басты міндеті – сөзбен және іспен бейбітшілікті орнатуға, моральдық ауруларды сауықтыруға және бүкіл адамзаттың бірлігі үшін адамдардың жүрегін оятуға ықпал ететін діни қайраткерлердің тарапынан үлкен маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР-ның 2011 жылғы 11 қазандағы заңы.
2. Ислам. Энциклопедиялық анықтама. Алматы. 2010
3. Мамиргов. М. З. «Книга Исламских сект и вероучений». Исламский мир 2007. 381 б.
4. ҚР «Экстремизмге қарсы іс-қимыл» туралы 18.02.2005 ж. №31 Заңы.
5. ҚР-ы Президентінің жолдауы «Қазақстан-2050» Стратегиясы – жедел өзгермелі тарихи жағдайлардағы жаңа Қазақстанның жаңа саяси бағыты». <http://www.akorda.kz>
6. «Қазіргі Заманғы Дінтану негіздері» Ғ Маймақов, Алматы, 2012.
7. «Дінтану негіздері» Ғ.Есім, Алматы «Білім» 2011
8. «Дінтану» Т.О.Талдыбаев, Ақтөбе 2010

ӘБУ ХАНИФАНЫҢ ҮКІМ ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ ҚИЯСТЫҢ ОРНЫ

Байгазиева Бахыткуль Утегеновна

*«Исламтану» мамандығының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекші: Жамашев Азамат Шотбайұлы,
аға оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Шариғат үкімдерінің негізгі қайнар көзі саналатын Құран, сүннет, ижмағ және белгілі бір дәрежеге дейін сахабалардың көздерімен бірге қияс, истихсан, сәдди-зәрәйи, истисхаб, әдет-ғұрып, шәру мән қаблана (бізден бұрынғы үмбеттер ұстанған үкімдер) сияқты шариғи үкімге жету үшін ұстанған әдістері немесе деректерден үкім шығару тәсілдері де ханафи әдістемесінде маңызды саналады. Әбу Ханифадан бастап ханафи имамдарының нақты үкімі жоқ бір мәселенің үкімін, араларындағы ортақ ерекшеліктерге (себептер) сүйене отырып нақты айқындалған мәселе бойынша айқындау деп анықталатын қиясты өте шеберлікпен қолданғандығы белгілі.

Әбу Ханифаның әрі мүрсәл, әлсіз хадисті қиястан артық санағандығы, бұлар болған кезде қияс жасамағандығы, әрі кейбір мүснәд, сахих хадистерді қиясқа байланысты алмағандығы жайлы өзара қайшылықты ұстанымда сынға ұшырағандығын байқаймыз. Бұл жәйт қияс ұғымының ханафи әдебиетінде екі түрлі қолданылуына байланысты. Аталмыш анықтаманың немесе пікірдің алғашқы бөлігінде айтылған, жоғарыда танымдалған қияс (әдістемелік қияс, фикһ ғұламалар қиясы) ретінде екіншісі ислам құқығының діни мәтіннен немесе жекелеген үкімдерден алынған негізгі қағидалар және жалпы қағидалар түріндегі қияс (қағида, негіз). Сондықтан Әбу Ханифаның шарғи дәлелдер иерархиясында кітап, сүннет және ижмағтан кейін қиясты (әдістемелік қияс) сүннеттен артық санамаған, керісінше белгілі бір пікірді білдіретін ахад хадистерді дәлел ретінде қабылдауда одан да күшті діни мәтіндерден алынған қағидаларға (негіз) қайшы болмауын шарт ретінде қабылдаған [1]. Сондай-ақ имам Мәлік те ахад хадисті дәлел ретінде алу үшін Мәдина халқының қолданысына қайшы келмеуін шарт санаған. Әбу Ханифаның истихсан дәлелін де үлкен шеберлікпен қолданып, бұл жайында да орынсыз сынға ұшыраған. Деректерде «бір мәселеде қуатты болғандықтан, назарға алып, соған ұқсас мәселеде қабылданған үкімді қолданудан бас тарту»; «қиясты алмай, адамдар үшін ең абзалын алу» т.б. түрде анықталатын истихсан – кейбіржеке себептерге байланысты нақты қиястан (ең алдымен ойға келетін) немесе жалпылама әрі орныққан қағидалардан қашып мәселенің ерекшелігіне қарай шешім шығару деген сөз [2]. Истихсан анықтамасында айтылған «қияс», жоғарыда аталған екі түрлі мағынада қолданылады. Бір мәселенің шариғи үкімін анықтауға тырысқан кезде сол мәселеге ұқсас мәселеде қолданылып, ойға келген шешімінен (әдістемелік қияс) немесе сол мәселеге ұқсас жағдайда қолданылған жалпы қағидадан (негіз) бас тарта отырып, шариғаттың мақсатына, одан да жақын келетін басқа үкім берілуі, бұл тек ижма, зәрулік, ғұрып, маслахат, жасырын қияс (біраз іздестіргеннен кейін ойға түсетін қияс) сияқты жеке, әрі күштірек саналатын бір дәлелге сүйене отырып қолданылатын тәсіл. Сол себепті, ұқсас мәселелерде қолданылатын бір шешімнің жаңа бір мәселеде сол қалпында қолданылуы жағдайында Ислам құқығының мақсаты, әділдік, шындық қағидаларына қайшы нәтиже туындайтындығы айқындалатын болса, одан бас тартып мәселенің өзіне тән шарттарына сай басқа шешім шығарылуы тиімдірек ұстаным болмақ.

Ханафилер осының арқасында, өмір талаптарының өзгеруі мен қоғамдық қажеттіліктерге байланысты діннің негізгі қағидалары мен мақсаттарына сай жаңаша шешімдер шығару мүмкіндігіне ие болған. Шариғи үкім шығару әдісі ретінде истихсан, ханафилермен қатар мәлики, ханбали және зәйдия ғалымдары тарапынан да қабылданған, тіпті имам Мәлік «ғылымның оннан тоғызы (тоқсан пайызы) – истихсан» деген [3].

Әсіресе, имам Шафиғидің истихсан қолданғандарға қатал сын айтып, бұл тәсілді дінде өз беттерінше үкім шығару түрінде бағалауының астарында истихсанды «шарғи бір негізге сүйенбей, өз еркі мен қалауы бойынша үкім беру» деп түсінгені байқалады. Басқа фикһ мәзһабтары сияқты ханафи әдістемесінде «(сау, таза) ақыл иелері мақұл көрген, ежелден бері қайталанып жан-дүниеге сіңіп қалған нәрселер (құбылыстар, жағдайлар, ұстанымдар)» деп анықтама берілетін әдет-ғұрып жеке дәлел ретінде емес көбінесе туынды дерек ретінде бағаланып, белгілі шарттарға байланысты дәлел ретінде алынып, қажет болған жағдайда онымен діни мәтін (насс) анықталған немесе қиястан бас тартылған [4].

Ханафилердің көзқарастары бойынша, исламнан бұрын келген пайғамбарлардың үмбеттеріне жіберілген, бірақ Құран мен сүннетте де айтылып кеткен шарғи үкімдер (шәру мән қаблана), үкімі жойылғандығы (насих болғаны) анық болмаса мұсылмандар үшін де жарай береді. Құран-сүннет, ижма, қияс арқылы үкім берілмеген белгілі бір фикһ мәселесінің үкімін шариғи жағынан қолдануға болатын маслахат және ислам фикһының жалпылама қағидасына сай анықтау ұстанымын білдіретін истислахтың (мәсәлих мүрсәлә) ханафи әдістемесінде жеке дәлел ретінде айтылмауы, мұның қияс, истихсан немесе әдет-

ғұрыптың ішінде қарастырылуына байланысты. Көбінесе, мәлики және ханбали фикһында маңызды қолданысқа ие «жеке басына мұбах саналатын бір істің шәриғат жағынан күмәнді нәтижеге жеткізетіндігінің айқын болуы немесе соның жоғары ықтималдықта болуы себепті тиым салынуы» деп анықталатын сәдди-зәрәйи дәлелі ханафилерда дәл осылай аталмағанымен жартылай қолданыс тапқан. Қолданған жағдайда көбінесе тиым салынатын үкімдерге объективті көзқарас бойынша баға берілген. Жалпы алғанда, қарсы дәлел болмаған жағдайда еріктілік беретін және міндет жүктемейтін немесе бұрын болып бір жағдайдың жалғасы екендігіне үкім беру деп анықтама берілген, көбіне, Шафиғи фикһында кең таралған истисаб дәлелі аймақтың көптеген ғалымдарының көзқарастары бойынша әртүрлі бағалаулар мен ұстанымдар болғанымен ханафилердің пікірінше де үкім беруде тәсіл ретінде мойындалған. Ханафи ғалымдары: «Қияспен үкімдердің себебін, шаригат иесінің мұраты мен шаригаттың көздейтін жалпы мақсаттарын зерттеу ісі, сондай-ақ солар арқылы жаңа мәселелерге үкім беру міндетті түрде қажет», – деген ережені басшылыққа алады [5]. Уақыт талабымен қазіргі таңдағы жаңа мәселелерге үкім тағайындау үшін тұжырым жасауда және екі ұшты мәселені сараптау кезінде имам Әбу Ханифаның үкімдер шығару әдіснамасындағы қияс тәсілін қолдану маңыздылығы жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әли Думан, «Әбу Ханифаның үкім шығару методының Фикһ ғалымдарының методологиясындағы орны». Ислам құқығы ғылыми-зерттеу журналы, №13, 2009, 83-102 бб.
2. Мұхаммед Әбу Зәһра. Әбу Ханифа. (Үкім беру мәселесінде Әбу Ханифа мен Ханафи мазһабының методологиясы). – Каир, 1947ж., 235-364 бб.
3. Мәкки Муаффақ ибн Ахмет. Мәнакибу Әби Ханифа. I-II, Бәйрут, 1401/1981.
4. Имам Шафиғи. әл-Умм. Қияс бабы. I-VIII, 1321-1326х.ж.
5. Сәрахси. Әл-Мәбсүт. Қияс бабы. – Каир, 1324-1331х.ж.

КОММУНИКАТИВТІК ОРТА ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫ ВИРТУАЛДАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Батжанова Асем Асетовна

«Мәдениеттану» мамандығының 2 курс магистранты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: Ғабитов Тұрсын Хафизұлы,

профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бүгінгі ақпараттандыру заманында қазіргі өмірді ақпараттық технологияларсыз елестету мүмкін емес. Ақпараттық революцияның екпінді дамуы нәтижесінде ол мемлекеттік басқарудың басты ресурсына айналды. Қазіргі цифровизация заманында техникалық дамудың, [өндірістің](#) жоғары деңгейімен және ақпараттық қызметтер [мүддесімен](#) сипатталатын ақпараттық қоғам қалыптасты. Ал ол өз алдына компьютерлік революцияның дамып, адам өмірінің, қоғам идеологиясының өзгеруі барлық салаларға жаңа ақпаратты [технологияларды](#) ендіру үдерісіне алып келді.

Компьютердің басты мақсаты – біздің меншіктегі әлдеқайда жоғары жасанды ақыл-ойды жасау деп саналды. Бүгінгі таңда компьютерлік технология бірнеше жолмен жүріп, бірінші кезекте компьютерлік желілер арқылы коммуникацияны дамыту мақсаттарына қызмет етуге айналды.

Жаңа басым коммуникациялық технологиялар жаңа әлемнің пайда болуын білдіреді. Интернет – бұл кез-келген адам бір уақытта мәтінді, бейнелер мен дыбыстарды құрушы және тұтынушы бола алатын құрал. Елестету қиын болғанымен, бұл өте үлкен аудиторияға өзін-өзі көрсету еркіндігі білінетін аса қуатты күш. Түймені басу арқылы ақпарат дереу қол жетімді болады, соның нәтижесінде коммуникация құралының даму ауқымының шексіздігі байқалады. Жаңа революциялық технологиялар қоғам өмірі мен мәдениетінің негіздерін өзгертуге әкеледі. Содан кейін біз жаңа мәдени дәуірге енеміз.

Сонымен, Интернет заманауи мәдениет кеңістігінде маңызды орын алады. Интернеттің виртуалды әлемінде адамдар оқиды, еңбек етеді және демалады, ойын-сауық, қарым-қатынас жасайды, дауласады, сауда жасайды және соғысады, киіндіреді және ақша қайтарады, әлемнен қашады немесе саяхаттайды, құмар ойындар ойнайды, танысады, істерде делдал болады, ғашық болады, алаяқтар алдайды, ұрылар ұрлайды, адамдар мойындау мен даңққа қол жеткізеді, өз таланттарын іске асыру үшін жан-жақты демалады, дамиды және т.б.

Интернетте адам белсенділігінің әртүрлі көріністерін айқындай отырып, адамдар коммуникацияны компьютер арқылы пайдаланатын бірнеше негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады:

- 1) көмек және қолдау үшін (мысалы, шылым шегуді тастағысы келетіндерге қолдау тобы);
- 2) жеке өсу және даму үшін;
- 3) ойын және шығармашылық үшін;
- 4) білім беру үшін;
- 5) қызмет үшін;
- 6) өзін және өз тобын репрезентациялау үшін;
- 7) азаматтық және саяси белсенділік үшін.

Интернет – бұл тек ақпараттық орта ғана емес (шығу тегі, негізгі функциялары және т.б.), сонымен қатар коммуникациялық орта. Интернет өзінің мәні бойынша тек үлкен ақпаратты сақтау орны болып табылмайды, бұл адамдар мекендеген кеңістік және оны адамдардан тыс елестету мүмкін емес. Виртуалды әлем адам үшін құрылды. Желідегі адам қызметі әрдайым тұлғааралық коммуникациямен тығыз байланысты.

Интернеттің бастапқы әлеуметтілігі, мысалы, ғаламтордағы ресурстардың «иесіздігі» ережеге қарағанда ерекшелік болып табылады. Кез келген сайтта «авторлар» бөлімі бар. Алайда, Интернеттің әлеуметтілігі ресурстарды дербестендірумен шектелмейді. Мысалы, орыс интернетінің барлық ресурстары белгілі бір дәрежеде коммуникативті бай. Біріншіден, ресурстарды пайдаланушыларға әрқашан e-mail арқылы жасаушылармен байланысуға мүмкіндік беріледі. Пайдаланушылармен кері байланысқа «қонақ кітаптары» арқылы шығып отырады. Кейбір ресурстарда форумдар немесе чаттар бар. Осылайша, қарым-қатынасқа тікелей қатысы жоқ ресурстардың да үлкен коммуникативті жағына қарай дамығанын байқауға болады. Сондай-ақ, Интернеттің қалыптасу кезеңінде ақпараттық ресурстарды құрумен бір мезгілде коммуникативтілік маңызды, бірақ екінші дәрежелі функция болып табылатын ақпараттық ресурстарды құрумен қатар тек қана байланысқа бағытталған интернет-ресурстар пайда болғанын көрсету қажет [1, 294 б.].

Ал Интернетті қазіргі жағдайда қалай сипаттауға болады? Қазіргі уақытта Интернет бірнеше миллион компьютерлерді біріктіреді, олардың саны ұдайы өсіп келеді. Әскери бақыланатындарға қарағанда және ерте интернетті кеңінен пайдалану үшін жабық өзінің ерекшелігіне байланысты желі бүгінде принципті ашық құрылым: компьютері, модемі және телефон желісіне қол жетімділігі бар әрбір адам оның шекарасын

жалғастыруы мүмкін. Айта кету керек, жаһандық желі өзінің ерте көрінісінен орталықсыздандырылған және иерархиялық емес құрылғыдан мұра болған – онда ақпараттық ағындарды бақылайтын орталық жоқ. Компьютерлер арасындағы байланыс қандай да бір басты инстанция арқылы емес, тікелей жүзеге асырылады. Сонымен қатар, ақпаратты беру жолдары алдын ала берілген және өзгермеген болып табылмайды – олар желілердің жүктелуіне байланысты өзгеруі және деректер қозғалысының маршруттары география тұрғысынан парадоксалды болып табылатын жағдайлардың болуы мүмкін. Мәселен, Мәскеу мен Киевте орналасқан пайдаланушылар арасындағы байланыс Германияда орналасқан сервер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Сондай-ақ, өз елінде ғана емес, мұхиттың арғы бетінен үй орналастыруға да болады.

Осылайша, көбіне осы қағидаттың арқасында Интернет бүгінгі таңда ол бар болып табылатын бостандықтың детерриториалданған аймағына айналды. Байланысты тармақталған және көп каналды құрылымының ғаламдық желісінің іс жүзінде мүмкін болмаған оқшаулау оның қандай да бір бөлігінің, оларға қол жеткізу үшін сол немесе басқа себептер бойынша билік деп тапса қажетсіз. Баламалы айналма маршруттардың мүмкіндігі мұндай әрекеттерді мағынасыз етеді. Интернет бұқаралық коммуникация құралдарынан ең осал болып табылады және дүниежүзілік торда қоршаудың, оқшаулаудың және цензураның мүмкін еместігін көрсетеді.

Виртуалды коммуникацияның негізгі сипаттамаларының бірі оның жанама болуы болып табылады, ол техникалық құрылғының көмегімен, негізінен компьютердің көмегімен жүзеге асырылады және бұл оның сапалы ерекшелігін анықтайды. Коммуникацияның дәстүрлі нысандарының көпшілігінен айырмашылығы, виртуалды коммуникация қашықтықпен сипатталады, оның қатысушысы әлемнің кез келген бөлігіндегі адам бола алады. Осылайша, виртуалды коммуникация кроссмәдени сипатқа ие, бұл әр түрлі мәдениеттердің құндылықтық-нормативтік бағдарларының өзара іс-қимылы процесінде соқтығысуға әкеледі. Бүкіл жер шарында орналасқан алып аудиторияларға ақпарат беру мүмкіндігі виртуалды коммуникацияны бұқаралық-ақпараттық коммуникациялармен жақындастырады. Бірақ олардың арасында маңызды айырмашылық бар, виртуалды коммуникация өзара бағытталған және интерактивті, ал жаппай бір сызықты болып табылады. Бұл дегеніміз, кез келген пайдаланушы оған белсенді қатыса алады, тек реципиент қана емес, сонымен қатар хабар жасаушы, жіберуші бола алады. Бұрын айтылғандай, Дүниежүзілік желі – бұл принципті түрде аяқталмаған, иерархиялық емес, серпінді дамып келе жатқан жүйе. Сол дамудың нәтижесінде соңғы уақытта адамның мобильді электроникамен өзара әрекеттесуінің түрлі жаңа жолдары пайда болды. «Виртуалды және кеңейтілген шындық», «заттар интернеті», «блокчейн», «нейрожелілер» сияқты сөздер, сондай-ақ басқа да «ақылды» заттар күнделікті өмірімізге енуде. Бірнеше жыл бұрын виртуалды және кеңейтілген шындық ұғымдары тек ойын-сауық мәнмәтінінде ғана қабылданғанса, қазір бұл технологиялар мүлдем басқа деңгейге көтерілді.

Қазіргі уақытта виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары технологиялық мүмкіндіктер көзіне айналды. Кеңейтілген және виртуалды шындық технологияларын инженер, сәулетші, дизайнер, ритейлер және риэлторларға арналған бағдарламалық өнімдерде жобалау, мамандарды оқыту және қайта даярлау үшін кеңінен қолданылады. Кеңейтілген және виртуалды шындық технологиялары білім беру мен медицинада қолданылады, олардың негізінде оқыту бағдарламалары мен тренажерлер әзірленеді, медицина аппараттары модельденеді және ота жасалады.

Виртуалды әлем дегеніміз адамға шын сезім бере алатын техникалық құралдардан жасалған әлем. Ал виртуалды шындық (лат. *virtus* – ақиқат) – компьютерлік техниканың негізінде кеңістіктік-уақыттық континуумды адам тілектеріне сай өзгертіп, жаңа әлемді, шындықты – қолдан жасалған құрылымды қалыптастыру нәтижесі. Виртуалды шындық сөздің тар мағынасында «электронды көзәйнек» киіп алғаннан кейін пайда болатын заманауи компьютерлік технологиялардың көмегімен құрылған цифрлық әлем [2, 344 б.]. Компьютерлік виртуалды шындық – зерттеудің салыстырмалы жаңа саласы. Алайда, гуманитарлық пәндер шеңберінде компьютерлік виртуалды шындықты ұғынудың алғашқы талпыныстары жасалды. Виртуалды шындықтардың «мәдени әлеуетін» бірінші бағалаған оны әзірлеушілер Дж. Ланье, М. Крюгер, У. Брикен болды. Өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында виртуалды шындыққа философтар, әлеуметтанушылар, психологтар, өнертанушылар қызығушылық танытты. Виртуалды шындықтың дискурсы М. Маклюэннен шыққан әлеуметтік және когнитивті психологиямен, коммуникация құралдарының әлеуметтік-мәдени аспектілерімен, ғылым мен техника философиясын зерттеу дәстүрімен келе жатқан өзінің туыстық байланыстарын табады.

Ресейде компьютерлік виртуалды шындық мәселелеріне қызығушылық өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында пайда болды. Мәселен, 1992 жылы Ресей ғылым академиясының адам институтында Н.А. Носовтың басшылығымен виртуалистика зертханасының еңбектері

тақырыптарына арналған басылымдар сериясын тұрақты түрде шығару виртуалистика зертханасында (1997 ж. орталық) ұйымдастырылды. 1998 жылы Орталық «Виртуалды шындық және гуманитарлық ғылымдар» атты халықаралық конференция ұйымдастырды.

Виртуалды шындық философия бойынша В.А. Емелина, Е.Г. Прилукова, М.Ю. Опенкова сияқты ғалымдардың диссертациялық зерттеулерінің тақырыптарына, В.В. Кортунова, Д.В. Иванова, А.И. Соловьева, М.Н. Соколов, Д.В. Репкина, А.В. Васютина және т. б. ғалымдардың монографияларының тақырыптарына айналды. Осы уақытта батыс елдерінде Б. Вули, В. Брикен, М. Хейм, Б. Дэнет, Н. Хэйлис, С. Жижек сияқты мамандандырылған зерттеушілер шықты. Егер бастапқы кезеңде бұл жалпы жоспардың, негізінен, идеяларға, тарихқа, ВШ жүйелерін техникалық іске асыру мүмкіндіктеріне арналған кітаптары болса, соңғы жылдары неғұрлым арнайы мазмұндағы кітаптар пайда бола бастады. Авторлар виртуалдылықтың өзіне тән мүмкіндіктерін ғана емес, сонымен қатар адам қызметінің түрлі салаларында оның жүйелерін нақты қолдану нәтижелерін де қарастырады.

Соңғы жылдары виртуалды шындық проблемасы әртүрлі елдерде өткізілетін ондаған халықаралық конференциялардың және түрлі тілдерде мыңдаған жарияланымдардың тақырыбы болды. Интернетте осы мәселеге арналған кітаптарға, мақалаларға және электрондық жарияланымдарға мыңдаған сілтемелері бар арнайы сайттар пайда болды. Ең танымал бірі – Вашингтон технологиялық орталығы (Washington Technology Center (WTC)) 1999 жылы осы тақырып бойынша барлық жарияланымдарды есепке алу мүмкін еместігін мойындады.

Компьютерлік виртуалды шындықты мәдениеттанушылық көзқараспен қарастыру маңызды, өйткені бұл тақырыпты зерттеуге арналған жұмыстардың басым көпшілігі психология және философия сияқты ғылымдар шеңберінде орындалған. Олар: В.М. Розин, М.Ю. Опенков, С.С. Хоружий, Н.А. Носов, Т. В. Носова, Д.И. Шапиро, Н.П. Петров және т. б. зерттеушілердің жұмыстары. Тағы авторлардың қатары ВШ технологиясын эстетика және өнертану тұрғысынан теледидармен, компьютерлік анимациямен, кинодағы арнайы эффектілермен қатар экрандық өнердің жаңа техникасы ретінде қарастырады. Мысалы, А.М. Орлов, Е.С. Штейнер, А. Прохоров, П. Борсук. Сонымен қатар жиі зерттеушілер компьютерлік виртуалды әлем феноменін емес, тек интернетті коммуникативтік виртуалды шындық немесе мәтіндік виртуалды шындық ретінде қарастырады.

Көптеген зерттеушілер виртуалды шындықтың «табиғатына» қарамастан келесі ерекше қасиеттерін бөледі: бату (иммерсивтілік), туындатушы, өзектілік, автономдық, интерактивтілік. (Н.А. Носов, Ресейде Виртуалистика зертханасын құрған, бірінші болып осы қасиеттерді өз зерттеулерінде ерекшелейді.)

Бату (иммерсивтілік). Адам виртуалды шындыққа батады, виртуалды шындықтан өз сезім органдарына қандай да бір әсер етеді, виртуалды шындық оқиғаларын ішінен қабылдайды.

Туындатушы. Виртуалды шындық оған қатысты сыртқы қандай да бір шындық белсенділігімен сипатталады.

Өзектілік. Виртуалды шындық өзекті, актуалды, тек «мұнда және қазір» болып жатады, тек қана шындықты белсенді түрде бейнелейді.

Автономдық. Виртуалды әлемде өз логикасы, заңдары, өз кеңістігі мен уақыты бар. Бұл виртуалды шындықта адаммен не болса, сол шындыққа сәйкес келеді, бірақ бұл әлемнің логикасы әдеттегі өмірден мүлдем өзгеше болуы мүмкін.

Интерактивтілік. Виртуалды шындық мүмкін болатын барлық басқа әлемдермен байланысты болады. Сондай-ақ, интерактивтілік виртуалды әлемге түскен адам үшін осы әлеммен өзара іс-қимыл жасау, тек пассивті бақылаушы ғана емес, сонымен қатар оқиғалардың белсенді қатысушысы болу мүмкіндігін десе түсіндіреді [3, 73-74 б.].

Постпостмодерннің негізгі бағыты және виртуализмнің ерекше белгісі – интерактивтілік. Сондықтан «виртуалды әлем» ұғымы екі түрлі мағынаны білдіреді: «қиялдану және көріну» мен «потенциал және шындық». Ал өнердегі виртуалды шындық – бұл компьютерлік құралдар жасаған жасанды орта, оған кіруге болады, оны ішінен өзгертіп, нақты сезімдерді сезінуге де мүмкіндік тудырады. Аудиовизуалды шындықтың осы жаңа түріне ене отырып, сіз оған енгізілген басқа адамдармен ғана емес, сонымен бірге жасанды кейіпкерлермен де байланыса аласыз. Интерактивтілік психикалық интерпретацияны көркемдік нысанды материалдық түрде өзгертетін нақты әсермен алмастыруға мүмкіндік береді. Көрерменнің, оқырманның бақылаушы рөлінен жасаушы, тудырушы рөліне ауысуы эстетикалық сананың жаңа түрін қалыптастырады. Эстетикалық ойлаудың, эмоциялардың, сезімдердің, қабылдаудың модификациясы шекараны, тұтастықты, тұрақтылықты жоғалтып, эстетикалық объектінің өткізгіштігіне, ауысуына байланысты жаңа формада қалыптасады. Ашық жүйе ретінде жұмыс туралы пайымдаулар бейнелі мағынасын жоғалтады. Интерпретация кеңейіп, диалог тек ауызша және визуалды ғана емес, сонымен қатар компьютерлік суреті бар пайдаланушының сенсорлық, мінез-құлық полилогымен де ауыстырылады. Автор мен көпшіліктің рөлдері араласып, ақпаратты берудің желілік әдістері дәстүрлі кеңістік-уақыттық

белгілерді ауыстырады. VR техникалық құралдары арқылы қолданушыға көру, есту, иіс сезу, дәм сезу, т.б. сияқты оның сезімдері арқылы берілетін әлемді (нысандар мен субъектілерді) бейнелейді. Виртуалды шындық әсерге де, әсерге деген реакцияға да ұқсайды. Адам миындағы нейрондар нақты әлемнің элементтері сияқты виртуалды элементтерге де жауап береді. Сондықтан адам виртуалды органы қабылдайды және виртуалды әлем ішінде болып жатқан оқиғаларға шынайы өмірдегідей жауап береді [4, 26 б.].

Виртуалды» сөзі философтар мен мәдениеттанушылардан саясаткерлер мен журналистерге дейінгі қазіргі қоғамның әртүрлі талдаушыларымен игеріледі. Бұл жаңа терминологияның таралуы өте маңызды. Біріншіден, ол адамдардың күнделікті өмірінде компьютерлік технологиялар рөлінің артуын көрсетеді. Сатып алу-сату, ғылыми пікірталас немесе талқылау сияқты өзара іс-қимыл формаларын дүкеннің, кеңсенің, дәмхананың немесе ас үйдің нақты кеңістігінен интернет желісінің виртуалды кеңістігіне көшіру, әрине, әсерлі факт болып табылады. Бірақ «виртуалды шындық» ұғымын кеңейту, метафорикалық пайдалану үрдісі әсерлі емес.

Оның көмегімен қазіргі уақытта компьютерлендірумен тікелей байланысты емес, бірақ адам қызметінің логикасының виртуалды шындық логикасымен ұқсастығын анықтайтын көптеген жаңа экономикалық, саяси, мәдени феномендер белгіленген. Бұл логиканың мәндік принципі – нақты заттар мен іс – әрекеттерді образдармен-симуляциялармен алмастыру. Мұндай алмастыру қазіргі адам өмірінің барлық салаларында дерлік бақылауға болады, және бұл 20-21 ғғ. шептің әлеуметтік-мәдени өзгерістерін қоғамның виртуалдау процесі ретінде тұтас сипаттау үшін негіз береді [5, 96 б.].

Қазіргі қоғамда ақпарат көп, ол зор рөл атқарады, бірақ қазіргі қоғамда ол шешуші рөл атқарады. Әрине, қазіргі кезде антикалық немесе орта ғасырға қарағанда зияткерлік өнімдер немесе Білім көп пайда болады, бірақ әлі де принципті айырмашылық басқаша-қазір коммуникациялардың шамадан тыс көп болуы. Зияткерлік өнімді тираждау, баспа басылымдары, теледидар, радио, дәрістер мен семинарлар арқылы жалпыға бірдей білім беру жүйесі шеңберінде, ал енді интернет желісі арқылы ол туралы мәліметтерді беру – міне, қазіргі заманғы қоғамды ақпараттық ретінде түбегейлі ажыратады. Және «ақпарат» сөзі Білім емес, коммуникация болып табылады. Қазіргі заманғы саясаткерлерді, табысты кәсіпкерлерді, журналистерді және олардың аудиториясын байқай отырып, неғұрлым ақпараттандырылған адам – бұл көп білетін адам емес, көп коммуникацияға қатысатын адам.

Сондықтан бүгінгі цифровизация әлемінде виртуалдандырудың нақты мәдениет пен өнердің дамуында, сондай-ақ адамды мәдени тұрғыдан байытудағы рөлі күннен күнге артуда. Яғни, компьютерлік виртуалды шындық – қазіргі өркениеттің кездейсоқ құбылысы емес, қоғамның даму деңгейіне және мәдениеттің қазіргі конфигурациясына сәйкес келетін феномен болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кастельс М. Галактика Интернет // Екатеринбург, 2004. – 294 с.
2. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі // Сөздік-Словарь, 2007. Алматы. 344 б.
3. Носов Н.А. Фома Аквинский и категория виртуальности // Виртуальная реальность. Философские и психологические проблемы – 1995. – 73-74 с.
4. Маньковская И.Б., Мотлевский В.Д. Виртуальная реальность. // Культурология. XX век – 26 с.
5. Иванов Д.В. Виртуализация общества // СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000.-96 с.

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Батан Зейінді Алтынбекұлы

«Дінтану» мамандығының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі: Қантарбаева Жанна Уринбасаровна,
ф.ғ.к., аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мақала қазіргі уақыттағы жаһандық аса өзекті тақырыптардың бірі – діни экстремизм мәселесі жайында. Болашақтағы қоғамның қауіпсіздігі үшін бұл мәселені қазір, әр қырынан терең зерттеу өте маңызды. Қазақстанда діни экстремизммен күресу және оның алдын алу мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде жарияланған. Себебі, Қазақстан Республикасы – көп ұлтты, көп конфессиялы, зайырлы мемлекет. Осы орайда экстремистік әрекеттерді тудыратын себептерге баса назар аудару аса үлкен мәнге ие. Мақалада автор «экстремизм» және «діни экстремизм» ұғымдарының анықтамаларын, діни экстремизмнің туындауына әсер ететін факторларды, аталмыш құбылыспен күресу ісін және алдын алу шараларын қарастырған. Сонымен қатар, кейінгі кезде жиі, жаңсақ қайталанып жүрген экстремизмді белгілі бір дінмен ғана шектеудің қателігі жайында сөз қозғалады. Мамандардың бұл құбылысты егжей-тегжейлі зерттеулері оның ең қауіпті көріністерінің алдын алу бойынша тиімді шараларды әзірлеуге және оларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің теоретикалық базасын аталмыш мәселеге қатысты отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеудің мақсаты діни экстремизм құбылысының өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып онымен күресудің және оның алдын алудың әдіс-амалдарын қарастыру, жетілдіру болып табылады.

Кілт сөздер: экстремизм, дін, діни экстремизм, діни экстремизммен күресу, діни экстремизмнің алдын алу.

Кіріспе

Еліміздің егемендік алғанына биыл отыз жыл толады. Бүгінгі күндерге дейін жеткен жетістіктеріміз аз емес. Дегенмен, мемлекетіміздің, қоғамымыздың әлі де кейбір маңызды бағыттарға байланысты атқарар істері көп. Егемендік алған жылдары негізгі мемлекеттік ресурстар елдің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуге бағытталды, ол әрине орынды да. Себебі, ол кезде халықтың әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты өте ауыр жағдайда болатын. Осы бір кезеңдердегі күрделі жағдайлар себепті рухани құндылықтарымызға ден қою, оларды жандандыру, жаңғырту белгілі бір дәрежеде кешеуілдеп барып қолға алынды. Оған қоса халқымыздың салт-санасымен біте қайнасқан асыл дінімізге егемендікке дейін де тыйым салу, қудалау секілді қарсы саясат жылдар бойы жасалған болатын. Бірақ баршамызға белгілі, қандай қиын кезеңдер болмасын сенім ешқашан адамзаттың өмір-тіршілігінен ажыраған емес. Осындай жағдайлар өтінде елімізге қой терісін жамылған қасқырдай әр түрлі жат діни ағымдар өзіндік теріс пиғылдарын іске асыруға «ағартушылық» қызметпен көптеп келе бастады. Аталмыш келеңсіздіктер мемлекетіміз енді ғана тәуелсіздігін алып, ес жиі берген шақтарда орын алды. Сол кезеңдердегі көптеп келіп жатқан әр түрлі ағымдарға татымды жауап беретін белді мамандырымыздың жетіспеушілігі, оларға қатысты заңнамаларымыздың жетілдірілмегендігі және бұхара халқымыздың діни сауатының аздығы – жиналап келгенде жат ағымдарға қарсы иммунитетіміздің төмендігін құрады. Осы бір қиын сәттерді өз пайдаларына қолданып қалған деструктивті ағымдардың бүлігі бүгінгі күндерге дейін жалғасып, тіпті кейде елді дүрліктіретін ауыр жағдайларға да себепкер болуда. Бұл мәселелердің дұрыс шешімін табуға, оларды еңсеруге тек құқық қорғау мекемелері ғана емес сонымен қатар мемлекеттік және қоғамдық барлық негізгі институттар да өзіндік үлесін қосып, ат салысуы тиіс.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Аталмыш мақалада авторлар анализ, синтез секілді жалпы ғылыми әдістермен қатар, зерттеу объектісінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты құрылымдық-функционалдық, герменевтикалық және феноменологиялық әдістерді қолданған.

«Экстремизм» және «діни экстремизм» ұғымдарының анықтамалары

Белгілі бір құбылысқа қарсы тұру үшін, ең алдымен, қарсы тұру объектісін нақты анықтап алу керек. Экстремизм (лат. *extremus*, фр. *extremisme* – «шеткі, шамадан тыс») – белгіленген, қалыпты моральдық, заңдық шеңберден тыс көзқарастарды ұстану, іс-әрекеттерді жасау. Әр түрлі елдерде және әр түрлі кезеңдерде «экстремизм» ұғымына көптеген құқықтық және ғылыми анықтамалар берілген. Бүгінгі күні барлығына ортақ бірыңғай қабылданған анықтама жоқ. Экстремизм радикализмнің экстремалды көрінісі. Д. В. Ольшанский былай деп жазады: «...экстремизм ұғымы (француз тілінен *extremisme* – экстремалды, шеткі) саясат пен идеологиядағы экстремалды көзқарастар мен іс-әрекеттерге деген адалдықты білдіреді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, бұл радикализмнің жалғасы және одан әрі дамуы» [1: 225]. Бұдан әрі: «психологиялық тұрғыдан терроризм – радикализмнің, экстремизмнің және фанатизмнің табиғи жалғасы» [1: 257]. Тар мағынада, экстремизм дегеніміз, әдетте, қолданыстағы мемлекеттік жүйені күштеп өзгертуге және ұлттық, әлеуметтік алауыздықты қоздыруға бағытталған заңсыз әрекет деп түсініледі [2: 24].

2001 жылғы 15 маусымдағы «Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясы» «экстремизм» ұғымына мынадай анықтама берген болатын: «Экстремизм» – билікті күшпен басып алуға немесе билікті күшпен ұстап тұруға, сондай-ақ мемлекеттің конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге, сол сияқты қоғамдық қауіпсіздікке күшпен қол сұғуға, оның ішінде жоғарыда көрсетілген мақсаттарда заңсыз қарулы құралымдарды ұйымдастыруға немесе оларға қатысуға бағытталған және тараптардың ұлттық заңнамасына сәйкес қылмыстық тәртіппен қудаланатын қандай да бір іс-әрекет (3 п. 1б. 1 бап.) [3].

Діни экстремизмнің пайда болуына әсер ететін факторлар

Біз экстремизм мәселесінің алдын алу бағытындағы жақсы нәтижелерге қол жеткізуіміз үшін міндетті түрде оның пайда болуына әсер ететін факторларды мұқият саралауымыз қажет. Себебі соның негізінде ғана бізге бұл қауіпті құбылыстың алдын алудың нақты мақсаттары айқындалады.

Кез-келген қоғамдық-саяси құбылыс сияқты экстремизм мен терроризмнің де терең әлеуметтік, идеологиялық және рухани-психологиялық тамырлары бар. Бұл әлеуметтік құбылыстардың мәнін оларды туғызатын және қоректендіретін әлеуметтік және саяси өмірдің басқа жаһандық проблемаларымен байланыстырмастан ашу, түсіну мүмкін емес [4: 86]. Діни экстремизмнің тамырын, ең алдымен, қоғамның әлеуметтік-саяси мүддесі мен оның өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайынан іздеу керек. Осыдан кейін ғана діни экстремизмнің идеялық-психологиялық, этно-діни және тарихи алғышарттары жайында сөз қозғауға болады [4: 87]. Сонымен қатар, діни экстремизмнің бірден-бір себебі, адамның өзінің ұстанатын дінінің негізгі мақсаттары мен мәні туралы жеткілікті білімінің болмауынан, оның ішкі жүйесі мен мақсаттарын дұрыс түсінбегендіктен және осындай тұлғаның санасының деструктивті ағымдар идеологиясының әсеріне түсуі (улануы) салдарынан болуы да мүмкін. Оған қоса кейбір адамдардың фанатикалық төзбеушілігі мен қатыгездігі де өзіндік әсерін тигізіп жатады. Экстремизм – бұл әлеуметтік-саяси немесе ұлттық мәселе ғана емес, сонымен бірге моральдық және рухани мәселе. Экстремизм құбылысы алуан түрлі, сол себепті оны тудыратын себептер де әртүрлі. АҚШ-тағы ең ірі психиатрлардың бірі, «Терроризмнің желілік құрылымдары» кітабының авторы, 11 қыркүйектегі оқиғаларды тергеу комиссиясының мүшесі Марк Сейджман радикалданудың 4 кезеңін атап көрсетеді, олар әр түрлі ретпен жүруі мүмкін:

1. Моральдық наразылық сезімі (мысалы, діндердің қорлануы, жақындарының мазақ етілуі).
2. Табиғи емес (қалыптан тыс) дүниетаным (мысалға, қоғамның белгілі бір нормаларының бұзылуы дінге қарсы күрес ретінде қабылданған кезде).
3. Жеке тәжірибемен резонанстық жағдайдың орын алуы (дискриминация).
4. Бұқаралық ақпарат құралдары, интернет арқылы жұмылдырылу (әлеуметтік желілердегі, форумдардағы және т.б. ыза, кек, ашу) [5: 13]. Байқағанымыздай радикалды топ қатарына қосылу кей жағдайда рационалдық немесе материалдық факторларға емес, эмоционалды себептерге де байланысты болатындығын көруге болады.

Діни экстремизм мен терроризмнің шығуына көптеген жағдайлар әсер ететіндігі жайында Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы Альджанова Н.Қ. өзінің «Діни экстремизм мен терроризмнің таралу себептері» атты мақаласында толыққанды жазған болатын. Олар:

- экономикалық, әлеуметтік, технологиялық және мәдени салаларда артта қалу;
- әлеуметтік әділетсіздік;
- жұмыссыздық, кедейшілік, ауыл және қала мәселелері;
- халықтың өмір сүру түрі, стандарттарына батыс елдерінің араласуы;
- нәсіл, дін, мазхаб, идеология, аймақ және шекара мәселелері;
- саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени тұрғыдан үстемдік құруы;
- діни, мәдени және идеологиялық, миссионерлік іс-шаралар;
- географиялық аймақтар, мемлекеттер, халық пен ел арасындағы түсініспеушіліктер;
- дамыған елдер мен мемлекеттердің дамымаған елдерді отарлауы, бөліп тұтастығын бұзуы;
- отбасы проблемасы, қоғамнан аластатылуы, өзін-өзі көрсету және дәлелдеуі;
- бір адамның, қоғамның бастан кешкен күйінішіне, әлсіздігіне қарсы өш алуы;
- өзінің, идеологиясының, халқының және мемлекетінің алдындағы міндетін атқару;
- қоғамдағы саясат, мәдениет пен өркениет дамуына қарсы әрекеттердің туындауы [6].

Діни экстремизммен күрес және оның алдын алу жолдары

Дәстүрлі діндердің құндылықтарын насихаттау да экстремистік көріністердің алдын алуға өзіндік ықпал ететіні сөзсіз. Осы тұрғыда атақты саясаттанушы, қауіпсіздік жөніндегі сарапшы Н. А. Наматов діни экстремизммен күрес мәселесіне байланысты «мемлекет экстремизмнің пайда болуына ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды жойып, экстремистердің заңсыз әрекеттерін тоқтатуы

керек». Өз кезегінде қоғам «қоғамдық және діни бірлестіктердің, БАҚ-тың көмегіне» жүгініп, «экстремистік идеяларға қарсы толеранттылықтың, азаматтық бейбітшілік пен келісімнің гуманистік идеялары мен принциптерін» насихаттауы керек. Сонымен қатар, бұл бағытта «заң қолдану практикасы маңызды рөлге ие» егер «заң нормаларына сәйкес экстремизмнің қылмыстық әрекеттерін ұйымдастырушылар мен жасаушылар ғана емес, сонымен қатар олардың идеологиялық шабыттандырушылары да жауапкершілікке тартылатын болса» және аталмыш бағытта «заң талаптары қаншалықты жалғасымды және қатаң орындалатын болса» соғұрлым жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады [7] деген пікір айтады. Алдын алу жұмысының нәтижелілігі көп жағдайда құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіби шеберлік деңгейіне де байланысты. Осыған қатысты, аталмыш проблемаға байланысты құқық қорғау органдарының қызметкерлерін даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру мәселелері шешуші мәнге ие [8: 59].

Қазіргі әлемде экстремистік әрекетке байланысты қақтығыстар еңсерілмеген, ал террористік актілер көптеген елдерде орын алуда. Бұл проблема адамзатты толғандырады және қазіргі заманның басты проблемасына айналып бара жатыр. Әрбір жекелеген елде экстремистік көзқарастар мен олардың қызметінің (көрініс табуының) өзіндік мәселелері мен ерекшеліктері бар. Көп нәрсе белгілі бір мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік негіздеріне, идеологиясы мен тәрбиесіне, жас ұрпақтың білім беру ісіне, сайып келгенде, әртүрлі діндерге деген көзқарастарына байланысты. Баршамызға мәлім, кез-келген экстремизм өз алдына фанатизмнің шектен шыққан түрі. Сондықтан да олар өздерінің идеологияларын қабылдамағандардың барлығын жау көреді, бітімгершілікке ешқашан келіспейді. Түпкі мақсаттары әлемді өздерінің шектен шыққан көзқарастары негізінде қайта құру болып табылады. Діни экстремизм іс жүзінде – саяси экстремизммен тығыз байланысты. Барлық дерлік жағдайда, бұл – саяси күштердің өз мақсаттарына жету үшін дін атын жамылып белгілі бір мақсатқа байланысты жасаған немесе бағыттаған күресі. Мүмкіндігінше мұндай іс-әрекеттердің алдын алу үшін міндетті түрде жеткілікті дәрежеде діни сауаттылық қажет. Кейбір ғылыми және публицистикалық баяндамаларда азаматтардың (әсіресе жастардың) санасындағы идеологиялық және адамгершілік вакуумды толтыруға, олардың әлеуметтік-психологиялық бейімділіктері мен көзқарастарын діни білім беру (діни тәрбие беру) арқылы түзетуге, жетекші әлемдік діндер жариялаған құндылықтармен танысуға деген үміттің көрінісін табуға болады. Осылайша, діни білім мен діни сенімді экстремизм мен терроризмге қарсы тұрудың негізгі құралы ретінде қолдануға болатындығы алға тартылады. Дінде ең бастысы – адамгершілік мінез-құлық, бұл барлық негізгі конфессияларға қатысты деп айтуымызға болады. Тарихи тұрғыдан алғанда, адамгершілік құндылықтар, ең алдымен, діни жүйелердің даму процесінде мойындалған. Экстремистік көзқарастарды ұстану, іс-әрекеттерді жасау жеке адамдарда да, ұйымдар да кездеседі. Экстремизм өзінің барлық көріністерінде көп қырлы және көп өлшемді құбылыс. Кейде тәжірибесіз зерттеушілер оны жаңсақ бір ұлтқа немесе бір дінге, конфессияға ғана тән құбылыс ретінде қарастырып жатады. Бірақ бұл өте өрескел қате тұжырым. Себебі, экстремизм кез келген этноста, кез келген конфессияда орын алуы мүмкін. Қазіргі таңда экстремизм күйесін әсіресе ислам дініне жағу үрдіс алғандай, кейде тіпті екеуінің арасына теңдік белгісін қойғысы келетін адамдар да кездесіп жатады. Осы тұста айта кету керек экстремизм ислам дініне жат дүние. Ол негізінде дәлелдеуді де қажет етпейді. Бұл мәселе қазіргі мақала тақырыбына жанама ғана байланысты болғандықтан көп тоқтала алмаймыз. Бірақ сонда да болса экстремизмнің ислам дініне жат дүние екендігіне аз-кем мысал келтіріп өтейік. Ислам дінінің қасиетті кітабы Құран Кәрімде экстремистік әрекеттерге қарсы, әрі қатаң тыйым салатын көптеген аяттар бар, мысалға: «Кімде-кім, кісі өлтірмеген немесе жер бетінде бүлік шығарып, бұзақылық жасамаған бейкүнә жанды нақақтан-нақақ өлтірсе, бүкіл адамзатты өлтіргендей болады. Сондай-ақ кім біреуді өлімнен құтқарып қалса, бүкіл адамзатты өлімнен құтқарғандай болады...» (Мәйдә с. 32-аят), «Дінде (хақ дінді үгіттеуде және қабылдауда) зорлық жоқ...» (Бақара с. 256-аят), «Рабыңның жолына даналықпен әрі жанға жағымды уағыз-насихат айту арқылы шақыр...» (Нахыл с. 125-аят) және т.б.

Адамдарды белгілі бір сенімге мәжбүрлеу ислам дінінің мән-мазмұнына, рухына қайшы келеді. Ислам қағидасына сәйкес шынайы сенім тек ізгі ниет, еркіндік, таңдау арқылы ғана мүмкін болады. Адамның сенімі мен құлшылығы жаратушысына ізгі ниетімен, жүрегінің қалауымен жүгінген кезде ғана құнды. Нағыз мұсылманға ешқашан біреуді мәжбүрлеуге, материалдық немесе моральдық қысым көрсетуіне болмайды, ондай іс әрекеттерге қатаң тыйым салынады. Демек, адамдар сенім талаптарын орындауға мәжбүр болатын қоғамның моделі ислам дініне түбегейлі қайшы келеді. Егер әлдебір қоғамдық жүйе адамдарды сенімге және діни ережелерді сақтауға мәжбүр етсе, онда ол адамдардың құдай алдындағы тақуалығы тек билік жүйесінен қорқу негізінде, яғни «жасанды» болу ықтималдығы пайда болады. Мұсылмандық сенім бойынша бұл дүниеде әркім өзімен әртүрлі қарым-қатынастарда болатын барлық адамдарға, оның діни көзқарасына қарамастан, құрмет, төзімділік, кешірім мен әділеттілік, сүйіспеншілік пен мейірімділік танытуы шарт және оны үшін жаратушысының алдында жауапты. Радикализм мұсылман адамның өмірінің ойлау тәсілі мен моральдық заңдарына мүледем сәйкес келмейді.

Діни экстремизмнен жастарды сақтандыру

Қазіргі уақытта деструктивті бағыттағы діни ағымдардың ерушілерінің тұрақты жасаруы анық байқалады. Әлеуметтанулық зерттеулерге сүйенетін болсақ жастар өзіндік психологиялық, әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты жаһандық өзгерістер жағдайында қоғамның нашар бейімделген, осал бөлігі болып табылады. Жастардың әртүрлі діни ағымдарға ерулеріне көп жағдайда мына факторлар ықпал етеді: өзіне деген сенімсіздік, өзін-өзі бағалаудың төмен болуы, жалғыздық, уайымшылдық, рухани қажеттіліктердің қанағаттандырылмауы, жиі қайталанатын отбасылық түсініспеушіліктер, жанжалдар, ата-аналарымен, жақындарымен және қатарымен шынайы, жақсы қарым-қатынстың болмауы және т.б. Аталған факторлар жастардың діни ағымдарға ерулерінің алдын алу бойынша кең ауқымды жұмыс жүргізу қажеттігін көрсетеді. Айтып өткеніміздей жастардың жат діни ағымдарға ерулерінің алдын алуда отбасылық түсіністік факторы ерекше орын алады. Сондықтан да жат ағымдарға әр отбасыдан кете бермейді. Ішкі отбасылық қатынастардың сипаты өте үлкен мәнге ие. Рухани қажеттіліктердің қанағаттандырылмауы, жалғыздық, үмітсіздік, өмірдің мақсатсыздығы мен мағынасыздығы сезімі – мұның бәрі адамның (әсіресе жастардың) жаңа құндылықтар жүйесін іздеуінің әлеуметтік-психологиялық факторлары болып табылады. Жастарды әр түрлі діни ағымдарға тартудың алдын алу проблемасын шешу педагогтардың, психологтардың, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің, әлеуметтік қызмет мамандарының, БАҚ пен жалпы қоғамның күш-жігерін біріктіруді қажет етеді. Аталмыш алдын алу мәселесі нақты мақсатты және үйлестірілген шешу жағдайында өте күрделі болғанымен орындалатын (орындауға болатын) міндет болып табылады.

Алдын алу жұмыстарына қатысатын мекемелердің ішінде әлеуметтік институт ретінде аталмыш міндеттерді сәтті жүзеге асыру қабілеті ерекше болып білім беру мекемелері табылатындығы жасырын емес, өйткені олар бүкіл оқу кезеңінде білім беру (ағартушылық) және қалыптастыру қызметін жүргізе алады. Аталмыш мәселе бойынша педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Мухина Т. К. өзінің «Діни секталарға жастарды тартудың алдын алу мәселесі жайында» атты мақаласында мынадай әдістеме ұсынады: «Профилактикалық жұмыстың басты мақсаты барлық діни ұйымдардың қызметіне тыйым салу емес, жастарды деструктивті діни ұйымдарға тартудың тиімді алдын алуға ықпал ететін педагогикалық жағдайлар жасау болуы керек. Олардың қатарына мыналарды жатқызуға болады:

1. жастарды деструктивті діни ұйымдарға тартудың алдын алу бойынша мамандар даярлау жүйесі;
2. жастарды деструктивті діни ұйымдарға тартудың алдын алу жөніндегі маманды штатқа міндетті түрде енгізе отырып, медициналық-әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық көмек орталықтарының желісін ұйымдастыру;
3. қолданыстағы алдын алу жүйесін қайта ұйымдастыруға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық шаралар;
4. ЖОО-ның базасында (адамдардың) діни ағымдарға кету себептерін зерделеу, деструктивті діни ұйымдарға жастарды тартудың алдын алу бойынша одан арғы іс-шаралардың формаларын, әдістерін әзірлеу және болжау жөніндегі ғылыми-зерттеу зертханаларын құру, сондай-ақ теориялық әзірлемелерді практикаға енгізу.

Жастар арасындағы деструктивті діни ағымдарға кетудің алдын-алу жұмыстарындағы міндеттер:

- жеке тұлғаның дербестігін арттыруға және тәуекел (қауіп) жағдайында психологиялық қорғауды қамтамасыз етуге ықпал ететін мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру;
- өмірлік мағыналы нұсқаулар мен позитивті өзін-өзі бағалауды қалыптастыру;
- сыни ойлауды жандандыру (активизациялау);
- топтық қысымға қарсы тұру, жанжалды жағдайларды сындарлы шешу дағдыларын дамыту;
- салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру» [9: 64].

Осылайша, жастардың діни ағымдарға кетуінің алдын алу жастардың әлеуметтік ауытқуларының алдын алудың жалпы процесінің маңызды құрамдас бөлігі болуы тиіс. Зерттелетін мәселені талдау барлық құзыретті мамандардың: мұғалімдердің, психологтардың, заңгерлердің, дәрігерлердің, әлеуметтанушылардың, философтардың күш-жігерін біріктіре отырып, жас ұрпақты тәрбиелеумен және девиантты (ауытқушылық) мінез-құлықтың барлық түрлерінің алдын-алумен айналысатын бүкіл әлеуметтік институттардың үйлесімді және жүйелі өзара әрекеттесуімен ғана мүмкін болатындығын көрсетеді. Бұл ретте профилактикалық жұмыстың психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-педагогикалық формалары мен әдістері басым мәнге ие [9: 65].

Қорытынды

Жалпы экстремизмнің қай түрі болмасын мемлекеттегі қалыптасқан саяси, қоғамдық, әлеуметтік жүйелерді тұрақсыздандыратыны айдан анық. Осылайша елдегі азаматтардың өмірлеріне, әлеуметтік-құқықтық еркіндіктеріне қауіп төндіреді. Осы тұста көп конфессиялы мемлекетіміздің тұтастығын

сақтауда дәстүрлі діндердің алатын орны орасан. Діндер адамзат тарихында әрқашан ізгіліктің бастауы болғандығы баршамызға белгілі. Бірақ әр заманда оны жекелеген тұлғалардың, жекелеген топтардың өз теріс мақсаттарына қарай саясаттарына араластырып, қарапайым халықты күштеп билеуде, жаншуда желеу етіп қолданған тұстарын да көре аламыз. Өкінішке орай осы бір қасіретті құбылыс өркениетті дәуірімізде де кейбір елдерде көрініс табуда. Соның салдарынан жазықсыз қарапайым халықтың бір бөлігі қырылып, енді бір бөлігі көршілес елдерде бас сауғалап босқын атануға мәжбүр болуда. Экстремизм түрлерінің әр алуандығына сүйене отырып, экстремизм шеткі көзқарастар мен идеялардың көрінісі ретінде қоғамдық және мемлекеттік өмірдің, қоғамдық қатынастардың барлық салаларына ену қабілетіне ие деп қорытынды жасай аламыз.

Мақала соңын 2006 жылы 3-5 шілдеде Мәскеуде өткен әлемнің 49 елінен келген христиандық, мұсылмандық, иудейлік, буддистік, индуистік және синтоистік қоғамдастықтардың басшылары мен елшілерін жинаған дүниежүзілік дін лидерлері саммитінің жолдауында айтылған сөзбен аяқтауды жөн деп санаймыз: «Біз терроризм мен экстремизмді, сондай-ақ олардың діни тұрғыдан ақталуға тырысуларын кез-келген түрде айыптаймыз. Саяси, ұлттық және діни негіздерде туындайтын араздыққа қарсы тұруды біздің міндетіміз деп санаймыз. Біз адамдардың бостандығы мен денсаулығын, сонымен қатар қоғамдағы моральдық климатты бұзатын дін атын жамылған жалған діни топтар мен қозғалыстардың іс-әрекеттеріне өкінеміз. Дінді жеккөрушілікті қоздыру құралы ретінде қолдану немесе адамға, адамгершілікке, адамзатқа қарсы қылмыстарға сылтау ретінде пайдалану – қазіргі заманның басты сын-тегеуріндерінің (қиындықтарының) бірі» [10].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ольшанский Д.В. Психология террора. М.: Академический Проект, ОППЛ, 2002. – 320 с.
2. Целуева Н.В. Психологические аспекты экстремизма // Материалы международной межвузовской конференции молодых ученых «Психология – наука будущего» 5–7 ноября 2007 года / отв. ред. А.Л. Журавлева. – М.: ИП РАН, 2007. С. 51-59.
3. Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (г. Шанхай, 15 июня 2001 г.). Эл. ресурс: <https://www.mchs.gov.ru/>
4. Назиров Давлятходжа. Проблемы терроризма, религиозного экстремизма и пути их преодоления: диссертация ... доктора философских наук : 09.00.11 / Назиров Давлятходжа; [Место защиты: Ин-т философии и права АН Респ. Таджикистан].– Душанбе, 2009.– 347 с.
5. Christmann K. Preventing religious radicalisation and violent extremism: A systematic review of the research evidence. London: Youth Justice Board, 2012. 77 p.
6. Альджанова Н.К. Діни экстремизм мен терроризмнің таралу себептері, 4.10.2016ж. Эл. ресурс: <http://gylymordasy.kz/>
7. Наматов Н.А. Религиозный экстремизм в Центральной Азии // Эл. ресурс. База данных. – CentralAsia&CentralCaucasusPress AB, 2001.
8. Горохова В.В. Основы противодействия религиозному экстремизму: учебное пособие // В.В. Горохова. – М.: Московский университет МВД России имени В.Я.Кикотя, 2018. 83 с.
9. Мухина Т.К. «К вопросу о профилактике вовлечения молодежи в религиозные секты» Сибирский педагогический журнал, №15, 2007, С. 61-65.
10. ПОСЛАНИЕ Всемирного саммита религиозных лидеров (Москва, 3-5 июля 2006 г.). Эл. ресурс. <https://mospat.ru>

ӘБУХАМИД ӘЛ-ҒАЗАЛИДІҢ МОРАЛЬ ЭТИКА ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘНІ

Есназарова Г.С.

*Дінтану мамандығының 2 курс магистранты
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Ғылыми жетекшісі: Дүйсенбаева Альбина Қурахбаевна
Phd, Дінтану кафедрасының доценті,
Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті*

Құран – мұсылман Шығысындағы моральдік-этикалық құндылықтардың қайнар көзі. Араб тілінде мораль дегеніміз «ахлақ», ислам әлемінде «худжату әл-ислам» (ислам айғағы) атанған мұсылман теологі әрі ойшылы Әбу Хамид әл-Ғазали «ахлақ» сөзіне: «Хулық (мінез) және «хальқ» (жаратылыс, болмыс). Бұл сөздер бірге қолданыла береді. Мысалы, «Пәленшенің мінезі және болмысы көркем» деп айтылады. Демек, пәленшенің ішкі дүниесі һәм сыртқы болмысы көркем екені білінеді. Олай болса, «хальқ» (болмыс) сөзі адамның сыртқы бейнесін көрсетсе, «хулық» (мінез) оның ішкі дүниесін білдіреді. Себебі, адам көзбен көрінетін тәннен және ақылмен пайымдалатын рух, нәпсіден құралған. Бұлардың әрбірінің өзіне тән пішіні мен бейнесі бар. Оның бейнесі көркем болуы мүмкін немесе жаман болуы ықтимал. Ақылмен танылатын жанның қадірі, көзбен көрінетін тәннен жоғары тұрады», – деп анықтама береді [1, 71 б.].

Расында да мораль – мінез-құлық, қылық, сипат және әдетке қатысты латынның *moralitas*, түбірі – *moralis* сөзіннен шығады [2, 270 б.]. Мораль, қоғамдық өмірдің барлық салаларында және күнделікті тұрмыс-тіршілікте адамның жүріс-тұрысын қадағалайды. Рамазан әл-Махлұей «ахлақ» дегеніміз – «хулук» сөзінің көпше түрі. Ал, «хулук», адаммен әу бастан бірге келетін, яки жүре қалыптасатын мінездер жиындығы. «Хулук» – адамның сыртқы қылықтары мен болмысы және оның ішкі дүниесінің ақиқаты деген. «Адал мен арам айтылып, адасушылық пен бұзықтықтан сақ болуымыз үшін жолымызға жарық түсірілді. Құранда науқас адам үшін шипа бар. Кім бұған қарсы шықса, Аллаһтың құдіретіне қарсы шыққаны, кім басқа жолмен жүрсе, онда адасқаны. Құран үлкенді де, кішіні де, азды да, көпті де қамтыған. Оның ғажайып сыры таусылмайды, қойнауындағы қазынасы сарқылмайды», – деп қоғам өміріндегі адамгершілік құндылықтарының қайнар көзі Құран екенін алға тартты [3, 395 б.].

Егер адам осы ішкі дүние сарайының қақпасын аша білсе, онда ол өзін-өзі таниды. Сондықтан да адам өміріндегі рухани дүниенің маңыздылығын байқатқан Ғазали – көптеген пайғамбарлар өз үмбеттеріне келіп, оларды иманға шақырды. Олардың басты мақсаты – адамның жан дүниесімен жұмыс жасау. Олар өз ұстанымдарын адам жанының түпкі тамырына байлаған. Сол себепті осы ұстанымдар адам табиғатынан үстем келіп, олар пайғамбарларға ерді. Ал пайғамбарлар түзу жол көрсетті. Бұған Құранның мына аяты дәлел бола алады:

«Негізінде осы Құран ең тура жолға салады. Әрі дұрыс іс істеген мұминдер үшін, әрине, зор сыйлық бар екенін сүйіншілейді» (Исра: 17/9).

Құран адамның рухани мүмкіндіктерін ашатын азық және шипа: «Құраннан мұминдерге шипа және рахым түсіреміз. Ол залымдардың зиянын тым арттыра түседі» (Исра, 17/85). Егер адамның жаны сау болса, ол өмірді бағалай біледі, әрі бақытқа қол жеткізеді. Себебі науқас жан, басқару жүйесінде ретсіздікке соқтырып, оған өзінің бұзық ойларын енгізуі мүмкін.

Ал сау-саламатты жан, керісінше, басқару жүйесіндегі кем-кетіктер мен ақауларды жамайды және адамның ішкі дүниесіне жарық сәулесін түсіреді. Мінсіз, әділ қазі жұмыс жасап отырған заңдағы кемшіліктердің орнын толықтыруға құдіретті. Бірақ, залым қазі заңдағы жетіспеушілікті толтырғаны былай тұрсын, ол өз мүддесі үшін түзу заңды бұрмалауы ғажап емес. Өмірдегі алуан түрлі идеялар мен ағымдардың алдында тұрған адам жаны да осы сияқты күй кешеді. Сондықтан адам жаны дұрыс бағыттан ауытқымауы үшін Құранды ұстанады деген пікірді Ғазали алға тартты.

Ғазали бойынша егер адам жаны дертінен айықпаса, оның келешегі мен бүгінгі күндері бұлыңғыр, әрі күмәнді болады. Адамдардың көбін өмір рахаты байлап, оларға жоғары көтерілулеріне бөгет жасайды. Құмар мен рахат олардың аяқ-қолдарынан ұстап, оларға дүние махаббатын тәтті етіп көрсетеді.

Құран бірінші кезекте, адам құмар мен нәпсінің рахатына тоймайтынын және оның жанға азық болмайтынын айтады: «Ей, Дауд! Сені жер жүзінде меңгеруші (патша) еттік. Сондықтан адамдардың арасында ақиқатпен үкім ет, қалауға (құмарға) ерме. (Ол) сені Аллаһтың жолынан адастырады...» (Сад, 38/26).

Адам жаны нәпсінің қалауына жеткен соң, оған тойымсыздық танытып, басқа нәрсеге құмартады. Сөйтіп, оның күнә екеніне назар салмай, рахаттың етегінен ұстап кете барады. Осылайша, құмарпаз адам қу нәпсінің құлына айналады.

Құранның міндеттеуі бойынша адам рұқсат берген және тиым салған құмардың арасын айырып алуы қажет. Құран бұл мәселені айдан анық етіп көрсеткен. Адам жаны қалаған дұрыс рахатты көрсетіп, оларды

қалауынша және қажетінше пайдалануына рұқсат береді: «Ей, адам баласы! Жер жүзінде болған халал, таза нәрседен жеңдер және шайтанның ізіне ермендер. Себебі сол сендерге ашық дүшпан» (Бақара, 2/168).

Сол сияқты Құран адам бойындағы басты кемшіліктерді айтып, күмәнге және жеке басының қамына берілетінін де еске түсіреді: «Шын мәнінде адам баласы сабырсыз жаратылған. Басына бір бейнет жетсе, тым төзімсіз. Қашан қолына дәулет түссе өте сараң» (Мағраж, 70/19-21).

Демек, аятта адам бойындағы кемшіліктер айтылып қана қоймай, мінездің адам болмысымен бірге келетіні білдірілген. Сондықтан: «Ахлақ адамның ішкі дүниесінің бейнесі мен көрінісі болса, – дейді Ғазали, – ол адамның туылғандағы болмысымен келеді немесе уақыт өте адам оны үйренеді». Сөйтіп мінез нәпсімен бірге өсіп-өнеді.

Адамның табиғи, тума мінезіне келсек, бұларға адам болмысындағы адамгершілік, жақсылық жасауды жақсы көру, ізгілікті ұнату сияқты т.б. қасиеттер жатады. Адам баласы дүниеге келгенде ақ парак сияқты таза күйде туылады. Кейін сәбидің ата-анасы, қоғам, қоршаған орта оған әсер етіп, оның келешектегі болмыс-мінезіне ықпал жасайды.

Әбу Һурайрадан: «Аллаһтың елшісі: «Шақалақ таза күйде туылады. Кейін оның ата-анасы яһуди болса, оны яһуди қылады, христиан болса, христиан қылады немесе отпарас болса, оны отқа табынушы етеді», – деп айтты», – деген хадисті имам Бухари келтіреді.

Хадистен көргеніміздей, сәбидің келешекте өзін жақсы немесе жаман тұлға ретінде қалыптасуына ата-ана зор ықпал етеді. Егер сәбидің ата-анасы жақсы мінезді адамдар болып, балаға көркем-мінез бен жақсы қылық үйретсе, онда оған бұл дүниеде береке және ақыретте мол сауап болмақ. «Ал, енді ата-ана дәрәкі сөзді, бұзық мінезді болса, баланың да бұзық қылықтар үйренетініне дау жоқ», – деген Ғазали, келешекте оның қоғамға немесе халқына тигізер пайдасы мардымсыз боларын дәлелдейді.

Ғазалидің көзқарасы бойынша перзент – ата-анаға аманат. Баланың жүрегі пәк, нәзік, аңқау және ешбір нақыш салынбаған таза гауһар сияқты. Жүрекке қандай ою-өрнек салынса, ол соған ұқсап пішінделеді, оны иген тарапқа қарай иіледі. Егер бала жақсылыққа үйреніп, жақсылықты әдеттенсе, дүние мен ақыретте бақытын табады. Әрине, бұл сауапқа оның ата-анасы және тәрбиешісі мен оған тәлім берген адамдар бөленеді.

Егер балаға көңіл бөлінбей, шетте қалып қойса, жамандықтың ортасында өссе, бақытсыздыққа душар болып, құрып кетеді. Бұл жағдайда күнәнің ауыртпалығы оны осы күйге түсіргендер мен ата-ананың мойынына артылады. Аллаһ тағала:

«Ей, мүминдер! Өздеріңді әрі үй-іштеріңді отыны адамдар мен тастардан болған оттан қорғандар» (Тахрим: 66/6) деп әмір еткен, – дейді [4, 60 б.].

Әке перзентін дүние азабы мен машақатынан қаншалық сақтаса, ақырет отынан да сақтауы тиіс. Тәрбие жолында көркем мінездің, қасиеттерін үйрету және жамандықтардан қайтару, бұзық құрбы-құрдастардан қорғау, жеңіл өмірге әдеттендірмеу, байлыққа махабатын оятпау арқылы әке перзентін тозақ отынан сақтайды. Егер бала дүние құмарлығына бой алдырса, мәңгілік тұңғиыққа кетті деген сөз – дейді ойшыл.

Ғазалидің түсіндіруінше, перзент дүниеге келген алғашқы күндерінен бастап, күзет қамқорлыққа алынуы қажет. Сондай-ақ, нәрестені емізу және тәрбиелеу ісін тек діндар әрі таза әйелге сеніп тапсырылуы мүмкін. Себебі харамнан шыққан сүтте береке жоқ. Егер ол сүттен сәбиге берсе, онда сәбидің қанына харам араласып, баланың табиғаты харамға икемді тұрады. Ал діндар әйел, харамды жемейді, харамнан сақтанады, демек, сәбиге харам сүт берілмейді. [5].

Жақсы-жаманды ажырату түйсігі балада көріне бастаған сайын оның бақылауын да күшейте түсу керек. Мұның әуелгі белгісі, балада ұят қасиетінің бастапқы нышанының көріне бастауы. Себебі, баланың тартыншақтауы ұялу емес, бәлкім, ақылдың нұры түсіп, бала кейбір істердің басқаларға қарама-қарсы екенін көреді, жаман деп таныған істерін жасаудан ұяла бастайды. Бұл Аллаһ тағаланың оған берген сыны, мінезінің пәктігінен жүрегінің сол тазалағынан тура шыққан қуанышты белгі және ақылының кемелдікке жетіп жатқандығынан сүйінші хабар десе болады деген пікір айтады.

Сол сияқты Ғазали ұяты бар баланы, қамқорсыз қалдыруға болмайтынын нақтылады. Керісінше, оған ұят әдебін үйрету арқылы жәрдем көрсету керек. Көп жағдайда баланың бойында тамаққа ашкөзбен ұмтылу сезімі басым болады. Бұл кезде тәрбие тамақ ішу әдебінен тәлім беруден басталады. Мысалы, тамақты оң қолмен алу, тамаққа үлкендерден бұрын қол созбау, тамақты тек өзінің алдынан алу, тамақ жеп отырған адамның ауызына қарай бермеу, тамақты шашпау, жақсылап шайнап жеу, тамақты обығып жемеу, яғни, тамақты ауызға бірінен соң бірін сала бермеу, жеп отырған асты киімге тамызбау сияқты мұсылманның тамақ ішу әдебін үйрету қажет екенін баса айтады. Сондай-ақ, шектен тыс тамақ жеудің жаман, мұндай қылық парасатсыз жануарларға тән ерекшелік, әдепті бала тамақты кем жейді, барына қанағат қылады және тамақ таңдамайды деп айтылса бұл да – тәрбие дейді ол. Нәпсі дегеніміз осындай жаттығулардың арқасында тәрбиеленеді, ал мінездер көркемделеді. Ішкі өтіріктен жалғандықтан кектен

тазарады. Сонда барып нәпсі көркем мінездің жоғарға мәртебеге жетеді – Аллаһ тағдыр қылған барлық нәрсеге разы болудың сипатына иеленеді. Аллаһтың тағдырына наразы болу өте жаман қасиет. Мұндай белгілерден аман нәпсі «менің мінезім көркем»-деп алданып қалмасын. Керісінше ыждаһадпен жаттығу арқылы көркем мінездің кемеліне жетуге ұмтылсын. Бұл асқақ дәрежеге тек Аллаһқа жақын және шыншыл сипаттармен жету мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т. 3. – 584 б.
2. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1991. – 559 с.
3. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т.1.– 525 б.
4. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Мизан әл-Ағмәл. – Дамаск: Әл-Иакин, 1987. – 250 б.
5. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т. 4. – 498 б.

ДІНИ ФАНАТИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жетпісбай Назерке Жетпісбайқызы

«Конфликтологиядағы діни бірегейлік» мамандығының 2 курс магистранты

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекшісі: Байтенова Нағима Жаулыбайқызы

Профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Зерттеулер барысында діни фанатизм діни құлшылық кезінде, Құдайдың мейіріміне жету үшін діни тәжірибеде ғана көрінбейді, сонымен қатар әлеуметтік манипуляция мен саяси қысым құралы да бола алатындығы анықталған. Діни фанатизм құбылысының орасан зор әлеуетіне байланысты оны қазіргі заманғы жағдайларда жүзеге асырудың ерекшелігі терроризм, экстремизм, фундаментализм, «жаңа діни ағымдар» сияқты құбылыстармен байланысты көрінеді. Осы мақалада біз діни фанатизм мен аталған құбылыстардың өзара байланысының ерекшеліктерін толығырақ қарастырамыз.

«Фанатизм» ұғымын француз абсолютізмнің негізгі идеологтарының бірі, уағыздаушысы және католицизм теологы Жак-Бенин Боссюэ енгізген. Ол, протестанттарды фанаттар деп атады, олар өздерінің сенімдерін шіркеу ережелерімен байланыстырмайды, тек Құдайға тәуелді деп санайды.

Француз ойшылы және теологиялық сыншы Пьер Бейл діни фанатизмді «іске қосылған ырымшылдық» немесе надандықтың жемісі, пұтшыл жан деп сипаттайды [1].

1764 жылы Женевада жарық көрген «Философиялық сөздікте» француз ағартушысы, тарихшы, публицист және ақын Вольтер діни фанатизмнің психологиясы туралы айта отырып, Вольтер бұл Бейл ойлағандай «надандықтың жемісі» және «пұтқа табынушы жан» ғана емес, ол көпшіліктің психологиясымен тығыз байланысты екенін айтады [2].

И.А. Беляев адам дүниеге көзқарастың екі түрінде (пассивті-спиритоцентристік немесе белсенді-спиритоцентристік) фанатқа айналатынын айтады. Пассивті-спиритоцентристік сипатта өрбіген фанаттық көзқарасқа аскет адамдардың әрекеті жатады. Мұндай топтағы адамдардың қызметінің белсенділігі нақтылы өмірлік жағдайларға тәуелділіктен арылуға бағытталады. Ол адам тән қалауларынан өзін тыюға, ізгі болуға тырысады. Белсенді-спиритоцентристік дүниеге көзқарастағы жандар өздерін әлемді құтқарушылар және адамдарды игілікке бағыттаушылар деп біледі. Бұл сипаттағы діни фанат өзінің қалауын, өзінің ойын, пікірін басқа адамдарға орындатқысы келеді. Осы әрекетімен ол басқаларды абсолютті Ақиқатқа жеткіземін деп санайды. Мұндай фанаттық сана типінен радикалды ойлар өсіп шығады.

Діни ағымдардағы сананы бақылау әдістері діни фанат тұлғасын өсіріп шығаратын алғышарт болып табылады. Өйткені адам баласы өмірге бейімделе бастаған сәтінде бірден фанат болып кетпейді. Оның ұраншыл, төзімсіз сенуші болып кетуіне харизматикалық лидерлердің жалынды сөздері, олардың берген бағыт-бағдары, кітаптары т.б. әсер етеді Діни фанатизмге еліккен жандардың бойында психологиялық жағынан өзгешіліктер болады. Нақтырақ айтқанда ол тұлғаларға мінез акцентуациясы құбылысы тән. Мінез акцентуациясы дегеніміз – адам бойындағы мінез-құлықтың қандай да бір сипатының басым түрде көрініс беруі және белгілі бір адамның даралық ерекшелігі ретінде байқалуы.

Фанат адамдарға тән мінез акцентуациясы типтеріне мыналар жатады:

Бірінші тип – демонстративті. Бұл акцентуациядағы адам әрдайым назарда болуға және ел ықыласын өзіне аударуға ұмтылады. Оның барлық қызметі осы мақсатқа бағытталған. Мінездің бұл аномалиясы негізінде, дінді құрал ретінде пайдаланатын және жариялайтын, бірақ ішкі жан-дүниесі оның негізгі талаптарын орындамайтын фанат өсіп жетіледі.

Екінші тип – шизоидті. Эмоцияларын әлсіз байқататын және көп жағдайда тұнжыраған көңіл-күйді жүретін жабық адамдар осы топқа жатады. Мұндай мінез негізінде, дінге бет бұрған, десе де тек өзіне ғана көңіл аударатын адам өсіп жетіледі. Олар өз әрекеттерінің айналадағы адамдарға қалай әсер ететінін аңғара бермейді.

Үшінші – елігуші тұлға типі. Мұндай адамдар көзқарастарындағы қаталдығымен, кенеттен келген агрессивті қарсылықтарымен және жылдам реактивті әрекеттерімен ерекшеленеді.

Төртінші тип – кекшіл тұлға типі. Мұндай тип әділдікке ұмтылуымен және кек алу жоспарымен, кекшілдігімен ерекшеленеді. Осы тип негізінде фанаттық тұлғаның өсіп жетілуі өте қауіпті [3].

Сектаға келген неофиттерді фанат адепке айналдыру мақсатында, оларды тұрақты бақылауға алып, олардың тұлғалық қасиетін бұзатын мына әдістер қолданылады:

- трансқа түсіретін әдістер жүйелі қолданылады;
- сектаның өмір сүру стилін қабылдауды талап ету;
- сыни көзқарастардың алдын-алып отыру;

- информациялық бақылау жүргізу – культтік, сектанттық әдебиеттерден басқа хабар беретін материалдарға тиым салу;
- изоляция – адептерге сектадан тыс достарымен, қызмет бабымен, туысқандық қарым-қатынастарды қысқартуға кеңес беріледі;
- қорқыту – адептердің бұрынғы қателіктері мен күнәлары үшін Құдайдың қатал жазасына ұшырайтындығын дамылсыз айту;
- қаржылық міндеттеме –өзінің жылжымалы және жылжымайтын мүліктерін секта басшыларының қолданысына өткізу [4] .

Діни фанатизм діни догмаларды фанатикалық ұстану арқылы психологиялық күйзеліске түсудің ерекше түрі болып табылады. Сондықтан фанатиктер «жоғары жақтың» жарлығы бойынша жұмыс істейді (секталардың рухани көшбасшысы) догмаларға көзсіз бағынуға икем деп баға береді зерттеушілер.

Төмендегі санаттағы адамдар діни фанатизмге жиі ұшырайды:

- сыни тұрғыдан ойлауға қабілетсіз;
- өз әрекеттерінде эмоцияларды басшылыққа алады;
- әр идеяға жеңіл сендіруге болады;
- біреудің ықпалына оңай түсу;
- қалыптасқан өзіндік дүниетанымы мен құндылық бағдарларының жүйесі жоқ;
- хоббиі жоқ.

Дәл осылар ең алдымен дінге фанатикалық тәуелділік желісіне түседі. Діни секталарда мұндай адамдарға өзін-өзі бағалау, маңызды нәрсе жасау, командалық жұмысқа қатысу сезімін береді.

Келесі белгілер діни фанатизмнің барын көрсетеді:

- Басқа діни бағыттарға төзбеушілік, басқа дін өкілдеріне қарсы агрессия мен жеккөрушілік.
- Фанатик басқа тараптардың дәлелдерін «естімейді».
- Барлық жаңа нәрселерді қабылдамайтын шектеулі ойлау. Дінге қатысы жоқ барлық пікірлер өте теріс қабылданады.
- Сын қабылдауға қабілетсіздік.
- Догмаларды ғылыми фактілердің көмегімен жоққа шығаруға болатынына қарамастан, фанат оларға саңырау болып қалады. Ол дәлелдерді талқылауға және іздеуге қабілетсіз. Бұл көбінесе логикалық дәлелдер емес, «жұдырықтар» арқылы дәлелдейді.

– Басқаларды «жаман» көрсету үшін белгілі сөздер қолдану, пайдалану. Фанатик үшін барлығы «жаулар», «еретиктер», «қорлаушылар», «жолдан таюшылар», «пұтқа табынушылар» және т.б [5] .

Бүгінгі таңда діни фанатизм барлық конфессиялардың өкілдеріне тән, көбінесе сектанттық ағымдардың мүшелері психологиялық құбылыстың осы түрінен зардап шегуі мүмкін.

Деструктивті діни ұйымдардың діни фанаттарды әзірлеуі бірнеше кезеңнен өтеді. Бұл діни ұйымдар өз қатарларына жаңа мүшелерді тартқан кезде оларға «сананы тазарту» операциясын жүргізеді. Яғни тұлғаның өткен өмірін толық ұмыттырып, оған деструктивті ұйымның идеологиясын сіңіру жұмысы басталады. Теріс бағыттағы діни ұйымға кірген азамат жаңа ортаның талаптарын бұлжытпай орындай бастайды. Тұлғаны өздеріне толықтай тәуелді ету – деструктивті діни ұйымдардың басты мақсаты. Діни фанат, өзі ұстанған діннің нормаларына қайшы келетін пікірлер мен ұстанымдардың кез келгеніне төзімсіздік көрсетеді. Фанат мемлекеттік заңға да, беделді тұлғалардың пікіріне де қарсы шығады. Ол агрессиялы эмоцияға беріліп, өз идеясын қорғау үшін психологиялық күреске түседі. Діни фанатизмге бой алдырған азаматтардың көзқарасы мемлекеттің мүддесіне, ұлттық сана-сезімге қарама-қайшы келеді. Олар өз өмірлерінен патриотизмді, саяси белсенділікті ысырып, деструктивті діни идеяларды негізгі құндылыққа айналдырады. Фанаттың мақсаты айналасындағы қоршаған ортаны өзінің утопиялық идеалдарына негіздеп, өзгерту [6].

Фанатизмнің ерекшелігін анықтау барысында көшбасшының тиімді бұқаралық бақылауға қажет қасиеттері ретінде харизма, мінез, дағдылары аталып, сипатталады. Діни сананың түрлеріне сүйене отырып, көшбасшылардың екі түрі анықтады: жетекші – фанатикалық сананың иесі және көшбасшы – рационалды сананың жеткізушісі. Көшбасшылардың өздері фанатик болмаса да, олардың қызметі көбінесе фанатизмнің пайда болуына түрткі болады, себебі олар бұқарамен қарым-қатынас жасайды, адамдардың санасын өзгертеді және әлеуметтік жағдайдың дамуына бағыт береді. Фанатикалық көшбасшыда өлшемдік сезімі аз болады, керісінше, идеяны абсолюттеу, оған деген құмарлық пен асқақтау сезімі және фанатикалық сенім, күрес әдістері мен тәсілдеріндегі үлкен қатыгездік тән [7].

Фанатизмнің тағы бір ерекшелігі ол экстремизм мен терроризмді іске асырудың механизмі ретінде көрінеді. Экстремизм, терроризм мен фанатизм арасындағы байланысты зерттей келе ғалымдар фанатизм – соңғысын өзектендіру тетігі деген тұжырымға келеді.

Қазіргі жағдайда дінді одан әрі саясаттандыру барысында діни фанатизмді террористік актілер арқылы саяси мәселелерді шешудің құралы ретінде пайдалану тенденциясы күшейе түсті. Сонымен, дінді саясаттандыру үдерісі діни фанатизмнің мақсаттарын алмастыруға негізделген және терроризмге ауысып отыр.

Бұл тенденция, біріншіден, қазіргі өркениеттің жоғары техникалық деңгейіне байланысты; екіншіден, қоғамдық құрылымның ашық және демократиялық түрі; үшіншіден, рационализацияның жалпы мәдени процесіне байланысты [8].

Қорытындылай келе діни фанатизмнің қазіргі жағдайдағы көрінісінің ерекшелігі, біздің ойымызша, ар-ождан бостандығы мен діни төзімділік қағидаттарын іске асыру үдерісімен де шартталған. 20 ғасырдың екінші жартысында АҚШ-та негізі қалыптасқан «дәстүрлі емес діндердің» ең көп саны ТМД елдерінде: Ресейде және Қазақстанда. Батысқа негізделген «жаңа діни ағымдар» 1990 жылдардың екінші жартысында кең тарады. Шамамен осы кезеңде орыс тілді және қазақ тілді «дәстүрлі емес діндердің» қалыптасу процесі басталды. Діни фанатизм осы ағымдардың әрқайсысында сананы манипуляциялау құралы ретінде қолданылады, дегенмен, кейбір жағдайларда діни фанатизм діни топ ішіндегі сенім дәрежесі мәселесін шешуге, кейде деструктивті тенденцияларды жүзеге асыруға бағытталған.

Біздің ойымызша, «жаңа діни ағымдардың» діни фанатизмінің ерекшелігі, ең алдымен, осы діни ағымдардың шетелдік мәдени ортада тамыр жайу қажеттілігімен байланысты. Бұл жағдайда әдіс ретінде діни фанатизмді пайдалану белгілі бір діни топтың әлеуметтік мәртебесі мәселесін шешуге бағытталған, сондықтан мұндағы діни фанатизм, әдетте, миссионерлік қызметті күшейту арқылы жүзеге асырылады. Сенушілердің апокалиптикалық көңіл-күйлері эсхатологиялық күту түрінде болады (Иегова куәгерлері, жетінші күн адвентистері, бірігу шіркеуі және т.б.), діни фанатизм діни белсенділік ретінде түсіндіріледі.

Діни фанатизмді қолданудың тағы бір ерекшелігі «жаңа діни ағымдар» өздерінің діни доктриналарын талаптарға сәйкес өзгерте және жаңарта алуына байланысты әлеуметтік ортаның атап айтқанда, әлеуметтік мінез-құлық стилін қабылдап, өз тобын белгілі бір мәдениетке тиімді бейімдеу мақсатында қолданылады. Оны біз қазіргі Қазақстанда тіркелген діни ағымдардың қызметінен: қазақ тілінде құлшылықтарын жүргізу, ұлттық мерекелерді өз діни дәстүрлерімен сәйкестендіру, құлшылық барысында (діни әндер орындауда) ұлттық аспаптарды қолдану сияқты әрекеттер арқылы неофиттердің діни сезімдерін өздеріне бағыттап жатқанын көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/BOSSYUE_ZHAK_BENIN.html
2. <https://easytip.ru/religioznyj-fanatik-semejnaja-zhizn-s-nim/>
3. Беляев И.А. Религиозный фанатизм как иллюзорная компенсация недостаточности духовно-душевных составляющих целостного мироотношения. Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2011. – № 4 (28). – С. 68-71. https://www.studmed.ru/belyaev-i-a-religioznyy-fanatizm-kak-illyuzornaya-kompensaciya-nedostatocnosti-duhovno-dushevnyh-sostavlyayuschih-celostnogo-mirootnosheniya_e1467a4216f.html
4. Байтенова Н. Ж., Қ.М. Борбасова. Жаңа діни ағымдардағы сектанттықтың әлеуметтік – философиялық мәні. «Адам және әлем: философия, ғылым, мәдениет» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция Материалдары Алматы, Қазақстан, 2010 жыл, 17 қыркүйек..
5. <https://narko-centra.ru/религиозный-фанатизм/>
6. Әскенұлы Е. Діни фанатизм түрлері. <https://abai.kz/post/62362>.
7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. <http://www.fhotm.kpi.ua/guest/manipul.pdf>
8. Кузнецова М.Н. Особенности проявления религиозного фанатизма в современных условиях. <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/66/1>

ҚАЗІРГІ ЕУРОПАЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ОРНЫ

Манарбек Бейімбет Манарбекұлы

«Конфликтологиядағы діни бірегейлік» мамандығының 2 курс магистранты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекші: Құрманалиева Айнұр Дүрбеленқызы

Профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басынан бастап Еуропа мемлекеттерін миграция мәселесі алаңдатып отыр, соған орай Еуропа мемлекеттері миграцияның әсерінен күрделі геосаяси өзгерістерге тап болуда және мигранттардың көбісі ислам дінінің ұстанушылары екендігін атап өткен жөн. Еуропалық одақ елдерінде қазіргі таңда 26-27 миллионнан астам мұсылман диаспорасы бар және олардың саны жылдан-жылға ұлғаяуда. Миграция әсерінен Еуропа мемлекеттері қазіргі кезде саяси, әлеуметтік және қоғамның басқа салаларында да күрделі жағдайды бастан кешіріп жатқандығы анық байқалады, сондай-ақ мұсылмандар миграциясы мәселесіне тап болған Еуропа мемлекеттерінде елеулі саяси өзгерістер орын алуда. Бұл Еуропа тарихындағы ең ауқымды өзгерістердің бірі деп айтсақ болады. Себебі христиан дінінің орталығы болып есептелетін Еуропа мемлекеттерінің аумағында ислам дінінің ұстанушы мұсылман адамдар санының жылдан-жылға ұлғайуы және ислам дінінің таралуы Еуропалық өзіндік батыс өркениетіне тән ерекше мәдени құндылығы бар қоғамда өзіндік бір өзгерістер еңгізуде. [1]

Қазіргі уақыттағы еуропалық саяси-қоғамдық дискурстарда ислам дінінің қандай орны бар екеніне тоқталмас бұрын, алдымен Батыс Еуропа елдеріндегі ислам дінінің қандай бағыттары таралғанын қарастыру қажет. Еуропадағы мұсылмандардың көп бөлігінің шыққан жері Солтүстік Африка, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия болғандықтан, Еуропа аймағындағы мұсылмандық қозғалыстардың көп бөлігі шет елдерден келген. Мұндай қозғалыстарға Фетхуллах Гүлен қозғалысы, мұсылман бауырлары (Братьямусульмане), мұсылман жастарының дүниежүзілік Ассамблеясы, «Хизбут-Тахрир» партиясы, «Джамаат Таблиг» қозғалысы, сондай-ақ түрлі сопылық тарикаттарды кіргізуге болады. Дегенменде еуропаның өз аймағында да пайда болған исламдық қозғалыстар да аз емес. [2]

Еуропадағы ислам ағымдарының теологиялық және әлеуметтік идеялары кең спектрде болғандықтан, оларды бір жолмен топтастыру қиынға ұшырайды. Сондықтан осы мақалада Ислам бірлестіктерінің батыс мәдениетіне деген қарым-қатынасының сипаты бойынша бөлу әдісі қарастырылды. Осылайша дінтанушылар Еуропа аумағындағы исламдық топтарды екіге бөліп қарастырады. Бірінші топқа секулярлық мәдениетке тән мұсылмандардың еуропалық мәдениетпен интеграция үдерісін жүргізу мақсатындағы қозғалыстарды кіргізсе, екінші топқа Ислам дінін Еуропада таратып, оның күшін нығайтуды мақсат еткен ағымдарды жатқызады. [3]

Еуропа аумағындағы мұсылмандардың ар-ождан бостандығын қорғайтын және мұсылман қауымының мәдениетін бастыс мәдениетпен интеграциялауды мақсат ететін діни, мәдени ассоциациялық орталықтар мен исламдық қоғамдық қозғалыстардың саны жылдан жылға артып жатыр. Яғни бұл қозғалыстар мен ассоциациялардың мақсаты Мұсылмандарды еуропалық мәдениетпен интеграциялық үдерісін жүргізу болып келеді. Бұндай қозғалыстарға мысал ретінде ислам мәдениеті мен еуропа мәдениетін синтездеуге негізделген концепсиядан тұратын Тарик Рамазан негізін қалаған «Евроислам» діни қозғалысын жатқызуға болады. Тарик Рамадан өз еңбектерінде бір уақытта мұсылман және еуропалық болуға болады деп тұжырымдап, өзінің негізгі ойын осыған негіздейді. Оның пайымдауы бойынша еуропалық жағдайда өмір сүретін мұсылмандарға бастапқы исламға оралып, негізгі мәдениеттен бөлек догматтарын қалтырып соны еуропалық мәдениетке бейімдеуді ұсынады. [4]

Осылайша Еуроислам қозғалысының авторы ислам дінінің бастапқы сенімдеріне оралып, ислам қағидаларын дәстүрлі араб немес басқа шығыс мәдениетінен қарастырмай, еуропалық мәдениетті исламның догматтарына интерпретациялау. [5]

Сондай-ақ Тарик Рамадан дінаралық диалогтың маңыздылығына үлкен көңіл бөлуде, алайда дін аралық диалог онсызда бірін-бірі жақсы білетін және көптеген мәселелерді талқылаған рухани көшбасшылардың арасында ғана жүзеге асырылмай, жалпы қарапайым халықтың тұрмыстық деңгейде де жүргізілуі қажет. Себебі дінаралық көпірлер әр-түрлі мәдениет өкілдерінің тұрмыстық деңгейінде әрекеттесіп, салынуы қажет. Дегенменде автордың пікірінше қасиетті діни мәтіндерді басқа дін өкілдеріне жеке өз бетінше оқудың қажеті жоқ. Себебі басқа діннің қасиетті мәтіндерін жеке оқудың нәтижесі оны дұрыс түсінбей, түсінбеушілікке алып келуі мүмкін. Сондықтан қасиетті мәтіндермен ғана таныспай, сондай-ақ сол қасиетті мәтіндерді сол дін өкілдерінің қалай түсіндіретініменде танысу қажет. [6]

Сондай-ақ Еуропа аумағында қоғамдық қозғалыстарға дейін танымал болып және мұсылмандардың ар-ождан бостандығын қорғайтын, сондай-ақ Еуропадағы мұсылман қауымының мәдениетін бастыс мәдениетпен интеграциялауды мақсат ететін діни, мәдени ассоциациялық орталықтардың саны жылдан

жылға артып жатыр. Мәдени ерекшеліктерді сақтай отырып және сол мәдениетті бастыс Еуропа өркениетімен тұтас қылуды жоспарлаған мұсылман ассоциацияларымен жарияланған бірқатар ресми мәлімдемелерге тоқталсақ.

1994 жылы Франция мұсылмандарының консультативтік кеңесінің бастамасымен «Франциядағы мұсылман дінінің Хартиясы» жарық көрді. Хартияның негізгі приамбуласында (кіріспесінде) 1) Мұсылмандардың мемлекетке келуін тарихи ақталған оқиға екенін. 2) Қоғамның барлық мүшесі келісетін принциптерді бекіту 3) Діни практиканы ұйымдастыру. 4) Мұсылмандардың француз мемлекеті мен қоғамына деген қатынасын жақсарту атты баптар бекітілді. [7]

Осылайша Хартия мұсылмандардың Францияға келуін ұлттық тарихтың бір бөлігі ретінде маңыздылығын көрсетіп, сол оқиғаның ұмытылмауын талап етуде. Себебі бұл маңыздылық қазіргі қоғамдағы ынтымақтастықты орнату үшін негіз болып табылуда. Франциядағы мұсылмандар кеңесінің мүшелері қоғамда үйлесімді өмір сүрудің негізі адам мен азаматтардың құқықтық декларациясына және мемлекеттік құндылықтарға негізделгендігін мойындап, өздерінің рухани және мәдени ерекшеліктері мен бірегейліктерін сақтай отырып мемлекеттегі қоғаммен үйлесімді өмір сүруді қалайды. [8] Сондай-ақ бұл хартия мешіттердің саясаттан тыс жағдайда болып, қоғамның мешітке деген бейтараптылығын сақтауды талап етеді.

Жалпы мұсылмандар Еуропаның басқада діни ұйымдары секілді өздерінің бірегейліктері мен құндылықтарын заң шеңберінде қорғалып және сақтап, өздерін қоғамының заңды және тең дәрежелі мүшелері ретінде болуды және олардың ар-ождан бостандығының сақталғанын қалайды; зайырлы биліктің діни және культтік ғимараттардың салуына жәрдемдесіп; ауруханаларда, мектептерде, әскер мен абақтыларда діни қызметтердің көрсетілуіне; мұсылмандарға арналған жерлеу аймақтарын бөліну секілді принциптерді ұстануда. Сондай-ақ мұсылман хартиялары мен діни негіздегі қозғалыстар дін аралық сұхбаттағы принциптерді де ұстанады. XX ғасырдың соңына қарай Еуропадағы мұсылман қауымдастығының дәрежесі өскенін байқасақ болады: мысалға 1960 жылдары мұсылмандар этникалық аз топ ретінде қарастырылса, 1990 жылдары оларды діни топ ретінде сәйкестендірді. Осыған орай қазіргі мамандардың пікірі бойынша 2030 жылға дейін Еуропадағы мұсылмандардың саны екі есеге дейін өсуі мүмкін. Сондықтан Еуропа мемлекеттерінің қоғамдық өмірінде ислам дінінің рөлі жылдан-жылға өсуде. Ал Еуропадағы исламдық саяси қозғалыстар мен ассоциациялар ислам дінінің мәдени құндылықтар мен Еуропалық бастыс мәдениет құндылықтарын интеграциялауды мақсат ретінде алға қойып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- [1].См.:Washington Quarterly. Summer 2004.
- [2].Muslim Networks and Movements in Western Eur
- [3].Religion in the Modern World – An interview with Ramadan Tariq // URL:http://users.ox.ac.uk/~stair/3_2/ramadan.pdf (Дата обращения: 24.03.2016)
- [4]. Ramadan Tariq To Be a European Muslim: a Study of Islamic Sources in the European Context. – Leicester, UK: Islamic Foundation. 1999
- [5]. Ramadan Tariq Western Muslims and the Future of Islam.– Oxford University Press, 2003. P 9
- [6]. Ramadan Tariq versus Ayaan Hirsi Ali: debating Islam in Europe // URL: <http://www.jhubc.it/ecpriga/virtualpaperroom/039.pdf> (Дата обращения: 24.03.2016)
- [7]. Хартия мусульманского вероисповедания во Франции 1994г // Соболев В. Мусульманские общины в странах Европейского Союза: проблемы и перспективы – СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. с.125
- [8]. Екатерина Деминцева Быть арабом во Франции.– М.: Новое литературное обозрение, 2008. с. 164

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ФИЛЬМАХ

Маткерим Дана Адильханкызы

докторант 1 курса специальности «Культурология»

Казахский педагогический университет имени Абая

Научный руководитель: Д.У. Кусаинов,

доктор философских наук, профессор, Казахский педагогический университет имени Абая

Тема идентичности на протяжении нескольких десятилетий вызывает устойчивый научно-теоретический интерес. По мнению Лидера нации Республики Казахстан Н. А. Назарбаева из шести направлений модернизации сознания, наиболее важным является сохранение национальной идентичности [1]. Программная статья Лидера нации «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» ориентирует внимание исследователей на приоритетности вопроса сохранения национальной идентичности современного казахстанца.

Многие ученые уделяют внимание проблеме идентичности. Например, П. И. Смирнов в своем исследовании «Национальная идентичность, национальный характер и национальный менталитет: понятия и факторы формирования» идентичность рассматривает с позиций конструктивизма [2]. Философ Е.П. Белинская в своем труде «Современные исследования идентичности: от структурной определенности к процессуальности и незавершенности» рассматривает проблему идентичности в социально-психологическом ракурсе [3]. Важнейшим результатом данного исследования является вывод о том, что «идентичность связана с культурой, является ее феноменом и источником развития.... Посредством коммуникации происходит формирование и постижение идентичности....» [4, с. 109]. Получается, что коммуникация занимает ведущую позицию в формировании идентичности в исторических фильмах, так как благодаря вербальным средствам передается та или иная информация, направленная на раскрытие определенных идей и мыслей.

Существует ряд утверждений о том, что на общественное сознание влияет кинематограф. Именно кино выступает инструментом трансформации общественного сознания и имеет возможность воздействовать на картину мира кинозрителя.

Цель данной статьи – выявить элементы, отражающие национальную идентичность в исторических фильмах. Раскрыть различия между понятиями «казахская идентичность», «советская идентичность».

Для демонстрации конструктивных возможностей кинематографа выбраны казахские фильмы исторического жанра. Для определения отражения национальной идентичности средствами кинематографа была использована методика контент-анализа, предполагающего анализ содержания исторических фильмов о казахской культуре и истории.

В условиях глобализации происходит переосмысление и искажение традиционных ценностей. Современная культура предлагает множество способов сохранения национальной идентичности, одной из которых является показ традиции, культуры народа на экране. При просмотре фильма каждый зритель задается вопросом: «кто я?». Этот вопрос важен для любого человека. Для получения ответа на данный вопрос исследователь обращается к трактовкам понятий «идентичность», «национальная идентичность» и «национальная культура», данные понятия раскрывают полное представление осознания своей принадлежности к той или иной социальной группе.

Широкое распространение термина «идентичность» связана с именем Э. Эриксона, который считал, что сформированная психика является почвой для становления внутренней идентичности, либо, согласно переводу с латинского языка идентичность обозначает соответствие вещей и людей к картине мира этноса. Получается, что смысловое значение термина ассоциируется с фактами, которые позволяют индивиду «...»отождествлять себя с неким сообществом» семьей, дружеским кругом, профессиональным сообществом, религиозной общиной, нацией, расой, и т. д.» [5, с. 37]. Так, историк Гаджиев К. С. указывает: «Национальная идентичность формируется на основе пересечения национально-исторической, политико-культурной и других сфер.....под идентичностью понимается некий целостный образ, который индивид составляет о самом себе» [6, с. 202], национальная идентичность связана с самоопределением или же отождествлением самого себя с государством.

«Термин «национальная культура» представляет собой проявление в деятельности государства, а также в национальных традициях, духовных ценностях, стиле мышления и установках...[7, с.12], итак, «национальная культура» раскрывает представление об этносе в рамках национальных традиции, которые указывают на его принадлежность к определенной нации. Учитывая, что исследуется проявление национальной идентичности посредством кинематографа, то необходимо отметить, что национальная тематика очень хорошо раскрывается в исторических фильмах. Исторический материал затрагивает пласты истории, что дает возможность зрителям осознавать свое внутреннее единство с отождествляемой нацией и историей. Следовательно, можно утверждать, что параллельно с национальной идентичностью

формируется национальная культура, так как духовные ценности имеют возможность раскрыть свою сущность.

Вопрос обращения исследователей к кинематографу явление далеко не новое. В своей статье «Прикладные исследования: опыт, подходы и дискуссионные решения» философ А. А. Долгих упоминает, что «Словенский философ Жижек С. считает, что идеологию и другие поведенческие модели нам дает увидеть – кино» [8]. То есть кинематограф является главной формой выражения национального самосознания. Как отмечает в своей статье исследователь Важенина О.А., «Кинематограф как социальный институт и канал трансляции образа национальной идеи», также подчеркивает, что «кинематограф... способен реализовать все функции средств массовой коммуникации – информирование, воспитание, организация поведения, развлечение...» [9, с.18]. Учитывая, что кинематограф – синтетический вид искусства, кинематограф оказывают глубинное влияние на сознание зрителя. Режиссер с помощью фильма задает не только ориентиры зрительской аудитории, также демонстрирует национальную картину мира этноса во всех ее реалиях.

Проявление «казахская идентичность» и «национальная идентичность» на примере исторических фильмов.

С помощью применяемого метода контент-анализа будут представлены сконструированные стороны понятий «казахская идентичность» и «советская идентичность» на примере исторических фильмов. Также, обращено внимание на важность мыслительного аппарата, как воспоминания. Именно воспоминания выступает опорным аппаратом и дает возможность для проявления элементов национальной идентичности.

Для отображения национальной идентичности были выбраны казахстанские фильмы исторического жанра. В фильме «Дорога к матери» (2016) режиссера А. Сатаева через призму судьбы главного героя показаны важные исторические события. Историю повествуют с началом установление Советской власти, которая за собой повлекла коллективизация, джут, период становление индустриализации, последовавшей за ней Великой Отечественной войны и строительство мирной жизни. Все события, которые пришлось пережить Ильясу и Марьям направлены на формирование общей идентичности. Однако, отраженная национальная идентичность представлена с небольшими вымышленными реалиями. Согласно мнению исследователя Молдобаева «...национальная история является прошлым, которое особым образом организовано и во многом является «сконструированным» [10, с. 6]. По нашему мнению, представленная идентичность и культура сконструирована, показана картина мира, которая в свою очередь служит основой идентичности, раскрытая упорядоченными событиями и опытом жизни главных героев. Жизненный путь героев складывается в процессе адаптации к коллективу и окружающей среде, показанной в фильме. До периода коллективизации и джута, отражена искомая «казахская» идентичность, которая наследуется и сохраняется из поколения в поколение, но при этом ее составляющие видоизменяемы.

В ракурсе сменяемых событий в фильме «Дорога к матери» происходит смена ценностей, которые уже имеют актуальность в новых условиях. В периодах приспособления главных героев к новым реалиям времен способствует развитию сконструированной идентичности, которая очень хорошо выражена в образе Умит. Главная героиня из маленькой девочки превращается в современную девушку, именно, с этапа взросления девушки начинается яркое представление сконструированной идентичности. Каждый исторический период оставляет на Умит неизгладимый отпечаток, который прекрасно представлен не только внешне, но прослеживается смена мировоззрения с помощью монолога героини. Однако, Умит сохранила в себе основы национальной идентичности, а именно преданность старшему поколению. Была дочерью и кормилицей для названной матери. Чувство благодарности за спасенную жизнь Марьям исходит из заложенного воспитания родителями Умит, которое и дает полную картину национальной идентичности. Ведь основы родной культуры осваиваются в период младенчества, после определенного периода человек лишь вносит корректировки в уже сложившуюся программу. Данный процесс можно называть «формированием национальной идентичности». Именно процесс формирования идентичности был подвержен видоизменению, но при этом основывается он все же на «казахской» идентичности. В данном случае, можно утверждать, что национальная идентичность и приобретенная была подвержена интеграции.

Ввиду того, что в фильме охвачены большие пласты истории и различные периоды, сконструированная идентичность выходит на передний план. А вот «казахская» идентичность отодвигается на дальний, но при этом с помощью воспоминаний идет периодическое напоминание о традициях и культуре кочевого народа. Согласно мнению исследователя К. К. Молдобекова «главная функция этносоциальной памяти – это сохранение и передача самоидентичности национальной общности путем социального наследования от одного поколения к другому» [11], отмеченная функция этнопамяти хорошо представлена в эпизоде из фильма «Дорога к матери», когда Ильясу директор детского дома дарит книги на родном

(казахском) языке. Этот эпизод является символическим в данном фильме, так как книга стала для главного героя неким талисманом, надеждой на возвращения в родные края, именно она окрыляла молодого человека на долгожданную встречу с матерью.

Данное мнение прекрасно иллюстрирует эпизод из другого казахстанского фильма «Султан Бейбарыс» режиссера Б.Мансурова. Главный герой фильма Бейбарыс периодически вспоминает запах травы ассоциирующийся с запахом зелени родных степей. В данном эпизоде за счет воспоминаний главного героя, в памяти всплывают эпизоды из детства, который раскрывает культурные ценности народа. Культурные же ценности являются своего рода источником, где ярко проявляется демонстрация своей принадлежности к казахскому этносу, которая раскрывает невидимую связь между поколениями, их преемственность как процесс самоидентичности. Получается, что сохраняется источник актуализированных ценностей которые исходят из прежних констант.

Можно отметить, что национальном мире человек характеризуется как несвободный; имеющий предписанную привязанность к традициям и культуре, а вот в конструированной идентичности теряется привязанность, но накладывается «образ другого». В качестве примера можно рассмотреть образ Бейбарыса из фильма «Султан Бейбарыс», где он с помощью воспоминаний показывает свою привязанность культуре родных степей на интуитивном уровне. Аналогичная ситуация прослеживается в фильме «Дорога к матери», когда главный герой попадет в детский дом в городе Одесса. Ребята из детского дома конфликтуют с Николаем (прибывшим вместе с Ильясом мальчиком). Увидев происходящее, Ильяс заступается за друга. Проявленная отвага, защита друга несет метафорический смысл, присущий советской идентичности («мы – советский народ»), отождествляясь с интернационализмом и дружбой народов. Советская идентичность объединяла всех представителей национальностей в одно сообщество. Схожая сцена была показана в начале фильма, когда Ильяс жил с родителями. Главному герою пришлось защитить имя своего учителя и его дочери Умит от насмешек аульских мальчиков.

Однако, противоречиво мнение англо-американский историка Баба Х., который утверждает, что «...национальная идентичность не является генетически наследуемым элементом, а представляет собой искусственную конвенциональную конструкцию...» [12], но важно отметить, что конструкция состоит из различных частей.

По предположению Э. Эриксона, формирование идентичности обеспечивает непрерывность прошлого, настоящего и будущего индивидуума, который является по своему сложным и длительным процессом [13]. В фильмах «Султан Бейбарыс» (реж. Б. Мансуров) и «Дорога к матери» (реж. А. Сатаев) представлены обзоры крупных исторических дат, которые в свою очередь дают полное представление о прошлой, настоящего времени из жизни главных героя. Режиссер, используя мысленный процесс воссоздает на экране картину прошлого и настоящего. Ильяс из фильма «Дорога к матери» воссоединился с матерью и любимой, а Бейбарыс, отрекаясь от трона, вернулся на родную землю.

Заключение:

Идентичность формирует целый образ вместе с его отождествлением с определенным этносом. Адаптация сформированного целостного образа в социальной среде, где личность приобретает духовные ценности, направлена в свою очередь на проявление национальной идентичности. Как показало данное исследование, киноискусство обладает механизмом, который направлен на конструирование художественного мира и тем самым оказывает влияние на формирования национальной идентичности. Национальная культура и национальная идентичность – два понятия, создают один единый образ идентичности.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [Электрон. ресурс]// akorda.kz: электрон.статья. 2017. URL: Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» – Официальный сайт Президента Республики Казахстан (17.04.2017)
2. Смирнов П.И. Национальная идентичность, национальный характер и национальный менталитет [Электрон. ресурс]// elibrary.ru: Электрон.статья. 2015. URL: Национальная идентичность, национальный характер и национальный менталитет: понятия и факторы формирования (2015)
3. Белинская Е.П. Современные исследования идентичности: от структурной определенности к процессуальности и незавершенности [Электрон. ресурс]// cyberleninka.ru: Электрон.статья. 2018. – URL: Современные исследования идентичности: от структурной определенности к процессуальности и незавершенности – тема научной статьи по социологическим наукам читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка (2018)
4. Писаренков Н.В. Идентичность в аспекте коммуникации: теоретические подходы // Международный научно-исследовательский журнал Социологические науки. – Москва, 2010. – №37. – С.109
5. Котиди Е.Ю. Проблема идентичности: проблема и современность // Научно-исследовательский журнал «Молодой ученый». Москва, 2017. № 13. – С. 99-103.

6. Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект // Научно-исследовательский журнал Вестник науки–Москва, 2011. –№ 23. – С.202
7. Козелько В.Н. Национальная культура: сущность, структура, компоненты //Научно-исследовательский журнал «Молодой ученый». – Москва, 2018. –№4. – С.12
8. Долгих А.А. Стратегии идеологизации и деидеологизации в философии кино [Электрон. ресурс] // cyberleninka.ru: Электрон.статья. 2016. URL: Стратегии идеологизации и деидеологизации в философии кино (2016)
9. Важенина О.А. Кинематограф как социальный институт и канал трансляции образа национальной идеи// Международный научно-исследовательский журнал Социологические науки. – Москва, 2012. –№15. – С.18
10. Асанова С. «Рухани жаңғыру» подчеркивает важность сохранения национальной идентичности // Вестник КазНУ: Серия. философия – Алматы, 2012. –№8. – С.6
11. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности [Электрон. ресурс] //cyberleninka.ru: Электрон.статья. 2016. URL: Социальная память и механизмы ее воспроизводства – тема научной статьи по социологическим наукам читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка (2016)
12. Баба Х. Location of culture [Электрон. ресурс] //L.N. Y.:1998. URL: [http:// The Location of Culture by Homi K. Bhabha \(1998\)](http://The Location of Culture by Homi K. Bhabha (1998))
13. Кузнецова О.В. Введение в профессию: психолог// [Электрон. ресурс] // static.my-shop.ru: Электрон.статья. 2017. URL: 2606808.pdf (2017)
14. <http://www.undp.org/>

ЕУРОИСЛАМ МЕН ШЫНАЙЫ ИСЛАМНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Оразбеков Мақсат Конусбекович

«Ислам философиясы» мамандығының 2 курс магистранты

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ғылыми жетекшісі: Альджанова Нурлыхан Қожабергеновна

PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«Дін» сөзінің араб тіліндегі мағынасы – сыйлық, үкім, есеп, жаза, мойынсұну, бағыну, құлшылық, шарифат, заң, жол, тіпті, кейбір жағдайларда ұлт деген ұғымды да қамтиды [1; 4]. Ал «діннің» термин ретіндегі мағынасын, Алла Тағала тарапынан жіберілген адамзаттың өмір сүруін ретке келтіретін, адамның аса күрделі жан-дүниесіне рухани тірек болатын заңдылықтарды, ақыретте Алланың разылығына кенелумен уәде етілген мәңгілік жәннәттағы қуаныш пен бақытқа жетелейтін жолдарды көрсетеді деп түсіндіруге болады. Сондай-ақ, «дін» ұғымы – адамзатқа пайғамбарлар арқылы жеткен Жаратушыға деген құлшылықтың заңдылықтары мен тәртіптері. Әрине, біз бұл жерде «діннің» ұлан-асыр мағыналық көпқырлылығын барынша синтездеп, негізгі ұғым ретінде ғана келтіріп отырмыз. Асылында, бұл тақырыптың шеңбері мұнымен шектелмейтіні даусыз. Дін – ақыл-есі дұрыс, өз еркімен иман келтірген адамдарды дүние және ақыретте игілік пен бақытқа жеткізетін иләһи (тәңірлік) заң.

Батыс әлемі дін ұғымы үшін «аса құрметті, мән берілген, тағзым етілген нәрсе» мағынасына келетін латынша «religio» сөзін қолданады. Тарих сахнасындағы философтар, әлеуметтанушылар мен дінтанушылар және ислам ғұламалары дінге түрлі анықтама берген. Ислам философиясы бойынша дін – әлемді байланыстырушы күш, яғни, Алла Тағаланың барлығына сенім мен амалдың бірлігі [2; 3].

Мақаламыздың өзегі болған асыл дініміз – ислам туралы кеңірек тоқталып өтейік. Ислам сөзінің түп-тамыры «салима», «юслиму», «ислам» яғни, бейбітшілік, аманшылық деген сөздерден бастау алады, ол Алла тағаланың «Салам» деген көркем есімімен сабақтас. Ал шариғаттағы мағынасы толық мойынсыну, Алланың алдында парыздарды орындау, одан басқа жалған құдайларға табынбау. Ислам – Алла тағаланың Жәбірейіл періште арқылы сүйікті әрі соңғы пайғамбары Мұхаммедке ﷺ жіберген ең соңғы діні. Ол адам баласына осы дүниеде және ақыретте бақытты өмір сүруге жетелейтін қағидалар жиынтығы.

Жер бетіндегі ең алғашқы адам хазірет Адам (әлейһиссәләм) – алғашқы пайғамбар. Адамзаттың алғашқы діні – хақ дін. Хазірет Адамнан Исаға дейін келген барлық пайғамбарлар адамдарға Алланың бір екендігін баяндаған және қалай ғибадат ету керектігін үйреткен. Бірақ бұл пайғамбарлар жеткізген иман негіздері мен діни қағидалар уақыт өткен сайын бұрмаланып, түпнұсқалары жойылған. Осыған байланысты Алла соңғы пайғамбар хазірет Мұхаммед (с.а.у.) арқылы бүкіл адамзатқа соңғы әрі ең кемел Ислам дінін жіберген. Қазіргі таңда дүние жүзіндегі шынайы, ақиқат дін – Ислам діні. Жалған діндердің Алла алдында ешқандай құны жоқ. Алла алдында тандалған әрі қабыл көретін дін – Ислам. Бұл ақиқат Құран Кәрімде былай баяндалады:

- “Алланың құзырындағы дін күмәнсіз Ислам діні”;
- “Кімде-кім Исламнан басқа дін іздесе, әсте қабылданбайды, ол ақыретте зиянға ұшыраушылардан болады”.

Ислам дінінің үкімдері адамдардың бақытын көздейді. Бұл үкімдерді орындап, соған сай амал жасағандар бұл дүниеде де, ақыретте де бақытқа кенеледі. Ислам дінінің үкімдері үшке бөлінеді:

- Иман: Адам иман негіздеріне сену арқылы рухани нәр алып, жүрегін қате әрі жалған сенімдерден тазартады;
- Амал: Амал – адамдардың жасаған іс-әрекеттері. Амалға байланысты үкімдер екіге бөлінеді: а) Алла алдындағы ғибадат ету міндеті; ә) Адамдардың өзара қарым-қатынасын реттейтін үкімдер;
- Ахлақ: (адамгершілік, көркем мінез-құлық). Адамдарға қатысты ой-пікіріміз бен қимыл-әрекетімізді реттеп отыратын үкімдер.

Шынайы Ислам дінінің ерекшеліктері:

1) Ислам – ең соңғы дін. Ислам дінінен басқа дін келмейді, үкімдері қиямет күніне дейін жалғасады. Ислам дінін адамдарға жеткізіп, уағыздаған хазірет Мұхаммед (Алланың Оған салауаты мен сәлемі болсын) соңғы пайғамбар. Одан кейін пайғамбар келмейді.

2) Ислам – әлемдік дін. Бұрынғы пайғамбарлар жеткізіп, насихаттаған діндер тек қана белгілі бір ұлтқа, халыққа келсе, Ислам діні бүкіл адамзатқа жіберілген.

3) Ислам дінінің үкімдері барлық адамзаттың қажеттіліктерін қамтамасыз ететіндей жан-жақты әрі толық. Сондықтан басқа сенімдерге қажеттілік туындамайды.

4) Ислам діні бұрынғы Алла тарапынан келген пайғамбарларды және киелі кітаптарды толықтырады, мойындайды.

5) Ислам діні бұрынғы пайғамбарлар насихаттаған дін үкімдерінің күшін жойған. Өйткені, олар белгілі бір халыққа әрі белгілі бір уақытқа жіберілген. Ал Ислам діні болса, барлық адамзатқа жіберілген әрі қиямет күніне дейін өзгермей жалғасатын дін [2; 4].

Қазіргі таңдағы Ислам әлеміндегі өзекті мәселенің бірі – «Еуроислам» немесе еуропалық ислам түсінігінің қалыптасуы мен еуропалық мұсылман халықтарының арасында тарауы болып отыр. Еуроислам тұжырымының мәнін ашпастан бұрын, бұл терминнің пайда болу тарихы мен аталмыш концепцияның авторларына тоқталып өтейік.

Батыс Еуропа елдерінде тұратын мұсылмандардың жаңа діни-идеологиясы ретінде түсінілетін Батыс ғалымдарының еңбектерінде «Еуроислам» термині пайда болды. Еуроислам немесе еуропалық ислам – бұл кейбір ғалымдардың Еуропада бар немесе пайда болғалы тұрған исламның болжамды түрі [3; 12]. Исламның бұл жаңа түрі мұсылмандық міндеттер мен принциптерді батыс мемлекеттерінің әлеуметтік негіздерімен, мәселен, адам құқықтары, заң үстемдігі, демократия және гендерлік теңдік сияқты дүниелермен біріктіруі керек. Еуроислам – жалпы мағынада, исламның демократия және либерализм идеялары мен әрекеттерін қабылдауын, тар мағынада – исламның Еуропаның мәдени және мемлекеттік өміріне араласуын, ықпалдасуын білдіретін шартты ұғым. Еуроислам тұжырымдамаларының авторлары – Тарик Саид Рамадан (1962 жылы Женевада туған) және Бассам Тиби (1944 жылы Дамаскіде туған) – белгілі ғалымдар, публицистер және қоғам қайраткерлері. Екеуі де еуропалық мұсылмандарды белсенді қорғайды және олардың идеяларын Батыста насихаттайды, сондықтан олар ғалымдар, саясаткерлер мен журналисттердің назар аударатын объектісіне айналды. Қазіргі заманның бірқатар мұсылмандық реформаторлары мысалы, Т. Рамадан еуроисламның астарынан (al-islam al-urubi) қазіргі Еуропа өміріне ыңғайланған шарифатты іздейді. Басқалары (мысалы Р. Хакимов) еуроисламды еуразияшылдық идеясына толықтыру немесе балама ретінде қарастырады. Бұл тұжырымдамалардың авторлары тек Еуроислам ғана мұсылмандардың Еуропалық қоғамдастыққа ауыртпалықсыз енуіне көмектеседі деп нық сенімді. Қазіргі уақытта Еуропада бірқатар өткір қақтығыстар нәтижесінде қалыптасқан өте шиеленісті жағдайды ескере отырып, еуроислам діни-идеологиясының жүйе ретіндегі мәнін және оның даму перспективалары қандай болатынын түсіну қажет.

«Еуроислам» ұғымы ХХ ғасырдың 90-шы жылдарында пайда болды және бастапқыда «зайырлы ислам», яғни, батыс елдерінің зайырлы құрылымдарымен үйлесуге келетін ислам ретінде түсіндіріледі. Бірқатар мұсылман діндарлары, мысалы, М. Сейхун (діни мекемелердің түрік-ислам одағы), дін мұсылман үммесінің бірлігін бұзатын «еуроисламның» болуын жоққа шығарады [4; 9]. Уақыт өте келе «еуроислам» «Еуропадағы ислам» ретінде емес, исламның еуропа елдерінің қоғамдық және мемлекеттік құрылымдарына кірігу процесі ретінде түсініле бастады. «Еуроисламды» бұлайша түсіндірудің жақтастары көбейді, өйткені бүгінгі күні батыс елдеріндегі мұсылмандар санының артуына орай және Шығыс пен Батыс арасындағы өркениеттік шиеленісті төмендету, дінаралық диалог жүргізу қажеттігінен туындап отыр. Шарифаттың көптеген талаптары батыстық демократия құндылықтарына қайшы келеді. Сондықтан да «еуроислам» шарифаттың аса қатаң шарттарын ауыстыруды талап етеді. Мәселен, ерінің көзіне шөп салған әйелді таспен ұру; ұрының қолын шабу және т.б.

90-шы жылдардың ортасында «еуропалық ислам» терминін алғаш енгізген – Египеттен шыққан Швейцария азаматы Т.Рамадан. Рамадан ұсынған негізгі постулаттар келесі тұжырымдарға негізделген. Ғалым мұсылман философиясын дұрыс түсіну үшін Құранды жаңаша түсіндірудің қажеттілігіне қатты сенеді. Ол тым жиі шатастырылатын дін мен мәдениеттің арасындағы айырмашылықты атап көрсетеді. Ол еуропалық мұсылман халықтарын әрі мұсылман әрі еуропалық бола алатындығына сендіреді. Еуропалық мұсылман белгілі бір жағдайларды қоспағанда, Еуропа мемлекетінің заңдары бойынша өмір сүреді.

Т. Рамадан Еуропа мұсылмандары «еуропалық ислам» құруы керек деп санайды, өйткені «азиялық ислам» және «африкалық ислам» бар және бұл түрлердің кейбір мәдени ерекшеліктері бар. Бұл көзқарасты шынайы мұсылмандар жоққа шығарады, олар бір ғана шынайы ислам бар екеніне сенімді. Т.Рамадан Еуропада тұратын мұсылмандар мұсылмандықтың негізгі діни көздерін, ең алдымен, Құранды қайта қарап, оларды еуропалық қоғамның ықпалында болған өздерінің мәдени тәжірибелері тұрғысынан жаңаша түсіндіру керек деп санайды. Т. Рамаданның идеяларын батыстық мұсылмандар да, шығыс мұсылмандары да әртүрлі қабылдайды. Біреулер оны исламдық фундаментализмнің жақтаушысы, басқалары либералды, еуропалық мәдени құндылықтарды насихаттаушы деп санайды. Британдық саясаттанушы Дэвид Прайс Джонс Т. Рамаданның идеологиясы «кері империализмнен» басқа ешнәрсе емес деп санайды [5; 20]. Мұсылман емес елдерде тұратын мұсылмандар өздерінің ережелері мен дәстүрлері бойынша өмір сүруге құқылы болуы керек және бұл батыстың либералды толеранттылығы жағдайында бүкіл қоғам осы таңдауды құрметтеуге міндеттелуі керек.

Егер Т. Рамаданның пікірі бойынша еуропалық ислам идеология болса, Б.Тиби еуроисламды белгілі бір құқықтық қатынастар жүйесіне ие құрал ретінде көрді. Б.Тиби заңгер, халықаралық құқықтың маманы ретінде мұсылмандарды еуропалық қоғамдастыққа интеграциялау мәселесіне заңтану тұрғысынан қарады: еуропалық және мұсылман мәдениеттеріндегі жалпы адамзаттық құндылықтарды анықтап, оларды мұсылман құқығының қайнар көздерімен үйлестіру қажет деп білді. Осыған байланысты ол Еуропа елдерінің либералды, демократиялық, саяси және әлеуметтік құрылымының негізгі құндылықтарын ешқандай шартсыз қабылдауға шақырды, өйткені қарапайым исламның дәстүрлері мен нормалары үмітсіз ескірген деп білді. Әрине, еуропалық мұсылмандардың көпшілігі бұл ұғымды қабылдап, өзінің жеке басын жоғалтудан қорқып, оны құптамайды, өйткені еуро-ислам «діннің негізгі негіздерінен» бас тартуды және шын мәніндегі «дүниежүзілік мұсылман қауымынан (үмметтен)», шынайы Исламнан кетуді білдіреді.

Т.Рамадан мен Б.Тибидің көзқарастарынан мынадай қорытынды жасауға болады: екеуі де Батыс Еуропада исламды реформалауды ұсынады. Соңғы екі ойшыл діннің қызметкерлері болды, әділетті мұсылман тұрғысынан мінсіз өмір салтын ұстанды, сондықтан олардың ілімдері еуропалық мұсылман діндарларының жүректерінен қолдау тапты. Осылайша, болашақта еуроислам исламның аймақтық әртүрлілігі ретінде қалыптаса алады деп болжауға болады, бірақ бұл белгілі бір діни идеологиялық көзқарастарды таңудың нәтижесінде емес, ұзақ тарихи дамудың нәтижесінде болады. Бірақ, ғалымдардың идеялары Батыс Еуропа мұсылмандары арасында қолдау таба қоюы екіталай., себебі екеуінің де тұжырымдамалары жасандылыққа құрылған.

Түрік зерттеулер орталығының директоры Фарук Сен де егер «еуроислам» бұрыннан бар болса немесе болашақта қалыптасатын болса, оның негізгі сипаттамалары шарифат заңдарынан бас тарту, тұрғылықты елдің конституциясына адалдық таныту болады деп санайды. Фарук Сеннің ойынша, кез келген еуропалық мемлекеттің ислам дініне деген көзқарасы, танымы әр түрлі. Бұл еуроислам ұғымының тұтастығына кедергі келтіретін мәселе болып табылады.

«Еуроислам» діннің дамуын шектегендіктен, түрік-ислам діни мекемелер одағының өкілі Мехмет Сейхун «еуроислам» туралы әңгімелерден бас тартып, исламның жалпы адамзаттық құндылықтарына жүгінуге шақырады. Мехмут Сейхун «Ислам діні өте серпінді. Әрине, Құран сүрелері өзгермейді, бірақ оларды түсіндіру және ұғындыру әдіс-тәсілдері үнемі дамып отырады. Сондықтан, егер біз ислам түсінігіне қатысты аймақтық айырмашылықтарды ескерместен, «еуроисламды» енгізе бастасақ, бұл ислам дінінің дамуын шектейді. Мен «еуроислам» ұғымынан бас тартуды ұсынамын, ол исламға да, еуропалықтарға да ештеңе бермейді», – деген болатын [6; 13]. Профессор Тибидің «еуроислам» аясында жасаған ұсыныстарының бірі – әйелдер мен ерлер арасындағы теңдікті енгізу болатын. Бұл талап барлық Еуропа елдерінің конституцияларында жазылған. Әйелдің құрметі мен қадірі Құран мәтініне де қайшы келмейді. Алайда, «еуроисламның» қабылданып, адамдар арасындағы адами құқықтардың даму күшіне қарамастан, екі жақты келісім мен әйел құқығының тапталуына кедергі боларлық дүниелер әлі де орындалған жоқ.

Т. Рамадан көтерген көптеген сұрақтар жауапсыз қалды. Ал берілген жауаптарының көпшілігі күмән тудырады. Оның берген күмәнсіз дұрыс жауаптарының өзі қайшылыққа толы, өйткені ол ойларды басқа ойшылдар әлдеқайда терең деңгейде ұсынған және дамытқан. Швейцария интеллектуалының даулы тұлғасын біздің көз алдымызда болып жатқан қазіргі заманғы ислам дискурсының тарихынан оңайлықпен өшіру мүмкін емес. Тарик Рамадан исламнан бас тартпай-ақ, заманауи адам болуға болатынын алға тартады. Сайып келгенде, ол үшін ислам күрделі бірегейліктің бір бөлігі болып қала береді және біз одан дін құбылысы мен діни сенімнің табиғатын, сенім мен білімнің, сенім мен сезім арасындағы байланысты тереңірек түсіндіруді көре алмаймыз. Мойындау керек, Рамадан ең заманауи ислам ойшылдарының бірі болмаса да, қазіргі әлемдегі ислам жолын жарықтандыруға тырысқан ең ықпалды зиялылардың бірі.

Қорытындылай келе, Ислам – бүкіл әлемдік әембебап дін. Сондықтан әр ұлттың танымы, салт-дәстүрі, діліне қарай кейбір ерекшеліктер болады. Мысалы, біз қазақпыз. Біздің халықтың танымында Ислам діні сәл өзгешелеу. Ислам дінін ұстанатын Иран, Ирак, Пәкістан, Индонезия елдерін алып қарасаңыз, олардың да Ислам дінін ұстанудағы ерекшеліктері бар. Еуропада тұратын халықтардың да еуроисламды ұстануы заңдылық. Еуроисламның нағыз Исламнан айырмашылығы – Еуропаның танымы, діліне қарай өте тар шеңберде қалыптасуында. Еуроислам шарифатты толық құптамайды. Шарифаттың кейбір талаптары батыстық демократия құндылықтарына қайшы келеді. Сондықтан «Еуроислам» шарифаттың қатаң шарттарын ауыстыруды, қазіргі Еуропа өміріне ыңғайланған шарифатты талап етеді. Мысалы, көзге шөп салу, зина, ішімдік, есірткі қолдануды әркімнің қалауына қалдыру т.б. Алайда шарифат – Алла тарапынан бекітілген қағидалар жиынтығы. Оны Еуропаның демократиялық талаптарына сай келмейді деп өзгертуге болмайды. Егер бұлай болатын болса, Ислам

діні өзінің мазмұнынан айырылып, саяси жүйеге, яғни халықты басқару құралына айналып кетеді. Алайда Ислам – адам үшін түскен дін. Ислам діні бойынша адам – ең басты құндылық. Еуроисламда тап осы адамға құрмет, адам құқықтары, теңдік, әділеттік, кісі ақысын жемеу, ала жіпті аттамау сынды нәрселерге қатты мән беріледі. Адамгершілік, бейбітшілік, білім, ғылым дәріптеледі. Бұған дәлел кейінгі кезде ең мықты Ислами еңбектердің Еуропада жарық көруі. Нағыз мұсылман саналатын елдердің өзінде мұндай әділет, теңдік, еркіндік түсінігі жоқ. Жалған фанатизм, дінді халықты басқарудың құралы ету басым. Егер салыстыратын болсақ, мұсылман елдерінде тұратын таныстарыма қарағанда Еуропада тұратын мұсылман бауыр, таныстарым бақыттырақ. Себебі дінін еркін ұстанады, ешқандай тыйым жоқ, құқықтары қорғалған. Көптеген діни салт, жоралғыларды ұстануға рұқсат беріледі. Балалары емін-еркін Құран курстарына барады, мешіттері әрдайым ашық. Тіпті көршілері «Рамазан айында көршілерімізге кедергі болмайық. Олар түнде ораза ұстайды. Шуламайық» деп ерте ұйқыға жатады екен. Бұл адамға, адамның наным-сеніміне деген құрмет. Еуроислам түсінігінде осы бар. Осы тұрғыдан Еуроисламның ерекшеліктерін айта кету керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Günay Tümer. Abdurrahman Küçük. Dinler Tarihi. – Анкара, 1997. 4–бет.
2. <https://islam.muftiyat.kz/kk/>
3. Костылев П. Н. Концепция «Европейского халифата»: аналитическая записка. – М., 2008. – 12 с.
4. Шваниц В. Г. Евроислам (Euro-Islam, Webversion)
5. Ramadan T. Islam. Proshloe i nastoyashchee. Per. Nesterovoi Z. M.: KoLibri; 2018. 288 s.
6. †3. Ramadan T. Po stopam Proroka. Uroki iz zhizni Mukhammada. Per. s angl. M.: Slovo bez granits; 2015. 304 s.

ТЕРРОРИЗМ МЕН РАДИКАЛИЗМ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЭКСПЕРТ Е. КАРИННИҢ «ЖУСАН ОПЕРАЦИЯСЫ» ЕҢБЕГІНЕ ҒЫЛЫМИ АНАЛИЗ

Оспанова Аружан Дәуренқызы

*«Конфликтологиядағы діни бірегейлік» мамандығының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылым жетекшісі: Утебаева Динара Сахибовна
PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Кіріспе:

Зерттеу жұмысының өзектілігі: «дінсіз -халық болмайды, халықсыз -билік болмайды» деген түсінік бар қоғамда. Қазақстан өз тәуелсіздігін алған жылдардан соң әлемнің әр бұрышынан қазақ бауырларымыз отанға орала бастады, олар өздері өмір сүрген мемлекеттің мәдениеті мен діни сенімін қоса алып келді. Түрлі діни ұстанымдар бас қосқан мемлекетіміз діни сенім және ұстанымдар жайлы заң қабылдады. «Ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті дін ретінде белгіленбейді» - деді. Дін саласында орын алған өзгерістер қоғамдағы рухани вакуумды толтыру үшін қызмет жасай бастады. Барлық діни сенімі бар ұйымдар өздерінің идеологияларын әлеуметтік ортаға таратты. Соның әсерінен қоғамымызға сай келмейтін түсініктер мен ұстанымдар пайда болды. Нәтижесінде елімізде деструктивті діни терактілер орын алды. Сонымен қатар діни сауаттылықтың төмендігінен Сирия және Ирак мемлекеттеріне соғысқа отбасымен аттанып кеткен қазақ бауырларымыз да бар. Осындай салдар «Жусан» гуманитарлық операциясының іске асуына себеп болды. Осы ғылыми мақала өзінің ауқымдылығы және актуалдылығымен ерекшеленеді. Бұл тақырып әлі зерттеліп анализ жасалып қорытындыланбағандықтан маңызды болып табылады.

Жоғарыда келтіріліп отырған деструктивті діни ағым түсінігіне анықтама берейік. Деструктивті діни ағым дегеніміз -қалыптасқан жүйені бұза отырып өзіндік идеологияға сүйеніп әрекет ететін түсініктегі ағымдар. Діннің атын жамылып діни сауаты төмен және әлеуметтік жағдайында мәселелері бар жастарды өздерінің діни сенімін кемелденген деп көрсету үшін қолдарынан келгенше жастарға көмек беріп, өз идеологияларын үгіттеу арқылы орталарына қосып алып жұмыстарын арықарай жалғастыра өмір сүретін сенім [1].

Деструктивті діни ағымдардан зардап шеккен адамдар басында ештеңе түсінбестен қараңғы сенім артында кете беруі мүмкін. Уақыт өткен соң қателескендерін біліп тәубелеріне келіп жатады. Бірақ кейде ол тым кеш, олар не отбасынан айырылып не қоғамнан шеттеліп қалған болады. Адам санасын улайтын деструктивті ұйымдардың басты қаупі – бұл ортаға сенім білдіріп келген адамның дербес ойлана алу, сын көзбен қарау, өз бетінше шешім шығара алу, қалаған өмір салтын таңдау қабілеттеріне шектеу қойылады. Яғни азаматтың жеке бас бостандығы мен құқықтарына қол сұғу орын алады.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы мен материалдары: зерттеу жұмысы барысында әдіснама ретінде салыстырмалы әдісті қолдандық. Терроризм мен радикализм сұрақтары бойынша қазақстандық эксперт Ерлан Кариннің «Жусан» операциясы (Сириядан кімді және неге қайтардық?) деген кітабында келтірілген Сириядан оралған әйелдермен сұхбаты мен біз зерттеу барысында ұйымдастырған сұхбат зерттеу жұмысымыздың материалдары болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты: діни сауатсыздықтың төмендігінің себебінен жастар мен отбасылы азаматтар деструктивті діни ағымдардың артынан еріп отанына және отбасына опасыздық жасап өзге өмірге жол тартып жатады. Біздің осы мақаланы жазғандағы басты мақсатымыз, еліміздегі діни тұрақтылықты және қоғамдық бірегейлікті сақтау үшін «Жусан» операциясымен отанға оралған азаматшалар арасында сұхбат жүргізіп, діни қақтығыстардың алдын алу жұмыстары одан қалса оңалту тапсырмаларының орындалуының маңыздылығын жеткізу.

Қазіргі таңда актуалды болып табылатын «Жусан» операциясының орындалуына ат салысқан, Ерлан Кариннің «Жусан» операциясы деген кітабындағы әйелдермен сұхбаты мен біз жасаған сұхбатты салыстыра отырып сәйкестендіру арқылы әлем бойынша маңызды болып табылатын мәселенің себептері мен соғыс ошағынан отанға оралтылған отандастарымыздың әлеуметтік қоғамға ресоциализациялануын зерттейміз[2].

Зерттеу жұмысының міндеті: білімсіздіктің нәтижесінде отбасынан айырылып, өмірін өлімге қиған жандардың және олардың жақындарының жан айқайын қоғамға жеткізу, аслы хақ болған Ислам дінінің атын жамылып жойқын әрекеттерге барып жатқан деструктивті діни ағымдардың идеологиясын ашу мақаламыздың міндеті болып табылады.

Сонша жыл көлемінде БАҚ мен әлеуметтік желілерден бақылап жүрген Сирия мен Ирак шекарасындағы қанды майданда болып жатқан ақпараттарды енді кітап беттерінен оқи аламыз. Ерлан Кариннің 20 жылдық эксперттік көзқарасы мен тәжірибелеріне сүйене отырып, 2018 жылы елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастауымен Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің орындауымен жүзеге

асқан гуманитарлық «Жусан» операциясына Ерлан мырза да қатыса отырып Сирияда қалған отандастарымызды елге қайтару операциясының басы қасында болып нақты мәліметтерді жинаған. Барлық ақпараттарды кітап ретінде басып сатылымға шығарды. Ерлан Карин өз еңбегінде діни сауатсыздықтың адам өміріне қалай әсер ететіндігіне баса назар аудара отырып отбасын тастап деструктивті діни ағымның соңынан еріп Сирия асып кетудің себептерін ашып көрсетеді.

Деструктивті діни ағымнан зардап шеккендермен сұхбат «Сен өте көп уақыт шығатын ешқандай жол таппай жүресің, бір күні кенеттен есіктер бірден ашыла кетеді» – деп бір әйел Сириядан отанға оралуын осылай сипаттайды. Елге қайтарылу ол үшін де, сол секілді басқа да әйелдер үшін де жаман түс көріп жатқан жерінен ұйқысынан оянып кеткенмен тең саналады.

«Жусан операциясы» арқылы отанға оралған әйелдер арасында сұхбат ұйымдастырылды. Саны түрлі болса да айтылған түсіндірмелер легі жалғыз. Осы сөздерден соң Сирия мен Ирак шекарасында Ислам Халифаты деп аталған мемлекетте қазақ отбасының жағдайы қалай болғандығы жайында бір картина шығаруға болады.

Біздің тараптан ұйымдастырылған сұхбаттан үзінді...

• «Материалдық жағдайымыз төмендеп кетті, отбасымызды асырай алмайтынын көріп жолдасым ішкілікке салынды...»

• «(Братья по вере) деп күйеуімді жандарында алып жүрді. Бізге рухани және материалды көмек беріп тұрды...»

• «Кейінгі уақыттарда үйге келулерін жиілетіп кетті. Күйеуімді алып далаға шығып көліктерінде біраз уақытқа дейін отыратын болды...»

• «Жолдасым Ислам дінін қабылдады, менің де қабылдауым қажет екенін айтты...»

• «Мен діни сауат алған емеспін...»

• «Жолдасым тіл білімдерін үйренемін деп Египетке жол тартып кетті. Жыл шамасында оқып Түркия мемлекетіне ауысып жатқандығын айтты. Сол уақытта маған да оның артынан барып оқуымды талап етті. Мен де кеттім оқуға, сосын біз Сирия шекарасынан бір -ақ шықтық.»

• «Сирияда бізді күтіп алып жақсы қарады басында...»

Ерлан Кариннің сұхбаттарынан үзінді...

• «Неге қазақтар сол елге кетіп жатыр деп біз көп ойландық және сол ойымызға жауаптар іздей бастадық... Сосын түсіне бастайсың. Ислам дінін қабылдаған кезде, шарифат бойынша өмір сүргің келеді, барлығы хиджабта жүрсе екен деп ойлайсың...»

• «Біз ол жақта ислам шарифатымен емін -еркін өмір сүре алдық. Ешқандай да ұрлық, зомбылық болмады. Тура бір жыл көлемінде осылай болды. Намаз уақыты жайлы халифаттан үндеу келген уақытта (азан шақырылғанда) далада, сыртта ешкім қалмайды ойнап жүрген баладан басқа. Базарларда сауда тоқтап барлық тауар орнында қалдырылады, ешкім тиіспейді де. Себебі барлығы біледі, ұрлық үшін қолдарынан айырылатындарын. Ештеңе ұрланбайды да. Барлығы жақсы болды. Жыл бойына керемет өмір сүрдік, дәл сол уақытта маған Қазақстанға қайт десе, бәлкім мен қайтпаспа едім. Маған онда ешкім тиіспеді, ешқандай жаман әрекет жасамады, жамандық көрмедім. Әйелдер өздерін еркін ұстады, оларға тиісіп зорлық жасауға тыйым салынған. Әрқашан үйдің есік -терезелері ашық болатын...»

• «Бөлек үй де берілді бізге. Су, жарық, тағам, барлығы тегін болды...»

• «Жолдасым тірі кезінде, барлығы жақсы еді. Ешнәрсе ойламайсың, тағам, киім – не қаласаң барлығы болды бізде. Біз Ирактағы ең әдемі қалаға бардық -Мосул деп аталады, қыдырдық, бес жұлдызды қонақ үйде тұрдық. Балаларымның әкесі тірі кезінде менде ешқандай мәселе туындамады.»

• Жолдасым айтқан еді: «Егер мен жоқ болып кетсем, өзіңе де, балаларға да осындай жерден артығын таппайсың. Осында еркін дініңді ұстай аласың. Егер мен болмай қалсам, Қазақстанға қайтамын деген ой басыңа кіріп шықпасын...» - деп.

• «Соңында, барлығы өте қатты нашарлап кеткен соң, жолдың барлығы жабылып қалды, КАМАЗдар тауар алып келуін тоқтатты. Өте қиын болды, не істерімді білмедім, балалар үшін уайымдадым да қайтадан тұрмысқа шықтым...»

• «Сирияда мұсылман мемлекет құру үшін бірнеше талпыныс болды, бірақ -та ештеңе оңай берілмейді. (...) Қазақтарды өз мақсаттары үшін ғана пайдаланды...»

• «Өлім деген біз үшін күнделікті жағдайға айналып кетті...»

• «Бұл расыменде Ислам мемлекеті болса, кішкентай балалардың зардап шегуіне Жаратушы жол бермес еді...»

Осы айтылғандардың барлығын қосып оқысақ бір оқиға шыққанын көреміз. Сұхбат соңында отанын тастап отбасымен Сирияға аттанып кеткендері үшін әйелдердің өкінгенін көре аламыз. Бірақ -та соны түсінулері үшін біршама уақыт кеткен, біреуі Сирия еліне келіп жете салысымен бұл жерден жақсылық

таппайтынын бірден түсінген болса, біреуінің түсінуі үшін бірнеше ай не жыл кеткен. Жағдайдың күрделенуі мен ДАИШ ұйымының соғыс әрекеті, жақындарынан айырылу мәселелері – кейбіреуінің отанға оралуы үшін түрткі болған.

Біз зерттеу жасаған мәселе төңірегінде қарастырылған сұхбат пен Ерлан Карин ұйымдастырған сұхбаттың ұқсастығы мен Сирияға жол тартып кету себептерінің де ұқсас болуы, әйелдердің айтары бір болғандығы зерттеу жұмысымыздың нәтижесі болып табылады. Басында барлығына жағдай жасалынып жеке үй қарастырылған болса, соғыс басталған уақытта жолдастарынан айырылып үйсіз қалған жесір азаматшалар мен жетім балалардың саны артып кетті. Сирия шекарасында қалған әйелдер мен балалар өз Отанына оралуды тек армандап қана қойған. Тура сол уақытта елбасымыздың қолдауымен «Жусан» операциясы қолға алынды. Жоспарланған гуманитарлық операция өзінің мақсатының айқындылығымен бірден іске кірісіп қазақстандықтарды эвакуациялауды бастады. Елге оралған әйелдер мен балалар қоғамымызға қайта қосылу үшін бірнеше этаптардан өтулері қажет болды. Ол жайында төменде тоқталатын боламыз.

Басында елді тастағандардың көп бөлігіне өздері қалаған өмірді тапқандай болып көрінген: «Егер сіздер білсеңіздер, барлық хадистерде Шам елінің қасиетті жері жайлы айтылған... Біз сол жаққа барғанымызда хадистегі жерге тап болдық деп ойладық басында. Дәл сол уақытта бізде барлығы өте жақсы болған еді.»

Бірақ біршама уақыт өткен соң, Сирияда бомбардировкалар басталып кетті: «Бір жыл біз тыныш өмір сүрдік, сосын Ресейлік ұшақтар кассеттік жарылғыштар тастай бастады». Одан соң -жағдай мүлде басқа жаққа өзгерді, бұл жер жаннаты емес, сынақ алаңына айналды: «Бір жағынан -тыныш өмір, әдемі пальмалар болса, екінші жағынан -темірлерде ілінген адам бастары болды. Өте қорқынышты.»

Отанға оралған барлық әйелдердің балалары бар, солардың болашағы үшін уайымдары басым. Бір нәрсені айта кету қажет, шамамен ешқандай әйел мемлекет тарапына өз алғысын білдірмеді, көпшілігі үшін бұл жағдай тек болуы шарт мемлекетаралық саясат деп түсінді. Дегенмен де барлығы сондай жаман лагерлік өмірден отандарына оралғандары үшін өте қатты қуанышты. Олардың расыменде үйлеріне қайтқысы келген еді.

«Жусан» операциясының мемлекеттік маңыздылығы

«Жусан» операциясы қарулы қақтығыс аймақтарынан келген әйелдер мен балаларды оңалту жөніндегі жүйелі бағдарламаны әзірлеуге және енгізуге серпін берді. Жоғарыда айтылғандай, операцияны жүргізу туралы шешім осы бағдарлама сынақтан өткеннен кейін ғана қабылданды. Бізге келіп жеткен мәліметтер бойынша бірнеше ондықтан астам қазақ балалары соғыс майданында ата-анасын жоғалтып алған екен[3]. Сондықтан да ҚР Білім және ғылым министрлігінің базасында ведомствоаралық топ құрылды, ол қайтарылған әйелдер және балалармен жұмысты ұйымдастыру бойынша іс-қимылдардың қадамдық алгоритмін дайындады және оны іске асырды. Ол келесі кезеңдерді қамтиды.

Бірінші. Сириядан келген бойда 140 әйел мен 406 бала Маңғыстау облысының Каспий теңізінің жағалауында орналасқан «Фламинго» балалар сауықтыру лагерінің аумағындағы арнайы құрылған Уақытша бейімдеу орталығына орнықтырылды. Олар барлық ыңғайлы коттеждерге орналастырылды. Күніне бес рет тамақтану қарастырылған: мәзір діни талаптарды ескере отырып жасалған, ал қант диабетімен ауыратындар үшін жеке тағамдар дайындалған. Бейімдеу орталығында медициналық тексеру, психологиялық-тәрбие жұмыстарын жүргізу үшін жеке кабинеттер, оның ішінде теологтар мен дінтанушылар жабдықталды.

Мектеп және мектепке дейінгі жастағы балалар үшін тәжірибелі педагогтарды, балалар психологтарын, тәрбиешілерді тарта отырып, уақытша мектеп пен балабақша ұйымдастырылды. Сондай-ақ, орталық аумағында балалар ойын бөлмелері мен алаңдары жұмыс істеді. Келгендердің барлығы орталықта 3-4 апта болды және карантин мерзімі аяқталғаннан кейін олардың барлығы бұрынғы тұрғылықты жерлеріне шығарылды.

Екінші. Жергілікті биліктің көмегімен қайтарылған барлық әйелдер мен балаларға кешенді медициналық тексеру ұйымдастырылды. Олар қауіпті инфекциялар мен аурулардың бар жоғы анықталу үшін жұмыс жасады. Сонымен қатар эпидемияға қарсы, дезинфекциялық және дезинсекциялық іс-шаралар жүргізілді. Карантин кезінде дәрігерлер күнделікті жоспарлы аралауды жүзеге асырды. Егер балалар мен әйелдердің кез-келгенінде жұқпалы ауру және суық тию анықталса, пациенттерге тиісті емдеу курсы тағайындалды. Бір жараланған адамнан әуе соққысының салдарынан жүрек аймағында фрагмент тапты. Нұр-сұлтан қаласында ота жасалды. Сондай-ақ, бірнеше балаға операция жасалды. Әсіресе, 2019 жылдың мамыр айында «Жусан -2» операциясымен келгендер тобында жараланғандар көп болды. Олар әл-Бахгуз құлағаннан кейін күрд лагерлеріне келген, сондықтан әйелдер мен балалар арасында көптеген зардап шеккендер болды.

Үшінші. Барлық келген әйелдер мен балалар сыртқы киім, аяқ киім, балалар заттары, ойыншықтар, жеке гигиена құралдарын қоса алғанда, қажетті заттармен қамтамасыз етілді. «Жусан-1» операциясы кезінде ұшақтың бортындағы қысқы заттар мен киімдер барлығына берілді – операцияның бұл кезеңі қаңтарда жүзеге асырылды. Мұның бәрі алдын-ала қарастырылған.

Төртінші. Ішкі істер министрлігі мен Әділет министрлігінің көмегімен барлық тілек білдірушілердің жеке басын қуәландыратын құжаттар мен балалардың туу туралы куәліктері қалпына келтірілді. Қазақстанда туылмаған балаларға туу туралы куәліктер геномдық сараптама нәтижелері бойынша ресімделді.

Бесінші. Кешенді психологиялық оңалту жұмыстары жүргізілді. Тәжірибелі психолог мамандар балалармен және ересектермен жеке әңгімелесулер, тренингтер және психотесттер өткізді. Сауалнаманың және әр әйелдің сауалнамасының нәтижелері бойынша оның әлеуметтік және діни портреті жасалды. Кәмелетке толмағандарды бейімдеу үшін балалар психологтары, педагогтар мен тәрбиешілер, соның ішінде қиын балалар мен жасөспірімдермен жұмыс істеу тәжірибесі бар мамандар тартылды. Орталықта тіпті «Ақтау қуыршақ театры» мен «Нұрмахан Жантөрин атындағы облыстық музыкалық-драма театрының» спектакльдері қойылды. Сондай-ақ, оралған адамдармен «Ақниет» ақпараттық-діни орталығының теолог мамандары жұмыс істеді.

Алтыншы. Карантин мерзімі аяқталғаннан кейін және тұрғылықты жеріне кеткен соң, қайтарылған адамдармен одан әрі жұмыс Жергілікті атқарушы органдардың әлеуметтік қызметтеріне тапсырылды. Бұл ретте әйелдер мен балаларды оңалту бойынша негізгі жұмысты үкіметтік емес ұйымдар – «Ақниет» (теологиялық жұмыс) және «құқық» (әлеуметтік-психологиялық жұмыс) қорлары жүргізді. Мемлекет оңалту бойынша барлық функцияларды өзіне жаппайды деген шешім қабылданды[4].

Зерттеу жұмысы барысында қосымша ретінде Youtube желісінен «Жусан» операциясымен елге оралған азаматшалармен болған сұхбаттарды қарап шықтық. Тек бір емес бірнеше әйелдің сұраққа жауап берулерінен -ақ олардың теріс ағымның жетегінде кетуіне тек жолдастарының себеп болғаны байқалады. Өздері діннен алшақ болса да отбасын және балаларын сақтап қалу үшін азаматының артынан еріп ел асып кеткендерін айтады. Сонымен қатар Атырау қаласындағы «Шапағат» қоғамдық қорының теолог мамандарымен ұйымдастырылған «Жусан» операциясымен елге оралған әйел кісілермен онлайн сұхбатқа қатыстым, сонда олардың бірі өзінің деструктивті діни ағымға қалай кіріп кеткенін білмей Сириядан бір-ақ шыққанын айтады. Осы гуманитарлық көмекті ұсынған қазақ еліне және елбасымызға шексіз алғысын білдірді. Алдағы уақытта оңалту жұмыстарын жүргізген соң қоғамға пайдасы тиерлік жұмыстармен айналысатынын жеткізді. Сұхбат соңында жастырдың діни сауатын арттыруларын сұрады. Білімсіздіктің нәтижесі не нәрсеге алып келетінін өз тәжірибесінде көрсетті. Жамбыл облысы әкімдігінің дін істері басқармасында 2018 жылдары инспектор -теолог болып жұмыс атқарған кездегі әріптестерімнің көмегімен «Жусан» операциясымен елге қайтарылған азаматшалармен жеке кездесу ұйымдастырылып, сұхбат жүргізілді.

Қорытынды

ҚР ҰҚК-нің 2020 жылғы 20 маусымдағы деректеріне сәйкес, оралған 160 әйелмен жұмыстың алдын алу нәтижелері бойынша олардың 38-і радикалды көзқарастан толығымен бас тартты. Олар зайырлы өмір салтына оралды немесе дәстүрлі исламды ұстанады. 90 әйел радикалды дүниетанымнан бас тартуда айтарлықтай алға жылжыды. Әзірге тек 15 әйел ғана тыйым салынған идеологияны ұстанады. 17 -сі Сирия мен Иракта болған кезде террористік қылмыстар жасағаны үшін сотталды немесе әлі де тергеуде, бірақ олар кешірімді көзқарастардан бас тартты. Кейбір әйелдер қақтығыс аймақтарынан оралған адамдарды қайта біріктіру және бейімдеу бойынша мемлекет қабылдаған шараларды түсіндіру жұмыстарына өз еріктерімен қосылды. Мемлекет тарапынан қамқорлық пен көңіл бөлу жұмыстары ең жоғарғы деңгейде болды, тіпті өз елінен бас тартқан азаматтарға да кез келген үгіт-насихаттан гөрі мемлекет тарапынан болған көмек жақсы жағынан әсер етті. Осы жасалынған жұмыстар кем дегенде, бұл әрекеттердің барлығы, кем дегенде, радикалды идеологияларды жақтаушылардың өсуіне уақытша кедергі келтіреді. Бүгінгі жағдайда экстремизмге қарсы күресте уақыт ұту – бұл жарты жеңіс болып саналады.

Осылайша, «Жусан» ауқымды операциясы гуманитарлық сипатта болғанымен, сонымен бірге ұлттық қауіпсіздік мүдделерін қорғау бойынша нақты мақсаттар мен міндеттерді көздеді. Ия, тәуекелдер бар, қауіп бар әлі де. Мұны ешкім жоққа шығармайды. Бірақ, егер мемлекет содырлар мен олардың отбасыларын Қазақстанға қайтармаса, бұл қатерлер бірнеше есе арта түсер еді. Арнайы қызметтер Ислам мемлекетінің кара туы астында өмір сүргендердің ізін жоғалту қаупін төндірді. Сірә, біраз уақыттан кейін бұл адамдар өздерін сол ортаның адамы ретінде сезініп кетер еді, ал біз әлдеқайда үлкен және ұйымдасқан қауіп -қатерге тап болар едік.

Радикалды идеологтар өздерінің және басқалардың бөлінуі бар жерде (бөлінгенді бөрі жейді) өз қатарларын оңай толықтырады. Мемлекет бір кездері сүрініп кеткен (шалыс басқан) азаматтарына жанашырлық танытып, оларға тағы бір мүмкіндік берді. Ендігі кезектегі жұмыс басқа адамдар үшін: психологтар, сарапшылар, туыстар, көршілер, әріптестер, көшедегі адамдар, яғни әрқайсымыз үшін. Бұл адамдар біздің қолдауымызға мұқтаж.

Е. Карин өз еңбегінде деструктивті діни ағымдардың қалай жұмыс жасайтынын және діни сауатсыздықтың әсерінен елімізге қандай қауіп төнетінін, сонымен қатар радикалды діни ұстанымға еріп кетудің себептерін ашып көрсеткен. Осы мәселелердің (деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендердің) алдын алу және бетін қайтару, оңалту жұмыстарының жасалынуы қажет екенін ашып айтқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://jasgalym.kz/studentterge/dintanu/154-destruktivt-dni-aymdar.html>
2. Ерлан Карин «Жусан» операциясы Нұр-Сұлтан 2020ж
3. https://www.hurriyet.com.tr/amp/gundem/deport-listesinde-959-deasli-41372790?twitter_impression=true
4. 39 семей возвращено из Сирии в Казахстана – http://bnews.kz/news/39_semei_vozvrasheno_iz_sirii_v_kazakhstan

ЗӘНИД ӘЛ-КӘУСӘРИДІҢ КӘЛӘМ ІЛІМІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Сақан Дастан Дарханұлы

*«Исламтану» мамандығының 2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі: Жамашев Азамат Шотбайұлы
аға оқытушы, PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Кіріспе

XX ғасырда өмір сүрген ханафи мазхабының беделді ғұламаларының бірі, хадистанушы, мутакаллим, көптеген құнды еңбектердің авторы Мұхаммед Захид әл-Кәусәри 1878 жылы (һижри жыл санауы бойынша 1296 жылы) 14 қазанда (Шәууәл айының 27-28 күні) Турцияның солтүстік-батысында орналасқан, Дүзже аймағындағы ауылда дүниеге келді. Арғы атасы Кавказ жерінен қоныс аударған шеркес-шапсут тайпаларынан болған. Қазіргі Стамбул қаласында білім алғанға дейін, бастапқыда әкесі Хасан ибн Әли әл-Кәусәриден тәлім үйреніп, алғашқы діни сауатын ашады. Кейбір деректерге сүйенсек әкесі Кавказдағы танымал тұлға Имам Шамилдің шәкіртінен сабақ алып, хадис саласының маманы болған. Мұхаммед әл-Кәусәридің білім жолына түсуіне де әкесі үлкен әсер еткен. (1, 10-11 б.) Кейіннен Стамбул қаласына көшіп келіп, жергілікті ғалымдардан білімін әрі қарай жетілдіреді. 1907 жылы ұстаздарынан «ижаза» (сабақ беруге рұқсат ететін, ғылыми құжат) алып, Стамбул қаласындағы басты рухани орталық болып табылатын, Фатих мешітінің жанындағы медреседе шәкірттер дайындап, сабақ беруді бастайды. Сондай-ақ, Осман империясы кезіндегі «Дарул хиялафа» атымен белгілі Стамбул университетінде оқытушы болып қызмет етті. Оқытушылық қызметінің бастапқы кезеңінде Имам әл-Кәусәри жиырма сегіз жаста болған. Сонымен қатар, Осман империясының оқу ісі жөніндегі уәзірлік қызметін де атқарған. Кейіннен Осман империясындағы саяси ахуалдың өзгеруіне байланысты Мысырға көшеді. (3, 30-31 б.) Сол кездегі саяси биліктің ауысуымен Имам әл-Кәусәри өзінің лауазымынан шеттетіліп, қуғынға ұшыраған, бұл жайында оның замандасы Шейх Әбу Захра: «Кәусәридің алдында үш таңдау болды. Біріншісі, өзін құрбан етіп, жаңа билік жүйесіне ашық қарсы шығып, абақтыға отыру немесе олардың қолдарынан қаза табу. Екіншісі, олардың ұстанымдарына өткен сыңай таныту, немесе үшінші жол – «Алланың жері кең емес пе, қоныс аудармайсыңдар ма?!», – деген Құран аятына сай түрде, басқа жаққа қоныс аудару», – деп, Кәусәридің сол кездегі жағдайын сипаттаған. (4, 15 б.) Сәйкесінше, Имам Кәусәри 1922 жылы Мысырға, Александрия қаласына сапар шегеді. Кейін Дамаск және Каир қалаларына бірнеше мәрте көшіп, соңында Каир қаласына тұрақтап, көне қолжазбалармен айналысады. (7, 20 б.)

Зерттеу жұмысының әдіснамасы

Зерттеу барысында талдау, салыстыру, түйіндеу, теологиялық компаративистикалық әдіс, анализ бен синтез жасау тәсілдері қолданылған. Мақалада Имам Кәусәридің өміріне, ғылым жолына қатысты әр-түрлі мәліметтер келтіріліп, кәләмдық көзқарастары Кәусәридің белгілі ғалымдардың еңбектеріне жазған қосымшалары мен ғылыми шығармалары негізінде талданады.

Имам Кәусәридің белгілі ұстаздары:

1. Хафиз Әкини, Ибрахим Хаки ибн Исмаил ибн Омар әл-Әкини. Ол жайында Кәусәри былай деген: «Замандастарының арасында оның теңдесін көрмедім. Оның Құран қырағаты мен араб әдебиетіндегі дәрежесі жоғары болған. Сондай-ақ, ақида мен усул фикһ ілімдерін, ислам логикасы, грек философиясы мен оның шығыс философтары тарапынан түсіндірілуін және фикһ ғылымын жетік меңгерген. Ахмад Шакирдін үздік шәкірттерінің бірі болған».

2. Хасан ибн Абдулла әл-Қастамуни, мухаддис, сопы. Кәусәри ол жайында: «Ол маған өзінің барлық ижазасын жеткізді», – деп баяндайды.

3. Шейх Назим Дузжауи, Мұхаммед ибн Хусейн әд-Дузжауи. Кәусәри оған қатысты: «Мен (білім) жолымның алғашқы кезеңінде одан көп нәрсені меңгердім. Араб тілі синтаксисі (сарф) мен грамматикасын (наху), тарих, математика, парсы тілі мен география және кейбір шарифат ілімдерін де одан үйрендім», – деп жеткізген.

4. Мухаммад Асғад Дәдә әл-Мәуләуи.

5. Ахмад Асым Қумулжинауи.

6. Әкесі Хасан әл-Кәусәри, Шейх Хасан ибн Әли.

7. Саид Мұхаммед ибн Жағфар әл-Қаттани. Ханафи мазхабының өкілі, хадистанушы. Кәусәри одан Имам Тирмизидің «Шәмәил» кітабын тыңдаған. Сондай-ақ, фикһ пен хадис саласынан дәріс алған.

8. Шейх Әли Зәйн әл-Абидин ибн Хасан әл-Әлясуни.

9. Юсуф Дияудин ибн әл-Хусейн әт-Тикүаши.

10. Мустафа әс-Сабри Әфенди.

Имам Кәусәри үш жүзге жуық шәкірттер тәрбиелеген. Олардың ішіндегі танымалдары: Ахмад Хайри Бәшә, Хисам әл-Кудси, Хусейн ибн Исмаил, Әбду әл-Фаттах Әбу Ғуддә, Абдулла әл-Жәркәси, Мұхаммед Ибрахим ибн Сағдулла, ж.т.б. (2, 61-63 б.) Құрметті имам 1952 жылы (һижри 1371) 19 тамызда (19 зул-қағда) жетпіс бес жасында дүниеден өткен. (7, 22 б.)

Кәләм іліміндегі орны, шығармалары мен көзқарастары

Имам Кәусәридің кәләм және басқа жа шарифат ғылымдарындағы дәрежесі турасында оның ұстазы, «Осман халифатының соңғы шейх ул-исламы», – деген атпен белгілі болған үлкен ғалым, муткаллим, ойшыл Мустафа Сабри былай дейді: «Шейх Захид екі теңізге ие еді, хадис ілімі мен фикһ ілімінің теңіздеріне». (2, 21 б.) Мухаддис Абдулла ибн Сиддық әл-Ғумари Кәусәриге қатысты: «Егер біз оны (Кәусәриді) Әбу Ханифа мазхабының фанатизмге салынған жақтаушысы болғаны үшін айыптасақ та, бұл тек біздің мазхаб ұстанудағы соқыр ерушілікке деген теріс пікірімізді білдіреді. Әйтсе де, біз оның білімі мен артықшылығын жоққа шығармастан, өз заманының көрнекті тұлғасы, терең таным мен білім иесі, сенім қорғаушысы, оны жалған сәләфилердің қателіктерінен тазартушы деп білеміз», – деген. (4, 25 б.) Сонымен қатар, хадисші Насруддин Албани: «Захид әл-Кәусәридің танымы ол екеуінен де (Ахмад Шакир мен Ғумари) кең болған», – деп атап өткен. (13)

Имам Кәусәри Исламның ғылыми мұрасын терең түсінумен ерекшеленіп, шарифат ғылымдарының тек бір саласын ғана зерттеумен шектелмеді. Барлық шарифат ғылымдарын қамтып, тіпті мамандар, өз салаларында оған жүгінетін. Бұл турасында, оның замандасы, жазушы, шарифат ғылымдарының докторы, Мансур қаласындағы әл-Азхар университетінің филология факультетінің деканы – Мұхаммед Ражаб әл-Байуми, Кәусәридің артықшылықтары жайында айта келе, кәләм саласының мамандары болсын, әр түрлі мазхабтардың фикһ саласының ғалымдары болсын, тіпті тіл мамандарының өзі де оған жүгініп, ғылымдағы терең танымынан сусындағанын жеткізеді. (5, 19 б.) Өз кезегінде бұл, имам Кәусәридің ғылымдағы жоғарғы дәрежесі мен артықшылығын көрсетеді. Имам Кәусәри өз заманындағы мұсылмандар қоғамында таралған, батыс философиясы мен мәдениетіне еліктеушілікті сынға алып, европоцентристік модернизмге қарсы болған. Мұхаммед Әбу Захра: «Бұл құрметті имам (Кәусәри) жаңа бағыт өкілдерінен және бұрын (Ислам тарихында) көрініс таппаған жаңашылдыққа шақырушылардың қатарынан емес еді. Ол модернизм айдары тағылғандардан болмады, керісінше олардан алыс еді. Әйтсе де ол, тәжидтің (жаңашылдықтың) шынайы мағынасындағы мужаддидтардың (жаңартушылардың) бірі болған», – деп, Исламдағы тәжид ұғымының мағынасын түсіндірген. Оның пікірінше, нағыз тәжид – Исламның артықшылықтарын қайтару, сүннетті тірілтіп, бидғатты (дінге еңгізілген құпталмаған жаңалықты) жою, діннің негіздерін адамдарға жеткізу. Имам Кәусәридің де ұстанған жолы осы болғандығын білдірген. (5, 14 б.)

Имам Кәусәри Кәләм ілімін терең зерттеп, осы тақырыпта және басқа да мәселелерге қатысты көптеген құнды еңбектер қалдыра білген. Классикалық құнды шығармаларға түсіндірме (тахкиқ) жазумен де ерекшеленіп, сонымен қатар Әбу Ханифаның кәләмдік, фикһтық көзқарастарын дәлел-дәйектермен қуаттап, оны сынға алушыларға ғылыми негізде жауап берген. Имамның кәләм саласына қатысты жарық көрген еңбектеріне тоқтала кетсек:

1. Мақаләту әл-Кәусәри. Әр-түрлі шарифат тақырыптары аясында жазылған ғылыми жұмыстары мен мақалаларының жинағы. Кәләм іліміне байланысты «танзиһ» (Алланы пәктеу) ақидасы, Иса пайғамбардың түсуі, «тажсим» (антропоморфизм) ақидасы, исра мен миғраж сынды мәселелер қамтылған мақалалар бар.

2. Назрату ғабира фи мәзәғими мән юнқир нузул Иса. Иса пайғамбардың түсуін жоққа шығарушыларға жауап ретінде жазылған шағын шығарма.

3. Махқу әт-тақауули фи мәсәләти әт-ғәуәсули. Тәуәссул¹ мәселесінің дәстүрлі исламдағы мағынасын айшықтап, оның дәлелдерін хадистер мен сахабалардан жеткен деректермен негіздейді.

4. Истибсар фи тахадуси әнил жабри уәл ихтияр. Аталмыш еңбекте ақидадағы тағдыр мен пенденің таңдау еркіне байланысты мәселелер қамтылған. (6, 23 б.) (2, 35-38 б.)

Имам Кәусәри кәләм іліміндегі Алла Тағаланың сипаттарына қатысты, салиқалы сәләф ғалымдарының және матуриди мен ашғари муткаллиминдерінің ұстанған «тәнзиһ» (пәктеу) принципіні қолдап, «тажсим» мен «ташбиһ» ақидасын ұстанушыларды қатты сынға алған. Олар өздерінің аталмыш антропоморфистік сенімдерін, Құранда келген «иәд» (жүз), «уәжһ» (жүз), «сақ» (балтыр) немесе «истауа» (көтерілді) деген сынды мұташабиһ (мағынасы көмескі) аяттарды тікелей мағынасында түсіндіру арқылы қуаттағысы келеді. Жалпы бұл аяттарға қатысты алдыңғы ислам

¹ Тәуәссул – тілдік мағынасы: белгілі бір мақсатқа қол жеткізу үшін қандай да бір себеп, құрал қолдану. Ал шарифатта дұғаның қабыл болуы үшін Алла елшісінің немесе басқа бір тақуа пенденің құрметін себепкер қылуға қатысты айтылатын термин.

ғалымдарының негізгі ұстанымы «тәфуид»² жолы болған, ал кейінгі ғалымдар осы жолды теріске шығармастан, аталмыш аяттар мен хадистерге «тәуил»³ әдісін де қолдануды жөн көрген. (8, 8-9 б.) Осы тұрғысында белгілі мухаддис Имам әл-Байһақидың Алла Тағаланың есім-сипаттарына қатысты деректер деректер жинақталған «Әсмә уә сифат» атты еңбегіне жазған қосымша түсіндірмесінде (тахқиқында), Имам Кәусәри белгілі сәләф имамы Абдурахман ибн Мәһдидің жәһмия ағымына қатысты айқан «расында, «расында, олар (жәһмиттер) Құрандағы истәуәны жоққа шығарғысы келеді», – деген сөздеріне тоқталып тоқталып былай дейді:

من أنكر أن الرحمن على العرش استوى فقد أنكر آية من الذكر الحكيم فيكفر. لكن الاستواء الثابت له سبحانه استواء يليق بجلاله على مراد الله وعلى مراد رسوله غير خوض في المعنى كما هو مسلك السلف منهم: ابن مهدي ومسلوك الخلف الحمل على الملك ونحوه على مقتضى اللغة وليس في ذلك إنكار الآية فحاشاهم من ذلك. وأما حمله على الجلوس والاستقرار فهو الزيغ المبين

«Кім де кім, әр-Рахманның (Алланың) аршысына истәуәсын жоққа шығарса, аса дана болған Алланың аятын жоққа шығарушы ретінде, кәпір болады. Ал Оған қатысты бекітілген истәуә сөзі – Оның ұлылығына сай және Алла мен оның елшісі мұрат еткен мағынада болмақ, ал біз Ибн Мәһди сынды алғашқы буынның (сәләфтардың) жолын ұстанып, мағынасына терең үңілмейміз. Сонымен қатар, кейінгі буынның (хәләфтардың) жолы бойынша, иелік ету және араб тілі міндеттейтін басқа да мағыналарды қабылдаймыз. Бұл тұста, ешқандай да аятты жоққа шығару кездеспейді. Ал оны отырды немесе орнықты деу – қателік болып табылады». (9, 377-378 б.) Яғни Имам Кәусәри дәстүрлі ислам ғалымдарының сенімін жәһмия сынды ағымдардың ұстанымдарынан ажыратып көрсете білгендігін байқай аламыз. Құрандағы истәуә сөзіне қатысты ханбали мазхабының беделді өкілі Әбу әл-Фараж Ибн әл-Жаузи өзінің «Дәфғу шубуһәти әт-тәшбийһ» шығармасында, араб тіліндегі бірнеше мағыналарын көрсете келе, барлық сәләф ғалымдары бұл аятқа артық түсіндірме бермегендігін айтқан. Ал кейбір кейінгі тұлғалардың бұл сөзді хауас тұрғысынан түсіндіріп, «отырды», -деген мағынада қабылдауының қате екендігін жеткізеді. Имам Кәусәри Ибн әл-Жәузидің бұл сөздеріне қосымша ретінде, «истәуә» сөзін «орнықты», – деген мағынада түсіндірушілердің сүйенген риуаяттары әл-Кәлби, Муқатил сынды тұлғалардан жеткендігін және бұдан бөлек «Әсмә уә сифат» кітабында келген көптеген деректердің барлығын да әл-Байһақи әлсізге шығарғандығын баяндайды. (10, 20 б.)

Имам Кәусәри осылайша ақида ғылымын сенімді дереккөздермен негіздеуге ерекше мән берген. Ол сенім мәселесінде әлсіз немесе ахад хадистерді қолдануға қарсы пікір білдірген. Халал мен харамды қарастыратын фикһ ілімінде «занны» (болжамды) дерек қабылданса, ал сенім мәселелерін қарастыратын ақида ілімінде бұған байланысты қатаңдық сақталуы тиіс, – деп баяндаған. Сол себепті де, бұл салада сенімділігі жоғары, әрі «идтираб» (бір хадистің бір-біріне сәйкес келмейтін әр-түрлі мәтінде жетуі) пен «шузуз» (басқа сенімді хадистерге қайшы келуі) болмаған деректердің қолданылуы тиіс. (11, 90-91 б.) Тағы бір тоқталатын мәселе, Кәләм ілімі Құран мен сүннетке негізделген ілім, әйтседе кәләм ғалымдары дәстүрлі ислам сенімін, әр-түрлі философиялық, саяси ағымдардың теріс ұстанымдарынан қорғау мақсатында логикалық-рационалды ойлау арқылы, ақылға да жүгінуге мәжбүр болған. Осылайша нақылда кездеспейтін, бірақ оған қайшы келмейтін пікірлер алдыңғы ғалымдар мен кейінгі ғалымдар тарапынан да айтылған. Оның бір мысалын Шейх Мұхаммед әл-Кәусәри «әс-Сайфу Сақил» еңбегіне жазған қосымшасында былай деп жеткізеді:

ولفظ “بان عن خلفه” لم يرد في كتاب ولا سنة، وإنما أطلقه من أطلقه من السلف بمعنى نفي الممازجة رداً على جهم، (يعنى في قوله: إن الله في كل مكان) لا بمعنى الابتعاد بالمسافة تعالى الله عن ذلك، ذكره البيهقي في الأسماء والصفات

«Жаратылыстарынан бөлек, – деген сөз, Құран мен сүннетте де кездеспейді. Бұл сөз кейбір сәләфтар тарапынан Жәһм ибн Сәфуанның (Алла барлық жерде) таралып тұр, – деген пікіріне қарсы жауап ретінде айтылған. Бірақ олар бұл сөздерімен Алла белгілі бір тарапта немесе мекен-кеңістік тұрғысынан бөлініп тұр деген мағынаны меңзеген еді». (12, 47 б.) Яғни Имам Кәусәри Кәләм ілімінің негізгі дереккөздерін қалыптастыруда, нақыл мен ақылды ұштастыру кейінгі муткаллиминдердің жолы ғана емес, алдыңғы сәләф ғалымдарына да тән болған әдіс екендігін көрсеткісі келген.

Қорытындылай келе айтарымыз, Шейх Мұхаммед Зәһид әл-Кәусәри шарифат ғылымдарының әр саласында, әсіресе Кәләм ілімінде биік дәрежеге жетіп, Ислам ғылыми мұрасының өркендеуіне өзіндік үлкен үлесін қосқан тұлға. Тарихта мутакаллиминдер мектебі, өз замандарында дәстүрлі ислам сенімін түрлі ағымдардың теріс пікірлерінен қорғаған болса. Имам Кәусәри де сол мектептің кейінгі өкілі ретінде, өз ғасырында пайда болған батысшыл модернисттерге, дәстүрлі шарифат мазхабтарын теріске шығарушы «лә мәһәбия» топтарына, антропоморфисттік сенімдегі ағымдар мен «тәшбийһ» ақидасындағы сәләфизм ағым өкілдеріне тұшымды жауап беріп, ХХ ғасырдағы кәләм ілімін қайта жандандырған жаңартушы

² Тәфуид – тілдік мағынасы: бір істі біреуге тапсыру, ақида ілімінде: Мұташабиһ аяттар мен хадистердің тәпсіріне үңілместен, шынайы мағынасын тек Алла ғана біледі, – деу. Бұл тәсілді алғашқы буындағы сәләф ғұламалары ұстанды, себебі ол ең жақсы әрі қауіпсіз жол еді.

³Тәуил – бұл мұташабиһ аяттар мен хадистердің мағынасын Алланың сипатына тән түрде астарлы мағынада қабылдау. Бұл ұстаным кейінгі хәләф ғұламалары арасында қолданылған.

(мужәддид) ғалым екендігін байқай аламыз. Осы тұрғысынан қарағанда аталмыш саладағы Имам Кәусәридің еңбектерін зерттеу күні бүгүнімізге дейінгі өзекті әрі маңызды істердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхаммед Зәһид әл-Кәусари. Әл-ақидату уә илму әл-кәләми. – Бейрут: Дәру әл-кутуби әл-илмия баспасы, 2004. – 648 б.
2. Ахмад Хайри. Әл-Имам әл-Кәусәри. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2000. – 78 б.
3. Әли ибн Абдулла әл-Фәһид. Зәһид әл-Кәусәри уә арауһу әл-игтикадия. – Сауд Арабия: Жамиғату Умми әл-Кура, 2002. – 530 б.
4. Мұхаммед Зәһид әл-Кәусари. Муқаддимату әл-Кәусәри. – Бейрут: Дәру әс-сурайа баспасы, 1997. – 703 б.
5. Мұхаммед Зәһид әл-Кәусари. Мақалату әл-Кәусәри. – Каир: әл-Мәктәбәту әт-тауфиқия баспасы, 2009. – 561 б.
6. Мұхаммед Зәһид әл-Кәусари. Әл-Бухусу әс-сәния. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2003. – 50 б.
7. Мұхаммед ибн Абдулла Әли Рашид. Әл имам Мұхаммед Зәһид әл-Кәусәри уә ишәмәтуһу фи ғилми әр-риуая уә әл-иснад. – Иордания: Дәру әл-Фатх лиддирасати уә ән-нашр баспасы, 2009. – 209 б.
8. Мұхаммед Әбу Хамид әл-Ғазали. Қануну әт-тәуили. – Кувейт: Матбағату әл-әннуар баспасы, 2005. – 18 б.
9. Әбу Бәкр Ахмад әл-Байһақи. Әл-әсмә уә әс-сифат. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2010. – 478 б.
10. Абдуррахман Әбу әл-Хасан әл-Жәузи. Дәфғу шубуһәти әт-тәшбиһ. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2014. – 87 б.
11. Әбу әл-Қасим Әли ибн Асакир. Табину казиби әл-муфтари фи мә нусибә иләл имам әл-Ашғари. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2013. – 326 б.
12. Әбу әл-Хасан Такию әд-Дин әс-Субки. Әс-Сайфу әс-сақил фи әр-радди ғәлә ибн Зәфил. – Каир: әл-Мәктәбәту әл-Азхария литурас баспасы, 2012. – 161 б.
13. هل أحمد صديق الغماري وأحمد شاكر يستويان في الصنعة الحديثية؟ \\ <https://www.al-albany.com/audios/content/13599>

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДІНИ РӘМІЗДІК ТАНЫМНЫҢ ТҮРКІЛІК НЕГІЗДЕРІ

Сәрсәбаева Р.А.

«Конфликтологиядағы діни бірегейлік» мамандығының 1 курс магистранты
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
 Ғылыми жетекшісі: Құрманалиева Айнұр Дүрбеленқызы
 филос.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті – оның аумағы арқылы өткен әртүрлі көшпелі тайпалардың өмірі, әдет-ғұрпы, дінінің энциклопедиясы. Қазіргі көпұлтты қоғамда мәдениет үлкен рөл атқарады. Ол, басқа әлеуметтік құбылыстар сияқты, қоғамның құндылықтар жүйесін құрайды. Қазақ халқының мәдениеті көптеген символдарға бай халық.

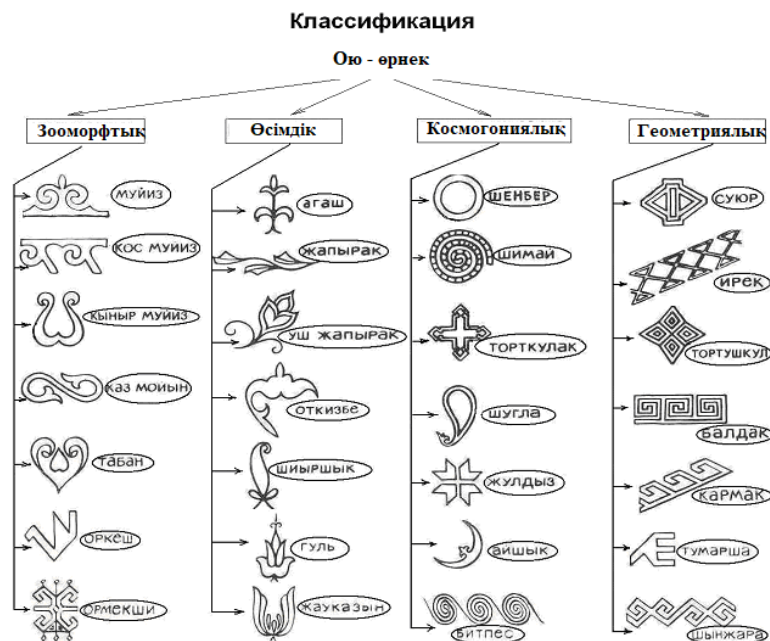
Символ бір ғана қайнар көзден туындамайды, ол әртүрлі дәуірлердің, діндердің, мәдениеттер мен өркениеттердің сұраныстарына жауап бере отырып соған қарай бейімделіп пайда болады.

Символдардың жасырын тілі – өткен дәуірдің ең құнды рухани мұрасы, мыңжылдық және ғасырлық даналығы, әртүрлі ассоциация бойынша жасырылынған белгілер болып табылады. Әр символда белгілі бір жасырылынға ақпарат болады, бірақ оған қол жеткізу қиын.

Қазақ халқының мәдениетіндегі түркілік негіз бойынша діни рәміздік танымның бірден-бір айқын көрінісі – ою-өрнектер. Ою-өрнектерде әлемнің барлық халықтары үшін архетиптік мотивтер мен символдардың әмбебап кешені бар. Олар шеңбер, спираль түрінде әлемнің элементтерін білдіреді және күнге, жерге, жұлдызға табыну культі арқылы туындайды.

Алғашқы уақытта ою-өрнектің рәсімдік мәні болған. Мысалы, қазақтарда қола немесе күмістен жасалынған бойтұмарлар болған. Бойтұмарда олар өздері табынатын ай, аспан, күн шеңберлерінің символдарын белгілеген. Ою-өрнекпен жасалған бойтұмар бақыт пен игіліктің символы және діни нанымдық сипатта болды.

Көшпелінің шексіз жолы уақыт циклдарымен, ат жүгірісімен өлшенеді. Кеңістіктегі бағдар төрт негізгі нүктеге қатысты анықталады. Қозғалыс күнмен, шығысқа бағытпен анықталады. Кеңістіктік сипаттамалар тігінен салынады: «аспан – жер»; көлденеңінен – «шығыс (алға), батыс (артқа)», оңтүстік (оң), солтүстік (сол жақ) «. Көшпенді даланы дөңгелек түрінде елестетіп, оны тұтасымен қамтиды, орталықтағы адаммен бірге болу шындығы ретінде. Дөңгелек формасындағы шексіздік, үйлесімділік символы ретінде әлем – эпикалық көріністердің негізі.

1-сурет – Қазақ халқының мәдениетінде ою-өрнектердің 4 мотивтік классификациясы бар: зооморфтық, өсімдік, космогониялық, геометриялық (1 сурет).

Қазақ ою-өрнегінің космогоникалық мотивтері ежелгі тайпалар мен халықтардың мәдениеттерінде туындаған ең ежелгісі. Космогониялық мотивке күнді бейнелейтін «дөңгелекті», әлемнің 4 бұрышын

білдіретін «төрт құлақты» және әлемдік кеңістікті пен мәңгілік қозғалысты бейнелейтін *«шмайды»* жатқызсақ болады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде кең тараған зооморфтық мотивтегі *мүйіз* ою-өрнегі руханилық маңыздылығы зор. Оның ең көп таралған элементі – құт, рақымдылық пен әл-ауқатты бейнелейтін *қошқар мүйіз*. Осы жерден шығатын түркі халқында қалыптасқан *құт* деген ұғым. Ресейлік түркітанушы Сергей Ефимович жазуынша: «*құт – бұл түркі халықтарының идеялары бойынша адамның «қосарланған» күші, құдайдың жоғарыдан берген «өмірлік эмбрионы», энергияның ұйыған бөлігі, өмірдің, бақыттың, рақымның тұқымы»*.

«*Қошқар мүйіз*» – қазақ халқының киіз, тоқыма және басқа сәндік-қолданбалы өнер бұйымында кең таралған ою-өрнек түрі. Ою-өрнектің шығу тарихы мен діни мәні түркілік таным бойынша қалыптасқан. Скиф және түрік мифологиясында мүйізді жануарлар – арқар, қошқар жылқымен бірге ғаламның жоғарғы бөлігін бейнелейтін аспан ғажайыппен байланысты болды. Осылайша, жануарлардың мүйізі Құдайдың жоғары принципін бейнелей алады.

Қазақ ою-өрнегінде кең тарағандардың бірі зооморфтық өрнектің бірі – төрт құлақ. Бұл қиылысатын сызықтардан құралған, бұрыштарында төрт қошқар мүйізі бар крест тәрізді фигура. Одан кілемдердің орталық өрісіне арналған өрнектер жүйесі салынған. Әр түрлі мотивтерге негізделген ою-өрнектерді жіктеу жеткілікті дамыған. Космогоникалық, зооморфтық және гүлді әшекейлер бір-біріне оңай қосылады, өзгереді және симметрия заңдарына бағына отырып дамиды.

Гүлден жасалған әшекейлер элементтеріне жатады: жапырақтар, жауқазы, үш жапырақ, бүршіктер. Гүлдердің бейнеленуі қазақтың ою-өрнегіндегі бірлік, даму және өзара байланысты ұғымдарды ашады. Өсімдіктер мен гүлдер мотивтерімен құнарлылық идеялары, тіршіліктің мәңгі жаңаруы мен жандануы, молшылықтың даралануы байланысты болды. Олар көбінесе түскііздерде, киімде және тұрмыстық заттарда кесте тігуде қолданылады.

Қазіргі зерттеушілердің Азия мәдениеті мен тарихына деген қызығушылығы кездейсоқ емес. Бұл жерде көптеген құпиялар бар және оларды ашу құқығы болашаққа тиесілі. Дәрістің басты кілті ХХ ғасырдың бірінші жартысында көрнекті мәдениет қайраткері Н.Рерих сөзіне негізделеді: «*Бұл өнер өзінің сабырлы көрінісімен адамзат бесігінің құпиясына жауап береді»*.

Осы «адамзат бесігінің құпияларын» Азияның халықтық қолданбалы өнерінде әртүрлі шығармашылық түсіндірмелерде кеңінен ойдан шығарылған «үштік символдарын» жатқызу керек. Рәміздер ата-бабалар туралы білімді кейінгі ұрпаққа жеткізіп, сабақтастықтың желісін құра отырып, күнделікті өмірде маңызды рухани шындықтарды еске түсіруге бағытталған.

Азия халықтарының қолданбалы өнерінде «*үштік символына*» әртүрлі интерпретация келтіріледі. Қазақтардың бұйымдарындағы ою-өрнегінде үштік символикасы кең таралған. Ол қазақтың халықтық қолданбалы өнерінің барлық түрлерінде кездеседі. Өсімдік кескіндерінің арасында «үш жапырақ» ең танымал. Бұл кескін үштік рәміз сипатына сәйкес үш бөліктен құралған әлемді білдіреді. Үш жапырақтың басы – жоғары, аспан әлемін білдіреді, ортасы – мына жалған дүниені білдірсе, сабағы – төменгі әлемді білдіретін болған.

Осылайша, үштік символды халық қолданбалы өнерінде қолдану бекер емес. Халық шығармашылығы – бұл ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан ғалам идеясының көрінісі

Бүгінгі таңда ұлттық ою-өрнек тақырыбы өте өзекті, тартымды мәселелердің бірі. Тәуелсіздік жылдарында өзін-өзі бірегейлендіру үшін, әсіресе 90-шы жылдары, Қазақстанның бейнелеу өнеріндегі бұл тақырып қолданбалы суретшілер арасында ерекше танымал болды, оны мемлекет әр түрлі жолмен дамытып көтерген болатын. Халық қолөнерін қолдау және сақтау үшін түрлі мемлекеттік бағдарламалар жасалуда. Сәндік безендіруді барлық жерде кездестіруге болады: мемлекеттік рәміздерде, құрылыс және сәулет кешендерінде, ғимараттардағы қабырға суреттері түрінде, муралдарда және көшелерде кездестіруге болады.

Қазақ мәдениетіндегі діни рәміздік негіздердің келесі қыры тұлғалық болмыстың тәрбиелеуі арқылы көрінеді. Қазақ мәдениеті субъектісінің ішкі әлемін қалпына келтіруге деген ұмтылыс – жауынгер бейнесі арқылы көрінеді. Дала дәстүрінде «ер» сөзінде «адам» және «батыр» ұғымдары анықталды, әрқайсысы жауынгер болды. Бұл тұжырымдардың аясы Зира Наурызбаеваның «*Қазақтардың мәңгілік аспаны*» атты еңбегінде толық жазылған.

Дәстүрлі қазақ өмірінде миф ырыммен тығыз байланысты, ал ырым – мифтің қайтадан өзектенуі, жаңаруы. Ырым-жоралғылардың ішіндегі ең маңыздысы – инициация рәсімдері, және бұл кітап қазақтардың мифтік рәсімдерін көрсетеді. Қазақ мәдениетіндегі діни символдардың тағы бір қырын *музыка мен миф* әлемін байланыстыра отырып алу. Музыка мен діннің қарым қатынасы рухани құндылықтар арқылы көрінеді. Оған мысал болатын қазақтың дәстүрлі аспабы домбыраны айта кету керек. *Домбыра* – қазақ халқының рухани символы.

Қазақтың халық аспаптарының қалыптасуы мен дамуы көршілес халықтардың аспаптарымен тығыз бірікті және бұл тілдердің (жалпы түркі тілдерінің) жалпылығымен, ырым-тыйымдарымен, көшпелі өмір салтымен байланысты болды. Рухани аспап ретінде **қобыздың** маңыздылығы зор. Қобызды орындау тарихы бақсылардың діни және магиялық рәсімдерімен байланысты болды. Қобыз бақсылар мен олардың көмекші рухтары (әруақтар) арасындағы байланыс құралы қызметін атқарды.

Қазақ даналығының тәлімдік концепттерін рәміздік нысан бойынша көрсете отырып, олардың **мақал-мәтелдер** мен әртүрлі **ырым-жырымдар** арқылы көрінеді.

Әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдері халықтардың ішкі әлемінің даралығын, ерекшелігін ашуға және түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан Е.А. Савина айтқандай: «мақал-мәтелдерді этнопсихология үшін, кез-келген халықтың немесе этностың менталитетін, мінезін, темпераментін зерттеу үшін бай дерек көзі ретінде пайдалануға болады» деп санайды.

Көптеген ғалымдарымыздың ғылыми зерттеу еңбектерінде сөз болған мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні жөніндегі пікірлеріне көңіл аударып көрелік. Мысалы, Балтабай Адамбаев «Халық даналығы» деген еңбегінде: «Әр халықтың мақалы мен мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез-келген оқиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп, көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады» деп, мақал-мәтелдердің мінез-құлық мәдениетіне, өнерге, әдебиетке, деген негізгі талаптарын тұжырымдауға болатынына тоқталады. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы ұлы ақын Абай Құнанбайұлы ұлтымыздың ауыз әдебиетінің асыл қазынасы мақал-мәтелдердің шығу тегін терең зерттеп, құнды пікірлер айтты. Мысалы, Жиырма тоғызыншы қара сөзінде: Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар.

Қазақ халқының дәстүріне сәйкес мифологиялық зұлым күштерді құрту үшін көптеген сиқырлы қулықтар қолданатын. Ол үшін құрбандық шалып кез-келген мерекені үлкен **энергия болу** арқылы өткізетін. Мысалы, рухани емнің архаикалық формасы – айналу. «Айналайын» деген сөздің сиқырлы күші бар. Қазақ өз баласын емдеу үшін бақсы күшімен баланы айналып, баланың ауруын өзіне тартады.

Баланы тәрбиелеуде оның рухани беріктігін арттыру мақсатында әрдайым жастығының астына айна қоятын. Қазақтар мен басқа түркі этникалық топтарының дәстүрлі көзқарасы бойынша айна әлемнің көрінбейтін субстанциясын бейнелейтін сиқырлы қабілетке ие.

Адамның тұлға ретінде жан жақты дамуы тал бесіктен басталатыны сөзсіз. Қазақ халқы баланың рухани мықты, берік болуы үшін кішкентай кезден бастап діни-рәсімдік негіз бойынша тәрбиелеген. Тіпті баланы бесікке баулығанда жамылатын 7 заттың өзі тұлғаның рухани табиғаты, әлеуметтік мәртебесі мен қабілетін арттыруға бағытталған:

- Қалың тон (баланың қоғамда беделді болуы үшін)
- Жібектен кебенек (Батыр, ержүрек, мықты болу үшін)

Қорытындылай келе қазақ халқының рәміздік көріністері өте көпқырлы және жан жақты екендігін көруге болады. Мақалада рәміздік сипаттар тәрбие, музыка және дін аясында жіктеліп қарастырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Вовк. О.В. Энциклопедия знаков и символов – М.: Вече, 2006
2. Дж. Купер. Энциклопедия Символов. – М: Серия Символы, 1995.
3. Кадырбаев А.Ш. Бытовой уклад казахов XV–XIX веков как отражение хозяйственно-культурного типа кочевой цивилизации// Проблемы Востоковедения.– 2018.– №81
4. Медоев, А.Г. «Гравюры на скалах»// Алма-Ата: Жалын. – 1979.
5. Наурызбаева З. Вечное небо казахов // издательство «СаГа» . – 2013.
6. Спирина Э. М. Функции символа//Киберленинка. –2009. – №2. – с. 205.
7. Таженова А.П. «Истоки казахского народного орнамента»// Казахстанско-Российский университет. – Астана

ЭКСТРЕМИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ РЕТІНДЕ ҚОҒАМДА ТОЛЕРАНТТЫ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ

Тастанова Асем Даулетовна

«Әлеуметтану» мамандығының 1 курс докторанты

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Ғылыми жетекшісі: Сымтиков Жомарт Құдайбергенович

саяси.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Бүгінгі таңға дейін қоғамда және ғылыми әдебиеттерде экстремизм тақырыбы өзінің өзектілігін жоғалтпаған, әрі жан-жақты зерттеуді талап ететін күрделі әлеуметтік мәселе болып табылады. Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (ЕҚЫҰ) экстремизмді, әсіресе зорлық-зомбылық экстремизмі мен терроризмді толеранттылықтың, құрметтің, инклюзивтілік пен әртүрліліктің демократиялық құндылықтарынан бас тарту деп санайды [1].

Бұл тақырыпты қарастыру барысында алдымен терроризм, радикалдану және экстремизм түсініктерін қарастыру маңызды. Ол түсініктер туралы әртүрлі құқықтық, саяси және академиялық анықтамалар мен түсініктер бар. Бұл анықтамалар әртүрлі мақсаттарға қызмет етеді және әрдайым келісілмейді, бұл кейде озық тәжірибені алға жылжытуға және халықаралық ынтымақтастықты орнатуға күш салады.

Жалпы алғанда, экстремизм – экстремистік діни, әлеуметтік немесе саяси идеологиямен негізделген немесе олармен байланысты зорлық-зомбылық әрекеттерін білдіреді. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының жетпісінші сессиясында Бас хатшының «Зорлық-зомбылық экстремизмінің алдын алу жөніндегі іс-қимыл жоспары» атты баяндамасында концептуалды экстремизмді әдетте терроризмнен гөрі кең және нәзік болып саналады деген ой айтылады [2].

Радикалдану дегеніміз – адамның экстремистік идеяларды жиі қолдайтын немесе қолдайтын процесі. Бұл ұғымның әртүрлі түсіндірмелері бар. Кейде бұл термин радикалды идеялар мен зорлық-зомбылық арасындағы жасырын байланысты білдіретін етіп қолданылады [3].

ЕҚЫҰ-да осы ұғымдар үшін арнайы терминология бар: терроризмге әкелетін зорлық-зомбылық экстремизмі және радикалдану. Терроризмге әкелетін радикалдану деп адам террористік зорлық-зомбылықты мүмкін және тіпті заңды әрекет ету тәсілі ретінде қабылдай бастайтын динамикалық процесс деп түсінеді. Бұл адамның терроризмді қорғауға, оны қолдауға немесе оған қатысуға итермелеуі мүмкін. Бұл термин қылмыстық және заңды әрекеттерді ажыратудың маңыздылығын көрсетеді [3].

ЕҚЫҰ-ға қатысушы 57 мемлекет трансұлттық терроризммен байланысты түрлі қауіп-қатерлерге тап болғанымен, олардың барлығы терроризмге алып келетін зорлық-зомбылық экстремизмі мен радикалданудың алдын алу және оған қарсы тұру бойынша бірлескен жұмысқа өздерінің бірігіп жұмыс атқаруға деген ойларының бар екендігін айтады. Бұл біріккен жұмысты жүзеге асыру жолы ретінде олар: жастар, отбасылар, әйелдер, терроризм құрбандары, діни, мәдени және білім беру көшбасшылары, азаматтық қоғам, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары террористерді қоздыруы мүмкін зорлық-зомбылық экстремистік баяндауға қарсы тұруда және терроризмнің таралуына ықпал ететін жағдайларды жоюда, атап айтқанда, өзара құрмет пен өзара түсіністікке, татуласуға және мәдениеттер арасында бейбіт қатар өмір сүруге ықпал ету арқылы, сондай-ақ адам құқықтарын, негізгі бостандықтарын және терроризмді насихаттау, демократиялық принциптер мен құқық үстемдігін арттыру арқылы қол жеткізуге болады деп сенеді. Жалпы айтқанда бұл толерантты сананы қалыптастыру ерекшеліктерінің маңызын ашып көрсетеді. Бүгінгі таңда оны міндетті түрде экстремизм профилактикасында маңызды элемент ретінде қарастыру өзекті [3].

Мақаланың мақсаты толерантты сананың қалыптасу ерекшеліктерінің экстремизмді алдын-алудағы рөлін ашып көрсете алатын арнайы зерттеулерге шолу жасау болып табылады. Алдымен экстремизмнің себептеріне тоқталу маңызды.

Бүгінгі күнгі экстремизм – ол тарихи, саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайлардың, соның ішінде биліктің аймақтық және жаһандық саясатының әсерінің нәтижесі болып табылады. Оның түпкі себептерін ғылыми әдебиеттерде зерттеушілер күрделі, көп қырлы және бір-бірімен байланысты, сондай-ақ, радикалдану немесе зорлық-зомбылық экстремизмінің басталуы мүмкін құрылымдық ортамен байланыстырады.

Зерттеушілердің пайымдауынша қоғамда өршіп жатқан көлденең теңсіздік экстремизмді үнемі арттыратын қозғаушы күштерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, әділетсіздік, адам құқықтарының бұзылуы, әлеуметтік-саяси оқшаулану, кең таралған сыбайлас жемқорлық немесе белгілі бір топтарға үнемі қиянат жасау зорлық-зомбылықты және экстремистік мінез-құлықты тудыратын маңызды факторлар болып саналады. Нәтижесінде осы көлденең теңсіздіктер белгілі бір топ үшін біріккен кезде, радикалды қозғалыстар мен зорлық-зомбылықтың пайда болуы ықтималдылығын жоғарылатады [4].

Мемлекеттің негізгі құқықтарды, қызметтерді және қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмауы әлеуметтік теңсіздіктің өсуіне өзінің үлкен ықпалын тигізеді. Ол сонымен бірге мемлекеттік емес субъектілерге мемлекеттік егемендік пен аумақты бақылауға алуға мүмкіндік беретін вакуум жасай алады. Яғни, әлсіз институттармен, құқық қорғау органдарымен және тексерулер мен тепе-теңдік жүйесімен сәтсіз саяси қайта құру экстремизмге қолайлы жағдай туғызады деген қауіп бар. Әлсіз мемлекеттер осылайша экстремистік топтардың физикалық орналасуына мүмкіндік жасайды.

Экстремистік топтарға адамдар радикалды және зорлық-зомбылық қозғалыстарына жақсы ойластырылған айла арқылы тартылады. Көбінесе ондай топтарды ұйымдастырушылар жеке, эмоционалды немесе психологиялық факторларды басты назарға алады, мысалы, бұрынғы қатыгездіктен кек алу, билік қайраткерлері мен жастар арасындағы қарым-қатынасты бұзу, сондай-ақ әлеуметтік желілердегі виртуалды қауымдастықтар арқылы санаға от салу арқылы ойларын жүзеге асырады. Осылайша, адамдар экстремистік топтарға қосылып, қоғамда түрлі өзекті мәселелерді туындатуға алып келеді. Оны алдын алу үшін алдымен экстремизмнің қауіпі бар елдердің әлеуметтік құрылымының негіздерін терең талдау және түсіну керек [5].

2018 жылы Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы «Терроризмге алып келетін зорлық-зомбылық экстремизмі мен радикалданудың алдын алу мен оларға қарсы іс-қимылдағы азаматтық қоғамның рөлі. Оңтүстік-Шығыс Еуропа бойынша нұсқаулық» атты жинақта экстремизмнің алдын алуға байланысты профилактикалық бағдарламалар туралы қарастырады. Профилактикалық бағдарламалар қоғамда экстремизмінің тартымдылығын төмендетуге және оның ықпалы мен таралуына тұрақтылығын арттыруға бағытталған. Осы санатқа жатуы мүмкін бағдарламалардың түрлеріне, атап айтқанда:

- мектептерде зорлық-зомбылық экстремизмінің қауіпі туралы хабардарлықты арттыру;
- жұртшылықты хабардар ету жөніндегі науқандар;
- қоғамдық пікірсайыстар;
- конфессияаралық және конфессия ішілік диалогтар;
- осал жастарды қолдау үшін мұғалімдер мен қоғамдастық көшбасшыларының әлеуетін арттыру;
- бұқаралық ақпарат құралдарында хабар алмасу және балама контрдискурсивті науқандар;
- қауымдастықтардың құқық қорғау органдарына сенімін нығайтуға арнған іс-шаралар ұсынылды [3].

Сонымен қатар, интервенциялық бағдарламалар: «тәуекел тобының» аудиториясына бағытталған және қылмыстық іс-әрекет желісі қиылысқанға немесе зорлық-зомбылық актілері жасалғанға дейін адамның террористік радикалдану жолына араласуына бағытталған. Осы санатқа жататын бағдарламалардың түрлерін кейде «жылжымалы пандустар» немесе «шығу бағдарламалары» деп атайды. Бағдарламалар ерікті түрде жүзеге асырылады және мыналарды қамтиды: механизмдер, психологиялық қолдау, тәлімгерлік, теологиялық және доктриналық пікірталас, білім беру және кәсіптік оқыту және қолдау және т. б. [3].

Тағы бір маңызды бағдарламалардың бірі оналту бағдарламалары болып табылады. Олар зорлық-зомбылыққа дейін радикалданған адамдарға және радикалданудың әртүрлі кезеңдеріндегі олардың отбасыларына бағдарланған болуы мүмкін. Бұл бағдарламаларға:

– түрмелердегі дерадикализация/демаркация бағдарламалары сондай-ақ террористік қылмыскерлер мен қайтып келе жатқан шетелдік содырларды қалпына келтіруге және қайта біріктіруге, сондай-ақ олардың қоғамға оралуына бағытталған қылмыстан кейінгі күтім бағдарламалары;

– білім беру және кәсіби дайындықты, кеңес беруді, жұмысқа орналасуды, идеологиялық қайта тәрбиелеуді және т. б. ұсынады [3].

Бұл бағдарламалармен қатар экстремизмінің профилактикасы аясында орнықты шешімдер толеранттылыққа, саяси және экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуге және теңсіздікті қысқартуға негізделген дамуға инклюзивтік тәсілді талап етеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Дамуы тұжырымдамалық негізі мен өзгерістер теориясы зорлық-зомбылық экстремизмнің алдын алу стратегияларының он бір өзара байланысты құрылыс блоктарын айқындайды:

– құқық үстемдігіне және адам құқықтарына негізделген ықпал ету;

– сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту;

– халық топтары үшін зорлық-зомбылыққа тиімді әлеуметтік-экономикалық баламаларды қамтамасыз ету;

– ұлттық және жергілікті деңгейлерде шешімдер қабылдауға қатысуды кеңейту және азаматтық кеңістікті кеңейту;

– қызмет көрсету және қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында жергілікті билік органдарының әлеуетін нығайту;

- иеліктен шығарылған топтармен диалогқа және бұрынғы экстремистердің қайта бірігуіне жәрдемдесу үшін сенімді ішкі делдалдарды қолдау;
- гендерлік теңдікке және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге жәрдемдесу;
- жастарды әлеуметтік ұйымшылдықты нығайтуға тарту;
- зорлық-зомбылық экстремистер тарапынан дінді теріс пайдалануға қарсы іс-қимыл жасау үшін діни ұйымдармен және діни көшбасшылармен жұмыс;
- адам құқықтары мен төзімділікті көтермелеу мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмыс;
- мектептер мен университеттерде адам құқықтары мен әртүрлілікті, сондай-ақ жаһандық азаматтық мәдениетті құрметтеуді көтермелеу [6].

Әлеуметтік келісімді жақсарту және толерантты қоғам құруға жәрдемдесу үшін БҰҰД іс-қимыл жоспары екі негізгі блокты ұсынады. Біріншісі, адам құқықтары мен толеранттылықты көтермелеу мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмыс. Радикалды топтардың әңгімесіне қарсы тұру және адамдарды олардың қатарына қосылуға көндіру үшін қарым-қатынас стратегиясы экстремистер қолданатын еліктіргіш тілге жауап берудің орнына белсенді болуы керек. БҰҰД инклюзивтілікті кеңейтуге, адам құқықтарын көтермелеуге, әлеуметтік бірлік пен толеранттылыққа, гендерлік теңдікке және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге шығармашылық тәсілдерді жақтайтындар үшін интерактивті онлайн-платформа әзірлеу үшін таңдалған әріптестермен жұмыс істейтін болады [6].

Бұл тәсілде әйелдердің, жастардың және діни көшбасшылардың, сондай-ақ зардап шеккендердің, тірі қалғандардың және оралмандардың дауыстары маңызды. Даму жөніндегі серіктестердің, үкіметтердің, бұқаралық ақпарат құралдарының және азаматтық ұйымдардың пайдалануы үшін әлеуметтік желілерді пайдалану жөніндегі нұсқаманы қоса алғанда, коммуникациялық құралдар жиынтығы әзірленетін болады.

БҰҰД ұлттық және жергілікті теледидарда, мектептерде, университеттерде, спорт клубтарында, діни және қоғамдық орталықтарда адамдарды радикалды топтарға қосылуға немесе оларды осы топтардан бөлуге итермелеу үшін шыдамдылық пен әртүрлілік пен гендерлік теңдікті құрметтеу туралы хабарламалар жасау үшін жаһандық және аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарымен ынтымақтасады.

Екіншісі, мектептерде адам құқықтарын, алуан түрлілікті және жаһандық азаматтық мәдениетті құрметтеуді көтермелеу. 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму саласындағы күн тәртібі жаһандық азаматтықтың мәдениетаралық өзара түсіністігі мен этикасына ықпал етуге уәде береді, бұл толеранттылықты, адам құқықтары мен түрлі мәдениеттерді, жыныстарды, діндер мен өмір салтын құрметтеуді білдіреді. Білім жаһандық азаматтықтың осы этикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [6].

Қорыта айтқанда, БҰҰД жастарды тәрбиелеумен тікелей айналысатын діни, мемлекеттік және жеке мектептерді қоса алғанда, білім беру жүйесімен жұмыс істейтін болады. Көптеген діни мектептер реттелмеген және олардың оқу бағдарламалары жаһандық азаматтық пен адам құқықтарын құрметтеуге ықпал ете ме, әлде консервативті сектанттықты уағыздап, радикалдануды жақтайтыны әрдайым белгілі емес, сондықтан сарапшылар мектеп оқушыларының радикалдануын болдырмау үшін мектеп бағдарламаларын стандарттауға шақырды (оның ішінде діни мектептерде).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Plan of Action to Prevent Violent Extremism: report of the Secretary-General (United Nations General Assembly Seventieth Session, A/A/70/674)
2. Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and radicalization that lead to Terrorism: A Community-policing approach (OSCE TNTD and ODIHR, 2014)
3. The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism. A Guidebook for South-Eastern Europe Published by the Organization for Security and Co-operation in Europe Vienna, August, 2018. [online]: https://www.osce.org/files/f/documents/2/2/400241_1.pdf
4. Overview of OSCE Counter-Terrorism Related Commitments. July, 2020 [online]: https://www.osce.org/files/f/documents/3/5/107686_1.pdf
5. OSCE. Security Days on “Building Bridges: Promoting Dialogue to Prevent Radicalization and Violent Extremism” sends powerful message of tolerance. VIENNA, 22 May, 2015 [online]: <https://www.osce.org/secretariat/159801>
6. Preventing violent extremism through promoting inclusive development, tolerance and respect for diversity. United Nations Development, 2016. **Roga**

ҚОРҚЫТ ТҮЛҒАСЫНЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУ

Шәри Ислам Икрамбайұлы

*«Мәдениеттану» мамандығының 2 курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі: Масалимова Алия Рмғазықызы
философия ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Қорқыт – Тұран ойпатын ежелгі дәуірлерден бастап мекен еткен түркі халықтарына танымал тұлға. Ол жайындағы сюжеттер көбінесе мифтік, қиял-ғажайып әңгімелер сипатында келтіріледі. Бірінші кезекте оның қобыз аспабын ойлап тапқаны жайындағы, және де өлімнен қашқаны туралы аңыздар ел-жұртқа аян. Екінші жағынан оның оғыз халқының тарихында ойып тұрып орын алатын тұлға екендігін көрсететін зерттеулер де бар. Қорқыт жайындағы сөздер көбінесе аңыз әңгімелерде жолығады. Аңыз әңгімелердің мазмұны шынайы өмірде болған тарихи тұлғалар мен қаһармандар жайында болады. Осыдан Қорқыттың тарихи, не болмаса мифтік тұлға екендігі жайындағы сауалдар туындайды. Осынау сұрақтарға жауап беру үшін Қорқыт жайындағы зерттеулерге шолу жасай кеткен дұрыс деп санаймын.

Қорқыт туралы пікір қалдырған араб тарихшысы Ибн әл-Асир былай жазады: «Қорқыт көшпелі түркі тайпаларының исламға тартқан екінші Мұхаммед болды, сол үшін оның қызметі кертартпа» [1, 86 б.]. Ал жалпы тарихи мәліметтерде: Қорқыт – ежелгі түркі дәуірінде IX-X ғасырларда Сырдария бойында өмір сүрген ойшыл, ұзан (жырау), қобыз аспабының шебері және «Қорқыт ата кітабы» жырлар жинағын қалдырған адам.

VIII-X ғасырларда көшпелі қоғамдағы патриархалдық нормалар өзгеріске ұшырап, ислам діні, феодализмнің белгілері ене бастағанда, Қорқыт оларды сынап, көшпелі өмірдегі еркіндікті жақтады. Енді қанат жая бастаған ислам дінін емес, соған дейінгі шаманизмді ұстанып, түркі тайпалық одақтарының мүддесін қорғауға ұмтылған. Сонымен қатар, оғыз және қыпшақ ұлыстарының құрылуын да, ыдырауын да өз басынан өткерген адам. XV ғасырда Асан қайғы да Қорқыттың идеясын ұстанған

Қилы-қилы заман болар,
Әулиеден би болар.
Үй басына бір-бір мола болар,
Қас, жүзі қара сонда болар, –

деп Асан қайғы ислам дінін сынаса керек дейді ғалым Әуелбек Қоңыратбаев [1, 87 б.].

Қорқыттың дүниеге келуі мен шыққан тегі жайындағы мәліметтерге тоқталсақ. Оның дүниеге келуі туралы аңыздарды әйгілі қазақ тарихшысы, ғұлама Әлкей Хақанұлы Марғұлан өзінің 1982 жылы жазылып, «Қазақ әдебиеті» басылымына берген мақаласында келтіреді. Бірақ сол кезеңдегі идеологиялық қысымдарға байланысты ғалымның жазбасының үштен бір бөлігі ғана сақталған. Ол мақалада мынадай үзінділер бар: «Қорқыт жыр мен күйдің атасы, халықтың жан күйіне зор әсер еткен кеменгер дана, өз заманының пайғамбары сияқты кісі болғандықтан, халық оның туысын да жаратылыстан тысқары етіп, жай адамның туысынан өзгеше етіп тудырады. Бұл туралы мынандай аңыз бар: Қорқыттың анасы қыпшақ қызы екен. Қорқытқа жүкті боларда анасы құланның жаясына жерік болып, жерігі бір жылда әрең қаныпты. Анасы Қорқытты құрсағында үш жыл көтеріп, жылына бір рет толғақ қысып отырыпты. Ең соңында, туатын жылы тоғыз күн толғатып, дүниеге үш күн, үш түн қараңғылық түсіпті, қалың қара жаңбыр, сұрапыл қара дауыл соғып, біреуді-біреу көре алмай, ел-жұрты қатты қорқынышқа ұшырапты. Сол қараңғылық қорқынышта туғандықтан атын «Қорқыт» қойыпты. Қорқыт анасының құрсағынан туарда қатты қиналып, «Көр-қаптан туғандай» қатты қысылыпты. Махмұд Қашқаридың анықтауынша, «қап» ананың жатыры. Егер бала сол жатырмен бірге туса, ол құтты ырым деп саналады екен. Оны «қаблығ-қап жамылған» қаппен қоршалған ұл деп атайды. Қорқыт туарда Қара-тауды тегісімен қараңғылық басып тұрды, сол тұман басқан тауды «Қараспан» деп атады, ол Қаратаудың бір мегзеуі» [2].

Көріп тұрғанымыздай, Қорқыттың аңыз әңгімедегі тұлғасы қасиеттендіріліп көрсетіледі. Осыған орай халықтың арасында мынадай өлең жолдары сақталған:

Қорқыт туар кезінде
Қараспанды су алған,
Қара жерді күл алған.
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған.

«Қорқыттың туған жерінің Қараспан аталуы ол дүниеге келерде жер мен көкті қара түнек басып, ел-жұрт қатты қорқынышта болғандықтан еді» делінеді халық арасындағы аңыздарда. Халық аңыздары мәлімет беретін Қорқыттың дүниеге келуі жайындағы сюжет батырлық жырларда жолығатын алыптардың не жауынгер ерлердің (Едіге, Манас, Ерсайын) өмірге келуіне ұқсайды, олармен үндес сарында айтылатыны байқалады. Халық аңыздарында ешкім жеңе алмайтын Төбекөзді (Циклоп) жер астындағы үңгірде туғызып, көрқаптан шығарса, Қорқытты да көрде туғызып, көрқаптан шығарады.

Кей аңыздарда қу терісін жамылған перінің қызынан не аққудың өзінен туғызады. Қорқытты Құба диодің қызынан туғызу түрік, әзірбайжан нұсқаларында да айтылады. Алыптарды көрде, көрқапта туғызу исламнан бұрынғы салт-сананы аңғартады. (ондай – ақ қазақтардың «Киелі құс» деуі де исламға дейінгі табиғатта, тәңірге табыну кезеңінен қалған ұғым [2]).

Алыптардың көрде, үңгірде дүниеге келуі – ежелгі ой-сананың бір тармағы. Өйткені үңгір адамзат баласының ең алғашқы тұрағы. Олар сонда өсіп-өнді, өз іздерін қалдырды. Ондай ежелгі орындар бірнеше дәуір еткеннен соң, келер ұрпаққа өз ата-бабасының ежелгі тұрағы болып саналады. Үңгірді қастерлеу, үңгірдегі ата-бабалардың аруағына тағзым ету ежелгі түркі тайпаларының дәстүріне айналған. Бергі заманда жаратылыстағы ғажайып көріністерді қадірлеу, асқар тау, қия тас, жер – суды қасиеттеу оғыз бен қыпшақтарда ерекше орын алады. Салт-сананың бұл түрін қазақтар сол ежелгі қалпында сақтап келді [2].

Ислам діні тарағанға дейінгі осы тектес наным-сенімдер бойынша үңгірде, көрде туған алыптар жаратылысынан тылсым, әрі жойқын күшке ие, тізе бүгуді, қорқуды білмейтін батырлар. Сол себепті оларға Көрұғлы, Көрқап, Көртегін деп ат беретін болған. Қазақтардың Қорқытты көрқаптан туғызуы да осындай наным-сенімге байланысты. Бұл нанымның қазақ даласында кеңінен таралып, көпшілікке әсер еткені сонша, XVIII ғасырда билік құрған қазақтың ханы Әбілмансұр (Абылай) өзінің қол астындағы батырларын ержүрек, жүрек жұтқан етіп тәрбиелеу мақсатында оларды жапан түздегі ескі молада жалғыз қалдырып түнетіп отырған. Молаға түнеуге жіберетін жас сарбаздың ерлігін сынау үшін ел-жұртқа танымал батырлардың біреуіне арнайы кебін кидіріп, ертерек көрдің ішіне жатқызып қояды екен. Жас сарбаз жапан түзде қараңғы молаға жақындағанда, көрде кебін киіп жатқан кісі ақырып, оның алдына төніп келеді. Осындай кезде қорықпағандар нағыз батырлар деп танылған. Ерлікті осылайша сынау салты халық жырында жиі кездесетін сюжеттердің бір түрі. Оның мысалын түрікмен мен қазақтар жырлайтын «Көрұғлы» жырынан көруге болады.

Кейбір ғұламалардың «Керұғлының» көрде дүниеге келуі бертін келе туындаған жаңа сюжет деуіне қосылуға болмайды. Өйткені алып ерлерді көрде туғызу исламнан көп бұрын болған салт-сананың түрі. Көрқап, Көрұғлы, Көртегін деп атау – Орхон жазулары кезінде, кейде одан бұрын пайда болған түсініктер. Қорқытты көрде, көрқапта дүниеге келуі – ежелгі нанымның аңыздық бейнесі болып табылады.

Қазақ халқының Қорқытты ерекше қадірлеу себебін ашуға өткен ғасырда Шоқан Уәлиханов пен В.В.Бартольд аса көңіл аударған еді. В.В.Бартольд пен В.М.Жирмунский «қазақтар Қорқыт аңызын қыпшақтар арқылы оғыздардан мұра етті», – деп түсіндіреді.

Қорқыт тұлғасы мен оның артына қалдырған мұраларына ерекше мән бере зерттеу жүргізген ғұламалардың бірі – орыс және кеңес ғалымы Василий Владимирович Бартольд. Зерттеу барысында ол 12 жырдан құралған, оғыз халқының әйгілі ел билеушілері, бектері мен батырлары жайындағы әйгілі «Қорқыт ата кітабы» («Китаб-и Коркуд») жинағын аударды. Аталып кеткен 12 жырдың ішінде Қорқыттың есімін бірнеше рет жолықтыруға болады, және де оқиға барысында оның қосқан үлесі зор болып табылады. Мысалы, жырдағы басты кейіпкерлердің бірі – батыр Бамси Бейректің есімін Қорқыт. Бейрек өз сүйіктісі Бану-Шешекпен жолыққанда да әйгілі абыз қыздың ата-анасымен құдаласуға барады. Мемлекеттік маңызы бар істерде ел билеушілер мен бектер, қолбасшылар Қорқыттың көмегіне жүгінеді. Ел басына күн туып, жалғыз көзді құбыжық – Дөпе Гез (Төбе көз) жұрттың мазасын қашырғанда онымен келісуге бірінші болып Қорқыт ата келеді.

12 жырдың барлығы дерлік Қорқыт атаның есімін атаумен басталып, дәл солай аяқталады. Яғни осы жинақтағы жырлардың барлығын оның өзі жырлаған. Осы тұрғыда ежелгі түркі дәуірінде сарайда қызмет еткен ақындар – ұзандар жайлы айта кеткен жөн деп ойлаймын. Олар хандар, батырлар, бектер жайындағы жырларын, әндерін гогуз музыкалық аспабының көмегімен жеткізген. Бірақ әйгілі зерттеуші В.В.Бартольд «Қорқыт ата кітабын» зерттеу барысында Қорқытты жыршы деп атайды. Ол ақша үшін бектер мен билеушілердің көңілін көтеретін ұзан емес. Ол қиын-қыстау кезеңдерде ақыл беретін адам; хандардың, бектердің және қарапайым халықтың ақылшысы; жорыққа атанатын батырларға өсиет айтып, рухын көтереді, және олардың семсерлеріне бата береді. Түріктің «Аталар сөзі» жинағында былай келтірілген: Қорқыт – халықтың ақылшысы, ата-баба салты мен рудың ішкі тұтастығын сақтаушы [3, 134 б.].

Қорқыт ата жайындағы аңыз әңгімелердің ішіндегі ең танымал сюжеттердің бірі – оның өлімнен қашуы. Бұл аңыздарда Қорқыт тіршіліктің тұрақсыздығына, өзгергіштігіне күйзелген. Өлім, жарық дүниемен қош айтысу оның көзіне азынаған көр болып көрінді, Қорқыт туралы аңыз әңгімелердегі бұл идея

«Қайда барсаң да, Қорқыттың көрі» деген қанатты сөзден аңғарылады. Оның мәні – қанша тырыссаң да, өмір өз аяғына жетеді, бұл дүниеде ештеме мәңгілік емес.

Қорқыттың философиялық ойы – ажалға дауа болатын ем іздеу, оған мойынсұнбау. Ол дана ойшыл, адам баласына мәңгілік өмір іздейді, бақытты, ұзақ ғұмырды тілейді. Бұл туралы қазақ аңызында былай деген: «Қорқыт еңгезердей биік кісі екен, бойы екі құлаш, бір сүйем, өлгенде аяғы қабірінен шығып жатыпты. Тірі кезінде Қорқыт өлімге мойын сұнбаған, дүниенің төрт бұрышын кезген екен, бірақ еш жерден тыныштық таба алмапты, қайда барса да алдынан қазулы тұрған көр шыға беріпті» [2].

Жол бойында көр қазып жатқан адамдарды көріп: «Мұны неге қазып жатырсындар?» деген сәтте, әлгілер «Қорқыт әулиеге» деп жауап қайырады. Тығырыққа тіреліп, зәре-құты қашқан ол өлімнен қашып құтылу үшін дүниенің басқа шетіне қаша жөнеледі. Ол жаққа барған кезінде де бұрынғы түсін тағы көреді. Таң сәріде жолға аттанып, қайтадан дала кезіп кетеді. Көрген түсінен шошынып, төрткүл дүниенің әр бұрышын аралап шығады. Бірақ қай жаққа жолы түсс де бар көретіні көр қазып жатқан адамдар болады. Жанын шүберекке түйер жер таба алмай, әбден қиналған соң, Қорқыт жердің қақ ортасына түседі. Өзінің туған жері Сырдария суының жағасында отырып, барлық кезде өзіне серік болған Желмаяны құрбандыққа шалып, терісімен қобызын қаптапты. Қорқыт бұрынғы түсін қайтадан көреді. Суда көр қазатындар болмас, ажал да жете қоймайды деп ажалға қарсы амалдарды қарастырады. Суы жоқ маңайда жан сақтауға мүмкіндік болмаса, Сыр суының бетіне сиқырлы кілемін жайып, сонда жүз жыл отырады. Күндіз-түні қобыздың толқынды үнімен әсерлі күйлерін ойнайды, әлі күнге дейін танымал нақыл сөздерін осында айтып кетеді. Сырдың ағысы қандай тоқтаусыз, Қорқыттың қасиетті қобызы да солай тоқтаусыз ойнайды, өмірден сыр шертеді, қызығын көруге шақырады. Өлім жақындап келгеніне қарамастан, қобыздан шыққан әуен, судың ағысы оны біраз уақыттарға дейін жақындатпайды. Қорқыт тоқтамастан күйін тарта береді [3]. Қорқыт жайындағы аңыз әңгімелердің неше түрлі нұсқалары бар. Олардағы оқиғаның өрбуі әр түрлі болып келгенімен, аяқ жағы бірдей болып бітеді. Қобыз ойнауын тоқтатып, ұйқыға кеткен Қорқытты ажал жылан кейпінде келіп, оның шағып өлтіреді.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, Қорқыттың өлімнен қашуы жайлы аңызда оғыз-қыпшақ дәуіріндегі үлкен тарихи өзгеріс көрініс тапқан дейді. Ә.Қоңыратбаев бұл афоризмді екі жақты қарастыру қажет дейді. Яғни бұл сөздердің астарында тарихи оқиғалардың әсері жатыр деседі. IX-X ғасырларды оғыз бен қыпшақ ұлысында әлеуметтік өзгерістер туындай бастаған еді. Сол себепті Қорқыттың пессимистік көзқарасы феодализм мен аталық қоғам арасындағы қақтығыс, заманның өзгеруі, идеялар мен ұстанымдардың өзгеруінің таңбасы деп тануға болады дейді. Оған мынадай дәлелдер келтіріледі: Қорқыт жырларындағы батырлар (Бұқаш) өгізбен және Өзірейілмен күреске түседі. Өгізді жықса да, жан алушы періште – Өзірейілді (тарала бастаған ислам діні) жеңуге шамасы келмейді. Екіншіден, бұл ұғымда ертедегі сақ тайпаларының дүниетанымы, наным-сенімдері бар делінеді. Яғни шамандық пен жаңа пайда болған дін – исламның арасындағы қақтығыс идеясы осы Қорқыт жайындағы әңгімелерде көтерілсе керек. Шоқан Уәлиханов мысал етіп келтірген «Өлі мен тірінің достығы» деп аталатын ертегі бар. Сонда Қорқыт исламдағы «пендеге өлім парыз» деген идеясымен күрескен болып шығады. Ал оның өлімі – сол идеяның жеңісінің символы. Бұл тектес аңыз әңгімелер еврей халқының «Көне өсиетінде» бар деседі. [1, 88 б.].

Өлімнен қорқу, өмірдің қалыптасып қалған заңдылықтарына қарсы тұруға талпыну, онымен күрес кезіндегі өзіндік принциптерге, немесе ұстанымдарға сүйену, алапат күшке ие зұлымдықтың алдында бас иеу, бар адамзатқа жақсылық әкелу тырысу және тағы басқа идеяларды ежелгі халықтардың, соның ішінде, грек мифологиясындағы Олимп құдайларына қарсы тұрған Прометей туралы аңызда, жоғарыда атап өткен «Гильгамеш» жайындағы дастанда анық байқауымызға болады. Әсіресе, Гильгамеш жырында толыққанды түрде суреттелген. Басты кейіпкер – Қорқыт секілді ажалды жеңу үшін онымен қақтығысқа түскен қаһарман.

Осылайша қазақ халқының таңғажайып аңыздары бойынша, Қорқыт бар өмірін өліммен, жан алғыш күшпен тоқтаусыз күресумен өткізген екен. Ажалға қарсылық көрсету жайындағы сюжеттер түркі тайпаларының дүниетанымында ежелгі дәуірлерден бері сақталып қалған тарихи мазмұндағы аңыз әңгімелердің бір ұлы саласы болып табылады. Бұлар тек ескі тәңіршілдікті пір тұтып, оған табынатын елдердің ескі әңгімелері мен нақылдарында кездеседі.

Бұл жайында X ғасырда өмір сүрген араб елінің саяхатшысы ибн-Фадлан жазып қалдырған. Оның келтіруінше, түркі тайпалық бірлестіктері ислам діні жайында білмеген. Олардың өздері табынып, пір тұтатын жаратушылары – Көк Тәңірісі бар. Қыпшақ пен оғыз халықтарының түсінігінше, дүниедегі әрбір таңғажайып нәрселердің өз иесі болады. Мысалы, жердің иесі, адам иесі, су иесі Йер-Су немесе Жер-Су, күн мен түн иесі, жыл мезгілдерінің иесі, табиғат құбылыстарының иесі, орман иесі, жылқы пілі Қамбар ата, сиырдың пірі Зеңгі баба, түйе пірі Ойсылқара, қойдың пірі Шопан ата [3]. Яғни бұлардың барлығы исламға дейінгі түркілердің діни дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады. Керек болса, түркілер өздерінің осынау діни көзқарастарымен ислам тарай бастаған кезде де өмір сүре берген. Мұсылман дінінің

орта ғасырларда қазақ жеріне тарай бастағанымен де, ұзақ ғасырлар өткен күннің өзінде халықтың жүрегінің түкпірінен орын алмағаны жайында қазақтың ғұлама ойшылы Шоқан Уәлиханов та айтып кеткен.

Өлімге қарсы күресу жайындағы эпикалық сюжеттер қазақ халқының фольклорында көрініс тапқан. Әсіресе, ерте заманнан бері келе жатқан әйгілі аңызда «Ер Төстік» ертегісінде өте терең ғажайып суреттелген. «Ер Төстік» жер үстінде мекен ететін жан алғыш рухты жеңіп, адамзат баласына қайғы мен қасірет әкелетін, ажал әкелетін жауыздар жер астында деп пайымдап, жез қанат тұлпары әрі серігі Шалқұйрықпен жер асты патшалығына сапар шегеді, және ондағы зұлымдық атаулыны түгелімен жойып, өз туған еліне қайтып, сүйгенімен бақытты ғұмыр кешеді.

Ш.Уәлиханов жеткізгендей, Қорқыттың өлімге қарсы күресуінің түп негізінде ежелгі Орталық Азия тайпалық бірлестіктерінің дүниетанымдарының белгілері жеткілікті. Олар адам жан тапсырғаннан кейін да өмір сүруін тоқтатпайды, ал өлім, өз кезегінде, тіршіліктің жалғасы деп таныған. Сол себепті өлген адамның қабіріне көзі тірісінде керек еткен нәрселердің барлығын (тамақ, киім, жылқы, құрал-сайман, қару-жарақ) бірге қойылатын болған. Бұл наным-сенімнің белгілері қазақтарда соңғы заманға дейін сақталып қалған. Соның бірі – Қорқыттың «Өлі десем өлі емес, тірі десем тірі емес» деп түсінуі.

Аталып өткен аңыздар және олардың нұсқалары Қорқыт атаны мифтік кейіпкер ретінде қарастырады. Оның себебі де түсінікті. Өйткені түркі халықтарының тарихында Қорқыт секілді кемеңгер, данышпан, көреген адам өмір сүрген. Халық алдындағы абыройының асқақтағаны сонша, оның жеке тұлғасы, жеке қасиеттері аңызға айналған. Сол себепті халық оны керемет күшке ие, әулие, абыз есебінде қабылдаған деп ойлаймын.

Аңызға айналған тұлғаның оқиға барысында үнемі тастамай жүретін қасиетті дүниесі болады. Қорқыт абыздардың негізгі аспабы болатын қобызды өлімнен қорғайтын «қару» есебінде қолданып, тоқтамастан ойнаған. Ал король Артур шайқастарда дұшпандарын сұлатқан сиқырлы Экскалибур семсерін иемденген. Мұндай қасиетті, немесе сиқырлы дүниелер аңыздағы басты кейіпкердің зұлым күштермен күрескен сәттегі адам сенгісіз күшін одан сайын асқақтата түсетіні анық.

Аңыздағы басты кейіпкердің басты зұлым күшпен қақтығысқа түсіп, артынша ерлікпен қаза табуы – кеңінен таралған сюжет. Орталық образ ретінде олар өздерінің қарсыластарымен ақтық қаны қалғанша шайқасқа түседі. Қаза тапқан күннің өзінде халықтың ілтипатына ие болады. Мысалы, ағылшын халқының аңызға айналған батыры – король Артур дұшпаны Мордредті жеңгеннен кейін ауыр жарақат алып, Авалон аралында (кельттік аңыздардағы қасиетті жер) «мәңгілік ұйқыға» кетеді. Бірақ кетпес бұрын қиын-қыстау сәттерде Британия жерін құтқару үшін қайта көзін ашатынына ант етеді. Ал Қорқыт туралы аңыздардағы қасиетті орын – «жердің орталығы» деп көрсетілген Сырдария өзені. Қорқыт әлемнің қай шетіне барса да, алдынан көр қазып жатқан адамдарды жодықтыра береді. Ақыр соңында Сырдың суына қасиетті кілемін жайып, өмірінің соңына дейін сол жерде қобызын ойнап отырады. Ұйқыға кеткен кезінде Әзірейіл жылан кейпінде келіп, оны шағып өлтіріп, жанын алады. Бірақ Қорқыт қобызда шебер ойнай білген күйші, әрі білікті абыз ретінде ғана емес, өзінің бірбеткейлігінің арқасында алапат күшке ие дұшпанына қарсы күресе білген батыл адам есебінде аңызға айналды деп айта аламыз.

Қорқыт атаның өмірі жайындағы мәліметтер түркітанушы ғалым Едіге Тұрсыновтың зерттеулерінде келтірілген. Мысалы, «Истоки тюркского фольклора. Қорқыт» кітабында Әбілғазының, В.Бартольд және тағы да басқа зерттеушілердің еңбектерінен үзінділер ұсынылады.

Әбілғазы Баһадүрдің «Түрікмендер шежіресі» атты еңбегінде (XVII ғ.) Қорқыт түрікмендердің қайы және салор тайпалық одағын басқарған Инал-Йавы атты билеушінің ақылшысы болған. Автордың пайымдауынша, Инал-Йавы Қорқыттың айтқан ақылына әрдайым құлақ асып, айтқандарын орындайтын болған. Инал-Йавы жан тәсілім еткеннен кейін оның орнына келген Дуйлы-Қайы хан да әкесінің жолын қуып, Қорқыттың ақылын сұрайтын болған. Ол қайтыс болғаннан кейін Қорқыт бектердің басшысы болды. Дуйлы-Қайының баласы дүниеге келгенде бүкіл оғыз халқынан балаға Тұман деп ат қойған Қорқыт болатын. Әбілғазы Қорқытты ханнан жоғары тұрған адам ретінде суреттейді. Тіпті хан жиын-той жасағанда оны төріне шығаратын болған және жаңа билеуші сайланатын кезде де халық Қорқыттан кеңес сұраған. Демек, Қорқыт – халықтың сөзін сөйлеуші, ел ағасы [3, 135 б.].

Орыс ғалымы Виктор Жирмунский ортағасырлық ғұламалар Әлішер Науаи мен Құлатаның Қорқытты болашақты болжайтын көріпкел, артына нақыл қалдырған деген сөздеріне сүйеніп, Қорқытты «сиқырлы аспап болып табылатын қобыздың иесі, көріпкел жыршы» деп келтіреді. Сонымен қатар, атақты абыздың есіміне қатысты да пікірлер айтылады. А. Боровков «қорқуттан», «қорқутғушы» деген сөздердің «ақыл, насихат айтушы» мағынасында қолданылғандығын жеткізеді. Яғни «Қорқыт» сөзі кісінің шын есімі емес, лақап аты болады [3, 137 б.].

Дей тұрғанымен, бұл «Қорқыт» есімінің шығу тарихы жайындағы жалғыз мәлімет емес. XIX ғасырда неміс жазушысы Георг Эбер «Қор» сөзі Ежелгі Мысырдағы күннің құдайы «Гор», «Гора»-мен байланысты

дейді. Сонымен бірге, «Қорқыт» есімі «Хор» және «хұт» деген екі бөліктен тұрады дегенді ғалым Ә.Қоңыратбаев айта кетеді. «Хор» деген «хойхор» атты ұйғыр тайпасының атауына жақын болса, «хұт» сөзі Орхон-Енисей жазбаларында, және «Құтты білік» шығармасында кездескен екен. «Хұт» немесе «құт» «сөзі Сібір тайпаларының арасында жақсы сақталған дейді, және оған Сургут (Сұрқұт), Иркут (Жерқұт), Якут (Жақұт), Барқұт (Воркута) атаулары дәлел болады дейді [4, 143 б.].

Қорқыттың шынайы тарихи бейнесі XVI ғасырда түрікменнің шежіреісі Салыр бабаның еңбегінде көрсетілуі мүмкін. Оның айтуынша, Қорқыт жан біткеннің тілін түсінетін адам болған. Парсы тарихшысы әл-Асиридің айтуынша, XI ғасырда Сырдария бойын мекен еткен боз оқ оғыздарының арасында онымен аттас тұлға болған. Дәлірек айтқанда, бұл тарихи жазбада оғыздардың үш оқ және боз оқ бірлестіктерінің басшылары жайында айтылады. Үш оқ оғыздарының әмірі – Дудубек, боз оқтардың көсемі – Қорқыт-ибн-Абд-ал-Хамид. Сонымен қатар, бұл жазбада оғыз тайпаларының 548 жылы Синджар есімді билеуші басқарған селжұқтармен күресі жайында айтылады.

Селжұқ елінен шыққан тарихшы Имамаддин Исфханидің жазбалаында Қорқыт XI ғасырда оғыз еліндегі көсемдердің бірі болғандығын айтады. Оның пайымдауынша, оғыздар Кумач есімді селжұқ әміріне бағынышты болып, оған алым-салық төлеп отырған. Сол кезеңдерде оғыздардың екі басшысы болған – Дуду және Қорқыт. Әмірдің қысымына шыдамаған оғыздар оның әскерін тас-талқан етіп жеңеді. Жеңіліс тапқан Кумач Синджардан көмек сұрайды. Ол ұсынысты қабылдап, оғыздармен ашық шайқасқа шықпаққа бел буады. Бірақ оғыздар Синджарға сыйластық танытып, оны сый-сияпатпен көңілін ауламақ болады. Дегенмен, селжұқ билеушісі оған көне қоймайды. Ақырында оғыздар селжұқтарды екінші мәрте жеңіп, Синджарды қолға түсіреді. Тұтқын болса да, оғыздар, әсіресе олардың билеуші көсемдері – Қорқыт пен Дуду Синджарға ешқандай қысым жасамай, оны құрметтейді. Имад-ад-дин селжұқ билеушісінің тұтқынға түскенін осылайша суреттейді. Айта кететін бір жайт – бейбітшілік уақытында бар билік Дудубектің қолында болғанына қармастан, жазбаларда Қорқыттың есімі бірінші аталады. Осы арқылы оның бекпен қатар дәрежеде болғанын, халық арасында абыройға ие болып, аңызға айналған тұлға екенін айтуға болады. Бұл тарихи оқиға Токболат Еңсегенұлының «Қорқыт ата әлемі» атты кітабында 956 жылы орын алды деп көрсетілген.

Қорқыт есімді тұлға жайында башқұрттардың «Башқұрттар қайдан келген?» деген аңызында айтылған. Ондай былай делінеді: Башқұрт халқы Алтай жақтан келген. Олардың Қорқыт есімді басшылары болыпты. Ол алдыға шығып, жасыл шөпке жатып, домбырасымен былай деп өлең айтыпты:

Мен елші, «кет» деменіз,
Менің руыма тименіз,
Тиген кісіні өлтіремін

Оған қарсы шыққан адам былай депті: «Сіз үшін алда қабір қазылған, бармаңыз, кері қайтыңыз», – депті. «Алдымызда біз үшін рахым, артымызды – қаһар. Алға барамыз», – деген екен Қорқыт. Содан кейін башқұрттар Еділдің бойына жайғасыпты деседі [3, 138 б.].

Кейбір мәліметтерде сұлтан II Баязидтің Қорқыт есімді ұлы болған делінеді. Ал түрік ғалымы Абдулқадыр Инан оны қобыз бен тамбура аспатарында шебер ойнай білген қазақ ұзаны (жырау), қазақтың бақсы-балгерлері сол Қорқыт атаны пір тұтады дейді. Сонымен қатар, П.А.Фалев ноғай елінде Қорқыт деген ауылдың бар екенін, У.Багрянородный тарихта оғыз-печенег соғысы жайында айта келіп, Қорқыт деген қағанның бар болғанын жеткізеді. Рашид-ад-Дин Қорқытты баят руынан шыққан Қаракожаның ұлы, Инал ханның тұсында кемеңгер, ойшыл болған десе, Әбілғазы, жоғарыда айтып кеткеніміздей, Инал ханның уәзірі болған деп жазады.

Қорқыттың аңыз кейіпкеріне айналуының бір нұсқасын жазушы Қойшығара Салғараұлы ұсынады. Оның пікірінше, Қорқыттың шын өмірдегі прототипі – Шығыс Түрік қағанатының беделді тұлғаларының бірі, көптеген билеушілердің, соның ішінде Құтылығ пен Білге қағандардың кеңесшісі болған Тоныкөк. Дәлел ретінде ол оғыз тайпасының тарихы мен Тоныкөк жайындағы қытай жазбаларын (Тан династиясының «Таншу» хроникасы) қолданады. Қорқыт пен Тоныкөкті салыстыруға келгенде Қ.Салғараұлы мынадай мәліметтерді келтіреді: екі тұлғаның шыққан тегі – оғыз екеуі де үш ханның тұсында бас кеңесші рөлін атқарған; екеуі де үлкен ақылдың иесі, әрі ел арасында танымал, сыйлы адам болған. Қорқыт пен Тоныкөктің қызмет еткен билеушілерінің есімдері әр түрлі, бірақ олардың шын аттары туралы мәліметтер аз дейді. Өйткені түркі билеушілерінің ер жете бастағандағы, және есейіп, қаған атанған кездегі есімдері әр түрлі болады екен. Бұл туралы «Қорқыт ата кітабы», соның ішіндегі «Дерсе хан ұлы Бұқаш туралы жыр»-да келтіріледі. Ондағы басты кейіпкер өзінің шын есімін тек ер жеткен кезде ғана алады. Осы нәрсе ел билеушілері мен танымал тұлғаларды зерттеу кезінде қиындық әкеледі дейді.

Қорқыт та, Тоныкөк те ұзақ өмір сүрген адамдар. Қорқыттың қартайған шағы көбінесе аңыздарда келтірілген болса, Қытай тарихнамасында Тоныкөктің 88 жасқа келгені туралы жазылған. Бірақ оның қашан, қай жерде дүние салғаны жайында мәлімет жоқ [5, 285 б.].

Тарихи зерттеулерде және аңыз әңгімелерде Қорқыттың дүниеге келген және дүние салған жері Сыр бойы, ал Тоныкөк Алтай өлкесінде өмір сүрген деп айтылады. Қ.Салғарин ежелгі түркі тайпалары басқа аймаққа қоныс аударған кезінде өздері пір тұтатын бабаларының мазарын қайта тұрғызатын болған, сол себепті Қорқыттың, немесе оның шын прототипінің шын мазары басқа жерде болуы мүмкін деген болжам айтады.

Көріп тұрғандарымыздай, Қорқыт – ежелгі түркілердің тарихында да, мифтік дүниетанымында да көрініс тапқан «жұмбақ» тұлға. Оның жаратылысының, соның ішінде дүниеге келуі мен өмір сүруіндегі мистификация қарапайым адамдардың арасында Қорқыт тұлғасының қасиетті бейнеге айналуына әсерін тигізген. Қорқыттың тарихи және мифтік бейнелерінің арасындағы өзгешеліктерге қарамастан, оның кезіндегі түркі халықтары үшін үлкен мәнге ие тұлға болғандығын байқауға болатын секілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы [мәтін]: учебное пособие.– Алматы, 1991.– 288 б.
2. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007 – I том – 608 б.
3. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
4. Ыбыраев Шәкір. Бастау [Мәтін] : Қазақ халқының фольклоры туралы зерттеулер. – Алматы : Баспалар үйі, 2009 . – 500 б.
5. Салғараұлы Қойшығара. Түріктер. – Астана: Күлтегін, 2007. – 308 б.
6. Еңсегенұлы Т. Қорқыт ата әлемі – Алматы: Білім, 2000. – 292 б.

**XXI ҒАСЫРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ:
ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ**

**ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА:
ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

**GLOBAL CHALLENGES OF THE XXI CENTURY:
SECURITY PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS**

ЖЕР ДАУЫ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Ахмаганбетов Руслан Муханбетқалиұлы

«8D03104-Саясаттану», 1 курс

Жетекшісі: Айтымбетов Н.Ы., PhD докторы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Жер дауы тақырыбының өектілігі қамтылып өтеді. Жер дауына қатысты тарихи кезеңдерді қамтиды. Жер дауы ұғымының түсініктеме беріле отырып, не себепті «жер дауы» тіркесінің жер конфликтіне балама бола алатындағына талдау жасалынады. Қазақ тілдік қолданыста конфликт терминіне қатысты бірнеше сөздері келтіре отырып, олардың қаншалықты деңгейде конфликт ұғымына ашалатындағын жан жақты қарастырады.

Кілт сөздер: жер дауы, конфликт, қақтығыс, дау дамай, дау, жанжал, шиеленіс.

Жер дауы тақырыбына зерделеуге әсер еткен бірнеше жағдайларды алдымен атап өтейін. 2016 жылы Қазақстанда сәуір және мамыр айларында «шетелдіктерге жер сатпаймыз және жалға бермейміз» деген ұрандармен өткен митингтер мен акциялар өтті. Қазақстанның батыс өңірі белсенділік танытты, ірі қалалардан Алматы қаласында 21 мамыр күні митинг орын алды.

Қазақстанның басқада қалаларында түрлі деңгейде митингтер өтті. Соңғы отыз жылдықтағы митингтерді қарастырып, салыстырсақ жер митингіне қатысушылар саны көп болды. Осы тұста көптеген сарапшылар да аң-таң болып жатты. Мұндағы айтқандары «адам құқығы», «демократия» сияқты митингке себеп болатын классикалық түрінен өзгешілігін айтты. Түсіндіре айтқанда демократиялық құндылықтарға қатысты мәселелер айтылғанда Қазақстан қоғамы бұға аса мән бер қойған жоқ. Жер мәселесі тұсында кеңеттен күтпеген нәрселер орын алды деген мағынада ойлар айтылды.

Бұдан түсінетіміз жер дауына қатысты мәселелер қазақ қоғамы үшін ерте заманнан өзекті болғандығын көрсетсе керек. Мына көне мақалда «бектер кетер ел қалар, бетеге кетер бел (жер) қалар» дейді. Жер ұғымының қастерлігіне қатысты көне аңыздар мен тарихи деректерде жиі айтылады. Мұның бәрі айналып келгенде қазақ қоғамында жер дауының тамыры тереңде жатқандығын білдереді.

Жер дауына қатысты мәселені тарихилық тұрғыдан алсақ. Ерте дәуірлерде мен Қазақ хандығы тұсындағы жер мәселесі мен оның дауының жай жапсары бір бөлек. Мысалы, Қазақ хандығы тұсында мынадай бір ұстаным болған. «Ханда жер жоқ» деген. Ақсүйек әулеттер елді басқаруына толықтай құқықтары бар, ал жер мәселесі мен оны меншік ету тек қарасүйектердің өздері шешетіндігінде. Бөкей Ордасындағы Жәңгір ханның орыс көпестеріне жер сатуы сол кездегі қазақ тайпаларының наразылық білдіруіне, оның арты Исатай-Махамбет көтерілісіне ұласты. Көтерілісшілердің бірнеше талабының ішіндегі бастысы жердің сатылуы еді.

Патшалық Ресей кезеңінде жер дауы түрлі деңгейде өршей түскен еді. Бір жағынан отарлаушылар әсері. Екінші жағынан, мал басы мен жан санының өсуі жердің тарылуына алып келді. Үшіншіден, сол тұстағы қолайсыз басқару жүйесі. Төртіншіден еніп жатқан капиталистік қатынастарда өз әсерін тигізбей қоймады. Капиталистік қатынастарда «жер капитал» ұстанымы негізге алынады. Бұл өз кезегінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы жер құндылық және қауымдық меншік категориясымен сай келмейді.

Кеңестік дәуір кезінде жер дауы мүлдем жабық тақырыпқа айналды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қарастырылады. Кейіннен ұжымдастыру саясаты тұсында жерді мемлекеттік реттеуді алға қойды. Кеңестік режим капиталистік қатынастардың толықтай жоққа шығарғаннан кейін «жер капиталы» ұғымының ешқандай мән қалмады. Жер қауымдық меншік ұғымы да келмеске кетті (Кеңес заманында).

Тәуелсіздік алуымызбен капиталистік қатынастар қайта оралды. «Жер капитал» ұғымы ене бастады. Өткен дәуірлердегі құндылықтарда қайта бой көтерді. Капиталистік қатынастарға дайындықсыз ену өз кезегінде жер дауының өршуіне алып келді.

2016 жылы Республикалық жер мәселесі бойынша комиссиясы құрылып түрлі тақырыптарды талқылап жұмыс жасай бастады. Сол тұста елдегі жер дауына себеп болып отырған ішкі және сыртқы факторлар мен жайттар кеңінен айтыла бастады. Кейірек 5 жыл бойы жерге мариторий жарияланды.

Биыл 2016 жылы жерге байланысты жарияланған бес жылдық мораторий аяқталды. Жақында жер мәселесіне байланысты ұлттық комиссия құрылуда. Кез келген зерттеу тақырыбын ең негізі атаулар мен ұғымдар және де терминдік жағынан жан жақты ашып алған маңызды. Қазақ тілді ақпарат құралдарында жер дауы тақырыбы деген атаумен қарастырылады. Жер дауы ұғымы құқықтану тұрсынан алғанда талас тартысқа келсе, ал конфликтология ғылымы тұрғысынан алғанда конфликт ұғымына келеді.

Жер дауы дегенде ең алдымен бұл тақырыптың ғылымдағы орнына тоқталып өтсек. Жер конфликтология деген жалпы конфликтология ғылымында салалық бағыты бар. алайда бұл бағыты конфликтология ғылымында өте аз зерттелген бағытына жатады. Жер конфликтологиясы бағытын

айтқанда жер құқығы саласымен жақын қарастыратындар бар. Енді басқалар оны сол құқықтанудың бір саласындағы аздаған бөлшегі ретінде қараушылықтар да жоқ емес.

Қазақ халқы үшін жер капитал емес ұлт құндылық деген ұрандар айтылып жатты. Қаншалықты қазақтар үшін жер құндылық категориясына жатады, бұған ғылыми тұрғыдан жауап іздегенді орынды санадық. Ол үшін ұлт-азаттық көтерілістеріне шағын талдау жасап өтсек.

Ұлт-азаттық көтерілістері орын алу үшін үш түрлі себебі бар екен. Бірінші жер мәселесі, екінші әлеуметтік және де халық пен билеуші таптың арасының алшақтығы. Әлеуметтік жағдай дегеніміз, алым-салықтарды шамадан тыс көбейтіп жіберуі, соның салдарынан халықтың күн-көрісінің төмендеуі. Билеуші тап өкілдерінің халықтың шынайы мұн-мұқтажына құлақ аспауын орын алғанда көтерілістердің пайда болуының негізі осында екен.

Кейбір көтерілістерді жоғарыдағы екі немесе бір себеп бойынша орын алған көтерілістер бар. Барлық көтеріліске ортақ себеп жер дауы мен оның мәселесінің орын алуында екен.

Бұдан бөлек қазақтардың өткен өміріне қатысты этнографиялық деректер мен мәтіндерді оқығанда жер дауына қатысты ру-тайпалардың ортасында орын алған конфликттер, оны шешкен сол кездегі билеушілердің түрлі тәсілдері айтылады. Жер дауы қазақ қоғамы үшін өте өзекті құбылыс болғанын көрсетеді. «Даудың үлкені – жер дауы және жесір дауы» деген тіркесті сөздер қалған. Ал басқа бір ел аузындағы сөздерде «даудың үлкені – жер дауы және су дауы» деп келеді. Тақырыпты қарастыру барысында ғылыми жағына екінші нұсқа жақын деген пікірге келеміз. Себебі, екінші көрсетілген тіркесте «дау» толықтай конфликт сөзіне келіп қана қоймай, ресурстарға байланысты конфликт екенін ашып тұр.

Жер дауы – ресурстық конфликт пен территориялық конфликттің аралығындағы дербес конфликт түріне жатады. Соған қарамастан, конфликтология ғылымы пәнаралық мазмұны көбірек басым болғандықтан аталған екі конфликт аясында да қарастыра аламыз. Бұл тұрғыдан алғанда жер дауының зерттелу кеңістігіне байланысты шекерасын айқындауға мүмкіндік береді. Тақырыпты зерделеу барысында аталған екі кеңістік арасындағы тұстарына мән беретіп болмамыз.

Жер дауы тақырыбын зерделеуге алған кезде түрлі сұрақтарда қойылды. Жер дауы деген тақырыпты алып нені зерттейсін, оның зерттеу объектісі өткен тарих па, бүгінгі қоғам ба?! Жер дауы тың зерттелмеген тақырып. Бұл тұрғыдан алғанда оның артықшылығы мен жеткіліксіз жағыда баршылық. Артықшылығы қай деңгейде зерттесенде академиялық тұрғыдан алғанда, конфликтология ғылымы жағынан қарастырылғанда жаңа тақырып. Жеткіліксіз жағына келсек. Бұрын зерттелмеген тақырыпта теориялық және әдістемелік мәселелерін зерделеуде қолайсыздықтар туғызатын жағыда бар. Әрине, аталған тақырыпты тарих, құқықтану және де экономика сияқты ғылымдар пәнаралық тұрғыдан қарастырған. Олардағы жер дауын тікерелей зерттелмеген. Аты айтып тұрғандай жер дауы тақырыптық тұрғыдан да текелей конфликтология ғылымына қатыстылығын көрсетеді.

Мұның басты себебі, елімізде және де ТМД көлемінде жер конфликтологиясы бағыты дамымағандықтан. Көбіне бұл тақырыптардағы еңбектер ағылшын тілін шығуы. ТМД елдерінің әлемдік ақпарат кеңістікте мағлұмат алу тілі орыс тілі сақталып тұр. Орыс тілінде бір-екі монография мен бірнеше мақалалар ғана жарық көрген. Бұл өз кезегінде ақпараттың бардымсыздығын білдіреді. Аз қарастырылған нәрсені көптің хабарсыз болуы ертеден қалыптасқан құбылыс.

Екінші себебі, елімізде конфликтология ғылымы өз алдына дербес мамандық ретінде енді ашылып жатыр. Сондықтан, жалпы алғанда отандық конфликтологияда алдағы уақытта аз зерттелген осындай тақырыптарға ену арқылы оның дамуына серпін береді. Ғылым көп еңбек пен біраз уақытты қажет ететін кәсіп түрі.

Үшінші себебі, конфликт ұғымын көбіне саяси конфликт және де сол сияқты жиі айтылатын ұғымдар тұрғысынан ғана түсінушілігімізден болса керек.

Төртінші себебі, жер конфликтін зерттеушілер көбіне «үшінші әлем» елдерінен. Қазіргі кезде ғылымның негізгі тұтқасы батыс елдерінде. Батыс елдерінің зерттеушілері Азия және Африкаға қызығушылық танытушылары ғана аталған тақырыпқа қалам сілтеп жүр. Ғылымның басты міндеті мәселені шешу. Ал Азия және Африка елдерінде бұл тақырып өзекті болуының себебі, ол елдерде аталған мәселе күн тәртібінде тұрғандықтан деген пайымға келеміз.

Тақырып жер дауы ретінде алуымызда ең алдымен оған терминологиялық тұрғыдан жауап іздеуіміз және де жауап беруімізге, тіпті кең көлемді талдауымызды қажет етеді.

Жер дауы дегенде конфликт сөзінің дәл осы тұста қазақ тіліндегі баламасы ретінде «дау» сөзі алынып отыр. Бұдан келіп шығатын сұрақ дау сөзі қаншалықты конфликт ұғымын ашып беруге әлеуетті.

Конфликтология мамандығы магистратура мен докторантурада ашылған кезде отандық ғалымдардың арасында біраз талқылау орын алды. Конфликтология ретінде қалдыру орында ма, әлде жанжалтану, шиеленістану ретінде қазақша жанама балама бере отырып алған дұрыс па деп.

Терминдерді қазақ тіліне аударған орынды ма, әлде түп нұсқадағыдай қалдырған орынды ма деген мәндегі отандық жалпы ғылым салаларында ұзақ жылдардан бері талқыланып келе жатқан өзекті тақырыптардың біріне жатады. Осы тұста бірнеше ұстанымдар бар екендігін айтта өткенді жөн көрдік.

Бірінші ұстаным бойынша, барлық терминдерді, атауларды қазақ тіліне аударған дұрыс дейтін топтарда бар. Олардың пайымдауынша қазақ тіліне терминдерді аудармаса, тілдің қоланыс аясы мен оның дамуына кері салдары мен әсерлерін тигізеді. Тіпті бұл ұстанымдарды негізге алғандардың кейбірі тілдің негізінде кейбір мемлекеттер экономикасын қалпына келтіруге негіз алды дейді. Соңғы сөйлемдегі ой қорытындыны аздаған әсерлетіп айтытуда деп санаймыз.

Екінші ұстаным бойынша терминдер сол қалпында қалуға тиісті. Себебі ол әлемге ортақ дүние. Көптеген терминдер латын және грек тілдерінде айтылады. Мұны әлемнің басым бөлігі солай қабылдаған деген ұстанымды ұстанады.

Үшінші ұстаным бойынша араластық бағытты айтады. Түсіндіре өтсек кейбір терминдер мен атауларды атауларды аударуға да келеді, ал кейбірін сол қалпында қалдыруға тиіспіз. Бұрыннан қазақ тілдік қолданысында бар болса, оны термин ретінде қолдауға жарайды дейді.

Аталған үш ұстанымның автордың ішкі пайымдауы бойынша үшінші пікірді орынды көреді. Араластық деңгейде қарауымыз объективті тұрғыдан зерделеуімізге мүмкіндік туғызады.

Конфликт сөзінің орына қолданылатын бірнеше сөздері қарастырып өтсек. Олар қақтығыс, дау, дау-дамай, шиеленіс, жанжал, талас-тартыс, ұрыс-керіс сияқты түрлі сөздерді біздер кезіктере аламыз.

Алдымен қақтығыс сөзіне мән берсек. Қақтығыс сөзі қазақ тілінің мағыналық қолданысында тек тараптың бетпе-бет қақтығысу, соғысуын айтады. Физика ғылымы тұғысынан айтқанда екі дененің бір-бірімен соқтығысуын білдіреді. Жекелеген адамдардың немесе топ аралық соқтығысуда орын алатын жанжал түрлерін айтады. Қақтығыс сөзін конфликтология ғылымында конфликт сөзінің орнына тікелей қолданбаса да жанама мағынада қолдануға келеді.

Зерттеуші Г. Насимова «Саяси конфликтология» атты конфликт сөзіне баламалы ретінде «қақтығыс» сөзін қолданылған.

Саяси қақтығыстардың либералды моделі демократиялық елдерге тән. Өйткені, бұл модель төмендегі демократиялық процедураларға негізделеді: партиялық плюрализм, дауыс беру. Демократия шарттарындағы қақтығыс саяси бәсекелестік пен күрестің нормасы ретінде қарастыралы, оның қатысшылары жылдам жауап бере алады және берілген қоғамның саяси негіздеріне нұқсан келтірмеф шешеді. Сондықтан мұндай саяси қақтығыстар компромисс пен консенсус негізіндегі конструктивті реттеуге көнеді[1].

Қазақ тіліндегі конфликтке балама келетін сөздерде жалқы тұрғысымен мен жалпы тұрғысы, одан қалды тіркестік жағында көптеген айырмашылықтар кездеседі. Сол сияқты «саяси қақтығыс» тіркесі белгілі бір деңгейде «саяси конфликт» сөзінің мәнін ашып тұр.

Қақтығыстық тұстарда қолдануға орынды. Біз қарастырып отырған жер дауына – жер қақтығысы деп алуға келмейді. Мысалы, «жер қақтығысы» десек бір жағынан тұтастай алғанда оғаш естіледі. Екінші жағы, яғни мәндік тұрғыдан да мағынасыздау келеді.

Дау сөзін конфликт сөзі орына қолдану жағын пысықтап, зерделеп өтсек. Дау ұғымы жеке өз алдына алғанда бірнеше адамның дауласуын айтады. Дауласу деген мүмкін олар өзара бір нәрсеге келесе алмауы мүмкін, әлде пікірлері келесімге келмеген пікірлесеудің дауыс ырғағын көтеру формасында болуы мүмкін. Дау сөзі жек өз алдына конфликт ұғымын аша алмайды. Алайда «Жер дауы» тақырыбына конфликтке балама ретінде, әрі қазақ тілінің қоланысында бар сөз болғандықтан осылай алып отырмыз. Оның алудағы себебіміздің мақала соңында толықырақ түсіндіріп өтсек.

Шиеленіс сөзін бірқатар отандық саясаттанушылар мен ғалымдар өз еңбектерінде қолданады. Конфликтология атауының орына шиеленістану сияқты ұғымдарды қолданылған. Егерде дәл осы тұстан алған шиеленіс сөзінің қазақ тіліндегі қоланыстағы мағынасында конфликттің әбдем шешілуге келмеу формасына өтуіне қатыстыды айтылады. Мысалы, шиеленіскен нәрсе дегенде конфликтті тез арада, оның аражігін ажыратуға уақыт пен жігер, күшті қажет ететіндігін білдіреді.

Жанжал сөзінің ұғымы конфликт сөзіне баламалы жақтары баршылық. Алайда жанжал сөзін толықтай конфликт ұғымының орнына қолдануға келе бермейді. Себебі, кейбір конфликттердің қазақ тілді қолданысында орын алған сөздері бар. Сондықтанда, конфликт сөзін кейбір келетін тұстарда қоланған орынды.

Енді жоғарыдағы қойған екі сұрағымызға жауап берсек, бірінші конфликтология, конфликт ұғымдарына тікелей және жанама деңгейдегі қазақ тілінде баламалы сөздер мен ұғымдар бар. Алайда мұның ешқайсысына универсиал деңгейдегі сөз кездеспейді. Сондықтанда конфликтология ғылым атауын сол қалпында қалдыру орынды. Конфликт сөзіне қатысты келсек, бұл тұста сөздердің қолданысу аясына тиесілі, оның мән ашатын қазақ тіліндегі сөздерді қолдануға дұрыс-ақ деген пікірдеміз.

Жоғарыда «дау» сөзі өз алдына конфликтті тікелей ашпайды. Алайда, жер дауы сөзі бұл жерде тіркестік мазмұнды иеленгенде, жаңарған сипатқа иеленді. Міне осы тұстанда жер конфликтін сөзін жер дауы балама ретінде қолдануға жарамды. Жоғарыда біз терминдерге қатысты ұстанымдарды айтқана белгілі бір тілдік қолданыста дәл сол ұғымның қолданып келсе оны алуға жарамды пікірге келген едік. Міне осы тұстарын ескере отырып жер дауы сөзін қазақ тіліндегі баламалық сипатына ие екендігін және толықтай қолдануға болады.

Жер дауы атауы және ұғымдық мәнге ие, ал жер дауы ғылыми бағыт ретінде жер конфликтологиясы дей аламыз. Әрине, қазіргі таңда мұндай дербес қаншалықты конфликтология бағыты бар екендігін анықтауды қажет етеді. Одан бөлек мұндай бағыттарын анықтап, оның дербес ғылыми бағыт ретінде дамытуда теориялау, теория құру, тұжырымдау сияқты кең көлемді ғылыми еңбектерді қажет етеді.

Жер дауына қатысты айтылған «жер конфликті» деп неге қарастырмасқа деген ойларда айтылуы мүмкін. Енді бұл бір жағынан алғанда логикалық әрі ғылыми тұрғыдан да негізі де бар. егерде бұрын қазақ тілінің қолданысында бұрын жер мәселесіне қатысты конфликттер болмағанда алуға болар еді. Ал сан ғасырлар бойы жер дауы деген ұғым қалыптасқан. Міне, сондықтанда жерге қатысты конфликттің қолданыста ертеден «жер дауы» деген атауда қолданыста болғандықтан да аталған атауға тоқталдық. Оның бірінші себебі, қазақ тілді қолданыста бар, екінші себебі, ғылыми негізге де сәйкестігі бар. сондықтанда «жер дауы» тіркесі толықтай «жер конфликті» тіркесіне балама бола алады.

Пайдаланылған әдебиет

1. Насимова Н.Ө. Саяси конфликтология: Оқу құралы. – Алматы: «Құнды қағаздар» 2008. – 137 бет.

ПАТРИОТИЗМ МЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ МӘНІ

Ахмаганбетова Гүлмира Муханбеткалиевна

2-курс магистрант

Жетекшісі: Серубаева Аурика Темірханқызы

PhD доктор, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Патриотизм ұғымының тарих шығу жағы қарастырылған. Мақалада ерте дәуірлердегі қала мемлекеттегі патриотизм мен бүгінгі патриотизм ұғымындағы айырмашылықтарға тоқталған. Жастарды патриоттылыққа тәрбиелеу жолдары қарастырылады. Тәуелсіздік алғалы Қазақстан қоғамындағы патриотизм мәселесінің кеңестік қоғамнан айырмашылықтарына тоқталады. Қазақстандық патриотизм ұғымына талау жасалған.

Кілт сөздер: патриотизм, отан, борш, тәуелсіздік, қазақстандық патриотизм, отансүйгіш, елжандылық, отанды сүю.

Тәуелсіздік алғанымызға биыл отыз жыл толғалы отыр. Әлем картасында дербес ел атанғанымыздан бастап күн тәртібінде көптеген мәселелер тұрды. Оның бірі, тәуелсіз елдің патриот жастарын тәрбиелеу, өткен ата-бабаларымыздың тағлымдық жағын олардың бойына сіңіру. Патриотизмді біз алдымен «патриотизм» деген не, тәуелсіздік тұсындағы патриотизмді «қазақстандық патриотизм» деу орын ма, – деген сияқты түрлі сауалдар туындауда. Мұндай сауалдардың туындауы да орынды. ебебі, қоғам өзіне қатысты нәренің барлығын білгісі келеді. Ғылым бұған кең көлемді ғылыми деңгейде жауап беруге тиісті. Патриотизм сияқты құбылыстардың қолмен ұстап көруге келмейді, алайда оған қарамастан оның қоғамдағы кейбір істердің алға басуына өзінің серпінің береді. Енді алдымен жалпы патриотизм құбылысының табиғатына тоқталып, одан кейін қазақстандық патриотизм ұғымына талдау жасасак.

Патриотизм – қоғамдық сана нысанларының бірі, бұл тарихи және таптық санат қоғам дамуымен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толығып отырады.

Патриоттық сезім адамдардың, халықтардың өміріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларының әсерімен пайда болады. Бұл жағдайлардың өзгеруі патриотизм мазмұнының өзгеруіне алып келеді.

Патриот және патриотизм ұғымы алғаш реті 1789-1793 жылдарлағы Ұлы француз революциясы кезеңінде қолданыла бастады. Сол кезде монархистер лагерінен шыққан сатқындар мен Отанға опасыздық еткендерге қарсы халық ісі жолында күрескен республиканы қорғаушылар өздерін «патриот» деп атаған. Сонда бұл ұғымдардың мәні қандай?

«Патриот, – деп жазады В.И. Даль – Отанын сүюші, оның игілігін қызу қолдаушы, Отансүйгіш, Отандас». «Патриот, – делінген екінші бір сөздікте, – өз Отанын сүйетін, өз халықна берілген, өз Отанының мүдделері жолында құрбандыққа дайын, ерлік жасайтын адам».

Келтірілген анықтамалар адамгершілік қасиет ретінде патриотизмнің мәнін неғұрылым дәл ой елегінен өткізу мүмкіндік береді. Ең алдымен оның философиялық түсіндірмесіне жүгінелік: «патриотизм (грекше *partis* – Отан) – мазмұны Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгінгісі үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім», лексикалық мағынасында алғанда, патриотизм «Отанға сүйіспеншілікті, өз Отанына, өз халқына берілгендікті» білдіреді.

Ұлттық энциклопедиялық сөздікке патриотизм (грекше *partis* – Отан) – адамның Отанына, туған еліне, оның, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезім деп қарастырылады.

Патриотизм ұғымы азаматтардың қоғамдық өмірдің саяси құрылымына және басқа да компоненттеріне деген идеологиялық қарым-қатынасын білгілі: біреулер бұл ұғымды өз отбасы, істеп жүрген жұмысы, туып-өскен және мекен ететін жерімен аастырса, ал екінші біреулер үшін бұл мемлекет, ел, қоғам, қоршаған ортаны тұтастымен қамтитын аса кең мағыналы ұғым.

Патриотизмнің мазмұнына мыналарды жатқызған жөн: адамның өзі туып-өскен жеріне сүйіспеншілік сезімі; ата тіліне құрметпен қарау; Отан мүдделеріне қамқорлық жасау; азаматтық сезімдердің көрініс беруі және Отанға адалдықты сақтау, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау; әлеуметтік және мәдени жетістіктерге деген мақтаныш; Отанның тарихи өткеніне және одан қалған мұраларға, дәстүрлерге құрметпен қарау; өз еңбегін, күш-жігері мен қабілеттерін Отанның гүлденуіне арнауға ұмтылу.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, патриотизм идеялары бағзы замандардан-ақ қалыптасқанын және бұл прогресшіл идеяларды игерудің патриоттық тәрбиеде маңызды мәні бар екенін атап өткен жөн.

Патриотизм идеясының (идеялар мен құндылықтар жүйесі ретіндегі патриоттық идеологиясының) дамуы, ең алдымен, Аристотель, Платон, Цицерон секілді ежелгі ойшылдардың есімімен байланысты.

Мәселен, Аристотель «Риторика» атты еңбегінде дәстүрлердің, заңдардың жеке және ортақ екі түрі бар екенін дәлелдеді. Мұның біріншісіне әрбір халық өзі үшін қалыптастыратын дәстүрлер мен заңдар жатады. Ал барлық халықтар таныған дәстүрлерді, заңдарды ол ортақ деп атады. Жеке дәстүрлер мен заңдарды бөліп ала отырып, философ олардың жазылғандардан айырмашылығын ғана емес, сонымен бірге

адамгершілік тәрбие үшін әлеуметтік рөлін де, жалпыға ортақ маңызын да атап көрсетті. Руханилықтың рақымшылдық, әділеттілік және т.б. аса маңызды өзіндік ерекшеліктерін Аристотель адамның қалыптасуына, оның жер бетіндегі өз міндетін атқаруына жәрдемесетін сабақтас қасиеттерге жатқызды. Ал Цицерон болса, патриоттық сана-сезімдегі басты мәселе Отанға деген көзқарас деп есептеді. «Мемлекет туралы» диалогында «ең игі ой – Отан игілігі туралы ой» – деп атап көрсетті. Отан, Цицеронның пікірі бойынша, ең алдымен, саяси органы, құқықтық қатынастармен байланысты адамгершілік санаты ежелгі басқаруға белсене қатысуды да білдіреді.

Жеке адамның қасиеті ретінде патриотизмге және идеялық-адамгершілік келбет құрылымындағы оның орнына сипаттама бергенде, біз әдебиеттердігі идеялық-адамгершілік қасиеттердің жіктемесін негізге аламыз. Бұл қасиеттер мынадай үш үлкен топқа бөлінеді:

1. Адамның өзіне, адамдарға, тұтас алғанда, оның алуан түрлі әлеуметтік бірлестіктеріне (халыққа, тапқа ұжымға) көзқарасын сипаттайтын қасиеттер.

2. Қызметтің алуан түрлеріне – білімге, еңбекке, ойынға адамның көзқарастарын сипаттайтын қасиеттер (яғни еңбексүйгіштік, ұмтылушылық, жауапкершілік және т.б.).

3. Түрлері материалдық құндылықтарға – табиғатқа, оның заттарына, адам еңбегінің нәтижесін мен өнімдерінің адамның көзқарасын сипаттайтын қасиеттер.

Жеке адамның идеялық-адамгершілік қасиеттерін саралауда біз патриотизмді жоғарыда аталған үш топтың біріншісіне жататын, бірақ қызметтің сан түрінде, материалдық құндылықтарға қатысты алуан түрлі күрделі сапа ретінде де қарастыра аламыз.

Адамның идеялық-адамгершілік қасиеттерін түсінуге байланысты жоғарыда баяндалған көзқарастарға сүйене отырып, патриотизм жеке адамның басқа адамдарға, біздің жаңа қоғамымызға, оның материалдық және рухани байланыстарына, қызметтің алуан түрлеріне, Отан пайдасына жасалатын істерге қатынасының көрінісі туралы білімді де, оның алдындағы сүйіспеншілік және жауапкершілік сезімін де қамтиды. Бұл – Отанға деген тұрақты оңды көзқарасты көрсете отырып, пәрменді де белсенді болуға мүмкіндік беретін жеке адамның ерік-жігерін, оның шеберліктері мен дағдыларын дамыту.

Адамның тұлғалық идеялық-адамгершілік келбетінің құрылымын жоғарыдағыдай талдау патриотизмді жаңа қоғамға, қызметке, еңбекке, Отанды нығайту мен қорғауға белсенді көзқарастан көрінетін, өз халқына, тілге, ұлттық, мәдениетке табиғатқа терең сүйіспеншілік келбетінің негізгі бөлігі ретінде қарауға мүмкіндік береді. Жеке адамның Отанға деген нақ осы сан қырлы көзқарасы патриоттық тәрбиенің нысанасы болып табылады. Жеке адамның идеялық-адамгершілік келбетінің құрылымын талдау арқылы патриотизм онда аса маңызды орындардың бірін иеленеді деп қорытынды жасауға болады. Бұл қасиет жоғарыда айтылған идеялық-адамгершілік қасиеттерге тән барлық үш топты қамиды және патриоттық тәрбиені өз міндеттері мен мазмұны бар өзгеше процестердің бірі ретінде шектеулі талаптарының бірі ретінде алып қарауға мүмкіндік береді. Осы біртұтас процессті ұйымдастырудың өзі патриоттық тәрбиенің тиімділігін де көп жағдайда айқындап береді. Сонымен бірге оның тиімділігін көп жағдайда тікелей патриоттық тәрбиенің міндеттері мен мазмұнын дұрыс анықтауға, оны дұрыс ұйымдастыруға байланысты. Тәрбиенің жетекші рөлі жағдайында оған функционалдық және кешенді көзқарастардың диалектикалық бірлігін көріністерінің бірін біз осыдан көреміз[1].

Патриоттық тәрбие жүйесі басқа да факторлармен тығыз байланыста қамтылады: біріншіден, нысананың тұтастығы, жеке тұлғаның тәрбиесі; екіншіден, қоғамдық тіршілік көздерінің бір-бірімен байланысты, отбасының, мектептің, жоғары оқу орындарының, еңбектегі, армиядағы ұжымдардың патриоттық тәрбиеге бағыттылығы мен қатысты; үшіншіден, негізгі принциптердің бірлігі және тәрбиенің жалпы заңдылықтары; төртіншіден, патриоттық тәрбиенің жалпы тәрбие жүйесімен қабысуы, жеке тұлғалардың жан-жақты қалыптасуы.

Патриоттық тәрбие процесінің өзі біршама өз бетінше барлық күрделі белгілері бар қоғамдық-саяси әрекеттің жүйесіне ие болады.

Біріншіден, оның элементтер арасындағы өзара байланыстылығының белгілі құрылымы болады. Патриоттық тәрбиенің жүйесі кез-келген әлеуметтік жүйелердің жалпы элементтерінің 4 негізгі тбын құрайды. Бұған жататындар:

а) заттық элементтер (материалдық құндылық, бұларды дамыту және қорғау керек. Әскери-патриоттық тәрбиенің материалдық құралы);

ә) ісіс жүргізу элементі (жеке тұлғалардың, топтардың, партиялардың әрекеттері, оның түрлері мен әдістері);

б) Отанның рухани, әлеуметтік құндылығы, патриоттық идея, мақсат, міндет, заңдар, патриоттық тәрбиенің принциптері;

в) адамшылық элементі (құлық, тәрбие жүйесіндегі ұстанған нысана).

Бұл элементтердің болуы мен өзара байланысты патриоттық тәрбие жүйесі құрылымының беріктігі мен оның біршама өз бетінше дамуын, оның құрамдас бөлігінің өзара әрекет тәсілі ретінде айқындап, элементтер тұтастығы мен жаңа жүйесінің сапалылығы ретін де анықтайды.

Екіншіден, патриоттық тәрбие жүйесіне әр адамның өзіндік белсенділігі тән. Бұл атқарар қызметіне байланысты нышандар сыртқа өз көрінісін береді. Осымен байланысты жоғарыда келтірілген ұсақ элементтер тұтастығы мен жаңа жүйенің сапалылығы ретін де анықтайды.

Үшіншіден, патриоттық тәрбие объекті мен субъектіні өздігінен басқару жүйесіне негіздейді. Басқару механизмі белгілі құралымен, әдіс-амалдарымен ықпал етеді. Аталған жүйенің өзі саналы басқаруға бағынуы тиіс. Бұл стихиялы әрекеттен сақтандырып, тұтастықпен жүйелердің ұтымды дамуна мүмкіндік береді. Сол себепті басқару іс-әрекетінде отырғандардың білімді, рухани байлығы даму өрісіне негізделген адамдар болуы көзделеді.

Төртіншіден, патриоттық тәрбие кеңістік пен уақытта даму өрісіне бағытталады. Даму өткенді қорытуға, бүгінгінің негізіне, болашақтың болжамына сүйенеді.

Бесіншіден, патриоттық тәрбие жеке дара дами алмайды, табиғи және әлеуметтік жүйелердің басқа жүйелерімен байланысты негізінде болып келеді.

Патриоттық тәрбиенің мазмұны іс-тәжірибеде төмендегідей принциптер арқылы байланысты жүзеге асырылады.

Жалпыға бірдей принциптер. Бұл патриоттық тәрбиенің жұмысының теориялық, тәжірибелік әрекеттеріне ең қажеттісі болып табылады (жан-жақты және тарихи принциптері т.б.).

Өзіндік принциптер. Олар патриоттық тәрбие процесінде қолданылады (патриоттық және адамгершілік тәрбиелердің сәйкестілігі; эмоцияға әсер ету; тәрбиелеушінің жеке бас үлгісі принциптері т.б.) [1].

Б. Момышұлы «Соғыс психологиясы» атты еңбегінде Ұлы Отан соғысы кезіндегі халықтардың ынтымағына, бірлігіне тоқтала келе, жеке адамды қалыптастыратын жақсы қасиетпен бірге жаман қасиеттерге әскери психология тұрғысында анықтама береді.

Жоғары сезімдер: парыз, адамгершілік, ержүректілік, ерлік, батырлық, қаһармандық және т.б. Төменгі сезімдер: опасыздық, ұждансыздық, үрей, қорқыныш, шошу және т.б.

Ол Ұлы Отан соғысы кезіндегі әрбір жауынгердің бойындағы ұрыс кезінде қалыптасатын қасиеттерге әскери-психолог тұрғысынан тоқталады.

Қорыта келгенде Б.Момышұлы қазақ халқының жауынгершілік және ерлік дәстүрлерін жинақтай отырып, ұлттық әскери педагогика және психологиясының негізін салды деп айта аламыз [2].

Жалпықазақстандық патриотизм дегеніміз – Қазақстан – осында тұрып жатқан барлық патриотизмдердің синтезі, қорытпасы. Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан – біздің Отанымыз деген қарапайым ойды қоғамда орнықтыру керек, мұның өзі өте үлкен ұғымды қамтиды. Сондықтан біздің ортақ үйімізде, ең алдымен, достық пен келісім ахуалын ұстау, қай ұлттан болмасын, әрбір азаматтың парызы. Айтпақшы, бізге қарағанда ұлттар мен халықтарының саны көп, оны үстіне өркендеп жатқан мемлекеттер әлемде аз емес. Оның үстіне оларда патриотизм ерекше күшті дамыған, қоғамда мемлекеттік нышандарға құрметпен қарау қалыптасқан. мысалы, мектептерде сабақтардың басталуы, ант қабылдау, көптеген бұқаралық шаралар мемлекеттік жалауды көтерумен, әнұранды орындаумен қатар өткізілді» – деп өте орынды атап көрсетеді.

Ұлттық патриотизм әдетте, өз ұлттыңның, оның мәдениетінің, тілінің, дәстүрлерінің ортақтығын сезіну, осы жерде туылғанынды түсіну ұғымымен байланысты. П.И. Капыринның сөзімен айтқанда: «патриотизм – орыс, украин, белорус, қазақ, өзбек, әзірбайжан, грузин, армян және т.б. патриотизмі болуы мүмкін». Мысалы, қазақстандық патриотизм қазақ халқы мен мемлекетінің дамып, қалыптасуымен бірге ХҮ ғасырдан бастап орныға бастаған. Бұрын, бұған дейін түркі тайпалары мен руларына өзіндік жергілікті патриотизм тән еді. В.В. Бартольд үшін ХҮІ ғасырдың басы мұсылман Шығысының орта ғасырлық пен жаңа тарихының арасындағы шек болды. Оның пікірінше: «мұсылмандықтың жаңа тарихы мен орта ғасырдағы ислам тарихынан өзіндік ерекшеліктерді көреміз. Орта ғасырлардағы династиялардың өте шапшаң өзгеруіне және жалпы биліктің саяси тұрақсыздығына, мемлекеттердің көлемдерінің шағын болуына және сондықтан қандай да бір патриотизмнің болмауына қарама-қарсы енді біз онда құрылып жатқан мемлекеттердің біртұтастығын кезіктіреміз...».

Ұлттық патриотизмді қалыптасуында мынадай құндылық: «отан», «атамекен», «ел-жұрт», «азаматтық борыш», «ар-намыс», «адалдық пен әділдік», «ұлттық парыз» және т.б негіз болған. Мысалы қазақ халқы кіндік қанытамған жерін, ата-баба әулетінің жерленген жерін ерекше қадірлеген, оны ешқашан тастап кетпеген. Халық «Отан оттан да ыстық», «Отансыз ер бұралқы итпен тең» деп айтылуында үлкен саяси-патриоттық ой жатыр. «Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ер өзі үшін туады, елі үшін өледі» деп ел-жұрттың қадірін өте жоғары бағалаған. Қазақ үшін атамекеннің орны ерекше болған. Жеткіншектер мен жастарға өз атамекенін, Отанын, өз халқын, өз тілін, салт-дәстүрін жүрекпен сүйе білуге баулыған. Әркімге өзінің туып-өскен атамекенін қымбат екенін ескеріп отырған. Халық даналағында туған

жер, Отан, атамекен, ел ұғымдары өзекті ой ретінде көрініс алған. Оған «Ер елінде, гүл – жерінде», «Туған жерге туың тік» деген халық даналағы әр адам өз жерінде, елінде қадірлі дегенді меңзейді. Сондықтан «Ел іші – алтын бесік», «елінен безген ер онбайды» дейтін ұстанымдар дәлел болады. Демек қазақ халқы өз болмыс-бітімін Отанынан бөліп қарамаған.

Халық өзін өсірген анасын қалай құрметтесе, елін, жерін, Отанын да солай құрметтеген. Атан-ананы таңдай алмайтындағыз сияқты, Отанды да таңдай алмайтынын жақсы түсінген. Отан адамның бойында патриоттық сезімді туғызудың қажетті шарты деп қабылдаған.

Патриоттық сезімнің күшеюіне азаматтық борыш, азаматтық парыз арқау болған. Азаматтық парыз, борыш арқылы азаматының патриотизмі көрініс тауып отырған. Бұл принцип қазақы дәстүрде өте жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болған. Халық әр азаматтан өз еліне, жұртына, Отанына қызмет етуді, азаматтық борышты адалдықпен атқаруды талап еткен. Борыш – адамға қоғам, ел-жұрт тарапынан қойылатын талаптар мен іс-әрекеттердің жиынтығы. Бұл ұғымның объективтік және субъективтік жақтары бар. Борыштық талаптар мен іс-әрекеттер тұрғысындағы мазмұндық сипаты оның объективті жағын құрайды.

Борыш – ұғымының субъективтік сипаты қойылған талаптар мен жүктелген үмітті, қызметті, міндетті жете түсінуі, оны атқаруға рухани әзірлігі мен мәдениетіне байланысты аныталып отырады.

Отан, халық алдындағы борышпарызды адалдықпен орындау – адамның сана сезімі, дарын-қабілетінің рухани етілгендігінің көрсеткіші, әдетте, халық қойылған талап-тілектерді қадір тұтады, халық қажетінен шығуға талпынады, Отан байлығын қорғауға, зорлық-қиянатқа жол бермейді.

Борыштылық деген – әр адамның өзіне жүктелген іс-әрекетті орындауға деген жауапкершілігі. Борышты өтеуде моральдық сенімнің маңызы зор. Жауапкершілік деген парыз, борышты орындаудағы күш болып табылады.

Отан, ел-жұрт алдындағы парыз бен борышты атқарудағы итермелеуші күштің бірі ар-намыс болып саналады.

Ар-намысты қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық әлеуметтік – психологиялық ерекшелігінің болмысы және адамзаттық отансүйгіштік, отаншылдық ойлау жүйесінің негізі десе артық болмайды.

Жалпыұлттық патриотизм болса, өзі мемлекет халқының бір бөлігі ретінде сезінуді білдіреді, яғни түрлі ұлт қауымдастары өкілдері үшін біртұтас Отанына сүйіспеншілігі мен адалдығының шегі неғұрылым кеңі түседі. Ал жалпықазақстандық патриотизм тең құқықтық, өзара бір-бірін байыту (материалдық және рухани құндылықтарды өзара алмасу), еріктілік, өза көмек, ортақ мақсаттар, мұраттар, ұлттық және жалпы адамзаттық (интернационалдық) мүдделерді табиғи ұштастыру арқылы жақындастыруға, ықпалдастуға саналы түрде ұмтылу принциптері негізінде, қазақ ұлтының республикадағы орысн, ұйғыр, неміс және басқа ұлттық қауымдастықтармен өзара іс-қимылы негізінде қалыптасады. Қазіргі жағдай жалпықазақстандық патриоттық тәрбиенің негізгі бағыттары:

- 1) Егеменді және тәуелсіз Қазақстанның жаңа идеологиясын (идеялар, мұраттар жүйелерін) жасау;
- 2) Республика азаматтарының осы жаңа идеологияны терең игеруі, Қазақстан Республикасын өзінің Отаны ретінде сезінуі;
- 3) Қоғамдық ұйымдар, әлеуметтік және мемлекеттік құрылымдар тарапынан патриоттық тәрбие жөніндегі жұмысты жүйелі жоспарлау және оның тиімділігін бақылау;
- 4) Біртұтас республикалық халық шаруашылық кешенін құру, облыстар мен аудандар арасындағы өзара байланыстарды, Қазақстанның ұлттық қауымдастықтар арасындағы өзара мәдени байланыстарды күшейту;
- 5) Жалпықазақстандық патриоттық тәрбие жақсы жолға қойылған ұжымдардың тәжірибесін зерделеу және оны тарату;
- 6) Қоғамдық бірлестіктердің, партиялардың, мемлекеттік құрылымдардың, электронды техниканың, баспасөздің және жалпықазақстандық патриоттік тәрбиені рөлін жетілдіру;
- 7) Әрбір азаматтың бойында Қазақстан Республикасының біртұтас халқына жататындығы сана-сезімін тәрбиелеу, республика азаматтының жалпыұлттық мақтаныш сезімін тәрбиелеу;
- 8) Азаматтардың бойында Қазақстан Республикасының экономикалық, мәдени және әскери қуатын нығайту, оның мүдделерін қорғауда жауапкершілік пен патриоттық парыз сезімін қалыптастыру;
- 9) Елдің барлық азаматтарын ұлтшылдыққа, шовинизмге, экстремизмге, сепаратизмге ымырасыздық рухында тәрбиелеу болып табылады[1].

Патриоттық тәрбие арқылы білім мен бағаны тәрбиеленушінің жеке сеніміне түпкілікті айналдыру процесінде жүріп, патриоттық мінез-құлыққа ұмытылыс, мемлекеттің әскери қуатын дамытуға, Қарулы күштерде қызмет етуге, өз Отанын қолға қару алып қорғауға және т.б. даярлықтың болуы қалыптастырады.

Педагогика ғылымында соңғы жылдары студенттерді патриоттық қасиеттерін қалыптастырып, оған бағыт-бағдар берудің тиімділігіне көз жеткізудің көздедік[3].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, тәуеліздігіміздің отыз жылдығы қарсанында маңызды болып саналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ халық педагогикасындағы патриоттық-ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері. Педагогика ғылымдарының докт. автореф. / Р.А. Джанабаева, 2006. – 43 бет.
2. «Соғыс психологиясы»: зерттеу әдіснамасы, орны мен маңызы / Ж. Ахметов // Сардар. – 2011. – № 2. – 33-38 б.
3. Алгожаева Н.С., Шакирова А.Д. Студенттерді патриоттыққа тәрбиелеудің педагогикалық-психологиялық шарттары// Весник КазНУ, серия «Педагогические науки», №28 174-178 бб.

СИСТЕМА И МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАДРОВОГО РЕЗЕРВА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Бахиткалий И.

*Государственное управление и общественная безопасность, 2 курс
под руководством доктора PhD Халиковой Ш.Б.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
e-mail: bakhitkali.i@mail.ru*

Аннотация. В данной статье анализируется совершенствование системы кадрового обеспечения в государственном секторе зарубежных стран. Также в статье обозначена работа кадровых служб государственных органов исполнительной власти за рубежом и тема привлечения талантливой молодежи на государственную службу.

Ключевые слова: отбор, продвижение кадров, государственная служба, талантливая молодежь.

Демократические процессы, имеющие место в современном мире, показывают, что государства, способные привлечь наиболее конкурентоспособных и квалифицированных сотрудников, являются более успешными. Отбор работников высшей квалификации, в том числе для государственной службы, является главным, ключевым вопросом государственного и общественного развития практически для каждой страны в мире. Непосредственно человеческий капитал – истинная ценность, и конкурентоспособность любой структуры, тем более государственной, определяется качественным потенциалом сотрудников. В этой связи необходимо обратить внимание на задачи по кадровому отбору, на то, каким образом удовлетворить стремление сотрудников к большей гибкости труда, найти современные подходы к его организации.

Отбор и продвижение кадров в зарубежных системах государственной службы.

Как известно, система государственного управления в разных странах имеет свои особенности и отличается разнообразием традиций, стилей управления, но для этих органов характерны общие проблемы, требующие качественного улучшения деятельности аппарата управления.

Как правило, планирование человеческих ресурсов, систематический анализ перспективных потребностей в отдельных категориях персонала (стратегическое планирование) – стало важнейшей стороной кадровых служб в высших эшелонах власти.

В целом, организация отбора предусматривает:

– разработку основополагающих требований к должности (универсальной основой для разработки требований к должности служат подробные должностные инструкции, при разработке которых используются собеседования, заполнение анкет, метод наблюдений, хронометраж, применение тщательно разработанных тестов и программ испытаний в центрах оценки);

– широкий поиск претендентов с использованием ряда формальных инструментов;

– сопоставление уровня профессионализма претендентов;

– назначение на должность одного из числа нескольких отобранных претендентов.

При подборе претендентов на руководящие должности в зарубежных системах госслужбы огромное внимание уделяется оценке качеств и черт характера, присущих работнику как личности, таких как умственные способности, установка на достижение личного успеха, умение работать с людьми, организаторские способности, мотивация и интересы, ценностные ориентации и др.

Сама эффективность руководства и управления в сфере государственной службы тесно связана с тремя качествами руководителя, такими как способность правильно рассуждать и успешно применять их при решении проблем, способность контролировать свои эмоции и лидировать и достигать высоких результатов.

При этом, зарубежные специалисты считают, что качественную подборку кадров можно связать с таким понятием как талант – менеджмент.

Управление талантами является относительно новым понятием, зародившимся и развивающимся в последние три десятилетия, что подразумевает применение кадровых технологий по привлечению, удержанию, мотивированию и продвижению талантливых сотрудников для достижения стратегических целей организации.

Война за таланты началась в 80-х годах прошлого века с появлением информационного века, когда важность материальных активов – станков, фабрик и капитала стала уменьшаться по сравнению с важностью нематериальных активов, таких как собственные сети, бренды, интеллектуальный капитал и таланты. В последнее время компании стали больше доверять талантливым сотрудникам. В 1900 году работники умственного труда нуждались только в 17% рабочих мест, а сейчас – более чем в 65%. При увеличении количества таких сотрудников необходимо привлекать очень талантливых людей, так как самые яркие работники создают относительно большую ценность [1].

Понятие «управление талантами» вошло в научную и практическую терминологию в конце 90-х годов прошлого столетия. За ним стояла целая идеология или парадигма. Есть две книги, которые довольно ярко ее отражают: «Война за таланты», написанная консультантами McKinsey Элизабет Экселрод, Эддом Майклзом и Хелен Хэндфилд-Джонс и «Бизнес в стиле фанк» Кьюелла Нордстрема и Йонаса Риддерстрале [2].

Настает эпоха, в которой все решают талант и время. Деньги делаются на продажах таланта и времени, на эксплуатации таланта и времени, на организации таланта и времени. В результате лидерство и умение руководить людьми становятся ключом к конкурентному преимуществу. Это то, что выделит любую организацию из массы. То, как компания привлекает, мотивирует и удерживает у себя своих сотрудников, важнее технологий. То, как строятся отношения с поставщиками и покупателями, тоже важнее любых технологий. То, как человек управляет компанией, и то, как направляет действия людей, являясь их лидером, – определяет отличие компании. Это обеспечивает уникальность компании. [3]

В результате провозглашения эпохи, в которой все решают таланты, на сегодняшний день каждая организация, стремящаяся к успеху, рассматривает деятельность по управлению талантами как один из основных приоритетов.

Вместе с тем, управление талантами стало олицетворять процветание организации за короткий промежуток времени. Наряду с развитием информационных и цифровых технологий, а также с переходом к умной экономике управление талантами приобретает особую актуальность.

В процессе обеспечения быстрого роста за счет привлечения передового опыта с учетом развития казахстанской специфики развития имеет важную роль анализ зарубежного опыта осуществления талант-менеджмента как управленческой технологии.

В связи с этим, для Казахстана важно рассматривать и внедрять новые технологии обеспечения развития человеческого капитала в контексте экономического развития страны.

Следует отметить, что на современном этапе на рынке труда появляются люди поколения «Y» (родившиеся во второй половине 70-х – первой половине 90-х годов прошлого столетия), которые в отличие от предыдущих поколений менее лояльны по отношению к работодателю, ориентированы на кратковременные производственные отношения, желают гармонизовать личную и трудовую жизнь, более мобильны, знакомы с современными технологиями, проявляют готовность к обучению, ожидают признания и индивидуального подхода и т.д. Такие перемены в системе ценностей и отношении к работе заставляют работодателей «приспосабливать» свою кадровую политику к ожиданиям и требованиям будущих лидеров [4].

Нынешнее молодое поколение интересуется многообразием в карьере, но им не хватает терпения, предпочтение личных идеалов стоит перед сохранением рабочего места, и как следствие – высокая текучесть. В Великобритании, например, только 57% сотрудников, отнесенных к поколению Y, намерены задержаться на текущей должности на два года, в Индии – 62% на Среднем Востоке – 75%, рекорд лояльности в Малайзии – 87% [5].

Также следует отметить, что государственная служба является наименее благоприятным местом работы для талантливых людей, так как талантливые люди по своей сути требуют для себя особых условий деятельности. Государственную службу своей неторопливой и бюрократической системой управления тяжело приспособить работать и развивать талантливых специалистов. Более того, после советской карьерной системы государственной службы, где продвижение по службе должно было проходить от ступени к ступени, и в редких случаях происходил быстрый рост за счет демонстрации своих талантов, привлечение талантливых людей на государственную службу является затруднительным.

Тем не менее, в Казахстане привлечение талантливой молодежи на государственную службу возможно путем создания эффективной системы выявления, отбора и продвижения. Для этого необходимо знать существенные характеристики талантливых людей.

Неординарные люди не особенно нуждаются в других. В большинстве случаев они стремятся к самодостаточности. Но в то же время, часто демонстрируют сильную потребность в стимулировании, новизне. Другие люди могут иметь для них значение, однако дело не в самих людях, а в источнике вдохновения, которым они являются [6].

Анализ опыта США показывает необходимость проявления гибкости по отношению к талантливым людям. В исследовательской работе «Война за таланты» отмечается что, некоторые компании уже научились эффективно управлять талантами. И самая известная из них – General Electric (GE). Но большинство компаний управляет талантами неэффективно и с трудом. Заявляя, что люди – самый важный актив, многие не подкрепляют эти слова действиями [7]. Согласно исследованиям, проведенным в США консультантами McKinsey, большинство руководителей компаний согласны, что плохо управляют талантливыми людьми.

Правительство США стремится к системе управления талантами мирового класса, которая касается не только поиска и найма, но и служебной деятельности, развития лидерства, занятости сотрудников и создания HR возможностей. Важнейшей мерой в комплексной программе управления талантами достаточного

количества в США является привлечение новых сотрудников с соответствующей квалификацией. Учреждения разрабатывают комплексные программы управления талантами, при этом выходят за рамки поиска и найма. В противном случае они рискуют упустить выгоду от успешного найма [8].

Недавние исследования McKinsey федеральных государственных служащих, показывают, что эффективность практики государства, связанная с развитием таланта и занятости сотрудников значительно отстает от эффективности частного сектора в данном направлении.

Аналог Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы – Офис управления персоналом США (Office of Personnel Management (OPM), посредством внедрения инноваций в области найма и практики найма добивается резкого сокращения приема на работу. Офис помогает государственным учреждениям продумать, как планировать нагрузки и потребности в кадровых ресурсах и привлечь нужных людей, последний из которых является одним из пяти основных компонентов управления талантами. Согласно рекомендациям Офиса, государственные органы США должны принять комплексный подход к управлению талантами, а государственные органы должны избегать жесткого подталкивающего вниз «правильного» пути карьеры, так как это будет способствовать консенсусу убеждения, что топ-менеджеры следуют только одному пути к источнику успеха [9].

Кроме того, в Америке в настоящее время также ощущается кадровый дефицит на государственной службе. Стремление управлять наиболее талантливыми людьми на государственной службе не дают должных результатов, это усугубляется и сокращением государственных служащих в США. Это – истинный вызов нового века, поскольку под сомнением оказывается будущее государственной службы как эффективной системы обслуживания интересов нации в рамках государственных программ [10].

При этом, в системе заслуг государственной службы США присущи равные условия поступления и продвижения по карьерной лестнице без учета отдельных положений по управлению талантами. Независимо от таланта, претендент на поступление государственную службу США должен отвечать высоким требованиям профессионального и должностного поведения.

Так, в настоящее время раздел 3 Закона о реформе гражданской службы 1978 года в США, параграф 2301 Свода закона США обязывают руководствоваться принципами системы заслуг и регулируют эти принципы [11].

С приходом администрации экс-президента США Джорджа Буша младшего, в соответствии с обнаруженными проблемами по вопросам кадровой политики прежней администрации, были определены основные направления реформ [12].

Например, в 2004 году для оптимизации порядка приема на государственную службу была разработана «Модель найма в течение 45 дней», содержащая пошаговое описание соответствующей административной процедуры. Для привлечения на государственную службу квалифицированных специалистов и повышения эффективности кадрового планирования в 2006 году было подготовлено Руководство по моделям карьеры. Модели карьеры основаны на классификации лиц, поступающих на соответствующую государственную службу, определенным набором характеристик. Для каждой категории (например, «студент») указывается, какие характеристики рабочего места (высокая заработная плата, возможности профессионального роста, дух товарищества и т.д.) являются наиболее важными и какие методы (прохождение практики в государственных органах, оплата обучения и т.д.) могут быть использованы для привлечения и удержания гражданина на государственной службе. Модели карьеры затем используются для составления объявлений о вакансиях на государственную службу, разработки должностных обязанностей, организации рабочего места и в ходе иных процессов управления персоналом [13].

Общие тенденции в сфере подготовки обучения государственных служащих за рубежом

В целом, в сфере подготовки и обучения кадров в зарубежных странах сложились следующие тенденции:

1. Требования, предъявляемые к уровню образования, знаниям и навыкам претендента на занятие должности на государственной службе, носят, как правило, всеобщий, интернациональный характер. К ним, в частности, относится наличие у претендента высшего образования: если не специального административно-управленческого, то, по крайней мере, экономического или юридического. Правомерно также требование получения специального административного образования лицами, желающими не только остаться на государственной службе, но и продвигаться по служебной лестнице. Это обостряет проблему создания соответствующей сети учебных центров и разработки специальных учебных программ.

2. Увязка постепенного продвижения кадров управления по службе с получением знаний, умений и навыков следующего, более высокого либо специфического уровня позволяет исключить назначение на ответственные должности службы управления людей некомпетентных, не обладающих знаниями и навыками, соответствующими этим постам.

3. При определении сроков обучения (как переподготовки, так и повышения квалификации) лиц, занятых на государственной службе, следует учитывать накопленный в других странах опыт и не устраивать длительных учений». Желательно четко определить цель этого обучения. При этом представляется бесспорно верным принцип: чем выше ранг государственного служащего, тем меньше времени должно отводиться на его обучение. Желательно использовать все возможности обучения управленческих кадров, замещающих высшие государственные должности, по индивидуальной программе, не отрывая их от исполнения служебных обязанностей и щадя самолюбие (не допуская показного сравнения его знаний и умений со знаниями и умениями других чиновников, пусть даже его же уровня).

4. Заслуживает серьезного внимания распространенный в учебных центрах Запада так называемый американский подход к формированию содержания обучения: подбор изучаемых дисциплин и тем, основываясь на комплексе задач, решаемых обучаемыми в ходе выполнения ими своих служебных функций.

5. Методы обучения работников государственной администрации в основном должны активизировать внимание обучаемых и участие их в проведении занятий, хотя общетеоретические и так называемые постановочные проблемы целесообразно рассматривать на традиционных лекциях.

Во многих государственных органах за рубежом создаются комитеты или советы (временные или постоянные), в которых проводится предварительное обсуждение важнейших кадровых проблем, предложений по их решению с учетом возможных последствий. Примечательно, что в рамках таких коллегиальных органов при отборе на государственную службу (кроме политических общественных должностей) есть возможность предложить и рассмотреть кандидатов на руководящие должности. Конечно, независимые эксперты советуют сделать это, и консультации проводятся специализированными центрами оценки персонала. В результате отбираются 2-3 кандидата на должность, предложения по которым вносятся обслуживающим персоналом для рассмотрения руководителя по решению о назначении. Все дальнейшие работы, связанные с карьерой государственного служащего (аттестация, обучение и т.д.) проводятся под руководством кадровой службы федерального органа исполнительной власти совместно с органами государственной службы, где они имеются. Обслуживающий персонал из комитета отбирает, как правило, наиболее подготовленных, сотрудников, обладающих необходимыми знаниями, способных адаптироваться к быстрому изменению обстановки, умеющих анализировать процессы, внедрять инновации, обладающих высокой морально-нравственной ориентацией.

В США Управление кадровой службы, которое подчиняется непосредственно Президенту, обеспечивает формирование системы найма, выплат, поощрений, перемещения федеральных служащих, а также контроль над федеральными ведомствами в сфере работы с кадрами. Управление возглавляет директор, а в его отсутствие – первый заместитель, назначаемый Президентом. Обе должности отнесены к высшим уровням политического руководства. Это Управление объединяет деятельность, связанную как с методическим, так и с практическим кадрового обеспечением федеральных служащих на территории страны. Создать сеть пунктов (по крайней мере, по одному в каждом штате) для набора необходимого кадрового персонала, проведения экзаменов для поступления на государственную службу и продвижения по службе более высокого класса. Существует также сеть «контрольно – пропускных пунктов» (о которых говорилось выше) – они занимаются жалобами и заявлениями административного персонала.

К основным тенденциям перестройки управления в государственном аппарате США с точки зрения деятельности кадровых служб можно отнести, во-первых, повышение эффективности деятельности правительственных учреждений, во-вторых, сокращение их численности.

В целом, анализ работы зарубежных кадровых служб государственных органов исполнительной власти показал, что их деятельность определяется:

во-первых, правительственными программами реформирования и модернизации государственного аппарата, повышения его эффективности в решении социально-экономических задач страны, сокращения затрат на содержание государственной службы;

во-вторых, борьбой с бюрократизмом и коррупцией, справедливым, четким и своевременным предоставлением услуг обществу;

в-третьих, учетом национальных особенностей и этапов развития государства, внутренних и внешних процессов, воздействующих на него.

Зарубежная работа кадровых служб государственных органов исполнительной власти регламентирована положениями в которых предусматриваются: разработка кадровой политики, стратегия управления персоналом, детальные методические материалы и инструкции для своей деятельности, базирующиеся на конституциях своих стран и других основополагающих законодательных актах, опыте успешной организации службы управления с учетом национальной специфики.

Учитывая вышеуказанный анализ опыта США, необходимо сделать некоторые выводы:

- темпы внедрения систем талант-менеджмента в частном секторе существенно опережает государственный сектор;
- частный сектор более приспособлен к выявлению и развитию талантливых людей, чем государственный;
- система талант-менеджмента в указанных странах непосредственно зависит от системы государственной службы (Parrainage (франц.), Paternalisme (англ.), Spoils system (америк). Concours (франц.), Merit system (америк.);
- независимо от построения системы талант-менеджмента претенденты на государственную службу должны соответствовать определенным высоким профессиональным и этическим требованиям;
- Правительство США стремится к системе управления талантами мирового класса, которая касается не только поиска и найма, но и служебной деятельности, развития лидерства, занятости сотрудников и создания HR возможностей. Важнейшей мерой в комплексной программе управления талантами в США является привлечение достаточного количества новых сотрудников с соответствующей квалификацией. Учреждения разрабатывают комплексную программу управления талантами, при этом выходят за рамки поиска и найма. В противном случае они рискуют упустить выгоду от успешного найма;
- управление талантами на государственной службе во Франции и Великобритании осуществляется путем отбора наиболее успешных выпускников специальных учебных заведений.

Таким образом, Республике Казахстан необходимо придерживаться опыта в системе кадрового обеспечения в государственном секторе зарубежных стран. Однако самой главной научной проблемой является вопрос об адаптации мирового опыта к национальным условиям развивающихся государств. Для Казахстана этот вопрос особенно актуален, поскольку перед нами стоит задача дальнейшего реформирования системы государственного управления. Зарубежный опыт в этой области, на наш взгляд, может быть использован в Казахстане при условии проведения предварительной экспертизы предлагаемых проектов по модернизации госаппарата, опираясь на следующие критерии: адаптируемость к казахстанским условиям и существующей организационной культуре; эффективность и результативность; инновационный потенциал; степень соответствия интересам и ценностям нашего общества.

Список использованных источников:

1. Майклз Э. Война за таланты / Э. Майкла, Х. Хэндфилд-Джонс, Э. Экселрод: пер. с англ. Ю.Е. Корнилович. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2005. – 272 с. – С.33.
2. Еремина И., Лавров И. Управление развитием менеджеров организации в рамках стратегий управления талантами // Труды Российского Государственного университета нефти и газа имени И.М. Губкина. – 2010. – № 2. – С. 152 – 160. – С.152.
3. Нордстрем К., Риддерстрале И. Бизнес в стиле фанк. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2002. – 280 с. – С. 14.
4. Дворакова З., Федорова А. Европейский подход к управлению человеческими ресурсами: опыт предприятий Чешской Республики // Управление – 2012. – № 56. – С.4-11. – С.7.
5. Бабкина Ю. Управление талантами как одно из приоритетных направлений развития современного менеджмента // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. Путь в науку. – 2012. – №4. – С. 10-15. – С. 14.
6. Карташов С., Ожегов Ю., Шаталов Д. Управление талантами как HR технология // Вестник Омского университета. Серия «Экономика», – 2013. – №1. – С. 85-94.
7. Майклз Э. Война за таланты / Э. Майкла, Х. Хэндфилд-Джонс, Э. Экселрод пер. с англ. Ю. Корнилович – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2005. – С.165.
8. Зарина И., Пескин М. Использование знаний о талантах как источник конкурентного преимущества, 11 июня 2013 г. 67 с. // www.trainings.ru/library/articles/?id=15598.
9. Berenson M., Smith M. Beyond hiring: an integrated approach to talent management – N.Y., 2011. – P.131.
10. Митрошенков О. Оценка, развитие оптимизация кадров государственной службы: зарубежный опыт // Управление мегаполисом. 2009. – С.35.
11. Яковлев И. Особенности кадровой политики за рубежом // Управление мегаполисом. – 2009. – № 6. – С. 24-42.
12. Оболонский А.В. Кризис бюрократического государства: Реформы государственной службы: международный опыт и российские реалии. – М., С.78.
13. Оболонский, А.В. Кризис бюрократического государства: Реформы государственной службы: международный опыт и российские реалии. – М. Фонд «Либеральная миссия», 2011. – 448 с.-С.124.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ

Балпанова Н.А.

Конфликтология, 1 курс

Жетекшісі: Назарбетова Асель Қожасметовна, филос.ғ.д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бүгінгі күні Қазақстан халықтың әл-ауқатын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру мақсатында жаңа сандық технологияларды қарқында дамытып, енгізуде. Бұл үрдістің мемлекет үшін артықшылықтарымен қатар, кері әсері, соның ішінде, ақпараттық қауіпсіздік қатерлері, жеке ақпараттың таралуы, зияткерлік меншікті заңсыз иемдену және пайдалану, әлеуметтік желі қызметтерінің бұзылуы немесе тоқтатылуы атауға болады. Мақала авторы елдегі ақпараттық қауіпсіздік мәселесіне қарастырып, негізгі қауіптерді белгілейді, сонымен қатар «Қиырқалқан» мемлекеттік бағдарламасын талдайды. Сандық қызметтерді дамытумен қатар, ақпараттық кеңістіктегі киберқауіпсіздік мәселелері жыл сайын өзекті болып келеді. Ақпараттық қауіпсіздік жеке тұлғамен қатар, мемлекеттік басқарудағы маңызды мәселелердің біріне айналып отыр.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпараттық кеңістік, ақпараттық қауіпсіздік, Қазақстан, Киберқалқан.

Жаһандану заманында ақпарат ең бағалы ресурс болып табылады. Ақпаратты іздеу, тарату, қорғау немесе сақтау сияқты қызметі адамдардан, қоғамнан, үкіметтен жоғары жауапкершілікті қажет етеді. Қазіргі таңда адамзат цифрландыру мен ақпарат жүйесінің, ақпараттық технологияларды қолданудың қарқынды даму үдерісінің куәгері болып отыр. Сандық ақпарат дәуірінде ақпарат қолжетімділігі басты мәселе болып есептеледі. Сондықтан, ақпараттық дамумен қатар, қауіп-қатерлерде қарқынды түрде өсіп келеді. Мысал ретінде, жеке ақпараттың таралуы, зияткерлік меншікті заңсыз иемдену және пайдалану, әлеуметтік желі қызметтерінің бұзылуы немесе тоқтатылуы бола алады. Стратегиялық және халықаралық зерттеулер орталығының мәліметіне сүйенсек, 2021 жылдың ақпан айында португал тіліндегі қылмыстық топ Оксфорд университетінің COVID-19 екпесін зерттеу бөліміне шабуыл жасап, алынған ақпаратты өз мемлекеттеріне таратты деген күдік бар, дәл осындай жағдай Pfizer фармацевтикалық компаниясының екпесіне қатысты ақпарат сақталған компьютер жүйесіне шабуыл [1] ретінде қайталанды. Аталған тәуекелдер қоғамдағы қауіптерді үдетіп, ақпараттық қауіпсіздік саласына баса назар аударуымызды талап етеді. Жалпы, сандық ақпарат заманының ерекшелігі неде? Оның қауіпсіздік мәселелері қалай шешіледі деген сияқты заңды сұрақтар туындайды.

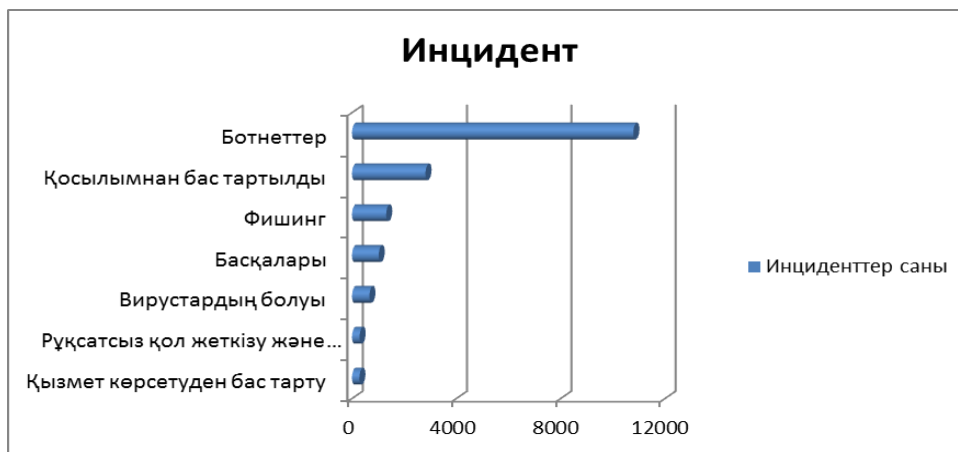
Әр мемлекет өз ақпараттық кеңістігінде қызмет атқара отырып, оның дамуына, сапалы контенті мен таралуына міндетті. Алайда, қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық шекаралар жойылып, әлем елдерінің ақпараттық технологиялардың дамуымен шекаралары мен ықпал ету деңгейі қарқынды ұлғайып келеді. Ақпараттық қауіпсіздік бұл әр елдің ұлттық қауіпсіздік саласымен тікелей байланысты, себебі мемлекет халықты сыртқы жаудан, қауіп-қатерлерден қорғағандай, өз ақпараттық кеңістігінің де қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауапты. Ақпараттық қауіпсіздік – мемлекеттік ақпараттық ресурстардың, сондай-ақ ақпарат саласында жеке адамның құқықтары мен қоғам мүдделерінің қорғалуының жай-күйі [2,56.]. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңына сәйкес «ақпараттық кеңістік – жеке және қоғамдық санаға, ақпараттық инфрақұрылым мен ақпараттың өзіне де ықпал ететін, ақпаратты қалыптастыруға, жасауға, өзгертуге, өңдеуге, беруге, пайдалануға, сақтауға байланысты қызмет саласы» деп көрсетілсе, ал ақпараттық кеңістікке төнген қауіп-қатерлер қатарына «ұлттық ақпараттық ресурстардың рұқсат етілмеген қолжетімділіктен қорғалу деңгейінің төмендеуі» мен «ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіре отырып, ақпаратты әдейі бұрмалаумен және дәйексіз ақпаратты таратумен байланысты қоғамдық және жеке санаға ақпараттық ықпал ету» [3] жатқызады. Ақпараттық қауіпсіздікті қорғау экономиканы технологиялық модернизациялау кезеңінде маңызды мәселе болып терең зерттеудің негізін қалыптастырып тұр. Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауы мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігінің қарқынды дамуының бағдарламасы белгіленген. Бұл жолдауда аталған басымдықтар бүгінгі таңда аса маңызды қажеттіліктер, яғни жаһанданудың жаңа кезеңіндегі технологияны қарқынды дамыту мен екпінді жеделдетуді талап етеді. Ақпараттық қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздік стратегиясының айнымас әрі орталық міндеттеріне айналуға. Әр салада орын алып отырған, кибер соғыс, шифрлау, хакерлік шабуыл, қаржылық терроризм сияқты қауіпсіздікке қауіп төндіретін кешенді ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясын қолдануды талап етеді.

Ақпараттық қоғамның құрылуы бұл қазіргі күннің айқын көрінісі. Мемлекеттердің даму дәрежесі, сол елдің ақпараттық қоғамының даму дәрежесімен тікелей байланыста болып отыр. Себебі, ақпараттық қоғам мемлекеттік институттардың ғана емес, сонымен қатар елдің экономикалық және қорғаныс салаларының

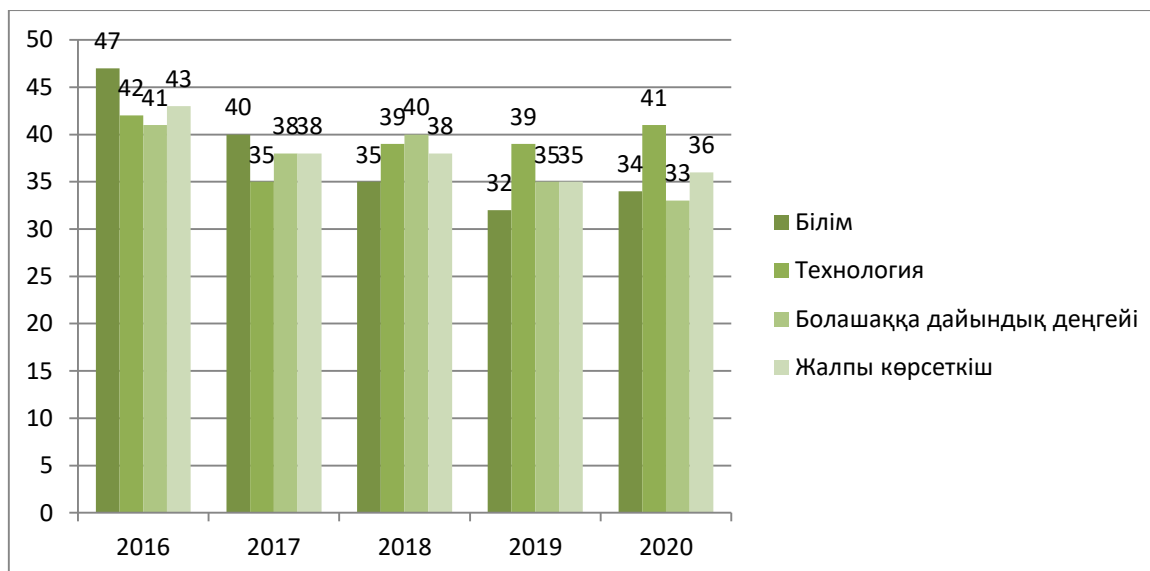
дамуына әсер етеді. Осы тұрғыда Қазақстан ақпарат саласында келесідей басымдықтарын белгіледі, олар [4]:

1. азаматтардың ақпаратты алу және таратуға конституциялық құқықтарын іске асыру; 2. ақпараттық қоғамның қалыптасуы және дәйекті дамуы; 3. мемлекеттің әлемдік ақпарат алмасуға тең құқылы қатысуы; 4. елдің бірыңғай ұлттық ақпараттық кеңістігінің қалыптасуы, жұмыс істеуі және қорғалуы; 5. ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың озық дамуы; 6. мемлекеттік билік органдарын тиімді және уақтылы ақпараттық қамтамасыз ету; 7. мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді, сондай-ақ өзге де қорғалатын ақпаратты жоғалту және жария ету фактілеріне жол бермеу; 8) өте маңызды ақпараттық жүйелердің, ресурстар мен қолдаушы инфрақұрылымның жұмыс істеу сенімділігі мен орнықтылығын қамтамасыз ету болып табылады. №1 кестеде көрсетілгендей, Қазақстанның интернет желісін пайдаланушыларына консультативтік және техникалық қолдауды көрсететін Компьютерлік инциденттерге әрекет ету орталығы немесе KZ-CERT компьютерлік инциденттер жөніндегі ақпараттарды жинау мен талдауды қамтамасыз етеді. Отандық желі пайдаланушыларының ең жиі ұшырасатын инциденті ботнеттер болса, айтарлықтай төмен деңгейде қызмет көрсетуден бас тарту инциденті тұр. Ақпараттық кеңістіктегі аталған мәселелер жиі әрі көп кездесетіндіктен, желі пайдаланушыларының тиімді қызметіне кері әсер ететін анық. Көрнекті мысал ретінде, 2010 жылы Иран атом электр станциясына кибер шабуыл нәтижесінде, уран байыту кешені істен шықты, сонымен қатар аталған зиянды компьютерлік құрт Иранның компьютерлік жүйелеріне 58.85%, Индонезия 18.22%, Үндістан 8.31% және басқа елдерге 14.62% зиян келтіргені анықталды [5,266.].

1-кесте. 2020 жылдың қаңтар-желтоқсан аралығындағы инциденттер статистикасы. Мәліметтер https://cert.gov.kz/press_club/infographics сайтынан алынды.

Қазіргі пандемия жағдайында, әлем елдерінің локдаун мен төтенше жағдай енгізуі сандық технологиялардың қарқынды өсуіне алып келді. Егер өткен ғасырда мұнай экономиканың дамуының қозғаушы күші болса, қазіргі таңда сандық технологиялар экономиканың бәсекеге қабілеттілігін күшейтудің өзегі болып отыр. Сандық технологияларға ие, оларды дамытушы елдер алдыңғы қатарда. Сондықтан, білімді дамыту мен дарындылықты, инновациялық шешімдерді қолдау арқылы ғана тиімді реттеу мен инфрақұрылыммен ұштастыра отырып, сандық бәсекеге қабілеттілікті арттыруымызға болады. Бұл өзгеріс пен даму тек мемлекет пен кәсіпорындарға ғана емес, жеке адамдардың икемділігі мен бейімділігіне де байланысты. Пандемия жағдайында, сандық технологияларға икемділік пен бейімділік қоғамның дағдарыстан шығуына мүмкіндік береді. Көрнекті мысал ретінде, Қазақстанның 2008 жылы электронды үкіметті e-gov.kz енгізді. Осы электронды портал арқасында, азаматтар мемлекеттік көмекті үйден шықпай, интернет желісі арқылы өтініш беріп ала алды. Бұл жаңа бастама мемлекеттік органдардың тиімділігі мен мемлекеттік қызметтердің қол жетімділігін арттыру мақсатында, мемлекет пен азаматтардың, өзара органдардың бір-бірімен жылдам, тиімді, үйлесімді қызмет атқару үшін енгізілді. Бұл бастама азаматтардың ақпаратқы қолжетімділігін, оның икемділігін ғана қамтамасыз етіп қоймай, сонымен қатар ақпаратты уақтылы әрі жылдам алуға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде бірқатар, мекемелер мен органдардың таралуына алып келіп, дамыған ақпараттық қоғам құрудың алғышарты болды. Әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингісіне сәйкес (IMD WDC) Қазақстан 63 мемлекет ішінде 36 орын алды. Бұл рейтинг әр елді үш негізгі фактор бойынша зерттейді, олар: білім, технология және болашаққа дайындық деңгейі. Пост-кеңестік елдердің қатарында Ресей 43 орынды иемденсе, Украина 58 орында. №2 Кестеде Әлемдік цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингісіне сәйкес Қазақстанның соңғы бес жыл көлеміндегі даму деңгейін байқауға болады.

2-кесте. 2016-2020 жылдар аралығындағы ҚР сандық бәсекеге қабілеттілік деңгейі. Мәлімет www.imd.org сайтынан алынды.

№2-кесте көрсетіп отырғандай, Қазақстан соңғы бес жылда оң көрсеткіштер көрсетіп келеді, алайда сандық бәсекеге қабілеттілік бұл тек білім, технология мен болашақ дайындықты ғана емес, сонымен қатар осы аталғандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуі қажет. Осылайша, ақпараттық қоғамға көшу, ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу және дамыту мемлекеттік цифрлық бағдарламаларын жүзеге асыру әлемдік тенденцияға айналды. ҚР ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес, ақпараттық қауіпсіздік елімізде екі аспектісі, техникалық және әлеуметтік-саяси аспектілері тұрғысынан қарастырылады. Техникалық аспект ақпараттың тұтастығын, жасырын болуын және қолжетімдігін қамтамасыз ету үшін ұлттық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді, ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымды авторсыз қолжетімділіктен, пайдаланудан, ашудан, бұзудан, өзгертуден, оқудан, тексеруден, жазудан немесе жойылудан қорғауды қамтамасыз етуді көздейдесе, ал әлеуметтік-саяси аспект ұлттық ақпараттық кеңістікті және бұқаралық ақпарат тарату жүйелерін Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін мақсатты келеңсіз ақпараттық және ұйымдық әсер етуден қорғау болып табылады [4]. Осы міндеттерді атқару үшін ҚР Үкіметі 2017 жылғы 30 маусымда мемлекеттің «Қазақстанның киберқалқаны» киберқауіпсіздік тұжырымдамасын қабылдады. Тұжырымдама Қазақстанның дамыған 30 мемлекетінің қатарына енуі бойынша «Қазақстан-2050» Стратегиясын назарға ала отырып, Н.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауына сәйкес жасалды. Бұл тұжырымдама уақыттың талабы, әрі сандық ақпарат кеңістігінде өз ақпараттық кеңістігімізді қорғау үшін жасалған қадамдардың бірі болды. Жалпы, киберқалқан тұжырымдамасы, еліміздің ақпараттық кеңістігінде келесідей салаларға баса назар аудартады [6], олар:

– тұрғындардың, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы қызметкерлерінің және ұйымдар басшыларының ақпараттық қауіпсіздік мәселелері жөніндегі құқықтық сауаттылығының төменділігі;

– ақпараттандырудың мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілерінің және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында көрсетілетін қызметтерді пайдаланушылардың белгіленген талаптарды, техникалық стандарттар мен ақпаратты электрондық түрде жинау, өңдеу, сақтау және беру регламенттерін бұзуы;

– ақпараттық жүйелерге, бағдарламалық жасақтама және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның басқа да элементтеріне теріс ықпал ететін персоналдың әдейі жасамаған қателері және технологиялық іркілістер;

– халықаралық қылмыстық топтардың, қоғамдастықтардың және жеке тұлғалардың қаржы-банк саласындағы ұрлауды, өнеркәсіптің, энергетиканың, байланыс және ақпараттық-коммуникациялық қызметтер саласының технологиялық процестерін басқарудың автоматтандырылған жүйесінің жұмысын бұзу мақсатында зиянды ықпалды жүзеге асыру бойынша іс-қимылы;

– ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымға барлау және зиянкестік әрекет жасау арқылы Қазақстан Республикасы мүдделеріне қарсы бағытталған саяси, экономикалық, террористік құрылымдардың, шет мемлекеттердің барлау және арнайы қызметтерінің қызметі.

Жоғарыда көрсетілген салалардағы мәселелер тізімі ақпараттық кеңістіктегі барлық мәселелер жағдайын ашпайды, алайда зерттеушіге қарастыратын мәселелер жайында түсінік қалыптастырады. Сандық қызметтерді дамытумен қатар, ақпараттық кеңістіктегі киберқауіпсіздік мәселелері жыл сайын өзекті болып келеді. Ақпараттық қауіпсіздік жеке тұлғамен қатар, мемлекеттік басқарудағы маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Киберқалқанның негізгі міндетіне мемлекеттік органдарды ақпараттандыру, мемлекеттік қызметтерді цифрландыру, «сандық» экономиканың даму перспективалары және өнеркәсіптегі өндірістік процестерді технологиялық жаңарту, кеңейту саласындағы ағымдағы жағдайды бағалау болып табылады. Тұжырымдаманы жүзеге асыру екі кезеңмен жүзеге асады, бірінші кезең 2017 – 2018 жылдар, екінші кезең 2019 – 2022 жылдар аралығын қамтиды. Қазақстан қазіргі таңда сандық технологияларды дамыту, оларды енгізуді қарастырып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайының өсуін және мемлекеттік қызмет тиімділігін мақсат етіп отыр. Алайда, қандай да бір ақпараттық технологияларды енгізбес бұрын барлық артықшылықтар мен кемшіліктерді ескеріп, мүмкін болатын қауіптер мен сынтетеуріндерді қарастыру қажет. Ғалымдар [7,106.] жүргізген зерттеуге сүйенсек, ақпараттық кеңістіктегі қауіптердің жағымсыз салдарын барынша азайту үшін халықтың цифрлық, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудағы сауаттылығын арттыру бойынша кешенді жұмыс жүргізілуі керек, сонымен қатар, тұрақты негізде тәжірибе алмасып, дамыған елдер тәжірибесінің тиімді тұстарын еліміздің дамуына пайдалануымыз қажет. Қоғамның ақпараттық сауаттылығын ашу арқылы, орын алатын қауіптерді алдын-алуға, жаңа ақпараттық технологияларды қолдану машық деңгейін көтеру, интернет желісінің белсенді пайдаланушысына айналдырып, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына алып келеді. Мемлекеттік деңгейдегі қабылданатын бағдарлама, тұжырымдама немесе стратегиялық құжат қоғамның талқылануынан өтуі, соның ішінде азаматтық қоғам өкілдерінің ұсыныстары мен пікірлерін ескере отырып дайындалғаны тиімдірек болатыны сөзсіз. Себебі, азаматтық қоғамы белсенді мемлекет қана дамудың жаңа белестеріне, экономикалық модернизацияға, демократиялық құндылықтардың өсуіне алып келеді. Сондықтан, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік бағдарламаларды дайындау, талқылау және жүзеге асыру үрдісіне қоғамның барлық өкілдерінің белсенді қатысуын қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Significant Cyber Incidents timeline records. Available at <https://www.csis.org/programs/strategic-technologies-program/significant-cyber-incidents>
2. Абдимомынова М. М. Доумчариева Ж.Е. және т.б. Ақпараттық қауіпсіздік негіздері және криптология. Оқу құралы / ҚР Білім және ғылым м-гі, М. Х. Дулати атын. ТарМУ. –Тараз, 2016. – 152.
3. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527>
4. Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы № 174 Жарлығы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000174#z8>
5. Сабиров Ш. Киберқылмыстың қауіп-қатері мен олардың Қазақстанға әсері / Қоғам және дәуір. №4 (56) 2017. 20-31.
6. Киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстанның киберқалқаны») бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000407>
7. Isabaeva S., Yesseniyazova B. Cyber security issues in digital kazakhstan. Available at https://www.nispa.org/files/conferences/2019/e-proceedings/system_files/papers/cyber-security-issues-issabaeva.pdf

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Жампетова А.О.

*Преподаватель кафедры политологии и политических технологий
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Культурная трансформация на основе процесса модернизации, инициированного впоследствии СССР, претерпела высокие радикальные изменения. После вхождения в состав Российской империи государство стало терять свои традиционные принципы правления и власть. Поэтому были последующие изменения в политической структуре, в институтах управления, культуре и ценностных ориентациях. Однако с обретением независимости в стране начала формироваться новая ценностная модель. Целью данной статьи является анализ политических ценностей современных казахстанцев.

Ключевые слова: Казахстан, ценности, государственная программа, идеология.

Вместе с обретением независимости начала формироваться новая система ценностей и общественное сознание эволюционировало от советских ценностей к ценностям ориентациям демократии. В результате которой выстраивалась обновленная система ценностей. При этом, единство казахстанского общества в немалой степени зависело от возможности трансляции традиций, укоренения духовно-нравственных ценностей, общих для различных поколений и воспроизводимых в семье, в системе воспитания, образования. С переходом на репрезентативную систему правления также менялись и ценности общества. Выборность руководителей местного самоуправления, кандидатов в депутаты, главу государства, возможность участия в партии, свобода слова и выбора создавало платформу для развития новых политических ценностей. Общим направлением процесса развития представительной ветви власти в Казахстане являлся переход от формально парламентской республики советского типа к президентской форме.

Казахстанский исследователь Зауре Сарсенбаева отмечает три основных этапа ценностной эволюции казахстанцев в 1990-е годы:

1) Первый этап охватывает 1986-1993 годы. Он характеризуется распадом господствующей системы идеологизированных советских ценностей, расщеплением сравнительно однородного в ценностном отношении общества, превращением его в общество ценностно-гетерогенное.

2) Второй этап примерно соответствует периоду 1995 – 1997 годов. Он характеризуется ценностным расколом между элитой и массой, молодежью и представителями старшего поколения, как следствие между субъектами политических, экономических, социальных решений и основной массой населения.

3) Третий этап – с 1998-го по настоящее время. Особенностью данного периода является формирование в сознании широких слоев казахстанского общества ценностных ориентаций в сторону свободы и демократии в политической сфере, как единственной силы, обеспечивающей порядок во всех сферах общества.

Сегодня страна придерживается четкой и ориентированной политики в своем развитии, сохраняя традиции предков и общечеловеческие ценности. Но в условиях глобализации, экономического кризиса многих государств, главным вопросом повестки дня в той или иной стране является сохранение мира и стабильности, такую ситуацию можно достичь путем общепринятых ценностей и норм поведения[1]. Этому способствует государственная идеология, направленная на повышение уровня социально-экономического положения, своевременного урегулирования конфликтов, системно выстроенная модель конструктивного диалога между властью и обществом. Об этом говорил и Президент страны Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана 'Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана'. Он отметил необходимость создания концепции 'Слышащего государства'. Главными приоритетами которого являются общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей в деятельности государственных органов, поддержка и укрепление гражданского общества, вовлечение его в обсуждение наиболее актуальных общегосударственных задач с целью их решения.

Елбасы Н.А.Назарбаев также отметил, что Казахстан должен сохранить традиционные ценности общества наряду с современными. Так, 23 апреля 2015 года на 22-й сессии Ассамблеи народа Казахстана был принят и оглашен Патриотический Акт «Мәңгілік ел» (Вечная страна), который заложил идеологическую основу консолидации многоэтнического и поликонфессионального казахстанского общества. Было отмечено, что на сегодняшний день насилию, угрозам, терроризму и экстремизму может противостоять духовное согласие, диалог, доверие, межкультурная коммуникация и интеграция, сохраняющая самобытность культур. Поэтому согласие, толерантность, единство это ключевые составляющие для современного человечества. Эти ценности являются одним из главных в казахстанском обществе.

С 2017 года принята программная статья Елбасы Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Согласно программной статье, Казахстан стремится сохранить свою культуру,

собственный культурный код, национальные традиции. В статье высоко отмечена роль традиционной культуры и ценностей: «Когда сегодня говорят о воздействии чуждых идеологических влияний, мы не должны забывать, что за ними стоят определенные ценности, определенные культурные символы других народов. Им может противостоять только собственная национальная символика».

Статья стала идейным положением 6-ой из 7-ми реформ Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года. В соответствии со Стратегическим планом развития, «модернизация общественного сознания» направлена на формирование единой нации, добиться качественного и устойчивого подъема экономики, ведущего к повышению благосостояния людей на уровень стран Организации экономического сотрудничества и развития. Основным результатом является ответственность населения за свое будущее, конкурентоспособность и прагматизм, а также недопущение распространения экстремистской идеологии [3]. С учетом современных угроз и вызовов, изложена необходимость принятия превентивных мер, профилактических работ, направленных на предотвращение распространения идеологии деструктивных течений.

Политические ценности современных граждан: результаты исследования

Были изучены результаты социологического опроса о политических ценностях граждан. Так, на вопрос «Насколько Вы интересуетесь политикой?» были получены следующие ответы: большой интерес к политике проявили 9% населения, отчасти интересуются политикой – 35% респондентов, не очень интересна политика для 41,1 % граждан и совсем не интересуются 14,9 % жителей страны [4] (диаграмма 1).

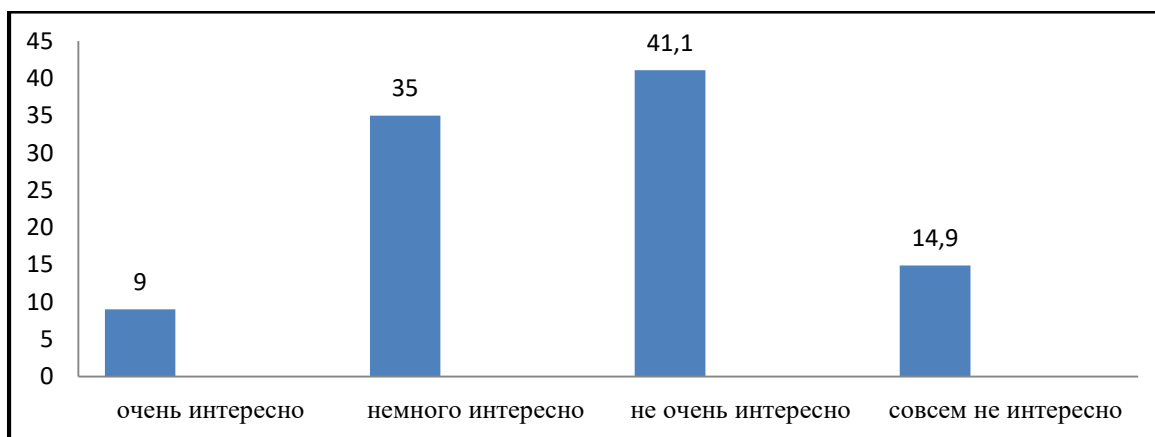

Диаграмма 1 – Ответ на вопрос: «Насколько Вы интересуетесь политикой?»

Согласно результатам опроса, к числу важнейших социально-политических ценностей казахстанцев выбраны следующие индикаторы [5] (таблица 1):

Таблица 1 – Ответ на вопрос: «Среди обозначенных социально-политических ценностей что является для Вас особо важным?»

1.	Суверенитет и независимость государства	49,3%
2.	Национальная безопасность	41,2%
3.	Национальное единство	39,2%
4.	Права и свободы человека и гражданина	37,0%
5.	Устойчивый экономический рост	35,8%
6.	Политическая стабильность	32,7%
7.	Демократия	30,7%
8.	Межэтническое согласие	26,7%
9.	Казахстанский патриотизм	19,7%
10.	Верховенство закона	12,4%
11.	Социальная помощь	10,9%
12.	Светское государство	9,9%
13.	Межконфессиональное согласие	8,6%
14.	Другой ответ	0,3%

Результаты исследования демонстрируют что, для казахстанцев на сегодняшний день важной политической ценностью является суверенитет и независимость страны.

Важным составляющим демократической культуры является политическая активность граждан. Электоральная активность граждан изучена следующим вопросом – «Как часто Вы ходите голосовать на

выборы? Парламентские выборы», где были получены следующие ответы – 73,7% граждан участвуют на выборах, это довольно высокий результат, который говорит о политической активности граждан. На президентских выборах, согласно этому исследованию, участвуют 93,4% граждан (диаграмма 2).

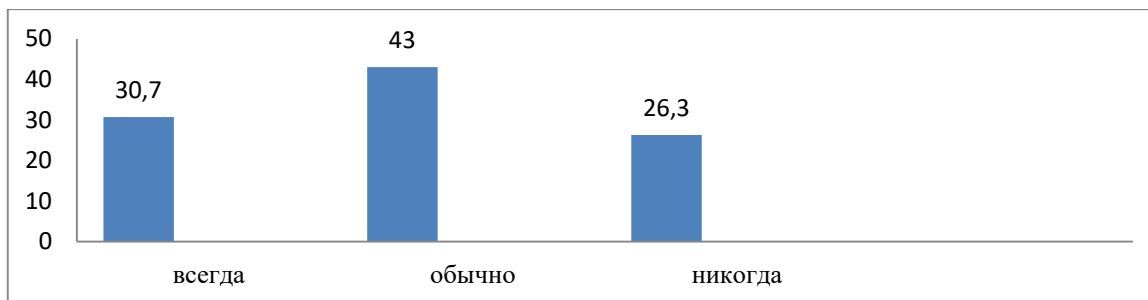

Диаграмма 2 – Ответ на вопрос: «Как часто Вы ходите голосовать на выборы?»

Следующим важным индикатором является вопрос о степени эффективности демократии. На вопрос «Насколько демократичной является Ваша страна?» ответы варьировались по шкале от 1 до 10, где 1 – совсем не демократична, 10 – демократия имеет высокую степень развития [4] (диаграмма 3).

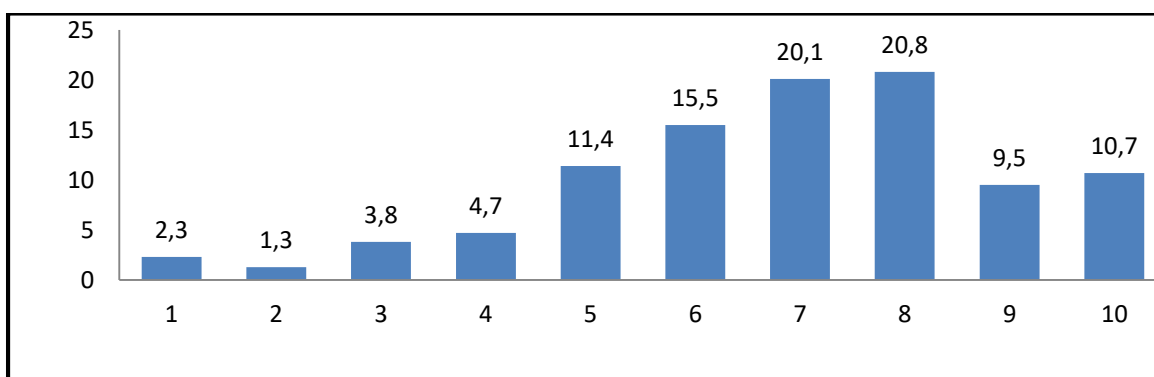

Диаграмма 3 – Ответ на вопрос: «Насколько демократичной является Ваша страна?»

Заключение. Анализ исследования позволил нам сделать вывод, что политическая идеология страны направлена на сохранение традиционных ценностей. Они же, в свою очередь, ежегодно освещаются в государственных программах, Посланиях Президента страны, долгосрочных Стратегиях развития страны, в государственной программе «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «Мәңгілік ел» (Вечная страна) и в других стратегически важных программах. Так, одним из важных фундаментов реализации Стратегии «Казахстан-2050» обозначены такие ценности, как гуманизм, толерантность, сотрудничество, межэтническое и межрелигиозное и духовное согласие, стабильность, доверие, демократические обычаи народа, свобода слова, которые сложились в Казахстане с древнейших времен.

Список литературы:

1. Шаукенова З., Бурова Е., Назарбетова А. Ценностно-смысловые и духовно-нравственные основания консолидации этнических и религиозных групп Республики Казахстан в гражданскую общность. Алматы, 2014. С. 266.
2. Нысанбаева. Духовно-ценностный мир народа независимого Казахстана: проблемы и перспективы// Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. С.274.
3. Стратегический план развития Казахстана да 2025 года [https://www.akorda.kz].
4. World Values Survey Wave 6: 2010-2014, [http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp].
5. Ныгыметов Г., Шибутов М., Кадыржанов Р.К. и др. Социальная модернизация Казахстана. Астана: Институт евразийской интеграции, 2017.С. 368.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТАҒЫ РӨЛІ

Жаукеева Н.Н.

*Саясаттану мамандығының 2 курс PhD докторанты
Ғылыми жетекшісі – доцент, PhD Рыстина И.С.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасындағы цифрландыру бағдарламасының орындалу барысы, ақпараттық-коммуникациялық технология мен әлеуметтік медианың мемлекет пен қоғам қатынасындағы алатын орны қарастырылған. Цифрландыру үрдісі қоғам өмірінің барлық саласын трансформациялағандықтан, қоғамдық-саяси қатынастардағы әлеуметтік медиа құралы арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен қоса, әлеуметтік медианың 2020 жылғы COVID-19 пандемиясы жағдайындағы, алдыңғы ҚР Президентінің сайлауы мен 2020 жылғы ҚР Парламенті Мәжілісі мен барлық деңгейдегі мәслихат депутаттарының сайлауындағы өзектілігіне де назар аударылған.

Кілт сөздер: цифрландыру, әлеуметтік медиа, технология, әлеуметтік желі, сайлау, мемлекеттік саясат, Цифрлы Қазақстан, интернет, пандемия.

Қазақстан тәуелсіздігінің отыз жылдық межесі жаһандық жедел және күрделі өзгерістермен сәйкес келді. Соңғы онжылдықтарда технологиялық трендтер қоғамның даму сипатына өзгерістер енгізіп жатыр. 2020 жылғы COVID-19 пандемиясы осы процестерді әлдеқайда жылдамдата түсті. Көптеген мемлекеттерде енгізілген Төтенше жағдай, қатаң карантиндік шаралар халықаралық және ішкі миграция, денсаулық сақтау, авиация, туризм, жұмыспен қамту салаларына үлкен соққы болды, сонымен қатар мемлекеттердің цифрлық мүмкіндіктері сыналды. Ал осы процестерді үйлестіретін тұтас мемлекеттік саясаттың цифрландырылуы мен ондағы әлеуметтік медианың алатын орны арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі жағдайда ғылыми-техникалық прогрестің болашағын заманауи технологиялар мен электрондық коммерциясыз елестету қиын. Цифрлық экономика әлеуметтік-экономикалық саладағы тенденцияларды айқын көрсетіп отыр. Интернет-аудитория ІТ саласында жұмыс істейтін ең қымбат брендтер мен компаниялардың капиталымен бірге өсіп келе жатқанын көреміз. «Гартнер» компаниясының сарапшылары 2025 жылға қарай цифрлық трансформация халықаралық саяси-экономикалық қатынастардың барлық саласына әсер етеді деп болжаған[1]. Қазіргі жағдайда әлемдік компаниялар бәсекелік қабілетін нығайту, ұзақмерзімді экономикалық өсімге жету үшін жаңа ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік медианы барынша пайдалануға ұмтылады. Сол сияқты желінің мүмкіндіктері жаһандық байланыс құралы ретінде қоғам өмірінің саяси саласындағы басты позициялардың бірін алады. Қазіргі уақытта көптеген елдер цифрлық трансформацияның өзектілігі мен маңыздылығын түсініп, цифрландыруды ұлттық даму стратегиясының бағыты ретінде қарастырады. Статистикаға сәйкес, Түркіменстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Моңғолиядағы интернеттің таралуы 30%-дан төмен, ал әлемдік интернет торабымен қамтамасыз етудің орташа көрсеткіші – 49,7 %. Дегенмен, Орталық Азияның әр аймағында цифрландырудың даму қарқыны әртүрлі деңгейде. Қазақстан Республикасы жаңа цифрлық дәуірдің талаптары мен сын-қатерлеріне жауап беру үшін саяси-экономикалық модернизацияны жүргізу жоспарларын қабылдады. Оған негіз болатын: «Қазақстан-2050» даму стратегиясы, 100 нақты қадам – Ұлт Жоспары, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы, Елбасының 2018 жылы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жолдауы да бар. 2017 жылы 10 қыркүйекте өткен Цифрландыру жөніндегі республикалық кеңесте Елбасы Н. Назарбаев: «Қазір озық дамыған 30 елдің қатарына ену міндеті тұр. Ол Қазақстаннан жаңа инновациялық дамуды және жедел технологиялық жаңғыруды талап етеді» деп цифрлық трансформацияның ел экономикасына қаншалықты қажет екендігін атап өтті[2]. Жолдауда айтылғандай: «Білім беру жүйесін, коммуникация мен стандарттау салаларын жаңа индустрияландыру талаптарына бейімдеу қажет болады. Елбасы өз сөзінде «2018 жылы «цифрлық дәуір» өнеркәсібін қалыптастыруға арналған индустрияландырудың үшінші бесжылдығын әзірлеуге кірісу керек» деген еді.

2017 жылы қабылданған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында 2022 жылы интернет желісін пайдаланушылардың үлесін 82%-ға, халықтың цифрлық сауаттылығын 83%-ға, мемлекеттік органдардағы «бұлтты құжат» айналымына көшу, 2022 жылы «ақылды қалалардың» рейтингіне енген қалалар санын 5-ке жеткізу, ауылды елді мекендерді кеңжолақты ғаламтормен қамтамасыз ету, ҚР киберқауіпсіздігінің рейтингін арттыру, 2022 жылы АКТ саласындағы дайындалған мамандардың санын(жыл сайын) 30 мыңға жеткізу межесі қойылған[3]. Аталған бағдарлама ақпаратқа қолжетімділікті арттырып, әлеуметтік медианы халық-үкімет арасындағы байланыстың маңызды платформасы ретінде орнықтырады. Интернет желісінің таралуымен әлеуметтік медиа қолданушыларының саны арта түсетіні белгілі. Мемлекет әлеуметтік медиа платформасын өзара коммуникация, ақпарат тарату, Үкімет қабылдаған шешімдерді халыққа жеткізу, қоғамдық келісім мен тұрақтылықты нығайту тетігі ретінде қолданады. Мәселен, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев өз қызметіне кіріскен соң, облыс әкімдері мен Үкімет мүшелеріне әлеуметтік желілерде белсенді жұмыс істеуді тапсырды. Қазіргі уақытта мемлекеттік

мекемелер, қоғамдық ұйымдар мен партиялар, Үкімет мүшелері мен әртүрлі деңгейдегі депутаттар халықпен байланысып, өтініштері мен ұсыныстарын қабылдауда әлеуметтік желіні жиі пайдаланады. Олардың әсіресе фэйсбук, твиттер, инстаграм, телеграм әлеуметтік желілерінде арнайы парақшалары ашылған. Тіпті, Мемлекет Басшысы да қоғамда пікірталас тудырған өзекті мәселелерге қатысты көзқарасын, арнайы тапсырмасын, құттықтау және көңіл білдіру хаттарын әлеуметтік желіде жариялап отырады. Цифрландыру білім беру, денсаулық сақтау, көші-қон, сауда, әлеуметтік қызмет саласына еніп, мобильді интернет пен қосымшаларды пайдалануы кеңейіп келе жатқандықтан, әлеуметтік медианың мемлекеттік саясаттағы қолданыс аясы барыншы кеңейіп келе жатыр.

Әлеуметтік медиа – жеке адамдар мен мекемелерге ақпараттық және коммуникациялық қажеттіліктерін жеделдетуде көмек ұсынатын құралдар мен онлайн-кеңістіктердің жиынтығы. Facebook, Instagram, YouTube және басқа да сайттар адамдардың осы желілерге тіркеліп, белсенді қолданушы болуы үшін жұмыстар жасауда. Әлеуметтік медианы қолданатындардың саны күн сайын артып келеді. Жеке адам емес, кәсіпорын, мекеме, бизнес нысандары, үкімет те халықпен, тұтынушылармен байланысу үшін әлеуметтік медианың құралдарын қолданады. Саясатта әлеуметтік желінің кеңінен тарауы сайланушы кандидаттардың сайлаушы алдында жауаптылығы мен қолжетімділігін арттырды [4, 157 с.]. Миллиондаған халыққа бір уақытта сайланушы кандидаттың бейнесін желіге сала отырып, сол арқылы қажетті мәліметті тегін жария ету және хабар тарата білу сайлау компаниясының ыңғайлы мүмкіндігі бола бастады. Әлеуметтік желілердің құралдары, Facebook, Twitter және YouTube-ті қоса алғанда, саяси тұлғаларға еш қаражатын шығармай сайлаушылармен тікелей байланысын үзбей жұмыс істеуге рұқсат етеді. Саяси тұлғалар сайлаушыны өз жағына тартудың дәстүрлі әдістерін таңдамай-ақ, ақылы жарнама немесе бұқаралық ақпарат құралдарын әлеуметтік желілер арқылы пайдалануларына болады.

XX ғасырда технология өте жедел қарқынмен дами бастады. 1940 жж ең алғашқы суперкомпьютерлері пайда болуымен, ғалымдар мен инженерлер бұл компьютерлер арасында байланыс орнатуға болатын мүмкіндіктерді ойластыра бастады. Соның нәтижесінде Интернет жүйесі пайда болғаны белгілі. CompuServe сияқты ғаламтордың алғашқы түрлері 1960 жылдары дамыды. Электрондық поштаның қарапайым түрлері де сол кезде дамыды. 70-ші жылдары желілік технологиялар жақсарды, ал 1979 жылы UseNet пайдаланушыларға виртуалды ақпараттық бюллетень арқылы байланысуға мүмкіндік берді [5, 98 с.]. Ал, бүгінгі әлеуметтік медиа қоғам өмірінің барлық саласына терең еніп кетті.

Даму және трансформация арқылы әлеуметтік медиа ақпарат тарату мен көзқарас танытудың жаңа каналдарын ұсыну арқылы дәстүрлі БАҚ-пен бәсекелестік орнатуда. Қолданушылар дәстүрлі БАҚ-қа қарағанда мекемелер мен блогерлердің жеке парақшасындағы мәліметке жүгінуі жиі кездеседі. Жеке және ұжымдық блогтар, әлеуметтік желідегі ақпарат алмасу, бейне және аудио ресурстар қолданушыларды күнделікті шығатын газет-журналдар мен телеарнадағы жаңалықтардан тәуелсіз қылады [6]. Керісінше, дәстүрлі ақпарат құралдарының әлеуметтік желідегі жазбаларға жасаған сілтемелерін жиі кездестіреміз. Осылайша ақпараттың саны едәуір артты, екінші жағынан сапасы да өзгерді. Енді қолданушы үшін мәліметтердің аясы кең және ол мәселені салыстырып, тереңінен қарастыра алады. Мәселен әлеуметтік медианың сайлау кезеңінде партиялар мен кандидаттардың бағдарламаларына экспертін көзқарасымен танысуға, оны талқылауға жол ашады. Азаматтар өз бетімен ақпарат іздестіріп, оның қайнар көзін салыстырып, балама ресурстарды қарастыра алады [7].

Әлеуметтік медиа платформалары саясаткерлер, бұқаралық ақпарат құралдары және қоғам арасындағы бұрыннан келе жатқан билік қатынастарын өзгертті. Деректер бойынша, Facebook-те – 2,3 миллиард, YouTube-те – 2 миллиард, WhatsApp-та – 1,6 миллиард қолданушы бар [8]. Дүниежүзі халқының едәуір бөлігі – шынайы өмір жағдайынан бөлек виртуалды қауымдастықтың мүшесіне айналды. Әлеуметтік медиа жасаған жаңа виртуалды әлем саясат туралы түсінігімізді түбегейлі өзгертті. Қарапайым халық пен билік арасындағы байланыстың жиілігін арттырып, кез келген уақытта нақты мәселені көтеруге мүмкіндіктер беріліп жатыр. Саяси күштер үшін өз идеяларын таратудың және жақтастарын табудың жаңа жолдары ашылды. Саяси партиялардың сайлау қарсаңында әлеуметтік медиа арқылы қоғаммен байланыс орнатуы әлемде бар тәжірибе. Мәселен, 2008 жылы АҚШ-та өткен сайлауда Президенттікке кандидат Б.Обаманың «MyBarackObama.com» сайлауалды компаниясында әлеуметтік желіні пайдаланып дауыс берушілердің қолдауына ие болды. Кейінгі АҚШ Президенті Дональд Трамп әккі саясаткер болмағанымен, табысты бизнесмен ретінде әлеуметтік медида имиджін орнатып, позитивті ұсыныстарын халыққа жеткізу арқылы сайлауда жеңіске жетті [9]. Ал Тунис пен Египеттің президенттері «Араб көктемінен» бастау алған жаппай толқулар кезеңінде әлеуметтік медианы бұғаттағаны (негізінен «Facebook» пен «Twitter») осы инструменттердің қоғамдағы орны қаншалықты маңызды екенін көрсетті. С.Таутэнің зерттеуі бойынша, әлеуметтік медианың саяси контекстте бірқатар ықпал етуші сипаттары бар: бір ғана көшбасшының орнын көптеген «пікір көшбасшыларымен» алмастырады; әлеуметтік медианы толығымен бақылау немесе тоқтату мүмкін емес; «саяси агностик» эффектісі. Сонымен әлеуметтік медиа азаматтардың саяси мобилизациясы мен дискуссиясына жағдай жасайтын әмбебап алаң [10].

Әлеуметтік медианың саясат саласымен байланысты бірнеше ерекшеліктері бар. Біріншісі – мобилизация және үйлестіру. Әлеуметтік медиа қызығушылығы ортақ адамдар арасындағы байланысты жеңілдетіп, бірлескен іс-қимыл жүргізуін қамтамасыз етеді. Ғаламтор дәстүрлі саяси ұйымдарға (партиялар, қозғалыстар, бірлестіктер және т.б.) бәсекелестік тудырып, жаңа саяси-әлеуметтік күштерді қалыптастыруға ықпал етеді [11, 26 б.]. Мәселен, Қазақстанда мәнерлеп сырғанаушы Д.Теннің өлімінен кейін, әлеуметтік желіде «Полиция реформасы» атты жаңа қозғалыс пайда болды. Екінші сипаты – пікір мен талқылаулар мүмкіншілігі. Әлеуметтік медиаларға әртүрлі платформалар, форумдар мен желілерде белсенді талқылаулар тән. Соның себебінен қолданушылар ақпаратты игеріп, бірлестіктер жасап, саяси шешімдерде қосылу арқылы белсенді азаматтық ұстаным көрсетеді. Әлеуметтік медиа Египет пен Тунистегі революциялардың негізгі себебі болмағанымен, сол пікір мен қарсылықтың көбейген алаңы болды. Осындай жағдайда әлеуметтік медианың қоғамдық-саяси коммуникациядағы орны қаншалықты маңызды екенін байқаймыз. Осы орайда, ақпараттық қауіпсіздік және кибер қорғаныстың да уақыт өткен сайын қажет екенін байқауға болады. Цифрлық трансформация саясаткерлер, экономистер және сала жетекшілері арасында оның қоғамға әсері туралы қызу пікірталас тудырады. Цифрландыру қоғамды тереңдете түскен сайын, оның жұмыс орындары, жалақы, теңсіздік, денсаулық, ресурстардың тиімділігі және қауіпсіздік сияқты мәселелерге қалай әсер ететіні туралы алаңдаушылық жоқ емес.

Ал қазіргі пандемия (Covid-19 вирусының) таралуына байланысты Қазақстандағы Парламент Мәжілісі және барлық деңгейдегі мәслихат депутаттарын сайлау алдында кандидаттардың, партиялардың әлеуметтік желіде белсенділік танытуы орынды құбылыс деп айтуға болады. Қатаң шектеулер жағдайында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу алдыңғы сайлауалды тәжірибеден өзгеше болды. Сайлаушылармен кездесулер, қоғамдық қабылдаулар, есеп берулер онлайн форматта өткізілді, барып-келу, орын жалдау т.б шығындары қысқарды (2020 ж. Президент сайлауы). Бірақ олардың қорларын қаражатпен толықтыру тоқтаған жоқ. «Есіктен есікке» үгіт-насихатының орнына әлеуметтік желілер көмекке келді. Кандидаттар оларға көп ақша жұмсады. Бұрын сайлау алдындағы жарыстарда БАҚ-тағы және әлеуметтік желілерде қолдаушыларды тартуға қор қаражатының жартысынан көбі жұмсалса, бұл жолы үгіт-насихатқа жұмсалатын қаражат бірнеше есеге өскені байқалды [12].

Бүгінгі таңда цифрландыру қоғам дамуындағы негізгі мегатрендтердің бірі болып табылады және оның түрлі саласына ықпал етеді. Цифрлық технологиялар қазіргі адамның өміріне етене араласып, оның кәсіби қызметі мен бос уақытында, қарым-қатынасында, әлеуметтенуінде маңызды орын алады. Бұл мегатрендтің қаншалықты ұзаққа созылатындығын, оның одан әрі дамуы қаншалықты ауқымды немесе қарқынды болатындығын бағалау өте қиын, бірақ ХХІ ғасырдың басты құбылыстарының бірі ретінде цифрландыру технологиялық прогрестің қозғаушы күші болып қала береді. Қазіргі таңда дүниежүзіндегі және Қазақстандағы саяси процестердің ерекшелігі – желілік саясаттың өзекті болуы және саяси акторлардың желілік электронды ресурстарды, оның ішінде, әлеуметтік медианы қолдануы. Коронавирус пандемиясы бір жағынан, цифрландыру үрдісін және әдеттегі коммуникация түрін онлайн кеңістікке өтуін жеделдетсе, екінші жағынан, келіп түсетін деректер көлемінің ұлғаюы жағдайында ақпарат пен медианың маңыздылығын шиеленістірді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Васин С.М., Гамидуллаева Л.А., Финогеев А.Г., Міртчян В.С., Березин А.А., Палаткин И.В. Социальные медиа как индикатор цифровой активности и цифровой зрелости населения // www.cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-media-kak-indikator-tsifrovoy-aktivnosti-i-tsifrovoy-zrelosti-naseleniya
2. Нұрсұлтан Назарбаев цифрландыру мәселелері жөніндегі республикалық кеңеске қатысты // www.president.kz/kz/photo/page-10542-uchastie-v-respublikanskom-soveshchani-vo-voprosam-cifrovizacii
3. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы // www.primeminister.kz/kz/documents/gosprograms/cifrovoy-kazahstan
4. Вайнерчук Г. Лайкни меня! Экономика благодарности = The Thank You Economy. М.: «Альпина Паблишер», 2012. – 295 с.
5. Сазанов В.М. Социальные сети и технологии (Интеллектуальный Интернет) М: Лаборатория СВМ, 2010. – 204 с.
6. Кехлер Г. Новые социальные медиа: шанс или препятствие для диалога? // Полис. Политические исследования, 2013. – №4(136). – 75-88 сс.
7. Asur S., Bandari R., Huberman B. The Pulse of News in Social Media: Forecasting Popularity // www.hpl.hp.com/research/scl/papers/newsprediction/pulse.pdf
8. Bucher.B., WhatsApp, WeChat and Facebook Messenger Apps – Global usage of Messaging Apps, Penetration and Statistic // <https://www.messengerpeople.com/global-messenger-usage-statistics/>
9. Бейсенбаев О. Әлеуметтік медианың әлеуеті // www.strategy2050.kz/news/leumettik-mediany-leueti/
10. What Egypt's revolution tells us about the nature of social media 2010 // www.smartblogs.com/social-media/2011/02/25/what-egypts-revolution-tells-us-about-the-nature-of-social-media/
11. Кин Э. Ничего личного. Как социальные сети, поисковые системы и спецслужбы используют наши персональные данные / Э.Кин; Пер.с англ. – М.: Альпина паблишер, 2016. – 224 с.
12. Жұлмухамбетова Ж. Голосование в больницах и агитация онлайн: как в мире проходили выборы во время пандемии // <https://informburo.kz/stati/golosovanie-v-bolnicah-i-agitaciya-onlayn-kak-v-mire-prohodili-vybory-vo-vremya-pandemii.html>

ФОРМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Жунусова А.К.

докторант 2 курса специальности «Политология»;
научный руководитель: д.полит.н., профессор Насимова Г.О.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. На сегодняшний день расширение политического участия является одним из актуальных вопросов политической науки. В статье рассмотрены некоторые политические ценности поколенческих групп через их историческое прошлое, а также определены формы политического участия характерные для разных поколений в Казахстане.

Ключевые слова: теория поколений, политическое участие, политические ценности.

Вопрос поколений интересует человечество с древних времён. Ещё античные мыслители, такие как Сократ, Гесиод, Геродот затрагивали данную тему в своих трудах. Но продолжительный период времени до XIX века этот термин приобретал лишь биологическую трактовку. Затем вопрос поколений стал носить более идейный характер через позитивистский и романтико-исторический подходы, а ещё позже, в следствии индустриального развития и того, что поколенческие разрывы становились более явными, этот феномен стал рассматриваться уже в качестве составляющего социологических концепций. Так, в 1928 году вышла статья немецкого социолога К.Мангейма «Проблема поколений» [1], где молодёжь рассматривалась не с точки зрения уже существующих позитивистского и исторического подхода, но через призму социологии, и отмечалось, что поколения зависят от «социального местоположения».

По К.Мангейму поколения способствуют тому, что появляются новые характеристики социума: возникновение новых участников, представители одного поколения проводят свою жизнь только в рамках определённого времени (т.е. в определённом историческом периоде), непрерывная передача опыта и знаний, постоянная смена поколений.

Ещё один важный термин, который выделяет К.Мангейм – «свежие контакты», означает, что, когда одно поколение переходит в новую, более взрослую фазу, и подрастает следующее, то эти два поколения строят определённые отношения, которые и называются «свежий контакт». Через данный процесс происходит и передача культурного опыта между поколениями. Таким образом, поколение обладает способностью менять свои определённые черты посредством взаимодействия с другим поколением и при смене социальных ролей.

Интересно также и то, что одной из причин конфликта между поколениями К.Мангейм называл разницу в проблемах: поколение старше формирует свои взгляды на основе проблем собственной молодости, а более молодое поколение исходит из иных проблем, обусловленных новым временем. В целом, надо сказать, что есть большое количество классических трудов, в которых содержатся упоминания о межпоколенческих конфликтах или поколения рассматриваются в качестве субъекта конфликта (Г.Зиммель, Л.Козер, Р.Дарендорф, Г.Маркузе, Л.Фойер, К.Лоренц). Помимо К.Мангейма, есть также ряд исследователей, которые рассматривают феномен поколений через социализацию и функциональный подход (Т.Парсонс, Ш.Айзенштадт, М.Мид).

Особое внимание на статью К.Мангейма обратили после студенческих протестов, которые прошли в 60-х годах XX века. Именно тогда исследования молодёжи стали приобретать большую популярность и уже невозможно было отрицать существование разницы между различными поколениями.

На сегодняшний день наиболее часто используемой является теория поколений У.Штрауса и Н.Хоув [2]. Теория описывает цикличность поколений с определёнными стратегиями поведения. Данная теория была построена на истории США, поэтому не всегда она актуальна для других стран, однако сама идея поколенческих разрывов, которые у авторов условно установлены каждые двадцать лет, представляется интересной для социальных наук. И хотя многие ученые критикуют исследование, проведённое У.Штраусом и Н.Хоув из-за недостатка данных, но также научным сообществом признаётся влияние истории на характерные особенности различных поколений. Получается, что если продолжительность жизни в среднем составляет 80 лет, то одно поколение может проживать четыре основных периода, между которыми рождаются новые поколения. Помимо того, что авторы выявили цикличность четырёх типов поколений, они также определили архетипы присущие тем или иным поколениям.

«Поколенческую» терминологию используют многие современные исследователи, так, на сегодняшний день авторы выделяют четыре поколения: Бэби-бумеры (1946-1964), поколение X (1965-1979), поколение Y (1980-1994), поколение Z (1995-2012) [3]. Порой им дают иные названия, например, поколение Y ещё называют миллениалами, а Z – постмиллениалы или поколение I.

Несколько иные периоды выделяют российские авторы, так, российская школа теории поколений [4] приводит отличающийся от США, и возможно более близкий к Казахстану разрыв: Бэби-Бумеры (1944-1963); поколение X (1964-1984); Миллениалы или Y (1985-2002); Хоумлендеры или Z (2003-2023). Как мы знаем, каждое из поколений охватывает условный период, который длится приблизительно 20 лет, при этом рождённые в первую половину этих двадцати лет будут относиться к старшей группе поколения, а рождённые во второй половине – к младшей группе, то есть мы можем употреблять термины «миллениалы старшей группы» или «миллениалы младшей группы».

Характерные особенности поколений зависят от целого ряда факторов, которые в основном влияют в период социализации индивидов, поэтому помимо политических событий также важны, например, экономический уклад жизни, демографическая ситуация, информационное и технологическое развитие стран.

Название поколения Беби – Бумеров характерно скорее для США, так как в СССР данное поколение нельзя назвать многочисленным. К ним относятся те, кто родился в послевоенные годы, и чей период взросления выпал на «холодную войну», ускоренное вооружение держав, когда в любой момент была угроза начала новой войны, на время сильного идеологического влияния при противостоянии между СССР и США. Всё это заложило коллективные ценности и стремление к сплоченности.

Ценности поколения X также связаны с историческим периодом «холодной войны», однако также на их молодость выпадает период «перестройки» и Афганской войны. Поэтому данное поколение стало более гибкое и подготовленное к изменениям и реформам, имеют склонность к индивидуалистическому мышлению, прагматичны, имеют разнообразные убеждения. Возможно также большое количество политических изменений привело к тому, что в качестве ценностей стали выступать политическая и экономическая стабильность.

Период рождения и взросления поколения Y или миллениалов пришёлся на распад Советского союза и образование новых государств, были совершены крупные террористические акты, переход к рыночной экономике, развитие информационных технологий, вместе с которым увеличилось количество рекламы и индустрии развлечений. Представители этого поколения ценят независимость во взглядах, стремятся к модернизационным изменениям, так как их взросление и молодость протекает в период нарастания глобализационных тенденций.

На взросление поколения Z или как по-другому его называют поколение I большое влияние оказывает Интернет, они растут в эпоху глобализации. Данное поколение ещё малоизучено, и многие исследователи на постсоветском пространстве отмечают, что оно ещё в процессе формирования своих ценностей. Промежуточные наблюдения показывают, что помимо того, что поколение Z активно использует девайсы, большое количество времени проводит в социальных сетях, они растут в эпоху толерантности, интересуются глобальными проблемами и окружающей средой.

Люди, проживая определённую историческую эпоху, склонны изнутри достаточно по схожему её оценивать, а также идентифицировать себя со своим поколением, иметь общие взгляды и отношения к разным аспектам жизни, создавая некоторое «общеположенное» поведение. Поколениям свойственны разные ценности и стратегии поведения, что может отражаться и на формах политического участия. Но не следует теорию поколений соотносить лишь с возрастной категорией, так как преобладание социальных процессов и социальный контекст может быть намного важнее для изучения, и невозможно определить точные и конкретные рамки поколений, это скорее делается для обобщающего понимания.

Теперь, когда мы описали существующие поколенческие группы с их основными ценностями, изучим какие формы политического участия характерны для разных поколений в Казахстане. Для начала рассмотрим какие поколенческие группы преобладают по численности (рисунок 1).

Как мы видим, демографические ямы приходятся на тех, кто на сегодняшний день в возрасте 15-19 лет и 20-24 года, а значит родившихся в начале 2000-х годов, а также на тех, чей возраст 45-54, т.е. родившихся в 1965-75-е годы. В целом, чем выше возраст, тем большее смещение в пирамиде происходит в сторону количества женщин, что говорит о более ранней мужской смертности. Также мы видим, что наибольшее количество приходится на группу, рожденную в период 2010-2020 г. Таким образом, к 2030 году увеличится прослойка совершеннолетней молодёжи, а значит увеличится и их роль в социальном смысле, что скажется и на общественно-политической жизни, и возможно на политическом участии граждан.

Одним из основных видов политического участия является голосование на выборах, так, на примере последних Парламентских выборов в Казахстане, мы видим, что больше всего голосует возрастная категория – 30-39 лет, а также 18-29 лет, что соответствует вышепредставленной демографической пирамиде, в которой люди этого возраста наиболее многочисленны среди категорий достигших совершеннолетия. Таким образом, большую прослойку электората в Казахстане составляют представители поколения миллениалов, и в целом, казахстанский электорат можно назвать достаточно молодым (до 40 лет) относительно многих стран.

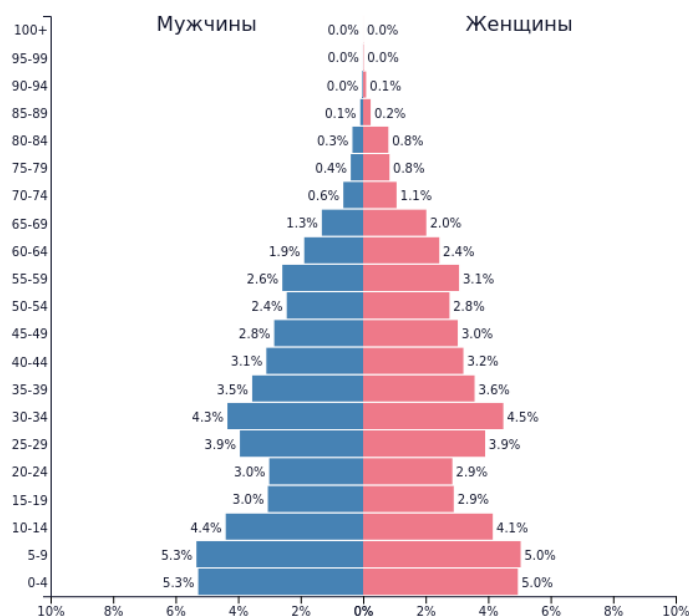

Рисунок 1 – демографическая пирамида населения Казахстана за 2020 год [5]

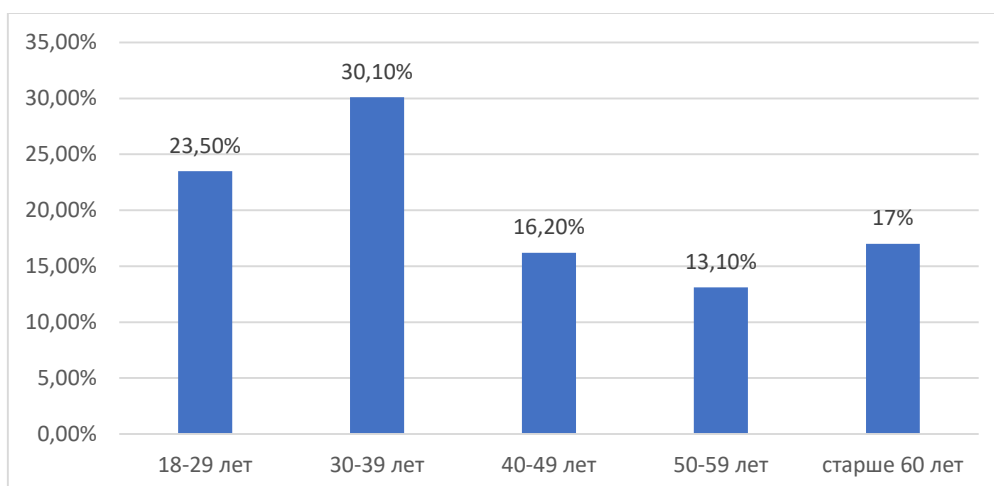

Рисунок 2 – демографический портрет избирателей, согласно опросам [6] (Парламентские выборы в Казахстане, 2021г.)

Помимо голосования на выборах есть и другие типы политического участия: подписание петиций, митинги, мирные собрания, шествия, обращения в государственные органы и т. д. На основании Исследования Всемирных ценностей [7], проведённого в 2018 году с выборкой 1276 человек, можно сделать выводы о том, что для разных поколений в Казахстане предпочтительны определённые виды политической активности. Стоит отметить, что в данном случае мы берем за основу периоды российской теории поколений. При этом разрыв в ответах между поколениями не был большим, а это значит, что дифференциация политического участия по возрастным группам не является высокой.

На вопросы о различных формах политического участия основной процент ответов приходится на вариант «ни при каких обстоятельствах не стал бы этого делать», что говорит, в целом, о достаточно невысоком уровне политического участия в Казахстане, однако в данном случае были рассмотрены построчно только варианты ответов «делал» и «мог бы» на разные виды политического участия (таблица 1).

Итак, среди тех, кто подписывал петиции, чаще всего, это делала наиболее молодая представленная группа – миллениалы, возможно это связано с тем, что подписание петиций на сегодняшний день легко осуществить онлайн в Интернете, с другой стороны, люди поколения X не против подписания петиций и могли бы проявлять политическое участие таким образом. Склонны принимать участие в бойкотах, как правило, миллениалы, и, более глубокий анализ данных показывает, что в основном менее склонны к этому люди в возрасте от 45 до 54 лет (поколение X старшей группы).

Наибольший опыт мирных демонстраций при опросе установлен у людей возраста от 16 до 24 лет (миллениалы младшей группы), а возможное (гипотетическое) участие зафиксировано среди групп от 35 до 44 лет (поколение X младшей группы). К участию в неофициальных забастовках несколько больше склонны представители миллениалов. А вот опыт обращения в гос. органы имеет в основном поколение X, при этом миллениалы также могли бы проявить участие в данной форме.

Таблица 1 – варианты ответов «делал» и «мог бы» на вопрос о различных видах политического участия *возраст респондентов представлен на период проведения исследований (2018 год)

	Миллениалы или поколение Y (от 16 до 34 лет)	Поколение X (от 35 до 54 лет)	Беби-бумеры (от 55 лет и старше)
Подписание петиций (вариант ответа «Делал») от 100%	44,9%	27,2%	27,5%
Подписание петиций (вариант ответа «Мог бы») от 100%	32,5%	47,6%	19,9%
Участие в бойкотах (вариант ответа «Делал») от 100%	50%	20%	30%
Участие в бойкотах (вариант ответа «Мог бы») от 100%	37,4%	35,9%	26,7%
Участие в мирных демонстрациях (вариант ответа «Делал») от 100%	53,1%	28,1%	18,7%
Участие в мирных демонстрациях (вариант ответа «Мог бы») от 100%	34,9%	40,5%	24,5%
Участие в неофициальных забастовках (вариант ответа «Делал») от 100%	50%	16,7%	33,3%
Участие в неофициальных забастовках (вариант ответа «Мог бы») от 100%	35,3%	34,6%	30,2%
Обращения в государственные органы (вариант ответа «Делал») от 100%	35%	44,1%	21%
Обращения в государственные органы (вариант ответа «Мог бы») от 100%	45%	33,6%	21,3%

Так как многие из представителей поколения Z ещё не достигли совершеннолетия и не всегда могут полноценно участвовать в политической жизни, это не мешает им высказывать свою точку зрения по политическим вопросам в социальных сетях, либо делиться чужими постами на политические темы. Результаты одного из исследований [8] на эту тему среди молодёжи от 18-21 года (которых в исследовании отнесли к поколению Z) города Алматы показали, что 75,7% респондентов считают, что Интернет позволяет им больше участвовать в политике; 93,3% интересуются тем, что происходит в Казахстане, а 41,5% считают себя политически активными. Между тем, большинство опрошенных (62,2%) не считает, что их мнение важно для государства, и 90,7% повлияли бы на политические решения, если бы имели возможность. Таким образом, эти результаты на примере одного из городов Казахстана говорят о возможном высоком вовлечении поколения Z или младшей группы миллениалов в политическую жизнь, скорее в большей степени посредством цифровых технологий.

В заключение, следует отметить, что Казахстан последовательно стремится расширить участие молодёжи в политических процессах, а именно, младшей группы поколения миллениалов и поколения Z. За последний год была введена 30% квота для молодёжи в партийных списках, Президентом был подписан новый Закон о порядке организации и проведения мирных собраний [9, 10], продолжается осуществление мер, направленных на повышение уровня гражданской образованности через внедрение социально-политических дисциплин в учебные заведения.

Список литературы:

1. Мангейм К. Проблема поколений. – пер. В. Плунгяна и А. Урманчиевой. – Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 7–47.
2. Howe N., Strauss W. Generations: The history of America's future, 1584 to 2069. – New York: William Morrow and Co. – 1991. – 538 p.
3. Твенге Д. Поколение I. Почему поколение Интернета утратило бунтарский дух, стало более толерантным, менее счастливым и абсолютно не готовым ко взрослой жизни. – пер. с англ. А. Толмачева. – М. «Рипол классик». – 2019. – 406 с., С. 21.
4. RuGenerations – российская школа Теории поколений – URL: <https://rugenations.ru/>
5. Численность населения Казахстан 2020 – URL: PopulationPyramid.net
6. Верификация результатов выборов 2021 – URL: <http://sange.kz/sailau2021/>
7. World Values Survey (WVS) – URL: www.worldvaluessurvey.org

8. Килыбаева Ш., Нуршанов А. Влияние социальных медиа на политическое поведение казахстанской молодежи. – CA&C Press AB. – 2020. – Том 23, Выпуск 3. – С.52-63. – URL: https://ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-03/05.shtml
9. Закон Республики Казахстан от 25 мая 2020 года № 333-VI «О порядке организации и проведения мирных собраний в Республике Казахстан» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36271780&mode=p#pos=5;-106
10. URL: <https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2020/05/28/149622/>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫНДА ТЕОРИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

Калиев Д.С.

2 курс докторанты

Ғылыми жетекшісі: Саясаттану ғ.д.(PhD), асист.профессор Сеңгірбай М.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Этнос, ұлт, мемлекет мәселелері, ұлт құрылысы процесс ретінде ешқашан аяқталған емес. Әрқашан сұрақ туындатқан өз шешімін таппаған бірінші кезектегі өзекті тақырып. Қазіргі адамзат әлемде ерекше құбылыс көрінуде. Жоғары интеграциялық жаһандық кезеңде ұлттардың, этностардың өзін-өзі сақтауы, оқшаулануы, шектен тыс ұлтшылдықтың белгілерінің көбеюі көріністері байқалады. Сондықтан этникалық құбылыстардың табиғатын түсінудің әртүрлі тәсілдерін салыстыру және «ұлт құрылысы» құбылысының мәніне тиісті көзқарастарды анықтау маңызды болып табылады. Ұлт құрылысында, ұлт пен этнос мәселесін зерттеуде маңызды мәнге ие примордиализм мен конструктивизм теориялары сараланды. Этникалықтың негізгі екі мектебі: примордиализм және конструктивизм этникалық құбылыстардың шығу тегі мен заңдылықтарын екі түрлі тәсілмен түсіндіреді. Мақалада Қазақстанның билік элитасы ұлт құрылысында қандай заңдылықтарды қолданатыны және осы бағыттардың қолданыс аясы талқыланды. Мақалада көпұлтты қоғамда конструктивизм бағытының артықшылықтары айқындалады. Ұлт құрылысында примордиализм және конструктивизм теориялық бағыттарды қолдана отырып, Қазақстан саяси элитасы елдегі ұлтаралық татулық пен бейбітшілікті сақтауды басты мақсат етті.

Кілт сөздер: Ұлт құрылысы, этнос, бірегейлік, примордиализм, конструктивизм.

Қазіргі адамзат әлемде ерекше құбылыс көрінуде. Жоғары интеграциялық жаһандық кезеңде ұлттардың, этностардың өзін-өзі сақтауы, оқшаулануы, шектен тыс ұлтшылдықтың белгілерінің көбеюі көріністері байқалады. Адам болған жерде әрдайым конфликт болатыны сөзсіз. Бірақ тұрмыстық жағдайда болған қақтығыстар ұлтаралық қақтығысқа тез айналып кететіні хақ. Сондықтан ұлт құрылысы жолындағы таңдалған жол өте маңызды екені белгілі.

Примордиализм мен конструктивизм бағыттары ұлт құрылысында негізгі теориялық бағыттар болып табылады. Ғылымда бұл екі бағыт бір–бірінен түбегейлі айырмашылықтарымен ерекшеленеді. Примордиализм ұлт және этнос түсінігін бастапқы кезден адамдардың өзгермейтін биологиялық туысқандық байланысы бар қауымдастық ретінде түсіндірсе, конструктивистік бағыт этносты жеке тұлғалардың немесе элиталардың ұлт құрылысындағы әрекеті нәтижесінде құруға болатын «конструкт» деп түсіндіріледі.

Зерттеу жұмыстарына шолу арқылы теориялар талқыланады. Ұғымдардың пайда болуы, олардың дамуы, эволюциясы, диалектикалық және жалпы әдістерде пайдаланылады. Сондай-ақ, саясаттанулық, интегративтік әдістер қолданылады. Шетелдік және отандық зерттеулердің теориялық әдебиеттерін пайдалану негізінде салыстырмалы талдау жүргізіледі. Салыстыру әдістері қолданылады. Қазақстанның саясаты, ресми бағдарламаларын, тарих жазылуын терең анализ жасау арқылы салыстырыла қаралды.

Этникалық құбылыстардың табиғатын түсінудің әртүрлі тәсілдерін салыстыру, «ұлт құрылысы» құбылысының мәніне тиісті көзқарастарды анықтау маңызды болып табылады. Этникалықтың негізгі екі мектебі: примордиализм және конструктивизм этникалық құбылыстардың шығу тегі мен заңдылықтарын екі түрлі тәсілмен түсіндіреді.

Примордиализм этникалық бірегейлікті құруда туыстық байланыс және әлеуметтік факторлардың рөлін мойындайды. Егер конструктивистер әр түрлі этникалық бірегейліктің көптігін қарастырса, примордиалистер көптеген өлшемдермен біртұтас этникалық бірегейлікті көреді. Баяр өз еңбегінде примордиалистер үшін этнос ол – туыстық сияқты « ортақ рулық ұқсастықтар негізінде» туылады, олар өмір сүру тарихында басқа көршілес этностармен қақтығыстар барысында қалыптасады», – деп жазады [1, б. 1643]. Примордиалистер үшін индивидтер адамзат манипуляциясына төтеп бере алатын, өзгермейтін тек бір этникалық сәйкестілікпен туылады.

Примордиалистер үшін соғыс басталып, аяқталады, мемлекеттер өсіп, жойылады, экономика өсіп, күйрейді, бірақ этникалық топтар өзгеріссіз қалады. Ұлт, басқа да этникалық қауымдастықтар сияқты, ежелгі дәуірде пайда болып, «ру-тайпа-халық» тарихи желісінің табиғи жалғасы болып табылатынын алға тартады. Осыған қарап, примордиалистік бағыт жоғарыдан жүргізілетін ұлт құрылысына қарама қайшылығы көрінеді. Сонымен, примордиализм тәсілі «ұлт» және «этнос» түсінігін бастапқы кезден адамдардың өзгермейтін биологиялық туысқандық байланысы бар қауымдастық ретінде түсіндіреді. Примордиализм теориясы бойынша этностық бірегейлік тұмысынан пайда болады. Этностық бірегейлену белгілі бір топпен немесе мәдениетпен терең және тығыз байланысқа негізделеді.

Конструктивистер индивидте бірнеше этникалық белгілері болуы мүмкін және оны адамның іс–әрекеті арқылы түзетуге немесе өзгертуге болады деп мәлімдейді. [2, с. 7]. Басқаша айтқанда, этникалық топтың әрбір буыны алдыңғы нұсқаның модификацияланған нұсқасы болып табылады, өйткені бұл топ басқалармен интеграция нәтижесінде өзгеріске ұшырауы мүмкін [3]. «Этникалық шекаралар өзгеріске

ұшырауы мүмкін. Кейбір топтар басқалармен бірігіп, жаңа этникалық топтар құрауы мүмкін, ал басқа этникалық топтар бөлініп, ыдырауы мүмкін. Жаңа топтардың пайда болуы, ескі топтардың өліміне әкелмейді[4]. Мысалы, әр түрлі кушит тілдерінде сөйлейтін бірнеше мал шаруашылық топтарымен пайдаланылатын Кенияның солтүстігінде ашық этникалық топтар арасында көшудің тұрақты формаларын табамыз. Өртүрлі кландар өртүрлі этникалық топтарға бөлініп, әр түрлі тілдік және мәдени ұқсастықтары бар, бір-бірімен бөлісетін суббірліктерден тұрады. Мысалы, құрғақшылық кезінде немесе қолындағы малдарынан зорлық-зомбылық қақтығыстар салдарынан айырылып қалған кезде, белгілі бір этникалық топтағы белгілі бір кланның мүшелері көрші этникалық топтардан көмек сұрай алады. Олар көшіп келушілер, я босқындар ретінде барып, солардың жайылымдары мен суын пайдалана алады. Егер олар отбасымен сол жерде қалса, жаңа ортаға бейімделсе, клан көпірі арқылы өздерінің этникалық тиістілігін өзгертеді.[5]

Конструктивистердің айтуынша этникалық топ мүшелері өз бірегейлігін қайта анықтайды, қайта қарайды. Этнос өзін тануында немесе өзін қабылдауында өзгерістер көп мөлшерде болған кезде, бұл этностың өзін-өзі анықтауда үлкен өзгерістерге әкелуі мүмкін. Яғни этникалық топ мүшелері өздерінің бірегейлігін қайта қарауы, анықтауына байланысты өзгеріске ұшырайды. Топтың өзін-өзі түсінуі, өзін-өзі анықтауы өртүрлі ішкі және сыртқы факторларға байланысты болғандықтан, этникалық топтың «құрастырылуы» өртүрлі ойыншылар тарапынан басқарылуы, бағытталуы, жылдамдауы немесе баяулауы мүмкін [2].

Этникалық топтар кейбір ерекшеліктерді, заңдылықтарды өз этникасына тән етіп жасауға, айқындауға, заңдастыруға баса назар аударады. Бұл әсіресе этникалық қақтығыстар кезінде байқалады. Этникалық топтардың ішінде көбісі дінге берілген болса, онда ол дін осы этниканың айқындаушы ерекшелігі болады. Мысал ретінде шешен соғысын атап өтсе болады. Бірақ бір дінді ұстанатын этникалық топтардың арасында қақтығыс орын алса, дін бұл этникалық қақтығысты тоқтата алатын ортақ ерекшелік бола алмайды. Бұндай кезде басқа этникалық ортақ ерекшелік роль ойнайды.

Калхун этносқа негізделген қиялдағы ұлтты құруда тілдің рөлін ерекше атап өтеді. Қазіргі этникалық қақтығыстардың көпшілігі халықтың өз ана тілінде сөйлеу құқығын қорғауға ұмтылысынан туындайды [6, с. 66]. Сондай-ақ, этникалық топтардың бір тілде сөйлегеніне қарамастан олардың өзара қақтығысу немесе тіптен бір-біріне геноцид жасауы мүмкін Бұған Руандадағы хуту және тутси мысалы айқын. Екеуі де Руанда-Руди өз ана тілінде сөйлейді.

Этникалық бірегейліктің өзгеру уақыты, ұзақтығы және мән-жайы әр елде әрқалай болуы мүмкін. Этникаға жату – бұл ойлау бейнесі және этникалық интеграцияның жоғары дәрежесі бар жаһанданған әлемде индивидтердің өз этникасын, этникалық бірегейлігін таңдауға өз құқығы бар»[1]

Неге кейбір этникалық бірегейлік өзгереді? Ал басқалары бірқалыпты болады? Фирон мен Лайтин этникалық бірегейлікті қалыптастыру процесі үш түрлі жолмен жүзеге асырылатындығын мәлімдеді. Біріншіден, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер адамдардың этникалық шекараны қабылдауына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. «Баспа капитализм» [7] дәуірінде кітап басып шығаруды дамыту жарқын мысалдардың бірі болып табылады. Кітаптар арқылы өртүрлі континенттерде тұратын адамдар өзіндік ортақ мәдени байланысты сезінді. Екіншіден, бірегейлікті құрастырудың тәсілі – «символдық» немесе өзінің мәдени жүйелерін өзіндік дискурсивтік логикасымен қалыптастыру [8]. Үшіншіден, бірегейлік индивидтердің және топтық элиталардың мақсатты әрекеттерімен құрастырылады және өңделеді. Сонымен, бұл үдерістер қаншалықты ауқымды болса, соғұрлым индивид бірегейлігі тез өзгереді немесе қайта жаңартылады. Нагель этникалық бірегейлік бірқатар факторларға, соның ішінде жеке бірегейлігі, бейресми және үкімет жүргізетін ресми саясатына байланысты өзгеруі мүмкін деп мәлімдейді[9].

1-кесте. Этностың шығуын түсіндіруде негізгі екі тәсіл.

Теория	Сипаттамасы
Примордиалистік көзқарас	Этностық бірегейлік тумасынан пайда болады. Этностық бірегейлену белгілі бір топпен терең байланысқа негізделеді.
Конструктивистік көзқарас	Этностық адамдардың символдық санасына негізделеді. Бұл көшбасшылардың әлеуметтік және тарихи контекстерде қалыптастырады, құрастырады.

Қазіргі заманғы мемлекетпен байланысты үдерістер, әкімшілік орталықтандыру, статистикалық деректерді жинау, салық салу, тілдік стандарттау, орталықтандырылған білім беру жүйелері, әскери және күштік құрылымдар ұлтты құру немесе өзгерту мүмкін. ХХІ ғасырда ұлт пен этникалық топтар арасындағы интеграцияның ең жоғары деңгейі кезінде этникалықтың конструктивистік теориясы артықшылықтарға ие және ол өміршең концепцияға айналып бара жатыр.

Бірінші кестеде көрсетілгендей конструктивистер үшін ұлт құрылысы – билік субъектілері жүргізетін және негізінен мәдениет, білім беру, тарих, насихат сияқты салаларда көрініс табатын кешенді саясат.

Конструктивизм бағытының жақтастары адамзат дамуының әртүрлі кезеңдерінде пайда болған барлық этникалық қауымдастықтар мәдениет және билік элиталары тарапынан мақсатты түрде әсер етудің нәтижесінде туындағанын айтады. Қазақ халқының қалыптасуында «Алаша хан» аңызы бар. Аңыз бойынша Алаша хан үш жүзді біріктіріп, қазақ халқын қалыптастырғаны жазылады. XX ғасырдың басында «Алаш» партиясы құрылды. «Алаш» қайраткерлері осы «Алаш хан» аңызын талдайды. Қазақ ұлт-азаттық күресінің жетекшісі Ә.Н. Бөкейхан «Қазақ» газетінің 1913 жылғы №12 санында қазақ зиялыларының ішінде алғаш рет «Алаш не сөз? Мұны біздің «Қазаққа» жазатын аға-іні табылар ма?» деп қазақ баласына сұрау салған екен [10]. Партияның атын «Алаш» қоюы, Алаш Орда үкіметінің құрылуы, өздерін қазақ халқының атынан шығып тұрған партия екенін дәлелдей түскен. Бұл сол кездегі зиялылардың ұлт құрылысын қалыптастыруда мақсатты түрде жасаған қадамы екендігі байқалады. Ұлт құрылысы процесс ретінде ешқаша аяқталмайды.

Қазіргі заманғы мемлекетпен байланысты үдерістер, әкімшілік орталықтандыру, статистикалық деректерді жинау, салық салу, тілдік стандарттау, орталықтандырылған білім беру жүйелері, әскери және күштік құрылымдарды құру ұлтты құруы немесе өзгертуі мүмкін. ХХІ ғасырда ұлт пен этникалық топтар арасындағы интеграцияның ең жоғары деңгейі кезінде этникалықтың конструктивистік теориясы артықшылықтарға ие және ол өміршең концепцияға айналып бара жатыр. Әсіресе, ХХ ғ. 90 жылдары тәуелсіздік алған бұрынғы посткеңестік елдер ұлт құрылысында осы конструктивизм бағытын қолданғаны байқалады.

КСРО ыдырағаннан кейін оның құрамында қалған болған мемлекеттерге элиталардың, тұрғын халықтарының мәдениеті, тілі, аймақтары бөлінген күйде қалдырды. Кеңес үкіметі жүргізген ұлт пен экономикалық саясаты халықтың көп бөлігін бөлінген титулдық ұлттарды мұраға қалдырды. Осындай шарттарда тәуелсіздік алған посткеңестік мемлекеттер жаңа ұлттық мемлекет құруда өз ресми тарихнамасын қалыптастыру маңызды болды.

Алғаш тәуелсіздік алғанда Қазақстан үшін халықаралық саясатта субъективті ұлттық мемлекет ретінде танылу маңызды болды. Сондықтан Қазақтар мемлекет құраушы негізгі этникалық ұлт екенін заңдастыру басты мақсат болды. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап елдің саяси элитасы қазақ халқының мемлекет құруын заңды екенін таныту үшін өзінің ұлттық нышандарын (мәдениет, тарих, тілін) қайта жаңғыртты. 1991 жылы қабылданған «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» Конституциялық Заңда қазақ ұлтының өзін-өзі билеу құқығы жарияланған. Сол кездегі билік элиталарының ортақ мақсаты ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу болды.

Мемлекет тарапынан ұлт құрылысында жасалған шаралар: аумақты ұлттандыру, тарихты қайта жазу, Отандық тарихты қайта қарау, көшелер мен елді мекендердің атауларын өзгерту, символдарды қайта жаңғырту, ұлттық стильдегі мемлекеттік нышандар қазақтардың отаршылдық саясаттың құрбаны болғанын, тәуелсіздік үшін күрес жүргізгенін, тәуелсіздік алысымен өз мәдениетін, дәстүрін қайта жаңғырта алғанын, Қазақстан жерінде ежелден қазақ этносы тұрғанын дәлелдеу үшін болды. Қазақстан ұлт құрылысында тарихи символдар, мифтер, тарихи оқиғалар қоғамда тарихи санада зор қызмет атқарады. Өйткені әрбір жеке тұлға мемлекеттің символикасы негізінде сол елдің азаматы ретінде өзін-өзі толықтай сезінеді.

Тәуелсіздік алған тұста тарихты революцияға дейінгі кезең қайтадан қарастырыла, жазыла бастады. Тарихты болашақ ұрпақ үшін қайта жазу және қайта ашу ғана емес, жер, аумағын легитимациясы үшін де, олардың өзін-өзі анықтауы және өзін-өзі көрсетуі үшін де маңызды болған сабақтастықты сақтау маңызды болды. Мысалы Марғұш, Хорезм, Соғды, Ферғана, Шаш, Сырдария жазирасы, Шығыс Түркістан аумақтарын Қазақстанда мекен еткен халықтардың игергені туралы жазылады. Ғұндарды тарихта алдыңғы қатарға шығарды, олардың Азия мен Еуропаны байланыстырушы ретінде қарастырды. Түркі мәдениеті, қыпшықтардың әлем өркениетіне ықпалын болғандығын қазіргі ресми тарихнама алдыңға қатарға шығарады. Ғұн, қыпшақтарды Қазақстан территориясында ғана емес, басқа аймақтағы халықтың қалыптасуына үлес қосқаны туралы айтылады. Сонымен қатар символ, миф, тұлғаларды қайта жаңғыртуын елтаңбадан, жалау, ту, теңге шығарылғанда көрінді. Осылайша ұлт құрылысында тарихты жаңадан құрастыру, қайта жаңғырту байқалады. Бұл жерде Қазақстанның конструктивистік саясатында, тарихты примордиалистік тұрғыда жазылғаны байқалады. Сонымен қатар, Қазақстан елді мекен ететін барлық этностардың ортақ үйі ретінде тарихнама қалыптастыру үрдісі байқалады. Қазақтардың ежелден бері осы аймақта мекен етіп келе жатқан халық екендігін көрсетіп, Қазақстан тарихын қайта жазу арқылы заңдастыруы байқалады.

Көпұлтты елдерде ұлтаралық қатынас ең өзекті мәселе болып табылады. құрылысындағы ұстаным Қазақстанның барлық этникалық топтарын бірыңғай азаматтық қауымға біріктіруді мақсат етті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Елбасы ел бірлігі, тәуелсіздік, өзара келісім мәселелерін жиі айтып, елдің ең негізгі құндылығына айналдыруға күш салды. «Бірегейлендірудің бірінші деңгейі – біздің азаматтық әрі саяси бірлігіміз деп айтуға болады. Біздің қазақстандықтарда біртұтас саяси құндылықтар бар. Міндет осы құндылықтарды Қазақстан халқының азаматтық санасындағы басты да басым тетікке айналдыру болса керек» деп жазады Елбасы «Тарих толқынында» деген еңбегінде [11]. Қазақстанның ұлт құрылысында азаматтық бірегейлік жолын таңдалғаны байқалды Ұлт құрылысына байланысты Елбасының «Еуразияшылық» идея, «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру», «Мәдени мұра», «Қазақстан-2050» бағдарламалары, жолдаулары басты бағыттарды жасап берді. Бұл бағыт Қазақстанда тұрып жатқан орыс тілді, қазақ тілді қоғамға арналды. Қазақстан жаңа модернистік даму жолына түскенін, ұлтаралық келісімінің бар екендігі, тұрақты даму жолымен келе жатқанын айтылды. Бұл конструктивистік бағытының белгілері болып табылады. Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін билік элиталары Қазақстан ұлт құрылысын жаңадан қалыптастыру жолында бірқатар қадам жасады.

Қазақстанда ұлт құрылысында осы екі теориялық бағытты қолданғаны байқалады. Алғаш тәуелсіздік алған тұста тарих, ресми тарихнама қайта жазыла бастады. Тарих кітаптары қазақ халқының қалыптасуына байланысты примордиалистік тұрғыда жазылғанын айтуға болады. Қазақтардың қалыптасуын андрон мәдениетінен бері қалыптасқаны айтылады. Сақтар, сарматтар, түркі халықтары, моңғол шапқыншылығы, одан пайда болған мемлекеттер осылардың мұрасын алған қазақтар екендігін жазады. Қазақстанның барлық этникалық топтарын бірыңғай азаматтық қауымға біріктіруді мақсат етті. Этностық белгілерге негізделген азаматтық бірегейлікті қалыптастыруды көздеді. Елдегі әр халықтың мәдениеті мен тілдеріне дамуына барынша жағдай жасала отырып, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру қажет болды. Жалпы көпұлтты қоғамда Қазақстанда билік элиталарының ұлт құрылысында конструктивизм бағыты таңдалғаны көрінеді.

Конструктивизм бағытының жақтастары адамзат дамуының әртүрлі кезеңдерінде пайда болған барлық этникалық қауымдастықтар, мәдениет және билік элиталары тарапынан мақсатты түрде әсер етудің нәтижесінде туындайтынын алға тартады. Қазіргі заманғы мемлекетпен байланысты үдерістер, әкімшілік орталықтандыру, статистикалық деректерді жинау, салық салу, тілдік стандарттау, орталықтандырылған білім беру жүйелері, әскери және күштік құрылымдарды құру ұлтты құруы немесе өзгертуі мүмкін.

Қазақстан үшін қазіргі кезеңде ішкі тұрақсыздығын сақтау маңызды. Қазақстандағы ұлт құрылысы саясаты елдегі ұлтаралық татулық пен бейбітшілікті сақтауға бағытталады. Елде тұратын ұлт өкілдерінің ұлттық бірегейленуі Қазақстанда ұлтаралық, толеранттылық деңгейін көрсетеді. Осылайша, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, мемлекеттің саяси элиталары ұлт құрылысында қоғамды кеңессіздендіру, тарихты қайта жазу, өзіндік тарихнаманы қалыптастыруда. Ұлт құрылысы мемлекеттің әлеуметтік, мәдени, саяси саласында конструктивистік бағытта көрініс тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Bayar M. Reconsidering primordialism: an alternative approach to the study of ethnicity // *Ethnic and Racial Studies*. 2009. vol. 32(9). p. 1639-1657.
2. Chandra K. (ed) *Constructivist Theories of Ethnic Politics*. New York: Oxford University Press, 2012.
3. Allahar A.L. *The Politics of Ethnic Identity Construction* // *Identity*. 2001. vol. 1(3). p. 197-208.
4. Horowitz D. *Ethnic groups in conflict* // 2nd edn, University of California Press, *Identity*. 2000. vol. 1(3). pp. 209-223.
5. Günther S. *How Enemies are Made, Towards a Theory of Ethnic and Religious Conflicts*. – Berghahn Books, 2008. pp. 253.
6. Calhoun C. *Nationalism and Ethnicity* // *Review of Sociology*. 1993. Vol 19. pp. 211-239
7. Anderson, A.B. *The Complexity of Ethnic Identities: A Postmodern Reevaluation* // *Identity*. 2001. Vol 1(3). p. 209-223
8. James D. Fearon and David D. Laitin *Violence and the Social Construction of Ethnic Identity* // *International Organization*. 2000. vol. 54. pp. 845-877
9. Nagle J. *Does Having a Kin State Lessen the Likelihood of Minorities Engaging in Secessionist Mobilization?: An Analysis of the Moderating Influence of Kin States* // *Nationalism and Ethnic Politics*. 2013. vol. 19(3). pp. 287-309.
10. Анығында Алаша хан кім еді? // электронды ресурсы: <https://e-history.kz/kz/news/show/448/> (алынған уақыты 06.12.2020.)
11. Назарбаев Н.А. «Тарих толқынында». Алматы: Жібек жолы, 2010. 149-150 б.

ЖАСТАРДЫҢ НАРАЗЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТУ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРУ

Қалмақпаева А.Қ.

Конфликтология, 2 курс,

Ғылыми жетекшісі: Саясаттану ғ.д., профессор Насимова Г.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Қоғам дамуының трансформацияға байланысты жаңа кезеңі ретінде қарастырылып, қоғамдық санада ерекше процесс күшіне ие болуда. Қазіргі қазақстандық қоғамның әлеуметтік-саяси саласында өтетін процестер жастарға тән әлеуетті энергияны толық көлемде іске асыруға мүмкіндік бермейді, ұрпақтар байланысын үзеді, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды игерудегі сабақтастықты бұзады.

Бүгін Қазақстанда қоғамның саясиландыру үрдісі байқалады, оның ішінде жастар саны басым үлесте. Егер бұрынғы ғылыми ортада жастар саясатқа қызығушылық танытпаған болса, бүгінгі күнде жағдай басқаша. Мәселе мынада, қазақстандық жастардың саяси өмірге деген қызығушылығының артуы бір жағынан пайдалы және теріс әсерлер әкелуі мүмкін.

Кілт сөздер: жастар, үдерістер, әлеуметтік нормалар, наразылық әлеуеті, наразылық мінез-құлқы.

Жастар өздерінің саясат әлемінен алшақтығын, саяси бағыттың өзгеруіне әсер ете алмайтындығын және саяси өмірге қатысу қажеттілігін өткір сезіне бастады. Болашақта жастар экстремизмінің өсуіне ықпал ететін негізгі факторлар – экономикалық және әлеуметтік дағдарыс, этникалық шиеленіс әсер етуі мүмкін. Олардың шұғыл құқықтары мен қажеттіліктерін, әлеуметтік белгісіздікті, болып жатқан әділетсіздік сезімдерін жүзеге асырудың мүмкін еместігі, олардың мансаптық, материалдық, еңбек нарығына қосылу арқылы өзін-өзі жүзеге асыруға байланысты ұмтылыстарын асыру мүмкіндіктері қысқартылуымен қатар, жастардың заңға деген сұранысының күрт өсуіне әкеледі, олардың алдында барлығы тең болуы керек сот және билік органдары, оның ішінде құқық қорғау органдары, «жұмыс істейтін» заң шешімдері және олардың қызметінің «сыбайлас жемқорлықтың құрамдас бөлігінен» туындаған жоқ екендігін көруі.

Билікке деген бұл сұраныс әрдайым іс жүзінде жүзеге асырылмайтындықтан, халық арасында және жастар арасында, бір жағынан, көптеген дәстүрлі құндылықтардың ыдырауымен және олардың орнына сәттілік пен өзін – өзі растау құндылықтарының келуімен цинизм мен аномия өсуде. Ал екінші жағынан – агрессия, ол одан да қауіпті, себебі Қазақстанда қалыптасқан қолайсыз жағдайдан, оның қазақстандық мәдениетке дәстүрлі түрде тән базалық нормалар мен құндылықтарға сәйкес келмеуінен туындайды, оның негізінде бағытсыз сипатқа ие болады және тиісінше, «бір мезеттік эмоциялар» әсерінен наразылық акцияларына айналдырылуы мүмкін. Қазіргі кезде өзіне назар аудартатын арналардың ішінен әлеуметтік наразылықты «шашырату», этносаралық проблемалар, әсіресе Қазақстан сияқты көпұлтты және көпконфессиялы елдегі жағымсыз салдарларына байланысты үлкен назар аударуға лайық.

Жас ұрпақ әлеуметтену процесінде қалыптасқан қоғамдық қатынастардың ерекшеліктерін, жинақталған саяси өмір тәжірибесін, нормаларын, құндылықтарын, саяси бейнелерін бойына сіңіріп, оларды жеке тәжірибе мен мінез-құлқы деңгейіне ауыстырады. Нәтижесінде әлеуметтік және саяси жетілу, қоғамдық жұмыстарға белсенді қатысу қабілеті қалыптасады. Бұл процестердің барлығы ақпараттық ортаның әсерімен және ақпараттық қоғамның қалыптасу ерекшеліктерімен байланысты. Ақпараттық орта жалпы елде болып жатқан саяси процестермен тығыз байланысты. Интернетте әртүрлі мазмұндағы, соның ішінде жағымсыз ресурстардың еркін қол жетімділігі, сонымен қатар жағымсыз ақпарат ағымы жас тұлғаның қалыптасуы мен әлеуметтенуіне жойқын әсер етеді. Ақпараттық ағындар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жергілікті халықтың жас ұрпағының басқа этностармен қарым-қатынасында этнофобиялық және ұлтшылдық сезімдердің қалыптасуына ықпал ете алады. Соңғы жылдары жастарды өз қызметіне тартатын бірқатар радикалды ағымдардың пайда болғанын байқауға болады. Сарапшылардың бағалауы бойынша, экстремистік сипаттағы ұйымдарға қатысушылардың орта есеппен 80%-ы жасы 30 жастан аспайтын адамдар. Назылықтың радикалды (экстремистік) көріністері кез-келген мемлекет үшін жоғары қауіпті құрайды. Жалпы бұл мемлекеттің тыйым салаларын кеңейту, мүмкін болатын заңсыз әрекеттердің алғашқы кезеңдерінде санкциялар қолдану арқылы өзін экстремистер қауіпінен қорғауға деген ұмтылысы. Экстремистік қозғалыстардың қызметіне қарсы тұрудағы мемлекет пен қоғамның әлсіздігінің көрінісі, сөзсіз, мемлекеттің бүкіл әлеуметтік-саяси жүйесінің тозуына әкеледі. Мемлекет пен қоғам үшін экстремистік қызметтің ықтимал салдарын келесідей анықтауға болады:

– саяси салада рұқсат етілген деңгей айтарлықтай жоғарылайды, іс жүзінде маргиналды саяси күштер құрметтеледі;

– қоғамда төзімсіздік атмосферасы қалыңдап, демек, саяси жүйе күннен-күнге тұрақтана түсуде;

- қорқыныш азаматтық өмірдің лейтмотивіне айналады және бұл елдегі саяси жағдайды тұрақсыздандырудың ең жақсы негізі;
  - зорлық-зомбылық мақсатқа жетудің қолайлы, тіпті ең қолайлы әдісі ретінде көбірек қабылдануда.
- Бұл әсіресе жастарға зиян тигізеді.

Мұны идеологтар мен экстремистік қозғалыстардың ұйымдастырушылары пайдаланады, олар кез-келген террористік актіге немесе басқа қылмыстарға «идея үшін» дайын фанаттарды қалыптастырады. Соңғы жүз жылдағы мемлекеттер арасындағы қарама-қайшылық тікелей қарулы қарсыласудан барлық деңгейдегі жасырын қарсыласуға дейін күрт өзгерді. Жақында әлеуетті қарсылас жастардың санасына бақылау орнатумен сипатталатын, мысалы Батыстың сол басқа мемлекетке қарсы «жұмсақ күшін» қолдануы туралы мәселе күн сайын көтерілуде. Батыс күштері кез-келген адамды қатал күшпен жеңе алмайтынын түсініп, мәдени-идеологиялық экспансияға бәс қойды. Мұндай қызметте Америка Құрама Штаттары сәттілікке қол жеткізді, ол Вьетнам соғысы кезінен бастап барлық проблемалардың бастауы жас пен күшті деп түсінді. Сол дәуірдегі Вьетнам соғысына қарсы наразылық қозғалыстарының күші бәріміздің есімізде (мысалы, Форест Гамптың фильмі). Бірақ бұл жағдай АҚШ басшылығына сәйкес келмеді, сондықтан жастардың клубтарға қоныстануын, көңіл көтеруін және үкіметке араласпауын қамтамасыз етуге бағытталған танымал мәдениет дамыды. Бұл тұжырымдама өте берік болып шықты және американдық кинематографияның арқасында бүкіл әлемге тез таралды және Одақ ыдырағаннан кейін Қазақстанда пайда болды. Атап айтқанда, З.Бжезинский бұл туралы өзінің «Үлкен шахмат тақтасы» кітабында айтады, геосаяси үстемдіктің төрт өлшемін бөліп көрсетеді, оның бірі мәдени. American Life Style заманауи қазақстандық жастар ғашық болды, олар бала кезінен бастап американдық құндылықтарды музыка, фильмдер, мультфильмдер, сән және т.б. Бірақ шындық жастарды кинодан шыққаннан кейін жерге қайта оралып, біздің Америкада емес екенімізді түсінуге мәжбүр етеді. Бұл жерде батыстың үкіметтік емес ұйымдары көмекке келеді. Олар жастарға батыстық құндылықтар мен наным-сенімдерді таратуға және нығайтуға арналған. Бір қарағанда, бәрі зиянсыз болып көрінеді, бірақ бұқаралық ақпарат құралдарында белгілі бір елдегі революциялардың қозғалтқышы бұрын осындай ұйымдарда болған немесе оған мүше адамдар екендігі туралы көбірек ақпарат пайда болады. Бұл проблема барған сайын арта түсуде, өйткені ол ұлттық қауіпсіздікке дереу қауіп төндіреді, өйткені әлеуетті жау жастардың санасы арқылы бүкіл елге бақылау жасауды білдіреді, өйткені жастар ел болашағы болып табылады. Жоғарыда айтылғандарға байланысты біздің балаларымыз бен жастарымызға дұрыс тәрбие беру қажеттілігі туралы мәселе орынды көтеріліп отыр. Оны жүзеге асыру үшін осы мәселе бойынша мемлекеттің нақты және айқын стратегиясы қажет. Жастар өз халқының тарихын түсініп, оларға не қажет екенін түсінуі керек. Демократия – баршаға бақытты өмір сүру үшін бір терезе қағидасы деген идеяны қайта қарастыратын кез келді. Батыстың өзі бұған ұзақ уақыт бойы көз жеткізіп, демократияның бәріне бірдей емес, тек кейбіреулерге сәйкес келеді деген қорытындыға келді. Мысалы, Ф.Фукуяма «Тарихтың ақыры» кітабында Батыстың Ауғанстандағы сәтсіздіктері, оның мемлекеттік құрылымын өзгерту тұрғысынан бүкіл әлемге өміршең мемлекет құрудың әмбебап алгоритмі жоқ екенін көрсетті деп жазады. Өйткені әр штат бір дәрежеде ғана ерекше.

Бүгінгі күні қазақстандық қоғамда батысқа балама өркениетті даму жобасы күн тәртібінде тұр, оны жүзеге асыру халықтың басым көпшілігін біріктіре алады. Мұндай жобаның баламасы демократиялық институттардың немесе ондағы мемлекеттің авторитарлық мемлекетінің болмауында емес, демократиялық институттардың атқаратын қызметтері мен бағыныштылығында. Бұл функциялардың бастысы – тұтастай алғанда ұлттың оңтайлы стратегиялық және тактикалық дамуы үшін мақсатты дұрыс қою және «сеніп тапсырылған» халыққа қамқорлық, бұл «үлестірме көлемін» барынша көбейту емес, бірақ Қазақстанда жағдай жасау деген сөз. Адамдардың табысты, тәуелсіз экономикалық қызметі үшін дәл осы даму жолы Қазақстандық қоғамның шынайы консолидациясын қамтамасыз және оның дамуын ұзақ жылдар бойы тұрақты ете алады. Азаматтық бірегейліктің өсуі оң үрдіс болғанына қарамастан, әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени жаңғыру процестері мен елде азаматтық ұлт қалыптастыру процестерін көрсететініне қарамастан, дамудың бірқатар ерекшеліктері болатындығын ескеру қажет. Әлі де билік пен ғылыми қоғамдастықтың назарынан тыс қалған жағымсыз салдар бар. Мәселен, осы тенденцияны жоғары ықтималдықпен дамуы келесі экономикалық дағдарыс кезінде өзінің позициясының нашарлауына отставкаға шығудан бас тартуға, жеке деңгейде емес, қоғам ауқымында бас тартуға әкелуі мүмкін. Бұл азаматтық қоғам жағдайында халық пен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың түбегейлі өзгеруіне байланысты және «Отанға қызмет ету» идеясы іс жүзінде келісім-шарттық қатынастармен ауыстырылады. Әлеуметтік келісімшарт идеясының барлық буржуазиялық революциялардың да, қоғам дамуының либералды модельдерінің де олардың барлық алуан түрлілігімен (неолиберализм, әлеуметтік либерализм және т.б.) негізінде болғандығы кездейсоқ емес.

Бүгінгі таңда, Қазақстанның әлеуметтік-саяси кеңістігінің әлеуметтік стратификациясының аумақтық біркелкі еместігін, жоғары этникалық алуандылық, ақпараттық технологиялардың белсенді дамуын ескере отырып, ақпараттық ағымдардың мүмкін қалыптасуға кері әсерін жетудің тиімді әдістерін әзірлеу қажет

жастар ортасындағы саяси қызметтің наразылық нысандары. Ақпараттық қызметті жетілдіру, аймақтық мемлекеттік органдардың жұмысының тиімділігін арттыру, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары мен білім беру технологияларының көмегімен жастардың бойында патриоттық сананы қалыптастыру ақпараттық ортаның неғұрлым сындарлы ықпалына және интеграциялық процестердің нығаюына ықпал етеді. жастар саласында. Элиталар бұқаралық ақпарат құралдарын позитивті этносаралық қарым-қатынасты және жастар арасында толеранттық қатынасты қалыптастыруға ықпал ететін қауіпсіз ақпараттық кеңістік құруға бағыттауы керек. Саяси экстремизмнің қылмыстық әрекеттерін ұйымдастырушылар мен орындаушылар ғана емес, олардың идеологиялық шабыттандырушылары да жауапкершілікке тартылады. Мемлекет те, қоғам да экстремизммен күресуі керек. Ал егер мемлекет экстремизмнің пайда болуына ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды жойып, экстремистердің заңсыз әрекеттерін батыл түрде жоятын болса, онда қоғам, қоғамдық бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары және қарапайым азаматтар ұсынған қоғам экстремистік идеялар мен үндеулерге қарсы тұруы керек. саяси және діни төзімділіктің, азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісімнің гуманистік идеялары.

Қазіргі кездегі қазақстандық қоғамда болып жатқан процестер, оның шектен тыс саясилануы жас ұрпақты орасан зор әлеуметтік әлеуеттің тасымалдаушысы ретінде саяси әлеуметтендіру моделіне қосудың маңыздылығын анықтайды. Саяси модернизация процесінде саяси қызметке қосудың жаңа тәжірибелері мен саяси қызметтің көріністері пайда болады, бұл даулар мен келіспеушіліктер тудыратын сол заңдарға немесе бұйрықтарға қатысты жастардың наразылық мінез-құлық мүмкіндігін ұсынады. Қалай болғанда да, жастар өзгерістерге көбірек ашық, үлкен әлеуметтік әлеуетке ие, дегенмен олар көптеген өзекті мәселелермен, соның ішінде жұмыссыздықтың жоғары деңгейімен, кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудағы қиындықтармен кездеседі. Дамыған қоғамдардағы жинақталған сұрақтар мен шешілмеген мәселелер әлеуметтік шиеленіске, наразылық акцияларының негізінде қалыптасуға алып келеді. Жастардың қоғамдық белсенділігі бүгінде мемлекет тарапынан жастардың әлеуметтік әлеуетін ел мүддесі үшін ашудың бір түрі ретінде қарастырылады. «Мемлекеттік жастар саясатының стратегиясын» әзірлеушілердің пікірінше, жастардың 75%–ға жуығы ақпараттандыруды және әлеуметтік тәжірибеге тартылуды қажет етеді, ал белсенділердің шамамен 15% шығармашылық белсенділікті дамытуға қатысуы керек.

Саяси әлеуметтенуді жас адамды саяси жүйеге қосу, саяси тәжірибе жинақтау, белгілі бір әлеуметтік нормалар жүйесін, саяси қызмет пен саяси қатынастар құндылықтары мен қатынастарын дамыту арқылы саяси жүйеге қосу процесі ретінде қарастырған жөн. Саяси әлеуметтену процесінде саяси жүйенің институттары қайта жаңғыртылып, маңызды саяси құндылықтардың сабақтастығы жүзеге асырылады. Қазақстанның қайта құру жолымен ілгерілеу қарқыны жастардың қоғамдық-саяси өмірдегі ұстанымына, олардың болашаққа деген сенімі мен белсенділігіне байланысты болады. Саяси манипуляциялар мен экстремистік шақыруларға қарсы тұруға жастар дайын болуы керек. Жаһандану және мигранттардың мәжбүрлі ағыны жағдайында жастарды толеранттылық идеологиясының дирижері, қазақстандық мәдениеттің дамуы және ұрпақаралық және ұлтаралық қатынастарды нығайтуға шақырады. Жастардың көп жағдайда ұтқырлығы, интеллектуалды белсенділігі және денсаулығы халықтың басқа топтарынан жақсы ерекшеленетін деңгейге ие екендігі анық. Жаңа өмір жағдайына тез бейімделетін жастар. Сонымен бірге, қазақстандық қоғам алдында жастардың әлеуметтенуімен және олардың біртұтас экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени кеңістікке бірігуімен байланысты проблемаларға байланысты Қазақстан шеккен шығындарды барынша азайту қажеттілігі туралы мәселе тұр. Жастар проблемалары мемлекеттік жастар саясатына жаңа стратегиялық көзқарасқа деген сұранысты алға тартты. Қазақстанның тиімді дамуы жас ұрпақтың қоғамдық-саяси процестерге белсенді қатысуынсыз мүмкін емес. Бұл әсіресе жастардың проблемалары барлығының назарын аудармамайтын қазіргі заманғы жағдайда өте маңызды, нәтижесінде олардың жедел шешімін күтуге тура келмейді.

Жастарды әлеуметтендіру процесінде жастардың заң шығарушы және атқарушы билік органдарының жанында жұмыс істейтін және елде жүргізіліп жатқан саясатқа ықпал етудің нақты мүмкіндіктері бар түрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер мен ұйымдарға қатысуы маңызды рөл атқарады. Мұндай кеңестердің негізгі міндеттеріне нормативтік құқықтық актілерге сараптама жүргізу, нормативтік құқықтық актілердің жобалары, мемлекеттік органдардың жұмысының құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар дайындау, мемлекеттік саясатты іске асыруға азаматтар мен қоғамдық ұйымдарды тарту және т.б. кіреді.

Құқықтық сананы қалыптастыру үшін әртүрлі мемлекеттік органдар жанындағы қоғамдық және сараптамалық кеңестердің жұмысына жас азаматтардың қатысуы тиімділігі айқын, өйткені ол қолданыстағы заңға кез-келген қатынастың болуын және нормативтік құқықтық актілерді білуді ғана қажет етпейді, сонымен қатар оларды жан-жақты және кешенді талдау, оларды енгізудің салдарын болжау мүмкіндігі. Сонымен қатар, құқықтың қалыптасуына жастардың өздері тікелей қатысатын болғандықтан, бұл, әрине, олардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті деңгейінің жоғарылауына, заңға деген немқұрайлы

көзқарастың, құқықтық нигилизмнің жойылуына ықпал етеді. Осыған орай, қазіргі кезде мемлекеттік жастар саясаты жастарды осындай құрылымдарға қатысуға ынталандыру бағытында дамуы керек.

Алайда, қазіргі кезде жағдай жастардың қоғамдық ұйымдарының өкілдері іс жүзінде мұндай кеңестерге қатыспайтындай дамып келеді. Қоғамдық және сараптамалық кеңестер, әдетте, ерікті негізде құрылады, олардың құрамын олар жұмыс істейтін органның басшысы бекітеді. Тәжірибе көрсеткендей, көбінесе бұл ірі фирмалардың басшылары, жоғары оқу орындарының, әртүрлі қоғамдық және діни ұйымдардың өкілдері, бірақ, әдетте, бұл үлкен өмірлік тәжірибесі бар адамдар. Нормативтік құқықтық актілерге қоғамдық сараптама жүргізу жөніндегі сараптамалық кеңеске келетін болсақ, ол тек қоғамдық және коммерциялық емес ұйым мүшелерінің арасынан құрылады, бірақ мұнда жастардың қатысуы да аз. Сонымен қатар, жастардың қоғамдық және сараптамалық кеңестерге қатысуының төмен пайызы жас азаматтардың кез-келген нәрсені өзгерте алатындығына, олардың дауысы қандай-да бір мағынаға ие болатынына сенбеуімен байланысты болуы мүмкін. Мәселе мынада: қазіргі кезде мұндай кеңестердің көпшілігі ойдан шығарылған, биліктің кез-келген әрекетін мақұлдайтын қуыршақ құрылымға айналды.

Осылайша, жастардың қоғамдық және сараптамалық кеңестердің жұмысына кеңінен қатысуы олардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізеді сөзсіз. Бірқатар себептерге байланысты жастарды осындай құрылымдарға қатысуға кеңінен тарту қажет. Біріншіден, бұл жағдайда билік органдары шешім қабылдаған кезде осы санаттағы азаматтардың құқықтары мен мүдделері толығырақ ескерілетін болады. Сонымен қатар, өмірлік тәжірибесі аз болса да, жас азаматтар аға буынның консервативті көзқарастарын теңестіру үшін жаңа прогрессивті идеяларды енгізе алады. Сонымен қатар, жас азаматтарды саясатқа тарту жақын болашаққа белгілі кадрлық резерв жасайды.

Жастар ұйымдары елдің адами ресурстарын қалыптастыру мен дамытудың негізгі құралдарының бірі, оның адами ресурстарды басқару жүйесінің маңызды элементі ретінде де қарастыруға болады. Президенттік жастар резерві мен соған ұқсас құрылымдардың жұмысына қатысу – бұл әлеуметтік маңызы бар қызметтің ерекше түрі, оны ерекше потенциалды жас азаматтар жүзеге асырады, олардың құрамына ең перспективалы жас азаматтар мен олардың заңды мүдделерінің өкілдері кіреді, бұл жастардың тікелей демократиялық негізі.

Қорытындылай келе, қазіргі заманғы қазақстандық жастардың көптеген ескі құндылықтарды бұзудың және жаңа қоғамдық қатынастарды қалыптастырудың өте қиын жағдайында қалыптасып жатқанын атап өткен жөн. Мұның бәрі әлеуметтік белгісіздік күшейіп жатқан жағдайда болып жатыр. Осыдан шатасу, пессимизм, бүгінге және болашаққа сенбеушілік туындайды. Сонымен бірге, жастар – әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, елдің орасан зор әлеуеті. Егер біз бүгін жастармен айналысатын болсақ, онда біз болашақта тұрақты, қарқынды дамушы елге ие боламыз, егер онымен айналыспасақ, онда біз елден және жалпы болашағымыздан айрылу қаупі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баргесян В.М. Политическая активность молодежи как канал социальной мобильности в современном российском обществе.
2. Бейсембаев С. Политические и идеологические установки казахстанской молодежи // Результаты социологических исследований. – Центр социальных и политических исследований «Стратегия», 2013.
3. Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика: философия, история, теория. – М.: Голос, 2001. – 693 с.
4. Зайниева Л.Ю. Мемлекеттік жастар саясаты: Қазақстан әлемдік тәжірибе тұрғысында. – 285 с.
5. Калетаев Д.А. Взаимодействие государства с молодежными объединениями в контексте реализации государственной молодежной политики Республики Казахстан // Дис. ...канд.полит.наук /Науч.рук-ли: Машан М.С., Зайниева Л.Ю. – Алматы, 2003. – 118 с.
6. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2014». – Астана: НИЦ «Молодежь», 2014.
7. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2015» – Астана: НИЦ «Молодежь», 2015.
8. Умбеталиева Т., Ракишева Б., Тэшендорф П. Молодежь Центральной Азии. Казахстан. – 2016.
9. Сатпаев Д., Умбеталиева Т., Алияров Е., Жусупова А. и др. Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. – Алматы, 2014.
10. Шойкин Г.Н. Участие казахстанской молодежи в деятельности политических партий // Казахстан-Спектр. – Алматы, 2004. – № 3 (29).
11. Vromen A., Xenos M., Loader B. Young people, social media and connective action: from organisational maintenance to everyday political talk // Journal of Youth Studies. – 2014.
12. Rossi F. Youth Political Participation: Is This the End of Generational Cleavage? // International Sociology. – 2009.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ГЕНДЕРЛІК КОНФЛИКТ

Қалдыбай А.Б.

Конфликтология, 1 курс PhD

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Ер мен әйел – бұл бүкіл адамзаттың әлеуметтік-биологиялық және тарихи-рухани дамуы барысында пайда болған екі өмірлік ұстаным. Бір жағынан, бұл екі қарама-қарсылық, екінші жағынан, табиғат олардың өзара байланысты тіршілігін алдын-ала анықтаған. Сонымен қатар, жыныстар арасында айқын шекаралар белгіленген және оларды байланыстырушы тамырлар бар.

Көптеген ғасырлар бойы көптеген халықтардың мәдениеті, тұрақты қақтығыстарға себеп болған ер мен әйелді тең емес қатынастарға түсірген осындай құндылықтар мен идеялар жүйесін қалыптастырды. Әйелдердің әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі, феминистік қозғалыстың күшеюі әйелдердің өзін-өзі тануына ықпал етті және конфликт тудыратын жағдайдың дамуына жаңа стимул болды.

Гендерлік қатынастар, әр түрлі жыныстағы адамдардың өзара әрекеттесуі ретінде, барған сайын әлеуметтік зерттеудің объектісіне айналуда. Бұл мақалада гендерлік конфликтілер қарастырылады. Бұл заманауи конфликтінің Қазақстанда пайда болу себепін анықтау мақсатында конфликт теориясы, «гендер», «жыныс» ұғымдары зерттелді.

Кілт сөздер: конфликт, гендер, жыныс, гендерлік конфликт.

XX аяғы – XXI ғасырдың басында әлеуметтік жүйелердің күрделенуі және әлеуметтік-мәдени өзгерістердің жоғары деңгейі ғаламдық қоғам өмірінің көптеген салаларында конфликтогендік әлеуметтің өсуіне әкелді. Бүгінгі күні әлеуметтік шиеленіс тұлға деңгейінде, ұжымда, ресми және бейресми ұйымдарда, қауымдастықтарда және үкіметте, әр түрлі әлеуметтік субъектілердің қарым-қатынасында кездеседі. Жыныстар арасындағы қарым-қатынастарда бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Тіпті, XX ғасырдың аяғында гендерлік мәселе адамзаттың бүкіл дамуы үшін, атап айтқанда әлемдік экономиканың өсіп келе жатқан жаһандануы жағдайындағы әлеуметтік өзгерістер үшін ең өзекті мәселелердің бірі ретінде алға тартылды. Гендер тұжырымдамасының өзі соңғы онжылдықтарда әлеуметтік ғылымдардың заманауи категориялық аппаратына енді және бұл соңғы онжылдықтарда әлеуметтік-мәдени даму факторларын түсіндіруге байланысты әлеуметтік ғылымда туындаған қажеттілікке толық сәйкес келеді. Гендерді түсіну ерлер мен әйелдер арасындағы қатынастардың жүйесі, оның ішінде идеялар, қоғамдағы жыныстардың орнына, мақсаттарына және позицияларына сәйкес анықталған формальды және формальды емес нормалар, «гендерлікке сәйкес тағайындалған институттар, мінез-құлық және әлеуметтік өзара әрекеттестіктер», «гендерлік келісімшарттардың» белгілі бір жиынтығы қазіргі әлеуметтік ғылымдарда кеңінен зерттелген [1, с. 86-87].

Сонымен қатар, гендерлік мәселенің конфликтологиялық аспекті ғылыми дискурстың тақырыбына айналып келеді, өйткені гендерлік айырмашылықтарды білу әлеуметтік құрылымды ой елегінен өткізудің нәтижесі болып табылмайды, ол әлеуметтік теңсіздіктің бір түріне қарсы күрес нәтижесінде пайда болады, және әртүрлі әлеуметтік қозғалыстарда, негізінен феминистік бағытта өзінің сыртқы көрінісін табады.

Гендерлік айырмашылықтарды талдаудағы конфликтологиялық бағыт салыстырмалы әлеуметтік-мәдени талдауды қажет етеді. Мұның себебі, біріншіден, Батыста қалыптасқан тұжырымдамалық аппарат қазақ қоғамының шындығына жеткілікті түрде сәйкес келмейтін болып көрінеді. Екіншіден, Қазақстандағы гендерлік қайшылықтардың дамуы әлеуметтік-мәдени ерекшелігін көрсетеді, оның негізгі векторы әлі де анықталуда. Үшіншіден, XX ғасырдағы гендерлік қатынастардың мазмұнын өзгерткен тарихи жағдайлар ескі мәдени нормалар (дәстүрлі, патриархалдық қоғамға тән) мен жаңалары арасындағы қақтығыстарға алып келді, бұл мәдени-әлеуметтік антропология саласындағы зерттеушілердің пікірі бойынша: мәдени шок сияқты құбылысқа алып келді. Әйелдердің дәстүрлі мәдени ортадан сыртқы ортаға шығуы ерлер мен әйелдердің арасындағы нормалардың, құндылықтардың, мінез-құлық үлгілерінің өзгеруіне әкелді.

Осы мағынада гендерлік қақтығыс – бұл әлеуметтік дамудың әлеуметтік-мәдени құбылысы. Дәл осы қақтығыста қазіргі әлемдегі гендерлік қайшылықтар әлеуметтік-мәдени тұрғыдан көрініс табады. Осыған орай, қазіргі замандағы маңызды факторлардың бірі – бұл біртектес мәдени үлгілерді тарату, біртұтас қоғамдық өмірдің бағдарлау жүйелерін құру сияқты әмбебап идеяларды алға тартатын жаһандану және оған қарсы тұрған мәдени локализация, дәстүрлі және тіпті архаикалық қақтығыстық құрылымдар, оның ішінде гендерлік қатынастар саласында да.

Гендерлік қатынастар проблематикасының конфликтологиялық көзқарас тұрғысынан өзекті болуы, гендерлік конфликтінің мәнін түсіну деңгейінде, және негізгі гендерлік сипаттамалардың өзгеруінің тарихи аспектісінде жатыр. Сол себепті, гендер және конфликт ұғымдарының мағынасын терең зерттеп, тақырыпты ашу мақсат етілді.

XX ғасырда конфликт ұғымына қатысты екі көзқарас басым болып келді. Бірі, конфликт – қоғамның тұрақтылығына кері әсер ететін құбылыс дейтін болса, екіншісі керісінше әлеуметтік инновация мен

дамудың қайнар көзі деген идеяны алға тартты. Бұл екі идея бір-бірімен бәсекелесіп, белгілі бір уақыт аралығында бірінен-бірі интеллектуалды жеңіске жетіп отырды. Олар, әлеуметтік теориядағы қоғамдық әлеуметтік қақтығыстар туралы көзқарастар: құрылымдық функционализм (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Смелзер және басқалар) және конфликтология оның диалектика нұсқасында (Л. Козер, К. Боулдинг, Р. Дарендорф және т.б.).

Осы орайда, Л.Козер, Г.Зиммельдің тұжырымдамасына деген қызығушылықты қолданбалы мағынада жандандыра түсті. Л. Козер конфликтінің «біріктіруші» ретіндегі әлеуетін алға тартты. Оның ойынша, конфликт – әлеуметтенудің бір түрі. Топтарға үйлесімділік пен дисгармония, ассоциация да, диссоциация да қажет, және топтар ішіндегі қақтығыстар тек жойқын сипатта болмайды. Қоғамды топтарға бөлу дегеніміз оның қарама-қайшылықтардың арқасында бірігуін білдіреді. «Біз» және «Олар» деп бөліну, бір жағынан, қақтығысқа, екінші жағынан, топтардың бірігуіне әкеледі. Осылайша, ол әлеуметтік жүйенің тұтастығын сақтайды, оның әр түрлі топтары арасында тепе-теңдік орнатады. Құқықтары шектелген топтар, ресурстарды бөлудің заңдылығына күмән келтірген сайын, олар қақтығыстарға себеп болуы ықтимал. Сондай-ақ, қақтығысқа қатысушылардың эмоциясы неғұрлым күшті болса, соғұрлым конфликт шиеленісе түседі. [2, с.52-53]. Әлеуметтік қақтығыстың макроәлеуметтік сипаттамасы, XX ғасырдың аяғында қалыптасқандықтан, Ральф Дерендорф тұжырымдамасында ең сәтті жүзеге асырылды деп айтуға болады. Оның жұмысын талдау негізінде осы жұмысқа маңызды тұжырымға келуге болады. Әлеуметтік қақтығыс таптық қақтығыстың орнын басты, қақтығыстар көбейіп, әр түрлі мүдделер және сәйкесінше өкілеттіктерді бөлу жолдары пайда болды. Сондықтан негізгі әлеуметтік қақтығыс барлық әлеуметтік институттар шеңберінде, ең алдымен капиталды емес, билік пен беделді бөлу айналасында болады. Демек, бұл қайшылықты мүдделерді тудыратын үстемдік пен бағынушылық қатынастары. Гендерлік конфликтінің шығу тегін түсіну үшін маңызды болып табылатыны Р.Дарендорф енгізген «өмірлік мүмкіндіктер» тұжырымдамасы. Бұл дегеніміз, қоғам дамуының өзгерісімен сипатталатын, қоғамның индивидке берген қолайлы мүмкіндіктерінің жиынтығы, немесе қоғамдағы алатын орны. Сонымен бірге, еркін қоғам, біріншіден, жеке адамдарға өмірлік мүмкіндіктерді жүзеге асырудың тәсілдерін таңдамайды, екіншіден, өмірлік мүмкіндіктерді үнемі кеңейтуге ұмтылады. Дарендорфтың пікірінше, қазіргі әлеуметтік қақтығыстың негізі – құқықтар мен оларды қамтамасыз етудің антагонизмінде жатыр, саясат пен экономика, азаматтық құқықтар және экономикалық даму, сонымен қатар, бұл қанағаттанған және қанағаттандыруды талап етуші топтар арасындағы тұрақты қақтығыс. Тұжырымдаманың өзегі Дарендорф – қазіргі әлеуметтік қақтығыстар адамдардың өмір сүру мүмкіндіктерімен байланысты. Өмірлік мүмкіндіктер бойынша ол опциялардың функцияларын түсіндіреді (яғни, құқықтар және оларды қамтамасыз етудің жолдары) және лигатуралар (яғни адамдарға мүмкіндік беретін терең мәдени байланыстар). Дарендорф, сайып келгенде, опцияларды, құқықтардың жалпы қабылданған тұжырымдамаларын және оларды жүзеге асыруды жолдарымен сипаттаса, лигатуралар – конституциялық мемлекет (демократия), нарықтық экономика және азаматтық қоғам идеяларымен сипаттайды [3, 33-38].

Егер біз ғылыми мектептер мен бағыттарға қатаң бөлуден алшақтайтын болсақ, онда теориялық және әдіснамалық талдау нәтижелері негізінде конфликтінің негізгі белгілері мен сипаттамаларын ажыратуға болады.

– Конфликт дегеніміз – бұл субъектілердің, яғни жеке адамдар, әлеуметтік топтар, қоғамдық ұйымдар, мемлекеттердің өзара әрекеті, қарым-қатынасы;

– Конфликт – бұл көп бағытты күштердің, тенденциялардың, күрестердің қақтығысы;

– Конфликт мүдделердің, әрекеттердің, көзқарастардың, ұмтылыстардың, мақсаттардың сәйкес келмеуіне негізделген шешілмейтін қайшылықтың болуын меңзейді;

– Конфликт позициялардың, қайшылықты мүдделердің айырмашылығынан туындайды;

– Конфликт екі немесе одан да көп тараптардың болуын және проблеманы (мүдделерді) талап етеді;

Ол мүдделер тоғысында пайда болады. Және ресурстарға (билік, ықпал, мәртебе және т.б.) байланысты және олардың тапшылығынан туындаған күреске негізделген. Осыған орай, бар қажеттіліктерді бір уақытта қанағаттандыру мүмкін еместігі жанжалға алып келеді. Конфликт – бұл әлеуметтік жүйеде сөзсіз құбылыс.

Ал гендерлік конфликт ерлер мен әйелдердің өзара қарым-қатынасының көрінісі ретінде өзіндік пәні бар, ерекшеліктері мен салдары бар құбылыс. Бұл конфликтінің негізгі мазмұнын, категориялар мен ұғымдарын анықтау, зерттелетін тақырыпты ашып, нәтижесінде әлеуметтік саланың ерекше салдарына талдау жасауға мүмкіндік береді. Категориялық талдаудың негізін – жыныс, гендер және сәйкестік сияқты ұғымдар құрайды.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде «гендер» ұғымы, биологиялық жыныс (sex) және әлеуметтік жыныс (gender) ұғымдарын ажырату үшін қолданылады. «Гендер» ұғымын түсіндірудегі кейбір айырмашылықтарға қарамастан, соңғысы негізінен бұл ұғымды әлеуметтік құрылымның өлшемдерінің бірі ретінде, яғни

әлеуметтік жүйені құратын тап, жас және басқа да сипаттамалар қатарында қарастырады. Мысалыға ресейлік зерттеушілер Е.А.Здравомыслова және А.А. Темкинаның ойынша: «Гендер – бұл білім берудегі жеке мүмкіндіктерді, кәсіби қызметті, билікке қол жеткізуді, жыныстық қатынасты, отбасылық рөлді және репродуктивтілікті, мінез-құлықты анықтайтын әлеуметтік мәртебе. Әлеуметтік мәртебелер қоғамдастықтың мәдени кеңістігі шегінде жұмыс істейді. Бұл дегеніміз, гендерлік мәртебе, гендерлік мәдениетке сәйкес келеді» [4, с.84–85]. Мұнда гендер әлеуметтік мәртебе ретінде түсіндіріліп отырғанына назар аударайық. Бұл дегеніміз, гендерлік конфликт тұжырымдамасы жүйесіндегі гендер негізгі ұғым ретінде әрекет ете алмайды, өйткені мәртебе гендерлік жүйенің элементтерінің бірі ғана болып табылады.

«Гендер» ұғымы ерлер мен әйелдерге тиесілі нормалар, рөлдер және олардың арасындағы қатынастар сияқты әлеуметтік сипаттамаларын рөлдерді сипаттау үшін қолданылады. Гендерлік сипаттамалар әр түрлі мәдениеттерде түрлі болады және уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Сонымен қатар, ерлер мен әйелдер жынысы санаттары жүйесіне сәйкес келмейтін адамдардың бар екендігін мойындау маңызды. Гендерлік нормалар, қатынастар мен рөлдер, трансгендерлер мен жынысын анықтамаған адамдардың өмірі мен денсаулығына әсер етеді.

Осыған байланысты жыныс және гендер ұғымдары арасында қарама-қайшылық пайда болады. Адамдар негізінен ерлер немесе әйелдер (биологиялық жыныс) болып туатын болғандықтан, олар ерлер мен әйелдерге сәйкес мінез-құлыққа (гендерлік нормаларға) сәйкес өмір сүруді, соның ішінде олар үйде, қоғамда және жұмыс орнында, қарсы жыныстағы адамдармен қалай қарым-қатынас жасау керектігін (гендерлік қатынастар), және олар қоғамда қандай функциялар мен міндеттерді қабылдауы керектігін (гендерлік рөлдер) үйренеді. Табыс деңгейі, білімі, жасы, этносы, жыныстық бағдары және тұрғылықты жері денсаулыққа әсер ететін маңызды факторлар болып табылады. Бұл факторлар гендерлік теңсіздікпен бірге адамның дискриминациясына әкеледі және денсаулыққа қауіп-қатерді төндіреді, сонымен қатар, денсаулықты сақтауға жету жолында қажетті ресурстарға қол жетімсіздікті күшейтуі мүмкін.

Зерттеліп отырған мәселенің негізгі сұрағы – гендерлік конфликт. Ол екі зерттеу объектісінің қиылысында орналасқан, олардың әрқайсысы бір-бірінен бөлек: қақтығыс міндетті түрде гендерлік атрибуцияға ие болмайды, және гендерлік қарым-қатынастар міндетті түрде қақтығыс ретінде көрініс таппайды.

Гендер – бұл тек қана әлеуметтік мәртебе емес. Ол көп өлшемді құбылыс, гендерлік әлеуметтік мәртебелер мен рөлдерді, құндылық-нормативтік ережелерді, тұрақты әлеуметтік тәжірибелер мен гендерлік сәйкестікті қамтитын гендерлік жүйе ретінде ұсынылады. Бұл тұрғыда гендерлік жүйе өзінің статикалық сипаттамаларында көрінеді, бірақ олар гендерлік қақтығыстың мәнін түсіндіру үшін жеткіліксіз. Гендерлік жүйенің аталған элементтері қоғамдық даму процесінде құрылады және қайта құрылады. Гендердің динамикалық аспектісі оның қайнар көздері мен көрінуі, тұрақтылығы мен өзгеруі туралы түсінік береді. Нәтижесінде гендерге келесі анықтама беріледі: «Гендер – бұл әлеуметтік байланыстар жүйесі, оның маңызды жағы әр түрлі өмірлік жағдайларда белгілі бір қоғамда жыныстық қатынасқа байланысты қалыптасқан мінез-құлық ережелерін жүзеге асыру болып табылады, жеке тұлғаның әлеуметтену процесінде игерген және оның жыныстардың бірімен сәйкестендірілген статус-рөлі және құндылық-нормативтік құрылымдары».

Бұл белгілі бір мағынада ұқсас құрылымдардың болуы: еркектік және әйелдік бастамалар әлеуметтік тұрғыда жүзеге асырылады мәртебелер мен рөлдер, мәдени үлгілер, институционалдық формалар және т.б., олар құндылықтар мен нормалар жүйесінде құрылады.

Бүгінгі таңда, Қазақстан қоғамында «гендер» ұғымы әлі де қалыптасу үстінде деп айтуға болады. 1998 жылы Қазақстан негізгі конвенцияны «Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы (CEDAW)» бекітті және осыған сәйкес қол жеткізілген нәтижелер туралы халықаралық міндеттемелерге байланысты ел үкіметі CEDAW комитетіне үнемі есеп беріп отырады. Сонымен қатар, Қазақстанда ұлттық мақсат ретінде гендерлік теңдікті дамытуға бағытталған саяси-құқықтық база жасалған: құқықты қамтамасыз ету кепілдіктері, құқықтық нормалар, ұлттық стратегиялар, жоспарлар мен бағдарламалар. Гендерлік теңдік ел Конституциясында бекітілген. 2006 жылдан 2016 жылға дейін ел жүзеге асырылған гендерлік теңдік стратегиясы және келесі кезеңге арналған жақында жаңартылған – 2030 жылға дейінгі отбасылық-гендерлік саясат тұжырымдамасы қабылданды. Тұжырымдамада үкіметтің ары қарай әйелдердің саяси өкілеттілігіндегі негізгі гендерлік олқылықтар жою бойынша, олардың еңбек нарығындағы белсенділігін арттыру бойынша, мансаптық өсу, жұмыс пен отбасындағы тепе-теңдігі және әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықпен күресу бойынша міндеттемелерді орындау бойынша шараларды жалғастыратынын растайды.

Әрі қарайғы маңызды міндет бұл ұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейлердегі үкіметтерде әйелдердің өкілдігін арттыру, сонымен қатар шешім қабылдауда олардың пікірлерінің ескерілуін қамтамасыз ету арқылы Қазақстанда гендерлік теңдікті қамтамасыз ету болып табылады. Мемлекеттік

қызметте әйел қызметкерлер басым, бірақ жоғары лауазымдарда, шешім қабылдау иерархиясында олар жеткілікті деңгейде тартылмаған. Сондай-ақ, сот жүйесінде әйелдер саны ер адамдардан көп, алайда заңды құқықтарын қамтамасыз етуде қиындықтарға тап болады. Қазақстандағы мәдени нормалар, жалпы алғанда, әйелдер мен ерлер арасындағы теңдік тұжырымдамасына қайшы келмейді, бірақ әйелдер көбіне отбасылық міндеттермен байланыстырылады, ал саяси және іскерлікте көшбасшылар ретінде қарастырылмайды. Гендерлік теңдікті одан әрі дамыту үшін Қазақстан барлық әйелдердің, соның ішінде мүгедектігі бар әйелдердің гендерлік құқығын қамтамасыз ету керек. Әйелдер құқықтық және қоғамдық салада өз пікірлерін белсенді түрде білдіру үшін заңдар мен саясатты қалыптастыру үдерісіне басымдық берілуі қажет.

Осы және өзге де мәселелердің нәтижесінде еліміздегі гендерлік конфликтінің қазіргі таңдағы негізі әйел азаматтардың құқығы мен қоғамдағы орнына байланысты болып отыр. Гендерлік теңдік конституцияда және өзге де нормативтік-құқықтық актілерде орнықаныменен, сексизм мен дискриминация фактілері туралы, бұқаралық ақпарат құралдарында немесе жеке әңгіме барысында жиі көтеріліп отырады. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің деректері бойынша отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жасалған қылмыстар саны 2018 жылы 103,7%-ға өскен. БҰҰ Әйелдер қорының мәліметтері бойынша, Қазақстанда жыл сайын 400-ге жуық әйел отбасылық зорлық-зомбылық салдарынан қайтыс болады. ҚР Бас прокуратурасының мәліметтері бойынша, Қазақстанда әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық статистикасы өсті. 2015 жылмен салыстырғанда әйелдер мен балаларға қатысты қылмыс 90% өскен. Қазақстанда, және сонымен қатар, бұрынғы Кеңес Одағының көптеген мемлекеттерінде, әйелдер жұмыс істей алады, қоғамдық өмірге қатысады, дауыс беру құқығына ие, некеге тұру туралы шешім қабылдай алады және мансапшы немесе үй шаруасындағы әйел болуды өздері шешеді. Алайда бұл құқық теңдігінің имитациясы ғана. Қоғамдық санада патриархтық жүйе элементтері әлі де күйреген жоқ, ол жаңа шындыққа бейімделген. Дискриминация барлық деңгейде терең тамыр жайған: саясатта, үйде, жұмыста, көшеде. жыныстық және тұрмыстық зорлық-зомбылық, экономикалық теңсіздік – бұл Қазақстанда орын алып отырған негізгі проблемалар. Қоғамда патриархалдық стереотиптер мен дәстүрлер әлі де күшті.

БҰҰ Даму бағдарламасына сәйкес, гендерлік теңсіздікті төмендету бойынша қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, Қазақстанда халықтың 96%-ында әйелдерге қатысты алалаушылық бар, оларды талдау нәтижесінде әйелдердің кәсіби және жеке өмірінде теңдікке жету үшін көрінбейтін кедергілердің бар екенін байқауға болады. Талдау көрсеткендей, әйелдер туралы гендерлік стереотиптер олардың өмірінің барлық аспектілеріне әсер етеді, бұл тұжырымдама бүкіл әлемде кең таралған, және ол ерлерге де, әйелдерге де тиесілі.

Гендерлік стереотиптер – бұл әр түрлі жыныс өкілдерінің, ең алдымен ерлер мен әйелдерге тән сипаттамалар мен мінез-құлық туралы қоғамдағы кең таралған идеялар. Гендерлік стереотиптер белгілі бір қоғамда бар гендерлік рөлдермен тығыз байланысты және оларды сақтауға және көбейтуге қызмет етеді. Атап айтқанда, гендерлік стереотиптер гендерлік теңсіздікті сақтауға ықпал етеді.

2020 жылғы Жаһандық гендерлік алшақтық индексі бойынша (Global Gender Gap Index) – Дүниежүзілік экономикалық форумнан жасаған гендерлік теңдіктің ғаламдық индикаторлары туралы зерттеу бойынша – Қазақстан 72 орында, бұл 2018 индексінің көрсеткіштерімен салыстырғанда 12 позицияға төмен (60 орын), және 2013–2018 жылдардағы бұрынғы мәліметтер бойынша, ел тағы 28 позициядан айырылған.

Негізінен, әйел құқықтары мәселесі тарихтың кез-келген тұсында өзекті болды. Әйел құқықтарының заң жүзінде орнығып қана қоймай, оның нақты жүзеге асырылуы мәселенің өзегі болып табылады. Осы уақытқа дейін бұл конфликт латентті деңгейде болды. Алайда, уақыт өте келе Қазақстан қоғамында әйел азаматтар өз құқықтарының орындалуын ашық түрде талап ете бастады.

Жоғарыда келтірілген зерттеуші Р. Дарендорфтың тезистерінің бірі, заманауи әлеуметтік қақтығыстар құқықтар мен олардың қамтамасыз етілуі арасындағы сәйкессіздіктерден туындайды деген ойды алға тартады. Қазір Қазақстанда азаматтық қоғам белсенді дамып келеді. «Азаматтық» мәртебесі, одан туындайтын құқықтар мен міндеттер адамдардан өз құқықтары үшін күресуді талап етеді. Сондықтан бұл тезис әсіресе қазақстандық қоғам үшін өзекті болып табылады. Сондай-ақ, ол азаматтық құқықтардың әлсіздігі, олар көрсетілген заңдардың өзі біржақты болуында екеніне баса назар аудару қажет. Бұл құқықтарды қамтамасыз етудегі әлсіздік біздің қоғамда да кездеседі, өйткені Конституция және өзге де заңдар, әйелдерге қатысты отбасылық зорлық-зомбылық мәселесі көтерілгенге шейін ғана жұмыс істейді. Осы орайда зерттеушінің тағы бір идеясы – адамдардың саяси заңның артықшылықтарын тиімді пайдалану үшін білімінің жеткіліксіздігі. Әр адам қарапайым мұқтаждық пен өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етпейінше конституциялық құқықтар оған құр уәде болып қала береді. Әйелдер қазақстандық қоғамда әлеуметтік жағынан, ерлерге қарағанда осал. Зорлық-зомбылыққа, қудалауға, қалаусыз жүктілікке, баланы жалғыз тәрбиелеуге, жұмысқа орналасуға байланысты көптеген қиындықтар әйелдермен байланысты. Сондықтан қауіпсіздікті негізгі құқық ретінде қамтамасыз ету бірінші кезектегі мәселе болып табылады.

Қазақстанның гендерлік теңдікке қатысты кешенді стратегияны жүзеге асыруда 10 жылдан астам тәжірибесі бар. 2017 жылы ел үкіметі гендерлік саясатқа өзгерістер енгізіп, сол арқылы гендерлік теңдікке қатысты міндеттемеге берік екендігін растайды. Қазақстан экономикалық деңгейі жоғары ел болуға ұмтылады, және біз осы мақсатқа жету барысында әйелдерді экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларға толық тартуға кедергі келтіретін мәселелерді жоюға тиіс. Қазақстан қазір болашақ бағыттарын айқындаудың маңызды кезеңінде, сондықтан гендерлік теңдік мәселелерін заңдарға, саясатқа және бағдарламаларға енгізу арқылы дамыту, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы міндеттерін орындаудың іргелі шарттарының біріне айналмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Луков В.А., Кириллина В.Н. Гендерный конфликт: система понятий. Знание. понимание. умение 2005. – №1.
2. Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. яз. О. Назаровой – М.: Идея-пресс: Дом интеллектуал. кн., 2000. – 208 с.
3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы/ Пер. с нем.яз. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 2002. -288 с.
4. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай 96». М., 1997.

ТУРИЗМ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19: АНАЛИЗ МЕР ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ

Литвинова Л.Н.

Магистрант 2 курса, специальность политология,

Научный руководитель: Рахимбекова Б. К., кандидат исторических наук, доцент.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Аннотация. Данная статья посвящена государственному регулированию и поддержке сферы внутреннего и въездного туризма Республики Казахстан в период пандемии коронавируса.

Актуальность статьи подтверждается тем фактом, что туризм стал неотъемлемым элементом экономики большинства стран. Пандемия Covid-19 по-прежнему сказывается на всех аспектах жизни человека и во всех без исключения секторах мировой экономики. Одним из наиболее ощутимых последствий было ее влияние на сектор туризма, заключающееся в запрете полетов, ограничении мобильности и путешествий во всем мире. Первой мерой, направленной на сдерживание распространения вируса, было закрытие границ и запрет на перелеты.

Для эффективного развития индустрии туризма необходимо преодолеть сложившуюся кризисную ситуацию и решить широкий круг проблем, поскольку в функционировании туристической отрасли вовлечено огромное количество людей; необходимо уделять усиленное внимание вопросам государственной поддержки, освобождению от уплаты некоторых видов налогов, обеспечению трудоустройства и безопасности в сфере туризма. В данной статье рассмотрены основные меры, принятые в 2020 году Республикой Казахстан для смягчения последствий пандемии Covid-19, в сфере туризма. В статье представлены возможные сценарии развития туризма в Казахстане после пандемии коронавируса.

Ключевые слова: туризм, пандемия коронавируса, кризис, государственная поддержка, региональная стабильность.

Введение

Туризм – это наиболее динамично развивающаяся отрасль экономики, где задействовано большое количество людей и ресурсов. Ежегодно туризм приносит огромную прибыль, обеспечивает рабочими местами и позитивно влияет на культурный обмен между странами. Туризм рассматривается как катализатор региональной экономики, позволяющий задействовать производственный и социально-культурный потенциал территории при сохранении экологического и культурного разнообразия.

Туризм – один из основополагающих элементов для реализации повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. От него зависят источники средств к существованию множества людей, особенно женщин, в частности в наиболее уязвимых странах мира, включая малые островные развивающиеся государства и наименее развитые страны. Кроме того, во многих частях мира сектор туризма служит важнейшей опорой для охраны биоразнообразия [1].

На сегодняшний день туризм относится к числу глобальных индустрий, наиболее пострадавших от экономических последствий пандемии. Сократилось количество путешествий, усилился страх распространения и заражения вирусной инфекцией.

Туристская отрасль является в особенности уязвимой от внешних негативных воздействий – например, такие экзогенные факторы как военные конфликты, террористические угрозы, климатические изменения и природные катаклизмы, резкое снижение цен на нефть и нефтепродукты, колебания валют, финансово-экономические кризисы и пр. Но еще одним негативным и разрушающим фактором является эпидемия вирусных и инфекционных заболеваний, с этим весь мир столкнулся в 2020 году. Именно такое глобальное и непредвиденное событие, как пандемия Covid-19, способно парализовать мировой туристический рынок на неопределенный срок [2].

1. Государственная поддержка индустрии туризма в период пандемии Covid-19

Стагнация охватила туристскую отрасль после закрытия государственной границы и отмены международных рейсов. Сложный период локдауна сопровождался увеличением численности безработных, снижением заработной платы и уровня жизни населения. Многим фирмам пришлось сократить количество сотрудников до 20 процентов и перейти в онлайн режим работы, а некоторым и вовсе закрыться. Ко всему этому, на турфирмы легла обязанность по возврату на родину отдыхающих за границей [3].

Так, по итогам 9 месяцев 2020 года наблюдалось снижение показателей в выездном туризме на 73% (2 865 тыс. человек) и въездном туризме на 76% (2 034 тыс. человек). Несмотря на первоначальный прогноз снижения до 80% во внутреннем туризме, за счет принятия своевременных мер удалось нивелировать снижение до 40% (3 058,7 тыс. человек). Вопреки тому, что полная статистика по итогам прошлого года еще не сформирована, по оценкам Министерства культуры и спорта РК, количество внутренних туристов составило более 3,7 млн человек [4].

За прошедший 2020 год наблюдалась активизация курортного отдыха внутри страны. Количество мест размещения в курортных зонах увеличилось почти на 40%, номерной фонд – в 1,8 раза. Количество обслуженных посетителей в курортных зонах выросло с 1 до 1,2 млн человек, а объем оказанных услуг в местах размещения – с 15 до 23 млрд тенге. По словам Г. Абдрахимова, в 2021 году планируется увеличение количества въездных посетителей и внутренних туристов до 3,5 и 4,5 млн человек соответственно. По курортным зонам количество отдыхающих составит 2 млн человек. [4].

Для эффективного функционирования индустрии туризма, необходима совокупность инструментов и механизмов, в том числе и грамотное государственное управление и регулирование отрасли туризма на законодательном уровне.

Государственная поддержка сферы внутреннего и въездного туризма Республики Казахстан – является одним из ключевых направлений государственного управления, особенность, которую необходимо проанализировать через призму регулирования туризма в развитых странах с существенными показателями в индустрии туризма.

Основной задачей государственного регулирования туристской деятельности является создание необходимых правовых, экономических и социальных условий для формирования устойчивого развития отрасли, соответствующей мировым стандартам с высоким уровнем конкурентоспособности.

Международная практика сформировала три действенных подхода к регулированию государством развития национального туризма [5].

- Самостоятельно развитие туризма на местах на рыночных условиях;
- Создание специального государственного органа с большими полномочиями;
- Государственная координация туризма в многопрофильном министерстве.

В настоящее время в Казахстане реализуется третий подход: в республике создано Министерство культуры и спорта, в составе которого создан Комитет индустрии туризма.

При всём этом в регулировании въездного туризма каждая страна имеет свои специфические особенности. Для развития внутреннего и въездного туризма в Казахстане необходимо использовать опыт зарубежных стран, направленный на создание и закрепление положительного образа Казахстана как страны, привлекательной для туризма [5].

Сегодня как никогда рынок нуждается в государственной поддержке, поэтому Всемирная туристская организация (ЮНВТО), в которую входит и Казахстан, призвала поддержать предприятия туризма, поскольку именно они составляют 80 процентов сектора МСБ.

Правительства многих стран не оставляют туристский бизнес один на один с этой проблемой. Например, правительство Грузии на четыре месяца освободило гостиницы, рестораны и компании в сфере туризма от выплаты подоходного налога и налога на имущество, Правительство Узбекистана также рассматривает введение налоговых каникул для туроператоров и заморозку кредитов тех предприятий, которые вложили средства в гостиничный бизнес. Такие же меры введены правительствами США, Италии, России, Австралии, Великобритании, Китая и др [6].

Меры принятые в 2020 году Республикой Казахстан для смягчения последствий пандемии «COVID-19 в сфере туризма. Правительством РК в целях исполнения Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года № 287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики» принято постановление от 27 марта 2020 года № 141, согласно которому [7]:

– установлен коэффициент «0» на 2020 год к ставкам налога на имущество юридических лиц и индивидуальных предпринимателей по объектам налогообложения, используемым при осуществлении предпринимательской деятельности в сфере туризма, общественного питания и гостиничных услуг. Также освобождаются от уплаты налога на имущество крупные торговые объекты, ТРЦ, кинозалы, театры, выставки, физкультурно-оздоровительные и спортивные сооружения туризма, аэропорты.

Меры предпринятые правительством для смягчения последствий пандемии в индустрии туризма не достаточны. Как утверждают в Казахстанской туристской ассоциации, «в туристической отрасли Казахстана работают более 80 тысяч человек и около 90% из них женщины. Большинство сотрудников являются уязвимыми слоями населения: матери-одиночки, единственные кормильцы семьи, многодетные матери и матери, воспитывающие детей-инвалидов» [8].

В марте 2020 года были представлены предложения НПП «Атамекен» и Туристского Сообщества по антикризисным мерам в сфере туризма [9]:

- предусмотреть субсидирование процентной ставки по кредитам для предприятий туристской индустрии на обеспечение оборотных средств;
- выдача беспроцентных и беззалоговых займов сроком до 2-3-х лет, для осуществления возвратов туристам;

- субсидирование санаториев, путем выделения финансовых средств из бюджета на прожиточный минимум работникам санаторно-курортной отрасли;
- субсидирование или снижение до 50% стоимости затрат на арендную плату и коммунальные услуги (электроэнергия, уголь, газ, жидкое топливо, ГБУ) субъектов туристской отрасли за счет средств РБ;
- туроператоров по выездному туризму на 2020-й год освободить от предоставления банковской гарантии в Корпоративный фонд «Туристік Камкор», поскольку у многих компаний просто нет средств для этих платежей;
- в целях сохранения существующих рабочих мест, полностью либо частично субсидировать ФОТ (фонд оплаты труда) туристских компаний до 50%, до возобновления деловой активности за счет средств РБ.

В рамках законопроекта о туристической деятельности разработаны новые меры стимулирования в постковидный период. Пакет мер внесен в Мажилис Парламента и предварительно одобрен на сумму 163,7 млрд тенге до 2025 года. В рамках мер планируется субсидирование туроператоров за каждого иностранного туриста и внутренних перелетов для детей, возмещение затрат инвесторов на приобретение оборудования для горнолыжных баз и туравтобусов, при строительстве туробъектов и объектов придорожного сервиса, а также субсидирование содержания санитарно-гигиенических узлов в туристических дестинациях. Законопроект прошел второе чтение в Мажилисе и в ближайшее время будет направлен в Сенат [4].

С возобновлением авиасообщения в некоторые страны наблюдается заметное оживление на туристском рынке. Однако ситуация может измениться в любой момент. По словам Рашиды Шайкеновы, директор Казахстанской туристской ассоциации: – «Решение МИДа о том, что сильно сократился список стран, граждане которых могут въехать к нам без визы, сыграет свою негативную роль. Но в соответствии с заявлением МИДа, что, если ситуация улучшится, МИД готов вернуться к списку стран, граждане которых посещали нашу страну без визы. Это внушает надежду, надеемся, что так и будет» [3].

В Казахстане, еще до пандемии коронавируса, уже имелась проблема с регистрацией иностранных граждан, которая не благоприятно влияет на развитие туризма. Система регистрации иностранных туристов в Республике Казахстан является значительным сдерживающим фактором для иностранцев, желающих посетить Казахстан. Бывают случаи, когда туристы не успевают зарегистрироваться, например, если за выходными днями следуют праздничные дни. Турист, обращаясь на 5–6 день в миграционную службу и автоматически становится нарушителем законодательства [5].

Чаще всего иностранцы не проинформированы о таких обязательных процедурах. Более того, в международной практике обязательная регистрация туристов в органах внутренних дел отсутствует. Если же эти процедуры необходимы для безопасности туристов и граждан, то необходимо их сделать облегченными и автоматизированными, а информацию доступной на языке понятном иностранцу.

Но уже сейчас приняты позитивные меры по привлечению иностранных туристов. Для стимулирования роста иностранных туристов в рамках Госпрограммы развития туристской деятельности проведена большая работа по либерализации визово-миграционных процессов и обеспечению транспортной доступности страны [10]:

- в 2020 году расширен список безвизовых стран до 74, в 2021 году планируют расширить список до 90 стран [11];
- внедрены электронные визы для граждан 105 государств;
- в пилотном режиме внедрен 72-х часовой безвизовый транзит для граждан Китая и Индии;
- отменена регистрация иностранцев при въезде на срок до 30 дней;
- начата модернизация пунктов пропуска на границе;
- внедрен режим «OpenSky» в крупных городах страны;

В государственной программе по развитию индустрии туризма в РК 2019-2025 год, представлена информация о системе Kids go free, в рамках которой двое детей по Казахстану до 14 лет будут путешествовать бесплатно. Это будет способствовать развитию внутреннего и внешнего туризма. **Советник председателя правления АО «Kazakh Tourism» Еркебулан Хасенов сообщил, что законопроекты, сопровождающие это нововведение, уже поступили в казахстанский парламент.** Само понятие «Kids go free» и компетенция Министерства культуры и спорта, которое будет являться администратором этой программы, заложены в законопроект, который будет рассматриваться, по ожиданиям нацкомпании, в приоритетном порядке. Это позволит запустить программу уже в следующем году [12].

Данные описанные выше были даны в 2019 году, но сейчас в период сложившейся кризисной ситуации, система Kids go free является наиболее актуальной и необходимой. Она будет стимулировать внутренний туризм, сможет восстановить часть потерянных ресурсов турфирм, сможет уменьшить финансовую нагрузку на граждан, у которых нет возможности для путешествий и сделает отпуск доступным для всех граждан страны.

Негативные последствия от вынужденного простоя из-за пандемии ощутили на себе все представители туристической индустрии, но тенденция к постепенному снижению в мире уровня заболеваемости коронавирусной инфекцией из-за массовой практики вакцинации граждан, дает надежду на то, что уже скоро ограничительные меры будут смягчены, и туристическая отрасль сможет приступить к активному восстановлению своей деятельности.

Впрочем, сложная ситуация, в которой оказался весь мир и Казахстан, несет в себе и позитивные аспекты, особенно для тех, кто сможет принять эти вызовы и адаптироваться к существенным изменениям.

2. Сценарии развития туризма в Республике Казахстане после пандемии коронавируса

Из-за неопределенности, с которой сталкивается мир, и нехватки информации трудно предсказать тенденции риска и последствия коронавируса для мировой экономики в целом и туристического сектора. В частности, все прогнозы и анализ основаны на конкретной гипотезе, аналитики и эксперты в области туризма ожидали, что индустрия туризма будет демонстрировать значительные темпы роста в 2020. Но этого не произошло, потому что никто заранее не знал, что непредвиденный кризис вызовет глобальную панику и нанесет огромный ущерб мировой экономике. Тем не менее, крайне важно разработать потенциальные сценарии реабилитации и развития туризма после пандемии. Данные сценарии помогут в разработке альтернативных планов и стратегий, более эффективных в спокойное время и в период ЧС.

Возможные сценарии развития туризма в Казахстане после пандемии коронавируса:

1. Кардинальное изменение потребительского поведения в сфере туризма, пандемия коронавируса способствовала развитию внутреннего туризма. В Казахстане возрос интерес к культурным и историческим достопримечательностям внутри страны. Местные туроператоры и представители турбизнеса стали искать приемлемые варианты для массового туризма. Этот кризисный период может привлечь новых субъектов в сектор туризма и это благоприятно скажется на развитии логистики и инфраструктуры в стране.

3. Перемена в предпочтениях во время путешествий. Предполагаемые тенденции спроса на туристические услуги, перевозок и питания. Турбизнес будет делать акцент на индивидуальные путешествия и путешествия в небольших группах. Вероятно, путешественники будут отходить от того, чтобы пользоваться общественным транспортом и большими туристическими автобусами. Ожидается спрос на автомобильные путешествия и путешествия на небольших автобусах. Туристы будут отдавать предпочтение проживанию в небольших отелях, где будет обеспечена возможность дистанцироваться от большого количества людей.

2. Существенная трансформация трудового процесса. Данная ситуация будет усугубляться и общим пересмотром характера организации трудового процесса, когда по итогам удаленной работы, на рассмотрение будут вынесены вопросы эффективности, производительности труда. Негативные последствия пандемии будут оказывать на менее конкурентноспособные фирмы, которые не способны адаптироваться под новые условия ведения бизнеса.

3. Внедрение новых технологий в сектор туризма в РК. Восстановление туристских направлений и компаний будет полностью зависеть от их способности использовать преимущества технологий для лучшего мониторинга потребностей путешественников. Необходимо создавать и продвигать на рынок новые предложения, использовать цифровые платформы для повышения конкурентоспособности и гибкости ММСП в плане охвата клиентов, обеспечивать рабочие места и внедрять эффективные протоколы охраны здоровья. Искусственный интеллект и большие данные могут помочь управлять потоками и защищать сообщества и ресурсы. [14]

Заключение

Туризм, один из наиболее динамичных и трудоемких секторов нашего времени, оказался в числе наиболее пострадавших в результате нынешнего кризиса. На карту поставлены средства к существованию миллионов людей, и им необходимо оказывать соответствующую поддержку.

Для решения кризисной ситуации целесообразна реализация целого комплекса мер, в первую очередь на законодательном уровне. Должна быть проведена реформа законодательства в сфере обеспечения безопасности и здравоохранения для туристов. А самим турфирма предоставит государственную финансовую поддержку. Кроме того, необходима детальная разработка и реализация целевой программы по продвижению Казахстана на мировой туристский рынок, которая будет включать создание благоприятного имиджа страны.

Лишь коллективными усилиями и посредством государственной поддержки и международного сотрудничества мы сможем преобразовать туризм и преодолеть существующие проблемы и кризисы. Необходимо будет активно использовать инновации и достижения цифровизации, принимать во внимание ценности и учитывать потребности и интересы местного населения, а также обеспечить достойные рабочие места для всех граждан задействованных в отрасли туризма.

Список литературы:

1. UNWTO – news [Электронный ресурс]: – URL: <https://www.unwto.org/ru/news/tourism-can-promote-solidarity-un-secretary-general-antonio-guterres> (дата посещения: 28.02.2021 г.).
2. Баева М.А., Кнобель А.Ю. Влияние пандемии на туристическую отрасль и проведение спортивных мероприятий // Мониторинг экономической ситуации в России. Тенденции и вызовы социально-экономического развития 2020. № 17. С. 68. [Электронный ресурс]: – URL: <https://www.iep.ru/upload/iblock/501/7.pdf> (дата посещения: 01.03.2021 г.).
3. Новости Almaty TV [Электронный ресурс]: – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PXDFzVhFh84> (дата посещения: 01.03.2021 г.).
4. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан [Электронный ресурс]: – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/kulturnoe-nasledie-prodvizhenie-zdorovogo-obraza-zhizni-podderzhka-otechestvennogo-turizma-kak-razvivalas-sfera-kultury-i-sporta-rk-v-2020-godu-191592> (дата посещения: 03.03.2021 г.).
5. Петренко Е.С., Даулетова А.М., Мажитова С.К., Шабалтина Л.В. Анализ мер государственной поддержки по развитию туризма в Республике Казахстан // Экономические отношения. – 2019. – Том 9. – № 4. – С. 2677-2692. [Электронный ресурс]: – URL: https://www.researchgate.net/publication/338259903_Analiz_mer_gosudarstvennoj_podderzki_po_razvitiu_turizma_v_Respublike_Kazahstan (дата посещения: 03.03.2021 г.).
6. Туризм на карантине // Ветер Странствий [Электронный ресурс]: – URL: <http://veters.kz/turizm-na-karantine/> (дата посещения: 05.03.2021 г.).
7. Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года № 287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики» [Электронный ресурс]: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33794232#pos=5;-106 (дата посещения: 05.03.2021 г.).
8. Новости Inbusiness.kz. ЧП и туризм: можно ли считать проблему COVID-19 форс мажором? [Электронный ресурс]: – URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/chp-i-turizm-mozhno-li-schitat-problemu-covid-19-fors-mazhorom> (дата посещения: 07.03.2021 г.).
9. Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» [Электронный ресурс]: – URL: <https://atameken.kz/ru/news/35161-predlozhenie-npp-atameken-i-turistskogo-soobshestva-po-antikrizisnim-meram-podderzhki-v-sfere-turizma> (дата посещения: 07.03.2021 г.).
10. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года. [Электронный ресурс]: – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000360> (дата посещения: 28.02.2021 г.).
11. Новости Kapital.kz. В 2021 году граждане 90 стран смогут посещать Казахстан без виз. Электронный ресурс]: – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/93554/v-2021-godu-grazhdane-90-stran-smogut-poseshat-kazahstan-bez-viz.html> (дата посещения: 10.03.2021 г.).
12. Новости Kursiv.kz. Kids go free в Казахстане будет субсидироваться на 7,6 млрд тенге в год. [Электронный ресурс]: – URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-08/kids-go-free-v-kazahstane-budet-subsidirovatsya-na-76-mlrd-tenge-v-god> (дата посещения: 10.03.2021 г.).
13. UN. Аналитическая записка: Covid-19 и перестройка сектора туризма, стр 24. [Электронный ресурс]: – URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_covid-19_and_transforming_tourism_russian.pdf (дата посещения: 10.03.2021 г.).

ПОСТКЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ТАРИХЫ

Маулен Айғаным Бакытбекқызы

*Политология мамандығының 1 курс докторанты
Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Кадыржанов.Р.К
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Түйіндеме. Мақалада Посткеңестік Қазақстанның этнодемографиялық өсімін тарихи деректер арқылы зерттеу жүргізген. Этнодемографиялық өсімді тарихқа сүйеніп, кезеңдерге бөлген. Көптеген ұлттардың Қазақстан жеріне келуі және олардың тарихы, тәуелсіздік алған Қазақстанның ұлтаралық келісім жолындағы саяси шешімдері қарастырылған. Қазақстанда этностардың пайда болуы үлкен саяси оқиға. Қазақ халқының саны азайып, басқа ұлт өкілдерінің көбеюі Қазақстанның этнодемографияның өзгеруіне алып келді.

Кілт сөздер. Этнос, Ұлт, Этнодемография, Қазақ, Өсімі, Қазақстан, КСРО.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен ұлттық рухани жаңғыру бағытында тәуелсіздік алғаннан алғашқы жылдардан қазақстандық қоғамның алдында да туындаған көптеген маңызды мәселелердің – бірі көп ұлттылық жағдайында ел бірлігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі болады. Осындай келесі мәселелердің бастамасын, 1992 жылғы Форумда сөйлеген сөзінде: «Біз күнделікті әр адамның, әр халықтың және әр ұлттың даусын естіміз бе? Өкінішке орай, әрдайым олай емес. Біз жаңа қоғамдық институт – Қазақстан халықтарының келісімі және бірлігі Ассамблеясын құра аламыз, ол жалпыхалықтық ұлтаралық келісімді бекіту міндетін шешетін саяси емес, үкіметтік емес ұйым болар еді», – деді. [1] Елбасының бастамасымен 1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымағын нығайту мақсатында, Қазақстан Президенті Жарлығымен 1997 жыл – «Ұлттық татулық және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», ал келесі 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жарияланды. Алайда, тарихи сананы қайта жаңғырту белсенді жүзеге аса бастаған уақытта алдыңғы буын ұрпақтың еңбегі мен жетістіктері объективті бағалануы үшін және негізсіз сындарға жол бермеу мақсатында, Қазақстан Президентінің Жарлығымен 1999 жыл елімізде «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп белгіленді. Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен ұлттық рухани жаңғыру бағытында 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғыртылды. Алыс және жақын шетелдерден көптеген архив деректері жеткізіліп, И. Жеменей Парсы деректерінде және түрік жазба деректеріндегі Қазақстан тарихы, «Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелер аудармасын жасаған Б.Еженханұлы, Ж.Ошан», «Қазақстан тарихы Парсы деректерінде», «Қазақстан тарихы Орыс деректерінде» деген атаулармен томдық кітаптар жарық көрді. Бұл расында өте жақсы жетістік. Егеменді елдің еңсесін көтеру үшін, ұлттық тарихты ұлықтау және жоғалғанды түгендеу аса маңызды, Қазақ жеріне түрлі себептермен келіп қоныстанған өзге ұлт өкілдерінің тарихына көз жіберсек: қоныстанушылардың алғашқы ағымы Ермак Тимофеев XVI ғасырдың 80 жылдары Сібір хандығын жаулап алып, оның аумағына және қазақ жеріне орыс шаруаларының, саудагерлерінің, кәсіпкерлерінің ағылып келуіне жол ашты. Сол кезеңде Қазақстанға жалпы саны 200 мыңдай орыс казактары келіп қоныстанды. Әскери қоныстар бой көтере бастады [2]. Екінші ағымы Қазақстан Ресей империясының құрамына кірген кезден бастап, әкімшілік-аумақтық реформалар жүргізілу нәтижесінде қазақ даласының тарихында тұрғындардың этникалық құрамы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1860-шы жылдардың екінші жартысынан бастап Қазақстанға Ресейден шаруалар қоныс аудара бастады. Орыс және украин шаруаларының Қазақстанның шамамен барлық облыстарына жоспарлы түрде қоныс аударуы 1870 жылдардың басындағы кезеңге тура келіп, XIX ғасырдың соңына қарай жаппай орын алды. Ресей империясының 1897 жылдағы Қазақстан аумағында жүргізген жалпы халық санағының негізінде, едәуір үлкен үш этникалық топтарды бөлуге болады: тұрғындардың 74-78% - қазақтар, 10-13% - орыстар, 1-2% – украиндар құрады. [6]. Көпұлтты халықтың (тұрғындардың) қалыптасуы сонымен қатар Цин империясының Құлжа өлкесінен дұнғандар мен ұйғырлардың қоныс аударуымен де байланысты. Аталмыш аймақтың өмірінде Синьцзяндағы антициндік ұлтзаттық қозғалысы маңызды рөл атқарды. Ұйғырлар мен дұнғандардың Жетісу мен Солтүстік Қырғызстанға қоныс аударуы 1881-1883 жылдары орын алды. Мұнда барлығы 45 мың ұйғырлар (тараншы) мен 5 мың дұнғандар келген [5]. Тұрғындардың этникалық құрамы тұрғысынан алғанда, Қазақстан бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында әскери тұтқындардың орналасу орны болғандығы да маңызды себептердің қатарына жатады. 1914 жылдың соңында орын алған жағдай бойынша, Дала өлкесінің солтүстік-шығыс аудандарында және Түркістан генерал-губернаторлығының арнайы тіректерінде ішінара 20 мыңға дейінгі әртүрлі ұлттағы әскери тұтқындар болған. Үшінші ағым Қазақстанның полиэтникалану процесі кеңестік кезеңде үдей түскені айдан анық. Бұл индустрияландыру, ұжымдастыру, репрессия, тұтас халықтарды депортациялау, соғыс жылдарында халықты эвакуациялау, тың жерлерді игеру кезеңдерінде тұрғындардың жаппай орын ауыстыруымен байланысты болды. 1926

жылдың 17 желтоқсанында екінші жалпыресейлік халық санағы болды. Оның мәліметтеріне сүйенетін болсақ, Қазақстанның этникалық құрамы келесідей: қазақтар – 58,5%, орыстар – 20,6%, украиндар – 13,9%, өзбектер – 2,1%, татарлар – 1,3%, ұйғырлар – 1%, немістер – 0,8%. яғни санақ нәтижесінде қазақтар – 3 627 612, орыстар – 1 275 056, украиндар – 860 201, немістер – 51 094, татарлар – 79 758, өзбектер – 129 399, белорустар – 25 584, ұйғырлар – 63 432, кәрістер – 42 адам және өзге ұлттар – 86 290 адам. Қазақстанда барлығы 6 млн. 198 мың адам өмір сүрген [6]. Кеңес кезеңінде өзге ұлттардың Қазақстан аумағына жер аударылуы 1920-1940-шы жылдары басталды. Кеңес өкіметі кейбір халықтарды туған жерлерінен күштеп көшіре бастады. Большевиктердің КСРО-да күштеп депортацияны жүзеге асыру жөніндегі алғашқы тәжірибелері 1920-шы жылдармен байланысты еді, сол кезде Сібірге, Оралға және Қазақстанға патша әкімшілігінің оппозиция, бақуатты топтар мен дін өкілдері, бұрынғы шенеуніктері қоныстандырылды. 1937 – 1940-шы жылдары кеңес корейлері, немістері, қырым татарлары, қалмақтар, барқарлар, шешендер, ингуштар, қарашайлықтар мен месхет (ахыска) түріктер және басқа да халықтар ойдан шығарылған күдік бойынша жат жерге жер аударылды. [10]. 1929 жылы қарашада кеңестік тәртіп үшін «қауіпті» деген адамдарға арналған еңбекпен түзеу лагерлерін құру туралы шешімі де тұспа-тұс келді. 1928-1936 жылдары Қазақстанға Ресейден, Украинадан және Беларусиядан 360 мың адам жер аударылды. Поляктардың Қазақстан аумағына қалың лекпен келе бастауы 1936 жылдан басталды. Оған КСРО-ның №776-120СС Украинаның батыс аймағындағы 52 мың полякты жер аудару туралы құпия қаулысы себеп болды [3]. Мұның себебі – Сталиннің Германиямен арадағы соғыста поляктарға деген сенімсіздігі болатын. Украинадан поляктардың тұтас бір шоғыры жер аударылды. Поляктарды көшіру 1937 жылы да жалғасқаны белгілі. Бірақ, бұл жылы көшірілгендер саны көп емес. «Арнайы қоныс аударылғандар» айдары оларға да таңылды. 1937-1938 жылдары да поляктар сенімсіз ұлт ретінде күштеп қоныс аудару жалғасты. 1937 жылдан бастап мемлекеттік шекараға жақын орналасқан Қиыр Шығыс аудандарынан Орта Азияға корей халқын күштеп көшіре бастады. 1940-1945 жылдары республикада арнайы қоныс аударушылардың жаңа легі пайда болды. КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1941 жылғы 28 тамыздағы «Поволжьеде тұратын неміс халқының қоныс аударуы туралы» Қаулысына сәйкес, 1941 жылдың күзінде Поволжьеде 1 млн астам неміс қоныс аударды, олардың 420 мыңы Қазақстанда орналастырылды. 1942 жылдың маусымында Краснодар өлкесінен, Қырым АКСР, Армения, Әзірбайжан және Грузиядан Қазақстанға 25 мыңға жуық грек, сондай-ақ 29 мыңға жуық басқа халықтардың өкілдері қоныс аударды. 1940 жылдан бастап 1941 жылға дейін Қазақстанға 100 мыңға жуық поляктар жер аударылды. [8]. 1943-1944 жылдары Қазақстанға 507 мың балқар, қарашай, ингуш және шешендер, 110 мың түрік-месхетин, 180 мың қырым татарлары күштеп қоныс ауыстырды. 1937 жылдан 1944 жылға дейін Қазақстанға 1 миллион 209 мың адам, ал көшірілгендермен бірге 1 миллион 740 мың адам жер аударылды. [9]. Жер аударудан кейінгі алғашқы айларда ондаған мың адам аштықтан және аурудан қаза тапты. Тірі қалғандарға жаңа тұрғылықты жерінен кетуге тыйым салынды, әйтпесе олар каторгалық жұмысқа жіберілетін болды. Ұлы Отан Соғысы (1941-1945 жж.) Қазақстан тұрғындарының этникалық өзгерістерінің жаңа толқынын тудырды, полктар мен батальондар қалыптасып, жөнелтілді. Кеңес Одағының майдан даласындағы Батыс аймақтарының өнеркәсіптерін Шығысқа орналастыру басталды. Қазақстанда Украина мен Орталық Ресейден 200– ден астам кәсіпорындар орналастырылды. Сонымен қатар Қазақстанға эвакуацияланған адамдар да келе бастады – 1941 жылдың соңында-ақ 386,5 мың адам, 1942 жылдың соңына қарай – тағы 500 мыңнан аса адам келіп үлгерді. Соғыстан кейінгі миграциялық лек тың жерлерді игеруге байланысты орын алды. [7]. Тың игеру уақыт өте келе ірі индустриялық құрылыстардың басталуымен сәйкес келді. 1954 жылы Орталық Партия комитеті «Елдегі бидай өндірісін одан ары арттыру және тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» шешім қабылдады. 1954-1962 жж. тың жерлерді игеруге 1,7 млн. адам тартылды. Олардың басым бөлігі КСРО-ның еуропалық бөлігінен келді. Адамдардың көпшілігі Ресейден, Украинадан, Белоруссиядан, Молдавиядан және Литвадан келді. Қазақстан тағдырдың қалауымен көпұлтты республикаға айналды. 1970 жылы қаңтарда кезекті халық санағы жүргізілді. Қазақстан тұрғындарының саны 13 млн. адамды құрады, яғни 11 жылда 40% артты, олардың ішінде қазақтар – 32,6 %, орыстар – 42,5%, украиндар – 7,2%, немістер – 6,6%, татарлар – 2,2%, ұйғырлар – Қазақстан халқы 1979 жылы 14 млн. 684 мың адамды құрады. Олардың ішінде қазақтар – 36%; орыстар – 40,8 %, немістер – 6,2 %; украиндар – 6,1 %; татарлар – 2,2 %; өзбектер – 1,8 %; белорустар – 1,2 %; ұйғырлар – 1,0 %; кәрістер – 0,6 %; әзірбайжандар – 0,5 % және өзге ұлттар – 3,6 % болды. Тұрғындардың полиэтникалығы да күшейді: 1920 жылы Қазақстанда өмір сүретін 38 этнос өкілдері тіркелсе, 1970 жылғы санақ мәліметтері бойынша – 114 ұлт өкілі, 1986 жылы – 120 ұлт өкілі өмір сүретін болған. Қазақтар жер аударып келгендерге өмір сүруі мен өзіндік әлеуетін сақтап қалуға қажетті жағдай тудырды [7]. Бүгінде Қазақстан ұлтаралық және дінаралық келісім мен тұрақтылықты ту еткен 140 астам ұлт өкілдері мен 40 астам дінді уағыздайтын үш мыңға жуық діни бірлестіктердің отаны 18 миллионнан астам халқы бар мемлекет. Қазақстан тәуелсіздік жылдарында бұл стратегияның өміршендігін көрсетіп, оның бүкіл адамзат қауымының дамуындағы халықтардың өзара

қарым-қатынас мәдениетінің қазақстандық үлгісінің қажеттілігін танытты. Адамзаттың үш ұлы өркениетінің – христиандық, мұсылмандық және буддистік әлемнің тоғысында географиялық тұрғыда орын тебе отырып, ғасырлар бойы осы ұлы тәжірибені сіңірген халық. Конфессияаралық диалогты жүзеге асыру үшін Қазақстанда көп тарапты саяси мақсатты іс-әрекетіміз елімізде дінаралық бейбітшілік пен келісімді сақтауымызға мүмкіндік берді. Қазақстан әлемдегі көптеген халықаралық ұйымдардың, әсіресе аймақтық және жаһандану қауіпсіздікті қамтамасыз етуді мақсат тұтқан ЕҚЫҰ, ҰҚКҰ, АӨШСК, ИКҰ секілді ұйымдардың қатардағы мүшесі болып қана қоймай, оларға төрағалық ете отырып, бұл ұйымдардың болашақтағы дамуына өз үлесін қосып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ.К. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуі негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2 қыркүйек, 2019 ж.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редакторы Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 115-б.
3. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на XII сессии Ассамблеи народов Казахстана // Казахстанская правда. – 2006. – 25 октября.
4. Бисенова Ә. Қазақстандағы ұлаларлық қатынастар және қостілділік мәселесі // Ақиқат.– 2010. – №6. – 95-б.
5. Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). Алма-Ата: Наука, 1981. – Б. 82-84.
6. Ассамблея народа Казахстана: история двух десятилетий. – Алматы, «КАЗакпарат», 2015. – 326 б. – Б.29.
7. Кан Г.В. История Казахстана. Алматы кітап, 2007 – Б.172.
8. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. Алматы, 1998.– Б.31.
9. Базанова Ф. Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР. Алма-Ата, 1987. – Б. 124.
10. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. Алматы. 1998.– Б. 45

E-GOVERNANCE: RESULT OF ONLINE TRANSACTIONS IN KABUL AFGHANISTAN

Abdullah Saeed

PhD Student,

Scientific supervisor: B. K. Rakhimbekova, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Al-Farabi KazNU

Abstract. The government's supporting role in the distribution of public and government services is becoming more widely recognized. As a result, a governance movement is taking place all over the world. In the light of handling today's governmental systems to achieve accelerated economic development and better quality of life, e-government assumes greater significance. E-Government projects and initiatives include a route map for delivering resources efficiently at the point of need. In today's world, the use of E-Government, as well as its penetration, is vital to any country's growth. The reach of E-Government in a country may be used to evaluate its progress. According to the United Nations' E-Index, which tracks the state of E-Readiness and E-Governance facilities, Afghanistan has one of the fastest rising economies in the world and is also developing in E-Governance. Via the Digital Afghanistan initiative, Afghanistan is seeing a steady growth in online transactions. Kabul, as one of the better-off states economically, has launched a slew of e-government programs. This paper examines the online purchases in the Kabul Government's chosen E-Government facilities. In this paper we want to explore the usefulness of online transactions in the selected E-Governance services of Kabul.

Introduction

The empowering role of E-Government in the delivery of public and government services has gained traction. As a result, a governance movement is taking place all over the world. In the light of handling today's governmental systems to achieve accelerated economic development and better quality of life, e-government assumes greater significance. The technologies and approaches used in the E-Government project include a road map for delivering services efficiently at the point of need. In today's world, the use of E-Government, as well as its penetration, is vital to any country's growth. The reach of E-Government in a country may be used to evaluate its progress. Since Afghanistan is a multi-cultural, multilingual nation with a huge population, progress on improving literacy rates is sluggish. Despite the fact that internet penetration is increasingly growing in the region. In Afghanistan, disadvantaged citizens and rural areas are yet to access E-Readiness and E-Governance services. E-Government services have benefited from Digital Afghanistan, but it is a long-term process. In addition, there are also issues related to the country's socioeconomic situation, such as unemployment, inflation, schooling, health, banking, and so on. As a result, the Afghan government has been introducing numerous projects in order to resolve these concerns with minimal government and full governance through the widespread use of electronic devices. Since agriculture is so prevalent in Afghanistan, E-Government should include all of its sectors to ensure successful citizen participation. Afghanistan, which is regarded as one of the world's most influential economies, is also in the midst of introducing E-Government in Agribusiness, primarily in the areas of project analysis and acceptance, environmental conservation, climate research, agriculture, pollution control, and so on.

Statement of the Problem

It is widely assumed that information and communication technology (ICT) allows businesses to cut costs while still expanding their capabilities. Technology in the government's framework and for the betterment of society it offers solutions to e-Government deployment problems. E-government is an important aspect of information and communication technology (ICT). It is the most recent global trend in the growth of government. E-Government delivers resources to people and assists them in the decision-making process, enabling government to be more accountable, transparent, and efficient. Hence the current status of e-Governance implication in Governance needs to be known to improve it to further advanced levels. The usage of various E-Governance services can give the current status of ICT implication in Governance in the Kabul region.

Purpose of the Study

The aim of this analysis was to look at and explain the amount of online transactions in Kabul's E-Government services. The number of internet transactions completed in a given time span in the Kabul region is used to illustrate the impact of ICT on governance. This paper reflects on the introduction of effective E-Governance in Kabul's government services, and it is limited to the year 2020 for E-Government services—Community certificate, Income Certificate, Nativity certificate and No Graduate Certificate.

Research Design

Individuals receive various certificates from the Kabul government for various benefits such as scholarships, quota entry, and so on. Community certificates, Revenue certificates, Nativity certificates, and No Graduate certificates are examples of such certificates. These certificates are now available in both in-person and online formats, with the latter being the preferred choice. The data for this analysis was collected by relevant laws from government departments and online portals. The information depicts the actual state of online purchases over a specified time frame. The number of online transactions for each time period is analyzed using variance analysis of the collected

results. This study analyses the online transactions in the above certificates for the year 2020 based on the following hypotheses.

1. There is a significant difference between the number of Online transactions in each month of given data.
2. Income certificate is the category with most Online transactions from the given data.

Results and Discussions

E-Readiness is an essential requirement for efficient E-Governance, which requires the best technology, the ability to execute high-end E-Government programs, the ability to deliver easy and transparent E-services in a timely manner to the targeted citizens, and citizen engagement performance. Security protocols, practices, and procedures, as well as the use of security technologies, must be in place as part of the Smart City approach to secure e-Government networks against attack, track abnormal behavior, and provide a proven contingency plan in place. Fundamental considerations include having a proper public-key system that provides the requisite degree of authentication and credibility, as well as a continuous awareness and training program to ensure that people are aware of security risks, know how to recognize possible problems, and respond appropriately in order to sustain a stable e-Government operation. The importance of E-Readiness would increase the number of online purchases, which is directly proportional to each other. The data on online transactions in different services offered by the Kabul Government in E-mode is provided below. The study is mainly for the certificates issued by the Kabul Government in the year 2020.

Month	Community Certificate	Income Certificate	Nativity Certificate	No Graduate Certificate
January	3567	4435	5325	7624
February	4040	5363	7655	9435
March	5527	6262	5432	2321
April	7642	7222	4763	1232
May	5899	5343	7642	2212
June	6790	5326	5899	5326
July	7624	6566	6790	1566
August	9435	5325	7624	2325
Sep.	7645	7655	9435	7655
Oct.	9865	5432	2321	5432
Nov.	7746	4763	1232	872
December	5847	5366	2212	453

No.	Certificate	Mean	SD	Mean	ANOVA f-ratio	ANOVA p-value
1	Community Certificate	352.88	527.77	632.31	10.65	0.003
2	Income Certificate	66724.8	810.33			
3	Nativity Certificate	77728.23	632.21			
4	No-Graduate Certificate	5391.22	298.71			

From, the above Table 1 and 2 shows that No Graduate certificate has a fewer transactions than other licenses, and the majority of transactions occur between May and August, which corresponds to the academic year in the city, with school and college admissions taking place during this period. Based on this, it's fair to say that the bulk of these qualifications are used for educational purposes. Hence the null hypothesis is rejected and alternate hypothesis is accepted. The provided data indicates a major change in the amount of online transactions in each month. The group credential is very significant in Afghanistan since it is used for many government subsidies and welfare initiatives. It is also essential in education and employment. Nonetheless, in the above table, the income certificate has the largest number of transactions, bringing the society certificate to the second rank. The least number of 'No Graduate' certificate can also be taken as a parameter to assume the literacy and job ratio in the region.

The overall conclusion of this report is that the majority of people in Kabul use internet transactions to access government services. The gathered data and analysis were used to determine the current state of ICT based on the amount of online purchases over the specified time frame. Since sales do not fluctuate during the year, the networks must be able to handle peak loads at specific periods. Improving protection and user friendliness, as well as a successful public information campaign about E-Government facilities, would steadily increase people's E-Participation in governance.

Conclusion

There is a lot of potential for successful use of e-Government in a systemic manner by many individuals through departments and states over time. E-Government is now a key part of the modern economy. The United Nations Organization (UNO) and the World Bank have both pledged substantial funding for E-Government projects. E-government must be user-friendly. E-government aims to provide people with a broader range of public services in a more reliable and cost-effective way. This paper presented a current view of internet transactions in some of the Kabul Government's E-Government facilities.

References:

1. Jewan Singh, V. Mansotra and Vinod Sharma, "Information and Communication Technologies for strengthening Panchayati Raj in India _ A Model for J&K State" IndiaCom-2010
2. P.K.Suri and Sushil "Towards a Strategy for e- Governance in Agriculture Sector – Exploring the Continuity and Change Forces"CSI
3. An Impact Study on E-governance in India – Aarti Singh (2014) E-Governance Readiness: Challenges for Afghanistan – M.P Sebastian &Supriya K.K. (2013)
4. E-governance: Issues in implementation – Atif Iqbal, R.K Bagga
5. The E-governance in Sudan: Challenges, Barriers & Prospects -International Conference & Service Science (GECSS-2014)
6. E-government use and citizen empowerment: Examining the effects of Online Information on Political Efficacy – Chungpin Lee & Tong-yi-Huang.
7. E-governance in India – Khushboo Batra &Jasmeet Kaur Kapoor.
8. Sanjay Jamwal & DevanandPadha "A Study of Information and Communication Technology in the area of Agriculture and Rural Development in J&K" India Com -2009.
9. Vinod Sharma, Mansotra V, Sambyal G.S "Digital Divide in Education – A Concern for Kabul State" India Com2009.

STATE VERSUS TRIBE: HOW CROSS-BORDER TRIBES BETWEEN AFGHANISTAN AND PAKISTAN IMPACT POLITICS?

Faiz Muhammad Zaland

PhD Student,

*Scientific supervisor: B. K. Rakhimbekova, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Al Farabi National University,*

Abstrac: During the last half of the twentieth century, numerous qualitative changes have taken place in socio-economic structure of the *Pashtun tribes* living across the Durand Line due to forced or labor influenced migration, civil war, foreign invasions and modernity.

These changes affected the traditional structure of the tribes in the region, as Jon Anderson (1978) stated in his article “There are no Khans”. In this article, Anderson outlines how modernization; the introduction of tractors into a vastly agrarian society, affected the social and economic structure of the tribes during the 1970s.

This paper will analyze certain underlying principles, such as modernization, and the role these principles play in the complex relationship among tribes, states across the Durand Line. In exploring this interaction; this paper will attempt to answer the question “**How cross-border tribes between Afghanistan and Pakistan impact politics?**”

To respond to this question, the paper will initially provide a theoretical foundation describing state and tribe systems. Next, the paper provides an account of the historical events and public policies that brought about the inception of the Afghan and Pakistan states and the transformation of tribal confederations into the modernized nation-state.

With these theoretical accounts and tribal foundations in place, the paper will then examine the role of the tribes; specifically, across the Durand Line that how tribes resist the state interventions from both Afghanistan and Pakistan.

Key words: State, Egalitarian Structure of Tribe, Development, Durand Line, Modernization.

The Ambiguity of State and Tribe

The concept of ‘tribe’ is subject to a lot of debate to many political historians. The word tribe is used to signify a kinship group, an extended family or a coalition of related families. Richard Tapper (1983) refers to tribe as a loosely localized group in which kinship is the dominant idiom of organization and whose members consider themselves culturally distinct (in terms of customs, dialect or language, and origins); tribes are usually politically unified, though not necessarily under a central leadership.

In addition, Hager Roger (1983) explains a tribe or ethnic group as that which exercises its legal jurisdiction on the basis of personality, and therefore corresponds to the first of these alternative polities. He quotes Fredrik Barth who has written, that it is ‘the ethnic boundary that defines the group’ and the ethnic or tribal boundary demarcates a change in normative order, the ‘differences in criteria for judgment of value and performance’. He further elaborates that tribal or ethnic boundaries are not drawn on the group, but rather separate groups of person who identify with different ‘basic value orientations, standards of morality and excellence by which performance is judged. (Hager.R 1983)

Furthermore, David Hart (2001) describes tribe “as an entity which represents their social, economic and political relationship and interest”; Khour and Kostiner (1990) signify them as autonomous elements at which the centralizing and modernizing reforms taken by state are directed. Finally, Burnet Robin (2002) states that tribes are largely self-governing groups of people united by a “group feeling” based on a principle in common kinship.

Tribes are distributed in [Patrilineal] patrileages segments which are more or less a cephalous and egalitarian; that is, some segments in institutionalized fashion and feature leadership that amounts to an office, while among others both leadership and groupings depend on personal achievements and largely charismatic qualities as noted by Anderson in Ghalzai tribes in general. (Anderson 1983)

Rightly noticed by Barfield (1990) that leaders of egalitarian tribes were at the mercy of of their follower no matter how great their past achievements were.

State versus Tribe

As mentioned above tribes or social groups [are composed of those] which share similar economic and political relations and interests. While a state claims authority over society within a territory, a tribe claims jurisdiction over a set of persons bound by kinship relations.

“State” represents a sovereign authority, where both consent and coercion are perceived as important “go-together” forces to be used for gaining and protecting the sovereignty in the country. (Banuazizi and Weiner 1986) The state is associated with a particular bound territory over which it exercises a monopoly of coercive authority. (Banuazizi and Weiner 1986)

In addition, state as defined by Richard Cohen is a political authority, organized hierarchically, capable of triumphing over internal factionalism and succession disputes in order to continue itself for at least several generations. (Newell, 1986) The state is not synonymous with society since the latter can be structured for political purposes through other institutions-kin or peer groups, charismatic leaders, sacral or cultural arrangements (Newell,

1986) – all of which lack the structural and functional capacities of states. Finally, Bluntschli (2000) states that in a state number of people are combined, people are related to the soil, there is “cohesion of the nation” and state is not a product of nature, not a “natural organism”.

Indeed, differences of tribes and states are outlined clearly in the terms of the power distribution, and their legal system as noted by Hager (1983): First, power in the state is monopolized by a central government, while in tribes such as the Pashtuns it may typically remain distributed among persons who adhere to the tribal law or may occasional be consolidated with in various levels of latent tribal hierarchy. Second, the state legal order articulates vertically and exclusively over a fixed territory while the tribal legal order provides the framework for horizontal relations and consolidation of power among persons for whom the legal order provides a shared identity. In addition, the style of the legal argument in the state is authoritative, ultimately linked to a legitimate hierarchical source such as legislative enactments, administrative regulations, appellate court decisions, judicial and administrative rulings, while in the tribe the style of argument is never far removed from the individual’s own social power and ability to communicate and personify tribal norms.

In fact, tribe and state are best thought of as two opposed modes of thought or models of organization that form a single system. As a basis for identity, political allegiance, and behavior, tribe gives primacy to ties of kinship and patrilineal descent, whereas state insists on the loyalty of all persons to a central and ascriptive factors in status: state is impersonal and recognizes contract, transaction, and achievement. The tribal mode is socially homogenous, egalitarian, and segmentary: the state is heterogeneous, stratified, and hierarchical. Tribe is within the individual: state is external. (Rubin.B 2002)

Tribes perceive states as opposing political powers in a country because states undermine the monopoly of tribal power. In fact, states observe difficulty in dealing with peoples without authoritative leaders and with persistently changing group identity and membership. (Ferguson & Whitehead, 1992) Therefore, state and tribal political structures compete for ruling the territory and social boundaries wherever they exist. To overcome the tribe problem, states seek friendly leaders whom are given titles, subsidies and active political and military support. (Ferguson & Whitehead, 1992)

Tribes are different in responding to state contacts; they may resist, cooperate or fight against state actors; while all three options can be the result of specific circumstances which will cause the creation of new leadership on tribal level or may strengthen the existed leadership who may resist or assist the state expansionism. (Ferguson & Whitehead, 1992)

Therefore, wars which can lead to state expansionism can be of three types as noted by Ferguson and Whitehead (1992); war by indigenous peoples directed against state as rebellion, war by indigenous peoples under the influence of the state agents as “ethnic soldering” and third war between indigenous groups for their own interests. In fact, examples of such wars can be seen in ancient and European states which waged wars against tribal peoples or the invasion of Brazilian forests. (Ferguson & Whitehead, 1992)

Tribes could only protect their existence by “inhabiting the frontier zones between states, allowing them to play one power off against another”, or by structuring confederations in against states in their neighborhood. (Barfield, 1990)

Tribes are more or less affected by the spread of disease, ecological changes and technological changes to be in direct contact with state actors which can be defined as a first contact of a tribe with a state as noticed in the Americas. (Ferguson & Whitehead, 1992) These changes expose tribes to state interaction and makes them adopt the characteristic applied by a state.

Tapper (1983) says that Tribe (ethnic group -Tajik, Uzbek, Pashtun etc. are ethnic groups and Clan is a group within a society and nation) is a polity in which personal identity and kinship ties are basic to membership, and social reproduction (through marriage ties) is the underlying concern of interaction. State overrides tribal or ethnic affiliations and claims political authority over all occupants of a defined territory.

To sum up, state – tribe relation depended on the type of each as noted by Barfield (1990), Turku-Mongolian tribes establish dynasties having exploitative relationships with their neighbors. Arabian tribes had better relationships with their regional states due to common cultural history. Only egalitarian tribes succeeded in maintaining their autonomy to the extent their territory was defensible against state agents.

Table 1: Tribes and State

Characteristic	Tribe	State
Structure	Homogenous, Egalitarian, and Segmentary	Heterogeneous, Stratified and Hierarchical
Power	Distributed among persons	Monopolized by a central government
System	Clan Based/Kinship	Public opinion
Legal Order	Horizontal	Vertical
Force	Networks	Monopoly of Force
Leadership	Leaderless, Egalitarian	Hierarchal
Sovereignty of Authority	NA	Sovereign authority
Professions	NA	Officers, ministers etc
Institutions	No formal institutions	Formalized structures like ministries
Policy applications	No policy – ad hoc actions	Formal policy and procedures

How cross-border tribes between Afghanistan and Pakistan impact politics?

The Pashtun tribal belt, which is called Federally Administrated Tribal Area (FATA) is located towards the Northwest of Pakistan. It shares its borders with the province of Khyber-Pakhtunkhwa (KP). FATA is comprised of seven agencies (tribal districts) namely Mohmand, Khyber, Kurram, North Waziristan, South Waziristan, Bajur and Aurakzai Agencies. In fact, some Frontier Regions of Peshawar, Kohat, Bannu, Lakki Marwat, Dera Ismail Khan and Tank were also included in FATA.

The Durand Line in the FATA is stretched over about 1360 kilometers and contains the main tribes of the Salarzai, Mamund, Mohmand, Afridi, Shinwari, Turi, Bangash, Wazir, Mehsud, Dawar, Aurkazai, while Achekzai, Nurzai and Kakar also live on the Durnad Line whom almost equally live on both sides of the Line. As this deplorable state of affairs does not conform to the right of the peoples to choose their fate and the demands of the 21st century because of peace, public welfare, political and civil justice, economic development in the region.

Fazal Wahid (2019) indicates that the US inability to effectively apply the carrot and stick strategy in Afghanistan prompted Pakistan to move its armed forces to the FATA in an impetuous manner in 2003, which resulted failure and the militarization of the tribal belt. This simultaneously caused the tribes to be more proactively involved in the fight against the US military presence in Afghanistan; and defend themselves from the atrocities of Pakistan's army in the region.

The Pashtun tribal belt goes back to the nineteenth century. Even at this time, the so-called Durand Line region between Afghanistan and Pakistan had begun to play a role in world politics. The struggle referred to by contemporaries as the "Great Game" saw Great Britain and Russia struggle for power and influence in the region between the Oxus River in the North and the Indus in the South. The fact that the Durand Line runs right through the Pashtun tribal areas indicates the significance of the line for the conception of Afghanistan as a nation state. (Schetter, 2006)

The tribal areas did not possess any particular status of their own on both sides of the Durand Line. However, neither state ever succeeded in dominating the tribes. With the exception of the urban centers such as Jalalabad, Gardez or Khost, Afghanistan could not exercise its powers in the tribal areas. (Schetter, 2006)

In fact, this is clearly exemplified in the extensive unregulated cross-border trade and travel. And in both Afghanistan and Pakistan, the main beneficiaries of the failed implementation of state structures on both sides of the Durand Line were the tribal elites which acted as intermediaries between the state and the tribes.

Historically, the Afghan-Pakistan borderlands provide a crucial example of the many puzzles of decolonization produced. On a map, Pakistan's frontier tribal area seems a tiny strip of land in a predominantly underdeveloped region. Its prominence to British colonial officials made sense in light of their perception of colonial India as the jewel in Britain's imperial crown and their sensitivity to czarist Russian interventionism in the Great Game and their conviction that the North-West frontier Province (NWFP) and neighboring tribal areas should serve as a buffer against any foreign encroachment. (Leake, 2017)

In the current context, with cross-border terrorism a major regional feature, the region is once again of huge—even essential – importance to both Pakistan and Afghanistan. On one side, it is central to the territorial integrity and Muslim identity of newly independent Pakistan. On the other side, it is must to the completion of Afghanistan's nation-state theorem. In fact, what had been a colonial periphery under the Raj was actively developed and slowly integrated by Pakistani leaders. Meanwhile for the Afghan royal family, who turned to social, economic, and political modernization in an era of free-flowing international aid and declining British influence, the land across the Durand line presented the opportunity for expanded influence among the largely Pashtun population who shared ethnic, cultural and religious roots with much of Afghanistan's own people.

The Afghan-Pakistan borderlands, despite their seemingly peripheral location in the world, exercised remarkable influence on politics in south Asia and beyond. There, ethnic, religious and political networks interlinked,

creating a site both molded by events in faraway metropolises and capable of impacting decision making across the globe.

The USA invasion in Afghanistan after September 11 highlighted the Afghan-Pakistan boundary region in a way that had not happened since the Soviet invasion of Afghanistan in 1979. The region was the safe-haven and retreat of the Taliban and its Al Qaeda affiliates. This was an area where state power had far less influence and less impact than elsewhere. (Schetter, 2013) From 2001 on, violence in the tribal region escalated. This region became the heart of the resistance to US invasion and to the Afghan and Pakistani armies. In fact, every attempt from outside to wield influence that impacts on the local order is a source of irritation to the local tribal leaders.

In addition, the tribal economy is mainly based on individual enterprises and irregular activities. On both sides of the Durand Line, the states have maintained minimal intervention in creating the resource to generate a basic income for local people. This sort of economy makes it easy to enable smuggling back and forth across the boundary as it is one of the wide-open areas as people usually involved themselves in the transport sector and for other the main sources of economy are livestock. (Fazal, 2019)

People living close to the Durand Line carry out small cross boundary trade and have sustained their families quite comfortably. Remittance economy is another source of the income for the tribal people who work as labors in Gulf countries.

In fact, the Soviet invasion of Afghanistan in 1979 added a new dimension to the destiny of local tribal. Modern weapons appeared in the region and its smuggling became the most lucrative trade. It also created a new business of drug trafficking in the region. Smuggling and transportation of sophisticated weapons and drug trafficking replaced the semi-agrarian and barter trade economy of the tribal people. (Ahmed, 2013)

In the past two decades, gradual weakening of the Tribal Code has put the region in quandary. Many of the influential tribal elders have been assassinated, so traditional jirgas are incapable of settling conflicts in the area. There is no effective presence of political administration and the presence of military and militants in the tribal belt has made the situation worse. Currently, religious devotees carry the sway and the old system of *Pashtunwali* has almost vanished. (Fazal, 2019)

To Conclude, unfortunately, now after fencing of the Durand Line by Pakistan's army and the enforcement of visa regime by both Kabul and Islamabad, the constraints of the people have grown manifold with the no solution in sight in the near future. (Fazal, 2019)

But the Tribal Belt still defines itself as a "terrain of resistance" (Routledge 1993), operating in a world which is not structured on state lines.

List of references:

1. Ahmed, A. (2013). *Thistle and Drone: America's War on Terror on Tribal Islam*. Lahore: Vanguard Books.
2. Anderson, J. (1983). Khan and Khel: Dialectics of Pakhtun Tribalism. In R. Tapper, *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (pp. 119-149). New York: St.Martin's Press.
3. Anderson, J. (1973). *Tribe and Community among the Ghilzai Pashtun*. North Carolina: University of North Carolina.
4. Anderson, J. W. (1983). Khan and Khel: Dialectics of Pakhtun Tribalism. In R. Tapper, *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (pp. 119-149). New York: Canberra St.Martin's Press.
5. Banuazizi, A., & Weiner, M. (1986). *The State, Religion, and Ethnic Politics*. New York: Syracuse University Press.
6. Hager, R. (1983). State, Tribe and Empire in Afghan Interpolity Relations. In R. Tapper, *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (pp. 83-118). New York: ST.Martin'S Press.
7. Khoury, P., & Kostiner, J. (1990). *Tribes and State Formation In The Middle East*. California: University of California Press.
8. Rubin, B. (2002). *The Fragmentation of Afghanistan*. New Haven: Yale University Press.
9. Tapper, R. (1983). *The Confilct of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. New York: Canberra St. Martin's Press.
10. Banuazizi, A., & Weiner, M. (1986). *The State, Religion, and Ethnic Politics*. New York: Syracuse University Press.
11. Barfield, T. (1990). Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective. In P. Khoury, & J. Kostiner, *Tribes and State Formation in The Middle East* (pp. 153-182). Berkeley: University of California Press.
12. Bluntschli, J. (2000). *The Theory of The State*. Kitchener: Batoche Books.
13. Ferguson, B., & Whitehead, N. (1992). The Violent Edge of Empire. In B. Ferguson, & N. Whitehead, *War in the Tribal Zone* (pp. 3-20). New Mexico: Schol of American Research Press.
14. Newell, R. (1986). The Prosepects for State Building in Afghansitan. In A. Banuazizi, & M. Weiner, *The state, Religion and Ethnic Politics* (pp. 104-124). New York: Syracuse University Press.
15. Fazal, W. (2019). The US War on Terror in Afghanistan and Its Impact on FATA in Pakistan. *Global Social Sciences Review*, 17-24.
16. Leake, E. (2017). *The Defiant Border*. New Delhi: Cambridge University Press.
17. Routledge, P. (1993). *Terrian of Resistence: Nonviolent Social Movements and The Contestation of Place In India*. Westport: Praeger.
18. Schetter, C. (2006). Geopolitics and the Afghan Territory. *Geographische Rundschau*, 20-26.
19. Schetter, C. (2013). The Durand Line: The Afghan-Pakistan Border Region between Pashtunistan, Tribalistan and Talibanistan. *International Asianforum*, 47-70.

РЕИНТЕГРАЦИЯ И РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ, ВЕРНУВШИХСЯ ИЗ ЗОН ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА

Мухатаева Г.И.

*Политология и политические технологии, 2 курс
Научный руководитель: к. полит. н. Умбеталиева Т.Б.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассмотрены этапы реабилитации и интеграции в общество граждан Республики Казахстан, находившихся в зонах вооруженного конфликта в Сирии и Ираке, и пострадавших от деструктивной идеологии международных террористических организаций. Фокус внимания в настоящей работе сосредоточен на научных разработках в области социально-психологического знания, которые применимы для объяснения феномена религиозной радикализации и могут способствовать выработке эффективных инструментов деиндоктринации. В частности, теория неопределенности – идентичности, основоположниками которой выступают западные ученые Генри Тайфел, и Джон Тернер делает на акцент на таких терминах как коллективное Я и социальная идентичность, которые позволяют индивиду, находящемуся в состоянии неопределенности отождествлять себя с ингруппой. В зависимости от глубины кризиса идентичности человек может сделать выбор в пользу строго иерархизированной радикальной группы. Необходимо признать, что религиозный экстремизм и терроризм – это групповое явление. Даже в случае совершения террористических действий террористом-одиночкой, он отождествляет себя с некой группой, в случае с исламским радикализмом – определенной религиозной общиной либо с глобализированной исламской умой в целом.

Ключевые слова: реинтеграция, ресоциализация, дерадикализация, реабилитация, теория социальной идентичности.

Гражданская война в Сирии, начавшаяся в 2011 году, была беспрецедентной по масштабу привлечения иностранных боевиков-террористов. В отчете неправительственной аналитической организации The Soufan Group (SG) за 2017 год указывается, что на первом месте по импорту боевиков оказалась Россия – 3417 человек участвовали в военных конфликтах в Сирии и Ираке на стороне террористических группировок, далее следует Саудовская Аравия – 3244 рекрутов, Иордания – 3000 боевиков, из Туниса в зону вооруженного конфликта выехало 3000 человек, из Франции – 1910. В целом, с территории СНГ было рекрутировано 8717 человек [1, 10]. Из Казахстана с начала военного конфликта по данным Комитета национальной безопасности в Сирию и Ирак выехали около 800 граждан, из которых около 120 мужчин, более 250 женщин и 500 несовершеннолетних детей [17]. О нахождении на территории Сирии казахстанцев стало известно из пропагандистского ролика международной террористической организации ИГИЛ, на видео были запечатлены казахстанские семьи.

5 января 2019 года Казахстан первым из государств Центральной Азии, чьи граждане оказались в зоне боевых действий, начал гуманитарную операцию по вывозу казахстанцев из лагерей для пленных на северо-востоке Сирии, находящихся под контролем курдских группировок. Согласно официальному курсу, вывоз казахстанцев с территории Сирии и Ирака, несмотря на неоднозначную реакцию граждан страны, связан с обеспечением национальной безопасности государства. Большинство террористических организаций рассматривают членов семей боевиков, и в частности детей, как потенциальных и уже идеологически подготовленных рекрутов [6, 253].

Всего на сегодняшний день проведено пять этапов по эвакуации граждан с территории Сирии. В рамках гуманитарной спецоперации «Жусан» (4 этапа проведены с 5 января по 26 июня 2019 года, 5-ый этап состоялся 5 февраля 2021 г.) из зон террористической активности эвакуировано 607 граждан Республики Казахстан, из них 37 мужчин, 157 женщин, 413 детей. В рамках операции «Русафа», прошедшей 27-28 ноября 2019 года, из иракских тюрем освобождены и эвакуированы в Казахстан 14 детей. Несмотря на то, что в 2017 году в статью 10 Конституции Республики Казахстан была внесена поправка, допускающая лишение гражданства по решению суда за совершение террористических преступлений, данная норма не была применена к возвращенцам. К уголовной ответственности были привлечены 33 мужчины и 19 женщин, в отношении которых судом была доказана их причастность к деятельности международной террористической организации «Исламское государство».

Директор КГУ «Центр анализа и развития межконфессиональных отношений» Гульназ Раздыкова в качестве причин выезда женщин в зону террористической активности указывает следующее:

- женщины последовали за мужьями;
- женщины уехали по собственной воле без мужчин, с детьми.

Вместе с тем, есть кейсы, где женщины уже находились на территории Ближнего Востока и примкнули к террористическим группировкам. Выезд граждан Казахстана начался до сирийского конфликта, многие

имели опыт проживания в зоне боевых действий в Вазиристане (самопровозглашенное непризнанное государство на северо-западе Пакистана на границе с Афганистаном), Ираке.

Этапы реабилитации женщин и детей, вернувшихся из зон террористической активности

Международные эксперты рассматривают опыт Казахстана по эвакуации и реабилитации своих граждан как удачный. В частности, реабилитационная программа состояла из двух этапов. Первый – карантинный период (не менее 30 дней) в городе Актау Мангыстауской области на побережье Каспийского моря в детском лагере «Фламинго», переоборудованном под реабилитационный центр. Все женщины и дети прошли полное медицинское обследование, органы юстиции документировали эвакуированных, были проведены геномные экспертизы с целью установления родства женщин и детей. Вторым этапом реабилитации женщин и детей был связан с их социализацией, многие женщины прошли первичную или повторную профессиональную подготовку и были трудоустроены. В судебном порядке дети были восстановлены в своих гражданских правах. Детям, рожденным на территории Сирии, было присвоено гражданство Республики Казахстан. После работы с социальными педагогами и репетиторами, прохождения психолого-медико-педагогической консультации дети были зачислены в дошкольные учреждения или общеобразовательные школы. Учитывая, что у женщин на момент приезда наблюдались когнитивные нарушения, посттравматический синдром, послеродовые депрессии, деперсонализация, фрустрация, частичная амнезия, рассеянность, утомляемость, глубокая религиозная погруженность, фанатизм, агрессия одним из важных этапов реабилитации стала психологическая поддержка. Также, наряду с психологической, социальной поддержкой проводится работа в теологическом направлении. В настоящее время в Казахстане работают 14 реабилитационных центров, занимающихся дерадикализацией и реабилитацией людей, вернувшихся из зон террористической активности. Они расположены в Мангыстауской, Карагандинской, Жамбылской, Актюбинской областях, городах Кокшетау, Атырау, Шымкент, Павлодар, Нур-Султан, Жезказган и Каскелен [9].

Вместе с тем, в закон РК «О противодействии терроризму» внесено дополнение, закрепляющее за Министерством образования и науки межотраслевую координацию по вопросам социальной реабилитации детей, пострадавших от террористической деятельности.

Факторы вторичной радикализации

По мнению исследователей процесс дерадикализации должен занимать в среднем три года. При этом, существуют риски вторичной радикализации женщин, факторами которой могут стать:

- семейное окружение, придерживающееся радикальных взглядов, а также перспектива брака с адептом радикального жамагата;
- недоверие и агрессия со стороны социума, в том числе негативные комментарии в социальных сетях и интернет изданиях. Отторжение со стороны школы, соседей, родственников, друзей и т.д.;
- неприятие со стороны жамагата (общины), из которой ранее выехали женщины, в том числе, отторжение со стороны традиционного ханафитского жамагата;
- неэффективность или малоэффективность реабилитационных мероприятий;
- нерешенность социально-бытовых либо финансовых проблем;
- поддержание эмоциональной связи с женщинами, которые остаются в Сирии;
- гиперопека со стороны государства, родных и общества (т.н. травматическая мембрана).
- неввлеченное постстрессовое состояние.

Потенциал теории социальной идентичности в объяснении траектории радикализации

Необходимо учитывать, что причины и пути радикализации в каждом случае индивидуальны. Вместе с тем, отдельные исследователи видят в радикализации реакцию на постмодернизм. Получая свободу, человек страдает от неопределенности, как следствие стремится к определенности и абсолюту, что и делает привлекательными идеологические системы убеждений. Снижение неопределенности – основной мотив присоединения к группам с радикальными и экстремистскими взглядами. Теория социальной идентичности, разработанная в 1979 году Генри Тайфелем и Джоном Тернером и позже доработанная социальным психологом Майклом Хоггом, может стать объяснением пути радикализации, поскольку классическая социально-психологическая теория определяет межгрупповой конфликт как функцию группового самоопределения. Теория социальной идентичности начинается с предпосылки, что индивиды отождествляют свою собственную идентичность с социальной группой, такая идентификация служит для защиты и укрепления самоидентификации. Создание групповых идентичностей включает в себя как категоризацию своей «внутренней группы» (ингруппы) по отношению к «внешней группе» (аутгруппе), так и тенденцию рассматривать свою собственную группу с позитивным уклоном по отношению к внешней группе. Результатом является идентификация с коллективной, деперсонализированной идентичностью, основанной на членстве в группе и наполненной позитивными аспектами. Представители радикальных группировок, действующих под религиозными лозунгами, позиционируют себя как «ахль ас-сунна ва-ль-джама'а», т.е. жамагат, следу-

ющий сунне Пророка Мухаммада. Себя они считают единственной спасшейся общиной, аутгруппой выступают все, кто не примкнул к их общине, т.н. кафиры (неверные), кем могут быть и мусульмане, не разделяющие радикальные взгляды этой группы.

Идентификация также сильнее, если люди не могут покинуть группу, и если у людей мало других благоприятных социальных идентичностей. Идентификация также может быть более сильной, если люди чувствуют себя очень неуверенными в себе, своем будущем, своем месте в мире. В этих условиях индивид может отождествлять себя с группами с высокой степенью энтитативности. В условиях крайней неопределенности идентификация более выражена, и субъектность может быть связана с ортодоксией, иерархией, идеологическими системами верований и экстремизмом. В некоторой степени теория социальной идентичности поддерживает идею о том, что человек идентифицирует себя с социальными категориями, чтобы частично повысить самооценку. Считается, что посредством социальной идентификации и сравнения индивид опосредованно переносит на себя успехи и статус группы [14].

Особенностями групп с высокой энтитативностью являются: четкие границы, внутренняя однородность, иерархическая структура и общность судьбы. Такие группы обладают специфическим прототипом: ясным, предписывающим, согласованным.

Факторами вторичной радикализации женщин и детей, вернувшихся из зон террористической активности, может стать их социальная неустроенность, новый для них культурный контекст, угроза извне, от членов аутгрупп, в качестве которой может восприниматься дискриминация и враждебность со стороны общества, социальных институтов. Вследствие чего ключевыми должны стать позиции по ресоциализации репатриантов, предложение им новой идентичности, снижение градуса негативного восприятия со стороны общества. Дерадикализационные программы должны учитывать, тот факт, что индивид, отождествляющий себя с несколькими группами (многообразие социальных идентичностей) менее склонен к разделению экстремистских идей, нежели те, кто определяют себя в терминах одной единственной, монолитной идентичности.

Важным в процессе успешной реабилитации граждан, вернувшихся из зон террористической активности, является восстановление семейных связей. Семья может выступить в качестве контрсилы радикальным жамагатам, помогая индивиду самоидентифицироваться. Уникальным опытом по привлечению семей в противодействие насильственному экстремизму стала модель «Школы матери», разработанная неправительственной организацией «Женщины без границ / Сестры против насильственного экстремизма» (Women without Borders/ Sisters Against Violent Extremism, SAVE). Матери, как группа, обладают ценной информацией о том, что делает отдельных людей более подверженным радикальным влияниям помимо экономических, политических и социоэкономических факторов. В основе модели лежит исследование, проведенное в 2015 году при финансовой поддержке неправительственной организации SAVE под названием «Могут ли матери бросить вызов экстремизму», в котором проанализирован опыт более чем тысячи матерей из Нигерии, Пакистана, Северной Ирландии, Израиля и Палестины. Его целью было не только изучить, как матери воспринимают причины склонения детей к насильственному экстремизму, но и понять, как именно они видят свою роль в противодействии радикализации. Данные, полученные в ходе исследования, свидетельствуют, что женщины были неплохо осведомлены и чувствительны к тому, что делало их детей уязвимыми по отношению к радикализации. Более того, большинство матерей выражали уверенность в своих собственных способностях в первую очередь предотвратить вовлечение своих детей в насильственный экстремизм и распознать ранние признаки происходящего. Вдобавок, во многих интервью матери говорили, что ощущают насущную потребность и стремятся сотрудничать с такими же обеспокоенными матерями для борьбы с растущей проблемой экстремистской вербовки. Ориентируясь на выявленные настроения, модель «Школы матери» видит матерей в качестве союзниц по вопросам безопасности и снабжает их навыками для того, чтобы они заложили действенный фундамент устойчивости сообществ. Десятиступенчатая учебная программа разработана с учетом следующих особенностей, присущим родителям:

- лучше других способны замечать первые признаки радикализации у своих детей;
- однозначно мотивированы действовать при наличии угрозы;
- будучи эмоционально сопричастными, могут включаться, вкладывая свое время, эмпатию и поддержку, в которых нуждаются уязвимые молодые люди [13].

В Казахстане инструменты дерадикализации чаще всего представлены в форме идеологического противодействия. Последнее объясняется официальной версией о религиозной неграмотности граждан, как основном факторе принятия радикальной идеологии. Вместе с тем, последние исследования показывают, что феномен радикализации в первую очередь, связан с кризисом идентичности. Следовательно, необхо-

дим отход от прежних методов дерадикализации, которые, как показывает статистика по росту осужденных за экстремистские преступления, является не совсем эффективной. Требуется комплексный подход, который позволит учитывать социальные, психологические, культурные предпосылки радикализации.

Список литературы:

1. Beyond the Caliphate: Foreign Fighters and the Threat of Returnees. – The Soufan Center (TSC), New York, 2017.
2. Бейсембаев С. Религиозный экстремизм в Казахстане: между криминалом и джихадом, ОФ «Стратегия», 2015, 28 стр.
3. Бовин Б.Г., Москвитина М.М. Бовина И.Б. Радикализация женщин: объяснительный потенциал социально-психологического знания. Электронный журнал «Современная зарубежная психология», 2020, том 9, № 3. с. 97-107.
4. Брайанс Ш. Справочник по работе с заключенными из числа воинствующих экстремистов и предупреждению порождающей насилие радикализации в тюрьмах. ООН, 2017, 153 с.
5. Денисенко Ю. Исследование по вопросам противодействия насильственному экстремизму и радикализации в Казахстане, Кыргызстане и Таджикистане. Методическое пособие, 2018, Представительство Международной тюремной реформы (Penal Reform International) в Центральной Азии.
6. Закон Республики Казахстан «О противодействии терроризму» от 13 июля 1999 г. №416-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.11.2020 г.)
7. Карин Е. Операция «Жусан» Кого и почему вернули из Сирии? Монография, 2020, Print House Gerona, Алматы, 272 с.
8. Clark Michael D. Motivational Interviewing for Deradicalization: Increasing the Readiness to Change. Journal for deradicalization, 2019, No. 20, P. 47-74
9. Пашенко И. В. Современные практики дерадикализации осужденных за проявление религиозного экстремизма: мировой опыт // Отечественная юриспруденция № 12 (14), 2016 [<https://legalscience.ru/blizhajshij-nomer/ugolovnoe-pravo-i-kriminologiya-ugolovno-ispolnitelnoe-pravo/229-sovremennye-praktiki-deradikalizatsii.html>]
10. Раздыкова Г.М., Павлова О.С. Социально-психологические аспекты реабилитации и реинтеграции женщин, эвакуированных из зон террористической активности: казахстанский кейс // Ислам: личность и общество. – 2020. – №2. – С. 61-64.
11. Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah, 2002, Columbia University Press. – 320 P.
12. Сабдин А. Теологические нарративы дерадикализации. Методическое пособие, Алматы, 2020. – 242 с.
13. Сокирянская Е.Л. Уверенный шаг в будущее? Исследование социально-психологических и адаптационных потребностей членов семей бывших боевиков на Северном Кавказе. – Центр анализа и предотвращения конфликтов. – 2020. /<https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/347758/>
14. Tucker N. Terrorism without a God: Reconsidering Radicalization and Counter-Radicalization Models in Central Asia, 2019.
15. Тихонова А.Д., Бовин Б.Г., Бовина И.Б. Радикализация: социально-психологический взгляд. Электронный журнал «Психология и право», 2020, том 10, № 4. С. 214-230.
16. Thibault, Hélène. 2019. «The Art of Managing Religion in a Post-Soviet Soft Authoritarian State», In Jean-François Caron (ed). Kazakhstan and the Soviet Legacy Between Continuity and Rupture. Palgrave-Macmillan. pp. 155-179.
17. Hogg M.A. Self-uncertainty, social identity and the solace of extremism. Extremism and psychology of uncertainty / Eds. M.A. Hogg, D.L. Blaylock. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, pp. 19-35.
18. Walanda G. The path to sustainable deradicalization program. Journal of Terrorism Studies, 2020, Volume 2, No. 1, P. 52-77
19. Yayla Ahmet S. Preventing Terrorist Recruitment through Early Intervention by Involving Families. Journal for deradicalization, 2020, No. 23, P. 134-188
20. <https://24.kz/ru/news/social/item/352893-za-rubezh-vyekhalo-svyshe-800-kazakhstanstsev-posledovatelej-destruktivnykh-ideologij>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ: МӘСЕЛЕЛЕРІ, ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ

Назарова М.Ш.

Саясаттану мамандығының 1-курс PhD докторанты

Ғылыми жетекші: «Стратегия әлеуметтік және саяси зерттеулер

орталығы» ҚҚ Президенті Илеуова Гүлмира Тоқшалыққызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Тиімді көші-қон саясатын қалыптастыру кез келген мемлекеттің маңызды әрі басымды мақсаттарының бірі болып табылады. Мақалада Қазақстанның көші-қон саясаты және оның ерекшеліктері қарастырылады, халықтың сыртқы және ішкі көші-қон мәселесі талқыланады. Көші-қон процестерін реттеудегі негізгі проблемалар мен оларды шешу жолдары атап өтіледі.

Тірек сөздер: көші-қон саясаты, миграциялық үдерістерді реттеу, Қазақстан, оралман, репатриация.

Көші-қон жөніндегі халықаралық ұйымның бағалауы бойынша Қазақстан неғұрлым күшті көші-қон процестері байқалатын әлем елдеріне жатады. Сонымен бірге, ұлттық, өңірлік және әлемдік ауқымда оның даму болжамдарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін көші-қон мониторингінің жүйесі жоқ. Қазақстан жоғары білікті кадрлардың жоғалуы, заңсыз көші-қонның өсуі, көшіп келушілердің ел аумағы бойынша біркелкі қоныстанбауына байланысты шиеленістің ұлғаюы сияқты теріс факторларға байланысты күрделі проблемаларды бастан кешіріп келеді.

Осы себептерден тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап көші-қон процестерін реттеу Қазақстанның мемлекеттік саясатының маңызды бағыттарының біріне айналды. 1997 жылы «Халықтың көші-қоны туралы» Заң және Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы қабылданды, оның негізгі мақсаттары елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуын қамтамасыз ету, көшіп-қонушылардың құқықтарын іске асыру бойынша барлық қажетті жағдайларды жасау, сондай-ақ елдің мемлекеттік қауіпсіздігін нығайту болып табылады. Ел Үкіметі қабылдаған «Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2007-2015 жылдарға арналған тұжырымдамасы» Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерін басқарудың аталған уақыт шеңберіндегі бар бағыттарын жетілдіруге және сапалы жаңа бағыттарын дамытуға, жоғары білім беру, инновациялық, қаржылық, инвестициялық әлеуеті бар көшіп келушілерді тарту саласында селективті (сайлау) саясат жүргізуге бағытталды [1].

Қазақстан Республикасының бүгінгі көші-қон саясаты мынадай қағидаттарға негізделеді:

- ҚР Конституциясында, басқа да нормативтік актілерде, сонымен қатар ҚР қатысушы болып табылатын халықаралық шарттарда бекітілген адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын сақтау;
- нәсіліне, тіліне, дініне, жынысына, этникалық және әлеуметтік тегіне, көзқарасына, саяси қатыстылығына, мүліктік жағдайына немесе кез келген басқа себептерге байланысты кемсітушілікке жол бермеу;
- мигранттардың Қазақстан Республикасының заңнамасын сақтауын қадағалау;
- жеке тұлға мен мемлекеттің мүдделерін ұштастыру, биліктің барлық тармақтарының, қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың күш-жігерін біріктіру;
- әлеуметтік, экономикалық, саяси тұрақтылықты, этносаралық және конфессияаралық келісім мен төзімділікті қамтамасыз ету және сақтау бөлігінде және көші-қон процестерін басқару және реттеу саласында халықаралық танылған стандарттарды сақтау тұрғысынан ұлттық мүдделердің басымдығы;
- ең алдымен, шетелде тұратын отандастарды қайтаруды ынталандыруға бағдарланған саясатты жүйелі және дәйекті жүргізуді көздейтін елдің ұлттық бірегейлігін сақтау және дамыту;
- басым салаларда жұмыс істеу және меншікті білікті кадрларды даярлау үшін жоғары білікті шетелдік кадрларды тартуды ынталандыруға негізделген Қазақстанның бәсекелестік артықшылықтарын дамыту;
- иммигранттарға олардың білімін, мамандығын, инвестициялық және қаржылық әлеуетін ескере отырып, таңдау тәсіліне негізделген селективтілік;
- пана беру туралы өтініш білдірген адамдарға немесе босқындарға қатысты мәжбүрлеп қайтаруға жол бермеу қағидатын сақтау [2].

Көші-қон саясатының стратегиясы Қазақстанның әлемдік шаруашылық байланыстарына барған сайын интеграциялануы жағдайында елдің бәсекеге қабілеттілігі көбінесе адами әлеуеттің саны мен сапасымен айқындалатын болады және мамандарды іріктеу өлшемдеріне негізделген көшіп-қонушыларды тарту тетіктерін әзірлеуді; өңірлердің демографиялық және әлеуметтік-экономикалық даму мүдделерін, өңірлік еңбек нарықтарын негізге ала отырып, көшіп-қонушыларды ұтымды қоныстандыру тетіктерін әзірлеуді қамтиды; көшіп келушілерді заңдастыру, бейімдеу және қазақстандық қоғамға кіріктіру жөніндегі шаралар

жүйесін әзірлеу; шет мемлекеттердің практикалық тәжірибесін пайдалану, бұл белгілі бір дәрежеде көшіп келушілердің кірігуі тұрғысынан мемлекеттің саясатын күшейтуге және жақсартуға мүмкіндік береді.

ҚР Көші-қон саясатында этникалық көші-қонды реттеу басты орын алады. 1998 жылы ҚР Үкіметінің «этникалық қазақтарды тарихи отанына репатриациялау тұжырымдамасы туралы» қаулысы қабылданды, оның негізгі мақсаты этникалық қазақтарды тарихи отанына репатриациялаудың нақты тетіктерін жасау, оның ішінде оларды ұйымдасқан түрде көшіру және қоныс аудару орындарында тіршілік ету үшін жағдайлар жасау болып табылады. Қазақтарды репатриациялау кезіндегі басты міндеттер қоныс аудару іс-шараларын пәрменді ұйымдастыру және оларды тиімді қаржыландыру болып табылады. Этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтарудың нәтижесі ретінде халық санының және табиғи өсімінің артуы, елдегі демографиялық ахуалдың сауықтырылуы қарастырылады.

Ішкі көші-қонның негізгі себептері:

- бұрынғы тұратын орындарындағы қолайсыз әлеуметтік-экономикалық жағдай;
- қалалардан қашықтық;
- жұмыстың және тиісті инфрақұрылымның болмауы.

Бұл мәселелерді шешу үшін ішкі көші-қон саясаты, ең алдымен, мыналардан туындайды:

- жұмыс күшінің аумақтық ұтқырлығын арттыру үшін экономикалық жағдайлар жасау (тұрғын үй нарығын және еңбек нарығын пропорционалды дамытуды қамтамасыз ету) ;
- аумақтық қайта бөлуді ынталандыру тетіктерін әзірлеу
- өңірлік еңбек нарықтарының теңгерімділігін қамтамасыз ету үшін экономикалық белсенді халықтың, өңірлердегі экологиялық ахуалдың, атап айтқанда, таза қоршаған ортаның ластануына, сондай-ақ оның әлеуметтік және экономикалық, ішкі мигранттарды біркелкі және теңгерімді орналастыруға бағытталған шаралар [3].

Халықтың ішкі көші-қоны мәселелерін шешу Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық дамуының жоғарыда аталған стратегиясын іске асыруды ескере отырып жүзеге асырылып келді. Жалпы тұжырымдаманы іске асыру келесі процестерге ықпал етті:

- көшіп-қонушылардың еңбек және әлеуметтік құқықтарын қорғау;
- иммигранттардың қоғамға сәтті бейімделуі және интеграциясы;
- экономиканың жоғары білікті жұмыс күшіне қажеттілігін және республиканың еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың теңгерімділігін қамтамасыз ету [1].

Алайда, елдегі көші-қон тақырыбына қатысты туындайтын көкейкесті мәселелер азая қоймаған. Қазақстанда сыртқы көші-қон сальдосы теріс көрсеткіш беріп жатқаны алаңдатады. Яғни, елге келгеннен гөрі шетелге тұрақты тұруға кетеді. Цифрлық мәнде көрсеткіштер мүлде маңызды емес. Статистика көрсетіп отырғандай, Қазақстанда көші-қон сальдосы халықтың табиғи өсімінен 10 есе аз. Кейбір сарапшылар дабыл қағуда, ал басқалары бұл проблеманы асыра сілтеп айтылған деп айтыптап, дүрбелеңге негіз жоқ деп санайды.

Ішкі көші-қонға келетін болсақ, мұнда шешуді қажет ететін бірқатар мәселелер пайда болған. Көбінесе миграциялық ағын ауылдық жерлерден ірі қалаларға (басым бөлігі Нұр-сұлтан мен Алматыға) байқалады. Бұл жерде кешегі ауыл тұрғындары ғана емес, қала тұрғындарының өздері де проблемаларға тап болады.

Көші-қон көңіл-күйін анықтайтын келесі факторларды атауға болады:

- билік транзитін күту және оның салдарын болжау мүмкін еместігімен анықталатын саяси жағдайдың тұрақтылығына сенімсіздік;
- елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы және өмір сүру деңгейі мен сапасының төмендеуі;
- ҚР-дағы орта және жоғары білім сапасының проблемасы. Сапа қаржыландыру деңгейіне тікелей байланысты. Мысалы, 2016-2017 жылдары жоғары білім алуға ҚР Мемлекеттік бюджетінің шығындары 1 күндізгі студентке 504 долларды құрады [4]. Салыстыру үшін: Ресейде – 8800, Қытайда – 3245, Түркияда – 3590, Оңтүстік Кореяда – 9656, АҚШ – та-11319 доллар. Мемлекеттің жас азаматтардың білім алуына деген көзқарасымен жоғары білімнің қандай сапасы туралы айтуға болады? Ал жастардың барынша дайындалған бөлігі шетелге оқуға баратындықтан, болашақта Қазақстан әлеуеті жоғары жігерлі жастардан айырылуы мүмкін;
- шетелде білім беру қызметтерінің жоғары сапасы. Мұнда жыл сайын Шетелде білім алу қол жетімді бола бастағанын қосуға болады. Мысалы, өткен жылдан бастап Германия өз университеттерінде тегін оқытуды енгізді;
- лайықты болашақты қамтамасыз ету ниеті. Бұл болашақ көбінесе Қазақстанмен емес, басқа елдермен байланысты.

– мансаптық өсу мүмкіндіктері. Бүгінде біздің жоғары оқу орындарын бітірген жастар бұл жерде қажетсіз болып қалатын абсурдтық жағдай қалыптасты. Жұмыс беруші Қазақстандық дипломы бар жас

жігітті жұмысқа қабылдамайтын жағдай ешкімді таң қалдырмайды. Бұл өте алаңдатарлық көрсеткіш. Керісінше, бүгінде шетелде, әсіресе Батыс Еуропа елдерінде жұмысқа орналасу өз Отанына қарағанда әлдеқайда оңай.

– мигранттарды тарту бойынша бірқатар көрші елдердің белсенді саясаты. Ресей жыл сайын өте белсенді, агрессивті болмаса да, жастарымызды өз университеттеріне «сорып» отыратыны белгілі. Мұны әсіресе біздің Солтүстік аймақтарымыздың мысалынан көруге болады, онда мыңдаған жас жігіттер мен қыздар Ресейге кетеді, онда оларға өз елінде әрдайым бола бермейтін қолайлы жағдайлар мен оқу және тұрғын үй беріледі. Диплом алғаннан кейін олардың көпшілігі көрші елде мәңгі қалатынына таңдану керек пе?

– тіл мәселесімен анықталатын психологиялық жайсыздық [5].

ҚР Тұңғыш Президенті Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институтының сарапшысы Айман Жүсіпова түрлі көрсеткіштермен сипатталатын көші-қон трендтері дамуының үш кезеңін атап көрсетеді:

1991-2003 – эмиграцияның күрт өсуі және кейіннен біртіндеп төмендеуі;

2004-2011 – тұрақтандыру және масштабтау;

2012-2019 – қайта өсу [6].

2017 жылы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауының аясында Мемлекет басшысының тапсырмаларына сәйкес әзірленген ҚР көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған жаңа Тұжырымдамасы әзірленді [2]. Ведомство қазіргі және күтілетін сын-қатерлер – ел ішінде де, одан тыс жерлерде де-көші-қонды басқарудың «гибридті» жүйесін құру және негіздерін жаңарту қажеттілігін негіздейтініне сенімді.

Сарапшылардың айтуынша, көші-қон тренді әлі жалғасады – бұл объективті процесс. Қазақстан әлі де дамып келе жатқан мемлекет болғандықтан, ол еңбек ресурстарының доноры болып қала береді. Алайда, көптеген сарапшылар жоғары білікті кадрлардың көп бөлігі баратындығын ерекше атап өтеді. Олардың орнына келген еңбек мигранттары (мысалы, Моңғолиядан келген мигранттар) осындай дайындықпен мақтана алмайды.

Көші-қонды табиғи экономикалық процесс ретінде қабылдау тақырыбы алға тартылады және бұл тұста аталмыш салада орын алатын мәселелерді шешуде келесі ұсыныстарды атауға болады:

– Көші-қон процестерін талдауда адам мінез-құлқын зерттеуге экономикалық және әлеуметтік-психологиялық тәсілдерді қолдану.

– Экономикалық және қаржылық климатты ғана емес, сонымен қатар ішкі аудитория үшін елдің имиджін жақсарту. Оның ішінде әлеуметтік-психологиялық көзқарас деңгейінде.

– Статистикамен алыпсатарлық пен манипуляция болмас үшін көші-қон процестерін статистикалық есепке алу жүйесін ретке келтіру.

– Статистикалық деректер ашық түрде қолжетімді болуы тиіс.

– Өз күш-жігерін жастар сегментіне шоғырландыру. 15 жасқа дейінгі жас ұрпақпен жұмыс ең перспективалы бағыт болып саналады.

Осылайша, жоғарыда көрсетілген шараларды іске асырудың маңызы өте жоғары, себебі бұл көші-қон ағындарын реттеу жүйесін жетілдіруге мүмкіндік береді, этникалық қазақтарды қабылдауға, олардың қазақстандық қоғамға бейімделуі мен интеграциялануына жағдай жасайды, білікті ұлттық еңбек нарығын қалыптастыру үшін сыртқы еңбек көші-қонының мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007 – 2015 годы [URL]: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon090.html>

2. Концепция миграционной политики на 2017-2021 годы разрабатывается в Казахстане [URL]: <https://strategy2050.kz/ru/news/47456/>

3. Методика анализа миграционной ситуации. – Алматы., Институт социально-политических исследований. 2004. с. 112

4. Жумасултанов Т. Население Казахстана: динамика демографии //Мысль. 2012, – №2. – С. 9.

5. Миграционные процессы в Казахстане: на что нужно обратить особое внимание? [URL]: <https://365info.kz/>

6. Почему из Казахстана уезжает молодежь? Причины и последствия [URL]: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/>

ҰЛТТЫҚ ҮРДІСТЕГІ ҮЛГІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Нұрғалиев М.Ж.

*«Тарих» мамандығының 3 курс студенті
Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі Мырзахмет Ф.К.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті*

Аңдатпа. Мақалада қоғамдағы әр түрлі құндылықтар жүйесі мен моральдық, адамның ақылы мен білімін, ғылыми, зайырлы тұжырымдарға апаратын ойлар баяндалған. Осылайша бүгінгі заманға сай азаматтық қоғамға қарай нық қадам басу көрсетілген. Барлық саладағы модернизациялау үлгісі Қазақстанда жаңа моделді қалыптастырды. Қоғамдық сана тез арада қалыптасты және бұл жаңа жетістіктерге жеткізуді тездетті.

Кілт сөздер: Модернизация, индустрия, саясат, экономика, заң, дін, тіл, технология.

Бүгінгі күндері жиі оқып әрі естіп жүрген сөздеріміздің арасында «даму», «модернизация», «индустрия» ұғымын кездестіреміз. Бұл Батыс Еуропаның үлгісінде жарық көрген ғылыми басылымдарда да жиі кездеседі. Жалпы алғанда бұл терминдердің мағыналық жағынан бір біріне тығыз байланысты екенін айтуға болады. Олардың бұл терминді пайдаланудағы алғашқы мақсаты, осы үш жапсарлас ұғыммен қоғамдағы өндіріс көлемін ұлғайту арқылы баю болса, келесі мақсаты алғашқы мақсатпен бірге өркендеу арқылы дамушы елдердегі болып жатқан әлеуметтік құбылыстардың өзгеруі, барған сайын әлеуметтік рөлдердің өзгеруі мен өзгеше әлеуметтік іс-қимылдардың пайда болуы [1, 276].

Модернизация ұғымын зерттеген көптеген зерттеушілер, әрқайсысы өз саласы бойынша әр түрлі анықтамалар берген. Қай салада болмасын модернизацияның ауадай қажеттілігіне тоқталған. Жаңа технологиялар сырттан келіп жатты. Бірақ бұлар қандай жаңа технологиялар екені толыққанды білінбеді. Барлық саладағы модернизациялау үлгісі Қазақстанда жаңа моделді қалыптастырды. Қоғамдық сана тез арада қалыптасты және бұл жаңа жетістіктерге жеткізуді тездетті.

Қазіргі заман ғалымдарымыз модернизацияның алғышарттарын біздің мемлекетімізге енгізуде көптеген қателіктер жіберіп алуға.

Олардың алғашқысы, модернизация туралы зерттеу жүргізгендер көбінесе дамыған қоғамның өкілдері және өздерінің қоғамдарының шарттарына қарап дамушы елдердің қоғамын зерттеп, сараптауда. Мұның нәтижесінде қате немесе жаңылыс қорытындыға қол жеткізеді. Тағы осындай қателесу, дамушы ел немесе аз дамыған елдердің қоғамдарын бірдей санатқа қойып зерттеу. Мысалы Африка елдерімен Орталық Азия елдері арасында біршама айырмашылықтар бар. Бұл екі өзге континент түгілі Орталық Азия мемлекеттерінің тіл, дін, әдет-ғұрып жағынан жақын болғанымен кейбір қоғамдық мәселелер мен саяси-экономикалық проблемаларға келгенде басқаша түсінік пен тұжырым бар екендігі байқалады. Мүмкін дамушы қоғам ретінде бірдей типке жатуы мүмкін, бірақ модернизация үлгісін нәтижелендірудің ғылыми негізі көрінбейді. Әр уақытта бір қоғамның заңы келесі бір қоғамның құндылығына теріс көрінуі мүмкін. Қазақстанның бүгінгі күнге дейінгі жүрген жолы өзіне түсінікті және өзі үшін құнды. Мұны қазір әлем мойындап отыр. Өйткені қоғамның құрылымы мен құрылысы басқа бір қоғаммен салыстыру мүмкін болғанмен, дәл сол жолға қою мүмкін емес. Қоғам әрдайым өзгеріс үстінде екендігі баршаға мәлім. Алдыға қарай ма, әлде кері қарай ма өзгеріс екені белгілі. Тәуелсіздігін алғалы бері Қазақстан бірнеше дамыған елдің үлгісімен танысты. Бірақ өз қоғамының, әлеуметінің жүйесіне сай жол таңдады. Қай жүйеде болмасын дәл соған шақ үлгі табылмайды. Американың кейбір экономика саласындағы үлгі Қазақстанның әлеуметтік, экономикалық құрылымына сай келмейді дегенмен өзіміздің әдеттенген немесе үйренген жүйемізге келтіріп алуға болады. Модернизация ұғымы да осындай. Әрине, шетелдік мамандар мен ғалымдар біздің ел жайлы бірнеше тұжырымдар жасауда. Бірақ шетелдің қонақ ғалымдарға қарағанда іштегі елдің жайы мен сырын біз тереңірек білеміз.

Модернизацияны зерттеу үшін ғылыми негізге сүйене отырып, тек артта қалушылық пен дами алмаушылық төңірегінде қалып қоймай, тақырыпты тереңдетіп оның себептері мен қоғам мүшелерінің қабілеті мен қабылдау мүмкіншілігі және сауаттылығына аса мән беру керек.

Модернизация ұғымы латынша “modernus”, “modo” деген сөзден шыққан. “Modo” ескі латынша «қазір, тез» деген ұғымды білдіреді. Осы мағынада модерн қоғам дегеніміз бүгінгі, қазіргі қоғам деген сөз [2, 536]. Модернизация болса, ескі замандағы қоғам түрінен бүгінгі қоғам түріне өзгеру дегенді түсіндіреді. Бұл жерде ескі замандағы қоғам дегеніміз индустриядан бұрынғы қоғамды айтуда. Негізінде модернизация мен индустриялану арасында бір байланыс бар екені белгілі. Көптеген әлеуметтанушылардың көзқарасы осындай. Индустрияланудың негізгі қозғаушы күші ғылым мен технология. Осы екі терминге сүйене отырып модернизацияның мынадай анықтамасын жасауға болады: ғылым мен технологияға сүйенген қоғамның ішіндегі өзгеріс пен күрделену процесі.

Модернизациялау бүгінгі күнге сай мемлекет болу үшін, халық болу үшін, азамат болу үшін барлығын топтастырған үрдіс. Мысалы, тек бір жақты емес, саяси, экономикалық, қоғамдық, білім беру және әлеуметтік жағынан қарап, әр саладан шыққан мәселені бірге шешпей, бүгінгі заманға сай болу мүмкін емес. Әрине барлық мәселе бірден шешіле қоймайды. Қоғамдық, ел мүддесі ескеріліп, мәселені шешу ең ақылды іс. Дамушы әр ел, модернизациялау мақсатында мемлекеттің жағдайына қарап өзінің әдісін талдап алып оны іске асыруға тырысады.

Модернизация тек бір мемлекеттің, бір қоғамның нақты тәуелсіздігі үшін саяси, экономикалық, әлеуметтік, діни, басқару, басқаруға қатысу, заң және әдет-ғұрып жағынан дамуға кедергі жасаған, кедергі күштерден құтылу емес. Сонымен бірге осы қоғамдағы азаматтарының санасының серпілісі мен бостандығы.

Модернизация бүгінге дейін тек қана мысал ретінде үлгі болып жүрген болатын. Батыс елдерінің саяси институттарын, бұл институттардың жүргізіп отырған саясатын, парламент жүйесін, сайлау әдісін, мемлекеттік жүйелерін дәл солай алып, көшірмесін жасау емес. Модернизация сондай-ақ индустрия қоғамына айналу деп жаңа технологияны шетелдерден сатып алып қана қоймай, өз азаматтарымыздың жаңа технология мен жаңа ғылыми жаңалықтар ашуға кедергі болу да емес. Яғни, модернизациялау осыларды қолдана отырып адамзаттың бостандыққа қол жеткізуі, қоғамдағы әр түрлі құндылықтар жүйесі мен моральдық, адамның ақылы мен білімін, ғылыми, зайырлы тұжырымдарға апаратын ойларға шама-шарқын сарп ету. Осылайша бүгінгі заманға сай азаматтық қоғамға қарай нық қадам басу.

Бүгінгі заманға сай болу деген ұғым қоғамның мүшесі ретінде тәуелсіз әрі кедергісіз ұшан теңіз ғылымды игеріп, қоғамда өз орнын табу болып табылады. Осылайша, модернизация адамның тәуелсіздігі, бақытты болу мағынасына жақындастыруға болады. Осындай модернизацияға қоғам немесе адамзат баласы бара алады ма? Яғни, мемлекеттің тәуелсіздігінен әрбір азаматтың тәуелсіздігіне дейін. Бұл әрине, пікір таластыратын мәселе: өйткені, адамзат баласы өмірге келгелі әрқашанда ізденіс үстінде келеді. Қандай ізденіс деп сұрайтын болсақ, жақсылыққа, өте жақсылыққа, бұдан да кереметке, алдыға қарай жылжи беруде, тоқтамауда деген сөз[3, 266]. Бұл адамзаттың ұлы мақсатқа жетуі күш те болса, әлем алдында адамзат баласының міндеті ұғым. Сол ұлы мақсатқа жету және оның әлем алдында паш ету керек. Бүгін қай елде жаңа ғылыми жаңалық ашылса, ақпарат құралдары сол елдің есігінің алдында екенін көріп отырмыз. Бұл біздің айтқан адамзат баласының әлемді өзінің жаңаша ойлану қабілетімен мойындатуының бірден бір айғағы екені айқын.

Англия жалпы алғашқы модернизацияланған қоғам ретінде танылуда. Бірақ аталмыш ел бұл жағдайға бұдан бұрын бар болған «үлгі» негізінде қол жеткізген еді. Англия қоғамы мен еліне сай, өзінің әлеуметтік құрылымының өлшемінде ішкі және сыртқы дамуының нәтижесінде модернизацияланған ел.

Қорыта айтқанда бүгін тек бір ғана модернизацияланған үлгі бар деп айта алмаймыз. Батыста Еуропа, Шығыста Жапон, Қытай, Америка үлгісі т.с.с. Қазіргі уақытта бұл үлгілердің ортақ жерлерін де көруге болады. ХХІ ғасыр Қазақстан үлгісінің қалыптасуы әлем алдында мойындау белестерінен көріне бастады. Негізінде Қазақстанға жаңа технология сырттан әкелгенімен ішкі ғылыми-ақыл күші мұны игеруге қиыншылық шеккен жоқ болатын. Іргелі ғылымнан ғарыштық саладағы ғылымға дейін дамыған елде сыртқы елдің жаңа технологиясы Қазақстанда қолдау тапты десек болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Общациональная идея Казахстана: Опыт философско-политологического анализа. – Алматы, 2018.
2. Қазақстан-2030» атты бағдарламасы-2000 ж.
3. «Жаңа онжылдық– жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауы – Астана.– 2010.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПРОТЕСТТІК ПОТЕНЦИАЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЛАРЫ

Ошан Баян, Бейсенбаева Аружан, Тагаева Айымжан

Саясаттану, 4-курс студенттері

Жетекшісі: Насимова Г. Ө., саяси ғылымдар докторы, профессор

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Аңдатпа: Бұл мақала Қазақстан Республикасы территориясында орын алған протесттердің негізгі себептері мен қозғаушы күштерін зерттеуге бағытталады. Протесттік потенциалдың тәуелсіздік алған жылдарда қай деңгейде өзгергендігі қарастырылады. Территориялық, аймақтық ерекшеліктерге байланысты протесттік потенциал қалай өзгеріске ұшырап отырады, ең жиі митингтер орын алатын аймақтар қарастырылады. Түрлі әлеуметтік желілердің протесттік потенциалға әсері мен митингке қатысушылар санына тигізетін әсері зерттеледі. Мақалада 2008-2021 жылдар аралығында Қазақстанда орын алған протесттер зерттеліп, талқыланды. Мақалада Opinion Monitor System программасы арқылы БАҚ мен әлеуметтік желілердегі протесттік потенциал деңгейіне контент-анализ жасалынды.

Кілт сөздер: Протест, наразылық, әлеуметтік салдар, әлеуметтік желілер, ыстық нүктелер, потенциал.

Наразылық протесттері кез-келген қоғамда кездеседі. Наразылықтар әдетте саяси сипат алып жеке адамдардың немесе топтардың саяси жүйеде қабылданған әділетсіздіктерді жоюға немесе жүйеге қарсылық көрсетуге бағытталған әрекеттерін қамтиды. Саяси протест білдірушілер саяси жүйенің өзін түзетуге және жетілдіруге қабілетті екендігіне сенімді. Дегенмен, саяси протест білдірушілер саяси қатысудың дәстүрлі тәсілдеріне жиі сүйенбейді. Өздерінің құқығы жоқ немесе оларға қол жеткізе алмағандықтан немесе оларды тиімді деп санамағандықтан ғана сүйенбейді.

Қазақстанда 2008-2020 жылдар арасында өткен митингтер картасында қарасак:

- Жиі, ірі және маңызды митингтер өткен территориялар.
- Орташа жиілікте, ірі протесттерді қолдау мақсатымен және өзінің локалды мәселелеріне байланысты өткен митингтер территориялары.
- Орташа жиіліктегі, ірі протесттерді қолдау мақсатымен және қатысушылар саны аз болған митингтер территориялары.
- Төмен жиіліктегі, локалды мәселелері аз, не тым көтерілмеген митингтер өтілген территориялар.
- Картадағы цифрлар протесттердің санын көрсетеді

1-сурет – 2008-2021 жылдар аралығында Қазақстандағы протесттердің таралу аймағы (авторлық)

Бұл картаны жасау кезінде БАҚ сілтемелері, ғылыми мекемелердің зерттеулері және т.б. пайдаланылды. Бұл карта Қазақстанның барлық аумағында наразылық көңіл-күйінің таралуын және «ыстық» нүктелерді көрсетеді. Картаны құру кезінде құқық қорғау органдарымен қамауға алу, халық арасында таратылуы және қоғамға алып келген нәтижелері ескерілген.

Қазақстан аумағында көбінесе саяси тұтқындарды босатуға арналған шерулер орын алды және өзін-өзі жандыру, аштық, мемлекеттік ғимараттардың маңында түнеу акциялары жиі болған.

Картадан үлкен митингтердің көбі ірі қалаларда және мұнай өндірісі бар қалаларда өткенін көруге болады. Солтүстік өңірлерде наразылық көп бола бермеген. Карта бойынша «қауіпті» аймақ – Батыс Қазақстан, әсіресе Маңғыстау облысы. Сезімтал аймақтарға шекараға жақын облыстар екенін байқауға болады.

Қазақстанда орын алған протесттердің себептеріне тоқталатын болсақ, оларды бірнеше түрге бөліп қарастыруымызға болады. Олар:

- Саяси;
- Экономикалық;
- Әлеуметтік;
- Еңбек конфликттеріне байланысты және т. б.

2019 жыл тәуелсіздік жылдарын салыстыра қарағанда митингілер көп орын алған жыл болып табылады. Және олардың басым көпшілігі жергілікті органдардан алынуы тиіс болған рұқсатсыз өтті.

2019 жылы орын алған наразылықтар хроникасына тоқталып өтсек:

1. Жаңа жыл түні Қарағанды мейрамханаларында орын алған жанжал нәтижесінде қаза болған жігіттің тергеу процессінің әділ өтуін талап өткен шеру;

2. Жаңаөзендік жұмысшылардың ақпан-наурыз айларында жұмыспен қамту жайлы талаптары.

3. Астанада өрт жағдайынан дүние салған 5 қыздың оқиғасымен лек алған аналар көтерілістері. Бұл басқотерулер нәтижелі болып билік тарапынан біршама жеңілдіктер жасалды.

4. Астана атауының Нұр-Сұлтан деп өзгертілуіне байланысты білдірілген наразылықтар.

5. Мамырдың 1 мен 9 күндері Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында кезектен тыс президент сайлауына байкот жариялау мақсатында орын алған шерулер.

6. Сайлау орын алған 9 маусым және одан кейінгі күндері сайлаудың өту барысы мен нәтижесіне келіспейтін наразы азаматтардың митингілері орын алған болатын.

7. Астана күні деп белгіленген 6 шілде күні мемлекетіміздің бірнеше қалаларында «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қозғалысы орын алып, билік органдарымен тоқтатылған болатын.

8. Елде саяси реформаларды жүргізуді талап еткен «Оян, Қазақстан» шеруі Конституция күнінде және 9– қараша күні орын алған болатын.

9. «Қытай экспанциясына қарсы» митингілер ел президентінің Қытайға сапары жоспарланған қыркүйек айында орын алған болатын.

10. 16 желтоқсан күні 1986 жылғы және 2011 жылдары орын алған тарихи жағдайлардың құрбандарын еске алу мақсатында және елде саяси реформалар жүргізуді талап еткен көтерілістер нәтижесінде бірнеше адам ұсталған болатын.

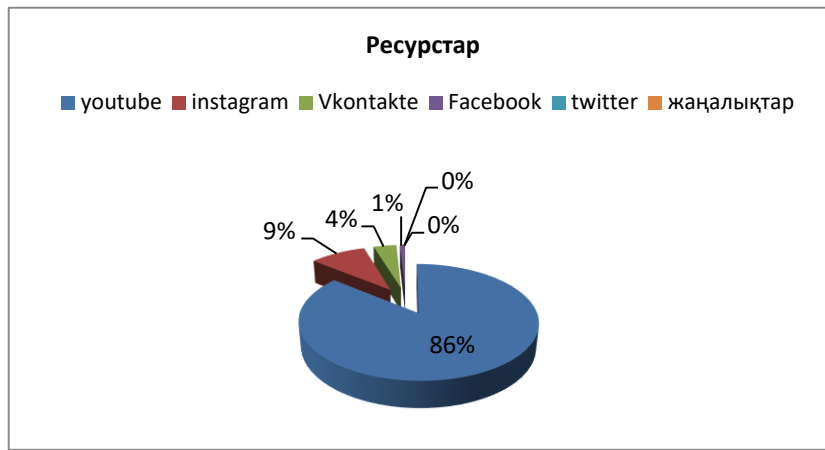
Қазақстанда 2019 жылдың қыркүйек айының 13-сі мен 29-сі аралығында өткен анти-қытайлық протесттерге назар аударсақ. Opinion Monitor System программасы арқылы мониторингтен өткен осы митингтер туралы БАҚ мен әлеуметтік желілердегі ақпараттарға қарайық. Анализ жасау үшін кілт сөздер ретінде қазақ тілінде мында сөздер алынған: «Қытайға жол жоқ, Қытайға қарсы митингтер, Қытай экспанциясына, Қытайдың 55 зауытын, Қытай зауыттарына жол жоқ, 21-і күні митинг, митинг 21 қыркүйек». Ал орыс тілінде: «Митинги 21 сентября, антикитайские митинги, антикитайские протесты, 55 китайских заводов, китайская экспансия, задержания на митингах, аресты активистов, субботние митинги, антикитайские настроения» таңдап алынған. Ресурстар «Вконтакте», «Facebook», «Instagram», «Youtube» және жаңалық порталдарынан жиналған.

1-кесте

Қолданылған ресурстар

Ресурстар			
Ресурстардың атауы	Барлығы	Жазбалар	Комментарийлер
Жаңалық порталдары	57	5	52
Вконтакте	102	34	68
Facebook	23	1	22
Twitter	0	0	0
Instagram	249	10	239
Youtube	2296	9	2287

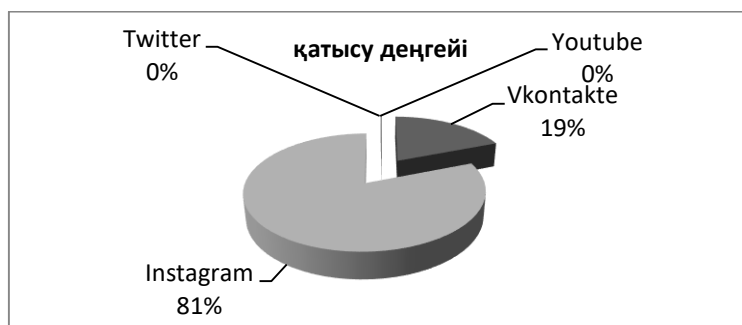
2-сурет – қолданылған ресурстар

Бұл кестеден халықтың Youtube платформасында өз ойларымен жиірек бөлісетінін байқауға болады.

2-кесте

Әлеуметтік желілердегі қатысу деңгейі

Қатысу деңгейі							
Ресурстың атауы		Көрілімдер	Комментарийлер	Репосттар	Лайк	Дизлайк	Барлығы
Барлығы	Барлығы	78К	280	4	11К	1	90К
	Максимум	43К	79	2	4К	1	48К
	Минимум	0	0	0	0	0	0
	Орташа	4К	17	0	739	0	5К
Vkontakte	Барлығы	17К	65	4	45	0	17К
Instagram	Барлығы	60К	215	0	11К	0	72К
Youtube	Барлығы	107	0	0	1	1	109

3-сурет – Әлеуметтік желілерде қатысу деңгейі

Егер кестеге қарайтық болсақ, азаматтардың көбісі Instagram желісінде митингтер мәселесін белсенді талқылайды. Екінші орында Vkontakte, ал одан кейін жаңалық порталдары тұр. Бұл кестеден анти-қытайлық тақырып халық үшін актуальді болғанын көруге болады. Сол себепті әлеуметтік желілерде митингтер туралы ақпараттар мен ой бөлісу жиі болған.

Қолданылған кілт сөздер

Кілт сөздер					
№	Кілт сөздер	Тілі	Барлығы	Нәтижелер саны	Комментарийлер саны
1	китайская экспансия	Орысша	22	20	2
2	Митинги 21 сентября	Орысша	20	19	1
3	Қытай экспансиясына	Қазақша	10	8	2
4	антикитайские митинги	Орысша	9	8	1
5	Қытайға жол жоқ	Қазақша	6	4	2
6	антикитайские протесты	Орысша	5	5	0
7	задержания на митингах	Қазақша	5	5	0
8	антикитайские настроения	Орысша	5	4	1
9	55 китайских заводов	Қазақша	4	3	1
10	аресты активистов	Орысша	3	3	0
11	Қытайдың 55 зауытын	Орысша	2	2	0

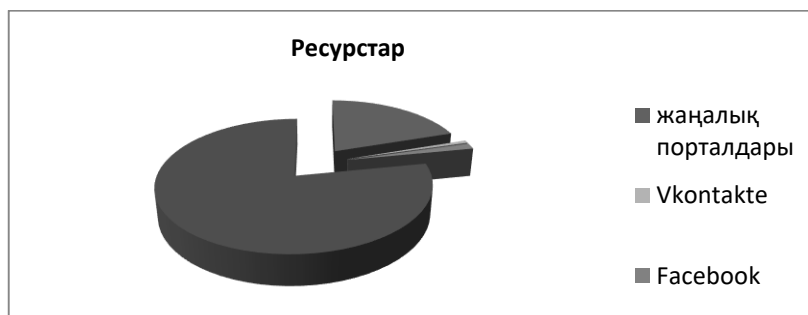
Қытай экспансия сөзі қазақ тіліндеде, орыс тіліндеде жиі кездесетінін байқауға болады, тағы жиі айтылатын сөз – «митинги 21 сентября». Ал, «қытайға жол жоқ» сөзі 6 рет айтылған. «аресты активистов» және «задержания на митингах» бірге рет кездеседі, сонымен қатар комментарийда бұл сөздер мүлдем кездеспейді.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде #меняндым, #отправдынеубежишь #уменяествьвыбор сияқты хэштегтер жиі кездеседі. Бұл хэштегтер халықты саясатпен қызығуға, өз ойларын білдіруге шақырады.

Қыркүйекте өткен митингтерден кейін бұл тақырып қазан айында тағы бір рет көтеріліп, қазан айының 25-сі мен 27-сінде митингтер өткен. Енді осы митингтер кезіндегі мониторингтерге назар аударсақ.

Қолданылған ресурстар

Ресурстар			
Ресурстардың атауы	Барлығы	Жазбалар	Комментарийлер
Жаңалық порталдары	561	31	530
Вконтакте	19	7	12
Facebook	40	9	31
Twitter	0	0	0
Instagram	2206	68	2138
Youtube	2922	18	2904

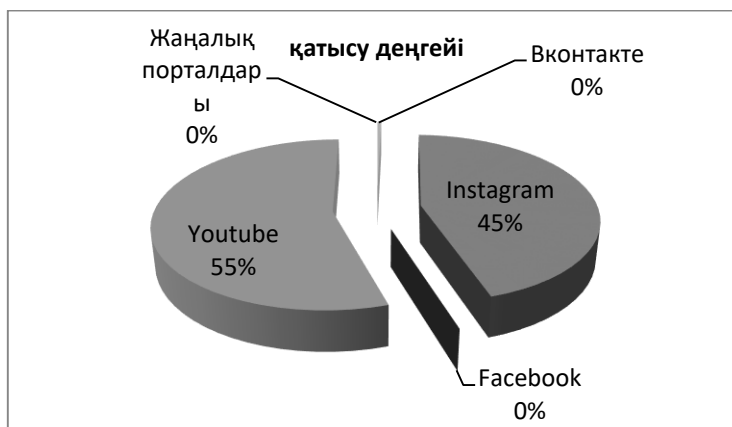
4-сурет – Қолданылған ресурстар

Кестеден қазан айындағы митингтер кезінде азаматтар өздерінің ойын Youtube платформасында білдіргенін, ал екінші орында Instagram желісі тұрғанын байқасақ болады.

5-кесте

Әлеуметтік желілерде қатысу деңгейі

Қатысу деңгейі							
Ресурстардың атауы		Көрілімдер	Комментарий	Репосттар	Лайк	Дизлайк	Барлығы
Барлығы	Барлығы	929К	5К	24	56К	839	991К
	Максимум	210К	892	17	5К	354	217К
	Минимум	0	0	0	0	0	0
	Орташа	6К	39	0	421	6	7К
Жаңалықатр порталы	Барлығы	0	530	0	0	0	530
Вконтакте	Барлығы	4К	12	2	32	0	4К
Facebook	Барлығы	56	31	22	54	0	163
Instagram	Барлығы	399К	1К	0	41К	0	442К
Youtube	Барлығы	524К	2К	0	14К	839	543К

5-сурет – Әлеуметтік желілерде қатысу деңгейі

Бұл кестеден де Youtube желісінде адамдар көбірек ақпаратпен бөліскен, комментарийде өз ойымен көбірек алмасқанын көруге болады. Екінші орында Instagram желісі тұр, бұл платформада көп адамдар осы тақырыппен қызыққаны байқалады. Алдыңғы кесте мен осы кестеден бұл тақырып адамдар үшін алдыңғы митингтерден бір ай өткеннен кейінде актуальді болып қала беретінін білдіріп тұр. Диаграммаға назар аударатын болсақ, Вконтакте желісіндегі 4К белсенді жазбалар Youtube және Instagram желілерімен салыстырғанда өте аз болып қалатынын басқауға болады.

6-кесте

Қолданылған кілт сөздер

Кілт сөздер					
№	Кілт сөздер	Тілі	Барлығы	Нәтижелер саны	Комментарийлер саны
1	Митинг	Орысша	801	126	675
2	Қытайға жол жоқ	Қазақша	8	4	4
3	Қытай экспансиясына	Қазақша	6	5	1
4	антикитайские настроения	Орысша	5	1	4
5	антикитайские протесты	Орысша	2	2	0
6	задержания на митингах	Орысша	2	2	0
7	китайская экспансия	Орысша	1	1	0
8	аресты активистов	Орысша	1	1	0

Бұл жолыда «қытайға жол жоқ», «қытай экспансиясы» сөздері жиі кездеседі. Ал орыс тілінде «антикитайские настроения» және «антикитайские протесты» сөздері жиі айтылған. Бұдан халықтың митинг кезінде қытайға қарсы көңіл-күйдің кең етек алуын байқауға болады.

7-кесте

Жазылған комментарийлер

Интерпретация	Комментарий мысалы
Протестке шығушылардың полицейлердің қандай құндылықтарға жүгінетінін түсінбеуі	Неужели полицию не интересуется будущее своих детей или они довольны ситуацией в стране
Болашақтың алдындағы қорқыныш	Все за то что бились наши предки, пролили кровь, страшно за будущее детей
Қытай мемлекетін жау ретінде санау	Баршамыз бірігіп еліміз үшін, жеріміз үшін, болашағымыз үшін қытай экспансиясына қарсы тұрайық

Әлеуметтік желіде жазылған комментарийлерден халықтың Қазақстанды жаулап алатын, үлкен жауы ретінде көретінін байқасақ болады. Мысалы, «қытай экспансиясына жол жоқ», «қытай экспансиясына қарсымыз», «қытайлармен біз ешқашан дос болған жоқпыз», «қытайлар біздің ғасырлар бойы жауымыз» деген сияқты комментарийлерден айқын көруге болады. Сондайақ, «қытайдың 55 завод құру дегені бізге соғыс ашу дегенді білдіреді», «китайцы под видом 55 заводов хотят нас рабами сделать» және т.б. комментарийлерден азаматтардың 55 зауатқа қарсы екенін, қытай халқына сенімсіздікпен қарайтынын байқасақ болады.

Өткен анти-қытайлық митингтердің басты себебі ретінде қазақстандықтардың Қытайды қауіп-қатер алып келетін мемлекет ретінде көруі. Халықтың арасында синофобияның тарауы, қытай халқын жау ретінде қарастыруы, қорқыныш сезімдері, сонымен қатар, халықтың мемлекетке деген сенімсіздігі бұл тақырыпты әлеуметтік желілерде көп талқылап, митингтерге шығуға фактор болып табылды.

Сонымен, протесттер кезінде әлеуметтік желілерде халық өзінің ойымен, ақпаратпен белсенді бөлісетінін байқауға болады.

Қазақстандағы әлеуметтік протесттер.

2010 жылғы ҚСЗИ жүргізген әлеуметтік сауалнама бойынша «не себепті Қазақстанда протесттер басталуы мүмкін?» сұрақтың жауаптары [1]

8-кесте

Протестке шығуға әсер ететін факторлар

Жауап варианттары	%
Бағаның өсуі, жұмыссыздық, инфляция, халықтың кедейленуі	58,1
Адам құқығының бұзылуы, коррупция және билікті асыра пайдалану	24,4
Тарифтердің көтерілуі	21,2
Экономиканың құлдырауы, кризис	18,7
Ұлтаралық мәселелер	9,9
Діни конфликттер	7,7
Саяси конфликттер	7,6
Ипотека мен үлескерлердің мәселесі	6,7
Банктердің төлемге қабілетсіз қарыз алушыларға қысымы	5,3
Экологиялық мәселе	5,2
Оппозицияның әрекеті	4,9
Ауылды аймақтардан көшіп келушілер мен мигранттардың мәселесі	3,2

Сауалнаманың жауаптарына назар аударсақ, протесттің басталуына ықпал ететін ең басты фактор – халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, халықтың әл-ауқаты. Ал екінші фактор – адам құқығының бұзылуы екенін көрсек болады.

Әлеуметтік әл-ауқат – қоғамның, оның әр түрлі әлеуметтік топтары мен жеке тұлғалардың жағдайының жетекші көрсеткіштерінің бірі. Ол адамдар, топтар және тұтастай қоғам арасындағы қарым-қатынастың эмоционалды деңгейін, олардың әлеуметтік құрылымдағы позициясын, әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосылу дәрежесін ескереді. Әлеуметтік әл-ауқат – басқарушылық қызметтің анықтаушысы: оны оңтайландыру саясаттың мақсаты болып табылады.

Әлеуметтік әл-ауқат, халықтың мінез-құлық бағдары және қоғамдағы пікірлер негізінен мыналармен анықталады:

- халықтың әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді бағалауы;

- халықтың лайықты өмір сүру үшін өз мүмкіндіктерін бағалауы;
- халықтың өмір сүру жағдайының нашарлауы жағдайындағы іс-әрекеттің сипаты.

Әлеуметтік көңіл-күйдің елеулі нашарлауы әлеуметтік және саяси шиеленістің өсуіне себеп болады, бұл биліктің сенімсіздігіне, наразылық көңіл-күйінің өсуіне және т. б. салдарға әкелуі мүмкін.

Осылайша, әлеуметтік шиеленіс деңгейін бақылау Қазақстан үшін өзекті міндеттердің бірі болып табылады, оны шешу елде жүргізіліп жатқан реформалар қарқынын ұзартуға мүмкіндік береді. Қазақстандағы әлеуметтік шиеленіс деңгейін өлшеу бірқатар индикаторлар бойынша мүмкін болып табылады, олардың ең бастысы елде қалыптасқан жағдайға әлеуметтік-психологиялық реакция болып табылатын халықтың әлеуметтік көңіл-күйі мен мінез-құлықтық бағдарларының көрсеткіші болып табылады.

Халықтың әл-ауқатының жағдайын нақты көрсету үшін Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚЗСИ-ді әлеуметтік зерттеу жүргізіліп, олар Қазақстан азаматтары арасында қаржылық жағдайды зерттеу барысында бірқатар заңдылықтарды ашты. Бұл зерттеуде азаматтардың көпшілігі өздерінің жағдайын орташа бағалайды және материалдық хәлінің даму перспективаларын көреді деп айтылған. Адамдардың тек аз ғана пайызы өздерінің әл-ауқатына өте риза екенін хабарлады. Сонымен қатар, өзінің материалдық жағдайына қанағаттанбаған сауалнамаға қатысушылардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын неғұрлым егжей-тегжейлі қараған кезде бірқатар үрдістерді бөліп көрсетуге болады. Тәуелсіздіктің барлық кезеңінде қала мен ауыл арасындағы өмір деңгейіндегі еңсерілмеген алшақтық кедейлік көрсеткіштерінде да көрінеді. Әлде де, тарихқа үңілсек, ауыл тұрғындарының саяси белсенділігі де төмен.

Қазақстан үшін кедейлік деңгейі бойынша өңірлік айырмашылықтар бар. Зерттеу нәтижелері бойынша экономикалық тұрғыдан ең әлсіз аймақтар – Павлодар облысы, ШҚО, Атырау және Қостанай облыстары.

Сауалнаманың нәтижелеріне сүйене отырып, азаматтардың жасы ұлғайған сайын өзін анағұрлым осал сезінеді, зейнеткерлік алдын және зейнеткерлік жастағы топ кедейліктің ең жоғары көрсеткіштерін көрсете отырып, әлеуметтік осал топтардың қатарына кіретінін түсінуге болады.

Кедейлікті болдырмау қабілетін білім деңгейімен байланыстыруға болады. Дәстүрлі түрде білім мен кедейшілік – бұл зерттеуде де расталатын кері пропорционалды деп саналады. Теорияны дәлелдеу үшін осы зерттеуден сандарды пайдалануға болады. Өз отбасыларының материалдық жағдайын нашар және өте нашар деп бағалаған, жоғары білімі бар респонденттер – 7,1%, орта-арнайы – 10,7%, орта – 13,2% және толық емес орта – 29,5%.

Әдетте әйелдер әлеуметтік тұрақсыз топқа кірді, өйткені карьералық өсу мен жалақы айтарлықтай әділетсіз бөлінді. Бірақ зерттеуге сәйкес, ер адамдар әйелдерге қарағанда экономикалық жағдайдың нашарлығына шағымданады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда протестке шығуға потенциалды азаматтар ретінде әйел адамдардан қарағанда ер адамдарды қарастырсақ болады. Соның ішінде орта жастағы ер адамдар тобы. Сонымен қатар, бұл категорияға орта және толық емес орта білім алған азаматтарды жатқызсақ болады.

Ендігі кезекте, Қазақстанда орын алған әлеуметтік протесттерге тоқтала кетсек. Бұндай протесттерге 2019 жылы орын алған «Көпбалалы аналар» мәселесінен туындаған митингтер негізінде сипаттауымызға болады.

Жалпы, бұл жағдайдың осындай қоғамдық наразылыққа алып келуіне себеп болған негізгі қозғаушы күш – Астана қаласы маңындағы үйлердің бірінде бір отбасының 5 бірдей баласының өрт салдарынан дүние салуы болды. Осы жағдайдан кейін мемлекеттің әр аймағындағы көпбалалы аналар өз талап тілектерімен басқөтерулерге шығып отырды.

Бұл протесттер әлеуметтік жағдай нашар топтардың жеткілікті деңгейде қолдау ала алмай отырғандарының салдарынан туындап отыр.

2018 жылдың заң нормасымен бекітілген төрт немесе одан көп баласы бар көпбалалы отбасыларға берілетін әлеуметтік көмек 4,16 айлық есептік көрсеткіш көлемінде болған болатын. Яғни, АЕК – 2 525 теңгеге тең болып, 4,16 АЕК – бір айда 10 мың 504 теңге құраған болатын. Сол кездегі құ бойынша бар жоғы 28 долларды құраған бұл жәрдемақы баланың жөргегі мен тамағынада жеткіліксіз деген наразылықтарын жеткізген болатын, көпбалалы аналар.

Бұл мәселенің негізгі себептері тек әлеуметтік көмек көлемінің аздығы емес сонымен қатар жалпы халықтың әлеуметтік жағдайының төмендігі де болған болатын. Жалпы алғанд, Қазақстанда орын алған протесттердің тек аналар мәселесі емес жұмысшылардың еңбек мәселелері және кейбір саяси негіз алған протесттердің астарлы мәселесі осы әлеуметтік жағдай болған болатын.

Жоғарыда аталып өткен, аналар протесттерінің үдеуінің салдарынан мемлекет тарапынан арнаулы шаралар қабылданып, «Үкіметке әлеуметтік жағынан аз қамтылған азаматтарды, әсіресе, көпбалалы отбасыларды қолдау шараларын кеңейтуді тапсырамын. Аталған көрсеткішті күнкөріс деңгейінің 70

пайызына дейін жеткізуіміз керек. Ал атаулы көмек алып отырған көп балалы отбасылардың әр баласына берілетін жәрдемақыны 21 мың теңгеге дейін өсіруді тапсырамын», – деген экс-президент Н.Ә.Назарбаев тапсырма берген болатын.

Осындай шешімдердің қабылдауымен және көпбалалы отбасылардың әлеуметтік жағдайы осы көмек есебінен жақсарғандықтан елдегі ба көтерлер саны да азайған болатын.

Қорытындылай келе, протесттік потенциал кез-келген қоғамның ажырамас бөлігі. Алайда, протесттік потенциалдың қатты күшейіп кетуі қоғам дамуының тежеуіне алып келу мүмкіндігі бар. Сол себепті, кей-кезде протесттік потенциалды ары қарай дамытпай отыру қоғам үшін маңызды.

Зерттеу барысына анықталған, қазақстандық қоғамдағы протесттік потенциалды күшейтуі мүмкін факторларды атап өтсек:

- Халықтың әлеуметтік жағдайының нашарлауы;
- Адам құқықтарының бұзылуы;
- Жер мәселесі туралы сұрақ туындаған кезде;
- Синофобияның қоғамда ары-қарай дамуы;
- Билікке деген сенімсіздіктің артуы;
- Халықтың өзін қауіпсіздікте сезімбеуі;
- Білім беру жүйесінің сапасы;
- Экономиканың әлсіздігі;

Сонымен қатар, протесттік потенциал Ақтау, Атырау облыстары мен Алматы, Нұр-султан қалаларында басқа аймақтарға қарағанда үлкенірек екенін байқауға болады.

Қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер маңызды бола түсуде, олар қоғамдық пікір қалыптастырады және халықтың пікіріне әсер етеді. Бүгінде барлығы дерлік Интернеттегі пікірталастарға қатыса алады, сонымен қатар Интернет – еркін цензурананбаған мазмұн болып табылады.

Әлеуметтік желілерді пайдаланып, протесттік көңіл-күйінің деңгейін анықтауға болады. Бұл зерттеу жұмыста талқыланатын тақырыптың мысалында, пікірлер саны, Интернет-қолданушылардың белсенділігі анықталып, бізге ең өзекті болып жатқан әлеуметтік-саяси мәселелерді көруге мүмкіндік берді. Талдау наразылық потенциалын тереңдетуге, азаматтардың қандай эмоциялар, сөздер мен іс-әрекеттер арқылы өз ұстанымын білдіретінін білуге, наразылықтың табиғатын және күту мен нақты жағдай арасындағы қарама-қайшылықта қаншалықты алшақтық бар екенін білуге көмектеседі.

Осылайша, халықтың көңіл-күйін осылай бақылау протесттік жағдайларды реттеудің бір әдісі болып табылады, сондықтан әлеуметтік желілердің маңызы зор екенін байқадық.

Сонымен, зерттеу жұмысынан протесттік потенциалға қауіп-қатерді азайту үшін:

- Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту;
- Коррупция және непотизммен күрес;
- Білім беру және денсаулық сақтау саласын толықтау өзгерту;
- Азаматтық құқық пен бостандықты қамтамасыз ету шаралары жүргізілуі тиіс

Қорытындылай келе, протесттердің ары-қарай дамып кетпеуі үшін мәселені компромисске келу арқылы және халық пен билік арасындағы коммуникацияның агрессивті емес түрлерін пайдалану арқылы шешуді пайдалану қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Б.К. Султанова «Уровень социальной конфликтности: потенциальные риски и угрозы (по результатам социологического исследования)». – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. -92б.
2. Онук О. Кризис и социальная мобилизация в государствах переходного периода europeandcis.undp.org/
3. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. – СПб., 2005. -461б.
4. Манюф Р. Роль СМИ в предотвращении и смягчении конфликтов // Российская пресса в поликультурном обществе: толерантность и мультикультурализм как ориентиры профессионального поведения. М, 2002.
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / пер. с исп.; сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевич. Изд-е 2-е. М.: Весь мир, 2000.
6. Вайнштейн Г.И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма. М.: Наука, 1990. -312б.
7. Jenkins J.S., Klandermans B. The Politics of Protest. Comparative Perspectives on State and Social Movements. Univ. of Minnesota Press: UCL Press.1995
8. Beaumont, P. The truth about Twitter, Facebook and the uprisings in the Arab world. The Guardian.
9. Alexander A. Internet role in Egypt's protests. BBC News

CHALLENGES OF XXI CENTURY: SAFETY AND DEVELOPMENT IN A NEW REALITY

Onalbay B., Seilova M.

Kazakh Ablaiq khan University of International Relations and Word Languages

Abstract. The purpose of this article is to study the most relevant challenges the contemporary society faces with the outburst of the coronavirus of the new kind that significantly reshaped the way people live, think and function. In this work we considered the negative implications of the virus on all aspects of human life, starting with global economy crisis and ending with different modifications and metamorphoses each field was prompted to adhere to. Along with it, the current state of international relations, education and personal safety were conscientiously discussed in the article with the ratio of loss, profit and break-even point provided. In addition to it, the promising prospects and feasibilities of further stabilization in sectors were analyzed and put into consideration.

Key words: challenges, coronavirus, tourism industry, international relations, COVID-19, education, global economy, personal safety, quarantine restrictions, digitalization, international cooperation, technology, prospects.

It is no wonder the way year 2020 has substantially shaped the person cognition and all the aspects of human life. 31st December, 2019 has been permanently engraved on the world history as a turning point irrevocably disfiguring already established and functioning the mankind lifestyle mechanism. All spheres of human activities have undergone both positive and negative transformations, pushing the humanity from habitual traditional way of life to extreme difficult to get accustomed to survival regime. With the outbreak of COVID-19 the global stability has been lost, shattering the world economy from the sides and putting the globe under colossal risks. According to the statistics of World Health Organization nearly 119 million cases of coronavirus infection have been registered, out of them 2,65 million with mortality rate. [1]

Global tourism, economy, financial markets, education, healthcare system, safety and international political relations could not dodge from the disastrous aftermath of the pandemic. As it was announced by Bloomberg L.P., financial, software and data American company, the amount of financial loss has already exceeded 5 trillion US dollars. Travel restrictions, social distancing and quarantine strict regulations and as a result increase in the delivery time of goods designed to reduce the spread of the virus plugged the world to another economic recession. Innumerable tourist locations and sites have been recognized as places contributing to mass virus transmission areas and thus have been accepted to get eliminated by their number and working terms. COVID-19 has paralyzed the global travel market for an indefinite period of time, leaving everything unsettled and entangled. Most countries have closed their air traffic and restricted the entry of foreigners and accordingly by the latest estimates calculated and provided by the International Air Transport Association (IATA), total global loss of revenue from air passenger travel in 2020 reached 50% (434 billion dollars). Apart from tourism and hospitality sectors, logistics and infrastructure have faced the challenges as well. Companies that were engaged in logistics and transport, as well as import products or components with the delays in transportation experienced inevitable logistical problems, leading to sales delays and a lack of storage capacity. The vast majority of them have had to seriously rethink their supply chains and further market strategies. [2]

Another sector that could not resist unavoidable effects of the recent virus situation and could not maintain the status quo regain was the international relations sphere, where such problems like political tense, discrimination rise and general psychological intolerance and instability were an inch away from setting the world on the fire of the next global war. The first to feel the changes in human relations in the weeks of virus emergence and spread were Asians due to the fact that almost all media means were shouting and revealing the origin of the virus with one voice that in the turn led to the rise of discrimination and nationalism. Chinese and Asian people around the world felt its impact: a deeply hidden synophobia in society revealed its face. In the UK and West Europe afterwards, Chinese restaurant owners have suffered significant losses after a message spread on social media of the possibility of contracting the virus through their food. People of certain national origin were under the aim, synophobic attitude was tracked in Los Angeles and several cases of verbal harassment have been reported on the streets of Toronto. Difficult times gathered as black clouds over Asian people. However, it did not last for that long. When the epicenter shifted from Asian continent to the USA and Europe, Europeans and Americans faced the same attitude on themselves. In Hong Kong, for example, they were prohibited from visiting certain private clinics, restaurants and gyms. Many people in China were demanding border closures for citizens of the United States and several European countries – just like those countries closed off from China when the whole situation started. Seeing in their own eyes the side effects of selective stereotypical behavior and with the accelerated spread of the virus, people could no longer classify each other on a national identity. They assembled their efforts on prevention actions to come up with the effective and safe ways on coping with the new pace of life in the face of the common rival. [3]

Despite all attempts by the world's governments to act together in this situation, precautionary measures and medical security have become a stumbling block on the way to achieving the goals they eagerly were putting forward. The restrictions on international flights and travel at the global and national levels pushed the world community to search for analogs of ways and means of maintaining communication. The pandemic gave a powerful impetus to the development of digital services. A huge variety of software and applications were developed and proposed by different countries in the same step with the development of vaccines. The inability and the unlikelyhood of physical contact and the traditional format of communication prompted them to use network communication platforms such as Microsoft teams, zoom and skype. Digital technologies have made it possible not only to bring new opportunities to the society, to increase inter-industry cooperation within the countries, but also to preserve international cooperation. [4]

In that way, in March 2020, in Moscow they launched a new online format for international interaction – teleconferences with foreign partners. Among those that took place were teleconferences with partners from Seoul, Beijing and Chongqing, Budapest, Paris, Barcelona, Almaty. Remote meetings allow solving current problems, discussing the development of strategic partnerships, sharing experiences, proposing new initiatives for interaction. Apart from it, another way of interacting has been also analyzed and put into practice – digital road shows. The first event of this format was held in June for the Gulf countries. It was attended by 25 representatives of the sector from Moscow and more than 100 from the UAE, Kuwait, Oman, Saudi Arabia and other countries. Now digital roadshows will become common practice along with traditional formats of business missions. Another example of well-working and resilient cooperation among world powers can be the final forum ‘Community’ that was held on November 2, 2020 in Moscow with a panel discussion ‘International cooperation in the era of a pandemic: rethinking the Sustainable Development Goals’ overcoming the crisis. The starting point for the discussion was the document signed in 2015 by 193 UN member states entitled “The 2030 Agenda for Sustainable Development”. The spread of COVID-19 has raised tensions around the world and is having a powerful impact on the state of international relations. A number of important diplomatic events were canceled, as a result of which the solution of a number of issues was paused. However, technologies such as online video conferencing can help us to some extent overcome the difficulties that have arisen due to the fact that we cannot directly discuss joint efforts against coronavirus and develop international cooperation. Despite the massive decline in the industry, COVID-19 turned out to be an unexpected catalyst for innovation and the integration of new technologies into the industry, according to WTTC experts in the current forecast. They note that the acceleration of the digital agenda is one of the positive results of this crisis, along with the development of new business models that embody the goals of sustainable development, the introduction of eco-tourism, the involvement of different social groups in the sector, as well as the evolution of demand and the rethinking of the role of safety and health. It cannot be only implied to tourism or international relations sectors as we have already witnessed the noticeable changes in the work of other spheres as well, such as education, personal safety and security. [5]

As well as vast majority of social spheres, global education was also crucially affected by the pandemic. The outbreak of the pandemic has become a serious challenge for education systems all around the world. Traditional face-to-face training proved impossible. All the educational institutions, students and teachers have been forced to switch to distance learning in a minute. The COVID-19 pandemic has led us to the largest disruption in learning, affecting nearly 1.6 billion students across all continents. Probably, not only Kazakhstan was not prepared for such circumstances. This crisis prevents a significant part of those children, young people and adults who are in the most vulnerable situation of living in poor or rural areas, refugees, persons with disabilities to continue their studying, and thus the previously existent issue of inequity is exacerbated. [6, c. 2] The search for alternative forms of education has become widespread. In most countries, in order to make the distance learning process accessible as soon as possible, different types of distance learning are used: broadcasting lessons through TV channels, setting video lessons on special platforms, audio broadcasting of lessons via the radio, websites, e-mail. Each country tries and chooses the most suitable route, in view of Internet access, technology infrastructure, and degree of adaptation of content to distance learning. It should be understood that the traditional form of full-time education is a more effective and convenient format today. The role of teachers and institutions in distance learning does not decrease, but, on the contrary, only demands increasing.

Moreover, the disruption of the educational process will have serious consequences beyond the educational system. The role of education has significantly increased in modern society. As we know education helps people to achieve incredible heights, build a career and be in demand in the field of activity. Most researchers tend to consider education as one of the most important factors in the construction of the economy and society. Therefore, the prospects for the progressive development of mankind fundamentally depend on the qualification and professionalism of our workforce. It is quite obvious that overcoming this crisis of a global nature is directly related to the reformation and development of education, which can and should provide the human resources to the state. To be com-

pletely honest, distance learning lacks quality, the teachers lose touch with the students and ability to control studying on each level. Many students experience financial instability, which leads them to seeking for a job and paying less attention to the learning. Such education threatens to cover future generations and to lose decades of progress.

At the same time we can see a positive impact too, this mess undoubtedly has stimulated innovation in the field of education. Such groundbreaking approaches as creating new educational methods and games, launching educational apps, broadcasting educational radio and TV shows, providing of home study kits and devices are being used to ensure stability of education and training. After shifting to the distance learning we reviewed our methods used to assess student performance too and abandoned some of them. Special attention is paid to innovative methods of online testing. In most countries the exams were replaced by alternative solutions. Student performance can be monitored through mobile phone surveys, tracking statistics on the use and effectiveness of learning platforms and apps, and rapid training certification identify the gaps in students' knowledge. Each decision is accompanied by its own difficulties, mainly from the point of view of justice. Nevertheless, the changes that have taken place made us consider the promising prospects for learning to cover everyone engaged in the sphere of education. Not only these prospects should apply to children and students who lacks resources and environment for learning, but also teachers and their need of new teaching methods, and the educational community as a whole which plays a key role in the recovery of the sphere. It is necessary to see the real conditions both in cities and in rural regions, making decisions. There is still much to reconsider, draw new conclusions, and develop new strategies. There is a chance that our past experience will help to overcome new challenges, so the main task now is to find new, non-standard solutions. In this regard, the decision was made to accumulate positive practices, both domestic and foreign, and implement them in the educational process. At the moment system of education is compelled to adapt to contemporary changes, which entails the reorganization of the entire education system and shifts the emphasis to the digital revolution.

As to digitalization, in order to keep on top of things and succeed in study and work we have to use various devices and apps, read and watch news and social media. The quarantine has obviously made this situation worse and now we lose even more time in our gadgets. The look of the contemporary world is changing every day, the XXI century is a time of flourishing information technologies and digitalization. Digitalization is a concept of economic activity based on digital technologies introduced in various spheres of life and production. Digital technologies surround people from everywhere: in every home, enterprise, factory, hospital, school, university. Digital transformation is gradually coming to all areas of business and human life, and eventually it will become more obvious and noticeable. This concept is widely implemented in all states. The root of the process of digitalization in modern reality is the Internet. Data transfer to the global web is carried out through various gadgets. Little do we think of a digital safety, trying to stay home and be safe. Information privacy is actually a complex and contradictory entity. Privacy issues come up wherever personal information is collected and used. In the era of widespread collection of personal data, many countries have adopted legislation that gives individuals the right to control the collection and processing of their personal data. On May 21, 2013, Kazakhstan adopted the Law 'On Personal Data and its Protection'. As in any other law, it contains the terminology and the main directions of work on the protection of personal data. Over the past few years, Kazakhstan has definitely made significant progress in addressing the challenges associated with cyberspace and cybersecurity. [7]

However, most personal safety procedures are still vulnerable. The point is in technology, there is no technology which provides safety fully, so the main role plays trust in ensuring data. There is always a chance that your personal data can be stolen, there is no guarantee in its security. [8] As part of a project funded by the Public Policy initiative of the Soros Kazakhstan Foundation, Anna Gusarova, director of the Central Asian Institute for Strategic Studies, and Serik Jaksylykov, a sociologist, conducted a number of social surveys, which help to understand what active users of various mobile apps and social media in Kazakhstan think about the personal data protection. The results showed that almost all participants in the focus group know that internet service providers collect and use personal data, while a small percentage of users tend to read the terms of the agreements offered. [9, c. 33-36]

It should be pointed out that the users are all responsible for their security in cyberspace. Majority of cybercrimes are committed due to the human factor, reluctance to change passwords, lack of attention to the protection of personal information. In a new reality cyber crimes have become more frequent and users tend to express concern about the protection and storage of personal data. People should develop their digital literacy, be able to cut the dead weight and use only necessary and secure apps. People should be careful not only outside, but also using your devices in your own home. Obviously, it is unbearable to create a culture of personal data protection in a short time. It took several years the European Union to raise awareness among its citizens, as well as to explain importance and actions needed to be done. Kazakhstan is experiencing a process of digitalization for effective integration into global information and economic activity, so it is necessary to initiate and review legislative proposals pertaining to the personal data protection and raise awareness of the importance of information safety and digital literacy.

Overall, the coronavirus continues its march across the planet and influences all societal spheres. The pandemic has extensive consequences beyond the spread of the disease itself and organization of quarantine, these consequences of quarantine measures presumably will be as huge as it is unpredictable. Such global event like coronavirus pandemic will forever remain in the history of our civilization and, of course, will leave its mark on human life. We can already feel the impact of the coronavirus on the global level. The coronavirus pandemic is rapidly changing the economy, behavioral and social practices. Current state of international relations, education and personal data safety have encountered both beneficial and non-beneficial alterations. In the context of this quarantine society finds itself in a situation of a need to adapt to new living conditions, which are often associated with restrictions and obligations. Apparently, the same influence will continue after the danger of infection recedes, thus keep to change our lives. The epidemic and quarantine will change society and people's awareness of the place in the world, will force humanity to become more responsible and mature indeed.

The list of references

1. Novel Coronavirus (2019-nCoV) situation reports – World Health Organization (WHO)
2. Enda Curran, Michelle Jamrisko, Catherine Bosley, 'Ten Ways Covid-19 Has Changed the World Economy Forever', December 30, 2020. [Electronic source]: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-12-30/ten-ways-covid-19-has-changed-the-world-economy-forever>
3. Dias Takenov, Vladislav Florinskii, 'The growth of discrimination and nationalism around the world' ('Рост дискриминации и национализма по всему миру'), April 1, 2020. [Electronic source]: <https://the-steppe.com/gorod/koronavirus-i-politika-kak-pandemiya-povliyaet-na-mezhdunarodnye-otnosheniya>
4. Yekaterina Katkova, 'How the coronavirus changes world tourism industry' ('Как коронавирус меняет мировую туристическую индустрию'), December 23, 2020. [Electronic source]: <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2020/12/20/851707-antivirus-puteshestviy>
5. Nicola M. et al. The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review // International Journal of Surgery, 2020, No. 78. P. 185–193.
6. UN Concept note: Education in the COVID-19 era and beyond. [Electronic source]: www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_russian.pdf
7. Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2013 No. 94-V 'On Personal Data and its protection' (with amendments and additions of 02.01.2021). [Electronic source]: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31396226#pos=3;-157
8. Rick Robinson, 'Data Privacy vs Data Protection', IPS Watch Blog, January 20, 2020. [Electronic source]: <https://blog.ipswitch.com/dataprivacy-vs-data-protection>
9. Anna Gusarova, Serik Jaksylykov, 'Personal data protection in Kazakhstan: status, risks and possibilities' ('Защита персональных данных в казахстане: статус, риски и возможности'), 2020. [Electronic source]: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2020/04/Personal_data_report.pdf

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ

Өнербай А.Қ.

*«Конфликтология» мамандығының 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: философия ғ.д., профессор Абдигалиева Г.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік-мәдени қақтығыстың ерекшелігі мен негізгі факторлары қазіргі заман құбылысы ретінде қарастырылады. Бүгінгі күні әлеуметтік және мәдени жаһандану тек неолибералды идея немесе реформаторлық жоба емес, бұл объективті дамып келе жатқан және жиі қақатығыс ортасы болып табылады. Әлеуметтік-мәдени жаһанданудың нәтижесі ұзаққа созылады және мәдени қайшылықтарды шешу қиын. Жаһандану аймақтық деңгейде жергілікті этникалық мәдениеттерге қауіп ретінде қабылданады. Ол жергілікті қабылдаушы мәдениеттер шеңберінде қақтығыстарды күшейту факторы ретінде әрекет етеді.

Кілт сөздер: жанжал, жанжалдылық, этнос, бірегейлік, ұлттық саясат, мәдени қақтығыс, әлеуметтік-мәдени жаһандану, құндылық қақтығысы.

Қоғамда әлеуметтік қатынастардың жаңа формалары үнемі пайда болады және ескілері өзгереді, әсіресе қоғамның қайта құру кезеңінде. Экономикалық, саяси реформалардың нәтижесінде алыпсатарлық, коммерциялық делдалдық, жеке кәсіпкерлік және т.б. сияқты құбылыстар қоғамдық қауіпті жоғалтты, бірақ қоғамда қақтығыстардың жаңа түрлерін тудыратын жаңа қауіптер пайда болды.

Әлеуметтік шиеленіс әртүрлі салалардағы объективті және субъективті айырмашылықтардың шиеленісуімен сипатталатын бүкіл әлеуметтік өмірдің жағдайын көрсетеді. Бұл тіпті айқын қайшылық болмаған кезде де орын алуы мүмкін. Эмоционалды, психологиялық және мінез-құлық деңгейлеріндегі шиеленістер келесі тармақтармен сипатталады: қоғамдағы наразылықтың таралуы; күш құрылымдарына деген сенімнің жоғалуы; болашақты пессимистік бағалау, болашаққа сенімсіздік; қосымша табыс көздерін жаппай іздеу; наразылықтар, мәжбүрлі көші-қон түріндегі жаппай акциялар.

Қоғамның жанжалдылығы әртүрлі себептер мен өзара әрекеттесулердің әсерінен дамиды. Оны азайту жолдарын анықтау үшін қоғам жанжалының сипатын және оның динамикасын, қоғамдағы шиеленістің өзгергіштігінің маңызды факторларын, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық факторларды анықтайтын себептер мен заңдылықтарды анықтау қажет. Факторлар-бұл қоғамдағы қарама-қайшылықтар мен келіспеушіліктердің күшеюінің себептерін көрсететін көрсеткіштер.

Қазақстанның Азия орталығында, ал екінші жағынан Еуразиялық кеңістіктің қиылысында географиялық орналасуы жағдайында біздің мемлекетіміздің бір-бірінен оқшау қарауға болмайтын екі мәдени-тарихи және өркениет ағынына тартылуын ескеру қажет, бұл ретте, түркі тарихи-мәдени мән мәтініне де, әлемді қабылдаудың Еуразиялық компонентіне де ену мәдени сәйкестендірудің басты мазмұнын құрмайды. Мәдени сәйкестендірудің басты мазмұны ортақ Отанымыз-Қазақстанның тағдырымен байланысты болады. [1]

Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңі әр түрлі елдердің өзара байланысы мен тәуелділігінің кеңеюімен сипатталады. Қоғамдық дамудың осы кезеңінде басқа халықтардың мәдениеті ықпал етпейтін этникалық қауымдастықтарды табу мүмкін емес. Этносаралық қатынастардың шиеленісуіне байланысты әлеуметтік-мәдени қақтығыстар қазіргі әлемнің таптырмас атрибутына айналды.

Мәдениеттер мен халықтар арасындағы өзара әрекеттесудің кеңеюі мәдени институттардың, әлеуметтік қауымдастықтар арасындағы мәдени алмасулар мен байланыстардың артуымен көрінеді, бұл мәдени әртүрлілікті жоғалтуға әкеледі. Күрделі және бір-біріне қарама-қайшы процесс – мәдениеттердің өзара әрекеттесу проблемасы, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігі бар. Бұл факторлар мәдени сәйкестікті сақтау қажеттілігін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара түсіністік мүмкіндігін де өзекті етеді.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік процестер тұрақсыздығымен, әлеуметтік динамикадағы катастрофалық құбылыстар рөлінің өсуімен сипатталады. Әлеуметтік-мәдени қақтығыстар халықаралық қатынастардың ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың қатысуы мен бастамашылығы тиімді, бірақ әлемдік тұрақтылық үшін қауіпті, кейбір мемлекеттердің басқаларға геосаяси әсерін кеңейту және нығайту тәсілі. Сонымен қатар, мәдени аралық қақтығыстар халықаралық аренадағы тұрақсыздықтың жетекші факторларының біріне айналуға, өйткені олар іс жүзінде бақыланбайды, үнемі өсіп отырады, жаңа қатысушыларды тартады, бұл тек қақтығысушы тараптар үшін ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесетін басқа әлеуметтік топтар үшін де қауіп тудырады. олармен бірге.

Көп мәдениетті қоғамдардағы мемлекеттер арасындағы шекаралардың жойылуы, өзін тұрақты әлеуметтік қоғамның өкілдері ретінде таныта алатын кейбір әлеуметтік мәселелерді қолдай отырып, нақты

анықталған құндылықтар жүйесіне қажеттілік туындайды. Алайда, сәйкес келмеген құндылықтар жүйелерінің өзара әрекеттесуі сөзсіз қақтығыстарға әкеліп соғады, нәтижесінде мәдени қақтығыстар пайда болады. Геосаяси шиеленісті шешудің тиімді стратегиясын табу үшін себептердің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін, сондай-ақ шиеленісті және мәдени қақтығыстарды реттеу жолдарын талдау қажет.

Бүгінгі таңда жаһандану дегеніміз – бұл идея немесе жоба ғана емес, объективті шындық, «Адамзат тарихындағы жаңа тәуекелді кәсіпорын, бұл әлемді жаңа қанағаттандыруға бағытталған қозғалыс» [2]. Жаһандану құбылысы – бұл әр түрлі әлеуметтік салаларда болып жатқан процестер кешенін білдіретін күрделі көп қырлы құбылыс. Жаһандану процестері қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени салаларына ене отырып, әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесу сипатын сапалы түрде өзгертеді.

Әлеуметтік, экономикалық және ақпараттық кеңістіктің жаһандануы ұлттық мемлекеттер арасындағы аумақтық шекаралардың біртіндеп анықталуына алып келеді, бұл өз азаматтарын басқа ұлт өкілдерінен дінін, мәдениетін қоршауға алып, қоғамдар ішінде психикалық шекаралар орнатуға мәжбүр етеді. Бұл шекаралар көрінбейді, оларды жеңу үшін мемлекет мәжбүрлеу мүмкін емес. Бүгінде геосаясат идеологиясының қайта өркендеуі, саяси радикалдану және «өркениеттер қақтығысы» туралы әңгімелер кездейсоқ емес.

Әлеуметтік-мәдени жаһандану – қазіргі кезде әлемдік экономикалық серіктестіктің дамымауы. Бұл қағида – жалпы ақпараттық және мәдени кеңістік, Батыс өркениетінің құндылыққа негізделген бірполярлы әлем моделін жүзеге асыруға тырысуы [3]. Қазіргі халықаралық қатынастардағы жалпы құбылыс ретінде АҚШ пен Еуропа саясатының ажырамас бөлігі болып табылатын қосарланған стандарттар қарастырылуы керек.

Жаһандану көші-қонды тудырады және жергілікті ұлттық мәдениеттерге үлкен қауіп төндіреді. Мигранттардың мәдени дәстүрлері жергілікті ұлттық мәдениеттерге жат деп танылуы мүмкін. Жаһандану процесс, ашық әлем теориясы ретінде жергілікті мәдениетті қабылдаушылар үшін қақтығыс факторы ретінде әрекет етеді. Көші-қон тәуекелдері лаңкестік тәуекелдермен, ең алдымен радикалды исламистер мигранттармен байланысты. Бүгінгі күні мигранттар мен жергілікті тұрғындар арасындағы қақтығыс Германияда көбірек байқалады. Мигранттар мәселесі неміс қауымдастығы үшін үлкен қызығушылық тудырады. Германияның тартымдылығының негізгі себептерінің қатарына өмірдің жоғары деңгейі және мигранттардың бейімделуіне және интеграциялануына ықпал ететін ашық саясат жатады.

Қазіргі Германиядағы әлеуметтік-мәдени шиеленісті талдай отырып, жанжал тудыратын төрт факторды бөліп көрсетуге болады:

- 1) заңсыз көші-қон;
- 2) мигранттардың жергілікті халыққа қарсы жасаған құқық бұзушылықтары;
- 3) ұлтшылдық көзқарастар мен нәсілшілдіктердің өсуі;
- 4) мигранттардың бейімделуіне үлкен экономикалық шығындар.

Германиямен кездескен үлкен қиындықтарға қарамастан, босқындарға жол ашпады тұруға рұқсат алу. Себебі Германия Адам құқықтары туралы конвенцияны қолданады, оларды тұтастай алғанда қазіргі қоғамның ең маңызды құндылығы деп санайды [4].

Жаһандану процестерін этникалық мәдениет пен мемлекеттік егемендікке қауіп төндіретін сыртқы талаптар ретінде қарастыратын көптеген ресейлік авторлардың пікірлері бар. Жаһандану процесі батыстық мәдени құндылықтар мен әлеуметтік институттардың батыстық қоғамдарға берілу жағдайын зерттейді. Өркениеттің ерекшеліктері мен артықшылықтары туралы талаптар қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың жағдайын бұзады, басқа өркениеттер өкілдерін өздерінің мәдени бірегейлігін сақтау әдістері мен тәсілдерін іздеуге мәжбүр етеді. Сонымен қатар, дәстүрлі, негізінен діни, ұлттық бөлінудің күрделенуі бар. Әлеуметтік және мәдени жаһандануды талдау әлемдік және жергілікті мәдениеттердің өткір корреляциясы мен қақтығысын өзектендіреді. Егер жаһандану бір жағынан мәдени интегратор рөлін атқарса, екінші жағынан – «ұлттық ыдырау» факторы болып табылады.

Мәдениетаралық қақтығыстар, ең алдымен, құндылықтар мен сәйкестіктердің қақтығысы, сондықтан олар өздері тұратын әлемнің кез-келген аймағында пайда болуы мүмкін немесе жай әлемнің әртүрлі көзқарастары мен өмір салттары бар адамдармен кездесу мүмкіндігі бар, яғни жаһандану тенденцияларын ескеру. Мәдениетаралық «кездесулердің» осы қақтығыс әлеуеті бастапқыда өте жоғары. Өйткені, атап өткендей, С. Хантингтон, «Адамдар жеке басын сәйкестендіретін болмыстарымен анықтайды» [5]

Мәдениетаралық қақтығыстардың негізгі факторы қайшылық конфигурациясын қабылдайтын орта таптың мәдени айырмашылықтары болып табылады. Мәдениет жүйесіндегі қазіргі қоғамның мүлдем басқа құбылыс екенін көре отырып, әр түрлі қалыптылық тұжырымдамаларының арасында шиеленісу мен қайшылықтардың қайнар көздері бар.

Мәдениетаралық қақтығыстардың бірнеше түрі бар:

- а) әр түрлі этностар мен мәдениеттер арасында;

- b) діни топтардың, белгілі бір діндердің өкілдері арасында;
- c) әр түрлі субмәдениеттердің тасымалдаушылары ұрпақтары арасында;
- d) мәдениеттегі дәстүрлер мен жаңа мәдениет арасында;
- e) тілдік әртүрлі лингвистикалық мәдени қауымдастықтар мен олардың жеке өкілдері арасында.

Мәдениетаралық қақтығыстарды тудыру салыстырмалы түрде оңай, бірақ меншікті басқару айтарлықтай дайындықты және үлкен экономикалық шығындарды талап етеді. Бұған қоса, олардың бір тараптың қалауын дереу тоқтату мүмкін еместігі және реттеу процедурасы бірнеше жылдар бойы жалғасуы мүмкін және қажетті нәтижеге әкелуі мүмкін емес. Бұл қақтығыстардың қайнар көздері бұқаралық ақпарат құралдары мен саяси идеологиямен белсенді түрде қозғалғандықтан, әлі күнге дейін саяси шындықта, адамдардың санасында. Үгіт-насихат өздігінен бір адамды екіншісіне жек көруге мәжбүр ете алмайды, ол тек жеке және топтық сәйкестілік, психологиялық қорғаныс тетіктерін шебер жүзеге асыра алады және қоғамның назарын оңтайлы ақпараттық себеп құра отырып, бар қарама-қайшылықтарға аударады.

Бұл қақтығыста жергілікті және жаһандық мәдениеттер қақтығысы маңызды рөл атқарады. Жаһандану ұлттық мемлекеттер арасындағы аумақтық шекаралардың біртіндеп жойылуына әкеліп соқтырады, көші-қон туғызады және жергілікті ұлттық мәдениеттерге қауіп төндіреді және мигранттардың үлкен ағымына байланысты мәдени бірегейлікке қауіп ретінде қабылданады. Интеграциялық процестер жаһанданудың бір жағы, ал ыдырау процестері өз кезегінде екінші жағы болып табылады.

Қорытындылай келе, мәдени қақтығыс құндылықтар қақтығысы мен сәйкестілік қақтығысымен байланыстың үзілуі емес екенін ескеру қажет. Мәдени қақтығыстарды басқаруда әлеуметтік-мәдени факторлардың маңызы өте зор, өйткені олар жанжалдың осы түрінің туындауының жалпы себебі болып табылады және шиеленісу процесінде ең жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мәдени қақтығыстар бірнеше түрге бөлінеді: әр түрлі этностар мен олардың мәдениеттері арасында, діни топтар арасында, әр түрлі субмәдениеттерді тасымалдаушылар буындары арасында, мәдениеттегі дәстүрлер мен жаңалықтар арасында, әр түрлі лингвистикалық мәдени қауымдастықтар арасында. Мәдени қақтығыстардың басты себебі – жаһандану үдерісіндегі мәдени айырмашылықтарды саясаттандыру. Мәдени қақтығыстарды қоздыру оңай, бірақ оны басқару үлкен дайындық пен ресурстарды пайдалануды талап етеді. Бұл қақтығыстарды тараптардың біреуінің талабы бойынша тез арада тоқтату мүмкін емес және реттеу процедурасы конструктивті шешімге әкелмеуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мантатов В. В. Глобализация, устойчивое развитие и обществобуду-щего / В. В. Мантатов // Векглобализации. – 2009. – No 1. – URL: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129945>
2. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эпоху / С. Бенхабиб. – М. : Логос, 2005.
3. Силина, Е. В. Социальные трансформации в условиях глобализации (философский анализ) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Силина Елена Валерьевна. – М., 2013. – 27 с.
4. Тарасов, А. Н. Сущность концепта «социокультурная трансформация» / А.Н. Тарасов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 7 (13). – Ч. II. – С. 211–213.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ : Астрель, 2011.

НАДЖИБУЛЛА АХМАДЗАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПАРТИЯ БАСШЫЛЫҒЫНДА АЛҒАН ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Рахмани Сайфурахман,

«Саясаттану» мамандығының 2 курс студенті, магистрант

Ғылыми жетекші: Инқарбаев Е. Т.,

саясат ғылымдарының кандидаты, доцент

ал-Фараби атындағы ҚазҰУ

Аңдатпа. Наджибулла Ахмадзай 1965 жылы Халықтық Демократиялық партияның мүшесі болып, 1977 жылы Халықтық Демократиялық партияның Орталық Комитетінің мүшелігіне сайланды. Содан кейін 1983 жылы Халықтық Демократиялық партияның Орталық Комитетінің басшылығына көтерілді, және сол уақытта ол Нур Ахмад Нурдың орнына партия ұйымының хатшысы болып тағайындалды.

Түйін сөздер: Халықтық-демократиялық партия, Наджибулла Ахмадзай, Ауғанстан, Кеңес Одағы, басшылық, марксизм, үкімет, ұлттық келісім.

Кіріспе

Наджибулла Ахмадзай Халықтық Демократиялық партиядағы ілгерілеу баспалдақтарын Кабулдағы студенттер қозғалысынан бастап, жоғарғы партиялық және үкіметтік лауазымға (басшылыққа) жетті. Маркстік-лениндік интернационализмге бейім және Кеңес Одағының қолдауымен Наджибулла Ахмадзай Ауғанстандағы партия мен саяси билікті басқаруға келді. Захир Шахтың кезінде Халықтық Демократиялық партияның мүшесі болғаны үшін екі рет түрмеге жабылды.

Наджибулла Ахмадзай – Халықтық-демократиялық партияның мүшесі

1965 жылы Кабул университетінің студенті Наджибулла Ахмадзай Бабрак Кармал басқарған Халықтық-демократиялық партияның парчам фракциясының мүшесі болды. Ол көшедегі күрестер мен осы фракция мәжілістерінде партия белсендісі болып саналды. Бабрак Кармалдың фракциясында, содан кейін басқарушы Халықтық-Демократиялық партияда болған барлық наукандық жылдарында оның сенімді жақтаушысы болды. Наджибулла Ахмадзай 1977 жылы Халықтық Демократиялық партияның Орталық Комитетінің мүшесі атанды, содан кейін ол 1983 жылы Халықтық Демократиялық партия Орталық Комитетінің Саяси Бюросының мүшесіне дейін көтерілді және сол уақытта партияның хатшысы болып тағайындалды Нур Ахмад Нурдың орнына партия (10: 134).

Наджибулла Ахмадзай мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің бастығы ретінде партиялық көшбасшылық баспалдаққа алғашқы қадамын жасады, осы уақыт аралығында ол маңызды мемлекеттік органдардың біріне айналды. Ол Кеңес Одағы билігінің негізгі органы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетімен (КГБ) өте тығыз қарым-қатынаста болды. (8:45)

Наджибулла Ахмадзай және Халықтық-демократиялық партияның басшылығы

Наджибулла Ахмадзай партияның орталық комитетінің 18-ші сессиясы арқылы партияның Орталық комитетінің бас хатшысы ретінде Халықтық-демократиялық партияның жетекшісі болып сайланды. 1986 жылы 4 мамырда өткен жиналыс Бабрак Кармалдың Орталық Комитеттің Бас хатшысы қызметінен кетуін қабылдап, оның орнына Наджибулла Ахмадзайды тағайындады.

Бабрак Кармалдың жақтастары партияның жаңа жетекшісі Наджибулла Ахмадзайға қарсы үгіт жұмыстарын оңай жүргізе алатынын ескерсек. Наджибулла Ахмадзай Кеңес Одағы арқылы Бабрак Кармалдың партия мен үкіметте болуын тоқтатуға тырысты. Ауғанстандағы Кеңес әскерлерінің соңғы қолбасшысы генерал Громов өз кезегінде Наджибулла Ахмадзайдың Михаил Горбачевті Бабрак Кармалды барлық партиялық және үкіметтік лауазымдардан аластатуға шақырғанын айтады. Наджиб болса, жолдас Бабрак Кармалды партиялық және үкіметтік жұмыстардан алшақтап, ұлттық келісім саясатын сынап, оған қарсы қадамдар жасады деп айыптады және Бабрак Кармельдің шектеусіздігі оны күтпеген әрекеттерге апаруы мүмкін деп сескенді (4:61).

Наджибулланы Бабрак Кармалдың мұрагері етіп сайлауда Кеңес Одағы сындарлы рөл атқарды. Наджибулла кеңес билігінен Бабрак Кармалды Кеңес Одағында қалуға шақыруды талап етті, дегенмен кеңес шенеуніктері бұған құлық танытпады және Бабрак Кармал Ауғанстаннан кетуден үзілді-кесілді бас тартты. Бірақ Наджибулла Ахмадзай кеңес шенеуніктері қабылдағанға дейін және Вазбарак Кармал мұндай шақыру жасағанға дейін талап етті(6: 985).

Халықтық демократиялық партияның көрнекті мүшесі Мұхаммед Наби Азами кезінде Наджибулланың жеке басының қасиеттері туралы былай деп жазады: «Наджибулла Ахмадзай батыл, шешімді, ақылды және парасатты адам болған. Саяси күрестерінің басында Наджибулла қорқыныштың, террордың, қауіптің және кісі өлтірудің символына айналды, ал қоғамдық пікірде ол түрмелер мен тергеу изоляторларындағы ашық және жасырын өлтірулердің көпшілігіне жауапты болды. Бірақ, Ауғанстандағы соғыс

ақырындап тығырыққа тірелген кезде, Наджибулла бірінші болып Ауғанстандағы моджахедтермен күтпеген ымыраға келуді ұсынды» (9: 311).

Наджибулла Ахмадзай басқарған партияның бірлігі жайлы көпшіліктің пікірі қарама-қайшы, басым бөлігі -партия оның билік жүргізіп жатқан кезінде одан да көп алауыздықты күшейте түсті деп пайымдайды. Кеңес шенеуніктері Наджибулла Ахмадзай партия мүшелерін біріктіреді деп ойлады, бірақ Демократиялық партия керісінше жасады. Ішінен ол екі топқа және топтарға бөлінді(7:58).

Наджибулла Ахмадзайдың басшылығы кезінде әскер күшейе түсті, барлау агенттігінде немесе мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінде түрлі әскери бөлімдердің құрылуы және ұлттық гвардияның көбеюі – оның беделінің негіздерін нығайтудағы қызметінің маңызды бөліктері болды. Партия мен үкіметтің басшылығына келгеннен кейін, ол Қорғаныс, Ішкі істер және қауіпсіздік министрлігінің күштерінен тұратын Қарулы Күштердің Жоғарғы Бас Қолбасшысының штабын құрып, бас қолбасшы қызметіне кірісті (5: 179).

«Президент қарулы күштермен қарым-қатынаста – Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінің» арнайы күзетіне «басымдық берді», – деді кеңес генералы: Наджибулла Ахмадзай. Бұл халықтың және армия мен әскери күштердің командалық құрамының наразылығын тудырды. Наджибулла Ахмадзайдың Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігіне арқа сүйеп, армия мен ішкі істер министрлігіне сенбейтіні жасырын емес еді. Президент әскери-саяси мәселелерді армиясыз шеше алмайтынын білгенімен, ол күшейтіледі деп қорықты(2:58).

Наджибулла Ахмадзайдың әскери күштерге сәйкес тағы бір әрекеті – әскерилендірілген күштер немесе милиция жасақтарын құру. Партияның билігінің соңына дейін созылған Халықтық-демократиялық партия мен Наджибулла Ахмадзайдың билік құрған жылдарындағы милитаризация процесі кейбір провинцияларда күшейіп, тіпті тұрақты үкіметтік күштердің, соның ішінде армия мен полицияның тепе-теңдігін бұзды.

Бұл милитаризация үдерісі елдің қоғамдық-саяси жүйесіне өте жағымсыз әсер етіп, Ауғанстандағы әлеуметтік жүйенің бұзылуына, заңсыздыққа және қару-жарақ ережелеріне ықпал етіп, ақыр соңында елдердің құлдырау себептерінің бірі болды. Олар полицейлер мен армияны өздеріне қаратты, ал әскерден сарбаздардың қашып кетуі және халықтық-демократиялық партия жылдарында әскери міндеттілердің бұл міндетті орындаудан жалтаруы милицияны көбейтті (3: 398).

Халықтық-демократиялық партияның мүшелері арасындағы партия ішілік алауыздық, бірінші жағынан, Наджибулланың этноцентристік саясатқа жүгінуі, екінші жағынан, халықтық-демократиялық партиядағы қиындықтарды біртіндеп емделмейтін кезеңге дейін ұлғайтты, бұл ақырында құлдырауына және Наджибулла үкіметінің 1992 жылы 28 сәуірде және Ауғанстандағы халықтық-демократиялық партияның билігінің аяқталуына әкеліп соқты (1: 230).

Қорытынды

Ауғанстанда ширек ғасырдан артық мерзім бойы (1972-1998 ж.ж.) саяси билікті ұстап тұрған Халықтық-демократиялық партияның саясатына, негізінен, кеңестік шенеуніктер мен жоғары партиялық номенклатураның шешімдері әсер етті және осы жағдай Наджибулла Ахмадзайдың партия ішіндегі мансабының тез өсуіне басты себептердің бірі болды. Кеңес жоғары шенеуніктері Наджибулла Ахмадзайдың саяси билікте болуы мен ондағы басым рөлін өз мемлекеттерінің мақсаттарына пайдалануға ұмтылды. Ол Халықтық-демократиялық партияның басшысы болған жылдары, партия ішіндегі екіжүзділік пен бытыраңқылық күшейіп, дағдарыс күшейіп, нәтижесінде партиялық бірліктің күйреуіне, Наджибулла Ахмадзай үкіметінің құлауына және партия билігінің аяқталуына әкеліп соқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Азими, М. Н. (2008). Ауғанстанның соңғы үш онжылдығындағы армия және саясат. Кабул: Майванд жарияланымдары.
- 2 Андишманд, М. И. (2011). Ауғанстан халықтық-демократиялық партиясы. Төңкеріс, егемендік және күйреу. Кабул: Майванд жарияланымдары.
- 3 Андрианов, В. және басқалар. (2001). Ауғанстан геосаяси марганецте. Аударма, Азиз Арианфар. Пешавар: Майванд жарияланымдары.
- 4 Дүагой, М. (2003). Соңғы бес онжылдықтағы Ауғанстандағы оқиғалар. Пешавар: әл-Азхар жарияланымдары.
- 5 Карваль, М. С. (2005). Ауғанстанның ашы және тағлымды сабақтары. Кабул: Maiwand жарияланымдары.
- 6 Кештманд, С. Ә. (2005). Саяси жазбалар және тарихи оқиғалар. Кабул: Саид жарияланымдары.
- 7 Лиановский, А. (2003). Ауғанстандағы дауыл. 2 том, Азиз Арианфар аударған. Кабул: Maiwand жарияланымдары.
- 8 Мубариз, А. Х. (1998). Талибан құлағаннан бастап Талибан күшейгенге дейінгі Ауғанстандағы саяси оқиғалардың фактілері мен талдаулары. Пешавар: Майванд жарияланымдары.
- 9 Шафан, А. (2014). Қазіргі Ауғанстанның саяси қазіргі тарихы. Кабул: Амири жарияланымдары.
- 10 Юсефи, М. Х. (2013). Ауғанстандағы саяси партиялардың сәтсіздігі. Кабул: Розане жарияланымдары.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОЗНАНИИ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ Г. АЛМАТЫ

Саттарова Р.Р.

7М03108-Конфликтология, магистрант 2-го курса

Научный руководитель: доцент КазНУ им. аль-Фараби Саитова Н.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Статья посвящена исследованию политического сознания и политического поведения учащихся выпускных классов г. Алматы. Используя результаты проведенного социологического опроса, автор анализирует политическую культуру и ценностные ориентации поколения выпускников алматинских школ 2001–2005 годов рождения, которые в ближайшие годы станут частью электората и политически активных граждан. Вхождение данного поколения в политическую жизнь, без сомнения, имеет мультипликативный эффект. В то же время система личностных качеств, предпочтений, персонификации политики учащихся школ находится ещё в процессе становления и не является окончательно сформированной.

Ключевые слова: политика, политическая культура, политические деятели, общественные деятели, учащиеся Алматы, общественно-политические события.

В процессе своего взросления и развития, политической социализации, адаптации к условиям общественной среды, а также усвоения политической культуры индивид подвергается воздействию множества различного рода факторов и агентов социализации, которые изменяют и подстраивают политическую культуру и её структурные компоненты под нужды личности. Поскольку выпускники школ еще находятся на этапе формирования личности в целом, нам было интересно узнать их мнение о политике в целом и о политических и общественных деятелях, в частности. Кроме того, необходимо отметить, что политическая культура как социально-политический феномен не является статичной. Она склонна меняться вместе с изменениями, происходящими в обществе, подвержена воздействию множества разного рода факторов.

Поэтому очень важное значение имеет целенаправленное формирование политического сознания и политического поведения как основы политической культуры учащейся молодежи средних учебных заведений, в котором необходимо выделить решение таких задач, как:

1. Овладение учащимися определенной суммой политических знаний исторического и современного характера, раскрывающих сущность и роль политики в жизни общества.
2. Расширение политического кругозора через знакомство и осмысление мировых политических, социально-экономических, правовых и других общественных процессов.
3. Раскрытие особенностей политической жизни в Казахстане.
4. Воспитание учащихся школ в духе патриотизма, гражданственности, лояльного отношения к существующей политической системе, что не исключает плюрализма в суждениях.
5. Повышение уровня интереса к видным государственным и общественным деятелям страны, которые призваны решать важные политические, экономические, социальные и другие вопросы.

Исследуя состояние политической культуры учащихся выпускных классов школ города Алматы, в том числе путём проведения социологического опроса, автору удалось выявить наиболее узнаваемых политических деятелей государственного и мирового уровней.

В 2019 году анкетирование было проведено среди 1280 учащихся, в 2020 году – 1447 учащихся выпускных классов, а 2021 году - 1348 в 31 организации среднего образования Ауэзовского района города Алматы. Время проведения данного исследования специально подстраивалось под календарно-тематический план изучения дисциплины «Человек. Общество. Право».

Генеральная совокупность составила 5425 человек, из которых 4075 приняли участие в опросе, став, таким образом, частью выборочной совокупности. Подробные данные по генеральной и выборочной совокупности представлены в виде гистограммы на рисунке 1.

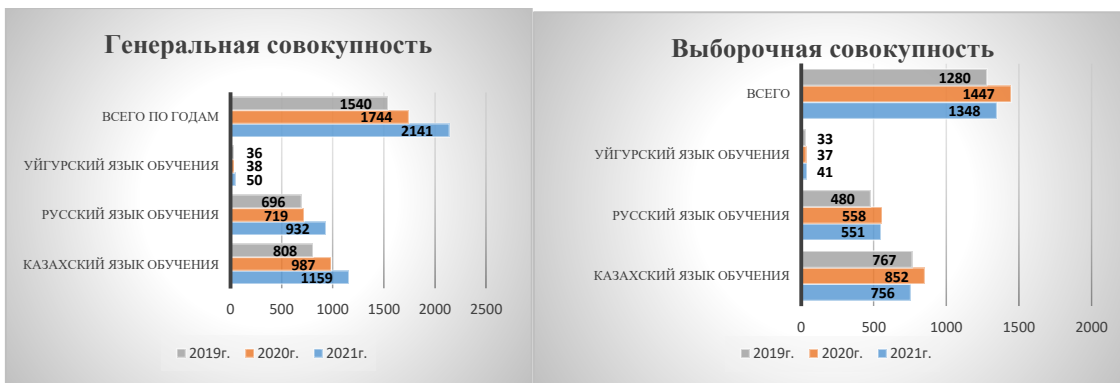

Рисунок 1. Объём генеральной и выборочной совокупности.

Опросом было охвачено в совокупности 1818 (580+648+590) лиц мужского пола и 2238 (682+799+757) – женского. 19 респондентов в силу неизвестных автору исследования причин не пожелали указывать свою гендерную принадлежность. При обработке данных было выявлено отсутствие корреляции по признаку половой идентичности с другими данными опроса. Гендерные метрики опроса в разрезе языков обучения представлены на рисунке 2.

Рисунок 2. Соотношение респондентов в разрезе пола.

Итак, по итогам анализа результатов анкетирования, как видно из рисунка 2, нам удалось собрать данные по 4075 респондентам.

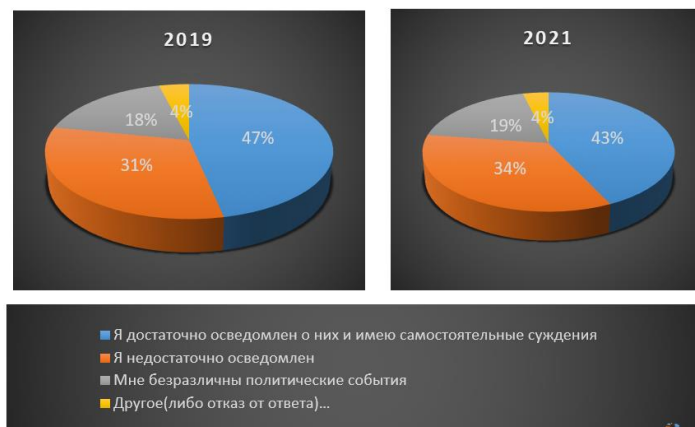

Рисунок 3. Интерес к общественно-политическим событиям, происходящим в мире 2019–2021 гг. в процентном соотношении.

В рамках нашего исследования мы решили спросить у обучающихся выпускных классов, как они относятся к политике в целом в какой степени они интересуются общественно-политическими событиями и достаточно ли они имеют информации и сведений о них. Полученные ответы представлены в виде круговых диаграмм на рисунке 3.

Их анализ показал, что от 75 % до 85 % респондентов в целом и в разрезе по языкам обучения интересуются политическими событиями, явлениями и процессами.

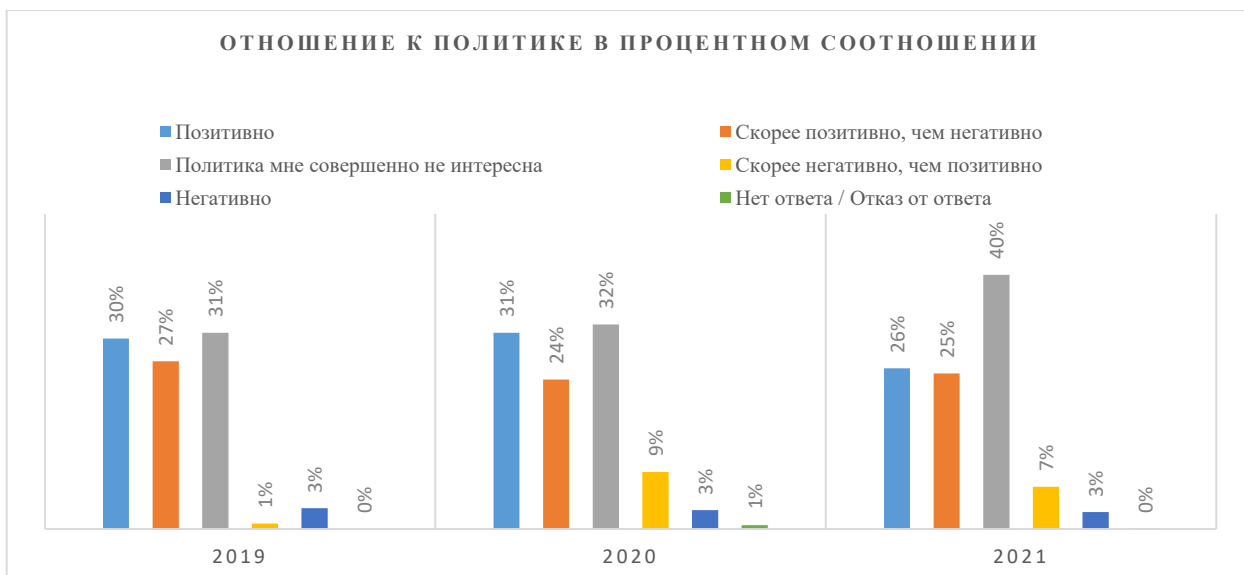

Рисунок 4. Отношение к политике

Далее мы задали вопрос об отношении к политике, об их чувственно-эмоциональной оценке самой сферы политического бытия в целом. Результаты по данному вопросу представлены в виде диаграмм на рисунке 4. Опрос показал, что 54 % респондентов в той или иной мере позитивно воспринимают политику как общественную деятельность людей, живущих в цивилизованном обществе. 9 % респондентов высказали своё отрицательное в той или иной мере отношение к политической действительности.

Наибольший интерес вызывает то, что каждый третий из респондентов нейтрально относится к вопросам политики. Мы считаем, что данная группа респондентов наиболее подвержена в будущем абсентеизму.

Поскольку наше исследование направленно на выпускников школ 2019-2021 годов выпуска, мы смело можем отнести данное поколение к «поколению Z». Основным фактором, определяющим специфику данного поколения, является появление и массовое распространение смартфонов [1].

В целом большинство экспертов придерживается позитивных взглядов на последствия цифровизации общественного бытия, однако белорусско-американский исследователь Интернет-коммуникаций Евгений Морозов настаивает на преодолении игнорирования недостатков онлайн-коммуникаций для лучшего осмысления социальных отношений современности.

Рисунок 5. Иерархия киберпотребностей по Е. Морозову [2].

Его подход к рассмотрению онлайн-среды параллельно с позиций двух противоположных направлений – киберактивизма и кибергедонизма – получило название принципа Морозова [2], а сформированная им иерархия киберпотребностей, представленная на рисунке 5, получила название пирамиды потребностей Морозова.

Мы же в своем исследовании поставили вопрос следующим образом: «Укажите, из каких источников вы узнаете информацию о политике?». Ответов могло быть несколько. Учащиеся в 22% случаев берут информацию о политике из постов в социальной сети Instagram, в 17% случаев – из средств массовой информации, в 16% – из новостных и аналитических интернет-сайтов.

Рисунок 6. Список источников информации по результатам опроса 2019-2021.

Для того, чтобы подробнее узнать, каких политических, государственных и общественных деятелей выпускники школ знают, был задан вопрос в открытой форме, где мы просили указать знакомых им деятелей политики. Суммарно было названо около 250 личностей, имеющих отношение к политике. При этом на одного респондента приходилось в среднем 2,3 ответа: с русским языком обучения – 3; с казахским – 2; с уйгурским – 2.

Анализ ответов показал, что в десятку наиболее известных политических и общественных деятелей входят лица, чьи имена и доля известности отражены в диаграммах на рисунке 7.

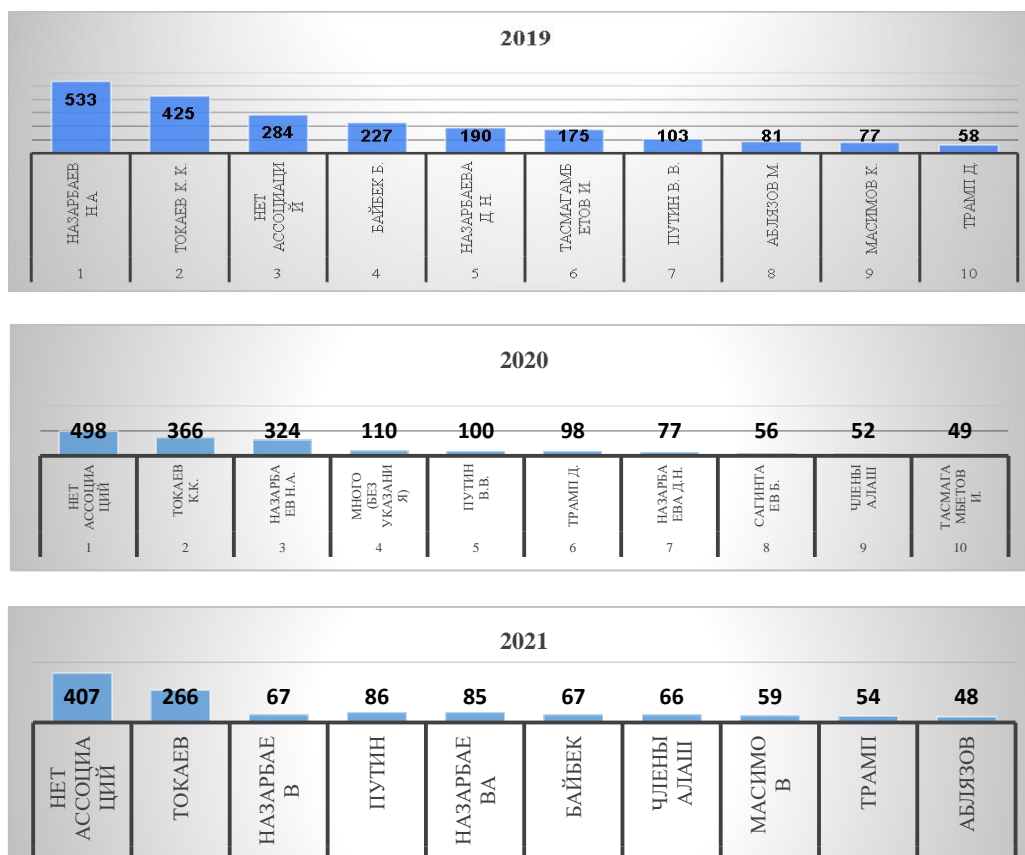

Рисунок 7. ТОП-10 наиболее узнаваемых политических деятелей.

В общей сложности за все три года проведенного нами исследования три наиболее часто упоминаемых респондентами ответа на вопрос «Кого из политиков, государственных и общественных деятелей Вы знаете?» были следующие перечисления: каждый третий опрошиваемый утверждал, что у него отсутствуют ассоциации с каким-либо политическим деятелем. Общее количество ответов на данный вопрос составило 1181. На втором месте по упоминаниям политиков находится ныне действующий Президент Республики

Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев. Общее количество упоминаний за три года составило порядка 1057 ответов. Это говорит о том, что каждый четвертый опрошиваемый нами выпускник в своем ответе упоминает главу государства. На третьем месте в данном топе находится Елбасы Нурсултан Абишевич Назарбаев – каждый пятый учащийся упоминает его в своем ответе.

Нами был отмечен тот факт, что члены партии Алаш в 2019 вошли в топ-20, а в 2020 и 2021 годах в топ-10 наиболее узнаваемых политических деятелей среди одиннадцатых классов. Видимо, это объясняется тем, что партия Алаш несла повестку всего казахского общества, идеи консолидации, объединения земель в рамках единой автономии, обретения государственного этноса. Ставила перед собой немаловажные задачи: образование территории и государственность [3].

Таким образом, с образами политиков происходит персонификация политики в политической культуре учащихся школ, поскольку роль личности в пространстве публичной политики, действительно, велика.

Список литературы:

1. Богачева Н.В. Мифы о «поколении Z» / Н.В. Богачева, Е.В. Сивак; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. – М.: НИУ ВШЭ, 2019. – 64 с. – (Современная аналитика образования. №1 (22)).
2. Morozov E. Is the Internet What Orwell Feared? / By Evgeny Morozov. // TEDGlobal 2009, July 2009. – [Video]. – Режим доступа: https://www.ted.com/talks/evgeny_morozov_is_the_internet_what_orwell_feared?language=ru#t-19110, свободный. – (Дата обращения: 07.04.2020 г.)
3. Ахметова Л.С. и др. Алихан Букейханов-поиск ориентиров. Ахмет Байтурсынов-главное обретение государственности. Турар Рыскулов-яркий политик советского Востока. Учебное пособие. / Л.С. Ахметова, В.К. Григорьев, Г.Н. Шойкин – Астана, 2008. – 204 с. – (серия Казахстан: первые лица страны XX века).

ЖАҒАНДЫҚ ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮРДСІНЕ ӘСЕРІ

Сақбекова Ә.Б.

Саясаттану, 1 курс PhD,

*Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Қадыржанов Рүстем Қазақбаевич
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы ұлттық құрылыс үдерісіне әсер ететін факторлар қарастырылады. Ұлттық бірегейлік мәселесі посткеңестік елдерде кеңінен талқылануда, өйткені ол тікелей ұлттық идеологиямен, тарихпен, тілмен және басқа мәселелермен байланысты тікелей байланысты. Жаһандық өзгерістердің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың өзекті мәселелерін айқындап отыр. Оның ішінде ұлттаралық қарым-қатынастар, этномәдени саясат, тіл және тарих мәселелері және т.б. Мақалада Қазақстан ұлттық құрылыстағы жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясат талданады.

Түйін сөздер: ұлттық құрылыс, ұлттық бірегейлік, Қазақстан, ұлттандыру, қарама-қайшылық, қазақ, қазақстандық, жаһандық процесс.

Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін барлық посткеңестік кеңістікте ұлттық құрылыстағы бірегейлік мәселесі өзекті тақырыпқа айналды. Мемлекеттер өздерінің тарихын, тілін, дінін, дәстүрін ұштастырып бірегейлігін айқындады. Оның ішіндегі Қазақстандық бірегейлік пен бірліктің іргетасы – мәдени, этностық, тілдік және діни әралуандылыққа негізделген жалпыұлттық құндылықтар болып табылады.

Қазақстан тәуелсіз және демократиялық мемлекет ретінде орнықты. Елде қазақстандық бірегейлік пен бірліктің барлық қажетті саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани негіздері қаланды. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасында: «Қазақстандық бірегейлік пен бірлік – ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасатын процесс. Ол әрбір азаматтың этностық тегіне қарамастан өзінің тағдыры мен болашағын Қазақстанмен байланыстыруына негізделеді. Ортақ тарихымыз, бүгінгі тіршілігіміз, болашаққа деген ортақ жауапкершілігіміз қоғамды біртұтастыққа бастайды: «Біздің бір ғана атамекеніміз, бір ғана Отанымыз бар – ол Тәуелсіз Қазақстан». Бұл таңдаудың мәнін ұғыну – бірігудің басты негізі» [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан – 2050 Стратегиясын жүзеге асыруда «Ұлт жоспары – 100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» атты жүзеге асырылуға тиісті бес институционалдық реформаларда азаматтық қоғамның бүтіндігін сақтау үшін қазақстандық бірегейлікті нығайтудың маңыздылығын атап айтуға болады [2].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында атап өткендей ұлттық бірегейлікті сақтау негізгі мәселе болып табылды. Мақаланың негізі: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі ұшы бар. Біріншісі, ұлттық сана-сезімнің шекарасын кеңейту. Екіншісі, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» деп атап өтеді [3].

Президент «Қазақстандық жол» еңбегінде елдегі дамудың алғашқы баспалдақтары Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы және даму стратегиясының қабылдануынан басталғандығын айтады. Стратегия қазақстандық ұлттың өзін-өзі анықтау мәселесінде идеологиялық іргетасқа аналған республиканың ең алғашқы ресми құжаты болды. Мемлекеттің қазіргі орналасқан территориясы этностық тайпалардың тарихи отаны болды, кейініректе қазіргі елдің барлық территориясын қамтыған қазақстандық ұлтты құрап отыр деп стратегияда кеңінен түсіндіріледі. Қазақстанның біртұтас егемендігін қамтамасыз ету үшін барлық конституциялық құралдарды билік қолданатын болады деп анықтама береді. Бұл сол кездегі тұрақсыздық жағдайында маңызды мәлімдеме болды [4].

Бірегейлікті айқындауда негізгі мәселелердің бірі этникалық алуандылық болып табылады. Этникалық плюрализм мемлекеттік жалпыұлттық идеяны қалыптастырудағы басты қоғамдық идеялымыз – барлық ұлттар мен ұлыстардың, этникалық топтардың, жеке тұлғаның (индивидтің) құқықтары, теңдігі мен бостандығы негізінде баршаға ортақ бірігу принципі сақталғанда ғана мүмкін болмақ. Белгілі философ П.И. Новгородцев мұндағы қоғамдық идеалды: «Адамдардың теңдігі де, бостандығы да, және олардың бірігуі мен еркін ынтымағын білдіретін еркін әмбебаптылық принципі», – деп бағалап, «мемлекет бұл жерде осы идеалдың дамуы жүзеге асатын өмірлік тарихи құбылыс және нақты форма ретінде көрінеді», – деп пайымдаған [5].

Егер аталған принцип сақталмаса ұлттық, топтық жанжалдар, қарама-қайшылықтар туындауы мүмкін. Зерттеуші М. Қозыбаев бұрынғы Одақтық кеңістікте жүзден көп ұлттар мен ұлыстардың ұлттық

басымдықты талап етуші идеяларын ұсынуы белең алып, этнопсихологиялық ауытқушылық байқалып отырғанын, ал кейбір жерлерде ол тіптен қатты өріс алып, соның салдарынан туындаған ұлтаралық жанжалдарды халықаралық деңгейде шешуге тура келіп отырғанын айтады [6].

Бір елде бірнеше идеологиялық алуандылықтың белең алуында көрініс табуда. Біздің еліміз сияқты көп ұлтты мемлекет бірнеше ұлттық идеялардың, платформалардың өзара әрекеттесу, күресу, қақтығысу аясында болып тұр. Әр ұлттық идеология (қазақ ұлтының идеологиясы, қазақстандық орыс идеясы, ұйғыр идеясы т.б.) ортақ мүддесімен бірге, елдің экономикалық, саяси, ұлттық, мәдени дамуына байланысты өз түсініктерін алға тартады. Саяси идеологиялық плюрализм сияқты этникалық плюрализм болуы – заңды құбылыс болып табылады [7].

Ұлттық құрылыстағы бірегейліктің дамуында алдымен Қазақстанның саяси жүйесін қарастырып көрейік. Бұл тақырыпты зерттеген қазақстандық ғалым М. Машан саяси жүйенің өзгеруін келесі кезеңдерге бөліп қарастырады:

1. 1985-1991 жж. аяғы. Ұлттық идеяның басымдыққа ие бола бастаған кезеңі. Тәуелсіздікке қол жеткізуде халық пен саяси элита біртұтас болды. Қолдаудың ең жоғарғы түрін ұлттық ояну мен мемлекеттік егемендік үшін күрескен қоғамдық бірлестіктер мен саяси қызметкерлер иеленеді. Басқарушы элита мен контрэлита арасындағы шекарада ұлттық мәселелер жатты, оппозицияда этностық ерекшелігі бойынша орыстар басымдық көрсетті. Бір жағынан, бұл факт қазақ-орыс қарама-қарсылығында қазақтардың басқарушы элитаны қолдауын анықтады.

2. 1992-2002 (2005) жж. Бұл кезеңде тәуелсіздік алуға байланысты туындаған тоқмейілісу сезімі кейінге шегініп, тиімді мемлекеттік құрылымды іздестіру басталды. Бұл кезеңде халық бұқарасының басым бөлігі ішкі элиталық саяси күресті тек сыртынан ғана бақылаумен шектелді. Президенттік және кеңестік квази-парламенттік басқару формалары арасындағы генетикалық үйлесімсіздіктің себебінен екі Жоғарғы Кеңес ауысты. Президент институтының қалыптасуы жүріп жатты. Конституциялық үрдіс жылдам қарқынмен дамыды.

3. 2002-2005 жж. кейін. Мемлекеттік-саяси құрылым мәселелерінің шешілуі және мүдделі топтар мен кландар арасындағы саяси биліктің бөлінісі-нің аяқталуы. Бұл кезеңге тән қасиет әлеуметтік-экономикалық ойлардың басымдық танытуымен сипатталады. Соның ішінде бірінші кезеңнің өзін (1985– 1991 ж.) шартты түрде үш: а) либералды; ә) демократиялық; б) ұлттық сияқты салаларға бөледі.

Осы кезеңге тән ерекшеліктер – ұлттық идеяның басымдыққа ие бола бастауы; мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізу мақсатында саяси элита мен халық біртұтас болуы; халықтың көпшілік қолдауына қоғамдық бірлестіктер мен саяси қызметкерлердің ие бола бастауы; басқарушы элита мен контрэлита арасында ұлттық мәселе жатты. Бір жағынан, бұл факт басқарушы элитаны қазақтардың басым бөлігінің құрауы, сондай-ақ, оны қазақ және орыс қарама-қайшылығы негізінде қолдауды көрсетеді [8].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты өзінің еңбегінде ұлттық бірегейліктің екі түрлі қарамақайшы парадигмалары арасындағы таңдаудың қиын екенін айтады. «Қазіргі Қазақстанның этникалық әртүрлілігі таяудағы тарихи мерзімде бірыңғай этностық бірегейліктің қалыптасуы туралы айтуға мүмкіндік бермейді. Шындықтың бетіне тура қарай білу керек, бүгінгі таңда біздің пәтуа бірлігімізге саяси құндылықтар ғана тұғыр бола алады. Әзірше, қазақ тілі тәрізді мәдени дәнекер, өзінің елеулі рөлін атқара алмай келеді. Бүкіл қазақстандықтардың бірегей этникалық санасын қалыптастырудағы әуейліктің зор қасіретке ұрындыруы да ықтимал», – деген тұжырым жасады [9].

Қазақстан сияқты әртүрлі этнос өкілдері бас қосқан елде ұлттық саясаттың табысты іске асуы этносаралық келісім мен толлеранттылықтың қазақстандық моделінің қалыптасқандығын көрсетеді. Осы жолда Қазақстандағы ұлтаралық саясатты жақсартуда және әлемді мойындатуда жоғарыда айтылған этносаралық татулыққа бетбұрған Конституцияның өзгерісі және оның қабылдануымен ғана шектеліп қалмады. Атап айтқанда Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы (1995), «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заңның қабылдануы (2008); «Қазақстанның ұлттық бірлігі доктринасының» әзірленуі мен қабылдануы (2008), қазақстандықтарды ұйыстыру мен басын біріктіру жолындағы маңызды қадамдар болып табылады. Н.Ә. Назарбаевтың ойы бойынша доктрина саяси тұрақтылықты, бірлікті және келісімді нығайтуға бағытталған болатын [10].

Көпұлтты мемлекетте идеология жалпы халықты біріктіруші рөлге ие болуы қажет, сонымен бірге, мемлекеттік тәуелсіздік, территориялық тұтастық, барлық елдермен достастық қарым-қатынасты қолдауды қамту қажет. Ол өзара тиімділік негізінде сауда, экономикалық, мәдени байланыстарды қолдай отырып, мемлекеттің ішінде конституциялық негізде теңдік пен халықтар достастығы идеясын дамытуы, діни түсіністік, төзімділік, отанға деген махаббатты әрбір азаматтың бойында тәрбиелеуі қажет. Осындай идеология ғана елде өмір сүріп жатқан барлық ұлттар мен халықтардың мүддесіне сәйкес келеді. Егер біз өзіміздің елімізді көркейткіміз келсе, онда оның идеологиясы ұлттық болмауы керек. Жалпы ұлттық рух, ұлттық идея, этностық сезім деңгейінде қоғамды, мемлекетті басқару мүмкін емес, дегенмен, мемлекеттілік

халықтың ұлттық рухына арқа сүйейді. Көп ұлтты мемлекетте идеология ұлттық болмауы керек, ол тек жалпыхалықтық, мемлекеттік бола алады [11].

Тәуелсіздіктің тұғырын тереңдету ұлттық бірегейлікті қалыптастыруымен тығыз байланысты. Ұлттық бірегейлікпен айналысып жүрген отандық ғалым Р.Қ. Қадыржанов «Қазақстанға өзінің ұлттық мемлекетін орнатып оны дамыту керек. Бұл үрдісте ұлттық бірегейлікті анықтау түбегейлі маңызды. Ұлттық мемлекет пен оның азаматтығының бар болуы өздігінен ұлттық бірегейлікті анықтап бермейді. Бұл жерде Қазақстан халқын анықтау мәселесі туралы сөз болып отыр, яғни, біз оларды «қазақтар» немесе «қазақстандықтар» ретінде анықтай аламыз ба, оның үстіне қазіргі таңда бұларды идентификациялауда айтарлықтай қарама-қайшылықтар байқалады» деп баға береді [12].

Қазақстанда ұлттық бірегейлікті анықтауда қоғамда екі концепцияның қарама-қайшылығын да атап өтеді. Ол оны «Қазақ ұлты» және «қазақстандық ұлт» деп екіге бөліп көрсетеді. Бұл екі тұжырым қазірше виртуалды кеңістікте, қоғамдық дискурс саласында күрес жүргізіліп отыр деп пайым жасайды [13]. Бұл қарама-қайшылықтардың тарихы тереңде болып табылады. Кеңес Одағының санасына әсері мен қазіргі саяси мәдениет ерекшеліктері негіз бола алады. Бұл құрамда этностардың әр алуандылығының рөлі басым болып табылады

Бұл туралы Е.К. Әлияров те пікірін келесідей білдірген: «Ұлтты Қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне жақын араласқан кезде, оның дамуының негізгі векторларына қолдау танытқан жағдайда ғана толысқан ұлт деп санауға болады. Одан басқа ұлттық құрылыс – тек мемлекет күш салуының нәтижесінде ғана емес, сондай-ақ өздері белсенді қатысу арқылы азаматтардың біртұтас ұлтқа бірігуі үрдісі» – деп атап көрсетеді [14]. Осылайша азаматтардың саяси санасы мен мәдениетін көтеру арқылы саяси ұлт қалыптастыруға болатынын айтады.

Сонымен қатар «титулды ұлтты» анықтау да өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Барлық посткеңестік мемлекеттер әдебиеттерде «титулды ұлт» деген атауға ие болған жетекші этносы бар ұлттың түріне жататыны белгілі. Посткеңестік мемлекеттердің ұлттық жобасында қоғамның тілдік, мәдени кеңістігінде титулды ұлттың тілінің үстемдік құруы ұлттық құрылыс пен бірегейліктің бірінші шарты болып табылады. Бұл жерде титулды ұлттың тілінің, мәдениеті мен символдарының көпэтносты қоғамда жалпыға ортақ қолданысқа ие бола отырып үстемдікке ұмтылуына баса мән беріледі. Қазақстанда мемлекет ұсынған ұлттық топтастыру мемлекет тарапынан терең қолдау тапқан эволюциялық үрдіс ретінде сипаттауға болады [15].

Жаһандану кезеңінде Қазақстан өзінің ұлттық бірегейлігін сақтап қалу мәселесі туындайды. Ұлтаралық қарым-қатынас, этностар арасындағы жанжалдарды болдырмау, консенсустік шешім қабылдау, өзара тиімді кері байланыс ұлттық құрылыстағы бірегейлікке байланысты мемлекеттік саясатты дамытады. Ұлттық бірегейлікті дамыту арқылы Қазақстан өзін халықаралық сахнадағы саяси рөлін нығайтуға мүмкіндік алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Жарлық.
2. Ұлт жоспары – Н. Назарбаевтың бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы.
3. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы.
4. Назарбаев Н. Қазақстандық жол, – Қарағанды, 2006 – 372 б.
5. Новгородцев П.И. Қоғамдық идеал. – «Пресса» баспасы, 1991.
6. М. Қозыбаев «Ақтандақтар ақиқаты», Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
7. Мұсатаев С.Ш. ҚР жалпыұлттық идеяны қалыптастырудағы мемлекеттік саясаты, 52 б.
8. Машан М. Политическая система: трансформация, адаптация, целедостижение. – Алматы, 2001. – С. 60-62.
9. Назарбаев. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – Б. 149-150
10. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства.
11. Кшибеков Д. Идеология национальная или государственная? // Қазақстанның ғылымы мен жоғарғы мектебі. – 2007. – №9. – С. 8.
12. Қадыржанов Р.К. Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана // Аль-Фараби. – 2012. – № 4.
13. Қадыржанов Р.К. Казахи? Или казахстанцы? – В кн.: Зарема Шаукунова, Юрий Кириничьянов. Философская гостиная (к 55-летию Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК). – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 218 с.
14. Алияров Е.К. Проблемы национальной консолидации мультиэтнического, мультикультурного общества // <http://www.sarap.kz>. 07.06.2009.
15. Айтымбетов Н.Ы. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 200 б.

XXI ҒАСЫРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ: ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕШЕНІ

Самигуллиев Ж.А.

*«Тасымалды ұйымдастыру және көлік қозғалысын бақылау»
мамандығының 3 курс студенті,
Ғылыми жетекшіі: Канаткалиева Л.А.,*

Аңдатпа. Елдің өркендеуі мен даму жолы жаһандану барша Қазақ халқының арманы мен бір тұтастығын көрсетеді. Қазақ елі 30 жыл ішінде алға қойған мақсаттары мен болашаққа ілгері қадам жазады. Мен сенемін Қазақ елі әлемдегі ең мықты көш басшы ел боларына.

Түйін сөздер: Он сын қатер, қалыптасқан Қазақстан, демография, жаһандық азық-түлік.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы – 2012 жылы желтоқсанда Мемлекет басшысының ел халқына Жолдауында таныстырылды. Оның басты мақсаты – мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуы.

XXI ғасырдың жаһандық он сын-қатері.

1. Бірінші сын-қатер – тарихи уақыттың жеделдеуі
2. Екінші сын-қатер – жаһандық демографиялық теңгерімсіздік
3. Үшінші сын-қатер – жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер
4. Төртінші сын-қатер – судың тым тапшылығы
5. Бесінші сын-қатер – жаһандық энергетикалық қауіпсіздік
6. Алтыншы сын-қатер – табиғи ресурстардың сарқылуы
7. Жетінші сын-қатер – Үшінші индустриялық революция
8. Сегізінші сын-қатер – үдей түскен әлеуметтік тұрақсыздық
9. Тоғызыншы сын-қатер – өркениетіміз құндылықтарының дағдарысы
10. Оныншы сын-қатер – жаңа әлемдік тұрақсыздық қаупі

«Қалыптасқан Қазақстан – мемлекеттілігіміздің, ұлттық экономикамыздың, азаматтық қоғамымыздың, қоғамдық келісіміміздің, өңірлік көшбасшылығымыз бен халықаралық беделіміздің дағдарыста сыналуы» атты тақырыбының өзі үлкен 8 бөлімнен тұрады. Сіз бен біздің күнделікті жаңалықтардан естіп-көріп жүрген мемлекеттің атқарып жатқан жұмыстарының нәтижесін жинақтай келе, Қазақстан-2030 Стратегиясының негізгі қорытындылары шығарылды. Байқайсыз ба? Егер тек бірінші тараудың айналасында ғана әңгіме қозғасақ, онда үлкен том жазып шығуға тура келеді. Сондықтан, еліміздегі өзгерістер мен жасалып жатқан жұмыстар, қолға алынған реформалардың жүзеге асуы көз алдымызда болып жатқандықтан, бұл тақырыпқа тоқталмауды жөн санап отырмын. Екінші тараудағы XXI ғасырдың жаһандық он сын-қатері жайлы халыққа алдағы уақытта қандай қауіптің болатындығын, неден сақтану керектігін, қай нәрседі абай болып, нені үнемі есте ұстау қажеттігін ескертеді. Олар: Бірінші – тарихи уақыттың жеделдеуі, екінші – жаһандық демографиялық теңгерімсіздік, үшінші – жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер, төртінші – судың тым тапшылығы, бесінші – жаһандық энергетикалық қауіпсіздік, алтыншы – табиғи ресурстардың сарқылуы, жетінші – Үшінші индустриялық революция, сегізінші – үдей түскен әлеуметтік тұрақсыздық, тоғызыншы – өркениетіміз құндылықтарының дағдарысы, оныншы – жаңа әлемдік тұрақсыздық қаупі.

Сын-қатер – жаһандық демографиялық теңгерімсіздік. Әлемнің көптеген елдерінде, әсіресе Еуропа елдері мен Ресейде туу мен өлім көрсеткіші сәйкестік таппай, халықтың қартаю тенденциясы байқалуда. Африка, Азия елдеріндегі бұл көрсеткіштер керісінше. Бір отбасы – бір бала саясатын ұстанған Қытай мемлекеті, бір отбасы – екі бала саясатына көшті. Неге? Қытайда 1 қыз балаға 14 ұл баладан келеді екен. Өздеріңізге мәлім, Қытай әлемге барлық өнімді экспорттайтын ел. Тек қана тауар емес, тура мағынасында сонымен қатар адам экспорттайтын бірден бір мемлекет. Статистика бойынша, бүгінде әлемде екі жүз миллионға жуық адам жұмыссыз. Еңбек мигранттары болып келген шетелдіктер, сол елде отбасын құрып, жиендер санын арттыруда. Қазақ қашан да қыз баланы құрметтеп, төрге шығарған. Жиенге қол емес, дауыс көтермеген. Оның кеудесінен қақпаған, қолын қайтармаған, сұрағанын берген. Сол жиендер ертеңгі күні қай елдің саясатының сойылын соғады? Бұл үлкен сұрақ және ойланатын нәрсе.

Жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатер. Ғалымдар мен сарапшылардың жер шарының тұрғындары 2050 жылға қарай 9 млрд-қа жуықтайды деген болжамы бар. Сондай-ақ БҰҰ-ның мәліметіне сүйенсек, дәл қазіргі кездегідей азық-түлік экспорттайтын елдер өз өнімдерін қысқартпай осы қалпын сақтаса, онда жер тұрғындарын толық қамтамасыз етуге қауқарсыз болып шығады. 2000 жылдың 17-

сәуіріндегі БҰҰ-ның Адам құқығы жөніндегі комиссияның 52-отырысында әлем халқының 825 млн-нан астамы, оның ішінде негізінен ана мен баланың тиісті деңгейде тамақтанбайтынын, яғни тамақтануға әлеуметтік жағдайының келмейтіні айтылған. Тіпті БҰҰ-ның жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған арнайы қарары да қабылданды. Осы қарарда әлем жұртын Азияның шығысындағы мұхит жағалауындағы халықтар секілді құрт-құмырсқа, бақа-шаянмен қоректенуге шақырды.

Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемдік тәртіп үшін жаһандық инфрақұрылым құру идеясы алғаш рет 20 ғасырдың 40 – 50-ші жылдары АҚШ-тың зерттеу орталықтары: Халықаралық қатынастар жөніндегі кеңесте (ХҚК), “Рэнд” корпорациясында, Стратегиялық және халықаралық зерттеулер орталығында (СХЗО), Психологиялық стратегиялар басқармасында (ПСБ) тұжырымдалды. Жаһандану ұғымы, жалпы алғанда, әлемдік өркениеттің аса маңызды өлшемдерінің жалпыадамзаттық өлшемге ие болуы деп түсіндіріледі. Қоршаған орта, түпкі ресурстар (энергия, су, азық-түлік), демография, көші-қон толқындары, есірткі тасымалы, халықаралық терроршылдық проблемалары жекелеген елдер күшімен шешілуі мүмкін емес. Ақпараттық төңкеріс бұл проблемалардың жаһандық өлшемге ие болуына ықпал етті.

Зерттеушілер Жаһандануды әр текті, бірақ әлемнің біртұтастыққа айналу логикасымен біріктірілетін өзгерістердің жиынтығы деп түсіндіреді. Жаһандық өзара тәуелділік және бүкіләлемдік даму үрдісі Жаһандануға алып келмей қоймайды. Бұл үрдіс трансұлттық экономика мен жалпыадамдық құндылықтарды қорғауға негізделген халықар. ұйымдар жүйесі ықпалын күшейтеді. Жаһандану әлеуметтік феномен ретінде көп қырлы және көптеген құрамдас бөліктерді қамтиды. Негізінен, оны ұлттық және әлемдік шаруашылықтың техникалық және қаржылық жағынан дамуының нәтижесі деп есептейді. Алайда әлеуметтік-мәдени өзгерістер, адамдар тұрмысының өзгеруі, адамзаттың қоршаған ортамен қарым-қатынасының күрделенуі де Жаһандануға елеулі ықпал жасап отыр.

Ойымды қорыта айтқанда Дамыған елдер бастапқы жаңғыртуды аяқтап, XX ғасырдың 60-шы жылдарының өзінде-ақ қайта жаңғырту кезеңіне өтті.

Қайта жаңғырту немесе ғылымды көп қажет ететін экономиканы құру экономикалық өсуге білім мен инновациялар үлесінің өсуімен, көрсетілетін қызметтер үлесінің ұлғаюымен және экономиканы экологияландырумен байланысты. Қайта жаңғырту кезеңінде денсаулық сақтаудың тиімді жүйесіне, неғұрлым ұзақ өмір сүруге, сапалы білім беруге, тиімді және ашық институттарға, ақпараттық технологиялардың таралуына негізделген өмір сүру сапасын арттыру бірінші орынға шығады. XXI ғасырда еларалық бәсекелестіктің күшеюі салдарынан дамушы елдердің мүмкіндіктері шектеулі болады. Кез келген ел әлемдік көшбасшыға айнала алмайды. Дамушы елдердің біреуінен бесеуіне дейін ғана дамыған елге айнала алады.

Дамыған елдер тобына кіру үшін Қазақстан дамуда серпіліс жасауы тиіс. Қайта жаңғыртуға кезең-кезеңімен өту және ғылымды көп қажет ететін экономиканы құру моделін қалыптастыру қажет. Ұзақ мерзімді даму моделі әлемдік үрдістерді, ұлттық дамудың түйінді басымдықтарын ескеріп, Қазақстанды әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың 2050 жылға дейінгі стратегияларының нұсқаларын ұсынуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айбын. Энциклопедия. / Бас редакторы Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. ISBN 9965-893-73-X
2. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.
3. 1998 жылдың 15 қыркүйегінде өткізілген Дүниежүзілік экономиканы жаһандандыру жөніндегі жыл сайынғы Монреал конференциясында жасалған мәлімдемеген// Сол жерде. – 16 б.
4. Сол жерде. -176. 18. Сол жерде.-196.
5. Токаев К.К.Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы. – С.30.

ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА

Серик А. С., Туебаева Н.Е.

магистранты 2 курса,

Научный руководитель: д.полит.н., профессор Зайниева Л.Ю.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые вопросы развития молодежных организаций Республики Казахстан, а также политики государства по отношению к молодому поколению. Особое внимание уделяется роли молодежных организаций РК в международном сотрудничестве.

Ключевые слова: молодежная политика, молодежь, молодежные организации, Ассамблея народа Казахстана, СНГ, ШОС.

Как известно, молодежь способна быстро адаптироваться к изменяющимся реалиям и быть при этом проводником социальных инноваций. Она считается важнейшим ресурсом общественного и политического развития социума, а молодежные организации являются одним из основных инструментов активизации участия молодых людей в данных процессах. Мировой опыт показывает, что активное сотрудничество государственных органов с молодежными организациями и объединениями, привлечение их к решению важных вопросов отличается эффективностью. Принимая во внимание вышесказанное, во многих странах реализуется активная поддержка молодежных объединений.

Значимость и потенциальную роль молодежных организаций отчетливо осознают и в Казахстане. На данный период развития страны перед государственными структурами, осуществляющими работу с молодежью, стоят различные задачи. Требуется усиления и участия юношей и девушек в деятельности молодежных организаций. Так, согласно социологическим исследованиям, проведенным НИЦ «Молодежь» в 2018 году, 74,1% опрошенных по различным причинам не принимали участие в деятельности молодежных организаций, а в 2019 году данная цифра выросла до 86,7%. Необходимо добавить также, что по результатам этих исследований в 2019 году отметил свое желание вступить в молодежные организации каждый пятый опрошенный, пассивным участником тематических мероприятий являлся каждый десятый, активных членов молодежных организаций – 2,9% [1, с.226]. Данная тенденция указывает на наличие возможностей для повышения уровня вовлеченности молодежи в деятельность общественных объединений.

Необходимость усиления сотрудничества государственных органов с молодежными организациями, оказания им поддержки не раз отмечалось руководством республики. Одним из первых документов, определяющим политику по отношению к молодежи в стране, является Закон «О государственной молодежной политике в Казахской ССР», который был принят в июне 1991 года. Он обозначил права молодого поколения на консолидацию и создание молодежных общественных организаций, осуществление своей деятельности. В 2004 году был принят Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике», где было дано понятие молодежной организации. Это неправительственная организация, задачами которой являются развитие, самореализация, защита прав и интересов, удовлетворение социальных, культурных, образовательных, духовных и иных потребностей молодых людей. Необходимо отметить, что Законом Республики Казахстан «О государственной молодежной политике» от 2015 года были расширены права молодежных организаций. В соответствии с этим документом, молодежные организации имеют право быть участниками:

- 1) обсуждений актуальных вопросов молодежной политики страны;
- 2) консультативно-совещательных органов в сфере государственной молодежной политики;
- 3) республиканского и регионального форумов молодежи;
- 4) органов молодежного самоуправления [2].

Другими документами, где также обозначена деятельность молодежных организаций, является «Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан», одобренная Распоряжением Президента РК Н.А.Назарбаева от 28 августа 1999 года, и программа «Молодежь Казахстана» 2001 года. В «Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан» определено положение молодежных организаций как характерного вида общественной деятельности, которые повышают роль молодежи в общественно-политических процессах, формировании демократического и гражданского общества [3]. Программа «Молодежь Казахстана» 2001 года выделяет такие типы молодежных объединений и организаций, как научно-технические, общественно-политические и культурно-просветительские. Целями же таких формирований являются представление и защита различных интересов молодых людей, в том числе организация досуга, нравственно-физическое воспитание молодежи, поддержка студенческих движений, содействие талантливым, одаренным молодым людям, экологическое воспитание молодежи, поддержка молодого поколения через образовательные и научные программы [4].

Таким образом, вопрос развития молодежных структур всегда становился на первое место с момента приобретения независимости государства. На начало 2000 года в Республике Казахстан было зарегистрировано около 150 детских и молодежных объединений, 6 из них республиканского статуса. Согласно данным национально-исследовательского центра «Молодежь», количество молодежных организаций на 2019 год выросло до 596 [1, с. 225]. На 2020 год в качестве активных отмечались 547 молодежных организаций, из которых 14 республиканского уровня. Наиболее известными среди молодежи организациями выступают Ассоциация стипендиатов «Болашақ», «Республиканский штаб молодежных трудовых отрядов «Жасыл ел», «Молодежное крыло «Жас Отан» партии «Нұр Отан», «Единая детско-юношеская организация «Жас Ұлан» и «Союз КВН Казахстана/ Жайдарман», Национальная волонтерская сеть и Альянс студентов Казахстана. Их деятельность признается эффективной. Среди менее популярных и малоэффективных, по мнению молодежи, находятся «Национальный дельфийский комитет» и «Конгресс молодежи Казахстана» [5, с. 211-212]. Рассмотрим названные молодежные организации подробнее.

Таблица 1

Рейтинг наиболее популярных молодежных организаций

№	Молодежная организация
1.	Ассоциация стипендиатов международной стипендии Президента РК «Болашақ»
2.	Республиканский штаб молодежных трудовых отрядов «Жасыл ел»
3.	Молодежное крыло «Жас Отан» партии «Нұр Отан»
4.	Единая детско-юношеская организация «Жас Ұлан»
5.	Союз КВН Казахстана/ Жайдарман
6.	Национальная волонтерская сеть
7.	Альянс студентов Казахстана
8.	Молодежное крыло Ассамблеи народа Казахстана (Жаңғыру жолы/ Жарасым)
9.	Конгресс молодежи Казахстана
10.	Национальный дельфийский комитет

Ассоциация стипендиатов международной стипендии Президента РК «Болашақ» была создана в 2001 году как организация, призванная объединить всех выпускников и представлять интересы «болашаковцев», мобилизовать их потенциал на решение общественных задач.

В конце 2000 года, во время встречи с представителями молодежных организаций, Первый Президент страны Н.А. Назарбаев поставил вопрос о возрождении студенческих строительных отрядов. В своем Послании народу Казахстана в 2005 году он дал поручение Правительству республики реализовать программу озеленения страны «Жасыл ел» с привлечением студентов, с предоставлением им работы [6]. В целях обеспечения деятельности молодежных трудовых отрядов в 2005 году был создан Республиканский штаб молодежных трудовых отрядов «Жасыл ел», в рамках которого осуществляется работа 17 молодежных трудовых отрядов.

Одной из старейших организаций является Молодежное крыло «Жас Отан» партии «Нұр Отан». Оно является активным проводником политики партии «Нұр Отан», центром осуществления практических шагов в решении вопросов молодежи в стране и направлению ее потенциала на решение актуальных задач государства. Основное внимание «Жас Отан» уделяет созданию всесторонних условий для духовно-нравственного, интеллектуального и физического, политического, правового, экологического и духовного развития молодежи Республики Казахстан.

Для объединения школьников по инициативе Первого Президента РК Н.А. Назарбаева в 2011 году была создана Единая детско-юношеская организация «Жас Ұлан». «Жас Ұлан» является организацией, которая целью своей деятельности ставит воспитание у подрастающего поколения чувства патриотизма, базирующегося на высоких духовно-нравственных ценностях, принципах гуманизма и толерантности.

Добровольное объединение «Национальная волонтерская сеть» была создана в 2010 году и главной целью своей работы поставила формирование, поддержку и развитие культуры волонтерства, волонтерских инициатив и волонтерской деятельности.

Популярной среди студентов молодежной организацией является Альянс студентов Казахстана, созданный в 2005 году. Эта организация ставит перед собой множество целей и задач – от обеспечения защиты прав и решения правовых, социально-экономических вопросов студенческой молодежи страны до решения актуальных проблем развития государства.

Большое внимание молодежи уделяет Ассамблея народа Казахстана. Она своей главной задачей ставит реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений [7, с. 133]. Со дня основания, 1 марта 1995 года, АНК постоянно работает с молодым поколением республики. В декабре 1999 года впервые в работе VI сессии Ассамблеи приняло участие около 30 лидеров региональных молодежных объединений и молодежных национально-культурных центров. При Совете Ассамблеи была создана комиссия по работе с молодежью. Это положило начало созданию при национально-культурных центрах молодежных секций и других структур [8, с. 50].

Со временем при Ассамблее появляются молодежные структуры. В апреле 2014 года создано Республиканское молодежное объединение «Жарасым». В марте 2018 года образовано Республиканское молодежное движение Ассамблеи народа Казахстана «Жаңғыру жолы». Отделения этих молодежных структур имеются в регионах республики.

На II Республиканском форуме молодежи, который прошел в 2002 году по инициативе Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, был образован Конгресс молодежи Казахстана. Данная молодежная организация представляет собой сеть молодежных объединений страны, а также важный институт гражданского общества.

Молодежные организации играют важную роль не только в решении внутренних вопросов страны, но также и значимы в международных отношениях. Глобализация молодежных связей зачастую выступает существенным фактором в развитии взаимодействия и взаимопонимания между странами, способствует становлению дружественных отношений.

Интересен опыт Содружества Независимых Государств. В июле 2012 года, например, молодежные лидеры стран СНГ приняли решение о создании международной молодежной общественной организации «Содружество», способствующее укреплению международного молодежного сотрудничества на пространстве Содружества [9]. Примером сотрудничества молодежных организаций выступает Форум молодежных общественных организаций государств-участников Содружества Независимых Государств, организатором которого выступает Совет по делам молодежи государств – участников СНГ. Данный Форум оказывает содействие в развитии сотрудничества и обмена практическим опытом, а участниками ежегодных форумов выступают лидеры молодежных общественных объединений и представители государственных органов. Очередной Форум прошел в декабре 2020 года с учетом эпидемиологической обстановки в онлайн-формате, на котором были рассмотрены вопросы о проекте Межгосударственной программы «Молодежная столица СНГ», о сотрудничестве государств-участников СНГ по осуществлению Целей устойчивого развития ООН, а также обмена опытом по реализации молодежной политики в период пандемии в государствах-участниках СНГ [10].

Другим примером молодежного взаимодействия является сотрудничество в рамках Шанхайской организации сотрудничества. В этом плане отмечается Молодежный совет ШОС, среди учредителей которого – Молодежное крыло «Жас Отан» партии «Нұр Отан» и Конгресс молодежи Казахстана. Молодежный совет ШОС сегодня являет собой организацию, деятельность которой касается основных событий политического и экономического характера. Взаимодействие и обмен опытом между представителями молодого поколения стран ШОС в различных сферах развития молодого человека – такова цель организации. Данная структура образована как орган, осуществляющий координацию входящих в него молодежных организаций и объединений в рамках направлений деятельности государств-членов ШОС, как орган, который придает новый импульс работе организации и служит залогом сохранения достигнутого уровня взаимодействия в дальнейшем. В сферу его деятельности входят развитие культурного обмена, сотрудничество в сфере образования и спорта, разработка предложений директивным органам ШОС по проблемам, волнующим молодежь. Важно отметить значимость развития молодежного сотрудничества ШОС для укрепления дружбы и взаимопонимания среди молодежи государств данного объединения, а также для всего Евразийского континента.

С момента создания Молодежного совета ШОС организацией были проведены Форумы молодых лидеров стран ШОС, студенческие форумы, семинары, молодежные лагеря и другие мероприятия. Форум молодых лидеров стран ШОС впервые прошел в 2015 году. В последующий период было организовано 5 Форумов, на которых обсуждались актуальные вопросы сотрудничества молодежи в области образования, науки и культуры. В рамках данного мероприятия представителями молодежных организаций вырабатываются проекты и программы, которые способствуют стратегическому повышению потенциала партнерства между государствами ШОС [11].

Таким образом, молодежные организации и общественные объединения – это связующее звено между государством и молодежью, оказывающее воздействие в двух направлениях: как на молодое поколение,

так и на формирование и развитие государственной политики. Это звено, которое способствует смягчению социальных противоречий, так как в своей деятельности молодежные организации не только выступают выразителями интересов молодежи, но и способны создавать условия для обеспечения развития государства. Молодежь должна быть активным, заинтересованным участником решения задач, стоящих перед государством и обществом в целом. В свою очередь, государство и общество должны создавать необходимые условия для самореализации молодежи и ее активного включения в общественные процессы. Молодежные объединения принимают активное участие в выработке и реализации различных направлений молодежной политики. На региональном уровне они способствуют не просто укреплению взаимоотношений между государствами региона, но также и формированию молодого поколения, способного стать движущей силой процесса интеграции. Важной целью в работе, которую проводят молодежные организации, выступает участие молодых граждан страны в различных видах самоуправления; формирование и укрепление гражданской позиции у молодого поколения; воспитание казахстанского патриотизма и толерантности; повышение правовой и политической культуры.

Список литературы

1. Ойшыбаев К.Б., Қайдарова А.С., Каримова Ж.К. и др. «Қазақстан жастары – 2019» Ұлттық баяндамасы. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2019». National report «Youth of Kazakhstan – 2019». – Нур-Султан: Научно-исследовательский центр «Молодежь», 2019. – 419 с.
2. О государственной молодежной политике в Казахской ССР: Закон Казахской Советской Социалистической Республики от 28 июня 1991 года [Электронный ресурс]: Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910001800_ (дата обращения: 17.03.2021); О государственной молодежной политике в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 7 июля 2004 года № 581-ІІ [Электронный ресурс]: ИС Параграф «Юрист» URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1049268#pos=5;-106 (дата обращения: 17.03.2021); О государственной молодежной политике: Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года №285 // Казахстанская правда, 11 февраля 2015.
3. О Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан [Электронный ресурс]: Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/N990000073_ (дата обращения: 17.03.2021).
4. О Программе «Молодежь Казахстана». Постановление Правительства Республики Казахстан от 17 февраля 2001 года N 249 [Электронный ресурс]: Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: adilet.zan.kz/rus/docs/P010000249 (дата обращения: 14.02.2021).
5. Руднева Е.А., Кожабекова Д.А., Туреханова Б.К. Социологическое исследование «Молодежь Казахстана». – Нур-Султан: НИЦ «Молодежь», 2020. – 146 с.
6. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Февраль 2005 г. [Электронный ресурс]: Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-fevral-2005-g (дата обращения: 14.02.2021).
7. Ассамблея народа Казахстана. ASSEMBLY.KZ <https://assembly.kz/ru/ank/obshchaya-informatsiya/deyatelnost/>.
8. Зайниева Л.Ю. Международный опыт осуществления государственной молодежной политики. Учебное пособие. – Алматы: Эрекет-Принт, 2009. – 70 с.
9. Итоги выполнения Плана мероприятий на 2012–2013 годы по реализации Стратегии международного молодежного сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств на период до 2020 года [Электронный ресурс]: Интернет-портал СНГ URL: <https://e-cis.info/cooperation/2842/78392/> (дата обращения: 17.03.2021).
10. VI Форум молодежных организаций государств-участников СНГ [Электронный ресурс]: Комитет по делам молодежи и семьи Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/press/news/details/141635> (дата обращения: 21.02.2021).
11. Молодежный совет Шанхайской организации сотрудничества // http://rus.sectesco.org/about_sco/20190716/565283.html (дата обращения: 09.03.2021).

ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ 2020 ЖЫЛҒЫ САЯСИ НАРАЗЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ҚӨЗҚАРАСЫ

Симагамбетов Б.Н.

Конфликтология, I курс

*Жетеушісі: Насимова Г. Ө., саяси ғылымдар докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі Қырғыз Республикасындағы саяси наразылықтардың кейбір мәселелері қарастырылған. Басылымда Қырғызстандағы өткен парламенттік сайлау тақырыбы, сондай-ақ олардың нәтижелері қарастырылды. Осы зерттеу барысында ішкі саяси наразылықтардың себептеріне талдау жасалды. Сонымен қатар, түрлі зерттеушілердің наразылық ерекшеліктері туралы пікірлеріне назар аударылды.

Түйін сөздер: Қырғызстан, саяси наразылық, парламенттік сайлау, саяси партиялар, саяси қақтығыс.

XXI ғасырдағы жаһандық мәселелеріне саяси тұрақтылық пен аймақтық қауіпсіздікті жатқызуға болады. Орталық Азия аймағындағы соңғы он бес жылда Қырғызстанда көптеген саяси өзгерістер байқалады [1, с.3]. Қазіргі уақытта сол елдің заманауи қоғамында саяси наразылықтар кеңінен көрініс табады.

Наразылық кез-келген саяси жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады [2, с.472]. Ол саяси жүйенің даму немесе өзгеру процесі жүріп жатқан кезде пайда болуы ықтимал. Сол себептен көптеген ғалымдар Қырғызстандағы 2020 жылдың қазан айында парламенттік сайлаулардан кейін болған саяси наразылықтарға біршама назар аударды.

Американдық зерттеуші Коллин Вуд Қырғызстанның саяси құрылымы қатты бөлінгенін және көптеген саяси партиялар елдің ықпалды өкілдерінің мүдделерін қамтамасыз ететін құрал ретінде қызмет атқаратынын атап өтті [3]. Қырғызстанда тіркелген 250-ден астам партияның он алтысы 2020 жылғы парламенттік сайлауда 120 орынға таласты. Жеті пайыздық межеден өтуін талап ететін сайлау ережелері бойынша төрт партия ғана парламенттік орынға ие болды.

Сайлауға қатысқан жаңа «Биримдик» пен «Мекеним Қырғызстан» партияларының Сооранбек Жээнбеков үкіметіне қатысы кеңінен байқалды.

Оған қоса, С.Жээнбеков тұсында Қырғызстан үкіметі сөз бостандығы мен бірлестік бостандығына байланысты бірнеше даулы заң жобаларын қабылдады.

2019 жылдың басында С.Жээнбеков пен А.Атамбаевтың келіспеушілігі Қырғызстан социал-демократиялық партиясының (ҚСДП) бөлінуіне әкелді [4]. ҚСДП 2020 жылғы сайлау науқанына қатыспағандықтан, оның көптеген мүшелері «Биримдик» партиясына қосылды.

2015 жылы құрылған «Мекеним Қырғызстан» партиясын 2019 жылдың қарашасында сыбайлас жемқорлыққа байланысты іске қатысты болған бұрынғы кеден қызметкері Райымбек Матраимов қаржыландырды.

«Биримдик» партиясы да, «Мекеним Қырғызстан» да дауыс жинау үшін бірқатар шаралар жүргізді. Бақылаушылар бүкіл елдегі сайлау учаскелерінде заң бұзушылықтарды тіркеді. Орталық сайлау комиссиясына учаскелердегі алаяқтық туралы шағымдар келіп түсті.

Ресми нәтижелер 2020 жылдың 5 қазанында жарияланғаннан кейін алаяқтықты айыптау үшін Бішкекке наразылық білдірушілердің көпшілігі жинала бастады.

Осы кезеңде Қырғызстандағы бұрынғы революциялар мен соңғы билік үшін күрестің маңызды айырмашылықтары байқалады.

Біріншіден, телекоммуникациялық технологиялар алдыңғы кезеңдерге қарағанда айтарлықтай дамыды. Ғаламторға қол жетімділік 2010 жылғы 16 пайыздан 2019 жылы 40 пайызға дейін өсті, ал мобильді деректердің таралуы ұжымдық іс-шараларды ұйымдастыруды және жаңартулармен бөлісуді жеңілдетеді.

Мәселен, 2020 жылдың қазан айында әлеуметтік желілерді қолданушылар қамауға алынғандарға арналған кеңестер жариялады.

Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат қызметкерлері мен наразылық білдірушілер бүкіл ел бойынша митингілерді тікелей эфирде көрсетті, ал Бішкек тұрғындары олардың қоғамдық қауіпсіздігін қорғау үшін ерікті азаматтық патрульдер ұйымдастырды.

Екіншіден, Қырғызстан азаматтары билікке қарсы нақты талаптарды қоюға практикалық тұрғыдан дамыды. Қазіргі таңда мемлекетте либералды пікір білдіру, наразылықтар жиі кездеседі.

Бірақ бұрын олар өзгеріс туралы айтарлықтай нақты емес талаптарға жаппай наразылықтарын білдірді.

Осы кезеңдегі саясатпен айналысатын жастардың белгілі бір саяси платформасы бар және ең бастысы, олар оны ресми партиялық құрылымдар арқылы білдіреді.

Егер белсенділер мен көшбасшылардың осы жас буыны бұрыннан қалыптасқан келісімдерге негізделген үкіметті мойындаудан бас тартса, олардың демократиялық институттарын құруға мүмкіндігі туады.

Сонымен қатар, Коллин Вудтың ойынша, саяси наразылық халықаралық емес, ішкі динамикаға негізделген, ал Ресейге немесе басқа посткеңестік мемлекеттерге назар аудару тиісті жергілікті актерлер мен алаңдаушылықтардан алшақтатады. Ресей әскери базасы орналасқан Еуразиялық экономикалық одақтың мүшесі ретінде Қырғызстан Ресейдің стратегиялық серіктесі болып табылады.

Шындығында, Қырғызстандағы ішкі тұрақсыздықтың көрші елдерге таралу ықтималдығы өте аз деп есептеледі.

Қырғызстанның солтүстік пен оңтүстікке бөлінуі ең күшті әлеуметтік және саяси бөлініс болып қала береді, бұл белгілі бір алаңдаушылық туғызады.

Өз кезегінде, американдық ғалым Гэвин Хелф Қырғыз Республикасында 2020 жылдың қазанында болған оқиғалардың елдегі соңғы 2005 және 2010 жылдардағы екі революциямен ұқсас болатындығын көрсетті [5].

Атап айтқанда, 2005 жылғы наразылықтар себептерінің бірі президентті қолдайтын күштердің билігін күшейту процесі болған Қырғызстандағы парламенттік сайлау кезіндегі бұрмалаушылықтар болып саналады.

Одан басқа, оқиғалардың әрқайсысында Қырғыз Республикасының астанасындағы митингілер маңызды ірі қалалардағы тәртіпсіздіктермен қатар жүрді, сол кезде бұрынғы саясаткерлер мен мемлекеттік қызметкерлер оппозициялық топтардың жағында үкіметке қарсы болды.

2005 және 2010 жылдары оппозицияның көрнекті жетекшілері ақыры жаңа мемлекет басшылары ретінде тағайындалды.

2020 жылғы соңғы наразылықтар COVID-19 тудырған Қырғызстандағы экономикалық жағдайдың нашарлауымен қатар жүрді.

Үкіметтің пандемияға айтарлықтай лайықты жауап қайтармауы қоғамның президент С.Жээнбековке деген сенімін төмендетіп жіберді.

Зерттеушінің пікірінше, бәсекеге қабілетті, белгілі дәрежеде еркін және әділ сайлау жүйесін бұзған парламенттік сайлау саяси наразылықты қозғаушы күш болды.

Сонымен, 2020 жылдың қазан айында сайлауға алты ай қалғанда құрылған С.Жээнбековтың жаңа саяси партиясы 25 пайыз дауыс жинады, ал олигархиялық шеңбер өкілдерінің бірі ұйымдастырған екінші партия 23 пайыз алды.

Қалған бәсекелес 14 партияның, оның ішінде бұрыннан құрылған партиялардың көпшілігін қоса алғанда, екеуі ғана парламенттік орындардың жеті пайыздық межесінен өтіп, билік партияларына 120 орынның 107-сіне басымдық берді [6].

Сонымен бірге Қырғызстандағы аймақтық кландық қақтығыстар да саяси наразылықтардың себебі ретінде қарастырылады.

2010 жылғы бұрынғы тәжірибелерді ескере отырып, Гэвин Хелф АҚШ аймақтық ірі елдермен, әсіресе Ресей Федерациясы және Қытай Халық Республикасымен, Қырғызстандағы келесі реформистік үкіметті басқару және экономикалық қолдау көрсету үшін неғұрлым белсенді жұмыс істеуі керек деп санайды.

Одан басқа швед зерттеушісі Йохан Энгвалл, тәуелсіздік алғаннан бері, Қырғызстанның саяси траекториясы жартылай демократия мен жартылай авторитаризм арасында ауытқып отырғанын баяндады [7].

Бұл ел элитасының мүдделерін қамтитын саяси өкілдіктің дәрежесіне немесе шағын топтың қолындағы биліктің шоғырлануына байланысты болды. Соңғы динамика басым болған сайын саяси тұрақтылыққа қауіп төнді.

2010 жылы Бакиев биліктен қуылғаннан кейін, жаңа басшылар негізгі фракциялардың көпшілігін парламент құрамына енуін қамтамасыз ететін жаңа конституция қабылдауға тырысты.

Осы тұрғыдан алғанда, парламенттің негізгі рөлі оның ресми заңнамалық міндеттерімен қатар, сондай-ақ элиталар арасындағы дауларды шешудің арена ретіндегі қызметі болды.

Бұл әрдайым нәзік болған тепе-теңдік 2020 жылдың 4 қазандағы сайлау және сәйкесінше Жээнбеков пен Матраимов топтарының саяси билікті басып алу әрекеті нәтижесінде құлдырады.

Соңғы наразылықтардың алдыңғы оқиғалардан едәуір айырмашылығы саяси көшбасшылар және наразылық білдірушілер мен белсенділердің жас буыны арасында алшақтықтың болуы.

Олардың мүдделері осы жолы сәйкес келмеді, себебі 2005 және 2010 жылдардағыдай, жұмылдырылған электораттың көп бөлігі әртүрлі жетекші саяси қайраткерлермен тығыз байланысты болды.

Бұл жолы жас және саяси саналы қалалық ұрпақ басшы мен қарапайым халық дәстүрлі қарым-қатынас саласынан тыс тәуелсіз күш қалыптастыруда. Олар жаңа бастама мен ескі саясаткерлер мен шенеуніктердің ауысуын талап етеді.

2010 жылы Қырғызстанның оңтүстігінде көрінгендей, үлкен қатердің себебі болуы мүмкін процестерді қозғалысқа келтіру қаупін тудырады.

Атап айтқанда, республиканың оңтүстігі солтүстігімен бетпе-бет келгендіктен, эскалация аймақтық сипат алуы мүмкін деген нақты қауіпі болған.

Солтүстік пен оңтүстік арасындағы бөлініс кейде кемітіліп айтылғанымен, ол елдегі саяси бәсекелестік параметрлерін көбіне анықтайды. Осылайша, бұл бөлуді әрқашан саяси күштер басқара алады.

Қырғызстанның басты мәселесі ешқашан саяси плюрализмді насихаттау немесе алуан түрлі және жарқын азаматтық қоғамды дамыту мәселесі болған емес.

Бұл – ең қарапайым қоғамдық жағдайға жетуге қабілетті жауап беретін мемлекеттік институттарды құрудың сәтсіздігі.

Егер мемлекет бұл жағдайға жеткізбейтін болса, онда баламалы жеткізушілерге, оның ішінде жергілікті билеушілерге сұраныс әрқашан болады.

Сол сияқты, ақылмен жұмыс атқаратын мемлекеттік институттарсыз мағыналы демократиялық институттар утопия болып қала береді.

Йохан Энгваллдың пікірінше, бұл қырғыз мемлекеті жоқ дегенді білдірмейді: тек ол шенеуніктер мен саясаткерлер қоғамдық игіліктер мен қызметтер қандай болуы керектігін бақылайтындай етіп құрылады және ұйымдастырылады.

Бұл жүйеде сыбайлас жемқорлықты жалпы қабылданған мағынада бұзушылықтарға немесе нормалар мен ережелерден ауытқуларға сілтеме ретінде түсіну дұрыс емес, өйткені сыбайлас жемқорлық ойын ережесі болып табылады.

Демек, соңғы жиырма жылдағы мүлдем бұрыс себептермен қалыптасқан Қырғызстандағы саяси жүйенің кейбір негіздерін қайта қарауды қажет етеді.

Оған қоса, британ ғалымы Сайпира Фюрстенберг 2020 жылғы наразылық экономикалық дағдарысты күшейтіп, елдің денсаулық сақтау жүйесін бұзған COVID-19 пандемиясының аясында өткенін атап көрсетті [8]. Үкіметтің пандемияға қарсы әрекеті азаматтарды жағымсыз күйге жеткізді. Пандемия үкіметтің 6,5 миллион халқы бар дағдарысты шешудегі орнын толтырған жергілікті еріктілердің көмегімен айтарлықтай жеңілдетілді. Сол кезде денсаулық сақтау жүйесімен қамтылмаған, тыс жерде қалған адамдарға Қырғызстан жастарының бастаған көлік және дәрі-дәрмектермен көмектесу үшін жаппай қозғалысы пайда болды.

Өткен жылдармен салыстырғанда, наразылық шараларын ұйымдастыру да өзгерді. Байланыс пен бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы наразылық білдірушілерге ұжымдық акцияны ұйымдастыруға көмектесті. Хабардың бұқаралық ақпарат құралдары мен YouTube, Telegram, Facebook сияқты әлеуметтік медиа арналары арқылы жылдам таралуы адамдарға жаңартулармен бөлісуді және тез жұмылдыру мүмкіндігін жеңілдетті. Сонымен қатар, бұрын шеттетілген топтардың әңгімеге қатысуына мүмкіндік беруде біршама рөл атқарды [9].

Манызды өзгерістердің бірі биылғы наразылықтарды «ескі саясаткерлердің» үкіметтен аулақ болуды талап еткен белсенді жас буын басқаруында болды. Бұл белсенділердің көпшілігі 2020 жылғы шілдеден бастап пандемия жағдайында жаппай іс-шараларға қатысып, содан кейін кейбір реформатор партиялармен парламенттік сайлау өткізуге шешім қабылдады.

Бұрынғы наразылықтардан бөлек айырмашылығы – оппозициялық фракциялар 2005 және 2010 жылдардағыдай біріккен жоқ. 2020 жылғы 9 қазанға дейін реформашыл партиялар (Республика, Ата Мекен, Бір Бол, Реформа) бастаған оппозиция келесі сайлауға дейін уақытша үкіметті құруға уақытша премьер-министрге басты үміткер бойынша келісе алмады.

С.Фюрстенбергтің ойынша, елдегі саясатты қолдаудағы ұйымдасқан қылмыстың рөлі елдің бұрынғы және қазіргі саяси күйзелістерінің ерекшелігі болды. Кейбір жағдайларда мемлекет пен қылмыстық топтардың ара қатынасы соншалықты түсініксіз болғандықтан, оларды ажырату қиынға соғады. 2005 жылғы бірінші революция кезінде А.Акаевқа қарсы демонстрациялар ұйымдастыруда және қаржыландыруда бірнеше маңызды ықпалды қылмыскер басшыларының рөлі айқын болды. Қылмыстық топтар 2010 жылы маусымда Ошта өткен этносаралық қақтығыстарға да қатысты. Мемлекет пен қылмыстық ұйымдар арасындағы қатынастар Бакиевтер дәуірінде бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті, белгілі ұйымдасқан топтар саяси билікке еніп, парламент пен үкіметтен орын алды.

Сонымен қатар, поляк зерттеушісі Мариуш Маршевскидің пікірінше, алдыңғы революциялардағыдай соңғы наразылықтар бірнеше деңгейдегі қиыншылықтар бірігуінің нәтижесі болды [10]. Оларға президенттің және оның шеңберіндегі биліктің орталықтандырылуына және сайлауды өткізуге қарсы тұру, сондай-ақ әртүрлі топтардың арасындағы шиеленістер, әдетте аймақтық және рулық байланыстарға қатысты мүдделер (елдің Солтүстік пен Оңтүстікке бөлінуі) жатады.

Негізгі саяси күштер Қырғызстандағы халықаралық ойыншыларды (Ресей, Қытай АҚШ) бір-біріне қарсы қоюға тырысады. Әлеуметтік және экономикалық мәселелер туындаған дәйекті саяси дағдарыстар елдің конституциялық-құқықтық тәртібін әлсіретіп, жергілікті әлеуметтік шиеленісті өршітуге қызмет етті (мысалы, 2010 жылғы елдің оңтүстігіндегі өзбек диаспорасына қарсы әрекеттер).

Екінші жағынан, қайталанатын дағдарыстар Қырғызстанда плюралистік саяси мәдениеттің болғандығын куәландырады, оның қоғамы бейресми, бірақ тиімді өзін-өзі реттеу механизмдеріне ие.

Бұл соңғы биліктің күшпен өзгертуі солтүстіктегі элитаның президент С.Жәэнбековтің авторитарлық амбициясын әлеуметтік наразылықтардың көмегімен тоқтатуға дайын екендігінің көрінісі болды. Кенеттен оппозицияның жетекшісі болған С.Жапаров ұлтшыл (сонымен қатар өзбектерге қарсы) және популистік көзқарастары бар саясаткер болып табылады (мысалы, ол шетелдік инвестицияларды ұлттандыруға шақырды).

Ол аймақтық және орталық деңгейдегі саясатпен белсенді айналысады. С.Жапаровқа қылмыстық топтармен байланысы бар деген айып тағылып, революция басталғанда ол жергілікті үкімет органының қызметкерін ұрлап, кепілге алғаны үшін 11 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан.

С.Жапаров премьер-министр қызметін бастады, содан кейін президенттің міндетін атқарушы болды, осылайша барлық билікті өз қолына шоғырландырды. Берілген мәлімдемелерден кейін қазіргі парламент жұмысын жалғастыруда. Кезектен тыс президент сайлауы 2021 жылы 10 қаңтарға жоспарланған еді.

Мариуш Маршеwski жаңа үкіметтің алдында тұрған ең күрделі мәселелер жүйелік әлеуметтік және экономикалық қиыншылықтар, олар қазіргі революциядан кейінгі күйзелістермен, соның ішінде COVID-19 пандемиясының құлдырауымен күшейе түседі деп ойлайды.

Басқа шетел зерттеушілер халықтың Қырғызстан парламентіне деген сенімі өте төмен болды деп есептейді [11]. Саяси партиялар Қырғызстанда іс жүзінде белгілі бір топтың беделді көшбасшылардың айналасында қалыптасқан аймақтық және отбасылық, сондай-ақ бөтен бейресми байланыстармен біріктірілген көрініс болып есептелуі мүмкін.

2005, 2010 және 2020 жылдардағы төңкерістер Қырғызстанның Орталық Азияда ерекше орын алатынына дәлел [12]. Қырғызстан әлі күнге дейін аймақтағы халықтық наразылықтар арқылы өзінің жағымсыз көшбасшыларын ауыстырған жалғыз ел болып табылады.

Бірақ, жиырма жылдан кем уақыттағы бұл үшінші қақтығыс Қырғызстанды құлдырау қаупіне ұшыратады. Қырғызстан мен көрші мемлекеттердің азаматтары елдегі тұрақсыздыққа алаңдаулы. Ресей, Қытай, Орталық Азияның басқа мемлекеттері бұл мәселенің тезірек шешілуін қолдайды.

Үндістан зерттеушісі Макхан Сайкия наразылық білдірушілер үкіметтік партиялардың сайлау тізімдерінде сенімсіз өкілдерінің болуына және жергілікті билік тарапынан сайлаушыларға кеңінен таралған әкімшілік қысымға қарсылық көрсеткен деген ойын жеткізді [13]. Қырғызстандықтар өздерінің әлеуметтік әділетті және демократиялық елде өмір сүруге деген ұмтылыстарына нұқсан келтірілгенін сезінді.

Қорытындылай келе, 2020 жылдың қазан айында болған Қырғызстандағы саяси наразылықтардың басталуына бірнеше факторлар әсер етті деп айтуға болады. Олардың қатарында түрлі әлеуметтік және экономикалық себептер, соның ішінде Covid-19 пандемиясының салдары да бар.

Сонымен бірге, жоғарыда аталған шетел ғалымдардың пікірі бойынша, 2020 жылғы наразылықтардың 2005 пен 2010 жылдардағы екі үлкен қақтығысқа ұқсастығымен қатар, қырғызстандық қоғамның өзгеруіне байланысты біршама өзіндік ерекшеліктері байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Торогельдиева Б.М. Модернизация политической культуры в Кыргызской Республике / Бишкек: Алтын-Тамга, 2014, 311 с.
2. Nasimova G.O., Buzurtanova M.M., Saitova N.A. Social protests in Kazakhstan: Factors and trends // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и Конфликтология, 2019, т.35, Вып. 3, С.472-484.
3. Wood C. Is This the Beginning of Kyrgyzstan's Next Revolution? // Foreign Policy, 2020.
<https://foreignpolicy.com/2020/10/07/beginning-kyrgyzstan-next-revolution-election-protests-bishkek/>
4. Putz C. Does Kyrgyzstan's Post-Election Chaos Put It on the Road to Revolution? // The Diplomat, 2020.
<https://thediplomat.com/2020/10/does-kyrgyzstans-post-election-chaos-put-it-on-the-road-to-revolution/>
5. Russell M. Another revolution in Kyrgyzstan? // European Parliamentary Research Service, 2020.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659300/EPRS_ATA\(2020\)659300_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/659300/EPRS_ATA(2020)659300_EN.pdf)
6. Helf G. In Kyrgyzstan, It's Easier to Start a Revolution than to Finish It // United States Institute of Peace, 2020.
<https://www.usip.org/publications/2020/10/kyrgyzstan-its-easier-start-revolution-finish-it>
7. Engvall J. Kyrgyzstan's Third Revolution // Central Asia-Caucasus Analyst, 2020.
<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13643-kyrgyzstan%E2%80%99s-third-revolution.html>
8. Furstenberg S., Botoeva G. Political unrest in Kyrgyzstan: between old and new hopes // Foreign Policy Centre, 2020.
<https://fpc.org.uk/political-unrest-in-kyrgyzstan-between-old-and-new-hopes/>

9. Ismailbekova A. Intergenerational Conflict at the Core of Kyrgyzstan's Turmoil // The Diplomat, 2020.
<https://thediplomat.com/2020/10/intergenerational-conflict-at-the-core-of-kyrgyzstans-turmoil/>
10. Marszewski M., Strachota K. Kyrgyzstan in the aftermath of revolution // Centre for Eastern Studies (OSW)
<https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2020-10-29/kyrgyzstan-aftermath-revolution>
11. Gabuev A., Umarov T. The Scramble for Power in Kyrgyzstan // Carnegie Moscow Center, 2020.
<https://carnegie.ru/commentary/82927>
12. Otorbaev D. Kyrgyzstan's latest revolution // The Strategist, 2020.
<https://www.aspistrategist.org.au/kyrgyzstans-latest-revolution/>
13. Saikia M. New revolution in making in Kyrgyzstan // Daily Pioneer, 2020.
<https://www.dailypioneer.com/2020/columnists/new-revolution-in-making-in-kyrgyzstan.html>

ДІНИ ҚАТЫНАСТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДЕ ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Туреқулиев Т.И.

Саясаттану, 2-курс,

*Ғылыми жетекші: PhD докторы Халикова Ш.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада автор посткеңестік мемлекеттердің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі діни қатынастарды мемлекеттік реттеудегі саясаты мен тәжірибесі баяндалады. Олардың өткен тарихы бір болғанымен тәелсіз мемлекет болғаннан кейін әр-түрлі діни саясат жүргізгенің байқаймыз. Қайсы посткеңестік мемлекеттерде бұл саясат тиімді ұйымдастырылды, ал қайсы мемлекеттер қиыншылықтар көргендігі және олардың себептері зерттелді.

Түйін сөздер: посткеңестік мемлекеттер, діни саясат, дін, мемлекеттік реттеу, ар-ождан бостандығы.

XX ғасырдың 90 жылдарының басында КСРО «кирандыларында» Қазақстанда және посткеңестік кеңістікте зайырлы мемлекет құру үрдісі басталды. Елімізде ол «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» (1992 ж.) Қазақстан Республикасының Заңында да көрініс тапты. Мемлекет осы кезеңдегі қателіктерді түзеп, атеистік өткенге «тиесілі қарыздарды» қайтарды. Бұрын тартып алынған ғимараттар, мүліктер діни бірлестіктердің еңшісіне берілді, бұзылған жерлерді қалпына келтіруге көмектесті, діни ұйымдарға жеңілдіктер берді. Алайда, 1990-шы жылдардың аяғы – 2000-шы жылдардың басынан бастап мемлекет тарапынан іс жүзінде болмаған бақылау (кем дегенде 2005 жылға дейін) діни ұйымдардың көбейе бастауына және қарқынды дами бастауына алып келген дағдарысты тудырды. Бұл дағдарыс елімізде көптеп деструктивті және дәстүрлі емес діни топтардың таралуымен көрінді.

Дәл осы секілді бұрынғы Кеңес Одағының мемлекеттерінде де осындай беталысты байқауға болады. Беларусь үкіметінің дін саласында жіберген бейқамдылығының нәтижесінде азаматтардың 40 пайыздан астамы өздерің дістүрлі емес діни бірлестіктердің жақтастары деп көрсетеді. Украинаға келер болсақ бұл мемлекетте «Ақ Бауырластық» деп аталын деструктивті секта пайда болып әлемге таралды.

КСРО-ның соңғы жылдары мен посткеңестік тәуелсіз мемлекеттердің алғашқы жылдарда қарастыратын саясаты «діни жылымық» деген атауға ие болды [1]. Жалпы алғанда бұл кезеңде діни бірлестіктер мен мемлекет арасында «бал айына» ұқсас қарым қатынастар пайда болды. Десе де жиырма бірінші ғасырдан бастап, әсіресе 2001 жылғы қыруйек айында АҚШта болған оқиғалардан кейін жағдай күрт өзгерді. Бұл кезеңдегі басты тренд байырғы, дістүрлі конфессиялармен арақатынасты тереңдетіп, ыңтымақтастықты арттырып басқа дәстүрлі емес діни ұйымдарға темір қалқан қойып тойтарыс беру болатын.

1991 жылы Тәуелсіздік алғаннан кейін Қырғызстанда дінге деген қызығушылықтың өсуі байқалды, оның көрсеткіштерінің бірі діни ұйымдар мен діни мақсаттағы объектілер санының артуы болып табылады. КСРО ыдыраған кезде 1990 жылы Қырғызстанда 39 мешіт жұмыс істеген еді. Қазіргі уақытта елде Қырғыз Республикасының Дін істері жөніндегі мемлекеттік комиссиясында ресми тіркелген 2814 діни ұйым жұмыс істейді, оның ішінде 2422 Ислам және 380 христиан діні, сондай-ақ 1 буддистер қауымдастығы, 1 еврей, 12 бахаи қауымы. Діни мақсаттағы объектілер санының қарқынды өсуі Қырғыз Республикасының либералдық саясатының және елге шет елдерден келген миссионерлердің белсенді жұмысының, сондай-ақ шетелдік діни ұйымдар мен қайраткерлердің қаржылай және идеологиялық қолдауының арқасында мүмкін болды. Сонымен бірге, көптеген діни ұйымдар өздерінің діни қызметін негізінен қоғамдық және қайырымдылық ұйымдары ретінде жасырын түрде жүргізетінін атап өткен жөн.

Қырғыз Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының негіздері Қырғызстан Конституциясында нақты жазылған. Елдің Негізгі заңының 1-бабының ережесіне сәйкес, «Қырғыз Республикасы егемен, демократиялық, зайырлы, унитарлық, әлеуметтік мемлекет болып табылады» [2]. Конституцияның 7-бабында зайырлылық қағидаты құқықтық тұрғыдан былайша айқындалады: «Қырғыз Республикасында ешқандай дін мемлекеттік немесе міндетті дін ретінде белгіленбейді». Баптың 2-тармағында: «Дін және барлық діндер мемлекеттен бөлінген», 3-тармақта: «діни бірлестіктер мен ғибадат етушілердің мемлекеттік органдардың қызметіне араласуына тыйым салынады» делінген. Бірақ сонымен бірге Конституцияның 32-бабы ар-ождан мен дін бостандығына кепілдік береді. Әркім діни және өзге де нанымдарды еркін таңдауға және ие болуға құқылы және ешкімді де өзінің діни және өзге де нанымдарын білдіруге немесе олардан бас тартуға мәжбүрлеуге болмайды. Конституцияның 20-бабында Діни сенім бостандығы құқығын шектеуге болмайды делінген. 2008 жылдың желтоқсан айының отыз бірінде Қырғыз елінде «Діни сенім және діни ұйымдар туралы» заң күшіне енді. Діни қызметті реттеу, елдің аумақтық тұтастығын сақтау, оның конституциялық құрылымын қорғау мәселелері алғаш рет қарастырылды.

2009 жылғы 5 наурызда Тәжікстанда «ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» жаңа заң қабылданды, онда «Ханафия» Ислам құқықтық мектебі ресми діни ағым болып жарияланды. Осы заң жобасын ұсынған Тәжікстанның Мәдениет министрі Мирзошоҳрух Асрори «бұл жоба 1990 жылы ел парламенті қабылдаған қолданыстағы «ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заң жобасын алмастыруы керек» деді [3]. Жақында қоғамда пайда болған діни радикализм, нигилизм және исламдағы біздің халқымызға жат кейбір ағымдар жаңа заңның қабылдануына себеп болды. Қазіргі уақытта елде ресми түрде 3 мыңға жуық мешіт жұмыс істейді, олардың 259-ы собор, сондай-ақ 18 діни білім беру мекемесі. Олардың барлығы исламдағы ханафи ағымының ізбасарлары ретінде тіркелген және осыған сүйене отырып, біз «Ханафияның» ағымын Тәжікстанның ресми діни ағымы деп жариялауды ұсынамыз» [3]. Бұл шешім Тәжікстан мұсылмандарының басым көпшілігі – 95%-дан астамы ханафи исламын мойындайтындықтан қабылданды. Тәжіктердің тіршілігі Ханафи мазхабының қағидаттарында құрылған, Ханафия мәдениеттің қалыптасуына үлкен әсер етеді – сондықтан оны ресми деп жариялау туралы шешім қабылданды, бұл жаңа заңның кіріспесінде де бекітілген.

2010 жылдардың басында Тәжікстан билігі елдегі террористік топтардың жандануына тап болды. Сондай-ақ Ауғанстанмен көршілес болу радикалды оппозиция белсенділеріне 2010 жылғы тамыз айындағыдай онда мезгіл-мезгіл пана табуға мүмкіндік береді. Алайда, әзірге олардың қызметі ауқымды емес және оларды оқшаулау бойынша уақтылы және тиімді шаралар қабылданған жағдайда, елдің тұрақтылығына қауіп төндіре алмайды. Ислам және діни авторитеттер тәжік қоғамының өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Үкімет өз тарапынан діни саланы қатаң реттеуге және радикалдардың пайда болуына жол бермеуге тырысады. Тәжік қоғамында өткен Азаматтық соғыс туралы естеліктер әлі де тұрақты екендігі белгілі. Ел билігі бұл тақырыпты қоғамды біріктіру үшін белсенді қолданады. Бірақ үкіметтің діни саланы реттеу әрекеттері көбінесе мешіттерге баруға, діни атрибуттарды киюге, ислам оқу орындарында оқуға немесе мемлекеттік бюджет есебінен ресми имам-хатибтерге жалақы белгілеу әрекеттерін талқылауға тыйым салу ретінде әкімшілік-тыйым салу сипатында болады. Айта кету керек, ресми түрде танылған дінбасыларды оның билікке тәуелділігіне байланысты халық «хукумати», яғни «мемлекеттік дінбасылар» ретінде қабылдайды. Исламның елдегі ықпалы артып келеді. Тәжікстанда қажылар санына Квота 5,5 мың адамды құрайды. Жыл сайын ол толығымен толтырылады, бірақ қажылыққа барғысы келетіндер көп. Осыған қарамастан, ТР мұсылмандарының діни басқармасы сенушілердің алдында беделдің жетіспеушілігінен зардап шегеді. Билік муфтиятты қолдау үшін зайырлы қағидаттар аясында жұмыс істейтін Тәжікстанның исламдық қайта өрлеу партиясын (ПИВТ) шеткері аймаққа шығарады. Бірақ мұндай қысым кейбір діндарлардың заңсыз және экстремистік діни құрылымдарға кетуіне себеп болуы мүмкін. Діни экстремистердің белсенділігі де алаңдатарлық процесс. ТР ІІМ мәліметтері бойынша, жыл сайын «Хизб – ут-Тахрир», ИДУ радикалды діни ұйымдарының жүздеген мүшелері ұсталуда. Республикада соңғы екі жылда радикалды қозғалыстардың 250-ден астам белсенділері сотталды. Радикалдар қызметінің өзгеруі байқалады, мысалы, бейресми үйірмелерді, әлеуметтік желілерді және т. б. пайдалану.

Әзірбайжан Республикасындағы діни сала КСРО ыдырағаннан кейін (1991) елдің саяси және идеологиялық қайта құрылуымен және осыдан кейін қоғамның өмірі мен қызметінде өтпелі кезеңмен тікелей байланысты өзіндік бумды бастан кешуде. Кеңес Одағының ыдырауы партиялық-кеңестік тоталитарлық жүйенің және коммунистік идеологияның құлдырауына әкелді, нәтижесінде ар-ождан бостандығы пайда болды, тежеуші фактор да жойылды. Бірақ қазіргі діни өрлеу, негізінен исламның өз ұстанымдарына оралуымен байланысты, «Батыс тенденцияларына» еруге мүмкіндік бермейді, бұл республика азаматтарын мұсылмандықтан тыс жалпыадамзаттық құндылықтарға қосылу мүмкіндігінен айырады. Әлемдегі кез – келген жерде сияқты, елдің саяси билігі дінді бұқараға әсер ету және өзінің негізін нығайту құралы ретінде қолданады, ал сыртқы күштер өз діндерінің елге қатысуын кеңейту үшін қолданады. Нәтижесінде дін мен саяси билік арасындағы қарым-қатынасқа, сондай-ақ сенушілерге әсері әрдайым болжанбайтын жағдай туындайды.

Әзірбайжанда «дін бостандығы туралы заң» Әзірбайжан Республикасының Президенті Абульфаз Эльчибейдің 1992 жылы 20 тамызда қол қойған № 281 Жарлығы негізінде қабылданды. Діни негіздегі өзгерістерге байланысты 1996 жылы үш рет – 7 маусым, 5 қараша және 27 желтоқсан; 1997 жылғы 10 қазан; 2001 жылғы 23 қараша; 2009, 2011, 2015 жылдары («діни экстремизмге қарсы күрес туралы Заң»), «діни сенім бостандығы туралы Заң» редакцияланып, оған қандай да бір шектеулер енгізілді [4]. Алайда, кейбір мәліметтер бойынша, бұл салада теріс қылықтар мен шектеулер болды: кейбір діни топтар тіркеудің кешігуі мен қабылданбауы туралы хабарлады. Діни әдебиеттерді әкелуге қатысты кейбір шектеулер сақталды. 2009 жылы Әзірбайжан Республикасы Парламентінің мүшелері шетелде жоғары білім алған адамдарға мемлекеттің діни құрылымында қызмет атқаруға тыйым салу туралы түзету енгізді. 2016 жылы

«діни экстремизмге қарсы күрес туралы Заңның» мәніне Әзербайжан Республикасы Парламенті тарапынан түзетулер енгізілді.

Түзетулерге сәйкес, Әзірбайжанда Исламға қатысты діни жораларды тек Әзірбайжан азаматтары ғана жүзеге асыра алады. Өзгерістер Әзірбайжаннан тыс жерлерде діни білім алған азаматтарға исламға қатысты Діни қызметтер мен рәсімдерді жүргізуге тыйым салады. Сонымен бір мезгілде діни ғибадат орындарынан тыс жерлерде діни ұрандарды айтуға және өзге де діни атрибуттарды (азаматтың өзімен бірге алып жүретін діни атрибуттарды қоспағанда) көрсетуге тыйым салынады. Діни баннерлерді тек ғибадат орындарында, діни орталықтарда және басқармаларда іліп қоюға болады. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы Қылмыстық кодекске түзетулерді бекітті, оған сәйкес шетелде діни білім алған Әзірбайжан азаматтарына исламға қатысты діни іс-шараларды өткізгені үшін айыппұл салынуы немесе бір жылға бас бостандығынан айырылуы мүмкін. Әзірбайжанда діни насихатпен айналысатын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға келетін болсақ, олар бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылуы мүмкін.

Конституция Ресей Федерациясын зайырлы мемлекет ретінде анықтайды. Конституция «ар-ождан бостандығына, діни сенім бостандығына, оның ішінде жеке немесе басқалармен бірге кез-келген дінді ұстану немесе ешқандай дінді ұстанбау, діни және басқа нанымдарды еркін таңдау, иелену және тарату және оларға сәйкес әрекет ету құқығын» қамтамасыз етеді. «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» 1997 жылғы 26 қыркүйектегі № 125-ФЗ Федералдық заң «дінге және нанымға қарамастан заң алдындағы теңдікті» растайды [5] Ресейде ұсынылған негізгі діндер-христиан діні (негізінен православие, католиктер мен протестанттар да бар), сонымен қатар ислам, иудаизм және буддизм. Сонымен бірге Ресей халқының бір бөлігі атейісттер. 2011 жылы қазан айында РФ Әділет министрлігі «Ар ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» заң жобасын қалын жұртшылыққа ұсынған болатын. Оны құрастырушылар, ең алдымен, мемлекеттік тіркеусіз өз қызметін жүзеге асыратын діни топтарды діншілдердің бірлестіктері ретінде өмір сүруін тоқтатуды ұсынады. Сонымен қатар заң жобасы жергілікті діни бірлестіктерді, егер олар белгілі бір орталықтандырылған діни ұйымның құрамына кірмесе құқықтарын шектейді.

Балтық елдері дін саласындағы жаңа заңнаманың негізінде қайта құру дәуіріндегі КСРО-ның соңғы заңнамалық актілері емес, осы мемлекеттердің бұрынғы, 1940 жылға дейін олардың тәуелсіз кезінде әрекет еткен заңдарын алды. Балтық мемлекеттеріне тәң ерекшелік – мемлекеттің конфессиялармен тығыз байланысы және «ерекше мәртебеге ие» шіркеулердің болуы. Эстонияда 1990 жылдардың басында лютерандық және православиелік шіркеуге, Литвада католик шіркеуіне мемлекеттік мәртебе берілді.

Латвияда алғаш тәуелсіздік алған жылдары дәстүрлі және дәстүрлі емес діндер анықтамасы енгізілген болатын. Латвия Республикасының 1990 жылғы 11 қыркүйектегі «Діни ұйымдар туралы» заңында айтылғандай, «Дәстүрлі емес діни ұйым болып әлемдік діни конфессиялардан және ұлттық діндерден бөлінген ұйым немесе ілімдермен, догмалармен, діни салттар және ұйымдық құрылымдар болып табылады [6].

Литва заңнамасында да «дәстүрлі» термині аталып, осы республиканың тарихи, рухани және әлеуметтік халқының бөлігін құрайтын: римдік-католиктік, грек католиктік, інжілдік лютерандық, інжілдік реформаторлық, ортодоксалды, ескі дәстүршілдік, иудейлік, мұсылмандық суниттік және караимдік сияқты 9 дәстүрлі діни қауымдар және қауымдастықты мойындайды.

Эстонияның 2003 жылғы 20 мамырдағы «Шіркеулер мен приходтар» туралы заңында мемлекет аумағында басқармасы жоқ діни қауымдастықтар қызметіне және оы мемлекеттің азаматы болып табылмайтын дін қызметкерлерінің қызметіне рұқсат бермейді.

Осылайша соңғы он жыл ішінде бірқатар посткеңестік елдерде мемлекеттің дәстүрлі емес діни конфессиялардың қызметін шектеу бойынша белсенді қозғалысы байқалып, соның нәтижесінде «ерекше таңдаулы» дәстүрлі діндер үшін мүмкіндіктер кеңейді. Қазақстанда, олар исламның ханафи бағыты және православтық христиандық болып табылады. Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың оңтайлы моделі демократиялық қағидаттарды, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтауға, сондай-ақ мемлекеттің ұлттық мүдделерін қорғауға және қоғамдық тұрақтылықты нығайтуға бағдарланумен қамтамасыз етілуі тиіс. Бұл ретте ар-ождан бостандығы саласындағы кез келген көпконфессиялы мемлекеттің тиімді саясатының қажетті шарттары мыналар болып табылады: дін саласындағы мемлекеттік саясаттың құралдары мен тетіктерін әзірлеуге жүйелік көзқарас; республикалық және өңірлік деңгейлерде қабылданатын шешімдердің келісілуі және үйлестірілуі; саясатты және оның нақты құралдарын әзірлеу, қалыптастыру және іске асырудың бірыңғай орталығының болуы; осы саладағы саясатты ақпараттық-талдамалық және сараптамалық қамтамасыз етудің болуы; ойлестірілген кадр саясаты, оның ішінде дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырумен айналысатын мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру саласындағы саясат; мемлекеттің діни конфессиялардың мемлекеттік билікпен тікелей диалогын қамтамасыз етуі; әлеуметтік маңызы бар қызметке бағытталған ел ауқымындағы тиімді дінаралық өзара іс-қимыл қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты нығайту.

Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың құралдары мен тетіктері мемлекеттің сипатын, өңірлік ұстанымдарды, көпконфессиялы елдердің мәдени және діни әралуандылығын ескере отырып пысықталуға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Асан А.Т., Балапанова А.С., Козырев Т.А. Қазақстанның дін жөніндегі мемлекеттік саясаты. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 213 б.
- 2 2010 жылғы Қырғыз Республикасының Конституциясы, Бішкек, 2010.
- 3 Рустам Хайдаров. Взаимодействие Религии и Государства в Таджикистане: проблемы и перспективы. «Ислам в СНГ», М.–Н. Новгород, 2012 г., № 2 (7), с. 28–35.
- 4 Тәуелсіз Әзірбайжандағы діни бостандық / Moderator.az. www.moderator.az
- 5 Федеральный закон от 26 сентября 1997 г. № 125-ФЗ «О свободе совести и о религиозных объединениях». <http://base.garant.ru/171640/>
- 6 Беякова Н.А. Законодательство о свободе совести и религиозных объединениях в Украине, Белоруси и странах Балтии: к попытке равнительного анализа. 13.03.2007.

АҚШ-ТЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҰСТАНҒАН ЖҰМСАҚ КҮШ САЯСАТЫ

Турсынбай М.Д.

2 курс магистранты

Ғылыми жетекшіі: Андамасова М.К., PhD докторы, қауым. проф., доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Аңдатпа. Мақала АҚШ-тың Қазақстанға ұстанған жұмсақ күш саясаты арналған. Мақаланың тақырыбы «жұмсақ күш» – бұл белгілі бір мемлекетке өзінің стратегиялық міндеттерін халықаралық аренада шешуге, ресми және бейресми деңгейлерде әрекет етуге мүмкіндік беретін көп қырлы және күрделі жүйеге арналуы тегін емес. Бұл жүйе белгілі бір аудиторияға әсер етеді, осылайша оның ұлттық мүдделерін жүзеге асырады. Мақалада «жұмсақ күш» тұжырымдамасының теориялық ережелері және оны Қазақстанға қолдануы талданады. «Жұмсақ күш» мақсатты аудиторияға қатысты сыртқы және ішкі акторларды кеңінен қолданылады. Мақалада АҚШ-тың елімізге қарым-қатынаста «жұмсақ күшті» жүзеге асырудың нақты нысандары мен бағыттары қарастырылған. Сонымен бірге әр түрлі стратегияларды қолданады және халықтың әр түрлі топтарына ықпал етеді. Осылайша, АҚШ бірінші кезекте жастар аудиториясымен жұмыс жасағанда интернет технологияларға айтарлықтай назар аударады; АҚШ қоршаған ортаны қорғау мен денсаулық сақтауды қамтитын әртүрлі бағдарламаларға назар аударады. Өз кезегінде, Қазақстан көптеген мемлекеттерге тартымды болып көрінетін шаралар қабылдауда. Барлық акторлар өздерінің ресми құрылымдарын, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдарды пайдаланады. Сонымен қатар, мақалада Қазақстанның сыртқы акторларының «жұмсақ күшін» алушылар ғана емес, олардың өздері де басқаларға тартымды мінез-құлық стратегияларын қалыптастыратындығы баса айтылған.

Түйін сөздер: саясат, жұмсақ күш саясаты, ынтымақтастық, халықаралық қатынастар.

Бүгінгі таңда «жұмсақ күш» негізгі әлеуметтік – саяси, экономикалық және мәдени процестер аясында қарастырылуы керек. Ол ескі әлемдік саяси жүйеден түбегейлі ерекшеленеді, онда оның субъектілері арасындағы иерархиялық қатынастар желілік қатынастар мен құрылымдарға жол ашады. ХХІ ғасырдың басында мемлекеттердің басым көпшілігі абсолютті үстемдік әлеуетін жоғалтты және желілік принцип бойынша басқаруға баса назар аудара бастады.

Айта кету керек, жаһандық бәсекелестіктің өсуі және шиеленістің артуы басқа елдің ішкі істеріне араласуға, ішкі саяси жағдайды тұрақсыздандыруға және қоғамдық пікір мен сананы басқаруға бағытталған «жұмсақ күшті» теріс пайдалануға және тіпті заңсыз қолдануға ықпал етеді. Сонымен «жұмсақ күш» сыртқы саяси мәселелерді шешудің және ұлттық мүдделерді іске асырудың маңызды құралдарының бірі ретінде көрінеді[1].

1994 жылы АҚШ-қа сапары кезінде тәуелсіз Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен оның американдық әріптесі Билл Клинтон Демократиялық серіктестік хартиясына қол қойды (Демократиялық серіктестік туралы хартия), оған сәйкес республика нарықтық реформаларды жүргізуге, адам құқықтарын құрметтеуге және қоғам мен мемлекетті демократияландыру жолына түсуге міндеттеме алды. Қазақстан батыс елдерімен қол қойған Жарғы және басқа да бірқатар құжаттар көптеген американдық және еуропалық үкіметтік емес ұйымдардың, агенттіктердің, қорлардың және бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі үшін республиканы ашты. 1992-2011 жылдар аралығында Америка мемлекетінің Қазақстанға берген көмегі 1,73 млрд долларды құрады (бұл посткеңестік республикалар арасындағы бесінші нәтиже). Алайда, бірінші кезеңде американдықтарды азаматтық қоғамның қалыптасуындағы қиындықтардан гөрі, кеңестік ядролық арсенал, Қазақстандағы қоймаларда қалған химиялық және бактериологиялық қару мәселесі көбірек алаңдатты. Сондықтан қаражаттың негізгі бөлігі (2008 жылға қарай 40% – ға дейін) «ядросыз Қазақстанды» құруға (әскери оқтұмсықтар 1994-1995 жылдары Ресейге әкетілген), жаппай қырып-жою қаруларының қалдықтарын және әртүрлі сынақ полигондарын жоюға бағытталды[2].

Коммерциялық емес секторға, бұқаралық ақпарат құралдарына және Қазақстандағы білім беру бағдарламаларына АҚШ-тың қаржылық инъекцияларының жалпы ауқымын дәл анықтау өте қиын, өйткені олар бір уақытта бірнеше ақпарат көздерінен қаржыландырылады. АҚШ Мемлекеттік департаменті мен АҚШ-тың Халықаралық даму агенттігі (USAID) соңғы үш-төрт жыл ішінде Қазақстанға жыл сайын шамамен 20-22 миллион доллар жіберіп отырды. Оның ішінде 4-5 миллион доллар «демократияландыру» үшін, ал оның басым бөлігі қауіпсіздік пен әскери ынтымақтастық, оның ішінде кадрлар даярлау саласындағы жобаларға арналған. Жалпы алғанда, бұл аталған агенттіктердің Тәжікстан мен Қырғызстанға бөлген қаражатынан аз (жылына кем дегенде 40-50 миллион доллар), бірақ Өзбекстан мен Түрікменстанға қарағанда көп. 2012 жылы АҚШ Мемлекеттік департаменті мен USAID Конгресстен Қазақстан үшін 21,4 миллион доллар сұрады.

Республикадағы тәуелсіз бағдарламаларда Пентагон және АҚШ Энергетика министрлігі бар; елде жұмыс істейтін ірі американдық корпорациялар (атап айтқанда, Chevron және Exxon Mobil), сондай-ақ жеке американдық қорлар, кейде күмәнді беделге ие. 1995 жылы республикада жұмысын бастаған Сорос-

Қазақстан қоры ғана өзінің жергілікті бастамаларына кем дегенде 58 миллион доллар инвестициялады. Ұлттық демократия қоры (үкіметтік емес ұйым болғандықтан) тікелей АҚШ-тан қаржыландырылады. Конгресс, тек 2010 жылы қазақстандық ҰЕҰ-ға \$ 25,000-ден \$ 300,000 дейінгі жалпы сомасы \$ 700,000-ға гранттар бөлді.

Сонымен, американдықтардың қатысуы Еуропалық Одақтың және жекелеген Еуропа елдерінің, сондай-ақ Батыс халықаралық ұйымдарының, ең алдымен НАТО-ның әртүрлі жобаларымен толықтырылып, көбейтіліп отырады, бейбітшілік үшін серіктестік бағдарламасы Астана 1994 жылдан бері қатысып келеді. Осылайша, миллиондаған доллар либералды идеологияны тарату, үкіметтік емес ұйымдар мен американдық мүдделерді лоббилейтін бұқаралық ақпарат құралдарының өміршең желісін құру, сондай-ақ батысшыл элита қалыптастыру мақсатында Қазақстанға құйылады[4].

USAID Қазақстанда беделді американдық және халықаралық коммерциялық емес және консалтингтік құрылымдар арқылы жұмыс істегенді жөн көреді: ACDI / VOCA, AECOM International Development, Flora and Fauna International (FFI), Population Services International (PSI), Eurasia Foundation, Abt Associates, Volunteer Alliance Экономикалық өсу (VEGA), Халықаралық білім беру жөніндегі американдық кеңестер (ACTR / ACCELS), Weidemann Associates, Deloitte Consulting, Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры (ЮНИСЕФ), Internews Net-work, Cardno Emerging Markets, Chemonics International, Pragma Corporation, Tetra Tech, International Көші-қон ұйымы (ХМҰ), Халықаралық Аралды құтқару қоры (IFAS), Халықаралық коммерциялық емес құқық орталығы (ICNL), Нидерланды Корольдігінің туберкулезге қарсы күрес және алдын-алу жөніндегі орталық қауымдастығы (KNCV) және т.б.

Сонымен, Қазақстандағы адам құқықтары мен коммерциялық емес бірлестіктер өздерінің ақпараттық кеңселерін құрған және жергілікті элиталармен байланыс орнатқан аймақтарда еркін жұмыс істеуге мүмкіндік алады. Атап айтқанда, олар елдің Өзбекстанға іргелес оңтүстік облыстарында және сепаратистік пікірлер жиі кездесетін мұнай өндіретін батыс облыстарда өте белсенді.

АҚШ Демократиялық партиясымен тығыз байланысты және Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін либералды реформаларды нығайту үшін Қазақстанға келген NDI 2004 жылдан бастап Шымкент, Тараз және Кентау қалаларында ақпараттық орталықтардың жұмысын қаржыландырды. Қазақстанның оңтүстігінде локализацияланған бұл орталықтар – азаматтық белсенділердің кездесу орындары және түрлі семинарлар мен тренингтер өткізуге арналған алаң. Сорос-Қазақстан қоры Астана, Қарағанды, Шымкент және Ақтөбе қалаларында осындай функцияларды орындайтын бекіністерін сақтайды. Еуразия қорының жұмысының географиясы әсерлі: бұл Қазақстанның батысы (Атырау, Құлсары, Орал), және шығысы (Павлодар, Семейдің маңындағы аймақ – Шүлбі кенті), ал оңтүстігі (Шымкент), және елдің орталық бөлігі (Қостанай, Астана). USAID-тің кейбір жобалары жергілікті қоғамдастық лидерлерін табуға және оқыта білуге бағытталған – жергілікті бастамалар (қаржыландыру 2009-2011 жж. – 1,6 млн. Доллар, орындаушы – NDI) және жергілікті даму бастамалары (2009 – 2012 жж. 13,8 млн. Доллар, Cardno Emerging Markets). Мұның бәрі тұтастай алғанда американдық және батысшыл ҰЕҰ-дың бүкіл Қазақстан аумағында тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдайлар жасайды, дегенмен олар мұнда арнайы қызметтерге қамқорлық жасау және елеулі сыбайлас жемқорлық сияқты объективті қиындықтарға тап болады. Гранттарды бөлудің қазіргі схемасы бойынша, мысалы, американдық ақшаның көп бөлігі көптеген делдалдардың – батыстық консультанттардың, үкіметтік емес ұйымдардың жетекшілері мен шенеуніктердің қалтасына түседі, оларды тұрақты табыс көзіне айналдырады. Дәстүр бойынша үкіметтік емес сегментте бар, ірі «ҰЕҰ» белгілі бір мамандандыруды ұстанатын «еңбек бөлінісі» түрі: ICNL ҰЕҰ-ға құқықтық көмек көрсетеді, Интерьюс бұқаралық ақпарат құралдарында оларға ақпараттық қолдау көрсетеді, NDI саяси партиялармен байланыс жасайды, Freedom House адам құқықтарының сақталу деңгейін бағалайды және осылайша елдің өзі және оның басшылығы туралы батыстық қоғамдық пікір қалыптастырады[6].

Тәуелсіздік алғаннан бастап, Қазақстан жаһандану үдерісіне белсене араласты. Демек, мемлекет өмірдің әр саласында реформалар жүргізу қажеттілігін сезінді, өйткені ол барлық салаларда бұрын-соңды болып көрмеген проблемаларға тап болды, олардың арасында білім беру ерекше түрде бөлінді. Ғылым мен білімнің әлеуметтік мәртебесінің құлдырауы кадрлардың ғылыми саладан кетуіне және ғалымдар санының азаюына алып келді. Демек, дамыған елдермен ынтымақтастық және жаңа шетелдік тәжірибені енгізу арқылы білім беру жүйесін модернизациялау Қазақстан үкіметі алға қойған бірінші міндет болды. Мұның бәрі білім беру саласын жақсарту мақсатында шетелдерге, атап айтқанда АҚШ-қа көмек сұрауға негіз болды. Өз кезегінде, Америка Құрама Штаттары Орталық Азия елдерінде өз ықпалын орнатқысы келіп, білім сияқты маңызды саланы өз бақылауынан босата алмады [7, б.65]. Мемлекет жеке жоғары оқу орындарының құрылуына ықпал етті, халықаралық білім беру ынтымақтастығын жүзеге асырды, сонымен қатар ғылыми орталықтарды қаржыландыруға бастамашы болды. Бұл жағдай әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге, нарықтық қатынастарға көшуге байланысты болды, бұл халықаралық стандарттарға сай білімді жаңа адамдарды тарту қажеттілігін тудырды. Осылайша, Қазақстан білім беру саласында АҚШ,

Канада, Батыс Еуропа елдері, Жапония және т.б. әлем лидерлерімен келіссөздер жүргізіп, қарым-қатынас орната бастады. Қазақстан мен АҚШ арасындағы көпжақты ынтымақтастық білім беруді дамытудың маңызды факторы болды өйткені келіссөздер барысында әртүрлі білім беру бағдарламалары қабылданды, оның аясында жоғары білікті мамандар даярлау белсенді жүргізілді.

Екі полярлы жүйе дәуірінде Кеңес Одағында жоғары білім алу әр түрлі министрліктер мен ведомстволардың талаптарына бағындырылды және бұл мемлекеттік тапсырыс құра отырып, мемлекетте жұмыссыздықтың қалыптасуына жол бермеді. Сонымен қатар, кәсіби кадрлардың жетіспеушілігі проблемасы шешілді, өйткені еңбекке қабілетті халықтың көші-қон бүкіл КСРО аумағында болды – кәсіби сұраныс пен білім беру ұсыныстарына байланысты. Алайда, Одақ ыдырағаннан кейін, посткеңестік кеңістікте құрылған мемлекеттер өздерінің білім беру саясатын жүзеге асыра бастады, мамандандырылған білім және ғылым министрліктерін құрып, өз елдерінің ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, білім базасын қалыптастырды.

Білім беру саласы Қазақстан білімі мен ғылымында халықаралық тәжірибені енгізу бойынша білім беру мекемелерінің кейбір әрекеттерін қамтиды. 1990 жылдармен салыстырғанда едәуір күшейген Қазақстанда білім беру проблемасы бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде республикаға маңызды реформалар жүргізетін және әлемдік аренада ұлттық мүдделерді лайықты білдіретін жоғары білікті кадрлар қажет болды.

1992 жылы АҚШ Конгресі бұрынғы Кеңес Одағы аймағындағы білім беру саясатымен айналысатын Бостандықты қолдау туралы заң қабылдады. Бұл құжат Америка Құрама Штаттары мен басқа елдер халықтарының арасындағы өзара түсіністікті жақсартуға бағытталған болатын [8]. АҚШ-тың Қазақстандағы білім беру саясаты 1992 жылы қабылданған Америка үкіметінің актісіне сәйкес жүзеге асырыла бастады. Бастапқыда Қазақстан-Америка үкіметі арасында келісімшарттық база жасалды, шарттар келісілді, қатысушы қатысушыларға белгілі бір талаптар қойылды.

Осы қарым-қатынас кезеңінде қазақстан-американ білім беру ынтымақтастығы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен Америка Құрама Штаттарының бейбітшілік корпусы арасындағы 2000 жылғы 3 мамырдағы келісім негізінде, сонымен қатар 2008 жылғы 5 қарашадан бастап Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен Қазақстандағы Бейбітшілік корпусы арасындағы өзара түсіністік туралы меморандум.

Оқытушыларға, студенттерге, оқушыларға, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың өкілдеріне арналған академиялық бағдарламалар енгізілді. Орта мектеп оқушыларына арналған алғашқы коммерциялық емес FLEX бағдарламасын сенатор Билл Брэдли бастамашылық етті. Бұл бастама АҚШ Конгресінде мақұлданды және американдық және қазақстандық мәдениеттер арасында өзара түсіністік орнатудың құралы ретінде қарастырылды.

FLEX-ті АҚШ үкіметі АҚШ Мемлекеттік департаменті арқылы қаржыландырғанына ерекше назар аудару қажет. Бұл бағдарламаның барлық қатысушылары американдық отбасыларда тұрады және американдық орта мектептерде бір оқу жылында оқиды. Бұл бағдарлама орта мектеп оқушыларына американдық мәдениет туралы көбірек білуге және олардың мәдениеті туралы көбірек айтуға ерекше мүмкіндік береді. Бағдарламаның финалистері үш турдан тұратын «ашық конкурс» жүйесі бойынша таңдалады. Бірінші және екінші тестілік турлар көптеген облыс орталықтарында қыркүйектің басынан қазан айына дейін өткізіледі. Бірінші іріктеу туры – он бес минуттық ағылшын тесті, екінші тур – екі сағаттық ағылшын тілі тесті және шығарма, үшінші тур – ағылшын тілінде сұхбаттасу және сауалнаманы толтыру [9, б.53-54].

FLEX алмасу бағдарламасы өзінің жұмыс істеген кезеңінде Қазақстан мектеп оқушыларына 2000-нан астам грант ұсынды. 2017-2018 оқу жылдарындағы FLEX бағдарламасында Қазақстанға бағдарламаға қатысу үшін жүз грант бөлінді. Бағдарламаны басқару Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен Халықаралық білім беру бойынша ASPRYAL / ACCELS американдық кеңесінің міндеті болып табылады. Бұл бағдарламаның мақсаты – көшбасшылардың жаңа буындарын құру. Бағдарлама аяқталғаннан кейін түлектер үйлеріне мақсаттармен және Қазақстан мен Америка Құрама Штаттары арасындағы сенімді қарым-қатынасты дамытуға ынталандырылып оралады. Қазақстандық-американдық білім беру ынтымақтастығы аясында FLEX-тен басқа, алмасу және академиялық бағдарламалар бар. Мысалы, Еуразиялық студенттермен алмасу бағдарламасы – UGRAD, орта мектеп мұғалімдері үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы – TEA, Еуразия және Оңтүстік-Шығыс Еуропа профессорлары үшін тағылымдамадан өту бағдарламасы – JFDP, Фулбрайт бағдарламасы, Мүмкіндігі шектеулі американдықтардың инклюзивті білім беру стипендиясы бағдарламасы.

Қазақстан шетелдік білімді негізінен «Болашақ» стипендиялық бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырады. Тарихта тұңғыш рет екі полярлы жүйе ыдырағаннан кейін Қазақстанның дарынды жастарына шетелде білім алуға мүмкіндік берілді. Ең алдымен, әңгіме 1993 жылы 5 қарашада Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен құрылған «Болашақ» стипендиялық бағдарламасы туралы болып отыр.

Уақыт өте келе бағдарлама белсенді түрде дамып, қоғамдық тапсырмаларды орындауға бейімделді. Алғашқы жылдары стипендиаттар төрт елде оқыды – АҚШ, Ұлыбритания, Германия және Франция. Кейіннен шетелдік университеттермен серіктестіктің дамуына байланысты мамандар даярлайтын елдер саны артты. 1997 жылы жарияланған стратегиялық бағдарламаға сәйкес бірінші міндет жас ұрпақты инновациялық технологиялармен жабдықталған жаңа еңбек нарығына дайындау болды. Осы қажеттілікке байланысты 2000 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен инженерлік-техникалық білімі бар талапкерлерге шетелдіктердің бірін иелену құқығын ескермей конкурсқа қатысу мүмкіндігі берілді. тілдер. Нәтижесінде, сол кезде жүздеген қазақстандықтар әлемнің жетекші оқу орындарында білім алды, олардың арасында американдық университеттерге маңызды орын берілді. Оқу іс-әрекеті аяқталғаннан кейін қазақстандық студенттер бес жыл бойы Қазақстанда жұмыс істеуге міндетті екендігі белгілі болды. АҚШ-тағы қазақстандық студенттердің жағдайына жүргізілген сауалнаманың талдауы бойынша көптеген ғалымдар оларды үкімет, консулдық және Қазақстан Республикасының елшілігі жақсырақ қолдайды дейді. Өз кезегінде Американың жоғары оқу орындары әлемнің білім беру нарығында өзін-өзі ұстай отырып, тиімді білім беру үдерісі негізінде сапалы білім береді.

Студенттердің әлеуеті мен рухани ұмтылыстарын, сондай-ақ жас ұрпақтың шығармашылық қабілеттерін толыққанды ашуға жағдай жасау Америка университеттерінің басым міндеті болып табылады. Бұл позиция университеттің және елдің оң имиджін бекітеді, бұл АҚШ-та оқығысы келетін шетелдік студенттердің өсуіне ықпал етуі мүмкін. Қазақстанның ұлттық мүдделері тұрғысынан Америкадағы қазақстандық азаматтарға интеллектуалды білім беру ортасын ұсыну жалпы елдің өсуіне ықпал етеді, өйткені мемлекет өмірінің әртүрлі салаларында шетелдік тәжірибені енгізу жүзеге асырылуда.

Шетелдік оқу орындарының қызметі туралы заңдар қабылданғаннан кейін Қазақстанда оқытудың шетелдік стилі жүзеге асырыла бастады. Мысалы, Алматыдағы КИМЭП Университетінің, Өскемендегі Қазақстан-Американдық Еркін Университеттің академиялық қызметін атап өтуге болады, мұнда сабақтар АҚШ-тың жоғары оқу орындарымен ұқсас түрде өткізіледі. Қазақстан-Американдық Еркін Университетінің қамқорлығымен жүргізілетін барлық ғылыми зерттеулер, ең алдымен, Қазақстан-Американдық Еркін Университетінің әлеуметтік мәртебесін көтеруге, ұлттық дәстүрлер мен заманауи тәжірибелер негізінде ғылыми және ғылыми өндірістік зерттеулердің мазмұны мен құрылымын жаңартуға бағытталған., ғылыми-зерттеу, өндірістік және өндірістік процестердің көп өлшемділігі мен интеграциясын қамтамасыз ету. Қазақстан-Америка Еркін Университетіндегі ғылыми зерттеу жұмысы ғылыми конференциялар, студенттердің халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар, ғылыми семинарлар арқылы жүзеге асырылады [10, б.6].

Американдық бейбітшілік корпусы да Қазақстандағы білім беру бағдарламаларына қатысты. 1992 жылы желтоқсанда Вашингтонда Қазақстанның АҚШ-тағы Төтенше және Өкілетті Елшісі және Бейбітшілік Корпусының басшылығы Қазақстандағы осы ерікті ұйымның қызметі туралы келісім жасасты. Бейбітшілік корпусы республикада өз жұмысын 1993 жылы бастады. Оның мамандары республиканың орта мектептері мен жоғары оқу орындарында ағылшын тілінен сабақ берді. Бұл ұйым өкілдері Алматы, Шымкент, Қостанай, Көкшетау және Талдықорған қалаларында бірқатар орта мектептер мен жоғары оқу орындарында болды. 1993 жылдың қыркүйегінде олар осы қалаларда ағылшын тілін үйрете бастады. 1994 жылы Қазақстанда Бейбітшілік корпусының 100 еріктілері жұмыс істеді [11]. Жалпы жұмыссыздық аясында шетелдік білім жас ұрпақты болашақпен қамтамасыз ете алатын белгілі бір артықшылық берді. Егер білім деңгейі мен жалақы мөлшері арасындағы байқалған корреляцияға назар аударатын болсақ, онда оның материалдық екендігі айқын. Мысалы, АҚШ-та бакалавриат мәртебесі бар жас мамандар орта мектеп дипломымен екі есе көп қарапайым жұмысшыларды алады.

Американдық білім беру секторы Қазақстан үшін білім беру реформаларын жүргізудің мысалы бола алады. Мәселен, мысалы, 1993 жылы АҚШ-та «Ұлтқа қауіп төніп тұр: білім беру реформасының қажеттілігі» атты үкіметтік құжат жарық көрді, ол мектептегі білім берудегі жағымсыз тенденцияларды анықтаумен шектелмей, дағдарыстан шығу жолдарын да белгіледі. . 1999 жылы АҚШ президентінің әкімшілігі Джордж Буш Билл Клинтонның басқаруындағы «Америка 2000» құжатында көрсетілген мектептегі білім беру стратегиясын әзірлеу туралы бастама көтерді. Бұл құжат негізге алынды және Конгресс арқылы мектептегі білім беру саласындағы ұлттық басымдықтар туралы заң ретінде өткізілді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде АҚШ-тағы мектептегі білім беру сапасы жаңа деңгейге көтерілді.

Еліміздің Болон декларациясына қосылуы және американдық университеттермен қатар еуропалық білім беру мекемелерімен тығыз ынтымақтастықтың дамуы Қазақстанның білім беру жүйесіндегі маңызды оқиға болды. Қазақстанның Болон декларациясына қосылуына және білім беру саласындағы Еуропамен белсенді ынтымақтастығына қарамастан, американдық вектор әлі де басымдық болып қала берді, өйткені ғылыми кадрлардағы біліктілігі мен шетелдік студенттерге сабақ беру тәжірибесі едәуір басым болды [12].

Қазіргі уақытта қазақстан-американ қатынастары прагматикалық және стратегиялық серіктестіктің үлгісі болып табылады. Ұлттық толеранттылық дәстүрлері және барлық діни бірлестіктерге құрметпен

қарау, Қазақстан үкіметі белсенді түрде қолдауы – бұл елдің саяси тұрақтылығын да, экономикалық дамуын да қамтамасыз ететін басты фактор.

Екіжақты қатынастар орнағалы бері ғылым саласындағы ынтымақтастық қарқынды дамып келеді. Ынтымақтастықты Қазақстан Ғылым академиясы мен Калифорния университеті жүзеге асырды. 1994 жылы Сорос қорының қолдауымен 118645 АҚШ доллары көлемінде ғылыми зерттеу ұйымдастырылды. Содан кейін ынтымақтастық USAID бағдарламасы аясында жалғасты, бұл Қазақстан мен Израиль ғалымдарының ғылыми бағдарламаларын бірлесіп жүзеге асыру үшін материалдық ресурстармен қамтамасыз етті. ауыл шаруашылығын модернизациялау саласында.

USAID-тің «Шеврон» және «Бейкер Хьюз» бірлескен қаржыландыру бағдарламасы Қазақстандағы экономикалық пәндердің оқытушылары үшін әзірленген «Бизнеспен танысу» деп аталатын шағын бизнесті дамыту жобасын іске асыруда. Бұл «CAV – бизнеспен танысу» курсы Қазақстанның көптеген қалаларында сәтті жүзеге асырылды. Бүгінгі таңда бағдарлама 300-ден астам экономикалық пән оқытушыларын дайындады[13].

Бүгінгі таңда академиялық салада шетелдік ғылыми тағылымдамадан өту өзекті болып отыр. Сондықтан, американдық тарап қазақстандық-американдық ғылыми ынтымақтастық шеңберінде АҚШ-тың 20-ға жуық ғылыми ұйымын қазақстандық жас ғалымдарға ғылыми тағылымдамадан өтуге ұсынды. Ресейлік ғылымның дамуына байланысты 2010 жылы 11 сәуірде АҚШ пен Қазақстан үкіметтері арасында тараптарды ғылыми-техникалық қолдау туралы келісімге қол қойылды.

Осы келісім негізінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің басшылығы Ядролық, химиялық, биологиялық қорғау бағдарламасы шеңберінде АҚШ Қорғаныс министрінің орынбасары бастаған АҚШ делегациясымен кездесті. Келіссөздер барысында биологиялық қауіптің алдын-алу бағдарламасы аясында ғылыми-техникалық серіктестіктің өзекті мәселелері талқыланды[14].

Жалпы, АҚШ-пен өзара тиімді ынтымақтастықты көптеген аспектілерде кеңейту бірнеше себептерге байланысты Қазақстанның сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Біріншіден, Америка Құрама Штаттарымен сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту елдің дамуына ықпал ететін факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Біз Қазақстанның ең ірі модернизация жобасын жүзеге асыруы туралы айтып отырмыз, осыған байланысты АҚШ-пен өзара іс-қимыл өте пайдалы болуы мүмкін. Екіншіден, АҚШ-пен энергетикалық серіктестік – бұл Қазақстанның мұнай-газ секторын дамытудың маңызды аспектісі. Вашингтонда Қазақстанға әлемдік энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды рөл жүктелген. Үшіншіден, ұлттық-аймақтық қауіпсіздік саласындағы Қазақстан-АҚШ ынтымақтастығы. Қазақстан мен АҚШ-тың ғылым мен білім саласындағы қарым-қатынасын қорыта келе, қазіргі кезде қазақстандық бағыт көпвекторлы саясат жүргізіп, дұрыс жолмен келе жатқанын атап өткен жөн. Бүгінде адамзат жаһандану кез-келген мемлекетті одақ пен ынтымақтастыққа міндетті түрде қосатынына куә болып отыр. ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастар ешбір ел өзінің ұлттық стратегиясын біржақты жүзеге асыра алмайтындай болғандықтан, американдық вектордың Қазақстанның сыртқы саясатындағы ерекше маңыздылығын мойындау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Fraser M. Weapons of Mass Distraction: “Soft Power” and American Empire. New York, Thomas Dunne Books, 2005, p. 37-41.
2. Лебедева М.М. Ресурсы влияния в мировой политике / Полис. 2014. № 1. С. 99 – 108
3. Региональная конференция соотечественников Центральной Азии. Режим доступа: <http://rs.gov.ru/node/27287>
4. Фоминых А. Проецирование «мягкой силы»: публичная дипломатия США и России в постсоветской Центральной Азии / Центральная Азия и Кавказ. 2010. Т. 13. Вып. 3. С. 73-86.
5. Delegation of European Union to Kazakhstan. Overview. Mode of access: http://eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan/projects/overview/index_en.htm
6. European Community Regional Strategy. Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013. Mode of access: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf
7. Non-Governmental Organisations of Kazakhstan: Past, Present, Future. Almaty: UNDP, 2002. – P. 3
8. Komlyakova Ju. Us policy in the sphere of education in some Central Asian states: Kazakhstan, Kyrgyzstan // «Kul'tura i obrazovaniye» № 4 (59), 2015 g. – S. 65
9. Freedom Support Act The White House April 1, URL: <http://www.fas.org/spp/starwars/offdocs/b920401.htm>
10. SSHA i Kazakhstan: mezhdunarodnyye obrazovatel'nyye programmy. Luchshiye proyekty stran OBS/ «Sovremennoye obrazovaniye» №1(81) – S. 53-54
11. Damitov B., Kirillova Osnovnyye napravleniya razvitiya vysshego obrazovaniya v Respublike Kazakhstan // Tsentral'naya Aziyai Kavkaz. 1999. №5
12. Kusainov Krizis v sisteme srednego obrazovaniya: puti vykhoda. – Almaty: Izd-vo «Rond&A», 2016 god. – S. 6
13. Status and prospective development of the educational system in the Kyrgyz Republic from 1991 through 2001. Analytical review. – Bishkek, 2001
14. Status and prospective development of the educational system in the Kyrgyz Republic from 1991 through 2001. Analytical review. – Bishkek, 2001

РОЛЬ МОЛОДЕЖИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ВОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Хайбуллина Ж.

PhD докторант 2 курса,

КазНУ им.аль-Фараби

Магистр Ақтолқын Амантайқызы,

НИУ ВШЭ Москва, РФ

Аннотация: Проблемы, стоящие перед водным сектором, привлекают внимание молодежи во всем мире. Они предоставляют выдающиеся методы, легко адаптируемые к различным регионам, которые отвечают их потребностям и проблемам, связанным с водной безопасностью. На молодежь возложена надежда смены фокуса и приоритетов в ближайшем будущем для более устойчивого управления водными ресурсами.

В данной статье автор попытался определить основные причины низкой вовлеченности молодежи в рамках региональной сети по вопросам водной безопасности и дать рекомендации по налаживанию контакта с аудиторией.

Ключевые слова: молодежь; самореализация; региональное молодежное объединение по воде; диалог.

1. Введение. Роль молодежи в водной сфере Казахстана

Важное место в современной общественно-политической жизни Казахстанского общества принадлежит молодежи, волонтерским организациям, движениям и объединениям. Современная молодежь активно участвует в социальных, политических, культурных процессах, так как их развитие определяет способы решения актуально важных для данной социальной группы вопросов, а именно, выбора собственного социального статуса, профессионального самоопределения, создание инфраструктуры жизнеобеспечения.

В условиях, когда страны Центральной Азии столкнулись с величайшим водным кризисом – нехваткой питьевой воды [7] в удаленных районах, нерациональным использованием водных ресурсов [2], ведущего к конфликту интересов, вовлеченность молодежи в решении этих вопросов крайне важна.

2. Результаты опроса среди молодежи

Энергия, готовность к развитию, нестандартные подходы к решению проблем молодежи может способствовать региональному сотрудничеству [8], особенно в условиях растущей глобализации, роста населения планеты и ограниченности природных ресурсов. Управленцы нового поколения готовы к применению инновационных практик, используют приобретенный опыт и компетенции для совместного поиска ответа и решений на глобальные вызовы, в том числе, водные.

В целях выявления потребностей среди молодежи в ноябре 2020 года был проведен онлайн опрос. В опросе приняло участие 166 человек, из них 62% – женщины, 38% – мужчины.

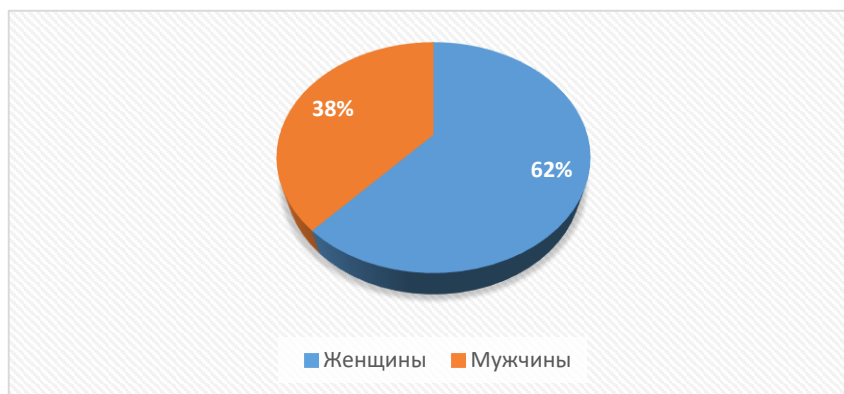

Рис.1. Ответы респондентов по половому признаку.

Дополнительно был задан вопрос касательно возраста респондентов, в опросе в большинстве случаев приняли участие в возрасте с 15-25 лет.

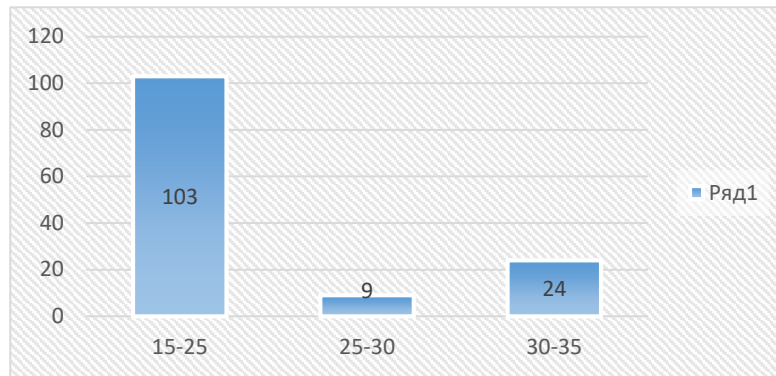

Рис.2. Возраст респондентов.

Респонденты в основном являются бакалаврами в университете, хотя 28% из анкетированных работают в организации.

Рис.3. Занятость респондентов.

На вопрос: «Каким образом вы бы хотели узнавать о новостях в водной сфере?» 44% ответили, что через социальные медиа, при этом 1% хотели бы получать через Мессенджеры. На взгляд авторов, 44% под социальными сетями респонденты имели в виду скорее всего те же мессенджеры.

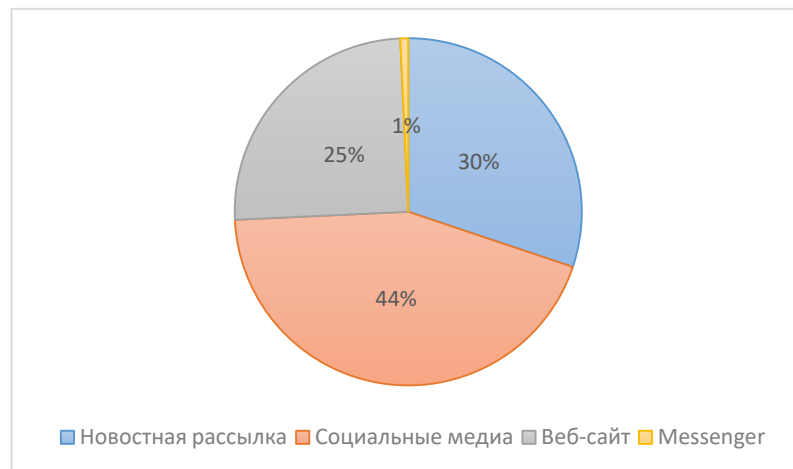

Рис.4. Способы получения информации.

3. Современные вызовы молодежи в водном секторе

С какими вызовами все же сталкивается молодежь в Казахстане?

В Казахстане известна проблема нерационального использования воды рек Амударьи и Сырдарьи, что привело к интенсивному процессу отхода береговой линии Аральского моря. К 2003 году объем воды в Арале составил всего около 10%, а площадь его поверхности – около четверти от первоначальной. Береговая линия отошла на 100 км, соленость воды выросла в два с половиной раза [5]. На месте водоема образовалась песчано-солончаковая пустыня Аралкум. На сегодняшний день Аральское море разделилось на два водоема [1] – Северное Аральское море (Казахстан) и Южное Аральское море (Узбекистан).

Экологическая катастрофа Аральского моря привела к оттоку преимущественно молодого населения в более развитые регионы Казахстана. Согласно «Государственному докладу о демографической ситуации в Казахстане», экологический фактор официально признан оказывающим все большее влияние на динамику численности населения этого государства [3]. Причиной оттока населения является преимущественно безработица, то есть сократилось рыбное хозяйство, закрылись судостроительные заводы.

Другая проблема, с которой сталкивается не только молодежь, но и будущее поколение – изменение климата, которое негативно влияет на доступность, качество и количество водных ресурсов [13].

Стоит отметить, что положение в водно-энергетической сфере Центральной Азии характеризуется противоречием между ирригацией и энергетикой. Страны, расположенные в верховьях рек, – Таджикистан и Кыргызстан – заинтересованы в использовании воды для развития своей энергетической отрасли с целью обеспечения собственных нужд и экспорта энергии в другие страны, тогда как государствам, находящимся в низовье, – Казахстану, Узбекистану и Туркменистану – вода необходима в первую очередь для ирригации. Таким образом, национальные интересы этих двух групп в вопросах водного распределения входят в противоречие [10].

Также необходимо назвать ряд проблем, как увеличение численности населения мира, рост глобализации и сокращение природных ресурсов.

Безусловно, вышеперечисленные вызовы касаются всех жителей Казахстана. Поскольку численность молодежи на начало 2020 года возрасте 14-28 лет составила 20,2% от общей численности населения страны или 3 765 383 человека [6], то именно молодежь Казахстана может стать двигателем гражданского активизма. И именно ей предстоит определить для себя приоритеты в развитии в водной дипломатии.

4. Причины, по которым водная сфера не интересна молодежи Казахстана

Согласно проведенного опроса, около 29% молодежи заинтересовано в финансовой мотивации. Что не удивительно, поскольку одной из основных причин низкой заинтересованности является оклад будущих специалистов-водников, который на сегодняшний день составляет 120 000 тенге в месяц [4], что ниже средней заработной платы в Казахстане на 58,5% [11].

Студенты регионов, преимущественно сельской местности, сталкиваются с недоступностью информации по образовательным проектам и грантам. 51% опрошенных ответили, что хотели бы знать больше деталей через общий чат-мессенджер, объясняя тем, что к всемирной паутине не у всех есть доступ.

Необходимо отметить и низкий уровень владения или незнание вовсе иностранных языков, например русского и английского языков. Согласно опроса, 67% студентов не понимают английского и русского языков (вся актуальная информация, как известно, преимущественно на английском языке), что ведет к их меньшей вовлеченности. Несмотря на то, что региональным объединением проводятся онлайн курсы английского языка для молодых специалистов, все же наблюдается низкая активность и неподготовленность кандидатов к участию в конкурсе путем написания мотивационных писем.

Что касается студентов регионов, то автору необходимо изучить, по какой причине происходит дезинформация или же по какой причине не доходит информация до целевой аудитории – то есть будущих специалистов-водников. Автор предполагает, что присутствует нежелание преподавателей и лидеров групп активистов делиться информацией со своими соратниками. Другое предположение – низкая активность молодежи.

Также, самые активные студенты (46%) отмечают, что эксперты, организации на местах не делятся данными, что усложняет процесс написания статей и исследований.

Кроме того, в Центральной Азии, а в Казахстане в частности, в приоритет ставятся технические специальности – гидрологии, водные ресурсы и водопользование, интегрированное управление водными ресурсами [12], но согласно исследованиям – методологическая база преподавания перечисленных дисциплин сильно устарела, к тому же не уделяется должного внимания вовлечению в изучение вопроса студентов социально-гуманитарных специальностей. Ни в одном из ВУЗов Казахстана не преподаются такие дисциплины, как Водное сотрудничество и дипломатия, Водная безопасность, изучение проблем трансграничного сотрудничества. Со своей стороны, региональная сеть CAУ4W поддерживает инициативы по созданию межбассейновых диалогов. В Таджикистане, к примеру, молодежь получила право голоса на диалоге,

в то время как в Кыргызстане и Казахстане молодежь получила разрешение на участие в таких молодежных советах.

5. Взаимодействие международных организаций и молодежи – есть ли шансы для развития?

На данный момент наблюдается положительная тенденция во взаимодействии специализированных международных организаций по водным вопросам с молодежью, в Казахстане, как и во всех странах Центральной Азии, присутствуют различные инициативы по наращиванию потенциала молодежи в водной сфере.

К примеру, академия ОБСЕ на протяжении четырех лет проводит тренинги по наращиванию потенциала для молодых ученых в водной сфере [9]. Необходимо отметить и ряд других инициатив, например, конкурс студенческих исследований по устойчивому управлению природными ресурсами в Центральной Азии и Центрально-Азиатская конференция для молодых лидеров от РЭЦЦА.

В свою очередь региональная молодежная сеть CAU4W поддерживает молодежь в их исследованиях и проводит тренинги по дополнительным навыкам – как составить мотивационное письмо, написать резюме, быть организованным, также совместно с региональными организациями привлекает внимание молодежи к Программе по ускорению достижения ЦУР6 (вода).

Насколько инициативы от международных организаций эффективны? Как они ложатся на местный контекст? Как интернализировать их и сделать так, чтобы появлялись местные инициативы? Как сделать так, чтобы казахстанская молодежь начала самостоятельно что-то делать, а не принимать смиренно инициативы извне?

На эти и другие вопросы автору еще стоит ответить. Вследствие пандемии 2020 года встретиться лицом к лицу с молодежью и провести диалог поколений, услышать их пожелания и точку зрения является затруднительным процессом.

6. Дискуссия вместо выводов

В Центральной Азии ситуация с вовлеченностью молодежи в вопросы водной безопасности и предотвращению экологических катастроф более сложная. Если говорить о Казахстане, то существует большой разрыв между молодежью, проживающей в регионах, и молодежью, выросшей и воспитывающейся в больших городах. И тут проблема не только в языке (известно, что уровень владения государственным языком в регионах выше), но и в общем понимании экологических проблем. Если же молодежь в больших городах более осведомлена об экологических, в том числе водных проблемах в стране, то молодежь в регионах вынуждена бороться с социально-экономическими проблемами.

Стоит обратить внимание, что простые решения иногда могут быть правильными решениями. Автор считает, что необходимо больше взаимодействовать с молодежью, потребуются изучить международный опыт поддержки для вовлечения молодежи в вопросы водных ресурсов и экологии, исследовать теоретические базы и платформы для диалога, измерить степень возможности внедрения зарубежных методов диалога с молодежью, для роста их мотивации и интереса.

В частности, в региональную сеть обращаются выпускники водных специальностей, которые попросту не знают, где им работать и куда далее развиваться. По их словам, они поступают на водную специальность, поскольку «выделяется много грантов, а родители оплатить обучение не могут». Безусловно, молодежные объединения задумываются о том, как создать связи между молодежью в сельской местности и городах, между молодежью в Центральной Азии, между экспертами и молодыми специалистами.

Существует мнение, что необходимо повысить заработные платы тем же гидрологам, но улучшится ли качество и сделает ли этот шаг водную сферу интересной для будущих специалистов? Нам, как молодым исследователям в водной сфере, необходимо быть готовыми уже сейчас к вызовам будущего.

Благодарности.

Авторы выражают благодарность организаторам онлайн-конференции «Фараби әлемі», проведенного кафедрой политологии и политических технологий КазНУ им.аль-Фараби 06-07 апреля 2021 года по теме «Глобальные вызовы XXI века: проблемы безопасности и перспективы развития», в том числе за возможность познакомиться с авторами, которые создали эту статью. А также региональной молодежной сети Central Asia Youth for Water за предоставленные данные опроса.

Список литературы:

1. Аширбеков У.А., Зонн И.С. Арал: история исчезающего моря. Душанбе, 2003.-86 с.
2. Всемирный банк. Водно-энергетический нексус в Центральной Азии. Усиление региональной кооперации в бассейне р.Сырдарья. Регион Европы и Центральной Азии. Вашингтон, 2014.
3. Глазовский Н. Ф., Кудинова Н. В, Одинокова Л. Ю, Стрелецкий В. Н., Шестаков А. С. Указ. соч., 2000, с. 83–84.
4. Казахское телеграфное агентство «КазТАГ» (www.kaztag.kz). Электронный ресурс] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31627401

5. Кипшакбаев Н.К. Соколов В.И. – Водные ресурсы бассейна Аральского моря – формирование, распределение, водопользование, сборник Водные ресурсы Центральной Азии, Алматы, 2002 г.
6. Комитет статистики МНЭ РК, 2021.
7. Лагутин Е.И. Подземные воды Казахской плиты. Алматы-Тараз: «Формат-Принт», 2014. – 402 с;
8. Молодежь Центральной Азии объединяется для решения региональных экологических проблем: [Электронный ресурс] <https://carecesco.org/main/news/news/molodezh-tsentralnoy-azii-obedinyatsya-dlya-resheniya-regionalnykh-ekologicheskikh-problem/>
9. ОБСЕ наращивание потенциала молодых ученых ЦА и Афганистана по воде для политического исследования: [Электронный ресурс] https://www.osce.org/files/f/documents/e/f/379174_0.pdf
10. Рахматуллаев Э.. ВОДНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ПРЕВЕНТИВНАЯ ДИПЛОМАТИЯ «Восток», М., 2008, № 1, с. 138–144.
11. Среднемесячная заработная плата (февраль 2021 года, тенге, оценка). [Электронный ресурс] <https://stat.gov.kz/>.
12. ЮНЕСКО, Водное образование: [Электронный ресурс] <https://en.unesco.org/themes/water-security/hydrology/water-education>
ЮНЕСКО, Водные ресурсы– неотъемлемая часть решения проблемы изменения климата: [Электронный ресурс] <http://ru.unesco.kz/water-resources-an-essential-part-of-the-solution-to-climate-change>

МОЛОДЕЖЬ КИТАЯ И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ СТРАНЫ

Чжан Цзяци,

магистрантка 1 курса, политология,

Научный руководитель: д. полит.н., профессор Зайниева Л.Ю.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Процветание молодежи ведет к процветанию страны, сильная молодежь делает страну сильной, а если молодежь берет на себя ответственность, у страны появляется надежда. Китайская молодежь играет магистральную, авангардную и движущую роль в развитии Китая.

Ключевые слова: Китай, молодежь, образование, культура, окружающая среда.

Молодежная группа является важным человеческим ресурсом для экономического и социального развития Китая. Китайская молодежь играет важную роль в содействии преобразованию и развитию современного китайского общества. С момента основания Нового Китая правительство Китая всегда относилось к развитию молодежи и молодежную работу к приоритетным направлениям национального и социального развития.

С исторической точки зрения идеалы, убеждения, душевное состояние и всеобъемлющие качества молодого поколения влияют на наследственность и развитие партии и страны. С точки зрения времени молодые люди являются одновременно свидетелями и участниками всеобъемлющего строительства современной социалистической страны и осуществления великого возрождения Китайской Народной Республики. Молодые люди также являются ведущей силой в борьбе и основным бенефициаром. Генеральный секретарь Си Цзиньпин сказал: «Река времени бесконечна, и каждое поколение молодежи имеет свою судьбу и возможности. Они должны планировать свою жизнь и творить историю в условиях своего времени» [4].

Преимущества молодости заключаются в том, что молодые люди умеют разрывать оковы старых вещей и декадентских концепций и легче принимают новые вещи и новые идеи. Они смелы, трудолюбивы, прилежны, настойчивы и предпочитают совмещать теорию с практикой.

Творчество молодых людей – ценный актив. Человеческое творчество в полной мере отражается в молодых людях, а молодежь – самая активная производительная сила. Молодые люди сообразительны, богаты воображением и чувствительны. Они первопроходцы в продвижении социальных изменений и национального развития. Они активно исследуют и развивают неизведанные области и играют незаменимую роль в инновациях.

В социальном развитии и национальном строительстве молодые люди добились отличных результатов благодаря собственным преимуществам. Они используют профессиональные навыки и культурные знания, чтобы играть определенную роль на своих должностях. В 2021 году Китай выполнил задачу по сокращению бедности в новую эпоху в соответствии с намеченным графиком, добился значительной победы, которая впечатляет весь мир. Сельское бедное население Китая сократилось с 770 миллионов в конце 1978 года до 5,51 миллиона в конце 2019 года, а уровень сельской бедности снизился с 97,5% в конце 1978 года до 0,6% в конце 2019 года. В частности, благодаря активизации усилий по борьбе с нищетой моя страна сокращала бедность более чем на 10 миллионов человек каждый год в течение семи лет подряд и 55,75 миллиона сельских бедняков были вырваны из нищеты в течение «13-го пятилетнего плана» период [3].

В борьбе за сокращение бедности молодые кадры открыли сверхчеловеческую модель помощи бедным семьям. Они искали выход, чтобы добиться благополучной жизни в сложных условиях и нашли способ стать богатым. Они посвятили свою молодежь борьбе с нищетой, а некоторые молодые кадры даже потеряли свои драгоценные жизни.

В 2020 году, когда по всему миру прокатилась эпидемия, Китай стал единственной крупной экономикой в мире с ожидаемой положительной динамикой ВВП. На начальной стадии эпидемии все, что люди могут сделать – это поместиться в карантин дома, снова и снова сканировать свои телефоны и новости и всегда обращать внимание на информацию об эпидемии и изменениях данных об инфекциях.

Но борьба с эпидемией на этот раз – это не борьба одного человека, люди по всей стране объединяются и помогают друг другу. Есть бесчисленное множество самых красивых ретроградов в доспехах, соревнующихся со временем и борющихся с эпидемией. Большинство из них – молодые врачи, молодые полицейские и молодые студенты-добровольцы. Они приезжают со всех концов родины и находятся на передовой борьбы с эпидемией. Квалифицированные, простые и добрые работники инфраструктуры построили Хуошэншань больницу в Ухани площадью 34 000 квадратных метров с вместимостью 1000 коек за 9 дней. Есть даже молодые волонтеры, доставляющие медикаменты и продукты питания в районы с тяжелыми эпидемиями. Новый коронавирус оказал большое влияние на экономику Китая. Во время эпидемии правительство, компании и предприятия использовали онлайн-офисы для поддержания внутренних операций и в определенной степени поддерживали экономическое развитие.

Китайская молодежь способствовала развитию науки и технологий Китая. FAST (Five-hundred-meter Aperture Spherical radio Telescope) (сферический радиотелескоп с пятисотметровой апертурой), известный как «китайский небесный глаз», расположен в округе Пинтан провинции Гуйчжоу, Китай. FAST возглавляет Национальная астрономическая обсерватория Китайской академии наук, обладающая независимыми правами интеллектуальной собственности Китая, крупнейший в мире однокалиберный и самый чувствительный радиотелескоп. Средний возраст этой команды – 34 года [1].

Китайская молодежь способствовала развитию образования и культуры. Национальный план на 2020-2021 учебный год предусматривает отбор 22 842 учителей для поддержки отдаленных бедных районов, приграничных этнических районов и старых революционных базовых районов, из которых 21 635 запланированы на этап обязательного образования. На этапе необязательного образования планируется отобрать 1207 человек. Учителя сеют семена знаний в различных регионах Китая [2].

Китайская молодежь способствует экономическому развитию. В последние годы в Китае быстро развивалась электронная коммерция, интернет-магазины, онлайн-платежи и т. д. Развитие этих технологий сделало нашу жизнь яркой. Товары становятся все более и более интернациональными. Поймите, китайские товары уходят, а иностранные товары приходят.

Китайская молодежь способствовала развитию политики. Все больше и больше молодых кадров демонстрируют уникальные взгляды на политику: они используют власть по-своему, сближаются с людьми, помогают людям решать их проблемы и служат народу. Он играет важную роль в процессе всестороннего строительства современной социалистической страны.

Значительна роль китайской молодежи в управлении окружающей средой. Во всех провинциях Китая есть несколько добровольческих организаций по охране окружающей среды, состоящих из молодых добровольцев, которые пропагандируют знания об охране окружающей среды (экономия воды, экономия электроэнергии, сортировка мусора, утилизация отходов, сокращение выбросов углекислого газа и других вредных газов и т. д.) и организуют экологические мероприятия, а также защитные мероприятия (сбор мусора, посадка деревьев, спасение морских обитателей и др.).

Требования к китайской молодежи в новую эру.

Во-первых, утверждайте высокие идеалы, любите великую Родину, любите каждый дюйм Родины, любите людей, любите прекрасную культуру Родины. Идеалы и убеждения молодежи связаны с будущим страны и направлением здорового роста молодежи. Когда у молодых людей есть высокие идеалы, у них есть правильное направление и сильная мотивация. В новую эру китайская молодежь должна и дальше укреплять свою веру в марксизм, веру в социализм с китайскими особенностями и уверенность в великом возрождении китайской мечты о китайской нации. Пусть идеалы и убеждения возвышаются в предпринимательской борьбе, а молодежь сияет в инновациях и творчестве.

Во-вторых, стремитесь изучать профессиональные культурные знания, развивать сильные навыки и способности, стремиться повышать гуманистическую грамотность, служить людям научными знаниями и профессиональными навыками и вносить свой вклад в страну посредством инноваций и творчества. Государство придает большое значение образованию. В последние годы финансовые вложения Китая в образование с каждым годом увеличиваются. Министерство образования, Национальное статистическое бюро и Министерство финансов совместно выпустили «Объявление об использовании национальных фондов образования в 2019 году». В объявлении показано: в 2019 году общее национальное финансирование образования Китая составило 5 017 812 миллионов юаней. расходы на национальное финансовое образование приходятся на внутреннее производство, что составляет 4,04%. В современную эпоху скорость обновления знаний увеличивается, разделение труда в обществе постепенно совершенствуется, и продолжают появляться новые технологии, новые модели и новые бизнес-форматы. Это не только дает молодым людям благоприятную возможность проявить свои таланты, но и выдвигает более высокие требования к способностям и качеству молодых людей.

В – третьих, молодые люди в новую эпоху должны обладать высоким чувством ответственности и твердым чувством миссии [7]. Молодые люди должны нести ответственность за страну и людей. Молодые люди новой эры являются одновременно и теми, кто преследует свои мечты, и теми, кто их реализует. Погоня за мечтой требует страсти и идеалов, а осуществление мечты требует упорной работы и преданности. Оглядываясь назад на историю, можно сказать, что это достигнуто именно благодаря усилиям поколений китайской молодежи, которые мужественно шли в авангарде времени. Они трудолюбивы, изобретательны и преданы своему делу. И мы сотворили чудо быстрого экономического развития и долговременной социальной стабильности. Генеральный секретарь Си Цзиньпин проповедовал на Национальной конференции по борьбе с новой коронарной пневмонией 8 сентября 2020 года: «Нет героев, которые падают с неба, только смертные, которые встают». В профилактике новой коронарной пневмонии и борьбе с ней эпидемии, мо-

лодое поколение выступило вперед. Интерпретация идеалов и самоотверженности, миссии и ответственности молодежи в новую эру практическими действиями [6].

В-четвертых, китайская молодежь в новую эпоху должна укрепить свое нравственное совершенствование. Нравственность – это основа личности, и необходим прочный моральный фундамент, чтобы идти более гладко и идти дальше по жизненному пути [5]. Установление правильных ценностей – ключ к нравственному развитию. Китайская молодежь в новую эпоху должна придерживаться основных ценностей социализма с китайскими особенностями. Китай отстаивает такие основные социалистические ценности, как: «процветание, демократия, цивилизация, гармония, свобода, равенство, справедливость, верховенство закона, патриотизм, преданность делу, честность и дружелюбие». С одной стороны, основные ценности социализма с китайскими особенностями имеют глубокую основу превосходной китайской традиционной культуры. Основные ценности социализма выражают важнейшие ценностные потребности страны, общества и отдельных лиц и воплощают в себе ценностные стандарты нашего общества в отношении суждения о добре и зле. С другой стороны, основные ценности социализма – это основные ценностные цели и ценностные концепции, которые формируются и развиваются в практике социализма с китайскими особенностями, и являются конкретным проявлением китаизации марксизма [5].

В-пятых, китайская молодежь в новую эпоху должна укрепить свою уверенность в пути, теории, системе и культуре социализма с китайскими особенностями и обеспечить четкие ценности для упорядоченного функционирования и устойчивого развития общества. Убедитесь, что дело социализма с китайскими особенностями всегда продвигается в правильном направлении и продолжает проявлять большую жизнеспособность. Китайская молодежь в новую эпоху живет в Китае и смотрит на мир. Изучая знания, мы также должны продвигать китайскую культуру и дух и быть преданными патриотами. Каждый гражданин Китая должен ставить национальную безопасность, честь и интересы превыше всего. Патриотизм должен быть рациональным поведением, а не простым выражением эмоций, а должен осуществляться принципиальным и законным образом. Необходимо способствовать национальному единству, укреплять национальную уверенность в себе и гордость, а также уважать различия в культуре, обычаях и религиях. Это необходимо для повышения осведомленности о национальной обороне и национальной безопасности [7].

Сила образцов для подражания безгранична. В каждой стране есть много героев, и в каждой эпохе есть отличные образцы времени. Дух, темперамент и моральные качества, проявленные в них, являются общим богатством человеческой цивилизации. Это образец подражания для молодых людей. Молодые люди должны научиться быть честными и заслуживающими доверия и искать истину в фактах. Мы должны научиться помогать другим ради удовольствия, заботясь о благородных чувствах других и создавать жизненные ценности в процессе заботы и помощи другим, а также научиться профессиональной этике, преданности делу и трудолюбию.

В целом молодежь играет незаменимую и содействующую роль в развитии страны. В то же время страна также придает большое значение развитию выдающейся подготовки молодежи и разработала молодежную политику, подходящую для развития молодежи. Родина открывает зеленый канал молодым людям с идеалами и стремлениями. Как китайская молодежь, мы несем ответственность и обязаны изучать профессиональные знания, повышать качество своей работы, всесторонне развивать различные навыки и использовать свои собственные практические действия для вознаграждения нашей Родины. Мы – надежда страны, а страна – наша опора, потому что с поддержкой Родины мы можем исследовать неизведанные области знаний и расширять свой кругозор.

Список литературы:

1. Чжан Ниннин, Хуа Рун. Команда инженеров FAST по вводу в эксплуатацию: Звездный Наблюдатель // China Youth Magazine, 11 июня 2019.
<https://www.163.com/dy/article/EGTVILEP0512BJHG.html>
2. В 2020-2021 учебном году планируется направить 22 842 учителя по всей стране для поддержки преподавания // Жэньминь жибао онлайн, People's Daily Online, 11 июня 2020.
<http://edu.people.com.cn/n1/2020/0611/c1006-31742576.html>
3. Битва за сокращение бедности в новую эпоху была полностью выиграна // Китайская молодежная газета, 15 декабря 2020.
http://zqb.cyol.com/html/2020-12/14/nw.D110000zgqnb_20201214_1-02.htm
4. Си Цзиньпин. Си Цзиньпин рассказывает о государственном управлении. – [М]. Пекинский издательский дом иностранных языков, 2014.
5. Ван Бангхэ. Основная ценность социализма – это некая «мораль» // Китай в поисках истины, 12 октября 2018.
<http://www.71.cn/2018/1022/1021461.shtml>
6. Си Цзиньпин. Выступление генерального секретаря Си Цзиньпина на Национальной конференции по борьбе с новой эпидемией коронарной пневмонии // Китай в поисках истины, 8 сентября 2020.
http://www.xinhuanet.com/politics/2020-10/15/c_1126614978.htm
7. Ли Цзяньминь, Сун Чжоу. Идеологическое и нравственное культивирование и правовое руководство. – Издательство Нанкинского университета, 2014.

БАРЫМТА ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛДАРДЫ ШЕШУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Шәмшиев П.Р.

Конфликтология, 2 курс

Ғылыми жетекші: с.ғ.д., профессор Мусатаев С.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы жанжалдарды шешу тәсілі ретінде барымтаның конструктивті және деструктивті қызметіне талдау жасалынды. Талдау нәтижесінде конструктивті қызметтің басым болғандығы анықталды. Бірақ дәстүрлі қазақ қоғамының колониалды жүйенің ықпалы нәтижесінде барымта институтының конструктивті қызметі деструктивті сипатқа деформацияланғандығы айқындалды.

Түйін сөздер: Барымта, дәстүрлі қазақ қоғамы, барымтаның конструктивті және деструктивті қызметі, эволюционизм.

Қазақстан тәуелсіздік алысымен мемлекеттік, қоғамдық-саяси, ғылыми деңгейде мемлекеттің тарихын, халықтың өткен замандағы тыныс-тіршілігін білуге, оны зерттеуге деген құлшыныс артты. 2004 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданып, сан мыңдаған жылдық тарихымызды танып, оны ғылыми негізде зерттеуге кең мүмкіндік жасалды. Ал 2017 жылы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы тұтас «Рухани жаңғыру» атты мемлекеттік бағдарламаға ұласып, өзімізді тануға кең жол ашты.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ХХІ ғасырдағы «Ұлттық сананың» бәсекелік қабілет; прагматизм; ұлттық бірегейлікті сақтау; білімнің салтанат құруы; Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы; сананың ашықтығы сынды құрамдас компоненттері атап өтілді [1]. Яғни қанымызға сіңген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды эволюциялық әдіснаманы қолдана отырып ұлттық бірегейлікті сақтау, қала берді әлемнің озық тәжірибелеріне санамыздың ашық болуын мемлекет басшысы тұспалдап отыр. Біз де бұл мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы түрлі жанжалдарды шешуде қолданылған «барымта» тәсіліне ғылыми әдіснамаға сүйеніп талдау жасап, тарихымызға тың көзқараспен қарауға тырысамыз.

Ғылыми мақаланың әдіснамалық негізі ретінде белгілі француз құқықтанушысы және антропологы Норбер Руланның құқықтық антропологияны құрастыруындағы әдіс, тәсілдер жиындығын басты назарға аламыз [2]. Сонымен қатар тақырыпқа қатысты мүмкін болған ғылыми еңбектерді қайнар көздік талдау әдісі бойынша сараптап, салыстармалы әдіспен батыстық, ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектерін жүйелік әдіс арқылы жіктеу жүзеге асырылды.

Құқықтық антропология ғылымының дамуы дәстүрлі және заманауи қоғамға дейінгі өзге де адамзат бірлестіктерінде қолданылған жанжалдарды шешу әдіс-тәсілдеріне деген көзқарасты өзгертті. Француз құқықтық антропология ассоциациясының негізін қалаушы Норбер Руланның зерттеулері алғашқы қауымдық қоғамдағы зорлықтың көп болғандығы туралы және мемлекеттік сот институттарының пайда болуы сол қоғамдарға тән кек алудан толық арылуға мүмкіндік берді деген пікірді жоққа шығарды. Ол «мемлекеттің немесе миссионерлердің өз заң үстемдігін орнатуға деген ұмтылысы нәтижесінде сол қоғамда үнемі зорлық болды деген пікірді әдейі тудырғандығы» жайлы этнографиялық зерттеулер жүргізу арқылы қорытындыға келеді [2, 172 б.]. Ол біз айтып отырған дәстүрлі қоғам орнына «элементарлы» қоғам деген ұғымды қолданды. Оның пікірі бойынша «элементарлы» қоғамда соттық емес жанжалдарды шешу тәсілдері «кек немесе өш алу – келіссөз – делдалдық» жүйесін құрайтынын айтады [2, 161-163 бб.]. Біз қарастыратын барымта институты да осы әдіснамаға сәйкес келеді.

«Барымта» термині «маған тиесілі нәрсе», яғни «барым» – «менің иемденуге құқығы меншігім» деген мағынаны білдіреді [3]. Демек бұл сөздік түсіндірмеге сәйкес барымтаның байырғы кезден жағымды, қоғамда позитивті қызмет атқарғандығын көреміз. Себебі адам өзіне тиесілі мүлікті, материалды не материалды емес болсын, иелену және қолдану құқығына ие болса, оны қорғауға да құқылы екені сөзсіз.

Барымтаның дәстүрлі қазақ қоғамында атқарған қызметінің қандай болғандығы, оның мәні, кім жүзеге асырғандығы, оның туындау себебі, қандай жанжалдарда қолданылуы және қалай жүзеге асырылғандығы туралы сұрақтар туындауы заңды. Бұл сұрақтарға түрлі ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы жауап беріп көрелік.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде барымта терминіне мынадай анықтама береді: «Барымта – байырғы қазақ қоғамындағы құн дауы, жер дауы т.б. байланысты билер кескен құн мөлшерін айыпты жақ өтей алмағанда не одан бұлтарғанда, билердің келісімімен құн даулаушылардың қарсы жақтан өрістегі

жылқыларды шауып, айдап әкетуі» [4]. Бұл анықтамаға сәйкес барымтаның бастапқыда дәстүрлі қазақ қоғамында әлеуметтік жанжалдарды шешу тәсілі болғандығына көзіміз жетеді. Оның мәні билер қабылдаған шешімге сәйкес белгілі бір айып (құн) мөлшерін айыпты жақ өтей алмағанда, не одан бұлтарғанда, билердің келісімімен жәбірленуші тараптың (құн даулаушылардың) қарсы жақтан жылқыларды шауып, айдап әкетуінен көрініс тапқан. Барымтаны бұл анықтамаға сәйкес және де өзге де жағдайларда құн, жер, қалың мал және өзге де жанжалдарда қолданған.

Барымта институтына Висконсин университетінің профессоры, американдық тарихшы Вирджиния Мартин фундаменталды зерттеу жүргізді [5]. Вирджиния Мартин монографияда орта жүз қазақтары мысалында XIX ғасырдағы Қазақтардың әлеуметтік және мәдени тарихының бірден-бір аспектісі ретінде сот ғұрыптарын (адат) және олардың патша үкіметінің колониалды басқару кезеңіндегі тәжірибеде қолданылуына зерттеу жүргізді. Ол дәстүрлі қазақ қоғамында қолданылған сот тәжірибесін әлеуметтік-мәдени тұрғыдан зерттеп, барымтаның қоғамда бастапқыда конструктивті қызмет атқарғандығын дәлелдейді.

Вирджиния Мартиннің анықтамасы бойынша барымта «адатпен санкцияланған дауларды шешу әдісі» [5, 165 б.]. Ол барымтаның қызметі, оның мәнін анықтауда жоғарыдағы қазақ тілінің сөздігіндегі анықтамамен тұспа тұр келеді. Мәселені тереңдеп зерттей келе американдық тарихшы барымтаның жүзеге асу себебін анықтады. Оның пікірі бойынша барымтаны жасаудың басты себебі өзге тарапты жанжалды әділетті шешуге итермелеу болып табылады. Осылайша шауып қарсы тараптың малын шауып, айдап әкеткен кезде жәбірленуші тарап әділетті шешімге келмейінде өзінде қалдырылған.

Қазақстандық зерттеушілер Г.Р. Усеинова мен К.Р. Усеинова барымтаны тек малды ұрлау және бұзылған құқықты қалпына келтіру тәсілі ретінде ғана емес келесі өзгеше тұрғыдан да қарауды ұсынады:

- физикалық немесе моралды жәбір көрумен байланысты өш алу;
- қауымдық рулық мүдделерден бас тартқандарға жаза ретінде;
- бұзылған құқықты қалпына келтіру тәсілі;
- әлеуметтік наразылықтың немесе көңіл толмаушылықтың формасы;
- рулар арасындағы дауларды шешу формасы [6, 27-б.].

Барымтаның бұзылған құқықты қалпына келтіру, әлеуметтік наразылықтың немесе көңіл толмаушылықтың және осылайша рулар арасындағы дауларды шешу формасы болуы оның дәстүрлі қазақ қоғамында конструктивті қызмет атқарғандығын көрсетеді.

Осылайша, барымта институтының конструктивті қызметі Вирджиния Мартин мен қазақстандық зерттеушілер Г.Р. Усеинова мен К.Р. Усеинова пайымдауларымен дәлелденіп отыр.

Дегенмен барымта институтын зерттеуші ғалымдардың бір бөлігі оның қазақ қоғамдағы деструктивті қызметі жайлы дәлелдер келтіреді. Әсіресе бұл пікірді патша үкіметі заманындағы орыс ғалымдары мен саяхатшылары өз еңбектеріне бақылаулары арқылы пікірін дәлелдеген. Қазақ халқының Геродоты атанған А.И. Левшин қазақтар жайлы жазылған тұңғыш фундаменталды еңбегінде жергілікті жердің географиясы, халықтың тарихы мен этнографиясын зерттеуге теңдессіз үлес қосты [7]. Мұнда ол қазақтардың этнографиясын зерттеу барысында барымта жайлы да біршама ақпарат беріп өтеді. А.И. Левшин қазақ жеріне саяхаты барысында барымтаның кері әсерлерін көзімен көрген ол, «бір адамның өзге адамға кегін алуы және оған ауыл, туысқандар, тіпті тұтас рудың араласуынан болатын баранта жүздеген киіз үйді қуғыннан қашып құтылу мақсатында өз үйін тастап мәңгілікке басқа жерге босып кетуге итермелейді», – деп жазады [7, 300 б.]. Мысал ретінде ол қарақалпақ халқының қазақтардың ежелгі өкпесінен өш алуынан қорқып, Сырдария өзенінің жағасында бағзы заманда мықты хандары бола отырып үздіксіз көшу нәтижесінде саяси тәуелсіздігінен айырылғанын жазады.

Барымтаны қазақтардың кек алуындағы ең нашар ғұрып ретінде сипаттаған орыс ғалымы оны малдарды үздіксіз бір-бірінен айдап алып кету деп түсіндіреді. Барымта нәтижесінде жанжал тұтас рулар арасында болып, көп халық кері әсерін сезінетіні жайлы жазады. Және сол өш алу процесі кезінде ерекше ерлігімен көзге түскендерді батыр ретінде халық сыйлайды дейді.

А.И. Левшин сонымен қатар барымтаның үш жүзде қолданылу деңгейін де салыстырады. Ол барымтадан ең зардап шеккен кіші жүз қазақтары дегенді жазады. Дәлел ретінде ол 1813-1815 жылдары кіші жүз қазақтарының барымта салдарынан өз үйінен көшуіне және ас алу үшін өз балаларын сатуға дейін барған деген ақпаратты еңбегінде келтіреді. Автордың мәліметінше ұлы және кіші жүзде де барымта кездеседі, бірақ кіші жүз қазақтарымен салыстарғанда аз мөлшерде және салдары төмен. Осыған ұқсас пікірлер қазақ жеріне келген орыс географилық қауымдастығының ғалымдары еңбектерінде де кездеседі.

Қазақ жеріне тек орыс саяхатшылары мен ғалымдары ғана емес ағылшын, неміс, француз зерттеушілері де саяхат жасаған. Атап өтер болсам 1848-1855 жылдары ағылшын зерттеушісі Томас Витлам Аткинсон [8], және де XIX ғасында неміс зерттеушілері Грегор Хельмерсон, Франц Шварц [9] және француз зерттеушісі Ш.-Е. Ужфальви де Мезе-Ковезд [10]. Қазақ жеріне саяхаты барысында аталмыш

зерттеушілер халықтың этнографиясы, оның өмір сүретін географиялық ортасы мен тарихы бойынша құнды мәліметтер жинақтаған. Барлығы дерлік қазақ жеріне саяхаты барысында барымта арқылы тұтас рулар мен жеке адамдардың бір-бірінің малын айдап алып кетіп барымта жасау оқиғаларын көріп басынан өткереді. Және орыс ғалымдары секілді барымтаның қазақ қоғамындағы деструктивті қызметіне куә болады.

Дегенмен барымтаның дәстүрлі қазақ қоғамында конструктивті немесе деструктивті қызмет атқару мәселесінде қайсысының басым болуы сұрағына біздің ойымызша бұл феноменге уақыт факторы тұрғысынан да мән беру шарт. Ары қарай талдау барымтаның қоғамның дамуы барысында тұрақтылық кезеңі мен дағдарыс уақытында әртүрлі қызмет атқарғандығын дәлелдеді.

Барымта институтының қай уақытта қолданыла бастағандығы сұрағы зерттеушілерде дискуссия тудырады. қазақстандық зерттеушілер Г.Р. Усеинова мен К.Р. Усеинова бір топ зерттеушілердің барымта институтының қазақ қоғамының феодадану процесінің күшеюі мен рулық қатынастардың әлсірей бастаған XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында қолданыла бастады деген тұжырымына келіспейді. Олар келесі аргументтерді келтіреді:

– бастапқыда барымта заңсыздық элементтерін шектеп оны реттеу арқылы тәртіпті қорғаудың заңды тәсіліне айналдырған;

– қарапайым құқықтың асар, жұртшылық және жылу сияқты институттары сияқты барымтада рулық бастау көрініс тапқан;

– барымта XVIII ғасырдан ертеректе дәстүрлі көшпелі қоғамда жанжалдарды шешу механизмі және бидің шешімдерін орындай тәсілі ретінде пайда болған. Ал XVIII-XIX ғасырларда ол өзінің бастапқы формасын жоғалтып, малды ұрлауға негізделген руаралық соғыстардан көрініс тапты. [6, 28 б.].

Демек барымта бастапқыда конструктивті қызмет атқарған. Кейін уақыт өте келе қоғамдың даму процесі барысында барымтаның қоғамда атқарған қызметі өзгерген.

Барымта институтының дәстүрлі қазақ қоғамындағы қызметінің конструктивтіден деструктивтіге өзгеруіне XVIII-XIX ғасырдағы саяси, тарихи процесстер ықпал етті. Қазақ хандығында XVII-XVIII ғасырда болған қоғамдық-саяси процесстер нәтижесінде хандықтың әлсіреуі байқалды. Шыңғыс хан ұрпақтары болып саналатын төрелердің билік үшін толассыз күресіне негізделген саяси дағдарыс, сондай-ақ билеушілердің бірінен-соң бірі алмасуы хандық билікті және тұтас халықты ішпей әлсіретті. Саяси биліктің нышаны хандық институттың әлсіреуі децентралистік саяси күштердің ықпалының артуына әсер етті. Әр жүз жеке дара билік етуге тырысты. Ал Жоңғар шапқыншылығы қазақ хандығының әлсіреуінің сыртқы факторы болды. Қала берді патша үкіметінің және Цин империясының күшеюі сыртқы хандыққа саяси ықпалды арттырды.

Жоғарыдағы ішкі және сыртқы факторлар қазақ хандығын әлсіретіп сыртқы көршілермен байланыс орнатуға итермеледі. 1731 жылдан бастап кіші жүздің ханы Әбілқайыр бастаған қазақ рулары патша үкіметінің билігін мойындады. Осы жылдан бастап қазақ халқының патша үкіметінің құрамына ену процесі басталды. Абылай ханның өлімінен кейін қазақ халқының Ресейдің бодандығына өту процесі жеделдеді. Патша үкіметі осы кезеңнен бастап отарлық саясатты жүзеге асыра бастады. Отарлық саясат дәстүрлі қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, діни, мәдени институттарының бірте-бірте жойылуына алып келді.

Патша үкіметі қол астына өте бастаған қазақ жүздері мен руларына отарлық саясатты жүзеге асыру үшін түрлі реформалар жүзеге асырды. Тарихта Игельстром реформасы деген атпен қалған 1787 жылғы іс-шаралар кіші жүздегі хандық билікті әлсіретті.

1822 жылғы «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарлық» хандық билікті әлсіретіп қана қоймай дәстүрлі билер сотының да ықпалын төмендетті. Сонымен қатар жарлық барымта институтының қызметінің өзгеруіне де ықпал етті. Жүргізілген реформағы сәйкес барымта аса ауып қылмыс ретінде тіркелді. 1857 жылғы «Қылмыстық істерді қарайтын сот заңының» 1167 бабына сәйкес опасыздық, кісі өлтіру, тонау, өз руластарын үкіметке қарсы қою, өкімет билігіне ашықтан-ашық бой ұсынбау, мансаптылардың қызмет бабындағы қылмысы, мемлекеттік ресми құжаттарды әдейі теріс тәржімелеу, қаралатын іс бойынша жалған ант беру сынды ауыр қылмыстар қатарында «барымта» да болды [11, 67 б.]. Көрнекті қазақ ғалымы, саяхатшысы, географы Шоқан Уәлиханов «барымтаның» аса ауыр қылмыс ретінде жазалануына қарсы болды. Оның пікірі бойынша сол уақытта патша үкіметінің жергілікті жердегі сот билігін жүзеге асырушылар барымтаның не екендігін нақты білмеген және мар ұрлығы ретінде түсініп ұрлық ретінде айыптаған.

Шоқан Уәлихановның пікірі бойынша дәстүрлі қазақ қоғамында барымта әділеттілікті қалпына келтіру тәсілі болған. Осыған сәйкес ол мынадай дерек келтіреді: «...күшті рулы қазақ өзінен әлсіз қазаққа кісі өлімі үшін, құн немесе тіл тигізгені үшін айып төлемеген, кісі өлтіріп құныкер бола тұра немесе кешірілмес қастық жасай отырып, сотқа келмеген де. Сонда ру мәжілісінің ұйғарымы бойынша қорланған, зәбірленген адам барымта алуға аттанып, ауылын шауып, менменсіген өр көкіректі бас идіреді. Екі жақ

келісімге келген соң, ешқандай айыпсыз, барымталанған малының шырқы бұзылмай қайтарылады» [11, 67-68 бб.]. Осылайша күшті ру өкілінің әлсіз ру өкіліне әділетсіздік іс-әрекетін жоюға барымта қолданылып келген.

Барымтаның конструктивті қызметін патша үкіметіне дәлелдеуге тырысқан ғалым барымтаны екі түрге бөледі. Бірі жасырын жүзеге асырылатын ұрлық, екіншісі ашық, жария барымта. Бірінші барымта түрін билер сотының өкілеттігіне, ал екінші түрге жеңілдеу қарауды ұсынған.

Барымта институтының уақыт өте келе өзгеріске ұшырауы және оған патша өкіметі жүзеге асырған отаршылдық саясатының ықпалы жайында жоғарыда жазған американдық тарихшы Вирджиния Мартиннің монографиясы мысал бола алады. Ол колоницистік әдіснаманы қолдана отырып патша өкіметінің барымтаны криминализациялауында отаршылдық саясат жатқандығын дәлелдеуге тырысты [5, 165-191 бб.]. Патша үкіметі барымтаны қылмыс ретінде көрсету арқылы қазақ халқын отарлады. Себебі автордың пікірі бойынша барымта, қазақ халқының дәстүрлі «адаттын» бөлігі ретінде әлеуметтік-мәдени феномен. Ол мыңдаған жылдық дәстүр негізінде қалыптасқан.

Сонымен біз барымтаның анықтамасы, мәні, оның дәстүрлі қазақ қоғамындағы конструктивті қызметі атқарғандығы туралы қорытындыға келдік. Сонымен қатар қазақ қоғамының даму эволюциясына сәйкес патша үкіметіне тәуелді болған колониалды кезеңде барымта институтының өзгеріске ұшырап, қоғамда деструктивті қызмет атқарғандығын дәлелдеуге тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә. Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». (Дата обращения 19.03.2021). https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Рулан Н. Юридическая антропология. Учебник для вузов // Перевод с франц. Л.П. Данченко, А.И. Ковлера, Т.М. Пиняльвера, О.Э. Залогойной. Ответственный редактор – академик РАН, доктор юридических наук, профессор В.С. Нерсисянц. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – 310 с.
3. Жарасов А.А. Зарубежная и казахстанская историография в изучении истории института барымты // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2018. № 2(14),.
4. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
5. Мартин В. Закон и обычаи в Степи: казахи Среднего жуза и Российский колониализм в XIX веке. / Пер. с англ. Д.М. Костина/ Сост. С.Ф. Мажитов. – Алматы: «Санат», 2009. – 264 стр.
6. Усеинова Г.Р., Усеинова К.Р. Барымта: понятие, сущность, условия правомерности // Юридический вестник ДГУ, 2008. Т.1. №1. С. 27-34.
7. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева). – Алматы, «Санат», 1996. – 656 стр.
8. Первые английские путешественники в Казахской степи/Пер. с англ. Д.М. Костиной / Сост. И.В. Ерофеева. – Алматы: «Санат», 2006. – 312 стр.
9. Немецкие исследователи в Казахстане. Часть 1. / Пер. с нем. Л.А. Захаровой /Сост. И.В. Ерофеева – Алматы: «Санат», 2006. – 408 стр.
10. Французские исследователи в Казахстане. / Пер. с фр. О.В. Рублевой /Сост. И.В. Ерофеева – Алматы: «Санат», 2006. – 272 стр.
11. Уәлиханов Ш. Алтышарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.

ОЦЕНКА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ: УЧАСТИЕ И ДОВЕРИЕ

Шайкулова Айсулу,
политология, 4 курс,
Руководитель: Илеуова Г.Т
КазНУ им.аль-Фараби

Аннотация. Как мы знаем, в 2021 году впервые за 16 лет прошли не досрочные, а очередные выборы в Мажилис Парламента РК. Наряду с парламентскими выборами проходили выборы депутатов маслихатов. За места в Парламенте по партийным спискам боролись пять политических партий, три из которых прошли в Парламент, преодолев семипроцентный барьер⁴. Несмотря на участие международных и местных наблюдателей, заявления официальных лиц и представителей оппозиции, по нашему мнению, важным компонентом выборного процесса является отношение, мнение и впечатления рядового избирателя. Ведь явка электората в голосовании на выборах служит фундаментом политической легитимизации власти.

Ключевые слова: доверие, электорат, парламентские выборы.

Основной целью данной статьи является анализ электорального поведения и доверия населения на примере парламентских выборов 2021 года. В статье также представлен сравнительный анализ выборов этого года и 2004 года по выше заданным вопросам.

Для решения поставленных задач мы привлекли данные исследования, которые на собственные средства провел Общественный фонд «Центр социальных и политических исследований «Стратегия» в феврале 2021 года. Стоит отметить, чтобы дать более развернутый портрет избирателя, будут рассмотрены такие важные параметры, как возраст опрошенных, пол, образование, их социально-экономическое положение.

По данным опроса в выборах приняли участие 44,8% респондентов, 50,8% сказали, что не ходили на избирательные участки. Однако тут важно обратить внимание на различные категории избирателей, начиная с возраста. Число голосовавших молодых людей в возрасте 18-25 лет составило 38,5%, в то время таких же ответов в группе людей от 24-34 лет – 42,1%, что на 4% выше показателя предыдущей возрастной группы. Меньше всего в голосовании приняли участие представители возрастной группы 35-44 лет (36,4%). Наибольшую активность показали избиратели из категории старше 65 лет: 72,7%, что показывает их электоральную дисциплинированность. Таким образом, по результатам опроса, парламентские выборы проигнорировал каждый второй представитель возрастных групп до 64 лет (см. диаграмму 1)⁵.

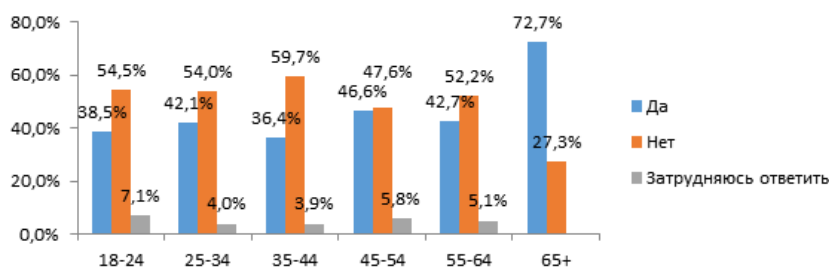

Диаграмма 1. – Распределение ответов на вопрос: «Скажите, Вы принимали участие в голосовании на выборах в Мажилис Парламента РК?» (% среди представителей различных возрастных групп)

Сравнивая полученные данные с показателями опроса по оценке электоральной памяти 2004 года, можно заметить тенденцию снижения количества электората в голосовании на выборах. Согласно результатам исследования, в 2004 году в голосовании приняли участие 57,3%, что выше показателя 2021 года на 12,5%. Остальные 42,3% в тот год заявили о своем неучастии (см. диаграмму 2)⁶.

⁴ Википедия. Парламентские выборы в Казахстане. 2021. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Казахстане\(2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Казахстане(2021))

⁵ Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2021

⁶ Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2004

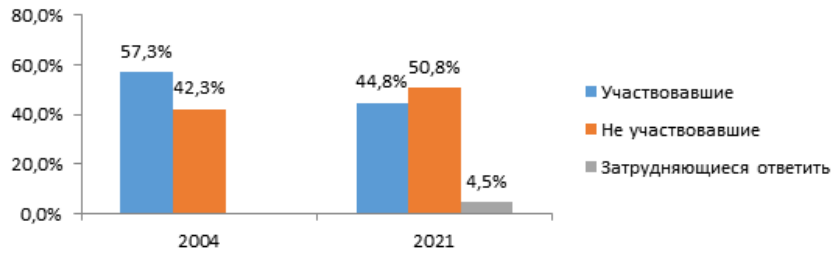

Диаграмма 2. – Явка избирателей на выборах в Парламент РК (сравнительные показатели по результатам опросов 2004 и 2021 г.г.)

Чуть более высокую электоральную активность, по данным опроса-2021, продемонстрировали женщины (45,5%), нежели мужчины (44,3%). Половина мужчин и женщин оставили без внимания прошедшие выборы.

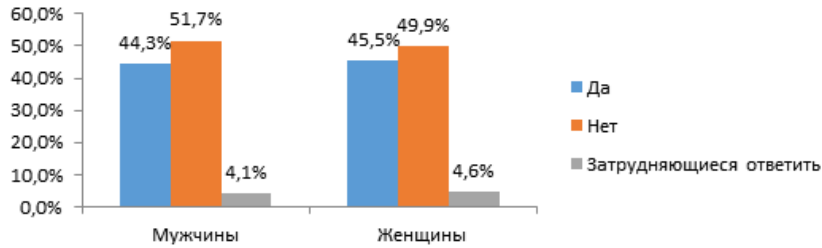

Диаграмма 3. – Распределение ответов на вопрос: «Скажите, Вы принимали участие в голосовании на выборах в Мажилис Парламента РК?» (% в гендерном разрезе)

Интересным представляется выявление причин неучастия значительной части избирателей на выборах 10 января т.г. Одной из целей проведенного социологического исследования было получение ответа на данный вопрос. Результаты опроса подтверждают закономерность, согласно которой уровень участия в голосовании прямо пропорционален уровню доверия избирателя самому институту выборов.

Лишь четверть из опрошенных респондентов придерживается мнения, что результаты выборов достоверны и соответствуют волеизъявлению избирателей (25,9%). При оценке уровня доверия населения в 2004 году доля таких ответов была практически аналогичной и составляла 24,4%. Каждый третий респондент думает, что результатам выборов доверять не следует (37,4%). Данный показатель на 16,6% выше показателя опроса 2004 года (20,8%). Треть опрошенных (36,8%) на вопрос о том, можно ли доверять результатам парламентских выборов, склоняются к мнению, что были какие-то подтасовки «на местах», которые оказали определенное влияние на результаты голосования (в 2004 году этот показатель был 41,6%) (см. диаграмму 4)⁷.

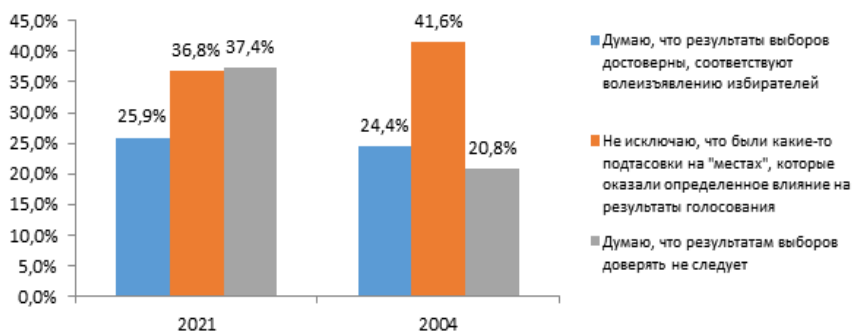

Диаграмма 4. – Распределение ответов на вопрос: «В какой мере, на Ваш взгляд, можно доверять результатам парламентских выборов?» (сравнительные показатели 2004 и 2021 г.г.)

При оценке уровня доверия населения результатам выборов прослеживается прямая зависимость распределения ответов на данный вопрос в зависимости от экономического состояния респондентов.

Как видно из диаграммы 5, выявлена зависимость, по которой, чем ниже уровень потребительского потенциала респондентов, тем ниже/хуже их оценки проведенных выборов. Так, из числа тех, кому не хва-

⁷ Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2004

тает денег даже на продукты питания, только 18,9% респондентов сказали, что результаты выборов достоверны и соответствуют волеизъявлению избирателей. В другой малообеспеченной группе (возможность покупать продукты есть, но возникают финансовые затруднения при покупке одежды) 20,8% убеждены в чистоте выборов. При этом среди них доля недоверяющих выборам 27,7% и 43,3% соответственно.

Среди обеспеченных респондентов, высока доля участия на прошедших выборах и шире распространено мнение, что результаты выборов достоверны и не вызывают сомнений. Анализ данных показывает, что среди респондентов, не исключающих возможность подтасовок на «местах» во время выборов, высока доля людей, которым не хватает денег даже на основные продукты (53,4%). Можно заметить также, что среди тех, кто не в полной мере верит процедуре голосования, сравнительно высоки других малообеспеченных групп населения. Также стоит отметить, что в группе респондентов заявивших, что результатам выборов доверять не следует, значительную часть составляют самые обеспеченные слои населения (58,3%) (см. диаграмму 5)⁸.

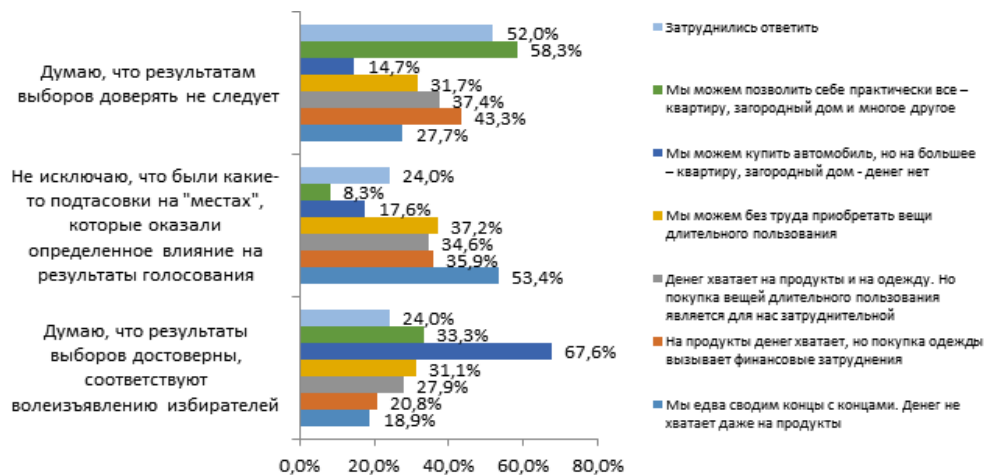

Диаграмма 5. – Распределение ответов на вопрос «К какой из следующей групп населения вы скорее могли себя отнести?» (% в зависимости от оценок уровня доверия)

В образовательном разрезе, недоверительное отношение к прошедшим выборам чаще присутствовало у респондентов со средним и средне специальным образованием (44,8% и 37,2% соответственно). Также доля респондентов, считающих, что выборы прошли с нарушениями, выше среди респондентов с неполным средним и незаконченным высшим образованием (53,8% и 44,1%). В целом, можно говорить о тенденции, согласно которой, чем ниже уровень образования респондентов, тем более высокая оценка парламентских выборов встречается в их ответах.

Таким образом, как показал анализ электоральной памяти населения Казахстана, явка избирателей на прошедших парламентских выборах составила 44,8%. Можно констатировать, что для населения республики характерна недостаточная электоральная активность. Отметим, что из тех, кто пришел на выборы, около половины являются носителями так называемой «дисциплинарной» политической активности, когда человек относится к избирательному процессу как к некой «традиции», а участие в выборах рассматривают в категориях долженствования, нежели ответственности и сознательного выбора.

По результатам исследования можно констатировать, что среди населения преобладает неоднозначное отношение к прошедшим выборам. С одной стороны, на уровне некоторой части населения имеет место признание легитимности выборов и одобрение их результатов. С другой стороны, не отрицается, что выборы были проведены с некоторыми нарушениями, как во время избирательной кампании, так и при подсчете голосов.

Список литературы:

1. Википедия. Парламентские выборы в Казахстане. 2021. https://ru.wikipedia.org/wiki/Парламентские_выборы_в_Казахстане (2021)
2. Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2021
3. Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2004

⁸ Общественный Фонд «ЦСПИ» Стратегия». Опрос. 2004

THE CONCEPT OF JUSTICE IN ABOU NASR FARABI'S THOUGHT

Rahmani Saifurahman

Student of Political Science

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. Farabi connects source of justice to totality of the universe and denies its relation with individual and society. He starts his research in respect to justice from theology and prophecy and then goes after individual and society. He likes Greek philosophers whom he was inspired of, in his scheme he starts from incumbency aspects and acknowledges creation like Neo Plato Philosophers approaches; exportation and grace. Based on the opinion, the universe has created from one source and terms of grace in hierarchical a downtrend line. So, existence is hierarchical which starts from the upmost quiddity of existence, step to step continuous to the lowest step that is material. The hierarchical from intelligence prospect exists among humans. In other words, a human hierarchical is the same as creation. Whereas, there is an attraction of down world to the upper world, so human is attracted to join active and galaxy mind. From Al Farabi account, the attraction is salvation and prosperity and he believes that the salvation only accessible within the society.

Key words: Justice, utopia, non-utopia, government, first president, equality, philosophy, political system, rationality.

Introduction

Justice is one of the most basic concepts in the social science. Classical and modern schools of thought have seriously considered the concept of justice, and each has provided an explanation and definition of its nature. Also, the explanations of the political ideas of liberalism, socialism and Islamic scholars in different periods show the importance of the concept of justice in human society. As the first political philosopher in the Islamic world, Abu Nasr al-Farabi explained the concept of justice by combining philosophical rationality and religious revelation. Now, this article examines the generalities of Farabi's thought about justice, topics such as: the general concept of justice, the relationship between justice and the principle of equality or equality, the relationship between justice and moderation, the role of justice in human society and the relationship between justice and government. Finally, the discussion ends with a brief conclusion.

General concept of justice

Justice has a high status for Farabi. Regarding the relationship between justice, philosophy, politics and prosperity, Farabi says: Philosophy is science that leads us to prosperity, and prosperity is achieved in Medina, man must engage in politics, the survival of politics and science depends on the system of justice (5:76).

The word justice in Islamic texts means: truth, correctness, like putting or putting everything in its place. Farabi's discussion about justice does not begin with a study of justice and its relationship to the individual and the state, but begins with a discussion of theology, prophecy, and related issues to reach the soul of justice, which is a subset of these issues and their relationship. Tanga Tanga (7: 296).

Rules of justice in the world. Therefore, Medina must also be in accordance with the order of the universe, it is necessary for every person in it to be in accordance with justice. Therefore, Medina has order and balance like the order of the world. If God Almighty has virtues and perfection and has built the universe on his justice, then the head of Medina should be the most perfect person in society in terms of virtues and rationality, including justice and government. Build yourself on the basis of justice based on fear of Sharia. Among other virtues, he is a friend of justice and an enemy of oppression and tyranny. Waiting for the correction and guidance of the society by the ruler, and the non-genius, is very futile. It is only in the light of a wise and just government that the utopia in its system leads to the celestial city, where happiness is eternal and lives in groups according to the levels and degrees of perfection and virtues (1: 443).

Farabi continues his discussion by examining justice in the field of human performance, considering justice to mean virtue and the moral queen in the individual to practice moral virtues in relation to others. Influenced by Aristotle, Farabi saw justice as a virtue that manifests itself in the relationship between individuals. Aristotle defines justice not as all virtue but as one of the existing virtues and total virtue, and considered it important because it affects the whole of one's relationship with others and is the only virtue whose existence and non-existence are related to Other humans are evaluated. Aristotle reciprocally considered oppression to be a total vice. Farabi also considers virtue here in the individual sense of practicing moral virtues in relation to others. These virtues include a wide range of good deeds, so that from Farabi's point of view, justice is not the same as virtue, but a situation that occurs as a result of observing morality and doing good deeds in relation to others (8: 315).

Justice and Equality

Farabi believes that everybody below the bodies of the world has the right and ability to virtue and fulfill its face. Matter gives these bodies the right to accept opposing forms, and this is the meaning of existence in the material world. Justice is to give each substance and form its competence and talent for its actuality and perfection. People are not on an equal footing, but are in a hierarchy of abilities and talents. Thus, from Farabi's point of view, the

social and political system is class-based and based on competence, merit and entitlement. But to understand Farabi's class system, a general reference to his philosophical system is necessary. In Farabi's philosophical system, all the universes arose from the grace of the first existence or essence of God, and the beings of the universe are in a subordinate system, so that after the first being, which is the origin of the universe, the hierarchy of the beings of the universe is in order from perfection to imperfection. They walk until they reach a stage where the step is a mere non-existence. The creation of single minds and celestial bodies from the first being or the essence of God also follows the rule that hierarchically until the end, the active intellect It is created by the means of the God of the universe. The head of the utopia, who has gone through the stages of perfection and is a perfect human being, is related to the mentioned intellect (2: 92).

In Farabi's political philosophy, the difference in merit is the source of the social hierarchy. The first president, because he is just and superior, leans on the throne of the presidency and precedes Medina. Therefore, contrary to the Greek philosophers' perception of the primacy of the individual over Medina, Farabi considers moral debate and prosperity as the basis of politics. Because their human abilities or natures are varied, the attention of some people's presidency over others is done from this perspective. The relationship between human beings is the relationship between imperfect and perfect, not the relationship between free and equal human beings. This does not lead to the justification of the policy of conquest, because the basis of Farabi's policy is the utilitarian relationship, that is, guidance and guidance, not force, domination and oppression. For this reason, in civil politics, Farabi has combined the ideal kingdom and prophecy, and based on the results of this discussion, he deals with the plan of the utopia. In this city, its presidency is like medicine. Because the work of both of them is to cure and cure the diseases of Medina, and just as the doctor determines what and the amount of medicine necessary according to the patient's condition, this is the first president to understand the problem and the disease of Medina with his existing virtues. It is medicated, and cured (6: 266).

Farabi believes that it is only in the light of the rule of a wise and just ruler that the existing city becomes a utopia. And the utopia is the place and intermediary for achieving happiness and perfection for human beings. This city is compatible with the celestial city when virtue is eternal and individuals live in groups according to the ranks and degrees of perfection and virtues, on which virtue is the basis (1: 443).

In his discussion on justice, Farabi speaks of a fair discussion of public interests and charities among the people of Medina, and considers it the duty of the government to enact laws in order to protect this share, because these charities belong to all the citizens of Medina and outside the scope of private property. No person, from the first to the last person of Medina, has any right to grant or refuse, increase or decrease them. All the people of Medina should equally benefit from this charity. But the important point in this discussion is that Al-Farabi gives an equal share of charity to each of the people of Medina according to their ability and merit, and each person is entitled to a share or part of this charity in proportion to his merits, any increase Or it is a shortcoming in the share of individuals and injustice (6: 315).

Justice and utopia

In order to be prosperous, a proper society must be built. The utopia, in turn, is built on the basis of a proper order. The right order is for everything to be in its place. It is only in this way that the order of the small world (society) conforms to the order of the big world (the universe). The right order of society is that the most talented people who have taken the most grace from the intellect of the universe to rule the society and lead the society towards salvation, such a society becomes a society of utopia and justice. Every other society is a non-utilitarian society, to the extent that it is far from this desirable order, it is corrupt to varying degrees (5: 75-76).

According to Farabi, every member of the utopia does not have the authority to preside over the utopia, and the utopia is realized if a person is by nature ready for that position and has the queen and the voluntary body to do so. In Farabi's political philosophy, such a person is someone who can no longer be ruled by anyone at all, but must be a person who has completed the stages of perfection. He has become rationally and rationally active and he is a human being in whom the active intellect has dissolved. And this man is the man to whom he is revealed and God reveals to him through the active intellect. The head of the utopia acquires directly through active intellect. Therefore, he is the ruler of all and no one presides over him, and he is the caliph of God on earth to harmonize the order of Medina with the order of the universe.

Farabi starts from the top to reform the society and create a utopia, so the head of the utopia takes precedence over the utopia and it is on the axis of his perfection and virtue that the perfection and virtue of the utopia is organized. Therefore, first the head of the utopia must be established in order to establish order in Medina among the members of the utopia, and as a result of the organization of the utopia by the first chief, the said utopia becomes the utopia and is harmonized with the true order (9: 140).

Justice and non-utopia cities

Farabi has also studied the nature of justice in non-utopia city. According to Farabi, non-effluent cities include the city of ignorance, the city of immorality, the city of error and the city of change. He considers the inhabitants of

the non-utopia to be afflicted with diseases of the soul, because they have substituted vices and voluntary evil for voluntary goodness, and are deprived of receiving the truth of things and deprived of the true pleasures of life, and perhaps of beautiful and virtuous things. Destructions and troubles are non-sanctuary cities, both in belief and morality and in politics and economics. And because those cities are in conflict with the utopia, which is the ideal city of Farabi. Tendency to wealth, stinginess, arrogance, violence and domination, oppression and tyranny, unbridled freedom, perversion, intellectual and religious misguidance are the characteristics of non-utopia cities. And because the utopia is free from these destructions and bad tendencies. The life of its people is associated with happiness and moderation. In examining the nature of justice and its relationship with non-utopia, Farabi pays more attention to the city of conquest and by harshly criticizing it, he shows his human nature and interest in moderation and justice (2: 106).

Farabi considers the policy of the city of conquest to be the worst policy of the non-sewer cities. The internal structure of the city is based on the hierarchy of tyranny and force, and the principle of right from that force or dominance is the ruling and transcendent value and all understanding among its inhabitants. The ruler of Medina, based on domination, is the most ruthless and ruthless citizen in the study of the means of domination. The people of such an oppressive, hard-hearted and greedy government have come to the fore, and by invading and inciting war, they are threatening the freedom of other nations.

The characteristic of the utopia is the existence of cooperation and cooperation between the members. And this is how the right political relationship emerges. Whereas in a non-septic city, instead of cooperation, there is a relationship of domination and domination. The foundation of this community is based on the existence of coercion and subjugation. Earth is the battlefield of survival, and each creature wants to destroy others for its own survival. Existence belongs to the one who overcomes and happiness belongs to the one who wins. Weak interest is destruction or slavery. In these cities, chaos reigns and there is no rank or military. It is not the case that one is preferred to another because of his or her competence. Everyone is trying to take all the benefits of life and overcome others to get these benefits. And he who is more victorious in achieving his goals will be blessed (4: 444).

So if a nation overcomes another nation or a human being over another human being for the motive of survival or power, as it often happened in the animal world, it is justice itself, and the overcoming of the mighty over the subjugated is also virtue and goodness. And in this way, the individual and the society that wins are happy in its eyes. And if the dominant wants to defeat the defeated slave, he should act justly, and if the subjugated wants to act in favor of the dominant, his action is in accordance with justice (3: 197).

The justice of non-utopia, which is based on the justice of the natural world and the law of the jungle, also means that the more murderous and oppressive the dominant, the more it respects the law and deserves more respect and dignity. Farabi considers such an interpretation of the origin of law and the nature of justice in civil and imperfect societies unusual and contrary to justice and moderation. This kind of justice is also rejected by Plato (8: 338).

Conclusion

Farabi, as the first political philosopher in the Islamic world, has studied the concept of justice based on Islamic teachings and philosophical rational expression, and has blurred the line between philosophy and religion. He considers the foundation of justice to be related to the existence of God and the universe, including human society, which is part of the universe. While emphasizing the principle of moderation, Farabi opposes absolute equality, and on the other hand, by rejecting the absolute deprivation of some, he supports the observance of the principle of equality for all in order to enjoy social charity. Regarding the relationship between justice and the state, Farabi considers the state based on the rules of the hierarchy of the world of creation, which begins with the presidency of the first president and ends with the obedience of the last servant of society, to be virtuous and based on justice.

References

1. Al-Fakhouri, H. (1385). *History of Philosophy in the Islamic World*. Translator by Ayati A.H. Tehran: Zaman Book Publishing.
2. Asil, H. (1371). *Utopia in Iranian thought*. Tehran: New Publishing.
3. Davari, R. (1386). *Farabi, the founder of Islamic philosophy*. Tehran: Hekmat Association Publications.
4. Farabi, A. (1379). *Thoughts of the people of the utopia*. Translated by Jafar S. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.
5. Halabi, A. (1372). *History of political ideas in Iran and the Islamic world*. Tehran: Agah Publications.
6. Nazerzadeh K., F. (1376). *Farabi's political philosophy*. Tehran: Al-Zahra University Publications.
7. Qaderi, H. (1383). *Political Thoughts in Islam and Iran*. Tehran: Samat Publications.
8. Poladi, K. (1390). *History of political ideas in Islam and Iran*. Tehran: Markaz Publishing.
9. Taba T., S. J.(1373). *The decline of political thought in Iran*. Tehran: Kavir Publications.

Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ 180 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА ОРАЙ, ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҒАРТУ ІСІНІҢ
ДАМУЫНДАҒЫ Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Ы. АЛТЫНСАРИНА В РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ
КАЗАХСТАНА, ПРИУРОЧЕННАЯ 180 ЛЕТИЕ Ы. АЛТЫНСАРИНА

PEDAGOGICAL HERITAGE S. ALTYN SARINA IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN
KAZAKHSTAN», DEDICATED TO THE 180TH ANNIVERSARY OF Y. ALTYN SARINA

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ, ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ
ЖАСТАРҒА РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ
В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ, ПРИУРОЧЕННАЯ 30 ЛЕТИЕ
НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

ACTUAL PROBLEMS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE IN THE
MODERN EDUCATIONAL PROCESS DEDICATED TO THE 30TH ANNIVERSARY
OF KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСПЕШНОСТИ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Нурғалиева М.К.

7M01101 Педагогика и психология, 1 курс,

Научный руководитель: PhD, и.о. доцента Мухатаева Д.И.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассмотрены основные аспекты формирования успешной учебно-познавательной деятельности подростков на примере трудов педагогов и психологов как отечественных, так и зарубежных. Описаны и проанализированы особенности поведения подростков с точек зрения разных форм учебно-познавательной деятельности. Подчеркивается тот факт, что организация эффективной познавательной активности зависит от психолого-педагогического учета учеников средней школы. Подробно описана педагогическая характеристика детей подросткового возраста.

Ключевые слова: подростки, учебная деятельность, педагогическая характеристика, познавательная активность.

Введение. Качественное и доступное образование, в особенности подрастающего поколения, всегда являлось одним из основных приоритетов Республики Казахстан. Модернизация системы образования и государственных школ путем внедрения новых технологий и спонсирования интеллектуальных и творческих проектов с каждым годом все усиливается. Однако, пандемия коронавируса оказалась переломным моментом не только для Казахстана, но и для всего мира. Появилась нужда в резком толчке, шаге вперед в плане организации образования и учебной деятельности учащихся, где основной акцент ставили на школы, т.к. они оказались самым уязвимым местом ввиду наполненности и неготовности к смене условий обучения. Министерству образования, школьной администрации и ученикам пришлось столкнуться не столько с проблемой реформирования системы в онлайн режим, сколько с проблемой возможности пользоваться интернет ресурсами в полной мере [3]. К сожалению, это оказалось практически непосильной задачей для нашей страны в связи с ее неготовностью к кардинальным изменениям во всей учебной деятельности: мы могли наблюдать различные сбои в подключении к интернету, долгой загрузке страниц; более того, многие семьи оказались оторваны от школы полностью ввиду отсутствия у них дома хорошего соединения к интернету или отсутствия компьютера либо роутера совсем.

Данная ситуация заставила правительство принять серьезные меры по проблеме предоставления качественного образования школьникам. В послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года президент отметил, что страна нуждается в Концепции непрерывного образования, а именно в повышении уровня грамотности населения, т.е. их цифровых умений, а также признание результатов самостоятельного обучения официальными и действующими. Кроме того, такая Концепция подразумевает за собой одинаковые возможности обучения для всех учащихся школ страны. «Помимо решения насущных вопросов предстоит разработать и системные меры по обеспечению равенства возможностей для детей. Наши дети должны получать качественное образование вне зависимости от места проживания и языка обучения.», – отметил в своем Послании Касым-Жомарт Токаев [5].

Действительно, общение и обучение в школе является фундаментом для последующей социализации подростков во взрослой жизни. Как отмечает Джакупов С.М., сама суть эффективного преподавания и обучения заключается именно в цели ее формирования, т.е. когда определены цели обучения и способы их достижения, ими и определяются решение проблемы успешной учебно-познавательной деятельности [1, с. 22]. Тем не менее, перед составлением какой-либо дидактической программы, в первую очередь стоит учитывать возраст учащихся и отталкиваться от их когнитивных способностей, ведь, например, познавательная активность младших школьников и учеников средней школы будет сильно отличаться ввиду разных уровней развития таких аспектов, как когнитивные функции, познавательная активность или социализация.

Отмечая психолого-педагогическую характеристику подростков, Хайдаров, Ш. М. Омонова, Ф. А. Нормурадова утверждают, что данный период жизни является самым сложным и переломным. Подростковый возраст также называют переходным, именно в это время дети начинают меняться не только физически, но и психологически. Ученики раскрывают для себя мир еще больше, у них могут появиться новые хобби и интересы. С другой стороны, учеба для них становится уже чем-то обыденным, и если будучи в начальной школе, психология детей работает по принципу «угодить другим», т.е. осчастливить учителя, родителей и других взрослых, у подростков формируется полная независимость мнения и отношения к учебной деятельности. По ходу взросления, дети открывают для себя мир вне школы, поэтому она отходит для них на второй план. В таком возрасте на школьников очень легко влиять, в это время проходит усвоение принципов, т.к. если в детстве родители говорили им что хорошо, а что плохо, сейчас они уже намерены это понять во «внешнем мире» [6].

Более того, организовывая познавательную активность подростков, учителям следует учитывать следующие психологические особенности [8, с.19]:

- Развитие лучшего понимания чувств других;
- Желание соответствовать достигает пика в этом возрасте;
- Представление о подростковом возрасте как о периоде «бури и стресса» преувеличено;
- Тем не менее, некоторые студенты испытывают беспокойство, заниженную самооценку и депрессию из-за недостаточного уровня социализации;
- Учащиеся средней школы часто застенчивы и эгоистичны в результате продолжающегося влияния эгоцентрического мышления, однако, они не всегда хотят это показывать, т.к. так или иначе тянутся к общению с другими и проявляют лидерские качества.

Шалабаева Л.И. в своей диссертации указывает на важность личных взаимоотношений для характеристики школьного класса, как коллектива, так как они составляют эмоциональную основу психологического климата. Изучив и проанализировав приведенные мотивировки – обоснования подростками своих межличностных выборов, можно выделить следующую специфику:

- Эмоциональная привязанность играет большую роль в отношении к товарищам так же сильно, как привлекательность другого ученика; большее число любого выбора мотивированно дружеской связью, включением в общую игру;
- Деловой характер носит примерно треть мотивировок, а именно отличная успеваемость одноклассника, желание оказать помощь или, наоборот, получить поддержку от друзей-сверстников. В подростковом возрасте это очень важно и играет роль одного из главных мотивов;
- Ученикам средней школы часто соответствуют мотивы межличностных выборов с уклоном на нравственные качества сверстников. Это мотивы на подоби: сила, честность, храбрость, дружелюбие, трудолюбие, скромность;
- В роли мотивировок отклонения, учащихся в подростковом возрасте появляются такие, как лень, уклонение от труда, лживость, завистливость. [7, с. 24]

Проанализировав психолого-педагогическую характеристику учащихся подросткового возраста, мы можем отметить, насколько усложняется путь к их вниманию к учебе и повышению мотивации для дальнейшего обучения после окончания младших классов в связи с расширением их круга общения и разного рода развлекательной деятельности, интересов. Более того, остро стоит вопрос общения и социализации, поэтому очень важно поддерживать благоприятный «климат» класса. М.Ж. Жадрина предлагает решать данную проблему способом дифференциации обучения школьников [2].

Дифференциация в обучении может быть внешней и внутренней. Внешний метод дифференцированной системы обучения заключается в создании отдельных школ, лицеев, гимназий, которые подразумевают за собой углубленное изучение отдельных предметов, например, физико-математических или гуманитарных.

Внутренний метод обусловлен учетом особенностей каждого отдельного ученика. Ввиду появления резкой разницы в эффективности познавательной активности у подростков, учитель может применить разные методики для устранения пробелов каждого и усваивания материала, т.е. предполагает организацию работы внутри класса по группам учащихся, отличающихся одними и теми же более или менее устойчивыми индивидуальными особенностями.

Однако, в условиях современной пандемии, данный способ формирования познавательной активности оказался затруднительным в своей реализации. Во-первых, проблемы с перенесением всего учебного процесса в принципе в онлайн режим подорвало стабильность и систематичность обучения, и, во-вторых, подростки начали ощущать себя намного хуже ментально, чувствовать стресс и апатию давящего положения, недостаток общения со сверстниками еще сильнее подвергали мотивацию учащихся продолжать выполнение заданий, соблюдать дисциплину. Именно поэтому Президент Токаев К.К. поручил организовать Концепцию непрерывного образования, ведь мы больше не можем допустить такой проблемы. С другой стороны, в данный нелегкий период подростки стали более стрессоустойчивыми и дисциплинированными. Проблема формирования познавательной активности подростков встала под другим углом. В данном случае имеют место быть такие принципы ее организации, как:

- принцип ведущей роли теоретических знаний;
- принцип проблемности;
- признак последовательности [4].

Первый включает в себя максимальное вовлечение учащихся в анализ и обсуждение полученной информации, их самостоятельные выводы и мнения относительно нового материала. Принцип проблемности заключается в раскрытии каждой темы с разных точек зрения, такой тип работы определенно полезен для

заданий, подразумевающих распределение учеников в группы относительно интересов к различным аспектам материала. Последний признак отвечает за систематизацию полученных знаний.

Все эти признаки организации познавательной активности подростков можно сформировать через творческую деятельность, которая, как известно, снижает напряжение в процессе обучения, что особенно важно в период карантина.

Учителя могут внедрять в учебную деятельность разного рода практические работы, например, могут проводить некие практические эксперименты по пройденным темам, которые реально провести в условиях онлайн обучения. Например, на уроках биологии это может быть создание гербария, выращивания плесени и др., все зависит, конечно же, от изучаемого предмета. При участии такого рода деятельности ученики учатся применять все свои полученные знания и умения на практике, овладевают основными логическими и техническими приемами учебной работы и не проводят все свое рабочее время за компьютером, от которого подростки устают как морально, так и физически.

Получается, что при творческой познавательной деятельности здесь будут пересекаться объем запомненной информации и непосредственный жизненный опыт, следствие чего ученики создадут скорее неосознанно, и после уже сделают вывод о применении полученных знаний на практике. На данном этапе подростки полностью осмысливают весь материал и даже тот, который изначально мог быть элементарно заучен ввиду необходимости создания «базы». Более того, дети учатся самостоятельно овладевать новыми знаниями и осмысливать их через творческую деятельность, что помогает не только в обучении, но и в становлении их личностей как независимых и быстро учащихся людей.

Заключение. Подытоживая, мы можем утверждать, что с точки зрения психологии и педагогики подростковый период является самым трудным и переломным. Дети, вышедшие недавно из начальной школы, подвергаются большим изменениям в развитии личности, которые начинают зависеть от внешнего мира, не сильно знакомому подросткам в детстве. Проанализировав проблему формирования познавательной деятельности, мы выявили, что на нее стали влиять такие факторы, как пассивность в обучении, эмоциональное отношение ребенка к межличностным выборам, потребности в выделении своего «Я» из толпы и общении с кругом сверстников, то есть социализацией.

Более того, в условиях современной пандемии вопрос организации учебной деятельности встал еще более остро ввиду технических проблем, невозможности обеспечить все школы стабильным интернетом, а также большого количества стресса из-за нехватки общения с друзьями, чувства отрешенности.

Два наиболее подходящих решения проблемы организации познавательно-учебной деятельности можно считать метод дифференциации и формирование творческой занятости учащихся, которые направлены на облегчение усвоения материала, а также снижение напряжения в условиях онлайн обучения.

Список использованной литературы:

1. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. – Алматы, 2004. – 312с.
2. Жадрин М.Ж.. Проблемы профильного обучения //Открывая школа. -2006. №1. с. 3-7
3. «Интернет не приспособлен» Онлайн-уроки отменили в Казахстане URL: <https://www.nur.kz/1848930-internet-ne-prisposoblen-onlajn-uroki-dla-skolnikov-otmenili-v-kazhstane.html> (Дата обращения: 28.01.2021).
4. Познавательная активность у подростков URL: <https://works.doklad.ru/view/LlcP7YKdmHU.html> (Дата обращения: 27.01.2021).
5. Токаев К.К. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (Дата обращения: 28.01.2021).
6. Хайдаров, И. О. Psychological and pedagogical features of adolescents with special educational needs / И. О. Хайдаров, Ш. М. Омонова, Ф. А. Нормурадова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – № 4 (242). – С. 419-421. – URL: <https://moluch.ru/archive/242/55937> (Дата обращения: 27.01.2021).
7. Шалабаева Л.И.: Психолого-педагогические условия развития диалогической формы общения подростков – Алматы, 2017. – 185 с. URL: https://kaznpu.kz/docs/doctoranti/shalabayeva/Disser_Shalabayeva.pdf (Дата обращения: 29.01.2021).
8. Cengage Learning: Chapter 3 Age-Level Characteristics. URL: https://www.shsu.edu/aa004/documents/3_003.pdf (Дата обращения: 28.01.2021).

DEVELOPING DIGITAL LITERACY OF NON-LINGUISTIC SPECIALTY STUDENTS

Danabekova A.B.

Specialty: 8D01711 – Preparing foreign language pedagogues

1st year Ph.D student

Scientific supervisor: docent Yelubaeva P.K.

Kazakh Ablai Khan UIR & WL

Abstract: This article gives information about digital literacy developing tasks that were used in the project and skills to improve on the base of Information Communication and Technology competence.

Key words: digital literacy, ICT competence, skills, public speaking, levels, motivation, learning styles, differentiation.

Introduction

Initially, I want to start my article by answering to the question why I have chosen this topic. We are all aware of the fact that because of the pandemic not only educational sphere but almost all spheres of life turned to work distantly. Due to this reason we are using and searching the effective ways of conducting lessons via different platforms and e-tools which can be probably continue being used some percentage of this format of teaching and learning even after pandemic.

Our first president, N.Nazarbayev accepted government program `Digital Kazakhstan` in 2017 which opened door to digital world. In accordance to this law, every sphere of life is turning to use digital resources in their work.

Before writing this article, I have done a project work with my students in order to improve their digital literacy and in accordance to this the aim of my project was:

- to develop basic and professional digital literacy skills of students;
- to form information competence of my students.

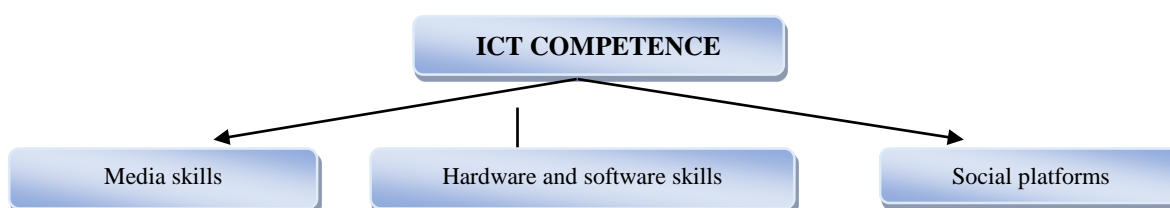
Participants of the project was 3rd year students of International Relations faculty.

ICT competence in developing digital literacy

“My God, this is the end of diplomacy!” – it was a reaction of Lord Palmerston who was the Prime Minister of Great Britain in 1850s when he first received a telegraph message. Surely it passed almost 170 years that technology is developing and professions were being adopted to new circumstances and developing its existence. Nowadays, with the invention of new technologies people are finding innovative ideas that can simplify our lives and everything is getting digitalized. By taking into account these changes I try to develop my students` digital literacy by means of giving tasks in order to improve special skills.

First of all, I want to pay attention to the Information Communication and Technology (ICT) competence that need to be improved in my students in order to improve their digital literacy. Although, we identify ICT competence as being able to use different information and communication technologies, I identified three main skills which are closely connected to my students` professional sphere. These skills serve to improve professional digital competence of my students. So, the skills to achieve the ICT competence can be seen in table 1.

Table 1. ICT competence

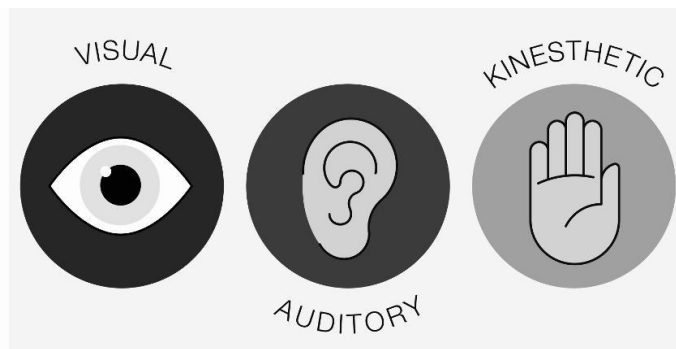

– *Media skills* which include public speaking and being able to use electronic resources. As in practice students will be able to use standard office programs such as Microsoft Word, Power Point and Excell. Also they will be able to use media applications: video, sound and slides.

– *Hardware and software skills* which include usage of standard office programs as I have mentioned above but the difference between this skill and Media skill is that students should produce their speech in front of audience using different hardware and software programs. In another word, this skill focuses on developing usage of different programs which means technical skill rather than professional. Moreover, students will be able to develop their skills in graphic editors as Photoshop and Corel draw as well as multimodal presentation skills.

– The next and one of the vital skills of modern times is the *skill to lead Social platforms* accurately. It means that my students as future diplomats should be able to search authentic sources, be able to lead blogs in their social network accounts.

After identifying the skills to develop I took into account motivation and needs of my learners and tried to differentiate my tasks according to their interests and motivation level. As we all know, we have different audiences with variety of learning styles such as auditory, visual and kinesthetic (can be seen in picture 1). It means that some students may like to listen more while others learn better by seeing and another group of students more like to do physical movements when doing lesson tasks. If teachers focus on these learning styles in teaching process then it is more likely that they gain better results at the end of term or unit. Other than that we still have differentiation types as differentiation by task, by support, by outcomes and etc. Personally, I used differentiation by task in my project work where I provided different tasks to different motivated learners according to their motivational level and interests.

Picture 1. Learning styles

Media skill

As for the first skill I differentiated my tasks and divided them into Basic, Middle and High level. All level tasks are aimed to reach the main goal, which is to develop given skill. In this case, the first skill to develop is *Media skill*.

– Basic task to improve Media skill is to write short essay on topic `Image of a diplomat` and share their essay on live stream of their social network accounts and record the video.

– Middle level task to reach this skill is to make a presentation on topic `Image of a diplomat` by using MS Power Point or Prezi and defend it during online lesson.

– High level task is to create a propaganda video with subtitles on topic `Image of a diplomat` and post it on their Youtube channel or other social network accounts.

Hardware and Software skill

Secondly, I aimed to develop Hardware and software skills of learners. Towards of this aim, I also identified three main levels and prepared tasks for that.

– Basic level task is to prepare presentation on topic `The role of diplomacy` using MS word or MS Power Point.

– Middle level task is make a spidergram on topic `The role of diplomacy` using Coggle.com, Creately.com or other sources of making diagrams.

– High level task is creating a collage on topic `The role of diplomacy` using photo editors such as Photoshop or Corel Draw.

Social platform skill

My last skill to develop is Social platform skill in order to reach ICT competence. This skill is focused on searching news only from authentic sources and ability to lead social network accounts. Why I have chosen this skill as crucial in these times it is due to the fact that now everything is getting digitalized and every organizations, companies and all people have their own accounts. There are even people whose job is connected only with social networks such as program makers or bloggers. Just couple of years ago some people haven't known with the word blog, what about now this is not only the word but profession with what people make money. Furthermore, right now all presidents and all representatives have their own accounts on social networks and I suppose that it is the easiest way to be close with the nation, with people. For this reason as future diplomats or future representatives of our country, my students should be able to lead accurately and literally lead their accounts, post their opinion only on authentic news. This skill can be developed by tasks which I prepared by taking into account of my learners' level of motivation.

– Basic level task is to write their opinion on question `What makes a country powerful and influential?`, post their opinion in their social accounts and collect maximum comment from peers.

– Middle level task is to make a quiz on question `What makes a country powerful and influential?` and make a ranking scale with the most and the least frequent answers. Here students will use different diagrams to make a ranking scale.

– Students who choose high level task will make a discussion on the same question `What makes a country powerful and influential?` on their social account live streams and record its video.

As a result of this project students will be able to increase their digital literacy by doing set of tasks and surely, by their own independent searching skills too. At the end of this project students learnt to use different hardware and software programs, to make presentations in different electronic resources to present in public, creating a video and editing it using variety of editing programs, to use useful e-tools to create diagrams to make their reports in their future professions and also to lead professionally their accounts and post logically connected and checked posts.

Project work was assessed by assessment criteria that defined in advance and all participants of the project were aware of these criteria. Assessment criteria that used to assess my learners achievements are based on the differentiation model and they are following.

All learners will be able to

Do tasks accurately with ready made software programs such as MS Power point and MS Excel with simple digital skills as making a slide and creating a diagram and taking a video with simple editing skills as shortening the time or posting it in social networks.

Most learners will be able to

Provide deep answer to the tasks using more complex software programs such as Corel draw and pencil project with more complex digital skills as making a slide using different software programs (except MS Power Point) and creating a diagram in Pencil Project.

Some learners will be able to

Provide accurate and creative answers to each task, do independent research and analyze gained information and produce them in their own way. Use complex software programs in making a presentation and diagram (other than programs which were suggested by teacher).

Conclusion

In conclusion, I want to say that using such activities during lesson may increase students` digital literacy via improving ICT competence. Set of tasks which were prepared by me are directed exactly to strengthen skills of students which are helpful digitalized world.

I can highlight the fact that every sphere of life is getting digitalized and people just have to be adapted to new circumstances. As we are the teachers who build knowledge on all future professions we have to grasp all new changes and innovative ideas. Worldwide pandemic made its changes to educational sphere too and our task is to search effective ways to teach in any circumstances, in our current case is in this online/ distance learning. We are searching and finding new effective ways, we are learning ourselves to use different electronic tools to make our lessons interesting, we are creating new ways of teaching when we find that some methods or approach is ineffective, we are in the lifelong learning process who is always in search of innovative ideas and who is eager to learn first and teach gained knowledge to others.

Literature review:

1. Госпрограмма «Цифровой Казахстан», – 9 декабрь 2020.
2. Alexander B., Adams Becker S. and Cummins M. *Digital Literacy: An NMC Horizon Project Strategic Brief.* – 2016. Volume 3.3, Austin, Texas.
3. Hague, C. and Williamson, B. *Digital Participation, Digital Literacy, and School Subjects: A Review of the Policies, Literature and Evidence.* – 2009. Bristol: Futurelab.
4. Harding K. *English for Specific Purpose.* – 2007.
5. Richards J. C., Rodgers T. S. *Approaches and methods in language teaching.* – 2001.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ХАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНЕ КӨЗҚАРАСЫ

Смихан А.Е.

докторант 3 курса КазНПУ имени Абая

Научный руководитель:

к.п.н., профессор Избасарова Римма Шаймерденовна

Қазақ ойшылдарының ішіндегі ең ірі тұлғалардың бірі, сол кездің өзінде-ақ Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» атанған, білім-ғылымның барлық саласында қайталанбастай өшпес мұра қалдырған – Әбу Насыр әл-Фараби. Оның педагогикалық идеялары халық даналығы идеяларымен үндесіп жатыр. Оны ұлы ойшылдың «Бақыт жолын сілтеу», «Адамзаттық саясат», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Поэзия, өнер туралы», «Әлеуметтік-этикалық трактаттар», «Ақылдың мәні туралы» және т.б. еңбектері дәлелдейді. Бірнеше ұлттың тілін білген, ғылым-білім іздеп, бар өмірін сол жолға сарп етіп, артында қыруар еңбек жазып қалдырған Әл-Фараби бабамыздың тәлімдік, ұстаздық еңбегі ұшан-теңіз [1].

Әл-Фарабидің ғылыми мұралары да бүгінгі таңда философия, тарих, педагогика, психология саласында жан-жақты зерттелген (М.С.Бурабаев, А.Машанов, А.Қасымжанов, А.Көбесов, М.Орынбеков, Ж.Алтаев және т.б.). Аталған еңбектерде Әл-Фараби тәрбиенің мынадай бағыттарына назар аударады:

– Адамгершілік тәрбиесіне, оның тұлға қалыптастырудағы рөліне үлкен мән береді, адамның жақсы мінез-құлқы мен ақыл-күшін адамгершілік асыл қасиеттерге теңейді («әлемнің негізгі тұтқасы – адам», «адамның ақыл-ой парасаты ойдағыдай дамып, жетілсе, ол дұрыс өсіп-өркендей алады», «жақсы мінез-құлық, ақыл-ой іс-әрекет үстінде қалыптасады» және т.б.).

Жетілген адамды қалыптастырудың жетекші құралы тәрбие мен білім деп дәлелдейді және осылардың негізінде жеткіншектердің адамгершілік қасиеттері, ой-өрісі жетіледі деген көзқарасты ұстанады. «Тәрбие дегеніміз – халықтың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту» деп түсіндіреді («оқыту-тіл ұстарту, білім беру арқылы үйрету жолымен, ал тәрбиелеу – жұмыс пен тәжірибе арқылы жүзеге асырылады», «білім адамды қуаныш пен бақытқа кенелтеді», «ғылым-білімді, әр алуан қолөнер кәсіптерінің дағдыларын игеруге, үлгілі адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына қажырлы еңбек, оқыту, тәрбие берумен қатар өзін-өзі тәрбиелеу. Күшті ерік-жігер арқылы жетуге болады» және т.б.).

– Адамгершілік қасиеттерге: батылдылық, жомарттық, мейірімділік, шыншылдық, адалдық, достық және т.б. қасиеттерді жатқызады. Бұл қасиеттердің туа бітпейтінін, тек тәрбиенің мазмұнына, оны жүзеге асыру барысында пайдаланған амал-жолдарға, жаттығулардың нәтижесіне байланысты екендігін баса көрсетеді.

– Балаға жағымды адамгершілік қасиеттерді тек адамгершілігі жоғары, тәрбиені қоғамның талабына сәйкес жүзеге асыра алатын, табиғи тұлғалық қасиеттерді үйлесімді бірлікте ұстай алатын, игілікті істі ақыл-парасат арқылы шешіп, болашақ өмірге сеніммен қарап, көңілді сергек ұстайтын адам ғана меңгерте алатынын ескертеді.

– Адам тұлғасына қажетті моральдық қасиеттерге тәрбиелейтін тәсілдерді және жалпы адамгершілік тәрбиесі мен жеке бастың адамгершілік тәрбиесіне қажетті әдістерді, соның ішінде жаттығуларды (жаттығулар адамда бар қабілетті бекітуге, оларды мінез-құлық өлшеміне келтіруге септігін тигізеді, «адамда белгілі бір мінез қалыптасуы үшін, тиісті іс-әрекетті жасауға дағды қажет») ұсынады.

– Педагогикалық іс-әрекеттің ақыл-парасаты жоғары адамды тәрбиелеудегі күшіне, мүмкіндіктеріне кәміл сенді («Ақыл-парасат күші – адамның ойлауына, пайымдауына, ғылым мен өнерді ұғынуына және жақсылықты жамандықтан ажырата білуіне көмектесетін күш. Адамдардың бір-бірінен айырмашылығы олардың ой-өрісіне байланысты. Адам ғылымның қай саласын жете меңгерсе, сол сала бойынша үлкен беделге ие болады. Беделді адамның пікірі ешбір даусыз, қолма-қол қабылданады, орынсыз дәлелдеуді қажет етпейді. Мұндай беделге адам жылдар бойы жинаған тәжірибесінің арқасында ұлғая келе жетеді және ілгерідегі ой-қорытындыларымен нығая түседі» және т.б.).

Этикалық, эстетикалық мәселелерге де баса назар аударады, сұлулық, көркемдік, мейірімділік, білімділік ұғымдарының мәніне тоқталады. Оның этикалық ойлары терең гуманизмге негізделеді. Гуманистік идеялары білімді, мейірімділік пен сұлулықты үйлесімділікте қолдана білуге үндейді. Көркемдік пен сұлулық туралы айтқан пікірлері өмір шындығына негізделеді, адамның келбеті мен рухани жан дүниесінің, адамгершілік қасиетінің сұлулығын көрсетеді [2].

Көркемдік пен сұлулықты дамытуда халық музыкасының рөлін ерекше жоғары бағалайды («халық музыкасы жақсы көңіл күйге, адамгершілік тәрбиеге жәрдемдеседі, тепе-теңдікті жоғалтқандардың мінез-құлқын сабасына түсіреді және кемеліне келтіреді... Бұл музыка тән сұлулығы үшін де пайдалы, өйткені тән ауырған кезде жан да сөнеді... Сондықтан-тән сауықса жан да сауығады, осындай ықпал жасайтын дыбыстардың арқасында оның күш-қайраты қалыпқа келеді»).

Әл-Фарабидің музыка саласында көтерген ой-пікірлері төрт тараудан тұратын «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегінде жан-жақты мазмұндалады:

- Музыка теориясына кіріспе;
- Музыка ғылымының негіздері;
- Музыкалық аспаптар;
- Музыкалық композиция.

Еңбектің құндылығы – мұнда алғаш рет математикалық тәсілдердің көмегі арқылы музыкалық дыбыстар ноталық жазбамен қағаз бетіне түсіріледі. Музыкалық дыбыстың сипаты мен құрылымынан бастап, музыканың поэзиямен байланысына дейін «музыкалық ғылым» мәселелерінің, музыканың эстетикалық-теориялық принциптерінің шешімі іздестіріледі.

Сонымен, осы айтылғанның бәрі әл-Фараби еңбектерінің құндылығын, өміршендігін, көкейкестілігін, педагогикалық идеяларының халық тәрбиесі идеяларының мазмұнымен үндесіп жатқанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кукушин В. С., Қалиев С. Этнопедагогика: Оқулық/ В. С. Кукушин, С. Қалиев. – Алматы: РПБК “Дәуір” 2014. – 336 бет.
2. Ұзақбаева С. А. ЭТНОПЕДАГОГИКА: оқу-әдістемелік кешені (оқу құралы). – Алматы: Қарасай, 2019. – 320 б.

МЫСЛИ ОБ УКРЕПЛЕНИИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Лю Лицзюнь

докторант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби

Научный руководитель:

к.п.н., доцент Акрамова А.С.

Аннотация: В последние годы были достигнуты большие успехи в реформировании и развитии школьного духовно-нравственного воспитания, но по сравнению с общим процессом общественного развития в духовно-нравственном воспитании молодежи все еще есть много недостатков. С этой целью мы должны и дальше повышать осведомленность о важности укрепления духовно-нравственного строительства молодежи, серьезно улучшать методы и средства духовно-нравственного воспитания, постоянно обогащать содержание духовно-нравственного воспитания и серьезно укреплять трудовую деятельность. Образование молодежи; сделать работу по духовно-нравственному воспитанию молодежи легализованной; искренне придавать значение и укреплять построение работников нравственного воспитания, оптимизировать отношения между учителями и учениками; серьезно укреплять научные исследования в области духовно-нравственного воспитания и придавать значение к теоретическим инновациям и практическим рекомендациям.

Ключевые слова: молодежь; духовно-нравственное воспитание; школьное нравственное воспитание.

1. Духовно-нравственные качества являются основой национального качества и имеют большое практическое значение для укрепления духовно-нравственного воспитания молодежи.

С точки зрения природы образования, укрепление духовно-нравственного строительства молодежи является основным проектом построения национальной гражданской морали. Цель образования – сознательно передать молодому поколению производственный и социальный опыт, а также обычную этику, чтобы они могли стать людьми, необходимыми для социального развития. Обязанность современного образования состоит в том, чтобы уделять внимание самому элементарному гражданскому качественному образованию не только для повышения культурной грамотности и физических качеств молодого поколения, но и для сосредоточения внимания на развитии личности, особенно для содействия развитию их моральных качеств. История человеческого образования неоднократно доказывала, что кого и как обучать – это вечная тема образования. А духовно-нравственное воспитание – важнейшая его часть. В современном мире, будь то социалистическая страна или капиталистическая страна, будь то развитая или развивающаяся страна, духовно-нравственное воспитание молодежи рассматривается как важная задача и содержание их собственной воспитательной работы.

В настоящее время учащиеся начальной и средней школы на этапе базового образования находятся в периоде роста своего тела и знаний. Это также фундаментальный период для их формирования правильных идеологических и политических взглядов, формирования правильного мировоззрения, взглядов на жизнь и т. д. И здоровой личности и хороших моральных качеств. Это период жизненного просветления и самый пластичный период. Поэтому укрепление духовно-нравственного воспитания молодежи имеет большое значение для формирования у них хорошей нравственной и здоровой личности, а также для обеспечения здорового и гармоничного развития общества.

2. Актуальные проблемы духовно-нравственного воспитания молодежи.

Само по себе духовно-нравственное воспитание – очень сложная социальная деятельность. Успех или неудача духовно-нравственного воспитания зависит от многих социальных факторов. Но для большинства молодежи, получающих образование, роль школьного нравственного воспитания никак нельзя недооценивать. В последние годы был достигнут большой прогресс в реформировании и развитии школьного нравственного воспитания, но по сравнению с общим процессом социального развития в работе духовно-нравственного воспитания молодежи все еще существует множество звеньев, которые необходимо укреплять.

(1) Осознание важности духовно-нравственного воспитания молодежи еще не достигнуто и требует дальнейшего совершенствования.

Некоторые школы в одностороннем порядке стремятся к увеличению посещаемости, уделяя особое внимание интеллектуальному образованию и пренебрегая нравственным воспитанием в школьном образовании, уделяя особое внимание классному обучению и игнорируя социальную практику. Осуществление качественного образования явно недостаточно. В реальной работе некоторые школы по-прежнему придерживаются этой «интеллектуальной точки зрения». Образование – твердый показатель, а эстетическому воспитанию, физическому воспитанию и трудовому воспитанию некогда заниматься.

(2) Содержание духовно-нравственного воспитания не может полностью адаптироваться к изменениям ситуации и нуждается в обогащении и оптимизации.

С одной стороны, в последние годы духовно-нравственное воспитание в некоторых школах ослабило воспитание трудовых концепций, массовых концепций, концепций коллективизма, а также социалистических идеалов и убеждений, особенно базовые условия трудового образования и социальной практики не гарантированы; другое с одной стороны, некоторые традиционные этические кодексы утратили свою связывающую и направляющую силу для людей, а некоторые этические кодексы, которые могут удовлетворить потребности нынешней эпохи, не имеют теоретических обобщений и исследований и еще не получили полного признания людьми. Кроме того, в условиях быстро развивающейся общественной жизни проблемы психического здоровья молодых людей становятся все более очевидными.

(3) Школьное нравственное воспитание, социальное воспитание и семейное воспитание еще не сформировали органическую общую синергию, которая нуждается в дальнейшем укреплении и внедрении инновационных механизмов.

В течение долгого времени духовно-нравственное воспитание принимало в основном закрытую форму, при этом школьное нравственное воспитание было единственным способом, и координации между школой, семьей и социальным нравственным воспитанием было недостаточно. Существуют также различные социальные среды и негативные факторы, которые не способствуют здоровому росту молодежи. Из-за сложности формирования духовно-нравственного облика юных учащихся и ограничения различных условий требуется, чтобы работа школьного нравственного воспитания образовывала органическую связь с социальным воспитанием и семейным воспитанием, тем самым эффективно способствуя формированию и воспитанию. развитие духовно-нравственного облика учащихся, во многих школах эта органическая связь очень слаба. Отсутствует негласное сотрудничество между школьным нравственным воспитанием, семейным воспитанием и социальным воспитанием. С одной стороны, активной связи между школьным образованием и социальным образованием и семейным воспитанием недостаточно; с другой стороны, по мере увеличения мобильности персонала некоторые семьи ослабляют обучение своих детей, а некоторые родители обучают своих детей, особенно детей. единственный ребенок непонимание понятий и методов принесло новые проблемы в воспитание несовершеннолетних. Негативное влияние социального воспитания, особенно некоторого семейного воспитания, не следует недооценивать. В определенной степени оно сводит на нет эффективность школьного образования и делает не в полной мере ведущую роль школьного нравственного воспитания.

Вышеупомянутые проблемы духовно-нравственного воспитания молодежи повлияли на эффективность школьного нравственного воспитания. Вместе с влиянием различных нездоровых тенденций в социальной среде они также нашли свое отражение в формировании духовно-нравственного воспитания молодежи. В настоящее время у небольшого числа молодежи неясные цели и недостаточная мотивация в обучении; некоторым молодежи не хватает высоких идеалов и чувства социальной ответственности; чрезмерного стремления к материальным удовольствиям от жизни; некоторым не хватает социальной этики и привычек к усердию и трудолюбию бережливость, понятие труда и коллективизма безразлично, и только у некоторых есть вредные привычки, такие как своенравие, брезгливость и лень. Все это отражает текущие недостатки в работе духовно-нравственного воспитания, на которые необходимо обратить внимание и улучшить.

3. Некоторые мысли об усилении духовно-нравственного воспитания молодежи в новую эпоху.

Духовно-нравственные качества – это живая душа нации и важнейший показатель уровня развития и прогресса нации. Чтобы еще больше повысить осознание важности укрепления духовно-нравственного строительства молодежи, прежде всего, мы должны преодолеть прежнюю тенденцию отделения и противодействия моральному воспитанию от обучения и игнорированию нравственного воспитания, ставя нравственное воспитание во главу угла. Практическая работа; во-вторых, серьезно понимать основное звено в формировании духовно-нравственности молодежи и рассматривать создание духовно-нравственных учебных материалов и подготовку учителей как стратегическую работу; в-третьих, руководители школ должны искренне повышать их осведомленность о важности нравственного воспитания. Учителя должны твердо придерживаться идеи обучения и просвещения людей, чтобы обучать весь персонал и весь процесс.

Согласно закону роста и изменения познания и эмоциональной воли молодежи, необходимо совершенствовать методы и средства духовно-нравственного воспитания. Во-первых, методы духовно-нравственного воспитания должны основываться на возрастных характеристиках и потребностях молодежи, быть гибкими, разнообразными, живыми, научными и эффективными; во-вторых, духовно-нравственное воспитание должно основываться на сочетании теории и практики и серьезно укреплять связи социальной практики. . Ленин указывал в «Задачах союза молодежи»: «Коммунистический союз молодежи должен интегрировать свое обучение, обучение и образование с трудом рабочих и крестьян. Он не должен быть заперт в своей собственной школе и должен не ограничиваться чтением коммунистических книг и маленьких школ. Только работая вместе с рабочими и крестьянами, можно стать настоящим коммунистом «[1]. Школы всех

уровней и типов должны выделять определенное количество времени, чтобы молодые учащиеся участвовали в социальной практике планомерно и организованно, организовывали для учащихся посещения, опросы и трудовые упражнения, чтобы углубить их понимание общества, жизнь и Понимание жизни.

Практика – это основной способ человеческого существования. Практика наполняет человечество и заставляет человеческий разум вернуться к своей первоначальной форме. Образование – это также вечная практическая деятельность в общественной жизни человека, а духовно-нравственное воспитание – это практическая деятельность, имеющая сильную цель и направленность. Цель образовательной практики – сублимировать духовное царство молодого поколения человеческого общества, создать красивый ум и способствовать развитию самих людей в меру их возможностей. По мнению Маркса, сочетание образования и производительного труда является основным способом всестороннего развития людей. [2] Это стало основным принципом марксистского образования. Для осуществления трудового воспитания необходимо воспитывать у учащихся трудолюбие, бережливость, трудность и простоту, а также развивать у учащихся способность заботиться о себе и обеспечивать себя.

В соответствии с новыми требованиями к развитию профессионализма учителей, мы будем искренне уделять внимание и укреплять построение работников нравственного воспитания, а также оптимизировать отношения между учителями и учениками. Во-первых, должно быть гарантировано количество учителей духовно-нравственного воспитания в школах, и их число должно постоянно увеличиваться на основе стабилизации существующего коллектива. Во-вторых, необходимо улучшить качество учителей духовно-нравственного воспитания, усилить практическую подготовку большинства учителей духовно-нравственного воспитания и эффективно улучшить их профессиональную этику, чтобы они могли подавать пример, быть образцом для подражания и иметь моральные устои. Искусство образования, которое может изменить жизнь. В-третьих, мы должны оптимизировать межличностные отношения между учителями и учениками. Процесс духовно-нравственного воспитания очень сложен, и хороший процесс духовно-нравственного воспитания основан на хороших межличностных отношениях и взаимно мотивирующих моральных отношениях. Хорошие межличностные отношения между – учителями и учениками являются эффективным условием для обеспечения беспрепятственного выполнения работы по духовно-нравственному воспитанию. Только взаимно поощряющие межличностные отношения, основанные на взаимном уважении и взаимном доверии, могут достичь наилучшего эффекта духовно-нравственного воспитания.

Основываясь на потребностях практической работы и международном опыте, мы будем серьезно укреплять научные исследования в области идеологического и нравственного воспитания и придаем большое значение теоретическим инновациям и практическим рекомендациям. Чтобы усилить духовно-нравственное воспитание молодежи, мы должны усилить руководство научной теорией. Объективное и точное понимание основных характеристик и закономерностей текущих изменений мышления и нравственного становления молодежи и детей является отправной точкой для научности работы по духовно-нравственному воспитанию, а также является предпосылкой для реформирования работы по нравственному воспитанию. Как сказал Ушинский: «Если педагог хочет обучать людей во всех аспектах, он должен сначала понять людей во всех аспектах». [3] Духовно-нравственные качества молодежи постоянно меняются и развиваются в зависимости от времени, и современное мышление укрепляется. Исследования в области духовно-нравственного воспитания должны иметь долгосрочный план и стабильную исследовательскую группу, исследовательский механизм и результаты исследований.

Укрепление духовно-нравственного воспитания молодежи – это проект надежды, который влияет на будущее страны и судьбу нации, а также популярный проект, затрагивающий жизненные интересы сотен миллионов семей. Все люди, которым небезразлично будущее, судьба и развитие Родины, должны работать вместе, единым сердцем и одним сердцем, быть полными мыслей, эмоций и мудрости, чтобы приложить собственные усилия для этого.

Список литературы

- [1] Избранные сочинения Ленина (Том IV) [М]. Пекин: Народное издательство, 1972. 358.
[2] Полное собрание сочинений Маркса и Энгельса (том 23) [М]. Пекин: Народное издательство, 1972. 530.
[3] Ушинский. Люди – объект образования [М]. Пекин: Science Press, 1956. 11.

ҰЛТТЫҚ САНА КОНЦЕПЦИЯСЫ ЕЛ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Орумбаева Д.Е.

Педагогика және психология мамандығының 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: PhD доцент м.а. Ертарғынқызы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Өзінің тарихын білмейтін жас ұрпақтың өзін-өзі дамытпауына және тұлға ретінде өзін-өзі тануына жетіспеушілікті қалыптастыруға толық мүмкіндігі бар. Бүгінгі күні басты болып саналатын қазақстандық білім берудің міндеті – бұл бүкіл мемлекеттің жан-жақты дамуына негіз болатын білім. Ол үшін жас ұрпақтың ұлттық ерекшелігін қалыптастыру мәселесін қарастырған жөн. Бұл мақалада ұлттық ерекшелігіміз ұлт пен елдің өркендеуіне негіз болатын қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірін қарастырамыз.

Түйін сөздер: ұлттық сана, ұлт, ұлттық бірегейлік, жаһандану, білім беру, мәдениет.

Қазіргі қоғам үнемі қозғалыста және дамуда, бұл әр мемлекеттің табысты болашағын құруда үлкен маңызға ие. ХХІ ғасырда адамдардың қоғам ретінде тіршілік етуін қолдайтын тіректерді екі негізгі категорияға бөлуге болады: материалдық (адам өмірінің ресурстық платформасын құру) және рухани (адамды идеологиялық тұлға ретінде өзгерту). Соңғы онжылдықтар кезеңінде азаматтарда жауапкершілік сезімі мен ұлттық бірегейлікті дамытуға негізделген рухани тіректі нығайтудың қаншалықты маңызды екендігін көруге болады [1].

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасы жылдан жылға даму үстінде. Осы жылдар ішінде экономика, саясат, руханиятпен байланысты көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Осы жетістіктерге қол жеткізу біздің қоғамда тұратын, ынтымақтастықта, бірлестікте және келісімде істеген және істеп жатқан барлық ұлттардың күш-жігеріне негізделген. Ұлттық мүдделер, борыш және жауапкершілікті сезіну негізінде тәуелсіз Қазақстанның дамуын қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстар біздің қоғамның дамуына ықпал ету үшін маңызды. Халықтың ұлттық, әмбебап бірлігі, оның рухының көтерілуі, ұлттық руханияттың бірлігі біздің алға жылжуымыздың негізгі факторлары болып табылады.

Шындығында, 90-жылдардың басында Қазақстан көптеген посткоммунистік республикалар сияқты жаңа мемлекеттік идеологияны анықтау мәселесіне тап болды. Идеологиялық консолидация саяси жүйені консолидациялаудың маңызды аспектісі болды және ұлттық идеяны дамыту арқылы жүзеге асырылды.

Осы мақсатта 1993 жылы «Қоғамның идеологиялық консолидациясы – Қазақстанның алға басуының шарты» тұжырымдамасы дайындалып, жарияланды. Бұл құжатта келесі мақсаттар мен бағыттар анықталды: тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді реформаларды табысты жүзеге асырудың таптырмас саяси шарты ретінде қамтамасыз ету; барлық азаматтардың барабар әл-ауқатын қамтамасыз ететін қоғамның дамуы; этникалық бірегейлікті дамыту және Қазақстанның ұлттық және мәдени әртүрлілігін сақтау; демократиялық қайта құруларды тереңдету, саясаттағы плюрализмді қамтамасыз ету.

Осы кезеңде әр түрлі ұлт азаматтарының интеграциясы олардың этникалық ерекшеліктерін, тілі мен мәдениетін, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сақтауға негізделуі керек деген отандық қоғамтанушылар айтқан ережелер маңызды болды. Көпұлтты қоғамдағы рухани келісімнің жолы әр адамның жеке басының ұлттық қадір-қасиетін әлеуметтік қатынастар жүйесінің және қоғамның тарихи дамуының субъектісі ретінде тәрбиелеу арқылы жүзеге асады. Өзін құрметтеу – бұл басқа ұлт өкілдеріне деген құрметті анықтайтын жалпы адамзаттық құндылықтарды түсінудің қайнар көзі.

Кез-келген ұлттың дамуы мен қуаты осы ұлтты құрайтын адамдардың ұлттық бірлігі мен ынтымақтастығымен тығыз байланысты. Қоғамдағы ұлтаралық бірлік көптеген экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани мәселелерді шешуге мүмкіндік туғызды. Ұлттық бірлік сезімі үйлесімділікке ықпал ететін және оны қолдайтын маңызды субфактор, тіпті әлеуметтік-психологиялық фактор болып табылады. [2]

Жеке тұлғаның және қоғамның, атап айтқанда жас ұрпақтың рухани жаңаруы соңғы жылдары ғалымдар мен педагогтар көтерген педагогика және білім беру саласындағы ғылыми зерттеулердің басым міндеттерінің бірі болып табылады. Заманауи өмірдің жаһандануы заманауи шындықтарды, тарихи, саяси және әлеуметтік-мәдени факторларды ескере отырып, маңыздылығы қоғамның мәдени әралуандығы болып табылатын рухани-адамгершілік білім беру мәселелерін түсінуге мүмкіндік береді [3, 163б.]. Олар «этностық тілдер мен мәдениеттердің дамуымен», «мектеп оқушыларының өзіндік сана-сезімін қалыптастыруға діннің ықпалының күшеюімен» бірге «олардың адамгершілік позициясын анықтайтын нақты нұсқаулар» болуы маңызды екенін, ал бұл өз кезегінде И.Колесникованың сөздерін келтіре отырып, моральдық жетілдіру қажеттілігінен көрінеді [4, 163б.].

Құндылықтар жүйесіне әр түрлі ұғымдар, соның ішінде сұлулық, мейірімділік, ізгілік сияқты категориялар енуі мүмкін (ойшылдардың, философтардың, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қоғам қайраткерлерінің еңбектерінде). Философиялық сөздіктен құндылықтар табиғи, экономикалық, әлеуметтік-

саяси, идеологиялық, этикалық, эстетикалық, ғылыми және рухани болып бөлінетіндігі туралы ақпарат табамыз. Адамгершілік нормалары, ұлы ғалымдардың, өнер мен әдебиет шеберлерінің еңбектері жалпы-адамзаттық құндылық бола алады [5, 363 б.].

Философия тарихына көз жүгіртсек, ойшылдар өзін-өзі тануға үлкен мән береді. Қазіргі дәуірде ойшылдар ұлттық бірегейлік пен ұлттық бірегейлікті түсінуге көп көңіл бөлді. Атап айтқанда, ежелгі грек философы Сократ білім адамның өзін-өзі тануынан басталады деп баса айтты. Ұлттық бірегейлік тұжырымдамасы әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде көптеген ғалымдардың назарында болды. Этнопсихологияның негізін салушылар – В.Вундт, Г.Ле Бон, Г.Тарде, А.Фулл. әлеуметтік психологияның алғашқы көріністері өзін халықтық психология ретінде дәл көрсете бастады. Ірі әлеуметтік топтарды зерттеген ғалымдардың ішінде М.Лотзарус, В.Гумбольд, Г.Штайнелль және басқалардың халықтық психологиясын да атап өтуге болады. Ресейде осы этнопсихологиялық мәселелермен К.Д. Кавелик, П.Лавров, Н.Михайловский, Н.Надеждин, Г.Плеханов, А.А. Потебни, Г.Шпет; Германияда В.Вундт, Г.Зиммель, Ф. Теннис; Англияда Дж. Спенсер; Франста Э.Дюргейм, Г.Лепон, Г.Тарде; АҚШ-та Ф. Гидденгсе, Ч. Колли, Э.Росс, А.Смалл, О.Томас, Л.Вард та айналысқан.

Ұлттық бірегейлік басқа ұлттарды және олардың мәдениеттерін жоққа шығару арқылы емес, оларды құрметтеу, оларды басқа ұлттардың мәдениеті мен руханилығымен яғни даралығымен салыстыру, қажетті қорытынды жасау, олардың прогресіне еліктеу және сіңіру негізінде жүзеге асырылады. Кері жағдайда, ұлт шектеулі мәдениеттің құрсауында қалып, жаһандық интеграциядан қалып қоюы мүмкін. Н.Назарбаевтың «Даланың жеті қыры» мақаласында сананы жаңғырту біздің дүниетанымымыздың негіздерінен және халықтың тарихи өткенінен, бүгінгі мен болашағынан басталады деген ой айқын байқалады [6]. Осыған байланысты ақпараттық және технологиялық инновациялар дәуірінде қоғамның руханилығы және оның мәдени кеңістікке енуімен одан әрі дамуы сияқты мәселелерге назар аударған жөн. Осы позициялардан «Мәңгілік Ел» – болашақ мамандардың санасы мен іс-әрекетінде ұлттық бірегейліктің, ұлттық рухтың, интеллектуалдық әлеуеттің және жаңа қазақстандық патриотизмнің жаңа әлеуметтік-тұрмыстық қажеттіліктерге, Қазақстан Республикасының мәдени шарттарына негізделген жоғары деңгейдегі қалыптасуына бағытталған жаңа құбылыс.

Жаһанданып жатқан әлемнің қатал бәсекелестік жағдайында «Мәңгілік ел» құруға ұмтылу саяси, әлеуметтік-экономикалық егемендікпен қатар рухани тәуелсіздікке қол жеткізуді талап етеді. Мұны жасау үшін, олардың өмірін қамтамасыз ету үшін какнацияның күрделі жүйесін (осы қоғамға тән тарихи сананы, ұлттық дүниетанымды, түпнұсқа тарих пен мәдениеттің мәнін құрайтын рухани қайнар көздерді жаңғырту арқылы) қалыптастыру қажет.

Тарих өткенмен, адамның жадымен және қоғамдық санасымен байланысты. Ұлттық мәдениеттің негізін қалайтын іргелі құндылықтарды дамыта отырып, төл тарихты зерттеу арқылы ғана тарихи сананы жаңғыртуға болады. Адамдарды рухани ояндыратын ана тілімен қатар дәстүрлерді жаңғырту, халықтың тарихи өткенін толығымен қалпына келтіру қажет – бұл Тәуелсіздіктің рухани тұғырнамасын құрайтын тарихи бірегейлікті қалыптастыру тәсілі.

Егер «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының мәнін жоғарыда аталған ережелер тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда мынаны атап өтуге болады: «Мәңгілік Ел» – бұл республиканың мемлекет құраушы ұлт болып табылатын қазақ халқының тарихы – Қазақ Елі. Бұл сонымен бірге әлемнің танылуына ұмтылған және тең құқылы әлемдік қауымдастықта өзінің лайықты орнын иеленген Қазақстан Республикасының көпұлтты мемлекет ретінде қалыптасу тарихы және бұл да «Қазақ Елі» тарихы.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мынаны ескеру қажет: Қазақстанда қалыптасқан «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы – бұл белгілі бір міндеттермен нақты шешуге бағытталған, барлық халықтың, әрқайсысының күш-жігері бағытталуы керек мақсатты қозғалысы үшін қуатты серпін.

Білім беру саласындағы жаңа шешімдердің қабылдануымен (педагогикалық бағдарламаларды құру, ЖОО-ға түсу кезінде студенттердің профильдік бағыттылығы) тарихи процестің негізінде құрылып, біздің қоғамды басқа ұлттық мәдениеттерден ерекшелендіретін қоғамның тарихи және мәдени негіздерді біртіндеп жоғалтып жатқанын көруге болады. Бұл жағдай біздің мемлекетіміздің тарихындағы КСРО-ның ыдырауы кезінде болған саяси және идеологиялық жүйенің жойылуымен байланысты. Бұл Қазақстан тұрғындарының тарихи өткеніміздің ұрпақтары ретінде ұлттық өзіндік сана-сезімінің дамуын қиындата түсті. Осы күрделі кезеңнен бастап отандық ойшылдар мен зерттеушілердің ұлттық өзін-өзі танудың рөлі, азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін қазақ мәдениетінің құндылығы туралы ой-пікірлері дамып келеді. Ғалымдар атап өткендей: ұлттық өзін-өзі тану адамның күрделі құрылымдық формациясы ретінде білім мен тәрбиенің әсерінен қалыптасады, олардың мазмұнымен, бағдарымен және оқыту әдістерімен анықталады,

Жастар – мемлекетіміздің болашақ тағдыры тәуелді болатын ұрпақ. Бүкіл әлемдік қоғамдастықта жастар әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, қоғамның моральдық барометрі, орасан зор инновациялық күш және стратегиялық ресурс ретінде қарастырылады. Сондықтан біз қазіргі жастардың, әсіресе студенттердің бойында ұлттық өзіндік сана-сезімнің және сәйкесінше патриотизм мен азаматтық сананың қалыптасу деңгейіне бей-жай қарамаймыз. Жастар арасында ұлттық бірлік сезімін қалыптастыру – бұл орасан зор әлеуметтік күш және маңызды әлеуметтік қабат болып табылатын қоғамның осы бөлігін басқаруға, білім алуға, жұмыс істеуге және шығармашылыққа зор жағдайлар жасайды. Жастар – қоғамның ең маңызды және ықпалды бөлігі екені сөзсіз. Егер олар аға ұрпақтың тәрбиесін алса да, олар осы білім беру мүмкіндіктерінің шеңберінде қалмайды және адамның өзін-өзі тануы көбінесе отбасындағы психологиялық ортаға, ата-ананың жеке үлгісіне байланысты. Олар алдымен өз ұлтын түсінеді, содан соң өз ұлтының тарихын, мәдениетін және мүдделерін түсінеді. Бұл өз алдына ұлттық парыз бен жауапкершілік сезімін қалыптастыруға негіз жасайды.

Біздің ойымызша, «ұлттық сана» ұғымы «ұлттық мінез» ұғымымен тығыз байланыста. Бұл ұғымдардың көпқырлылығына қарамастан, анықтап зерттеген кезде олардың өзара байланысын көруге болады. Ұлттық мінез – бұл белгілі бір ұлттық қауымдастыққа тән, ең тұрақты, қоршаған әлемді қабылдау ерекшеліктері мен оған реакция формаларының жиынтығы. Ұлттық мінез – бұл ең алдымен эмоцияларда, сезімдерде және көңіл-күйлерде – әлемді эмоционалды-сенсорлық игерудің саналы, негізінен қисынсыз тәсілдерінде, сондай-ақ жылдамдық пен қарқында көрінетін эмоционалды-сенсорлық көріністердің белгілі жиынтығы. болып жатқан оқиғаларға реакциялар туралы бейнесі [7]. Ұлттық сипат ұлттық темпераменттен айқын көрінеді. Бастапқыда ұлттық сипат ұғымы шығу тегі бойынша теориялық және аналитикалық болмады. Бастапқыда бұл бірінші кезекте сипаттамалық сипатта болды. Алғаш рет саяхатшылар оны қолдана бастады, содан кейін географтар мен этнографтар әр түрлі ұлттар мен халықтардың өмір салты мен мінез-құлқының өзіндік ерекшеліктерін көрсетті. Сонымен қатар, әр түрлі авторлар өздерінің сипаттамаларында мүлдем басқа, кейде тіпті салыстыруға келмейтін нәрселерді ойлаушы еді. Сондықтан ұлттық мінезді синтетикалық, жалпылама түсіндіру мүмкін емес – ол әдейі комбинаторлық, сондықтан табиғатта жеткіліксіз тұтас. Саяси психология шеңберінде ең адекватты болып аналитикалық интерпретация табылады [8]. Ұлттық мінез генетикалық жолмен тұқым қуаламайды, бірақ оны тәрбиелеу процесінде алады, ол белгілі бір халықтың оқшауланған өкілдері емес, тұтас топтар әрекет ететін жағдайларда әлдеқайда күшті көрінеді [9].

Әрине, қазіргі заманғы ұлттық мінездердің қалыптасуы – бұл көптеген ғасырлар бойы жүріп келе жатқан күрделі тарихи-психологиялық үдерістің нәтижесі. Әр түрлі табиғи жағдайларда өмір сүре отырып, адамдар уақыт өте келе оларға біртіндеп бейімделіп, осы жағдайларды қабылдаудың және әсер етудің белгілі жалпы қабылданған формаларын дамыта түсті. Бұл адамның іс-әрекеті мен адамдармен қарым-қатынасты дамытуға және жақсартуға ықпал ететін адаптивті рөл атқарды.

Ұлттық сана дегеніміз не? «Ұлттық сана» ұғымы, біздің ойымызша, ұлттың санасын емес, белгілі бір ұлттық қауымдастықтың ұлттық ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. «Ұлт санасы» категориясы «ұлттық сана» ұғымына қарағанда кеңірек, өйткені ол бүкіл болмысты, бүкіл әлемді бейнелейді, ал ұлттық сана ұлттың әлеуметтік болмысын ғана көрсетеді.

Сонымен, ұлттық сана – қоғамдық сананың құрылымдық элементтерінің бірі. Бұл әлеуметтік өмірдің ұлттық-этникалық аспектісіндегі көрінісі және олардың философиялық, саяси, құқықтық, адамгершілік, эстетикалық және басқа да көзқарастарын олардың ажырамас байланысы мен өзара тәуелділігінде білдіреді. Ұлттық сананың құрылымы рефлексия объектісімен анықталады, ол әлеуметтік шындықты ғана емес, табиғи ортаны да қамтиды. Ұлттық сана қарапайым және теориялық сана деңгейінде де қызмет етеді.

Ұлттық бірегейліктің мәні – өз этникасын білу. Басқаша айтқанда, ұлттық бірегейлікке адамның өзін белгілі бір этникалық қауымдастықпен байланыстыратын элементтері, белгілері кіреді. Оларға өз адамдарына тән ерекшеліктер, күнделікті санаға тән аутостереотиптер деп аталатын идеялар, олардың арасындағы мүмкін болатын айырмашылықтарды жеткілікті түрде білмей, белгілі бір ұлттық қауымдастықтың барлық мүшелеріне жатқызылған схемаланған, жеңілдетілген көріністер жатады. Адам өзін этноспен байланыстыратын белгілерге туған ел туралы, тарихи тағдырдың қауымдастығы туралы және т.б. түсініктер кіреді.

Бұл мәселені зерттеушілер этикалық өзіндік сана құрылымында мыналарды ажыратады:

1. өз этникалық қауымдастығы мәдениетінің ерекшеліктерін білу;
2. өз этникалық қауымдастығының психологиялық ерекшеліктерін білу;
3. өзінің этникалық қауымдастығымен сәйкестікті білу;
3. өзінің этнопсихологиялық сипаттамаларын білу;
4. өзін этностық қауымдастықтың субъектісі ретінде сезіну;
5. этносты әлеуметтік-адамгершілік тұрғыдан бағалау. [10]

Басқаша айтқанда, ұлттық сәйкестілік дегеніміз – тарихи процестің субъектісі ретіндегі ұлттық мүдделерімен, мұраттарымен, идеялары бар, әлеуметтік өмірді және басқа халықтармен және бүкіл адамзатпен қарым-қатынасты ұйымдастыру принциптерімен ажырамас рухани әлем. Өзін-өзі тану ұлттық тілдің, ұлттық мінездің, мәдениеттің, ұлттық қасиеттердің ортақтығын түсінуді қамтиды.

Ұлттық сана біртұтас моральдық, діни, саяси, құқықтық және басқа көзқарастар мен қатынастардың жүйесінен тұрады. Олар белгілі бір «құндылықтар шкаласына» сәйкес келеді, бұл саналы немесе бейсаналық түрде халық өмірінің табиғатына әсер етеді, оған ұлттық дүниетаным береді.

Ұлттық сананың маңызды элементі – халықтың менталитеті, ұлттық сипаты. Ментализм «саналы және бейсаналық, логикалық және эмоционалды негізде, яғни ойлаудың, идеология мен сенімнің, сезімдер мен эмоциялардың қайнар көзі болып табылатын терең, сондықтан оны бекіту қиын» деп түсініледі. Басқаша айтқанда, ұлттық менталитет белгілі бір әлеуметтік-этникалық қауымдастыққа тән ойлау, әлемді қабылдау немесе «әлемді сезіну» тәсілі ретінде түсініледі. Басқаша айтқанда, бұл белгілі бір халықта қалыптасқан саналы және бейсаналық идеялар, көзқарастар және стереотиптер, олардың өмір салтына, белсенділігіне, әлеуметтік ойлау түріне әсер етеді. Ал менталитет категориясымен жоғарыда талдап кеткен ұлттық мінез тығыз байланысты.

Ұлттық мінез теорияларын барынша толық зерттеуге голландық авторлар Н.Дуйкер мен Р.Фриджаның еңбектері жатады, онда барлық қолданыстағы теориялар шартты түрде екі топқа бөлінеді: жеке тұлғаға бағдарланған және мәдениетке бағытталған. Олардың айырмашылықтарына қарамастан, олар бір-бірін жоққа шығармайды, керісінше бір-бірін толықтырады және Дуйкер мен Фридда айтқандай, әлеуметтік-мәдени және психологиялық өзара тығыз байланыста болатын күрделі салаға еруге мүмкіндік береді. Бірінші топқа «ұлттық мінез» ұғымы ең алдымен ұлтты құрайтын жеке тұлғалардың жалпы психологиялық қасиеттерінің сипаттамаларымен анықталатын теориялар кіреді. Белгілі бір ұлтқа жататын адамдардың барлығының белгілі бір аспектілері бойынша ұқсастықтары болады және сонымен бірге осы аспектілері бойынша басқа ұлттарға жататын адамдардан біршама ерекшеленеді. Олардың бойындағы сипаттамалар қандай да бір жолмен белгілі бір ұлттық қауымдастықтың азаматтары екендігімен анықталады. Бұл анықтама оның пайда болу және даму себептерін түсіндіргеннен гөрі, ұлттық сипаттағы құбылыстың болуын айтады.

Жоғарыда айтып кеткендей, ұлттық сана ұлттық бірегейлік мәселесімен де байланысты. Ұлттық бірегейлік – бұл өзін-өзі бағалау. Мұндай бағалау процесі ұлттық санасыз мүмкін емес. Ұлттық сана да оны түсінудің арқасында тұрақты. Ал тұрақтылық, өздеріңіз білетіндей, өзін қорғауға қабілетті.

Ұлттық санада қандай элементтерге көбірек көңіл бөлу керек деген сұраққа дұрыс жауап беру маңызды. Оның қай жақтары іргелі және оны қалай бағыттау керек деген сұрақ туындайды. Бұл салада тек ұлттық тарихи құндылықтармен шектелу немесе керісінше дұрыс емес. Қоғамның ұлттық санасы, ең алдымен, ұлттық рухани құндылықтарға, мемлекетіміздің бүгінгі мен болашағына қызмет ететін діни құндылықтарға, ұлтымыздың философиялық, ғылыми-эстетикалық және құқықтық-адамгершілік мұраларына негізделген және ұлттық тәуелсіздік мұраттары.

Ұлттық тарихи құндылықтар заманауи және прогрессивті жалпы адамзаттық құндылықтармен және прогрессивті демократиялық құндылықтармен үйлескенде ғана біздің қоғам жоғары руханилыққа, демек, прогреске қол жеткізе алады. Сонымен, тарихи дамудың сабақтастығы қағидасынан шығатын болсақ, тарихи мұра да, қазіргі заманның прогрессивті руханилығы да, болашаққа қызмет ететін мұраттар да қоғамның қоғамдық санасына бағытталған.

Ұлт өзінің ұлттық мұрасына қанағаттанып қана қоймай, әлемдік қоғамдастық жасаған рухани және мәдени құндылықтардан ләззат алып, дамытады. Осылайша, біздің еліміз болашақта әлемнің дамыған елдерінің қатарынан өзінің лайықты орнын ала алады. Бұл жол азаматтық қоғам мен демократиялық ел құруға, Қазақстанда заң үстемдігі құруға көмектеседі.

ЖАПОНИЯ МЕМЛЕКЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Рақұлова К.Ж.

*Педагогика және психология мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Құсайынов Асқарбек Қабыкенұлы,
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Аңдатпа. Жапония мемлекетінің білім беру жүйесі зерттеледі. Білім беру ұйымдарында балаларды тәрбиелеудің ерекшеліктері анықталады, жапон ерекшеліктеріне тән қалыптасу кезеңдері көрсетіледі – еңбекқорлық, командада жұмыс істей білу, өз орнын түсіну, өзіне емес, компанияға жұмыс істеуге деген ұмтылыс, қатаң иерархияға деген адалдық және т. б.

Түйін сөздер: білім беру, білім беру жүйесі, Жапония, Жапониядағы білім.

Білім беру сапасын анықтайтын халықаралық салыстырмалы мониторингтік зерттеулеріне кіретін PISA және TIMSS маңызы жылдан-жылға артып келеді, өйткені олардың нәтижелері әртүрлі елдерде білім беру саясатын қалыптастырудың негізі ретінде қолданылады. PISA мен TIMSS түрлі мақсаттарға ие және өлшенетін білім мен дағдылардың түрлерімен ерекшеленеді. TIMSS оқушылардың 4 және 8 сынып оқушыларының мектеп бағдарламасын қаншалықты жақсы меңгергенін өлшейді. Ал PISA 15 жасар мектеп оқушыларының алған білімдері мен дағдыларын практикалық және күнделікті өмірде қаншалықты қолдана алатынын анықтайды [1].

2003-2018 жылдар аралығындағы PISA зерттеулері бойынша оқушылары тұрақты түрде жоғары нәтижелер көрсететін 11 ел бар. Олар: Финляндия, Гонконг (Қытай), Сингапур, Оңтүстік Корея, Жапония, Тайвань, Канада, Жаңа Зеландия, Макао (Қытай), Шанхай (Қытай) және Эстония. TIMSS 2003-2019 жылдар аралығында жақсы нәтижеге жеткен 9 жүлдегер елдер қатарына Ресей, АҚШ, Ұлыбритания, Венгрия мемлекеттері кірді (1-кесте). Білім сапасын анықтайтын халықаралық мониторингтік зерттеулерде жоғары нәтижеге жеткен мемлекеттердің бірі Жапония мемлекеті болып саналады (2-кесте).

1-кесте

2003-2018 жылдар аралығындағы PISA нәтижелері

PISA зерттеулері бойынша тұрақты жүлдегер елдер	TIMSS зерттеулері бойынша тұрақты жүлдегер елдер
Финляндия, Гонконг (Қытай), Сингапур, Оңтүстік Корея, Жапония, Тайвань (Тайпей-Қытай), Канада, Жаңа Зеландия, Макао (Қытай), Шанхай (Қытай) және Эстония.	Сингапур, Гонконг (Қытай), Жапония, Тайпей (Қытай), Ресей, Ұлыбритания, АҚШ, Оңтүстік Корея, Венгрия

2-кесте

№	Мемлекет	2003	2006	2009	2012	2015	2018	Орта білім беру моделі
1.	Финляндия	1	1	3	12	5	10	6+3+3
2.	Оңтүстік Корея	2	3	2	5	11	7	6+3+3
3.	Гонконг (Қытай)	3	2	4	3	9	4	6+3+3
4.	Лихтенштейн	4	9	18	8	-	-	6+3+3
5.	Жапония	5	10	8	7	2	6	6+3+3
6.	Канада	6	4	6	13	7	8 9	6+3+3
7.	Аустралия	7	8	9	20	14	21	6+3+3
8.	Нидерланд	8	7	10	10	17	16-17	8 (4 жасстан бастап) +4+2
9.	Жаңа Зеландия	9	6	7	24	12	15	5+3+5
10.	Макао (Қытай)	10	15	-	6	6	3	6+3+3
11.	Бельгия	11	13	11	15	20	20	6 (2+2+2) + 6 (2+2+2)
12.	Швейцария	12	12	19	9	18	22	6+3+3
13.	Ұлыбритания	13	20	24	27	15	13-14	5+5+(2)
14.	Швеция	14	18	14	39	28	16-17	6+3+3
15.	Чехия	15	19	32	25	29	24	5+4+3
16.	Тайвань		5	-	4	4	8 9	6+3+3
17.	Эстония		11	13	11	3	5	3+3+3+3
18.	Ирландия	16	14	21	20	19	12	6+3+3
19.	Шанхай (Қытай)			1	1	-	-	6+3+3
20.	Сингапур			5	2	1	2	6+3+3
21.	Норвегия		27	12	31	24	23	7+3+3
22.	Польша	21	23	15	14	22	11	6+3+3
23.	Вьетнам					8	-	6+3+3
24.	Қытай (4 провинция)					10	1	6+3+(3)
25.	Словения		16	29	21	13	13-14	8+3+(4)
	Қазақстан			60	49	.	69	4+6+2

Жапониядағы білім беру жүйесі әлемдегі ең көне жүйелердің бірі болып саналады. Дамудың бастауы тарихшылардың есептеуінше VI-VII ғасырларға келеді. Қазіргі таңда жапон оқушылары оқу, математика және жаратылыстану ғылымдарының сапасы мен үлгерімі жағынан ЭБДҰ оқушыларының арасынан жүздегер орындарға ие.

Жапонияның білім беру жүйесі:

- Мектепке дейінгі білім (балабақша, қосымша білім беретін мекемелер)
- Орта мектеп білім (сә:гакко (бастауыш), тю:гакко (орта мектеп) ико:то:гакко (жоғары орта мектеп).
- Жоғары білім (Университеттер, колледждер).

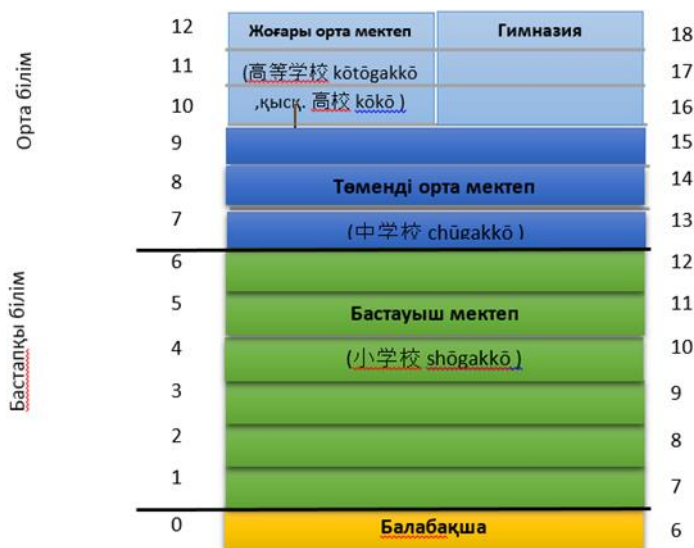
Орта мектеп білім беру моделі 6+3+3. Яғни, бастауыш мектеп– 6 жылдық, орта мектеп -3 жылдық және жоғары орта мектеп – 3 жылдық (2-кесте).

Алғашқы екі – бастауыш және төменгі орта мектеп – міндетті және тегін, ал жоғары орта мектеп – міндетті емес болып саналады. Жапон оқушылары жоғары орта мектепті оқу міндетті болмаса да, бітіру деңгейі 96 %-ға жақын.

Бұл кезеңнің бағдарламасына мынандай пәндер кіреді:

- жапон тілі,
- арифметика,
- жаратылыстану,
- музыка,
- сурет салу және еңбек,
- дене шынықтыру.

3-кесте

Жеке мектептерде этика, дінтану сияқты қосымша пәндер бар. Жапондық білім беру жүйесінде мемлекет бекіткен оқулықтар жоқ. Оқушылар үшін мектептің тазалығын сақтап және жинау және мектеп формасын кию міндетті болып табылады. Үй жұмысы бастауыш сынып оқушыларына берілмейді. Мемлекеттік мектептерде ұлдар мен қыздар бірлесіп оқиды, ал жеке мектептерде екі нұсқа бар.

Жазуды үйрету кезінде оқушылар ұлттық фонемалық әліппені (кана) меңгереді, 1000-ға жуық иероглифті оқиды.

Қоғамтану сабақтарында оқушылар география, тарих, қоғамдық орындардағы мінез-құлық ережелері бойынша мәліметтер алады.

Жаратылыстану сабақтарында-тірі және жансыз табиғат пен адам туралы негізгі ақпарат.

Математика сабақтарында олар арифметикалық амалдарды, геометрия туралы қарапайым ақпаратты оқиды.

Апталық жүктеме оқу жылына байланысты 24-тен 29 сағатқа дейін.

Бастауыш мектептегі сабақтың ұзақтығы-45 минут. Сабақтар арасында 5-10 минуттық үзілістер болады, төртінші сабақтан кейін (шамамен 12.30), әдетте түскі асқа үлкен үзіліс ұйымдастырылады – шамамен 60 минут. Бастауыш мектепте күніне төрт сабақ.

Мектепте оқу жылы жазғы, қысқы және көктемгі семестрлерге бөлінеді. Оқу жылы сәуір айында басталып, келесі жылдың наурыз айында аяқталады. Көктемгі, қысқы және жазғы демалыстар бар [3].

Төменгі орта мектеп

Төменгі орта мектеп 7-ші, 8-ші және 9-шы сыныптарда тұрады. Бұл кезеңде оқушылар ғылыммен тереңірек айналыса бастайды. Бастауыш мектепте 1 мұғалім барлық пәннен берсе, орта мектепте әр пәнді жеке мұғалім береді. Сыныптарда оқушылар саны 39-ға дейін жеткендіктен, оларды 3-4 оқушыдан топтарға бөліп тастайды. Оқу бастауыш мектептен берілетін пәндерден басқа, осы кезеңде шет тілін үйрену басталады, ал 2009 жылдың сәуірінен бастап ағылшын тілі бірінші сыныптан бастап оқу бағдарламасының міндетті бөлігіне айналды. Төменгі орта мектепте оқушылар міндетті пәндермен қатар өздері таңдаған пәндерді оқиды. 7-сыныпта пәндерді таңдау үшін 105/140 сағат, 8-сыныпта – 105/ 210 сағат, 9-сыныпта- 140/280 сағат бөлінеді.

Оқу бағдарламасы мына пәндерді қамтиды:

- Жапон тілі;
- Ағылшын тілі;
- әлеуметтік ғылымдар;
- математика;
- жаратылыстану ғылымдары;
- музыка;
- бейнелеу өнері;
- Өнер;
- үй шаруашылығы;
- денсаулық және дене шынықтыру.

Рухани-адамгершілік тәрбиеге ерекше көңіл бөлінеді.

Кешкі 6-да сабақ аяқталғаннан кейін оқушылар әртүрлі мектеп үйірмелері мен клубтарына барады. Олардағы жұмыспен қамту балалар қылмысының деңгейін төмендетуге ықпал етеді және әртүрлі әлеуметтік аурулардың алдын-алу шарасы ретінде қызмет етеді. Соңғы жылдары Жапония үкіметі шет тілдерін, атап айтқанда ағылшын тілін оқыту мәселесіне ерекше назар аударды. Оқыту сапасын арттыру үшін тіпті ана тілін оқытуға тарту бойынша арнайы бағдарлама іске қосылды.

Оқу күндерінің саны 210 күнді құрайды. Мектеп күнтізбесінің едәуір бөлігін спорттық іс-шаралар және мектепшілік саяхаттардан тұрады.

Жоғары орта мектеп

Жоғары орта мектепте оқу міндетті емес болып саналғанмен, 2005 жылы барлық орта мектеп түлектерінің 94%-ы орта мектептерге түсіп, 89%-ы оқуларын сәтті аяқтап шықты. Жоғары мектепке түсу емтихандар нәтижелерінің негізінде жүзеге асырылады. Оқушылар жапон, математика, жаратылыстану, әлеуметтік ғылымдар және ағылшын тілінен емтихан тапсырады. Жоғары мектептердің рейтингісі, сол мектеп түлектерінің университетке түсумен бағаланады.

Жапониядағы барлық жалпы орта мектептердің шамамен 55%-ы жеке меншікте. Жеке меншік мектептердегі оқумен қатар, мемлекеттік мектептерде де оқу ақылы.

Жалпы орта біліммен қатар, оқушылар балық шаруашылығы, ағылшын тілі немесе керамика өңдеу сияқты мамандықтар бойынша кәсіби білім ала алады. Жоғары орта мектепке түсу-бұл оқушылардың одан әрі тағдырының қалыптасуында маңызды рөл атқаратын қадам. Оқыту сапасының жоғары деңгейі бар жақсы мектепке түсу беделді университетке түсу мүмкіндігін едәуір арттырады. Жалпы, жапондық білім беру жүйесінде әр алдыңғы қадам келесі қадамды анықтайды: жақсы бастауыш мектепке қабылдау беделді орта мектепке, содан кейін университетке көшуге әкеледі. Кейбір жеке меншік мектептерде «лифт жүйесі» деп аталатын жүйе бар: оқудың бір сатысынан екіншісіне ауысу емтихан тапсырусыз автоматты түрде жүзеге асырылады. Бастауыш мектепке барар алдында әңгімелесуден өтіп, оқушы бір мекеменің қабырғасында жоғары орта білім алып, тек бітіру емтиханын тапсырады [2].

Джуку

Жоғарыда аталған барлық оқу кезеңдерінен басқа, Джуку бар – бастауыш сыныптан бастап толық орта мектепке дейінгі барлық жастағы оқушыларға қосымша сабақтар ұсынатын арнайы жеке мектептер. Джукуға мектеп бағдарламасын жақсы меңгеруге, ауруға байланысты немесе басқа себептермен оқу бағдарламасынан қалған және емтиханға дайындалып жатқан оқушылар қатысады. Джукудың 2 түрі бар – академиялық және академиялық емес. Академиялық емес джукуларда оқушылар музыкалық аспаптарда, өнерде, жүзуде немесе дәстүрлі жапондық соробан шоттарында жұмыс істеуді үйренеді. Джуку балалардың өмірінде маңызды әлеуметтік рөл атқарады, оларға бір-бірімен сөйлесуге және жаңа достар табуға көмектеседі, сонымен қатар оларды көшеде және ондағы барлық қауіп-қатерлерден аулақ ұстайды. Джуку оқу ақысын төлейтіндіктен, барлық отбасылар балаларын сол жерге бере алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сериков В.В. Личностно ориентированное образование: поиск новой парадигмы: монография. – М.: Логос, 1998. – С. 35.
2. Charles Adabo Oppong: *The Councilor: A Journal of the Social Studies* “The History Curriculum and Inculcation of National Consciousness in History Students in Ghana”, October 2019
3. Хадикова И.М., Тебиева Л.Т. Анализ проблем духовно-нравственного воспитания в научной литературе // Научно-практический журнал «Интеграция наук». – Международный научно-издательский центр «Империя», 2019. – С. 161– 164. // URL: <http://in-sc.ru/konferentsii> – [Дата обращения: 09.04.2019].
4. Колесникова, И.А. Воспитание к духовности и нравственности в эпоху глобальных перемен / И.А.Колесникова // Педагогика. 2008. No 9. С.25-33.
5. Каткий словарь по философии / Под общ.ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 3-е изд., доработ. и доп. – М.: Политиздат, 1979. – С. 362-363.
6. Назарбаев Н.А. Модернизация исторического сознания. Семь граней Великой степи. 21 ноября, 2018г. // URL: www.berbang-nur.kz/2018/11/24/семь-граней-великой – [Дата обращения: 14.04.2019].
7. Олшанский Д. В. Основы политической психологии.– Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 294.
8. Овсянникова Т.А. Роль этнических стереотипов в межкультурном взаимодействии народов поликультурных регионов // Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2015. № 3. С. 163-168.
9. Овсянникова Т.А. Соотношение национального и этнического в культуре адыгейского народа. Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук/ Ростовский государственный университет. Ростов-на-Дону, 2004.
10. Моисеева, Н. А., Сороковикова, В. И. Менталитет и национальный характер / Н. А. Моисеева, В. И. Соровикова // Социологические исследования. – 2003. – № 2.
11. <https://www.oecd.org/pisa/>
12. <http://timss2015.org/#/?playlistId=0&videoId=0>
13. https://ru.qaz.wiki/wiki/Secondary_education_in_Japan
14. https://diplomabroad.ru/yaponiya/sistema_obrazovaniya_v_yaponii/

PERSONALITY-ORIENTED PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AS PART OF A HUMANISTIC EDUCATION STRATEGY

Tolemis D.E.,

2nd year masters student of Al-Farabi Kazakh National University

1st year masters students Молдамырзаева М.С., Yu Shennan

Supervisor: PhD, Docent a.i.

Mukhatayeva D.I.

Аннотация. В статье рассмотрены личностно-ориентированные технологии в образовании. Теоретический анализ педагогической литературы показывает, что накоплен значительный материал по различным аспектам педагогических технологий, обеспечивающих повышение эффективности учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: личностно-ориентированные технологии, образование, гуманистическая педагогика.

Аннотация. Мақалада білім берудегі тұлғаға бағытталған технологиялар қарастырылған. Педагогикалық әдебиеттерді теориялық талдау оқу процесінің тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін педагогикалық технологиялардың әртүрлі аспектілері бойынша айтарлықтай материал жинақталғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: тұлғаға бағытталған технологиялар, білім беру, гуманистік педагогика.

Annotation. The article deals with personality-oriented technologies in education. The theoretical analysis of the pedagogical literature shows that considerable material has been accumulated on various aspects of pedagogical technologies that ensure an increase in the effectiveness of the educational process.

Key words: personality-oriented technologies, education, humanistic pedagogy.

Introduction. One of the leading trends in global development is now the awareness that the progressive development of society and overcoming its problems depends on the state of education and the education of citizens. In this regard, many countries around the world, including Kazakhstan, are systematically and comprehensively modernizing the education system.

The purpose of the ongoing reforms in the education system of our country is to ensure its qualitative transformation in the context of market economy, taking into account the globalization processes of the world.

According to many pedagogical theorists (V.K. Diachenko [1], V.A. Slastenin, I.F. Isaev, E.N. Shiyanov [2], etc.), special attention in these conditions should be paid to the holistic nature of education, orientation of educational work on the formation of personality. Many researchers regard humanistic pedagogical technologies as solutions of this problem (D.G. Levites [3], R.Zh. Zhumazhanova [4], G.B. Kornetov [5], V.V. Shakhgulari [6], etc.).

The founders of humanistic psychology were Abraham Maslow [7], Charlotte Buehler [8] and Carl Rogers [9].

Abraham Maslow (1908-1970, USA) developed a strategy for a holistic analysis of the highest essence of a person – love, creativity, supreme values, etc. According to Maslow, at the core of personality lies the motivational sphere, that is, what drives a person, what makes him a person. This sphere is formed by a number of mutually subordinated needs: physiological needs for security, love and respect. But the highest place is occupied by the need for self-actualisation: a person strives to realise the full potential of his abilities to *be what he can become*. The desire for self-actualisation, in its essence, is the desire for self-affirmation through the manifestation and specific inclusion of a whole set of personal functions: reflection, disambiguation, motivation, mediation, meaning-making, creating one's own picture of the world, etc.

Self-actualisation as a capability may exist in most people, but only in a small minority it is to some extent accomplished. Such people exemplify normal development and embody human nature to the fullest extent possible [1].

From the perspective of self-development as the main driver of personal development, according to Charlotte Buehler (1893-1974, Austria, USA), is the individual's need for self-actualization. The 'developmental quotient' she developed (instead of 'intelligence quotient') brought a humanistic perspective to age-specific studies of personality. Human life, according to Buehler, is characterized by four co-existing basic tendencies: satisfaction of needs, adaptive self-control, creative expansion and the establishment of inner harmony. Each of these may predominate at different periods of a person's life, and self-actualisation is possible within any one of these tendencies [8].

The value orientations of Charlotte Buehler's concept of personal self-actualisation are centred around the idea of the uniqueness of the life path, the activity and self-conditioning of the subject, the focus on the realisation of purpose, meanings and values. At the same time, the integration of this activity is carried out by the individual, according to Buehler, without the involvement of consciousness. Personality is seen as an inherently given spiritual entity, unchanging in its essence throughout life.

The development and practical application of the ideas of humanistic psychology in the practical psychotherapy of Carl Rogers (1902-1987, USA) provided an opportunity for their use in pedagogy. In addition to the personality structures outlined by A.Maslow and Ch.Buehler before, C.Rogers identifies as a fundamental component of personality the self-concept that is formed in the process of the subject's interaction with the social environment and is an integral mechanism of self-regulation of his behavior. The most important characteristic of a mature, 'fully functioning personality' is its openness to experience, whose conformity with self-concept ensures flexibility, continuous change, and improvement of the human self.

Carl Rogers' introduction of the concepts of trust, non-verbal communication, guided assistance, helping behaviour, locus of appreciation, etc. into the scientific lexicon changes the view of education, giving it the character of relational pedagogy and defining it as an opposition, an alternative to personal formation pedagogy. A person, according to C.Rogers, is the subject of his life, he is free in his choices and decision-making, he strives to be independent and responsible, to self-development and personal growth. All these attributes characterise a healthy, normal person, they always exist in him as potentialities. For this human potential to unfold and be realised, favourable living conditions and education focused on the individual and his or her life problems are necessary.

C.Rogers therefore identifies two types of learning: informational learning, which provides simple knowledge of facts, and meaningful learning, which provides learners with the actionable knowledge they need to change and self-develop. While recognizing the importance of all lines of human development – mental, social, professional, etc., C. Rogers prioritizes personal development proper, the formation of a 'fully functioning personality' and, above all, the development of an adequate and flexible, healthy self-concept: "helping people to be individuals is much more important than helping them to become mathematicians or French speakers". Learning to help people be individuals is personality-oriented learning, or, in Rogers' terms, meaningful learning. So what is meaningful learning for human self-development? The answer to this question can be found in C. Rogers' theory of personality. Its basic coordinates include concepts such as the field of experience of the individual, self, ideal self, congruence and incongruence, tendency towards self-actualisation, personal growth and barriers to growth, and social relationships. C. Rogers believes that personality is most fully manifested and defined in experience, which includes events, perceptions, feelings, influences, etc., i.e. everything that happens to a person at a given moment and is available for awareness. The field of experience of each individual is unique. The content of the individual's experience is determined by what elements become the subject of awareness, i.e. what life issues the individual's attention is directed to, what life issues occupy or concern him or her. The teacher who provides meaningful learning must therefore understand these issues and also see in the student's personal experience those issues that are important for their development but which they have not yet recognised as personally significant. In this case, it is necessary to organise an 'encounter with the problem. In the field of experience is the self, i.e. a person's self-image, based on past and present experiences and expectations of the future.

C. Rogers distinguishes between real and ideal selves – "the representation of oneself as one would most like to have, to which one attaches the greatest value to oneself". If a person does not accept himself as he is, and is guided in the assessment of his behavior, making decisions only by an ideal image of himself, it leads to constant discomfort, dissatisfaction with himself, neurotic states, inhibition of personal development.

The task of an educator providing personality-oriented education is to help a person to accept and love him/herself as he/she is, to reveal himself or herself as an attractive image. This requires helping the individual to develop congruence, that is, the ability to be oneself in interactions with people. This means not playing a role, not pretending, saying what one really thinks or feels. C. Rogers uses the term congruence to note the exact correspondence between a person's feelings and their awareness of these feelings, in other words, the correspondence of experience to consciousness. This draws attention to the integrity of the individual as a prerequisite for mental health. Incongruence occurs when there is a distinction between consciousness, experience and the reporting of experience. For example, people say they are having a great time, while they are bored, lonely or unwell. In this case, the person either does not understand what is happening to them, or does not want to talk about it, or is being deliberately insincere. All of this needs to be corrected because the integrity of the individual is destroyed, coming into conflict with the reality of their being.

The educator will help the learner to resolve this contradiction independently by drawing on the tendency towards self-actualisation, which is the main motive that drives the individual to move towards greater congruence and towards more realistic functioning. Thus, C. Rogers assumes that the source and drivers of development and personal growth reside within the individual. Therefore, the main task of training is to help him to understand himself, to understand his problems and to mobilise his inner strengths and capacities for their solution and self-development.

Based on his own therapeutic experience, C. Rogers identified five conditions for personality-oriented (meaningful) learning. The first concerns the content of the communication with the students' life problems, creating a learning situation in which the students are allowed to interact to a certain extent with the problems and issues that

are important to them and that they would like to resolve. The second condition is referred to as the 'reality of the teacher's personality', which is to be congruent, i.e. to behave appropriately to the feelings and states experienced and to display their human qualities in their interaction with the students.

The third condition is that the teacher accepts the student as he or she is and understands his or her feelings. C. Rogers emphasises the need for a warm acceptance, an unconditional positive attitude of the teacher towards the student.

The fourth condition concerns the teacher's attitude towards the sources and ways of acquiring knowledge. The teacher should seek to make students aware of his knowledge and experience and that they are allowed to refer to this knowledge, but he should not impose it on students. Teaching should not be prescriptive, the student should feel free in the world of sources of knowledge and information and should always be able to enter into a dialogue with the teacher, to choose an alternative solution to a problem.

Finally, the fifth condition for meaningful learning is the need for the teacher to build on the self-actualising tendency of his students. 'His teaching should be built on the fact that students interact with life problems they would like to solve, that they aspire to grow, are not always able to find a way out of a difficult situation, rely on the teacher and have an irresistible desire to create. The teacher's role is to organise such a personal relationship with students and such a psychological climate that would facilitate free expression of the above tendencies'. [10, p.74].

The results of a personality-oriented education cannot, according to Carl Rogers, be assessed by school grades, since its criteria are not the quantity or even quality of knowledge learned, but the changes that take place in the individual, in his or her development and growth. These include changes of the following kinds:

- a person begins to perceive oneself differently;
- a person accepts himself/herself and his/her feelings more fully; becomes more self-confident and autonomous;
- sets himself/herself realistic goals, behaves more maturely;
- becomes more like the person they want to be;
- becomes accepting and understanding of others, etc.

A comparison of the results of students in ordinary classes and those in classes where Rogers' conditions for meaningful learning were implemented. A comparison of the results of students in ordinary classes where Rogers' conditions for meaningful learning had been implemented did not reveal any significant differences in learning. However, it showed that the students with the human-centered approach had higher personal adaptation, expressed more desire to master knowledge beyond the curriculum, were more creative, and were more responsible.

The idea of a personality as the highest value of life, corresponding to this priority consideration of self-values of consciousness, its self-realisation as a person's realisation of its purpose, form the basis of both theoretical and applied constructions of the Western psycho-pedagogical science of the twentieth century. Despite the fact that these concepts were organically derived from the cultural and historical context of European civilization tradition, they formed the main alternative to traditional (primarily European) approaches to education. The value of humanizing the growing tendencies towards technocratisation of society manifests itself in the impossibility for humanistic education to follow a unified approach. It is the 19th century European, mostly German, philosophy that provided the scientific basis for the humanistic approach to education, which is culturally appropriate and in line with European tradition. This phenomenon shows all the signs of development, i.e. transition to a new quality, which is initially provided by breakthroughs of philosophical thought, becomes concrete in psychological research and is embodied in pedagogical approaches.

The humanistic paradigm is alternatively opposed to the transformative (formative) paradigm at all stages of its development. At the stage of philosophical justification, the appeal to the personal and semantic basis of the individual, to the inner sources of the activity of consciousness, to its value as a determinant of being, stands as an opposition to the idealist tradition (from Fichte and Schopenhauer to Dilthey and Husserl) to the materialist tradition (from Feuerbach and Marx to Duering and Heckel). Idealism is inherently humanist in that it prioritises the ideals (meanings) created and embodied by the individual over being. Idealism constantly *works* with the human problems of consciousness, existence, meaning, purpose of life, values, which materialism dismisses as imaginary, focusing on respect for the natural sciences, technology, human reasoning.

The exploration of the essentially human in man, the unfolding of subjectivity in the social environment, etc., determines the alternative of humanistic psychology to materialistic psychology, which focuses on the mediation of the psychic and the spiritual by what is not psychic and spiritual – the external environment, the bodily substratum, etc. In Soviet psychological science, this opposition was removed artificially, through the expulsion or physical extermination of the adherents of its humanist, i.e. humanistic, essentialist component. While in foreign psychology the alternative of the subject approach in the first third of the twentieth century moved smoothly from empirical

personality psychology to the construction of mid-level psychological theories of personality, the Russian variant of development had its own peculiarity.

Humanistic pedagogy in the West, represented by the alternative authorial systems of R. Steiner (1861-1925, Germany), M. Montessori (1870-1952, Italy, Netherlands), C. Freinet (1896-1966, France) and others, puts the individual, his values, personal freedom, the ability to predict and control his own life in the first place. The focus of humanistic pedagogy is on the unique holistic individual who strives for maximum realization of his/her possibilities (self-actualisation), is open to accepting new experiences and is capable of making conscious and responsible choices in various life situations.

The humanistic pedagogy proclaims the attainment of this quality as the aim of education, in contrast to the formalised transmission of knowledge and social norms in traditional pedagogy. This trend departs from the widespread Western ideas of behaviourism, which is based on the assumption that human behaviour can be controlled and changed in accordance with externally imposed goals. Behaviourism is indifferent to humanistic ideals in the process of education. Schooling is seen as an assembly line for the production of individuals adapted to exist in certain social conditions. Behaviourism has removed questions about the guidance of the moral formation of the individual, about the essence of his inner convictions and value orientations. Paradoxically, behaviorism, which was criticized in Soviet psychology and pedagogy, became an implicit basis for communist education, except insofar as it referred to beliefs and moral orientations.

There has always been a humanistic pedagogical culture in Russian education, even at a time of total ideologisation and unification. Here are a few cultural and historical analogues of the humanistic school that have been created by prominent Russian educators. The image of an 'ideal school' was drawn by K. N. Ventsel as the 'House of the free child', by V. A. Sukhomlinsky as the 'School of joy' and by S. A. Amonashvili as the 'School of life'.

'House of the free child' – this is an ideal school of the future that K.N. Ventsel wrote about at the beginning of the 20th century, stressing that it is not an ordinary educational institution, but an institution of general education where the emphasis is put not on teaching but on educating a person as an integral personality. "The aims of this institution are close and understandable to the child, because they fully coincide with his needs and, above all, with his needs for free development and active interaction with other people: the child comes to this school to live a full life here... free labour, free play, free communication with his fellows and with those adults who can share with him their knowledge and, in general, the spiritual treasures they possess, free quest for truth through independent study in science, free realization of the beauty of independent work in the field of artistic creation and free work on himself and on the little community he has entered so that both he and the community may grow morally higher, better and more stable" [11, p.64].

Amonashvili's 'School of life' is based on the principles of humanistic-personal pedagogy. The author identifies six features of the educational process.

The first is the internal continuity of the creative activity of Nature and a human educator. According to Sh. Amonashvili, nature provides the child with opportunities for boundless development. The school assumes the responsibility to continue the work of Nature and create a noble human being.

The second feature of the educational process in the humane school is its integrity, understood as the integrity of a child's life, aspiring to the future.

The third feature concerns the lesson, which is seen as an accumulator, as the leading form of children's life, not just their learning.

The well-being of the child's life in the classroom is ensured through cooperation with the teacher and other children.

The fourth characteristic of the pedagogical process is that a collaborative relationship between teachers and children becomes a natural quality of the process.

The fifth characteristic of the humanistic pedagogical process is the development of children's capacity for evaluation, while at the same time abolishing school marks, which is the key to children's success in learning.

The sixth characteristic of the School of Life is the special, humanistic mission of the teacher. 'The humanisation of the environment around each child, the humanization of society and of the teaching process itself, is the teacher's highest concern. A humane teacher is 'loving and devoted to each child, feeling deeply responsible for each child; striving to understand each child'.

The personal and humane approach to the child is a fundamental achievement of the theory and practice of humanistic pedagogy. Years of experience in pedagogical work have led Sh. Amonashvili to the conviction that there are two approaches to solving educational problems – imperative and humane. Teaching is imperative if it is built without taking into account the personal characteristics and needs of the child. The teacher who provides this kind of education is convinced that the child is bound to resist it, and therefore he/she has to be forced to learn by strict requirements, imperatives.

A humane approach is that the educator thinks optimistically about children, approaching them as independent subjects of learning, able to learn not under compulsion, but voluntarily, at their own will and free choice. In other

words, the educator assumes that each child has a personal meaning, a personal significance of learning, which should be the basis for the pedagogical process. If there is no such personal meaning, we should help the child to find it.

According to Sh.A. Amonashvili, to instrumentalise learning as an activity freely chosen by a student means, first, to create the best conditions for his/her purposeful, socially and pedagogically significant development, education, enrichment with knowledge and experience; and, second, to manage this process in accordance with the needs of his/her inner strength, that is, from the position of the child (emphasis added), his interests [12].

A reference to cultural examples of pedagogical practice allows us to draw some conclusions about the most essential features of the humanist paradigm of education.

The first of these is the special value attached to the child and childhood as a unique period in human life. Then there is the recognition of personal development (mental, physical, moral, aesthetic) as the main task of the school, and the formation of the child's unique individuality as its main result. The content of education includes cognitive, creative and ethical (moral) components in their unity and interaction.

As for pedagogical means, methods and forms of the pedagogical process organization, each educational system is creative and finds its own content, methods and means of upbringing and education. The humanistic approach implies freedom and creativity of both students and teachers.

The common requirements for all humanistic models are the creation of a cultural and educational environment, in which a person freely chooses the ways of creative self-realization and cultural self-development, and the implementation of socio-pedagogical protection, assistance and support for each child in his/her adaptation to the society and life self-determination.

Obviously, humanist pedagogy aims at the future of the individual, arguing that everything depends on his or her own efforts and activity, relying on the power of the mind rather than on the realm of the social, external to the individual. Thus, humanist pedagogy asserts the primacy of the mind over being. In this context, the humanization of education, as an alternative, excludes a static, impersonal approach to the individual.

The humanistic approach focuses on the human being (the core value), culture, and society as interrelated determinants of education aimed at supporting the processes of individual self-development and self-determination of a child. These features of the humanistic paradigm have created prerequisites for the emergence of personality-oriented strategies and models of education in its context.

In the 1990s, pedagogy and educational psychology of the CIS countries wrote methodological works, which substantiate the necessity and possibility of personality-centered education, the priority goal of which is to develop abilities and talents of an individual and to create favorable conditions for implementation of the student's personal potential. In the works of N.A. Alekseev, D.A. Belukhin, E.A. Bondarevskaya, M.M. Zhanpeisova, V.I. Zagvyazinsky, M.A. Kussainova, E.A. Mambetkaziev, E.V. Tkachenko, V.V. Serikova, I.S. Yakimanskaya have covered philosophical and psycho-pedagogical aspects of education quite thoroughly.

The legislative aspect was important for the implementation of personality-centred education principles in the pedagogical system of Kazakhstan. The Law on Education of the Republic of Kazakhstan approved the principle of variability in the choice of forms, methods and technologies of education, which allows teachers and pedagogues of educational institutions to use the best option in their opinion and to design the teaching process according to any model, including the author's model.

Conclusion. In summary, we have identified that awareness of the essence and models of personality-oriented learning is recognised as the main direction of teachers' preparation for the transition to this educational paradigm. This is evidenced by the availability of a wide range of scientific and pedagogical literature on the theory and practice of person-centred learning.

References

1. Dyachenko V.K. The main direction of educational development in the modern world. – M.: School technologies, 2005. – 512 p.
2. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyarov E.N. Obshchaya pedagogika. – CHast 1. – M.: Gumanit.izd.centr VLADOS, 2002. – 288 p.
3. Levites D.G. Praktika obucheniya: sovremennye obrazovatelnye tekhnologii. – M.: Iz-vo 'Institut pravkticheskoy psihologii'; Voronezh: NPO 'MODEK', 1998. – 288 p.
4. Zhumazhanova R. Zh. Pedagogicheskoe soprovozhdenie kak tekhnologiya povysheniya effektivnosti uchebno-vospitatelnogo protsessa kolledzha: Ph. D. thesis: 13.00.01. – Almaty, 2007. – 145 p.
5. Kometov G.B. Paradigma pedagogiki podderzhki // SHkolnye tekhnologii. – 2006. – №2. – pp. 39-47.
6. Shakhgulari V.V. Sushchnost i soderzhanie pedagogiki 'pomogayushchih otnosheniy' // Vestnik KazNU. Pedagogicheskie nauki. – 2007. – №2 (21). – pp. 154-160.
7. Maslow A. The farther reaches of human nature: – 1971. – 430 p.
8. Barbara Reisel: Bühler, Charlotte. In: Gerhard Stumm u. a.: Personenlexikon der Psychotherapie. Springer, Wien u. a. 2005, ISBN 3-211-83818-X, pp. 77-79
9. Rogers C. Client-Centered Therapy: – 1965. – 320 p.
10. Anokhina T. Pedagogicheskaya podderzhka kak realnost sovremennogo obrazovaniya. // Novye cennosti obrazovaniya. iss. №6 – M.: Innovator, 1996. – pp.71-80.
11. Kulnevich S.V. Pedagogika lichnosti: Ucheb. posobie. part 1.– Rostov-on-Don, 1995. – 167 p.
12. Amonashvili Sh.A. Razmyshleniya o gumannoy pedagogike. – M.: Izdatelskiy dom Shalvy Amonashvili, 1995. – 496 p.

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Жұмабекова Қ.Б.

*Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының 3 курс PhD докторанты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Білім беру жүйесіндегі тың түсініктердің бірі – педагогикалық жаңалық – бұл жаңа идеялар, әдістер, технологиялар ғана емес, педагогикалық процесс элементтерінің бірлігінің немесе жеке элементтерінің білім беру мен тәрбиелеудегі белгілі міндеттерді тиімді шешу жолы. Яғни заманауи білім беруде талап етіліп, кең ауқымда қолданыс тауып, жанданып келе жатқан инновациялық іс-әрекеттің сипаты. Мақалада инновациялық іс-әрекет түсінігі мен оның мәні, инновациялық іс-әрекеттегі негізгі бағыттар мазмұндалған.

Түйін сөздер: инновация, инновациялық іс-әрекет, педагогикалық инновация.

Педагогикада «инновациялық іс-әрекет» ұғымы кең мағыналық диапазонға ие. Бұл жоғары нәтижелерге қол жеткізу, жаңа білім алу, жаңа педагогикалық практиканы енгізу мақсатында оқу процесін салыстыру және зерттеу арқылы өзіндік педагогикалық тәжірибені түсінуге негізделген мақсатты педагогикалық қызмет, бұл білім сапасын арттыруға бағытталған педагогикалық жаңалықтарды жоспарлау мен іске асырудың шығармашылық процесі. Бұл педагог-психологтың шығармашылық әлеуетін көрсететін әлеуметтік-педагогикалық құбылыс деуге болады.

Әлеуметтік психология мен педагогика әрқашан оқу процесін басқару мәселелеріне ерекше назар аударады, өйткені барлық уақытта оқу барысында қабілеттері, білімі мен дағдылары қалыптасқан мамандар қоғамның әлеуметтік-экономикалық прогресінің маңызды факторы болып табылады.

Педагогикалық категория ретінде «инновациялық іс-әрекет» термині салыстырмалы түрде жас, және бұл тұжырымдаманы анықтауда әртүрлі тәсілдердің болуының бір себебі.

Қазіргі педагогика сөздігі бұл терминді былай түсіндіреді: «педагогикалық инновация – бұл педагогикалық қызметке жаңалықтардың тиімділігін арттыру мақсатында оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен технологиясының өзгеруі» [1].

Осылайша, жалпыланған түрде инновациялық іс-әрекетті идеялардың инновацияға айналуын қамтамасыз ететін, сондай-ақ осы процесі басқару жүйесін қалыптастыратын қызмет ретінде ұсынуға болады. Сонымен қатар, инновация тек фактіні бекіту ғана емес, бұл педагог жұмысындағы тұтас жүйе, оның сипаттамасында мазмұн, мақсат, іске асыру мерзімі, инновацияны шешуге бағытталған мәселелер, инновациялық тәжірибе нәтижелерін диагностикалау әдістері, тәжірибені ұсыну формалары көрсетілуі керек.

Мақсаты бойынша білім берудегі инновацияларды шартты түрде екіге бөлуге болады:

– жалпы (заманауи білім берудің жаһандық тұжырымдамалары: ОТП оңтайландыру, гуманистік ережелер мен практикалық технологиялар, педагогикалық процестерді ұйымдастыру және басқару, ақпараттық технологиялар);

– жеке (заманауи білім беру парадигмасында біртұтас дамыған және тікелей білім беру мекемелеріне енгізілетін авторлық инновациялар).

Қазақстандағы үздіксіз білім беру жүйесі мен қызметі білім саясатының басым бағыттарын тұжырымдамалық амалдар арқылы жүзеге асырылады. Олардың ендірілуі мемлекеттің білім беру бойынша негізгі ойларын жүзеге асыруға қоғамды дамытуға болашақ ұрпаққа сапалы білім беріп өмірге даярлауға бағытталады.

Оқытушы тұлғасы, оның кәсіби біліктілігі, рухани байлығы ЖОО-дағы оқу-тәрбие үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етудегі маңызды жағдай болып табылады. Оқытушының тұлғалық және кәсіби маңызды сапасын қалыптастыру мәселесі психологиялық-педагогикалық зерттеулерде өз маңыздылығын жоғалтпайды [2].

Жаңартудың тұжырымдамалық ережелеріне және білім беру мазмұнына байланысты инновациялық процестерді әдістемелік-бағдарланған және мәселелік-бағдарланған деп бөлуге болады.

Әдістемелік бағдарланған инновациялық процестердің негізінде белгілі бір білім беру технологиясы мен әдістемесін жүзеге асыру жатыр, мысалы:

- заманауи ақпараттық технологияларды қолдану;
- білім беру мазмұнын интеграциялау принципін қолдану;
- дамыта оқыту;
- саралап оқыту;
- жобалық оқыту;
- проблемалық оқыту;
- бағдарламаланған оқыту;
- модульдік оқыту [3].

Әдістемелік-бағдарланған педагогикалық технологиялар шеңберінде оқытуды заманауи ұйымдастырудың мынадай тәсілдері оқытушының кәсіби практикалық қызметінің, даярлығының, құзыреттілігі мен педагогикалық шеберлігінің міндетті шарты болуға тиіс:

- жеке тұлғаға бағытталған;
- операциялық-әрекеттік тәсіл;
- кәсіби бағытталған (құзыреттілік) тәсіл;
- акмеологиялық көзқарас;
- креативті-дамушы тәсіл;
- контекстік тәсіл.

Инновациялық жұмыстың міндетті шарты оқу-әдістемелік әдебиеттер мен заманауи материалдық-техникалық базаның жеткілікті санының болуы. Осылайша, инновациялық қызметтің негізгі бағыттарын: а) білім беру процесін ұйымдастырудағы өзгерістер; б) оқыту және тәрбиелеу технологияларындағы өзгерістер; в) білім беру мекемелерін басқарудағы өзгерістер деп бөлуге болады.

Соңғы жылдары білім беруді жаңаландырудың негізгі тенденциялары оқытудың гуманизация, гуманитаризация, демократизация, децентрализация, дифференциация, индивидуализациясымен сипатталады. Білім берудің ұлттық моделінің қалыптасу мен бекітілу процесі белсенді жүруде, оның негізгі идеясы – ұлттық-мәдени негізде тұлға мен қоғам талабына сай өзін-өзі дамытуға қабілетті білім беру мен тәрбие жүйесін құру.

Соған сәйкес, білім беруде педагогикалық процесстің бірден бір басқарушысы – білім беруші. Оқытушының болсын, мұғалімнің болсын профессиограммасына болашақ маман жұмысының түрі мен жағдайларына қысқаша сипаттама беру, кәсіби қажеттіліктің нормативтері мен көрсеткіштері, жас маман таңдауға құралған бағалау шкалалары және болашақ кәсіби оқытушыларды даярлауға қойылатын талаптарды жатқызамыз.

Білім алушылар қазақстандық білім беру жүйесі бағыт алған білімнің, дағды мен біліктің жиынтығын меңгеріп қана қоймай, білім алушылардың өзін барынша көрсете білу және қоғам өміріне пайдалы түрде қатысуы үшін ақпаратты өз бетінше табу, талдау, құрылымдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңірулері әлдеқайда маңызды. Қазіргі таңда жоғары білім беру мазмұны фактологиялық күйден, шығармашылыққа ауысып, жоғары мектептер қоғам өміріне құзіретті, жауапты, бәсекеге қабілетті әрі шығармашыл маман даярлауға бағдарлануда. Сол себептен де қазіргі білім берудің даму тенденциясын ақпараттандыру, ізгілендіру, демократияландыру, компьютерлендіру алға қойылған. Тіпті соңғы орын алған білім берудегі платформалар да білім алушы мен оқытушыларды анағұрлым өз қабілеттірін жетілдіруге, мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға біршама бағдар жасауда.

Сонымен қатар, қазіргі заманның білім беру жүйесінің басты ерекшеліктерінің бірі – мемлекеттік басқарудан мемлекеттік-қоғамдық басқаруға өту. Білім беру жүйесін мемлекеттік-қоғамдық басқарудың негізгі идеясы – білімге қатысты мәселелерді шешуде мемлекет пен көпшіліктің күш-қуатын біріктіру, мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналарға оқу үдерісінің мазмұны мен түрін ұйымдастыру әдістерін және білім беру мекемелерін таңдауға барынша кең құқық пен еркіндік беру. Бұлардың өзі білім беруді басқаруда батыл қадамдар жасауға, заманауи бағыттардың, тың идеялардың пайда болуына зор ықпалын тигізеді.

Білім беруді басқарудың түрлі деңгейлі салаларын жетілдіру сауатты білім алып, заманауи, яғни, инновациялық басқарудың қыр-сырын жетік меңгерген болашақ мамандардың алдағы іс-әрекеті деп білеміз. Әрине бұл бағыттардың барлығы білім беру жүйесіндегі түрлі заңдар мен заңдылықтарды басшылыққа алынумен жүзеге асырылады.

Білім беруді басқарудың мемлекеттік сипаты «Білім туралы» заңда белгіленген мемлекеттік саясат принциптерінің мынадай бағыттарымен айқындайды:

- білім берудің гуманистік сипаты, жалпы адамзаттық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығын, жеке тұлға бостандығының басымдылығы;
- азаматтыққа және Отанға деген сүйіспеншілікте тәрбиелеу;
- республикадағы мәдени және білім беру кеңістігінің біртұтастығы, аз ұлттарға білім беру жүйесінің қорғалуы;
- білімнің жалпыға бірдей міндеттілігі, білім беру жүйесінің базалық даярлығы, даму деңгейі мен ерекшеліктеріне бейімделгіштігі;
- білім жүйесінің еркіндігі мен көптүрлілігі;
- білім беруді басқарудың демократиялық, мемлекеттік қоғамдық сипаты.

Аталған принциптерді басшылыққа ала отырып, Ш.Т. Таубаеваның инновациялық іс-әрекеттегі басшылыққа алынатын негізгі кезеңдерді атап өтсек болады. Инновациялар, инновациялық іс-әрекет

инновациялық ойлауды қалыптастыруды талап ететіні сөзсіз. Инновациялық ойлау төрт диалектикалық өзара байланысқан кезеңдерден тұрады:

1. когнитивті – ойлау жүйесіне жаңа білім мазмұнын тану мен инновацияны генерациялау арқылы өтетін педагогтың субъективті шындығындағы инновацияның пайда болу үдерісі;

2. жобалау – пәнаралық, интеграциялық тұғыр негізінде субъектінің танымы, ең алдымен түрлі философиялық құрылымдар, таным теориясы, психология, педагогика;

3. инструменалды – педагог-инноватордың тәжірибедегі технологиялық инновацияларды тудыру кезеңі;

4. түзетушілік, онда педагог-инноватор педагогикалық тәжірибені жетілдіру мақсатында оған жаңаны ендіруді түзетіп, ыңғайластырады [4].

Инновациялық іс-әрекет қызмет студенттің табыстылығы мен тиімділігін бағалаудың қажетті шарты болып табылады.

Инновацияның әртүрлі анықтамалары бар, жалпыланған түрде инновациялық іс-әрекетті идеялардың инновацияға айналуын қамтамасыз ететін, сонымен қатар осы процесті басқару жүйесін қалыптастыратын қызмет ретінде ұсынуға болады.

Сонымен, жалпы педагог-психолог іс-әрекетіндегі инновациялар деп әртүрлі инновациялар түсініледі, мысалы, білім беру процесінің тиімділігін арттыратын білім беру мен тәрбиелеудің әртүрлі жаңа технологияларын қолдану, мысалы, АКТ-ны қолдану және енгізу, дизайн әдісі, білім беру салаларын интеграциялау, зерттеу қызметі және т.б. Яғни, білім берудегі инновациялық іс-әрекет – білім берушінің жаңа идеяларды, жаңа әдіс-тәсілдерді оқу-тәрбие процесіне, өзіндік кәсіби тәжірибесіне, білім мекемесі жағдайына, оқушылардың білім дәрежесінде байланысты енгізуі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Беляева И.Ф., Катульский Е.Д., Магун В.С. Мотивация трудовой деятельности и некоторые направления перестройки системы управления трудом // Ключевой вопрос социологии труда. – М., УРАО 2008.–367 с.
2. Таубаева Ш.Т. Инновация.Технология.Жоғарғы оқу: ҚазҰУ Хабаршысы. 2013ж.
3. Виллюнас В.К. Психология развития мотивации. – СПб.: Речь,2006. –458 с.
4. Таубаева Ш.Т. Жоғары мектеп оқытушысының инновациялық мәдениеті: стратегиялар, парадигмалар, құзыреттер. «Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында педагогикалық кадрларды кәсіби даярлау: құзыреттілік, технология және инновация» атты республикалық ғылыми-әдістемелік конференциясының материалдар жинағы. –Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, 2019 ж. –284 бет
5. Алексанина Н.С. Инновационная деятельность в образовании/ Н.С.Алексанина // Мир образования – образование в мире.– № 4. – 2006. –С. 119-124.

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚОҒАМДА ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Маханбетияр А.Б.

7М01101 – «Педагогика және психология» мамандығы, 1 курс қазақ бөлімінің магистранты

Ғылыми жетекші: пед.ғ.к., доцент м.а. Қудайбергенова А.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Мақалада «Эмоционалды интеллект» тұжырымдамасының қысқаша талдау жүргізілген. Сонымен қатар, эмоционалды интеллектінің құрылымдары көрсетілген. Қазіргі уақыттағы эмоционалды интеллектінің психологияның ғылыми және практикалық бағыттары үшін қаншалықты маңызды екендігі талданады.

Негізгі ұғымдар: интеллект, эмоционалды интеллект, эмоционалды интеллект компоненттері

Қазіргі қоғамда эмоцияны түсіну мен білдірудегі құзыреттілік мәселесі өте маңызды болып отыр. Көптеген зерттеушілер эмоциялардың әлеуметтік мәніне баса назар аударып, ақыл-ойды жетілдіруге негіз болатын қоғамның ажырамас бөлшегі екендігін атап өтті. Өйткені, адам өзінің ойлауынан гөрі сезімі және басқа адамдармен қарым-қатынасы барысы тұлғаның қалыптасуына негіз бола алады.

Эмоцияларға тыйым салу оларды санадан шығаруға әкелетіні белгілі; өз кезегінде эмоцияны психологиялық өңдей алмау психосоматикалық бұзылулардан бастап, девиантты және делинквентті мінез-құлықпен аяқталатын түрлі жағымсыз салдарларды тудыруы мүмкін, өйткені эмоционалды проблемалар өзін-өзі бақылау деңгейі төмен адамдарда көрінеді [2].

Жоғарыда аталған мәселелерді шешуге жеке адамда «эмоционалды даналықты» дамытуға бағытталған мақсатты жұмыстар ықпал етуі мүмкін.

«Эмоционалды интеллект» феноменін зерттеу фундаменталды ғылымның да, психологияның, педагогиканың, менеджменттің қолданбалы салаларының әр түрлі салаларының ғалымдарының назарын аударады. Жаңа тұжырымдаманы зерттеу белгілі бір жас кезеңіндегі даму ерекшеліктерін, кәсіби қызметтегі көріністер мен жеке тұлғаның табысы мен дамуына әсер етуін талдауға арналған.

«Эмоционалды интеллект» ұғымының мәнін және оның құрылымын түсіну үшін «интеллект» сөзінің бастапқы мағынасы мен оның әр түрлі белгілерін талдап көрейік. Интеллект дегеніміз ақпаратты өңдеумен байланысты когнитивті сипаттама. Латын тілінен «интеллектус» ақыл, парасат, пайым деп аударылады. Энциклопедия интеллектті ойлау қабілеті, танымның абстрактілі қабілеті деп анықтайды. Бұл тұжырымдама «көне» болғанына қарамастан (оны ежелгі философтар қарастырған), қазіргі уақытта ол өзектілігін жоғалтпақ емес. Бұл құбылысты талдай отырып, ғалымдар бір көзқарасқа келе бермейді, сондықтан анықтаманың өзі күрделі болғандықтан, интеллекттің толық моделін құру қиынға соғады.

Қазіргі уақытта шетелдік психологияда «эмоционалды интеллект» терминін түсінудің бірнеше тәсілдері бар: қабілеттер ретінде; ерекшеліктері ретінде; тұлғаның тұрақты қасиеттерінің, әлеуметтік, эмоционалды-танымдық дағдылары мен мотивациясының жиынтығы ретінде.

Эмоционалды интеллекттің көптеген анықтамалары бар.

Эмоционалды интеллект – бұл кең мағынада өзіне және басқаларға деген жағымды да, жағымсыз да сезімдерді тану, жеке сезімдерді жалаң фактілерден ажырата білу, сондай-ақ басқа адамдармен қарым-қатынас жасауда көңіл-күйді, темпераментті, интонациялар мен ниеттерді олардың жасына қарамай сезіну шеберлігі. Эмоционалды интеллекттің маңызды бөлігі – өзінің эмоциясын тану және шынайы сипаттау қабілеті, дүрбелеңге қарсы тұру және «жаман эмоциялардан» бас тарту (ашу, қызғаныш, тітіркену, қызғаныш, ашу).

Эмоционалды интеллект – бұл жеке тұлғаның бейімделу мүмкіндіктеріне тікелей қатысты және танымдық қабілеттер жиынтығы болып табылмайтын, өзін-өзі қабылдаудың және эмоциялармен байланысты эмоционалды бейімділіктің жеке және тұрақты жиынтығы деп болжануда. Зерттеулерге сәйкес, эмоционалды интеллект қасиеті жоғары дамыған адамдар оптимистік және бейімделгіш, жоғары эмпатияға ие, тұлғааралық және тұлғашылық сфераларда өте құзыретті [10], өмірге қанағаттанған, жағымсыз оқиғалардан аз уайымдайды, көп жағдайда стрессті жеңуге бейімделетін стратегияларды қолданады.

Р.Бар-Он өмірлік жағдаяттарды шешуге көмектесетін танымдық, білімділік және құзыреттіліктермен басқа барлық қабілеттерді қоса алғанда, эмоционалды интеллект тұжырымдамасына кең түсінік береді [3].

Эмоционалды интеллекттің әлеуметтік бөлігі ретінде қарастыра отырып, ол алдымен өзінің зерттеуінің бір бөлігі ретінде «EQ» (эмоционалды интеллект) терминін енгізді. Р.Бар-Он эмоционалды интеллекттің бес бағытын анықтады.

1. Өзін-өзі тану: адамның өз эмоцияларын білуі, түсінуі, сенімділік, өзін-өзі құрметтеу, өзін-өзі актуализациялау, тәуелсіздік.

2. Тұлғааралық қарым-қатынас дағдылары: эмпатия, тұлғааралық қатынас, әлеуметтік жауапкершілік.

3. Бейімделу мүмкіндігі: мәселелерді шешу, шындықпен байланыс, икемділік.

4. Стресстік жағдайларды басқару: күйзеліске қарсы тұру, импульсивтілікті бақылау.

5. Басым көңіл-күй: бақыт, оптимизм

Ғылыми әдебиет көздерін талдау негізінде эмоционалды интеллект адамның эмоционалды жағдайдағы реакциясын түсіндіру және болжау үшін қажет және тұлғаның эмоционалдық сферасын талдаудың тиімді құралы болып табылатын күрделі құбылыс ретінде анықталады.

Эмоционалды интеллект тұжырымдамасын алғаш рет Г.Гарскова қолданды, ол эмоционалды интеллектті эмоцияларда ұсынылған және интеллектуалды синтез мен талдауға негізделген эмоционалды сфераны басқаруға қабілеттілік ретінде анықтайды [7]. Эмоциялар мен ойлау байланысының заманауи тәсілдерінің бірі – жағымсыз сезімдермен тиімді күресетін теңдестірілген адамдарды сипаттайтын практикалық интеллект тұжырымдамасы. Мұндай адамдардың айрықша қасиеттері – сабырлылық пен байсалдылық, жан тыныштығы.

Эмоционалды интеллект эмоцияларда қамтылған ақпаратты өңдеу қабілеті ретінде анықталады: эмоциялардың мағынасын, олардың бір-бірімен байланысын анықтау, эмоционалды ақпаратты ойлау мен шешім қабылдау үшін негіз ретінде пайдалану. П.Саловей мен Дж.Мейер иерархияда орналасқан төрт компонентті анықтады, мұнда әр компонент адамның өз эмоцияларына да, басқа адамдардың эмоцияларына да қатысты [8]:

– эмоцияларды анықтау. Бірнеше байланысты қабілеттерді қамтиды, мысалы, эмоцияны қабылдау (яғни эмоцияның болу фактісін байқау мүмкіндігі), оларды сәйкестендіру, адекватты білдіру, шынайы эмоциялар;

– ойлау мен іс-әрекеттің тиімділігін арттыру үшін эмоцияларды қолдану. Сезімдерді маңызды оқиғаларға бағыттау, проблемаларды шешуге ықпал ететін эмоцияларды ояту (мысалы, шығармашылық идеяларды қалыптастыру үшін көтеріңкі көңіл-күйді қолдану), проблема бойынша әр түрлі көзқарастарды талдау құралы ретінде көңіл-күйдің ауытқуын пайдалану қабілеттерін қамтиды;

– эмоцияны түсіну. Эмоциялар кешенін, эмоциялар арасындағы байланысты, бір эмоциядан ауысуды түсіну қабілеті;

– эмоцияны басқару. Эмоцияны басқара білу, жағымсыз эмоциялардың қарқындылығын төмендету, олардың эмоцияларынан хабардар болу, соның ішінде жағымсыз сезімдер, эмоционалды жүктелген мәселелерді олармен байланысты жағымсыз эмоцияларды баспай шешу: Жеке өсуге және тұлғааралық қатынастардың жақсаруына ықпал етеді [1].

Манойлова М.А. эмоционалды интеллект өзінің күйлері мен сезімдерін және басқа адамдардың сезімдерін білуді, қабылдауды және реттеуді қамтамасыз ететін коммуникативті және реттеуші тұлғалық қасиеттер жиынтығы ретінде анықтайды. Эмоционалды интеллекттің даму деңгейі тұлғаның өзара қарым-қатынасы мен жеке дамуының өнімділігі мен жетістігіне байланысты [5]. Комарова А.Р. эмоционалды интеллект дамуының биологиялық және әлеуметтік алғышарттарын анықтайды. Биологиялық алғышарттарға эмоционалды қабілеттің тұқым қуалайтын бейімділігі жатады. Әлеуметтікке белгілі бір жас кезеңінде рационализаторлықтың қалыптасуы, баланың өзіндік санасының даму дәрежесі, ата-аналар арасындағы эмоционалды қауіпсіз қатынастар, ата-аналардың білім деңгейі және отбасы табысы, тәрбиелеудің гендерлік ерекшеліктері, бақылау локусы, діндарлық жатады.

Эмоционалды интеллектті дамытудың керемет жолдарының бірі – жағымсыз эмоциялардың төмендеуі және бұл «сана деңгейлері» шкаласында айқын көрінеді [6].

Кез-келген жағымсыз эмоция – бұл адамның әлем туралы суретіндегі қателік. Әлемнің суреті адамның біздің әлеміміз туралы көптеген сенімдерін білдіреді. Кез-келген екі сенім бір-біріне қайшы келе бастағанда, бұл жағымсыз эмоцияны тудырады. Мысалыға, шешім қабылдаудан қорқу және қателік жасау, екі шешімнің кез-келгенін кінәлау, депрессия, өзіне ашулану, адамдарға ашулану және т.б.

Дамыған эмоционалды интеллект жағымсыз эмоциялардың себептерін (бірнеше нанымдардың қақтығысы) көруге мүмкіндік береді, содан кейін жағдайды байыпты бағалап, ақылдылықпен әрекет етеді.

Басқаша айтқанда, эмоционалды интеллект жағымсыз эмоциялардың себептерін ұзақ уақыт бойы сезінудің орнына, оларды тез шешуге мүмкіндік береді [4].

Эмоцияны түсіне білу нәтижесінде:

• эмоцияны анықтай алады, яғни өзі немесе басқа адам қандай эмоцияны бастан кешіріп жатқанын анықтай алады және оның сөздік көрінісін таба алады;

• осы эмоцияны тудырған себептерді және оның салдары қандай болатындығын түсінеді.

Эмоцияны басқара білу дегеніміз – адам:

• эмоциялардың қарқындылығын басқара алады, әсіресе шамадан тыс күшті эмоцияларды бәсеңдетеді;

• эмоциялардың сыртқы көрінісін басқара алады;

• қажет болған жағдайда ерікті түрде сол немесе басқа эмоцияны тудыруы мүмкін.

Түсіну қабілеті де, эмоцияны басқару қабілеті де өзінің эмоцияларына және басқалардың эмоцияларына бағытталуы мүмкін. Осылайша, тұлғайшілік және тұлғаралық эмоционалды интеллект туралы айтуға болады. Бұл екі нұсқа әртүрлі танымдық процестер мен дағдыларды өзектендіруді көздейді, бірақ олар бір-бірімен байланысты болуы керек [5].

Д.В. Люсин, эмоцияларды түсіну және оларды басқару қабілеті жеке тұлғаның эмоционалды салаға жалпы бағытталуымен өте тығыз байланысты, яғни адамдардың ішкі әлеміне қызығушылықпен (оның ішінде өзін де), мінез-құлықты психологиялық талдауға бейімділікпен ерекшеленеді. Демек, «эмоционалды интеллекті» қос сипатқа ие және бір жағынан, танымдық қабілеттерімен, ал екінші жағынан, жеке ерекшеліктерімен байланыстырылған құрылым ретінде елестетуге болады. Демек, «эмоционалды интеллект» – бұл адамның өмір сүру барысында оның деңгейі мен нақты жеке ерекшеліктерін анықтайтын бірқатар факторлардың әсерінен қалыптасатын психикалық қасиет [3].

Қорытындылай келе, эмоционалды интеллект мәселесіне деген қызығушылық ұзақ уақыт бойы сақталып келді, бірақ эмоционалды интеллект не екенін бірыңғай түсіну әлі дамымаған.

Сонымен қатар, осы бағыттағы ғылыми мектептің арқасында эмоционалды интеллект байланыс спектрі кеңейіп келеді, оның ішінде адамның мінез-құлқы және оның қоршаған ортамен өзара әрекеті.

Шетел әдебиеттерін талдау эмоционалды интеллект деңгейінің әлеуметтік өзара әрекеттесуге әсерінің екіұштылығын көрсетті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, төмен эмоционалды интеллект агрессиямен байланысты, ал жоғары эмоционалды интеллект просоциалдық мінез-құлықпен байланысты. Бұл басым пікір. Бірақ мұнда керісінше де бар: егер біз жеккөрушілік, мацциавеллизм, келісім сияқты жеке ерекшеліктерді ескеретін болсақ, онда бұл девиантты мінез-құлыққа делдал болатын эмоционалды интеллекттің жоғары деңгейі деп ойлауымызға болады.

И.Н. Андреева атап өткендей, жоғары дамыған тұлғайшілік эмоционалды интеллект басқа адамдармен терең және тығыз қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін эмоционалды көріністердің табиғи болуына және өзіндік позитивті қатынасқа ықпал етеді [1]. Эмоционалды интеллект – бұл адамның сезімдері мен тілектерінің ішкі ортамен өзара әрекеттесу мүмкіндігі; интеллектуалды талдау және синтез негізінде жеке қатынастарды түсіну және эмоционалды саланы басқару мүмкіндігі; қоршаған ортаның талаптары мен қысымына төтеп берудің жалпы қабілетіне әсер ететін эмоционалды, жеке және әлеуметтік қабілеттер жиынтығы.

Эмоционалды интеллект тұжырымдамасын одан әрі дамыту девиантты мінез-құлықтың алдын-алу, түзету және қалпына келтіру, эмоционалды сарқылу, шығармашылық қабілеттерін дамыту, жеке тұлғаны әлеуметтендіру, стресстікке төзімділік пен жалпы жеке тұлғаның өмір сүру деңгейі сияқты ғылыми және практикалық мәселелерді түсінуге және егжей-тегжейлі қарастыруға ықпал етуі керек.

Эмоционалды интеллект адамды өздігінен ұстап тұра алады, бірақ ол терең білім мен күшті мотивациямен үйлескенде мансапта ең жақсы нәтиже береді. Жоғары интеллект жоғары оқу орнына түсуге немесе көптен күткен жұмысқа орналасуға көмектесетіні рас, бірақ ол стресстің әсеріне әсер ететін, жаңа жерде қарым-қатынас орнатуға бейімделетін эмоционалды интеллект дамымаған, бұл аймақтағы қиындықтарды жеңуге ықпал етеді. Өзін-өзі реттеу, ести білу және өзін басқалардың орнына қою, көңіл-күйді басқару қабілеттері қарым-қатынас қажет болатын барлық салалардағы практикалық дағдыларды толықтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андреева И.Н. Концептуальное поле понятия «эмоциональный интеллект» / И.Н. Андреева // Вопросы психологии.– 2009. – № 4. С. 131
2. Гарскова Г.Г. Введение понятия эмоционального интеллекта в психологическую культуру / Ананьевские чтения: Тез.науч.-практ. конф. – СПб., 1999. – С. 212-119.
3. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Даниел Гоулман, Ричард Боячич, Энни Макки; Пер. сангл. – 5 изд. – М.: Альпина Паблишерз, 2011. – 301 с.
4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Д. Гоулман. – М.: Изд-во АСТ, 2009. – 480 с.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Изд-во «Питер», 2001. 12.Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М., 2003. – 216 с.
6. Люсин Д.В. Новая методика измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д.В. Люсин // Психол. диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3-22.
7. Манойлова М.А. Эмоциональный интеллект будущего педагога: акмеологическая диагностика и методы развития. (Учебно-методическое пособие). – Москва: «POLEOGRAFF PRESS», 2008. – 128 с. ISBN 5-89526-019-
8. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Изд-во ИП РАН, 2004. – 213 с.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖАСТАРҒА РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Табылдиева Н.М.

ҚазҰҚПУ 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: ф. ғ. к., аға оқытушы Смагулова А.С.

Түйіндемесі. Мақала барысында автор заманауи білім беру үдерісіндегі рухани – құндылықты тәрбиелеудің өзекті мәселелеріне басты назар аударған. Заманауи білім беру сипатындағы рухани тәрбиенің моделі мен рухани – құндылықтық тәрбие әдістері туралы қарастырылған. Мемлекеттің рухани байлығы мен құндылықтары талдана отырып, оларды жастардың бойына сіңіру жолдары сөз болады. Қазіргі қоғамның айнасын сауатты әрі рухани жандүниесі бай жастардың ортасына айналдыру мақсатының астары қозғалды.

Түйін сөздер: рухани – құндылықтық тәрбие, заманауи білім беру үдерісі, білім беру моделі, мемлекет құндылықтары, қоғам.

Замана көші талай ғасыр мен жылдарды басынан кешірді. Өмір алма – кезек ауысып, бір көштің артынан ілесе басып екіншісі келді. Әр заманның өз құндылығы, өз байлығы мен бетке ұстар қадірлісі болды. Алайда, қай замана болмасын өзгермейтін құндылық – рухани байлық пен құндылықтың қадірлі болуы еді. Бүгінгі күні де нақты сол құндылықтар, дәл сол руханият ел өмірінің сипатын көрсететін басты көрсеткіш.

Заманауи білім беру үдерісінде жастарды тәрбиелеу және құндылықтарды олардың бойына сіңіру қоғамның һәм қоршаған ортаның міндетіне айналып отыр. Заманауи білім беру үдерісі – жаңа білім беру моделдерінің құрылуымен, жаңа әдістер мен әдістемелер кешенінің жасақталуымен сипатталатын күрделі, кең көлемді үдеріс. Осы үдерістің сапалы әрі табысты нәтижеге жеткізетін салаға айналуына кепілдік беретін ол, әрине – тәрбие мәселесі [1].

Тәрбиелеудің мақсаты – балаға әсер етудің мазмұнын, әдістері мен нәтижесін анықтайтын педагогиканың басты мәселесі. Бұл олардың дұрыс тандауына байланысты, ол адамның қалай өсетініне, оның жеке қасиеттері мен сипатына байланысты болады. Білім берудің мақсаты мен міндеттері дегеніміз не, алдымен бұл ұғымдар нені білдіретінін түсіну керек. Мақсат-сіз ұмтылатын нәтиже деп саналады. Тапсырмалар, өз кезегінде, қандай әрекеттер арқылы қол жеткізуге болады деген сұраққа жауап береді.

Кез-келген тәрбие әрқашан бір нәрсеге бағытталған, ол ең кішкентай актілерде немесе ауқымды мемлекеттік бағдарламаларда көрсетілгеніне қарамастан кіші баспалдақтың рөлі әрдайым маңызды құраушы болып саналады. Балаға әсер ету үздіксіз, үнемі болашаққа бағытталған және белгілі бір нәтижені білдіреді.

Тәрбиенің мақсаты-жас ұрпақты қоғамдағы өмірге дайындауда, оның қалыптасуы мен жеке дамуында алдын-ала болжанатын нәтиже. Мұғалім оған нақты тапсырмаларды орындау арқылы ғана қол жеткізе алады. Яғни, нәтижесінде балалар бұл ауру туралы түсінікке ие болуы керек. Ол үшін мұғалім бірнеше мәселені шешуі керек. Ал, оны заманауи білім беру үдерісіне табысты кіріктіру әрі шебер пайдалану үлкен еңбекті талап етеді [2].

Көріп отырғаныңыздай, егер сіз білімнің мақсаттары мен міндеттерін дұрыс анықтасаңыз, онда сіз өз жұмысыңызды дұрыс құра аласыз. Бұл қандай қасиеттерді, дағдыларды дамытуға, сондай-ақ қандай білімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жастардың бойындағы қоғамға жағымды қасиеттердің көрнекі бейнесі мен көркем көрінісі болашақтың биік боларының болжамы. Тәрбиенің бастауы тал бесіктен алып, шебер ұғындыру педагогтар мен мамандардың қызметінің құзыреттілігінде жатыр. Бүгінгі заманауи өмір сүру салтының көшінегі ең маңызды тәрбие түрлерінің бірі – рухани-құндылықтық тәрбие беру.

Тұлғаның рухани қалыптасуы, өсуі мен дамуы оның мәдени және тарихи тәжірибесін игеру арқылы жүреді. Сондықтан қазіргі қазақ қоғамының рухани-құндылықтық дағдарысын жеңудің ең сенімді және сындарлы жолы-әрқашан болған және қазіргі қоғамның санасында шешуші өлшем болатын рухани қабатты тірек ретінде қабылдау. Біздің қоғамның ішкі негізін рухани нормалар, дәстүрлер мен құндылықтар құрауы тиіс [3].

Қазіргі мектепте рухани-құндылықтық тәрбиенің мазмұнын ашу үшін «руханият», «мораль», «құндылық» ұғымдарын бірыңғай түсіндіру қажет. Бұл терминдер философиялық, эстетикалық, педагогикалық, психологиялық, теологиялық және басқа ғылымдардың тұжырымдамалық аппаратының құралдарымен анықталады.

Рухани – құндылықтық тәрбиесінің мақсаты-қоғамда қабылданған нанымдар, мінез-құлық әдеттері мен нормаларын түсінетін жоғары моральдық адамды құру, жеке басның және мемлекеттің рухани құндылықтарын сақтайтын, дәріптейтін ел азаматтарын тәрбиелеу. Балаларды қоғамға, адамдарға, өзіне

және еңбекке құрметпен қарауға үйрету маңызды. Өскелең ұрпақ ел азаматының адалдығын, жауапкершілігін, адалдығын, мейірімділігін және басқа да қасиеттерін бағалауы тиіс. Оқу орнындағы білім беру міндеттері мақсатқа белгілі бір міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі. Балаларды тәрбиелеуде білім беру саласының маңызы зор.

Рухани-құндылықтық тәрбие адамның адамгершілік сезімдерін (ар-ождан, парыз, сенім, жауапкершілік, азаматтық, патриотизм); адамгершілік мінез-құлықты (шыдамдылық, мейірімділік, момындық, жамандық); адамгершілік ұстанымды (жақсылық пен жамандықты ажырата білу, жанқиярлық сүйіспеншіліктің көрінісі, өмірлік сынақтардан өтуге дайын болу); адамгершілік мінез-құлықты (адамдар мен Отанға қызмет етуге дайын болу, рухани парасаттылықтың, мойынсұнушылықтың, ізгі ниеттің көрінісі) қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Қазақ халқының негізгі рухани және құндылық мұраттары қалыптасқан, құрметтелген және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан аса құнды байлығымыз болып саналады. Ал, сол байлықты қаз қалпында бүгінгі жастар мен келер ұрпақтың санасына сіңіру қазіргі қоғамның басты міндеті [4].

Ең маңызды моральдық өсиеттер-бұл еңбекқорлық пен адамдар арасындағы теңдік, сонымен қатар сүйіспеншілік, тәрбиелеу, қолөнер мен қолөнерді үйрету. Балаларды тәрбиелеу оларға еңбек білімі мен дағдыларын беру ғана емес, сонымен бірге адам өмірінің ұғымдары мен құндылықтарын дәріптеу маңызды тәрбие аспектісіне жатады.

Рухани-құндылықтық тәрбие адамның әлеммен қарым-қатынасының барлық аспектілері мен формаларына: оның этикалық және эстетикалық дамуына, дүниетанымы мен азаматтық ұстанымын қалыптастыруға, патриоттық және отбасылық бағдарға, зияткерлік әлеуетке, эмоционалды жағдайға және жалпы физикалық және психикалық дамуға жағымды әсер ете отырып, тұлғаның өзгін қалыптастырады.

Осындай аса маңызды сипатқа ие тәрбие түрін қалыптастырудың басты өзегі – білім беру саласы. Себебі, адамзаттың білмесін білетін, білетіні ұғынатын, ұққанын пайдаға асырытын орны да осы білім ғимарттары емес пе!? Сол себепті заманауи білім беру үдерісінде рухани – құндылықтың тәрбиені назарға алу жастардың жадында боларына септігін тигізеді деп зор сеніммен айта аламыз.

К. Д. Ушинский тіпті сауаттылыққа оқыту кезінде адамды рухани дамытуға және құндылықтарды дәріптей отырып тәрбиелеуге болады деп санаған. Әрбір оқу пәні, кез-келген сыныптан тыс іс-шаралар өзіндік ерекшелігімен адамның рухани-құндылықты тәрбиесінің міндеттерін жүзеге асыруы керек.

Қазіргі білім беру міндеттерінің өзгеруі жағдайында педагогикалық қызметтің ерекшелігін жаңаша қарастыру қажет [5].

Қазіргі мұғалімнің өзі моральдық және рухани талаптарға сай болуы керек. Ең алдымен, адал және шыншыл, қарапайым және қарапайым, мейірімді және әділ болу. Қазіргі заманғы мұғалім тек білім жетекшісі ғана емес, сонымен бірге студенттерінде адамгершілік өзегі мен тұлғаның рухани негізін құрайтын қасиеттерді тәрбиелеуге қабілетті рухани донор болуы керек. Л. Н. Толстой мұғалім туралы былай деп жазды: «Егер мұғалім тек сүйіспеншілікке ие болса, ол жақсы мұғалім болады. Егер мұғалімде тек әке, ана сияқты оқушыға деген махаббат болса, ол барлық кітаптарды оқыған, бірақ бизнеске де, студенттерге де деген сүйіспеншілігі жоқ мұғалімнен жақсы болады. Егер мұғалім өз ісіне және студенттерге деген сүйіспеншілігін біріктірсе, ол керемет мұғалім».

Жоғары адамгершілік мәдениеті-оқылған кітаптар, қаралған Фильмдер, тыңдалған музыкалық шығармалар саны емес. Мәдениет-бұл адамзат қауымдастығын құру мүмкіндігі.

Жоғары мәдениет пен мораль – бұл жалпы қоғам үшін ғана емес, әр жеке тұлға үшін де жақсы.

Рухани-құндылықтық тәрбие мәселесі қазіргі қазақ қоғамында өте өзекті. Себебі, жастар арасында таралған жағымсыз әдеттер мен қылмыстар санының статистикасы көңіл қуантарлық болмай отыр. Көшедегі балалар мен жетімдердің саны соғыстан кейінгі қиын жылдардың көрсеткішінен асып түседі. Біздің еліміз барлық уақытта рухани-адамгершілік жағынан биік дәрежеде қалыптасқан адамды – мінсіз азаматты тәрбиелеу мақсатын көздеді. Қазіргі білім беру жүйесінің міндеті оқушылардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесі болып табылады және білім беру үшін әлеуметтік тапсырыстың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Қоғамның рухани-адамгершілік бірлестігінде басты рөл білімге беріледі, бірақ адамның құндылықтары алғаш рет, ең алдымен отбасында қалыптаса бастайды. Адамның белгілі бір әлеуметтік қауымдастықтарда қоғамда қабылданған мінез-құлық үлгілерін, құндылықтары мен нормаларын игеру процесі әлеуметтену деп аталады, ал әр адам, әсіресе балалық, жасөспірім және жастық шақта әлеуметтену объектісі болып табылады. Әлеуметтенудің маңызды процестері жүретін құрылымдық топтар немесе қоршаған орта әлеуметтену агенттері деп аталады. Баланың дамуы жүретін және болашақ тұлғаның негізі қаланатын алғашқы ұжым, әлеуметтенудің бастапқы агенті-оның отбасы, содан кейін бөбекжай, балабақша, мектеп, жоғары оқу орындары, жұмыс тобы сияқты қайталама әлеуметтену агенттері. Бастапқы әлеуметтену кезінде ата-аналар баланы күту және тәрбиелеу процесін жүзеге асырады, оны әлеуметтік өмірге

таныстырады, ата-аналардың мінез-құлқы әртүрлі жағдайларда өзін-өзі ұстаудың жақсы мысалы болып табылады. Осы тәрбие алаңында бала ең алғашқы құндылықтар мен рухани байлықтар туралы ақпарат алып, алдағы уақыттағы сол заттарға немесе құбылыстарға деген көзқарасын қалыптастырды. Сондықтан, отбасындағы тәрбиенің рөлі қашан да маңызды [6].

Қарым-қатынастың әртүрлі формаларын, құндылықтар мен рухани байлықтардың сан алуан түрімен таныстырып тәрбие орын, әрине – мектеп. Бейімделу жасөспірімнің қалыптасуы үшін де белгілі бір үдерісте жүреді, оның әлеуметтік өмірдің барлық салаларында әлеуметтенуін, шығармашылық әлеуетін дамытуды, қабілеттерін қалыптастыруды және тиісті физикалық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасау қажет. Жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесінде, ең алдымен білім беру және тәрбиелеу процесінде жүзеге асырылатын еңбек қызметіне дайындық кезеңінде жас адамның кәсіби маңызды қасиеттері мен әлеуметтік-адамгершілік көзқарастары мен құндылықтары, оның жеке басының әлеуметтік-психологиялық қасиеттері қалыптасады. Ең жүйелі, дәйекті және терең рухани-құндылықтық даму, жеке тұлғаны тәрбиелеу білім беру саласында жүреді. Сондықтан мектепте оқушының интеллектуалды ғана емес, рухани, мәдени өмірі де шоғырлануы керек. Жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартын әзірлеу мен іске асырудың әдіснамалық негізі рухани-құндылықтық даму және тәрбие тұжырымдамасы болып табылады. Стандарттың басты ерекшелігі-бұл пәндік білім, дағдылар жүйесімен шектелмейді, бірақ рухани және адамгершілік құндылықтар жүйесін қамтиды және оқушылардың жеке дамуына бағытталған [7].

Қазақстан көпұлттық мемлекет, ұлт пен ұлыстың басын біріктіріп, бейбіт күннің астында тыныш заман кешіп жатқан зайырлы мемлекет. Еңбек, өнер, дін, ғылым, адамзат, табиғат пен рухани асыл – қазыналарын ұлықтайтын қасиетті Қазақия. Ұлттық өмірдің негізгі субъектілерінің: мемлекеттің, отбасының, мектептің, саяси партиялардың, діни және қоғамдық ұйымдардың, БАҚ-тың күш-жігері тұлғаны тәрбиелеуге, оқытуға және дамытуға бағытталған. Осы аталғандардың ішінде басты назар білім беру саласына беріледі, өйткені ол елдің барлық азаматтары өтетін жалғыз әлеуметтік институт. Сондықтан мектеп, атап айтқанда мұғалім тәрбие міндеттерін шеше отырып, адам бойындағы ақылға қонымды және адамгершілікке сүйенуі керек, әр оқушыға өз өмірінің құндылық негіздерін анықтауға көмектесуі керек, сонымен қатар рухани тұрғыдан бай бола отырып, сол байлықтың мұратын сақтауы шарт. Бала тәрбиесіне әсер ете алатын әрбір мұғалім бұл міндетке өз қызметінде шешуші рөл беруі керек. Рухани-құндылықтық тәрбие мәселесінің шешімі бөлек бөлінген сағаттарда емес, оқушының жеке басының рухани қалыптасуына ықпал ететін мектепте рухани атмосфера құру болып табылады. Қазіргі білім берудің мақсаты, қоғам мен мемлекеттің басым міндеттерінің бірі – мемлекеттің жауапты, бастамашыл, құзыретті және рухани дамыған азаматын тәрбиелеу. Рухани мұра мен қымбат ұндылықтарды тәрбиелеудің алғашқы табиғи орны туған отбасы, ал алғашқы тәрбиешілер – ата-аналар болуы керек. Егер бала кезінен рухани сипатта тәрбиеленген болса, ол моральдық нормаларды біліп, орындауға тырысады.

Бүгінгі қоғам мен білім саласы бір – бірін толықтыру мақсатында күн сайы жаңа өзгерістерді енгізіп, бастамалрына куә қылуға. Қоғамның барлық күш-жігері балалардың «білім мөлшерін» сәтті игеруіне бағытталған. Біздің елімізде соңғы жылдары өскелең ұрпақты тәрбиелеуде рухани-адамгершілік компоненттерді сақтауға бағытталған білім туралы барлық маңызды құжаттар қабылданды. Оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруға белсенді әсер ететін қазіргі заманғы мектеп олардың рухани және адамгершілік қалыптасуына ықпал етеді, қоғамдағы рухани дағдарысты (балалар қылмысының, мас-күнәмдіктің, нашақорлықтың, суицидтің, панасыздықтың, оккультизмнің және т.б.) жеңуге байланысты мәселелерді шешуге және қоғамдық моральдың нормалары, ережелері мен талаптары өзінің көзқарасы, сенімі, ішкі ізгіліктің арқасында алынған терең мағыналы және таныс мінез-құлық формалары ретінде әрекет ететін адамды тәрбиелеуге белгілі бір үлес қосады. Бүгінгі таңда жалпы білім беретін мектептің алдында мынадай міндеттер тұр:

– оқушыларға зияткерлік, физикалық қана емес, рухани бейімділіктерін де дамытуға көмектесу; қызығушылықтары мен бейімділіктерін іске асыру: жеке адамгершілік сенімдерін, басқа өмір салтына төзімділікті қалыптастыру;

– ұжымдағы іс-әрекетті түсінуге, қабылдауға үйрету; қоршаған ортаға, бір-біріне ұқыпты және қамқор қарау;

– тәуелсіз шығармашылық ойлауды дамыту үшін жағдай жасау; оқушылардың өзінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру;

– мемлекеттің және жеке тұлғаның құндылықтарын аялауға баулу;

– өзін-өзі көрсету мен өзіне деген сенімділікті көтермелеу [8].

Бүгінгі таңда рухани-құндылықтық тәрбиені оқу процесінде жеке сабақтармен ұсынуға болмайды, әр апта сайын сынып жетекшісінің жұмысы мен ол өткізетін сынып сағатының арқасында жүзеге асырылады, сонымен қатар мектеп жан-жақты сипатқа ие және бес бағыт бойынша жүзеге асырылатын тәрбие мен әлеуметтендіру бағдарламалары арқылы адамгершілік тәрбиесінің мүмкіндіктерін жүзеге асырады: сабақ

қызметі (оқу пәндерінің мазмұны тәрбиелік сипатта болады); сабақтан тыс іс-шаралар (үйірмелер, секциялар, клубтар және қосымша білім берудің басқа); мектептен тыс іс-шаралар (экскурсиялар, қайырымдылық, экологиялық акциялар сияқты мектептен тыс іс-шаралар); отбасылық тәрбие. Рухани – құндылықтық тәрбиелеу кезінде заманауи технологиялардың мүмкіндіктеріне сүйену жаңа бастамаларға жол ашып, білім алушылардың аталған мәселеге деген қызығушылығын оятады. АКТ құралдары, мультимедиялық технологиялар, анимациялау құралдары сияқты ақпараттық кешен тәрбие рөліне ене алатын заманауи жетістіктер екенін айтуға болады [9].

Онда тиісті білім беру бағдарламасы аясында оқушының білім беру міндеттерін орындау нәтижелерінің дәйекті жинақталуы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, портфолио технологиясы оқушының рухани-құндылықтық даму процесін ашық, объективті және мұғалімдер мен ата-аналар тарапынан түзетеді. Соңғы уақытта балалар мен жасөспірімдер ұйымдарының жандануы орын алуда. Бұл процесс оқушылардың бірігуіне, олардағы патриотизм мен өзін-өзі сәйкестендіруді дамытуға ықпал етеді [10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бабаев, В.С. Педагогика и репетиторство в классической хореографии: Учебник / В.С. Бабаев, Ф.Ф. Легуша. – СПб.: Планета Музыки, 2018. – 256 с.
2. Бороздина, Г.В. Психология и педагогика: Учебник для бакалавров / Г.В. Бороздина. – Люберцы: Юрайт, 2017. – 477 с.
3. Дьячкова, М. А. Духовно-нравственное воспитание как педагогическое явление/ М. А. Дьячкова// педагогическое образование – 2008 – № 2-С.12–17
4. Бережнова, Л.Н. Этнопедагогика: Учебник для студентов учреждений высшего профессионального образования / Л.Н. Бережнова, И.Л. Набок, В.И. Щеглов. – М.: ИЦ Академия, 2019. – 240 с.
5. Безрукова, В.С. Педагогика: Учебное пособие / В.С. Безрукова. – Рн/Д: Феникс, 2013. – 31 с.
6. Адамова, А. Г. Сущность духовно-нравственного воспитания учащихся в контексте системного подхода // Вестник Университета Российской академии образования – 2018.-№ 1. – С.26–27 2.
7. Вайндорф-Сысоева, М.Е. Педагогика: Учебное пособие для СПО и прикладного бакалавриата / М.Е. Вайндорф-Сысоева, Л.П. Крившенко. – Люберцы: Юрайт, 2018. – 197 с.
8. Холодкова, О. Г. Динамика эмоционального компонента ценностных отношений в младшем школьном возрасте/ О. Г. Холодкова// Вестник ЮУрГУ – 2019 – № 6 – С. 53–65.
9. Николина В.В. Духовные ценности и воспитание личности: психолого-педагогический аспект. Н.Новгород. – 2019. – 85с.
10. Байбородова Л.В. Формы взаимодействия педагогов, учащихся и родителей. – Ярославль: ЯГПИ. – 2018. – 39с

UNIVERSITY OF THE THIRD AGE

Mentayeva Laura

Pedagogy and Psychology, 1st year,

Scientific advisor: Candidate of Sciences in Pedagogy Onalbekov Ye.S.

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: Additional adult education is an actively developing educational direction, which is due to the interaction of demographic, economic, social and technological factors, the main of which are: changes in the professional world, the rapid obsolescence of information, an increase in free time, an increase in the number of people of retirement age, which is confirmed by the study of scientific literature in this area.

Key words: education, third-age, enlightenment, university, vocational, social, cultural, educational work, professional development.

Introduction

There are more than two million pensioners in Kazakhstan, or 11 percent of the total population of the country. Of these, more than 5,000 are kept in nursing homes. At the same time, 1026 people over the age of 55 are registered in drug dispensaries. Old people fall into depression from their lack of demand, sometimes chronic diseases develop on this basis.

Most pensioners become prisoners of an apartment, a room, a bed, and the other part of the old people sits on a bench at the entrance with a sullen look and complete indifference to everything that is happening. Lack of demand and lack of leisure centers-this is the main enemy of the elderly. Abroad, in order to restore the meaning of life and the joy in the eyes of a person after retirement, there are special centers and events.

According to the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, the year before last, Almaty adopted the Roadmap «Active Longevity».

Also, the city has a project of the public foundation “Old Age in Joy” called “School of the third age”. These projects operate on a voluntary basis. The program is designed for one year, during which pensioners come to lessons several times a month. Older people play sports, listen to lectures and master classes, learn how to use gadgets, go to movies, museums and exhibitions.

Third-age universities have appeared in many countries of the world and have received significant development.

Body

The University of the Third Age develops a variety of functions, with its main goal being to adapt older people to the social and economic changes taking place in society and to ensure a high quality of life for the benefit of each person and society as a whole.

The adoption of the concept of lifelong learning, economic, social and political changes in modern society have caused an intensive development of the market for additional educational services for the elderly in order to support their personal and professional development, and maintain an active life position.

For the successful development of the theory and practice of education of older people in Kazakhstan, it is necessary to take into account both domestic traditions and the best foreign experience. However, the existing institutions are still operating in a fragmented manner, without a single concept and a sufficient number of trained personnel.

The problem of the elderly is a problem of all countries, and our state is no exception. The very transition to the status of a pensioner is a heavy blow. It doesn't matter if you're a schoolteacher from Kazakhstan or an engineer from Seattle. After all, the problem is, in fact, one-the loss of the rhythm of life, the environment of communication, the steering function in the family.

The object of the study is the system of additional adult education in Kazakhstan.

The subject of the study is the learning process of elderly people aged 50-70 years in Kazakhstan,

– to identify the main directions of the domestic and foreign education system in the field of adult education in the country and to determine the difficulties and successes along this path,

– to determine the role of state and non-state institutions and organizations in solving the problems of adult education.

The purpose of the study is to determine the theoretical foundations of the development of the third-age university in Kazakhstan and in other countries, based on the analysis of additional education;

Research tasks:

-to study and systematically present the types of modern educational institutions in Kazakhstan and other countries that provide educational services to adults aged 50-70 years.

-to develop a model of a third-age University of the third age.

-theoretically substantiate and formulate the essence of the concept of «university of the third age» and its structure.

-to conduct a pedagogical experiment to assess the level of formation of additional education in people of the third age.

The hypothesis of the study – additional education in people of the third age will be formed if:

– the essence, structure and content of the educational process in people of the third age are determined,

-the organizational and psychological and pedagogical conditions of the educational process in people of the third age are established and taken into account, which are a characteristic of the system of psychological and pedagogical support, reflecting the totality of the possibilities of the theoretical and practical environment, the implementation of which will ensure the effective functioning and development of the processes of working with representatives of the third age.

The main stages of the research:

The first stage is the study of literary sources on philosophy, sociology, history, pedagogy and psychology related to the topic of the dissertation; the formulation of the problem, the statement of the purpose and objectives of the research, the collection and primary processing of the material.

The second stage is the further study, translation and theoretical analysis of various original sources; the study of theoretical approaches and pedagogical experience of the development of the University of the third age abroad: a comparative analysis of the data obtained and identification of ideas, types and forms of education of older people, foreign and domestic experience.

The third stage is the systematization and generalization of the data obtained; the definition and presentation of the results of the study, the design of the text of the dissertation.

Methods of pedagogical research.

The content, forms and methods used in the education of older people are diverse, specific and deserve special consideration.

Communication methods are also used in teaching the elderly: seminar, knowledge defense, workshop, conference, collective essay, discussion, report, writing various kinds of texts, concert, excursion, fair, «living room», travel, interview, press conference, didactic, role-playing and business, competitions, text analysis, creating your own texts.

Also it is possible to subdivide non-university educational institutions for pensioners according to their function:

➤ traditional education of the elderly in music, vocal and other circles offered in senior clubs, orphanages, voluntary associations and churches; cultural development function;

➤ suggestions that aim to communicate information in knowledge and are based on cognitive function; topics on civil rights, health, history, social innovation, and political events are offered. Enterprises, people's institutes, universities, academies, and free entrepreneurs working in the field of education of the elderly provide such services primarily for «young elderly», «fertile for knowledge», as well as for the active part of the elderly.

➤ a practical beginning, which corresponds to the proposals for training in the use of new household appliances, new digital equipment, computers and the Internet; that is, an instrumental and pragmatic function;

➤ the fourth category consists of proposals based on professional and life experience, interpreted in relation to new conditions. The content of the training includes topics of any type (ecology, politics, etc.), revised in relation to personal life history.

➤ a new beginning, connected with the experience, in which, with the help of education aimed at the experienced impressions of events, self-awareness and the meaning of life are strengthened.

After analyzing this material, we identified three main educational areas in the content of educational work for older people:

✓ vocational (education aimed at practical skills, continuing professional activity; technical education related to the development of the information society, which is important for any profession);

✓ social (education through everyday life, the surrounding world; public education based on the voluntary activities of older people in self-organized political and social representations);

✓ cultural and creative (personal education).

This distribution of content in educational institutions is not accidental, since it reflects the most popular areas of interest of older people. In addition, these areas reflect the trends in the development of modern education for the elderly and are currently the most developed areas in the educational work of the «University of the Third Age».

Conclusion

Professional education is being intensively developed due to the strengthening of the professional component, which makes it possible to use the rich experience of older people in relation to a new life situation. Labor activity plays a big role in a person's life: work is not only a means of earning money, it is also a source of activity. Work

helps to correctly allocate time, allows you to regularly communicate with other people, gives a person a sense of the possibility of personal creativity, skill, is an indicator of personal status. Thus, work determines a person's place in society, the level of well-being of himself and his family, and allows him to realize his creative potential.

The education of people in the third age ensures the transition of older people from passivity and dependence to an active lifestyle. The acquired knowledge contributes to the productive and competent activity of older people in the post-professional period of life, their integration into society as voluntary organizers and participants, industrial and socio-political processes.

Additional education of the elderly contributes to the formation of a new system of values and culture of aging, which meet the requirements of a modern democratic society. It helps to smooth out negative situations, problems and conflicts in the lives of people of this age group. Third-age education continues to involve older people in the life of society, allowing them to analyze the information received during the training process about various opportunities in the post-professional period and apply it in practice. It provides an opportunity to actively participate in the political life of society, share experience and knowledge with the younger generation, and perform voluntary work that corresponds to the interests, abilities and capabilities of each older person, including organizing their own project, movement or association.

List of references

1. Shevelev, A.N. Andragogical principles of teaching the history of pedagogy in the system of postgraduate pedagogical education / A.N. Shevelev // *Domestic and foreign pedagogy*, – 2013. – No. 2 (11). – P. 4858
2. Piskupova, E.V. Continuous education as a strategy for the development of education in the world / E.V. Piskupova // *Continuing education*. – 2012. – No. 2. – S. 114-118
3. Kuzina, N.N., Monina, G.B., Pavlova, O.V. Peculiarities of the andragog's activity: competence-based approach / N.N. Kuzina, G.B. Monina, O. V. Pavlova // *World of Science, Culture, Education*, – 2014. – No. 4 (47). – S. 149-152
4. Vysotskaya, I.V. Independent organization as an educational institution in the field of education for the elderly in Germany / I.V. Vysotskaya // *Siberian Pedagogical Journal*. No. 6 – 2012, – No. 6.-P. 159-162
5. Vysotskaya, I.V. Comparative characteristics of the education of the elderly in eastern and western Germany (1960-1980) / I.V. Vysotskaya // *Alma Mater (Bulletin of the Higher School)* – 2013. – No. 2. – P. 88-91

DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES AS A GLOBAL PHENOMENON

Nauryzgaliyeva Aidana

Pedagogy and psychology, 1st year

*Scientific adviser: Candidate of Sciences in Pedagogy Onalbekov Ye. S
Al-Farabi Kazakh National University*

Abstract: The article considers the direction of the system of education with the use of distance learning technologies. Distance educational technologies have now become very relevant and in demand. They are widely used in the education system. These technologies have a large number of types and forms, which are actively used today in the modern educational process, and also have their own specific structure and content. Currently, there are a large number of different types of remote sensing technologies that are effective and in demand, which are being improved every day.

Key words: distance education, educational process, new opportunities, innovative technology, educational material, students, modern information technologies, coronavirus pandemic, traditional form of education.

Nowadays, distance learning has become a global phenomenon of educational and information culture, changing the face of education in many countries of the world. Distance learning has a positive impact on schoolchildren, because increases the creative and intellectual potential of the student through self-organization, the ability to interact with computer technology and independently complete tasks, and the acquired computer skills and the ability to study remotely help students in further socialization. Distance learning opens up new opportunities, significantly expanding both the information space and the informational field of education, and it is also economically profitable.

A modern person needs to constantly learn and learn something new in order to stay erudite and versatile, as well as a sought-after specialist in his field. Nowadays education is easy to obtain from a variety of sources, using computers and the Internet.

Distance education is one of the forms of the continuous education system, which is designed to realize the human rights to education and information. Distance education will allow you to give equal opportunities in teaching schoolchildren, students, civilian and military specialists, unemployed in any regions of the country and abroad due to the more active use of scientific and educational potential of leading universities, academies, institutes, various industry training and retraining centers, as well as training centers and other educational institutions.

Education today, its quality depends on the implementation and implementation of innovative learning technologies in the educational process, which allow you to transfer the education process to a qualitatively new level. Accordingly, the role of the student changes – he becomes an active participant in the educational process.

In the process of conducting distance learning, all the main types of information services are used:

- email address;
- teleconferences; webinars;
- hypertext environments (WWW servers);
- resources of the World Wide Web (World Wide Web pages, databases, information and search engines);
- video conferences.

With the help of each of these types of interaction between the student and the teacher, specific and didactic tasks are solved.

With the help of e-mail, communication can be established between the teacher and the student: sending out training tasks, and information, questions from the teacher to both the teacher and the student. E-mail makes it much easier for the teacher to send out the material in bulk. Allows you to track the history of correspondence with the student.

Teleconferences allow you to organize a general discussion among students on educational topics. Teleconferences are conducted under the supervision of a teacher. The teacher forms the topic of the discussion, monitors the content of the messages coming to the conference. Conference participants can view incoming messages. Send your own letters (messages) to the conference, thus taking part in the discussion.

The teacher can place training materials on the WWW servers. These materials will be organized as hypertext. Hypertext allows you to structure the material, link links (hyperlinks) sections of the educational material that clarify and complement each other. In WWW documents, you can place not only text, but also graphic, as well as audio and video information.

The resources of the world wide web, organized in the form of hypertext, can be used in the learning process as a rich illustrative and reference material. The teacher can use search engines and reference books on Internet resources to prepare a set of links on WWW-pages containing interesting material on the topics studied from his point of view, and communicate these links to the students. If they have access to the Internet, they will be able to use this material.

Video conferencing is currently not as common in schools due to the high cost of conference equipment. However, the promise of this type of training is obvious: the teacher can give lectures or conduct classes with students in the «live broadcast», while having the opportunity to communicate with the audience. Such lectures by highly qualified specialists are very popular in Europe and the United States.

The desire of Kazakhstan to become one of the most competitive, developed countries in the world determines the need to update the entire education system and increase the importance of the educational services market. In recent years, the development of distance learning in the Republic of Kazakhstan has become one of the main directions for improving the national model of education. Active actions in this direction are taken within the framework of the state Concept of informatization of the education system of the Republic of Kazakhstan, state programs of informatization of the secondary education system, informatization of primary and secondary vocational education. Among the studies on the problems of distance learning carried out in the Republic of Kazakhstan, we should mention the fundamental research of D. M. Dzhusubalieva. Considering the main types of training (explanatory and illustrative, programmed, etc.), D. M. Dzhusubalieva defines distance learning as a new type of training, characterized by the multifunctional nature of educational services, the specificity of teaching methods, and a high degree of activation of the subjects of the educational process. Among the principles of distance learning, D. M. Dzhusubalieva calls the principle of interactivity, emphasizing that the effectiveness of interactivity of distance learning depends on the use of telematics, which is carried out through a system of computer conferences. This system can distribute training materials and enables synchronous communication via email and computer conferencing. This ensures contact between teachers and students and makes it possible to discuss between groups of students located in different parts of the state. Dzhusubalieva D. M. notes that satellite technology is very promising for the implementation of the principle of interactivity in distance education, since this principle is further developed by combining interaction carried out using a satellite with other types of interaction: using computer conferences, audio conferences, with communication within a group of students before and after satellite TV sessions, allocating a group leader or using an assistant in the process of educational interactions, etc. The implementation of the principle of openness, according to the scientist, has led to significant organizational innovations, which have become practically feasible thanks to the introduction of new technologies for storing, processing and transmitting information. The principle of open education means the freedom to enroll in the number of students and to draw up an individual curriculum, as well as the freedom of the place, time and pace of training. One of the main characteristics of the educational material in the distance learning process, according to D. M. Dzhusubalieva, is flexibility. It allows the teacher to adapt the course of the educational process to the individual characteristics of the student, i.e. to be adaptive. The flexibility of the material is also necessary for the activity of the trainees. Educational material shows the property of flexibility if it is well structured, organized and developed. The principle of flexibility is the guiding principle at all stages of the development of educational material based on modern information technologies: first, at the stage of developing the architecture of computer training systems, second, when building applied training programs, and third, when forming a specific educational process by combining various methods and means of training. One of the basic principles of modern programming – the principle of modularity. It allows you to implement the principle of flexibility of educational material at the level of the architecture of training systems. Among the methods of distance learning, she considers the method of logical structuring of educational information; method of identifying leading didactic units; method of updating educational information by creating hypertext, test control and self-control of their knowledge.

Thus, having considered the main aspects of distance learning, namely the essence, main characteristics, principles, functions and individual types, we can distinguish the following advantages and disadvantages of distance learning.

The advantages of distance learning technology include:

1. Universal accessibility of learning.
2. The ability to learn at anytime, anywhere and at an individual pace.
3. Self-discipline and responsibility of the student.
4. The use of the latest achievements of information and telecommunications technologies in the educational process.
5. Helps to overcome the psychological barriers associated with a person's communicative qualities, such as shyness and fear of public speaking.
6. Save time and costs.

The disadvantages of distance learning technology include:

1. Lack of personal communication with the teacher.
2. The problem of authenticating the student during the knowledge test.
3. High cost of building a distance learning system.
4. The need for good technical equipment of the student.

5. Lack of constant control over students.

6. The need to fully equip the technical equipment of the educational organization, namely the classrooms.

Thus, distance learning is based on a set of distance learning technologies, each of which plays a very important role for the development of modern professional education. This is manifested in the fact that distance learning is universally accessible, that is, people who want to gain knowledge, but cannot, for any reason, attend educational organizations, can study without any obstacles. Also, thanks to this form of training, you do not need to attend classes at a certain time, the student chooses the time, place and pace. Distance learning helps to develop certain skills in students, provides students with the opportunity to gain knowledge and skills themselves, using a variety of information resources provided by modern information technologies. Therefore, distance learning technologies in education will not only optimize and facilitate the educational process, but also make it accessible to everyone.

The coronavirus pandemic has made its own adjustments to the educational process, both in schools and universities, and in secondary schools, which had to abandon full-time education in the direction of distance learning. And despite the fact that many educational institutions in their educational institutions used e-learning with the use of automated distance learning systems, such as Moodle, ZOOM, Microsoft TEAMS, etc. they were also not prepared for their widespread use during the pandemic. As a result of the abrupt transition to the distance learning format and the inclusion of all students of the educational institution in this process, the entire range of problems of this form of education, which includes communication, educational, organizational and technical difficulties, was immediately exposed. The vast majority of teachers were not professionally trained for distance learning. Students were also not ready to work in this format. Difficulties arise due to their individual characteristics, learning conditions, ability to use computer technologies and Internet resources. Currently, there are no distance learning programs that take into account certain individual characteristics of each student. If we consider distance learning as the next stage in the development of education, then the prospects that it has undoubtedly make us think about its significant advantages over the classical form of education, even at the moment. But we will not deny the fact that there is also a skeptical attitude towards this form of education, primarily in terms of its effectiveness.

To summarize, I will highlight the positive and negative aspects of distance learning. Among the positive ones, I can distinguish:

- Flexible schedule of education (regardless of time factors and location).
- Modularity (convenient accumulation of courses in separate blocks, allowing you to independently adjust the program to the success or needs of an individual student).
- Financial efficiency (less costly in material terms);
- Individualization of training (the student is able to independently build their own training plan and complete tasks).
- Practice of development of adaptation skills (distance education can provide practice of the student's abilities for independence and self-study, search for conditions for conducting training).
- A high degree of updating of the material (due to the significant use of the Internet, software, computer technology – all this allows you to regulate and adapt both the training programs and the process of obtaining knowledge in the fastest possible way, following changes in the external environment).
- Accessibility (distance learning is able to meet the educational needs of many students and students not only in a particular country, but also around the world, moreover, distance learning allows you to get a quality education for both people of age and people suffering from certain diseases that do not allow you to receive education in full-time format).
- Openness (a feature of working with the Internet and computer technology-allows you to create an accessible database that includes all the training materials that can be viewed for an unlimited time period, and this applies not only to text or images, but also to recordings of the lectures themselves and other materials necessary for training).

If we consider the world experience of the development of distance learning, we can assume that the advantages that this form of education provides may, later, make it even more widespread than the classical form of education, due to the relatively lower cost and objectively greater accessibility to the consumer. If we compare these factors with the external environment, where self-development and self-learning skills are becoming the most necessary for a full life in modern society, it increasingly makes us think about the ever-growing potential of distance education in modern realities. Despite the highlighted positive aspects of distance education, there are also negative aspects that also need to be taken into account, I will highlight them:

- Not suitable for school education (due to the fact that the task of school education is to build the necessary fundamental life skills, which are extremely important, including for the successful development of distance learning programs – it can be concluded that the use of distance learning is impractical at this stage of education).

- Not suitable for areas of training, the largest component of which is practice (at the current stage of technological development, it remains impossible to compensate for the lack of real practical activities, so this area of training when using a distance learning format remains significantly less effective in its quality than full-time).
- Not suitable for areas of training, an essential aspect of which is communication with people and teamwork (only voice communication is not able to fully compensate for the necessary skills that are developed exclusively with live cooperation).
- The need for developed skills of self-control, independence, and personal interest in obtaining education from the student.
- Problems with the control of academic performance (it is impossible to guarantee that the work performed by the student is done independently, since it is impossible to provide a sufficient level of control, then the quality of the education received in a significant degree depends on the student himself).
- The need for computer literacy skills.
- Significant learning theorization.

From all of the above, I can conclude that distance learning is certainly, at the moment, to a certain extent, the next step in the development of the process of obtaining education, which, like the classical analogue, has both strengths and weaknesses, which must be taken into account when implementing it. Thus, during the coronavirus pandemic, distance learning has shown its advantages and disadvantages over the traditional form of education, and the previously existing discussions about its effectiveness have intensified. It should be noted that the development of distance education is a global trend, in this regard, it is necessary to think about new methods of using distance learning forms together with traditional forms, which would include closer contacts between students and teachers.

List of references

1. Andreev A. A. "Training on the Internet" (how to learn and teach on the Internet). Ed. house Lambert Academic Publishing, 2010. – 91 p.
2. Kislukhina I. A. "The use of distance educational technologies in the system of higher education: problems and prospects." 2017. № 9 (103).
3. Shayakhmetova E. A., Voznyak O. A. "Functioning and effectiveness of distance learning" monograph. Astana, KazGUU, 2016. – 120 p.
4. Komornikova O. M. Popova E. I. Problems of distance education development. Bulletin of the Shadrinsky State Pedagogical Institute. 2020. No. 2 (46). – pp. 111-114.
5. Kuznetsov A. A., Panyukova S. V., Robert I. V. Information and communication technologies in education: An educational and methodological guide / Edited by Robert I. V.-M.: Bustard, 2008. – 320 p.
6. Shatunovsky V. L., Shatunovskaya E. A. "Once again about distance learning (organization and provision of distance learning)" // Bulletin of Science and Education. 2020. № 9-1 (87).

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ

Байденов Ж.М.

*Педагогика және психология мамандығының 2 курс магистранты
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті*

Түйіндемесі. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру моделі магистрлік диссертация шеңберінде моделі оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптастыруына теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Бұл модель бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзыреттілігін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде әлеуметтік құзыреттілігін іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді,

Түйін сөздер: әлеуметтену, құзыреттілік, когнитивті, іс-әрекет әлеуметтік эмоция, әлеуметтік құзыреттілік.

Болашақ бүгіннен басталатынын тереңнен зерделесек, жас ұрпақтың тағдыры, оның келешегі, жан-жақты азамат етіп тәрбиелеу мәселесі қашан да халқымыздың басты арман, мұраты болып келгені даусыз. Осыған орай, қоғамда білім беру және ғылым саласына елеулі өзгерістер енгізіліп жатқан қазіргі кезеңде мектепке дейінгі ұйымдарда білім мазмұнын жаңарту, баланың жеке басын дамыту, жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеуді жаңа сапалық деңгейге көтеру міндеті тұр. Білім мазмұны – әлеуметтік мәдени феномен ретіндегі әлеуметтік тәжірибенің бірлескен көрнісі, яғни кешенді жүйе. Осы білім мазмұны арқылы мәдениеттегі ұласымдылық және қоғамның әлеуметтік дамуы жүзеге асырылады. Осыған орай, тарихи дәуірлердің қай кезеңдерінде болмасын аталған мәселе өзінің көкейкестілігін әлі күнге дейін жойған жоқ.

Қазіргі кезеңдегі қоғамдық өзгерістер мен жаңа білім беру кеңістігінде жаңартуларға қатысу маңызды жауапкершілік жүктейді. Барлық ТМД елдеріндегідей мектепке дейінгі білім беру жүйесі өте күрделі кезеңдерден өтіп, тәрбиелеу мен білім беру мазмұнын жаңарту және оны жүзеге асыру бүгінгі күннің үлесінде. Білім мазмұны дәстүрлі педагогикалық модель тұрғысынан алып қарағанда ол білім, білік, дағды деп қарастырылған. Ал қазіргі кезеңдегі көзқарас тұрғысынан алып қарағанда бұл, барлық мәдениеттің құрамындағы педагогикалық интерпретация деп тұжырымдалған. Бұл түсінік білім мазмұнының құрылымында: бастауыш білім беру қарапайым білім мазмұнын беруге арналған пәндер жиынтығын жалпы білім беру мазмұнындағы орны мен рөлін, оқу материалдарының логикалық үйлесімділігін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Біздің зерттеуімізде алға қойған мақсаттардың бірі – бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру моделін барысында педагогикалық әдебиеттер мен ғылыми зерттеулерді зерделеу негізінде «моделі» ұғымының мәнін сипаттаудан бастауды жөн көрдік.

Біздің жағдайымызда, бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатын модельдеу, баланың әлеуметтеуіне, құзыреттігін жоғары деңгей артыру. Баланың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін ата-ана мен мұғалім арасындағы тығыз қарым-қатынас ортану қажет. Модель түп нұсқаның арасындағы айырмашылық болады, өйткені модель белгілі бір шектеулер негізінде құралады. Модель түпнұсқасының маңызды жақтарын көрсете отырып, оның мәнін түсінуге көмектеседі.

Модель құру кезінде оның зерттеу объектісінің түпнұсқаға сай келуін қадағалау қажет. Модель үнемі түсіндіру, анықтау құралы бола отырып, танымдық рөл атқарады.

Осы орайда алдымен модельдің мақсатын бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру деп белгіледік.

Одан төмендегі міндеттер туындайды:

- бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін қарым-қатынас ортасын құру;
- бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыруда арналған жаттығулар ойындар әзірлеу;
- бастауыш сынып оқушылардың ата-аналары және мұғалімдердің арасында әлеуметтік құзыреттілігі туралы білімдерін қалыптастыру;
- бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру шарттарын дәйектеу.

Басқаша айтқанда, модельдеу бала үшін педагогикалық теория мен нақтылы түрінде шығатын теориялардың жүзеге асуы арқылы алынған білімнің ақиқат екенін тексеретін өлшемдер.

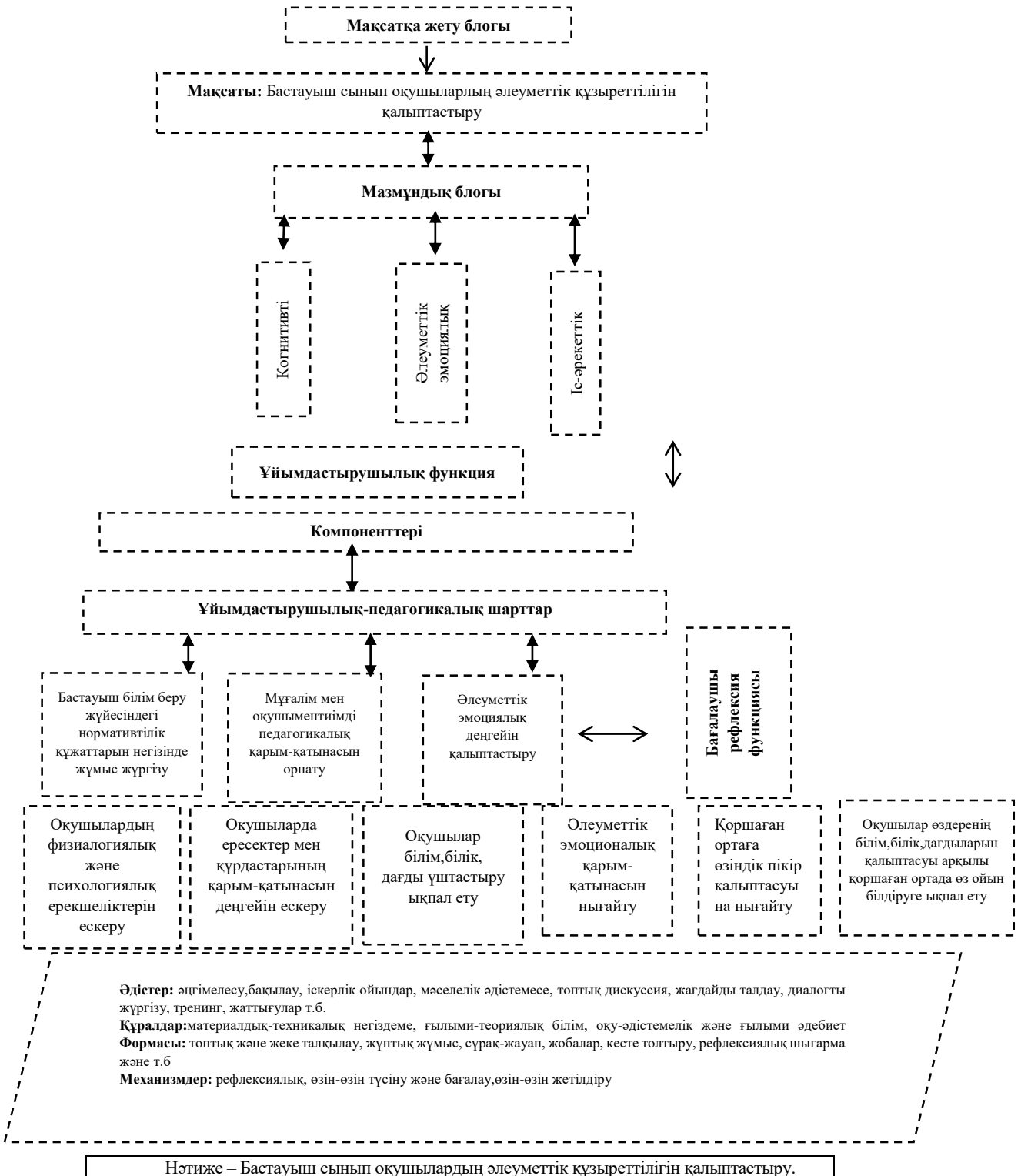

Біздің жағдайымызда бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың моделі – бұл қарым-қатынасқа түсе алатын немесе тұлғалық – әлеуметтенген жеке тұлға болып қалыптасқан.

Осы айтылғандарды негізге ала отырып, біз педагогикада модельдеу мынандай жағдайларда қолданылатынын байқадық;

а) педагогикалық міндеттерді және педагогикалық жағдаяттарды модельдеу; б) оқыту, тәрбие және үйренушілерді дамыту үдерісін модельдеу;

в) ата-ана тәрбиешілер арасында тығыз қарым-қатынас нығайтуын модельдеу;

Онда бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың мақсаты, міндеттері, білім мазмұны, әдістері, мен ұстанымдары, осыларды жүзеге асырудың нысаны оқу үдерісі, ондағы жүйесі, келтірілді.

Осыған орай модельдеу бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігінің ұғымдар, түсініктер, қағидалар, оны қалыптастыруға ықпал ететін факторлар т.б берілді.

Біздің ойымызша аталғандарды ескеру арқылы бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін жоғары деңгейде қалыптастыруға мүмкіндік болады. Төмендегі суретте біз бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптастыруының теориялық құрылымдық моделін ұсынамыз.

Ұсынылып отырған модель: бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуының әдістнамалық негіздері айқындалған, *когнитивті, әлеуметтік эмоциялық, іс-әрекеттік* компоненттерден тұратын, өлшемдері мен көрсеткіштері, қалыптасу деңгейлері анықталған, әдістемелік жолдары негізделген күрделі құрылым. Енді осы модельдің ішкі жүйе элементтеріне сипаттама береміз.

Ұсынылып отырған бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі: *когнитивті, әлеуметтік эмоциялық, іс-әрекеттік* компоненттерден тұрады. Бұдан әрі солардың сипаттамасына көшеміз.

Когнитивті – ерекше психологиялық феномен, оның негізінде танымдық процестер қалыптасады, дамиды, жетіледі, әрі психикалық күй өзгереді. Психологияның зерттеу пәні мен нысанына сай: психикалық, яғни танымдық, эмоциялық сезімдік, ерік-жігер процестерінің дамуынан, психикалық қасиеттері мен сапаларының, психикалық күйі-кейпінің, жағдайының және жаңа психикалық жасалымның қалыптасуынан құралады. балалардың қоршаған әлемнің тұтас бейнесін, адам мен табиғат әлемі арасындағы өзара байланысты қалыптастырып, қоршаған әлемге деген қызығушылығын арттырып, зерттеу кезінде баланың танымдық-тілдік құзыреттілігін қалыптастырып, дамытады.

Жалпы когнитивті құзыреттілік – бұл балада қоршаған орта туралы білімі мен әлемнің тұтас бейнесі туралы түсініктің болуы болып табылады. Бала тек нақты білімді ғана емес, ойланып шешім табуға, достарымен серіктесе білуге, талдап және тұжырым жасауға үйренеді. Бала танымдық ортаны әр түрлі тәсілдер арқылы меңгереді: талдау, салыстыру, түрге бөлу, пайымдау, жалпылау, қорытындылау қоршаған ортаның сан алуан қасиеті мен өзара байланысын бейнелеу алған ақпаратты кодтау және қайта кодтауы қолдану таным қабілеттерін меңгеру Балаға өзіне тікелей құбылыстар әсерін: көру, ұстау, иіскеу, есту, дәмін тату, зерттеу, эксперименттеу арқылы сезінуіне жағдай жасаған дұрыс. {6}

Бала күнделікті серуен кезіндегі немесе бөлме ішіндегі өсімдіктерді, жәндіктерді және т.б. Құбылыстарды бақылау, зерттеу, күту арқылы табиғатпен тығыз байланыста болады, таным үдерісі кезінде түсініксіз сұрақтар туындайды: «қалай?», «неге?», «неліктен?» т.б.

Осы сұрақтарды қызметіне қарай шартты түрде екіге бөлуге болады: Ойлауды білдіретін: «қалай?», «неге?», «неліктен?» т.б. нұсқалары Жадыны дамытар: «не?», «қандай?», «қашан?», «қанша?», «қайда?» Балаға сұрақ қою барысында баланың есіне, ойлау қабілетін, танымын дамытуға арналғанын қадағалаған жөн. Мысалы: «Бұл қашан болды?» – дегенде, оқиғаның есте қалған уақытымен жауап береді, ал «Бұл неліктен болды?» – деген сұраққа ойлануды талап етеді. Мұнда, «Ал сен, қалай ойлайсың?» деген сауал арқылы баланың ойын ары қарай жалғастыруға болады, яғни ақыл-ойдың, танымдық-тілдің дамуына жол ашады. *Әлеуметтік эмоцияналдық* – бұл әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру кезінде пайда болатын эмоциялар мен сезімдер. Оларға байқаусызда және қалаусыз әлеуметтік позициядан туындаған сезімдер, біз қалай көрінгіміз келетіні мен шынымен қалай көрінетініміз арасындағы сәйкессіздік, қарым-қатынас сипатына (ұялу, ұялшақтық, әлеуметтік алаңдаушылық) және т. б.

Іс-әрекеттік тұлға психология ғылымында 20-30 жылдардан бастап қолданып келеді. Іс-әрекеттік тұғырдың көрнекі өкілдері Т.Тәжібаев А.В Брушлинский. С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев және т.б

Жеке тұлғалық – өзін-өзі дамыту әдістерін меңгеруге және өздігінен өзін-өзі анықтау әдістерін дамытуға әкеп соқтыратын мәселелерді шешуге, өзіндік қызмет әдістерін меңгеруге бағытталған құзыреттілік; сондай-ақ жеке тұлға ретінде өзін-өзі тану, тәуелсіз таңдау жасау және осы таңдау үшін жауапкершілікті қабылдау мүмкіндігі. Өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға әкелетін тәуелсіз іс-қимылдардың ауқымы – өзін-өзі ұстаудан және өз денсаулығына деген саналы қарым-қатынастан жеке қасиеттерді дамытуға, өзін-өзі тәртіптеуге, ережелерге бағынуға қабілеттілігіне байланысты. Бастапқы құзыреттілік және баланың жеке тұлғаның пайда болатын әлеуметтік дағдылары мен қасиеттері көрсетілген.

Бастапқы құзыреттердің мазмұны және қалыптасқан әлеуметтік дағдылар мен жеке қасиеттері

Бастапқы құзыреттілік	Мазмұндық құзыреттілік	Әлеуметтік дағдылар мен біліктілік қалыптастыру
Когнитивті	Әлеуметтік дағдылар мен достық қарым-қатынасты табу және сақтау дағдылары қарым-қатынаста қолдау стиліне, өзара қызмет көрсетуге және достық қарым-қатынасты білдіруге қабілетті. Оқушылар дағдыларды игереді сыни ойлау және талдау жасай алуы	Оқушылар ақпараттық сыни тұрғыдан ойлау алуға Жаһандану жағдайында өмір сүру қабілетті, қарым-қатынасқа түсе алады өзіндік ойы қалыптасқан, кез-келеген мәселенің түйінін шеше алатын креативті тұлғаның қалыптасуы.
Әлеуметтік эмоциялық	Оқушылар өзін-өзін түсіну арқылы жаңашырлық, ынтымықтастық, құрметтеу мәнін түсіну арқылы жалпа адамзаттық құндылықтарын мәнін түсіне алуын ықпал ете алады.	Әлеуметтік байланыстардың болуы. Өзін өзін жетілдіру, қарым-қатынас және меншік сезімі және оларды басқару бойынша ықпал ету Жеке басын өсіру, адамдар арасындағы қарым-қатынас және меншік сезімі және құндылықтарды бөлу оларды басқару алуына дағдылануы.
Іс-әрекеттік	Оқушылар білім, білік, дағдыларын өмірлік перспективасын және жаһандық дәуірінде өзіндік рөлі қалыптастыруға ықпал ете алады.	Этникалық жауапкершілік және белсенділік. Өзіндік бойындағы тұлғалық және рухани адамгершілік құндылықтарын жаһандан дәуірінде қолдана алуын қалыптастыру.

Бала тұлғасының әлеуметтік маңызы бар қасиеттерінің өлшемдерімен таңдалған бұл қасиеттердің барлығы өзара байланысты, және өзара тәуелді, ал олардың қалыптасуы үдерісі бала тұлғасының қалыптасуының, оның әлеуметтік дамуының күрделі және көп жоспарлы үдерісі болып табылады. Сондықтан біз дербестік, мысалы, тек жеке құзыреттілікті сипаттайтын болады деп айта алмаймыз. Бұл сапа рухани құндылық ретінде де, өзін-өзі тану және танымдық қызметтің негізі ретінде де, қоғамда табысты қарым-қатынастың негізі ретінде маңызды.

Бұдан басқа, балаларды әртүрлі деңгейде өзара әрекеттесуге, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік беретін: мәселелік жағдайларды құру, жобалық әдіс, рефлексиялық әдіс, бірлескен шығармашылық жұмыс, өзара оқыту әдісі сияқты интерактивті және рефлексиялық оқу үрдісін ұйымдастыру әдістері пайдаланылды.

Әлеуметтік құзыреттілікті дамыту балалардың барлық қызметінде жүзеге асырылды. бала бастауыш білім беру ұйымдарында барлық уақыт ішінде педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың әр түрлі нысандары арқылы: (дербес, топтық, кіші және жеке) жүзеге асырылады.

Диагностикалық блокта бастапқы құзыреттердің даму динамикасын және оның нәтижесін – әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыру деңгейін қадағалауға мүмкіндік беретін диагностикалық құралдар ұсынылған.

Анықталған көрсеткіштер негізінде бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру деңгейі анықталды.

Жоғары деңгейі – бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттіліктерді меңгеруге қызығушылығы тұрақты; әлеуметтік құзыреттіліктердің мәнін ұғып, машықтануға ынтымық жөғары балалардың әлеуметтік құзыреттіліктерінің теориялық әдіснамалық, әдістемелік негіздері меңгерген, жалпы мәдени, танымдық, қарым-қатынас біліктері қалыптасқан, әр бір адам мен қиындықсыз қарым-қатынасқа түсе де алады, өз ойын көпшіліктің алдында айта алады.

Орташа деңгейі бастауыш сынып оқушылардың-әлеуметтік құзыреттілікке деген жағымды көзқараста, олар жайындағы теориялық білімдерін хабардар, мәдениаралық қарым-қатынас біліктері біршама қалыптасқан, бастауыш сынып оқушылардың оқытудың әдіс-тәсілдерін, технологияларын қолдануға, шығармашылықпен жұмыс істеуге қабілеті бар, бірақ тұрақты қолдануға машықтанбаған.

Төменгі деңгейі әлеуметтік құзыреттілік жайлы білімдері, қызығушылықтары бар, бірақ тұрақты емес, құзыретті бала болудың қажеттілігін сезінеді, танымдық, мәдениаралық қарым-қатынас біліктері болғанымен, оны іс жүзінде қолнауы нашар, көмек қажет етеді, балалармен тығыз қарым-қатынас орната және өзі ойын жетік айта алмайды.

Бастауыш сынып оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелеріне байланысты теориялық және тәжірибелік материалдарды зерттеу және өз ізденістеріміз бен тәжірибеміздегі жинақтай келе, балалардың әлеуметтік-құзыреттілігін қалыптастыруды құрылымдық-функционалдық модель негізінде жүзеге асыруды ұсынамыз.

Осылайша, біз өзара байланысқан құрылымдық блоктардан тұратын және балалардың әлеуметтік қасиеттерін дамытудың мақсатты үдерісіне нақты көзқарас беретін құрылымдық-функционалдық модель негізінде ұсып отырмыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Штофф В.А. Моделирование и философия М.Наука.1992-201-204с
2. Абдулханова Славская К.А. Деятельность и психология личности –м Науки.1980-335с Динамов
3. Қ. Жарықбаев, О. Санғылбаев. Психология Қазақ энциклопедия сөздік //Алматы 2011 103-106 бет
4. Қазіргі психология тарихы Авторы: Дуэйн Шульц, Сидней Эллен Шульц Басылым жылы: 2015 жылы Бет саны: 425
5. Төлеубекова Р.К. Қоғам дамуының жаңа кезеңіндегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негізі. Алматы, 2001, 295 б.

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ АРТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Цай В.В.

7М01101 Педагогика и психология, 1 курс,

*Научный руководитель: д.п.н., профессор Муратбаева Гулнар Абылкасымовна
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассмотрены преимущества использования арт-технологий в образовательной среде, приведено обоснование их эффективности, а также разработана инновационная методика для применения арт-технологий в образовательном пространстве.

Ключевые слова: арт-технологии, методика применения арт-технологий, потенциал арт-технологий, образовательная среда, образовательный процесс.

Введение. Сегодня образовательная система является одной из ключевых структур, обеспечивающих эмоциональную терапию нуждающимся ученикам. Главная отличительная черта арт-технологий по мнению американской ассоциации арт-терапевтов [1] – это арт – пространство, которое дает гуманному художественному направлению существенное преимущество по отношению к традиционной системе. Когда учащийся испытывает трудности в когнитивном, эмоциональном или поведенческом плане, школы, колледжи, университеты часто первыми выявляют симптомы, а затем им необходимо принять меры. Доступ к услугам по охране психического здоровья часто оказывается слишком сложным и дорогостоящим для многих семей, находящихся в группе риска. Образовательные учреждения все чаще становятся единственными поставщиками психологической помощи. В таком случае отлично справляются разнообразные формы, методы и средства различных видов искусства, именуемые «арт-технологиями» [2]. Арт-технологии в образовательном пространстве эффективно реагируют на разнообразные и постоянно меняющиеся потребности учеников. Практически доказано на примере многих исследований Г.А. Касен [3], А.Б. Айтбаевой [3], А.И.Копытина [4], в диссертациях Стариковой С.В. [5], Чеглаковой К.Н. [6], что учащимся занятие искусством помогает восстанавливать здоровое функционирование и обеспечивать мастерство в условиях беспомощности. На основе работы Савлучинской Н.В. [7] можно сделать вывод, что методика применения арт-технологий представляет собой эффективное средство решения психологических проблем, поскольку индивидам предлагается возможность направить свою тревогу и агрессию в процесс создания искусства. Создаваемые символические изображения позволяют учащимся выражать чувства и идеи, касающиеся психологических конфликтов и жизненного опыта, которые слишком эмоционально нагружены для вербального общения. Когда эти проблемы исследуются на начальном этапе, обычно возникают более серьезные проблемы, лежащие в основе проявлений, наблюдаемых в образовательной среде. Как ни раз отмечала Муратбаева Г.А. в своих научных статьях [8],[9] учащиеся часто обнаруживают, что они зачастую борются с тревогой, депрессией, социальными трудностями и низкой самооценкой самостоятельно. Искусство помогает учащимся организовать хаос своего внутреннего мира и их часто менее чем благоприятные реальности. Полная интеграция методов с использованием арт-технологий с другими школьными услугами помогает учащимся, педагогам и семьям преодолевать препятствия и восстанавливать функциональность.

В казахстанской науке и практике на современном этапе наблюдается активное внедрение арт-технологий в образовательный процесс, чему свидетельствуют труды отечественных педагогов-ученых: Мадалиевой З.Б. [10], Сулеймен М. [10], Куанышевой А.Е. [11] и так далее. Данные технологии занимают особое место в системе общего и дополнительного образования. Применение арт-технологий в образовательной среде наиболее эффективно в процессе преподавания гуманитарных и художественных предметов – литературы, самопознания, музыки, изобразительного искусства, трудов, интегрированных уроков, а также во внеурочной деятельности. Арт-технологии универсальны, что дает возможность педагогам-психологам работать с абсолютно разной возрастной периодизацией: от младших школьников до старшеклассников, от студентов высших учебных заведений до самого коллектива образовательного учреждения: «появление различного рода проблем и трудностей у школьников разного возраста в ситуациях, где наблюдаются нарушения эмоциональной сферы в общении, снижении интереса к учебе, проявления низкой работоспособности.» [8, с. 3].

Арт-технологии могут быть использованы на всех этапах занятия: мониторинг домашнего задания, проверка опорных знаний и умений, мотивация учеников к активной учебно-познавательной деятельности, усвоение изложенного материала, систематизация полученных знаний. Методика использования арт-технологий в образовательной среде детерминируются дидактической целью занятия.

Применение арт-технологий должно осуществляться наряду с соответствующей организацией урока. Педагогу необходимо обозначить цели, задачи, структуру, материалы и оборудование, которые будут за-

действованы во время занятия, определить последовательность действий и следовать заранее разработанным рекомендациям. Весь заданный алгоритм необходим для эффективности, точности и устойчивости результатов. Для этого педагогом-психологом осваиваются дисциплины, связанные с дидактикой, педагогикой и психологией, методикой преподавания педагогических и психологических дисциплин, педагогической психологией, арт-технологиями в образовательной среде, социальной педагогикой и другие.

Приведем примеры использования арт-технологий в образовательном процессе.

Арт-технология «Стена искусства», при использовании которой преподаватель создает «художественную стену» посредством ватмана или склеенных между собой листов бумаги, на которой все желающие могут рисовать или коллажировать, позволит учащимся выражать чувства и идеи, мысли и эмоции, а также эмоционально разгрузится и отвлечется во время перемены или после урока. В процессе преподавания дисциплины «Арт-технологии в образовании» с внедрением данной техники выявилось, что создаваемые символические изображения благотворно влияют на психику учащегося и разукрашивают порой серые учебные будни. Важно, чтобы педагог тщательно поддерживал общение, взаимопомощь, дискуссии, рассуждения, самовыражение в отношениях с учениками.

Искусство как средство исцеления и общения очень актуально для детей и подростков, то есть школьников младшего и среднего звена. Дети в этом возрасте часто полагаются на свои ограниченные языковые навыки и, чтобы выразить сложные мысли и эмоции. Подростки также могут извлечь выгоду из свободной от давления среды для выражения своих мыслей и чувств. Большинство психологов утверждают, что легче выразить или признать обиду и сожаление, когда между вами и проблемой существует дистанция [12, с. 30], [13, с. 35], [14, с. 163]. Данное утверждение предоставляет почву полагать, что метод «Открытка» может быть хорошим упражнением для самопознания, которое помогает ответить на вопрос: «Что бы я сказал кому-то, если бы мне не пришлось делать это лично?». Это упражнение можно использовать во время групповой работы класса. Для осуществления данного упражнения необходимо распечатать открытку по ссылке или просто создать шаблон стиля открытки для использования. Одна сторона может быть полностью пустой для рисования, а одна сторона может быть выложена несколькими линиями для письма. Необходимо вежливо попросить учеников подумать о ситуации или о человеке, которые их расстраивают, сердят, или из-за которого грустят подумать о том, что произошло, что он чувствовал, что он хотел бы сообщить человеку и о том, что этот опыт заставил чувствовать. На пустой стороне открытки ученикам предоставляется возможность нарисовать или создать визуальное представление о том, что они чувствовали или все еще думают о переживании. Педагогу важно объяснить ученикам, что им предоставляется полная свобода, и они могут создавать все, что захотят, из любых материалов. На линованной стороне открытки участники могут написать, что они хотели бы сказать, если бы могли. По итогу их работы следует использовать, чтобы глубже изучить эмоции и обсудить, как они могут начать работать над исцелением.

Отечественные психологи обращают внимание на то, что подростки могут быть уязвимы в суровой среде, в которой их зачастую осуждают, в которой они не чувствуют, что могут быть собой [14, с. 236], [15, с. 365]. Они могут подавлять свой настоящий характер, чтобы избежать порицания со стороны сверстников, и именно по этой причине подросткам важно определить свои основные ценности и выяснить, кем они себя считают. При работе с подростками очень важно разработать стратегии преодоления трудностей, которые они могут вернуть в прошлое и дать им понять, что их идеи, чувства и ценности изменятся с опытом. Упражнение «Слова, которыми нужно жить» помогает подросткам визуализировать свои основные ценности с помощью творческого коллажа. Для реализации данной методики понадобятся такие материалы, как: старые журналы, газеты, иллюстрированные книги и макулатура, цветные ручки и карандаши, ножницы и клей, картон или плотная бумага для основы коллажа. Данную технологию можно проводить как в группе, так и индивидуально.

Для начала ученики должны подумать о своих основных ценностях. Что касается подростков младшего возраста, с ними можно обсудить их понимание о жизненных ценностях. Когда участники составят хорошее представление о своих ценностях, педагог должен привлечь их внимание. Затем попросить их закрыть глаза и сосредоточиться на дыхании, позволить словам, связанным с их ценностями, свободно проникать в их мысли, параллельно задавая сопутствующие вопросы: что это за слова? какие изображения, цвета и формы, по их мнению, связаны с этими словами? Когда участники почувствуют себя готовыми, предложите им начать выбирать изображения, слова, фразы или цвета из журналов и газет. Они будут использовать их, чтобы составить коллаж, который, по их мнению, отражает их слова. Это может быть изображение или полностью абстрактное; все дело в том, какие чувства вызывают у них слова. Если они чувствуют себя комфортно, сэкономьте время в конце занятия, чтобы они представили свои коллажи и поделились с группой тем, что они создали и что это значит для них. После данного упражнения коллажи можно использовать для украшения стендов с заголовками «Жизнь школы», что разнообразит учебные будни и

поднимет мотивацию многих учащихся активно участвовать на занятиях с использованием арт-технологий.

Другая техника «Построй безопасное место» – это занятие, требующее сложной подготовки, но плюсом является то, что его можно адаптировать для всех возрастных групп, так как это деликатный проект для всех людей, которые часто плохо контролируют свое окружение и которым может быть трудно когда-либо чувствовать себя в безопасности. Этот проект может помочь задуматься о том, как найти безопасное место, или может просто почувствовать, что они в некоторой степени контролируют свое окружение. Его можно проводить индивидуально или в небольших группах. Для выполнения необходимы: безопасные строительные материалы, такие как картонные коробки разных форм и размеров, палочки от мороженого, цветной картон, средства для чистки труб, цветные ручки или карандаши, даже блестки и блестки, ножницы и клей.

Преподаватель может адаптировать материалы в зависимости от возрастной группы, с которой работает, главная идея состоит в том, чтобы предоставить учащимся как можно больше материалов, чтобы они могли проявить творческий подход. Участники должны подумать о пространстве, в котором они будут чувствовать себя в безопасности. Затем поразмышлять над тем, что в этом конкретном пространстве заставляет их чувствовать себя в безопасности. Ярко и солнечно или темно и успокаивающе? Как пахнет? Что они могут видеть, слышать и трогать, когда находятся в безопасном месте? Если у них его нет или они не могут придумать его, нужно задавать им похожие вопросы, но ориентироваться на то, что, по их мнению, могло бы заставить их чувствовать себя в безопасности. Участники параллельно могут быть сконцентрированы на дыхании. Каково это быть в их безопасном месте? Какие эмоции они могут ощущать? Когда участники почувствуют себя комфортно, они могут осваивать различные материалы и воссоздать свое безопасное пространство. Это может быть любой понравившийся им формат, будь то плоский рисунок или скульптура, что даст им максимальную свободу творчества. Когда они закончат, каждый может поделиться своими творениями с группой, описав различные части их безопасного пространства. Их можно использовать для создания постоянного диалога о безопасных условиях и о том, как они могут создать что-то подобное в реальной жизни. Данная техника отлично помогает при борьбе с тревожностью, депрессией, осознанием своего личного пространства и границ.

В заключении важно отметить, что по мнению основателя и директора института искусства образования Джессики Балсли: «арт-технологии в образовании служат, прежде всего, в качестве средства самовыражения и самопознания учащихся, ведь они обладают «проницательной» природой, предполагают атмосферу доверия, высокой толерантности и внимания к внутреннему миру человека» [16]. Практическое значение арт-технологий в образовании приобретает ценный опыт положительных изменений и постепенно углубляется самопознание, самопринятие, гармонизация личности, а также снижает уровень тревожности, генерирует механизмы эмоциональной регуляции, развивает позитивное отношение к себе, анализирует свое поведение, мысли и чувства. Как отмечают сами студенты различных учебных заведений из многих стран [17], художественные методы и приемы легко осваиваются, в дальнейшем студенты могут применять их самостоятельно. Использование арт-технологий в обучении способствует эмоциональному оздоровлению ученика, что ведет к расширению диапазона его осознанных эмоциональных переживаний и расширяет возможности самопознания.

Список использованной литературы:

1. An Expert on School-Based Art Therapy Explains how Art Therapy Helps Children Make Sense of the Insensible. [Электронный ресурс] URL: <https://arttherapy.org/art-therapy-helps-children-make-sense-of-the-insensible/#:~:text=School%20facilities%20are%20more%20often,ever%20changing%20needs%20of%20students.&text=Students%20are%20often%20discovered%20silently,difficulties%20and%20low%20self%20Desteem> (дата обращения 23.12.20).
2. Бактыбаев Ж.Ш. Арт технологии в образовании. – Алматы: «Қазақ университеті» 2020. – с. 33-200.
3. Айтбаева А.Б., Касен Г.А. Арт-методы в образовании. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – с. 28-100.
4. Копытин А. И. Теория и практика Арт-терапии. [Электронный ресурс] // (Москва, 9-11 апр. 2010 г.). – М., 2011. – Режим доступа: http://rusata.ru/art_terapiya_v_proshlom_i_nastoyasec?view=52628201 (дата обращения: 23.12.20).
5. Старикова С.В. Развитие профессиональной компетенции будущего социального педагога средствами арт-технологий. : дис. ...кандидат пед. наук: 200.8 11395 / Старикова Светлана Владимировна. –М., 2018. – с. 100
6. Арт-Терапия в образовательном процессе для школьников: Методическое пособие для студентов педагогического колледжа и учителей / К.Н.Чегланкова; студ. пед.колл. ГБОУ СПО (ССУЗ) Челяб. пед. колледж №1. – Ч.:2014. – с. 52
7. Савлущинская Н.В., Павлова М.С. Теория и методика применения арт-педагогических технологий в работе с детьми // Современные проблемы науки и образования. – 2016; [Электронный ресурс] URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=24509> (дата обращения: 20.02.2021).
8. Муратбаева Г.А. Терапевтические возможности сказок в работе педагога-психолога // журнал ВАК «Наука и жизнь». – Алматы, 2020. – с. 5-10.
9. Муратбаева Г.А. Возможности казахских народных сказок в нравственном воспитании школьников. Алматы: 2014. – с. 40.
10. Мадалиева З. Б. Арт-терапия. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016.

11. Арт-терапия: Методическое пособие для психологов / А.Е.Куанышева – Аксай: 2019.
12. Щербинина Ю.В. Речевая защита: Учимся управлять агрессией. М.: Форум, 2012. – с. 324.
13. Типпинг К. «Радикальное прощение». США: A Revolutionary Five-Stage Process to Heal Relationships, Let Go of Anger and Blame, Find Peace in Any Situation Copyright. Colin C. Tipping 1998/2001 second edition. ООО Издательство «София», 2009. – с. 35-106.
14. Петрановская Л. В. Тайная опора. Привязанность в жизни ребенка / Л. В. Петрановская – «АСТ», 2015 – (Близкие люди). – с. 15-240
15. Суркова Л. Ребенок от 8 до 13 лет: самый трудный возраст/ Суркова Л., 2015-»Издательство АСТ», 2015. с 36-110.
16. 4 Simple Art Therapy Strategies. [Электронный ресурс]
URL: <https://theartofeducation.edu/2011/11/03/4-simple-art-therapy-strategies/> (дата обращения 3.03.2021).
17. Why Art Programs are Beneficial to Students. [Электронный ресурс]
URL: <https://medium.com/synapse/why-art-programs-are-beneficial-to-students-3bbcbdf9f8f> (дата обращения 5.03.2021).

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ ГЕНДЕРЛІК БІРЕГЕЙЛІКТІҢ МОДЕЛЬДЕРІ

Кабиева Г.М.

Педагогика және психология мамандығының 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: PhD доцент м.а., Ертарғынқызы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Жасөспірім шақтағы гендерлік бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері сонау мектепке дейінгі жастан бастау алады. Мақала мектепке дейінгі жастан бастап жасөспірім жас аралығындағы ұл балалар мен қыз балалардың гендерлік бірегейлігінің қалыптасу ерекшеліктерін, зерттеу нәтижелерін сипаттауға арналған. Атап айтқанда, гендерлік сәйкестілік моделін жас бойынша қалыптасуы және мазмұнмен топтасыру және толтыру процесі қарастырылды.

Түйін сөздер: гендер, гендерлік сәйкестілік, құрылымдық мазмұндық модель, жас ерекшелігі.

Жыныстық және гендерлік бірегейлікті заманауи зерттеу осы жеке білімнің күрделі сипатын көрсетеді. Сонымен қатар, психологтардың арасында гендерлік сәйкестіліктің қалыптасуы феноменологиясы, құрылымы және динамикасы туралы көзқарастар әртүрлі. Гендерлік бірегейлік өзін-өзі индивид ретінде ішкі Менін сезіну үшін қарастырылады (Ю.Е. Гусева, З.Ш. Мухтарова, Л.Н. Ожигова, Л.А. Полянская, И.В. Романов, А.А.Чекалина, И.Ю. Шилов және т.б.). Осыған байланысты гендерлік сәйкестіліктің құрылымдық және динамикалық аспектілеріне аз көңіл бөлінетінін атап өткен жөн, зерттеудің өзектілігі де осында. Сонымен қатар, әйелдердің еркектенуі және ерлердің феминизациясы (В.В. Абраменкова, В.Е. Каган, Н.К. Радина) жыныстар арасындағы айырмашылықтардың эрозиясына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде қоғамдағы «еркек» және «әйел» идеяларының мәнін өзгертеді – гендерлік сәйкестілік құрылымының поляризациясы осы құбылыстың көп компонентті құрылымы туралы идеяларға жол ашады, бұл гендерлік компоненттердің жиынтығын теориялық түсіну мен эмпирикалық таңдауды маңызды етеді, бұл гендерлік бірегейліктің маңызды мазмұнын қамтуға мүмкіндік береді. (Н.Л. Иванова, И.С. Клецина, Л.Н. Ожигова, И.В. Романов, Л.Б. Шнейдер және т.б.) [1, 2, 3, 6]. Қолданыстағы гендерлік тұжырымдамаларды теориялық талдау, гендерлік сәйкестіліктің көп компонентті құрылымға ие екенін көрсетті. Тұтас қалыптасқан гендерлік сәйкестілік құрылымдық-мазмұндық моделін қолдана отырып сипатталуы мүмкін, оның құрамына келесі компоненттер кіреді:

I. Танымдық (сипаттамалық) компонент идеясы:

- өзінің гендерлік қатыстылығы;
- дененің гендерлік бейнесі (дене бітімі және келбеті);
- гендерлік рөлдерде, нормаларда және күтулерде;
- жүргізудің гендерлік нысандары;
- гендерлік стиль (темперамент, эмоционалдық көріністер);
- тұлғаның гендерлік қасиеттері (психологиялық ерекшеліктері);
- гендерлік дағдылар;
- гендерлік бағдарлар;
- гендерлік артықшылық;
- гендерлік социализаторлар;
- гендерлік көзқарастар мен стереотиптер;
- гендерлік атрибуттар;
- жыныстық бағдар және жыныстық сценарийлер.

II. Аффективті компонент:

- өзінің гендерлік қатыстылығына қанағаттануы;
- гендерлік өзін-өзі бағалау;
- гендерлік қатыстылықтың субъективті құндылығы.

III. Мінез-құлық компоненті:

- гендерлік схемалар мен мінез-құлық жоспарлары;
- мақсат қоюдың гендерлік стратегиялары;
- мінез-құлықтың гендерлік себептері;
- гендерлік өзін-өзі таныстыру.

IV. Семантикалық-символдық компонент:

- Мен – гендерлік идеалмын;
- гендерлік бағдарлар;
- гендерлік «Мен-фантазиямын»;
- гендерлік архетиптер. [2]

Зерттеу барысында гендерлік сәйкестіліктің жоғарыда аталған құрылымдық моделі оның құрамдас бөліктері тұрғысынан мектепке дейінгі жастан бастап жасөспірімге дейінгі жас ауқымында айтарлықтай өзгертінді дәлелденді [1]. Нәтижесінде белгілі бір жасқа қарай қалыптасқан гендерлік сәйкестіліктің келесі ықтимал мазмұнды-құрылымдық модельдерін сипаттауға болады:

Мектепке дейінгі жас.

1) Неғұрлым қалыптасқан деп аффективті құраушы гендерлік бірегейлікті айтамыз, ол өзінің гендерлік қатыстылығымен және өзінің гендерлік сәйкестігін қабылдауымен байланысты. Әрі қарай оның маңызды құрылымдық өзгерістері болмайды. Бұл ретте қыздардың гендерлік өзін-өзі бағалауы біршама жоғары, ал ұлдардың өзін-өзі бағалауы төмен, қыздардың гендерлік тиесілілігінің құндылығы мен қанағаттануы ұлдарға қарағанда жоғары.

2) Қалыптасу деңгейі бойынша екінші – танымдық компонент. Оның құрылымының өте жоғары толықтығына қарамастан ішкі, жеке гендерлік ерекшеліктермен байланысты компоненттердің мазмұнды толықтығы өте нашар және әлсіз сараланған. Бұл гендерлік компоненттер әлі де нашар түсініледі және ең жақсы жағдайда олардың ең жарқын элементтері деп аталады (ұлдар батыл, дөрекі; қыздар нәзік, қамқор). Сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі балалардың көпшілігінде қыздар «жақсы» категориясымен, ал ұлдар «жаман» категориясымен байланысты.

Негізінен, өз жынысын және гендерлік қарама-қарсы жынысты сипаттағанда, мектеп жасына дейінгі балалар сыртқы белгілерге (киім, шаш үлгісі, байқалатын мінез-құлық) сүйенеді, бұл дамудың жоғары дәрежесінде және мінез-құлықтың гендерлік формалары мен дене бейнесі туралы идеялардың барынша саралануында көрінеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың көпшілігінде гендерлік тұрақтылық туралы идеялар нақты қалыптасқан.

Жақын ортаға тәуелділік, мінез-құлықтың жоғары нормативтілігі, сондай-ақ ерте гендерлік әлеуметтену тетіктерінің әрекетімен байланысты дамудың әлеуметтік жағдайы осы жаста гендерлік қалаулар және бағдарлар танымдық компоненттердің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, қалыптасқан идеялар стереотиптің, нормативтік тапсырманың және тұрақтылықтың жоғары деңгейімен сипатталады. Егер гендерлік преференциялар мен бағдарлар гендердің барлық компоненттерінің ішіндегі ең маңыздылары болса, онда гендерлік әлеуметтендірушілер мен факторлардың әсері әлі толық танылмайды. Гендерлік сәйкестіліктің гендерлік рөлдер, дағдылар, стереотиптер мен атрибуттар туралы идеялар сияқты компоненттері орташа саралау мен қалыптасуға ие. Бұл мектеп жасына дейінгі балалар ең тұрақты гендерлік көзқарастар мен стереотиптер туралы жалпы түсінікке ие екенін көрсетеді (ұлдар жыламайды, мылжың, жалқау, күшті, батыл; қыздар – әдемі, нәзік, мейірімді, ұқыпты, әлсіз, қорқақ), дағдылар (қыздар жақсы оқиды, тамақ дайындайды; ұлдар спортпен шұғылданады, күреседі). Алайда, олар нашар түсініледі және мүмкіндігінше нормативті.

3) Семантикалық-символикалық жартылай құрауыш (4 компоненттен 2 компонент). Жеке тұлғаның жеке тәжірибесіне-гендерлік архетиптерге (ұжымдық бейсаналық элементтер) және Мен – қиялға (қиял элементтері) аз дәрежеде белгілі және тәуелді емес бөлігі бар. Бұл компоненттердің мазмұны «күш – батылдық – қорғаныс – жауынгерлік» және «сұлулық – пысықтық – аналық» архетиптік өзегімен шектеледі.

4) Жеке мінез-құлықта және қызметте гендерлік модельдерді пайдаланумен, гендерлік өзін-өзі таныстырумен байланысты мінез-құлық құраушы бәрінен әлсіз қалыптасқан (4-тен 1 құрауыш). Бұл, мүмкін, жеке өмірлік тәжірибенің жоқтығымен, гендерлік компоненттердің көпшілігі туралы нашар хабардар болуымен түсіндіріледі, бұл оларды мінез-құлық белгілері ретінде пайдалануға мүмкіндік бермейді. Байқалатын мінез-құлық компоненті – бұл гендерлік схемалар мен мінез-құлық жоспарлары. Алайда, оның мазмұны әлсіз сараланған, шектеулі және аз саналы. Бұл бақыланатын гендерлік мінез-құлықтың ең тұрақты формаларына қатысты, оны балалар нормативтік қысымның әсерінен зерттейді: қыздар жақсы оқиды, мойынсұнады, анасына көмектеседі; ұлдар өздері үшін тұра алады, әлсіздерді қорғайды, басқаларға көмектеседі. Жалпы алғанда, мектепке дейінгі жастағы гендерлік сәйкестілік компоненттерінің мазмұндық толықтығы сараланудың, мағыналылықтың және қалыптасудың төмен дәрежесіне, толықтықтың орташа дәрежесіне ие.

Кіші мектеп жасы.

1) Гендерлік сәйкестіліктің аффективті құрамдас бөлігінде гендерлік өзін-өзі бағалау неғұрлым барабар болады.

2) Қалыптасу деңгейі бойынша екінші – танымдық компонент. Гендерлік әлеуметтену тетіктерінің әрекетіне байланысты гендерлік бағдарлар мен артықшылықтар қалыптасудың максималды деңгейінде сақталады.

Жалпы алғанда, осы компоненттің жалпы құрылымының толықтығы мектепке дейінгі жастағы сияқты қалады, бірақ оның компоненттерінің мазмұны артады. Гендердің сыртқы көріністеріне бағдарланудан

мағыналы мінез-құлық бағдарларына көшудің басталуы бар. Бұл танымдық компоненттің мінез-құлықтың гендерлік формалары, гендерлік әлеуметтенушілер мен факторлардың әсері туралы идеялар сияқты компоненттерінің қалыптасу, саралау және мағыналық деңгейінің жоғарылауымен көрінеді. Сонымен қатар, мінез-құлық көріністерінің мазмұны толығымен дерлік толтырылған, бақыланатын және үйренген гендерлік сценарийлердің көпшілігін қамтиды. Балалардың белгілі бір гендерлік топқа жату қажеттілігі артып келеді, бұл жыныстық сегрегацияның жоғарылауына әкеледі. Ең көп кездесетіні – ересектер үшін үлгі болатын ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерін актуализациялайтын ойындар.

Гендерлік стиль мен жеке қасиеттер туралы идеялардың үлесі артып келе жатқанына қарамастан, бұл компоненттер тек 40-50%-ға ғана толы, сондықтан жеке гендерлік сипаттамаларға кең бағдарлануға көшу туралы айтуға ерте.

Мектепке дейінгі жастағы гендерлік сипаттамадағы сыртқы белгілерге сүйену үрдісі сақталады және күшейтіледі. Бұл дененің гендерлік бейнесі туралы идеялардың мазмұндық элементтерінің саралану дәрежесінің жоғарылауымен бірге жүреді, ондағы гендерлік тұрақтылық туралы идеялардың физикалық сипаттамаларын қиындатады.

Осы жаста нормативтік және ақпараттық қысымның жоғарылауы гендерлік рөлдер, дағдылар мен стереотиптер туралы жалпы идеялардың тез қалыптасуына және кеңеюіне әкеледі. Бұл анықтамалық гендерлік бейнелердің стереотиптік деңгейінің айтарлықтай өсуіне әкеледі. Алайда, бұл компоненттер әлі де нашар түсініледі және мүмкіндігінше нормативті.

3) Семантикалық-символдық компонент әлі де жартылай қалыптасқан. Архетиптік ядроның мазмұны «ерлер бауырластығы» және «әйелдердің жауаптылығы» ұғымдарын қосу арқылы біршама кеңейеді.

4) Жеке мінез-құлық пен қызметте гендерлік модельдерді, гендерлік өзін-өзі таныстыруды пайдаланумен байланысты мінез-құлық құрамдасы елеулі өзгерістерге ұшырамаған. Дегенмен, мектепке дейінгі жаста пайда болған гендерлік схемалар мен мінез-құлық жоспарларымен байланысты компонент мағыналы бола бастайды. Бұл, ең алдымен, бастауыш мектеп жасында белгілі бір өмірлік тәжірибе алумен байланысты.

Жалпы алғанда, бастауыш мектеп жасындағы гендерлік сәйкестілік компоненттерінің мазмұндық толықтығы сараланудың, мағыналылықтың, қалыптасудың және толықтықтың орташа дәрежесіне ие.

Жасөспірімдер жасы.

1) Гендерлік сәйкестіліктің аффективті құрамдасы толығымен қалыптастырылды. Гендерлік өзін-өзі бағалаудың барабарлығы, гендерлік қатыстылықтың құндылығы мен қанағаттануы өседі.

2) Когнитивті құрауыштың құрылымында бұрынғы жастағылар сияқты қалыптасудың сол көкейкесті деңгейінде гендерлік бағдарлар мен артықшылықтар, өзінің гендерлік тиістілігін, гендерлік әлеуметтанушылар мен факторлардың әсерін сезіну, мінез-құлықтың гендерлік нысандары, гендерлік дағдылар туралы идеялар сақталады. Сонымен қатар, гендерлік түсінік неғұрлым саналы және жүйеленген, барынша сараланған, гендерлік стереотиптер түпкілікті бекітілген. Бұл белгілі бір мәдениетте «еркек» және «әйел» ережелерін реттейтін нормалар мен ережелерге қатынастар жүйесінің қалыптасуының аяқталғанын көрсетуі мүмкін.

Гендерлік стиль мен жеке қасиеттер туралы идеялардың мазмұны өзінің гендерлік және қарама-қарсы жынысты сипаттау кезінде жеке гендерлік ерекшеліктер мен семантикалық категорияларға бағдарлауға түпкілікті ауысуды баса көрсете отырып, максималды дифференциация мен мағыналылыққа жетеді.

3) Жсөспірім шағында қалыптасқан семантикалық-символдық компоненттер мазмұнмен белсенді түрде толтырылады, бұл өз жынысын бағалау кезінде семантикалық категорияларға көшуді анықтайды. Өзін-өзіне деген қарым-қатынас осы компоненттің құрамдас бөліктерін мазмұнды толтырудың жетекші негізіне айналады, алдыңғы гендерлік әлеуметтену кезінде үйренген идеяларды қабылдауды немесе қабылдамауды анықтайды. Бұл қатынас алдыңғы жас, гендерлік бағдарлар мен идеалдарға қарағанда анағұрлым айқын және мағыналы жүйемен реттеледі, яғни бағдарлау адамның жынысына қайшы келетін мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын стандарттардың үлгілері.

Гендерлік стандарттар ақпараттық және нормативтік қысымның әсерінен қалыптасатын мәдени игерілген үлгілермен нақты анықталған. Олар жасөспірім кезіндегі бірнеше өзгертілген семантикалық гендерлік компоненттердің дәстүрлі формаларға оралуына ықпал етеді. Енді әйелдің еркектікке деген ұмтылысы негізінен гендерлік қиялдың мазмұнында ғана көрінеді. Егер жасөспірім қыздар ерлердің жеке басына деген ұмтылысын айқын көрсетсе, онда 18-19 жастағы қыздар ерлер мен әйелдердің үйлесімді бірігуіне бейім. Олар өздерінің гендерлік ерекшеліктерін жоққа шығармайды.

4) Мінез-құлық компоненті. Жасөспірім кезінде іс-әрекеттегі еркек/әйел ретінде өзі туралы үнемі ақпарат беру арқылы сыртқы байқалатын мінез-құлық үлгілерін интерьерлеу процесі аяқталады. Бұл жеке іске асырылатын гендерлік схемалар мен мінез-құлық жоспарларының, мақсат қою стратегияларының саралануы мен маңыздылық деңгейінің едәуір артуымен қатар жүреді. Жас ерекшелігіне байланысты

гендерлік мотивтер қарым-қатынас салаларын актуализациялаумен, серіктестік және отбасылық қатынастардың маңыздылығымен, жеке және кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігімен отбасын құруға, мамандықты игеруге және мансап құруға деген орташа емес ұмтылыстармен толықтырылады. Сонымен қатар, мақсаттарға жету үшін ерлер мен әйелдердің стратегияларының дифференциациясы айқын болады, бұл қыздардың коммуникативті, жеке тәсілдерін қолданумен қатар жүреді, ал жас жігіттер тұрақты инвестициялармен, тәуекелмен және логикамен байланысты күшті болады.

Жалпы, жасөспірім кезіндегі гендерлік сәйкестілік өзінің құрылымдық қалыптасуына жетеді. Гендерлік компоненттің мазмұндық толтырылуы сараланудың, мағыналылықтың ең жоғары дәрежесімен ерекшеленеді; гендерлік сәйкестікті сипаттау кезінде тек сыртқы ерекшеліктер мен мінез-құлық көріністерін ғана емес, сонымен қатар жеке және семантикалық сипаттамаларға үлкен мән беру есебінен неғұрлым толық болады, өзгермейтін ядролық гендерлік белгілердің санын ұлғайту есебінен тұрақты болады.

Гендерлік сәйкестіліктің когнитивті, аффективті, мінез-құлық және семантикалық-символдық компоненттерінің құрамдас бөліктерінің қалыптасуы және олардың мазмұнымен толықтырылуы біркелкі емес. Атап айтқанда, аффективті компонент болашақта құрылымында айтарлықтай өзгерістерге ұшырамай, мектепке дейінгі жаста қалыптасады. Әрі қарай, когнитивті компоненттің табиғи қалыптасуы оның құрамдас бөліктерінің жасына қарай саралану деңгейінің біртіндеп өсуімен бірге жүреді, бұл жас дамуының жалпы заңын растайды. Мінез-құлық және семантикалық-символдық компоненттер басқаларға қарағанда кейінірек қалыптасады, бұл олардың қалыптасуына жеке тәжірибенің айтарлықтай әсерімен анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иванова Н.Л. Структура социальной идентичности личности: проблема анализа // Психологический журнал. 2004. Т. 25. №1. С. 52-61.
2. Клёцина И.С. Современные тенденции развития гендерной проблематики в психологии // Психология человека: интегративный подход в психологии: сб. тр. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. Вып. 2. С. 50-65.
3. Ожигова Л.Н. Психология гендерной идентичности личности. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. 290 с.
4. Перегудина В.А. Особенности возрастного становления гендерной идентичности // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. Вып. 2. Тула: Изд-во ТулГУ, 2010. С. 305-310.
5. Перегудина В.А. Структурно-содержательная модель гендерной идентичности // Психосфера: сб. науч. тр. кафедры психологии ТулГУ. Вып. 6 / под ред. Е.Е. Сапоговой. Тула: Изд-во ТулГУ, 2012. С. 65-73.
6. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУТИЗМ СИНДРОМЫ БАР БАЛАЛАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК КӨМЕК КӨРСЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г. Габбасова

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану мамандығының 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Ж.Ш. Бактыбаев,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақала балалық аутизм проблемаларына, дұрыс және уақтылы диагноз қоюдың қиындықтарына арналған. Мақалада балалармен жұмыс істейтін мамандарды даярлаудың әртүрлі аспектілері қарастырылады. Сондай-ақ, оңалту жұмыстарының мысалдары келтірілген. Сонымен қатар, мақалада Қазақстандағы аутизмді емдеудің әдістері мен тәсілдері қарастырылады.

Бұл мақалада, ерте жастағы аутизм мәселелеріне арналған, балалармен жұмыс кезінде қолданылатын тиімді араласудың негізгі қағидаларына шолу, аутист балалармен оңалту жұмыстарының мысалдары келтірілген. Аутизм – бұл психикалық және психологиялық дамудың бұзылуы, онда эмоционалды көріністер мен қоршаған ортамен қарым-қатынас аясының айқын тапшылығы байқалады. Зерттеулердің деректер бойынша баланың диагнозы уақытында анықталып, сол деңгейге байланысты түзету шаралары іске асырылса түзету жұмысы ең жақсы нәтиже беретіндігін көрсетеді. Аутистік бұзылулар спектріне түсетін балалар мен адамдардың саны, әдетте, ортақ белгілермен біріктіріледі, яғни өзіне тән үштік: басқа адамдармен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар, шектеулі мүдделермен анықталатын жаңа нәрсені қабылдаудағы қиындықтар, қайталанатын мінез-құлық үлгілері, сол себепті, осындай балаларға арналған оңалту жұмыстарын жүргізу барысында, бірнеше тәсілдерді интеграциялау арқылы алдыға қойған мақсатқа жетуге болады. Ұсыныстар әмбебап болып табылады және кез-келген санаттағы спектрлік бұзылысы бар баламен жұмыс жасауға жарамды.

Түйін сөздер: аутизм синдромы бар балалар, балалар аутизмі, әлеуметтік көмек көрсету, түзету шаралары, кешенді оңалту.

Әлемдегі аутизм мәселесі соңғы жылдары өткір бола бастады. Өткен жылдармен салыстырғанда аутизммен ауыратын балалар санының арақатынасы артып келеді. 2007 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) адамзат үлкен проблемаға тап болды деп мәлімдеді: аутизм сияқты психикалық және неврологиялық проблемалары бар адамдардың саны үнемі өсіп келеді. Бұл аурулар бүкіл әлемде денсаулыққа қатысты барлық проблемалардың 11% құрайды. ДДСҰ Қытайда аутизмнің кем дегенде 1,100,000 жағдайын, Ұлыбританияда – 650,000, Филиппинде – 500,000, Тайландта – кемінде 180,000 санауға болады деп мәлімдейді. Бүкіл әлемде аутизмнің таралу деңгейі жыл сайын 14%-ға артып келеді. Қытайда аутизм жағдайлары санының өсу қарқыны біршама жоғары-жылына шамамен 20%.

2000 жылы аутизмнің таралуы 10000 балаға шаққанда 5-тен 26-ға дейін жағдай деп есептелген. 2005 жылы 250-300 жаңа туған нәресте үшін аутизмнің бір жағдайы орташа болды: бұл оқшауланған саңырау мен соқырлыққа, Даун синдромына, қант диабетіне немесе балалық шақтағы онкологиялық ауруларға қарағанда жиі кездеседі. Дүниежүзілік аутизм ұйымының мәліметтері бойынша 2008 жылы аутизмнің 1 жағдайы 150 балаға келеді. Сол жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) проблеманың тереңдігін және қоғам үшін зардаптардың ауырлығын түсіне отырып, 2 сәуірді «Дүниежүзілік аутизм туралы ақпарат тарату күні» деп жариялады. 2012 жылы Американдық ауруларды бақылау орталығы әр 88 балаға орта есеппен аутизмнің 1 жағдайы туралы хабарлады. Он жыл ішінде аутизммен ауыратын балалар саны 10 есе өсті. Өсу үрдісі болашақта да сақталады деп саналады [1].

Негізгі бөлім

2018 жылы Қазақстанда аутизммен ауыратын 3 820 бала болды. Бұл республикалық психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияның мәліметтері, бірақ нақты санын есептеу мүмкін емес.

«Аутизм» ұғымын өткен ғасырдың ортасында австриялық және американдық педиатр және психиатр Лео Каннер енгізген. 1943 жылы жасы үлкен балалардағы ұқсас бұзылуларды австриялық ғалым Ханс Аспергер, ал 1947 жылы кеңес ғалымы Самуил Мнухин сипаттаған [2].

Балада аутизм синдромының ең айқын сыртқы көріністері:

- баланың «экстремалды» түрдегі жалғыздығы;
- қоршаған ортамен эмоционалды байланыс орнату қиындығы, әлеуметтік даму қабілетінің төмендеуі;
- қоршаған ортадағы шамалы өзгерістерге қарсы тұруға байланысты мінез-құлықтағы стереотипті тұрақтылыққа деген ұмтылысы. Аутизм спектрінің бұзылуы бар бала басқа балаларымен ойнамайды, атын атап шақырса, құлақ салмауы да мүмкін. Ондай баланың өзіне ғана белгілі жеке әлемі бар. Бала сонымен қатар адамдардың көздеріне тіке қарамайды және эмоционалды күйін білдіруінде қиындықтар туып отырады [3].

Бүгінгі таңда көптеген мамандар бұл мәселе бұрынғыға қарағанда әлдеқайда үлкен және күрделі екенін түсінеді. Бұл тек психикалық аномалия ғана емес, сонымен қатар әртүрлі шығу тегі: иммунологиялық, неврологиялық, биохимиялық, эндокриндік және т.б. мәселелерге негізделген көп функциялы бұзылыс.

Аутистік бұзылулар спектріне түсетін балалар мен адамдардың саны, әдетте, ортақ белгілермен біріктіріледі, яғни өзіне тән үштік: басқа адамдармен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар, шектеулі мүдделермен анықталатын жаңа нәрсені қабылдаудағы қиындықтар, қайталанатын мінез-құлық үлгілері [4].

Осылайша, аутизм-бұл адамның әдеттегі жүктемелеріне төзбеушілікпен сипатталатын дамудың жалпы бұзылуы (бәрі тым қатты және айқын қабылданады), әсіресе басқа адаммен жақын қарым-қатынас және өзін-өзі сезінудің әлсіздігі. Аутизмнің ауыр түрлері сирек кездеседі, бірақ жеңіл және мозаикалық формалар кең таралған. Сонымен қатар, мұндай диагнозы бар балалар, шын мәнінде, қоршаған әлемнен бас тартпайды – қарым-қатынас жасауға және түсінуге деген ұмтылыс әдетте қарапайым балалардан да асады. Әркімнің сөйлеу қабілеті бұзыла бермейді. Олардың көпшілігі өте жақсы сөйлейді және кейде өте жоғары интеллектке ие [5].

Әдетте, ата-аналар маманға баланың эмоционалды дамуының айқын бұзылуы бар, ерте түзету көмегінің қажеттілігі нақты көрінетін кезде жүгінеді. Осындай жағдайлардың бірі – ерте балалық аутизм, баланың әлеммен қарым-қатынасын ұйымдастыруындағы бұзылуымен байланысты дизонтогенездің ең күрделі түрі. Соңғы мәліметтер бойынша ерте балалық аутизмнің жиілігі 10 000 балаға 1-15 жағдайды құрайды. Осы дамудың бұзылуын зерттейтін мамандардың көпшілігі Аутистік балалардың психикалық жетіспеушілігінің әртүрлі көріністерінің арасында орталық мәселе ретінде олардың аффективтік саласының қалыптасу ерекшеліктерін анықтайды [6].

Аутизмді түзетудің бірнеше әдістері бар. Ең жақсы нәтижеге бір уақытта бірнеше әдісті қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Тұжырымдамалық негіз ТЕАССН және АВА әдістерінен тұрады. Осы әдістерден басқа, пәндік терапия (сенсорлық интеграция және ынталандыру) құм терапиясы, иппотерапия, Дельфин терапиясы, кинезотерапия және т.б. Олар аутистік бала үшін өте жағымды ынталандыру бола алады, бірақ сонымен бірге оның аутизм белгілері азаймайды.

ТЕАССН әдісі (Treatment and Education of Autistic and Related Communication Handicapped Children) ересектер баланың бойындағы жайлы дамудың барлық тітіркендіргіш факторларын алып тастап, балаға арнайы жағдай жасауы керек екендігіне негізделген. Осы жүйе бойынша тәрбиеленген баланың бүкіл күні қатаң кестеге бағынады, оны бала анықтама карталарының арқасында біледі. Барлығына белгілі бір орын беріледі. Бөлмедегі заттардың орны өзгермейді. Түзету сабақтары баланың бейімделуінің ұзақ кезеңін және мұғаліммен байланыс орнатуды қамтиды. Эмоционалды басу немесе әрекетке шақыру қабылданбайды. . Бұл бағдарламада қолданылатын, арнайы дамытушы орта құру арқылы аутистік бар балаларды құрылымдық оқытуға негізделген әдістер мен тәсілдер. Бағдарлама – бұл аутистік бар адамның өмір бойы кез-келген жастағы және интеллектуалды даму деңгейінде қолдануға бағытталған баланың дамуы мен мінез-құлқының барлық салаларында дағдыларды қалыптастыруға арналған арнайы бағдарламалардың сабақтастығы. ТЕАССН бағдарламасының негізгі айқындалары:

– оқу материалдарын ұсынуды және кеңістік заттарын (жиһаз, ойындар мен демалуға арналған жабдықтар, ойыншықтар, түрлі құралдар және т. б.) дағдыларға үйрету барысында оларды қабылдауды, түсінуді және дұрыс пайдалануды жеңілдету мақсатында арнайы ұйымдастырылған тәртіппен орналас-тыруды көздейтін кеңістікті құрылымдау және арнайы ұйымдастыру;

– балаға дағдыларды және қажетті мінез-құлықты өз бетінше және тұрақты нұсқауларсыз игеруге көмектесетін көрнекі материалдарды (кеңестерді) қолдануға негізделген оқу процесін көрнекілеу. Көрнекі қолдау ретінде заттар, фотосуреттер, суреттер, пиктограммалар, қоршаған ортадағы көрсеткіштер және көрнекі шекаралар, көрнекі кестелер және т. б. қолданылады.

– уақытты құрылымдау баланың мінез-құлқын қалыпқа келтіруге ықпал ететін және оқу процесін жеңілдететін түсінікті және болжамды сабақ режимін құру үшін қолданылады. Баланың оқиғалар тізбегі (тапсырмалар, ойындар, демалыс) көрнекі кестеде көрсетілген; оның көлемі баланың жеке мүмкіндіктеріне байланысты. Қарапайым жоспар тек келесі оқиғаны тікелей көрсетеді, неғұрлым күрделі кесте барлық іс-шараларға, бүкіл күнге, аптаға немесе айға уақытты жоспарлау туралы түсіндірмелерді қамтуы мүмкін [7].

АВА – аутизмнің ауыр түрлеріне қолайлы мінез-құлықты өзгерту әдістемесі. Әрбір әрекетті баламен бөлек үйренеді, содан кейін іс-әрекеттер тізбектей біріктіріліп, күрделі әрекетті қалыптастырады. Ересек адам балаға бастама беруге тырыспайды, керісінше оның іс-әрекетін қатаң бақылайды. Дұрыс әрекеттер автоматизмге біріктіріліп, дұрыс емес әрекеттер қатаң жолға қойылады. Мұғалім күрделенудің және жаңа дағдыларды біртіндеп игерудің нақты жүйесін қалыптастырады [8].

ESDM – моделі аутизм синдромы бар балаларға басқа адамдармен жиі қарым-қатынас жасай отырып, өмірдің белсенді қатысушысы болуға көмектесуге бағытталған. Аутизм көбінесе баланың басқа

адамдармен қарым-қатынасқа түсу бастамасы болатын қабілетіне әсер етеді. Атап айтқанда, аутизмі бар балалар адамдармен әрекеттесуінде өздерінің бастамалары жоқ және олар тек тар диапазонды алатын іс-қимылдармен айналысуға бейім. Бұл ерекшелік бұзылыстың пайда болуының басынан бастап оларға тән және өмір бойы аутизммен ауыратын адамдарға тән спектрдің ерекшелігі. Кішкентай баланың әлеуметтік бастамалардың шектеулі саны оның оқу мүмкіндіктерінің төмендеуіне әкеледі. ESDM – моделінің алғашқы негізгі аспектілері өткен ғасырдың 80-ші жылдары сипатталған [9]. Модель технологиялық түрде түсінікті артикуляцияланған және жақсы сипатталған: процедуралар, құралдар, деректерді жинау – мұның бәрі баланың басқа адамдармен араласу қадамдарын дұрыс және дәйекті түрде көбейтуге және олардың объективті тиімділігін бақылауға мүмкіндік береді. Модельді жүзеге асыру үшін арнайы жағдайлар қажет емес: ата-аналар, мұғалімдер, тәрбиешілер бар жерде, әдістердің дұрыс игеру жағдайында, модель мақсатының жүзеге асырылуын және нәтиже беруін көре аламыз. Модельдің бағыты-көпфункционалды: ол дағдыларды барлық бағыттарда – тілдік, ойын, интеракциялық, әлеуметтік бағыттарда дамытады.

Ресей білім академиясының Түзету педагогикасы институты қызметкерлерінің бірегей әдістемесі аутизммен ауыратын балалармен жұмыс жасаудың тиімді нұсқаларының бірін көрсеткен. Ең алдымен, ауруды ерте диагностикалау және аутизмнің дәрежесін анықтау қажеттілігі сөзсіз. Психолог пен баланың ата-аналары және басқа мамандар: психиатрлар, невропатологтар, терапевтер және т.б. арасындағы тығыз ынтымақтастық стратегиясын таңдау. Ойын терапиясын белсенді қолдану, және холдинг терапиясының өзгертілген нұсқасы айтарлықтай нәтиже береді.

Тәжірибелі психологтар да бұл жұмыс ұзақ және әдістемелік болуы керек екенін түсінеді.

Аутизмді емдейтін дәрі-дәрмек жоқ. Дәрі-дәрмек терапиясы бір-бірімен байланысты мәселелерді шешуде тиімді болуы мүмкін – агрессивтілік, обсессия, кене, мазасыздық, көңіл-күйдің өзгеруі, гиперактивтілік және т.б.

Аутист балалар үшін басты және жалғыз емдеу – бұл жақсы қарым-қатынас және оқыту. Яғни, ең алдымен-оңалту және қоғамға кірігу.

Біздің елде аутистердің жағдайы апатты. Қазақстанда аутизм көбінесе сәби 2-3 жасқа толғанда сөйлеудің ұзақ кідіруінің нәтижесінде диагноз қойылады. Немесе сөйлеудің жалпы регрессиясын бақылау кезінде. Тағы бір айқын симптом – стереотиптік қайталанатын мінез-құлық. Яғни, бала бір жолмен жүре алады, ұйықтар алдында бірдей әрекеттерді орындай алады, ойыншықтарды қатаң тәртіпте орналастырады және т.б.

Болат Өтемұратов қорының аутизм орталықтарының мамандары тәуекелді бағалау үшін кеңінен қолданылатын PAC – M-CHAT-R/Фскринингтік құралды ұсынады, бірақ M-CHAT-R/F оң нәтижесі балаға 100 % аутизм диагнозы қойылатынын білдірмейді. Бұдан басқа қосымша тексерулерден өту керек.

Болат Өтемұратов қоры екі сатылы диагнозды жүргізеді. Біріншіден, әңгімелесу кезінде бала туралы деректерді жинау, ата-анасымен кеңес (сарапшылар оны бақылайды). Екінші кезең – ADOS-2 диагностикалық емтиханы.

Бірақ диагноздың бұл түрі де баланың психикалық жасын және психикалық даму деңгейін анықтамайды.

«ADOS-2 бойынша диагностикада біз баланың интеллектісін бағалау мақсатын көздемейміз. Біз аутизм бұзылыстарының үштігін қарастырамыз: сапалы қарым-қатынас бұзылыстары, әлеуметтік өзара әрекеттесудің сапалық бұзылыстары және мінез-құлықтың стереотипті және қайталанатын түрлері», – дейді мамандар.

2010 жылдан бастап Қазақстанда аутизмі бар балалардың ата-аналары қолдау топтарына біріктіріле бастады, онда олар ақпаратпен бөлісті, шетелге шығып, шетелдік әріптестерінің тәжірибесін зерттеді. Қазақстанда аутизмі бар балаларға арналған мамандандырылған оқыту орталықтары болған жоқ.

2017 жылы Қазақстанда алғаш рет аутизмі бар балаларға арналған футбол секциясы ашылды. Мақсаты – балалардың командалық қасиеттері мен коммуникациялық дағдыларын дамыту. Жоба «Қайрат» футбол клубымен бірлесіп іске қосылды. Оның мәні – аутизмі бар балаларды футболға үйрету.

Болат Өтемұратов қорының шақыруымен Қазақстанға америкалық доктор Джеймс Пардингтон келді. Ол баланың даму кідірісі бар дағдыларын бағалау бойынша өзінің авторлық әдістемесін әкелді. Ол 1950 жылдары психикалық ауытқулары бар адамдар үшін жасалған. Уақыт өте келе ол дамуында шектеулері бар балалардың мінез-құлқын түзетуге ауыстырылды.

Американдық ABLLS-Рәдістемесі баланың дағдыларын 25 салада бағалауға мүмкіндік береді, оның ішінде: ынтымақтастық, визуалды қабылдау, кез-келген сұраныс, диалог жүргізу, жалпылау дағдылары және басқалар. Әр саладағы міндеттер күрделіліктен өсу деңгейіне сәйкес бөлінеді. Бағалау ата-аналар мен мамандарға функционалды қарым-қатынасты қалыптастыруға және күнделікті өмірде жаңа дағдыларды игеруге кедергі болатын мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

«Әдістемеді мұғалімдермен және ата-аналармен бірге біз баланың қандай дағдыларға ие болу керектігін қарастырамыз, мысалы, мектепке дейінгі жаста. Осыны ескере отырып, біз әр баланың алдына мақсат қоямыз. Осындай ерте жастан мақсатқа жету арқылы, болашақта нәресте қалыпты өмір сүре алатындай етіп, біз оны мектепке дайындаймыз. Бұл қолданбалы мінез-құлық талдауының бөлігі және бүкіл жүйенің негізі болып табылады», – деп атап өтті Джеймс Партингтон.

«Мен проблемаларын кешігіп тапқан ата-аналарға жүгінгім келеді: үмітті үзбеңіздер. Мұнда бастысы – дағдыларды дамыту, ал дағдылар қаншалықты дамыған болса, соғұрлым бала болашақтағы тәуелсіз өміріне жетекшілік ете алады. Бастау ешқашан кеш емес, бірақ нәтижесі басқаша болады», – деп түйіндеді дәрігер.

Аутизмдегі ең маңызды мәселе – уақтылы диагноз қою. Оны неғұрлым тезірек анықтаса, соғұрлым ол әрі қарай түзету және оңалту міндеттерін жеңілдетеді.

Біздің еліміз үшін бірінші кезектегі міндет – аутизмге ерте диагностика жасау. Бұл педиатрлар мен психиатрлардың қосымша дайындығын қажет етеді. Нормативті деңгейде симптомдардың қарапайым жиынтығын тағайындау қажет, оның қатысуымен баланы мамандандырылған диагностикаға жіберу керек, ең алдымен иммунологиялық және неврологиялық. Осындай мәліметтерді алғаннан кейін ғана диагноз туралы айтуға болады. Алдағы уақытта аутист балаларға арналған түзету әдістемелері мен бағдарламаларын міндетті түрде және тез арада енгізу қажет, оларға балалардың ата-аналары, педагогтар, мектептер мен мектепке дейінгі мекемелердің қызметкерлері тартылуы тиіс. Сонымен қатар, аутист балаларды ұйымдастырудағы және әлеуметтендірудегі маңызды сәт-нақты инклюзивті білім беру жүйесін құру, бұл шын мәнінде «ерекше» және қарапайым балаларды бірлесіп оқытуды және оларды қазіргідей әртүрлі мектептер мен сыныптарға бөлуді білдірмейді.

Мұнда ең маңызды және уақытты қажет ететін нәрсе – мінез-құлық талдаушыларын оқыту және сертификаттау. Психологиялық факультеттердің студенттері үшін жаңа ақпарат ағымда болу керек, сол арқылы олардың кәсіби құзыреттілігін арттыру қажет. Әсіресе, балалар психологиясына қатысты. Осы саланың маманы осы жұмыстың ерекшелігін түсініп, үздіксіз ғылыми дамуға дайын болуы керек. Сонымен қатар, белгілі бір қиындықтарды бастан кешіріп жатқан балаларға көмектесетін тәрбиешілердің (тәлімгерлердің) оқу процесінің міндетті қатысушылары болуы қажет [10].

Аутизмі бар балалармен жұмыс істеу үшін мамандарды даярлау бүгінде аутизмі бар балалардың ата-аналары құрған және жеке адамдар мен қорлардың қайырмалдықтарымен немесе еріктілер форматында жұмыс істейтін жекелеген қоғамдық ұйымдар шеңберінде жеке жүргізіледі. Аутизммен ауыратын баланың бойындағы шеберлікке ғана назар аудару немесе оның дарындылығын дамыту оның терең күйлерімен және жеке басымен жұмыс жасамай, кез келген уақытта кері кетуге толы. Аутистік ауытқулары бар балаларға арналған психотерапия бойынша мамандарды дайындау ұзақ және ресурстарды қажет етеді. Мемлекеттік деңгейде жан-жақты қолдау қажет.

Қорытынды

Сонымен, аутизм мәселесін шешуді бірыңғай кешенді бағдарламаның көмегімен жүзеге асыруға болады, оған әр түрлі ведомстволар – Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі, Еңбек министрлігі және Қазақстан Республикасы Қорғанысы, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі қатысуы қажет.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, мемлекеттік көмек жүйесі ғана аутизмі бар адамдардың мүгедектігін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл мемлекетке пайдалы, өйткені өмір бойы қамтамасыз етілген мүгедектер санының азаюы салық төлеушілердің ауыртпалығын төмендетеді. Аутизмі бар адамдар қоғамға пайда әкеліп, басқалар сияқты өмір сүруге мүмкіндік алады [11].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бердибеков С. М. Қазақстандағы және әлемдегі аутизм. – 2016. – 221 б.
2. О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг. Аутичный ребенок. Пути помощи: Теревинф; Москва; 2015. – 288 с.
3. Азанбекова Г.Т., Асыллова Р.О. Аутизм бар балаларды оқытуда кешенді әдістерді қолдану Қарағанды университетінің хабаршысы, «Педагогика» сериясы. – 2016. – № 4(84). – бб. 56-62.
4. Золотовицкий Р. Аутистік науқастар: диагноз қою құқығы.– 2011. –153
5. Бардышевская М.К. Аутизм қазіргі әлеуметтік контекстте. – 2013. – 36 б.
6. Коррекционная работа с аутичным ребенком: [кн. для педагогов: метод. пособие] / О.С. Рудик. – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2015. – 189 с.
7. Аутизм балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы /Ерсарина А.К., Джангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К.– Алматы, ТП ҰҒПО, 2020. – 169 б.
8. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутист бала. Көмектесу тәсілдері. – 2010. – 288 б.

9. Роджерс С., Доусон Дж. Учебник по Денверской модели раннего вмешательства для детей с аутизмом. Развиваем речь, умение учиться и мотивацию. / Перевод с англ. Под общей редакцией М. Кузьмицкой и Л. Толкачева – Москва: ИП Толкачев, 2019. – 432 с.
10. Уиндер С. Аутизм мәселелері. – 2013. – 510 б
11. Разживина М.И. Балаларды оңалту мекемелерінде жұмыс жасау кезіндегі клиникалық психологтың қызметіндегі құзыреттілік ресурсы. – 2013. – 315 б.

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ТӘРБИЕНІҢ РӨЛІ

Умирбаева Р.Б.

*«7М01101 – Педагогика және психология» мамандығы, 1 курс магистранты
Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор, академик Құсайынов А.Қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бүгінгі білім саласындағы өзгерістер, жаңа технологиялар уақыт санынан өткен бірнеше ойдан таралған аса бай мұраларды қолға алу арқылы білім алушылардың ел мүддесі үшін жұмыс жасауына септігін тигізіп отыр. Жас ұрпаққа сапалы біліммен бірге саналы тәрбие беру қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес.

Білім берудің мақсаты – әлемнің кез келген түкпірінде өз орынын таба алатындай тәрбиелі, білікті, білімді тұлға дайындау. Осы тұста адамгершілік, ұлттық әдеп тәрбиесі бірінші қатарға қойылу қажет. Әр бала дұрыс тәрбие мен сапалы білімнің негізінде нағыз адам болып өседі. Әл-Фараби бабамыз «Тәрбиесіз берілген білім адам баласына қауіпті» демекші, адамгершілік, ізгілік негіздері адам бойында бастауыш сыныптарда қалыптасатындықтан, білім беру үдерісінде тәрбие аса маңызды рөл атқарады. Тәрбие – өсіп келе жатқан жас ұрпақты өмірге даярлаудың барлық жағын қамтитын, жеке тұлғаны ғасырлар бойы жиналған адамзат тарихындағы тәжірибені игертіп, біліммен жарақтандыруға бағытталған қоғамның талап-тілегіне тәуелді күрделі үдеріс. Өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеудің тиімділігін арттыру бойынша үлкен жұмыстар жасау қажет.

Түйін сөздер: тәрбие, бала тәрбиесі, білім беру, білім беру үдерісі, білім сапасы.

Әрбір адам өмірде өз орнын табу үшін біршама уақыт пен күш жұмсайды. Кез-келген адам адамзатқа пайда әкелетін сүйікті ісімен айналысқысы келеді. Осы орайда оқу іс-әрекеті әрқашан тәрбиелік сипатта жүреді. Тәрбие мен білім беру бір-бірімен тығыз байланысты екені барлығымызға мәлім. Тек тәрбие мен білім беру бірігіп қана бір тұтас жиынтықты құрап, болашақта «нағыз адамды» қалыптастырады. Бастапқыда мұғалімге оқушыларды тәрбиелеу мен білім беру рөлі берілген болатын. Ал қазіргі таңда мектептің білім беру үдерісінің техникалық құрамына көп көңіл бөлінуде. Бірақ, осы соңғы жылдары енгізілген жаңашылдықтарға қарамастан, тәрбие артқы орынға ысырылған жоқ. Бұл рухани-адамгершілік даму және тұлғаны тәрбиелеу тұжырымдамасында кеңінен көрініс табады. Негізінен қазіргі заманғы оқыту мен тәрбиелеу рухани байлыққа ие жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға бағытталған.

Білімді, жан-жақты қабілетті ұрпақ – ұлтымыздың баға жетпес қазынасы. Ал, қазақ халқының ұлттық тәжірибелері мен тағылымдарының мол қазынасы халықтық педагогикада жинақталған. Бүгінгі қазақ мектептерінің алдында тұрған басты міндет – оқушының ұлттық сана-сезімін оятып, тәрбиелеумен қатар, оның бойына халықтық педагогиканы, ғасырлар бойы қалыптасқан тіл, дін, тәрбие, ұлттық салт-дәстүр, үлгі-өнегені сіңіру, яғни тәрбие беру мен оқыту әдістемелерінің жаңа үлгілерін пайдалана отырып, ұлттық тәлім-тәрбиенің іргетасын дұрыс қалай білу мұғалімдердің ата-аналармен қосылып жүргізген іс-шараларына байланысты, өйткені, бірінші ұлттық тәрбиенің ошағы – отбасында, екіншіден, мектепте болғандықтан, ата-ана мен мектеп болып бірігіп жұмыс атқару жақсы нәтижеге қол жеткізеді.

Қазіргі уақытта ұрпақ тәрбиесі аса маңызды өмірлік проблема болып отыр және оны шешуге әрқайсымыз жеке және қоғам болып белсенді түрде ат салысуға тиіспіз. Ұрпақ тәрбиесі мәселесіне тереңірек келетін болсақ, тәрбие ана тілінде берілсе сол баланың табиғатына, туғаннан жан-дүиесінде бар құндылықтарына үндесіп, нәтижелі болатынын өмірлік тәжірибе дәлелдеп отыр. Сондықтан да, ұлттық тәрбие мәселесіне барғанда, оның негізінде ұлттық тіл жатқанын қашанда жадымыздан шығармауымыз керек [1].

Тәрбие білім берудің неғұрлым күрделі әдісі болып табылады; оның міндеттері – білім алушының санасын қалыптастырудың формальды ақпараттық әдістерінің жеткіліксіздігін толықтыру және ойлаудың неғұрлым күрделі әдістеріне қабілеттілікті құру. Тәрбие – бұл білім берудегі ең қажетті объект; тек тәрбие адамды адам етеді. Тәрбиеден бас тартқан жағдайда білім алушылар құдды бір роботқа айналғандай болады: ешқандай сезімі мен қасиеті жоқ, тек қана берілген ақпаратты қабылдап, оны қорыта білу ең негізгі қабілеттеріне айналады.

Бала дүниеге келгенде, ақ қағаздай тап-таза болып келетінін бәріміз де жақсы білеміз. Содан өмірден көрген, естіген, білген-түйгендері осы ақ қағазға жазылып, содан баланың келешек болмысы қалыптасады. Ғалымдар 3 жасқа келгенше баланың миы 70-80%-ға дейін өсіп, оның жұмыс жасау қабілеті, яғни ми жасушыларының бір-бірімен байланысы түзіледі дейді. Осы кезеңде оның естігендері, көргендері жұмыс жасау қабілеті қалыптаса бастаған ми қыртыстарына жазылып, оның негізі қаланады. Ми қыртысына көп дүние жазылған бала, өсе келе жақсы компьютер, ал аз дүние жазылған бала, нашар компьютер сияқты жұмыс жасайтын болады. Әлемнің көптеген танымал ғалымдарының жүргізген тәжірибелері осы пайымдаудың шындығын дәлелдеп отыр. Сондықтан да, бала жастайынан білім ала отырып қажетті деңгейде тәрбие алса, өсе келе адамгершілігі мол, нағыз интеллигент өсіп шығатынын жоққа шығара алмаймыз[1].

«Интеллигент» деген сөзді естігенді көз алдымызға қандай адам елестейді? Әдетте ең ақылды, кез-келген сұраққа жауап беретін, IQ деңгейі ең жоғарғы көрсеткіш көрсететін тұлғаны елестетеміз. Алайда, нағыз интеллигент адам – ол адамгершілігі мол, жақсы тәрбиеленген, өзін де өзгені де сыйлайтын, өзгенің көңілін қалдырмай өз пікірін, ескертуін жеткізетін адам.

Адам баласы қоғамда өзінің адамгершілік қасиеттерімен, қайырымдылығымен, адалдығымен, әділеттігімен ардақталады. Моральдық қасиеттер адамдардың қимыл-әрекеттерінен, қарым-қатынасынан шығады. Жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен махаббат, әділеттік пен әділетсіздік, борыш пен намыс, ар мен ождан адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Бұларды адам бойына жастайынан мінез-құлық ережесі етіп қалыптастыру тәрбиеге байланысты.

Жас ұрпақты саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен балабақша қызметкерлерінің бірден-бір парызы. Оқу-тәрбие жұмысын дұрыс жолға қоюда ата-аналармен жұмыстың орны орасан. Сондықтан білім ошақтарында ата-аналармен жұмыстардың алуан түрлері іске асырылып тұруы керек.

Тәрбиешінің алға қойған мақсаты – баланың бойына ұлттық саналылық қалыптасқан, халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін көңіліне тоқыған, дені сау, шымыр да шыныққан, сымбатты, халықтың тілін білетін, рухани байлығы мол, жан-жақты азамат тәрбиелеп өсіру [2].

Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесіндегі тәрбиені дамыту соңғы жылдары Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің, субъектілердің білім беруді басқару органдарының, барлық үлгідегі және түрдегі білім беру мекемелерінің қызметіндегі басым бағыттардың біріне айналды.

Мемлекеттің білімді, адамгершілігі мол, іскер, таңдау жағдайында өз бетінше шешім қабылдауға дайын, ынтымақтасуға және мәдениетаралық өзара іс-қимыл жасауға қабілетті, ел тағдыры үшін жауапкершілік сезімі бар адамды тәрбиелеуге әлеуметтік тапсырысы аса маңызды құжаттарда – Республика Президентінің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында, Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасында және т.б. маңызды құжаттарда көрініс табады.

Білім берудің жаңа парадигмасы белсенді сипатқа ие, ол тәуелсіз үздіксіз білім алуға ұмтылысты қалыптастыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Оның негізінде мектепке дейінгі, жалпы орта, орта кәсіптік, жоғары кәсіптік, қосымша білім берудің әртүрлі деңгейлерін қамтитын балалар мен жастарды тәрбиелеу жүйесі құрылады.

Бірақ республика өңірлерінде тәрбиелеу ісінде әлі де шешілмеген проблемалар көп, олардың бірінші тобына мыналар кіреді:

– тәрбиенің мақсаты мен басым бағыттарын белгілеуге мүмкіндік беретін нақты идеологиялық бағдарлардың пысықталмауы;

– ұлттық құндылық бағдарларының жоғалуы. Мұғалімдердің жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру әрекеттері әрдайым тиімді бола бермейді;

– өмірлік құндылықтарды тар прагматикалық көзқарастармен алмастыру, бұл көп жағдайда шынайы патриоттық сезімдерден бас тартуға әкеледі;

– ұлттық дәстүрлердің, ұлттың мәдени бастауларының жоғалуы;

– отбасылық әлеуметтік институтының тәрбиелік рөлі уақыт өте келе әлсіреп бара жатыр;

– салауатты өмір салтын елемеу және адам өмірін маңызды құндылық ретінде бағаламау.

– бұқаралық ақпарат құралдарының жеке тұлғаны қалыптастыруға теріс әсері.

Қазіргі таңда көптеген балалардың Интернеттен не көретіндерін де үнемі назарда ұстау керек. Онда жас балалардың көңіліне, миына, сана-сезімдеріне кері әсер ететін дүниелер жоқ емес. Біз оны, басқасын айтпағанның өзінде, жастар арасында суицидтің көбею фактілерінен көріп отырмыз. Барлық дамыған елдерде Интернетті қоқыстан тазарту мақсатында көлемді зерттеулер жүргізіліп, Үкіметтік деңгейде нақты шешімдер қабылданып, іске асырылып отыр. Қоғам мен білім саласы мекемелері жүйелі жұмыстар атқарып келеді. Біз де нәтижелі зерттеулер жүргізіп, қажетті жұмыстар жасауымыз керек [3].

Екінші топ білім беру жүйесінің ішкі себептерінен туындаған білім беру мәселелерінен тұрады:

– тәрбиенің жаңа парадигмасын ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі. Тіпті білім беру процесінің даму бағыттарының тұжырымдамалық негізінде нақты белгіленген жағдайда да, бұл процесті жергілікті жерлерде енгізу мен ұйымдастыруда бірталай мәселелер туындайды;

– педагогтердің тәрбиелік технологияларды жеткіліксіз меңгеруі;

– балалардың қоғамдық ұйымдарының тәрбиелік әлеуетінің тиімділік деңгейінің төмендігі;

– балалар мен жастардың қоғамдық ұйымдарының қызметін ұйымдастыру тәсілдерінде қағидатты бірліктің болмауы;

– мектептер мен мектептен тыс ұйымдарда үйірмелер мен спорт секцияларының санының жеткіліксіз болуы.

Осы орайда Қазақстан Республикасында оқушыларды тәрбиелеу тұжырымдамасын іске асыру отандық мектептердегі білім алушылардың тәрбиелену үдерісін жақсартып, білім сапасын артуына да ықпалын тигізеді деген тұжырымдама бар:

- қоғамның тәрбиенің басымдылығы мен маңыздылығын түсінуі, оның қоғамдағы мәртебесін нақты бекіту;
- білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде тәрбиенің үздіксіздігі мен сабақтастығының қамтамасыз етілуі;
- балалар, жасөспірімдер және жастар тәрбиесінің жоғары деңгейде қарастырылуы;
- салауатты өмір салтын жалпы норма ретінде бекіту;
- қоғамның рухани және адамгершілік деңгейінің артуы;
- барлық деңгейдегі білім беру ұйымдарының жұмыс істеп тұрған, өзін-өзі дамытатын тәрбие жүйелерінің біртұтастығы.

Әрбір мемлекетте балаларға білім беру мен тәрбиені ұйымдастырудық нақтылы мәселелері мен әдістері қарастырылады. Мұғалім қандай адамды қалыптастыратынын дәл білуі керек. К.Д.Ушинский өз қызметінің айқын мақсатын көрмейтін тәрбиешіні құрылыс материалдарын бір жерге үйіп тастап, одан не алғысы келетінін білмейтін архитектормен салыстырады. Тәрбиеші жас ұрпаққа берілетін білім, іскерлік, дағдыны, тәрбиелейтін сезімді біліп, жоспарлы, мақсатты тәрбие жұмысын жүргізеді. Тәрбие процесінде мұғалім, мектеп, отбасы және қоғамдық ұйымдардық күш-қуатын үйлесімді педагогикалық бірізділікке бағыттау. Тұлға өзін өмірде сирек кездесетін ерекше феномен деп қарайды. Бұл принцип мектеп мұғалімдерінің, отбасының және қоғамның педагогикалық күш-жігерінің бірлігі мен қызмет етуін қажет етеді. Бала тәрбиесінде отбасының рөлі көп жағдайда жаңа әлеуметтік қатынастарға байланысты. Ол ата-аналар мен мектептің және қоғамның арасындағы нарықтық еңбек жағдайында қатасады. Отбасындағы тәрбиеге көмек ретінде елімізде демеушілер мен қайырымдылық жасаушылар, әлеуметтік құқық қорғау бөлімдері мен қамқорлық қорғау кеңестерінің жұмысы да ұмытылуда.

Отанымыздың келешегі жастарда. Жастарға тиянақты да, терең білім беру, оларды жан-жақты жетілген отаншыл азамат етіп тәрбиелеу мектеп мұғалімдерінің қолында. Сондықтан мектеп мұғалімдерін даярлау, маман даярлаудағы ең басты, ең жауапты мәселе болуы тиіс. Мұғалімдік мамандыққа мектеп бітірушілерінің ішінен, ұстаздық қызметіне қабілеттілерін таңдап мектеп кепілдемесі бойынша ғана алу керек. Орта мектептерде ұстаздарды коучерлер арқылы тәрбиелеп жетілдіру, тәлімгерлер, менеджерлер мен білікті мектеп басшылары арқылы оқу-тәрбие ісін жандандыруға зер салу керек.

Бүгінгі күндері баланы білім беру мекемесіне апара отырып, көптеген ата-аналар мұғалімдер балаларын оқыту және тәрбиелеу керек деп санайды. Ал мұғалімдер, өз кезегінде, олар тек білім береді деп санайды, ал бала тәрбиесіне жауапты тек ата-аналар деп санайды, олар сонымен қатар білім беру қызметіне қатысып, оның орындалуын бақылауы керек деп түсінеді. Мұғалім білім беру, тәрбиелеу және оқыту процестері бір-бірінен бөлек жүрмейтінін түсінуі керек. Әрине, ата-аналар тәрбиемен айналысады, бірақ бұл процеске педагогикалық қызметте де орын бар. Сондай-ақ, мұғалім ата-аналармен әңгімелесу арқылы отбасылық тәрбиеге ықпал ете алады, оларға не нәрсеге назар аудару керектігін және оған қалай әсер ету керектігін түсіндіре отырып көмектеседі, өйткені ата-аналардың көпшілігінде педагогикалық білім жоқ, тіпті егер болса да, олардың баласы басқаларға қарағанда жақсы деп ойлайтындықтан, олар әрдайым балаларымен байланысты көптеген проблемаларды байқамайды. Осы орайда мектеп педагогтері мен ата-аналардың бала тәрбиесіне екі жақтап үлес қосқаны дұрыс шешім.

Жаңа талпыныс, жаңа ашылған жолдардың бірі – білім берудің жаңа жүйесінің жасалуы. Бұл педагогикадағы, тұтас педагогикалық үрдістегі өзгертулермен тығыз байланысты. Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынас, жаңаша ойлай қалыптасуда.

Оқушыларға білім мен тәрбие берудің негізі болып саналатын жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық үрдісін жақсарту бірінші кезектегі мәселе болса, бастауыш буын – мұның түп қазығы, бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты және оны мектеп тәжірибесіне енгізуде шешуші орынды мұғалім қызметі алады.

Тәрбие – өсіп келе жатқан жас ұрпақты өмірге даярлаудың барлық жағын қамтитын, жеке тұлғаны ғасырлар бойы жиналған адамзат тарихындағы тәжірибені игертіп, біліммен жаратқандыруға бағытталған қоғамның талап-тілегіне тәуелді күрделі үдеріс. Жоғарыда аталған қасиеттерге ие тұлғаны қалыптастыру үшін мұғалімнің кәсіби қасиеттері, икемділіктері жаңаша қырынан сипат алу керек деген ой туады. Сонымен қатар, оқушылармен, сыныппен жүргізілетін түрлі мәдени шараларды ұйымдастыруда дайын жоспарларды пайдаланбай, сол сыныпқа, сынып ішінің құрамына, сипатына тән жоспарлар жасап, оқушылар үшін, ата-аналар үшін, мұғалімнің өзінің өз ісіне қанағаттануы үшін қызықты іс-шара өткізе білуі шарт [2].

Жоғарыда аталған күзiреттiлiк құрамынан әр сынып мұғалiмi өз жұмысына талдау жасап, қызметiндегi артықшылықтары мен кемшiлiктерiн мойындай алады. Өзiне-өзi сын көзбен қарай отырып, кемшiлiк болса, түзеп, артықшылықтарын өз әрiптестерiмен бөлiсе алады, олай ету әр маман үшiн өте тиiмдi. Баланың дұрыс тәрбиеленуi үшiн оның тәрбиесiн жүзеге асыратын мұғалiм, педагог маманға қойылатын талаптар кәсiби күзiреттiлiк шарттарына сай болуы аса маңызды. Халқымыздың маңдайына бiткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгi, насихаты асыл мұраларымызды дәрiпттеп, бiлiмге ден қойып, көп iзденiс жасамайынша оқыту мен тәрбиенi бiрге ұштастырып, ықпалдастыру мүмкiн болмайды.

Әлемдiк тәжiрибе көрсетiп отырғандай, тәрбиелеу бағдарламалары халқымыздың ғасырлық тарихы мен дәстүрiн ескере отырып жасалған жағдайда ғана өз нәтижесiн бередi.

Қазақ елi, қазақ жерi жас ұрпақты тәрбиелеу жөнiнде дәстүрлерге өте бай. Бiз ұлттық санада көшпелiлер өркениетiнiң күйреген әлемiн жаңғыртуға, адамдар арасындағы – ата-бабларымыз арасындағы қарым-қатынас әдебiн, руханияттылықты, мәдениеттi, дүниетанымды зерттеп, түсiнуiмiз қажет.

Қазiргi жаһандану заманында елiм, жерiм, тiлiм деп соққан жүрегi бар, және зейiндi де, зерделi жастар тәрбиелеген жағдайда ғана Қазақ елiнiң келешегi кемел болатынын ескергенiмiз абзал. Олай болса, елiмiзде ұлттық тәрбие мен бiлiм беру сапасын көтеру үшiн педагогика ғылымын дамытуға Мемлекет тарапынан қамқорлық жасау басты мақсаттардың бiрi болуы қажет. Оқыту мен тәрбиенi ықпалдастырып, қажымай еткен еңбек нәтижесiнде дарынды да тәрбиелi оқушыдан әлемдiң деңгейдегi тұлға шығатынына сенiмiм мол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құсайынов А.Қ. Бiлiм және реформа. Мақалалар жинағы. // Реформа и образование. Сборник статей. – Алматы. – ЖIС «ROND&A баспасы», 2006, – 184 бет.
2. Халықтық педагогика – даналық мектебi. – Алматы: «Сарыжайлау» қоғамдық қоры, 2012. – 264 бет.
3. Құсайынов А.Қ., Қожахметова К.Ж., Демеуова М.Е. Бiз өз балаларымызды бiлемiз бе? – Алматы: РОНД, – 2003. – 192 бет.

МАЗМҰНЫ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАС ҒАЛЫМДАРЫ МЕН СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ И СТУДЕНТОВ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY IN THE RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS AND STUDENTS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

<i>Апсамет А. Ә.</i> ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚҚА ҚАТЫНАСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ФАКТОРЛАР.....	4
<i>Асқарқызы Б.</i> ЗАМАНАУИ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ СТРЕССТІ ЗЕРТТЕУДІҢ БАҒЫТЫ.....	5
<i>Ауельбекова Н.Ж.</i> САМОРЕГУЛЯЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ У ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ.....	6
<i>Аязанова Ф.Е.</i> САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ СУПРУГОВ И ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ.....	7
<i>Әбілқасым А.М.</i> МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫНЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ.....	8
<i>Бабаджанова Г.А.</i> ИССЛЕДОВАНИЕ УДОВЛЕТВОРЁННОСТИ БРАКОМ В ЗРЕЛОМ СУПРУЖЕСТВЕ.....	9
<i>Бекайдар А.Б.</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗА ОТЦА У ПОДРОСТКОВ ИЗ СЕМЕЙ РАЗЛИЧНОГО ТИПА.....	10
<i>Бектурсынова А.Е.</i> ВЛИЯНИЕ ТРЕНИНГА БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ НА КОГНИТИВНЫЕ СПОСОБНОСТИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНИЗАЦИИ.....	11
<i>Бердалыева А.С.</i> СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР.....	12
<i>Беркінбай Р. М.</i> ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ РЕЗИЛЬЕНТТІЛІК ФЕНОМЕНІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	13
<i>Букейшова С.С.</i> ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛЫҚ КҮЙІН ЖАҚСARTУДА ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТІ МАНДАЛА ТЕРАПИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ.....	14
<i>Гитихмаева Л. М.</i> КРИТЕРИИ ДИАГНОСТИКИ НОМОФОБИИ.....	15
<i>Дәукешов А.С.</i> ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ БОС-АЛЬФА ТРЕНИНГА ПРИ КОРРЕКЦИИ ДЕПРЕССИВНЫХ СОСТОЯНИЙ.....	16
<i>Джакупова М.А.</i> ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ УЧИТЕЛЕЙ.....	17
<i>Дүйсенбай Г.</i> ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУҒА МЕНТАЛЬДЫ АРИФМЕТИКАНЫ ПАЙДАЛАНУ.....	18
<i>Есенғалиева А.М.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАТЕРЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА.....	19
<i>Жақатаева А.А.</i> ФОРМИРОВАНИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ КАК ФАКТОРА ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКА.....	20
<i>Жеткергенова Ұ. Е.</i> АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕР» ДАНАЛЫҚТЫҢ ЭТОСЫ.....	21
<i>Иманкулова И.А.</i> ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ОБРАЗА ТЕЛА У МОЛОДЕЖИ В ВОЗРАСТЕ 18-25 ЛЕТ.....	22
<i>Исаева З. М.</i> ИННОВАЦИОННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДИНАМИКИ СТАНОВЛЕНИЯ «ОБРАЗА Я» ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГА.....	23
<i>Калматаева Д.Н.</i> СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ СЕМЬИ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНСКОГО СОЦИОКУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА.....	24
<i>Қарабалина Ж.Б.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И НАРУШЕНИЯ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ У ЖЕНЩИН С ИЗБЫТОЧНЫМ ВЕСОМ.....	25
<i>Қараулова А.М.</i> ПОЛИГРАФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СҰРАҚТАРДЫ ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ПСИХОСЕМАНТИКАСЫ.....	26
<i>Kassymova M. D.</i> PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE POSITIVE ATTITUDE OF EMPLOYEES TO BUSINESS INNOVATIONS.....	27
<i>Katsman Y.N.</i> PSYCHOSEMANTIC ASPECT OF YOUTH PERCEPTION OF INFORMATION FROM SOCIAL NETWORKS ON THE EXAMPLE OF INSTAGRAM.....	28
<i>Кенесбаев А.</i> РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	29
<i>Керимова К.А.</i> ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ НА СЕКСУАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ ЖЕНЩИН.....	30
<i>Красник Ю.</i> ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ К ЗАНЯТИЯМ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКОЙ У ДЕВОЧЕК ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	31
<i>Қорабай А.Б.</i> ЖАС СТУДЕНТ ҚЫЗДАРДЫҢ АНА АТАНУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	32
<i>Құрмайшова А. С.</i> ОРТА ЖАСТАҒЫ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРГЕ ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	33
<i>Лавров А. В.</i> ИССЛЕДОВАНИЕ СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ ПАЦИЕНТОВ ДО И ПОСЛЕ ПРИМЕНЕНИЯ КИНОТЕРАПИИ.....	34
<i>Мазитова Д.Е.</i> ЖАСӨСПІМ ШАҚТАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ.....	35
<i>Мамбеталиев С. А.</i> СТРЕССТІК ЖАҒДАЙДА ЖҮРГЕН АДАМНЫҢ ӨМІРЛІК МӘНІН ТАБУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	36
<i>Маткаримова А.И.</i> СЕМЬЯ, БРАК, ХОЛОСТЯЦКАЯ ЖИЗНЬ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ.....	37
<i>Мұқанова Н.Н.</i> ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ – ЖЕРТВАМИ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ.....	39

<i>Мукушева К.М.</i> СТУДЕНТТЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ДЕҢГЕЙІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	40
<i>Mukhambetkaliyeva D.A.</i> STUDY ON KAZAKHSTANI STUDENTS MOTIVATION TO MIGRATE ABROAD	41
<i>Nazhimidin A.I.</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND BURNOUT SYNDROME AMONG MIDDLE MANAGERS IN THE BANKING SECTOR	42
<i>Назарова М.А.</i> МЕДИАЦИЯ КОНФЛИКТНЫХ ОТНОШЕНИЙ	43
<i>Орынбасарова С.Е.</i> ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТШІЛЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУДЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	44
<i>Omirbek G.A.</i> FEATURES OF THE STRESS EFFECT TO THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF ORGANIZATION EMPLOYEES	45
<i>Паримбай Г.Ф.</i> МІНЕЗ БІТІСТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҮҚПАЛЫ	46
<i>Пивкина В.А.</i> ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО И КОГНИТИВНОГО СОСТОЯНИЙ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ РЕКРЕАЦИОННЫХ ПСИХОСТИМУЛЯТОРОВ.....	47
<i>Распопова Е.А.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ГЕНОГРАММЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА ПРИ РАБОТЕ С ПОЖИЛЫМИ ЛЮДЬМИ.....	48
<i>Saitbekova D.A.</i> DIFFERENCE IN LEADERSHIP ABILITIES OF INTROVERTS AND EXTROVERTS.....	49
<i>Сариев Д.С.</i> АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И УРОВНЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ	50
<i>Серикхан А.</i> ВЗАИМОСВЯЗЬ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И УДОВЛЕТВОРЁННОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ ЖИЗНЬЮ КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ	51
<i>Солтанбекова А. Р.</i> ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ ОТЦА В ПОСЛОВИЦАХ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ	52
<i>Султаналиева Ш.А.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИИ ПРОЩЕНИЯ	53
<i>Suzdykova A.H.</i> INFLUENCE OF THE INFORMATION WORLD ON A PERSON THROUGH MUSIC.....	54
<i>Тоқбай А.Е.</i> КӘСІБИ ЖАНУ СИНДРОМЫ – ЗАМАНАУИ ӨРКЕНИЕТТІҢ АУРУЫ.....	55
<i>Толымбекова Д.Р.</i> УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ТРУДОМ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ СОТРУДНИКОВ	56
<i>Torebek A.B.</i> PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMMUNICATIVE BEHAVIOR IN A COMPANY EMPLOYEES.....	57
<i>Төреғалиева Г.А.</i> ЖАСӨСПІРІМНІҢ СИБЛИНГТІ ПОЗИЦИЯСЫН ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУІ.....	58
<i>Тұрсынғали А.А.</i> ӘР ТҮРЛІ ЖАС КАТЕГОРИЯЛАРДАҒЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУ КӨРІНІСІН ЗЕРТТЕУ	59
<i>Унайбекова С.К.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИБЛИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ РАЗНОГО ТИПА	60
<i>Утеулиева Н.Е.</i> КОНЦЕПЦИЯ ДУШИ ПО ИБН СИНЕ.....	61
<i>Хайрулиева Ж.А.</i> ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ СЕКСУАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	62
<i>Хон А.</i> ИЗМЕРЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОГО КЛИМАТА У СОТРУДНИКОВ В ПЕРИОД КОНСОЛИДАЦИИ БАНКОВ	63
<i>Шаужанова М.Н.</i> ПСИХОПРОСВЕЩЕНИЕ ПОДРОСТКОВ ПО ВОПРОСАМ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВЬЯ НА ОСНОВЕ АРТ-МЕТОДОВ.....	64
<i>Шынасыл А. М.</i> ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТАБЫСТЫ ОҚУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР	66

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНСТИТУТТАРЫ ЖАҢА ӘЛЕУМЕТТІК ШЫҢДЫҚТА
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС: ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ҚИЫНДЫҚТАР

СОЦИАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ КАЗАХСТАНА В НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ
СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА В КАЗАХСТАНЕ: ИЗМЕНЕНИЯ И ОТВЕТЫ НА ВЫЗОВЫ

SOCIAL INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN IN A NEW GLOBAL REALITY
SOCIAL WORK IN KAZAKHSTAN: CHANGES AND RESPONSES TO CHALLENGES

<i>Абдрахман Н.Е.</i> ТІРЕК-ҚИМЫЛ АППАРАТЫ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	68
<i>Азнабакиева М.А.</i> ӨНІРЛЕРДІ ДАМЫТУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРЫ ІШКІ КӨШІ-ҚОНДЫ РЕТТЕУДІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	72
<i>Амирханова М.М.</i> ӘЛЕУМЕТТАНУДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	76
<i>Аубәкір А.С.</i> БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ КӘСІБИ БЕЙІМДЕУ: МӘНІ МЕН ПРОБЛЕМАСЫ.....	79
<i>Ауелтай М.Е.</i> БЕЗДОМНОСТЬ – СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА	84
<i>Бекен А.А.</i> ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	88
<i>Бекен М.</i> ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС САЛАСЫНДАҒЫ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҮЛҒАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	92
<i>Еламанова А.С.</i> ЖАС ЖАЛҒЫЗБАСТЫ АНАЛАРДЫ СОЦИОРЕДАПТАЦИЯЛАУДАҒЫ ДАҒДАРЫС ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	95
<i>Жақыпбек А.А.</i> ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЭКСКЛЮЗИЯСЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ.....	100
<i>Жумадилов Н.Ж.</i> ҚАРТ АДАМДАРҒА ҚАТЫСТЫ ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫНА ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	103
<i>Иманбаева Ж.С.</i> ОТБАСЫ ТЕОРИЯЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ	107
<i>Қалмұханбетова М.Д., Шнарбекова М.К.</i> ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОНЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ТӘУЕКЕЛДЕРІ.....	112
<i>Қайырбекова А. Н.</i> СЕНІМ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДАҒЫ САПА ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	115
<i>Камиева И.Т.</i> ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЕҢБЕК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ	119

Кастаева Е.М. ОБЗОР ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОБЪЯСНЕНИЙ НАСИЛИЯ СО СТОРОНЫ МУЖЧИНЫ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН.....	122
Қодарова А. ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫ БАСҚАРУ	128
Қытайбек А.С. ҚАРТ АДАМ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ	130
Лифанов С.А. РЕЛИГИЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ: ТРАНСФОРМАЦИИ ЭПОХИ ВИРТУАЛЬНОСТИ	134
Маметбакиева Н. НАРКОТИЧЕСКАЯ ЗАВИСИМОСТЬ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА: ТЕНДЕНЦИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ	138
Манаспаев С.Н. ҚАЗАҚСТАН ИМАМДАРЫНЫҢ ДІНИ БІЛІМ АЛУЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ	143
Махмудуллаева Г.Т. БЕЙІМДЕЛУ ФЕНОМЕНИ: ЗЕРТТЕЛУ ПРОБЛЕМАСЫ	149
Мирзақұлова Г.А. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ҚАРТ АДАМДАРҒА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ	153
Мукатаев Ж.Е. ЖАС ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ, ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ПРИОРИТЕТІ	156
Муханова Ж.С. ҚАНДАСТАРДЫҢ ТАРИХИ ЖЕРЛЕРІНЕ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	161
Нурбекова Р.Б. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСТАНСКОЙ СЕМЬИ В НОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ	164
Нұрымбетов Е.Ш. КӘСІБИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ: МҰҒАЛІМНІҢ ИДЕНТИФИКАЦИЯСЫНА ШОЛУ	169
Омарова А.Н. ИНДЕКС «СЧАСТЬЕ» В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	173
Рымханова А.Б. ТРУДНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ)	178
Сманқұлова А.И. МЕДИА-КОММУНИКАЦИЯ ӘЛЕМІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТАНУ: КИБЕРЖАСТАР	183
Тауекелова Т.Б., Жусупова К.Н. СЕΝІМ ФЕНОМЕНИ: ТЕОРЕТИКАЛЫҚ ШОЛУ	187
Тлеубаева Н.Д. РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА КАК ИНСТРУМЕНТА СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ И ЦИФРОВИЗАЦИИ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ	191
Төлөнді Ш.Қ. «ЖЫНЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚҚА ҰШЫРАҒАН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҒАЛТУ ТӘЖІРИБЕСІ: КЛИНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ»	198
Турегельдиева А.С. БОСАНУДАН КЕЙІНГІ ДЕПРЕССИЯ: ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ	204
Умарбек Е. ЕРІТІЛІК ІСІ ЖАСТАРДЫҢ ТҮРАҚТЫ ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ИДЕЯ РЕТІНДЕ	208
Чалғынбаева А. Т. СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ ИММИГРАНТОВ В КАЗАХСТАНЕ	212
Шнарбекова М.К. ҚАЗІРГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ КӘСІБИ ТАҢДАУЫ МЕН ЖОСПАРЫНА МОТИВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАҒДАЯТТЫҚ ФАКТОРЛАР ӘСЕРІ	216
Югай Н.Г. БАЛАНС РАБОТЫ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЯХ	221

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ӘЛЕМІ: ТӘУЕЛСІЗДІК ТАҒЫЛЫМЫ

ЦЕННОСТНЫЙ МИР СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ: УРОКИ НЕЗАВИСИМОСТИ

THE VALUE WORLD OF TODAY'S YOUTH: THE LESSONS OF INDEPENDENCE

Аманбаев Б.Е. «ПОСТМОДЕРНИЗМ» ПАЙЫМЫНА ПІКІР	227
Бекенова Ж.Н. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	230
Galym Malik THE PHENOMENON OF POWER IN THE POLITICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT	233
Даулетова Г.О. МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРДІҢ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ	236
Dussipova A.S. PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF SPIRITUALITY OF MODERN KAZAKH YOUTH THROUGH NATIONAL HERITAGE IN TERMS INTERNET DIVERSIFICATION	240
Иманбаева Ж.М. УНИВЕРСАЛИИ ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ	247
Калдаева Б.С. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ	252
Мырзақерім Б.М. ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ	256
Нусипова Г. ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮЛҒАНЫҢ РУХАНИ ҚАЛЫПТАСУЫ	260
Раисов Қ.Д. ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ МӘСЕЛЕСІ	264
Сәбет Ж. «БАБАЛАР СӨЗІ» ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ	267
Серікбай Г.Ж. ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ	274
Сейдалиева М.Б. ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ЭТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ	277
Сүлеймен Д.Б. ФИЛОСОФИЯ ВЛАСТИ – АРГУМЕНТ В ПОЛЬЗУ НЕНАСИЛИЯ	280
Хасанова А.М. ЦЕННОСТНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И СОВРЕМЕННОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ	286

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДІН: ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ
РЕЛИГИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА
RELIGION IN THE YEARS SINCE INDEPENDENCE: KAZAKHSTAN'S MODEL OF A SECULAR STATE

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ ИДЕНТИФИКАЦИЯ:
ДӘСТҮРШІЛДІК ПЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА:
ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ

CULTURAL IDENTIFICATION IN THE YEARS SINCE INDEPENDENCE:
A CONTINUITY OF TRADITIONS AND INNOVATIONS

<i>Абдуразакова Г.А.</i> ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ.....	294
<i>Алимханова А.А.</i> САКРАЛЬНЫЕ ТЕКСТЫ В ИСТОРИИ РЕЛИГИЙ И КУЛЬТУРЫ	298
<i>Алтынбаева Р.А.</i> ОРТА АЗИЯ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ	300
<i>Аянова Б.Қ.</i> ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ (ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕР, ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ НЕГІЗДЕРІ, ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ, ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ АХУАЛЫ)»	304
<i>Байғазиева Б.У.</i> ӘБУ ХАНИФАНЫҢ ҮКІМ ШЫҒАРУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ ҚИЯСТЫҢ ОРНЫ	307
<i>Батжанова А.А.</i> КОММУНИКАТИВТІК ОРТА ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫ ВИРТУАЛДАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ	309
<i>Батан З.А.</i> ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	313
<i>Есназарова Г.С.</i> ӘБУХАМИД ӘЛ-ҒАЗАЛИДІҢ МОРАЛЬ ЭТИКА ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘНІ.....	318
<i>Жетпісбай Н.Ж.</i> ДІНИ ФАНАТИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	321
<i>Манарбек Б.М.</i> ҚАЗІРГІ ЕУРОПАЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ОРНЫ	324
<i>Маткерим Д.А.</i> ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ФИЛЬМАХ	326
<i>Орағбеков М.К.</i> ЕУРОИСЛАМ МЕН ШЫНАЙЫ ИСЛАМНЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ	330
<i>Оспанова А.Д.</i> ТЕРРОРИЗМ МЕН РАДИКАЛИЗМ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЭКСПЕРТ Е. КАРИННИҢ «ЖУСАН ОПЕРАЦИЯСЫ» ЕҢБЕГІНЕ ҒЫЛЫМИ АНАЛИЗ	334
<i>Сақан Д.Д.</i> ЗӘҢИД ӘЛ-КӘУСӘРИДІҢ КӘЛӘМ ІЛІМІНЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ	339
<i>Сәрсембаева Р.</i> ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДІНИ РӘМІЗДІК ТАНЫМНЫҢ ТҮРКІЛІК НЕГІЗДЕРІ	343
<i>Тастанова А.Д.</i> ЭКСТРЕМИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ РЕТІНДЕ ҚОҒАМДА ТОЛЕРАНТТЫ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....	346
<i>Шәри И.И.</i> ҚОРҚЫТ ТҮЛҒАСЫНЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ.....	349

XXI ҒАСЫРДЫҢ ЖАҢАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ: ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

GLOBAL CHALLENGES OF THE XXI CENTURY: SECURITY PROBLEMS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

<i>Ахмаганбетов Р.</i> ЖЕР ДАУЫ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	356
<i>Ахмаганбетова Г.</i> ПАТРИОТИЗМ МЕН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ МӘНІ	360
<i>Бахиткалий И.</i> СИСТЕМА И МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАДРОВОГО РЕЗЕРВА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ	365
<i>Балпанова Н.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕСІ	370
<i>Жалпиева А.</i> ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА.....	374
<i>Жауқеева Н.</i> ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТАҒЫ РӨЛІ.....	377
<i>Жунусова А.</i> ФОРМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ	380
<i>Калиев Д.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫНДА ТЕОРИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР	385
<i>Қалмақпаева А.</i> ЖАСТАРДЫҢ НАРАЗЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕР ЕТУ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРУ	389
<i>Қалдыбай А.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ГЕНДЕРЛІК КОНФЛИКТ	393
<i>Литвинова Л.</i> ТУРИЗМ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19: АНАЛИЗ МЕР ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ	398
<i>Маулен А.</i> ПОСТКЕНЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ТАРИХЫ	403
<i>Abdullah Saeed</i> E-GOVERNANCE: RESULT OF ONLINE TRANSACTIONS IN KABUL AFGHANISTAN.....	406
<i>Faiz Muhammad Zaland.</i> STATE VERSUS TRIBE: HOW CROSS-BORDER TRIBES BETWEEN AFGHANISTAN AND PAKISTAN IMPACT POLITICS?.....	409
<i>Мұхатаева Г.</i> РЕИНТЕГРАЦИЯ И РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ, ВЕРНУВШИХСЯ ИЗ ЗОН ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА	413
<i>Назарова М.Ш.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫ: МӘСЕЛЕЛЕРІ, ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН БАСТЫ БАҒЫТТАРЫ	417
<i>Нұрғалиев М.</i> ҰЛТТЫҚ ҮРДІСТЕГІ ҮЛГІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	420
<i>Ошан Б., Бейсенбаева А., Тагаева А.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПРОТЕСТТІК ПОТЕНЦИАЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЛАРЫ.....	422
<i>Opalbay B., Seilova M.</i> CHALLENGES OF XXI CENTURY: SAFETY AND DEVELOPMENT IN A NEW REALITY	430
<i>Өнербай А.</i> ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ӨЗГЕРІСТЕР ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ	434
<i>Рахмани Сайфурахман</i> НАДЖИБУЛЛА АХМАДЗАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПАРТИЯ БАСШЫЛЫҒЫНДА АЛҒАН ОРНЫ МЕН РӨЛІ	437
<i>Саттарова Р.</i> ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОЗНАНИИ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ Г. АЛМАТЫ	439

<i>Сақбекова Ә.</i> ЖАҒАНДЫҚ ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮРДІСІНЕ ӘСЕРІ.....	444
<i>Самигуллин Ж.</i> XXI ҒАСЫРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ: ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕШЕНІ	447
<i>Серик А. Туебаева Н.Е.</i> ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ОПЫТ КАЗАХСТАНА.....	449
<i>Симагамбетов Б.</i> ҚЫРҒЫЗСТАНДАҒЫ 2020 ЖЫЛҒЫ САЯСИ НАРАЗЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫ.....	453
<i>Турекулиев Т.</i> ДІНИ ҚАТЫНАСТАРДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДЕ ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ	458
<i>Турсынбай М.</i> АҚШ-ТЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ҰСТАНҒАН ЖҰМСАҚ КҮШ САЯСАТЫ.....	462
<i>Хайбуллина Ж.</i> РОЛЬ МОЛОДЕЖИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ВОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	467
<i>Чжан Цзяци.</i> МОЛОДЕЖЬ КИТАЯ И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ СТРАНЫ.....	472
<i>Шәмшиев П.</i> БАРЫМТА ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛДАРДЫ ШЕШУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ.....	475
<i>Шайқұлова А.</i> ОЦЕНКА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ: УЧАСТИЕ И ДОВЕРИЕ	479
<i>Rahmani Saifurah</i> THE CONCEPT OF JUSTICE IN ABOU NASR RABİ'S THOUGH	482

Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ 180 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА ОРАЙ, ҚАЗАҚСТАННЫҢ
АҒАРТУ ІСІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫ

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Ы. АЛТЫНСАРИНА В РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСТАНА»,
ПРИУРОЧЕННАЯ 180 ЛЕТИЕ Ы. АЛТЫНСАРИНА

PEDAGOGICAL HERITAGE S.ALTYN SARINA IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN», DEDICATED
TO THE 180TH ANNIVERSARY OF Y. ALTYN SARINA

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ, ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ
ЖАСТАРҒА РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ
В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ, ПРИУРОЧЕННАЯ 30 ЛЕТИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

ACTUAL PROBLEMS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE IN THE MODERN EDUCATIONAL
PROCESS DEDICATED TO THE 30TH ANNIVERSARY OF KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE

<i>Нурғалиева М.К.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСПЕШНОСТИ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ.....	486
<i>Danabekova A.B.</i> DEVELOPING DIGITAL LITERACY OF NON-LINGUISTIC SPECIALTY STUDENTS	489
<i>Смихан А. Е.</i> ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ХАЛЫҚ ТӘРБИЕСІНЕ КӨЗҚАРАСЫ	492
<i>Лю Лицзюнь.</i> МЫСЛИ ОБ УКРЕПЛЕНИИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ.....	494
<i>Орумбаева Д.Е.</i> ҰЛТТЫҚ САНА КОНЦЕПЦИЯСЫ ЕЛ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	497
<i>Рақұлова К. Ж.</i> ЖАПОНИЯ МЕМЛЕКЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ	501
<i>Toletis D.E., Молдамырзаева M.S., Yu Shennan</i> PERSONALITY-ORIENTED PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AS PART OF A HUMANISTIC EDUCATION STRATEGY	505
<i>Жұмабекова Қ.Б.</i> ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАҒЫТТАРЫ	510
<i>Маханбетияр А.Б.</i> ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚОҒАМДА ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	513
<i>Табылдиева Н. М.</i> ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ЖАСТАРҒА РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	516
<i>Mentayeva Laura</i> UNIVERSITY OF THE THIRD AGE	520
<i>Nauryzgaliyeva Aidana</i> DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES AS A GLOBAL PHENOMENON	523
<i>Байденов Ж.М.</i> БАСТАУЫШ СЫҢЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ.....	527
<i>Цай В.В.</i> МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ АРТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ	532
<i>Кабиева Г.М.</i> ЖАСӨСПІМ ШАҚТАҒЫ ГЕНДЕРЛІК БІРЕГЕЙЛІКТІҢ МОДЕЛЬДЕРІ.....	536
<i>Габбасова Г.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУТИЗМ СИНДРОМЫ БАР БАЛАЛАРҒА ӘЛЕУМЕТТІК КӨМЕК КӨРСЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	540
<i>Умирбаева Р.Б.</i> БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ТӘРБИЕНІҢ РӨЛІ	545

ИБ № 14482

Басуға 29.04.2020 жылы қол қойылды. Формат 70x100 ¹/₁₆.

Көлемі 14,0 б. т. Тапсырыс №4528. Таралымы 10 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

